

આવ્ર (હાથ નિરત) તેની
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૧૯૨૪

૧૯૨૫

મુદ્રાલક:

રામભોજ કેસરભાઈ મિસ્ત્રી

૧૫ ૧૩

અંક ૭

૧	વિચારચંક્રમાળ	...	રામનારાયણ વિ. પ્રાકૃત	...	૧
૨	રાજકીય નેત્રી	...	'નિરીક્ષક'	...	૬
૩	પારિશિષ્ટતંતુ સમ્યક્ [કાવ્ય]	...	લરિયંદ્ર ભટ્ટ	...	૧૨
૪	પાતંગોષ્ઠી	...	શ-કવિ	...	૧૩
૫	મહેતિયા માલપાણી [વાર્તા]	...	નગીનલાલ પારેખ	...	૧૭
૬	બાની બીંગણી [કાવ્ય]	...	સુદરજી ગો. ખેડાઈ	...	૨૪
૭	દારિચના રાગ	...	કિશોરલાલ ધ. મેશરવાળા	...	૨૫
૮	આનું દુઃખ	...	આપાલાલ ગ. વેલ	...	૩૫
૯	શોધ [કાવ્ય]	...	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	...	૪૫
૧૦	રેશમનાં ઝોડ [વાર્તા]	...	પનાલાલ પરેલ	...	૪૬
૧૧	પ્રતિગોષ્ઠી સમવાયતંત્ર	...	હિતેન્દ્ર કુનેયાલાલ દેસાઈ	...	૫૩
૧૨	તપોસંગ [કાવ્ય]	...	દેવજી રા. મોહા	...	૫૮
૧૩	ઘર્ષણ અને તેનું નિવારણ	...	ડો. યશવંતરાય શુભાષભાઈ નાયક	...	૬૦
૧૪	માવડી પાસ પાછો [કાવ્ય]	...	રજનીકાન્ત દેસાઈ	...	૬૪
૧૫	બાલુજીગત	...	રામલાઈ પરેલ	...	૬૫
૧૬	શિપિતું રાષ્ટ્રોપકરણ અથવા સૌ બીમાંનું ડાપખાનું	...	કરણસિંહ ગોવિંદસિંહ ચુડાસમા	...	૭૩
૧૭	જર્મનીની પરદેશનીતિ	...	કુર્બરશી પરમશી સંપટ	...	૭૮
૧૮	જ્ઞાનગોચરી	...		...	
	(૧) વિનાશને પંથે	...	કે. યુ. ગો.	...	૮૫
	(૨) લોકસાહિત્ય અને સ્વચ્છમિચ્છો	...	"	...	૮૭
	(૩) દિલ્હો વેપાર ૧૯૩૬-૩૭	...	અ. ના. મોહી	...	૮૭
	(૪) દિલ્હો દેર	...	"	...	૮૮
	(૫) આપણા દેશમાં પ્રાચીન શાળાઓ	...	"	...	૮૮
	આજનાં નોંધમાપ	...	જગનલાલ ત્રિ. રાવળ	...	૮૯
૧૯	પુસ્તકપરિચય	...	રા. વિ. પા. મનઃસુખલાલ ઝવેરી	...	૯૦
૨૦	રેજનીશી	...	ચંદ્રકાન્ત મહેતા; જમનલાલ ધીવાળા	...	૯૬

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્તપાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૬

વૈશાખ • ૧૯૮૪

અંક ૧

વિચારચંક્રમાણુ

રામનારાયણ વિ. પાઠક

શ્રી.યુત વિશ્વનાથ મગનલાલ બદના વિવેચન લેખોનો મોઘડ આ વરસ બહાર પડ્યો તેને જે આવકાર મળ્યો તે યોગ્ય મળ્યો છે. એમના લેખોમાં સત્યપ્રિયતા, સત્યને ખાતર લીધેલો થમ અને પોતાનો અભિપ્રાય રજૂ કરવામાં વિવેચક, સર્જક કે નીરપણું, એ ખાસ ગુણો પ્રતીત થાય છે. એમની રસિકતા પણ કવિ ગણાય? ઉચ્ચ કાર્ટીની છે.

તેમના સંગ્રહના પહેલા નિબંધ 'વિવેચનનો આદર્શ'માં તેમણે એક અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે મને ચર્ચાર્પદ લાગવાથી તેની અહીં ટૂંકમાં ચર્ચા કરવાની તક લઉં છું. તેઓ કહે છે :

“ વિવેચક પણ કવિના જેવાજ સર્જનશીલ કલાકાર. ” (પ. ૪)

આ અભિપ્રાયનાં તેમણે આપેલાં કારણો તપાસવા પહેલાં જે અર્થમાં હું ઉપરના તેમના મત સાથે સંમત થઈ શકું તે પ્રથમ જણાવું. એક એવો મત છે કે આપણે ન્યારે ન્યારે જોલીએ છીએ ત્યારે ત્યારે સર્જન કરીએ છીએ. કારણકે આપણામાં અમૂર્ત રહેલા વિચારને આપણે વાણીના ઉપાદાને દ્વારા મૂર્ત કરીએ છીએ. આ અર્થમાં વિવેચક અવશ્ય સર્જક છે. પણ આ મત પ્રમાણે તો ઇતિહાસગાર, વિદ્વાનનો લેખક, રસાયનશાસ્ત્રનો લેખક અને ગણિતલેખક પણ સર્જક ગણાય. પણ શ્રી. વિશ્વનાથ આ અર્થમાં વિવેચકને સર્જક કહેતા નથી.

એક બીજા પણ એવા જ સામાન્ય અર્થમાં દરેક મીણુસમાં સર્જકતા રહેલી છે. તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં ઇન્દ્રિયોદ્ધારા મન પર બાહ્યજગતના જે સંસ્કારો પડે છે, તેને આપણું મન એ ને એ રૂપે રાખતું નથી, પણ તેના ઉપર પોતે પોતાના સ્વરૂપ પ્રમાણે કામ કરે છે, તે પછી જ તે સંસ્કારો જ્ઞાનનો વિષય બને છે. જેમ પાણીને તેના વાસણનો આકાર મળે છે, તેમ બાહ્ય સંસ્કારોને મનના આકારો મળે છે અને એ આકારનિષ્પન્ન વસ્તુ એ જ જ્ઞાનનો વિષય છે. આ દષ્ટિએ દરેક જ્ઞાનમાં મનના સર્જનનો અંશ રહેલો છે એમ કહેવાય. આજો જ્ઞાનવ્યાપાર આ રીતે ઉત્તરોત્તર ચઢતી જતી કોટિનો સર્જનવ્યાપાર છે. એક છૂટી વસ્તુની ઇન્દ્રિયદ્ધારા છાપ મેળવવી, તે પછી તેને અમુક વર્ગમાં મૂકવી, પછી તેને કાર્યકારણની કોઈ શૃંખલામાં મૂકવી, પછી વિજ્ઞાનની કોઈ ગોળનામાં મૂકવી, આ દરેક પગલે એ જ ચિંતાસિંચિત સર્જન વ્યાપાર ચાલે છે. અને આ વ્યાપારમાં કલ્પના ઘણો મોટો ફાળો આપે છે. વિજ્ઞાનનો કોઈ પણ નિયમ શોધવામાં આ કલ્પનાજન્ય તર્ક (hypothesis) કેટલું બધું કામ કરે છે તે અર્વાચીન પ્રમાણુશાસ્ત્ર જાણનારને સુવિદિત છે. ઇતિહાસનિરૂપણમાં પણ આ કલ્પનાનો ફાળો બહુ મોટો છે. તેમ છતાં, આપણે આ વ્યાપારનિષ્પન્ન સાહિત્યને સર્જન નથી કહેતા. અને શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ પણ આ અર્થમાં વિવેચકને સર્જક ગણતા હોય એમ જણાતું નથી.

શ્રી વિશ્વનાથ નીચે આપેલા કારણથી વિવેચકને સર્જક કહે છે. તેઓ કહે છે :

“કોઈ પદાર્થ કે વિષયના સંસ્પર્શથી પોતાના ચિત્તમાં હૃદયલેલી ઊર્મિઓને અન્યના ચિત્તમાં સંક્રાન્ત કરી શકે એવી કોઈ કૃતિનું નિર્માણ કરનારને આપણે કલાકાર કહીએ છીએ અને વિવેચક પણ એવો જ કલાકાર નથી? એ પણ સાહિત્ય કે કલાની કૃતિના સંસ્પર્શથી—એના દર્શન, માન્યન, અધ્યયન, મનન આદિરૂપ સંસ્પર્શથી—પોતાના ચિત્તમાં હૃદયલેલી ઊર્મિઓને અન્યના ચિત્તમાં સંક્રાન્ત કરવાની જ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે. તો પછી એને સર્જનથીયે કલાકાર શા માટે ન કહેવો?” (૫: ૫)

એમના મનતબ્બતી મુખ્ય દલીલ આ જ છે. પણ આટલી સમાનતાથી વિવેચકને સર્જક ન કહી શકાય એમ મને લાગે છે.

આપણે એક દાખલો લઈએ. માનો કે એક કવિને એવો પ્રસંગ પડ્યો કે તેણે કોઈને ત્યાં યાપણ મૂકેલી, તે પોતે લેવા ગયો ને તે માણસે યાપણ પાછી આપી. આમાં કશું જ નવું કે વિલક્ષણ બન્યું નથી. પણ આટલા બનાવ ઉપરથી તેની કલ્પના ઉત્તેજ્ય અને તે ઉપરથી તે એવી એક મુંદર વાત લખે કે જ્યે જને ત્યાં યાપણ મૂકી અને ક તે યાપણ પાછી લેવા ગયો ત્યારે જ્યે ન આપી. આમાં કવિને યાપણના પ્રસંગરૂપી વિષયનો સ્પર્શ થયો. પણ તેથી તેને જે ઊર્મિ ચિત્તમાં ઉદ્ભવી, તેને મૂળ પ્રસંગ સાથે બહુ સંબંધ નથી. મૂળ પ્રસંગ શો હતો, એ ખરું પૂછે તો એ વાર્તામાં જરા પણ પ્રસ્તુત નથી. માત્ર કવિએ રચેલી વાર્તા અને તે દ્વારા સંક્રાન્ત થતી ઊર્મિ જ પ્રસ્તુત છે. ફરી કહું તો કાવ્યકૃતિને મૂળ વાસ્તવિક પ્રસંગ અપ્રસ્તુત છે, મૂળ વાસ્તવિક પ્રસંગથી ઊલટી જ દિશાએ જવાની કવિને છૂટ છે! આ બેગાંથી એક પણ છૂટ વિવેચકને વિવેચનાના વિષય વિશે છે? વિવેચક કહી શકે કે મારે મન કવિની કૃતિ ગોળું છે, એ વિશે હું જે વિવેચન કરું છું એ જ પ્રસ્તુત છે? વિવેચનાના વિષયભૂત કાવ્યથી સ્વતંત્ર રીતે તે પોતાની ઊર્મિને જવા દઈને વિવેચના કરી શકે? એમ કરે તો તે વિવેચના કહેવાય? નહિ જ.

કવિ ત્યારે પોતાની ઊર્મિ વાચક કે ભાવકમાં સંક્રાન્ત કરે છે ત્યારે તે પોતાની કૃતિદ્વારા કરે છે. એ એની ઊર્મિ અખંડરૂપે એની કૃતિમાં મૂર્ત થયેલી હોય છે. એ કૃતિને બહારની 'કોઈ' પણ વસ્તુના અનુસંધાનની જરૂર રહેતી નથી. ખરું તો કાવ્યના ઉપભોગને સમયે બીજા સર્વ વેદનાવ્યાપારો બંધ થયા હોય છે. વિગલિતવેચાન્તરમ્' એ વિશેષણ વારંવાર કાવ્ય માટે વપરાય છે. અલગ્યત કવિએ પણ કાવ્યમાં નિરૂપેલું સૌન્દર્ય ક્યાંક સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ રૂપે દુનિયામાં જોયેલું હોય છે. પણ ત્યારે એ કાવ્ય રચુ કરે છે ત્યારે એ કાવ્યને તેના મૂળ અનુભવના પ્રસંગ સાથે કશો જ સંબંધ રહેલો હોતો નથી. વળી એ પણ ખરું કે કાવ્યમાં એક વાર અમુક સૌન્દર્ય કે રહસ્ય જોયા પછી વાચક એ સૌન્દર્ય કે રહસ્ય દુનિયામાં જોઈ શકે છે. પણ એ તો એક કેવળ પૃથક્ માનસિક પ્રયત્નથી. કાવ્યમાં સૌન્દર્ય જોવું અને પછી દુનિયામાં એ જ સૌન્દર્ય જોવું એ બે ભિન્ન પ્રયત્નો છે. પહેલું કરીને અટકી જાય તોપણ કાવ્યનો ઉપભોગ તેના પૂરો થયો ગણાય. બીજો પ્રયત્ન એ તો કાવ્યનું એક ક્ષણ આગળ ગયેલું પરિણામ છે. પણ વિવેચનામાં એમ નથી બનતું. વિવેચનનું મુખ્ય પ્રયોજન જ એ છે કે તેણે કાવ્યનું સૌન્દર્ય બતાવવું. કાવ્યનું જેમ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, તેવું વિવેચનનું નથી. વિવેચનનું ઠેક સુધી વિષયશૂન્ય વસ્તુ સાથે અનુસંધાન રહ્યા જ કરે છે. વિવેચનનું મુખ્ય પ્રયોજન જ એ છે કે કાવ્યમાં ક્યાં સૌન્દર્ય છે તે બતાવવું. કાવ્યનું પ્રયોજન અને દાવો એ છે કે તેનામાં પોતામાં સૌન્દર્ય છે. પછી એ સૌન્દર્ય તમે જગતમાં જોઈ શકો કે નહિ તેની સાથે તેને સંબંધ નથી. વિવેચન એમ કહી કહી શકે નહિ કે જુઓ મારામાં આ સૌન્દર્ય છે, પછી એ સૌન્દર્ય તમે કાવ્યમાં જોઈ શકો કે નહિ તેની સાથે મારે સંબંધ નથી. કાવ્ય સ્વયંપૂર્ણ, સ્વાયત્ત છે, વિવેચન હમેશાં પરાયત્ત છે. કવિને જે વાસ્તવિક અનુભવ થયા હોય તેને છોડીને ગમે ત્યાં જવાની છૂટ છે. વિવેચકને તો, જે મસ્તિશ્નાયનું શ્રી વિશ્વનાથ અવતરણ આપે છે તેના પ્રમાણે નામૂલં લિહ્યતે કિંચિદ્. મૂળમાં ન હોય એવું કશું ન લખવું એ મુખ્ય પ્રતિજ્ઞા છે.

શાસ્ત્ર અને કલા બેનો તફાવત એવો ગણાય છે કે શાસ્ત્ર જે છે તેને શોધીને બતાવે છે, કલા નવું નિર્માણ કરે છે. એ કસોટીથી કસી જતાં વિવેચન જે છે તેને કથવાનું કામ કરે છે, વિવેચન બતાવે છે કે કાવ્યમાં શું શું છે, અને કેવી રીતે છે. કાવ્યકલા તો એક નવું નિર્માણ નવી સૃષ્ટિ આપણા અનુભવ માટે રચુ કરે છે.

એવું ધણીવાર બને છે કે આજસુધી કોઈએ ન બતાવ્યું હોય તેવું કોઈ સૌન્દર્ય વિવેચક અમુક કૃતિમાં બતાવે છે. પણ ત્યાં પણ તે કૃતિમાં જે છે તેને જ તે બતાવે છે. એમ તો જગતમાં વૈજ્ઞાનિક પણ સામાન્ય માણસ ન જાણતા હોય. તેવું ધણું બતાવે છે, પણ તે શાસ્ત્ર જ છે, કલા નથી. અને આ જગતની નવીનતામાં વિવેચક ઇતિહાસકારને ધણો મળતો છે. જેમ ઇતિહાસકાર કોઈ નવી જ યોજના કે ઘટના અમુક અમુક નક્કી થયેલી હકીકતના ખુલાસા તરીકે મૂકે છે, અને અમુક જમાનાની પરિસ્થિતિ અને માનસ સમજાવે છે, જેમ જીવનચરિત્રલેખક, ચરિત્રનાયકનાં કાર્યો બતાવી તેના ખુલાસો અમુક માનસથી કરે છે, તેમ જ વિવેચક કાવ્યના બતાવો અને પાત્રોનાં કાર્યોના ખુલાસો અમુક માનસથી અથવા અમુક યોજના બતાવીને કરે છે. વિવેચક ઊર્મિ ગ્રેરે છે એ ખરું પણ એ ઊર્મિની પ્રેરણા મૂળ તો

કાવ્યમાં છે, અને તે બતાવવાનું કામ માત્ર વિવેચક કરે છે. અને એમ તો ઇતિહાસકાર કે ચરિત્રનિરૂપક પણ મૂળ વિષયને ઉચિત ભર્મિ પ્રેરે જ છે. એટલા જ ઉપરથી તેને સર્જક કે કલાકાર ન કહી શકાય. એટલે વિવેચકમાં સર્જનવ્યાપાર ચાલે છે એ ખરું, પણ તે વ્યાપાર, જગતની યોજનાના નિયમો શોધતાં ગોટાં વિતાનશાસ્ત્રી કે ઇતિહાસના બનાવોનો ખુલાસો કરતાં મોટા ઇતિહાસકાર કે ચરિત્રનિરૂપકના જેવો છે. સ્વતંત્ર નિર્માણ કરતાં કલાકાર જેવો નથી. સ્વતંત્ર ચિત્ર કાઢતા, સ્વતંત્ર રાગ ગાતા, કે સ્વતંત્ર સૃષ્ટિ રચતા કવિનો સર્જનવ્યાપાર પેલા વિવેચક કરતાં જુદો છે. અને બન્નેને માટે સર્જન શબ્દ વાપરવાથી સમજણમાં અને ભાષામાં ગોટાળો થવા સંભવ છે. એટલે વિવેચક કવિ કે સર્જક નથી.

*

*

*

હમણાં ધિવિશ ઇડિયામાં છૂટાછેડા કે લગ્નવિચ્છેદ વિશેના કાયદાની વિચારણા ચાલે છે. આમાં સૌથી વધારે સંભાળ લગ્નવિચ્છેદ માટે કયાં કારણો લગ્નવિચ્છેદ પૂરતાં ગણવાં, અને વિચ્છેદ પામેલાં માથાપનાં ફરજદારોનું શું કરવું એ વિશે કંઈક મુખ્ય પ્રશ્નો છે.

અહીં હું એ આખા પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા માગતો નથી. માત્ર એક જ પ્રકારના પ્રસંગની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવા ચાહું છું. અત્યારે લગ્નવિચ્છેદ ઇંગ્લંદના કૅબિનેટમાં બે માન્યતા સ્પષ્ટ રહેલી છે. તેમાં પહેલી એ છે કે એક પુરુષને એક સાથે એકથી વધારે પત્ની કરવાની છૂટ ન હોવી જોઈએ. અને બીજી એ કે અમુક અમુક કારણોથી સ્ત્રી પુરુષ બન્નેને લગ્નનો વિચ્છેદ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. આમાંની પહેલી માન્યતા, જે એક પાત્ર એકથી વધારે પત્ની એક સાથે ન કરી શકે, એને માટે કાયદામાં કંઈ થતું નથી. માત્ર લગ્નવિચ્છેદ માટે જ કાયદો ઘડવાનાં પગલાં લેવાય છે.

અત્યારની ભૂમિકાએ એક સ્ત્રી સંબંધી કાયદો કરી શકશે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. હિંદુ મુસલમાન બન્નેને ધર્મથી હજારો વરસથી અનેક સ્ત્રી કરવાની છૂટ છે. હિંદુઓમાં એક સ્ત્રીના મતના ઘણા નીકળે, પણ મુસલમાનો તેને સંમત થશે કે કેમ એ વધારે સંદેહ પડતું છે, અને મુસલમાનો એ નિર્ભય નહિ સ્વીકારે ત્યાં સુધી હિંદુઓ પણ નહિ સ્વીકારે એમ જણાય છે. એટલે કાયદાની એ અપૂર્ણતા ખ્યાનમાં રાખીને આપણે વિચારવું જોઈએ.

આ સ્થિતિમાં હું માનું છું કે એક પત્ની જીવતાં પતિ બીજી પત્ની કરે એટલાથી જ પત્નીને અમુક અમુક હકો મળી જવા જોઈએ એવો કાયદો જોઈએ. હું માનું છું કે પતિ બીજી પત્ની કરે કે તરત જ પહેલી પત્નીને કાયદેસર પૃથગ્વાસ અને ખોરાકો પોષાકોનો હક મળી જવો જોઈએ. અને આવા પ્રસંગે નિર્વાહની રકમ બંને તેટલી મોટી, ઘણેલો બેસાડવા જેટલી મોટી, અપાવી જોઈએ. એ નિર્વાહની રકમ માત્ર પતિની જ નહિ પણ તેને બીજી વાર પરણીને આવતી પત્નીની મિલકત ઉપર પણ બોલે ગણાવે જોઈએ, તેના પીયરથી લાવી હોય તેના ઉપર પણ. અને આમ કરવામાં ફરી પરણનાર સ્ત્રી પુરુષ ઉપર કાયદો કોઈ જુલમ કરે છે એમ માનવાની જરૂર નથી. કારણકે નવા લગ્નને માટે પુરુષ તેમ જ

ખીજવારે પરણતી પત્ની અને પ્રથમ દર્શને સરખાં જવાબદાર છે. તેમાં પણ પ્રથમ પત્નીને ફરજે હોય તો નિર્વાહનો હક અનેક ગણો વધારે પ્રમળ બની જાય છે.

આ પૃથગ્વાસ અને નિર્વાહની સાથે જ, પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે લગ્નવિચ્છેદ કરી ફરી પરણવાનો હક પણ તેને મળવો જોઈએ. અલગત લગ્નવિચ્છેદ કરે તે ક્ષણથી નિર્વાહનો હક નાબૂદ થાય. હું માનું છું આ જુને બાબત એક જ હુકમનામાથી કરી શકાય. પતિ ખીજ પત્ની કરે કે તરત જ તેની પ્રથમ પત્નીને પૃથગ્વાસ અને નિર્વાહની રકમનું પ્રાથમિક હુકમનામું મળવું જોઈએ, અને એ હુકમનામાની રકમ જ તે બાઈ લગ્નવિચ્છેદ પૂરો કરી એ હુકમનામાનો અંત લાવી શકે. પૃથગ્વાસ અને નિર્વાહ લેવો કે લગ્નવિચ્છેદ લેવો, લગ્નવિચ્છેદ લેવો હોય તો ક્યારે, તે બંધાની સંપૂર્ણ અખત્યારી પહેલી સ્ત્રીને રહેવી જોઈએ. લગ્નવિચ્છેદ માટે તેને ફરી કેસ કરવાની જરૂર રહેવી જોઈએ નહિ. માત્ર, પૃથગ્વાસ અને નિર્વાહના હુકમનામાને અંગે કોર્ટને ખબર આપીને તે લગ્નવિચ્છેદનું હુકમનામું પૂરું કરી શકે. તેમાં ધણીને ખબર આપી સાંભળવાની પણ જરૂર રહેવી જોઈએ નહિ. આમ થાય તો જ ખીજવારનાં લગ્નો ઉપર ઉચિત નિયમન રહેશે, અને પહેલી સ્ત્રીને થતા બુદ્ધિમો, ગેરફાયદા અને અન્યાયોમાંથી તેને કંઈક પણ રાહત મળશે. હું ઇચ્છું છું કે કાયદાના જનસુકારો આ દષ્ટિએ કાયદાના વહેવારપણાનો વિચાર કરી બુદ્ધિ અને એની ચર્ચા કરે.

ખોજ-જીતા મુલાકાત

એ ઉઘાડી વસ્તુ છે કે કોમવાદ એ આપણા રાજકીય જીવનનો મહારોગ છે.

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેમજેમ એ રોગને નિર્મૂળ કરવાનો પ્રયત્ન વધારતી જાય છે તેમ તેમ એના પ્રત્યાઘાત રૂપે કોમવાદ ફેલાતો જતો હોય એવું હમણાં લાગે છે. કોમવાદના ઝેરથી પીડાતી પ્રગ્ન રાષ્ટ્રવાદના તંદુરસ્ત ધોરણે સંગઠન નહિ કરી શકે એ વસ્તુ આપણે અનુભવી રહ્યા છીએ. આપણે ત્યાં કોમી ઐક્યની બીજ મહત્ત્વની બાજુ એ છે કે કોમવાદ હિંદી પ્રજાને વિભક્ત કરી મૂકે છે, જેને પરિણામે પરદેશી અમલને દૂર કરવા માટે જે જાતનો એકસાથ સામનો હિંદીઓએ કરવો બેઠ્યો એમાં નિષ્ફળતા મળે છે. આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનની આ એક દર્દનાક નબળાઈ છે. વિભક્ત પ્રજાનું બળ વહેંચાઈ જાય છે. એની માગણીઓ પણ વિભક્ત હોય છે. હિંદી રાષ્ટ્રવાદને વ્યક્ત કરતી રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને કોમવાદી મંડળો જેવાં કે હિંદુ મહાસભા કે મુસ્લીમ લીગની માગણીઓ વચ્ચે રહેલો ભેદ રાષ્ટ્રવાદ અને કોમવાદ વચ્ચેનો ભેદ છે. રાષ્ટ્રવાદનો એ નિરોધક હોવાથી આપણા દેશમાં જેટલે અંશે હિંદુ કે મુસ્લીમ કોમવાદ વધારે મજબૂત હશે એટલે અંશે રાષ્ટ્રવાદ નબળો રહેવાનો.

પરંતુ આપણે માટે રાષ્ટ્રવાદ કે કોમવાદ સૈદ્ધાંતિક ચર્ચાનો વિષય નથી. આપણા રાષ્ટ્રવાદને શાહીસત્તાનો સામનો કરવાનો હોવાથી એ રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યનું પ્રતીક છે. કારણકે હિંદમાં રાષ્ટ્રવાદ, ખ્રિસ્તીશ રાજને નાબૂદ કરવા માગે છે. અને ખ્રિસ્તીશ રાજની નાબૂદી આપણે માટે રાષ્ટ્રીય મોહાનો સવાલ જ નહિ પરંતુ પ્રજાકીય આત્મનિર્ણયના હક્કની સ્થાપનાનો સવાલ છે, જેના વિના રાષ્ટ્રના સર્વાંગી વિકાસની કોઈ પણ યોજના મોટા ને ઝડપી પાયા ઉપર આપણાથી હાથધરી શકાય એમ નથી. કારણકે આપણા ભાવિ નિર્માણની સત્તા આપણા હાથમાં નથી.

આથી કોઈ પણ રીતે કોમવાદને નાબૂદ કરી રાષ્ટ્રવાદના પાયા ઉપર આખી હિંદી આશ્રમને મહાસભા એક કરવા માગે છે. કારણકે ત્યાં સુધી શાહી સત્તાનો સફળ સામનો થઈ શકે એમ નથી એ મહાસભાનો અનુભવ છે. માટે આજે ન્યારે મહાસભા વધારે ને વધારે શાહીવાદવિરોધી સંસ્થા થતી જાય છે અને આમજનતા ઉપર એનો કાબૂ વધારે દૃઢ થતો જાય છે, ત્યારે એના મોરચામાં લંગાણુ ન પડે, રાષ્ટ્રીય માગણીમાં ખસરો અંવાજ ન નીકળે અને એક સંસ્થાના નિયમન કે ભાવના હેઠળ પ્રજાને ભેગી કરી શકાય એ માટે વધતા જતા કોમવાદનાં ઝેરી મોર્ચા ખાળવાનો યત્ન કરવાનો પ્રયત્ન મહાસભાએ નવેસરથી શરૂ કર્યો છે એ જ આવકારદાયક વસ્તુ છે.

આગામી ફેરફારનો સામનો કરવા માટે જો મુસ્લીમ જનતાનો સામુદાયિક સાથ મહાસભા મેળવી શકે તો ખ્રિસ્તીશ સત્તાને નમાવવાનો રસ્તો ઘણો સરળ થઈ જાય એમ છે.

આ હેતુથી મહાત્માજી અને રાષ્ટ્રપતિએ મુસ્લીમ લીગના નાયક શ્રી જીન્ના સાથે ગયા માસમાં કામી સમજૂતી ઉપર આવવાના પ્રયાસ માટે વાતચીત શરૂ કરી હતી. એ વાતચીત થતાં પહેલાં શ્રી જીન્નાએ પોતાની માગણીની જાહેરાતો તો કરી દીધી હતી. એ જાહેરાત ગયાં અંકની નોંધમાં મેં જણાવી હતી. શ્રી જીન્ના એ મુદ્દા ઉપર જ મહાસભાના મોવડીઓ સાથે ચર્ચા કરવા તૈયાર થયા હતા એમ કહેવાય છે. પરંતુ મહાસભાના રાષ્ટ્રવાદી ને શાહીવાદ વિરોધી સ્વરૂપનો ધાત ન થાય એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને એ કંઈ પણ સમાધાનનો રસ્તો જડી શકે તો એ શોધી કાઢવાની સૌથી વધારે ગરજ મહાસભાની જ છે એટલે શ્રી જીન્ના સાથેની વાટાઘાટમાં શ્રી જીન્નાના હાથ ઊંચા જ રહ્યા હોય એવો સંભવ છે. મંત્રણાઓ દરમ્યાન મહાસભાની કારોબારી તરફથી શ્રી સલાપખાજુએ નીચેના ચાર અક્ષર મુદ્દાઓ ઉપર જ શ્રી જીન્નાની જાહેર કરેલી માગણીઓનો વિના વિલંબે સ્વીકાર કરવાની તૈયારી બતાવી હોવાનું કહેવાય છે.

(૧) મુસ્લીમ લીગ કોઈપણ ખાતના દ્વિઅર્થ વિતાની રપટ જાહેરાત કરવા તૈયાર થાય, કે રાષ્ટ્રીય-મહાસભા સાથે જોડાઈને, દેશના સ્વાતંત્ર્યની લડાઈ માટે અને ખાસ કરીને આગામી ફેડરેશનનો સામનોનો જે રસ્તો મહાસભા ગ્રહણ કરે એમાં લીગે સાથ આપવો, પછી હાલે એ રસ્તો સીધી લડતનો પણ હોય.

(૨) જે મહાસભાની આ શરત લીગને મંજૂર હોય તો લીગની માગણીઓ, (શ્રી જીન્નાના જાહેર ૧૪ મુદ્દાઓ, ઉપરાંત હમણું એમણે જાહેર કરેલા ૭ મુદ્દાઓ—જેઆગલી નોંધમાં મેં આપ્યા છે)—જે રાષ્ટ્રવાદ સાથે સુસંગત હોય—મહાસભા વિના વિદ્યોને મંજૂર કરે.

(૩) લીગના જે સભ્યોને શ્રી જીન્નાની માગણી અનુસાર મહાસભાવાદી પ્રધાન મંડળોમાં દાખલ કરવામાં આવે એઓ મહાસભાના પક્ષનિયમનથી બંધાય અને મહાસભાનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકે.

(૪) પોતાના ખોય ને કાર્યક્રમનો મુસ્લીમ જનતામાં પ્રચાર કરવાની મહાસભાને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળે. એની શરત માત્ર એટલી જ હોય કે પ્રચારકાર્ય લીગવિરોધી ન હોય. ('નેશનલ ફ્રંટ' તા. ૨૬-૫-૩૮ નો અંક.)

છાપામાં ગ્રગટ થયેલા આ મુદ્દાઓ અક્ષરશઃ સાચા નહિ હોય તો પણ, તત્વતઃ સાચા હોવા વિશે શંકા નથી. શ્રી જીન્નાએ એ મુદ્દાઓ વ્યક્તિગત રીતે કબજા કર્યા છે કે નહિ તે પણ આપણે જાણતા નથી. પરંતુ શ્રી જીન્નાની કારકીર્દિ અને એમનાં કામવાદી વલણથી જોયો માહિતગાર છે એમને એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે કે શ્રી જીન્ના ઉપલી માગણીઓ નહિ જ સ્વીકારી શકે. મહાસભાની માગણીઓ લીગની કારોબારી સમક્ષ વિચારણા અને નિર્ણય માટે રજૂ કરવાનો વખત મેળવવા માટે તાત્કાલિક તો બોઝ-જીન્ના વાટાઘાટ મુલતવી રહી છે. પરંતુ મહાસભાની આ શરતો સામે પોતાની માગણીઓ ઉપરાંત શ્રી જીન્નાએ બીજા એક વિચિત્ર માગણી એ રજૂ કરી કહેવાય છે કે મહાસભા મુસ્લીમ કોમના પ્રતિનિધિત્વનો દાવો છોડી દે. મહાસભા માત્ર હિંદુ કોમની પ્રતિનિધિ સંસ્થા બને અને લીગ મુસ્લીમ પ્રતિનિધિ સંસ્થા. આ બંને સંસ્થા આ મુદ્દા ઉપર સહકાર કરે.

આ માગણી મહાસભા સ્વીકારી નહિ જ શકે. કારણકે જે શ્રી જીન્નાએ આવી માગણી કરી હોય (જે વિશે મને શંકા નથી) તો મહાસભા એક રાષ્ટ્રવાદી અને શાહીવાદવિરોધી સંસ્થા મંદીને માત્ર હિંદુ કોમની સંસ્થા થઈ જાય. રાષ્ટ્રવાદ ને રાજકારણ પછી મહાસભાને

છોડવાં પડે. શ્રી હજીનાની આ માગણી 'રાષ્ટ્રવાદને સુસંગત' ગણી નહિ શકાય. અને પોતાના રાજકીય ને રાષ્ટ્રવાદી મીશનને ભેગે મહાસભા લીગને સહકાર કઈ રીતે ખરીદી શકે ?

લીગ સીધી લડતમાં સાથ આપે !

બીજી વરતુ. મહાસભા લીગની માગણીઓ મેંજૂર રાખે પરંતુ એ સાથે બ્રિટીશ સરકાર સામે સંયુક્ત મોરચો ખડો કરી શકાય એ એનો હેતુ છે. એટલે કે લીગ-મહાસભા તદ્દનામુ, મહાસભાને મતે એ પાયા ઉપર જ ચર્ચ શકે કે બ્રિટીશ સરકાર સામે મહાસભાની લડતમાં લીગ જોડાય. મહાસભા લીગને શાહીવાદવિરોધી સંસ્થા બનાવવા માગે છે; જ્યારે શ્રી હજીના મારફત લીગ મહાસભાને કોમી સંસ્થા બનાવવા માગે છે. બન્ને વચ્ચે સમજૂતી થઈ શકે એવું છે જ નહિ. સિવાય કે બન્ને સંસ્થામાંથી કોઈ પણ એક પોતાનો વાદ છોડે. મહાસભા શાહીવાદવિરોધ ને રાષ્ટ્રવાદ છોડે એમ નથી; જ્યારે સામે પક્ષે લીગ કોમવાદ છોડે એમ નથી.

મહાસભાની માગણી પ્રમાણે લીગ મહાસભાની સીધી લડતમાં જોડાય ખરી ? સીધી લડતમાં જોડાવાની જે સંસ્થાની મનોવૃત્તિ હોય તે સંસ્થા કોમવાદનાં સાટાં કરવા મહાર પડે ખરી ? ક્રાંતિની મનોદશા સાથે કોમવાદી સાટાંને ભેગ કેમ ભેસે ? અને લીગના ખેતાખ-ધારી અગ્રણીઓની ભૂત અને વર્તમાન કારકીર્દિનો ઇતિહાસ ક્રાંતિકારી લડત સાથે એમને કેટલું છેલું છે એ ખતાવી આપે છે. આમ છતાં શ્રી હજીનાએ હમણાં જ લીગ કાઉન્સિલની બેઠક મહાસભાની ચરતો મેંજૂર કરવા ન કરવા બાબતની વિચારણા ચલાવવા મોલાવી છે.

આજે ધણાને એ પ્રશ્ન થાય છે કે આગામી લીગ કાઉન્સિલની બેઠક મહાસભા સાથે સમજૂતી કરવા તૈયાર થશે ? એનો જવાબ એક જ શબ્દમાં આપવો હોય તો કહી શકાય કે 'ના.' આજના લીગ મોવડીઓની મનોદશા એ જાતની સમજૂતી કરવા તરફ છે જ નહિ. એમનો પ્રધાન હેતુ તો એ છે કે કોઈપણ રીતે રાષ્ટ્રીય મહાસભાને એવા ચક્રમાં નાખી દેવી કે જેથી આજની એની મુસ્લીમ આમર્સપર્ડની દિલચાલ એ છોડી દે અને મુસ્લીમ જનતા ઉપર વધતો જતો મહાસભાનો કાબૂ તૂટી જાય. કોઈપણ જાતનું સમાધાન બે પક્ષ વચ્ચે તો જ થઈ શકે કે જે મુદ્દા ઉપર સમાધાની કરવાની હોય એનો સ્વીકાર કરવાની તૈયારી અને ગરજ બન્ને પક્ષની હોવી જોઈએ. એટલે કે સમાધાન તરફ બન્નેની લગભગ સરખી અભિમુખતા હોય. લીગ-મહાસભા સમાધાનીની વાટાઘાટોમાં એ તરફ લીગને પક્ષે સંતર ગેરહાજર દીસે છે. જ્યારે સમાધાન કરવા માટે મહાસભા સંપૂર્ણ ગરજ બતાવે છે. કારણ કે રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નના ઉકેલ પહેલાં કોમી પ્રશ્નનો ઉકેલ સાધી લેવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા મહાસભાને સમજાય છે. કોઈ પણ ભોગે કોમી સમાધાન કરવાની તૈયારી મહાસભા એટલા વાસ્તે જ બતાવે છે કે એના પછી રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યનો રસ્તો સરળ થાય એમ છે. પરંતુ જે સમાધાન એ રસ્તો સરળ ન કરતું હોય એ સમાધાન મહાસભા શી રીતે કરી શકે ? શ્રી હજીનાની સમાધાનની ચરતો એ રસ્તો સરળ કરતી ન હોવાથી મહાસભા સાથેની વાટાઘાટનું પરિણામ નિષ્ફળતા લાવશે એમાં શંકા નથી.

લંગાણ પછી—

'રાષ્ટ્રવાદ સાથે સુસંગત' ન હોય એવી ચરતો મહાસભા કબૂલી નહિ શકે એટલે કોમી સમાધાની ભાંગી પડ્યા પછી વરતો મુશ્કેલી એની અસર આપણા રાજકીય ઉપર નિરોધામરી જ રહેશે એમાં શંકા નથી. આથી, એક રીતે તો, એમ પણ લાગે છે કે જે વાટાઘાટો નિષ્ફળ નિવડવા સરળાર્થ હોય એની શરૂઆત જ નહિ કરવી જોઈએ. કારણ કે એના પ્રત્યાઘાતી પડ્યા બહુ દૂરનામી પડે છે. એ આપણે થોડા વખતમાં જ જોઈ શકીશું.

લીગ-મહાસભા વિરોધ એટલો બધો વધી જશે કે મહાસભાની મુસ્લીમ આમસંપર્કની હિલચાલ તોડી પાડવા માટે લીગના અનુયાયીઓ અત્યાર સુધી અખત્યાર નહિ કરેલી એવી પદ્ધતિનો આશરો લેવા તૈયાર થશે.

ખીજ બાજુ મહાસભા પણ બદ્ધનિશ્ચય-desperate-થશે. ન્યાં પ્રગતિવાદ ને દુર્ગતિવાદની અંતઃસ્થ અચકામણી હોય ત્યાં આપસેના સિદ્ધાંતને અવકાશ નથી હોતો એ વસ્તુ હવે પછી આપણને પકડે પાગે સમજાશે. લીગ અને મહાસભાનો વિરોધ કોમી વિરોધ નથી. તત્ત્વતઃ પ્રત્યાઘાત ને ક્રાંતિવાદનો વિરોધ છે.

હિંદુ-મુસ્લીમ કોમી એકતા માટે હજી વરસો સુધી ચોલવું પડશે. રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નના નિરાકરણની ઝડપ વધારવા માટે, કોમી નિરાકરણ ચર્ચા જવું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું છે. પરંતુ મુસ્લીમ આમવર્ગનું કોમી જનન અને વ્યાપક પગલપણ એને રાષ્ટ્રવાદી અપીલની અસરથી વેગળું રાખે છે. આથી લીગની પ્રત્યાઘાતી નીતિ અને રાષ્ટ્રવાદવિરોધી વલણ જે લઘુમતિ કોમ તરીકે મુસ્લીમ કોમનાં દરગામી હિતોને તો નુકસાન જ કરે છે એની મુસ્લીમ જનતાને ખાતરી નહિ થાય ત્યાં સુધી મહાસભાને ચોલવું જ રહ્યું. એ સિવાય બીજો રસ્તો દેખાતો નથી. પરંતુ આમસંપર્કની હિલચાલ મહાસભાના હાથમાં એક એવું શસ્ત્ર છે કે જે ધીમે પરંતુ સંગીન કાર્ય કરશે. આથી જ શ્રી જીન્ના મુસ્લીમ આમસંપર્કની મહાસભાની હિલચાલથી આટલા બધા ભડકી ઊઠ્યા છે અને સમાધાનની માગણીઓમાં મુસ્લીમ સંપર્કની હિલચાલ છોડી દેવાની માગણીનો એમણે સમાવેશ કર્યો છે. મહાસભા એ માગણી નહિ સ્વીકારી શકે, કારણકે એમ કરવાથી એને આમજનતાના પ્રતિનિધિત્વનો પોતાનો દાવો ને કાર્યક્રમ જતો કરવો પડે, જેના વિના મહાસભા આટલા પ્રયત્ન બળનું પ્રતીક નહિ બની શકે.

સમાધાનની જરૂર

રાષ્ટ્રીય મુક્તિની હિલચાલ વધારે વેગવાન ને ઝડપી બનાવવા માટે કોમી વિખવાદનો કામમ માટે નિકાલ કરી દેવો જોઈએ એ મેં આગળ જણાવ્યું છે. અહીં આપણે એ જોઈએ કે વર્તમાન સંજોગોમાં કોમી સલાહ આપણા રાજકારણ ઉપર શી અસર પાડી શકે એમ છે. હોદાસ્વીકાર પછી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા અને શક્તિ અત્યંત ઘણાં વધ્યાં છે. અને કોઈપણ સંસ્થાને પોતાના મીશનની સિદ્ધિ માટે પ્રતિષ્ઠા અને શક્તિની અસાધારણ ચાપણ હોય છે. આજે મહાસભાની સ્થિતિ એવી છે કે ખુદ બ્રિટિશ સરકાર પણ અને તો મહાસભાનો સાથ મેળવવા તલસે છે. કારણ કે છેલ્લા એક વર્ષમાં આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ઘણી બગડી છે. યુદ્ધભયે આજે નિશ્ચિત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. આગામી યુદ્ધમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સ્થિતિ ઘણી કડેડી થવા સંભવ છે. સામ્રાજ્યના ભાગોની ધનતા પહેલાંના જેટલી આજે રહી નથી, કારણકે શાહીસતાની જુલમી વૃત્તિ તક મળતાં એમને ખુદ બ્રિટનની વિરુદ્ધતા દળમાં ધકેલી મૂકશે. આ સ્થિતિ બ્રિટનની લશ્કરી શક્તિને ઘણી નબળી કરી દેશે. બ્રિટિશ સત્તાધીશોના દરંદેશી વર્ગને એવું લાગે ચતું નાથ છે. આનાં બે કારણો છે. દિવસે દિવસે મહાસભાની વધતી જતી શક્તિ અને વિપક્ષે બ્રિટનની ઘટતી જતી શક્તિ, કેટલાક બ્રિટિશ રાજપુરુષોને પરિસ્થિતિનો સાચો તાગ કાઢવાની ફરજ પાડે છે.

મહાસભાના અગ્રણીઓ ભવિષ્યની પરિસ્થિતિ પામી ગયા હોવાથી, કોઈપણ રીતે મુસ્લીમ લઘુમતિ કોમ સાથે સમજૂતી કરી લઈ દેશની કોમોને વખતસર એક ને અવિભક્ત કરી એકઠિત કરવા માગતા હોવાથી તેમણે હમણાં લીગનાપક્ષ સાથે વાટાઘાટ કરવાનું, યોગ્ય ધાર્યું છે. પરંતુ સામે પક્ષે લીગનાયકોને પરિસ્થિતિનો લાભ લેવાની કશી પડી નથી. મહાસભા

એ ક્રાંતિકારી સંસ્થા હોવાથી શાહીવાદનો સામનો કરતાં કરતાં વ્યામવર્ગનાં હિતોને સર્વલક્ષી બનાવતી મંડલામાં એનું રૂપાંતર થતું જશે એ દૃષ્ટિકત લીગના પ્રત્યાધાતી નાયકો સમજે છે. આમવર્ગની જનશ્રુતિ કે આમસત્તાનાં વધતાં જતાં મોખ્ખાં ખિટીશ સત્તા જ નહિ પરંતુ દેશનાં બધાં પ્રત્યાધાતી ને પ્રગતિવિરોધી તત્ત્વોને પણ સાફ કરી નાખશે એની ળીક છે. લઘુમતિ કેમોનાં હિતનાં રક્ષણને નામે આજે મુસ્લીમ જનતાનાં અગ્રગણ્ય પ્રત્યાધાતી તત્ત્વો લીગના ઝંડા હેઠળ ભેગાં થઈ રહ્યાં છે. એમની પાસે ખિટીશ શાહીવાદ સામે મોરચો મોડવાની આશા રાખવી તદ્દન નકામી છે. તો પણ મહાસભા તરફથી એ જાતની માગણી કરવાથી એમનું પ્રત્યાધાતીપણું સાવ ખુરશું પડી જશે.

વાટાધારો નિષ્ફળ જતાં એ બે જાતની નુકસાનકારક અસર આપણા રાજકારણ ઉપર પડી જશે. પ્રથમ તો મહાસભાવાદીઓને એ નિરાશ કરશે. મુસ્લીમ કોમવાદ કોઈપણ જાતની છૂટછાટ કે ઉદારતાથી પણ સમજવા તૈયાર નથી એનું ભાન એમને શું કરવું એ સંજોગે ધણા વખત સુધી ગૂંચવણમાં મૂકી દેશે. બીજી બાજુ સમજૂતી ન કરી શકવાની દૃષ્ટિકત ખિટીશ સત્તાના હાથ વધુ મજબૂત કરશે. ખિટીશ સત્તાધીશોને હાલની વિષમ પરિસ્થિતિમાં ખાતરી થશે કે દટોકટીની ધડીની વેળાએ દિંદની બે મોટી કામો ભેગી થઈ શકે એમ નથી. એમની કોમવાદી મનોવૃત્તિ એમને વિભક્ત જ રાખશે, જે રાષ્ટ્રીય મહાસભાને ઘણી રીતે નજાણા રાખશે. આને લીધે ફેરફારના મુદ્દા ઉપર મહાસભાને માન્ય હોય એ મુદ્દા ઉપર સમજૂત કરવાની આવશ્યકતા એમને લાગશે નહિ. અથવા તો જેટલે અંશે એ મુદ્દા ઉપર મહાસભા ખિટીશ સત્તાને નમાવવા માગે છે એટલે અંશે એ નમવા તૈયાર નહિ થાય. કોમી વાટાધારની નિષ્ફળતાના પડખા આપણે આ બાજુમાં થોડા વખતમાં જ નોંધ શકીયું.

હિંદી વજીરની જાહેરાત

એક તરફ શ્રી બોઝ-હના વાટાધાર આપણા ચાલુ રાજકારણનો મહત્ત્વનો બનાવ બન્યે જતી હતી એ જ વખતે હિંદી વજીરે આગામી ફેરફારના સંજોગે એક ગેળાવડામાં મહત્ત્વની જાહેરાત કરી છે. પ્રાંતીય ધારાસભ્યોમાં મહાસભાએ અધિકારગ્રહણ કર્યા પછી ફેરફારના મુદ્દો હવે આપણા રાજકારણમાં બહુ મોટો ને મહત્ત્વનો વિષય બન્યો છે. ફેરફાર ચોજનાની પ્રત્યાધાતી દલોનો મહાસભા કોઈપણ રીતે સ્વીકાર કરી શકે એમ નથી અને એમાં ફેરફાર કરાવવા કે આખી ચોજના પડતી મુશ્કેલી મહાસભા પોતાની બધી શક્તિ પાપરશે એ જાતની જાહેરાત મહાસભાને પહેલે અનેકવાર થઈ ચૂકી છે. આને લીધે તો ફેરફારના દાખલ કરવાનો દિવસ દૂર ને દૂર ફેલાતો જાય છે. ફેરફાર દૂર ને દૂર ફેલાવું જવાને કારણે કેટલાક વખત થયાં આપણે ત્યાં એવી માન્યતા પ્રચલિત થઈ છે કે મહાસભાના ઉગ્ર વિરોધને કારણે અને આંતરરાષ્ટ્રીય ચિકટ પરિસ્થિતિમાં મહાસભા સામે ઝઘડામાં ઊતરવું ખિટીશ સરકારને પહેલે સલાહ બરેકું ન હોવાથી, એ ચોજનામાં મહત્ત્વના ફેરફાર કરવાની વિચારણા શાહીસરકાર કરી રહી છે. લોર્ડ લેધિયન અને લોર્ડ સેમ્યુઅલની દિંદની મુલાકાત અને વાઈસરોયનું હંડન જતું એ બનાવોએ ઉપલી માન્યતાને વધારે દઢ કરી હતી. લોર્ડ એટલાંટે ફેરફારનાં ફેરફાર ન કરવા સંજોગે કરેલી જાહેરાત ઉપલી માન્યતાને દૂર કરે છે. પરંતુ સાથેસાથે એ જાહેરાત પરિસ્થિતિની અંપૂર્ણ ચોખવટ પબ્દ કરી નાખે છે. ગમે તેટલી ચિકટ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં દહ ખિટીશસત્તાની મજાખી સાજૂત છે એ વસ્તુ હિંદી વજીરના શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે. હિંદી પ્રજાના ગમે તેટલા ઉગ્ર વિરોધ છતાં વરસોની વિચારણાને અને ધડવામાં આવેલી ચોજનામાં ફેરફાર કરવા ખિટીશ સત્તા તૈયાર નથી. આ વસ્તુ એ જ સૂચવે છે કે

હિંદના સંબંધમાં પણ બ્રિટન, આયર્લેન્ડ અને દક્ષિણ આફ્રિકાની માફક પરિસ્થિતિ હાથમાંથી જશે ત્યારે જ જગતવા તૈયાર થશે. સામાન્ય ચલાવવાની લાંબા સમયની લઢણી બ્રિટીશ રાજપુરુષોને પરિસ્થિતિના સાચો આંક લેતાં ઘણીવાર અટકાવ્યા છે. હિંદના મંત્રણમાં પણ એમનું વલણ સ્વાર્થો ને દૂરી દૃષ્ટિવાળું જ લાગે છે.

નિખાલસ એકરાર

મહાસભાવાદી મંડળોમાં અધિકારમહણના વિરોધીઓની એક દલીલ એ હતી કે અધિકારમહણના વેશો લાંબે ગયે મહાસભાના ક્રાંતિકારી મિશનનો જુસ્સો ઉતારી નાખશે. બંધારણીય માનસ અને તકવાદ દાખલ થઈ ને મહાસભાના ક્રાંતિવાદી કલેવરને ઝાંખપ લગાડશે વગેરે. અધિકારમહણને દશ માસ થઈ ગયા એ દરમિયાન પ્રધાનમંડળો તરફથી અનેકા કેટલાક બનાવો દિલગીરી ઉપજાવે એવા છે. હમણાં જ એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ પૂનામાં પંડિત જવાહરલાલે આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એમણે હોદાસ્વીકાર પછી મહાસભામાં દાખલ થયેલ ખૂરાં તત્ત્વોની નિખાલસ કબજાત કરી છે. કાર્યસિદ્ધિની એકતાનતા ઓછી થઈ છે. અગત્યના પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન દોડાવવાને બદલે અધિકાર વહેંચવા ને ભોગવવાની અનેક નાનીમોટી તકરારો મહાસભાવાદીઓમાં પેદા છે અને અંતિમ ધ્યેય તરફ ધ્યાન રાખીને આપણી લડત આગળ ધપાવવા તરફ કામ કરવાને બદલે આપણે વહીવટીનંતના નાના પ્રશ્નોમાં ગૂંચવાઈ પડ્યા છીએ એમ પંડિતશ્રીએ બહુ સાફ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે. મેં આગલી એક નોંધમાં જણાવ્યું હતું કે અધિકારમહણ મહાસભાવાદીઓમાં ત્યમુક અંશે બંધારણીય મનોવૃત્તિ પેદા કરશે અને એ અનિવાર્ય વસ્તુ છે. કારણકે જે જાતનાં સાધનોનો વ્યક્તિ કે સંસ્થા પોતાની કાર્યસિદ્ધિમાં ઉપયોગ કરે છે એ સાધનો એની મનોવૃત્તિ ઉપર વતોએ છે અંશે અસર તો કરવાનાં જ. અધિકારમહણે મહાસભાની ક્રાંતિકારી કારકીર્દિને બંધારણીય કારકીર્દિના પ્રદેશમાં દાખલ કરી હતી બંધારણીય પ્રદેશની બંધારણવાદી હવાની અસર મહાસભાવાદી માનસ ઉપર થવા લાગી છે એ વસ્તુ દિવસે દિવસે સ્પષ્ટ થતી જાય છે. પરંતુ એ સાથે જ અધિકારમહણે મહાસભાની શક્તિ, પ્રતિષ્ઠા, સંગઠન અને પ્રચારશક્તિ કયાંયે વધારી મૂક્યાં છે એ દંઈ નાનોસનો લાલ છે? અંગ્રેજ સરકારની ગેરહાજરીમાં મહાસભા સિવાય બીજાને કોઈપણ પક્ષ હિંદનું રાજ્ય ચલાવવા સમર્થ નથી એ નકરું સત્ય પ્રજાની અને શાહીસત્તાની આંખો સમક્ષ હોદાસ્વીકાર પછી જ મૂર્તસ્વરૂપે ખડું થયું છે. મોટા ક્રાંતિકારીઓ ને બંડખોરો, મોટા વહીવટદારો ને રાજકારભારી થઈ શક્યા છે એ હકીકતે મહાસભામાં ઘણો આત્મવિશ્વાસ પેદા કર્યો છે.

બાકી કોઈ પણ સમર્થ ને વિશાળ સંસ્થામાં ગમે એટલી સાવચેતી રાખવા છતાં તકવાદ જરૂર ઘૂસવાનો જ. એ ન અટકાવી શકાય એવી વસ્તુ છે. દુનિયાના મહાન ક્રાંતિકારી પક્ષનો ઇતિહાસ પણ એ જ બતાવે છે. મહાસભાનું લોકશાસનપ્રાણ—Republican—બંધારણ એને તકવાદના ઝેરથી મુક્ત રાખી શકે એમ નથી. આપણો મુખ્ય સવાલ તો એ હોવો જોઈએ કે મહાસભા પોતાનો ક્રાંતિકારી વર્તુ નહિ છોડે. અને મહત્વના મુદ્દાઓ સિદ્ધ કરવા માટે જરૂર પડે ત્યારે શાહીસત્તા સામે મોરચા માંડવા એ તૈયાર રહેશે તો તકવાદ દાખલ પડેલો હશે તે પછી બંડવેળાએ ભાગી જશે.

૪-૧-૩૮

મુધારો : ગયા અંકમાં, પ. ૪૪૫, લીટી ૬-૭ નીચે મુજબ મુધારી લેલી :

... .. એનું દમન

ન કરી શકાય તો પણ એનું રામન તો જરૂર કરી શકાય છે. ...

સમીરનું જોર, અપાઠ મેઘનો
ધરિત્રીને લીંબવતો પ્રપાત
શમે, ભરે આર્દ્ર મધૂર ગંધથી
મારા વાડામહીનો નક્ક કલગી સમે ગર્વિલો પારિજાત.

વસંતે જગનાં પુષ્પો, ખીલતાં તે સમે તને
વરવું રૂપ ત્યાગીનું, લઇને રહેવું ગમે;
ગલીરા પૃથિવી જ્યારે રનાનથી પરવારતી
વર્ષાના, તવ સત્કારે માર્ગમાં પુષ્પ પાથરી.

માથી થઈને તહીં દેવવૃક્ષનો
ઉલો હતો દેવકપાસ નાનડો,
લાવણ્ય હેમંતનું આયમે અને
લગ્ન ઘેરી પધારે શિશિર તવ ખીલે નાનડો એ કપાસ.

આજે લગભગ દરેક લેખક, ચિત્રકાર, કવિ, અને આગળ વધીને કહીએ તો દરેક માણસ ચિંતામાં પડ્યો છે કે પોતે પ્રગતિશીલ છે કે પ્રત્યાધાતી? શ્રી. રમણભાઈએ દર્શણપંથમાં બતાવ્યો છે તેવો કોઈ સહેલો માર્ગ આને માટે ન મળે, ને પ્રગતિશીલ તથા પ્રત્યાધાતીનાં ખાસ રંગીન પાટિયાં તૈયાર કરી દરેક માણસ પોતાના ધર્મચિન્હ તરીકે એને વાંસા ઉપર કે છાતી ઉપર ન લટકાવે ત્યાં સુધી આ કામડો સૈને મૂંઝવેરો. હું તે છું સું? હું તે પ્રગતિશીલ છું? પ્રત્યાધાતી છું? બન્ને છું? બન્ને નથી? છેવટ પછી હું છું કે નથી? એ સવાલ દરેક ચિંતનશીલ મનુષ્યના મગજમાં આજે ઉડેલાવે છે.

એટલા માટે બે આ વિષયનો થોડો ઊદાપોહ થાય તો એનાથી પ્રગતિશીલ કે પ્રત્યાધાતીને ફાયદો થાય કે ન થાય તે સવાલ જુદા છે, પણ કોઈકને તો જરૂર ફાયદો થાય. પણ પંખીની લડાઈ થઈ ત્યારે, કહે છે કે, ચામાચીડિયું બન્નેમાંથી કોઈ વર્ગમાં ભળ્યું નહિ ને છેવટે અપવશ પામ્યું. દિતોપદેશમાં તો કાગડો મોરનાં પીંજાં ખેંસે છે ને છેવટે પ્રગટ થઈ જતાં લગ્ન પામે છે. પણ કાગડો, બીજું કંઈ નહિ તો, છેવટે કાગડો તો હતો જ ને મોરનો સ્વાંગ ભજવવા જતાં પોતાની જાતને પ્રગટ કરી બેઠો. પણ પ્રત્યાધાતી કે પ્રગતિશીલને ખેમાંથી એકતો વેપ ભજવવાની જરૂર પડે તેમ નથી. કારણ કે ખરી રીતે તો તે ખેમાંથી એકે નથી. એટલે, આ વિષયનો ઊદાપોહ કરનારે ખેમાંથી એકે-પ્રત્યાધાતી કે પ્રગતિશીલ-હોવાની જરૂર નથી. જરૂર વિષયના ઊદાપોહની છે. ખરી વાત જ એ છે કે પ્રગતિશીલ ને પ્રત્યાધાતી એ બન્ને કાલ્પનિક વર્ગ છે, પણ વિષયનો ઊદાપોહ એ વસ્તુસ્થિતિ છે. આપણે હિંદુઓ ખાસ કરીને કલ્પનાશીલ છીએ. એ એણું ટાળવા માટે પણ આ જરૂરી છે કે કાલ્પનિક વર્ગને એક બાબતે મૂઢી વસ્તુસ્થિતિને થોડો વખત સમજાવી લઈએ. એટલે આપણે પ્રત્યાધાત કે પ્રગતિશીલતા-એ બન્નેની બાબત કરવાની, સમજવાની, કે જાણવાની જરૂર નથી, પણ એ વિષેના ઊદાપોહની ખાસ જરૂર રહે છે. તમે કહેશો ઊદાપોહ શા વિષે કરવો? પણ આ સવાલ જ તમારું અજ્ઞાન સૂચવે છે. શા વિષે એ સવાલ જ ઉત્પન્ન થતો નથી. ઊદાપોહ કરવો એટલો જ સવાલ છે.

જે જીવું છે તેને પ્રત્યાધાતી કહેવું કે નવું છે તેને પ્રગતિશીલ કહેવું કે કાલિદાસનો પેલો શ્લોક પુનર્મિત્તેવ ન સાધુ સર્વ માન્ય રાખવો-કે એવી કોઈપણ વિચારસરણીનો આશ્રય લેવાથી પૂર્વગ્રહથી માનસ દ્વિપ્ત થવાનો સંભવ છે, માટે જેટલું ધ્યાન ઊદાપોહ ઉપર રાખવું તેટલું વિષય ઉપર ન રાખવું. છતાં આ વિષયમાં પણ તમને ડાખા ને જમણા કે જમણા ને ડાખા એવા બે વર્ગ પાડવાની અનિવાર્ય જરૂરિયાત બીજી થાય જ તો એનો રસ્તો એટલો સહેલો છે કે જેમ થર્મોમિટરને બોર્નને કેટલો તાવ છે એમ તરત કહી નાકાવ, તેમ તમારી 'આધિપોલોહ' સ્પષ્ટ નથી એમ કહેવાથી જ, અપિના તાત્કાલિક શાપની પેઠે,

માણસ પ્રત્યાધાતી વર્ગમાં જઈ પડે છે. ત્યાંથી એણે બહુ જ હોય તો વિચારસરણી રપટ કરવી રહી. કઈ વિચારસરણી રપટ છે, એ પ્રશ્ન પણ, લોગેરિથમ બેઝાથી ગ્રંથ્યા મળી જાય એટલો સહેલો છે. રપટ વિચારસરણી એ રાખ્ડ જાતાવે છે કે એમાં સઘળું રપટ હોય છે માટે વિચાર કરવાની વૃદ્ધિયાત બીજી થતી નથી. અને એ વિચારસરણી રપટ છે કે જે આપણી છે. આમાં સમષ્ટિને બોગે વ્યક્તિ પ્રાધાન્ય મેળવતી લાગે છે. પણ એના હેતુ એવા નથી. એમ લાગે તો એ એક અસ્પષ્ટ માત્ર છે. વિચારસરણીનાં બોગે બહાપોહ પ્રાધાન્ય બોગવે, ને બહાપોહને બોગે વ્યક્તિ પ્રાધાન્ય બોગવે—એવો કિમુખી કાર્યક્રમ એમાં છે એટલે છેવટે એ વિચારસરણી પ્રગતિશીલ હરે છે કે જેમાં ‘હું’ કેન્દ્રસ્થાને હોય.

પ્રગતિશીલતાનું ખરું કેન્દ્ર ‘હું’ને જનાવવાથી બીજાને એ મદદાનં લાભ છે તેની ઉપેક્ષા કરવી ન પડે. પહેલું એ કે કોઈ પણ ‘હું’ એમ બોલે કે તમારી ‘આઈડિયોલોજી’, રપટ નથી—એટલે તરત જ એ માણસ પ્રગતિશીલતાની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્ય બની જાય છે. પણ એ અસ્પૃશ્યતાથી ઉગરવા માટે એણે તરત કઈ કઈ બાજ્યત પ્રગતિશીલ છે ને કઈ કઈ પ્રત્યાધાતી છે, એવો સાંખો અભ્યાસી માર્ગ લેવાની વૃદ્ધિ રહેતી નથી. એણે માત્ર એમ કહેવું કે આ પ્રગતિશીલ છે, ને આ પ્રત્યાધાતી છે. ને અજ્ઞાદીનના ક્ષાનસની પેઠે તેની વિચારસરણી પણ રપટ બની જશે. એને પણ તરત લાગવા માંડશે કે વસ્તુના માયાથી રૂપમાં પડવાની એને વૃદ્ધિ નથી. ચખ્ડનું માયાથી રૂપ જ એના ઉદ્ધાર માટે બુદ્ધ છે.

નવલક્યાઓમાં તો પ્રેમત્રિકાણ છે ને આ પ્રત્યાધાત-પ્રગતિશીલમાં માત્ર દંદ છે એ નેર્મને મને પહું લાગી આવે છે. આનો એક ઉપાય મને ચુકે છે: ને કે એ સૌને નરુએ પ્રત્યાધાતીને પ્રગતિશીલની વચ્ચે પ્રેમને મૂકવો. એમાં એક કવિત્વમય વર્ણસંગાઈ પણ છે. પ્રત્યાધાતી-પ્રગતિશીલ-પ્રેમ. પ્ર-પ્ર-પ્ર. પ્રત્યાધાતીની દૃષ્ટિએ નેર્મને તો દારૂની પેઠે પ્રેમ જૂનો થવા નેર્મને. પ્રગતિશીલની દૃષ્ટિએ નેર્મને તો દૂધની પેઠે પ્રેમ તાજો નેર્મને. એ બન્ને સમાધાન કરવું હોય તો તમારે પ્રેમને જૂનો પણ થવા ન દેવો, પ્રેમને નવો પણ થવા ન દેવો. ખરી રીતે પ્રેમની ‘આઈડિયોલોજી’ રપટ નથી—માટે પ્રેમને રહેવા જ ન દેવો. એ કરવાથી ત્રિકાણબંધની શિયલિ પાટી આવે છે ખરી—પણ પ્રેમ વિગેની વિચારસરણી રપટ થઈ જાય છે. પ્રેમની વિચારસરણી રપટ નથી માટે પ્રેમનો જ બદિષ્કાર કરો. એ પ્રમાણે જેની જેની વિચારસરણી રપટ ન હોય તેની બદિષ્કાર કરવો. ઉદાહરણ તરીકે, આપણ પોતાના વિગે આપણને રપટ વિચારસરણી મળી આવતી નથી—આપણે ક્યાંથી આવ્યા ક્યાં જવાના—એ વિગે વિચારસરણી રપટ નથી. માટે એવા કોઈ પણ તાર્ત્વિક કાર્યક્રમે તમારે રપથ જ ન કરવો. ઉદાહરણ તરીકે, જીવન શું છે—એ વિગે તમે વિચાર કરો તે તમે પ્રત્યાધાતી મળી શો. પણ જીવન જે વટે દોકે છે તે દારૂ વિગે વિચાર કરો તો તમે પ્રગતિશીલ મળી શો. તમે એમ કહો કે જીવનમાં દારૂની વૃદ્ધિયાત છે, પણ જીવન કેવળ દારૂ ઉપર નિર્ભર નથી, તો તમારી એ અસ્પષ્ટ વિચારસરણીને અમે આવી રીતે રપ બનાવી શકીએ! તમને પંદર દસક દારૂ વિગે રાખીએ ને તરત જ તમે બોલવાના “વાર! જીવન કી ખાત છેડો. વો ચાલ ચો દો-દો પા ન દો—મગર વે દારૂ કી ખાત સમ્મી હય—

સ્પષ્ટ વિચારસરણીનો આ પ્રયોગ વિવેચનમાં અજમાવવો હોય તો આવી રીતે અજમાવી શકાયઃ
 ને ને વસ્તુ વંચાય છે તે લોકપ્રિય થાય છે.
 ને વસ્તુ લોકપ્રિય થાય છે તે સામાન્ય હોય છે.
 ને વસ્તુ સામાન્ય હોય છે તે આપણા પૂર્વગ્રહેને પોષે છે.
 ને આપણા પૂર્વગ્રહેને પોષે છે તે અસ્પષ્ટ વિચારસરણીમાંથી જન્મે છે.

માટે ને વસ્તુ લોકપ્રિય થાય છે તે પ્રત્યાધાતી છે.
 તુલસીકૃત રામાયણ લોકપ્રિય છે માટે પ્રત્યાધાતી છે.
 ગીતા લોકપ્રિય છે માટે પ્રત્યાધાતી છે.

ઘતિ સિદ્ધમ્।

ત્રણ પ્રગતિશીલ મિત્રો નવલકથા લખવા બેસે ત્યારે ઘણું કરીને ટેવલને ત્રણ ખૂણે
 ત્રણ ખુરશીઓ મૂકે. પછી નવલકથા શરૂ થાય.
 અ બોલે : નવલકથાનું નામ શું પાડવું છે ?
 ઘ બોલે : નાયક ઉપરથી પાડીએ.
 ક બોલે : એ વિચારસરણી પ્રત્યાધાતી છે.
 કાર્મણ્ય માણસને Hero બનાવવો ન બેઝબો.

એટલામાં આ આવે.

ત્રણ જણા આ પીએ.

પાછો અ બોલે : વાર્તાનું નામ 'ધૂળ' રાખીશું.

ઘ બોલે : ધૂળ એ ધૂળ છે.—'ધૂળેભર્યા' રાખીશું.

ક બોલે : કેવળ રિશેપણ નવલકથાના નામ તરીકે બરાબર નથી.

અ : નવલકથાના નામમાં આપણે રૂઢિ તોડવી જ બેઝબો.

ઘ : તો પછી 'ધૂળેભર્યા માનવજાળ' રાખો.

ક : 'માનવજાળ' એ હલકો શબ્દ છે. એમાં ભેર નથી. 'ધૂળેભર્યા માનવવજ્ર' એમ રાખો.

ત્યારપછી એક નાયક ને એ નાયિકા રાખવી—પ્રતિનાયક રાખવો—ઉપનાયક રાખવો, એ ચર્ચા ચાલે.

આવી રીતે નવલકથા લખી શકાય. ને તે એક માણસની નહિ પણ ત્રણની સહિયારી કૃતિ છે માટે પ્રગતિશીલ ગણાય. તમે કહેશો કે કૃતિ એકની છે કે ત્રણની એ અગત્યનું નથીઃ પણ તેમાં રસનિષ્પત્તિ એ મુખ્ય પ્રશ્ન છેઃ તો એનો જવાબ આપીએ જ છે કે કૃતિ અત્યંત સરસ હોય છતાં પ્રત્યાધાતી હોઈ શકેઃ ત્યારે કૃતિ નીરસ હોવા છતાં પણ પ્રગતિશીલ હોઈ શકે.

આપણે એક વાર્તા લઈ એને પ્રગતિશીલતાની દૃષ્ટિએ તપાસીએ.

ઉદાહરણ તરીકે, શ્રી. રામનારાયણ પાંડેની 'બેમી' કે શ્રી. રમણલાલની 'પ્રજુનો દરવાન' લ્યો. શ્રી. પાંડેની બેમી પ્રગતિશીલ છે, પણ એ વાર્તા પ્રત્યાધાતી છે. માણસ, બહેને એક ધૂળના ટેકાને પણ આદર્શ ગણીને ઉઘે જવાનો પ્રયત્ન કરે—પોતાની હરેક નજગાર્ધ પર અંધમ મેળવવાનો યત્ન કરે તો એ માણસ પ્રગતિશીલ મનાવો બેઝબો. પણ.

એવમ એ દયાવેદી લાગણી છે. જે વસ્તુ દયાય છે તે પરાધીનપણું ગણાય છે. માટે વાર્તાની 'એમી' પ્રગતિશીલ છતાં, એમીની 'વાર્તા' પ્રત્યાષાતી છે. શ્રી. રમણલાલની વાર્તામાં 'પ્રભુનો દરવાન' એ 'હેડિંગ' પ્રત્યાષાતી છે માટે વાર્તા પ્રત્યાષાતી હોવી જોઈએ. વસ્તુ મુંદર હોય છતાં એને તમારે પ્રત્યાષાતી કરવી હોય તો એને ચૂંચવો માંડવી. એ વિચારસરણી પાસે ટાંગારથી માંડીને ત્રિલોકપતિ સુધી કાઈ રૂપટ વિચારસરણીવાળો જન્મ્યો નથી અને તે જન્મ્યાનો નથી. જેણે જેણે રૂપટ વિચારસરણી કરવી હોય તેણે તેણે— અથવા જન્મ દો, આ વિતાનયુગમાં રૂપટ વિચારસરણીનાં યોગાં 'ઈન્ફેક્શન' આપી દેવાની કાઈ શોધખોળ કરે તો એને ધણો સામ થાય તેમ છે. ઉદાદરણ તરીકે કાઈ છોકરું માંદું હોય ને માથી અચાનક 'હે પ્રભુ!' એમ બોલી દેવાય તો એની એ પ્રત્યાષાની વચણ માટે તરત પ્રગતિશીલતાનું 'ઈન્ફેક્શન' આપી દેવામાં આવે તો એ માના 'હે પ્રભુ!' એમ બોલવાને બદલે, વિતાનની પરિભ્રામમાં બોલવા માટે: અને 'હે લીવરટયુગ! હે લીવરટયુગ!' એમ કહેવા માટે. અસંગત, તમે એમ કહો કે ઈશ્વર પરની કાલ્પનિક શ્રદ્ધા આ એવા જ બીજા કાલ્પનિક પદાર્થ પર સંક્રાન્ત થાય છે, માટે મનુષ્યસ્વભાવ ત્યાંનો ત્યાં છે, તો તમારે બુદ્ધિનું ન જોઈએ કે અદશના આધાર પરથી મનુષ્ય જેટલો દશ્યના આધાર પર વધુ આવે એટલો એ પ્રગતિશીલ થયો કહેવાય!

તે એક છેત્તી પેટી લુનવાણી વાત તમને સમજાવી દઉં. એક પટેલે આવીને કહ્યું: 'પટલાણી! આજે તો ગામને પાદર ખાંડું આવ્યું છે. એક બૂરી ભેરા માળી ભારે છે!'

પટલાણીએ જવાબ દીધો: 'ઈ તમને ભેચ જોનાં નદિ આવડે હો. મારા વિના કાંઈ કરતા નદિ હો!'

પટેલે કહ્યું: 'તો દેસાણું (બેચની જન) લઈ!'

પટલાણી બોલ્યાં: 'તે તમે લેના નદિ, તમને લેનાં નદિ આવડે, હું જામિને મૂક દારવીશ.'

પટેલ બોલ્યાં: 'તો જામે; ખજ મારા કાકાના છોકરાને હાથનું હોળું જરી દેજે હો!'

પટલાણી બોલ્યાં: 'તમારો કાકાનો છોકરો? મારી બેનના છોકરાને નદિ દઉં?'

પટેલ બોલ્યાં: 'ના, મારો કાકાનો દીકરો પડેલો.'

પટલાણી બોલ્યાં: 'ના, મારી બેનની દીકરી પડેલી.'

પટેલ તપી ડ્રવા: 'મારા કાકાના દીકરાને દેવી જ પડશે.'

પટલાણી બોલ્યાં: 'મારી બેનની દીકરી તો હાથ લેશે જ.' લશ્કાઈ આજળ વધી ને લાગીમાર સૂંધી પડેલી. ત્યારે કાઈ પાટોથીએ આવીને અટકાવ્યાં:

'ખજ દહ બેચ ક્યાં છે! બેચ પડેલી કે હાથ? બેચને તો આવવા તો!'

એના જેવું જ કાંઈક આ નથી! પ્રગતિશીલ સારિત્ય! ના, પ્રત્યાષાતી સારિત્ય! ના, ખજ પ્રગતિશીલ! ના, ખજ, પ્રત્યાષાતી. અરે ખજ મારા દેસનો! પડેલાં નક્કી તો કરો કે તમે સખો છે ને સારિત્ય છે ખજ! બેચ તો લાગો, પડી હાથ માટે માયું ફાટી લેને ને!

મહતિયા માલપાણી

નગીનદાસ પારેખ

ઓકિસના ચોરાકમાં અક્ષય બાબુ

(હસતા હસતા) : આજે ખરે લાગમાં લીધો છે. બાઈસાહેબ રાજ પારકે પૈસે લહેર ઉડાવે છે અને રાજબાદશાહના જેવી લાંબીચોડી વાતો કરે છે. મહેરબાન આજ વરસેક દિવસ ચયાં રાજ કહે છે કે આજે જમાડીયા, કાલે જમાડીરા, અને જમાડવાની વાત નહિ! જેટલી આશા આપી તેના ચોથા ભાગનું ચે જે ભોજન આપ્યું હોત ને તો આજ સુધીમાં તથુ રાજસય મરો થઈ ગયા હોત. હશે. પણ આજે તો મહામહેનતે નોતરું મળ્યું છે. બે કલાકથી અહીં બેઠો છું છતાં હજી બાઈનાં દર્શન ચતાં નથી. છેતર્યો તો નહિ હોય ને ? (નેપથ્યમાં જોઈને) અરે એઈ, તારું નામ શું ? જૂલો કે માધુ કે હરિ ?

ચંદ્રકાંત ? સારું બાઈ ચંદ્રકાંત. બાઈ ચંદ્રકાંત, તારા શેઠ ક્યારે આવશે બાઈ ?

શું કહ્યું ? શેઠ હોટલમાંથી ખાવાનું લાવવા ગયા છે ? શું કહે છે ? આજ તો ત્યારે રીતસરની જપાકત બેઠવાની ! જૂન પણ કંઈક લાગી છે ! ખમણ તો હશે જ. અને હસણ નાખેલી કંઈ પણ આવવાની જ ત્યારે તો. આપણે તો બસ વાડો ઉપાડીને જ પીવાના. અને શાક તો તથુચાર વાનીનાં આવશે. વળી ઉનાળો છે એટલે શીખંડ નહિ તો રસ તો ખરો જ ખરો. સાથે જે ઈંદાં હોય તો પછી કથી ખામી નહિ રહે ! આજ સવારથી જમણી આંખ ફરક્યા કરે છે, એટલે મને તો લાગે છે કે ઈંદાં ને રસ જ આવશે ! અરે ઓ ચંદ્રકાંત, તારા શેઠ ક્યારેકના ગયા છે ?

મણી વારના ગયા છે ? ત્યારે તો હવે બહુ વાર નહિ લાગે. ત્યાં સુધી એક ચલમ બરી આપને. હું ક્યારનો બોલ બોલ કરું છું પણ તું તો કંઈ જવાબ જ દેતો નથી !—

તંબાકુ બહાર નથી ? શેઠ કબાટમાં મૂકી ગયા છે ? આ તો નવું જ સાંભળ્યું ! એ તે કંઈ શેરનાં કાગળિયાં હતાં ? હવે શું કરવું ? મને જરા અપ્રીણ ખાવાની ટેવ છે. એટલે હવે તંબાકુ વગર રહેવાય એમ નથી. અરે ઓ ગાધુ, ના, ના, ચંદ્રકાંત, ગમે તેમ કરીને માળા બાળા પાસેથી માગીને એક ચલમ તંબાકુ લાવને બાઈ.

બગરથી વેચાતો લાવવો પડશે ? પૈસા જોઈએ છે ? સારું બાઈ, તેમ. આ લે, એક પૈસાનો તંબાકુ ચટ કરતો લઈ આવ.

એક પૈસાનો તંબાકુ નહિ ચાલે ? કેમ નહિ ચાલે ? બાઈ, મને કંઈ યચીનનો નવાબ બવાબ તો નથી માની બેઠો ને ? સોળ રૂપિયાના બાવનો તળખે તંબાકુ નહિ હશે તો ચે મને તો ચાલશે.—એક પૈસામાં ચઈ રહેશે.

હકો ચલમ પણ વેચાતાં લાવવાં પડશે ? તે પણ તારા શેઠ તિબેરીમાં મૂકી ગયા છે કે શું ? ઈડિયા બેંકમાં સેફ ડિપોઝીટ તરીકે જ મૂકી આવવાં હતાં ને ? અરે વાહ રે ! આ તો અજબ જગ્યાએ આવી પડ્યો છું. બલે, લે, આ છ પૈસા દ્રામના બાડા માટે

રાખ્યા હતા. ઉદય આવશે એટલે તેની પાસે બાજુ સિંકે લેવા પડશે.—અત્યાર મુખી ઢીમાં ઢીમાં અને ફરી ફરીને મારા તો પગે દૂખી ગયા. આમ ક્યાં લગી ઊભા રહેવું? આ એક ખુરસી છે ખરી, પણ બાર ખમરો એમ લાગતું નથી. લાવ નીચે જ બેસીએ.

[પોતિયાના હાથ વતે પૂજા ઝાટકી નાખી હાથું ખિલાવી બેસે છે, અને ગણગણ કરતો ગાય છે.]

દમણાં ને મને આવી
મફતની ધોળા કાપાને

કેમ અત્યા, તંજાકુ લાગ્યો? આ શું? એકલી ચલમ જ? હોય ક્યાં છે? એવો ૭ પેસામાં હોય મળતો નથી? ચલમના જ બે આના પડે છે? બે બાર્થ ચંદ્રાંત, બદારથી દુઝે નેટલો દેખાડે હું તેટલો બધો બેચકક નથી. ઘરીર કરતાં છુદ્ધ જરા સફમ છે. તારા શો હોય ચલમ પણ લોહાની તિન્દેરીમાં રાખે છે, એવું કારણ હવે સમજાયું. માત્ર તારા જવા રત્નને બદાર રાખે છે એ જ તેમની જૂલ છે. મને લાગે છે કે તારે ઝાઝા દિવસ બદાર રહેવું જે નદિ પડે. સરકાર બદાદુરને એક વખત ખજાર પડવી જોઈએ—તરત જ પહેરાની બચરયા ફરી આપશે અને તને ખૂબ સાચવીને રાખશે. હશે. પણ તંજાકુ વગર તો મારો શુભ મલ્ય છે. (ચલમમાં દમ મારી ખોખનાં ખોખતાં) જો ગાય રે! આ ક્યાંનો તંજાકુ? આ તો વીલ ફરોને તાજો પડે એવો લાગે છે! બે દમ મારતાં જ મારું તો મારું ફરી ગયું. રહેવા દે બાર્થ મારે એ નદિ જોઈએ. તારા શોને પહેલાં આવવા દે. પણ તારા શોને આવવાની દંઈ ઉનાવળ દોષ એમ લાગતું નથી. તે દલાય એકે એકે દિવાં પૂરાં કરતો દશે અને અદો મારા પેટમાં એવી લાવ લાગી છે કે દમણાં દપેમાં સળગી ઊઠશે એવી ધારની લાગે છે. તરત પણ ખૂબ લાગી છે. પણ જો પાણી માગીશ તો દમણાં ચંદ્રાંત દરોગે કે પાસો વેચાતો લાવવો પડશે, શો દખાટમાં મૂકી ગયા છે. દંઈ નદિ, પાણી વિના ચલાતીયું. બાજમાંથી એકાદ નારિયેળ પડતી લઈએ.

અરે બાર્થ ચંદ્રાંત, એક કાંચ નદિ દરે? બાજમાંથી એક લીધું નારિયેળ નદિ પાસે લાવે? જલુ તરમ લાગી છે.

કેમ? કેમ નદિ મળે? બાજમાં તો પુષ્કળ નારિયેળ છે. દુઝે દમણાં જોઈને આગોતે.

બાંધે ઝાઝા આવી દપિયાં છે! તે દશે બાર્થ, પણ એક નારિયેળ નદિ મળે?

કેમ જોઈએ? પેસા તો હવે રહ્યા નથી. તો રહેવા દે. શોને આવવા દે. ત્યાર પછી જોઈ લેવાશે.—ખિસામાં પચારના પેસા તો છે. પણ એને વટાવવા આપવાનો શુભ માલતો નથી. દષ્ટ મરકારના રાત્રીમાં આવે: મોરો એક પાડખાકુ છોડે ફરે છે, એની મને ખજાર નહોતી!—હવે તો ઉદય આવે તો મારું!

આ આવતો લાગે છે! પચેમાં મંજગાય છે. લા...મ. મારું મયું. અરે જો ઉદય, જો ઉદય! ક્યાં છે, આ તો નદો:નું પાણી છે બાર્થ!

હો તને મોહાયો છે! તેના કરતાં જલે આખા દોન તો મારું માન. બૂબે દુઝે તો મરવા જો: કઈ રહેવા પું.

‘હોટલના શેઠે મોકલ્યો છે ? શુભાસ્તાએ ? કેમ, તેમની સાથે તો મારે કંઈ સંબંધ નથી. કંઈ ખાવાનું મોકલ્યું છે કે શું ? ખમણ ખમણ ?’

‘નથી મોકલ્યું ? બિલ મોકલ્યું છે ? ઉપકાર થયો ! જે શેઠના નામનું બિલ છે તેઓ અહીં નથી.’

‘અરે ના રે ના ! હું નહિ ! આ ખરી સુરકેલી,—મારા સમ, ના.’

તને હેતરવાથી મને શો લાલ બાણુ ! હું અહીં નોતરું જમવા આવ્યો છું તે ત્રણ કલાકથી બેઠો છું—તું હોટલમાંથી આવે છે એટલે તને જોઈને પણ કંઈક સંતાપ વળે છે ! તારી આ ચાદર જો રાંધીએ ને તો તેમાંથી યે કંઈ નહિ તો યે—ગમગાર્પણ નહિ. હું તારી ચાદર નહિ લઉં, પણ બિલ પણ મારે જોઈતું નથી.

આ લડી આવત દેખું ! અરે ભાઈ ના કહું છું ના, હું ઉદય બાણુ નથી, હું તો અક્ષય બાણુ છું.

મારું નામ હું તમણે કે તું તમણે ? આટલી ખૂસ શું કરવા પાડે છે ? તું નીચે જઈને જરા બેસ, ભાઈ, ઉદય બાણુ હમણાં આવશે.

સવારમાં આટલા મારે મારી જમણી આંખ ફરકતી હતી ! હોટલમાંથી બાણુને બદલે બિલ આવી પહોંચ્યું.

અકલિત તવ લીલા, પ્રભુ !

હે ભગવાન ! તમારી જ અકળ કળાને લીધે સમુદ્રમંથન વખતે પણ એકને અમૃત અને એકને હવાહલ મેળ્યું હતું. આ હોટલમંથનમાં પણ શું એક જીવને મળત અને બીજાને તેનું બિલ મળવાનું છે ? અને વળી તે પણ બેપાંચ દિવસનું લાગતું નથી !

તું વળી કાણુ છે ? શેઠે મોકલ્યો છે ? શેઠની મોટી મહેરબાની ! પણ શેઠ શું એવું માને છે કે તારું મુખદર્શન કરતાં જ મારી બુખતરસ મટી જશે ? તારા શેઠ તો બહુ સારા માણસ લાગે છે.

શું કહ્યું ? ધોતિયાંના પૈસા ? કાનાં ધોતિયાંના ?

ઉદય બાણુ ધોતિયાં લઈ આવે અને અક્ષય બાણુ તેના પૈસા ચૂકવે ! તારી પણ અક્ષયની બલિદારી છે !

ખરું કે ? કેમ તમણે કે મારું નામ જ ઉદય બાણુ છે ? કયાજ ઉપર નામની છાપ મારી હશે કેમ ? મારું અક્ષય બાણુ નામ તને પચાંદ નહિ પડ્યું કે શું ?

મેં નામ બદલ્યું છે ? મારું ભાઈ, પણ ચરીર તો કંઈ સહેજમાં બદલાય એમ નથી ને ! મારામાં અને ઉદય બાણુમાં શું મળતાપણું જોયું, કહે તે !

ઉદય બાણુને કદી નગરે જોયા નથી !—કંઈ વાંધો નહિ. જરા સજ્જર ખમ. તારા મનને એ ખેદ હમણાં દૂર થશે. બહુ વાર નહિ યાવ. તેઓ હમણાં આવશે.

અરે માર્યા ! આ વળી કાણુ આવે છે ? આપ મહેરબાન ક્યાંથી પધારો છે ? તમને પણ અહીં નોતરું છે કે શું ?

ધરભાડું ? કયા ધરનું ભાડું ? આ ધરનું ? ભાડાનો દર શો છે ?

મહિને સત્તર રૂપિયા ? તો દિસાજ કરીને કહોને સાડા ત્રણ કલાકનું કેટલું ભાડું થાય ?

મરકરી કરતો નથી, ભાઈસાહેબ. મરકરી કરવા જેટલું મન પ્રવૃત્ત નથી. અહીંનું નોતરું આવ્યું હતું એટલે સાડા ત્રણ કલાકથી હું અહીં આવ્યો છું! એનું પણ નો ભાઈ આવવાનું હોય તો ન્યાયની રીતે હિસાબ કરીને લઈ લો. તંબાકુ સુધાં ગાંઠના પેસાનો તાણો છે.

છ ના, આવતું અનુમાન સાચું નથી—આપની જરા ભૂલ થઈ છે—મારું નામ ઉદય નથી, અક્ષય છે. આવી સામાન્ય ભૂલથી એમ તો કંઈ ખાસ નુકસાન થતું નથી, પણ ધરભાઈ ઉધરાવતી વખતે માઆપે જે નામ પાડ્યું હોય તે જ કાયમ રાખીને ચાલવું તે સારું!

મારે ધરમાંથી નીકળી જવું પડશે એમ કહો છો? માફ કરજો, એ નહિ બને. સાડા ત્રણ કલાક થયાં પેટમાં હોળી લાગી છે, અને હવે જ્યારે ભોજન આવવાનો વખત થયો ત્યારે તમે ગાળ દેશો એટલે હું ઘર છોડીને ચાલ્યો જઈશ એવો ગર્દભ મને માનશો નહિ. આપ અહીં જ બેસો. જે જે કહેવું હોય તે કહી જાઓ. હું જમ્યા પછી ઘર છોડી જઈશ.

બોલી બોલીને મારું ગળું થે સુકાઈ ગયું. હવે તો બોલાવું થે નથી. ભૂખથી પેટમાં વેંત વેંતના ખાડા પડી ગયા. આ કોઈનાં પગલાં સંભળાય. અરે ઉદય, ઓ મારા અંધની લાકડી, હૈયાના હાર, આંખના તારા, એક વાર દર્શન આપ. હવે તો નથી રહેવાતું!

તું વળી કાણુ છે? ને ગાળ બાળ દેવાની હોય તો ત્યાં બેસીને શરૂ કરી દે. હોકારો પૂરનાર ધણા જણ ત્યાં બેસા છે.

હરિબાણુએ મને બોલાવ્યો છે? એ વાત સાંભળીને મને ખૂબ સંતોષ થયો. તે મારા ઉપર ખૂબ હેત રાખે છે, એમાં શક નહિ; પણ મારા પરમ મિત્ર જેમણે મને નોતરું દબને બોલાવ્યો છે, તેઓ દેખા જ દેતા નથી, અને જેમની સાથે મને કદી ઓળખાણ પિંજાન નહોતી તેઓ આજ સવારથી ઉપરા ઓપરી મારી સંભાળ લે છે, એનું કારણ શું? વાઈ ભાઈ, હરિબાણુ નામે કોઈ એક ગૃહસ્થ ડેમ મને અચાનક યાદ કરે છે, અને મને મળવા આમ અધીરા થઈ ગયા છે? કંઈ કહી શકીશ?

શું! મારી સ્ત્રીને માટે બંગડી ઘડાવવા નમૂનો લેવા. તેમને ત્યાંથી બંગડી લઈ આવ્યો હતો તે મેં પાછો જ આપી નથી? જુઓ, આ સંબંધે મારે ઘણું કહેવાનું છે, પણ હાલ દુરત તો આટલું જ કહીને સંતોષ માનું છું, કે મેં કોઈને ત્યાંથી કોઈ ધરેણું આપ્યાં નથી, અને મારે સ્ત્રી જ નથી. જે બધી અંગતની વાતો મારે કહેવાની હતી તે આજે કહેતો નથી, માફ કરજો. ગળું સુકાઈ ગયું છે. તરસથી છાતી ફાટી જાય છે! તમે હવે અરથોક કલાક રાહ જુઓ, એટલામાં તમે બધી ખજર જાણવા પામશો. (મોટેથી) ઓ ઉદય, ઓ ઉદા, અરે અમાગિયા, પાછા, હજુદર, ડેમ સ્વર, સ્ટુપિડ—આ મારું પેટ તો બળી ગયું, ગળુંથે સુકાઈ ગયું, મારું ફાટી ચાલ્યું—ઓ નરાધમ, કુલાંગાર!—

ના ના, ભાઈસાહેબ, તમને નથી કહેતો! તમે આમ આકળા થશો નહિ. હું તો ખૂબનો માર્યો મારા પ્રાણપ્રિય મિત્રને બોલાવું છું. તમે લોકો બેસો!

હવે નથી બેસાતું. એમ? બહુ મોટું થઈ ગયું છે? એ કંઈ મને કહેવું પડે એમ નથી. મોટું થઈ ગયું છે એમાં સંક નથી. તો પછી હું તમને આગ્રહ કરીને રોડી રાખવા માગતો નથી. તો આપ બસે પધારો! આપની સાથે મીઠી વાતચીત કરવામાં મારો વખત ખૂબ આનંદમાં ગયો!

પણ તમે હવે જે સબ્બો બોલો છો તે જરા વધારે પડતા લાગે છે ! ખૂબ નિકટના મિત્રને પણ માણસ પ્રેમથી સ્વાલક કહેતાં અચકાય છે, પણ તમે તો થોડી જ ઝોળખાણમાં મારી સાથે આટલી બધી આત્મીયતા બતાવો છો, એથી મને જરા સંકેત અને યરમ લાગે છે. તમે એટલું જાણો કે તમે મારી પાસે જેટલાની આશા રાખો છો તેટલું હું, આપી શકવાનો નથી.

હવે તમે બસ કરો ! તમે બે વેળ નિયમિત બોજન કરો છો, એટલે તમને ખબર નહિ હોય કે માણસ 'બૂખ્યો' થાય છે ત્યારે તેનો સ્વભાવ કેવો થઈ જાય છે. એટલે જ હવે તમે મને આ સ્થિતિમાં સીડવવાની દિશત કરો છો !

જુઓ પાછા, ફરી બોલ્યા કે ? જુઓ બાઈ, મને તમે નહિ પહોંચિયો. શરીર ભેંધને એટલું બે સમજતા નથી. મહા મહેનતે ગુસ્સો દબાવી રાખ્યો છે—રખેને એકાદ ખૂનખૂન થઈ જાય. બસે, મને સીડવો, જોઈ વારું ! જોઈ તો ખરો કે તમારામાં કેટલું પાણી છે ! તમે સીડવો ત્યારે ખરા. આ જુઓ, હું ખૂબ ગંભીર થઈને શાંત બનીને બેસું છું ! આ બાપરે ! આ લોકો તો બધા મળીને મારવાની વાત કરે છે. ખાલી પેટે માર નહિ કાવે. વારું, બાઈ, તમે બધા બેસો. તમે દરક જણ કેટલું માગો છો, કહો.—સારું થયું કે પગારના પૈસા ખીસામાં હતા, નહિ તો આજ ભગવાનનું નામ લઈને જુએ પેટે જ દોઢ મૂકવી પડત. હમણાં જીવ બચાવું, ત્યાર પછી રૂપિયા ઉઘવની પાસેથી કાઢી લેવાશે !

તું કદાચ પાંચ રૂપિયા માગે છે, પણ તે પંચાવન રૂપિયાની ગાળ દઈ દીધી છે—આ લે તારા રૂપિયા.

અરે એ—તારું હોટલનું બિલ આ ચૂકવી દઈ છું, જે કાઈ વાર કવખતે તમારે શરણે આવી પડું તો ઝોળખાણ રાખજે.

તું ત્રણ મહિનાનું ધરભાડું માગે છે ને ? એક મહિનાનું ભાડું આજ આપું છું, બાકીનું પછી લઈ જજો.

તે તો બાઈ મને ગાળ દઈને સોબેસોળ આના વચ્ચડ કરી લીધા, એટલે તારું મન પણ કંઈક હળવું થયું લાગે છે. હવે આસીર્વાદ દઈને રસ્તે પડ !

અરે બાઈ, તારાં ધરેણાં પાછાં આપવાં સહેલી વાત નથી. જે મારી સ્ત્રી હોત અને મેં તારાં ધરેણાં તેને આપ્યાં હોત તોયે તે પાછાં લાવવાં મુશ્કેલ થઈ પડતઃ પણ હવે સ્ત્રી છે જ નહિ, અને તારાં ધરેણાં તેને આપ્યાં જ નથી, તો પછી તે પાછાં લાવવાં એ કેટલું કઠણ કામ છે તે સહેજ વિચાર કરશે તો તને પણ સમજશે. છતાં જે તું હક જ પકડશે તો પછી મારે તારા હરિખાણને ત્યાં આવવું પડશે—પણ ખાવાનું આવે છે કે નહિ એની હજી થોડી વાર રાહ જોવા વિના ખસવાનું મન થતું નથી ! આ રે, હવે તો નથી રહેવાતું. ચંદ્ર, આ ચંદ્ર, અહીં ઉઘવે તો સંપ્રેષ જ જણાતો નથી, હવે તો માત્ર તું સુદાં જે અસ્ત થઈ જાય તો પછી મારે તો પૂરેપૂરું અંધારું જ વળી જાય. ચંદ્ર, આ ચંદ્રકાંત. આ આબો ! ચંદ્ર, તું તો તારા શોકને બરાબર ઝોળખતો હઈશ. સાચું કહેજે આજ કાલ કે પરમ દિવસ સુધીમાં તે હોટલમાંથી આવશે ખરા !

ખતતાં સુધી નહિ આવે ? આટલા અનુભવ પછી મને તારી આ વાત પર વિશ્વાસ

આવે છે. ભાઈ, ખૂબ ખૂબ લાગી છે. હવે ગાળ દેવાનો પણ વખત રહ્યો નથી. આ અડધો લઈને જો ચંદ્ર દઈને કંઈ ખાવાનું લઈ આવે તો મારો જીવ બચે.

ભાઈસાહેબ રાગ બાદશાહના જેવો રોફ રાખે અને. કામકાજ કંઈ કરે નહિ; અમને થતું આ શી રીતે ચલાવે છે! હવે બધી ખબર પડી! પણ રોગ આટઆટલી ગાળ ખાતી, આટઆટલા બિલ પાછાં ઠેકાં, એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી! આટલી મહેનત આપણને તો નહિ પોસાય, એના કરતાં ધાણી ખેંચવી તે સારી.

અરે કેમ અડધા? એકલા મમરા કેમ લઈ આવ્યો? બીજું કંઈ મળ્યું નહિ? પૈસા કંઈ પાછા આવ્યા?

નહિ? સાહે, તો લાવ, મમરા તો મમરા. (ખાવ છે.)

ઓ ચંદ્ર, શું કહું, બૂખને પ્રતાપે આ વાસી મમરા પણ અમૃત જેવા લાગે છે! ઘણી ઘણી જવાફતો ખાધી છે, પણ આખી મગ્ન કયાંય નથી આપી! ચંદ્ર, તું સાચે જ સુધાકર છે, પણ આજે કલંકનો દિરસો જ જરા વધી ગયો. નારિયેળ પણ લાવ્યો લાગે છે, એને માટે કાંઈ જીવું આપવું પડશે કે શું?

નહિ આપવું પડે? મનમાં દયા છે ખરી. હવે જો એક ગાડી બોલાવી લાવે તો આસતે આસતે ઘેર પહોંચું.

અહીં ગાડી મળતી નથી? ત્યારે તો ભારે આફત! મારાથી આમ બૂખે પેટે યાદે શરીરે આર માર્છલ નહિ ચલાય. બોજનની આસા હતી એટલે આવતી વખતે જોર હતું. હવે શું કરવું? ચાલો, નીકળીએ ત્યારે!

અરે ભગવાન! અત્યારે હવે હરિબાણને ત્યાં જવું પડશે? ચંદ્ર, આજ તો મારા ઉપર અનેક ઉપકાર કર્યા છે, હવે બીજું કંઈ નહિ પણ આ ભાઈને જરા સમગવ કે હું ઉદય બાણ નથી, હું તો રતનપોળનો અક્ષય બાણ છું.

એ તારું કહ્યું નહિ માને? એમાં હું એનો જાઓ વાંક નહિ કાઢી શકું, કદાચ એ તને ઘણા વખતથી જોળખતો હશે. ગમે તેમ હવે મારામાં ઝંઘડો કરવાનું જોર રહ્યું નથી. ધીમે ધીમે હરિબાણને ત્યાં જ ગઈ. ભાઈ, જોઈને મારી દશા. જો રસ્તામાં જ કંઈ થયું, તો અગ્નિસંસ્કારનો ખર્ચ તારે માથે જ પડશે.—પહેલેથી કહી રાખું છું.

ચંદ્ર, તું પાછો શું કામ હાંચ લંબાવે છે? તમારા પ્રતાપે આજે એટલા સસ્તામાં બોજન જમ્યો છું કે ઘણા દિવસ લગી મને હવે બૂખ જ લાગવાની નથી. હજી શું જોઈએ છે?

ઓ! બક્ષિસ! એ પતાવેડો જ સારી. જો આટલું બધું કર્યું તો છેવટે એટલી જીણપ શું કામ રાખું! પણ મારી પાસે હવે એક જ રૂપિયો બાકી છે. તેમાંથી બાર આના મારે ગાડીલાડા માટે રાખવા છે. જો તારી પાસે કંઈ પરચુરણ હોય તો—

પરચુરણ નથી? (ખીસું ઉઝટાવી છેલ્લો રૂપિયો આપી) તો આ લે ભાઈ, તમારા ઘરમાંથી હું તો બિલકુલ મગ્નબુક્ત કપિત્ય જેવો ચઈને નીકળ્યો.

પણ આ બધા રૂપિયા મેં આપ્યા તે ઉદય પાસે પાછા શી રીતે કઢાવાશે! કાઈ કીમતી વસ્તુ જો દાયમાં આવે, તો તે આડમાં રાખી લેવાય.

કીમતી વસ્તુમાં તો આ એક ચંદ્રકાંત છે! પણ એને રાખવો એ મારું કામ નથી, મને જ એ ખિસ્સામાં ઘાલીને-ફેરે એવો છે.

(ખૂણામાંના એક કપાટ નેરપૂર્વક ઉઘાડીને) વાહ! આ સારું થયું! અછોડો પણ સુંદર છે! તો તો ધડિયાળ અને અછોડો બંને જ રાખી લઉં.

કેમ? ચંદ્ર, આટલો બધો ગભરાયેલો કેમ દેખાય છે?

પોલીસ? પોલીસ આવે છે?

મારે ભાગી જવું જોઈએ? કેમ, મેં શું ગુનો કર્યો છે? એક ગૃહસ્થને ત્યાં નોતડું જમવા આવ્યો છું, અને તેની ચે મને જોઈએ એટલી સગા ધર્મ ચૂકી છે!

અરે, વોત સાચી લાગે છે! ચંદ્ર ક્યાં ગયો? દરિયાશુનો પેલો માણસ પણ જણાતો નથી. બધા નાસી ગયા લાગે છે.

જો ભાઈ, શરીર પર હાથ ઉગામીશ નહિ. પરિણામ સારું નહિ આવે. હું પણ ગૃહસ્થ છું. ચોર નથી.

અરે, અરે, આ શું કરે છે! વાગે છે! ભાઈ આજ આવો દિવસ મમરા ખાઈ ને રાહ જોવામાં કાઢ્યો છે, આજે મને તમારા લોકોની આ મરકરી સારી નથી લાગતી.

સિપાઈ દાદા, જોઈએ તો ચાપાણીના પૈસા લો. (ખીસામાં હાથ ધાલીને) હાથ, હાથ, એક પૈસો ચે નથી! જમાદાર સાહેબ, જો તમારે ચોર પકડ્યો હોય તો ચાલો હું તમને ખતાવું છું! જેસ રાત્ર ધર્મ ત્યારથી આજ સુધીમાં આવો મોટો ચોર આખી દુનિયામાં નહિ જોયો હોય!

મેં શું કર્યું છે, કહો તો ખરા. જીવન ખાણના નામની સહી કરીને હેમિલ્ટનની દુકાનેથી ધડિયાળ લઈ આવ્યો છું? જમાદાર સાહેબ, ગૃહસ્થ ધર્મને ગૃહસ્થ ઉપર આવો આરોપ મૂકતાં અચકાતા પણ નથી?

અરે આ શું કરો છો? શું કરવા આમ જોયો છો? એ મારી ધડિયાળ નથી, જો અછોડો અછોડો તૂટી ગયો તો હું મુશ્કેલીમાં આપી પડીશ.

શું! આ જ તે હેમિલ્ટનની ધડિયાળ! જો બાપરે! સાચું કહો છો? તો બલે લઈ જાઓ, લઈ જાઓ, અત્યારે ને અત્યારે લઈ જાઓ. પણ ધડિયાળ ભેગો મને ચે શું કરવા જોયો છો? હું કાંઈ સોનાની ચેન ચોડો જ છું. હું સોનાનો અક્ષય છું ખરે, પણ તે તો મારી માને મન.

જો છોડી શકો એમ ન જ હોય તો ચાલો. બાપુ, મારા પર સૌ કાંઈ હેત રાખે છે, એનો પુરાવો મને સવારથી અત્યાર સુધીમાં ખૂબ મળી ચૂક્યો છે. હવે તમારા હેમિલ્ટન હેત મારા ઉપર ન ઊતરે તો ગંગા નાશા. *

—O—

‘હતો તું તોફાની,
અરે જિંદી માની;
કદિ કદિ મહને ખૂબ પજવી,
અને મહેયે રીસે ઘણો ઘણો તહને ચૂંટોય ખણી.
સુંવાળા એ ગોરા તુજ વદનની રોશનો હણી.

‘અરે, તું શું જાણે ?
હતો તું એ ટાણે
કનો કમકતો ખાલ ભૂલણો;
ઘડી ખેલાતું સૌ તુજ રમતમાં વીસરી જતો.
ફરી મહારો ખોળો ભરી હૃદય મહારું ભરી જતો.’

*

‘મોઠી માઠી મહારી,
ભરી દૂધે ઝારી
મુજ મુખ ધરીને ઉલટથી
ન શું પાયાં મોંમાં અમૃતઅધિકાં દૂધ દિલનો ?
ન શું છાનાં હોતે નયન ઉર ઉદીપિત કર્યો ?
ન શું નીચોવીને મુજ જીવનમાં જીવન ભર્યો ?

‘તું તો મહારી ખા—એટલું ઘસ મહને નિત્ય રમરવા
નવ હું રમરતો લાત પ્રહરી,
અવ વિસરી જા, ખા, તું ચીમટી.’

દારિદ્ર્યના રાગ

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

કવિતાના કાવ્યગુણની દૃષ્ટિએ સમાલોચના કરવાનું મારું ગુર્જનથી, પણ ગરીબોનાં જીવન ચીતરનારી કવિતાઓ હાલહાલમાં સારી સંખ્યામાં લખાતી જોવામાં આવે છે; તે પરથી જે વિચારો ઝઢે છે તે રજૂ કરું છું.

ગરીબોની કવિતાઓની ત્રણ જાત મારા જોવામાં આવી છે. મારી પાસે એવાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ નથી, એટલે મારે એકબે કવિની કૃતિઓમાંથી જ નમૂના આપવા પડે છે. પણ બીજા કવિઓમાંથી ચે એવા નમૂના શોધી શકાય, અને મેં અવારનવાર વાંચ્યા છે.

પહેલી જાતનાં નમૂનામાં નીચેની કવિતાઓ મૂકી શકાય: હિંદી ભાષાનાં એક જાણીતા અને જગતા કવિ શ્રીમન્નારાયણ અગ્રવાલના 'રોટીકા રાગ' નામનાં નવા પુસ્તકમાંથી નીચેની કવિતાઓ લઉં છું:

આજ હમારી વર્ષગાંઠ હૈ !

મેંદ મુલે દેજે કુછ, મિત્ર !

હા ! હા ! હા ! કવિ ! જાનો કયા તુમ,

હમ કૃષકોંકી શાન વિચિત્ર !

મોજન-કપડે પાસ નહીં હૈ, પર લગાન દેના નાકી,

આપા કુર્ક અમીન યહી હૈ, છપ્પસે જાન વચા 'સાકી'.

માલ બેચ કર કર્જ પુકાના, કવિ ! મૂખે રહકર સંખ્યા તક;

કિસી તરહ દિન આજ નિતાના, કર મિહનત ખેતોંમે મરસક;

યહી હમારા ઠાટ-નાટ હૈ,

આજ હમારી વર્ષગાંઠ હૈ !

અથવા, આ બીજું:

ગર્મ ધૂલ મેં પૈર જુલસતે !

કાકા ! તુમને સુવહ કહા યા,

"જૂતે આજ ઝેંગાકર દુંગા."

અગર ન આયે ફસી શામ તક

તો ફિર છનકો કમી ન દુંગા !

કબ તક ધૂંમે હૈસતે હૈસતે !

ગર્મ ધૂલ મેં પૈર જુલસતે !

वर्षा की मिट्टी कीचड़ में,
 जाड़ों * में ढण्डी पृथ्वी पर,
 अब गर्मी की जलती रज में,
 कैसे चलता रहूँ धमक कर ?
 गाय चरा लाज किस रस्ते ?
 गर्म धूल में पैर झुलसते !
 काका ! तन पर वस्त्र नहीं है,
 बड़े वेग से लू चलती है,
 सूरज की किरणों के तपसे
 व्याकुल हुई धरा जलती है,
 बाहर कैसे फिरूँ झुलसते,
 गर्म धूल में पैर झुलसते !

श्री सुन्दरभनी नीचेनी कविताओं आ ज विभागमां भूकी शकायः -

पांच वरसनी पांदड़ी भेना दोढ वरसने भाई,
 पांदड़ी भाईने राप्ते ने भाडी नित कभावा जाय;
 त्पारे पेट पूरतुं नखे भाय.
 भाई हसे त्पारे बेन हसे ने भाई रडे त्पारे शाय,
 चूप रखी छांय भाईलो त्पारे जेयाभां बेनडी जोय,
 रप्ते भाई जागते सुतो होय.
 राणुकी सहियर रभवा आवी पांचीका लावी साथ,
 पांदडीतुं मन कूदवा लाग्युं, सणवल्या भेना हाथ,
 रहुं अंतुं हेंयुं न ज्ञाह्युं हाथ.
 घोडियुं भेह्युं ओरडा वच्चे जंवर बेडी बेय,
 पगने अंशुठे दोरडी बांधी हाँचका भाईने देय,
 बराबर रमत जाभी रहेय.
 वढतां वढतां बे बिलाडां दोडतां आव्यां त्यांय,
 बने छोडोओ जीने ऊभी ओसरीमे नाडी जाय,
 पांचीका बारणुमां वेराय.
 अक ने बीजुं उगे भांडे त्यां पांदडी जायां भाय,
 पगमां बाघेव हाँचकादोरी नागणुं शी अटवाय,
 दंशा पारणुानी भूडी याय.
 आंचका सांघे जेयुं ऊँछल्युं, ऊँछल्यो भाईलो भाँछ,
 घोडिये आंधी जाय जभीने मे, भाईलो रीडो भाय,
 त्यां तो मा दोडती आवी जाय.

એકને રમવું, એકને હાંધવું, એક કૃપાવા જાય,
 ને બિલાડાને લડવું એમાં કહો શું તું શું ન થાય ?
 મલા મગવાન ! આ શું કહેવાય ?

‘વેરણુ મોંદડી,’ ‘મંગડી,’ ‘રૂડકી,’ ‘વાડકો આપો છારા’ વગેરેમાં આવાં જ ગરીબોનાં
 જીવનનાં હુબેહુબ ચિત્રો છે.

નીચેનું એક મરાઠી કાવ્ય, જો કે પચ્ચીસ વર્ષથી તે વધારે જૂનું છે, છતાં આ જ
 વિભાગને એક સુંદર નમૂનો છે :

(રાગ-ગિરધારીની ગરબીનો)

મા, નીજ ગડે, નીજ ગડે, લડિવાળા,
 નિજ નીજ માફ્યા નાળા—ધ્રુવ

રવિ ગેલા રે, સોડુનિ આકાશા લા,
 ધન જસે દુર્ભાગ્યાલા;
 અંધાર વસે ચોઢિં કડે ગગનાંત;
 ગરિબાચ્યા જેવિં મનાંત;
 વધ થકુનિ કસા નિજલા હા રૂઢ લોક,
 મજ આશા જેવિં અનેક.

ખડબડ હે હંદિર કરિતી,
 કણુ શેધાવાતેં ફિરતી,
 પરિ અંતીં નિરાશ હોતી;
 લવકરિ હે હી સોડિતીલ સદનાલા,
 ગણુગેત જસેં અપશુલા—૧

વડુ દિવસાંચ્યા જુન્યા કડાચ્યા મિતો,
 કુજુની ત્યાં મોકે પડતો;
 ત્યા મધુની ત્યા દાખવિતી જગતાલા,
 દારિદ્ર આપુલે, નાળા;
 હે કળકીવેં જીર્ણુ મોડકેં દાર,
 કર કર કર વાજે ફાર;
 હે દુઃખાનેં કણુનિ કથી લોકાલા,
 દારિદ્ર આપુલે, નાળા.

વાહતો, ફટીંગુનિ વારા,
 સુકવીતો અશ્રુધારા,
 ટુજ નીજ મહણે મુકુમાર.
 હા સર ધરી માફ્યા પા ગીતાલા,
 નિજ નીજ માફ્યા નાળા—૨

જો વરતી હેં જીર્ણુ સોપડેં ભૂપૂલેં,
 દૈવાનેં નાહીં પડલેં;
 તોં વરતી તું સોપ ઘેત જા બાળા,
 કાળજી પુઠેં દેવાલા;
 જો વરતીં યા કુડીત રાહીલ પ્રાણુ,
 તોં વરિ તુજ સંગોપોન;
 તદનંતરચી કરેં નકો તું ચિંતા,
 નારાયણુ તુજલા ત્રાતા.

દારિદ્ર્યા ચોરિલ કોણુ ?

આકાશા પાડિલ કોણુ ?

દિવ્યસના પાડિલ કોણુ ?

ત્રૈલોક્યપતી આર્તા ત્રાતા તુજલા,
 નિજ નીજ માફ્યા બાળા.—૩

તુજ જન્મ દિલા સાર્યક નાહીં કેલે.

તુજ કાંહીં ન મીં ઠેવીલેં;

તુજ કોણી નસે છાયા તુજ આકાશ;

ધન દારિદ્ર્યાથી રાસ;

યા દાહિ દિશા વસ્ત્ર તુલા સુકુમારા,

ગૃહ નિર્જન રાનીં ચારા.

તુજ જ્ઞાન નસે અજ્ઞાન વિણુ કાંહીં,

મિશે વિણુ ધંદા નાહીં.

તરિ સોડું નકો સત્યાલા,

ધન અક્ષય તેં પિ જિવાલા,

માવેં મજ દીન દયાળા,

મગરુક્ષિલ તો કરુણુ સાગર તુજલા,

નિજ, નીજ માફ્યા બાળા.—૪

છેલ્લી કરી પરચીસ વર્ષ પહેલાંના કવિઓની વૃત્તિ રજૂ કરે છે. એમાં દરિદ્રોની દીન દશાનું વર્ણન છે; પણ એ માટે પરમેશ્વરને કે ધનિકો વગેરેને દોષ દેવાની વૃત્તિ હકી નથી. પરમેશ્વર પર અથ્રહા હતપત્ર થઈ નથી. આજના કવિઓ આવા કાવ્યને અંતે જુદા પ્રકારનો વ્યવિ કાઢે છે. દા. ત., શ્રીમત્રારાયણની નીચેની કરીઓ જુઓ:

કયોં ગાહું હૈશ્વર કી મહિમા ?

અયાહ દુખ સે માનવજીવન

જિસને મરા, ન જાને કયોં કર,

ગા ગા કર છનહી કા ગૌરવ

અમય બિતાહું કયોં મેરી, મૌ ?

જિનકે જગ કે સત્ર જીવજન્તુ
 દયાહીન હો, પ્રાણુ અન્યકે
 લેતે, નિજજીવન દિવુ હી કો;
 હન્દી વિધાતા કી કર પૂજા,
 અપના જીવન કયો ખોજ, મૈ ?

*

*

*

અથવા, પં. જવાહરલાલ નેહરુની 'જીવનકથા'માં આવેલાં અંગ્રેજી પદ્યોનાં મહાદેવભાઈનાં નીચેનાં ભાષાંતરો:

- (૧) સૈકાઓના વજન થકી એ તો દિસે છે નમેલો,
 નીચું ઘાલો હળ ઉપર એ ટેકવીને ઉમેલો;
 બ્હીક્ષા એના મુખ પર ફરી શન્યતા કેં યુગોની
 પીઠે એની વહન કરતો માર શંસારનો એ.
- વગેરે વર્ણન આપી, કવિ ફરિયાદ કરે છે:
 “ શોભે થું હે જગપતિ, તને ધોર અન્યાય આ તે ?
 નીજા સૌએ કૃપકજનને નેવવા કેમ યાતા,
 કૂટી, લૂંટી, હરણુ કરતાં સર્વ આયુધ્ય તેનું ? ”
 કષ્ટાયેલા કૃપકજનની કારમી ચીસ એ તો
 આગાહી છે નજીક ધસતા કાળ વિકરાળ ફેરી.
 (પા. ૭૦૬)
- (૨) પાપીના પાપને સિદ્ધિ સદા શે લાધતી હશે ?
 વધાયે યત્નને એતે નિરાશા શે લખી હશે ?
 હોત જો શત્રુ તું મારે તો શી રીતે મને, સખા
 વધારે હાર કે ત્રાસ દેત તું, તે વિચારું છું !
 કામ ને મદદના દારા ધડી ને નવરા થતાં
 વધારે રિદ્ધિને પામે મારાથી, હા ? જગે, પ્રભો !—
 જો કે સર્વસ્વ મારું તો અર્પું છે મેં તને, હરિ !
 (પા. ૭૧૯)

એ વર્ધામાં પરમેશ્વર પ્રત્યે ફરિયાદ છે. પ્રથમ એની કહેવાતી ન્યાયબુદ્ધિમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે; આગળ જતાં તેના અસ્તિત્વ વિષેની અશ્રદ્ધામાં તે પરિણમ પામે છે. શ્રી. સુન્દરમતી 'કોયા મગતની કડવો વાણી'માં ફરિયાદનાં મળતો તો છે જ, પણ શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધાની નાનતમાં ફર્ક માનસિક જગડો પાલી રહ્યો છે. ખુબી નીચેનું ગીત:

રામ તારે ઘેર રાડી ખૂટી રે,
 અમી અંતરની ખૂટી રે. ટેકો
 પૌદ મુવનના પક્વતોની હાંડણી ખુબી ફૂટી,
 કોટાનકોટિ લોકના નાથની પોતડી ફાટી તૂટી.
 પૂરવ નેહી કાળકા કોપે, દખખણે દહણનાથ,
 છતરે ટાટો હિમાળો, પથિમે દરિયા મારે નાથ.

આઠ દહાડાના ભેંડવાડા રામ, રૈયત તારી ચાટે,
સાત સાગરનાં પેટ વહોલે, મરેલી મઝીલી માટે.

* * *

હો રામ નાપા, કાળકા માતા, ગણેશ, મહાદેવ મોળા,
નૂમો પાડે તારા નામણુ બેઠા, રાજ કરે હવે ગોલા!

* * *

કોયા મગતે કાચકી કાણી, દરિયે તરતી મેકી,
રામ હવે રહ્યો રામ તારામાં તો પાર ભેને જો ઠેલી.

નીચેના કાવ્યમાં શ્રી સુન્દરમે એ પૂર્વપક્ષ મૂક્યો છે, એના જવાબરૂપે એક નીચું
કાવ્ય પણ લખ્યું છે. પણ ઘણાં કવિઓનાં કાવ્યો આ પૂર્વપક્ષ જ રજૂ કરે છે:

વૈકુંઠે સિધાવો રે, વૈકુંઠે પધારો રે,
હવે હરિ વૈકુંઠે જાઓ રે.

* * *

તું તારે જા હવે વૈકુંઠે ચાકી, જો દિન આવ્યા હવે માકી,
તારા વારાના ગોવાળો ને રાજા સ્વર્ગે કે નરકે નાકી. હવે૦
ગાયો અને એના ગૌચરા એકે આજે નથી રહ્યાં સાજાં,
અન્નપાણીનાં વક્ષમાં અમારે ત્યાં, તારે શાં માખણુ તાજાં. હવે૦

* * *

તું પોઢ્યો મોનાને પારણે ને અહીં નાકમ્પાટી લોક તાણે,
છપ્પનમોમતો ખાનારો અમ્મારાં પેટની પીડા શું જાણે? હવે૦
કાળને મોટે આ દેશ ઓરાયો તું કહેને તારાથી શું થાય?
જન્મ બેઠા ગણે ટૂંપો દેતા તેને તારાથી કહે શું કરાય? હવે૦

* * *

કોયો મગત એના સાંખના ડોળા ફાડી ફાડી તને પૂછે,
જુગના જુગો તને રાખી જોયો હવે કામ તાડું અહીં શું છે? હવે૦

ઈશ્વર હોય તો જગતમાં દુઃખ, અન્યાય ન જ હોઈ શકે એમ પૂર્વપક્ષ સ્વીકાર્યો; પણ
જગતમાં દુઃખ અન્યાય તો છે જ; ત્યારે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ ન જ હોઈ શકે, એ અનુમાન પર
કવિઓ આવી ગયા. હવે ઈશ્વર તોડગયો, ત્યારે જગતનાં દુઃખો અને અન્યાયો માટે જવાબ-
દાર કોણુ? ત્યાં ઇચ્છ મનાતો વર્ગ દેખાયો, એટલે ઈશ્વર પર કરેલા આક્ષેપો હવે તેમના
પર થતા માંડે છે, અને તેના પર રીઝ હલચાય છે. જુઓ શ્રીમન્નારાયણનું નીચેનું ગીત:

મત છના, હમ તો અદ્ભૂત હૈં!

હમકો છકર આપ વ્યર્થ હો ગંગ નહાને જાવંગે,
વિપ્ર! કદાચિન સ્વર્ગ લોકમે આપ ન ધુસને પાવંગે.
ધર્મ આપકા ઘટ કરાનેમે હમકો કયા મિશ્રતા હૈં?
હમ કો તો યમદૂત નરક હો લે જાનેકો આવંગે.

भारत भाँ के हम कपूत है
 मत छूना हम तो अक्षत हैं !
 म से तो पशु भी है अच्छे उनको छूना पाप नहीं;
 हा पुचकार श्वाण को चाहे, भूख न छूना हमें कहीं,
 नेर्धन हैं, पवित्र कैसे हों, नहीं भिलेगी मुक्ति हमें;
 वर्षाकुटी में आप विचरना, हमें छाउदो विप्र नहीं.
 क्या हो सकते हम सपूत हैं !
 दूर रहो, हम तो अक्षत हैं.

अथवा, नीचेनुं:

हम कावे हैं तो रहने दो !
 कड़ी धूप में वज्रहीन ही
 कठिन परिश्रम करते रहते,
 तिस पर भी हम सभी तरङ्ग के
 कष्ट क्लेश निशचिन ही सहते;
 फिर भी क्या गोर ही होंगे ?
 जो अश्रम्य कहते, कहते दो,
 हम कावे हैं तो रहने दो !
 हम तो निर्धन हैं जमीन पर
 धूल धूसरित सो रहते हैं;
 सोप, कीम या झन * नहीं कुछ,
 अति गँवार इससे कहते हैं !
 यह अश्रमान धनी लोगेंका !
 उनको निज भद्र में बहने दो,
 हम कावे हैं तो रहने दो !
 धनी जना ! निज काम करो तुम,
 व्यर्थ समय मत नष्ट करो तुम;
 हमको तो रहने दो दुष्प्रिया,
 धन लेकर निज धाम भरो तुम;
 - गौर पदन तो तुम्हें सुझाता;
 हमें शान्तिसे दुःख सहने दो,
 हम कावे हैं तो रहने दो !

धनपतिजी पर रीस उतार्या पछी केटलीक कविताओंमां कवि दरिद्रो विषे निराशा-
 वादमां पड़ी जाय छे. दरिद्रोनी दीनता प्रत्येना समभावमां रडी पड़ुं मे सिवाय बीजुं
 अमने सज्जतुं नथी. श्रीमन्नाशायणुना सयें नहि तोये केटलीक गीतो आ जातनां छे. नीचे
 सेक नभूतो आये छे:

દુખ-આગર મેં, અસહ વ્યથા કે તાગરમેં,
પડા રહું કબતક મેરી, મૌ !—દ્રુ૦
જન્મ દિયા જબ તુમને, હર્ષ મનાયા સવને,
જાના નહીં કિરીને, લેકિન, મેરે દુખકા માર,
જીવનકી કંટકમય નિધિકી વ્યથા અથાહ, અપાર

—દુખ-આગરમેં ૧

કિયા થા ईश्वर મેં વિશ્વાસ, સહી સબ આહ-મરી નિશ્વાસ,
શાંતિપૂર્ણ સુખ કી આશામે ત્યાગા નિત માનવ સંસાર;
મૌ ! હુई કિન્તુ, મેરી તો સારી આશામે નિષ્ફલ, નિસ્સાર

—દુખ-આગરમેં ૨

યહ દુખપૂર્ણ વ્યથા કે શલ, સુના થા, હેંગે સુખમય ફૂલ,
અતિ બલવાન વિધાતા, મૌ, ક્યા મૂલ ગયા મેરે હી દુખકો ?
મૌ ! આઓ સુખપૂર્ણ બનાઓ આતપમય મેરે જીવન કો.

—દુખ-આગરમેં ૩

ઉપરનાં ગીતોથી એક જુદાં પ્રકારનાં ગીતોમાં દારિદ્ર્યનું હૃદયભેદક વર્ણન આવતાં
જતાં રડતાં દરિદ્રોના કે દરિદ્રો વિષે રડતા કવિઓના રાગ નથી. પણ પુરુષાર્થ વધારનારો
ધ્વનિ નીકળે છે. તેમાંયે બે પ્રકાર છે. એક વર્ગવિગ્રહના તત્ત્વ પર રવામેલો, જગતના સર્વ
મજૂરોને એકત્ર થઈ ધનવાદનો નાશ કરવા માટે સંગઠિત થવા આહ્વાન કરતું સામ્યવાદી-
ઓનું પ્રસિદ્ધ ગીત એ પ્રકારનું છે. બીજો પ્રકાર સ્વપ્રયત્ન અને ईश्वરશ્રદ્ધામાંથી ઉત્પન્ન
થતા આશાવાદમાંથી થતાં ગીતો છે. દા. ત. જુગતરામભાઈનું નીચેનું:

અમે હાથે તે કામ બધાં કીજીએ રે;	
નરિ બાધા કે બંધનોથી બ્હીજીએ રે.	૨૬
અમે જીડીએ તપાસીએ ને બુઝીએ રે;	
અમે માંગીએ તોડીએ ને પાછા જોડીએ રે.	૧
અમે સર્વે દેશોમાં ઘૂમી આવીએ રે;	
જેવા ફાવે તેવા સાજ અંગ ધારીએ રે.	૨
કોને પરવા છે પહોંચીએ કે યાકીએ રે,	
કોને પરવા છે ફાવીએ કે હારીએ રે.	૩
અમે લીધાં કામ એમ કેમ છોડીએ રે ?	
કદિ છોડીએ તો મોત માગી લીજીએ રે.	૪
અમે વાવડાંના બગે નીપજાવીએ રે;	
પ્રાણુ ખરવીને ગમતાં ધર બાંધીએ રે.	૫
એવાં હાથનાં ચણેલ ઘર વસાવીએ રે.	૬

એવું જ પણ વધુ સાદું કોઈ અજ્ઞાત કવિનું નીચેનું ગીત જુઓ:

અમે નાળા ને મોળા ગામડિયા,
અમે રેટિયા શા ઘૂમીએ ગોળ-
હળી મળી દેયાના હેતની દ્યો તાળી.

અમે કામ કરનાર કામજુગાર,
અમે જાણીએ નહિ જરી ડાળ—હળી૦
અમે મૂંગા મૂંગા મારને વહીએ,
નવ કરીએ વક વક વક—હળી૦
અમે ઘર લીધીએ દર્દી ઓકળીઓ,
અમ વાસણુ તો વક વક વક—હળી૦

*

અમે અમણુ છતાં સુખદુઃખમાં
મળી જાણીએ રામ રામ રામ—હળી૦

*

*

*

શ્રીમન્નારાયણના નીચેના ગીતમાં આશા ભરી છે:

બંધુ, આજ મિત્ર ખેલે હોદ્દી;
દુઃખ મૂલ કર, લેવ્ય જગાકર,
દેવ, ક્રોધ, મદ, લોભ મગાકર,
અમલ પ્રેમ કા નાતા જોડે,
બોલ સમી સે મીઠી બોલી—બંધુ૦
વલો વલે ખેતોં કે અન્દર,
જો, ગેહ્ લગતે અતિ સુન્દર,
પૌદોં સે મી પ્રીતિ કરેગે,
વિખરા કર ઇનપર યહ રાતી—બંધુ૦
પશુ તો હૈ સાથી નિશદિન કે,
હમ પિર ઝણી રહેગે જિનકે,
ઇનકે પાસ વલે સવ મિલકર,
ગાય ખડી હૈ કૈસી મોલી—બંધુ૦
મારત મૌ! હમ પુલે ન મૂલે,
તેરી હી ગોદી મેં જૂલેં,
ચાહે કૈસે કષ્ટ સતાવે,
સદા રહે હિલ મિત્ર યહ ટોલી—બંધુ૦

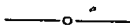
આમ દારિદ્ર્યનારાયણના ધ્યાનમાંથી ઇત્પત્ત યતાં અનેક જાતનાં કાવ્યો આજે લખાય છે. એમાંનાં કેટલાંકનો હેતુ દરિદ્રો પ્રત્યે સમભાવ જાગ્રત કરવાનો દેખાય છે; પણ તે આમ જનતા માટે નહિ પણ મધ્યમ તથા ઊંચા વર્ગને માટે જ ઉપયોગી કહી શકાય. ખુદ દરિદ્રોને—જો તેમનું સ્વામિમાન જાગ્રત થતું હોય તો—પોતાનાં દારિદ્ર્યનાં રોદણાં ગાવાનું પસંદ પડે નહિ. એમને તો કાં તો દેવથી મરેલાં છતાં વર્ગવિચ્છેદી ગીતો જ ગમે, અથવા દારિદ્ર્ય છતાં આશા વધારનારાં હોય તે યોગ્ય થાય. જે એમને નિરાશા પ્રેરનારાં હોય તે એમને ગમે તોયે પ્રચાર કરવા જેવાં ન ગણાય. એટલે તે લોકપ્રિય બનાવી શકાય નહિ; તેમ બને તો તેથી કાયરતા અથવાં હતાશા જ યોગ્ય.

માઈ જીવજીસિંહના નીચેના ચોધરી માપાના ગીતમાં શૌર્યનો માવ છે, તે સારા લાગે છે:—

બનીને વીર આઠઠાં જગે પાહુંહું,
મઝહું કા જીતુંહું એકુજ હેય વિચાર—ટેક૦
મેદાનમાંય એજ તુમાં ભાની જાપારા,
જોર કલહ હોય તોં દેખાડા ભામી. ૧
વ્યસન મૂળથી જ ખોદી ટાકુંહું,
ખોટા ખોટા રિવાજ તાંગાડી કાહુંહું. ૨
જુગમાંય પાંદ જેહે ઇદી નીંગેહે,
તેહોં જ આઠઠાં પમકી ઇહુંહું. ૩
દુઃખ મલે યેને સાગી છાતીએ,
માર ઘણી ખુશીથી વેડી જ લહું. ૪
જાતિ માટે જીવ ની દાહું ખુશીથી,
દુનિયામાં ય ડંકો વજાડી જાહું. ૫

સુન્દરમનું આ વાવતમાં ઠીક લક્ષ હોય એમ લાગે છે. એનાં ગીતોમાં કાયર દીનતા-મરી વાણી માટે ટેરટેર અણુગમે દેખાય છે. એવું એવું એક ગીત આપી આ લેખ પૂરા કરું છું.

મજન માજ ગાઓ એવાં મારા મઝે,
મરેલાં મડાં વેઠાં જાય ચઝે. ટેક૦
અંધારી રાતે જગે સૂરજ ને દરિયામાં મારગ ચાય,
પેઠેલાં મનમાં માંદા વિચારનાં મૂતડાં માગી જાય. ૧
હંડી, નરમ કાય ઢીલો મટી જાય, ટટાર જીવડો ચાય,
આતમની જ્યોત હા જલકે મમકતી, કોઠામાં દોવડો ચાય. ૨
કાયા ને મન ને ઢીલા અંતરનાં બંધન સૌ જાયે કપાઈ,
અંતરથી છછળે ચેતનનું પૂર, સૌ નામરદો જાયે તણાઈ. ૩
ના રે શરણ પડે કોઈનાં શોધવાં, ન વાણી ગરીબડી વદાય,
આતમવિશ્વાસે એકલડો જીવડો વગડાને વાંધતો જાય. ૪
કોયો મગત કહે એવાં મજન ગાવ રગરગ જીવતી ચાય,
લુટાં વહાલુર યે કમર કસે ને જીવનનાં ખુદો ખેલાય.* ૫

* આ વર્ધા ગીતો નીચેનાં પુસ્તકોમાંથી છતાયાં છે:

કોયા મગતની કડવી વાણી—સુન્દરમ—પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

રોટીકા રાગ—શ્રીમન્નારાયણ અમવાલ—સરતા સાહિત્ય મંડલ, દિલ્હી.

ગ્રામ મજન મંડળી—લુગતરામ દવે—નવજીવન પ્રકાશન-મંદિર, અમદાવાદ.

માનું દૂધ

[એક પત્ર]

બાપાસાલ ગ. વૈદ્ય

પ્રિય બહેન,

તારે પત્ર મળ્યો. મારે “બાળકોનાં પેટનું દૂધ” વાળો ‘પ્રસ્થાન’નો લેખ તને ગમ્યો તે જાણી મને આનંદ થયો. ખીજી પથ્રુ કેટલીક સુચિતિત બહેનને ખૂબ ગમ્યો છે એ ખબર આપવામાં હું આત્મલાલા તો નથી જ કરતો. તારા પત્રમાં એક અગત્યનો મુદ્દો તેં ચર્ચ્યો છે અને તે મારે જ આ પત્ર લખવા બેઠો છું. નહિતર હાલ પત્ર લખવાની ધ્વિષ્ટા જ ન હતી.

“વિજ્ઞાને ગજબ કર્યો છે. કોલસામાંથી સુશોભિત રંગો બનાવ્યા અને ધૂળમાંથી સોનું ઉત્પન્ન કર્યું. આજ વિજ્ઞાન માતાના દૂધ જેવું દૂધ રસાયણશાસ્ત્રની મદદથી બનાવે છે. માતાના દૂધ વિના પથ્રુ આ રાસાયણિક દૂધ ઉપર બાળકો છડી શકે. કદાચ હાલ થોડી ઉણપ હશે તે હવે થોડા વખતમાં દર યજ્ઞ જશે અને આપણને ‘Genuine humanized milk—’ માના દૂધની સરખામણીમાં ઊંચું રહી શકે એવું સરસ દૂધ મળશે. આપણા લોકોએ માના ધાવણને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપ્યું છે.....”

આ મુદ્દો બરાબર ધ્યાનમાં લેવા જે. વિજ્ઞાન માતાના દૂધની મહત્તા પિંજાનતું—સ્વીકારતું નથી એ અર્થસત્ય છે. આ યુગ વિજ્ઞાનના ટેકા સિવાયની વાતોને સ્વીકારવા તૈયાર નથી એ હું જાણું છું. પરંતુ વિજ્ઞાન હજી અપૂર્ણ છે. મનોવિજ્ઞેયણના ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાન હજી બાળક જેમ પગલીઓ માંડે છે એ તું જાણે છે. માતાના દૂધની મન પર શી અસર થાય—આરિત્ર ઉપર શી અસર થાય તે માપવાનું યંત્ર હજી વિજ્ઞાને શોધ્યું નથી. વિજ્ઞાન તો કોલસો અને હીરા બનેને સરખાં જ—કાર્બન—લેખે છે. પરંતુ કોલસા અને હીરા વચ્ચેનો ભેદ આપણે જાણીએ છીએ. ડોક્ટરોની લોહભરમ (ફેરી સલ્ફ વગેરે) અને વૈદ્યોની લોહભરમ રાસાયણિક રીતે સરખી છે પરંતુ તેનો દરદીના શરીર ઉપરનો પ્રભાવ ખૂબ જ સ્પષ્ટ-ગિજ જણાય છે. વૈદ્યોની લોહભરમમાં એવું તે કયું તત્ત્વ પ્રવેશે છે (વનરપતિના રસોની લાવનાઓ અને પુરો આપવાને લીધે) તે નક્કી કરવા વિજ્ઞાન પાસે સાધન નથી. હીરા અને કોલસો બન્ને જેમ કાર્બન ખરા, બન્ને લોહભરમો જેમ ‘ફેરી સલ્ફ’ ખરી—પરંતુ તે વચ્ચેનું પાર્થક્ય જેવું તેવું નથી. માતાના ધાવણ સાથે બરાબર મળતું આવે એવું દૂધ વિજ્ઞાન બનાવે છે—બનાવશે એમ માની લઈ આપણે આગળ ચાલીએ તો પથ્રુ તે બન્નેનો સુક્ષ્મ પ્રભાવ—મન અને શરીર ઉપરનો—ખૂબ જ લાક્ષણિક હોવાનો—બન્ને વચ્ચેનો તફાવત ખૂબ જ હોવાનો એ નિર્વિવાદ વાત છે. વિજ્ઞાનનો મદદથી જ આ વાત સમજાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

બાળકોના ખોરાક વાળા લેખમાં મેં કહ્યું છે કે 'A truly humanized milk is a chemical impossibility'—માના ધાવણની અવેજીમાં આવે એવું એક પણ કૃત્રિમ ખાદ્ય રાસાયણિક અશક્યતા છે. આ અશક્યતા તને સમજાવવા જરા વિષયનિરૂપણમાં મારે જીંડું જીતરવું પડે તો તું ક્ષમ્ય ગણીશ.

પ્રસવ પછી બીજા અઠવાડિયે લીધેલ માના દૂધનું પૃથક્કરણ નીચે મુજબ છે:—

વિશિષ્ટ ગુરુત્વ	૧૦૩૨	
જલીય અંશ	૮૭.૭૫	ટકા
ધન પદાર્થ	૧૨.૨૫	"
નત્રિલ	૧.૬૨	"
સ્નેહ	૩.૧૪	"
દુગ્ધ-શર્કરા	૬.૨૬	"
ખનિજ ક્ષારો	૦.૨૭	"
નિષ્ક્રિય	૦.૦૫	"

(સાઈટ્રીક એસીડ)

અજ્ઞાત સસ્તો ૦.૬૧ "

Unknown Extractives

પ્રતિકાર્ય—Reaction—અમ્લપ્રતિયોગી—alkaline.

ઉપરના પૃથક્કરણ પરથી જણાય છે કે દૂધમાં નત્રિલ જુજ છે જ્યારે Extractives ઠીક ઠીક છે. આ Extractivesને પહેલાં પ્રોટિન બેશું ગણવામાં આવતું. (નાઈટ્રોજન વિશિષ્ટ માનીને) પરંતુ તે ઠીક ન હતું.

તોણે તોણે વખતે ધાવણનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે અને તે નિમ્નદર્શક તાલિકા ખતાવે છે:—

પ્રસવ પછી	નત્રિલ	સ્નેહ	શાકર
૫ દિવસે	૨.૦૦	૩.૨	૬.૪૨
૯ "	૧.૭૩	૩.૭	૬.૭૩
ત્રીજે ચોથે અઠવાડિયે	૧.૩૭	૩.૬	૭.૧૧
પાંચથી છઠ્ઠે અઠવાડિયે	૧.૩૦	૪.૦	૭.૧૧
સાતથી આઠમે મહિને	૧.૨૧	૪.૦	૭.૧૧

આથી જણાશે કે બાળક જેમ વધે છે તેમ માના ધાવણમાં નત્રિલનું પ્રમાણ ઘટે છે અને ખાંડનું પ્રમાણ ખૂબ વધે છે. સ્નેહનું પ્રમાણ પણ ધીમે ધીમે વધે છે. આ વધના પ્રમાણમાં બાળકના શરીરનું વજન પણ વધવા પામે છે. શરૂઆતમાં બાળકનું વજન દરરોજ ઠીક ઠીક વધે છે જ્યારે અઢીત્રણ મહિના પછી તેટલું વજન હંમેશા વધતું નથી.

બાળક વધે છે તેમ માનું ધાવણ બહુ સારવાન બનતું નથી, પરંતુ પ્રમાણમાં તે ઠીક ઠીક વધે છે—Qualityમાં નહિ પણ Quantityમાં વધે છે. નીચેનું કાષ્ટક જોવાથી આ વાતની ખાતરી થશે:—

બાળકને દરરોજ કેટલું દૂધ ભેઈએ તે દર્શાવતું કોષ્ટક

સમય	દર વખતે કેટલું દૂધ પીવે તે	આખા દિવસમાં કેટલું દૂધ ભેઈએ તે
૧ કું અડવાડિયું	૪૦ થી ૫૦ ગ્રામ	૨૬૧ ગ્રામ ^૧
૨ કું "	૮૦-૯૦ "	૫૪૯ "
૩ થી ૪ કું "	૮૫-૧૧૦ "	૫૯૦ થી ૬૫૨ "
૫ થી ૮ કું "	૧૨૦-૧૩૫ "	૬૮૭ થી ૮૦૪ "
૯ થી ૧૨ કું "	૧૪૦ "	૮૧૫ થી ૮૨૮ "
૧૩ થી ૧૬ કું "	૧૫૦ "	૮૫૨ થી ૮૯૩ "
૧૭ થી ૨૦ કું "	૧૫૫ "	૯૦૨ થી ૯૪૭ "
૨૧ થી ૨૪ કું "	૧૬૦ "	૯૫૬ થી ૯૮૦ "

માતાનું ધાવણ આવી રીતે વધતું જાય છે અને બાળક પણ દિન પર દિન થોડું થોડું ધાવણ વધારાનું લેતું જ જાય છે. સાધારણ તંદુરસ્ત બાળકને દિવસમાં—

૧ થી ૪ અડવાડિયાંમાં હમેશાં ૬૦૦ ગ્રામ ધાવણ ભેઈએ
૨ થી ૪ " " ૮૦૦ " "
૫ થી ૭ " " ૯૫૦ " "

સાધારણ રીતે તંદુરસ્ત બાળક દિવસમાં-૨૪ કલાકમાં-૮ વખત ધાવે છે. એટલે દરેક વખતે ૨-૩ કલાકને આંતરે દર સ્તનમાંથી

૧ થી ૪ અડવાડિયાં સુધી ૪૦ ગ્રામ ધાવણ ભેઈએ
૨ થી ૪ " " ૫૫ " "
૫ થી ૭ " " ૬૫ " "

આમ વખત સાથે ધાવણ પણ વધતું જ જાય છે અને કુદરતી રીતે બાળક પણ વધારે પીતું જાય છે અને વધતું જાય છે.

હવે માતા ધાવણના પ્રતિનિધિ તરીકે જે દૂધ વાપરવામાં આવે છે તે આપણે ભેઈએ.

૧૦૦ ગ્રામ દૂધમાં આટલાં તરવો હોય છે

	નવિજ	સ્નેહ	સાકર	ખનિજ	બીજાં નવિજ વિશિષ્ટ અને અજાણ પદાર્થો
માનું ધાવણ	૦.૮	૩.૫૨	૬.૭૫	૦.૧૯	૦.૬
ગાયનું દૂધ	૩.૦	૩.૫૫	૪.૫૧	૦.૭૦	૦.૩
ખડરીનું "	૨.૮	૩.૪૦	૩.૮૦	૦.૬૫	—
ધોડીનું "	૧.૯	૧.૦૦	૬.૩૩	૦.૪૫	૦.૪૯
ગરેડીનું "	૧.૬	૦.૯૩	૫.૬૦	૦.૩૬	—

માતા ધાવણ સાથે કોઈ પણ દૂધ મળતું આવતું નથી એ આ ઉપરથી સમજાશે. આ દરેક દૂધ પીનારના બચ્ચાને વજનમાં ડાહસ વધતાં—થતાં, કેટલો વખત લોગે છે તે ભેઈએ.

૧. ૧ ગ્રામ=૧૫ મેન (૧ મેન=ગા રતી) એટલે ૧ ગ્રામ=૨૨૫ વાત.

ખનિજ દ્વારા લઈએ તો તેમાં પણ ધાવણ અને ગાયના દૂધમાં અગત્યનો તફાવત છે. સ્ત્રીસ્તન્યમાં કેલ્સીયમ અને ફોસ્ફરસ છે પરંતુ સ્તન્ય-ફોસ્ફરસ ૩૫ ટકા લીસીથીન રૂપમાં છે જ્યારે ગાયના દૂધના ફોસ્ફરસમાં લીસીથીન ફક્ત ૫ ટકા જ છે. માના ધાવણમાં જો ફોસ્ફરસ છે તેમાં ૪૧ ટકા નેટલો Phospho carnic acidના રૂપમાં છે જ્યારે ગાયના દૂધના ફોસ્ફરસમાં ફક્ત ૧ ટકા Phospho carnic acid છે. દૂધમાં કહીએ તો, ધાવણનું ફોસ્ફરસ organic (કાર્બન રાસાયણિક) હોઈ તે વનસ્પતિના પ્રત્યક્ષ (embryo)ને અથવા તો ઈડાની પીળી દાળ (yolk) સાથે વધુ મળતું આવે છે. ઓર્ગેનિક ફોસ્ફરસ સુપામ્ય છે જ્યારે ગાયના દૂધનો ફોસ્ફરસ inorganic હોઈ તે દુષ્પામ્ય છે. સ્તન્ય અને ગાયના દૂધ વચ્ચેના આ તફાવત અતિ અગત્યનો છે.

વળી ગાયના દૂધ કરતાં સ્ત્રીના ધાવણમાં લોહ વધારે છે. ધાવણમાં લોહનું પ્રમાણ અત્યંત છે એ ધ્યાનમાં રાખી બંને વચ્ચેના તફાવતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગાયના દૂધ કરતાં ધાવણમાં વધારે લોહનું પ્રમાણ છે.

ગાયના દૂધમાં ધાવણ કરતાં કેલ્સીયમ ૭ ગણો છે અને એસિડ ત્રણ ગણો છે. આથી જ ગાયના દૂધનાં કોકડાં બાકે છે. ધાવણ પર રહેનારો જમ્યાંના ઝાડામાં ખનિજ દ્વારા ઓછા હોય છે, ગાયના દૂધ પર રહેનારાં બાળકોના મલમાં ખનિજ દ્વારા વધુ હોય છે.

માનું ધાવણ બીજા બધાં દૂધોથી કેટલે અંશે ભિન્ન છે, ગાયના દૂધમાં અને ધાવણમાં કંપી જાતનું પાયકય છે તે આથી તને સમજશે. આમ છતાં વિજ્ઞાન Humanized milk—માના ધાવણને મળતું દૂધ—બનાવવાનો દાવો કરે છે. Humanized milkનું પૃથક્કરણ માના ધાવણના પૃથક્કરણ સાથે સરખાવતાં આપણને લગભગ સરખું જણાશે—જણાય છે અને છતાં ય આ વિષયના વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે “Genuine humanized milk is a chemical impossibility.” એ વાત તદ્દન ખરી લાગે છે.

પરંતુ કાલે વિજ્ઞાન બરાબર ધાવણને મળતું એવું Humanized milk, ધારી લે કે, બનાવશે તો પણ તે બંનેનો પ્રભાવ જીવન * ઉપર એકસરખો નહિ જ હોય. અલગત, સ્થૂલ દૃષ્ટિએ Humanized milk ઉપર જાળક બરાબર વધશે, તેનું શરીર પણ સરમ થશે પરંતુ બાળકના મન ઉપર તેની અસર માના ધાવણ કરતાં જુદી જ થશે એમ મને તો લાગે છે. આ વિષય ઉપર વિશ્વવિખ્યાત માનસશાસ્ત્રજ્ઞ ડૉ. મેકડુગલનાં નીચેનાં વાક્યો ધ્યાનમાં લે:

* સરીર, ઉદ્વિગ્ધ, સત્વ (મન) અને આત્માના સંયોજને જ ચારે જીવન માનું છે. “ધારી-ન્દ્રિય સત્વાત્મા સંયોગીધારિ જીવિતમ્ ॥” મન ઉપર શી અસર પામ છે તે માપવાનું ચંચલ હજી શોધાયું નથી. નીચેનાં ફક્કરો વાંચવા થોડાં છે:

Ludoviciana Man an Indictment નામના પુસ્તકમાંના નીચેનાં ફક્કરો જુઓ:—

“The effect of artificial feeding is twofold: it impairs not only the child's body but probably its mind as well; for the natural maternal secretion in humans contains elements for the nourishment of the large and rapidly growing brain of the infant, which any lactic product other than human milk does not provide in the same quantities.” P. 163-164.

"... If we recognize, as we must, that the central and essential tendency of all love, is, not the sex tendency, but the tender protective tendency whose primary function is the care of the infant, then we may see, that the theory of the oedipus complex contains a profound truth in a gravely distorted form, the truth, namely that the nursing of the infant by the mother lays the foundation of all the child's later love for her and brings into activity, by sympathetic induction, the infant's capacity for tenderness, prepares it for all later developments of character in which the tender impulse plays a central note, all sentiments of love, pity and reverence all gentleness and considerations, all good manners and good morals.

"I do not assert that an infant deprived of this first great gift can never develop any such sentiments or display such qualities. I insist merely that all that side of character, is apt to be starved and poorly developed. I suggest that a whole nation brought up on the bottle would show a coarsening of manners, a coldness and hardness in all relations; a lack of the refining influence of tender feelings, the successful cult which has been a chief service of Christianity to the world."

(*Character and the Conduct of Life*, 3rd. edition, 1921

Pp. 50-51; by Prof. William McDougall M. B. F. R. S.

અર્થાત મનુષ્યજીવનના ઉદાત્ત ભાવો પ્રેમ, ભક્તિ, દયા, શુરુપૂજા, વિનમ્રતા, સદાચાર્ય વિવેકબુદ્ધિ—આ બધાંનું ઉદ્ભવસ્થાન અથવા કેન્દ્ર માતાનું ધાવણુ છે. પ્રેમનું ઉદ્ભવસ્થાન જાતીય વૃત્તિમાં નહિ પરંતુ માતાના શિશુ તરફના કામળ અને સંરક્ષક ભાવમાં છે. હું નહીં કહેતો કે માતા ધાવણુ—'પ્રથમ મહાન બક્ષિસ'—થી વંચિત રહેલ બાળકોમાં ઉપરોક્ત ઉદાત્ત ભાવો નહિ જોવામાં આવે કે તેઓ નહિ દર્શાવી શકે, હું તો એટલું જ કહું છું ચારિત્રની આ ઉમદા બાજુ પૂરેપૂરી વિકસિત નહિ થઈ શકે અથવા અપૂર્ણ વિકસિત થઈ હું સૂચું છું કે કોઈ આખો દેશ જ્યારે શીશીનાં દૂધ ઉપર જ ચોતાનાં બાળકોને ઉછેર ત્યારે ત્યાંની પ્રજામાં આચારની ઉત્કૃષ્ટતા નહિ સંભવે, તેના દરેક જાતના વ્યવહાર કર્કશતા અને કૃપણતા જણાશે, કામળ ભાવોથી નિષ્પન્ન થતી રસવૃત્તિઓના હાસ થ અને માનવતા બિર્ધગામી થતી અટકશે^૧:

આપણા મહાકવિ ન્હાનાલાલે એક જ લીલીમાં આ ભાવ સરસ રીતે વ્યક્ત કર્યો છે:

“તમને પાત્રે ગાવડીનું દૂધ

મનને પાત્રે માવડીનું દૂધ.”

વાહ, વાહ! કવિની આર્થ દષ્ટિએ સત્ય બરાબર દિપ્તિબદ્ધ કર્યું છે. ગાવડીનું દૂધ તં પાત્રા માટે સંરક્ષ છે, પરંતુ મનને પાત્ર માટે તો માવડીનું દૂધ જ ઉત્તમ છે. રાષ્ટ્રના માં પાંગરવું હોય તો માવડીના દૂધ વિના નહિ આવે.

૧. રવ. રમણભાઈ 'રાહીના પર્વત'માં ચોમ્બજ કહે છે:

“માતૃત્વ પ્રભુએ રાઈ, ઉપજાવ્યો માઠા ડોશ
કૃતજ્ઞતા, દયા, સ્નેહ, સિવાત નહિ તે વિના.”

શ્રી. મેઘાણી કહે છે:—

જનનીના હૈયામાં પોદંતાં પોદંતાં

પીધો કસુંબીનો રંગ,

ધોળાં ધાવણુ કેરી ધારાએ ધારાએ

પામ્યા કસુંબીનો રંગ.

ધાવણુની બાળકના શરીર પર ચતી અસર માટે આથી વધારે શક્તિશાળી કાવ્ય મારા જોવામાં નથી આવ્યું. ‘ધોળાં ધાવણુ કેરી ધારાએ’ જનનીના અંકમાં પોટેલો બાળક અજબ ચૈતન્ય પામે છે અને કસુંબીના રંગ જેવું લાલચોળ અદન બનાવે છે. ધાવણુની શ્વેત ધારામાં જ કસુંબીનો રંગ સંતાડી રાખ્યો લાગે છે. માતાના અંકમાં કિલકિલાટ કરતું ગુલાબી ગાલવાળું બાળક કયા કવિને મરત નથી બનાવતું ?

આપણાં લોકગીતોમાં માતાના ધાવણુનો મહિમા ઠીકઠીક પ્રતિબિંબિત થયો છે:—

ધુધરીઆળી વેલ્યમાં નાની વહુ આવે

બોળામાં બાવન બેટડો ધવરાવતી આવે

દૂધે ભરી તલાવડી નવરાવતી આવે.

ધુધરીઆળી બેલ્યમાં નાની વહુઓ, પિયર સુવાવડ સુવા ગર્ધ હોય ત્યાંથી, બાવન બેટડાને બોળામાં ધવરાવતી ધવરાવતી સામરે આવતી. હાલ તો ઈન્દ્રજીવનના ભભકાને જુલાવે એવી સુંદર ઈસ્પતાલોમાંથી ગોટી વહુઓ ચેર આવે છે ! પરંતુ ‘દૂધે ભરી તલાવડી’ જોવામાં નથી આવતી, ધાવણુના દુકાળ જોવામાં આવે છે. સ્તનમાંથી ધાવણુની ધારા-શેર છૂટતી અને બાળક એ અમૃતપાન પી મરત બનતું. હાલ પહેલે જ દિવસથી ધાવણુ વધારવાની દવાઓની શીશીઓ પીવા છતાંય ‘તલાવડીઓ’ સુકાઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. બાળકને જોતાં વેતે જ? સ્તનમાંથી દૂધની ધારા છૂટતી, બાળક ધરાઈને સ્તન છોડી દેતું અને ધાવણુ વધારાતું વહી જતું. ‘દૂધે ભરી તલાવડીઓ’, ‘બાવન બેટડો’, ‘ધવરાવતી’ અને ‘નવરાવતી’— આ બધા શબ્દોમાં કેટલો પ્રાણ ભર્યો છે ? કેઈ આધુનિક કવિને— આ કાવ્ય નદિ સ્ફુરે; કારણ કે કવિનું કાવ્ય તેની આસપાસના વાતાવરણમાંથી પ્રગટે છે. “કિનબાબનાં ધોડિયાં અને હીરની દોરીઓ”નો હું શોક નથી કરતો, પરંતુ આપણી નવમાતાઓ, તેમનાં શિશુઓ, તેમની સ્તન-સંપત્તિ—એ બધું જોઈને શોક જરૂર થાય છે જ. ગૂજરાતના ચિકિત્સકોએ આનાં કારણો શોધવાં જોઈએ. ‘ચંદનની ડાળ જેવી ગૂજરાતણુ’ કેમ કરમાતી જાય છે ? એની સ્તન-સંપત્તિ કેમ આમ શુષ્ક થઈ ગઈ છે ? એનાં બાળકોના અદન ઉપર કસુંબલ રંગ કેમ નથી જણાતો ? ગૂજરાતની અરિમતાનાં ગીતો ગાનારા, ઓ વિદ્વાનો ! બોલો, આમ કેમ છે ?

૧. બાવનિય કહે છે:—

પયઃ પુત્રસ્ય સંસ્પર્શાન્ન દર્શનાન્ન સ્મરણાન્ન વપિ ।

ગ્રહણાદપ્યુરોજસ્ય શુકવસ્ત્રપ્રવર્તે ॥

સ્નેહો નિરતરસ્તસ્ય પ્રવાહે હેતુસ્થયે ॥ પૂર્વલંક—પ્ર. ૩

અર્થ:—

પુત્રના સ્પર્શથી, તેના દર્શનથી, તેના સ્મરણ માત્રથી, અથવા બાળકના સ્તન-સ્પર્શમાત્રથી જ માતાના સ્તનમાંથી ધાવણુની ધારા છૂટે છે. ધાવણુનો આ નવનો પ્રવાહ માતાના સ્નેહ ઉપર નિર્ભર છે,

ધાવણ (સ્તન્ય)ની વ્યાખ્યા ભાવમિત્રે નીચે પ્રમાણે આપી છે:—

રસપ્રસાદો મધુરઃ પક્વાદારનિમિત્તજઃ ।

કૃત્સ્નાદિદ્વાસ્તનો પ્રાપ્તઃ સ્તન્યમિત્યભિધીયતે ॥

બાધેલો ખોરાક ખરાબર પચી ગયા પછી જે મધુર રસ—પ્રસાદ—રસનો સાર થાય છે તે સાર સમસ્ત દેહમાંથી સ્તનોમાં આવે છે ત્યારે તે સ્તન્ય=ધાવણ તરીકે ઓળખાય છે.

અને ધાવણ ખરાબર નહિ આવવાનાં કારણો:

અવાસ્તવ્યાત્ મયાત્ શોકાત્ ક્રોધાત્ અત્યપતર્પણાત્ ।

સ્ત્રીનાં સ્તન્યં મૃદેત્ સ્વરૂપં ગર્ભાન્તર વિષારણાત્ ॥

બાળક તરફ પ્રેમનો ઉમળકો આવતો ન હોય તેથી, ભયથી, શોકથી, ક્રોધથી, અતિ અપતર્પણ (deficiency in diet) થી અને ગર્ભ રહી જવાથી—સ્ત્રીઓનું ધાવણ અતિ અલ્પ થઈ જાય છે.

આજની માતાઓને આ કારણો લાગુ પડી શકે એવાં છે? આ સાથે નીચેનો ફક્કો સરખાવવા જેવો છે:—

“The process of lactation with the whole of the duties it involves, besides being a physiological need and pleasure to the female, is also a function rooted in the instincts, emotions and mental powers resulting from the particular sex-role. ...Where the milk supply is poor there is less maternal attachment than when it is copious...”

સ્તન્યપાન અવસ્થા એ સ્ત્રી માટે આનંદપ્રદ અને સ્ત્રીજીવનને સમુજ્જત બનાવનાર વિધિ છે. સ્તન્યપાન સાથે સ્ત્રીજીવનના અનેક પ્રશ્નો સંકળાયેલા છે. સ્ત્રીની લાગણીઓ, માનસિક સ્થિતિ, ભાવો, સંકલ્પો વગેરે સાથે તેને ગાઢ સંબંધ છે. ધાવણ ન ઊતરે અથવા અલ્પ ઊતરે એ સ્થિતિ માતૃત્વની અપૂર્ણતામુલક છે. બાળકને જોતાં જે માતાના સ્તનમાંથી ધાવણની સેર ન ફૂટે તે ‘માતા’ નામને લાયક ખરી?

વૈજ્ઞવ્યે એક અતિ સુંદર કાવ્યદ્વારા સ્તન્યપાનનો મહિમા, તેથી નિષ્પન્ન થતો માતાનો આનંદ વર્ણવ્યો છે:

Suck, little babe, oh suck again !
It cools my blood, it cools my brain
Thy lips, I feel them, baby, they
Draw from my heart the pain away.

Oh ! press me with thy little hand
It loosens something in my chest
About that tight and deadly hand
I feel thy little fingers prest.

ભાવાર્થ—

ઓ મારા નાના બાળ ! હું મને ફરીથી ધાવ:
તેથી મારું લોહી ઠંડું પડે છે, મારું મગજ શાંત રહે છે:

તારા હોઠનો સ્પર્શ મારા હૃદયમાંથી દુઃખ દરી લે છે.
ઓ મારા બાળ ! તારા નાના નાનુક હાથથી
તું મારી છાતીને જોડાયો દુખાવ. *
તેથી મારી છાતીમાંથી કંઈક છૂટું પડતું લાગે છે
તારી નાનુક આંખથીઓના સ્પર્શ મને પ્રેરિત કરે છે.

નિર્મળ ! માના દૂધનાં ગુણગાન કેટલાં ગાઉં ? કોઈ પણ રાસાયણિક દૂધ માના દૂધની સરખામણી નહિ જ કરી શકે. ગાયનું દૂધ જે સ્વાભાવિક રીતે સૌ દૂધમાં શ્રેષ્ઠ છે, છતાં ય તે પણ માના ધાવણની સરખામણીમાં બાળક માટે તો ઊતરતું જ છે.

“નિરોગી ધાવણ કેવું હોય ?” આ તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે આપું. અરક નિરોગી ધાવણ કેવું હોતું જોઈએ તે વર્ણવતાં કહે છે:

સ્તન્યસમ્પન્ન પ્રકૃતવર્ણગન્ધરસસ્વર્ણમુદપાત્રેશ્વરદુશ્માનમુદકં
વ્યેતિપ્રકૃતિમૂતવાત્તત્પુષ્ટિકરમારોગ્યકર ચેતિ સ્તન્યસમ્પત્ ॥

અરક. શા. રથા. અ. ૮

શુદ્ધ ધાવણનો રંગ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે બધું જ સ્વાભાવિક હોય (ધાવણનો રંગ સફેદ, સહેજ ભુરાશ લેતી હાંપવાળો હોય છે. ગંધ તો હોય જ નહિ, રસ જ રસ પૈકીમાંથી કોઈ પણ રસ બહાર પડતો ન હોવો જોઈએ. સ્પર્શથી ચીકણા વગેરે ન હોય.) શુદ્ધ ધાવણ કાચના વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં નાખીને જોવાથી તુરત જ તે પાણીમાં મળી જાય છે. આનું ધાવણ પ્રુષ્ટિ કરનાર, આરોગ્ય આપનાર અને નિરોગી ગણાય છે. (અરક)

જો ધાવણ પાણીમાં તરત મળી ન જતાં, દોરા દોરા ચર્ચ નીચે બેસતું હોય (તન્નુમત્ત ઉદપાત્રે ભ્રમસીદતિ), સ્પર્શથી તે સહેજ ચીકણા લેતું, ઘાટું, દેખાવમાં અત્યંત સફેદ, સ્વાદમાં મધુર—મીઠું લાગે તો સમજવું કે ધાવણ ભારે છે. વૈદ્યો કહે છે કે એ ધાવણ કફ કરનારું છે. બહેન ! તું જાણે છે કે આપણાં ઘણાં બચ્ચાને હાલ કફના રોગો—વરાધ, સસણી વગેરે—જોવામાં આવે છે; અને ઘણાં બાળકો તેથી મરે પણ છે. આવાં બચ્ચાંની માતાનું ધાવણ તું આ સાદી રીતથી તપાસીશ તો તને જણ્યારો કે ધાવણ ઉપર કહ્યું તેવું ભારે, ફૂગાંધી, અતિસ્વેત, પાણીમાં તંતુ તંતુ ચર્ચ બેસી જનારું હશે. હું પૂરી ગંભીરતાથી અને વૈદ્ય તરીકેના વર્ષોના અનુભવ પછીથી તને કહું છું કે આજની આપણી સોમાંથી એસી માતાઓનું ધાવણ આનું હોય છે. તારે ખાતરી કરવી હોય તો કરી જોજો. અને આથી જ આપણાં બચ્ચાને અનેક વખત કફ ચર્ચ આવે છે. ઊલટી અને ઝાડા વાટે આવો કફ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. ઘણી વખત વરાધ (બોકાઈટીસ), સન્નિપાત જવર (ન્યુમોનિયા), વગેરે રોગો થતા જોવામાં આવે છે. આમ થવાનું કારણ માતાનું દૂધ હોય છે.

આથી વિરુદ્ધ કેટલાંક બાળકો શીકાંદ્રિસ, સુક્રકડી, નિસ્તેજ જણાય છે. આવી માતાનું ધાવણ પરીક્ષા કરવાથી (ઉપશી જ રીતે, પાણીમાં નાખીને જોવાથી) શીકું, જુખરું, સહેજ

* કામશાસ્ત્રવેત્તાઓ ગર્ભાશય અને સ્તનના સંબંધ વિષે ઘણા સારા પ્રકાશ પાડે છે.

તૂડું, કાઈ ખાસ ગંધ વિનાનું, રુક્ષ, શીણવાળું, વિશેષ પ્રવાહી, તૃપ્તિ કરનાર નહિ એવું જણાય છે. આનું વાતક ધાવણુ ધાવનારાં બાળકો શરીરે સુકાં અને નિસ્તેજ હોય છે.

આધુનિક વૈદ્યકશાસ્ત્ર વાતપિત્તકફને માનતું નથી. એક દિવસ જરૂર માનશે જ. આ સાદી ધાવણુની પરીક્ષા મહાભયમાંથી આપણને ઉગારી લે તેવી છે. મેં ઘણી માતાઓનાં ધાવણો તપાસ્યાં છે અને મને તદ્દન નિરોગી એવું ધાવણુ બહુ ઓછી વખત જોવા મળ્યું છે.

આવાં ધાવણુ સુધારવા શું કરવું એની વિગતમાં હું અહીં નહિ-ગતરું; પરંતુ એક વાત પર તારું લક્ષ્ય ખેંચવું યોગ્ય ધારું છું. બચ્ચું સુકું રહેતું હોય અથવા તેનું શરીર ઠીક ન રહેતું હોય તો માતાના ધાવણુમાં પોષણકારી તત્ત્વોની ખામી છે એવા ઉતાવળા નિર્ણય પર આવવાની જરૂર નથી. ઘણી વખત માતાનું ધાવણુ ખૂબ જ rich—પોષક તત્ત્વોથી પરિપૂર્ણ—હોવા છતાંય બાળકો દુર્બળ દેખાય છે. (આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ આવાં ધાવણુ વાતક કદી રાકાય ખરાં.) આનું કારણ દુર્બળ બાળક વધુ ધાવણુ ખેંચવા જેટલું સશક્ત ન હોય એ પણ હોય. ધાવણુ ખૂબ જ rich—પોષક તત્ત્વોથી પૂર્ણ—હોય છતાંય જે બાળકો અશક્ત જણાતાં હોય તેમાં માતાના ધાવણુનો દોષ કાઢતાં પહેલાં વારસામાં મળેલી નબળાઈ (congenital feebleness) તરફ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

जीवनं बृद्धं सारम्यं स्नेहं मानवं पयः ॥

નાવનં રક્તપિત્તે ચ તર્પણં ચાક્ષિણીનામ્ ॥ (ચરક)

અર્થ:—

માનું ધાવણુ જીવનપ્રદ, બૃંદણુ (હૃદયુષ્ઠ યવાય એવું), સૌને માફક આવે એવું, સ્નેહન કરનાર (લુપ્તું નહિ પરંતુ lubricating) છે. રક્તપિત્તમાં (જે રોગમાં નાક, મોં, કાન વગેરે ઉપરના ભાગોમાંથી તેમજ શુદ્ધ, મૂત્રમાર્ગ વગેરે ભાગમાંથી લોહી પડે તે રોગ) ધાવણુનાં ટીપાં નાકમાં નખાય છે અને આંખના દુખાવામાં ધાવણુ આંખમાં ભરાય છે. અર્થાત્ રક્તપિત્ત અને આંખના રોગોમાં ધાવણુ દિતકર છે.

માનું ધાવણુ ધાવીને જ બચ્ચું મોડું ચાય છે. દૂધ એ સંપૂર્ણ ખાદ્ય પદાર્થ છે એથી જ એ જીવનપ્રદ ગણાય છે.

હવે તારા છેલ્લો પ્રશ્ન:—

“માતાના ખોરાકની અસર ધાવણુ બાળક ઉપર કેટલે દરજ્જે થતી હશે?—આપણા લોકો તેને અતિમહત્ત્વ આપે છે જ્યારે પશ્ચિમની કેળવણીવાળા ડોક્ટરો કહે છે કે માતાના ખોરાકની કશી અસર બાળકની પાચનશક્તિ ઉપર થતી નથી.”

માતાના ખોરાકની કશી અસર બાળકની પાચનશક્તિ ઉપર થતી નથી એવું માનવા હું તૈયાર નથી. પશ્ચિમની કેળવણીવાળા ડોક્ટરોની વાત ન્યારી છે. હચીન્સન અને મોટરમકૂત ‘ફૂડ એન્ડ પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ ડાયેટિક્સ’ નામના મૂલ્યવાન પુસ્તકમાં આ બન્ને વિશ્વવિખ્યાત વિદ્વાનો કહે છે કે યોગ્ય માત્રામાં મદ્યપાન કરવાથી ધાવણુ ઉપર કંઈ પણ માઠી અસર જણાતી નથી. મદાત્મક (આલ્કોહોલિક)ની દારુણ અસર તો ધાવણુમાં સ્પષ્ટ જણાય છે જ. કોશી પીવાથી ધાવણુમાં ૧ ટકા જેટલું કેશીન ધાવણુમાં જણાય છે. આનું પણ આનું જ છે. (આવૃત્તિ ૮ મી, પૃ. ૪૭૭) આથી વધારે પરીક્ષણની માહિતી આ વિદ્વાનોએ આપી નથી એટલે

હું બીજું તો શું કહું પરંતુ માતાના જોરાકની બાળકના પાચનયંત્ર ઉપર અસર જરૂર થાય છે જ એમ હું તો માનું છું. માતાઓને પછી જોવાથી આ વાતનો નિર્ણય થઈ શકશે. ધાવણુ એ માતાના આહારનો રસપ્રસાદ છે. જો કોશી અને ચાની અસર ધાવણુમાં જણાતી હોય તો બીજા જોરાકની જોઈવતી અસર ધાવણુ પર જરૂર જણાવાની જ. આસુવેદ કહે છે કે:—

“ ધાત્વ્યાસ્તુ ગુહમિઃ મોજ્યૈઃ વિપમૈઃ દોષલૈસ્તથા
દોષાઃ દેહે પ્રકુપ્યન્તિ તતઃ સ્તન્યં પ્રદૂષ્યતિ ॥
મિથ્યાહારવિહારિણ્યાઃ દુષ્ટાઃ વાતાદયઃ ક્રિયાઃ
દૂષ્યન્તિ પવસ્તેન શારીરા વ્યાધયઃ શિશોઃ ॥
ભવન્તિ કુશલ્યસ્તાંધ મિષક્ સમ્યક્ વિભાવયેત્ ॥ ”

ભારે ખાદ્ય પદાર્થો ખાવાથી, વિપમ રીતે ખાવાથી, દોષો ઉત્પન્ન કરે તેવા પદાર્થો ખાવાથી, માતા દેહમાં દોષો કોપાયમાન થાય છે અને પછી તેનાથી ધાવણુ બગડે છે. જેનો આહાર અને વિહાર મિથ્યા છે એવી માતાના દેહમાં વાત પિત્ત અને કફ દોષો કોપાયમાન થાય છે અને તે ધાવણુને બગડે છે અને તેને લીધે બાળકને શારીરિક રોગો થાય છે. કુશળ વૈદ્યે આ રોગોની સારી રીતે ચિકિત્સા કરવી જોઈએ...”

અલગપણ માતાની તંદુરસ્તી ઘણી સારી હોય, જરૂરાંમિ તીક્ષ્ણ હોય, સ્વભાવ અતિશય આનંદી હોય, તો ગમે તેવો આહાર લેવા છતાંય બાળકનું શરીર બગડતું નથી. પરંતુ આવી તંદુરસ્તી જોગવતી માતાઓ વિરલ હોય છે. જો ધાવણુ એ માતા આહારનો ‘રસપ્રસાદ’ છે, જો આહારની દેહ પર સારીમાઠી અસર નિશ્ચિત છે જ, તો પછી એ સારીમાઠી અસરની અસર ધાવણુ પર હોય જ અને ધાવણુની અસર બાળકની પાચનશક્તિ પર થાય જ. આ વિષયના વિદ્વાનોના અખતરાઓ શું પુરવાર કરે છે એ જોવાનજણવા હું આતુર છું જ.

પત્ર ખૂબ લાખો થઈ ગયો છે. તને કંટાળો તો નથી આવ્યોને ?

ઠાંક ત્યારે, રામ રામ.

આપાલાલ વૈદ્યન
સ્નેહવંદન.

શોધ

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

શોધી પુસ્તક પાનિયે, ભટકતાં શોધી નહી રાનમાં,
શોધી આભ, શશી, અહો, ઉદધિમાં, સ્વપ્નો તણી લોભમાં;
તો ખારે ચઢી તર્કના ક્ષિતિજમાં, આઘે તને શોધતો,
કસ્તૂરી કવિતાતણી, ગમ પડી ના, નાભિમાં તહોય કૈં.

‘મગન, એ મગન, જરા અહીં આવજો.’ મારાં પાડોશણ લાડુકાકીએ તેમના ખારણામાં બિભે બિભે મને બોલાવ્યો.

‘શું કહ્યું લાડુકાકી?’ તેમના ઘરમાં પેસતાં મેં પૂછ્યું.

‘આ જોને લાઈ!’ લાડુકાકીએ હાથ લાંબો કરતાં કહ્યું. ત્યાં તો મારી નજર ચૂલા આગળ ધૂણતી રેશમભાભી ઉપર પડી. મેં પાસે જઈ ‘રેશમભાભી, એ રેશમભાભી,’ કહી બોલાવી પણ કોણ સાંભળે જ છે? એ તો ખસ ‘હ...હ...હ...હ’ કરતી ગયા જમણી માયું હલાવે જ જતી હતી.

લાડુકાકી ખખડતાં હતાં: ‘કુણ જણે રાંડ બે મહિનાથી આવી છે ત્યારથી જ ભૂતાં લઈને આવી છે. હવે તો હું તો કડાકટ કરાવીને ય થાકી.’ અને મારા તરફ જોતાં બોલ્યા: ‘કશું બોલાય જ નહિ. જરા કાંક કામનું કહ્યું, જરાક કોઈ લઢયું કે પાધરું ય ભૂત બિપડયું જ છે! હું તો હવે થાકી. મેં તો નાશ્વાને ય કહ્યું કે કાઠી મેલ રાંડને, પણ એ ય મૂવો નથી માનતો.’

ઐતલામાં એક મોલે વસતા લાડુકાકીના જેઠ કાળુકાકા આવ્યા. ‘તું કાંઈ બોલી હઈશ તે બિપડે જ તો. એક તો પોયું કાળજું ને ઉપરથી તું ડામે, પછી ઝોડાં જંપેય ખરાં કે?’ કહી એમણે રેશમભાભી આગળ અંગારા મૂકી ધૂપ કર્યો. થોડીક વાર થઈ હશે તે તે લૂંછીકટ થઈ ઢળી પડી. પછી કાળુકાકા, ‘જરા જીલ સખણી રાખતી હોય તો. એમ લટે તે કાંઈ કામ થઈ જવાનું છે? કહી કહીને થાક્યા પણ ...’ એમ ખખડતા ચાલતા થયા.

લાડુકાકી મારા આગળ બોલવા લાગ્યાં: ‘ભૂવા ય મૂવા હમું નથી કાઢતા. કોઈ કે’છે એના પિયરનાં ઝોડ છે; કોઈ કે’છે માતા છે; કોઈ વળી કે’છે બાબરિયો ભૂત છે. આમાં ખરું શું માનવું?’

રેશમભાભીને હવે કળ વળી હતી. તેણે મને જોઈ ઝટપટ માથે ઝોઢી લીધું અને પછી મૂંગી મૂંગી કામે વળી.

‘કેમ રેશમભાભી, શું થયું’તું હમણાં?’ મેં હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

તેણે મારા તરફ મોં મલકાવ્યું અને તેની સાસુ તરફ કતરાતી આંખે જોતાં બોલી: ‘મારા પિયરનાં ઝોડેસ્તો!’

‘ત્યારે મારા ઘરનાં છે? હું થોડું ઉપગતીને કહું છું? ન માને તો પૂછી આવ દેવલા ભૂવાને? આપું ગામ સાંભળવું’તું એ દન.’ લાડુકાકી તડૂકી બિક્યાં.

હું બીડી ચાલતો થયો. મન ચૂંચરાવું હતું: તકરાર ચવાથી કોઈ કોઈને વાણ ચડી આવે છે એ તો શેરમાં ભાળ્યું છે. પણ આમ ભૂતેય ચડી આવતાં હશે એ તો મેં પહેલું અહીં જ ભાળ્યું.

જ્યારે જ્યારે રેશમભાભી મારી નજરે પડતી ત્યારે ત્યારે મારો જીવ ખળી ઊઠતો. હતી તો દીંગણી પણ એના શરીરનો એકેએક અવયવ વારેલ અને ધાટીનો હતો. એના પિયરમાં જ મારી સાસરી હતી તેથી ઘણીવાર મેં એને આ પહેલાં મ જોયેલી, પણ અહીં આવ્યા કેડ મેં ન તો એના મોં પર પેલું સદાય રમતું હાસ્ય જોયું. કે ન એની રમૂજ મસ્કરીઓ સાંભળી. એક વાર મેં પૂછ્યું: 'કેમ રેશમભાભી, મારા પર રીસાયાં છે કે શું?'

'તમે તો મારે બે ય પાના સગા યાઓ. તમારાથી તો વળી રીસાવાતું હોય?' તેણે મોં મલકાવતાં કહ્યું.

'પિયરમાં તો જરાય જીભ મોંમાં ન'તાં ધાલતાં, ને અહીં તો મોં પરથી માખે ય નથી ઊડતી!' મેં હસતાં હસતાં કહ્યું.

રેશમભાભીએ છાનો એક નિશ્વાસ નાખ્યો અને 'એ દન જુદા હતા!' કહી ચાલતી યઈ.

અને ત્યારપછી આ બધાંયનું કારણ પેલાં ઝોડ, માતા, કે જૂત—જે હોય તે—પણ એ જ છે વિચારી ન માનવા છતાં ય માનવાં પડતાં.

એક દિવસ નાથાએ મને પૂછ્યું: 'એ મગનભાઈ, શેરમાં આવાં જૂતપલિત ખરાં?'

'કાઈ જાણે ય નહિ ને કે જૂત પલિત શી બસા છે' મેં કહ્યું.

'કુણ જાણે મારાં હાળાં આ વન વગડામાં ક્યાંથી લરાણાં છે. જો કાઈ કાકણ મારા હાથમાં આવે તો જીભ ને જીભ ચીરી નાખું, એવા દઝારા ચડે છે.' નાથાએ દાંત ભચડતાં કહ્યું. અને ચોડીવાર મછી પાછું ચલાવ્યું: 'મૂવાં જૂતાં પેલાં છે એ તો, પણ આ તો જીલદી ઘરમાં નીતની લઢાઈ ધાલી છે. મારી મા' કે' છે, તારા પિયરનાં; ત્યારે પેલી કે' છે, તમારા ઘરનાં. હું તો જૂતાં કરતાં મારા હાળા આ કકળાટથી દંટાળ્યો.'

ચોડીવાર મુખી કાઈ કંઈ ન બોલ્યું.

નાથાએ પાછું બોલવા માંડ્યું: 'મારી મા કે' છે, કે કાઠી મેલ, ને બીજું બેડું કર. પણ મને એ નથી મમતું.' વળી ખાજો ચોડીવાર ચૂપ રહી બોલ્યો: 'એનેય હું ના કહી કહીને થાક્યો કે તું ડોશી સામું નહિ બોલ, પણ મારી હાળી જાત માને તો ને?' અને જાહેતાં જાહેતાં, 'જેલું છું, આજ એક ગાયડોને બોલાવ્યો છે, જો એની કાંઈ કારી લટે તો.' કહી ચાલતો ગયો.

રાત અડધીક થવા આવી હશે ને નાથાના ઘરમાં ઢોલ ખખડ્યો. મેં સમજણા ગયા કેડ કેઈવાર આ 'માલ્દું' નજરે નહોતું લાજ્યું. આજે જેવાની ઇચ્છા થઈ અને નાથાના ઘરમાં જઈ એક બાલુ ગોઠવાયેલા ગામના આઠદસ માણસો ભેગો ભેસી ગયો.

વાતાવરણ બહુ ભયંકર લાગતું હતું. ભીંત પાસે ગોઠવેલા પાટલા પર ટમટમતા દીવાના પ્રકાશ આગળ રેશમભાભી ઊંધા પગ નાખી મૂણી રહી હતી. તેના દીયણ સમાણા લાંબા વાળ વીખરાઈ ઉત્તર દક્ષિણ ચૂલતા હતા. બાલુમાં લાંબા વાળવાળો જુવો એના ખુલ્લા, કાળાં, પડછંદ શરીર સાથે વિકરાળ લાગતો હતો. એની બાલુમાં દારૂના બે શીશા જીભા હતા. બીજી બાલુ જુવાનો સાચરીત જરૂરત પ્રમાણે ધીમેથી 'દૂમક, દૂમક' દોલ વગાડતો હતો. સારું હતું કે ગામના બીજા માણસો વચ્ચે હું ખેડો હતો, નહિ તો કદાચ બીકના માયાં મને જ માતા ચડત.

એટલામાં ભૂવાએ પણ ધૂણવું શરૂ કર્યું, અને હાથમાં ધળતા કાકડા લઈ રેશમભાભીના માથા પર ગોળ ફેરવતાં બોલવા લાગ્યો: ‘અમ્મા-મારા પિયર...જે હોય એ પણ આજ છુટે મોઢે બોલજો.’ વળી કંઈક મંત્ર બોલવા લાગ્યો. તુટક તુટક શબ્દો સમગ્રતા હતા— ‘ન જીતરે તો...ના સોગન...ના સોગન...દરિયાઈ પીરના સોગન...’ અને પછી કાકડા પાટલા પર મૂકી ‘હુસ...હુસ’ કરી એવ ધૂણવા લાગ્યો. થોડી થોડી વારે રેશમભાભી તરફ જોઈ, ‘બોલ બોલ મારા પિયર; આ પંચ આગળ ‘છુટે મોઢે બોલજો,’ પણ રેશમભાભી તો દાંત કટકટાવતી ‘હુસ...હુસ!’ એવો સુસકાસુસકાર જ કાઢતી હતી. ઢોલના ઓછા વત્તા અવાજ પ્રમાણે એના ધૂણવાની ગતિ ઓછી વત્તો ચતી એટલું જ.

ભૂવાએ એના ભૂતિયા પંથની બેત લલકારી: ‘બાપો બાપો...કાશીમાં ફૂંકડા... બોલવા લાગ્યા...ઓ...!’ અને ‘હુત હુત’ કરી દાંત કકડાવતો છુટે માથે ધૂણવા લાગ્યો. રેશમભાભીએ પણ માથાને વહેતું મૂક્યું. ભૂવાએ ફરી કંઈક મંત્ર બોલ્યો અને ગોથો: ‘બોલ? બોલ?’

રેશમભાભી થોડીક બબડી.

‘કરનારે ઘણું કાઠું કામ કર્યું છે!’ અમારામાંના એક પાવરધા પ્રેક્ષકે કહ્યું.

રેશમભાભીનો અવાજ જરા નેરથી આવવા લાગ્યો. ભૂવાએ દારૂનું છાત્ર ભરી તેના માથા પર વાળ્યું અને પી જતાં બોલ્યો: ‘હારે...જેઠે તો ખરો તારું નેર. બોલ? બોલ? પણ ને, બોલે તો ચીર્યાં પરીયાં શિખ્યે બોલજો હા...?’ અને પછી ઢોલવાળાને ઉદ્દેશ્યો: ‘વગાડ! વગાડ જરા નેરથી.’

રેશમભાભી જાણે ગદ્યને પદમાં ગાતી હોય તેમ બોલવા લાગી: ‘અસ્થા...પાણીને પાણિયારે...એ આવતી; ચમક ચાજાની ભરેલી. નીત નીત નવાં ગવન પેરતી...જાણે એને એકલીને...જેવનાઈ હોય એમ...ત્યારની મારી...આંખોએ તો ચઢીતી’—અને પછી ‘હા રૂરે હાય’ કહી રેશમભાભી દાંત કટકટાવવા લાગી. બોલવું બંધ થયું.

થોડી વાર ઢોલવાળાએ પણ થાક બાધો. રેશમભાભી પણ ધીમી પડી હતી. ભૂવાએ પણ થોડોક થાક બાધો, અને પાછી એની ક્રિયા શરૂ કરી: કાકડા ઉતાર્યા, દારૂ પણ તેના માથા પર ઉતારીને પીધો, અને ઢોલના ‘ઢમુક ઢમુક’ અવાજ સાથે પાછું લલકાર્યું: ‘બાપો બાપો...! એવી એ હેલડી...તારી આંખે ચઢી!...’ અને પછી એ ય રેશમભાભીની માફક દાંત કટકટાવતાં બોલ્યો: ‘ચઢે જ ને? કેમ ન ચઢે?!’

ઢોલ સાથે રેશમભાભીને ‘ચર ચઢ્યું’. પાછો બોલવા લાગી: ‘આંખે મેંશ ઘાલતી... જાણે વિવાં માલવા...હેડી...’

અમારામાંથી એક જણ બોલ્યો: ‘ત્યારે! તારાં ડાયાં બેસી ગયાં હશે, એટલે એ ય શાખ ન મારે એમને?’ બીજા બધા ય દસી પડ્યા. મેં પણ ઓછાવતો સાથ આપ્યો.

રેશમભાભી આગળ બોલતી હતી: ‘તે મી કહો કર્યો...’ ‘જેવનાઈ તો ભૂંડી...અમારે ય હતી’...’ અને પછી ‘હા રૂરે હાય;’ કહી દાંત ભચવા મેડી. થોડીવાર સુધી કંઈ ન બોલતાં ભૂવાએ પાછી તેની ક્રિયા કરી અને એક બેત લલકારી પાછી ચઢાવ્યું.

રેશમભાભીએ શરૂ કર્યું: ‘પણ અસ્થા...મને ઉપડતીકે, કે’છ...તમારે હતો ત્યારે હતી...પણ હમણાં તો નથી ને...? આંખું મેલું? બાપ...બાપ...! કેમ કરી વેડ્યું જાય...?!’

‘હાવે હાવે, તમારાની તો શેનું વેકાવ?’ પેલા જુવાને પાછી મસ્કરી કરી, પાતાવરણને વળી રમણ કર્યું.

‘પણ તોય...મી, કાળને માર્યો; પણ રેશમડી મારે દાવે આવી ‘તી—એને કાળ લમતો‘તો!’ કહી રેશમલાલીએ વળી દાંત લચડયા; અને આખીય રીસ એના માથા પર ઉતારી. મારો જીવ ગભરાતો હતો. મારી તો માન્યના છે કે પહેલી વારનો દરેક પ્રેક્ષક ગભરાઈ જ ન્તય. જૂવાએ પાછી ત્રિધિ કરી.

રેશમલાલીની જીભ તોતડાતી હતી. જૂવાએ ‘થતા દેખાતા પીર થવા દે! શું કામ ચૂંચવાય છે.’ અને રેશમલાલીનો ખભો હલાવતાં બોલ્યો: ‘આતું બોલે તો અધાયને રીસ તો ચડે. આપ ચડે!’

‘પણ અલ્યા મુર્ખ મને તો...કર્ષ ગર્ષ તો..., પણ મારી સાતનવાઈની દીકરીને... મેં છું મારી ગર્ભ... ગાંણાંની ગાનારી છેલ...મારી દીકરીને કે છે, “લે હેડ વાધરણ જેવી...”’

‘તે હરી હુગરી જેવી તો કે જ તો’ પેલો જુવાન પાછો વચ્ચે બોલ્યો.

રેશમલાલી આગળ બોલી: ‘આપ આપ...એ દાઝડીએ કેમ જૂઝાય? પણ વાદ રાખજે રેશમડી...જો છટે મહિને...રંડાપો ન આવે...તો વળી...મારો શુરુ કાચો જાણજે...’

‘તારી માએ જણીય પરમાણ છે.’ વળી એક ખીજ જુવાને ટટાક્ષ કર્યો.

‘રાંડ કોકનું વેર કોકના પર કાદવા જેવું કરે છે તો!’ લાડુકાકી બોલ્યાં.

‘હવે ભાઈ નામ છોડાવવું છે?’ જૂવાએ અમને પૂછ્યું.

ચોડાકીએ હા કહ્યું પણ જોતણુ જુઝ્યો ન માન્યા: ‘ના, અમરથો વીખવાદ જોશો ચાપ. નામ લેવડાવીને શું કામ છે? અધાય સમજી તો ગયા જ છે.’

પછી તો જૂવાએ એને રીસામાં ઉતારવા માંડ્યું. એ વેળાના રેશમલાલીના ધમપછાડ, એના લાંબા વાળોનાં તાંડવ નૃત્ય, એના દાંતના ભચેડાટ: એ બધું જોતાં મારા તો હમમર છૂટી ગયા. ઘેર જતા રહેવાની ઈચ્છા થઈ પણ પગમાં જોર નહોતું. વળી ચોપાડમાં એકલો પડતાં વધારે બીક લાગવાનો સંભવ પણ હતો.

‘ભાઈસા’બ, કાડુ કામ કરજો હોં! હું તમારો પણ ભવોભવ નાદિ જૂલું.’ બાજુમાં બેઠેલાં લાડુકાકીએ જૂવાને વીનવ્યો.

પહેલો ફૂકડો બોલ્યો અને જૂવાએ એની મોથા આટોપી લીધી. રેશમલાલી ધમ દઈને ધરતી પર પછાઈ પડી.

‘હવે ક્યાં ગયું એ બધું જોર. જમ્યાં જમ્યાં ઠેકતી ‘તી તે ઠેકને હવે?’ અમારામાંથી એક જણ બોલ્યો.

‘જો મારા ઘરમાં કાંઈ વતુંઓણું થયું તો એ ઝોડ મેકનારી રાંડના, વળી કટકા ન કડું તો માડું નાંમ નાથો ન’તો હા...’ ધુધવાચેત્રો નાથો બોલ્યો.

‘મારાં વાળેલાં ઝોડ પાછાં આવે તો તો થઈ જ રહું ને!’ જૂવાએ કહ્યું અને પછી એનો સાજસરેજમ લઈ ચાલતો થયો.

અમે બધા પણ બગાસાં ખાતા ખાતા વેરાયા.

ત્યારપછી પંદર દિવસ સુધી તો ટાહુંડીપાણું હતું. પણ સોળમે દિવસ પાછી રેશમલાલી

ધૂણી ઊડી. લાડુકાકી તો તોઆદ પોકારી ગયાં. નાથો પણ આ વખત તો મારી આગળ બોલી ઊઠ્યા: 'મગનભાઈ, આ ઝોડ મારો જીવ લેવાનાં!' અને પછો રેશમભાભીને એના પિયરથી આવેલા તેડા સાથે મોકલી દીધી.

એક દિવસ હું સાસરીમાં ગયો હતો. ત્યાં રેશમભાભી આવી 'ચડી' મેં પૂછ્યું: 'કેમ રેશમભાભી, સાંભળ્યું છે કે ચડી આવ્યા કેડ ઝોડ નથી ચઢ્યાં, ખરી વાત ને? રેશમભાભી હસી, પહેલાંનાં જોતું: પણ પાછો ઉદાસ થઈ ગઈ, સાસરીમાં હતી તેવી થોડી વાર પછી નિધાસ નાખતાં બોલી: 'એ ઝોડાં, એમ ઝંપે એમ નથી લાગતું!' અને થોડી વાર ચૂપ રહી વળી પીછી હસતાં હસતાં બોલી: 'એ તો એને થાનક બેસશે ત્યારે જ જંપવાનાં.'

મને કાણુ જાણે એની આંખો જોઈને, કે પછો બોલવા પરથી, કે મોંના બદલાવ હાવભાવ પરથી, પણ કંઈક વહેમ પડ્યો ખરો.

મેં કંઈક વિચારને અંતે કહ્યું: 'રેશમભાભી, લાડુકાકી તો તમને કાઢી મેલવાનું કે' છે।

'તો તો ડેરીએ ડેરીએ દીવા કરું.' રેશમભાભી બોલી.

'પછી નાથા જેવો વર નહિ મળે હોં!' કહી હું હસ્યો.

'તમારા મનથી ને?' અને જતાં જતાં બોલતી ગઈ: 'જીવતી હઈશ તો વળી... બાઈના શબ્દો કાણુ જાણે કેમ, પણ ગળી ગઈ.

થોડા દિવસ પછી ગામમાં સમાચાર આવ્યા કે રેશમનાં પિયરીઆંએ પણ કઠાકું કરારી હતી અને એ વેળાએ ય ઝોડ તો એનું એ બોલ્યું. ઉપરથી વળી કે'તાં ગયાં 'નાથ્યા, થોડા દન છે; મા'લતું હોય તો મા'લી લેજો.' અને આ સમાચારે તો બધામને મજરાવ માર્યા. અને એવામાં ધાક ખાઈ ગયેલો નાથો જરારે મદિ પડ્યો ત્યારે તો, સીને પાટ ખાતરી થઈ ગઈ. લોકોએ સલાહ પણ આપવા માંડી 'રેશમડીને ફારગતી આપો કે' પણ નાથો હજુ નહોતો માનતો.

લાડુકાકીનાં કહ્યાંત આખો દિવસ મારા સાંભળવામાં આવતાં: 'મારા છોકરાને બો લેવાની રાંડ! હે હનમાન બાપજી! હે કાળકા મા! મારો છોકરો સાંજે થઈ જશે તો તો પારે પાંચપાંચ નારિયેળનાં તોરણ બાંધીશ; અને ઘી દૂધે ય ત્યારે મોંમાં ચૂપીશ.' વળી પાક કઠાકુંટ કરાવી, પણ નાથો ખાટલામાંથી બેઠો ન જાયો.

નાથો પણ ઘણી વાર ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો બગડ્યા કરતો. એક વાર મને પા બેઠેલો જોઈ બોલ્યો: 'મગનભાઈ, એક વાર હું જીવતો ઊંડું તો એ ડાકણી રાંડને માં વગર નહિ મેલું; પછી માંડું ગમે...'.

લાડુકાકી તેના મોં પર હાથ દાખતાં બોલી ઊઠ્યાં: 'અભાગિયા, શું કામ છુંકી મને વાંઝણી કરવા બેઠો છે! આ બધા ય ગરે તારો વહુએ બેસાડ્યા છે. હજુ ય મ કહ્યું માને તો એને ફારગતી આલી કે!' અને મારી તરફ જોતાં બોલ્યાં: 'કેમ મગન, બોલું કહું છું બાપજી?!' મેં પણ ડોહું હલાવી દા પાડી.

'ફારગતી તો કહ્યો નહિ આહું. ભલે કામ મરતો તે...'.

'પણ પછી ય એ એણા પગલાંની તો જવાની જતે. ત્યારે શું કામ અમથો જક દ

બેઠો છે ?' લાહુકાકીએ આંસુ ખેરવતાં કહ્યું. વળી બજડવા લાગ્યાં : 'તમે એ ય ઈ ને મને શું કરવા બીજા માગતી કરો છો ?! નાતમાં કાઈ કન્યાઓનો ટોણો તો નથી પડ્યો ?...' ત્યારપછી હું તો ઊડી આવતો થયો.

લાહુકાકી જે કે રેશમભાભીને તેડવા નહોતાં માગતાં પણ એવામાં વળી કાઈએ એક ત્રીજા ભૂવાનાં વખાણ કરી રેશમભાભીને તેડાવી કડાકૂટ કરાવવાની સજા આપી, તેથી વળી તેડી મેંગાવી અને કડાકૂટ પણ કરાવી. પણ, નાથો ખાટલામાંથી તો ન જોડ્યો એ ન જોડ્યો. પણ ઉપરથી જકવાટ કરી ધમાલ મચાવવા માંડ્યો. 'તારા પિયરમાં પેલી રાંડને કે'વડાવજે, કહીએ નાથીઓ છોડે એટલી વાર છે ?' અને એ ધુંધવાટમાં ઘણીવાર ખાટલામાંથી બેઠો પણ ઘર્ષ જતો; અને આથી તો તેના મંદવાડે જોર પડ્યું.

ગામના લોકોએ દિવસે દિવસે નાયાના જીવવાની આશા છોડવા માંડી. બધાએ પાકી ખાતરી યર્ષ ગઈ હતી, કે ઝોડાં જીવ લીધા વગર નથી જવાનાં. પણ તેના જીવવાનો ફક્ત એક આશો હતો : રેશમભાભીને કાઢી મૂકે તો. અને એ સિવાય બીજાં આમડવેસડ કરવાની લક્ષમણ કરવો પણ કોઈને નહોતો સૂઝતો. લાહુકાકીને તો ગળે સુધી વહેમ ભરાઈ બેઠો હતો. કડાકૂટો કરાવતાં પેસાટકા સાથે નિષ્ફળતાથી પણ યાક્યાં હતાં. ઘડી ઘડી એનું એ બોલ્યા કરતાં : 'રાંડ, મારા છોકરાને નહિ છોડે! રાંડે ઘણું કાઠુ કામ કર્યું છે વગેરે'

એક દિવસ ગામના આદરસ માણસો સાથે હું પણ બેઠો હતો. એવામાં લાહુકાકી બોલ્યાં : 'તમે કાઈ આ જૂડાને સમજાવો કે કારગતી આલી દે; જે જીવતો રે' તો ?!'

'એ વગર દહે છૂટકો નથી' કાળુકાકા બોલ્યા.

અને આખરે નાયાને, 'નાથ્યા, આલી દે કારગતી. જીવતો હર્ષિ તો બૈરીઓ તો ઘણી ય છે, ને શું કામ અંમથો જડ લઈ બેઠો છો! ઉધાડી તરવારે કાઈ લડવા આવે તો પોકી વળાય, પણ આ છુંમંતર આગળ આપણું શું ચાલવાનું છે ગાંડા! તું તો મરી જઈશ તો જીવથી જઈશ, પણ પાછળ આ ડોશીનું કુણું? માટે માતી જા!' આવી આવી શિખામણ હર્ષ સમજાવ્યો.

આખરે નાયાએ માન્યું અને મારી પાસે કારગતી લખાવી. નાયાના અંગૂઠા સાથે ગામના પંચે પણ અંગૂઠા કર્યા. એ પણ મનું માર્યું!

રેશમભાભીના પિયરીયાંને તેડી તેમને પણ બધી વસ્તુરિયતિ સમજાવી. ટાઢા પાક્યા. અને તેમની સાથે રેશમભાભીને કાયમને માટે પીયરીએ વળાવી.

હું મોપાડમાં ઉદાસ ચર્ષ બેઠો હતો તેવામાં રેશમભાભી નીકળી. રૂપાળી રંગીલી પાડોશજીનો મદાને માટે વિયોગ થતો હોય તે ઘડીએ ક્યા પાડોશીનું હૈયું રડવા વગર રહે! રેશમભાભીને ક્યા લાવથી, ક્યા શબ્દોથી વળાવવી તેની સૂઝ ન પડતાં મે ફક્ત તેની સામે જોયું. પણ તેની હાસ્યથી પ્રકુલ આંખો અને જગજગી પરવારેલા લડવૈયાશું મોં જોઈ હું વધારે ચૂંચવાયો. અને જ્યારે તેણે એ જ લાવથી સાદલાના સોડિયામાંથી મારા તરફ જોયું ત્યારે તો મારી દયા સાવ જૂડી ચર્ષ. શું કરું; હમરું કે ઉદાસ જ રે? પણ ત્યાં તો એ પસાર ચર્ષગર્ષ. હું પાંજરામાંથી છટેકાં પક્ષી રી અધિનાઈ વાળી એની આસ નિરખી રહ્યો અને તેની પીઠ અદસ્ય થતાં નિશ્વાસ સાથે બજડ્યો: 'આ બધા ય આગા પેલાં ઝોડાના જ છે!'

જેત્રણેક દિવસ યથા હશે તેવામાં લાડુકાકીએ મને જોલાવ્યો અને હળવે હેથે ને હસતે વદને કહેવા લાગ્યાં: 'મગન જો, તને નાથ્યાના મોંઢા પર તેજ નથી દેખાતી?'

મને કંઈ સમજ ન પડતાં મેં માથું હલાવીને જ હા કહી.

મોડેથી લાડુકાકીને મૂળિયું ધસતાં જોઈ મેં પૂછ્યું:

'લાડુકાકી, આટલા દનથી ત્યારે કેમ કાંઈ ઝાસડવેસડ ન'તાં કરતાં?'

'એય પેલા પેલામાં તો કર્યાંતાં જ ને? પણ પેલાં મોભે ચઢી ચઢીને તે દન ઝોડ બોલ્યાંતાં એ તું ન'તો સાંભળતો? પછી દુઃખ ક્યાં ય ને ડામ ક્યાં ય, એ ક્યાંથી મેળ ખાય.'

ત્યાર પછીથી તો ખરેખર નાથો સાંભળે યથા લાગ્યો, અને એકાદ માસમાં તો પાછો ઘોડા જેવો ચર્ધ ગયો. પણ આથી તો મારી મુસ્કેલી વધી પડી. મને કમને મારે આ ઝોડ વંતરામાં માનવું જ રહ્યું.

એક દિવસ નાથાએ વાત આડે વાત નીકળતાં કહ્યું: 'મગનભાઈ, ગમે એવો બળીયો હોય પણ સામી છાતીએ આવે તો પોંગી વળાય; પણ આ મંતરજંતર આગળ આપણી શું કારી લટે?! સાડું સજ્જતું કે મેં દારગતી આલી, નહિ તો હાથો મૂવે છૂટકે યાત!'

'હાસતો' મેં કહ્યું.

ત્યાર પછી એકાદ મહિને વળી હું સાસરીમાં લટાર મારવા ગયો ત્યાં સાંભળ્યું કે રેશમભાભીએ ગામના એક જુવાન સાથે એનાં માગાપત્ની ઉપરવટ ચર્ધ નાતરું કર્યું છે. કદ, મારી આંખો બિધડી ગઈ. નજર આગળ રેશમભાભી ખડી ચર્ધ. ઘરમાં લડાઇ થતાંમાં બેઠાની બેઠાં, એ નવી જાતનાં ઝોડ મને યાદ આવ્યાં. મને એ બધા ય રેશમભાભીના ઢોંગ લાગ્યા. પણ સાનું માણસ આવી રીતે ધૂણી શકે ખરું? અને તે ય અવિરત ચારપાંચ કદલાક સુધી? વળી પેલું ઝોડ મૂકવાનું કારણ દર્શાવ્યું હતું એ ત્યારે બનાવટી? આ બધા જુવાના છુમંતર વગેરેનું શું? અને આવા તો કંઈક સવાલો બેઠ્યા. મને કંઈ એન ન પડતાં શમનું બાતું કાઢી રેશમભાભીની નવી સાસરી તરફ ફરવા બેસ્યો. થોડી વાર આડાઅવળા યથા પછી આખરે રેશમભાભી લઈ બેઠે આવતી દેખાઈ. હું સામે ગયો અને એકાંત સાંધો પૂછ્યું: 'કેમ રેશમભાભી? હવે...'

'જાણતા નહિ હો, જો હવે બાબી કહીને બોલાવી છે તો?' સાથે સાથે તેની આંખમાં હાસ્યનાં પુર ઉભરાતાં હતાં.

'ત્યારે શું કહીને બોલાવું?' મેં પૂછ્યું.

'સાળીને જેમ બોલાવાતું હોય એમ વળી.' અને થોડીવાર રહી મારે પૂછવું હતું તે જ સંબંધી તેણે પૂછ્યું: 'તમારાં લાડુકાકીને હવે તો નીરાંત ચર્ધ ને?'

'એમને તો નીરાંત જ છે ને. પણ તમને હવે કેમ છે? હજુ ય ઝોડ વીતાડે છે કે...'

રેશમભાભી વચ્ચે જ બોલી: 'તમે ય સાવ બોળા જ છો ને? તે દન કહ્યું તો ય ન સમજ્યા?' અને પગ ઉપાડતાં ઉપાડતાં બોલી: 'એ તો એનું ધાનક મળતાં ઝોડોડ બધાં ય ઝંપી ગયાં.'

મારાથી બોલી જવાયું: 'અરે વાહરે રેશમ! તારાં ઝોડ!'

પ્રતિગામી સમવાયતંત્ર

હિતેન્દ્ર કનૈયાલાલ દેસાઈ

“...આપણે માટે તો સાંકળો અને બેઠકો, અને આગળ અને તાગથી આપણી હાથચાકીને ઉત્તરપૂર્વેક રાષ્ટ્રીયતામાં આવી છે. બધી બેઠક (ચાંચો) તાલી પડી એક જ વિનાની ચાલી આપણને સોંપવામાં આવી છે. એ બંધારણ એવા લોકોએ ઘડ્યું છે કે જેમણે લશ્કરી કાયદાને મદદથી પાચાણે નબળામાં રાખ્યો છે.”—જવાહરલાલ નેહરુ

૧

હિંદના વિશાળ પ્રદેશ, જિલ્લો જિલ્લો રીનરિવાજો, બાપાઓ વગેરે જેતાં ઘણા રાજદારી પુરુષો સમવાયતંત્રના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ પણ સમવાયતંત્રના સિદ્ધાન્ત સામે વાંધો લીધો નથી; ઘણા રાજદારીય વિચારકોના એવા મન છે કે હિંદ બંધિયમાં પણ એક પ્રજાતીય સમવાયતંત્ર હશે.

સમવાયતંત્રના સિદ્ધાન્તનો ઘણા લોકો સ્વીકાર કરે છે પરંતુ ૧૯૪૭ના કાયદાથી સૂચનાયેલું સમવાયતંત્ર તો સમસ્ત હિંદી પ્રગતને નાદબ્ધ છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ તો વારંવાર સખત ચબ્દોમાં એનો સામનો કરવાનો નિર્ણય ગ્રહણ કર્યો છે; મુસ્લીમ લીગ અને બીજા રાજદારી પક્ષોએ પણ એનો વિરોધ કર્યો છે. એટલે એ સમવાયતંત્ર કોની કાંમતિથી અથવા કોને પૂછીને સૂચનાયું છે તે સમગ્રનું નથી !

નવા બંધારણથી સૂચનાયેલા સમવાયતંત્રના અસંખ્ય દોષોમાં પ્રથમ દોષ ને આ સિદ્ધાન્તનો જ છે: હિંદને કઈ જાતનું બંધારણ જોઈએ છે અગર કઈ જાતનું સમવાયતંત્ર બંધાયેલું છે એ નક્કી કરનાર બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ કોણ? એ હક તો હિંદી પ્રગતને—એટલે એમના ચૂંટણ પ્રતિનિધિઓની મહાસભા—દેવો જોઈએ; નહિ કે હજારો માર્કસી પર વસતા સાહીવાદી પ્રતિનિધિઓને. એટલે ૧૯૧૭ના ગ્રહરનામામાં ગ્રહર કરેલા બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના દુસ્તીપણનો સિદ્ધાન્ત નવા બંધારણ હેઠળ પણ આજુ જ રાખવામાં આવ્યો છે. એ સિદ્ધાન્ત હિંદી પ્રગતના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તથી વેગલો છે એટલે આપણે કાઈ કાળે એનો સ્વીકાર કરી શકીએ નહિ. ગવર્નમેન્ટ એન્ડ ઇન્ડિયા એક્ટની રજા અને ૧૧૦મી કલમ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું સર્વોપરિપણું સ્પષ્ટ ચબ્દોમાં ગ્રહણ કરે છે, અને નવા બંધારણમાં સુધારા વધારા કરવાની સત્તા પણ પાર્લામેન્ટની જ રહેશે.

૨

કારોબારી મંડળ :

નવા સમવાયતંત્રમાં હિંદી પ્રગતના સર્વોપરિપણનો મૂળમૂળ સિદ્ધાન્ત કોરાણે મૂકવામાં આવ્યો છે એ જોવા પછી એ સમવાયતંત્રના મુખ્ય દોષો આપણે તપાસીએ: અહીં પણ એના અસંખ્ય દોષોમાં ન કોતરતાં આપણે અગત્યના મુદ્દાઓ પર જ લક્ષ્ય આપશું.

નવા સમવાયતંત્ર હેઠળ કારોબારી સત્તાને નીચે મુજબ વહેંચી કાઢવામાં આવી છે :—

• ‘મારી જવાબદારી’ : જવાહરલાલ નેહરુ, પાનું ૬૨૮

પ્રથમ તો બચાવ (Defence), પરદેશ સાથેની અને ધર્મને લગતી નીતિ (External and Ecclesiastical Affairs) તેમજ દ્વાર્ષબલ પ્રદેશોનો વહીવટ ગવર્નર-જનરલ પોતાની અખત્યારીથી (in his discretion) કરશે. આ વિષયોના વહીવટમાં મદદ કરવા ગવર્નર-જનરલ વધારેમાં વધારે ત્રણ કાઉન્સિલરો નીમશે.^૧ આ કાઉન્સિલરો કોઈ ધારામંડળને જવાબદાર નહિ હોય. એટલે બચાવ અને પરદેશ સાથેના સંબંધ જેવા અગત્યના વિષયોમાં ધારામંડળને અને પ્રધાનોને તો હાય જોડી ખેસી જ રહેવાનું! સાચી લોકશાસન રાજપદ્ધતિમાં આ અગત્યના વિષયો પર પ્રજાના ચૂંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓનો જ કાબૂ હોય છે. કાઉન્સિલરોના પગાર પર પણ ધારામંડળ મત આપી શકશે નહિ.^૨

ઉપરના મુખ્ય વિષયો સિવાયના બીજા વિષયોનો વહીવટ પ્રધાનોને સોંપવામાં આવશે. પ્રધાનોની સંખ્યા વધારેમાં વધારે દશની હશે.^૩ પ્રધાનમંડળની સભામાં ગવર્નર-જનરલ પોતાની મરજીમાં આવે તો પ્રમુખસ્થાન લઈ શકશે.^૪ પ્રધાનો ધારામંડળને જવાબદાર રહેશે કારણ કે જે પ્રધાન સામટા છ મહિના સુધી ધારામંડળને સભ્ય નહિ હોય તે પ્રધાન ચાલુ રહી શકે નહિ.^૫ એમનો પગાર પણ ધારામંડળ નક્કી કરી શકશે, જે કે જવાબદાર રાજ્ય-તંત્રના નિયમ અનુસાર દર વર્ષે એના પર મત નહિ લેવાય. ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ ઈન્સ્ટ્રક્શન મુજબ પ્રધાનમંડળમાં હલુમતી કામ અને દેશી રાજ્યોનાં પ્રતિનિધિઓનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવશે.

પ્રથમ એ ઊભો થાય છે કે આ વિષયોનાં વહીવટમાં પણ પ્રધાનો ધારે તે કરી શકશે? નવા કાયદામાં એની સ્પષ્ટ કલમોદ્ધારા ચોખવટ થઈ છે. પ્રધાનમંડળને સુપરત ચથેલા વિષયોમાં પણ ગવર્નર-જનરલને કલમ ૧૨ મુજબ ખાસ જવાબદારીઓ (Special responsibilities) સોંપવામાં આવી છે. હિંદની સુલેહશાંતિ જળવધી, હલુમતી કેમોના હક્કો સાચવવા, પબ્લિક સર્વિસના સંયોજના હક્કો સંભાળવા, દેશી રાજ્યોનું સંરક્ષણ કરવું વગેરે જવાબદારીઓનો આમાં સમાવેશ થાય છે. આ સત્તાઓ વિસ્તૃત રીતે તપાસવાનો આ નિર્બંધમાં અવકાશ નથી. પરંતુ એ સત્તાઓ એટલી વિશાળ અને અસ્પષ્ટ (Vague) છે કે ગવર્નર-જનરલ ધારે તો નજીવી બાબતોમાં પણ પ્રધાનોની આડે આવી શકે.

સમવાયતંત્રમાં ગવર્નર-જનરલનો સત્તા અહીં ખત્રાસ થતી નથી. આપણે જોઈએ તે પ્રમાણે બચાવ અને પરદેશ નીતિ જેવા અગત્યના વિષયોનો વહીવટ તો એ જ કરશે. વળી ધારામંડળમાં પસાર થયેલા બીજાને એ કાયદો ચર્તા પણ અટકાવી શકશે; અમુક અગત્યના વિષયોમાં તો બીજા દાખલ કરતાં પહેલાં પણ એનો સંમતિ જોઈશે. આ ઉપરાંત તેને ઓર્ડિનન્સ કાઢવાની સત્તા પણ આપવામાં આવી છે અને પોતે એકલો કાયદાઓ (ગવર્નર-જનરલ એક્ટ્સ) પણ ઘડી શકશે.^૬ અને જાણે આટલું ઓછું હોય તેમ જ્યારે એને લાગે કે દેશમાં એવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ છે કે બંધારણનો અમલો અશક્ય છે ત્યારે પોતે જાતે સમવાયતંત્રનો કારભાર હાથમાં લઈ પ્રધાનો કે ધારામંડળને પણ વિખેરી મૂકશે.^૭ ગવર્નર-જનરલની આ વિશાળ સત્તા આગળ તો હીટલર અને મુસોલિની જેવા સરમુખત્યારોની સત્તા પણ ઝાંખી પડી જાય છે!

સમવાયતંત્રના કારોગારી મંડળને ટૂંકમાં તપાસતાં આપણને ખાતરી થશે કે એમાં 'જવાબદારી'ના તત્ત્વનો ઊંટો પણ નથી. ગિનજવાબદાર સાહીવાદનો પ્રતિનિધિ, ગવર્નર-

જનરલ જી. સમવાયતંત્રનો ખરો સરખાવત્યાર છે. એની વિશાળ સત્તાઓ આગળ તો મોગલ પાદશાહોની આપખૂદી પણ ઝાંખી પડી જાય છે. એની નિમણૂક ધ્યાનમાં લેતાં એ તો દોઢા જેટલું સ્પષ્ટ છે કે બ્રિટિશ શાહીવાદી હિતોના રક્ષણ માટે જ એ સત્તાઓ વાપરશે. એની વિશાળ સત્તાઓ આગળ પ્રધાનમંડળ તો સત્તાહીન જ હશે. વળી પ્રધાનમંડળમાં દેશી રાજ્યો અને લઘુમતી કોમના પ્રતિનિધિઓ રાખવાથી એની એકતા પણ સચવાશે નહિ એટલે પ્રધાનમંડળ કાર્પ નમુનેદાર જ બનશે.

ટુંકમાં, સમવાયતંત્રનું આખું કારોગારી મંડળ એ રીતે રચાશે કે ત્યાં શાહીવાદી પ્રતિનિધિ અને તેના દેશી મળતીઆઓ 'દાદાગીરી' ચલાવી શકશે; પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું ત્યાં કાંઈ આત્મી શકશે નહિ.

૩

ધારામંડળ :

નવા બંધારણ હેઠળ સમવાયતંત્રનું ધારામંડળ બે મંડળોનું બનશે:—

(૧) કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ; અને

(૨) ફેડરલ એસેમ્બલી (અથવા હાઉસ ઓફ એસેમ્બલી).

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટનાં વધારેમાં વધારે ૨૬૦ સભ્યો હશે. એમાંથી ૧૫૬ સભ્યો બ્રિટિશ પ્રાંતો ચૂંટી મોકલશે અને ૧૦૪ સભ્યો દેશી રાજ્યો મોકલશે. જે સભ્યો દેશી રાજ્યો મોકલશે એ કાર્પ ત્યાંની પ્રજાએ ચૂંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓ નહિ હોય પરંતુ ત્યાંના રાજ્યો જ એમને મોકલશે. એટલે દેશીરાજ્યની પ્રજાને સમવાયતંત્રમાં કાંઈ ભાગ લેવાનો નહિ.

બ્રિટિશ પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓની કામવાર વહેંચણી નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવી છે:

સામાન્ય : બેકેકે	૭૫
'શીડ્યુડ' વર્ગોની બેકેકે	૬
શીખની	૪
મુસલમાનની	૪૯
એમીની	૬
એન્ડો ઇન્ડિયન	૧
યુરોપિયન	૭
ઇન્ડિયન ક્રિશ્ચિયન	૨
સરકારે નીમેજી	૬

કુલ ૧૫૬

આ પ્રમાણે કુલ ૨૬૦ સભ્યોમાંથી ૪૦ ટકા સભ્યો તો દેશી રાજ્યોના નીમેજા જ હશે; એ સભ્યો તો બ્રિટિશ શાહીવાદની પડખે રહી આમ જનતાનાં હિતો અને અભિલાષાઓનો વિરોધ કરશે. સરકારે નિયુક્ત કરેલા સભ્યોનું સ્થાન આ સભ્યો લેશે અને એનું પ્રમાણ ઉપજા મંડળમાં ૪૦ ટકા અને ફેડરલ એસેમ્બલીમાં કે ભાગ જેટલું હશે. એટલે બાકી રીતે જોતાં આપણને એમ લાગશે કે બ્રિટિશ સરકાર ધારામંડળમાં દબલગીરી નહિ કરે; પણ આપકતરી રીતે દેશી રાજવાડાના નીમેજાઓની મારફત બ્રિટિશ શાહીવાદ પડદા પાછળ રહીને પોતાની જાણ ખેલશે!

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટના બ્રિટિશ પ્રાંતોનાં પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી સીધી રીતે (direct) થશે, પણ એનો મતાધિકાર તદ્દન શૂંક્યિત રાખવામાં આવ્યો છે. એટલે મૂડીદાર,

જમીનદારો, શાહુદારો વગેરે પૈસાદાર વર્ગોના પ્રતિનિધિઓજ ચૂંટાશે કે જોઓ એ વર્ગનાં હિતો જ આગળ ધરશે. વળી કેમી મતાધિકારની પદ્ધતિ પણ માણ રાખવામાં આવી છે. આ બધાનો સરવાળો કરતાં રજવાડી નીમેલાઓ, મૂડીદારો, જમીનદારો અને કેમી પ્રતિનિધિઓનું પ્રતિગામી જૂથ કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં ગિરાજશે! અને જાણે આટલું જોઈએ હોય તેમ, કાઉન્સિલને કાયમનું મંડળ (Permanent body) કરવામાં આવ્યું છે! આ રીતે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટની રચના એ રીતે થશે કે દેશનાં બધાં પ્રતિગામી બજો એકત્ર થઈ રાષ્ટ્રનાં પ્રગતિશીલ બજોનો સામનો કરશે અને રાષ્ટ્રની પ્રગતિ પણ રૂંધી નાંખવા પ્રયત્નો કરશે.

ફેડરલ એસેમ્બલી :

ફેડરલ એસેમ્બલીના કુલ સભ્યો ૩૩૫ રહેશે : ૨૫૦ બ્રિટિશ હિંદના, અને બાકીના ૧૨૫ સભ્યો રાજ્ય મદારાગતઓ મોકલશે.

બ્રિટિશ હિંદનાં ૨૫૦ પ્રતિનિધિઓની કેમવાર વહેંચણી નીચે પ્રમાણે હશે :

સામાન્ય બેઠકો (એમાંથી ૧૯ ' સીડ્યુડ ' વર્ગો માટે અનામત)	૧૦૫
શીખ બેઠકો	૬
મુસલમાન	૮૨
અંગ્રેજી ઇન્ડિયન	૪
યુરોપિયન	૮
ઇન્ડિયન ક્રિશ્ચિયન	૮
વેપાર ઉદ્યોગના પ્રતિનિધિઓ	૧૧
જમીનદારોની બેઠકો	૭
મજૂર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ	૧૦
સ્ત્રીઓની બેઠકો	૯

કુલ ૨૫૦

ફેડરલ એસેમ્બલીની મુદત પાંચ વર્ષની હશે. પણ એની ચૂંટણી આડકતરી રીતે (indirect) થશે; એટલે પ્રાન્તિક ધારામંડળના સભ્યો જ ફેડરલ એસેમ્બલીના સભ્યોને ચૂંટી કાઢશે. આ જોકે તદ્દન પ્રત્યાધાતી પગલું છે કારણ કે આડકતરી ચૂંટણીથી રાષ્ટ્રની એકતાને મદાન ધોડા પહોંચશે. ૧૯૧૯ના કાયદા હેઠળ પણ નીમેલા ધારામંડળની ચૂંટણી મેં સીધી રીતે જ કરવામાં આવતી; બીજું પ્રગતિશીલ રાજ્યોમાં પણ લોકપ્રિય ધારામંડળની ચૂંટણી સીધી રીતે જ થાય છે. આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં આવી પ્રથા જાણવામાં નથી. આ તો દર્બેટ સેમ્યુઅલના શબ્દોમાં પાંચમાત્ર માણસો એકાદ નાના ગ્રેરડામાં મેગા મળી દિંદતી પાલ્લગિન્ટના સભ્યો ચૂંટી કાઢશે!

એસેમ્બલીમાંના કે બાગ રજવાડી પ્રતિનિધિઓ, અને બાકીના ગોટા ભાગના કેમી પ્રતિનિધિઓનું પ્રમાણ જોતાં પણ પ્રગતિશીલ બજોની બહુમતી થાય એવો સંદેહ પણ સંભવ રહેશે નહિ.

ટૂંકમાં, સમવાયતંત્રના આખા ધારામંડળની રચના એવી રીતે કરવામાં આવી છે કે રાષ્ટ્રનાં પ્રગતિશીલ બજો દ્વારા શક્ય નહિ; સધર્માં પ્રતિગામી બજો સંગઠિત થઈ આગ-

જનતાની અભિલાષાઓ છૂંદી નાંખવા મથશે. એમાં હિંદી પ્રજાનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ નહિ હોય; હાલકું, એની સામે શાહીવાદના મળતીઆઓ એકઠા મળી રાષ્ટ્રની આઝાદી અને કાન્તિના લાવનારો રૂંધી નાંખવા પોતાનું બળ અજમાવશે.

૪

નવા બંધારણથી સૂચવાયેલું સમવાયતંત્ર હિંદી પ્રજાની માગણી સંતોષતું નથી એટલું જ નહિ, પેણુ એ એનો અમલ કરવામાં આવે તો રાષ્ટ્રની પ્રગતિને મહાન ધોડા પહોંચશે અને શાહીવાદી સાંકળો દેશને વધારે બળથી જકડી રાખશે.

સમવાયતંત્રની સાચી અમલ સમજવાને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિનું ટૂંકું અવલોકન પણ મદદરૂપ થઈ પડશે. આજે જગતમાં બ્રિટિશ મૂડીવાદી પ્રથા વિનાશની સીમાએ આવી પહોંચી છે: પરંતુ હજુ સુધી મૂડીવાદ વિનાશ પામ્યો તો નથી જ. આ શોષણ પર રચાયેલી પ્રથા ટકાવી રાખવા મૂડીવાદીઓ પોતાના બનતા પ્રયત્નો કરે છે. લોકશાસન અને નાગરિક સ્વાતંત્ર્યના મૂડીવાદી હિમાયતીઓએ જ આજે લોકશાસનને દફનાવી દીધું છે અને એનાં અવશેષો પર ફેસીસ્ટ સરમુખત્યારો બિરાજે છે. વિશ્વવિખ્યાત વાદળો પણ ક્યારનાં ધેરાઈ રહ્યાં છે: એકાદ પરાદર્શ બોમ્બ અને મશીનગનના ધડાકા આપણને નિદ્રામાંથી જગાડી મૂકશે એ વાત ચોક્કસ છે. સંસ્કૃતિના વિનાશનાં બળો આજે તો વધારે બળવાન છે.

જગતમાં એ મહાન બળોનું સંઘર્ષણ થઈ રહ્યું છે: એક બાજુ વિનાશની સીમાએ આવી પહોંચેલા મૂડીવાદ અને તેનું અમલરૂપ ધારણ કરતો શાહીવાદ અગર ફેસીઝમ; બીજી બાજુ સમાજવાદી અને રાષ્ટ્રવાદી બળો એનો પડકાર કરે છે. પ્રશ્ન એ છે કે આમાં બ્રિટિશ શાહીવાદનું સ્થાન કયાં? જે લોકો શાહીવાદી પ્રથાનું થોડું પણ જ્ઞાન ધરાવે છે તેમને ખાતરી થશે કે બ્રિટિશ શાહીવાદ, મૂડીવાદ અને ફેસીઝમનાં બળો સાથે જ હાથ મિલાવશે. આજે પેણુ, પડિત જવાહરલાલ નેહરુના શબ્દોમાં, 'બ્રિટનની પરદેશની નીતિ તટસ્થતાના બહાના હેઠળ નાગી જર્મનીની તરફેણમાં જ છે: વીસમી સદીના રાજકારણમાં તટસ્થ રહેવું અશક્ય છે એ બ્રિટિશ શાહીવાદી મુત્સદ્દીઓને શીખવવું પડે એમ નથી !

હિંદમાં તો સ્વાતંત્ર્ય મારે લડતાં બળોએ શાહીવાદી બળો સામે કેટલાંયે વર્ષોથી પડકાર કર્યો છે: આથી હિંદનાં પ્રગતિશાળી બળોનું સ્થાન તો જગતનાં પ્રગતિશાળી બળો સાથે જ રહેશે. આ જ કારણથી બ્રિટિશ શાહીવાદ એના હિંદી મળતીઆઓને સંગઠિત કરી હિંદનાં કાન્તિકારી અને પ્રગતિશાળી બળોને કચડી નાંખવાનો નિર્ધાર કર્યો છે; આથી જ સમવાયતંત્રમાં રાજ-રજવાડાઓ, મૂડીવાદીઓ, જમીનદારો અને કામીવાદી પ્રત્યાઘાતી બળોને એકત્રિત કરી હિંદનાં આઝાદીનાં બળોને કચડી નાંખવા બ્રિટિશ શાહીવાદ કમ્બર કસે છે. સમવાયતંત્ર લાદવામાં શાહીવાદનો આ ઉદ્દેશ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ પર ધ્યાન આપતું તો જ બરાબર સમજશે.

બ્રિટિશ શાહીવાદની આ ચાલખાજી હિંદી પ્રજા સમજે છે. અને એથી જ સમવાયતંત્રનો કોઈ પણ ભોગે સોમનો કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો છે. એ પ્રતિગામી સમવાયતંત્ર લાદવાના કોડ લાલે આજે બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ સેવી રહ્યા હોય: એનો સાચો જવાબ તો હિંદની જનતાએ આપવાનો છે—એનું લાલિ તો આમજનનાની શક્તિ પર અવલંબે છે.

શિયાળે ઊભીને યથરત ગળાબૂડ જલમાં,
ઉનાળે ચોમાસે ધખધખ થતી ધૂણી ધીખતી;
છીલી મેઘો, ગંગા શિર પર ઝીલ-તા શિવ સમા,
અંહી યોગી કોઈ ત્રિવિધ તપને આદરી રહ્યા!

ઋષિ તણી એ તપ ઉગ્રતાએ,
ઈન્દ્રાદિને જાગૃતિમાંહિ આણ્યા;
ને રાખવા સાગિત આસનોને,
પ્રવૃત્તિમાં દેવ બધા પડી ગયા.

યોગીના તપની માત્રા પળોમાં વધતી જતી
ઈન્દ્રની છાતીએ છાની તીણી કર્વેત ચાલતી!

*

હજારો વર્ષોનાં તપ પુરણ આજે થઈ રહ્યાં
શીંસીને જાંધેલાં તસ તસ થતાં બંધ તૂટ્યા
ગળેથી માયાના સજડ-ચૂડ ફાંસા છુટી ગયા
અને યોગી સામે નવજીવન દારો ખુલી રહ્યાં!

સંકેલી તપને યોગી તંહિથી ચાલતા થયા
યોગી આંખે નવાં તેજ સિદ્ધિનાં અમરી રહ્યાં!

બહેતો ત્રિકાલ ધડી યોગજળે વિરામે
ઠેલાય મૃત્યુ કદિ આધું તપ-પ્રભાવે
ના માનવીસહજવિદ્ય વિદ્યાર્થુ બચ
યોગી જન્યે મનુજ જોધું મરી શકાય?

માર્ગમાં ટેકરા આવે, આવતાં ઝાડી ઝાંખરાં;
આખડીએ ચડી યોગી પંથને કાપતા જતા!

આવી વિશાળ નદી એક વહન્ત માર્ગે
અદ્વિ દીધાં જલ થકી છલતા કિનારા

બીડે ન જ હાંમ કરવા નદી પાર તારા
તો આ મનુષ્ય સમ થોગી તણું ગળું શું ?

ન તાણ સિદ્ધિમાંથીએ ઉઠેલ ગોતવા મથ્યા
માછીની શોધમાં તેનાં શાંત નેન ફરી રહ્યાં.
ત્યાં વાંસની ઝુપડી એક દીઠી ઋષિએ,
ને બારણું અડધું ત્યાં , અડકાવિયું 'તું;
ઊભા ઋષિ રહી સુદ્ર, ધીમા એવાજે
કહે “ માછી, બાઇ, નદીપાર મને કરીશ ? ”

“ થાક્યા પાક્યા પિતા મારા, મિટાવે ભૂખ પેટની
ખમો, એ પછી ઉતારે ” નીકળી માછી કન્યકા.
વાદળાંની ઘટામાંથી વિજળી ઝંખકી રહે,
તેમ એ ઝુપડીમાંથી રૂપનાં ફિરણો વહે !

ભૂલી જઈ નિજ સ્થિતિ, નિજ સાધનાને,
એ રૂપનાં શર થકી ઋષિજી ઘવાયા.
ને તાણ સિદ્ધિમાંથી મળિયો ઉઠેલઃ
આંધી તણા પડળ પૃથ્વી પરે ઉતાર્યા.

પોતે અંધ બની જેને, વિશ્વને આંધળું કરી,
રપશંવા દેહ કન્યાનો હસ્તની વેલ વિસ્તરી.

ત્યાં સાંભર્યા તપ, શરીરસહેલ કષ્ટ;
દષ્ટે ચડ્યાં તપ મંહી પિતવેલ કલ્પ;
માથે. જટા, પગ વિશે ધરી આખડીઆ;
એ સાંભર્યા સહુય; ને ઋષિજી વિમાસે !

ફરીથી ચાલિયા એવાં તપવા ઋષિજી તપ;
માનવી પતને રાચે નશુણો વિધિ નિષ્કુર !

ધર્મણ અને તેનું નિવારણ

ડૉ. યશવંતરાય ગુલાબભાઈ નાયક

એમ. એસસી., પી. એચ.ડી.

રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ : મુંબઈ

ગતિ અને ધર્મણ એકબેરની સાથે મુંઝવિત જ હોય છે. જ્યારે જ્યારે એક વસ્તુ બીજી વસ્તુની ઉપર ગતિ કરે છે ત્યારે ધર્મણ લાગે છે. આમ ધર્મણ સૃષ્ટિની દરેક ગતિ વડે થતી ક્રિયામાં પેદા થાય છે, કારણ કે કોઈપણ ક્રિયા ગતિ વિના ઉત્પન્ન થતી નથી. બોલતાં, ચાલતાં કે ખાતાં આપણને ધર્મણનો સામનો કરવો પડે છે. ગાડી, મોટર કે એરોપ્લેનને ધર્મણનો પ્રત્યાઘાત લાગે છે. ગરગડી, ઢાળ અને સાદાં ઉચ્ચાસનથી માંડીને ઘણી ગૂંચવાળાં પ્રયંક યંત્રોના એકેએક ગતિમય ભાગોને ધર્મણજન્ય નડે છે. ઉપર દર્શાવેલી પ્રત્યેક ક્રિયા અને પ્રત્યેક યંત્રમાં ધર્મણનું નિવારણ એક બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન ધર્મ પડ્યો છે. સાધારણ ગતિએ ચાલતાં યંત્રોમાં ધર્મણનું નિવારણ એક પ્રકારનો પ્રશ્ન રજુ કરે છે, જ્યારે બહુ મોટી ગતિથી ચાલતાં યંત્રોમાં લાગતાં ધર્મણનું નિવારણ ખીજા પ્રકારનો પ્રશ્ન રજુ કરે છે. ધર્મણનું નિવારણ સાદાં યાંત્રિક સાધનો વડે તેમજ ચિકિત્સાશાળા પદ્ધતિના ઉપયોગથી દૂર ધર્મ શકે છે. તેજ, ચરબી અને વૈસેલિન જેવા પદાર્થો વડે ધર્મણને નિવારણ કરવાની ક્રિયાને અંગ્રેજીમાં 'લુબ્રિકેશન' કહેવામાં આવે છે. જેમ જેમ માણસે યંત્રો વડે પ્રાપ્ત કરેલી ગતિમાં વધારો થતો ગયો, તેમ તેમ લુબ્રિકેશનનો પ્રશ્ન પણ વધુ અને વધુ અગત્યનો થતો ગયો છે. આજે લુબ્રિકેશન વિજ્ઞાનની એક અગત્યની શાખા બની ગઈ છે.

ધર્મણને લીધે જ આપણા જગતે અને તેના વડે ઉત્પન્ન થતી ગતિને મર્યાદા છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે સૃષ્ટિમાં કુદરતે ધર્મણ ઉત્પન્ન કરીને આપણી શક્તિને મર્યાદિત કરી છે. પરંતુ ધારો કે, સૃષ્ટિમાં કોઈપણ ગતિમય ક્રિયામાંથી ધર્મણનું જન્ય અટકાય ધર્મ જન્ય તો તેથી આપણી શક્તિમાં કેવો અને કેટલો વધારો થાય? આપણે ~~જાણીએ~~ જાણીએ છીએ કે એક દડો અથવા લખોટો સપાટ જમીન ઉપર આપણે ગમગમીએ તો તે થોડે દૂર જઈ અટકી જાય છે. જમીન લીસી હોય તો તે જ દડો ઘસે દૂર જશે. બરફની 'રોકિંગ' કરવાની બહુ જ લીસી સપાટી ઉપર ગમગમીએ લખોટો ઘસી લાંબા વખત સુધી ગતિમાં રહેશે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જો ધર્મણ જિલકુલ નાશુક ધર્મ જન્ય તો એક વસ્તુ સપાટ જમીન ઉપર ગતિમાં આવ્યા પછી તે જ ગતિથી ગમગમી કરત; એટલું જ નહિ પરંતુ એક સિધર વસ્તુને તદ્દન સપાટ જમીન ઉપર ખસેડવા માટે અતિશય નાનું જન્ય હોત તોપણ ચાલત. ગતિમાં આવેલું ગાડું, મોટર અથવા આગગાડીને કોઈપણ ભોગે એક લગાવી અટકાવી રાક્ષાત નહિ, કારણકે એક ધર્મણ વડે જ પેડાને અટકાવે છે. સપાટ જમીન ઉપર ગતિમાં આવેલી વસ્તુ ગતિમાં જ રહેત અને કોઈ બીજી વસ્તુ સાથે અથડાતાં, ઊલટી

દિશામાં ગતિ કરતો યઈ જાત, સ્ટીમ ઓઈલર, ઓઈલ એન્જિન અથવા વિદ્યુતની શક્તિની જરૂરિયાત ન રહેત કારણ કે એ સર્વ યંત્રનાં પૈડાં એકવાર ગતિમાં આવ્યા પછી તેટલી જ ગતિથી અવિરત ચાલ્યા કરત. આટલા બધા દેખીતા ફાયદા, છતાં ધર્મજ્ઞ વિનાની સૃષ્ટિ આપણા જીવનને માટે તદ્દન નકામી છે. જો આજે જ એકાએક કોઈક ગેંથી બળના પ્રતાપે સૃષ્ટિમાંથી ધર્મજ્ઞને અદૃશ્ય થઈ જાય તો શું પરિણામ આવે? પૃથ્વી ઉપર ચારે દિશામાં અંધાધૂંધી વ્યાપી રહે. કોઈપણ ગતિમાં આવેલાં વાહનને અકસ્માત વિના કદી પણ અટકાવી ન શકાત. દોડતા માણસો પણ ગમે ત્યાં અથડાયા વિના અથવા કોઈ સ્તંભને બાઝી ગયા વિના અટકી શકત નહિ. મોટા શહેરમાં ચારે બાજુ અકસ્માત થઈ રહેત. રેલવેના પાટા ઉપર દોડતી ગાડીઓ રેલવેના કોઈ પણ સ્ટેશને ઊભી રહી શકત નહિ, પરંતુ છેવટના સ્ટેશને જઈ સર્વ ગાડીઓ અથડાઈને તૂટી જાત. ધડિયાળને ચાવી આપવાની જરૂર રહેત નહિ, કારણ કે લોલકો તે જ ગતિથી સદાને માટે ચાલ્યા કરત. ધર્મજ્ઞ નહિ હોય તો આપણા ગળામાંથી અવાજ નીકળતો બંધ થઈ જાત. ધર્મજ્ઞ નહિ હોત તો સાધારણ ધરતીકંપ વખતે દરેકે દરેક છૂટી ગળાડી શકે તેવી વસ્તુ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર ગળાડતી થઈ જાત. ટૂંકમાં, ધર્મજ્ઞ વિનાના જગતમાં પ્રત્યેક માણસને, પ્રત્યેક ઉપયોગમાં આવતાં સાધનને કોઈએક સ્થિતિ રોકા સાથે બાંધ્યા વિના જીવન અશક્ય થઈ પડત. ધર્મજ્ઞ વિના દિવાસળી વડે, ચક્રમક વડે અથવા પ્રાચીન કાળમાં માત્ર લાકડાં ધરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવત. તે પ્રમાણે અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈ શકત નહિ. સીગરેટ કે બીડી ફૂંકનારને અંગારા સાથે રાખીને ફરવું પડત. ધર્મજ્ઞ વિનાની સૃષ્ટિ અશક્ય છે. ધર્મજ્ઞ વિનાની સૃષ્ટિ અક્રિય થઈ પડત. જેવી રીતે સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક ધર્મજ્ઞ વિનાનું જગત અક્રિય અને નિરસ લાગે, તેવા જ રીતે ધર્મજ્ઞ વિનાનું જગત નિરસ થઈ જાત. ધર્મજ્ઞના નિવારણના પ્રયત્નોમાં જ જગતની સર્વ યાંત્રિક પ્રવૃત્તિ થઈ છે. જો ધર્મજ્ઞ ન હોત તો મોટા જગ્યામાં વિદ્યુત પેદા થાત નહિ તેમજ તેના અનેક ફાયદા મળી શકત નહિ. ધર્મજ્ઞ ન હોત તો આગગાડીની, વરાળયંત્રની કે તેલયંત્રની શોધ અનાવશ્યક થઈ પડત; એટલે કે, વિજ્ઞાનની સર્વ શોધોમાંની અનેક અગત્યની શોધો થઈ શકત જ નહિ. આર્કિમિડીસના સમયથી શક્તિના વ્યય વિના અવિરત ચાલે તેવાં 'શાશ્વત યંત્ર'ની શોધની પાછળ અનેક વૈજ્ઞાનિકોએ ધ્યાન દોડાવ્યું છે. એ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. તેનું કારણ પણ ધર્મજ્ઞ જ છે. જ્યારે એમ લાગ્યું કે ધર્મજ્ઞ અનિવાર્ય છે, ત્યારે એવા પ્રયત્નોમાં નાહકની શક્તિનો વ્યય ન ચાલ તેટલા માટે તાર્કિક દષ્ટિએ કેટલાક હુદ્દિસાળી વૈજ્ઞાનિકોએ 'શાશ્વત-યંત્ર' બનાવવું અશક્ય છે એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો. આથી 'શાશ્વત-યંત્ર'ની શોધ પડતી મુકાઈ, પરંતુ ત્યારપછી યંત્રોને બને તેટલાં કાર્યસાધક (efficient) બનાવવા તરફ વૈજ્ઞાનિકોએ ધ્યાન દોડાવ્યું. આને પરિણામે પ્રચંડ વેગવાળાં સાધનો, પ્રચંડ બળવાળાં યંત્રો અને અનેક સુખસંપત્તિનાં સાધનો વિજ્ઞાને મેળવ્યાં. એ સર્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે ધર્મજ્ઞનું નિવારણ એ મહાન અગત્યનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. જેમ જેમ ગતિ અને બળમાં વધારો કરનારાં સાધનો પ્રાપ્ત થતાં ગયાં, તેમ તેમ હુદ્દિકેશનના વિજ્ઞાનમાં પણ તેટલી જ પ્રગતિ કરવી પડી છે. ઉપશ્લષ્ટ દષ્ટિએ આપણને ન સમજાય છતાં ઉપરના વર્ણનથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જગતની વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિનું મૂળ ધર્મજ્ઞ છે.

હવે આપણે ધર્મણુના નિવારણના-લુપ્તિકેશનના વિજ્ઞાનગતરૂઢ દૃષ્ટિપાત કરીએ. હલન-ચલન કરી શકે તેવાં હાડકાંવાળાં પ્રાણી જ્યારથી સૃષ્ટિમાં પેદા થયાં ત્યારથી જ લુપ્તિકેશનનો પ્રશ્ન કુદરતે હાથ ધર્યો હતો. હાડકાંના સાંધા આગળ જે ધર્મણુ લાગે છે તે જો કુદરતે દૂર ન કર્યું હોત તો પ્રત્યેક હલનચલન વખતે હાડકાં મોટા અવાજ કરીને મુસીબતથી હાલી શકત. આ ખામી દૂર કરવા કુદરતે દરેક જીવંત પ્રાણીના શરીરમાં એક જાતનો ચિકાસવાળો પદાર્થ પેદા કરવાની ક્રિયા પેદા કરી છે. એ વડે હાડકાંના પ્રત્યેક સાંધામાં નેર્ષએ તેટલું લુપ્તિકેશન્ટ (ધર્મણુ દૂર કરનારો પદાર્થ) પહોંચ્યા કરે છે. એ જ પ્રમાણે આપણી નાભુક આંખની કીકી ઉપર પણ પાડીએ છીએ તે કેટલી સરળતાથી સરે છે તેનો વિચાર કરીએ તો માલમ પડે છે કે આંખના હાંકણના તળિયામાં પણ ચિકાસવાળો પદાર્થ લુપ્તિકેશન્ટ તરીકે નેર્ષતા પ્રમાણમાં આવ્યા કરે છે. આ લુપ્તિકેશન્ટને લીધે જ આંખની કીકી ઉપર સરતાં હાંકણની આપણને ખબર માત્ર પણ પડતી નથી. સહેજ ધૂળ પડતાં પણ આંખ ઉપર ધર્મણુની અગર ચાપ છે, છતાં કુદરતે ઉત્પન્ન કરેલી ક્રિયામાંથી નીકળતું લુપ્તિકેશન્ટ એ ધર્મણુને લગતગ તદ્દન નાશુદ્ધ કરી નાખે છે. જો મોંમાં પણ લાગણી લુપ્તિકેશન્ટ ન હોત તો જીભ શુષ્ક બનીને કઠાચ તાળવે ચોરી જાત.

માર્ગનાં પેડાંને ફરતાં બંધ કરી બળદ પાસે ધસડાવતાં હોય તો તે બહુ મુશીબતભર્યું થઈ પડે છે. આ કારણથી ધણા જૂના જમાનાથી ગોળ ફરે તેવાં પેડાંવાળાં વાહનની શોધ થઈ છે. ઘણી ભારે સપાટ વસ્તુને ખસેડવી હોય તો તેને સપાટ જમીન ઉપર ધસડાવામાં આવતી નથી, પરંતુ નીચે ગોળ સળિયા અથવા લાંબાં ગોળ લાકડાં નાંખી તેના ઉપર ધસડાવામાં આવે છે. આમ કરવાથી નીચેનાં હાડકાં ગોળ ફરે છે અને તેથી ધર્મણુ ઓછું ચાપ છે. દરેક ગોળ ફરીને ગતિ કરતી વસ્તુ અને નીચેની સપાટી વચ્ચેનું ધર્મણુ તે જ વસ્તુને એમને એમ ધસડાનાં લાગતાં ધર્મણુના કરતાં ઓછું હોય છે. પેડાં કે ગોળાને ગબડતાં લાગતાં ધર્મણુને 'લોલ્ડધર્મણુ' (rolling friction) કહેવામાં આવે છે. નહિ ગબડતી વસ્તુને સરતાં લાગતાં ધર્મણુને 'પૃષ્ઠધર્મણુ' કહેવામાં આવે છે. લોલ્ડધર્મણુ હંમેશાં ઓછું જ હોય છે. સાર્ફકેશન પેડાંમાં ધરીની ફરતે ચારે જાણુ ગોળ ધાતુની નાની નાની ગોળીઓ મૂકેલી હોય છે. એ ગોળીઓ ફરતેના ગાળામાં ગોઠવેલી હોય છે. જ્યારે ધરી ફરવા લાગે છે ત્યારે એ ગોળીઓ પણ ગાળામાં ફરવા લાગે છે. આમ ધરી ગોળ ફરે છે અને તેના આધારની ગોળીઓની સપાટી પણ ગોળ ફરે છે. એટલે ધર્મણુ બેવડું ઘટી જાય છે. ધર્મણુ દૂર કરવાની આ યાંત્રિક રીત છે. ધરી અને ગાળામાં પૂરેલી ગોળીને બોલ્ડ-બેરિંગ કહેવામાં આવે છે. બોલ્ડ-બેરિંગ ત્રે એ ક્ષયદા યાય છે. એક તો પેડાંને ફરવવા જગ ઓછું નેર્ષએ છે અને બીજું પેડાં એકવારે ફરવા લાગે ત્યાર પછી લાંબો વખત રૂપાં કરે છે. યંત્રોમાં બોલ્ડ-બેરિંગનો ઉપયોગ હવે સામાન્ય થઈ પડ્યો છે.

ઉપર દર્શાવેલી રીતે ધર્મણુ દૂર કરવા ઉપરાંત તેલ, વેસેલિન જેવા ચિકાસવાળા પદાર્થો ધર્મણુના નિવારણ માટે વાપરવા પડે છે. માત્ર બોલ્ડ-બેરિંગથી કાર્ય સરતું નથી. તેલથી ધર્મણુનું નિવારણ કરવાનું ધણા પ્રાચીન કાળથી જાણીતું છે. રેલિયાનાં પેડાંમાં, માર્ગનાં પેડાંમાં અને દરેક જાતના ધરીના આધારે ફરતાં પેડાંમાં લાગતું ધર્મણુ ઓછું કરવા અનાદિ કાળથી ધરીમાં તેલ પૂરવાથી આવે છે. તેલ પૂરવામાં ધર્મણુ ઓછું થવા ઉપરાંત ધરી ઉપર લાગતો ધસારો ઓછો ચાપ છે. આપણા મુઠા હાથને થોડી વાર મસીએ

તો એકદમ ગરમ થઈ જાય છે, પરંતુ તેલ લગાડી હાથ ધરીએ તો જલદી સરે છે અને ખલુ ઝોઝા ગરમ થાય છે. આ ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે તેલ વડે હાથને લાગતું ધર્મણ તેમજ ધસારો ઝોઝા થાય છે. પૈડાંની ધરીમાં તેલ પૂરવામાં નથી આવતું ત્યારે પૈડાં ધર્મણથી મોટો અવાજ કરે છે અને પુષ્કળ ગરમ થઈ જાય છે. જો લાંબો વખત લાકડાંની ધરીમાં તેલ પૂર્યા વિના ગાડાને ઝડપથી દોડાવીએ તો જરૂર તેમાંથી અગ્નિ પેદા થયા વિના નહિ રહે. લોખંડની ધરી ઉપર ફરનારાં યંત્રોમાં પણ લુષિકેશન કરવામાં ન આવે તો અતિશય ગરમી ઉત્પન્ન થવાથી ધરી નરમ થઈ પીગળી જાય. ઉષ્ણતા પણ ધર્મણથી જ પેદા થાય છે એટલે લુષિકેશન વડે બન્ને ઝોઝાં થાય છે.

જેમ યંત્રનાં પૈડાંની ઝડપ વધી, જેમ જુદી જુદી ઉષ્ણતામાને કાર્ય કરવાનાં યંત્રોની જરૂર પડી, તેમ લુષિકેશનના પદાર્થોમાં પણ ફેરફાર કરવા પડ્યા. અતિશય ઠંડક ઉત્પન્ન કરવાનાં યંત્રોમાં થીજી જાય એવાં તેલો નિરુપયોગી થઈ પડ્યાં, તેમજ સ્ટીમ બોઈલરોમાં અને આંતરદાહક યંત્રો (ટેલ્યંત્રો)માં ઘણી ઉષ્ણતાએ સળગી જાય તેવાં તેલનાં લુષિકન્ટ નકામા થયાં. ધડિયાળ જેવાં સૂક્ષ્મ યંત્રો માટે અને આગગાડીના ભારે એન્જિનનાં પૈડાં માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના તેલોના લુષિકન્ટ શોધવાં પડ્યાં છે. લુષિકન્ટની વિશિષ્ટતા તેના કણ (અણુ)ના કદ, તેની ઘટ્ટતા, તેના ગલન અને ઉત્કલન બિંદુ, ચિક્રટતા વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે અને સર્વ ગુણધર્મોને ધ્યાનમાં લઈ જુદાં જુદાં યંત્રોમાં જુદાં જુદાં લુષિકન્ટ વાપરવામાં આવે છે. ધડિયાળમાં એકદમ પાતળું અને જલદી બાષ્પીભવન થઈ જાય ન જાય તેવું તેલ વાપરવામાં આવે છે. જો તેલનું એકાદ ટીપું ધડિયાળની દરેક ધરી માટે વર્ષો સુધી કામ આપે છે. એ તેલ એટલું પાતળું હોય છે કે તદ્દન ખારીક ભાગોમાં પણ પહોંચી જાય છે. વર્ષો સુધી આ તેલ સુકાતું નથી. આથી જીલકું, મોટાં આગગાડીનાં યંત્રોની ધરીમાં પૂરાતું લુષિકન્ટ સાધારણ ઉષ્ણતામાને એટલું ધન અને સખત હોય છે કે તેના વડે એકાદ ઘર પણ બાંધી શકાય છે.

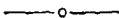
આ પ્રમાણે લુષિકન્ટના ગુણધર્મોને અભ્યાસ કરી ચોક્કસ યંત્રોમાં અનુકૂળ લુષિકન્ટ વાપરવામાં આવે છે.

લુષિકેશનને માટે વપરાતાં તેલ અને બીજા પદાર્થો અનેક રીતે મેળવવામાં આવે છે. સાધારણ ગતિથી ચાલતાં પૈડાંની ધરીમાં દિવેલ વાપરવામાં આવે છે. બાકીના લુષિકેશન માટે વપરાતાં તેલો ખનિજ તેલોમાંથી મેળવવામાં આવે છે. - જુદાં જુદાં ઉષ્ણતામાને ખનિજ તેલમાંથી જુદાં લુષિકેટીંગ તેલ છૂટાં પાડવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત સમુદ્રમાં થતી માછલી અને વહેલમાંથી પણ તેલ અને ચરબી મેળવી લુષિકેશન માટે વાપરવામાં આવે છે. જેટલું પેટ્રોલ મોટર અને વિમાનને માટે અગત્યનું છે તેટલું જ અથવા તેથી વે વધુ ઉપયોગી-લુષિકેટીંગ તેલો છે.

લુષિકેશન કરવામાં તેલોનું કાર્ય લોલધર્મણ પેદા કરવાનું છે. તેલના ખારીક કણો બોલ-બેરિંગના જેવું જ કાર્ય કરે છે. તેલના અનેક ખારીક કણોની ઉપર ધરી ફરે છે એટલે લોલધર્મણને લોધે ધરી ખલુ જ સહેલાઈથી ફરે છે: આ કારણથી લુષિકેશન માટે તેલનો ખલુ જ સૂક્ષ્મ પટ હોય તો પણ ચાલી શકે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ઘણી વખત જાડ

થર કરતાં પાતળો થર વધુ ફાયદાકારક થઈ પડે છે. એક ઈંચના દશ હજારમા ભાગ જેટલો જાડો તેલનો પટ હોય તેના વડે ૧૦૦૦ ટનના ટર્બાઇન પશુ સરળતાથી ફરી શકે છે.

લુલ્લિફેશન તેલોની બાબતમાં હિંદમાં કશીયે શોધખોળ થતી નથી એ દુઃખદ વસ્તુ છે. હિંદની વનસ્પતિનાં બિયાંમાંથી પેદા થતાં તેલો અનેક પ્રકારનાં હોય છે, એ સર્વ તેલોના ગુણધર્મોનો યોગ્ય અભ્યાસ કરી તેમનો લુલ્લિફેશન માટે કેવો અને કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે તે તરફ આપણા વૈજ્ઞાનિકોએ ધ્યાન દોડાવવું જોઈએ. સાધારણ રીતે ગામડાંમાં દિવેલ્લનો ઉપયોગ લુલ્લિફેશન માટે ચાલુ છે. અને એ સિવાયની અનેક વનસ્પતિનાં બિયાંના તેલનો કશોયે ઉપયોગ થતો નથી. હિંદુસ્તાનની વધતી જતી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને લીધે આ પ્રશ્ન તરફ ધ્યાન દીધા સિવાય હવે છૂટકો નથી.

માવડી પાસ પાછો

રજનીકાન્ત દેસાઈ

[• મન્દાકાન્તા •]

હુઝો, હુઝો, જગત સરવે હુઝથી હા ! ભરેલુંઃ
જેઉં આરે દિશ નયનથી હુઝા ને હુઝા ભાળું.
નાશું તેથી જગત પરિતાપોથી બેબાકજો હું,
નાશું નાશું ફર ફર, ચઢી કલ્પનાના વિમાને.
વેગે ધૂમું શત શત ધરી અંતરે ભૂમિઓ હું,
બ્યોમો, વિશ્વો, દશ દશ દિશાઓ અને અંતરાલો.
ધૂમું ધૂમું સ્થલ, ખલ, અને કાલનાં બંધનોને,
ભેટી, છેદી; જ્યમ ધનુષથી તીર કેા તીક્ષ્ણ છૂટે.
થાકું તોયે સ્વજનહીન હું આથડી આથડીનેઃ
એ બ્યોમોમાં સ્વપ્નન પણ થેલી જતું; ના હવાએ,
જે વીંટી રહે સ્મિત છલકતું આસ્ય આ ભૂમિમાનું,
આથો આથો જ્યમ જ્યમ વધું, પૃથ્વી આ તેમ તેમ
મીઠી, વહાલી, વધુ વધુ મને લાગતી; ભીંજવી દે
નેત્રો બંને જનમભૂમિની અંખના અશ્રુધારે.
ને હું દોડું સરવ તણ એ માવડી પાસ પાછો,
જાવા, એની મૃદુલ મીઠડી ગોદમાં જે લપાવા.

ગુણે મહિને મેં જર્મની અને ઝેકાસ્લોવેકિયા વચ્ચે પડેલી મહાગાંડનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. ત્યાર પછી ગયા મેના છેલ્લા અઠવાડિયામાં ઝેકાસ્લોવેકિયામાં મ્યુનિસિપલ ચૂંટણી આવી ગઈ. જર્મની અને ઝેકાસ્લોવેકિયાના સંબંધની એ ચૂંટણીઓ ખરી કસોટી હતી. હિટલરની પરદેશનીતિ પણ એ ચૂંટણીથી ઘણી રપટ થઈ ગઈ. આ ઉપરાંત એ ચૂંટણી દરમિયાન એક-જર્મન અથકામણના બનાવોની ગંભીરતા વખતે મહાયુદ્ધની એક જખરી ઘાત-માંથી યુરોપ ઊગરી ગયું હોવાથી એનું મદત્ત બહુ મોટું છે. આથી એ ચૂંટણી પાછળ કામ કરતી હિટલરની કૂટનીતિ અને એક-જર્મન અથકામણનું પૃથક્કરણ કરી એને સમજાવેલાં આવશ્યક છે.

ઝેકાસ્લોવેકિયા લઘુમતિ અને બહુમતિ કામોનો અનેલો દેશ છે. ૧૪૦ લાખની વસ્તીમાં એક અને સ્લોવાક મળીને ૬૬ લાખ, ૩૨ લાખ જર્મનો, ૭ લાખ હંગેરિયનો, પંદ્રે લાખ રશિયનો, ૧ લાખ પોલ લોકો, અને ૨ લાખ યહૂદીઓ વસે છે. આ લઘુમતિ બહુમતિનો પ્રશ્ન ઝેકાસ્લોવેકિયાનો અતિ કડીન પ્રશ્ન છે. કારણકે આ દરેક લઘુકામને સ્વતંત્રપણે ઝેકાસ્લોવેકિયાની સરહદ ઉપર જ લગલગ પોતાનો દેશ (યહૂદીઓ સિવાય) છે. આથી સરહદ ઉપર આવેલ દેશને એ લઘુકામો પોતાનો દેશ માનતી હોઈ એમની સ્વાભાવિક વફાદારી અને રાષ્ટ્રીયતાને એ દેશ આકર્ષે છે. ઝેકાસ્લોવાક ભૂમિને એ પ્રશ્નનો સ્વદેશ માનવા સંપૂર્ણપણે તૈયાર નથી. આ ઉપરાંત એ લઘુકામો અસામાન્ય ચૂસ્તપણે કામવાદી હોઈ એમની સંસ્કારિતા ને ભાષા વગેરેનું પૂરેપૂરું રક્ષણ એઓ એક સરકાર પાસે માગે છે.

આ પ્રશ્ન જર્મનીમાં નાત્સી સરમુખત્યારી સ્થપાઈ ત્યાંસુધી એટલો ઉઘ્ર નહોતો બન્યો. નાત્સી સરમુખત્યાર હિટલરે બૃહદ્-જર્મનીના પોતાના સ્વપ્નાની સિદ્ધિ માટે એક નવો જ સિદ્ધાંત ઊભો કર્યો. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે યુરોપના દરેક દેશમાં વસનાર જર્મનો, તે તે દેશના નાગરિકો નહિ પરંતુ જર્મન રાષ્ટ્રના નાગરિકો ગણાય. અને એમનાં હિતોના રક્ષણની જવાબદારી જર્મન સરકારની ગણાયે. પરદેશોમાં વસતા જર્મનોનાં હિતોના રક્ષણનો હક એ દેશોની સરકારો પાસે સ્વીકારાવવા માટે જરૂર જણાતાં એ રાત્રોના આંતર કારોબારમાં ડખલ કરવાનો પણ જર્મન સરકારને હક હોવો જોઈએ. આ હકનું પાલન જર્મન સરકાર લશ્કરી દૃષ્ટિએ બરાબર મંજૂર હોય તો જ થઈ શકે. એને માટે લશ્કરીકરણ ને શસ્ત્રીકરણ અનિવાર્ય છે. આ પ્રમાણે જર્મની હમણાં મોટા પાયા ઉપર લશ્કરી તૈયારી કરી રહ્યું છે.

મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપનો લઘુમતિનો પ્રશ્ન એ સામ્રાજ્યવાદનું એક અંગ જ છે. હિટલરને યુરોપીય વર્ચસ્વ જમાવવું છે, વર્સાઈલીની સંધિમાં જર્મનીએ શુભાવેલ પ્રદેશો પાછા મેળવવા છે અને જર્મન લશ્કરીવાદને જગતવ્રેષ્ઠ બનાવવો છે. આ બધું સિદ્ધ કરવા માટે લાંબો સમય પણ જોઈએ અને કમવાર તૈયારી પણ કરવી પડે. યુરોપીય રાષ્ટ્રોમાં વસતા જર્મનોને એકત્ર કરવાની હિટલરની ચાલબાજીમાં એક મદત્તવનો સામ્રાજ્યવાદી હેતુ છુપાયેલો છે. જર્મનોને એકત્ર કરવાં અને એમનાં હિતોના રક્ષણ કરવાના બહાના હેઠળ એ નાનાં યુરોપીય

રાષ્ટ્રોને પોતાના પ્રભાવક્ષેત્ર હેઠળ લાવી શકે. એ માટે જે દેશોમાં જર્મનો વસે છે એ દેશોમાં જર્મન પ્રગ્નમાં નાત્સી પ્રચારકાર્ય ખૂબ જોરથી કરવામાં આવે છે. આ પ્રચારકાર્ય એટલું ઉચ ને હુમલાખોર હોય છે કે એ દેશની સરકારને પોતાનાં રાષ્ટ્રીય હિતોની સલામતીને ખાતર પણ એમની પ્રવૃત્તિને અંકુશમાં મૂકવાની ફરજ પડે છે. સરકાર તરફથી નાત્સી પ્રવૃત્તિ અંકુશમાં મૂકવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવે એટલે તરત જ જર્મન સરકાર પરિસ્થિતિની સાનુકૂળતા પ્રમાણે એ દેશમાં હુમલાગીરી કરે છે.

આ જાતની આંતરરાષ્ટ્રીય હુમલાગીરી આજના યુરોપીય રાજકારણનું મહત્વનું સીમા-ચિહ્ન છે. આથી જર્મન નાત્સી પક્ષ એકેએક દેશમાં બળવાન નાત્સી પક્ષને ઉત્તેજન આપતો જાય છે. આવા નાત્સી પક્ષોને ઉત્તેજન મળે એ માટે 'સામ્યવાદ સામે જેદાદ'નું જર્મનીનું મિશન છે એમ કહેવામાં આવે છે. ખીન્નું, જર્મન લઘુમતિ કોમો પોતાના હિતના રક્ષણ માટે એકત્રિત થાય છે ને એમ એકત્રિત થવાનો એમને હક હોવાનું કહેવામાં આવે છે. સામ્યવાદ સામે જેદાદને નામે અને લઘુમતિ પ્રશ્ન ખડો કરીને દ્વિતીય યુરોપીય નાનાં રાષ્ટ્રોને આંતરિક રીતે છિન્નભિન્ન—Internal disintegration—કરવા માગે છે. લઘુમતિ વિં બહુમતિ કોમો, સામ્યવાદી પક્ષો વિં નાત્સી પક્ષો: આ પ્રમાણે દેશની અંદર છિન્ન-ભિન્ન પક્ષોને વિરોધી કરી દર્ધ રાષ્ટ્રીય એકતા તોડી નાખવાની દ્વિતીયની નીતિ છે. આ આંતરિક છિન્નતા, એ દેશની લઘાયક સામનાની શક્તિ ઓછી કરી દેશની અંદર જ આંતરવિગ્રહની બુમિકા સર્જી દે છે.

એકાસ્ત્રોવેડિયા અને જર્મની

આટલી વસ્તુ ખ્યાનમાં રાખી હવે આપણે એકાસ્ત્રોવેડિયાના રાજકારણ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીએ. આખા યુરોપમાં જર્મની સિવાય એકાસ્ત્રોવેડિયામાં જર્મનો સૌથી વધુ સંખ્યામાં છે. અને આ જર્મનોનો મોટો ભાગ એક-જર્મન સરહદને જોડના પ્રદેશોમાં વસે છે. આ જર્મનોને, જર્મની સાથે બેળથી દેવાની દિલ્લરની મુશ્કેલી છે. આ મુશ્કેલી જાર આણવા માટે એક સરકાર સામે આ જર્મનોને ખડા કરવા દિલ્લર મંથી રહ્યો છે. આ જર્મનો ઉપરાંત ખીજી લઘુમતિ કોમોમાં પણ લઘુમતિ પ્રશ્ન જોમો કરવાની એની પ્રવૃત્તિ જોરદાર થઈ રહી છે. આને લીધે આજે એક રાજકારણ, લઘુમતિ વિં બહુમતિના પ્રશ્નનું રાજકારણ થઈ ગયું છે. દિલ્લરનું ખ્યાન જો કે જર્મનો પ્રત્યે જ મુખ્યત્વે દેવાથી એક મુનિસિપલ ચૂંટણીઓમાં જર્મનો પોતાનું માર્ક કરી શકે એટલા માટે દિલ્લરે એ પ્રશ્ન જર્મનીનો પ્રશ્ન બનાવ્યો. એક જર્મનોને જર્મનીનું પીકબળ દેવાથી એમની લઘાયકત્વને ખૂબ વેગ મળ્યો. પરિણામે એ ચૂંટણી પરમિયાન જર્મન-એક સરહદ ઉપર જો દેશોએ પોતપોતાનાં લશ્કર કેન્દ્રિત કર્યા.

એકસરકારને માટે એ પ્રશ્ન જીવનમરણનો પ્રશ્ન હતો. એકજર્મનોની માગણી ક્યાં તો એક સરકારે મંજૂર કરવી કે ક્યાં તો જર્મનીના હુમલા સામે લડવા તૈયાર થવું. ન્યાયી જર્મન માગણી કબૂલવા સામે એક પ્રગ્નસત્તાને જરા પણ વાંધો નહોતો. પરંતુ દિલ્લરના એન્ટ, એક જર્મન નેતાઓની એક માગણી એ હતી કે એકાસ્ત્રોવેડિયા પોતાની પરદેશીની, જર્મનીની અનુકૂળતા પ્રમાણે થશે. એટલે કે એકાસ્ત્રોવેડિયા જર્મનીના પ્રભાવક્ષેત્ર હેઠળ આવે અને શાન્સ અને રશિયા સાથેની મિત્રી તોડી નાખે. તો જ એક જર્મનો અને જર્મની સાથે એક સરકારનો મિત્રોમિત્ર થઈ શકે અને જર્મન હુમલાની ખીજી એકાસ્ત્રોવેડિયા મુક્ત થાય. એક સરકાર આ માગણી કબૂલ કરે એમ નહોતું. એનું કારણ એ નહોતું

કે એક સરકારને ફ્રાંસ કે રશિયા પ્રત્યે ખાસ બાઈબંધીની લાગણી હતી. જો એક રાજપુરુષો હિટલરની અંતિમ મુરાદ વિશે નિર્ભય હોત તો તે જર્મનીની માગણી તેઓ તરત કબૂલ કરત. પરંતુ ડૉ. બેનેશ અને હોઝા જેવા સમર્થ રાજપુરુષો સારી પેઠે જાણે છે કે એક વખત એકારસોવેકિયાને કોઈપણ રીતે ફ્રાંસ અને રશિયાની મૈત્રીથી છૂટું પાડી થોડા વખત પછી બીજા કોઈ ને કોઈ બહાના હેઠળ એકલા પડી ગયેલ એકરાષ્ટ્રને હિટલર કબજે કરવા માગે છે. કારણ કે ઓરિટ્ઝવાનો કબજે લીધા પછી, હિટલરની યુરોપીય સર્વોપરીતા સ્થાપવાની મુરાદ બર આણવામાં એકારસોવેકિયાનું સ્થાન બીજે નંબરે છે. આથી જર્મન પરદેશનીતિને અનુસરવાની એક રાજપુરુષોએ ના પાડી અને ફ્રાંસ રશિયા પાસે, જર્મન હુમલાની પરિસ્થિતિમાં તાત્કાલિક મદદની ગેરંટી મેળવી એકારસોવાક સરકારે જર્મનીનો સામનો કરવાનો પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. એક નિર્ણયની આ મક્કમ જાહેરાત અને ખ્રિસ્તીય વડા-પ્રધાને આમની સભામાં એક-જર્મન પ્રજાની સુલેહશાંતિથી સમાધાન કરવાની જર્મન સરકારને કરેલી ગંભીર લાલામણુથી હિટલર સમજી ગયો કે યુરોપિયન વિગ્રહ વિના એક સરકારને નમાવી શકાય એમ નથી. અને એવા વિગ્રહની એની તૈયારી ન હોવાથી એણે સરહદ ઉપરનું લશ્કર પાછું ખેંચી લીધું અને એક જર્મન પક્ષના નેતાને સમાધાનિચારું વલણ અપત્યાર કરવાનો સૂચના કરી. આને પરિણામે આજે હર હિન્ડેન (એક જર્મન પક્ષના નાત્સી નેતા) અને એક વડાપ્રધાન વચ્ચે સમાધાની ભરેલી વાટાઘાટો ચાલી રહી છે. અને હવે એમ ચોક્કસ લાગે છે કે એ પ્રજાનો તાત્કાલિક નિકાલ ચર્ચ જશે—જો કે અવિધ્યમાં આ જ પ્રજા વધારે બંધકર સ્વરૂપે પાછો બહાર આવશે.

ફ્રાંકો-ઈટાલિયન વાટાઘાટ

યુરોપની બીજી સમસ્યા જૂમધ્ય સમુદ્રની અય્યમણીની છે. આજે જૂમધ્ય સમુદ્રમાં યુરોપનાં ત્રણ સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોના હિતસંગઘોનું તુમુલ ધર્મણ ચાલી રહ્યું છે. ખ્રિસ્તીય સામ્રાજ્યના વાહન વ્યાપારનો એ ધોરી રસ્તો હોવાથી ખ્રિટનની એ જીવાદોરી—Life-Line છે. બીજી બાજુ ફ્રાંસના ઉત્તર આફ્રિકન સામ્રાજ્યનો પણ એ ટુંકો રસ્તો છે. ઉત્તર આફ્રિકન પ્રદેશ ફ્રાંસના પ્રારેશિક લશ્કર—Territorial Forces—ની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વનો ભાગ છે. ફ્રાંસના લશ્કરીબળનું એ પ્રમુખ અંગ છે. ત્રીજી બાજુ એઝિસીનિયન વિગ્રહ પછી ઈટાલિયન સામ્રાજ્યની દૃષ્ટિએ મુસોલિની જૂમધ્યને એ ઈટાલિયન સરોવર બનાવવા માગે છે. વહેલે મોડે ફ્રાંસ અને ખ્રિટનને જૂમધ્ય સમુદ્રમાંથી મુસોલિની હાંકી કાઢવા માગે છે. પરંતુ એ માટે ફ્રાંસ અને ખ્રિટન સામે એને એકલે હાથે લડવું પડે એવી પરિસ્થિતિ છે. આથી એની નીતિ એ પ્રકારની છે કે કોઈપણ રીતે ખ્રિટનને ફ્રાંસથી વિખૂટું પાડવું. જો ફ્રાંસ, ખ્રિટનથી વિખૂટું પડી જાય તો મુસોલિની ફ્રાંસના ઉત્તર આફ્રિકન પ્રદેશો ઉપર પોતાનો કાબૂ સહેલાઈથી જમાવી શકે. અને એક વખત ફ્રાંસનો જૂમધ્ય તરીમાર્ગ નબળો પડ્યો એટલે એનાથી ઉત્તર આફ્રિકન પ્રદેશોનો કબજો રાખી શકાય એમ નથી. સ્પેનિશ વિગ્રહમાં ફ્રાંકો જીત્યા પછી આ હકીકત વધારે સ્પષ્ટ થશે. કારણકે સ્પેનમાં ફ્રાંકો ઈટાલીની મદદથી જીતવાને લીધે સ્પેન ઈટલીનું એક સંસ્થાન બની જશે. આંતરવિગ્રહમાં નબળું પડી ગયેલ સ્પેન, મજબૂત ઈટલીનો સામનો કરવા ફ્રાંકોની ગમે એટલી ઇચ્છા છતાં અશક્ત બનશે. પરિણામે સ્પેનના જૂમધ્ય કિનારાનાં અગત્યનાં લશ્કરી મથકો અને સ્પેનના જૂમધ્ય ટાપુઓ ઈટાલીનાં દરિયાઈ મથકો બનશે. સ્પેનિશ મોરાક્કોનો જૂમધ્ય કિનારો પણ ઈટાલીનાં દરિયાઈ

મંથકાનું સ્થાન બનશે. આ સાથે આજે ભૂમધ્યના ઇટાલિયન ટાપુઓને મળખૂત દરિયાઈ કાફલાનાં મથકો બનાવવાની જોરદાર પ્રવૃત્તિ મુસોલિનીએ હેલા દોઢ વરસથી શરૂ કરી છે. આને પરિણામે ફ્રાંસના ભૂમધ્ય તરીમાર્ગની ઉત્તરદક્ષિણ રેખાની બંને બાજુએ અને દક્ષિણ છેવાડે ઇટાલિયન દરિયાઈ મથકોની હારમાળા તૈયાર થશે. જર્મની સાથે યુરોપીય વિગ્રહ દરમિયાન, મુસોલિની ફ્રાંસનો આ માર્ગ કાપી નાખશે. ફ્રાંસની આફ્રિકન દુકડીઓએ એ વખતે ફ્રેંચ ભૂમિ ઉપર નહિ લાવી શકાય. આમ કરવામાં મુસોલિની પોતાને મદદકર્તા થઈ પડે એટલા માટે પણ હિટલર મુસોલિની સાથે પોતાનો મંબંધ મળખૂતપણે ટકાવી રાખશે. કારણકે જો મુસોલિની ફ્રાંસના તરીમાર્ગનું રૂંધન કરી ફ્રેંચ દુકડીઓની હિલચાલ અટકાવી દે તો હિટલર ફ્રાંસને સારી રીતે પહોંચી વળી શકે.

પરિરચિતિ આવી હોવાથી ફ્રાંસ, ઇટલી સાથે સમજૂતી કરવા ખૂબ જ ઈતેમર છે. ઇટલીની મૈત્રી જાળવી રાખવા માટે જ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ વિરોધ કરીને પણ, ફ્રેંચ પ્રિમિયર મોં. લાવલે, ૧૯૩૫માં, મુસોલિનીના ઇટાલિયન આક્રમણને છૂપી રીતે ટેકા આપવાનો કરાર કર્યો હતો. પરંતુ હેલાં ત્રણ વરસના બનાવોએ ફ્રાંકો-ઇટાલિયન મંબંધ લગભગ તોડી નાખ્યો છે. ખાસ કરીને સ્પેનના આંતરવિગ્રહ દરમિયાન ફ્રાંસ અને ઇટલીની લાઇબંધી શાંત દુશ્મનાવટના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ છે. જે કાર્ય એનિસીનિયન વિગ્રહે એન્જો-ઇટાલિયન વૈમનસ્ય વધારવાનું અને ફ્રાંકો-ઇટાલિયન મૈત્રી દબા કરવાનું કર્યું હતું તે જ કામ સ્પેનિશ આંતર-વિગ્રહે ફ્રાંકો-ઇટાલિયન વૈમનસ્ય વધારવાનું અને એન્જો-ઇટાલિયન મૈત્રી દબા કરવાનું કર્યું છે. કારણ કે સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહમાં સ્વિટ્ઝર આડકતરી રીતે ઇટાલીને ટેકા આપી રહ્યું છે. આથી જ ગયે મહિને ઇટલી અને સ્વિટ્ઝર વચ્ચે સમજૂતી થઈ શકી.

એન્જો-ઇટાલિયન કરાર થયા પછી તરત જ ફ્રાંસ અને સ્વિટ્ઝરના રાજપુરુષો મળ્યા. સ્વિટ્ઝર રાજપુરુષોએ ફ્રેંચ રાજપુરુષો ઉપર ઇટલી સાથે કોઈપણ રીતે સમજૂતી કરવા દબાણ આપ્યું છે. કારણકે સ્વિટ્ઝર વડાપ્રધાનની નીતિનું તારતમ્ય કોઈપણ જાતના તાત્કાલિક હિતસંબંધોનો ભોગ આપીને પણ સરમુખત્યારો સાથે સમજૂતી કરી લઈ શકે સુલતવી રાખવાનું છે. (યુદ્ધ અટકાવવાની તો કોઈ વાત જ નથી કરતું) યુદ્ધ અટકાવવું શક્ય ન હોવાથી આજે સ્વિટ્ઝર, ફ્રેંચ અને અમેરિકન મુત્સદ્દોઓ યુદ્ધ સુલતવી રાખવાની લાંબગડમાં પડવામાં જ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે.)

એક બાજુ સ્વિટ્ઝર સરકારનું દબાણ અને બીજી બાજુ એક રુઝનિસિયન ગ્રુન્ડજી દરમિયાન મધ્ય યુરોપમાં ઊભા થયેલા કટોકટીના મામલાએ ફ્રેંચ રાજપુરુષોને ગભરાવી મૂક્યા. મો. લલાડિયરે મુસોલિની સાથે મંત્રણા કરવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ સમજૂતી કરવાનું ધોરણ કયું હોતું જોઈએ? ફ્રાંસ અને ઇટલી કયા મૂળખૂત મુદ્દા ઉપર એકમેકને સમાવી લેવા તૈયાર થાય? આ પ્રશ્ન બહુ મહત્વનો હતો. ફ્રાંસ સાથે સમજૂતી કરવા મુસોલિની બહુ ઈતેમર પણ નહોતો, કારણ કે સ્પેનમાં ફ્રાંકોનો અંતિમ વિજય એ જ સમયે વેગ ધારણ કરી રહ્યો હતો. જુગોસ્લોવેકિયા અને રમાનિયા ફ્રાંસના પ્રભાવક્ષેત્ર મટીને ઇટાલિયન વગ હેડળ ઝડપથી આવી રહ્યાં હતાં. ઉત્તર આફ્રિકાના ફ્રેંચ પ્રદેશોમાં ફાસિસ્ટ પ્રચારકાર્યને લીધે ત્યાંની નેટિવપ્રજા બળવો કરી રહી હતી. ટર્કી સાથે ફ્રાંસનો મંબંધ બગડતો જતો હતો અને કમાલ પાશા, મુસોલિની અને હિટલરની ચઢતી શક્તિથી અંગતઈને એમની મૈત્રી સર કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરતો હતો. આમ દરેક બાજુથી ફ્રાંસની વિપરીતતામાં વૃદ્ધિ

યતી હતી. ફ્રાંસની ગરજનો લાભ લેવાની મુસોલિનીની પૂરેપૂરી દાનત હોવાથી એણે સ્પેનિશ સરકારને ફ્રાંસની સરહદમાંથી દ્વિઓળાની મળતી મદદ બંધ કરવાની અને ફ્રાંસિસ્ટ મદદથી ફ્રાંકોને સ્પેનમાં વિજય મળે એ માટે મુસોલિનીનાં પગલાં સ્વીકારવાની ફ્રાંસ પાસે માગણી કરી. આ માગણીનો સ્વીકાર ફ્રાંસને માટે લગભગ અશક્ય હતો. ફ્રેંચ રાજપુરુષો એ નોંધ શક્યા કે સરમુખત્યારોની અંતિમ મુરદ સ્પષ્ટ હોવાથી, પોતાને પક્ષે એમને મળતી દરેક છૂટ (Concession) એમને મળજીત બનાવે છે, જે હેઠળની અથડામણ વખતે એમને ઘણી સાનુકૂળ રિયતિમાં મૂકશે. આથી એમણે દબતા ગતાવવાનો નિર્ણય કર્યો. સ્પેન ફ્રાંકોના હાથમાં ન બન્ય એટલા માટે ફ્રાંકો-સ્પેનિશ સરહદ ઉપરથી સ્પેનિશ સરકારને પહોંચતી મદદમાં વધારો થાય એ માટે ફ્રેંચ સરકારે સરહદી ચોકાની સખતાર્થ ઘટાડી નાખી. પરિણામે ફ્રાંકોની આગેદુરને મળજીત ધોકો પહોંચ્યો. આથી ફ્રાંકો-ઈટાલિયન વાટાઘાટો લગભગ તૂટી ગઈ. હજી સુધી એની પ્રગતિનું કોઈપણ પારિણામ આવ્યું નથી. હવે એ વાટાઘાટો સ્પેનમાં કોનો વિજય થશે એ સ્પષ્ટ થયા પછી જ આગળ ચાલશે એમ લાગે છે.

યુરોપિયન રાજકારણની હેડળ મોટા જ્વાળામુખીનો લાવા ધખી રહ્યો હોય એવું લાગે છે. હજી એક-જર્મન અથડામણના મંભીર બનાવો શાંત પડ્યા નથી ત્યાં સ્પેનિશ વિગ્રહ-જનિત આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવો દેખા દે છે. ફરી પાછો હવાઈ આંચિયાગીરી શરૂ થઈ છે. તટસ્થ રાષ્ટ્રોનાં વહાણો રૂઝાડવામાં આવે છે ને ખલાસીઓના જન લેવાય છે. બીજા બાજુ ફ્રેંચ સરહદ વટાવીને અનપ્રસંગ વિમાનો ફ્રેંચ પ્રદેશ ઉપર ઊડે છે. હમણાં જ એમાંના એક હવાઈ જહાજે ફ્રાંસના એક ગામ ઉપર બોમ્બમારો ચલાવ્યો છે. આ બનાવ એ સૂચવે છે કે હવે રાષ્ટ્રોની સરહદો અસત નથી રહી. આંતરરાષ્ટ્રીય વિધાન અને નીતિનો પાપો હાલી ઊઠ્યો છે. બાકી કોઈપણ જાતની મંધિનું પાલન અને એની અસતતાની જાણદારી ફ્રાંસિસ્ટ સરમુખત્યારો સ્વીકારવા તૈયાર થતા નથી. પરિણામે આજનાં આંતરરાષ્ટ્રીય મંધિ-પત્રોની કિંમત નહીં ધર્ષ ગઈ છે. આવા બનાવો ફ્રાંસ અને બ્રિટનને એતવણીરૂપ છે કે હિટલર મુસોલિનીનાં આજનાં આપેલાં વચનો, એઓ એમની અનુકૂળતાએ તોડી નાખશે. આમ એક જગતદરત અસ્થિરતા, બેજવાબદારી અને નૈતિક નાદારી વર્તમાન યુરોપીય ફ્રાંસિસ્ટ રાજપુરુષોનું પ્રગટ લક્ષણ ધર્ષ પડ્યું છે. સરમુખત્યારોને ગહેડો જતા અટકાવવા માટે ને એ રીતે સુદ્ધલય ચોછો કરવા એમની ખતરનાક માગણીઓનો પણ જગતશાંતિને ખાતર સ્વીકાર કરવામાં બ્રિટીશ વડાપ્રધાનની નિષ્કા ભડે ગમે એટલી શુભ હોય પરંતુ એ નિષ્ઠા પાછળ રૂઝવણુભરી અયોગ્યસતા, લડવાની અશક્તિ અને દૂરદર્શિતાનો જગરો અલાવ દેખાય છે. સરમુખત્યારોની આંતરરાષ્ટ્રીય હુમલાખોરીનો સામનો કરવા માટે એમને નમીને રીઝવવાની બ્રિટીશ નીતિ જૂલ ભરેલી છે એ, આજના બ્રિટીશ રાજપુરુષોને સમજાતું નથી. સરમુખત્યારોની વિગ્રહીકૃતિ દબાવવા માટે આજે સુદ્ધવિરોધી રાષ્ટ્રોએ પોતાનું જૂથ જમાવતું નોંધ્યું. સામુદાયિક સલામતી અને રાષ્ટ્રસંઘની મજબૂતી એ આજે પ્રજાતંત્રવાદી રાજ્યોના પરદેશનાંતિનું મુખ્ય વલણ હોતું નોંધ્યું.

અનિવા

એને ગદલે આપણે શું નોંધ્યું છે છીએ ? હિટલી લીગ એસેમ્બલીની બેઠકમાં બ્રિટીશ પરદેશમંત્રી, ઈટાલિયન આક્રમણને રાષ્ટ્રસંઘની મદદર દેવા લગામણુ કરતા જણાય છે. રાષ્ટ્રસંઘના મજબૂત સિદ્ધાંતનો લોંગ કરીને રાષ્ટ્રસંઘના એક સભ્ય રાષ્ટ્ર ઉપર ઈટલીએ

મેળવેલ લશ્કરી વિજયનો રાષ્ટ્રસંઘ પાસે ક્ષિત્રન સ્વીકાર કરાવવા પ્રયત્ન કરે એનો અર્થ એ થયો કે ન્યાય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન કે સામુદાયિક સલામતીની આજે ક્ષિત્રીશ સત્તાધીશોને કશી જ પડી નથી. ક્ષિત્રન પોતાની લાગવગ ધિત્વીને પક્ષે વાપરવા તૈયાર થાય છે એ બતાવે છે કે હવે ક્ષિત્રન, ક્ષિત્રિસ્ટ સરમુખત્યારોનું મળજૂત ને વગ ધરાવનાર એન્ટ બન્યું છે. એના બદલામાં ક્ષિત્રિસ્ટ સરમુખત્યારો ક્ષિત્રનને, ક્ષિત્રીશ સામ્રાજ્ય, ક્ષિત્રીશ ટાપુઓ અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના ક્ષિત્રીશ હિતસંબંધોની વ્યક્તતાની અને સલામતીની ખાતરી આપે છે. પોતાની સલામતીને ખાતર, જીનિવાના સંઘનું એક પ્રમુખ રાષ્ટ્ર, નબળાં ને નાનાં રાષ્ટ્રોના પરાજયને કાયદેસર કરી દેવાની એજન્સી લે છે !—રાષ્ટ્રસંઘને દંનાવી દેવા તૈયાર થાય છે !

રાષ્ટ્રસંઘની રંગભૂમિ ઉપર હવે છેવટનો પડદો પડતો જાય છે. હવે યુરોપીય અને એશિયાટિક રાષ્ટ્રો પોતપોતાની સલામતી ને સ્વહિત રક્ષણને માટે ભાષામંથ રાષ્ટ્રો ખોળતાં થઈ ગયાં છે. પરંતુ હજી ૧૯૧૪ની માફક દુનિયાનાં અઘગણમ રાષ્ટ્રો જે દળમાં વહેંચાઈ નથી ગયાં. રાષ્ટ્રસંઘ એ દળવહેંચણી અટકાવતો હતો. રાષ્ટ્રસંઘની એ શક્તિ ચાલી ગઈ છે. પરંતુ એનું સ્થાન ક્ષિત્રન લેવા માગે છે. ક્ષિત્રિસ્ટ વિરોધી રાષ્ટ્રોના રચાતા બંનેકમાં દાખલ થવાની ક્ષિત્રન ના પાડે છે અને ક્ષિત્રિસ્ટ અને ક્ષિત્રિસ્ટવિરોધી દળો વચ્ચે તટસ્થ અને સમતા જળવનાર રાષ્ટ્ર તરીકે પોતાનું સ્થાન લેવાનો હાલના ક્ષિત્રીશ સત્તાધીશોનો પ્રયત્ન છે. આ ક્ષિત્રીશ તટસ્થતા કેટલો વખત નહશે ? આ પ્રશ્નો જવાબ આપવો સહેલો નથી, પરંતુ જ્યાં સુધી ક્ષિત્રન તટસ્થ રહી શકશે ત્યાં સુધી વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળવાની શક્યતા નથી.

જ્યાં સુધી ક્ષિત્રિસ્ટ સરમુખત્યારોની આક્રમણકારી નીતિ સામે નમી જવાની અને પોતાના હિતસંબંધોને ભોગ આપવાની ક્ષિત્રન તૈયારી બતાવી શકશે ત્યાં સુધી એ પોતાની તટસ્થતા જાળવી શકશે. ક્ષિત્રન ક્યાં સુધી પોતાના હિતસંબંધોને ભોગે ક્ષિત્રિસ્ટ રાષ્ટ્રો સાથે સમાધાન કરવાની તૈયારી બતાવશે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આમ છતાં ક્ષિત્રીશ શાહીવાદી હિતો સાથે ક્ષિત્રિસ્ટ હિતોની અથડામણનું સમાધાન લાંબો કાળ સુધી નથી શકે એમ નથી. હવે આવતી આર્થિક મંદી ક્ષિત્રીશ સરકારનું હાલનું સ્થાન તોડી પાડશે અને એને ક્યાં તો ક્ષિત્રિસ્ટ કે ક્યાં તો ક્ષિત્રિસ્ટવિરોધી દળમાં ભળી જવાની ફરજ પાડશે. ક્ષિત્રિસ્ટ દળમાં ક્ષિત્રન ભળી શકે એમ નથી કારણ કે આજે એના સામ્રાજ્યવાદી હિતો, યુદ્ધવિરોધી પરિસ્થિતિમાં જ ટકા શકે એમ છે. યુદ્ધમાં ક્ષિત્રનને શુભાવનું પડે એમ હોવાથી એનું સ્થાન છેવટે તો યુદ્ધવિરોધી રાષ્ટ્રો સાથે જ છે. પરંતુ એ સ્થાને પહોંચવામાં ક્ષિત્રન બને એટલી ટીક કરશે. કારણ કે આજના ક્ષિત્રીશ સત્તાધીશો માને છે કે ક્ષિત્રન જો ક્ષિત્રિસ્ટ વિરોધી મક્કમ વલણ લે તો એઓ વિગ્રહ કરવા ધસી જશે. ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ એનાથી ભિન્ન જ છે.

હાલને તબક્કે જો ક્ષિત્રન ક્ષિત્રિસ્ટ વિરોધી દળમાં ભળીને ક્ષિત્રિસ્ટનો સામુદાયિક સામનો કરવા માટે તૈયાર થાય તો યુદ્ધનો ભય ઘણો ઓછો થઈ જાય એમ છે. પરંતુ ક્ષિત્રનની તટસ્થ અને અચોક્કસ વલણ અને હિટલર-મુસોલિની માગણી સાથે સમાધાન કરવાની એની વૃત્તિને લીધે એ સરમુખત્યારો કદમે કદમે મળજૂત થતા જાય છે. ક્ષિત્રીશ અચોક્કસતાનો એઓ અચ્છી રીતે લાભ ઉઠાવી રહ્યા છે.

ચીન-જાપાન વિશ્વહુ

એક તરફ યુરોપિયન રાજકારણ અનેક સમસ્યાની અથડામણોનું મંદામર્યાન બની રહ્યું છે ત્યારે બીજી બાજુ પાસિફિક વિસ્તારમાં જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદ પોતાની પાંખ પસારવા ચીન સાથે જીવલેણ વિગ્રહમાં પડ્યો છે. મહાયુદ્ધ પછી જાપાન પાશ્ચાત્ય દેશોના સામ્રાજ્યવાદ સામે પોતાના સામ્રાજ્યવાદની હરીફાઈમાં જિત્યું છે. યુરોપિયન મહારાજ્યોની પોતાની આંતરિક સ્થિતિ અને પરસ્પરની વિષમતા એટલી વિકટ થતી જાય છે કે પાસિફિક વિસ્તારમાં જાપાનીઝ પડકારનો મુકાબલો કરવા પોતાની લશ્કરી શક્તિની જમાવટ કરવાની એમની તૈયારી નથી. આથી જાપાનને નજાળા રાષ્ટ્ર ચીનને પોતાના સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બનાવવાની બેડી તક મળી ગઈ છે. મેચુરિયા ઉપર આક્રમણ કર્યા પછી ચીન સાથે જાપાન કાયમી વિગ્રહની પરિસ્થિતિમાં જ રહ્યું છે. પરંતુ ગયા વર્ષના મધ્યમાં જ્યારે રૂપેનિશ આંતરવિગ્રહ અને જુમધ્ય સમુદ્રની આંધિયાળીરીએ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને યુરોપીય મહારાજ્યો યુરોપીય પ્રદેશોમાં ખૂંપી ગયા હતાં એ વખતે જાપાને મોટા પાયા ઉપર ચીન ઉપર આક્રમણની શરૂઆત કરી. ચીની પ્રજાની આંતરિક ફાટફૂટ અને લશ્કરી નબળાઈ એટલી બધી હતી કે એને લીધે પણ જાપાનના આક્રમણને વેગ મળ્યો. ચીન ઉપર આક્રમણ કરવામાં ચીનના કરતાં જાપાનને યુરોપીય રાષ્ટ્રોની વધારે ખીક હતી. કારણ કે ચીનમાં મહત્વના પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોના મોટા હિતસંબંધો હોવાથી એના રક્ષણને માટે એઓ જાપાનને બિનહરકતી ધુમ્બો કરવા કે એમ જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદીઓ નહોતા માનતા. પરંતુ પશ્ચિમની પરિસ્થિતિ વિકટ હોવાને કારણે અને જર્મની અને ઇટલી સાથે સામ્રાજ્યવાદીઓની સંધિ કરી હોવાથી એમની ભાઈબંધી મળવાને લીધે પોતાના આક્રમણમાં પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રો દરમ્યાનગીરી કરી શકે એમ ન હોવાની એમને ખાતરી થતાં એમણે વિગ્રહ શરૂ કર્યો.

નવ મહિનામાં જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદી આક્રમણે ઉત્તર ચીનાઈ પ્રાંતોને પોતાના કબજામાં લીધા છે એટલું જ નહિ પણ આઈનીઝ પાટનગર નાનકીંગનો કબજો પણ મેળવ્યો છે. નાનકીંગનો કબજો લીધા પછી એમ લાગતું હતું કે આંગ-કાઈ-ચેકની મધ્યસ્થ સરકાર લાંબો વખત નહિ ટકી શકે. પરંતુ આ છેલ્લા જાપાનીઝ વિગ્રહે સમસ્ત આઈનીઝ પ્રજાને મતબેદો બુલાવી એકત્ર ને સંગઠિત થવાની ફરજ પારી છે. આમ છતાં એટલું કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી કે આઈનીઝ પ્રજાના ગમે તેવા સામના છતાં જાપાનીઝ વિગ્રહી યંત્રની વિનાશકતા સામે આઈનીઝ પ્રજા ટકી શકે એમ નથી. કારણકે હવે એટલી વસ્તુ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે કે ચીનમાં હિતસંબંધો ધરાવનાર કેઈ પણ યુરોપીય મહારાષ્ટ્ર જાપાન સામે જીતું રહેવા તૈયાર નથી. આ ઉપરાંત ચીની પ્રજાને કેઈ પણ રાષ્ટ્ર સીધી મદદ પણ કરવા તૈયાર નથી. આથી જેમ જેમ ચીનાઈ સામનો દૃઢ ને અવસ્થિત થતો જાય છે તેમ તેમ જાપાનીઝ આક્રમણ વધારે ભયંકર થતું જાય છે. શાંત શહેરો ને ગામડાંની અરક્ષિત પ્રજા ઉપર હવાઈ બોમ્બમારો જાપાનીઝ આક્રમણનું એક મહત્વનું અંગ થઈ પડ્યું છે. છેલ્લા કેટલાક દિવસથી કેન્ટન ઉપર કરવામાં આવતા હવાઈ બોમ્બમારો પાછળનો હેતુ એ જ છે કે એની નુકસાની અને ભયંકરતાથી ગભરાઈ જઈને ચીની પ્રજાની પ્રતિકારક વૃત્તિ મરી જાય.

બીજી બાજુ ઉત્તર ચીનના પ્રાંતો ને અગત્યની રેલવે તેમજ લશ્કરી મથકોનો કબજો જાપાનીઓ ઝડપથી લેતા જાય છે. આ મહત્વની રેલવે લાઈનોનો કબજો લીધા પછી હાલના આઈનીઝ સરકારના મધક હંકાઉ ઉપર હલો લઈ જવો સહેલો થઈ પડશે. છેલ્લી બજારો

પ્રમાણે હુમલાખોરાની એક ટુકડી હેઠાઉથી સો માઈલ દૂર આવી ગઈ છે. આજે પીપીંગ— નાનકોઈ હેંગથાઉ રેલવે લાઈનનાં મહત્વનાં બંકશનો તો જાપાનીઓના હાથમાં આવી ગયાં છે.

ખાલ્લ દેશોની મદદ વિના જાપાનીઝ આક્રમણનો અસરકારક સામનો એકલે હાથે ચીનને માટે શક્ય ન હોવાથી મુદ્દવિરોધી દેશોનો સાથ ચીની સરકારને માટે અત્યંત જરૂરી વસ્તુ છે. આમ છતાં રાષ્ટ્રવંધના એક સભ્ય તરીકે સંઘનાં સભ્ય રાષ્ટ્રોની ચીને મદદ માગવા છતાં કોઈ પણ રાષ્ટ્ર એને સીધી મદદ કરવા તૈયાર ન થયું કારણકે એમ કરવા જતાં જાપાન જેવા મહાબળવાન રાષ્ટ્રનો વિરોધ વહોરવા તૈયાર થયું પડે. જાપાનનો વિરોધ કરવા અમેરિકા જેવું બળવાન રાષ્ટ્ર પણ આજે તૈયાર નથી; જો કે ચીનમાં ફરોડોની અમેરિકન મૂડી રોકાયેલી છે અને ચીન સાથે અમેરિકાનો બહોળો વેપાર પણ છે.

પાશ્ચાત્ય રાજ્યોની ચીનની પડખે ઊભા રહેવાની અશક્તિને લીધે જાપાનને ચીન ઉપર હક્કો કરવામાં અનુકૂળતા મળી ગઈ છતાં જાપાનની આંતરિક સ્થિતિ સીનો-જાપાનીઝ વિગ્રહે ખૂબ વિગમ કરી મૂકી છે. એક તરફ લોકશાસનવાદી ને મુદ્દવિરોધી પ્રમુખોએ જાપાન સામે વિરોધ બતાવવાના હેતુથી આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે જાપાનીઝ માનૂનો બહિષ્કાર જાહેર કરવાથી છેલ્લા વર્ષમાં જાપાનીઝ નિકાસ વેપાર કચળી ગયો છે; જ્યારે મુદ્દસરજનમની આયાતની અનિવાર્ય જરૂર હોવાથી આયાતમાં જાપાનને વધારા કરવો પડ્યો છે. આથી પરદેશોનું લેણું વધતું જાય છે અને જાપાનીઝ બેંકોનો સોનાનો જથ્થો ઝડપથી ખૂટતો જાય છે.

મુદ્દખર્ચ

એક તરફ આયાતમાં વધારો થવા સાથે અસાધારણ મુદ્દખર્ચને લીધે 'જાપાનીઝ સરકારના બજેટમાં આ વરસે જંગી ખાધ પડી છે. ગયા જૂનથી આ વર્ષના માર્ચ માસ સુધી જાપાનીઝ સરકારે ૪૩૭ દસલાખ પાંડ મુદ્દખર્ચ ખાતે કાઢ્યા છે. આ વરસે એથી પણ વધારે ખર્ચ અને બજેટની ખાધ પડશે એ ચોક્કસ છે. એને લીધે જ હાથમાં જાપાનના નવા નાણાપ્રધાન ઈકિડાએ નવો હોદ્દો લીધા પછી તરત જ જાહેર કર્યું છે કે ચીન સાથેના લાંબા વિગ્રહની જાપાને તૈયારી કરવી જોઈશે અને એ વિગ્રહ ચાલુ રાખવા માટે પ્રગતિ જીવનધોરણ નીચે ઉતારવું પડશે અને વિગ્રહજનિત આર્થિક વિગંધાણા પ્રગ્નએ સહન કરવા તૈયાર રહેવું જોઈશે.

જાપાનીઝ વસ્તુસ્થિતિના કેટલાક ઊંડા અભ્યાસીઓનો મત એવો છે કે ચીન સાથે વિગ્રહ લડવાનો આર્થિક ખોળે જાપાન લાંબો વખત સહન કરી શકે એમ નથી. પરંતુ જાપાનીઝ પ્રગ્નનો ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ અને અગ્રાજ્ઞવાદી મદત્વાકાંક્ષા એટલી જનની તદે પહોંચી ગઈ છે કે આખી પ્રગ્ન આ મુદ્દો ખોળે ભારે કષ્ટ વેડીને પણ ઉપાડશે. કદાચ ચાઈનીઝ વિગ્રહ ચીનાઓની અબધારી પ્રતિકારક શક્તિને કારણે વધારે લંબાય તો એટલા મોટા વિસ્તારમાં મુદ્દ ટકાવી રાખવાનો ખર્ચ જાપાન નહિ વેડી શકે. એ સ્થિતિમાં ક્યાં તો સ્થિત જોવા રાષ્ટ્રને દરમ્યાનગીરી કરીને વિગ્રહનો અચોક્કસ નિવેડો લાવવાનો નીતિ જાપાન અનુસરશે કે ક્યાં તો રશિયા સાથે ઝઘડો શરૂ કરી એક મહાન વિગ્રહમાં દુનિયાને ધકેલી મૂકશે— જો કે આ જાનની શક્યતા દમણાં ઓઝી છે. કારણકે ચીનમાં થોડી પીછેહઠ પછી ફરી વાર જાપાનીઝ આગેદૂમની ઝડપ ધણી વધવા લાગી છે. ચીન-જાપાન વિગ્રહનો અંત કેવી રીતે ને ક્યારે આપશે એ કોઈ ચોક્કસપણે કહી શકે એમ નથી. કારણકે દશ એ વિગ્રહ નિર્ણયાત્મક તખ્તે નથી પડ્યો.

લિપિનું રાષ્ટ્રીયકરણ અથવા સો બીબાનું છાપખાનું

ચોજક : ડરજાસિદ્ધ ગોવિંદસિદ્ધ ચુડાસમા

ગુરુકુલ : સોનગઢ (કાલીયાવાડ)

ભારતવર્ષમાં રાષ્ટ્રીય એકતા માટે લિપિના રાષ્ટ્રીયકરણની ખાસ આવશ્યકતા છે. ભારતના લુદા લુદા પ્રાંતની લુદી લુદી લિપિઓ હોવાને કારણે આપણે એક બીજાના વિચારોને સમજી શકતા નથી. એક બીજાના સાહિત્યથી અપરિચિત રહીએ છીએ. અને દરેક પ્રાંતની લિપિમાં લખાયેલાં મુંદર પુસ્તકોનો લાભ આમળનતા થઈ શકતી નથી.

જ્યારે ભારતને એક અને અવિભક્ત રાષ્ટ્ર બનાવવાનો રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ નિર્ણય કર્યો છે, ત્યારે પ્રાંતપ્રાંતનો સંપર્ક સાધવા માટે આંતરપ્રાંતીય વ્યવહારની એક જ લિપિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા જિલ્લી થાય છે. આવી લિપિદ્વારા દાક્ષિણીય તુરતમાં આપણે આપણાં દૈનિક વર્તમાનપત્રો, સાપ્તાહિક અને માસિકોમાં રાષ્ટ્રીય તોષી, આંતરરાષ્ટ્રીય અદિભૂતો, વ્યાપારી જાહેરખબરો, વીમાના પ્રોસ્પેક્ટસો, રેલવેના બોર્ડો વગેરેમાં આ લિપિનો પ્રયોગ ચાલુ કરીએ તો એક જ લિપિદ્વારા બીજી ભાષામાં પણ આપણે અસરોદ્ધાર શબ્દો અને શબ્દોદ્ધાર વાક્યોનું જ્ઞાન મેળવી પ્રવેશ કરી શકીશું. આથી આપણો આંતરપ્રાંતીય સંપર્ક વધારીને આપણે એક બીજાની વધારે નજીક આવી શકીશું.

આ બાબતનો નિર્ણય કરીને વિદ્વાનો પોતાનાં પત્રો અને લેખો પણ આવી લિપિમાં લખવાની પ્રથા પાડે તો પાંચ વર્ષે આપણે જરૂર ભારતવર્ષને એક અને અવિભક્ત રાષ્ટ્ર બનાવવાને શક્તિમાન થઈ શકીશું.

લિપિપરિવર્તન એ એટલું અઘરું નથી જેટલું આપણે માનીએ છીએ. ઈરાન અને તુર્કસ્તાનનાં ઉદાહરણો આપણી સમક્ષ મોલુદ છે. તે દેશોએ તો પોતાની લિપિમાં સુધારા કરવાને બદલે રામન લિપિનો જ સ્વીકાર કર્યો છે. પરંતુ આપણી લિપિ પૂર્વકાળથી સંસ્કૃત અને સંસ્કૃત છે એટલે વૈજ્ઞાનિક છે. તેને થોડી યંત્રાનુકૂળ બનાવીએ એટલે દુનિયાની કોઈપણ લિપિથી જિતરતી રહેશે નહિ. અને તે સાથે તેને સમય આવતાં 'તારમાં' પણ સુવિધાથી મોકલી શકશીએ.

આમ યંત્રાનુકૂળ બનાવવા જતાં આપણી લિપિમાં જુદાં પરિવર્તનની આવશ્યકતા રહે છે. કારણકે મુદ્દામાં વપરાતાં લગભગ ૭૦૦ ટાઈપો, તે રાખવાની જગ્યા, કંપોઝની મુશ્કેલી, ટાઈપરાઈટરની મુશ્કેલી, એ બધી અગવડોને નિવેડો લાવી શકાય તો જ આ લિપિદ્વારા વિચારપ્રચાર, જે સરતાં પ્રકાશનોદ્ધાર રાષ્ટ્રીય એકતા જલદી લાવી શકાય.

આ પરિવર્તન માટે દેશના કેટલાક વિદ્વાનો વિચાર કરી રહ્યા છે. મેં પણ લગભગ બે વર્ષથી આમાં રસ લેવા માંડ્યો છે અને કેટલાંયે સ્વરૂપો યોજીને છેવટે જે સ્વરૂપ યોજ્યું છે,

• તારમાં મોકલવા જેની જ રીત 'ફૂંદલી સંદેશ' (નજારાથી સમાચાર પહોંચાડવાની રીત)ની યોજના મેં કરેલી છે. અને તે ફગીમૂત પણ થઈ છે. જુઓ ૧૯૬૦ના 'શરદા'ના ખાસ અંકમાં આ બાબતનો મારો લેખ. તેને બગેરા જેટલા વિચારોએ અમલમાં મૂકી જોઈ છે.

તે વધારેમાં વધારે સરળ અને સરતું છે, એમાં જરાએ શંકા નથી. હજુ આમાં અઘણ વળાટી બાળતો પર વધારે ચર્ચા થાય એ ઇચ્છ્યાન્યેય છે અને એટલા માટે જ મારા અનુકર અને અભ્યાસના ફળસ્વરૂપનો નકશો (ખોડો) આ સાથે (જુઓ સામેનું પાનું) રજુ કરું છું.

લિપિપરિવર્તન માટે મેં જે મુદ્દાઓ પર વિચાર ચલાવ્યો છે, તે જરૂરી હોવાથી આ નીચે આપું છું :

૧. જે સુધારો કરવામાં આવે તે ઓછામાં ઓછો હોય. કોઈ પણ અક્ષરના મૂળ સ્વરૂપનો નાશ ન થાય તેટલો જ સુધારો કરવો.
૨. સુવાચ્યતા જળવાઈ રહેવી જોઈએ.
૩. લખાણમાં ડડપ વધારી શકાય.
૪. ટાઈપ કળામય પણ બનાવી શકાય. (અદ્ય સંખ્યા હોવાને કારણે)
૫. ટાઈપની સંખ્યા જેટલી બની શકે તેટલી ઓછી હોય. લેખમાં ૧૦૦ બીજાનાં સો ખાનાં આપ્યાં છે, પરંતુ તે મુદ્રણની અતિ સરળતા ખાતર આપ્યાં છે. તેમાંથી ૬ એ ૩+૦ ના જે ટાઈપથી, ૨ અક્ષર અને બે સંખ્યા, ૫ અક્ષર અને પાંચ સંખ્યા, ૬ નવ સંખ્યા વત્તા પાઈ = ૧૧ = અક્ષર ૧૧ (ઢ)ને બદલે આ એક જ અક્ષરના સ્વરૂપનો નાશ થયો છે. ચોથી લાઈનમાં આપેલા પાઈ સાથે હરવ ઈ, પાઈ સાથે દીર્ઘ ઈ, પાઈ સાથે હરવ ઉ, પાઈ સાથે દીર્ઘ ઊ, પાઈ સાથે એક માત્રા, પાઈ સાથે બે માત્રા વગેરે ટાઈપો મુદ્રણની ડડપ વધે અને ફોનૅટીકરને વધારે સરળતા થાય એટલા માટે રાખ્યા છે. બાકી ૧૦૦-૧૨ ટાઈપ ધરાડીને ૮૮ ટાઈપથી પણ કામ ચલાવી શકાય એમ છે.
૬. ટાઈપરાઈટરને અતુલ્ય હોય. ટાઈપરાઈટર તથા મુદ્રણચંત્ર એમ બંનેમાં અક્ષરનું બીજું અર્થ જ રાખવાનું છે અને તેને પાઈનો ટાઈપ જોડતાં આખો અક્ષર બને. ઉદા. ૪ + ૧ = ૫, ૫ + ૧ = ૬, ૭ + ૧ + ૧ = ૯, ૬ + ૧ + ૧ = ૮ વગેરે. આમાં ખાસ કરીને ૧ ૧ ૧ ૧ આ ચાર ટાઈપને તેની રચનામાં—કારણીમાં સુધારવાના છે. અને આ ચાર ટાઈપનો સુધારો એ જ મુદ્રણની અતિસરળતા લાવનારો છે. સાધારણ રીતે અત્યારના ટાઈપમાં અર્ધો અક્ષરને પાઈનો ટાઈપ લગાડીને છાપીએ તો વચ્ચે જગ્યા રહે છે. તે દેખાવ ખરાબ લાગે છે. આ જગ્યા રહેવાનું કારણ પાઈના ટાઈપનો ઉપસેલો ભાગ હોય છે. તેની ચારે તરફ ઢાળ હોય છે. આ ચાર બાજુના ઢાળને બદલે બન્ને બાજુના ઢાળને પાઈના ઉપસેલા ભાગ બરાબર જ રાખવામાં આવે તો તે ટાઈપ અર્ધો ટાઈપને લગાડતાં વચ્ચે જગ્યા નહિ રહેતાં સધી બરાબર બંધબેસતો ચર્ચ રહેશે અને બે ટાઈપથી આખો અક્ષર છપાશે. માત્રા, માત્રા વૃદ્ધિ, બે માત્રા વગેરે ટાઈપોને આ પાઈ સાથે એક તરફ બંધબેસતા થાય તેવા બનાવવાથી તે પણ જુદા જુદા દેવા છતાં સંગત—આખા જ છપાશે. ઉદા. ૪ + ૧ + ૧ = ૬.
૭. લેખન, મુદ્રણ અને ટાઈપરાઈટરમાં રોમનલિપિની માફક ચાર જનતા મૂળાક્ષરો જ રહે ન રહે.
૮. કોઈ પણ અક્ષર, ખાસ કરીને લઘુલખાણમાં, બીજા અક્ષર સાથે જમ ઉત્પન્ન ન કરે.

૯. કોઈ પણ સ્વરસંજ્ઞા કોઈ પણ અક્ષરને લાગતાં કોઈ પણ અક્ષરમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન ન કરે.
૧૦. લાઈનોટાઈપની સરળતા રહે.
૧૧. ગામડાંમાં ટાઈપો વેચી શકાય. ફાઉન્ડ્રીઓ બનાવી શકાય.
૧૨. ગરીબ માણસો થોડી મૂઠીમાં થોડા ટાઈપો ઘેર વસાવી કંપોઝતું કામ કરી શકે. આમાં સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ સમજવો. આમ જુદા જુદા માણસો પાસે કંપોઝ કરાવીને ગામમાં એકાદ પ્રેસ હોય ત્યાં પહોંચાડી શકાય.
૧૩. લેડ વગેરે મુદ્રણના ફાલતું સાધનો ઓછાં કરવાં. (વધારે દૂર લાઈનો રાખવા માટે લેડનો ઉપયોગ થાય તો હરકત નથી.)

ઉપરનો સુધારો યંત્રની દૃષ્ટિએ. હવે અક્ષરનો સંબંધ સમજાવવા તથા ખીજ કેટલીક ઉપયોગી બાબતો પર વિચાર કરી આ ‘મુપકરણ’ નાગરીને વધારે વૈજ્ઞાનિક બનાવવા નીચેના મુદ્દાઓ પર વિચાર કર્યો છે.

૧. આંખને વાંચતી વખતે ખેંચવી ન પડે.
૨. છાપકામ અને લખાણ સુંદર લાગવાદાર રહે. ખાલી દેખાવ ન રહે.
૩. અક્ષર લખવામાં સંગમ—સરળ, અનૂદ અથવા અખંડ રહે. જેમકે ગ, જી, ય. એ. એક જ અક્ષર હોવા છતાં ખંડિત થએલા છે.
૪. કલ્પમ ઉપાડવા સિવાય સ્વરસંજ્ઞાઓ નોંડી શકાય. ઉદા, ‘હું’ માં સાત વખત, ‘ગા’ માં છ વખત. તેમ જ દરેક માત્રા, જે માત્રામાં કલ્પમ ઉપાડવી પડે છે તેને બદલે ઝડપથી લખી શકાય. ઉદા, મ = મે = એ. ખે, ખે વગેરે.
૫. બની શકે ત્યાં સુધી અલ્પગ્રાણુમાંથી જ મહાગ્રાણુ સિદ્ધ કરવા. ઉદા, કમાંથી ખ, ગમાંથી ઘ, ચમાંથી જ વગેરે.
૬. પાઈવાળા અક્ષરો બને તેટલા વધારવા જેથી પાઈ જાડી જતાં તેને અર્ધા માની શકાય. આ રીતે મેં ક, જ, ઘ, દ, હ, છને પાઈવાળા બતાવ્યા છે. ક જ ક ને અર્ધપાઈ છે તેને જો એ જ સ્વરૂપમાં રહેવા દઈએ તો આક ટાઈપિ. વધારાના બનાવવા પડે છે. એટલા માટે તેને પૂરી પાઈવાળા બનાવવા માટે થોડા સુધારો કર્યો છે. ઉદા. વ + ૧ = વ૧ કના સ્વરૂપને કાયમ રાખીને પાઈ લગાડીએ તો અક્ષરનું આખું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે, માટે વ... ટપકાં વાળી ત્રાંસી લીટીને ઉપર સુધી લઈ જવી એટલે વ અર્થે + ૧ પાઈ = ક બનતાં લખાણમાં જરાએ તફાવત નહિ પડતાં પાઈવાળો બની જશે. એ જ રીતે જ, કનું સમજવું. છ ને મ્ સંગમ બનાવ્યો છે. ય ને પણ ડ્ સંગમ બનાવ્યો છે. દ = ઘ હાલમાં વપરાતો ખ વાપરવો કારણકે ત ય દ ધ નમાં માત્ર દ પાઈ વગરનો છે તેને પાઈવાળો કરવાથી વિદ્વાનને બદલે વિદ્વાન, વિદ્વાને બદલે વિધ્વા લખી શકાશે અને તેમાં જરાએ ઉચ્ચારમાં તફાવત પડશે નહિ. મેં ક જ ઘ ધ મ ય દ ૧ ઘ જ જ બ એમ તેર અક્ષરોનો સુધાર સૂચવ્યો છે અને તે સકારણ છે. તેમાંના કેટલાક તો નવા બની પણ ગયા છે—મ, ધ વગેરે. ગાદીનો સુધાર તે માત્ર ટાઈપ ફાઉન્ડ્રી વાળાઓએ જ કરવાનો છે. લખાણમાં તો મેં સૂચવેલી રીતેનો ઉપયોગ થાય છે એમ કેટલાક અક્ષરોના સંબંધમાં સાબિત થઈ શકે તેવી વાત છે. ઉદા. ચ = ય.

હવે છેલ્લી વાત લિપિ વાંચવા સંબંધી છે. આને માટે ત્રણ જ મુદ્દા છે.

૧. સ્વર ગ્રંથાઓના સ્વરૂપને યાદ કરીને અક્ષરની ઉપર નીચે નહિ પણ જમણી તરફ બાજુમાં જ લખવા, છાપવા, વાંચવા.
૨. રેફને બદલે રનો અર્થો એટલે કદમાં અર્થો ટાપિ બનાવીને છાપવો.
૩. માત્રા વૃદ્ધિ માટે 'ને બદલે ' એક માત્રા અને 'ે' બે માત્રાની વચ્ચેનું સ્વરૂપ ' દીર્ઘ માત્રા તરીકે સ્વીકારવું એટલે ગોળ અને ગોળને બદલે ગાળ અને ગાળ લખવું. તેમ જ રેફનું પણ પોર્ટબલને બદલે "પોર્ટબલ" લખવું, છાપવું.
૪. ઋ બેડવા માટે ઋનો પાછલો લાગ '૪ પાછલાળા અક્ષરને અને '૨ છોક પાછલો લાગ પાઈ વગરના અક્ષરને બેડાશે. ઉદા. કૃષ્ણ, જૃપલ = કૃત્તૃષ્ણ, જૃત્તૃપલ. દૃષ્ય = દૃત્તૃષ્ય દ્રપ = દ્રત્તૃપ વગેરે.

ખેલોડની સમજ

૧. પ્રચલિત નાગરી અને સુધારેલી નાગરીના અક્ષરોનો તફાવત સમજાવ્યો છે.
૨. ખીખ ખાનામાં પાંચ ખાનાં છે. પહેલા ખાનામાં ક જ ફ ધ ય ય એ પહેલી તકે એટલે પહેલા હપ્તે સુધારવાના છે, બાકીના ધીરે ધીરે. સ્વરગ્રંથાઓમાં
। । । । । ' ' ' ' આ આદિ સ્વર ગ્રંથાઓ પહેલી તકે ' ' આ બે
ખીજી તકે, અને . . . . આ છ ગ્રંથાઓ સુદ્રણની વધારે સરળતા ખાતર જ્યારે આવશ્યક લાગે ત્યારે સુધારવી.
૩. ખીખાંઓની નક્કી સંખ્યા અને તેના ખાનાની ગોઠવણી છે.
૪. પ્રચલિત પારાક્ષરીનો તફાવત સમજાવ્યો છે.
૫. આ લિપિનું છાપકામ કેવું રહેશે તે સમજાવ્યું છે.

[નોંધ : લેખકે કેટલીક જગાએ મુદ્દી લિપિના અક્ષર મૂક્યા છે. પણ તે જાતના ટાઈપ ન હોવાથી ધોત્ય રૂપમાં તે અક્ષર લેખમાં છપાયા નથી. એ માટે ખેલોડમાં જોઈ લેવું.]

જર્મનીની પરદેશનીતિ

ડુંગરશી ધરમશી સંપત

જર્મનીની પરદેશનીતિ હમણાં યુરોપ અને અમેરિકાનાં મહારાજ્યોની રાત્રીની ઊંધ ઉડાડી રહી છે. જગતમાં જ્યારે જ્યારે ખૂબ અશાંતિ આલે છે ત્યારે ત્યારે શાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર પેદા થાય છે. તેમ જગતમાં જ્યારે જ્યારે શાંતિ વધી જાય છે ત્યારે પણ અશાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ જન્મે છે. હમણાં યુરોપમાં રાગદ્વેષ, અવિશ્વાસ, ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ, ભય, તેન્નદેષ, હિંસા, ક્રુદ્ધ સ્વદેશભાવના, ખોટી હરીફાઈ, ભયંકર યુદ્ધની તૈયારીઓ અને અભિમાન પ્રવર્તી રહ્યાં છે. જગતના બીજા દેશોએ યુરોપનું આધિપત્ય અને મુરખ્ખીપણું સ્વીકાર્યું છે; એટલે યુરોપની અશાંતિનાં મોઝાં આખા જગતમાં ઊઞ્જળી રહ્યાં છે. આ અશાંતિનાં મૂળ મહાયુદ્ધ પછી થયેલી અયોગ્ય સંધિને કાળે જાય છે. પરંતુ એનું નિમિત્ત હમણાં તો જર્મનીનો સરમુખત્યાર હેર હિટલર અને તેની પરદેશનીતિ જન્યાં છે. યુરોપમાં દાવાનળ માટે દરેકે સાધનસામગ્રી તૈયાર છે, માત્ર હેર હિટલરના હાથથી દાવાસળી ચંપાવાનું બાકી છે. આ દાવાનળ હિંસાનાં ભયંકર સાધનોની શોધખોળો જોતાં આખા યુરોપને લસમીભૂત કરી મૂકશે અને તેના વત્તાઓછા છાંટા આખા જગતને ઊડશે, એમાં શંકા નથી જ.

જર્મનીની દુર્દશા

મહાયુદ્ધમાં ફ્રાન્સની ભૂમિ ઉપર મહાન અનર્થો થયા તેના વૈરમાં ફ્રાન્સની આગેવાની નીચે મિત્રરાજ્યોએ જર્મની સાથે જે દૂર કરારો કર્યા તેથી જર્મનીની ઘણી પાપમાલી થઈ છે. જર્મનીમાં મહાન દુઝાળ પડ્યો પણ તેની પ્રજાને ખોરાક દેવા માટે મિત્રરાજ્યોએ ચોખ્ખી ના પાડી હતી. જર્મનીની વેપારી રતીમરો જમ કરવામાં આવી હતી. તેનાં બધાં સંસ્થાનો ખૂંચતી લેવાયાં હતાં. તેના બે પ્રાંતો ફ્રેન્ચોને મળ્યા. કેટલીક જર્મીન પોલાડ અને એક્રારક્ષીવેકિયાને મળી. તેની કિલ્લેબંધી, હથિયારોનો નાશ કરવામાં આવ્યો. વિમાનો, સખમરીનો, મનવારોનો પણ નાશ કરવામાં આવ્યો. તેનું લશ્કર વિખેરી નાખવામાં આવ્યું. માત્ર એકલાખ સિપાઈઓ પોલીસના કામ માટે રાખવામાં આવે તેથી વધારે લશ્કર જર્મની રાખી શકે નહિ, એવો પ્રબંધ થયો. પરંતુ સૌથી મોટો ફટકો તો જર્મનીના પ્રાણ સમાન વેપારઉદ્યોગ ઉપરના અંકુશનો હતો. જર્મનીની કાલસાની ખાણો આંચકી લેવામાં આવી. જ ખર્ચ જેટલા સોનાનો દંડ એના ઉપર નાખવામાં આવ્યો. આવી રીતે આ નામોશીભરેલી શરતો જર્મની ઉપર લાદવામાં આવી.

જર્મન પ્રજા કચડાય છે

મહાયુદ્ધના પરાજયના જખમમાં ફ્રાન્સે ખૂબ મીઠું કાલવ્યું હતું. જર્મનીના ઔદ્યોગિક પ્રાંત રૂઢરમાં એણે લશ્કર મોકલ્યું હતું. ફ્રેન્ચ લશ્કરે કડક વલણ અખત્યાર કરી તેની સામે

જર્મનોએ ભયંકર અસહકાર આપ્યો. આ અસહકારને અત્યંત લુલ્લમથી ફ્રેન્ચોએ તોડી નાંખ્યો. પરંતુ પરિણામે બનેને મોટો ગેરલાભ થયો. જર્મની પાસે વેપાર નહોતો. સોનું હતું તે દંડના હક્કમાં અપાઈ ગયું. ઘણી વખતે જર્મન પ્રજા ભૂખમરા ઉપર આવી ગઈ ત્યારે અમેરિકાના લોકોની ઉદાર દૃષ્ટિથી એ પોષાઈ હતી. દંડ ભરવાની એની શક્તિ નહોતી. થોડા હક્ક અમેરિકાની ધીરધારથી ભરાયા. પરંતુ પાછળથી તે પણ બંધ થયા. જર્મનીને ચલણ ફગાવવું પડ્યું. એક ટપાલની ટીકીટના દરલાખ માર્ક પડ્યા લાગ્યા. એક ખૂટની જોડના ૨૦ કરોડ માર્ક ખસવા લાગ્યા. જર્મનીની પ્રજાએ પંદર વર્ષ સુધી અસહ્ય દુઃખો ભોગવ્યાં. ફ્રાન્સના પ્રધાનો મો. કલેમે-શ્યુ અને મો. પોઈકોએ જર્મનીની પ્રજા ઉપર ભાર સખ્તાઈથી યુગ્મરી હતી.

મિત્રરાજ્યોની કડકાઈ, આર્થિક હોન દશા અને ચલણની અવ્યવસ્થાથી, જર્મન પ્રજાને ભારે મૂંઝવણો સહન કરવી પડી હતી. મધ્યમ વર્ગ તો તદન દીન બની ગયો હતો. પરંતુ એ સશક્ત અને પ્રાણુવાન પ્રજા થોડાં વરસમાં જ રવસ્થા બની ગઈ. એણે પોતાના વંધા જમાવવા ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યા. પણ જર્મનીના પ્રજાતંત્ર રાજ્યમાં લુદા લુદા પક્ષો વચ્ચે એકતા નહોતી. સમગ્ર પ્રજાને દોરી શકે તેવા એક સેનાધ્યક્ષ નહોતો. જર્મનીનો મહાન વીર સેનાપતિ હેર હિન્ડનબર્ગ હતો, પરંતુ તે તો ૮૦ વર્ષનો વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો. એટલી વૃદ્ધ વયે તે જર્મનીના યુવાનોને કાર્યક્ષેત્રમાં દોરી શકે તેમ નહતું. ન્યારે જર્મનીને તો એવા એક કર્તવ્યશીલ વીર પુરુષની જરૂર હતી.

હેર હિંડલર

આવા કટોકટીના પ્રસંગે જર્મનીને એક ઉદ્ધારક મળી આવ્યો. ઓરિદ્યાના એક નાના ગામડાનો તે રહેવાસી હતો. એનો પિતા ખૂટ સાધનાર મોચી હતો અને માતા સાધારણ નોકરડી હતી. એને સગાંજોની મહેરગાનીથી સાધારણ કીકડીક શિક્ષણ મળ્યું હતું. કેટલાંક વર્ષો બેકારીમાં ગાંઠ્યાં પછી તે મહાયુદ્ધને સમયે જર્મનીમાં આવ્યો. તે લશ્કરમાં જોડાયો. ત્યાં એણે ખૂબ શૌર્ય બતાવ્યું. જાસૂસી ખાતામાં પણ તેણે સારું કામ કર્યું. બહાદુરી માટે એને બીજા નેપરનો લોદાનો માંદ મળ્યો. પછી એ બેકાર થયો. બાહુદીઓની વિરુદ્ધના એક પક્ષમાં તે જોડાયો. એણે પક્ષના સમર્થનમાં આત્મા રેડ્યો. એણે જર્મન યુવાનોની વચ્ચે ધગધગતાં ભાષણો કરવા માંડ્યાં. જર્મન યુવકો બેકારી અને પરતંત્રતાથી કંટાળ્યા હતા. એમને મંચદૂન કરનાર કોઈ વીર પુરુષ જોઈતો હતો. તેથી એડોલ્ફ હિટલરના અંગારા જેવા શબ્દોએ યુવકો ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો. એનો પક્ષ મજબૂત થવા માંડ્યો.

હેર હિટલરનું વકતવ્ય

હિટલર પ્રભાવશાળી પુરુષ નથી. એની શુદ્ધિ પણ ચમકારા ભારતી નથી. જ્ઞાન, તેજ, પ્રતિભા એની વાણી કે મુખ ઉપર અતિથિજિત થતાં નથી. એ વિદ્વાન નથી, બહુશ્રુત પણ નથી. મુસોલિની જેવા શક્તિશાળી નથી. બોલવા ચાલવામાં ચતુર પણ નથી. ઘણી વખતે થોડા વિષય ન હોય તો વાતચીતમાં મૂંઝાઈ જાય છે. એની હાજરીમાં આપણે કોઈ સાધારણ શક્તિવાળા પુરુષ પાસે હોઈએ એવું લાગે છે. પરંતુ એ પુરુષ સાચી ધગશવાળો છે. એને યુવાનોનાં હૃદયોમાં પેસી જતાં આવડે છે. દબાયેલા અને નિર્ભાલ્યતા ભોગવતા જર્મનીને એણે સંછવની પાઈ છે. એણે જર્મન યુવકોને હાકલ કરી કે, વસેલ્સની સંધિ

કરીને મિત્રરાજ્યોએ તમને ધોર અન્યાય કર્યો છે. તમે સિંહ છો; જગતની પ્રેમમાં શ્રેષ્ઠ છો. તમારું અંતઃકરણ જુઓ તો તમને તમારી વીરવૃત્તિ અને નૈસર્ગિક શક્તિનું પ્રતિબિંબ દેખાશે. તમે મારી સાથે જોડાવ, હું તમને કલ્યાણને માર્ગે લઈ જઈશ. જર્મનીને હું સર્વશ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્ર બનાવીશ. મારામાં વિશ્વાસ મૂકો, હું તમને ઉન્નતિના ઊંચામાં ઊંચા શિખરે પહોંચાડીશ.

હિટલર પોતાના પક્ષને મજબૂત બનાવે છે

લશ્કરમાંથી છૂટા થયેલા ધણા પાણીદાર યુવકો એના વકતૃત્વથી અંગર્ધ એના પક્ષમાં જોડાવા લાગ્યા. એના સ્વચિત્તકના ખ્વજ નીચે લુરાસંગના ખમીશવાળા યુવકો દર વરસે મોટી સંખ્યામાં જોડાવા લાગ્યા. હેર હિટલરના ખરા હૃદયના શબ્દો ધારી અસર નીપજાવવા લાગ્યા. જર્મની બહુ શિસ્તપ્રિય દેશ છે. એને પ્રજાતત્ત્વવાદ આડે આવતો નથી. એને તો શિસ્તપાલન કરાવનાર મજબૂત નેતા જોઈએ છીએ. સને ૧૯૧૬માં આ પક્ષમાં માત્ર છ સભ્યો હતા અને ૧૯૨૦માં નાઝીપક્ષના ૨૦૦૦ સભ્યો થયા. પાંચ વરસમાં તે સંખ્યા ૨૭૦૦૦૦ની યઈ; બીજાં ત્રણ વરસમાં એક લાખ થયા. પછી તો દર વરસે ત્રણ ગણા થવા માંડ્યા. ૧૯૩૦માં ચાર લાખ થયા. ૧૯૩૧માં નવ લાખ થયા. આમ એ પક્ષ જર્મનીનો મુખ્ય બળવાન પક્ષ યઈ પડ્યો.

જર્મન રાજકારણ

જર્મનીમાં તે સમયે અનેક રાજકારી પક્ષો હતા. ફ્રેંચોના અત્યાચારોને પરિણામે તારંવાર પ્રધાનમંડળો બદલાવા માંડ્યાં. એ સમયે વૃદ્ધ હિન્ડનબર્ગે હિટલરને વડા પ્રધાનપદને માટે આમંત્રણ આપ્યું. દેશની દુર્દશા અને વિપત્તિ માત્ર હિટલર જ દૂર કરી શકશે એવી એ વૃદ્ધ ચોક્કાની ખાતરી યઈ; પરંતુ હિટલરે એ પદ પોતાને પાલાંમંદરી બહુમતિ ન મળે ત્યાં સુધી સ્વીકાર્યું નહિ. બીજે વરસે ચૂંટણીમાં એના સંગઠિત પક્ષને મોટા વિજય મળ્યો. એટલે એ વડાપ્રધાન થયો. આ પછી તરત જ હિન્ડનબર્ગે સ્વર્ગવાસી થયો. એટલે હિટલર જર્મનીનો પ્રેસિડેન્ટ પણ થયો. આમ, ઓરિદ્રધાના એક નાનકડા ગામડામાં ગરીબ માઆપને ત્યાં જન્મેલો હેર હિટલર જર્મનીનો સર્વમાન્ય રાષ્ટ્રપુરુષ બન્યો—જર્મનીનો સરકુબતાર બન્યો.

નાઝી સિદ્ધાન્તો

હેર હિટલરે પોતાની વિતક વ્યથાઓ ‘મીઈકોફ’ નામના પુસ્તક રૂપે બહાર પાડી છે. એ નાઝી પક્ષનું બાઈબલ છે. એની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ કરોડ જેટલી નકલો બપી છે. એમાં એણે નાઝી મન્ત્રોનો વિગતવાર આખ્યાં છે જેના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સાડા છ કરોડ જર્મનીના જર્મનો અને અઢી કરોડ બહારના જર્મનોનું મજબૂત સંગઠન કરવું અને સંપીલો ગ્રંથ બનાવવો.

(૨) વસેલસના કરારોને મૂળમાંથી રદ કરવા. મહારાજ્યોનો દરબજો મેળવવો.

(૩) જર્મનીનાં સંસ્થાનો બીજાં રાજ્યોએ લીધાં છે તે પાછાં મેળવવાં.

(૪) જર્મનો શુદ્ધ આર્ય પ્રજા છે. એનો ઝંડો ‘સ્વચિત્તક’ છે. એ શુદ્ધ લોહીવાળી પ્રજાને જ નાઝી જર્મનીના શહેરીપણનો હક્ક મળે.

- (૫) શુદ્ધ લોકી વગરના જર્મનીમાં વસનારા (વાલુટીઓ વગેરે)ઓને પરદેશી તરીકે ગણવા. એમને મતાધિકાર નથી. એમને સરકારી કે મ્યુનિસિપાલિટીની મોકરી નહિ મળે.
- (૬) સર્વે નાગરિકોને સમાન હક્ક છે. બિનનાગરિકોને નાગરિકોના હિત માટે જર્મનીમાંથી બહાર પડે હાંકી કાઢવા.
- (૭) સર્વે નાગરિકોને વ્યાયામ, મજૂરી અને શ્રમદ્વારા સંપૂર્ણ તાલીમ આપવી. દરેકને શિક્ષણ તથા ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.
- (૮) વિના શ્રમે સંપાદન કરેલું, યુદ્ધમાં મેળવેલું, અને અન્યાયથી મેળવેલું ધન એ સર્વે જમ કરવું. સર્વે દ્રશ્ય સરકારી માલેકોનાં રહે.
- (૯) વૃદ્ધો અને અપંગોને નીભાવવાં, ખેતીની સુધારણા, જમીનની સુધારણા, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ સાર્વત્રિક બનાવવું, મધ્યમ વર્ગના જર્મનોને સખળ બનાવવા, મોટાં કારખાનાંઓના અને ઉદ્યોગપતિઓના નફાઓમાં સરકારનો મોટો ભાગ રહે.
- (૧૦) પ્રજાના જનમાલ અને શક્તિનું પ્રગટીય રાષ્ટ્ર માલિક છે, એક સખળ પક્ષની સ્થાપના પ્રજાના શાસન માટે જવાબદાર છે.

હિટલર જર્મનીમાં સુધારા કરે છે

હિટલરે જર્મનીમાં અદ્ભુત બગૃતિ આણી છે. તેણે યુવાનોને ચેતનવંતા બનાવ્યા છે. બાળકોને બંદૂકનો મદિમા શીખવ્યો છે. તેમને શારીરિક અને માનસિક મુદ્દર તાલીમ આપી છે. શ્રમ અને મજૂરીનો મદિમા વધાર્યો છે. હજારો ચોરસમાઈલની પડતર જમીનને સુધારી વાવણી કરાવી છે. હજારો માઈલના નવા રસ્તાઓ બંધાવ્યા છે. લોકોને ઔદ્યોગિક કળવણી આપી છે. જર્મન યુવાનોમાં શૃંગાર, એકતા આપ્યાં છે. રાષ્ટ્રભાવનાને ભારે પ્રભુત્વ કરી છે. આખી પ્રજામાં ભારે ચેતન જગાવ્યું છે. દરેકદરેક યુવકને સખત તાલીમ આપી વિચી ક્ષાનો સૈનિક બનાવ્યો છે. દેશપ્રેમની પરિપાક દશા આણી છે. શિસ્ત અને નિયમનનો સાર્વત્રિક પ્રચાર કર્યો છે. ‘અમે જર્મનો શ્રેષ્ઠ પ્રજા છીએ અને જગતના શાસન માટે અમે નિર્માયા છીએ’ એવી અભિમતા પ્રગટાવી છે.

હિટલર રાજકીય ઉન્નતિ મેળવે છે

હિટલરે પ્રજાસંઘને પોતાની મદત્તાકાંક્ષાનો વિરોધી બોધ તેનો ત્યાગ કર્યો છે. તેણે પ્રજાનાં બધાં આર્થિક સાધનો પોતાના હાથમાં લઈ જર્મનીને બળવાન બનાવ્યું છે. તેણે ભારે કસાયેલું, શિસ્તપાલક અને છેડાંમાં છેડાંમાં યાંત્રિક સાધનો ધરાવતું મજબુત લશ્કર બનાવ્યું છે. મનવારોનો કાફલો તૈયાર કર્યો છે. સખમરીનો બાંધો છે. અદ્વિતીય અને જગતમાં સૌથી મજબુત વિમાની કાફલો તૈયાર કર્યો છે. એને માટે એણે જર્મન પ્રજાની કુલ મિલકતનો હોમ કરી દીધો છે. એણે વૅસ્ટ્સની સંધિને તોડી નાંખી છે. નવેસરથી મજબુત કિલેબંધી તૈયાર કરી છે. યુદ્ધનાં ભયંકર સાધનો વસાવ્યાં છે. રહસ્યપ્રાંતનો કળને મેળવ્યો છે. યુરોપનાં મહારાજ્યોને પોતાની મદાભારત તૈયારીઓથી મુજબી નાંખ્યાં છે.

હિટલર જર્મન પ્રજાને નાઝી બનાવે છે

એણે અતિશય પ્રચારદ્વારા જર્મન પ્રજાને નાઝી બનાવી છે. એને દ્વિત્રા પ્રિય છે. નિર્બળ ઉપર સખળ થવું એને ગમે છે. પજાત પ્રજાઓને કચરી નાંખવા તે તૈયાર છે. હિટલરે

રેડિયો, લાપ્તો, શિક્ષણ, વર્તમાનપત્રો, ખાનગી ચર્ચાઓ, ભોળા, ઉત્સવો, નાટકો અને સિનેમાદ્વારા નાઝી સિદ્ધાંતોનો જર્મનીમાં ભારે પ્રચાર કર્યો છે. જર્મનીની અંદરથી તથા બહારથી વિરુદ્ધ પ્રચાર ન આવે તે માટે તેણે ખૂબ સાવચેતી સેવી છે: ધર્મ, ક્રિયાકાંડ, સંપ્રદાય જે કાંઈ નાઝી મંતવ્યો વિરુદ્ધ હોય તેને એણે મોળાં બનાવી દીધાં છે. જર્મની આખું નાઝી બની ગયું છે. યાહુદીઓનો તે ભયંકર વિરોધ કરે છે. તેમના ઉપર અમાનુષી અત્યાચારો શુભરે છે. સામ્યવાદીઓને પણ તે ધિક્કારે છે. એનું ધ્યેય અખંડ જર્મનીના અછત યોદ્ધાઓ દ્વારા સૌથી શ્રેષ્ઠ બનવાનું છે.

જર્મની અને ફ્રાન્સ

ફ્રાન્સ ઉપર તેને ખૂબ દ્રવ્ય છે. પરંતુ હાલમાં તેને ફ્રાન્સ ઉપર આક્રમણ કરવાની ઇચ્છા નથી. ફ્રાન્સ તેનાં સંસ્થાનો અને એકસ લોરેનના બે પ્રાંતો આપી દે તો તેને ફ્રાન્સ સાથે વિગ્રહનું કાંઈ કારણ નથી. સ્પેનના બળવાખોરોને મોટી મદદ હેર હિટલરે આપી છે. બળવાખોરોએ ૮૦ ટકા સ્પેનના પ્રદેશને જીતી લીધો છે. આથી ફ્રાન્સની ત્રણસો માઇલ લાંબી સરહદ અચાવ વગરની બની છે. ફ્રાન્સને એણે પોતાના અંચાલનાં બાંધકામો અને લડાયક સાધનો જર્મની સામે ટકી શકે તેવા બનાવવા અબજો પાઉડ્રના ખર્ચામાં ઉતાર્યું છે. હમણાં જ ઓરિદ્યાનો કબજો લઈ એનું જર્મની સાથે જોડાણ કરી એણે ફ્રાન્સની ચિંતામાં ખૂબ વૃદ્ધિ કરી છે. ફ્રાન્સે મોટી આર્થિક મદદો કરીને બાલ્કન રાજ્યોને પોતાના સહકારી બનાવ્યાં હતાં. એમને જર્મનીએ વેપારી સંબંધ બાંધી ફિટાડ્યાં છે. ફ્રાન્સની રાજ્યનીતિનો ચારે તરફ પરાજય કર્યો છે. ફ્રાન્સને યુરોપમાં પહેલા નંબરના સિંહાસન ઉપરથી પદબ્રજ ક્યું છે.

જર્મની અને ઇંગ્લાંડ

અંગ્રેજો અને ફ્રાન્સની ગાઢ મૈત્રીને જર્મનીએ મોળા પાડી દીધી છે. અંગ્રેજો સાથે એને દ્રવ્ય નથી. એનાં સંસ્થાનો જે પાછાં આપી દે તો અંગ્રેજોની સામે એને જરા પણ વૈર નથી. અંગ્રેજોએ અનેક પ્રસંગોએ જર્મનીને ખૂબ સહાય આપી છે. એમણે ફ્રાન્સની દોરવણીથી રશિયા સાથે સંધિ તો કરી છે, પણ રશિયા પ્રત્યે અંગ્રેજોને જરા પણ સંદેહાવ નથી. જર્મની સાથેની ફ્રાન્સની કડક નીતિનો અંગ્રેજોએ સતત વિરોધ કર્યો છે. અંગ્રેજો ફ્રાન્સ અથવા જર્મની બંનેમાંથી એકને યુરોપમાં સર્વોપરી સ્થાન ન મળે તેવી નીતિને અવલંબે છે. ફ્રાન્સ સાથે અંગ્રેજોને અરસપરસ લશ્કરી મદદ કરવાની સંધિ છે, છતાં તેઓએ જર્મની સાથે સાગરની ગ્રંધિ કરી છે. ઓરિદ્યાને જર્મનીએ પોતામાં મેળવી લીધું તે તેમણે સ્વીકાર્યું છે. હેર હિટલરનાં મનામણાં કરવાના મોટા પ્રયત્નો કરે છે. હેર હિટલરે મહાભારત તૈયારીઓ કરી યુરોપભરમાં શ્રેષ્ઠ લશ્કરી સાધનો વસાવ્યાં છે તેથી અંગ્રેજોને ભારે ચિંતા પેડી છે. એટલે એમણે પણ અબજો પૌંડ ખર્ચાને એટલી જ મોટી લશ્કરી સાધનો વસાવવાની પ્રયત્ન ચોળનાઓ ચાલુ કરી છે.

જર્મની અને ઇટાલી

ઇટાલીના મહત્વવાકાંક્ષી સરમુખત્યાર મુસોલિનીને હેર હિટલર ગમતો નથી, પરંતુ બંનેનાં ઘણાં સામાન્ય હિતો એક જ જાતનાં હોવાથી બંને હાથમાં હાથ મિલાવી એક બીજાથી મળીને પરદેશનીતિ ઘડે છે. ઇટાલી અને જર્મનીએ સ્પેનના પ્રગતંત્ર રાજ્યને ઉથલાવીને

જનરલ ફ્રાન્કોને સક્રિય લશ્કરી સ્થાઈ આપ્યો છે. એ નીતિથી ફ્રાન્સ અને અંગ્રેજોને મૂંઝવણમાં નાંખ્યાં છે. યુરોપનાં સાત બીગ્ને રાજ્યોને—પોર્ટુગલ, હંગરી, પોલાંડ, યુગોસ્લોવેકિયા, આસ્ટ્રીનિયા અને બીગ્ને જે રાજ્યોને—એમણે ફ્રેસીસ્ટ શાસનનાં બનાવ્યાં છે. બીગ્ને બધાં રાજ્યોમાં ફ્રેસીસ્ટ ખેતવાળાં વિરુદ્ધ પક્ષો જિત્યા કરીને સૌ રાજ્યોમાં એમણે બેદ અને તકરારો ઊભી કરી દીધી છે. આ બંને રાજ્યોએ યુરોપમાં અશાંતિ અને મહાયુદ્ધનો ભય ઉત્પન્ન કર્યો છે. બંને વચ્ચે પુષ્કળ મતભેદો છે. ઓરિદ્રયાનું જર્મની સાથે બેડાણ હમણાં સુધી મુસોલિનીને પમંદ નહોતું. જ્યારે હેર હિટલરના નાઝીઓએ ઓરિદ્રયન સરમુખત્યાર ઝંડકુચ્છનું ખૂન કર્યું ત્યારે ઇટાલીએ જે લાખ માણસો પોતાની સરહદ ઉપર જમા કરીને જર્મનીને ઓરિદ્રયા પચાવી પાડતાં જે વરસ ઉપર અટકાવ્યું હતું. મહાયુદ્ધ પછી મિત્રરાજ્યોએ જર્મનીનો અને જર્મનોઓ વસાયેલો ટાયરોલ પ્રાંત ઇટાલીને બેટ આપ્યો હતો. જર્મની ઓરિદ્રયા લઇ લે તો પોતાની ટાયરોલની સરહદ ઉપર જ જર્મનોનું પાડોશીપણું બહુ હેરાનકર્તા થઇ પડે. આથી ઇટાલી જર્મની ઓરિદ્રયાને લઇ લે તેનો વિરોધ કરતું હતું. પણ હમણાં એનિસીનિયામાં ઇટાલી થાક્યું છે. તેથી હિટલરને રાજી રાખવા કમતે એણે ઓરિદ્રયાને બેડી લેવામાં જર્મની સામે વિરોધ કર્યો નથી.

જર્મની અને ઝેકોસ્લોવેકિયા

મહાયુદ્ધ માસારિકે ઓરિદ્રયાના પાંચ જિલ્લા અને જર્મનીનો કેટલોક પ્રદેશ લઈ ઝેકોસ્લોવેકિયાનું નવું રાજ્ય રચાવ્યું છે. એ દેશ સમૃદ્ધ અને ઉદ્યોગપ્રિય ગણાય છે. એની પ્રજામાં સાકથી પાંસડ લાખ ઝેકપ્રજા અને ત્રીસ લાખ જર્મનો છે. ઝેકપ્રજાએ જર્મનોને દબાવેલા રાખ્યા છે પરંતુ હમણાં ઓરિદ્રયા લીધા પછી જર્મનો ઝેકોસ્લોવેકિયાની સરહદ ઉપર આવ્યા છે. આથી એ દેશ ઘણો ચિંતાતુર થયો છે. એણે રશિયા અને ફ્રાંસ સાથે સંધિ કરી અરસપરસ લશ્કરી કુમક આપવાની ચરતો કરી છે તેમ જ ઝેકોસ્લોવેકિયાએ મોટી લશ્કરી તૈયારીઓ પણ કરી છે. છતાં જર્મનીનું મહાન સૈન્ય આક્રમણ કરે તો એને ધણું ભારે પડી જાય તેમ છે. રશિયા અને ફ્રાન્સ એને મદદ આપે તે પહેલાં તો જર્મનીએ પ્રદેશ છૂટી લે એવી માન્યતા છે. વળી એના ત્રીસ લાખ જર્મન શહેરીઓ ફૂટેલા અને નાઝી દિલસોજવાળાં છે. એ જર્મનોએ પોતાના માટે સ્વરાજની માગણી કરી છે. ઝેકોસ્લોવેકિયાનો દેશ જર્મનીને બોઈતી મોટી રકમની કાચી વસ્તુઓ આપી શકે તેમ છે. રશિયા અને ફ્રાન્સની પેઠે અંગ્રેજોએ ઝેકોસ્લોવેકિયાને આક્રમણ સામે રક્ષણની ખાતરી આપી નથી. હવે હેર હિટલર કેવી નીતિ રચીકારે છે તે ઉપર એનો આધાર રહે છે. હમણાં તરતમાં યુરોપનું ભવિષ્યન આ છે. જર્મની અને રશિયા.

વાહુદીઓ પછી કોઈ પણ પ્રજાને હેર હિટલર ધિક્કારતો હોય તો તે રશિયનો અને સામ્યવાદીઓ છે. એમની સાથે જર્મનીને હાડવેર છે. રશિયન સરમુખત્યારે જર્મની અને જાપાનથી ડરીને કોઈ પણ મહારાજ્યથી વધારે લશ્કર અને વિમાનો ભેગાં કર્યા છે. પરંતુ જર્મની જેટલું ક્વાયની અને શ્રેષ્ઠ લશ્કર એની પાસે નથી. રશિયાનો યુક્રેઈન પ્રાંત અનાજ તથા કાચી ધાતુઓથી ભરેલો છે. એ મેળવવાનો જર્મનીને મહાલોક છે. ઝેકોસ્લોવેકિયાએ રૂમાનિયા, બલ્ગેરિયા, ગ્રીસ, યુગોસ્લોવેકિયા સાથે પરસ્પર સહકારની સંધિ કરી હતી, પરંતુ જર્મનીએ અંદર ફાટ નાંખીને એનો વિખંડ કરાવ્યો છે. એક તરફ રામ-અર્લિનની ધરી કહેવાય છે, બીજી તરફ

રશિયન-ફ્રેંચ મૈત્રી છે. અંગ્રેજો ને પણ નમે છે તેને અતુસર છે. રશિયાને રાજ્યલોભ નથી, પણ જર્મની અને જાપાન તેને બહુ ચિંતા કરાવે છે.

જર્મની અને યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો

યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોમાં પોલાંડ પાસે પૂર્વ જર્મનીનું બંદર ડાન્ઝગ મહાયુદ્ધની અધિ પછી આવેલું છે. એ બંદર પાસે પૂર્વ પ્રશિયામાં મિતરાજ્યોએ જમીનનો એક લાંબો વિભાગ ને પોલીસપટ્ટી તરીકે છે તે પણ પોલાંડને અપાવ્યો છે. એની વ્યવસ્થા પ્રગતિ કરે છે. પોલાંડ પાસેથી જર્મનીને આ પ્રદેશ નોંધાવે છીએ. પરંતુ હમણાં તો પોલાંડને ફ્રાન્સના આશ્રય માંથી ખેંચી જર્મનીએ પોતાના સહકારમાં લીધું છે. એટલે પોલાંડ પાસે હમણાં જર્મની કાંઈ ભાગણી કરતું નથી. જર્મનીને પૂર્વ યુરોપનો પ્રદેશ નોંધાવે છીએ. હેર હિટલર સમય આવ્યે વચનો અથવા સંધિઓ તોડી નાખવાની ક્ષતિ ધરાવે છે. એટલે એ ભવિષ્યમાં કાના ઉપર આક્રમણ કરશે તે કહી શકાતું નથી. જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રજાતંત્ર ધરાવતું સ્વીટ્ઝર્લંડ પણ ચોક્કસ જિંદી પોતાના લડાયક સાધનોની મજબુતી કરે છે. હોલાન્ડ ખૂબ નાનો દેશ છે છતાં પોતાના કરતાં ઓછા ગણાં સંસ્થાનો ધરાવે છે. એને પણ પોતાની સલામતી માટે મોટા અંદેશો યાચ છે. હેર એડોલ્ફ હિટલરે સૌ રાજ્યોનાં કપાળો ઉપર કરચલીઓ પાડી દીધી છે. યુરોપનું શસ્ત્રીકરણ

હેર હિટલર અને મુસોલિનીના સંયુક્ત બળથી યુરોપ ધૂણી બેઠ્યું છે. યુરોપનું વાર્ષિક ખર્ચ આ થોડાં જ વરસોમાં પાંચ ગણું ચઢ્યું છે. બધા દેશો ભયંકર વિનાશનાં સાધનો વસાવવા મંડી પડ્યા છે. હજારો શસ્ત્રસરંજામનાં નવાં કારખાનાં બેઠાં થયાં છે. સ્વીડન જેવા દેશો લશ્કર કાઢી નાખી નિઃશસ્ત્રપણું સ્વીકાર્યું હતું, તેને પણ શસ્ત્રો અને લશ્કર ફરી વસાવવાં પડ્યાં છે. ઈંગ્લંડનાં કારખાનાં પૂરતાં વિમાનો તૈયાર કરી શકતાં નથી. તેને પણ ૧૦૦૦ વિમાનો અમેરિકા પાસેથી ખરીદવા પડ્યાં છે. અમેરિકા જેવા દુરના દેશને પણ શસ્ત્રીકરણ માટે અબજો ડોલર ખર્ચવાની ગોઠવણ કરવી પડી છે.

હેર હિટલરની લોકપ્રિયતા

જર્મની એને પોતાનો ઉદ્ધારક માને છે. આર્થિક રીતે જર્મનીની પ્રજા સુખી કે સમૃદ્ધ નથી, પરંતુ હેર હિટલરે જર્મનીનો પરદેશોમાં ને સિંકો બેસાડ્યો છે તે માટે દરેક જર્મન મગફરે છે. એણે જર્મનીમાં મોટા સુધારા કર્યાં છે. હિટલર જર્મનીમાં ખૂબ લોકપ્રિય છે. એ લશ્કરનો વડો, મનવારોનો મુખ્ય નેતાશ્રેષ્ઠ, વિમાનોનો અધિક્ષાતા, જર્મનીનો મુખ્ય પ્રધાન, મંત્રાલય અને અધ્યક્ષ છે. દેશ પાસે પણ એના જેટલી સત્તા નહોતી. એનું નસીબ ખૂબ શુભ છે. સને ૧૯૩૩માં તો એણે શાસનભાર લીધો. પાંચ જ વરસમાં એણે જગતને ધૂળની મુક્યું છે. એનું મનુષ્યત્વ કે પ્રતિભા મહાન નથી. એ વિદ્વાન કે બહુશ્રુત નથી. કુવારો, વ્યસન વગરનો, એકમાર્ગી, સાદો પુરુષ છે. એની નિખાલસતાથી અને જર્મનીને મહાન રાષ્ટ્ર બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષાથી એ આજે જર્મનીનો અને યુરોપનો નેપોલિયન બન્યો છે.

(૧) વિનાશને પંથે

[ગોરી પ્રગ્નની એક કલંકકથા]

માનવ સંસ્કૃતિનો એ પાપાણુયુગ હતો. માનવી છુદ્ધિએ તરાપાની શોધ કરી હતી. કૃતરાને જંગલમાંથી આણી લોકો તેને પાળતાં શીખ્યા હતા અને કારીગરીનાં સાધનો પથ્થરમાંથી રચાતાં હતાં. તેવા એક સમયે જૂમધ્ય સમુદ્રના પ્રદેશનો ત્યાગ કરી કેટલાક માનવ સમૂહોએ છુદે છુદે રથજે વસાહતો કરી; તેમાંની એક વસાહત તે ઓસ્ટ્રેલિયા. તેમના વંશજો હજુ પણ તે ભૂમિ પર પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રહ્યા છે.

ઓસ્ટ્રેલિયાનાં આ મૂળ વતનીઓ જ્યાં જ્યાં સ્વતંત્ર જીવનવ્યવહાર કરી શકે છે ત્યાં ત્યાં હજુ પણ તે યુગના પારધિની જેમ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે. તેમની સમાજ-વ્યવસ્થાનાં બંધનો કડક અને આંતરીઘૂંટીવાળા હોય છે. તેમનું નૈતિક આચરણ-તેઓ જે પ્રકારનું સામાજિક જીવન ગણે છે તે દૃષ્ટિએ જોતાં-અત્યંત જાંચી કક્ષાનું છે. તેમના મનોવ્યાપારને વ્યક્ત કરવા તેમની ભાષાસમૃદ્ધિ વિપુલ છે. તેમનો વર્તણૂક ભાઈચારાનો હોય છે. તેઓ વિશ્વાસઘાતી હોતા નથી. મળખૂત કારણ ન મળે ત્યાં સુધી તેઓ વેર લેતા નથી. ખરેખર, આવી નિર્દોષ પ્રગ્નનો સંહાર કરવામાં આક્રમણુક ગોરી પ્રગ્નએ જાંરે અન્યાય કર્યો છે.

સઘળા માનવવંશરાશ્ત્રીઓ કબૂલ કરે છે કે આ પ્રગ્ન માટે ગોરી સંસ્કૃતિ અને પાંશ્ચાત્ય વાતાવરણને અનુરૂપ થવું કેવળ અશક્ય છે. આ પ્રગ્ન પ્રતિ સરકારને માનની લાગણી હોય, તેનું અને તેની સંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાની સરકારની શુભ નેમ હોય તો સરકારે અવશ્ય ઉદાર અને સંસ્કૃત ઉપાયો યોજ્યા જોઈએ. કારણકે ગોરી સંસ્કૃતિમાં તેમને જોળવી દેવાના સર્વ પ્રયાસો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. ઓસ્ટ્રેલિયન સરકારે આવી ઉદાર નીતિ કદીય અમલમાં મૂકી નથી એ સખેદ નોંધવું પડે છે. ૧૯૦૬ના સરકારી વાર્ષિક અહેવાલમાં રેન્સે સમીક્ષ કરે છે કે 'જો સરકારની શુભ દાનંત હોત તો આ પ્રગ્નની હસ્તી જાળવી શકાત.' ૧૯૨૪નો સરકારી અહેવાલ તે કથનની પરિપૂર્તિ કરે છે કે 'ભૂતપૂર્વ અનુભવ તેનાથી વિરુદ્ધ વસ્તુ જ કહે છે.' પણ આ પ્રયાસો શાથી વંધ્ય નીવડ્યા, સરકાર આ પ્રગ્નની હસ્તી જ જાળવવા ઈચ્છતી નથી કે આ જાગીરય કાર્ય મૂળે જ અશક્ય છે વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા આ અહેવાલ કરતો નથી.

આ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવા તેની કારણપરંપરામાં ઊતરીએ તો આપણને અરેરાટી છૂટ્યા વિના રહે નહિ. ૧૭૮૮ની સાલમાં ઓસ્ટ્રેલિયાની ભૂમિ પર ગોરી પ્રગ્ન સાંસ્થાનિક પ્રગ્ન તરીકે વસવાટ કરવા આવી ત્યારે આ મૂળ વતનીઓની વસ્તી ઓછામાં ઓછી ગણીએ

તોય ત્રણ લાખની હતી; અત્યારે તેમની સંખ્યા ૫૫૦૦૦ થઈ ઓછી છે; અને એમાંથી વ ત્રીસ હજાર જેટલા જ તેમની સમાજ વ્યવસ્થાના એક યા બીજા સ્વરૂપે પોતાનું જીવન ગાળે છે. આ રીતે આ મૂળ વતનીઓને વર્ણસંકર બનાવવાની પ્રવૃત્તિ દિનપ્રતિદિન વધુ અડપથી આગળ ધપે છે. અને આવા વટલી ગમેલા મૂળ વતનીઓની સંખ્યા રોજબરોજ વધતી જાય છે. આજે છેલ્લા દાયકામાં તેમની (વર્ણસંકર) વસ્તી ૧૧૦૦૦ થી વધી ૨૨૦૦૦ની થઈ છે!

ન્યૂ સાઉથ વેસ્ટ અને વિક્ટોરિયામાં આ મૂળ વતનીઓનો અડધી વિનાશ થઈ રહ્યો છે તે જોતાં સ્થિતિ સરકાર પોતાને દલિત અને નિર્ભય પ્રજાઓના રક્ષક તરીકેનો દાવો કરે છે તેની ઉપર આ ઘોરકલંક રૂપ છે; કારણ કે ન્યૂ સાઉથ વેસ્ટમાં ગોરી પ્રજાએ પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે આ પ્રજાની વસ્તી લગભગ ૪૦૦૦૦ ની હતી; ૧૮૭૧ માં તેમની વસ્તી માત્ર ૧૨૯૮૩ની, ૧૮૮૧માં ૧૧૮૪૩, ૧૮૯૧ માં ૫૦૯૭, ૧૯૦૧ માં ૩૭૭૮, ૧૯૧૧ માં ૨૦૧૨, ૧૯૨૧માં ૧૫૬૭, અને અત્યારે તેમની સંખ્યા કેવળ ૬૦૬ની જ છે! વળી તેઓ પોતાનું જીવન ગોરી પ્રજાનો મહેરજાની પર ગુજારી રહ્યા છે.

વિક્ટોરિયા તો આ કલંકગ્રસ્ત નિકેન ક્યામાં તાત્કાલિકા સિવાય બધાં સંસ્થાનોથી ટપી જાય છે. ત્યાં ત્યારે વસાહત સ્થાપવામાં આવી ત્યારે મૂળ વતનીઓની સંખ્યા ૧૧,૫૦૦ની હતી પણ અત્યારે તો તેમનો નાશ થતાં યતાં સરકારી આંકડા પ્રમાણે માત્ર ૪૮ જ રહ્યા છે. તેમાંથી શુદ્ધ અને સાચા મૂળ વતનીઓ તો અર્ધા પણ નહિ હોવા. અને જે જીવે છે તે બધા ઘરડા અને અસક્ત થઈ ગયા છે. તેમનાં મૃત્યુ પછી વિક્ટોરિયામાં મૂળ વતનીઓનું નામનિશાન રહેશે નહિ.

આ બધા આંકડાઓ ઉપરથી ૧૯૨૪ના સરકારી નિવેદનને અનુમોદન મળે છે કે આ પ્રજાના અસ્તિત્વની રક્ષા સફળતાપૂર્વક થઈ શકી નથી. પણ જિન્ટલ, ૧૯૦૬ના સરકારી નિવેદનના વિધાનને પુષ્ટિ મળે છે કે સરકારને આ પ્રજાના અસ્તિત્વના રક્ષણની દાનત હતી કે કેમ. કદાચ સરકારની આવી શૂન્ય નેમ હોય તો તે અવસ્ય તેના તંત્રમાં એક વા બીજે સ્વરૂપે આવિર્ભાવ પામી હોત. પણ સરકારે તો માત્રૂલી અને નિરર્થક કાયદાઓ ધડી આજા પ્રજાનો ટાંકપિછોડો જ કર્યો છે. તેને કદાચ આ પ્રજાના પ્રમાણે ઉકેલ લાવવા માટે નિષ્ણાત માનવવચસાસ્ત્રીઓની એક સમિતિ રચવાનુંય સૂઝ્યું નથી.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે સરકારે આ જાખમમાં કંઈ કર્યું નથી તો જાહેર પ્રજામતે સરકાર પર કેમ દબાણ કર્યું નહિ? આ સંબંધમાં વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે સામાન્ય ગોરી ઓસ્ટ્રેલિયાના આ મૂળ વતનીઓ વિશે ધોર અજ્ઞાન સેવે છે. શહેરમાં બીજા માગી રખડી ખાતા પરાપજવી મનુષ્યો તરીકે તેઓ તેમને પિછાને છે. તેઓ જીવે કે મરે તેની તેમને પડી નથી.

ઓસ્ટ્રેલિયાની આ કાળી કથની એક સંકટ પહેલાંના તાત્કાલિકાના સ્મરણ કરાવે છે. માત્ર સરકારની બેદરકારી અને અજ્ઞાનને લીધે ત્યાંના મૂળ વતનીઓનો ધીરે ધીરે નાશ થતો ગયો અને અત્યારે તેમનું નામનિશાન પણ જડતું નથી. દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં માત્ર એક જ દોષત્ત સોસાયટી છે અને તે તાત્કાલિકામાં, આવી સંસ્કૃત અને સંસ્કારી પ્રજા મૂળ વતનીઓના વિનાશ પ્રત્યે ઉપેક્ષાશીલ દાખવે એ અરેખર તેમના પર. કાળું લાંછન છે.

આસ્ત્રેલિયામાં પાંચપાંચ શ્રેણી સોસાયટીઓ અને ૭ વિદ્યાપીઠો છે. અને એક વિદ્યાપીઠમાં તો માનવવંશશાસ્ત્રના અભ્યાસ અર્થે સગવડ પણ છે. પરંતુ, આ કહેવાતી વિદ્યાપીઠોએ મૂળ વતની પ્રજાના શ્રેયક્ષણ અર્થે સરકારને સમજાવી નથી કે તેમની તરફ હમદર્દી દર્શાવવા બહાર પ્રજામતને કેળવ્યો નથી.*

કે. પુ. એ.

(૨) લોકસાહિત્ય અને ચલચિત્રો

લોક-રિવાજો, લોક-ઉત્સવો વગેરેને ચલચિત્રોમાં જાળવી રાખવાનો પદ્ધતિસરનો પ્રયાસ અઘાપિ પર્યંત ઐટલિટનમાં નહિ જોવો જ થયો છે. જ્યારે આ રિવાજો, ઉત્સવો, કથાનકો વગેરે અપાટાબંધ લુપ્ત થતાં જાય છે ત્યારે તેમની ચલચિત્રોમાં જાળવણી અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ આવશ્યક છે.

સિટનના વિદ્વાનોને આનો વિચાર સરખોય આવ્યો નથી એવું તો નથી જ. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં ડેનિયલ્સ અને સેલિંગમેન નામના બે વિદ્વાનો ન્યૂગીનીમાં જઈ ત્યાંના રીત-રિવાજો, ઉત્સવો વગેરે ચલચિત્રમાં ઉતારી લાવ્યા હતા. વર્ષો, ૧૯૨૪માં મર્ડુમ સર બ્રાહ્મણીન સ્પેન્સરે આસ્ત્રેલિયાની મૂળ વતની પ્રજાનાં નૃત્યો વગેરે ચલચિત્રોમાં ઉતારી તેમનું અભ્યાસની દૃષ્ટિએ રદ્દી કર્યું છે. પણ સિટન તલપદમાં આવો એક પ્રયાસ આ દૃષ્ટિએ થયો નથી.

સિટનના પંડિતોની આ દિશામાં હમણાં જ આંખ બંધી છે. ૧૯૩૫માં આંતર-રાષ્ટ્રીય લોકનૃત્યોનો એક જલસો લંડનમાં ઉજવાયો હતો. તે પ્રમંથે યુરોપના જુદા જુદા દેશનાં લોકનૃત્યોની દિશ્મો બતાવાઈ હતી. આ જોઈ લોકસાહિત્યના અભ્યાસમાં ચલચિત્ર પણ મહત્ત્વનું સાધન છે એમ ત્યાંના માનવવંશશાસ્ત્રજ્ઞોને સમજાયું. આ ઉણપ ટાળવા ત્યાંની ત્રણ જુદી જુદી ંસ્થાઓએ પ્રયાસ આદર્યો છે. અને જુસાઈ જતા લોકસાહિત્યનાં વિધિવિધ અંગેને ચલચિત્રોમાં જાળવી અભ્યાસની પરિપૂર્ણતા ફરી છે.+

કે. પુ. એ.

(૩) હિંદનો વેપાર: ૧૯૩૬-૩૭

૧૯૩૬-૩૭ની સાલમાં હિંદની નિકાસની કિંમત રૂ. ૧૯૬ કરોડ હતી. આ કિંમત ૧૯૨૮-૨૯ની સાલ કરતાં રૂ. ૧૩૪ કરોડ ઓછી, પણ ૧૯૩૫-૩૬ની સાલ કરતાં વધારે હતી.

૧૯૩૬-૩૭માં હિંદની આયાતની કિંમત રૂ. ૧૨૫ કરોડ હતી, જ્યારે ૧૯૩૫-૩૬ ને ૧૯૨૮-૨૯માં અનુક્રમે રૂ. ૧૩૪ કરોડ અને રૂ. ૨૫૩ કરોડ હતી.

હિંદના કાચા માલની માગમાં સુધારો થયો છે. આને લીધે તે દરેક ચીજના ભાવમાં પણ ઓછાવતો વધારો થવા પામ્યો છે અને તે ચીજોની નિકાસના જથ્થામાં પણ વધારો થવા પામ્યો છે.

૧૯૩૬-૩૭માં હિંદનો નિકાસ વેપાર કંઈક વધ્યો તો ખરો જ. છતાં મંદી પહેલાંના ૧૯૨૮-૨૯ની સાલ કરતાં આ વરસનો આયાત અને નિકાસ વેપાર ધણો ઓછો હતો.

* 'ધી ટાઇમ્સ' લંડન તા. ૨૬-૧-૩૮

+ 'નેચર': તા. ૧૨-૩-૩૮

૧૯૩૬-૩૭માં દિંદના લાભમાં રૂ. ૯૨ કરોડનો વેપાર થયો, જ્યારે ૧૯૨૮-૨૯માં રૂ. ૫૨ કરોડનો તે ૧૯૩૫-૩૬માં રૂ. ૬૭ કરોડનો થયો હતો.

૧૯૩૨-૩૩માં દિંદમાંથી સેનાની નિકાસ ચાર થઈ. ૧૯૩૨-૩૩માં રૂ. ૬૬ કરોડનું સોનું પરદેશ ચડ્યું. ૧૯૩૬-૩૭માં રૂ. ૨૮ કરોડનું સોનું નિકાસ થયું.

૧૯૩૬-૩૭માં રૂ. ૧૪ કરોડની ચાંદી દિંદમાં આવી.

૧૯૨૯-૩૦ની સાલ કરતાં ૧૯૩૬-૩૭ની સાલમાં શેરડીનું વાવેતર ૭૫ ટકા વધ્યું. ખાંડના ઉદ્યોગના વિકાસનું જ આ પરિણામ.

અગરડીના વાવેતરમાં પણ વધારો જણાયો હતો. આનું કારણ એ હતું કે મુનાઇટેડ કિંગડમના બજારમાં અહીંની અગરડીને વધારે પસંદગી મળવાને કારણે તેની માગ ત્યાં વધી.

૧૯૩૬-૩૭માં કેલસા મિથાસ તમામ ઉદ્યોગોમાં સારો વધારો જણાયો. ૧૯૩૨ની સરખામણીમાં શેરડીનું ઉત્પાદન ત્રણગણું થયું. સુતરાઉ કપડાના માલનું ખર્ચાનું થયું. ૧૯૨૮-૨૯ની સરખામણીમાં રીમેન્ટમાં ૮૦ ટકાનો, સ્ટીલમાં ૭૦ ટકાનો અને કાગળમાં ૨૫ ટકાનો વધારો થયો. ૧૯૩૨-૩૩ની સરખામણીમાં જ્યુટના માલમાં ૩૮ ટકાનો વધારો થયો.

આ આંકડા સ્પષ્ટ બતાવે છે કે દિંદમાં ઉદ્યોગીકરણ વિનુતવેગે વિકસી રહ્યું છે.

(૪) હિંદમાં દોર

સંયુક્તપ્રાંતની ધાસચારા સમિતિના પ્રમુખ મિ. ઈ. એ. રિમથએ તા. ૪-૧૧-૩૭ના *Statesman*માં દિંદનાં દોરોના પ્રશ્નની જાણવટ કરતો એક મનનીય લેખ લખ્યો. લેખક જણાવે છે કે દિંદમાં જ્યાં મળીને ૨૨ કરોડ દોર છે. જાંની, ફાન્સ, ખિટન, નોર્વે, દોલેન્ડ, બેલ્જિયમ, ડેન્માર્ક, ફોર્મોસા, યુ. એસ. એ., દક્ષિણ આફ્રિકાનું મુનિયન, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ અને આર્જેન્ટાઈન એ જ્યાંમાં મળીને કુલ ૧૮ કરોડ ૨૦ લાખ દોર છે. આ જોતાં આપણા દેશની પશુસંપત્તિ કેટલી જાણી છે એનો ખ્યાલ તરત જ આવી જાય છે.

એ લેખમાં વિસ્તારપૂર્વક અને વિગતવાર જે દર્શાવેલું રહ્યું થઈ છે તે ઉપરથી સમગ્રપણે છે કે અત્યારે ૨૨ કરોડ દોર મારફત જે કામ લેવામાં આવે છે તે જ કામ એના કરતાં ઓછાં પાનું વધારે સરળતા દોર મારફત મળી શકે એમ છે. દિંદનાં દોરને પોષણ માટે જરૂરી મજાબ તેના કરતાં ઓછા ખોરાક મળતો હોય છે, એટલે એમનાંમાં કામ આપવાની તાકાત વાવવા માટે સૌથી પહેલું તે એ દેવવાની જરૂર છે કે એમને પૂરતા પ્રમાણમાં ધાસ મળે. આને માટે ખેડાણ થવા વગર પડી રહેતી હોય એવી જમીનોમાં ધાસ ઉગાડવું જોઈએ. એ લેખમાં એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે માનુસને માટે વપરાતું અનાજ ઉત્પન્ન કરવામાં અત્યારે જે જમીન રોકાય છે તે જમીનનો કસ વધારે એકર દીઠ વધારે અનાજ ઉત્પન્ન કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવે તો ધાસચારાના વાવેતર માટે વધારે જમીન ફાળવે પડી શકશે.

દોરની ઓછાદ સુધારવા માટે પણ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. ગામડાંના ધનુ સાથે રખડતા ગમે તેવા રેલિયાજ સાંદથી ચતી વંચરદિ અટકાવવી જોઈએ. સારા જાતી જનના આપણાથી દોરની ઓછાદ વધે એ જનની સજ્જત માણુ રાખીને એની સાથે ને સાથે જ રેલિયાજ જાળવવાએ ખત્રી કરવાનું પ્રચારકાર્ય પણ માણુ રાખવું જોઈએ.

અ. ના. મોદી

(૫) આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં ચાલતાં તોલમાપ

દરેક યીજ અથવા વસ્તુ તોલવાની કે માપવાની અથા આપણા દેશમાં ધણા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવે છે. મહાન અકબર બાદશાહના પ્રધાન ટાડરમદેવે પહેલવહેલી જમીનની માપણી કરાવી દરેક ખેડૂતને ખેતરની કેટલી રકમ સરકારમાં ભરવી તેનું જમીનની ખત પ્રમાણે નક્કી કરી આપ્યું હતું. તે જ પ્રમાણે તેણે તોલ માપ પણ નક્કી કરી આપ્યાં હતાં, એ વાત જરા શક પડતી જણાય છે. કારણ કે તેના કરતાંયે ધણા જૂના વખતમાં તોલની આપવા, લેવાનાં કાટલાં આપણા દેશમાં ચાલતાં હતાં તે આ નીચે આપેલી હકીકતથી જણવામાં આવે છે.

આગેચી ઋષિ કહે છે કે:

સરસવના ચોથા ભાગને આણુ કહે છે. એટલે કે,

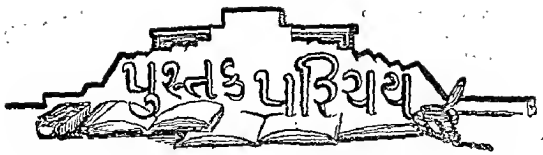
૪ આણુ = ૧ સરસવ	૨ પળ = ૧ પ્રસૂતિ
૪ સરસવ = ૧ માપ (અડદ ?)	૧૦૦ પ્રસૂતિ = ૧ તોલો
૪ માપ = ૧ વાલ	૪ પળ = ૧ કુડળ
૪ વાલ = ૧ સુવર્ણ	૪ કુડળ = ૧ પ્રથ
૪ સુવર્ણ = ૧ કર્ષ	૪ પ્રથ = ૧ આઢક
૪ કર્ષ = ૧ પળ	૪ આઢક = ૧ દ્રોણ

આ પ્રાચીન માપ હાલ આપણા ચાલતા માપ સાથે સરખાવી જોવા માટે આ નીચે આપ્યાં છે :

૧ પ્રસૂતિ = ૮ કુંપની પૈસાભાર	૧ દ્રોણ = ૧૦૨૪ કુંપની પૈસાભાર
૧ અંજલી = ૧૬ " "	૧ કર્ષ = ૨૦૪૮ " "
૧ માનિકા = ૩૨ " "	૧ કોળી = ૪૦૨૬ " "
૧ પ્રથ = ૬૪ " "	૧ ભાર = ૧૬૦૦૦ " "
૧ આઢક = ૨૫૬ " "	૧ ખારી = ૧૬૩૮૪ " "
૧ ગુલા = ૮૦૦ " "	

છગનલાલ વિ. રાવળ

* સ્વર્ગસ્થ ગુજરાતી મહેતાજી રામચંદ્રભાઈ રણછાડભાઈના એક ધણા જૂના હસ્તલિખિત પુસ્તકમાંથી ઉતારો.

સર્જન અને ચિંતન:—લેખક : ધૂમકેતુ. પ્રકાશક : ગૌરીશંકર ગો. જોશી, ખાનપુર, અમદાવાદ. સૌલ એજન્ટ : ગૂર્જર-અન્ય રત્ન કાર્યાલય : શ્રીચીરોડ, અમદાવાદ. કોડ : રૂપિયા:

શ્રીયુત ધૂમકેતુ આપણા સાહિત્યમાં વાર્તાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેટલા જ એક ગદ્ય લેખક તરીકે પણ છે. તેમની વાર્તામાં પણ તેઓ ચીવટપૂર્વક એક ગદ્યના ધડનાર હોવાનો ખ્યાલ આપે છે. અને નિબંધોમાં પણ તેમના ગદ્યના એ જ શુભો જોવા મળે છે.

આ સંગ્રહમાં મુખ્યત્વે સાહિત્ય, કલા અને મંરકારિતાના નિબંધોનો સંગ્રહ છે. નિબંધમાં અમુક જગાએ અમુક વિષયનું લંબાણપૂર્વક નિરૂપણ છે, કોઈ જગાએ અમુક દૃષ્ટિથી લેખકને કહેવાનું હોય તેટલું જ કહેલું છે. બધા લેખો વાંચતાં હરકોઈ કહી શકશે કે લેખકે ઊંચા પ્રકારનું અંગ્રેજી યુજાતી મંરકૃત સાહિત્ય વાંચ્યું છે, અને તે ઉપરથી ઉપજતા પોતાના વિચારો સંભાળથી સંધ્યા છે.

શ્રી ધૂમકેતુના ગદ્યનું એક લક્ષણ તેમની પોતાની લાગણી અને આવેશ તેમાં પ્રકટ થાય છે તે ગણી શકાય. આ લાગણીને લીધે તેમની ભાષા કોઈ જગાએ વક્રત્વ કે વાગ્-વૈભવ બતાવે છે. ઘણા દાખલામાંથી, સ્થલસંકોચને લીધે એક જ લઈએ.

સાહિત્ય, જીવનને ધડવા માટે, બીજાનું જીવન સમજવા માટે, માનવમાનવ વચ્ચેના સંબંધોનો સાચા અર્થ શોધવા માટે, સૃષ્ટિના અંતરંગમાં રહેલી શક્તિ અતુલ્યવા માટે, મૂલ્યપરિવર્તન માટે, યુગધર્મ સ્થાપવા માટે, નવી રચના માટે, નવસર્જન માટે, પ્રગતિ માટે અને એક કલ્યાણકારી પ્રેમ-સૃષ્ટિના વિશ્વવ્યાપી આવિર્ભાવ માટે છે.

આ સારો નમૂનો છે. દરેક વાક્યખંડ નવો વિચાર આપે છે, અને બધાં વાક્યોમાંથી એક સમગ્ર વિચાર સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે. આખું પુસ્તક વાંચતાં વાચકને સમગ્રશે કે આમાં કર્તાની સાહિત્ય પ્રગંધી અને કંઈક અંશે માનવજીવનના અંતિમ ધ્યેય સંબંધી શ્રદ્ધા પણ આવી જાય છે. અત્યારે નીતિ અને કલાના દંદ વિશે કેટલીક જગાએ ચર્ચા ચાલે છે તે ઉપર કર્તાનો આ અભિપ્રાય નોંધવા જેવો છે. વિવેચનના બીજા કેટલાક પ્રશ્નો વિશેના તેમના અભિપ્રાયો પણ જાણવા જેવા છે.

સૌન્દર્ય અને કલા— એ સાહિત્યના ખાસ શબ્દો—આજસુધી કે વિભાસ માટે નહિ, પણ જીવનના અંતરંગ સંબંધોથી જન્મતી યોગના માટે વપરાયેલા શબ્દો છે.

સૌન્દર્ય પ્રતિ સૌન્દર્યની ખાતર આકર્ષણ એ તો જેવા આશ્પણનો મોહ છે, એવો બાલિશતા ભરેલો મોહ છે.

પ્રતિભા નૈસર્ગિક છે એમ કહેવાથી અભ્યાસ વચ્ચેનો બદિષ્કાર થતો નથી.
લાગણીપ્રધાન અને બુદ્ધિપ્રધાન—એવા માનવપ્રકૃતિના એ ભાગ પાડાયે તો, લાગણીને બુદ્ધિ વડે નિયંત્રિત કરવી, અને બુદ્ધિને લાગણી વડે ભિન્નગામી બનાવવી એ બંને કે કુદરતી સંકેત હોય એવું લાગે છે.

હંદ માટેનો આગ્રહ એ જોડેલો કવિત્વના વિકાસ માટે નુકસાનકારક હતો, તેટલો જ અહાંદસી કે અનિયમિત અર્થવર્તિવાળી રચના માટેનો આગ્રહ પણ કવિત્વને નુકસાનકારક છે.

ખીખ દાખલા આપી શકાય પણ સ્થળગુંકાયને લીધે આટલેથી બંધ કરીએ. લેખકની શૈલી સર્વત્ર એક સરખી આકર્ષક છે. તેમના બધા અભિપ્રાય સાથે અમે એક સરખા મળતા નથી, પણ તેવા મતભેદોની ચર્ચાનું આ સ્થાન નથી. પણ લેખકની વિચારસરણીમાં જ ક્યાંક ક્યાંક અમને અમંગતતા જણાઈ છે, ક્યાંક ક્યાંક દોષો જણાયા છે તે તરફ લેખક-વાચકનું ધ્યાન દોરવું જોઈએ. લેખકે કોઈ કોઈ જગાએ કેવળ અત્યુક્તિથી કથનને તીખું બનાવવા જતાં સત્યની મર્યાદા છોડી છે. લાગણીવાળા વક્તૃત્વમાં ક્યાંક અત્યુક્તિ આવે, જેમ કે:

હજોદ એ એક જ સજ્જથી આગળ ધસવા માગતા અધીર બુવાનો ઘણી વખત ખાતર અને ખીજ એ બન્ને શબ્દો વિષે અજ્ઞાન હોય છે.

અહીં ‘શબ્દો વિષે અજ્ઞાન’ એ વાક્યખંડ આપણે અક્ષરશઃ માનતા નથી, એ એક બોલવાની છટા છે. પણ શિક્ષણ-પ્રજ્ઞાવિકા ઉપર આક્ષેપ કરતાં તેઓ કહે છે કે છોકરું “એ સ્ટેન્ડર્ડ કરતાં આગળ હોય તો એ મૂર્ખ ગણાવું જોઈએ; એ સ્ટેન્ડર્ડ કરતાં પાછળ હોય તો ઠેક ગણાવું જોઈએ.” વિદ્યાર્થી ધોરણ કરતાં વધારે હોશિયાર હોય તો મૂર્ખ ગણાય છે એ ખોટો આક્ષેપ છે. આપણે બધા એવા અનેક વિદ્યાર્થીને જાણીએ છીએ જેની હોશિયારીની શિક્ષકોએ કદર કરી છે. અને અત્યંત તેજસ્વી છુદ્ધિને લોકો ન પારખી શકે એ દોષમાંથી તો કોઈ જન્મનો કે સંસ્થા કે વ્યક્તિ પણ ભાગ્યે જ મુક્ત હશે! એ જ પ્રકારની અત્યુક્તિ, અમને ‘મિથોવન અને મરઘાભાઈ’ના લેખમાં જણાય છે. ‘મિથોવન’ની કે કલાકારની એટલી બધી ઉપેક્ષા નથી થઈ, જેથી મરઘાભાઈ કે ખેડૂતનો એટલો બધો ઉપહાસ કરવો જોઈએ. તેમજ “અમે એ જ જણા-જેમાં એક પૃથ્વી હંદ લખે ને ખીજો પૃથ્વી હંદ વાંચે” એમાં પણ ખોટો આરોપ મૂકીને તિરસ્કાર કરેલો છે. કોઈ સાહિત્યકારે એવું નથી કહ્યું એટલું જ નહિ, કોઈ સાહિત્યકારે એવું પણ કયું નથી કહ્યું કે જેથી આટલી અતિશયોક્તિ પણ કરી શકાય. નામ દીધા વિના, સમજા પક્ષનું અવતરણ આપ્યા વિના, અક્ષર, ઉપહાસની ભાષામાં રાચવા માટે આવી અત્યુક્તિ કરવી એ અન્યાય છે. આ રીતે ન્યાયી કે અન્યાયી તિરસ્કારને લીધે કર્તાના વિચારો ઘણી જગાએ અમને અવિશદ અને ગોટાળા-વાળા અસ્પષ્ટ થઈ ગયેલા જણાય છે. લેખકે સંસ્કારિતા વિશે ઘણી જગાએ લખેલું છે. ‘સંસ્કારિતા’ના લેખમાં તેઓ કહે છે:

યુક્તિપુરઃસર દેવાયું કુંકાર મનમોહન કરવાં બાપનું જલ્લુ ફેંડવા મથનાર કહો કે બરો એછા હોશિયાર કહે હોય ને છે, પણ તેમને જીવનવિગ્રહ વધારે સમ્યાદથી સમજવા મથનાર સંસ્કારી ગણવા જોઈએ.

અહીં જેમણે વિચારો કે ખ્યાલોનો મૂંચવાડો ચલો જણાય છે. ખિલકુલ ભણ્યા ગણ્યા વિનાનો, રીતભાત પણ નહિ જાણનારો એવો કોઈ અશિક્ષિત ખીખ કોઈ ઉપાયનો વિચાર ક્યો વિના કે કરી શક્યા વિના બાપનું દેવું ભરે એટલે એ સંસ્કારી? ભણાઈ કે સારાપણું અને સંસ્કારિતા બન્ને એક જ? અને બાપનું દેવું ભરે છે તે શું જીવનવિગ્રહને સમજવા માટે ભરે છે? માત્ર રૂઢિયો, ખીખું કાંઈ ન સજ્જવાથી, કે બીકથી ભરતો હોય છતાં તેને જીવન-વિગ્રહ સમજતો કહી શકાય? કાપડેસર બાપનું દેવું ભરવા ન બંધાયેલો માણસ ભરવાની ના

પાડે એટલા જ ઉપરથી એ અર્થસ્કારી થઈ ગયો? અંરકારિતાં વિશે લેખકે ઘણી જગ્યાએ વિધાનો કર્યા છે અને એમાં અમને વિચારોની ગૂંચવણ જ દેખાઈ છે.

‘ઈશ્વરના સ્થાન’ના લેખમાં પણ અમને કર્તાના વિચારોમાં તાર્ત્વિક દોષો જણાયા છે.

મનુષ્યદેહમાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી સુષ્પ રહે અને પછી અચાનક જાગી જાય એવાં રોગગ્રીવ હોય સકે છે. ક્લાસમાં ઉપદેશનો વ્યાધિ પ્રબલોદીમાં એવો દેરદેર કરી રહ્યો છે કે હવે ધીમે ધીમે પ્રભને એ સદી ગયા છે. પણ ફિરંગી લોકોએ એ જ વ્યાપિ હિંદી પહાડી જતોને આપ્યો ત્યારે એનું નિકંદન નીકળી ગયું હતું. નીતિચિંતિની ટોડા જતિનો કંતિદાસ જાણનાર તેના આંકડા પણ આપી શકશે. ઈશ્વરની આપણી બાવના વિશે પણ એવું જ છે. પ્રબલોદીમાં એ સદી ગયેલ છે, એટલે હવે એની અસર રહી નથી. એની બાવનાએ બાળપણમાં માનવજાતિને દોરી હતી. એટલા માટે આજે ઈશ્વરની બાવનાનું છવનમાં સ્થાન નક્કી ન થાય, તો જેમ જૂના વખતમાં—મધ્ય યુગમાં—ઈશ્વરને નામે અકૂત્યા થયાં હતાં, તેમ આ વિજ્ઞાનયુગમાં ઈશ્વરને જૂંસી નાંખવાને નામે નવો જતનમાં અપકૂત્યા થાય.

પ્રથમ તો ઈશ્વરની શ્રદ્ધાને રોગનાં જેવું સાથે સરખાવવી એ હિતોપમા છે—અપદેશાન્ત છે. લેખકે ઈશ્વરને માનતા જણાવ્યું છે તો તેમણે આપી ઉપમા ન આપવી ઘટે. ખીજું આ દેશાન્ત કોઈ રીતે લાગુ પડતું નથી. લેખકે કહે છે તેમ જો ઈશ્વરની બાવના સદી ગઈ હોય તો પછી વિજ્ઞાનયુગમાં તેને જૂંસી નાંખવાનો જરૂર શી પડી? સદી ગયેલાં રોગજનુ સામે લડવા જાય એવું વિજ્ઞાન ગાંડું નથી! વળી ઈશ્વરની બાવનામાં પ્રેમ સત્યાસત્યનો છે, રોગનાં જનુઓમાં એવો કોઈ પ્રેમ નથી. ખરી રીતે આ ચર્ચામાં રોગજનુનું દેશાન્ત અપરુચિપાણું અને અનુચિત છે. રોગજનુની અને ટોડાની વાત જ ન જાણતું હોય તેને એ કહેવા જેવું છે, પણ તેને માટે તે વિષય ઉપર જુદો નિબંધ લખાવો જોઈએ. તેને ઈશ્વરની વાતમાં લખવાની જરૂર નથી. અને ઈશ્વર વિશેની આખી ચર્ચા અદાર્શનિક રીતે, થઈ છે. લેખકને સાહિત્ય કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો યોગ્ય ક્ષાયતા જણાય છે.

વાર્ગ્યલક્ષનાં લયસ્થાનો, વક્રત્વના અલંકારો અને તેમાં ખાસ કરીને વિરોધાભાસ છે. નીચેનું વાક્ય જોઈએ:

બાવનાવાદે વિચારને આગળ કર્યા, વ્યક્તિએને તણ દીધી; વાસ્તવવાદે વ્યક્તિએને આગળ કરી, વિચારને તણ દીધા; પહેલાને તજતાં ન આવડ્યું; બીજાને લેતા ન આવડ્યું. પહેલાએ માયા સરજી બીજાએ માયાની રૂપે. પહેલાએ પારિવર્તન અને શુભાજી જ નોંધ્યાં, બીજાએ ગરબ અને પાપખાતાનાં જનુઓ જ.

બન્ને વાદોના તફાવત વિશે કહેલી વાતોમાં ઘણી સાચી છે. પણ બાવનાવાદે ‘માયા’ સરજી અને વાસ્તવવાદે ‘માયાની રૂપે’ સરજ્યાં એટલે શું? માયા એટલે તો મિથ્યા, અસત્ય. બન્નેમાં અદી ફરક શો પડ્યો? માયાનાં રૂપો સરજ્યા વિના માયા સરજી શકાય? આવાં કથનો, દેશાન્તો સાથે આવનાં હોય તો કેમકે પણ રપષ્ટ થાય. દેશાન્ત વિના, અવતરણ વિના દેવજ સામાન્ય બાવામાં લખવાનું આ એક લયસ્થાન છે.

કોઈ કોઈ જગ્યાએ લાંબાં વાક્યો લખવા જતાં, ચપ્પોનો શ્રંગધ વીસરાઈ વ્યાકરણ-દોષો થયા છે.

તોપો વિરની ઉલ્લામાં ઉલ્લી વૈજાનિક શોધ એવી થાય કે એને એક જોડે દસ દબાર માણસ વસાવી શકાય, તો અનિવાર્ય રીતે જ એક બીજી પરિસ્થિતિએ જન્મ લેશે તહો; અને તે એવી રીતે વસાવી શકાય માટે દસ દબાર માણસો લેનાં કરવાનો.....

‘ખીજ પરિસ્થિતિએ જેમ લેવો રહ્યો’ ‘અને તે (પરિસ્થિતિ) દસ હજાર માણસો ભેગાં કરવાની’ એમ જોઈએ. પણ આવી સરતચૂક બહુ એકી જગાએ થઈ છે. અને કંઈ બહુ મહત્વની નથી. કાંઈ જગાએ ઉતારેલાં અવતરણો ગ્રંથો વિનાનાં છે. જેમ કે “સઘળા ધર્મો માનવધર્મ શીખવા માટે છે.” એ વાક્ય આગળ નિશોની કરી “To do good is more pleasing than to receive good” વાક્ય ઉતાર્યું છે પણ એ વાક્યમાં અવતરણ મૂકવા જેવો ગ્રંથ નથી.

૫. ૧૫૧મે લખેલું છે: “પણ કલાકારે, કલાનો ધાર્મિક વિકાસ, હેગલ કહે છે એ શબ્દોમાં—In art the idea was present for perception: in religion it is present for conception—સમજવો જોઈએ.” અંગ્રેજીનું ગુજરાતી કર્યું નથી. પણ અંગ્રેજી સમજનાર પણ આમાં શ્રી ધૂમકેતુ શું કહેવા માગે છે તે ભાગ્યે જ સમજી શકશે ! આ વાક્યમાં હેગલે કલાના ધાર્મિક વિકાસ વિશે કયું કહ્યું જ નથી. કલામાં ભાવનાનો પ્રત્યક્ષ સંસ્કાર (perception) થાય છે, અને ધર્મમાં ભાવના શુદ્ધિમદ્ધ (conception) માટે રજુ થાય છે. આમાં કલાનો ધાર્મિક વિકાસ કયાં આવ્યો ? અને કલાનો ધાર્મિક વિકાસ એ પદનો શ્રી ધૂમકેતુ શો અર્થ કરે છે ? આ વાક્યોથી વાચકને એ શું કહેવા માગે છે ? ૧૫૩મા પાના પર પણ એમ અંગ્રેજી વાક્ય અર્થ કે ભાવાર્થ આપ્યા વિના મૂકી દીધું છે. આ પદ્ધતિ એકંદર બ્રામક છે અને જુવાન વાચકને શિથિલ રીતે વિચાર કરવાની ટેવ પાડે એવી છે.

શ્રી. ધૂમકેતુએ કાંઈ કાંઈ જગાએ શબ્દોનો જે અર્થ કર્યો છે તે વધારે સ્પષ્ટીકરણ માગે છે. “વાસ્તવવાદ અને ભાવનાવાદ”ના નિગંધમાં ૫. ૬૫ મે તેઓ કહે છે. “શુદ્ધિ-શાળાઓને અને પ્રત્યક્ષવાદીઓને ‘ત્યાં કાંઈ જ નથી’ એવી ખાતરી હોય છે, ત્યાં એવા કાંઈ જ નથી માં ‘કાંઈક છે’ એ અનુભવવાની શક્તિ સઘળાને મળેલી હોતી નથી. એ શક્તિને સામાન્ય અર્થમાં ‘સમાધિ’ કહી શકાય. આગળ જતાં કહે છે: “દંડીએ ‘કાવ્યાદર્શ’માં સમાધિને કાવ્યનો મુખ્ય ગુણ ગણ્યો છે:

સદેતદકાવ્યસર્વસં સમાધિર્નામ યો ગુણઃ ।

કવિસાર્થઃ સમગોઽપિ સમેનગ્રપ્રજીવતિ ॥ ”

અહીં અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. દંડી ‘સમાધિ’ શબ્દ કયા અર્થમાં વાપરે છે ? એ અર્થમાંથી શ્રી. ધૂમકેતુને ઈષ્ટ અર્થ કંઈ રીતે નીકળી શકે ? શ્રી. ધૂમકેતુ જે અર્થ કાઢવા માગે છે તે કાવ્યનો ગુણ ગણી શકાશે ? આ બાબત સ્પષ્ટ કર્યા વિનાનો ‘સમાધિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કેવળ વિચારગોટાળો ઉત્પન્ન કરે છે. આમ કહેવાથી, વાચક દંડીના ‘સમાધિ’ શબ્દનો, અને કાવ્યના ગુણનો, કશો જ અર્થ સમજી શકવાનો નથી એટલું જ નહિ, પણ દંડીના અવતરણથી શ્રી. ધૂમકેતુનું વક્તવ્ય જરા પેણુ વધારે સ્ફુટ થવાનું નથી. બહુ બહુ તો વાચકને ‘દંડી’ અને ‘સમાધિ’ એ શબ્દો આવડશે, અને ‘સમાધિ’ શબ્દને દંડીને નામે ગમે તે અર્થમાં વાપરવા તે લલચાશે.

અત્યારના જુવાન વાચકની વિચારણાનું મોટામાં મોટું બપરધાન અવૈશઘ છે. તેને વેગ અને ઝગારાનો મોહ થયો છે, અને તેમાં તે પોતાની અસ્પષ્ટતા પારખી શકતો નથી.

શ્રી. ધૂમકેતુ જેવા વિશાળ વાચનવાળા લેખક આ લવચર્યાનથી વાચકોને ખચાચીને ધારે તો ઘણું કહી શકે.

આ પુસ્તકમાં શ્રી. ધૂમકેતુએ ઘણા ઉપયોગી, રસિક અને વિચારપ્રેરક વિષયો ચર્ચ્યા છે. તેમની શૈલી અસરકારક છે. તેઓ પ્રશંસા અને તિરસ્કાર બન્ને સખત લાપામાં જતાવે છે. પણ ઘણી જગ્યાએ વસ્તુની પ્રશસ્તિમાં કે અમુક ખરા કે કલ્પિત અભિપ્રાયના તિરસ્કારમાં ચાલ્યાં જવાને બદલે વિષયની ગહનતામાં ઊતર્યા હોત તો વિષયની ચર્ચાને વધારે ઉપકારક થાત. પણ તેમણે જો કશું છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. તેમનું વિશાળ વાચન વાચકને જરૂર પ્રેરણાજનક થશે. આ પુસ્તક માત્ર કાવ્યવિવેચકોને જ નહિ પણ સર્વ વાચકોને વાચનયોગ્ય છે. ખાનગી બહેર પુસ્તકશાળાઓ તેમજ શિક્ષણ મંસ્થાઓએ પણ સંઘરવાયોગ્ય છે તેમાં અમને શંકા નથી.

રા. વિ. પા.

વિપ્રદાસ:—મૂળ લેખક: શરદ્યાશુ. અનુવાદક: રમણલાલ સોની. પ્રકાશક: આર. આર. શેઠની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ. ત્રણ રૂપિયા.

નહિ બ્રાહ્મોસમાજ, નહિ સનાતન હિન્દુધર્મો કે નહિ પોતે ક્યાં છે એના ભાનવાળી, મુઝા વન્દનાના સ્વભાવપરિવર્તનની આ કથા જેટલી રસિક છે તેટલી મહાન છે. મૃતપ્રાય લાગતી હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં પણ કંઈક એવું અગમ્ય વર્ધીકરણ થઈ છે કે તે કરા પણ પૂર્વમંસ્કાર પિનાની વન્દનાને થોડા સમયમાં પોતાના તાબામાં લઈ લે છે અને છતાંય પોતે તો અત્યંતિદૃઢતાદૃઢતા રહે છે. ઉપોદ્ધાતમાં સ્પષ્ટ થયું છે તે પ્રમાણે આમૂલ દૃષ્ટિપરિવર્તન પછી પણ વન્દનાની યોગ્યતા દિગ્દાસની સદ્ધર્મચારિણી થવા પૂરતી થાય છે. વિપ્રદાસ તો હતા એટલે જ બાઈ અને એકાકી રહે છે.

કથાનું લક્ષ્યબિન્દુ વન્દનાનું મનોવિશ્લેષણ હોવાથી, વસ્તુનો વેગ સ્વાભાવિક રીતે જ મન્દ છે. તેમ છતાં લેખક કથાનો રસપ્રવાહ સાદ્યન્ત અવિચ્છિન્ન રાખી શકે છે. પોતાના પ્રતિપાદના સુકુટ આલેખન માટે લેખક અકસ્માતોનો ઉપયોગ પણ આ નવલકથામાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં કરે છે. પણ કથાનું મુખ્ય પ્રતિપાદ એ અકસ્માતો પર અવલમ્બનું ન હોવાથી, કથારસની ક્ષતિ નથી થતી કે સંવિધાનમાં સિધ્ધિતા નથી આપતી. ધીરગંભીર પણ અખંડ પ્રવાહે આપી કથા વધી રહે છે ને અન્તમાં, આપણા મન પર કોઈ મહાન કથા વાંચી હોવાની છાપ પાડી જાય છે.

હજીવો વિનોદ ને માર્મિક દટાણ, આર્ય સંસ્કારની સુકુમારતા અને દટતા, માનવહૃદયની બર્મિએ બર્મિનો તલસ્પર્શ અને માનવજીવનના ખંડેખંડ તરફનો પરમ સદ્ભાવ : શરદ્યાશુની આ બધી લાક્ષણિકતાઓ છે. શરદ્યાશુમાં બર્મિવ્રતાનાં અસામાન્ય પ્રયંસ તોફાનો નથી, પણ જીવનની સ્વાભાવિકતા છે. રાન્ત સંગમ એમની કથાનો ગ્રાણ છે. તેમની આ બધી વિશિષ્ટતાઓ આ નવલકથામાં પણ મૂકે યથેચ્છી છે.

આ નવલકથાનું ગૂરૂરાતી લાપાન્તર સુસમ્ય અને સરસ છે. વિરતન ઉપોદ્ધાતને આ પ્રકાશનનું ગદ્યમૂલ્ય બૂપણ ગણી શકાય. એ ઉપોદ્ધાતને લીધે શરદ્યાશુનું વક્તવ્ય

અને તેમની કલા સ્ટુટન્ટ થાય છે, અને બંગાળના આ મહાન નવલકથાકારને જોવાની સાચી દષ્ટિ આપણને મળે છે.

સ્વાતંત્ર્યનો પ્રયોગ:—લેખક : હરભાઈ ત્રિવેદી. પ્રકાશક : ચન્દ્રવંત ચૂનીલાલ શાહ, 'નૂતન શિક્ષણ' કાર્યાલય, સૂરત. આઠ આના.

લેખક આ પુસ્તકને યોગ્ય રીતે જ "પ્રયોગ" એવી ગંતા આપે છે; કારણ કે સ્વાતંત્ર્યના જે દસ મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા આ પુસ્તકમાં લેખક કરે છે તે સિદ્ધાન્તોનું પાલન સરકાર કે વિદ્યાપીઠની સાથે એક અથવા બીજી રીતે સકળાયેલી આપણી અત્યારની શાળાઓમાં સંભવિત નથી. રુચિકર વિષયોનો અભ્યાસ, વિદ્યાર્થીઓના રસ અને શક્તિ પર જ રચાયેલો અભ્યાસક્રમ, પરીક્ષા, ઇનામ કે હરીફાઈનો અભાવ, અને વિચાર, વાણી અને વર્તનનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય : આ સિદ્ધાન્તોના પાલન માટે કેવળ સ્વાતંત્ર શાળાની જ જરૂર છે. લેખકે પોતાની શાળાના મુક્ત વાતાવરણમાં આના જેવા અનેક અખતરા કર્યા છે. લેખક એને "સત્યશોધનની ભૂમિકા" જેવા ગણે છે. એમાં સ્વાભાવિક વિનય કે ઉપચાર માત્ર જ નથી, હકીકત પણ છે. અત્યારની જટિલ સમાજવ્યવસ્થામાં, કોઈ પણ એક જ ક્ષેત્રનું એકાંગી સેવન કે શુદ્ધિકરણ અશક્ય છે. અને એ અશક્ય છે એટલે જ કોઈ પણ એક ક્ષેત્રમાં—પછી તે કેળવણીનું ક્ષેત્ર હોય તો પણ—આમૂલ પરિવર્તન કરવા બેસવું તે પ્રયોગ જ કહેવાય. એ પ્રયોગોનું નિશ્ચિત પરિણામ પણ વર્ગો—કદાચ, પેઢીઓ—પછી આવી શકે.

તેમ છતાં શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિકની દષ્ટિથી અને શ્રદ્ધાથી શ્રી. હરભાઈએ આ પુસ્તકમાં સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા કરી છે. એ ચર્ચા જેટલી રસિક છે તેટલી જ મહત્ત્વની છે, જેટલી વિચારપૂર્ણ છે તેટલી જ વિચારપ્રેરક છે. આપદ્ધર્મ ગણીને જ શિક્ષણને પોતાનો વ્યવસાય બનાવી બેઠેલા આપણા અનેક શિક્ષકો ને આ પુસ્તક વાંચશે તો તેમને પોતાના વ્યવસાયનાં પાવિત્ર્ય અને ગાંભીર્ય સમજાશે; અને એ સમગ્રતાં તે વ્યવસાયમાં જ એમને સાચો જીવન-રસ મળશે. વર્ષો સુધી એકની એક પ્રણાલિકાનું સેવન કર્યોથી રીઢા બની ગયેલા આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ ને આ પુસ્તક વાંચશે તો તેમને પણ કેટલુંક, ચમકાવનારું છતાં તર્કશુદ્ધ ને વિચારપ્રેરક વાચન મળી શકશે.

એ બન્ને વર્ગોના પૂર્વગ્રહો હળવા બને તો પણ આ પુસ્તકનો તાત્કાલિક ઉદ્દેશ સફળ થયો ગણાય. કારણકે આ પુસ્તકના પ્રતિપાદ સ્વાતંત્ર્યના પ્રયોગની સફળતાનો નિર્ણય તો નિશ્ચિત પરિણામ આવી ગયા પછી પણ કેટલેક વર્ષો જ થઈ શકે.

અન્તરની વ્યથા:—લેખક : સોપાન. પ્રાસિરચના : નૂતન સાહિત્ય ભંડાર, રમકડાં મારકેટ, અમદાવાદ. એક રૂપિયો.

આપણા ઉદ્યોગ-મુખ્ય સાહિત્યસેવકોમાં શ્રી. સોપાનનું સ્થાન નિશ્ચિત થતું આવે છે. આપણા મુક્તિયુદ્ધના પ્રસંગોને આલેખતી અનેક વાર્તાઓદ્વારા એમણે આપણી રાષ્ટ્રવ્યાપી ચળવળમાં ભાગ લેનારા અનેક સૈનિકોના માનસને આલેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે પ્રયત્નમાં આ પુસ્તક પણ એક વિશિષ્ટ ઉમેરો બની રહે છે.

આ પુસ્તકના પાંચે કથાપ્રસંગો વિશે લેખક જાતે જ કહે છે કે "આ કથાઓના

લગભગ બધા પ્રશ્નો સાચા છે, પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓના જીવનમાં બનેલા છે....આ કથાઓ કથાઓ રૂપે સાચી નથી, પણ વાસ્તવિક જીવનમાંથી ઉઠાવેલી છે.”

વાસ્તવિક જીવનમાંથી ઉઠાવેલી હોવા છતાં પણ માનવહૃદયનો જે તલસ્પર્શ સાહિત્યને ચિરંજીવન આપે છે તે આ કથાઓમાં બહુ દેખાતો નથી. એટલું જ નહિ, પણ સર્વનાત્મક સાહિત્યની ઉચ્ચ કૃતિ જે ધનતા અને જે કલાદૃષ્ટિ માગે છે તે પણ આ પુસ્તકમાં બહુ દેખાતાં ન હોવાથી, આ પુસ્તક શુદ્ધ સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ પહોંચી શકતું નથી. પાત્રોના માનસનું પૃથક્કરણ ઝીણવટથી કરીને, પાત્રોને ઉચિત ભૂમિકા પર મૂકવાનો ને વિકસાવવાનો પ્રયત્ન લેખકે કર્યો છે ખરો; પણ એ પ્રયત્ન પૃથક્કરણથી આગળ વધી શકતો ન હોવાથી પાત્રો જીવંત અને વિશિષ્ટ નથી થઈ શક્યાં.

તેમ જતાં પ્રચારક કૃતિ તરીકે આ પુસ્તકનું મૂલ્ય ઓછું નથી. આપણા રાષ્ટ્રપ્રેમને પોષવાનો અને આપણા રાષ્ટ્રીય મુક્તિયત્નાં સંસ્મરણોને આલેખવાનો આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ, ખરેખર, સ્તુત્ય છે.

એ રીતે અમે પણ આ પુસ્તકનો સત્કાર કરીએ છીએ.

૧ પરા અને અપરા:—કિંમત ઊપી નથી.

૨ રાક્ષાચાર:—જે રૂપિયા.

૩ અસૌકિક અમૃત તથા કર્મયોગ અને વિજ્ઞાનના બે લિખ્ત રૂપ: નવ આના.

૪ કંકપનાસૃષ્ટિ અને બ્રહ્મકંકપના તથા તિતિક્ષ્ણની પરિસીમા અથવા એકનાથી ભાગવત: સવા રૂપિયો. પ્રકાશક: મૂળજી રણછોડ વેદ, ગ્રીન બંગલો, અંધેરી.

૨૧. મૂળજી રણછોડ વેદ ઉપર્યુક્ત ચાર પુસ્તકોમાંનાં પહેલાં બેના મંપાદક અને ત્રીજા અને ચોથાના લેખક છે. ‘પરા અને અપરા’ બાવાજી તુલસીદાસજી પ્રેરિત છે, તો ‘સદાચાર’ શ્રી શંકરાચાર્યને નામે ચડેલા ૫૪ શ્લોકના નાનકડા ગ્રન્થ પર દંસ સ્વામીએ લખેલી ઓવીબદ્ધ મરાઠી દીકનું ભાષાન્તર છે. ત્રીજું અને ચોથું પુસ્તક લેખકનું સ્વતંત્ર છે. તેમાં તેમણે પોતાના ગ્રિય વિષય વેદાન્તનો રસાસ્વાદ ગૂજરાતી વાચકોને અપાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ચારે પુસ્તકોદ્વારા વ્યક્ત થતો લેખકનો વેદાન્તપ્રેમ પ્રશસ્ય છે.

શ્રી કન્થ લોહાણા દેવાવણી જનરજ ફૂનાં દરેડી મંડળ તથા વ્યવસ્થાપક મંડળનો અહેવાલ. વિ. સં. ૧૯૯૦-૯૧.

મંડળના કાર્યને અમે સફળતા ઇચ્છીએ છીએ. -

મન:સુખલાલ અંબેરી

આમદેવતા:—લેખક: મહીજીભાઈ કાલિદાસ પટેલ. પ્રકાશક: દુર્લભદેવ મજલાલ પરીસંક. કિંમત. ૧-૮-૦

આ આમોદારનો પ્રશ્ન જખુતી નવલકથા છે. પરંતુ અર્ધી નવલકથા પૂરી થયાં પછી જ લેખક આમોદારનો પ્રશ્ન ઉપાડે છે. તે પૂર્વેના બધા સમય લેખક આપણને નાલક નાલિકાના પૂર્વજીવનમાં જ રોકી રાખે છે. આ પૂર્વજીવનના બનાવોનું કેન્દ્ર પણ અમદાવાદ જ છે. અને

એ પૂર્વજીવનની ક્રયામાં પણ નથી વસ્તુની સુસ્થિતિ ગૂંથણી; નથી પ્રસંગોમાં ઔચિત્ય કે નથી સુરેખ પાત્રલેખન. નાયક નાયિકા કેલેજમાં જે નાટક લખે છે તે આખું નાટક; નાયકનાં લાંબાં ભાષણો, મજૂરોની સ્થિતિ વિશે નાયક કાર્ટમાં જે દેક્ષિત રજૂ કરે છે તે દેક્ષિત, સ્વાધીશનો આખો સુકદો એ સઘળાંની વાર્તામાં કથી જ જરૂર નથી. એથી તો વસ્તુપ્રવાહ ખંડિત થાય છે, અને એ સઘળું નીરસ વાચન નીવડે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ નવલકથા લેખનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી પણ લેખક જાણે અપરિચિત હોય એવું લાગે છે. તદુપરાંત કૃત્રિમ સંવાદો પણ વાર્તાને નિર્બળ બનાવવામાં સહાયભૂત થાય છે.

નવલનાયક, શરદ્ પ્રતિનાયક, અને નવલિકા એ નાયિકા આટલાં મુખ્ય પાત્રો નવલકથા માટે પૂરતાં હતાં. પરંતુ, નાયક નાયિકાને પરણે તો પ્રતિનાયકનું શું થાય એ ચિંતાએ લેખકની પાસે મતોરમાની પ્રતિનાયિકા તરીકેની યોજના કરાવી. આથી વાર્તામાં સંઘર્ષભૂતે રચાન રહેતું નથી, અને આપણે ધારીએ છીએ તે જ બનાવો એ પછી બનતા જાય છે, તેથી નવલકથામાં ચમત્કૃતિ નથી આવી શકી. તદુપરાંત કેટલાંક પ્રકરણો એવાં છે કે જે નવલકથામાંથી લઈ લીધાં હોય તો વાર્તાપ્રવાહ લવલેશ પણ ખંડિત ન થાય. દા. ત. શરદુત્સવ. આથી વાર્તાનું પોત અત્યંત ફીસું ચઈ ગયું છે.

નાયક નાયિકાના લગ્ન પછી લેખક તેમને ચરોતરના એક ગામડામાં લઈ જાય છે. પછી તેઓ રામપરા ગામમાં વસવાટ કરે છે અને ધીમેધીમે, અંત્યજ્ઞેદાર, શિક્ષણ, વિધવા પુનર્લેખ, કુવકાનું સંગઠન, વગેરે પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરી, રામપરાને આદર્શ ગામકું બનાવે છે. પરંતુ આ બધું પ્રતીતિજનક નથી લાગતું. નવલચન્દ્ર આટલું વિકટ કાર્ય ઉપાડે છે છતાં નથી એને ખાસ કરી વિરોધ નડતો, નથી આર્થિક મૂંઝવણ નડતી-મૂંઝવણ નડે ત્યારે અગત્યના પુરુષો લાખ લાખ રૂપિયાના એકા આપી જાય છે; શાન્તાના પુનર્વિવાહમાં પણ એના પિતા જે સહેલાઈથી સંમતિ આપે છે તેમાં સ્વાભાવિકતા નથી લાગતી. અંત્યજ્ઞેદાર પણ અત્યંત સરળતાથી થાય છે. આવું સરલ પરિવર્તન માત્ર નવલકથામાં જ થઈ શકે, વાસ્તવ જીવનમાં નહિ.

આવા કેટલાંક દોષો બાદ કર્યા પછી, આ નવલકથા સાદું વાંચન પૂરું પાડે છે, અને ગામડાના જીવનની અને ગામડાના મુખ્ય પ્રશ્નો ક્યાં છે તેની આપણને મહિત્તી આપે છે એટલું તો જરૂર કહી શકાય.

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

૧: ઓટીશ સામ્રાજ્યનો અર્વાચીન ઇતિહાસ:—(રદુઅર્થ અને હેનોવર સમય) લેખક : નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી, એમ. એ., એન. એમ. પરમાનંદ, પ્રાઇઝમેન (મુંબઈ યુનિવર્સિટી) અધ્યાપક, ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા, અમદાવાદ. રૂ. ૧-૨-૦

૨: હિંદનું નવું રાજ્યબંધારણ:—લેખક ઉપર પ્રમાણે. રૂ. ૦-૮-૦

અધ્યાપક શ્રી. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદીનાં આ બન્ને પુસ્તકો પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે આવકારપાત્ર છે.

(૧) આ પુસ્તક મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાના નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આપણું શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારા જ અપાવું જોઈએ એ

મળવા, ક્યાંય જઈ શકું તેમ નથી !” હંગેરીના પ્રધાનમંડળે રાજતામું આપ્યું : નવા પ્રધાન તરીકે મેં બેલા હમરેડી નીમાયા.

તા. ૧૪ : મેક્સિકોએ બ્રિટન સાથેના રાજકીય સંબંધો તોડી નાખ્યા; સીકરની ગંભીર પરિસ્થિતિ : પ્રજાસમિતિએ ત્યાંની પરિસ્થિતિ જણાવતા તાર ઈંગ્લેંડ મોકલ્યા.

તા. ૧૫ : મહાસભાની કારોબારી સમિતિની બેઠક મુંબઈમાં શરૂ થઈ; કાનપુરમાં મિલકામદારોએ હડતાળ પાડી; હિંદુઓમાં જમીન મહેસૂલ ન ભરનાર પ્રથમ સત્યાગ્રહી શ્રી. પાંચાસાઈ પટેલની જમીન તેમને પાછી સુપરત કરવામાં આવી; સ્પેનમાં ફ્રાન્કોનાં લશ્કરે બે મહત્વના ભાગો જીતી લીધા; સૂરત શહેરનું એક કોળી કુટુંબ બખ્ખરમાં બંધાયું : કોળીએ બે બાળક અને પત્નીનાં ખૂન કર્યા અને પછી પોતે આપઘાત કર્યો.

તા. ૧૬ : સીકરમાં સત્તાવાળાઓએ લશ્કરી માલુસોથી બરેલી મોટર લોરીઓ મંગાવ્યાથી બારે બસરાટ ફેલાયો; કાનપુરમાં મિલકામદારોની હડતાળને લીધે મિલવિસ્તારમાં ૧૪૪મી કલમ જાહેર થઈ; આંતરરાષ્ટ્રીય લર્વોન ઉપરનો બાલિષ્ઠકાર ઉઠાવી લેવામાં આવ્યાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.

તા. ૧૭ : મુસ્લિમ લીગ સાથેની હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય અંગેની વાટાઘાટમાં, “આફ્રાદીની હડતાલમાં અને સમવાયતંત્રની યોજનાના વિરોધમાં અમે મહાસભાની સાથે ખત્રોજો મિલકાતને ખડા રહેવા તૈયાર છીએ—પછી ભલે એને અંગે સીધી લડત ઉઠાવવી પડે” આ-વસ્તુ સ્વીકારવા મુસ્લિમ લીગ તૈયાર હોય તો શ્રી. જીતાની તમામ માગણીઓ સ્વીકારવા મહાસભા તૈયાર છે (રાષ્ટ્રયત્ન સાથે સુસંગત હોય એવી) એવી વાત બહાર આવી.

તા. ૧૮ : મહાત્મા ગાંધી અને મદ્રાસ ધારાસભાના પ્રમુખ શ્રી. સામમૂર્તિ વચ્ચે મંત્રણા : ઈંગ્લેંડના પ્રવાસ અંગેનું કારોબારીનું દૃષ્ટિબિંદુ સમન્વિત ગૌરવમૂર્તિ દ્વાર થઈ; “લંડનમાં ઉમરાવોની ધારાસભામાં લોર્ડ લુગર્ડે, એબિસીનિયાના રાહુને ઈટલીના સાર્વભૌમત્વ હેઠળ આંતરિક સ્વરાજ્ય ભોગવતો એક પ્રદેશ આપવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી.

તા. ૧૯ : મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈએ કરેલા નૈસર્ગના સમાધાનને બહોળી આપી; પેરેસ્ટાઈનમાં બ્રિટીશ લશ્કરેનો કડક દોર ચલાવવાની યોજના જાહેર કરવામાં આવી; હિંદી અને યુરોપિયન મંડળોની સંયુક્ત સભા સમક્ષ રાષ્ટ્રપતિનાં ઉદ્ઘોષ : “બે સમવાયતંત્ર ઠાકી બેસાડવાનો યત્ન થશે તો મહાસભા સીધો પ્રતિકાર કરશે.”

તા. ૨૦ : લાહોર કાવતરા કેસને અંગે સભા પાગેલા, અને આંદામાનની હવા ખાઈ રાજમહેન્દ્રીની જ્વેલમાં જેમને ફેરવવામાં આવેલા, અને ત્યાંથી તક મળતાં ૧૯૨૨માં નાસી છૂટેલા અને તે પછી છૂપી રીતે અનેક જગાએ વ્યાયામ શિક્ષક તરીકે કામ કરતા શ્રી. પૃથ્વીસિંહ મહાત્માજીને તા. ૧૮-૫-૩૮ના રોજ મજબૂત અને પોતાની આપવેલી જણાવી. પોતાને હવે હિંસાપ્રવૃત્તિમાં શ્રદ્ધા નથી એમ જણાવી ગાંધીજીનું રાજી લીધું. ગાંધીજીએ તેમને પોલીસને રાજી થવા સલાહ આપી અને પોલીસે તેમની ધરપકડ કરી; વર્ધા જતાં પહેલાં ગાંધીજી હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય અંગે શ્રી. જીતાને મળ્યા.

તા. ૨૧ : “જર્મની અને લઘુમતિઓ સાથેની વાટાઘાટો અત્યંત ગંભીર થશે” એવા ઉદ્ઘોષો ઝેકો-સ્લોવેકિયાના વડા પ્રધાન હોહ્લએ કાઢ્યા.

તા. ૨૨ : ઝેકોસ્લોવેકિયાની “પરિસ્થિતિ ખૂબ જ કટોકટીભરી અને કોઈ પણ બનાવની કદાચ પર આધાર રાખતી” હોવાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; એક સરકારને હિંદુલે ધમકી આપી : “કાંઈક નહું બન્યું તો મારે હાથ બતાવવો જ પડશે.”

તા. ૨૩ : હિંદુ અને બ્રિટન વચ્ચેની વેપારી મંત્રણા બંને પક્ષો વચ્ચે પટેલું બંગાળ સંધાય તેનું ન હોવાથી પછી ભાંગી.

તા. ૨૪ : બજવાબોરોનાં ૧૮ વિમાનો સ્પેનીશ સરકારના લશ્કરે તોડી પાડ્યાં એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; આખા નેરસલેમ શહેરમાં કમ્પ્યુ ઓર્ડર જાહેર કરવામાં આવ્યો.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૬

જોડ . ૧૯૩૬

અંક ૨

સ્વાતંત્ર્યમૂલક વ્યવસ્થા

દત્તાત્રેય ચાલકૃષ્ણ કાલેલકર

સાહિત્યની શૈલીનો વિચાર ઘણી વખત કરવામાં આવે છે. ખંદેશાં હપમા, અલંકાર, પ્રસાદ, સોજસ વગેરેનો જ વિચાર વધારે થતો. હંદશાસ્ત્રે હવે પંદરીથી માયું છેવું કર્યું છે. નવા નવા હંદ અને હંદ વગરનાં કાવ્યો તૈયાર થવા મંડ્યાં છે. પણ આ સાહિત્યમાં કબી જાતના વિચાર મરવા એની ચર્ચા ઘણી જ થોડી ગાય છે.

સાહિત્યચર્ચા એટલે આદારશાસ્ત્ર છોડીને, કબી ધાતુનાં વાસણો સાર્ગ, વાસણોનો આકાર કેવો હોવો જોઈએ, ક્યાં વાસણોમાં ખાવાની વાનીઓ સારી રંધાય છે. ક્યા પ્રકારનાં વાસણોમાં ખાઈએ તો મોઢું દાસે છે; ક્યો આકાર મુડાળ અને સગવડ મરેલો છે વગેરેની ચર્ચા વક્ષાવવાં જેવું છે. આ મીમાંસા યે જોઈ હપયોગી નથી. સર્વસામાન્ય જનતાને સાનો ધણો હપયોગ છે. પણ સામાન્ય જનતાને સારી ચર્ચામાં રસ આવતો નથી. એ તગ્ગોતું કામ છે.

હવે માનનશાસ્ત્રની સાથે મોજનશાસ્ત્ર પણ થોડું જોવું જોઈએ. આમાં સાહિત્યનાં રૂપ, રંગ, આકારના વિચારને વલે સંમાજના હિતનો વિચાર કરવાનો હોય છે.

સંસ્કારી, સમર્થ, સુંદર અને સમૃદ્ધ જીવનનાં અંગો કેટલાં? માત્ર વિચાર કરીને તેની મીમાંસા કરવી એ સાહિત્યનું ખરું કામ છે. આમોદપ્રમોદ, આનંદ, વિશ્રામ અને વિનોદ એ જીવનનું એક અંગ છે. ગૂઢ ચિંતન, નિરીક્ષણ—પરીક્ષણ, સેવા, સુધારાના અખતરા, વગેરે નક્કર કામ કર્યા પછી જ આમોદપ્રમોદનો વારો આવે. આખો દહાડો કામ કર્યા પછી જ સાંજની રમતગમત મીઠી લાગે—યોગ્ય ગણાય. લલિત સાહિત્યનું પણ એમ જ છે. કેવળ લલિતસાહિત્ય નિર્માણ કરવું એ કોઝી પણ પ્રકારનું અજ ખાધા વગર કેવળ મસાલા ખાવા જેવું છે.

તેથી પુરુષાર્થો સાહિત્ય પ્રથમ અને પૂરેપૂરું તૈયાર કર્યા પછી જ કેવળ વિસામા તરીકે લલિત સાહિત્યને રચાવે. પુરુષાર્થો જીવન વિના પુરુષાર્થો સાહિત્ય તૈયાર કરવા મંડીએ તો તે ઢાંસીપાત્ર થઈ જાય, નિર્વોર્ય તો થવાનું જ.

આજના અત્યંત મહત્વના વિષયો એટલે ઇતિહાસ, પ્રવાસવર્ણન, સૃષ્ટિવર્ણન, ભૌતિક-શાસ્ત્રો, માનસશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજરચનાશાસ્ત્ર, રાજકારણ, સમાજકારણ, ધર્મશાસ્ત્ર, વેપારશાસ્ત્ર, રાજકારમારનું શાસ્ત્ર વગેરે છે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ, વૃદ્ધવ્યવસ્થા, કોમો-કોમોની કેળવણી, ગામડાંના પ્રશ્ન, રાજકારણ, સંસ્કૃતિની તુલના, સર્વ ધર્મ સમન્વય, સ્વદેશી હોદ્દાગ ધંધા, દેશપરદેશના પ્રવાસ વગેરે વિષયો જ રસપૂર્વક વર્ણવે છે.

આમાં અનિષ્ટ સાહિત્યની વર્ષા બહુ જ સંકુચિત પાલે છે. સરકારને તો ફક્ત રાજ-દ્રોહને જ શંકે છે. કોમોનો આંતરિશ્વર વધીને અધ્યાપાર થવાનો વખત આવે તો તેટલા પૂરતું જ સાહિત્ય હપ્ત નિયંત્રણ રાખવાની જવાબદારી સરકારે સ્વીકારી છે. સામાન્ય આગેવાનો પોતાની જવાબદારી ઓળખતા જ નથી. તો પણ કોઝી સ્ત્રીપુરુષ સંબંધની નીતિમાં નેલગામપણે લખવા માટે તો કેટલાક લોકો તેનો વિરોધ કરે છે. ધાર્મિક માન્યતાઓની અમુક પ્રકારે કોઝી મરકરી કરે તો તેને પણ ધમકાવવામાં આવે છે. પણ આના કરતાં વધારે કંઝી જ કરવામાં આવતું નથી. રાજદ્રોહ, વ્યભિચારવાદ, અને અસ્થિલતા આ ત્રણ બાજુએ છોડી દઢીએ અને નવદસીના કાવદામાં ન સપડાઓએ એટલે બાકી બધી બાજુઓમાં નેજવાબદાર રીતે રહેવાની અને લખવાની પૂરી છૂટ છે.

કાવદાનાં નિયંત્રણ હપ્ત જ જે સમાજ અવલંબીને રહે છે તેનામાં તાકાત આવતી નથી. નિયંત્રણ લોકમતનું હોવું જોઈએ. લોકમતની જેને પંડી જ નથી એવી નફટ-હીનતા અને દુષ્ટતાનું નિયંત્રણ કાવદા મારફતે કરવાનું હોય છે.

લોકમતનું દંબાણ સંસ્થાં મારફતે વ્યક્ત થાય એવી આજકાલના જમાનાની અંપેક્ષા હોય છે. પણ મારે મન એ મુલ છે. ચારિત્ર્યવાન, લોકહિતીષી, સેવાપરાયણ વ્યક્તિઓની સમાજમાં સ્વાભાવિક પ્રતિષ્ઠા હોય છે. એવાં લોકોએ જોગરૂક રહેતે વ્યક્તિય પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરીને લોકમતને દોરવો જોઈએ અને સમાજની નેજવાબદારી નષ્ટ કરવી જોઈએ. માત્ર એવાં લોકો જેમ ઉચ્ચ ચારિત્ર્યવાન હોવા જોઝિએ તેમજ મેહોળા અનુભવના, સંડી બુદ્ધિના, વ્યાપક-દષ્ટિના અને હૃદય દ્વંદ્વના હોવાં જોઈએ.

સુસંગઠિત રાષ્ટ્રમાં જેમ જેમ કેન્દ્રીય મંડળ લોકોને સલાહ આપે છે કે આ વરસે કયો પાક વધારવો જોઈએ, કયા માલની કપન ઓછી કરવી જોઈએ, કયા માલની વધારવી જોઈએ, કયા માલને કયો બજારમાં પહોંચાડવો જોઈએ—તે જ પ્રમાણે સાહિત્યના ક્ષેત્રની 'સર્વે' (survey) કરીને કયું ક્ષેત્ર ખેડાયું છે, કયું ક્ષેત્ર કમવાર છે, કયા પાકને કયું ખાતર આપવું જોઈએ, ત્રણે માહિતી પૂરી પાડીને અને પ્રત્યેક આપીને સાહિત્યના વધા અંગેના વિકાસ કરવો જોઈએ.

યુરોપમાં અથવા અમેરિકામાં એકાદ સર્વસંગ્રહક સ્ટોરમાં વેચવા રાખેલા માલની પૂર્વદગી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી ફરેલી હોય છે, પણ સામાન્ય બજારમાં એવું કંઈ જ હોતું નથી. આપણા પ્રકાશકોએ અને પુસ્તકાલયોએ પુસ્તકોના ઢગલા રચવાનો સપાટો માંડ્યો છે પણ એ કામમાં પ્રમાણબદ્ધતા, સાર્થકતા, વ્યવસ્થા અથવા શાસ્ત્રીયતા કયું જ નથી હોતું. તેને લીધે તેમાં પૂછેલા અથવા કૃતાર્થતા આવી જ શકતી નથી.

જગતનાં જાતવરો અને પશુપંખી જે, જ્યારે, જેટલું મળે તે તેવું ખાય છે. માણસ એતાનો આહાર, શરીરરચના, શરીરનો ઘસારો, આહારમાંનાં પૌષ્ટિક તરવો અને તેમાંની 'કેલરી'નું માપ, આ વધના વિચાર કરીને યુક્તાહાર લે છે. આપણી સાહિત્યનિર્મિતિ પણ આવી જ યુક્ત હોવી જોઈએ.

આપણે શું ખાવું, કેટલું ખાવું, કેમ ખાવું, એ આપણી પ્રકૃતિ, આયત્ન, સ્વભાવ અને અસ્થિતિ તપાસીને આહારશાસ્ત્રી આપણને નક્કી કરી આપે છે. પરદેશી સાહિત્યમાંથી આપણા સમાને શું લેવું જોઈએ, લેવા જેવું કયાં કેટલું પડ્યું છે; અને કયો રીતે તે લગી શકાશે, એ બતાવી આપનારી એન-સી હવે આપણે સ્થાપન કરવી જોઈએ. તેવું નિર્ધારણ કાયદાની સત્તાથી સ્થાપન કરવાનું નથી; શુદ્ધ સેવાના આધાર પર આ એન-સીએ પોતાની અધિકાર પ્રસ્થાપિત કરવો જોઈએ. અને માટે સંશોધક મંડળો, ચોખ્ખાદાર મંડળો, પહેરેગીર મંડળો, સ્થાપન કરવાં જોઈએ. આજ બધે જ અનાસ્થામૂલક અનવસ્થા છે; ત્યાં સ્વાતંત્ર્યમૂલક વ્યવસ્થા સ્થાપન કરવાની છે.

આવા શિરોમણી મંડળે પાતાની પ્રકાશન સંસ્થા ચલાવવી નહિ. એણે તો વધી પ્રકાશન સંસ્થાઓને સલાહ આપવાનું કામ કરવું જોઈએ જેટલું જ નહિ, પણ સેવાગ્રિહ અધિકાર પ્રસ્થાપિત થયા પછી પ્રકાશકોને કામો પણ વહેંચી આપવાં જોઈએ.

આટલું થશે ત્યારે સાહિત્યસંગ્રહનો કેન્દ્રમંત્રિના શાખાધિપતિની વાર્ષિક બેઠકો ખરાય છે તેવા પ્રકારનાં થશે.

કાન્તનાં કાવ્યોમાં પ્રતીત થતું કાન્તનું માનસ.

હીરાબહેન મહેતા પી.-એ.

આ પાણી સાહિત્યમાં નર્મદ એક ‘મહામંથનનિમગ્ન વ્યક્તિ’ તરીકે વિદિત છે. સ્વારપછી એક ખીજ સાહિત્યકાર કાન્તને પણ અદ્ભુત ધર્મમંથન ભોગવવું પડ્યું. એટલું જ નહિ પણ એ મંથને કાન્તની અનેક ઉચ્ચ શક્તિઓને ખીલતી અટકાવી તેનો હાસ કર્યો. આ દર્દમય મંથનની વેદના તેમને કેવી અસહ્ય બની હતી, તે તેમનાં પત્રોમાં ખુલ્લી રીતે જોઈ શકાય છે. અને કાન્તનાં કાવ્યોમાં પણ તે અછતી રહી શકી નથી.

કવિ કાન્તનું વેદનાશીલ—સદોવેદી—ચિત્ત એમના મંથનનું એક ચાલક બળ ગણી શકાય. તેઓ પોતે જ એક પત્રમાં લખે છે:

“ . . . મારા ઉપર છાપ ધણી જલદી પડી જાય છે. ધણી અને વિવિધ વસ્તુઓ તરફ હું આકર્ષા છું અને કેટલીક વખતે એક ખીજથી ઊભરી વસ્તુઓને હું વખાણતો હોઉં. પણ હું મારું હું કે આ એક લાભ છે કે . . . વધારે વિષયો તરફ હું સમભાવની દૃષ્ટિએ જોઈ શકું છું.”

[કાન્તમાળા ૪. ૨૯૬]

આમ, તેઓ મનના વિશાલ સમભાવથી અનેક વસ્તુઓને સમજી શકતા. અને તેનું એ પરિણામ આવતું કે કોઈપણ એક વસ્તુમાં રહેલા સત્યનું દર્શન. તેમને ગોચર થતાં, તેઓ તે સત્યના આગ્રહી બની મનની સાચાઈથી તેનું પરિપાલન કરવા ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવૃત્ત બનતા—તત્પર થતા. એટલે કે કાન્તમાં હૃદયની સાચી લાગણીઓ હતી, પણ તેને અતિ-શયતા સુધી પહોંચતાં વાર ન લાગતી. બ્યવહારના, જીવનના કે અનુભવના ખીજ કોઈ વિચારો તરફાલ તો તેમાં અંતરાયભૂત ન થઈ શકતા; અને તેઓ જે વસ્તુ તરફ ઢળતા તેની ઠેક અંતિમ કોટિએ એક જ વેગમાં જઈ પહોંચતા. આ તેમનો અદ્ભુત મનોવેગ અથવા વૃત્તિઓનો ઉભરો કાન્તનાં આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી બંને પ્રકારનાં કાવ્યોમાં આવિર્ભૂત થાય છે.

કાન્તનું વૃત્તિઓનું ઉદામપણું દાખવતું આત્મલક્ષી પ્રકારનું કાવ્ય જોવા જઈએ તો ‘માનસસર’ કાવ્ય તેનો ઉત્તમ પ્રકારનો નમૂનો છે. આપણે પ્રથમ તે આખું કાવ્ય જોઈએ:

માનસસર

“અંતર ઉઝળ્યું હો! સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો!
દોષ થયો વૃત્તિમાં અતિશય, તરંગ જબ્બર ચાલે;
માનસસર મારું રોળણું, ખૂબ અસ્થિત જલ હાલે;
સ્થાનક ન મળ્યું હો! સહસા
હાય! વધે જલ, અસ્થિ દિશે સ્વલ, ઉવટ રે! શું થારો!
નાજીક પાળ, પ્રચંડ ભરાવો: હા! શી રીત સમારો!
જલબલ ન અળ્યું હો! સહસા

આવે ઉઘ ઊઘાળા ઉપર, તોડાન ખરું નમેઃ
 નહોતું સર, દેખાવ ભયાનક! સાથી સઘ વિરામે!
 પાછું ન વળ્યું હો! સહસાં
 રંગ ગયો બદલાઈ, ખરેખર નિર્મલતા પણ બિડી!
 જલસેના ઉભરાવા માંડી, પાળો પણ ગઈ બૂડી:
 સ્થલ સાથ ભલ્યું હો! સહસાં
 ઉપર યદ દોળાય બધેથી મસ્ત ધોધવા દેડિ:
 લંગ બરાબર યાતાં નિર્જલ પરિસીમાને તોડિ:
 આખર ન ક્યયું હો! સહસાં”

આ પ્રમાણે ‘વૃત્તિમાં અતિશય’ ‘ક્ષોભ’ થવાથી અને તેના આવેગ ‘ઉચ્ચ’તર ચતો જવાથી, હૃદયની ‘નિર્જળ પરિસીમા’—માઝા અથવા ગંધ દેવો તૂટે છે તેનું ચિત્ર બતાવતું કાન્તનું આ એક સુંદર કાવ્ય છે; કહો કે એક પ્રકારની મનોદશા ખડું કરતું (Psychological), આ કાવ્ય છે. કાન્તના મંચનશીલ સ્વભાવને સ્વાભાવિક આવાં વિચારવર્તમા અનેક વેળા આવજા કરતાં. એટલે, એવા માનસમાં ઉપરના કાવ્યમાં રમૂ થયા છે તેવા પ્રકારના વૃત્તિઓના પ્રબળ ઉઘાળાથી કચારેક, સ્પષ્ટ વિચારદૃષ્ટિનો અવરોધ અને તેથી મનનું હોળાણું, ચૈર્ષ્યશ્રેણ, નિર્જળતા, ક્ષુબ્ધ અસ્વસ્થતા છત્યાદિ—વિચારમંચનથી અને વિચારોના ધર્મણુથી ઉદ્ભવતાં અનેક લક્ષણો અને પરિણામો—કાન્તના પત્રોમાં પણ ક્યાં નથી દેખાતાં! કાન્ત સ્પષ્ટ રીતે અને અનેક સ્થળે પત્રોમાં, તેમની મનોદશાની આ ચિકટતા અને તેથી જન્મતી અસ્વસ્થતા રમૂ કરે છે.

પણ આ તો આત્મલક્ષી કાવ્યની વાત થઈ જેમાં કાન્તે અંગત રીતે પોતાની આ પ્રકારની મનોદશાનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. પ્રાયશઃ આત્મલક્ષી કાવ્યમાં કોઈપણ કવિની મનોદશા તેના ચોખ્ખેચોખ્ખા સ્વરૂપમાં એટલે કે કંઈ પણ પ્રકારના પટાન્તર વિના આલેખાયેલી હોય છે. પણ ઘણીવાર પરલક્ષી કાવ્યોમાં પણ, કવિનો પોતાનાથી પર—પારકા એવા વિષય જોડેનો એકાત્મભાવ, તાદાત્મ્ય તે કાવ્યને જીવન આપે છે. કાન્તે વ્યક્તિગત-અંગત રીતે વૃત્તિઓનું ઉદ્ઘામપણું અનુભવેલું. અને તેથી એ પ્રકારનો અનુભવ બહુ સ્વાભાવિકતાથી તેમણે પરલક્ષી કાવ્યોમાં ધણે સ્થળે ઉતાર્યો છે. અને તે તે કાવ્યોમાં સુખ કે દુઃખની ઉત્કટ લાગણી અનુભવતાં પાત્રોનો ‘વૃત્તિ’ પરથી જતો રહેતો ‘દાખ’ અથવા અનધિકાર, વૃત્તિની મૂઢતા અથવા જડ સ્તબ્ધતા, કાન્તે મૂર્ત કર્યાં છે. ‘વસન્ત વિજય’ કાવ્યમાં આપણે વનવાસ સેવતા પાંડુની સ્મરદશા જોઈએ છીએ. અને તે વેળાએ તેને પ્રકૃતિમાં વસન્ત ઋતુનું રમણીય દર્શન અનુભવતો કવિ બતાવે છે. વળી, પ્રકૃતિની સુંદરતા કેવી હતી તે આપણી સમક્ષ પ્રત્યક્ષ કરવાના હેતુથી કવિ કહે છે કે તે સમયે પ્રકૃતિ એટલી પૂરબહારમાં હતી કે અવશ્ય પાંડુ જેવા “રસિક હૃદયને વૃત્તિથી દાખ ગય.” અને ત્યારપછી આગળ માદ્રીના ‘સંગીતામૃત’થી પાંડુનો વૃત્તિઓ પરનો સંયમ ઓસરી ગય છે તે દાખવવા માટે કહ્યું છે:

“વૃત્તિઓ પરથી તેનો આશ્ચર્ય ગયો હતો.
 અપૂર્વ અનિથી ખૂસ મદોન્મત થયો હતો.”

અહીં ઉપર આપણે વૃત્તિઓનું અગ્રાધિત વલણ જોયું, પણ મણી વેળા લાગણીનાં ઉભરામાં કાન્તના મનની ખીજ શક્તિઓ મૂઢ થઈ જતી, અથવા હોહાળાઈ જતી. આપણે તેમના ‘માનસસર’ કાવ્યમાં જોયું કે વૃત્તિઓના પ્રયજ્ઞ ક્ષોભથી તેમની ધતર શક્તિઓ નિર્જળ બની જાય છે. અને પત્રોમાં તે ઘણું સ્થળે જોઈ શકાય છે. તેમ વૃત્તિનો એકદમ ઉભરો આવવાથી કાન્તની ધતર શક્તિઓ મૂઢ પણ બની જતી તે વેળા તેઓ સ્પષ્ટ વિચાર કે નિર્ણય કરવા માટે અશક્ત બનતા. તેમના પરલક્ષી કાવ્યમાં આવી વૃત્તિની મૂઢતા ખોળવા જઈએ તો તે મળી રહે છે. ‘કલ્પના અને કરતુરીમૃગ’ના કાવ્યમાં, કલ્પનાદેવીનું સુંદર અપ્સરા-સ્વરૂપ નિહાળતા નાયકને “વૃત્તિઓ થાય છે મૂઢ” એમ કહેતો બતાવ્યો છે. એવા જ સ્વરૂપના એક બીજા કાવ્ય ‘સ્વર્ગચંગાને તીર’માં, નાયક પોતાના સ્વપ્નમાં અપ્સરાની સહાયથી દેખેલા દિવ્ય પ્રદેશને વર્ણવે છે અને તેમાં વીણાનું સંગીત સાંભળતાં નાયક કહે છે:

“આહા! પાસે મધુર સ્વ એ વીણનો સંમળાય;
મૂઢ જેવા અજળ ગુણથી વૃત્તિઓ મૂઢ થાય,
અર્જુન તો શું પણ અવચવી ચેતનાએ લુલાય.”

અહીં કવિની દષ્ટિએ મનની વૃત્તિઓ કેટલે સુધી મૂઢ થઈ શકે તે આપણે જોયું. ટૂંકમાં, આપણે જોઈ શક્યાં કે કાન્તને અચાનક ચડી આવતો ઉત્સાહ અદમ્ય હતો, અને એ ઉત્સાહમાં તેઓ એક કોટિએથી ખીજ કોટિ લગી પહોંચી જતા; વળી તેમના આ માનસને અંજો તેમની વૃત્તિઓમાં ઉદામપણું અને કવચિત્ મૂઢપણું પણ ગોચર થાય છે. તેમના માનસનાં આ લક્ષણો તેમની કવિતામાં પણ ઊતરેલાં આપણે જોઈ શક્યાં. આ સિવાયનાં ખીન્ન કથાં લક્ષણો તેમની કવિતામાં પ્રત્યક્ષ થાય છે તે હવે જોઈએ.

કાન્તના સ્વભાવમાં અગ્રાધિત ઉત્સાહ આપણે જોયો. વૃત્તિના જોરમાં એક વાર તો કાન્ત અત્યંત ઉત્સાહ, કાર્યતત્પરતા બતાવી દેતા. પણ આવા પ્રકારના ઉત્સાહનું સ્વાભાવિક રીતે પ્રસાધાતી (reactionary) વલણ પણ પડીથી આવે છે અને તે પણ કાન્તમાં દેખાય છે. કાન્તમાં અપાર ઉત્સાહનો જીવાળ પોતાની પાછળ વિષાદ અથવા નિરાશા (depression), જડતા, આત્માની અવગ્રા (Self-disparagement), અને પશ્ચાત્તાપ વગેરેની ઓઠ પણ મૂકતો જતો. તેમના પત્રોમાંથી કાન્તના સ્વભાવનું આ લક્ષણ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. આપણે કાન્તની કવિતામાંથી એ લક્ષણો વાંચીએ તે પહેલાં તેમનાં એક પત્રમાંથી નીચેનો ભાગ જોઈશું:

“For a long time I have been alternating between two states: one of excitement and other of quiet and depression.”

અર્થાત્ “મારું મન લાંબા સમયથી બે સ્થિતિઓ વચ્ચે પલટાયા કરે છે: આવેશની સ્થિતિ પણ શાંતિ અને જ્વાનિની સ્થિતિ આવે છે. [પછી પાછો આવેશ].”

આ રીતે કાન્તનું જીવન જોતાં, પ્રથમતઃ ખિરતી ધર્મેની સંત્યતા ઉપર આરથા અને તથા બેધિરમાનો અંગીકાર કર્યા બાદ, કાન્તને હૃદયની ‘શૂન્યતા’ અને ‘મોઢ જડ ઉદારી’ દશાના પ્રત્યાધાતી વલણે શીધી લીધા હતા. તેને અંજો આવા ઉદગારો તેમની પત્રોમાં માલુમ પડે છે. આવા ડુબાડી દેતા અતઃક વિષાદ અને પશ્ચાત્તાપનાં ભાવવાળાં કાવ્યોમાં ખાસ કરીને

‘પશ્ચાત્તાપ’, ‘અંતિમ પ્રાર્થના’, ‘કવિતાદેવીને પ્રાર્થના’ વગેરેને ગણી શકાય. અને તેમાં ‘અંતિમ પ્રાર્થના’ વાળું કાવ્ય:

“જ્યાં પાણી મને આ સતાવે પિતા !
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હો !
 દેહ તારકી દરય જતાવે, પિતા !
 મને પાતકીને દયાથી તારી હો !
 મારી હોડી ખરાબમાં તૂટી ગઈ !
 મારી જોડી હા ! માયા તે છૂટી ગઈ :
 મારી તિમત છકત ખૂટી ગઈ :
 પ્રભુ તારક સત્વર ઉદ્ધારી હો !
 મારાં માપ તણા અરે પાર નથી :
 મારા અન્તરમાં કયો સાર નથી :
 બલસાગરે અન્ય આધાર નથી :
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હો !”

કાન્તના આ અંતિમ કાવ્યમાં કાન્તને પોતાના જીવનમાં લાગેલા અકળ અને ત્રાસમય પ્રસંગો, અને તેથી તેમને લાગેલું જીવનનું મિથ્યાત્વ, શોકને લીધે ગાદો ઝંખોહ, ઇત્યાદિ આપણે જોઈ શકીએ છીએ; એ આખા કાવ્યમાં અને ખાસ કરીને છેલ્લી કડીમાં કાન્તનો પશ્ચાત્તાપ —તે ઠેક આત્માની અવતા સુધી જતો પશ્ચાત્તાપ પણ વ્યક્ત થયેલ છે. આ સહુ વિકટ દશા-માંથી બિગારી લેવા માટે કાન્તની પ્રભુને પ્રાર્થના, અને તેમાં પ્રતીત થતી તેમની અવશ અને દીન દશા એમના જીવનની સમગ્ર કરુણતાને એકસામટી આપણી આગળ રજૂ કરે છે.

કાન્તે આવી અસહાય અને વિપાદમય દશામાં ઈશ્વરની સદાય માગી છે અને ઈશ્વર દંધક માર્ગે અવશ્ય સુઝાડશે એ શ્રદ્ધાથી ગાઢ જોવાનો ચત્ન પણ કર્યો છે. ‘કાન્તમાલા’માંથી સ્નેહી પરના પત્રો મેળ્યા ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૧૨૨, ૧૨૩માં આ પ્રકારની મનોદશા સ્ફુટ થાય છે. અને ‘પૂર્વોક્તાપ’ના કાવ્યગ્રંથમાં તો અનેક કાવ્યો કાન્તે આપ્યાં છે જેમાં આ વિપાદમય દશામાં તેમણે ઈશ્વરની સદાય માગી છે. ઉપર ટાંકેલી ‘અંતિમ પ્રાર્થના’ તથા ‘પશ્ચાત્તાપ’, ‘પ્રભુ પ્રાર્થના’, ‘પ્રાર્થના અને પ્રતિજ્ઞા’, ‘અપાવરણ પ્રાર્થના’, ‘અનંત વાતસલ્ય’, ‘સામ (Psalm)’, ‘શાંતિ પ્રાર્થના’, ‘આંતર સપ્તપદી’, ‘નવન પ્રાર્થના’—આ આટલાં બધાં પ્રાર્થનાનાં કાવ્યોમાં કાન્તની આ જતની શ્રદ્ધાનો ભાવ સ્પષ્ટ થયેલો છે.

કાન્તમાં પ્રવર્તેલા આ હિસાબે તેના સ્વભાવને અને તેની કવિતાને કઈ કઈ રીતે અસર કરી છે તે અત્યારસુધી આપણે જોતાં આપ્યાં. કાન્તને તેમની આ પ્રકૃતિથી લાલ થયો હશે પણ કદાચ ગેરલાભ પણ પુષ્કળ થયો હશે. તેમનો હિસાબ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા વિના સાદસ કરે એટલે સુધી જતો હતો તે એમના આત્મજ્ઞાની કાવ્ય ‘મારી કોમ્પો’માં નજરે પડે છે. એ કાવ્યમાંથી ફેલોલક ભાગ નીચે મુકેલો છે:

“નવ સુંગે કપાય કે : યેલાય મારી કીસ્તી !
 આવા તોફાનમાં નર, હુબરો મારી કીસ્તી !

ત્યારે અને હવે

૯ મણાં જ પં. જવાહરલાલજીએ લંડનમાં દિંદી મંજલિસ સમક્ષ બાપણ કરતાં જાણ્યું હતું કે અઢો વર્ષ ઉપર જ્યારે તેઓ લંડનમાં હતા ત્યારથી આજ સુધીના ગાળામાં જગતના રાજકારણમાં અને દિંદમાં અસાધારણ ગતિએ પરિવર્તન ચર્ચા ગયું છે. બે વર્ષનો ગાળો કેટલું ધણ રાષ્ટ્રની કે દુનિયાની માનવ-તત્વારીખમાં બહુ નજરો મળ્યા. છતાં યહુ કેટલીકવાર માનવ-ઇતિહાસની આગેફૂચમાં એવાં મહત્વનાં સીમાચિન્હો આવે છે કે જ્યારે કેટલું ધણ એક રાષ્ટ્ર કે સારીયે આલમનો માનવસમુદાય પોતાના સામુદાયિક પ્રશ્નમાં ફાળ ભરે છે કે મોટા કૂદકા મારે છે. ૧૯૩૬ પછી જગતના રાજકારણના રંગદંચ ફાળ ભરતી માનવ-તત્વારીખની યાદ આવે છે. રાજકારણની આ શીઘ્રગતિના પડખા એકેએક રાષ્ટ્રની આંતરિક કે બાહ્ય નીતિ ઉપર પડે છે.

બે વર્ષ ઉપર જ્યારે દિંદી રાષ્ટ્રીય મદાસભાનું અધિવેશન લખનૌ ખાતે બેરાયું હતું તે વખતની આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉપર દષ્ટિપાત કરતાં શું માલૂમ પડે છે? સત્યા-મહતી લગભગ જીવલેણ ટોકરીમાં સિક્કત પામીને કોંગ્રેસ બહાર આવી હતી. એની કશું હતું એને વળી રહી નહોતી. બ્રિટિશ સત્તાધીશો પોતાની દિંદીનીતિની સફળતા ને બંધ-પૂર્તિ દાખી દેવાની ચક્તિ માટે મોટી બડાશે મારતા હતા. નવા બંધારણને અમલમાં મૂકી દેશના સહકારી પક્ષોની મદદથી કોંગ્રેસની ઉદામ ગંડગતિનો સામનો કર્યા કરવાની એમની નીતિની ઉજ્જવળતા ત્યારે બારેબાર દેખાતી હતી. દિંદનો જગૃત જનાં કૃતનિશ્ચયો નહિ એવો ભોક્ષસમુદાય એક મોટી ગૂંચવણમાં દજી આજોટખા કરતો હતો. કોંગ્રેસની નીતિનો બાર ને એનાં જોખમો આમસમુદાય વીંઝી ચકતાં શીખ્યો નહોતો. કોંગ્રેસની ચુકિતની દિલચાસ પાર ઉતારવાની આમસમુદાયમાં ખેલતા હતી, પરંતુ ખમીર નહોતું. આને લીધે એક મહાભયાનક પરાજયવૃત્તિ દેશમાં ઠેર ઠેર તે વખતે ઘર ફરી ખેડી હતી.

રાષ્ટ્રીય મદાસભાને માથે તે વખતે એની મોટી ઐતિહાસિક જવાબદારી દસ કરવાની આવી પડી હતી. એ જવાબદારી તે પ્રજાઆપૂર્વ પરાજયવૃત્તિ ફર ફરી ફરી વાર રાષ્ટ્રવાદી સંસ્થાના જીવ રોકળ આમસમુદાયને સંગઠિત ને જગૃત કરી, બદમૂલ સાદીવાદનો સામનો કરવા માટે એને કટિબદ્ધ કરવાની. તે વખતે ઘણાને લાગતું હતું કે ફરી વાર દિંદની જનતા સમસ્તને ખેડી કરતાં પછો વખત લાગશે.

પરંતુ આને આપણે શું જોઈએ છીએ? પ્રાંતિક ધારામંડળોની ચૂંટણી માટે મદાસભા તરફથી કરવામાં આવેલ પ્રચારકાર્યે કોંગ્રેસ સંમૂળને ફરીવાર સજીવન કર્યું. પ્રજાએ લગભગ એક સાથે મદાસભાને ઉમંગાભેર સાથ આપ્યો અને દેશના મોટા બાગના પ્રતિભાં મદા-સભાવાદીઓ ધણી મોટી બદ્ધમતિથી સંદર્ભ ચક્યા. પરિણામે પ્રાંતિક ધારામંડળોમાંથી સાત પ્રતિભાં મદાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો રચાયાં.

મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો રચાયા પછી કોંગ્રેસ સંગઠનને વધારે વ્યાપક થવાની ધણી સરળતા મળી ગઈ છે એમાં લાગે જ કોઈ ને સંકા હશે. એનું સીધું પરિણામ આજે એ નગરે પડે છે કે દેશમાં સર્વત્ર આમવર્ગ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં પોતાની હક્કમજૂતિ અનુભવતો જાય છે. કારણ કે મહાસભાના સંગઠનનો એ જ એક માત્ર હેતુ છે કે દુષ્કાર ગયેલ હિંદી પ્રજાસમૂહને ભેજા કરી એને પોતાની શક્તિ ને હક્કનું જ્ઞાન કરાવી પોતાના વિકાસને સ્વધર્મ પ્રતિગામી ને પ્રત્યાધારી બળોને દૂર કરવા એને પ્રેરવો. છેલ્લા આઠ માસમાં આ ધોરણે હિંદમાં કિસાનો ને શ્રમજીવીઓ અદ્ભુત ગતિએ સંગઠિત ને જાગૃત થયા છે.

આથી જ કદાચ રાષ્ટ્રપતિ સુભાષચાણુએ તાજેતરમાં જ એક સ્થળે કહ્યું છે કે આપણે ધાર્યા કરતાં સ્વરાજની વધારે નજદીક પહોંચી ગયા છીએ.

પરંતુ હિંદમાં આટલી ઝડપથી રાષ્ટ્રવાદી ધોરણે જાગૃતિ વધતી જવામાં આંતર-રાષ્ટ્રીય રાજકારણનાં પરિવર્તનોની પણ ઝાંછી અસર નથી પડતી. સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહ, ચીનો-જાપાનીઝ અયુદ્ધમણ, ફાસિસ્ટ રાજ્યોની ફાંસ અને ખ્રિસ્તના સામ્રાજ્યવાદી દ્વિત-સંબંધોમાં ભાગ પડાવવા માટેની અનેકદંડી પ્રવૃત્તિઓ ને એને લીધે એંગ્લો-જર્મન ને ઇટાલિયન વિરોધ વગેરેની અસર, હિંદી રાજકારણ ઉપર ને ઇન્ડો-ખ્રિશ્ચિય સંબંધ ઉપર ધાર્યા કરતાં ધણી વધારે પડી છે. આજે ખ્રિશ્ચિય નીતિનું વલણ હિંદી બંદરતિને બળે નહિ પણ કળે દબાવવાનું છે. રાષ્ટ્રવાદી દિલ્લચાલને બળથી દબાવવા જતાં લાંબે ગાળે આખો ટાળાઓ યોવાનો વખત હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં આવ્યા વિના રહેવાનો નથી એ વસ્તુ ખ્રિશ્ચિય રાજપુરુષો ઠીક પ્રમાણમાં સમજતા થયા લાગે છે.

હિંદની પરદેશનીતિ

એક બાજુ હિંદમાં રાષ્ટ્રવાદી બળો વધુ સંગઠિત ને મજબૂત થતાં જાય છે જોને લીધે સામ્રાજ્યવાદી દોર નરમ પડતા જાય છે; ત્યારે બીજી બાજુ ખ્રિસ્તની સ્થિતિ વધુ ઘેરી ને સંકટામણુ ભરેલી થતી જાય છે. વહેલેમોડે ખ્રિસ્તને કોંગ્રેસ સાથે સમજૂતી કર્યા વિના છૂટકો જ નથી એ વસ્તુની સ્પષ્ટતા વધતી જાય છે. આથી હવે હિંદને માટે એ સ્થિતિ આવતી જાય છે કે એણે જગતનાં રાષ્ટ્રો પ્રત્યેની પોતાની નીતિ ધરાવી નેખે.

ફ્રેંચપુરમાં કોંગ્રેસે હિંદની પરદેશનીતિ ઘડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એનું કારણ એ હતું કે તે વખતે સ્પેનિશ વિગ્રહને કારણે યુરોપમાં પરિસ્થિતિ વિગ્રહગામી થઈ ગઈ હતી. સંભવિત યુરોપીય યુદ્ધમાં ખ્રિસ્તને સંડોવાયા વિના છૂટકો નથી, કારણ કે એનાં પોતાનાં સામ્રાજ્યવાદી હિતોના ઉપર ફાસિસ્ટ રાજ્યોની તરાપ પડતી હતી. ખ્રિસ્તનું યુદ્ધમાં સંડોવાય એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ હિંદનાં નર ને નાણાંનો ઉપયોગ સામ્રાજ્યવાદી દ્વિતસંબંધોની જાળવણી અર્થે એ કરશે એમાં કોંગ્રેસને સંકા નહોતો. આથી કોંગ્રેસે હિંદી પ્રજામતને એ સાથે વિરોધ નોંધાવવા ફ્રેંચપુરમાં પોતાની યુદ્ધવિરોધી નીતિ જાહેર કરી જગતનાં રાષ્ટ્રોને ખાતરી આપી કે પોતાના સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે ખ્રિસ્તને કોઈ પણ યુદ્ધ કોઈ પણ દુશ્મન સામે લાશે એમાં હિંદી પ્રજાની ભાગીદારી નહિ હશે. કોંગ્રેસની એટલે કે હિંદી પ્રજાના અતિ-મોટા ભાગની નીતિ શાંતિવાદી ને અહિંસક હોઈ એની પરદેશનીતિ વિગ્રહવિરોધી ધોરણે કામ કરશે એમ કોંગ્રેસે ફ્રેંચપુરમાં જાહેર કર્યું. આવી જાનની જાહેરાતની આ તબક્કે બહુ જ આવશ્યકતા હતી. કારણ કે ખ્રિસ્તને એ જાહેરાતથી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં હિંદે જણાવી દીધું કે પોતાનાં (ખ્રિસ્તનાં) હિતોને માટે કે પોતાનાં ભાણેય રાષ્ટ્રોની મદદે જતાં ખ્રિસ્તને કોઈ

વિમુક્ત કરે એની સાથે હિંદને કશી નિસ્ખત નહિ હોય. અને હિંદને એવા કાર્ષ્ણ્ય પશુ વિમુક્તમાં નાખવાનો સ્થિતિ પ્રયત્ન કરશે તો કોંગ્રેસ સીધી લડતને બોલે પણ સ્થિતિના એ પગલાંનો સામનો કરશે.

જગતરાજકારણમાં હિંદ

શા માટે કોંગ્રેસ હિંદની પરદેશ નીતિ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂરિયાત અનુભવે છે ? કારણ કે હિંદ ઝડપથી જગતનાં મહત્વનાં ને ગણના કરવા યોગ્ય રાષ્ટ્રોમાં પોતાનું સ્થાન મેળવતું બન્યું છે. જગતના દૂરદર્શી રાજપુરુષો એ જોઈ શકે છે કે હિંદ થોડા જ વખતમાં પોતાનું ભાવ્યવિધાતા યવાનું છે. એ વખતે હિંદ જેટલા વિશાળ અને બહુવસ્તીવાળા રાષ્ટ્રની લશ્કરી તેમજ આર્થિક શક્તિ જગતનાં પ્રથમ શક્તિનાં રાષ્ટ્રોની સમોવડી થવાની. આ પરિસ્થિતિમાં હિંદ પોતાની પરદેશનીતિના સિદ્ધાંતો બહાર કરે એની અસર આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ ઉપર જરૂર થાય છે.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ધરેલી રૂપરેખા પ્રમાણે હિંદ એક શાંતિવાદી રાષ્ટ્ર હોઈ એની પરદેશનીતિ વિમુક્તિવાદી અને પ્રગ્નવંતવાદી રાષ્ટ્રો સાથે સહકાર કરવાની રહેશે. પરંતુ પં. જ્વાહરલાલે ડૉ. રામચંદ્રાદર લોહિયાની નાનકડી પુસ્તિકા 'Foreign Policies of the Indian National Congress and the British Labour Party'ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તેમ: "શાંતિ અને સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવા માટે દુનિયામાં સામુદાયિક સન્નામતીની ધણી વાતો થાય છે. જ્યારે બીજી બાજુ દુનિયાં યુદ્ધ અને વિનાશ તરફ પૂરે જોરથી ધકેલાઈ રહી છે. જેઓ સામુદાયિક સન્નામતી અને શાંતિની વાતો કરે છે એમણે પોતાના મન સાથે તદ્દન સ્પષ્ટ થતું જોઈશે, કે શું એ સામુદાયિક સન્નામતી, પશ્ચિમ યુરોપીય રાષ્ટ્રોનાં તદ્દનમાં અને સામ્રાજ્યવાદી પદ્ધતિને આજુ રાખતી વ્યવસ્થાને સ્થાયીભૂત કરવાની નીતિના પાયા ઉપર ચલ્યાશે ? આ પ્રમાણેની સામુદાયિક સન્નામતી આજુવાનો પ્રયત્ન વારંવારિકતાની અદાનતાનો સૂચક છે. સામ્રાજ્યવાદના પાયા ઉપર કદી પણ શાંતિ ને સન્નામતીનું ચળતર યર્ષ શકનાર નથી; જેમ ત્યાં સુધી ફાસિઝમનો દોર જાગ્યો છે ત્યાંસુધી શાંતિ કે સન્નામતી શક્ય નથી. ત્યાંસુધી હિંદ અને હિંદના પ્રજાના જેવા બીજા જગતના પ્રજાનું નિરાકરણ થયું નથી ત્યાંસુધી કદી પણ શાંતિ કે સન્નામતી ચિરસ્થાયી કરી શકાવાની નથી."

આ રીતે જગતશાંતિ ને સન્નામતી ને વિમુક્તિ નાખી માટે પ્રથમ તો હિંદ જેવા મહાન દેશનો યુવામીનો પ્રશ્ન દલ થવો જોઈએ. રાષ્ટ્રમંદ્ર સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોની જમાતનું કાવતરાંધર મરી જઈને જગતની પીડાતી, યુવામ અને વૃદ્ધાતી પ્રગ્નઓની મુક્તિ લાવનાર પ્રામાણિક સંસ્થા થવી જોઈએ. જો ફ્રાંસ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ કે અમેરિકા સાથેસાથ શાંતિ ને સન્નામતી સાહતાં હોય તો સસ્તીકરણના એમના કાર્યક્રમને પાર ઉનારવાની ધખના છોડીને એમની જે સામ્રાજ્યવાદી નીતિ જગતમાં આટલું ધમસાણ મચાવી રહી છે અને જે પરાજે જંગની રાણેલી શાંતિને વારંવાર જંતખમાવે છે એ નીતિનો એમણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. તો જ દિનરાત વધતાં જતાં પ્રત્યાધાની ને વિમુક્તજનક ફાસિઝ્ટ પરિચલોનાં પ્રયંસ મોર્મનાં લુવાગને ખાળી શકનાર પ્રગ્નવંતવાદી રાષ્ટ્રોની જગવાન પાળ બાંધી શકાય એમ છે. અને એમ કરવામાં આવે તો જ વિમુક્તો જ્વાગામુખી અટકાવી શકશે. આજી આજનાં વિમુક્તિવિરોધક પરંતુ સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રો (ફ્રાંસ, સ્વિટ્ઝર, યુ. એસ. એ. વગેરે)ની સ્વઅપરિધાનની

નીતિ સાંતિસ્થાપના માટે લાંબો ગાળો તો નિષ્ફળ નિવડવાની જ છે. માત્ર એ નીતિથી વિગ્રહનો દિવસ પાછો ઠેલાય છે એટલું જ.

કોંગ્રેસ પરદેશનીતિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો

હિંદી રાષ્ટ્રવાદી ને પ્રતિનિધિ સંસ્થા કોંગ્રેસની સંગ્રામનીતિ આજની દુનિયાનાં રાષ્ટ્રોની નીતિથી ચડિયાતી છે કારણ કે કોંગ્રેસના વિગ્રહશાસ્ત્ર અમાણે અદિસક પરંતુ જોરદાર અને ક્રાંતિકારક સામનો એ જ આધુનિક યુગનાં ખતરનાક સાધનો ન વાપરીને પ્રગતી, સમાજની કે વ્યક્તિની રાજકીય કે આર્થિક સુલાખીનાં અનિષ્ટોમાંથી બચવાનો રસ્તો કાઢવાના સાધન તરીકે વાપરવાનું સુધરેલું હથિયાર છે. બ્રિટિશ સત્તાના પાયા હિંદમાંથી હલાવી કાઢવાનો કોંગ્રેસનો પ્રયત્ન આ હથિયારની મદદ વડે જ થતો હોવાથી સહેજે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પરદેશનીતિનું પ્રધાનઅંગ સાંતિવાદી ને સામ્રાજ્યવાદવિરોધી રહ્યું છે. કોંગ્રેસના નેત્ર નીચે જ હિંદ સ્વતંત્ર થવા શક્તિમાન થવાનું હોવાથી એને એમ કહી શકાય કે એની વિગ્રહી નીતિ પ્રમાણે હિંદી પરદેશનીતિ ઘડાશે. આથી જ્યારે કોંગ્રેસની હિલચાલને કારણે હિંદ રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની ઘણી નજીક જઈ પહોંચ્યું છે તે વખતે અને જગતની વર્તમાન કપરી પરિસ્થિતિમાં હિંદ જેવા રાષ્ટ્રે પોતાની પરદેશનીતિનાં સારશ્રુતો જગત સમક્ષ સ્પષ્ટ સંબોધમાં જાહેર કરવાં જોઈએ. એ કારણે છેલ્લાં એ વર્ષથી મહાસભા પોતાની પરદેશનીતિ ઘડવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. મહાસભાના પરદેશખાતાના મુખ્ય સંચાલક ડૉ. રામમનોહર લોહિયાની નાનકડી પુસ્તિકામાં કોંગ્રેસ પરદેશનીતિના નીચે પ્રમાણેના મુદ્દા જણાવવામાં આવ્યા છે.

૧. લોહિયા લખે છે કે “ કોંગ્રેસની પરદેશ અને અભ્યાવનીતિના મુદ્દા મુદ્દાઓ આટલા ગણાવી શકાય:

(૧) જગતના રાજકારણમાં હિંદ હવે સ્વતંત્ર અને સર્વસત્તાધીશ-Sovereign-રાજ્ય તરીકે પોતાનો ચોખ્ખો ભાગ લગવવા માટે બદનિશ્ચય થયું છે. મહાસભાનો સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો અને હિંદનું પ્રજાકીય બંધારણ ધરાવે માટેની લોકપ્રતિનિધિ સભાનો કરાવ આ નિશ્ચયના મુચકો છે.

(૨) જ્યાં સુધી આ દેશમાંથી બ્રિટિશ શાહીવાદ નાબૂદ નથી થયો ત્યાં સુધી, બ્રિટનની શાહીવાદી સુદસંકેટાવમણોમાં એ હિંદને ધોક્કલવાનો કોઈ પણ પ્રયત્ન કરશે તો સીધી લડતદારા એનો પ્રતિકાર કરવાનો હિંદનો નિર્ધાર છે. આથી જગતનાં રાષ્ટ્રોએ હવે સમજી લેવું જોઈએ કે સુદ કે રાષ્ટ્રીય નીતિના કોઈ પણ કાર્યને અંગે હિંદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અંગ ન હોઈ સામ્રાજ્યની આ જવાબદારી એને માન્ય નથી.

(૩) હિંદ રાષ્ટ્રસંઘને હાલના એના ‘સરકારોના સંઘ-League of Governments’ના સ્વરૂપમાંથી પસારીને પ્રજાસંઘ કે લોકસંઘ-League of Peoples-બનાવવા માગે છે.

(૪) હિંદ અત્યાધી, અને પરાણે લાલચ કોઈ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય તહનામાની પવિત્રતા સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

(૫) જગતમાં સાંતિ-ત્યાગી સાંતિ ને સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપવા મથતાં રાષ્ટ્રવાદી, પ્રગતંત્રવાદી ને સમાજવાદી બધોને ટેકો આપે છે; અને કોઈ પણ દુષ્ક્રિયાઓ વિગ્રહી રાષ્ટ્રની સાન ટેકાણે લાવવા માટે વિચારી કાઢેલી આર્થિક અહિંકારની કોઈ પણ યોજનાને હાર્દિક ટેકો આપી એનો અમલ કરવાની તૈયારી નોંધે છે.

(૬) હિંદમાં અંત્યારનાં બ્રિટિશ લશ્કરને, હિંદનો કંઈકે જાળવી રાખવા માટેનું

લશ્કર (Army of Occupation) દિંદ માને છે અને, એ, એની જાળવણી કે જે માટે કોઈ પણ જાતનો ટેકો આપવા તૈયાર નથી. ” વગેરે.

કોંગ્રેસ પરદેશનીતિના ઉપલા મુદ્દા સ્પષ્ટ કર્યા પછી કોઈને એવો ખાસ ન થાય કોંગ્રેસની અહિંસાપ્રધાન વિચારનીતિ રાષ્ટ્રીય સ્વરક્ષણ કે સામ્રાજ્યવાદી અકારણના હુમલા પ્રતિકાર કરવા માટેના લશ્કરનો પણ કોંગ્રેસ નિરોધ માગે છે. એટલા માટે ડૉ. લોહિયા રા કરે છે કે આદર્શની દૃષ્ટિએ અહિંસક સાધનો જ આંતરરાષ્ટ્રીય અથડામણોનો કાપથી ને ન્યા તોડ લાવવા માટે શુદ્ધિયુક્ત ને સંસ્કારી સાધનો હોવા છતાં હાલનાં જંગલો ને લશ્કરી ખાના પ્રત્યાઘાતી ફાસિસ્ટ હુમલાઓથી રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવા માટે સ્વરક્ષણના અસરકારક સાધ તરીકે સ્વતંત્ર દિંદ પોતાનું લશ્કર રાખશે અને રાષ્ટ્રીય અસ્તિત્વને રક્ષવા જરૂર પડતાં ખચ કરી શકે એટલી પૂરતી તાલીમ પામેલ જનશ્રમીયા મળી શકે એટલા માટે પ્રાપ્તને લશ્ક જ્ઞાન પણ આપવા માગે છે. માત્ર એનો હેતુ પરભક્ષણનો નહિ પરંતુ સ્વરક્ષણનો જ રહેશે

૫. જવાહરલાલનું મિશન

૫. જવાહરલાલ લખતી ખાતે મહાસત્તાના પ્રમુખ થયા પછી દિંદના પ્રશ્ને આંતરરાષ્ટ્ર મદસ્ત્ર આપવામાં ઘણા ક્ષેત્રમંદ થયા છે. એમણે મહાસત્તાવાદીઓને દિંદના રાજકારણ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની ગૂંચવાયેલી સમસ્યાના એક ભાગ તરીકે જોતાં થવામાં ધ મદદ કરી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં પણ દિંદના પ્રશ્ને મદસ્ત્ર મળે એ માટે એક હિંમતવાળા આદરી છે. અને આપણે જોઈએ છીએ કે સમસ્ત યુરોપીય રાજકારણની વિ અથડામણોનાં ઘણાં મદસ્ત્રનાં કારણો ગિનયુરોપીય ઉદ્ધારણો છે. આને એશિયાનો પ્રશ્ન જગતનો વિષદ ને સાંતિનો પ્રશ્ન રાઈ રહ્યો છે. અને દિંદ એશિયાનું એક બી પ્રમુખ રાષ્ટ્ર છે. બ્રિટિશ સત્તાની હવાદોરી ને સામર્થ્યનો મદસ્ત્રનો અંશ દિંદ છે. દિં લીધે જ બ્રિટિશ સત્તા આટલી મગફળ દેખાય છે. આથી યુરોપીય સામ્રાજ્યો ને ખાસ કર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની મગફળી કે લાલસાઈતિ એશિયાટિક રાષ્ટ્રો કે દિંદ ઉપર છે. બ્રિટિશ પ્ર મતને જગતનો શાંતિ માટે પણ દિંદી પ્રશ્નની અગત્ય કેટલી છે એ, દિંદના અગ્રગણ્ય રાષ્ટ્રવા નેતાઓ મારફત જાણવામાં આવે એ ઘણું આવશ્યક છે. આ ઉપરાંત આવા ગિનસરકારી છ પ્રમુખાન્ય નેતાઓ દિંદી પ્રશ્નની લાગણી અને બ્રિટન પ્રત્યે દિંદની નીતિની સ્પષ્ટતા સત્તાવ આવાને જાણે કરી શકે છે. હાલમાં ત્યારે બ્રિટનની ગરજતણના વધતી જાય છે તે વખ બ્રિટિશ પ્રશ્ને, બ્રિટનના શાસક રાજપુરોનો બૂલમરેલી નીતિ બ્રિટિશ રાષ્ટ્રનાં લાં ને સાચાં દિતોને કરી રીતે જોખમારી રહી છે તે પણ જાતાવું જરૂરી છે. દિંદની વધ જતી જાણત લોકજાણણી કમને પણ બ્રિટનને દવે ખ્યાનમાં લેવાની ફરજ પડી છે. લોકજાણણીની ઉમતા ને ગંભી વારવાર મહાસત્તાવાદી લોકનાયકો મારફત બ્રિટિશ પ્રાત રાજપુરો સમગ્ર કહેવાની જોઈએ. મહાસત્તાના અને એ રીતે દિંદી પ્રશ્નસમુદના ને અસામાન્ય દન તરીકે જવાહરલાલ યુરોપીય દેશોમાં અને ખાસ કરીને જર્મનીમાં દિંદી રા પ્રશ્ને ને દિંદમાં વધતી જતી અંદુતિની ગિજ્ઞાન સારી રીતે કરાવી રહ્યા છે. હાલમાં અને બ્રિટનના પ્રશ્નમાં એ મદસ્ત્રના પ્રશ્ને ઉપરિચિત થયા છે. પહેલો પ્રશ્ન દિંદી ફરેશન સ્થાપના અને એની સામે લોકજાણણી ઉદ્ધતા અને બીજો પ્રશ્ન વિષદમાં દિંદ બ્રિટન આપણુ થયે કે જવાહરલાલ. આ અને પ્રશ્ને પરસ્પર સંકળાયેલા છે. ૫. જવાહરલાલ બ્રિટિ પ્રશ્નને અને રાજપુરોને આ બંને પ્રશ્નોના પરસ્પર સંબંધ બતાવી રહ્યા છે. ફરેશન સા

ફ્રિંચના જે જે વાંધાઓ છે એને દૂર કરવા કે ન કરવા આખતમાં બ્રિટિશ સરકાર ક્યાં સુધી તૈયાર છે એ હિંદ-બ્રિટનના મંત્રીને મૈત્રી કે દુસ્મનાવટમાં પલટી નાખશે. પં. નહેરૂનાં લોકન ખાતેનાં બાધણોના સારધ્વનિ આ જ છે. બ્રિટિશ રાજપુરુષો હવે ફેડરેશનના પ્રશ્ન સંબંધે ક્યા પ્રકારનું વલણ દાખવે છે એ જોવાનું રહે છે. ફેડરલ યોજનાનો અબાધિત સામનો કરવાની મહાસભાની નહેરૂરાતને, જ્વાહરલાલે દિલ્લી વજીર અને બ્રિટિશ પરદેશ-મંત્રીને દિલ્હના માછ વાર્ષસંગેય લોર્ડ હેલીફેક્સ સાથેની મુલાકાતોમાં તદ્દન ચોખ્ખા શબ્દોમાં સમજાવી હશે એમાં શંકા નથી. જે બ્રિટિશ સત્તાધીશ અણુનમ રહીને એ યોજના હિંદને માથે ઠોકા બેસાડવાનો જ નિશ્ચય કરશે તો હિંદનો સીધો પ્રતિકાર કેવો હશે અને એ વર્તમાન યુરોપીય પરિસ્થિતિમાં બ્રિટનને માટે કેવો ને કેટલો જોખમકારક રસ્તો હશે એ પણ પં. જ્વાહરલાલે સારી રીતે સમજાવ્યું હશે જ.

આ ઉપરાંત જે બ્રિટિશ પ્રવૃત્તિના કીક કીક ભાગને જે સમજાવી શકાય કે બ્રિટનની હાલની હિંદ પ્રત્યેની નીતિ એ જુલમચેલી નીતિ છે તો પણ વાળું થયું કહેવાય. કારણ કે બ્રિટનમાં અને ખીજા દેશોમાં હિંદ ફેડરેશનનો સામનો કરવા તૈયાર થશે તે વખતે જેટલા મોટા પ્રમાણમાં ત્યાં દિલ્લી મારાણીને ટેકા આપનાર જળવાન બળો હશે એટલા પ્રમાણમાં બ્રિટિશ સરકારના જિદ્દી નિર્ણયને નરમ ને વધારે વાસ્તવદર્શી કરવામાં એ કારણભૂત થઈ પડશે. એ રીતે પણ જ્વાહરલાલની યુરોપની મુલાકાત હિંદના સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે અગત્યની થઈ પડશે.

ગોડાળો દૂર કરો

મહાસભાએ એના વાર્ષિક અધિવેશનમાં, મહાસમિતિ અને વર્કીંગ કમિટીની બેઠકામાં વારંવાર ફેડરલ યોજના પ્રત્યે પોતાનો ભારપૂર્વકનો અણુગમો ને સંપૂર્ણ વિરોધ વ્યક્ત કર્યા છે. આથી આ જાતનો કરાવો જે મહાસભાવાદીઓની સાચી મનોદશાનું પ્રતીક હોય તો ફેડરલ યોજનાનો એમને સામનો એ પૂર્વનિશ્ચિત વસ્તુ છે. એ ઉધાડી રાજનીતિ છે. અને મહાસભાની રાજનીતિ જગતની સ્વીકૃત રાજનીતિ કરતાં ચડિયાતા નૈતિક સિદ્ધિતા ઉપર રચાયેલી હોઈ એ પ્રકારની ઉધાડી રાજનીતિ એને માટે સ્વાભાવિક અને આવશ્યક વસ્તુ છે. પરંતુ એ યોજનાનો સામનો કરી રીતે કરવો ને ક્યારે કરવો એ હજી ચોખ્ખું કહેવામાં નથી આવ્યું. આમ અવ્યવસ્થિતપણે ને કદાચ વ્યક્તિગત જવાબદારીએ કે બેજવાબદારીએ ધેણીયે મહાસભાવાદીઓએ જાહેર કર્યું છે કે જ્યારે ફેડરેશન દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે સીધી લડતદારા એનો તાત્કાલિક ને અસરકારક સામનો કરવો. પરંતુ તાત્કાલિક અને અસરકારક સામના માટે એકદમ સીધી લડત કેવી રીતે આપવી એ હજી એમના તરફથી પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું હોય એમ જણાવામાં નથી. કદાચ, એવા ઉદ્ધામ ફેડરેશન વિરોધીઓને એમ હશે કે જ્યારે મહાસભા પોતાના કરાવો ને નીતિ મારફત કોઈ પણ રીતે ફેડરેશન સાથે સમજૂતી નહિ પરંતુ સામનો કરવા બંધાયેલી હોવાથી એના સામના માટેના મોરચાના વ્યૂહ રચવાનું કાર્ય ને જવાબદારી-સંસ્થાગત રીતે મહાસભાની છે; નહિ કે વ્યક્તિગત મહાસભા-વાદીઓની. એ ગમે તેમ હો, પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ થયું જાય છે કે ફેડરલ યોજના દાખલ કરવાનો સમય ધણો નજીક આવતો જાય છે છતાં એના સામના માટેની કોઈ પણ યોજના મહાસભાના અગ્રમંચાલક તરફથી હજી જાહેર પાડવામાં નથી આવી. એવી યોજનાનો વિચાર તો જરૂર મહાસભાની કાર્યવાહી કરી રહી હશે. કદાચ એમ જનવા પણ સંભવ છે કે પ્રાંતીય ધારાસભ્યો ને પ્રધાનમંડળો રચાયા પછી રાજકારભારના ને ધારાસભ્યો કે

પ્રધાનોની આંતરિક મુશ્કેલીઓ તે વિમુક્તાદિતાના પ્રશ્નોની એટલી તકમાંથી વર્કિંગ કમિટીને માથે આપી રહી છે કે ફેડરેશનના સામનાની વિચારપૂર્વકની સંગીન યોજના હજી વિચારવામાં પથ નહિ આવી હોય.

ત્યારે ફોર્મસ ફેડરેશનનો સામનો કરવા કાર્મ પથ ભોગે બંધાર્મ ચૂકેલી છે તેા દલે એ વખત જરૂર આવી પહોંચે છે કે સમગ્ર દિલો પ્રગ્નમતને એવી કાર્મ યોજનાથી વર્કિંગ કરી એના (ફેડરેશનનો) વિરોધ મંગલિન. વ્યાપક ને ઉમ્મ કરવાની રાજઆત થવી નેમ્મએ. કારણ કે દિલના અસાન અને શિસ્ત વિનાના જનસમૂહને વ્યવસ્થિત ને શિસ્તમુદ્ધ કરતાં એણે સમય નથી લાગવાનો. અને જેટલા મોટા, વ્યાપક ને સંગીન પ્રમાણમાં પ્રગ્નસમૂહ મંગલિન ને જાગૃત દરો એટલે ફેડરેશનનો અસરકારક ને મજબૂત વિરોધ કરવામાં ને એ યોજનામાં જરૂરી ફેરફાર કરાવવામાં મદાસજા સક્રિયમાન થઈ શકે.

પરિસ્થિતિ આ જાતની હોવા છતાં દહ મદાસજા તરફથી ફેડરેશનના સામના માટે જ બુમિકા લંબાર કરવાની રાજઆત નથી કરવામાં આવી એનો અર્થ કદાચ એમ પાથ હોય કે ફોર્મસનીતિના મુતપારો, પરિસ્થિતિની અનિવાર્યતા ખ્યાનમાં લઈને સીધી લડતનો કાર્મ પથ સફળ માર્ગ હેખાતો ન હોવાથી જે કામચલાઉ પ્રયોગ તરીકે પ્રાંતિક બંધારણનો અમલ રવીકર્યો છે એ જ ધોરણે ફેડરેશનનો અમલ પાથ રવીકારવાનો ખ્યાલ સેવતા હોય- ને કે પ. જ્વાદરસાનનાં ને શ્રી બુલાસાઈનાં લંડનનાં બાપજો ને શ્રી. સુભાષચાણુનાં એ બાબતનાં એ જાહેર નિવેદનો ઉપરથી એમ લાગે છે કે દહ મદાસજાના અમલોએ અપાધિન સામનાના પૂર્વમદથી જ ફેડરેશનને નિહાળે છે.

પરંતુ કેટલીક વાર કેટલાંક વ્યક્તિગત મદાસજાવાદીઓનાં ને વક્તવ્યો જાહેરાતો ઉપરથી ફેડરેશનની યોજનામાં યોડાપણા ફેરફાર કરાવીને એનો કામચલાઉ અમલ કરવાની દિમાપતના મુર પથ મંગળાય છે. દમખાં જ શ્રી સત્યમૂર્તિએ કરેલાં નિવેદનોનો પ્વનિ આ પ્રકારનો જ છે. આમ દાસ ધિનિ એવી છે કે મદાસજાના રપટકરાવો છતાં એના મિત્ર મિત્ર અર્થ ધણી વાર કરવામાં આવે છે. બીજી બાબતો વિશે તેા કીક પરંતુ ફેડરસ યોજનાના સામનાના સમંધમાં આવી શિત્ર મિત્ર અર્થપટારન મદાસજા તરફથી નદિ ચલાવી લેવાની જોઈએ- ને એણે પ્રામાણિકપણે ને ખુલ્લી રાજનીતિને ધોરણે ફેડરેશનનો સામનો કરવો હોય તેા.

રપટતાની જરૂર

આમાથી વર્કિંગ કમિટીની બેઠકમાં આ બાબતનો દલે ચોક્કસ વિચાર કરવામાં આવે એ હજી વસ્તુ છે. વર્કિંગ કમિટીની એ ફરજ છે કે એણે દલે 'ફેડરેશનના સામનાનો અર્થ' જાનના સમજાવો નેમ્મએ. જેથી એ સંબંધે દાલમાં વધનો જતો મોટાલો દૂર થાય, કારણ કે કાર્મ પથ ક્રાંતિકારી દિલચાલની નક્કરતા ને સફળતાનો સારો એવો આધાર એમાં ભાગ લેનારાઓ ને એના મુતસાચકને દિલચાલ વિશે રપટ ખ્યાલ હોય, એના વ્યૂદો ને મોરચાની કીકીક રપટ સફળતા એમનામાં હોય. અરપટ કે અંધારી નજરે જેમ માનવીની ગતિ કે પ્રયાણમાં સરળતા નથી આવતી ને એ અમુજવિન પથ થઈ પડે છે તેમ રાજક્રાંતિનાં પ્રયાણ ને ગતિને પથ તેજ ને દટિની અનિવાર્ય આવસ્યકતા હોય છે. જેટલો માનસિક મોટાલો વધારે રડે તેટલું ચક્તિનું છુદિપુક્ત કેન્દ્રીકરણ ઓળું. જેટલી વ્યૂદરપટતા વધારે એટલું સ્વચક્તિમાન પથ વધારે. આ વિધાનોમાં જો તથ્ય હોય તેા વહેલી તકે ફેડરેશનની યોજનાનો ફોર્મસ માત્ર સામનો કરશે એટલું જ નહિ પરંતુ એ સામનો કયા પ્રકારનો હશે તે રપટ કરવામાં આવતું નેમ્મએ.

લાંબી મુસાફરીના થાકથી, અને હજી ઘણી મુસાફરી કરવી બાકી છે તે વિચારના કંટાળાથી હું મારી બેઠક ઉપર લાંબો ધર્મ અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં પડેલો હતો. મારી સામેની બેઠક ઉપર પ્રજેશ અને વ્યંકટેશ એમની ટેવ પ્રમાણે વાતો અને ચર્ચા કરતા હતા. મારી બાજુની બેઠક ઉપર આશુતોષ બેઠા બેઠા દંધકે વાંચતા હતા. મને અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં પ્રજેશનો અવાજ મંભળાયા:

“તમારા સામાન્ય કથન સાથે હું મંમત છું કે છોકરા છોકરીઓને ઇચ્છાલગ્નો કરવા દેવાં જોઈએ. બાકી એકવાર એક તરફ મનનું વક્તવ્ય બંધાઈ ગયું હોય તે ટળી જ ન શકે એ બાબતને હું એટલું મહત્વ આપતો નથી.”

“પ્રજેશ, તમે જૂના મતના છો માટે આમ બોલો છો. તમે કહો તો કાયદાનાં પુસ્તકોમાંથી, અને તમે કહો તો ચિત્રશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાંથી બતાવું કે કામવૃત્તિ જેવી દૃઢ અને આગ્રહશીલ, બીજી કામ વૃત્તિ નથી. એક વખત એક પાત્ર તરફ એ વૃત્તિ ધર્મ પછી તે કદી નિર્મૂળ ધર્મ શકતી નથી. તેનું તમે દમન કરી શકો છો, પણ તેથી તો તે વિકૃત થાય છે, નિર્મૂળ થતી નથી.”

પ્રજેશ: “મારા નસીબમાં દંધક એવું આવે છે કે હું તમારા સામાન્ય મત સાથે મંમત હોઉં છું અને છતાં મારે વ્યક્તિગત દાખલામાં તમારાથી જુદાં પડવું પડે છે. અહીં પણ તમારી સાધકાલોજીની વાતોમાં ઘણું માનવા જેવું-સમજવા જેવું છે તે હું કબૂલ કરું છું. અને છતાં એને વેદવાક્ય માનતો નથી.”

વ્યંકટેશે જવાબ આપ્યો: “પણ સાંભળો, સાંભળો! આ ચિત્રશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો બધાં નિરીક્ષણ કરેલા દાખલા ઉપરથી લખાયેલાં છે એ તો ખરું ના? તો તેની સામે દાખલા વગર અમે શી રીતે તમારી વાત માનીએ?”

પ્રજેશ: “સાંભળો!” વાતનો કસ વધતો જતો હતો. “જો આખો ને કાન ઊઘાડાં રાખીએ તો દાખલાનો પાર નથી. કોલેજમાં કેટલાંય વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ વિશે તેમની વચ્ચે પ્રેમ હોવાના દાખલા બન્યા છે. એમાંનાં ઘણાંએક થોડી વાર પ્રેમ કરી, કાંઈ સાચાં જુદાં ગમે તેવાં કારણોથી લડીને જુદાં પડે છે, ને બીજો પરણે છે, તેમને પછીથી કંઈ પહેલાંનો પ્રેમ યાદ આવતો નથી!”

વાતમાં રસ પડવાથી આશુતોષ મારી બેઠક પર. આવ્યા તે બોલ્યા: “અરે પેલાં પ્રબોધ અને વિમલા! વિમલાએ કહ્યું ચાલો આજે સિનેમા જોવા જઈએ. પ્રબોધ કહે, મારી પાસે પૈસા ધર્મ રહ્યા છે. ઊછીના ન લેવાનો મારો સિદ્ધાન્ત છે, એટલે આજે નહિ. આપુની હૂંડીના પૈસા આવશે પછી જઈશું. વિમલાએ વળી કાણ જાણે કેવા ય મિત્રમમાં

આવી જઈ કહ્યું: ‘પણ મારી ખાતર એટલું ન કરે?’ પેલો કહે: ‘પણ કોઈની ખાતર પણ સિદ્ધાન્ત કેમ તોડાય?’ વિમલા કહે: ‘ત્યારે તો તું પરણ્યા પછી પણ હું તને કંઈ કહું ને તું આમ જ સિદ્ધાન્ત વચમાં લાવવાનો?’ ‘હારતો, સિદ્ધાન્ત વિના જીવન શા કામનું?’ આ... એ તો એમ જ લડી પડ્યાં! મેં પછી પ્રયોધને કહ્યું, અથવા એકવાર સિનેમા જોવા ગયો હોત તો શું બગડી જત? ત્યારે કહે, જીવનમાં એવા તો અનેક પ્રયોગો આવે, તે બધી વખતે હું મારો સિદ્ધાન્ત કેમ છોડું? મેં કહ્યું વળી એવા પ્રયોગો શા આવવાના હતા? તો કહે, કેમ! પૈસાની તાણુના પ્રયોગો તો પાર વિનાના આવે! અને નવાઈની વાત! પછી બને જણાં માથાપે સગાઈ કરેલ સાથે પરણી ગયાં ને અત્યારે બંને જોડાં સુખી છે. કોઈને સિનેમા એ આડો નથી આવતો ને સિદ્ધાન્તે આડો નથી આવતો!”

બંકેશ: “એ પ્રેમ જ પૂરો પકવ નહિ થયેલો! પ્રેમને માટે જે સ્વભાવસંવાદ આવશ્યક છે, તે પૂરો નહિ. ત્યાંથી સંવાદ અટક્યો, ત્યાંથી પ્રેમ અટક્યો!”

પ્રજેશે જરા આકળા થઈને કહ્યું: “જો સમજતા હો, તો આ તર્કદાય છે. હું જ્યાં જ્યાં પ્રેમ બંધ પડવાના દાખલા આપીશ ત્યાં ત્યાં તમે એમ જ કહેવાના કે એ પ્રેમ પૂરો સંવાદી નહિ. એનો એક જ અર્થ કે તમારે કોઈ દાખલો સ્વીકારવો નથી.”

બંકેશ: “અને દાખલામાં બીજી મુશ્કેલી એ છે, કે દાખલો સાધારણ—નોર્મલ હોવો જોઈએ. એ પ્રયોધ વિમલા કદાચ નોર્મલ જ ન હોય!”

પ્રજેશે કહ્યું: “દાખલા ન સ્વીકારવાનું આ બીજું બહાનું! તમે લોકો નોર્મલની વાતો કરો છે, પણ વેદાન્તના વિન્ધ્યાપુત્રની પેઠે નોર્મલ ટાઇપનું અસ્તિત્વ જ હોતું નથી. હજી સુધી તમે કોઈ નોર્મલ માણસ જોયો? મને કહો તો ખરા તમે નોર્મલ કોને કહો છો?”

બંકેશ: “દાખલા તરીકે હું તમને નોર્મલ ગણું છું.”

પ્રજેશે કહ્યું: “હા, તો હું મારો પોતાનો દાખલો આપું, પછી કાંઈ?”

આશુતોષ ઊભા થઈ ગયા અને બોલ્યા: “સાંભળો, સાંભળો! ચર્ચા જવા દો. એમની વાત જ કડાવો.”

હું બેઠો થઈ ગયો ને મેં કહ્યું: “બાઈ, અમે તો તમને સારા માણસ ધારતા હતા. ત્રિવેણી જોઈને કહી દેવા દેજો, તમારાં પરાક્રમો!”

બંકેશ પણ ચર્ચાને પોટથી લપસી પડ્યા ને બોલ્યા: “હવે રામાંટમાં માર્યો નહિ ચાલે, વાત પૂરી કહેવી પડશે.”

કવિ કહે છે કે લોકો ઉત્સવપ્રિય છે. તેથી પણ વધારે, લોકો વાતરસિયા છે.

પ્રજેશે જરા ડોકી ઊંચી કરી, ખલા હલાવી, જાણે રમ્મતિ તાજ કરી, કહ્યું: “તમે ત્રિવેણીનું નામ લીધું ત્યારે ત્યાંથી જ વાત કહું છું.”

“હું ઇન્ટર આર્ટ્સમાં લખતો હતો ત્યારે અમારાં લખ્ખ થયેલાં. તમે જાણો છો, ત્રિવેણી બુદ્ધિશાળી છે. હું ધારત તો એનો ગર્વ કરી શક્ત એવો એનો દેખાવ હતો, અત્યારે પણ એવો છે. એ મને ચાહવા પણ લાગી હતી, પણ માથાપે પરણ્યાનાં માટે ચાહવા માંડવું એમાં મને હીલુંપત લાગી, અને મેં પ્રથમ મિલનથી જ એના તરફ અલગમો સેવવા માંડ્યો. પરણીને થોડાં દિવસે મુંઝઈ આવી, બી. એના કલાસો ભરવા માંડ્યો ત્યારે, જાતે પૂર્ણગી

કરી પરણ્યો નહિ તેની, મનમાં ને મનમાં, મને વધારે નામોચી લાગવા માંડી. હું દુઃખી થવા લાગ્યો. અમારા વખતમાં એવું મનાતું, કે મનમાં દુઃખ રહ્યા જ કરે એ એક મેરકાંટિતાની, હોવા ધ્યેયની અને સૂક્ષ્મ લાગણીની નિશાની છે.

“હું સીનિયર બી. એ.માં આવ્યો ત્યારે મારે જૂનિયર બી. એ.ની એક બાઈની ઓળખાણ થઈ. ઓળખાણ તો બહુ સાદી રીતે થઈ. એ બાઈ—”

આશુતોષ: “એમ નહિ, નામ કહીને વાત કરો.”

પ્રવેશ: “નામ વગર સમજ જ ન શકતું હોય તો ગમે તે નામ આપું—લો ને ઉર્વશી. બાઈ એનું સાચું નામ તો નહિ આપું. લૂંટારાઓમાં પણ પરસ્પરનો ધર્મ હોય છે, તેમ અમારે જરૂર—”

અંકડેશ: “ખરાબ શબ્દો વાપરવાથી, તમારો કેસ સાબિત થઈ જવાનો નથી.”

પ્રવેશ: “મને એમ થાય છે, કે હાલનો જમાનો બધી કેટલીએ બાબતોમાં પહેલાં ન બોલાતું બોલે છે, ને ન કરાતું કરે છે, ને નામથી કેમ લાડે છે? એ મારી કે ચારી નહિ તો બીજું શું? પણ વાત તો સાંભળો. હું કહેતો હતો કે,—જયો એ શબ્દ નહિ વાપરું—લગ્ન બહારના સંબંધોમાં પણ આગરવારીનાં ધોરણો હોય છે. લગ્નની અંદર પળાય છે તે કરતાં આ ધોરણો વધારે સંભાળથી પળાય છે. લગ્ન સંબંધમાં પતિ કહે તે વખતે ધેર ન જાય, પણ આ સંબંધમાં જાણે કહે એ વખતે બરાબર હાજર થાય છે!”

આશુતોષ: “હીક, પણ હવે વાત આગળ ચલાવો.”

“મારે અને ઉર્વશીને—હવે એ જ નામ ચલાવીશ—ઓળખાણ બહુ સાદી રીતે થઈ. એ બી. એ.માં નવી નવી આવેલી. ઇતિહાસનો પ્રોફેસર બીજું કંઈ ન કરતો, માત્ર નોટો બિતરાવતો, અને એટલી ઝડપથી બિતરાવતો કે બહુ ઓછા પૂરું લખી શકતા. મારી નોટો હમેશાં બરાબર લખાતી. એ એના જાણવામાં આવ્યું, તે એણે મારી પાસે માગી. મેં આપી.

“મારી નોટમાં, હાંસિયામાં, મધ્યલે, આડેચવળે, હું ઘણીવાર, મારી અસાધારણ દુઃખી અવસ્થાની, મારી રચેલી કે બીજા કવિઓની—મુખ્યત્વે કલાપીની—કવિતાની લીટીઓ લખતો. એકવાર જરા એકાન્ત જેવું મળતાં મને ઉર્વશીએ પૂછ્યું: ‘તમને કંઈક આમાં જ કાવ્યો લખવાં બહુ ગમે છે?’ મેં કહ્યું: ‘મારું દુઃખ અસાધારણ છે. મારું દુઃખ કોઈ સમજી શકે એમ નથી.’ પણ આ દુઃખ સમજવાની અનન્ય શક્તિ ઉર્વશીમાં હતી. તેણે પૂછ્યું: ‘પણ એવું શું છે? હું સમજી શકીશ.’ મેં કહ્યું: ‘મારું હૃદય પ્રેમથી ઉભરાઈ ગયું છે પણ તેને યોગ્ય કોઈ પાત્ર નથી.’ અને બરેબર ઉર્વશી અહું સમજી ગઈ, તરત જ!

“હું બી. એ. પાસ થયો. એલએલ. બી.ની ટર્મ્સ ભરવા માંડ્યો, ક્યાંક નાની સરખી નોકરી લીધી, એક ઓરડીમાં રહ્યો, અને હવે ઉર્વશીને અજાણસ માટે સવારસાંજ લાંબો વખત મારી ઓરડીમાં બેસવાની જરૂર પડવા લાગી!

“અમને બન્નેને ધીમે ધીમે લાગવા માંડ્યું કે અમે બન્ને એક બાબતમાં સમાનધર્મી હતાં; અને તે અસાધારણતામાં! અસાધારણતા એવી છે. મારી અસાધારણતાથી તેની અસાધારણતા જગૃત થઈ. મને જેમ પ્રેમ ઘણો હતો તેણે પ્રેમનું પાત્ર નહોતું; તેમ તેને

પણુ સમગ્રયું કે તેને પંજુ એમ જ હતું ! જેમ માટે દુઃખ કોઈ સમજી શકે તેમ નહોતું, તેમ તેનું પણ નીકળ્યું ! જેમ હું બીજાં જ્યાં માણસો કરતાં બુદ્ધિ જ રવલાવતો હતો, તેમ તે પણ હતો ! અને પછી એ અસાધારણતાના સમાનધર્મથી અમને સમગ્રયું કે અમારામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થવા માંડ્યો છે ! અલગત મારાં અનેક દુઃખોમાં મોટામાં મોટું દુઃખ કે હું પરણ્યો હતો, તે મેં તેને કહેલું હતું, અને તેથી પછી અમે હવે પરણી શકીશું નહિ, આ કઠોર લાગણીહીન નિષ્કુર રૂઢિજન સમાજ અમારો પ્રેમ સમજશે નહિ, અમને પરણવા દેશે નહિ, પરણીશું તો અમારા પર અનેક જતના બુલ્લમો કરશે, એમ પરણવાનાં અને નહિ પરણવાનાં અનેક દુઃખો એક સામટાં અમારા પર પડી અનેક ગણાં મોટાં ભારે અને વસમાં ઘઈ અમને વધારે અસાધારણ બનાવવા લાગ્યાં ! ”

આશુતોષે કહ્યું : “ આ માણસ તો આમ બસ પોતાને જ પ્રેમપ્રસંગ અત્યારે નથી ગમતો તેની મરકરીઓ જ કર્યા કરશે તે નહિ ચાલે. અમારે વાર્તા સાંભળવી છે. ”

મેં કહ્યું : “ સાંભળો પ્રરોશ ! અમારે તમારા એ પ્રેમ વિશેનાં અભિપ્રાયો કે કટાક્ષો નથી સાંભળવા. અમને તો એ જણાવો કે તમે ભેગાં થતાં ત્યારે શું કરતાં, શી વાતો કરતાં એ જણાવો. ”

પ્રરોશ : “ હા, હા ! ખુશીથી. એ આવતી ત્યારે તેને આવકાર આપવા અથવા પ્રેમ બતાવવા હું બોલો થતો, જરા સામે જતો, ને એ કહેતી ‘ મારા સમ ! ’ ને સાથે હું પણ કહેતો ‘ મારા સમ ! ’ ને કે હું શેને માટે સમ ખાતો હતો તે સ્પષ્ટ સમજી શકતો નથી. હું માનું છું, એક બીજાના પ્રેમનો અને લાગણીનો પડ્યો પાડવાની અમને ટેવ પડી ગઈ હતી. ઘણીવાર— ”

આશુતોષ : “ એમ નહિ. તમે કોઈવાર ભેટતાં કે નહિ, કોઈવાર સુંબન કરતાં કે નહિ ? ”

પ્રરોશ : “ તમને તો વાર્તા કરતાં પણ કંઈ બીજાં જ રસ આવતો દેખાય છે. પણ અમે બહુ ભેટતાં નહિ. અત્યંત દુઃખમાં અમળાતાં, એક બીજાને હાથ ઝાલતાં, એક બીજાને છાનાં રાખવા માથે હાથ ફેરવતાં, દુઃખને લીધે જમીન પર ઢળી પડતાં, પણ ભાગ્યે જ ભેટતાં કે સુંબન કરતાં. એટલે સુધી જતાં અમને હમેશાં લય લાગતો. પણ વિશેષ તો એ કે તૃપ્તિ મેળવવા કરતાં અતૃપ્તિની આર્તિ વધારવામાં જ અમને અમારા પ્રેમનું સાર્થક લાગતું. દુઃખ એ જ પ્રેમનું સાચું સ્વરૂપ લાગવાથી અમે દુઃખ વધારવામાં જ અમારી પ્રતિભા અને પ્રેમની પ્રેરણા વાપરતાં. ”

“ સાધારણ રીતે તો, એ કહેતી કે હું તને બહુ દુઃખી કરું છું; હું કહેતો કે હું તને બહુ દુઃખી કરું છું. અમે બન્ને એક બીજાને તું કહીએ એટલે દૂર પ્રેમમાં ગયાં હતાં. વચમાં વચમાં અમે દરેક કહેતાં, ‘ હું તારે માટે આપઘાત કરીને મરી જાઉં, પછી તું સુખી થજે, મને ભૂલી જજે. ’ અને દરેક સામેથી ઉત્તર આપતું ‘ હું નહિ ભૂલી શકું, માટે મને મરવા દે. ’ અને પછી અમે બન્ને રડતાં. એક વાર તો દરેકના એકલા આપઘાત ઉપરથી અમને ભેગાં આપઘાત કરવાનો વિચાર આવ્યો. કેવી રીતે આપઘાત કરવો એના અમે તર્કો કરતાં. દરિયામાંથી આપણી એકબીજાને ભેટલી લાશો મળે તો આ નિષ્કુર જગતને કાંઈક લાજ વળે, એવો વિચાર પણ આવ્યો. દરિયા કિનારાની કંઈ જગા અમારા આપઘાતને લાયક છે તે જોવા અમે બન્ને એકવાર દરિયા કિનારે ફર્યા, પણ કોઈ જગા અમને લાયક જણાઈ નહિ ! ”

કેટલીક અતિસાધારણ લાગી—કોઈપણ સાધારણ માણસને આપઘાત કરવાનું સૂઝે એવી ! કેટલીક અવરજવર વાળી જણાઈ. કોઈકે એટલી દૂર જણાઈ કે અમારાં મુઠાં ઘણાં મોઝાં ગંધાઈ ગયા પછી હાથ આવે ને તેને કોઈ ઓળખે નહિ, તો પછી દુનિયાને અમારા આપઘાતની શિક્ષા શી રીતે લાગે, એમ વિચાર આવ્યો. અને પછી તો આ ફરવા જવાનો વખત ન મળ્યો, ને જગાની પરસેદગી રહી ગઈ. પણ તેથી કાંઈ અમારી આપઘાત કરવાની વાતો રહી ગઈ નહિ ! કારણકે અમારો પ્રેમ અચાગ હતો તેમ જ અચાક હતો ! એમ આપઘાતથી અમે યાદી જમ્યે એમ નહોતાં.

“હું માનું છું, મારી પત્ની મુંઝાઈ મારી સાથે રહેવા આવી તે પછી પણ અમે આપઘાતની વાતો કરતાં. કારણકે મને યાદ આવે છે કે અમને મરેલાં સાંભળીને ઝોને શું લાગશે એ વિચાર આવતાં અમે બંને એકવાર હસેલાં !”

આશુતોષ : “તે તમારાં પત્ની આવ્યા પછી એ ઉર્વશી તમારે ઘેર મળવા આવતી ?”

“ના, ન જ આવી શકે. ત્રિવેણીનો મારી સાથે રહેવા આવવાનો કામળ આવ્યો. તેને આવવાની ના પડાય એમ નહોતું. ત્યાં અમને એક ત્રીજો મિત્ર મળી ગયો. દરેક ઉચ્ચ પ્રેમવાળાં નાયક નાયિકાને, તેમના તરફ આશ્ચર્ય આદર અને સેવાભાવ, ધરાવેનો ઉપનાયક મળી રહે છે, તેમ અમને આ મિત્ર મળી ગયો. તે અત્યંત વક્ષાદાર, સેવાભાવી અને અમારી દરેક વાત અને દરેક તર્કથી ચક્રિત થનારો હતો. અને ત્રિવેણીના આવવાથી હવે અમારું પ્રેમત્રય વધારે મૂર્ત, વાસ્તવિક કાર્યક્રમવાળું, વૈવિધ્યવાળું, સ્ફૂર્તિમય બન્યું હતું. અત્યારસુધી અમારો પ્રેમ વન્ધ્ય હતો, અમારા જેની બહાર જઈ શકતો નહોતો, ત્રિવેણી આવવાથી તેને બહાર નીકળવાનો પ્રસંગ મળ્યો.

“એક દિવસ ઉર્વશી આવી ને કાણ જાણે કેમ એકાન્તમાં મને સુષ્પન્ન કરવાની ઊર્મિ આવી ગઈ ! મેં તેનું મોં બે હાથમાં પકડ્યું. તેણે તુરત ના પાડી, આગણા જેવાં દુઃખીએએ સુષ્પન્ન થાય ? આગાંથી વાત આગળ ચાલતાં તેણે મને મારા અને ત્રિવેણીના મુંઝાં વિશે પૂછપરછ કરી. બધી વાત નથી કહેતો. પણ તે દિવસે અમે બંનેએ નક્કી કર્યું કે મારાથી મારી પત્નીનો સ્પર્શ ન થાય. મેં તેનો સ્પર્શ તજ્યો. તે પછી અમે મળ્યાં ત્યારે સ્પર્શ તજવાના મારા પગરણથી મારી પત્નીને કેવું દુઃખ થયું, તે કેટલું રોઈ, જાણી નહિ, તેણે આંધું નહિ, વગેરે મેં અનેક હકીકત કહી, અને ઉર્વશીના જીવનમાં પહેલી વાર વિનય દેખાવ્યો. તે પછીથી અમારી વાતો વધારે વૈવિધ્યવાળી અને રસિક બની ! મેં તેની સેવા, તેની મદદ એકે એકે તજવા માંડ્યું. એ મારી ચાળી પીરસતી તે પણ મેં બંધ કરાવ્યું. તે રાંધીને જાડી જાણ પછી મેં હાથે લઈને જમવા માંડ્યું. આટલે સુધી પ્રેમમાં પ્રગતિ કર્યા પછી આગળ શું કરવું ? હવે તો કશું નવું કરવા જેવું મને દેખાતું નહોતું. અને વળી પાછી અમારા જીવનમાંથી નવીનતા સરકી જવાનો લાયક પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યો. પણ ઉર્વશી પ્રતિભાશાળી હતી. તેણે કહ્યું કે ‘તારા પ્રેમ ખાતર મેં નાટકસિનેમા જેવાં છોડી દીધાં છે.’ મેં પણ પછી છોડી દીધાં. પણ આ નવો માર્ગ જડવા પછી અમે એકે એકે ફેરી, દહીં, આગળ જતાં સાકર, અને છેવટે દૂધ પણ છોડી દીધું. મારી પત્નીનો મંતાપ વધવા માંડ્યો. તે દૂજળી પડવા માંડી. હું પણ દૂજળો પડવા માંડ્યો હતો. પણ તેથી અમારા પ્રેમને સંતોષ મળવા માંડ્યો. અમારા પ્રેમનાં પરિણામો અમારામાં અને બીજામાં દેખાવા માંડ્યાં !

ઉર્વશીએ મારી પત્નીને કદી જોઈ નહોતી, પણ એક અજાત બાઈ ઉપર તટસ્થ રીતે મેળવેલા વિજયથી તે કૃતાર્થ થવા લાગી.

“એક દિવસ મુંઝાઈમાં એક પ્રખ્યાત હાથ જોનાર આવ્યો. આખા શહેરમાં તેની ખ્યાતિ હતી. વકીલો, ડોક્ટરો, મિનિસ્ટરો, પ્રોફેસરો, સ્ટોડિયોઓ, બધા પુષ્કળ પૈસા આપીને તેની પાસે હાથ જોવરાવતા. ઉર્વશી મને કહે: ‘તું ત્રિવેણીને હાથ જોવરાવવા લઈ જા ને!’ મેં કહ્યું: ‘મારું અને તેનું નશીબ ક્યાં એક છે કે તેનો હાથ જોવરાવું?’ ઉર્વશી કહે: ‘તું તો સમજતો નથી. લઈ તો જા! એને લગ્નસુખ કેવું છે, આયુષ્ય કેટલું છે એ બધું પૂછ તો ખરો. એ તો જો થવાનું હશે તે થશે, પણ કંઈક ખચર તો પડશે.’ મેં કહ્યું: ‘પણ મારે કહે એ આવશી શેની?’ તે કહે: ‘એક જરા પ્રેમ બતાવજો-ને, એટલે બધાની હા પાડી દેશે. એ તો ટાંપી જ રહી હશે.’ અને ત્રિવેણીના માનસની લઘુતાના અમે બાંધેલા ખ્યાલથી અમે બન્ને હસ્યાં!

“અને ઉર્વશીની વાત અક્ષરશઃ સાચી પડી. ત્રિવેણીને લઈ ને હું હાથ જોનારને ત્યાં ગયો. એ માણસે બતાવેલી પુરશી પર એ બેઠી અને નવા અનુભવના ઉપરિચિત થયેલા પ્રશ્નગતો વિચાર કરતાં મારા સામું જોઈ જરા હસી. મને એ માણસે પૂછ્યું: ‘તમારે શું જોવરાવવું છે?’ મેં કહ્યું: ‘તેનું લગ્નસુખ કેવું છે, તેનું આયુષ્ય કેવું છે?’ અને ત્રિવેણી ફરી હસી. તે એકાદસે મારા સામું જોઈ રહી હતી, અને હું સામુદ્રિકના મોં સામે, અને તે ફેરવી ફેરવીને હાથ જોતો હતો તે સામે જોઈ રહ્યો હતો. થોડી વારે તેણે ઓચિંતી કહ્યું: “પૂરા લગ્નસુખવાળું લાંબું આયુષ્ય છે.” હું કાળો ધખ પડી ગયો! કાંઈ ઉંચા કક્ષાસમાં પાસ થવાના ખચર સાંભળવા જાય ને નાપાસ થવાના ખચર સાંભળે તેમ મને થયું. ત્રિવેણીએ તે જરાજરા જોયું અને તે એકદમ બેઠી હતી ત્યાંથી મૂર્ચિત થઈ નીચે પડી ગઈ. સામુદ્રિક ચમકી ગયો, તેના હાથમાંનો રેખા જોવાનો કાચ ઊડીને ક્યાંઈ પડી ગયો. હું ગભરાઈ ગયો. ત્રિવેણી તદ્દન જોભાન થઈ ને પડેલી હતી. તેને શરીરે શેઠ વળી ગયા. તેના હાથપગ ઈંડા થઈ ગયા. તેના શ્વાસ દેખાય પણ નહિ તેવા ધીમા ચાલતા હતા. મેં નજીકમાં નજીક હોય તે ડોક્ટરને બોલાવવા કહ્યું. નીચે જ ડોક્ટર હતો તે આવ્યો. તેણે શીરડી સૂંધાડી, હાથે પગે પ્લાન્ડી લગાડી ત્યારે ત્રિવેણી જરા સચેત થઈ. તેણે ઘેસછાવાળી આંખ ફાટીને ડાબે, જાણે મને ઓળખ્યા વિના મારા સામે જોયું. હું એ જોઈ ખી ગયો. મેં ડોક્ટરને કારણ પૂછ્યું. હાથપગ હૃદય આંખ જોઈ ડોક્ટરે કહ્યું: ‘આ બાઈને મહિનાઓ થયાં પોપણ જ મળ્યું નથી. ને તેના મનને કાંઈ આઘાત લાગવાથી તે જોભાન થઈ ગઈ છે તેને સંભાળજો નહિતર કાંઈ ગમે તે થઈ ખેસશે. બાઈ મરી જશે અથવા ગાંડી થઈ જશે. આમાંથી તેને ઊંઘન શીવર ન આવે તો સારું. ગરમ ઉપચાર કરજો. પ્લાન્ડી દૂધ પાંચે. ને તાવ આવે તો તરત દાકતરની મદદ લેજો. જો કાંઈ ગંભીર નહિ થાય ને સાચવશો તો પાંચેક દિવસમાં સારી થઈ જશે.’

“હું ત્રિવેણીને ઘેર લઈ ગયો. એક દિવસ તે જોભાન જેવી રહી. બેભાનમાં કરેલી લવરી ઉપરથી હું સમજી શક્યો કે અમારા વિશેની કશી પણ હકીકત જાણ્યા વિના તે મારા અભાવનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું સમજતી હતી. વિશેષ તો કહેતો નથી પણ... પણ”

પ્રવેશના મોં પરનો આવેશ અને એ સર્વે જગાવવાનો તેનો પ્રયત્ન અમે જોઈ શક્યા.

તે એક બે વાર 'પણ' 'પણ' બોલ્યો તે સાથે તેણે જોખારો કર્યો. અમે સમજી ગયા કે આ 'પણ' 'પણ' માં અને જોખારામાં વાતોનો અત્યંત કામળ ભાગ લુપ્ત થાય છે, પણ એ પૂછવાની અમારી કોઈની હિંમત ચાલી નહિ. તેણે આગળ વાત ચલાવી:

“મારી કૂરતા સમજાઈ. તમને લાગણીવેડા કે નીતિવેડા લાગશે, પણ થોડા જ માસ પહેલાં અમારા પાંડોરાના એક માણસે ઝેરીને સળગાવી મારી નાંખેલી તે મને યાદ આવ્યું.” મોં પર હાથ ફેરવી તેણે ફરી કહેવા માંડ્યું: “મારી સારવારથી તે તરત મારી થઈ. ને તે મારા ભાવનો ફેરફાર તરત સમજી પણ ગઈ. સાતમે દિવસે નો તેણે મારી ના છતાં રાંધ્યું. તેણે પીરસ્યું ને હું જમ્યો તે તો તેને મન એક ઉત્સવ હતો! મારા અભાવમાં જ્યેમ તેણે કદી કુતુહલ બતાવ્યું નહોતું, તેમ હવે મારા સદ્ભાવમાં પણ તેણે કશું મને પૂછ્યું નહિ. પણ એક રાત્રે મેં જ તેને બધી વાત કરી, કારણકે તેનો પ્રસંગ આવેલો હતો. થોડા દિવસથી હું ઉર્વશીને મળ્યો નહોતો એટલે એનો પત્ર આવ્યો હતો. મેં તેને અમુક દિવસે સવારે મળવાનો અને બધી વાત રૂબરૂ કહેવાનો જવાબ લખ્યો હતો. તેને મળવાની સવારની આગલી રાત્રે મેં ત્રિવેણીને બધી વાત કરી. ને છેવટે કહ્યું: “હવે કાલે સવારે જઈ ને તેને મારે કહી દેવું છે કે એ સંબંધ હવે આટલેથી પૂરા થયો છે. મારે તેને સ્પષ્ટ કહી દેવું છે.” એમ કહ્યું ત્યારે એના મોંમાંથી ‘ખિચ્ચારી!’ એટલું નીકળી ગયું.

“સવારે હું નીકળ્યો. વાત કરી નાંખવાનો નિશ્ચય હતો, પણ કેમ વાત કરવી તેનો ઉપાય સૂઝતો નહોતો. હું વિચારમાં ને વિચારમાં આગળ જતો હતો ત્યાં પૂત્ર ઊતરતાં તે સામે મળી. ઠેક મારી સામે આવીને ઊભી ત્યારે જ મેં તેને જોઈ. અમે મળ્યાં એ જ વખતે એક પારસણ કસ્ટાદાર વેશમાં અમને વટાવતો પસાર થઈ, અને ઉર્વશીએ મારા સામે જોઈ, જરા સ્મિત કરીને હોઠ મરડ્યો.

મેં કહ્યું: ‘કેમ?’

‘શું કપતું અભિમાન છે!’

‘કેમ ન હોય? તારા કરતાં રૂપાળી છે’ મારાથી બોલાઈ ગયું.

ઉર્વશીએ મક્કરીનો ભાવ નેવાની અપેક્ષાએ મારા મોં સામે નોંધ્યું, પણ તે ન જોતાં કહ્યું: ‘એમ કેમ કહો છો?’

‘હા પણ તારા મોંથી એનું મોં મુંઢર છે.’

‘એ જ તમારી લાગણી છે?’

ખૂન કરવાના અધૂરા નિશ્ચયે કોઈને ઘા ચાઈ જાય, ને પછી તો તેને અરધો હણાયેલો રાખવા કરતાં પૂરા કરવો એ એક જ ઉપાય રહે, તેમ મેં કહ્યું: ‘એમાં લાગણીનો પ્રશ્ન જ નથી. લાગણીથી કાંઈ લક્ષીકતના નિર્ણયો અન્યથા ન કરાય. એમ તો ત્રિવેણી પણ તારા કરતાં વધારે મુંઢર છે!’

‘અને એ તમે મને કહો છો?’

‘હું જાણું છું, તે હું જ કહું ના! તે તો કદી તેને દોડી નથી.’

ઉર્વશી મારા તરફ ફરી, તેના હોઠ ફફડી ઊઠ્યા, તે અપમાનના ક્રોધમાં કાંઈ બોલી શકી નહિ, તેના લાચરપર મૂંઝ ઊઠ્યા, અને મારા તરફ અનંત નિરક્કારની દૃષ્ટિ કરી તે ચાલતી થઈ.

લાંબે સુધી હું તેને જતી જોઈ રહ્યો. તેણે પાછું ફરી મારા સામું જોયું નહિ. વચમાં કુટપાથ પૂરો થઈ પગથિયાપૂર જમીન નીચી આવતી હતી, ત્યાં તેનો પગ પ્રચકાયો તે મેં જોયું. મને થયું કે તેની આંખમાં આંસુ છે પણ હું એ જાણી ન જાઉં માટે તેણે હાથ ઊંચો ફરી એ લૂછ્યાં નથી.” પ્રજેશે લાંબો શ્વાસ લઈ અમારા સામું જોયું.

થોડીવાર પછી વ્યંકટેશે પૂછ્યું: “પછી તમે એમને કાઢવાર મળેલા છો ?”

“ના.”

“મળવાનું મન પણ નથી થયું ?” મૂળ અર્થાતા મુદ્દાને લગતો આ ઊલટ તપાસનો પ્રશ્ન હતો. પણ તેવા લાવધી પૂછાયો નહોતો. એ અર્થાનો લાવ તો ક્યારનો ઊડી ગયો હતો.

“એ અને એનો પતિ મારા જ શહેરમાં ઘણે વરસે આવ્યાં. બન્ને સુખી હતાં. એ વરસ પછી કહ્યું...” ફરી શ્વાસ લઈ પ્રજેશે કહ્યું: “હાં! એ વરસ પછી ઉર્વશી માંદી પડી, મેં સાંભળ્યું કે તે મરણપથારીએ છે. એક વાર થયું કે જઈને એની માફી માગી આવું. પણ શી રીતે જવાય ?” પ્રજેશે ફરી નિશ્વાસ નાંખ્યો.

આશુતોષે પૂછ્યું: “પછી તમે ત્રિવેણીજહેનને એ વાત કહી !”

“હાં! એ વાત કહેવી લૂછી ગયો. ઉર્વશીનો સંગ્રામ તોડી તે સવારે હું ઘેર આવ્યો. ત્યારે ત્રિવેણીએ પૂછ્યું ‘કાં શું થયું ?’ તેણે તો માત્ર દિલસોજીથી જ પૂછેલું. પણ કાઈ સ્ત્રીનું મેં એટલી ખરાબ રીતે અપમાન કરેલું તે હું તેને શી રીતે કહી શકું ? મેં કહ્યું: ‘એ તો બધું થયું.’”

આશુતોષ: “એ નથી પૂછતો. ઉર્વશી ગુજરી ગયાની વાત તમે કહી ?”

પ્રશ્ન તદ્દન નકામો હતો. છતાં પ્રજેશે જવાબ આપ્યો: “ઉર્વશી ગુજરી ગયા પછી એ વાત હમણાં કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. મારા પડોશીની જુવાન દીકરી એક ખોટા આકર્ષણમાં પડી હતી. તેમાંથી ખસેડવા તેનાં માથાપના કહેવાથી ત્રિવેણી તેને મારી પાસે લઈ આવી. ત્યારે આખી વાત મેં કરી. એ વાત કરવાથી એક સ્ત્રીના અપમાનનું કંઈક પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે એમ મેં માન્યું.”

આશુતોષને જવાબથી સંતોષ નહિ જ થયો હોય. અને વ્યંકટેશને ઘેર ગયા પછી, જે મૂળ મુદ્દા ઉપર આ વાત કહેવાઈ હતી તેનું તે કેટલે અંશે સમર્થન કરે છે તે વિશે અનેક તર્કો થયા હશે, પણ તે વખતે તો અમે એક રાખ પાણી પૂછી કે અર્થો શક્યા નહિ. અમે સર્વ એક દુઃખ પણ ગદન આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા હતા!

લેખક બનવાની કેટલીક તરકીબો

[મહાકે પહેલો અને બીજો]

રમણલાલ છાયાલાલ મહેતા

સમર્પણ*

જેમના પ્રયાસોને લીધે, જેમના પ્રેતસાહને અને
જેમના ભોગે હું આ લેખ લખી શકના સક્તિમાન
થયો છું, તેઓ સર્વને હું અંતઃકર્ણપૂર્વક આ લેખ સમર્પું છું.

[સાહિત્યકારોનું વૃંદગાન:—] હું લખૂં, લખૂં ન કેમ?

બ. ક. ઠાકોર

[ભૂમિકા]

ખાતરીથી જાણું છું કે વાચકોમાંના ઘણાખરાએ લેખક બનવાના પ્રયાસો કર્યા છે. કલ્પનાવાદથી પર રહી વાસ્તવવાદના પ્રખર હિમાયતીઓ થવા મથતાં ઘણાં લાઈબ્રેરેનોએ નિત્યકર્મથી માંડીને શૈથ્યાશ્રમ ચર્ચા સુધીની હકીકતો પોતાની કવિતા તેમજ નવલકથામાં મૂકવા પ્રયત્ન કર્યા છે.

* આજકાલનો જમાનો તો એવો છે કે દરેક બાળકમાં પ્રશ્નો પૂછવાનું જોઈએ એવું મનાય છે!... 'લાપસી કે રીતમાં પાનીથીની બેઠાજીથી કહવી બદામ આવી જાય તો તમે, પ્રેમથી આપેશી ચાલ હમેમાં મીડી જ લાગે છે એમ બળજબરીથી માની, તે ખાઈ જાઓ કે લાણુ પરથી ભડી જાઓ?'... તમે આ નથી પીતા, તો પછી 'દૂધ પીતા' હશે. દૂધ કંટું પીઓ છો કે ગરમ કરેલું? કંડા દૂધમાં જાતુઓ હોય છે અને ગરમ કરેલા દૂધમાં વિટામિન્સ બળી જાય છે, એ તમને ખબર છે? ખજાર હોવા છતાં એમ કેમ કરો છો? હિંદુસ્તાને એમાં ને એમાં જ પોતાની સ્વતંત્રતા જોઈ છે એવું તમને લાગે છે? ...વગેરે પ્રકારના—'લાપસીથી હિંદુસ્તાન સ્વાતંત્ર્ય' સુધીના—પ્રશ્નો આજે પૂછાય છે. તેથી જ બચ રહે છે કે વાચક પણ પૂછશે, કે સર્જન માપડી તો અર્પણ કરાય છે—પત્ની, મિત્ર, બહેન, માતા અને ઉવટે પિતાને કે દાદાને—ને હા, ઘણીવાર પૈસા ધરિલ રોકાને. પણ લેખ તે કંઈ અર્પણ કરી શકાય? એવું તે કદી સાંભળ્યું છે? મારે જવાબમાં એટલું જ કહેવાનું કે સાંભળ્યું નહિ હોય તો સાંભળો. દુનિયામાં આમોદોન, ટેલિફોન, રેડિયો વગેરે સોધો થઈ તે પહેલાં તેને સાંભળી નહોતી; પછી જ સાંભળી હતી. મારી પણ આ એક સોધ છે. સાહિત્યની દુનિયામાં હું નવો ચીસો પાડવા માણું છું. જેને લીધે અને જેને બોલે તમે લેખ લખવા પ્રવૃત્ત થાવ, તેને તમે લેખ તો સમર્પણ નહિ જ કરી શકો, એ જીનવાણીથી આપણે સ્વાતંત્ર્યવાદીઓએ હવે સુક્ત થવું ધરે છે. ગાંધીજીએ જેમ જોરણીની બાળકતામાં કહ્યું છે, તેમ આ વિષયમાં હું તો કહું છું કે હવેથી કોઈ પણ લેખક, પોતાની કોઈ પણ લેખ, કોઈ પણ પ્રાણીને (મનુષ્યપ્રાણી તેમજ છતર) અર્પણ કરી શકશે, અને તે પણ કોઈ પણ રીતિપદ્ધતિથી.

મને પોતાને પ્રેમ લોડે છે કે બીજા આ પ્રકારના લેખો લખવા માટે બીજા કોણ મને પ્રેતસાહન આપશે કે જેમને હું મારો લેખ, આ લેખના સમર્પણની જેમજ, અર્પણ કરી શકું?

પણ મને કહેવા દો, અને મને કોઈ અટકાવતા નહિ, કે તમારા એ બધા પ્રયત્નો શાસ્ત્રીય નહોતા; શાસ્ત્રશુદ્ધ નહતા. સંસ્કૃત શબ્દો સારા એન્ટિક કાગળ પર સુંદર રીતે લખી, પછી કાગળ વચ્ચેથી ફાડી નાખી ન્હાનાલાલશૈલી ગંપાદન કરવાનો શ્રીયુત મુનશીએ બતાવેલો—અને કદાચ પોતે અજાણેલો—કામિયો એક વાર નિષ્ફળ જતાં ફરી પ્રયત્ન તમે આદર્યો ન હતો, અને એમ હિંમતહાર્યા બની ગયા હતા. એમ પાછા પડે તે કંઈ ચાલે, ભાઈ?

તમે ક્યા ઉદ્દેશથી લેખક થવા માંગો છો એની મને પૂરતી ખબર છે. ‘ગાળ ખાતર ગાળ’ જેવો દરથી લાગતો ‘કલા ખાતર કલા’ એવો અર્થહીન અને બાવલો તમારો ઉદ્દેશ નથી જ, એ હું જાણું છું. તમે નૂતન માનસશાસ્ત્રમાં માનો છો. ફ્રોઈડના જાતીય-વૃત્તિઓ (Sex-Instincts) ના સિદ્ધાંતમાં તમે માનો છો. વિજ્ઞાતીય આકર્ષણની વૃત્તિના આવિર્ભાવ-સ્વરૂપે કેટલાક લોકો આજે લેખક બનવા પ્રયાસ કરે છે, એ માનસશાસ્ત્રના કેવળ સત્યને તમે એક યા બીજી રીતે, અથવા બંને રીતે, અનુમોદન આપો છો, તે વાત મારી જાણ બહાર નથી. ‘વટ’ પાડવાની અને એ રીતે સત્તાની મૂળ વૃત્તિને બીજી વૃત્તિઓની માફક સંતોષવા તમે ઉદ્દેશ ધરાવો છો, અને એ રીતે એલારની વિચારસરણીને અને તેની ક્રિયાને તમે જાણેઅજાણે અપનાવી લીધી છે. માનસશાસ્ત્ર કહે છે કે દરેક માણસમાં, બીજો આપણને વખાણે, આપણે કંઈક છીએ એમ બીજાને લાગે, એવી વૃત્તિ હોય છે. મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જ એ વૃત્તિઓને તમારે કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં સંતોષવી જ રહી. તમે એ મૂળ વૃત્તિઓને લેખક બની સંતોષવા ઈચ્છા ધરાવો છો એ હું જાણું છું.

અને એમાં કશું ખોટું નથી. કદાચ પહેલાં એનાં વિપરીત પરિણામોનું દર્શન થશે, કદાચ વિપરીત પરિણામોના દર્શનરૂપે તમે પોતે પણ હો; પરંતુ તેથી ગભરાવાની જરાપણ જરૂર નથી. તપખીર સંઘ્યા પછી શેરીના બધા માણસોને મારા પિતાશ્રી ગભરાવી ચૂકે છે, પરંતુ એ દુષ્પરિણામની પાછળ શું મૃત્યુ તરફ લઈ જનારા રોગોના મૂળ કારણરૂપ સજેખમ શરદીને દૂર કરવાનો શુદ્ધ હેતુ નથી? ‘જાતીયવૃત્તિ તેમજ અસ્પતા અનુભવીપ્રતિભા (Inferiority complex) નું આજના યુવાનમાં આવિષ્કરણ (manifestation),’ એ વિષય પર ઘણી સત્ય હકીકતો કહેવાઈ ગઈ છે, તેમાં તમે લેખક બની જે ઉદ્દેશ ધરાવો છો તેનું પણ તેમાં વિદ્યતાપૂર્વક પૃથક્કરણ કર્યું છે.—અલબત્ત, તમસરખાઓના નિરીક્ષણનો સુલભ લાભ પછીથી જ તો તેઓ એમ કરી શક્યા છે! તમે એ ઉદ્દેશ પાર પાડો અને એ રીતે માનસ-શાસ્ત્રીઓનાં વચનો સિદ્ધ કરશો, તો, આત્મસાક્ષાત્કારનું ધ્યેય જેણે અપનાવેલું છે તે નવીન માનસશાસ્ત્ર પોતાની રૂંતેહથી આપ સૌની તરફ કૃતજ્ઞતાભરી દૃષ્ટિએ જોશે.

.....એટલે કે તમારો ઉદ્દેશ સારો છે, એમ હવે તમને -પહેલાંની જેમ લાગ્યું જ હશે. એ ઉદ્દેશ સફળ થાય તે માટે બીજી જે બોટા વગેરેનો ખર્ચ કરશો તેની સાથોસાથ લેખક બનવાના તમારા પ્રયાસો માટે પણ તમારે નજરો ખર્ચ કરવો પડશે. એકમે રેશમી રૂમાલો, સેન્ટ અને ફેટા કરતાં તેમાં જરૂર વધારે ખર્ચ થશે, -પણ આ તો એક જ વાર થશે; વારંવાર એ નહિ થયા કરે. એક સંસ્કૃત શબ્દદ્વારા કે એક ગુજરાતી શબ્દદ્વારા (બંનેમાં શબ્દાર્થ ન આપ્યા હોય તો કદાચ વધુ ઉપયોગી નીવડે!), પિંગળ લેવું હોય તો પિંગળ, તેમજ વખાણ ‘વાંચીને’ તમને જેમના પ્રત્યે માન બિપજે તે બધાની

એક એક ચોપડીઓ, - જો કે કર્તાની પ્રસિદ્ધ થયેલ ચોપડીઓની મંજૂર નોતાં, જરા પક્ષપાત સહિત કહું તો, ન્હાનાલાલની બે રસ ચોપડીઓ : આટલી સ્ત્રીઓ સાધારણ રીતે ખરીદવી પડશે. વળી એક સુસોભિત કબાટ કે જેમાં આ બધી - કેટલીક રૂપરંગે, તો કેટલીક વસ્તુઓ - મુંદર ચોપડીઓ અનુકૂળ રૂપાકૃતિમાં મૂકી શકાય. ચોપડીઓને પૂકાં ચડાવતા નહિ. કેટલાક ઊતરતી પંક્તિના લેખકો જ વારંવાર વાંચવા માટે અને એ રીતે હિંદના કટાકટીના સમયે પણ વખતનો દુરુપયોગ કરવા માટે ચોપડીઓને પૂકાં ચડાવે છે; અને એ રીતે ગ્રંથના.....અનુપમ.....લક્ષિત.....સુભગ, તથા કે કામલ ગણિત લલિતાના લાલિત્યભર્યાં મુંદર મૂળ રસપૂર્ણના રસસાંદર્ભને હાંધી દે છે. (હમણાં જ મેં ન્હાનાલાલનાં કેટલાંક પુસ્તકો વાંચ્યાં.) એ લોકોને સાંદર્ભનું કહું જ્ઞાન નથી લાગતું. આપણે ત્યાંની સ્ત્રીઓ જ્યારે સાંદર્ભનું દર્શન ખીજીને સાદાધૂંથી, સુગમતાથી, સુમમતાથી થાય એટલા માટે વસ્ત્રો ઝીણાં અને પૂકાં કરતી જાય છે, તેવા યુગમાં ચોપડીઓને પૂકાં ચડાવી તેનાં અંગસાંદર્ભને હાંકતું મને અણુજાળનું લાગે છે.^૧

ઉપર આપેલું લિસ્ટ લાંબું છે, પરંતુ, જન્મ ને લગ્ન તો ફીક, પણ વળી મૃત્યુસમયે પણ ખેપ લાગે એટલા માટે ખાસ જનાની મૃત્યુ મહારાજશ્રીના ટિપ્પણ જેટલું લાંબું છે એમ કાંઈ કહી શકશે નહિ. તેમ છતાં, મારી જે ઈન્દ્રિય વાટેથી વાલુ પ્રવાસ કરી પંચ-મહાશૂતના બનેલા આ શરીરના પોપણાંએ ફેફસામાં જઈ પાછો બહિર્ગતિને પામે છે, તે ઈન્દ્રિયના જેટલું, પ્રમાણમાં લિસ્ટ લાંબું લાગે, તો તેનો કાંઈ ઉપાય નથી. (ઉપમા, અક્ષકાર, શેલી, વાસ્તવિકતા - ખીજાં લક્ષણો ગોળેલાં તો છે, પણ અત્યારે થાદ આવતાં નથી - વગેરે-વાળું રસપૂર્ણનું વર્ણન, તેમજ મારી નાસિકાને તેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અને લક્ષણ સહિત ગણિત રીતે દર્શાવવામાં વાપરેલી પદ્ધતિનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો તે ખીજે કશું કહીશું.) અને થોડા પૈસા વધારે ખર્ચ થાય. આપણે લોકો સ્વરાજ્યદેહ, અને હરિજનદેહ અને ફક્ષાણદેહ અને ટીકણાદેહમાં વગર વિચારે—વગર સ્વ-રાજ મળે અને વગર હરિ-જન બને—પૈસા વેરીએ છીએ, તેના કરતાં અગમ્યવાદની સારી સારી ચોપડીઓ ખરીદશું તો તે વધારે ફાટી નીકળશે.

(વિષયાંતર લાગે તો ભલે લાગે, પણ મારી અહીં એટલું કહેવાની ફરજ છે કે જે ચોપડીઓ ખરીદો તે તો કાંઈને કહી આપવી નહિ. મારો સ્વાનુભવ કહે છે કે આજકાલ મિત્રો “I'll return them in a day or two” કહી ચોપડીઓ લઈ તો જાય છે, પણ થોડા વખત પછી આપણી ચોપડીઓ તેઓની પોતાની ચોપડીઓના લિસ્ટમાં દાખલ કરી દે છે, અથવા તો ‘કાંઈક ચોક્કસ જગ્યાએ મૂકી દીધી છે. મેં શોધ તો કરી હતી, પણ મળી નહિ. જરૂરી કે તરત જ આપી જઈશ. અહીં સુધી ધક્કો ખાવાની જરાયે જરૂર નથી!’ કહી વખત વિતાડે છે, અને થોડો વખત પસાર થઈ જાય એટલે આપણા નામ-વાળું પહેલું પાનું વિના ચોકોએ ફાટી નાંખી પછી મુંદર અક્ષરે પોતાનું આખું નામ, પિતા-શ્રીનું આખું નામ તથા સરનામું લખી દે છે. કેટલીક વાર કેટલાક વળી આપણી ચોપડી

૧ ‘ચોપડી’ નામ સીલિંગ દેવાથી સીચોના સાંદર્ભદર્શનના, સુવાનજનને તો વિશેષ મહત્વાપાત્ત કાર્યમાં તેની સદ્વ્યવહાર કરે છે, તે વળી વધારામાં.

ખીજને, ખીજએ ત્રીજને, ત્રીજએ ચોથાને આપી ફરતા પુસ્તકાલયની ચોપડી છે એવો ભ્રમ વાંચનારમાં ઉત્પન્ન કરે છે; અને ચોપડી પાછી આપણા ગૃહે ન પધારે ત્યાં સુધી આપણને પણ તે ભ્રમમાં રહેવું પડે છે. ચોપડીઓ કોઈને પણ આપવી નહિ, એ વિષે ટોલ્સ્ટોયે તથા રાજચંદ્રે મરતાં મરતાં કહ્યું હતું તેમજ ગાંધીજીએ પણ હમણાં જ એક પરદેશી ભાઈને ખાનગીમાં, એમને કશું ખાનગી ન હોવા છતાં ખાનગીમાં, કહ્યું હતું, એમ મારા એક મિત્રે મને આજે જ ખબર આપી છે, તે મારા મંતવ્યના સમર્થન સારુ આપવો ચોચ ધારું છું. — જો કે એ ભાઈ ઐતિહાસિક નવલકથાઓના આલેખક છે અને ઇતિહાસનાં પાત્રોને પોતાની મરજી મુજબ બોલવાનું તેમજ કાર્ય કરવાનું ફરમાવે છે. તેથી તે જ પદ્ધતિ એમણે ટોલ્સ્ટોય, રાજચંદ્ર અને ગાંધીજીની બાબતમાં પણ વાપરી હોય એ મંતવિત છે... ‘ભાર્યો રૂપવતી રાત્રી’ માં માનતા કેટલાક પતિરાજે પોતાની પત્નીને બહાર એકલા ફરવા ન જવા દેવાનો અતિશય આગ્રહ રાખે છે, તેવો જ આગ્રહ ચોપડીઓની બાબતમાં પણ જરૂરનો છે. મારા યુવાન મિત્રો! આજે જેમ તમે સંપૂર્ણ શારીરિક બ્રહ્મચર્યપાલનની આવશ્યકતા, અંગ્રેજી ચોપડાં વાંચવાફાડવાને પરિણામે, સ્વીકારતા નથી, તેમ ચોપડીઓ કોઈને પણ આપવી નહિ એ સિદ્ધાંતપાલનની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારતા નહિ હો. કંઈ નહિ. અનુભવે બધું સમગ્રશે. ટોલ્સ્ટોયને અનુભવે જ બધું સમગ્રનું હતું. અલમ્ અલમ્ ।)

ચોપડીઓ ખરીદવા માટે પૈસાની બૂમ પાડેલી નહિ. પૈસા જેને ખરેખર જોઈએ છે તેને તે મળી રહે છે, એમ ગાંધીજી માને છે અને જે લેખકોને પુસ્તકાર મળે છે તેઓ પણ માને છે. મારા પિતાશ્રી લક્ષાધિપતિ છે એ વાત બાળુએ મૂઝીએ, છતાં ઉપરની વાત હું પણ માનું છું એ કહેવાની મારી ફરજ છે. કોલેજહોસ્ટેલના વિદ્યાર્થીઓ માટે તો આ તદ્દન સહેલી વાત છે. ચોરડીભાડું, કપડાં, તેમજ ખાંસ કરીને તો ‘જેના વગર ચાલી શકે એમ છે જ નહિ’ એવી ચોપડીઓના હિસાબમાં “સત્તર પંચા પંચાણું, જે છૂટના મૂક્યા એટલે થયા અઠાણું, લાવો પટેલ સોમાં એક ચોછો” ની પદ્ધતિનો હિસાબ દાખલ કરી દેવાની, અને ગામમાં ખેતી કરી પેટચુમ્બરો કરતા પિતાશ્રીને વારંવાર ‘મનિઓર્ડર’ કરવાને વિનંતિ કરવાની પ્રણાલિકા ચાલુ રાખવી. ખીજઓએ સાચાંજૂઠાં આ ઘેર કળિયુગમાં કરવાં પડે છે એમ માની બીજી રીતઓથી દ્રવ્યોપાડન કરી ચોપડીઓ ખરીદવી.

ચોપડીઓ આવી ગયા પછી તમને ઉદ્દેશસિદ્ધિનું આહુપાતળું-રેખાદર્શન-થવા માંડશે. તમારે ત્યાં આવનાર બધાં જ ભાઈબહેનો “તમે લખો છો?!” એમ હવે પૂછવા માંડશે. તેવે ‘હા’ ઉચ્ચારશે નહિ, મનુજ! પ્રત્યુત્તરમાં—મારાં કેટલાંક સ્ત્રીમિત્રોની માફક —હકારસૂચક સ્મિત કરજો. એમાં પ્રભાવ પણ પડશે.

હા, તમે અત્યારે જે ટાઈ, કાટપાટલુન, ખૂટમોજાં વગેરે (આ લિસ્ટ પણ લાંબું થઈ જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે, એટલે જ ટૂંકમાં પતાવ્યું છે.) વગર કમાણીએ પહેરે છે તે બરાબર નથી. કદાચ તમે કમાતા હશો તો તેમાંથી પણ, હોટેલ, ખાન, સિગારેટ તેમ જ સિનેમાના તદ્દન સહજ થતા ગણાતા ખર્ચમાંથી બચેલ રકમમાંથી પણ—એ પ્રકારનાં કપડાં પહેરવાં એ ‘લેખક’ને માટે ચોચ નથી. ‘જેવો દેશ તેવો વેશ’ની કહેવત પણ કવિતાકારને સ્વીકાર્યે હોતી ન જોઈએ. કોઈ પણ પદ્ધતિના તમે ચુસ્તમ ખનો એ ઈચ્છવા જોગ નથી. તમે કવિ છો, લેખક છો, નવલકથાકાર છો, નવલિકાકાર છો, વગેરે

વગેરે ઘણું ઘણું છે, તે તમારે જાહેર કરવું છે; એટલે કયા પ્રકારનો વેશ પરિધાન કરવો પડશે તે જાણવું જરૂરનું છે.

આજના વાતાવરણનો વિચાર કરીએ તો તો લેખકોને માટે—અને કવિ માટે તો ખાસ—સારામાં સારો પોશાક ખાદ્યની કંઈની છે.^૧ એકલી ખાદ્યની કંઈની પહેરવાનું હું નથી કહેતો, પણ વિશ્વગ્રંથુત્વના ગણાતા ઉપાસકોના વિશ્વપ્રેમના સિદ્ધાંતાનુસાર ધાર્તિયું માંચેસ્ટરનું પહેરશો તો આશરો. ‘માંચેસ્ટર એશિયાની દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ઇંગ્લેન્ડના નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં આવ્યું છે, અને તે અંગ્રેજો કે જેમણે ભારતપુત્રોનું સ્વાનંત્ર્ય ખૂંચવી લીધું છે તેમનો પ્રદેશ છે; તેથી માંચેસ્ટરનાં ધોતિયાં તો કયમ જ પહેરાય?’ એમ કાર્પ બુન્ગોલપ્રિય, અંગ્રેજોનો દુરમન અને હોળીનો શોખીન બખડી જશે. પણ એ બધું માનવાની જરૂર નથી. કવિ એ તદ્દન જુદું જ પ્રાણી છે. કવિ એટલે જ વિશ્વગ્રંથુત્વમાં અને વિશ્વશાંતિમાં માનનારા, એ વિષય પર લખનારા અને ચિતરનારા. રા. ઉમાચંદ્ર કવિ ગણાયા તે મારા તથા રા. નરસિંહરાયના મતનું પ્રમાણે એમના ગડકાન્ય ‘વિશ્વશાંતિ’ને લીધે જ.

ને હા, ટાપી પહેરવી હોય તો પહેરો, નહિ તો ન પહેરશો તો પણ ચાલી જશે. પહેરો તો કવિમગજ પ્રમાણે, કવિ સુમનાકરની જેમ, ગમે તેમ જ પહેરજો. અને ન પહેરો તો વાજ જરાયર ઓળવાની પોટી પંચાત ન કરશો. કવિ અને ક્લિસ્ટદ્વ બાહ્ય શરીરની ટાપડીપમાં માનતા જ નથી. અંતરની સુગંધ, હૃદયનો પમરાટ અને ઉરનું સૌંદર્ય જ તેમને આકર્ષે છે. અલગત તમે રાત્રે એ વાગ્યા સુધી વાંચતા હોવા જોઈએ. તેની દેવળ કંપના કે ખાતરી કરાવવા માટે તમારે ચરમા ન પહેરતા હો તો પહેરવાનું રાફ કરી દેવું પડશે. એથી કદાચ આંખ બગડશે અને શારીરિક દૃષ્ટિએ એ વસ્તુ યોગ્ય નહિ લાગે; પરંતુ એ ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે, અને હાગવડગીતાનો મુખ્ય ધ્વનિ પણ એ જ છે, કે

આત્મા અમર છે, શરીર નાશવંત છે.

૨

હવે તમે લેખક જેવા દેખાવા માંડશો. ચાલો ત્યારે હવે એક રીતે ગૌણ અને બીજી રીતે મુખ્ય વિષય પર જઈએ.

ધારો કે તમારે કાવ્ય બનાવવું છે.

કાવ્યનું શીર્ષક મેટિ લાગે સામાન્ય હોય છે. કાવ્યમાં વિષય અત્યંત ગૌણ વસ્તુ છે. કાગળ, પેનસિલ, પેન, ટેબલ, કીડીમોકાડા વગેરે કાર્પને પણ તમારો વિષય બનાવી શકે. સોય ધોંચેલી ગૂંથવાની દડો; મારી બહેનની પર્સ—જેમાંથી હું લાગ્યો જ પૈસા લઉં છું, અને લઉં છું તો એના દિસાબમાં આટલા ‘રમણને આપ્યા’ એમ સાવચેતીથી ઉમેરી લઉં છું, તે પર્સ; બહેનની બહેનપણીનો મારા ટેબલ ઉપર રહી ગયેલો રૂમાલ—જેને માટે મારા મિત્રે માગણી કરી પોતાની રસિકતા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે રૂમાલ; પેલી ધ્યેય વિનાના જીવન જેવી ખાલી દિવાલખીની પેટી; કે પેલો અનુપયોગી માણસ જેવો સડીનો ખાલી ખડિયો;—કે એવી બીજી મારા ટેબલ પર પડેલી હરકાર્પ વસ્તુ પર, મને પૂછ્યા વિના

૧. કહેવાય છે કે આજકાલનું સાહિત્ય પ્રચાલકોથી ભરપૂર છે. મને પણ મારા જ લેખ પરથી તે ખરું લાગે છે!

વસ્તુ ઘેર જાયજી લઈ ગયા વગર, લખી શકો. ને હા, કોઈકે વાર કાવ્ય ગંભીર છે એનો આલસ કરાવવા માટે અથરા તત્સમ શબ્દો શોધી કાઢવા પડશે. જેમકે હાંફતા ફૂતરાને સંબોધીને, એની તે દુઃખદ ક્રિયા જોઈને, લખવાનું મન થઈ જાય તો ‘‘અસિત આનને’’ એમ લખવું. ઉનાળામાં પંખો ખાતાં ખાતાં એને સંબોધીને, સેવાના ઉપકારભાવે, કંઈ લખવાનું મન થઈ જાય તો ‘વ્યજનને ઉદ્બોધન’ એમ લખવું. એથી વિપ્રવપ્રૌઢી સચવાશે, અને ચાલુમાં તમે ખપી નહિ જાઓ. વળી કથાશૈલીમાં આપેલી નીચેની બધી પૂર્વક્રિયાઓ એક પણ ભૂલ વિના કર્યા પછી જ કાવ્ય લખવું. એ ક્રિયાપદ્ધતિ તદ્દન નવી છે એમ હું કહેવા નથી માગતો. એમ કહું તો કવિઓનો જોડ વહોરી લેવા જેવું થાય કારણ કે એવી ખીછ પદ્ધતિઓ જોડે આને ચોખ્ખું સામ્ય છે, એમ તરત પુરવાર થાય એવું છે.

શબ્દકોશ પાસે જ રાખવો. જે શબ્દો તમે હેડિંગને માટે સરસ્વતી દેવીનું નામ લઈને પસંદ કર્યા હોય તે શબ્દોમાંથી પ્રથમ શબ્દકોશના કયા પાના પર છે તે જોવું. પછી તે કોશના પૃષ્ઠાંતી લંબાઈપહોળાઈના માપનો એક તદ્દન કોરો કાગળ લેવો. પછી તમે જે શબ્દ કે શબ્દો મચાળાને માટે પસંદ કર્યા હોય તેમાં જે સંખ્યામાં કાનામાત્રા આવતા હોય એટલી વાર તે કાગળમાં સરસ્વતી દેવીનું નામ મોટા અક્ષરે લખી જવું. પછી બંને આંખો બંધ કરીને, કે કોઈની પાસે પાટા બંધાવીને, તેના ટુકડા કરતા જવા અને વચ્ચે વચ્ચે સરસ્વતી દેવીનું નામ અને કાવ્યનું હેડિંગ બોલતા જવું. અનુકૂળ સંખ્યામાં ટુકડા કર્યા પછી તેમાંના થોડા દેવીને ચડાવવા અને પછી આફર રહે તે જાતે પોતે જ ગણીને તેનો સંખ્યાંક શબ્દકોશના પૂર્વ સંખ્યાંકમાંથી બાદ કરવો, અથવા ઉમેરવો.....છેલ્લા શબ્દ પછી ઉદ્ગાર-ચિહ્નો મૂકવાથી અદ્ભુત રસ ખીલશે. એક દાખલો ટાંકું:

પનિહારી પર કેટલાંક કારણોને લીધે મને લખવાનું મન થઈ ગયું હતું. (હું તે વખતે અવિવાહિત હતો.) મેં તે શબ્દ વિદ્યાપીકતા જોડણીકાશમાંથી જોળી કાઢ્યો, અને ઉપર કલા પ્રમાણેની ખીછ વિધિઓ કરી. ૫૦૨-૧૬૬=૩૩૬ મું પાનું, ગણિતના એક નિષ્ણાત અધ્યાપકે ઘણી માયાકૂટ પછી શીખવેલા સાદા હિસાબથી ગણી શોધી કાઢ્યું; અને ૩૩૬-૩૩૭મા પાનાંઓ તરફ કાવ્યદષ્ટ રાખી નીચેનું કાવ્ય બનાવ્યું:

પનિહારી રે !

છમ છમકછમક છમ છમાવતું રે !

છણ છણકછણક છણ છણાવતું રે !

છક છકવછકવ છક છકાવતું રે !

*

*

*

છટ છટેત, છટછટ પનિહારી; રે ! ! !

‘આની પ્રસંસા હું કરું તે કીક નહિ, પણ મારે એટલું તો કહેવું જ જોઈએ, કે અયંધનતા કે જે કાવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ ગણાય છે તે હું આમાં ઘણી ઉત્તમ રીતે સાધી શક્યો છું. વળી કોઈપણ આધુનિક કવિ કરતાં હું આ કાવ્યમાં યમક, લાઠાનુપ્રાસ, અંત્યાનુપ્રાસ, અમક, વૃત્ત્યનુપ્રાસ,

૧. આ આખું વાક્ય સાંગોપાંગ વર્ણવેલું છે. કર્તાનું નામ લેતો નથી, કારણ કે તેના આગેખક એક નથી પણ ઘણાં છે.

પ્રાસાનુપ્રાસ, વર્ણસંગાઈ તેમજ અનુક્રમ ઉપરાંત વ્યંજના અને વ્યંગ્યાર્થ (અર્થ પરથી કવિતા અને કવિ વિષે સચિત થતો વિશિષ્ટ ગૂઢ અર્થ) વગેરે સુકાવ્યનાં બધાં જ લંકણો વિપુલ પ્રમાણમાં સરસ્વતી દેવીની કૃપાથી લાવી શક્યો છું. એ ખરું છે કે ધણાંને આ કાવ્ય અગમ્ય લાગશે. આશ્ચર્યચ્છોથી લગપૂર અને તેથી અદ્ભુત અને અગમ્ય તે કાવ્યનો અન્યથા કંઈક આવો છે:

“પનિહારી રે! (પનિહારી કહેવામાં જ ગણિત મૂલ્યન છે કે તે સ્ત્રી મુંદર હોવી જ જોઈએ, નહિ તો ફૂલે પાણી લગવા જનારી સાધારણ સ્ત્રીને સાધારણ કવિઓની માફક ‘પનિહારી’ જેવું સરસ નામ હું આપું જ નહિ. ‘રે!’ તેના તરફની મારી ફૂળી લાગણી બતાવે પણ છે!) ‘જમ જમકજમક’: જમજમાવતી તું આવે છે. (તેના છાંટા મને ઊડે છે...અહીં ચિત્ર ખરું થાય છે.) તું પાદપગડીઓ માંડે છે, તે જાણે તાલપદ નૃત્યનો, ત્રિલંગ તો નહિ પણ સંગમ્ય રચતી હોય એવું લાગે છે, જાણે ‘જમ્ જમ્કજમ્ક.’ (હું, પ્રિયે! એ અમૃતપૂર્વ દશ્ય નિરૂપાને તુજ પર મુગ્ધ થયો છું તે તું જાણે છે, તેથી જ) તું મને જણાવે છે; મારા હૈયાને નચાવે છે. ભલે તું એમ કહે; ભલે તું જક અને જકીને મને જકવે. (આહા! અહીં કેવું મજાનું ‘જકવાનું પુનરાવર્તન’ આવે છે! મારા ડેટલાક જુવાન ને રસિક મિત્રોને જકવાનું પુનરાવર્તન ગમ્યા વિના રહેવાનું નથી!) x x x x x x (મને આમ તે પુષ્કળ નયન્યો, જકન્યો, અને હું જકો તેથી પરિણામે લોકામાં મારી પુષ્કળ નિંદા થઈ. તે કારણે તારા પર હું ઘણો ગુસ્સે થયો છું, માટે) ‘જક જકલ, જકજક’: હે પનિહારી! હે જકકેત્ર પ્રિયા! તું ચાલી જા, અહીંથી રસ્તો પકડ...(લોક-નિંદાની લાજથી ખોતતાં ગોમાઈ તો જવાયું પણ લજા મને પનિહારીને માટે જોટલો જ લાય છે, જોટલો જ એને ચાલી જતી જોઈને છેક છેલ્લે માટે-ત્રણપણુ ઉગારચિહ્નવાળો-નિઃશ્વાસપૂર નીકળી પડે છે:-) ‘રે!!!’”

આ કાણુ સમજે?? સમજ અર્થથી આખા કાવ્યમાં ‘ધનતા’ આવી છે તે શ્રી. ખ. ક. કાકારના કાષ્ઠપણુ કાવ્ય કરતાં ઘણી વધારે છે એ તો શ્રીયુતને પોતાને પણ કમ્બુજ કરવું પડે! પણ ખીજા ડેટલા એ સમજશે? શ્રી. જળવંતરાયની માફક મારું કાવ્ય મારે જ સમજવનું પડે એ મુંદર સાહિત્યને માટે ઘણી જ નામોશીયારી લકીકત લેખાય.

અને આવાં કાવ્ય બનાવવામાં કંઈ બહુ શ્રમ પડે એવી વાત નથી. સમ્પ્રદેશનાં બે કે ત્રણ પાનાં સિવાય વધારે પાનાંનો મેં ઉપયોગ કર્યો જ નથી. આ પદ્ધતિ બીજા કાષ્ઠ પણ પદ્ધતિ કરતાં વધારે સહેલી અને સુસામ્ય છે. આ સિવાય પગ્ન બીજા ચાલુ પદ્ધતિ છે તે જરા શ્રમ આપે એમ છે. વિચાર હોય તો તેનો ઉપસક્રિયો અભ્યાસ કરી લેશે.

મને ભય રહે છે કે એ જાતનો અભ્યાસ કરનાર વાચકવિદ્યાર્થી કદાચ પૂછશે, કે વિષય તો જરૂરે પણ ઉરે ઊર્મિ ન જીકતી હોય તો? તો.....તો.....તો તે ગમમથકને પણ તમે કાવ્યમાં ગૂંથી શકો. કાષ્ઠ કહી શકું છે કે જે રસનું કાવ્ય રચવું હોય તે રસના પ્રમંગમાંથી પસાર થવું જ જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, એક મિત્રે કલા પ્રમાણે, સુન્દરમને કાવ્ય રચવાને ભાંગેલી ધડિયાળ જ્વેરાથી વિષય તો મળ્યો, પરંતુ ભાંગેલી ધડિયાળ પોતાની ન હોવાથી ઉરે શોકામિ વ્યામ નહોતો થતો. તેથી તેમણે પોતાની ધડિયાળ કાંગી નાખી. આથી એમને સ્વાભાવિક રીતે પુષ્કળ શોક થયો અને પછી તેઓ એ વિષય પર એક કરુણ

પ્રશસ્તિ રચી શક્યા. શોકગીતને માટે જેમ, તેમ વીરરસના કાવ્ય માટે પણ. વીરરસનું કાવ્ય રચવા માટે કોઈ મિત્ર કે પોલીસ જેડે લડાઈદેટા પણ કરવો પડે; વિરહ પર લખવા માટે મિત્ર પત્નીને પિયર પણ મોકલી દેવી પડે. શ્રી. રમણભાઈ નીલકંઠે કહી ગયા છે કે ‘સ્વાનુ-ભવરસિક તે કવિઓના કવિ, સર્વાનુભવ રસિક તે લોકના કવિ. તમારે જો ‘કવિઓના કવિ’ લેખાનું હોય—(‘લોકના કવિ’ ગણવા માટે લોકને સમજાવું ન પડે એવાં કાવ્ય લખવાં અને ‘કવિઓના કવિ’ ગણવા માટે કવિઓને પણ ન સમજાય એવાં, કાવ્ય રચવાં—એ મહાવાક્ય અહીં કહેવું યોગ્ય ધાતું છું.)—તો સ્વાનુભવરસિક જ થવું પડશે. એટલે કે કેવળ કલ્પનાવિહારી ન બનતાં વસ્તુઓ જાતે અનુભવવી જોઈશે. એટલે કે ‘પ્રભુદ્વ પ્રાર્થનસ’ પર કાવ્ય લખવા માટે પ્રાર્થનસ સળગાવવો પડશે; ‘કેરમ-કુકડી’ પર લખવાને કેરમતી કુકડી ગમે ત્યાંથી લઈ આવવી પડશે; ‘તૂટેલ ચંપલ’ પર લખવાને નથી જ રૂપકૃતિની હમણાં જ ખરીદેલી ચંપલ કોલેજમાં કે કોઈ બીજે સ્થળે પગ ઘસડીને આલી કે પાછળ આવતા કોઈ સુમિત્રને આપણી ચંપલના પાછલા ભાગ પર આપણે ન બાણીએ તેમ પગ મૂકવાનું અડપહું કરવાનો આગ્રહ કરીને, જોઈતી ઊર્મિ પેદા કરી લેવી પણ પડે!

કાવ્ય વિષે એ વાચકવિદ્યાર્થીએ હજી એકએ વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. આજકાલ તો ન્યાં ત્યાં કાવ્યમાં ‘જીવન’ જ દષ્ટિગોચર થયા કરે છે. કવિની દષ્ટિ જીવન તરફ ન વળે તેનું કથન અધૂરું જ લેખાય. આ વસ્તુ બધા માને છે, અને હું પણ તે અતિ ચીવટથી માનું છું. કવિ થવા માટે જ્યારે તે ત્યારે એવા ભાવ અનુભવવાની ટેવ પડી જવી જોઈએ. એ ટેવ મને તો પડી જ ગઈ છે એમ લાગે છે; અને એની પ્રતીતિ દરરોજ થાય છે, એ સર્ગ્ય ઉચ્ચાટું છું...જીવોને! ગઈ કાલે જ રાતના હું વાળુ કરતો હતો, ત્યારે મારી બહેન પણ વાળુ કરવા આવી. રસોડું હતું નાનું અને તેમાં હું વચ્ચેવચ્ચે સારીસરખી જગા શોધીને જમવા બેઠો હતો. એટલે બહેને કહ્યું: ‘જગા જરા ઓછી છે તે જરા પાટલો ખસેડ તો! : મારા અંદરનો કવિભાવ સુપ્રમ હતો તે જગૃત થયો; મને કવિતા સ્ટુડી : ‘આ જીવન-પાટલો પણ આખરે તો ખસેડવો જ પડશે ને? અને જો રીતે બીજાને માટે આ દુનિયામાં જગા કરવી જ પડશે ને?’ પાટલો ખસેડવાની વાત ઉપરથી જીવન-પાટલો ખસેડવાની મેં કલ્પના કરી તેનું આખરે પરિણામ તો ખરાબ જ આવ્યું. મારી બહેને, મને તેની તરફ બોધાતી માફક શબ્દવત્ જોતો જોઈને મારી બહેને કહ્યું: ‘બા! બા! ભાઈ આમ કેમ જોયા કરે છે? કંઈક થયું છે એ તો નક્કી. બાપાજીની ગાંડપણની અસર તો નહિ આવી હોય?’ મેં જીવન-પાટલો તો નહિ, પણ એકલો પાટલો (જીવન-પાટલા જેટલો ભારી ન હોવાને લીધે) થોડી વારે ખસેડ્યો તો ખરો, પણ પછી માતૃશ્રીની કેટલીક સારવાર મારે કમતે સ્વીકારવી પડી હતી. પ્લાસ્ટીનો ક્વાથ આપવાની તૈયારી થતી જોઈ, મેં ‘હવે પછી કાઢના પણ દેખતાં એવું ફરીથી નહિ થાય’ એવી કળહાત આપી, પણ તે ન સ્વીકારતાં મારે તે ક્વાથ પીવો પડ્યો હતો.....જેમ પાટલા માટે તે જ રીતે ખાલી-કેરીગણા વીતી ગયો હોવાના કારણે જ ખાલી-કેરીગણા નીરખીને મને હમેશાં જીવન યાદ આવે છે. સાધારણ વાચકને કદાચ આ વિચિત્ર લાગશે પણ કવિઓને તો નહિ જ લાગે. એમાં વિચિત્ર કશું જ નથી કારણ કે કશું જ વિચિત્ર નથી. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં જીવાનિજેમ હારી-બેડેલા ભાઈની જાતી સુધી ઓટેલી ગાદલી, ભાઈએ ઘણી ખેચતાણ કરી છતાં ખેચાઈ જતી જોઈને પ્રો. કાકોરને

‘હૃદયગાદલી થે ગઈ’ લાગે, તેમજ ઘેર, પત્નીના બખડવાથી અપુત્રી સ્ત્રીજાતી કચુંબર કરતાં કરતાં ઉરની કચુંબર કરી જમેલા લાઈને તે જગાડી નિર્જીવિ આપવાની જાગી થાય; રસગોટલાને પુષ્કળ ચૂસ્યા પછી ફિફો પરી ગયેલો નોઈ કાઈએ તેને ધૂળમાં નાંખ્યો અને શ્રી ઉમાશંકરના પવિત્ર પાદે તેના પરમ લાગ્યે તે અથડાયો, તેથી એઓશ્રીના ઉરે

ને કાણુ જાણે? પરથી મૂસાઈ હું થે બનું

ધૂળ વિરો ન ગોટલો!

ની લાગણી પેદા થાય (ગંગોત્રી:) તો, તો, તે ખાલી, પોકળ, ખંખેરીએ તો ધૂળ બહાર પડે એવા, ઢાંકણાવિહોણા, અસ્વસ્થ અંગવાળા એ કંડિયાને નોઈ મારી દષ્ટિ એટલી જ સ્વાભાવિક રીતે મારા જીવન-કંડિયા તરફ વળે એમાં, ‘હું પૂછું છું-પૂછું મને કંટવ,’—જરાં મેં નવું લાગે છે? ‘ન જાને!’

સાધારણ માણસને-અકવિને-ભલે એવી નાની નાની વસ્તુઓ પરથી કંટવના જામત ન થાય, પણ કવિએ તો જરી જરી વારમાં વિપાદ અને ધીરતા અનુભવવાં નોઈએ. વાચકને લાગશે કે હું આ બધું મરકરીમાં લખું છું. ના, હું મરકરીમાં બધું નથી લખતો; મારી પાસે દાખલો મોજૂદ છે.

ઘડિયાળ બાંગી જાય તો સાધારણ માણસને પેસાની બરખાદી થઈ એવો વિચાર આવે છે, પણ તેને પોતાનો ‘કર વિધુર’ થઈ ગયો નથી લાગતો; નથી તે લખી બેસતો;

થઈ આંખો બ્હાલી નવ નિરખતાં તારી પ્રતિમા,

હવે માંડું ક્યાં હું નયન મુજ જોવા પ્રિય, તને?

આ બધું કવિને જ લાગે; ઘડિયાળ બાંગી તો બાંગી, પણ તેને સુધરાવવાનો મુખ્ય વિચાર કવિને તો ન જ આવે, તેનો જીવતો-જાગતો પુરાવો સુન્દરમ્ રચિત ‘ભાંગેલી ઘડિયાળને’ (કાવ્યમંગલા) આપે છે. ભાંગેલી ઘડિયાળ નોઈને સુન્દરને આટલું બધું કંટપાત-જેટલું હું મારી વહાલી સજીવ બિલ્લી મૃત્યુ પામે તો પણ દરું કે કેમ, તે એક સવાલ છે!—કેમ કહ્યું છે તે મને સમજતું નથી. શક્ય છે કે એટલે દરકળે મારી સમજણુ ઓછી;—એ કે

૧ આ રહી તે માનસી ૧: રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કાવ્ય ‘૧ દાયકા’માંની ૩ પંક્તિઓ:

‘ગયું તુજ જીવાનિજેમ, પ્રિય હૃદયગાદલી થે ગઈ’

તેમજ

‘કચુંબર કરી જગાડું મુજ હર ત્વને, ત્વને એમ જો

જગીર પણ યામ નિર્જીવિ,’ ગમેરે.

કાવ્યના રસયાગને સ્વાદિષ્ઠ બનાવવા આજ પહેલાં કોઈએ પણ ‘કચુંબર’ મૂકી નહોતી, તે કાવ્યચિન્તક કાકોરસાહેબે મૂકી.

વાદ, લાઈ, વાદ! ‘કચુંબર’ રાબ્દ આખા કાવ્યમાં શું અવગતી બેઠે છે! ‘કચુંબર’ આખા પછા એ કાવ્યના વિભાવ અને અનુભાવ સમજવા માટે જાનરમાંથી કીમતું વાવી કચુંબર કરી મારે તે કરી ચાખી પડી હતી, અને જે પેસાને કોઈ ખર્ચ કરવો પડેલો હતો. એ ત્વને એટલા જ ખર્ચ થયેલા ગણાય, કેમકે ‘કચુંબર’ ‘સ્ત્રીમંદુ’ આખા વિના જ કરી હતી એમ મને ચોદામાં મૂખની સાથે જ ખજાર પડી ગઈ હતી!

મારી ધડિયાળ લાંગી જાય (કે ભાગી જાય અથવા કોઈ ભગાડી લઈ જાય) તો પૂ. પિતાશ્રીની આગામી ધમકીના રમરણમાનંદી હું કદાચ કલ્પાંત કરું તો ખરો, પણ શ્રી સુન્દરમની માફક કાવ્ય લખવાની હદ સુધી જવાની, તેમજ—‘તને જેથી ચાહી નહિ જ મુજ ચાહી કહી વધુ’—સુધી કહી નાંખવાની કે ‘ચિરરુદનમાયા’ ગાવાની તૈયારી મારી અત્યારે તો નથી. એ તૈયારી ‘મારી નથી’ અને ‘અત્યારે નથી’ એ પરથી કંઈ એમ સમજવાનું નથી કે ‘કવિ અને ધડિયાળનું પ્રણયજનન’નું આલેખન ફિલસૂફી આભાસી છે; કે રસવિવેકી પ્રાયઃકર્મા સમભાવ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી; અથવા તો ‘Truth of Imagination’ ‘કલ્પનાજન્ય પણ સત્ય’ જેવું કશું એમાં નથી. ના રે ના, કશું એમાં એવું નથી, કશું ને એમાં એવું હોય તો! પણ કંઈ નહિ તો, કંઈ નહિ તો, ‘પ્રિયે!’ અને ‘પ્રિયતમે!’ જેવાં અમુક ખાસ વ્યક્તિને જ કહેવા યોગ્ય (—આજે તો Variety of Charmingમાં માનતા ઘણા યુવાનો ઘણી યુવતીઓને માટે એ સંબોધનો વાપરવા તત્પરતા બતાવે છે તે વાત મારા પ્યાનમાં જ છે.) સંબોધનો ધડિયાળને માટે વાપરી નાંખવાની હદ સુધી તો હું કોઈ દિવસ નહિ જાઉં, નહિ જાઉં, ને નહિ જ જાઉં. ‘નહિ જ જાઉં’ નું એક કારણ ‘હૃદય ધબકારે ધબકતી’ ધડિયાળ હજુ મારે હાથ ચડી નથી, તે છે. તેમજ ખીજું કારણ, ‘સલામાં, વર્ગોમાં, રમતમહો, અભ્યાસસભ્યે, પ્રવાસે કે ઘેર’ મારી પત્ની કરતાં મારી કાંડાધડિયાળે, મારી ચંપસની માફક, ઘણી વધારે વાર દગો દીધો છે, તે છે. અસખત, આ ઉપરાંત એક ખાસ પ્રગતિવાદી કારણ થોજીએ તો જડે એમ છે.

શ્રી સુન્દરમે લાંગેલી ધડિયાળ તરફ બતાવેલ શુદ્ધભક્તિનું કારણ જાતીયકૃતિની વિકૃતિ (Perverted Sex Instinct) લાગે છે. પ્રખ્યાત માનસશાસ્ત્રી વિલિયમ જેમ્સ નો મને ટેકા છે, અને ‘જે જીવંત પ્રણય અનુભવી શકે તે શુદ્ધ ભક્તિ અનુભવી શકે જ નહિ’ (યોગાંક રસદર્શનો: પૃ. ૧૨)ના પ્રખ્યાત લેખક શ્રીમુત મુનશી પણ મને ટેકો આપશે જ, એવી આશા છે. એ ટેકાને બહે શ્રી ઉમરવાડિયા ‘માનસી’માં ખીજે ટેકો ન આપે...આ વિકૃત મનોદશાથી હું અને વાચક બંને બચીએ એમ ઇચ્છું છું.

કાવ્યમાં ક્ષુદ્ર અને નાની લાગતી વસ્તુ તથા ‘જીવન’ આજે કેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, એ ઉપરનાં ઉદાહરણોથી તમને માલમ પડ્યું હશે. એ પ્રમાણે, છેલ્લી છુટાઈ ગયેલી દાંવાંસળીને (કે હવે જીવન-દીપ શાને ચરો?... કે એવું કાંઈક કરુણરસાત્મક), કપાઈ ગયેલ સ્વપતંગને કે ખાલી પરત્તિ, હજામતથી વિખૂટા પડેલા વાળને, મોચીને કે ગરડને કે ગોટલાને, ખીડીના કે મકાઈના ફૂલને, પ્રિયોને કે લિલુના અથાણાને (‘પ્રેમ-લિલુ’ અને ‘પ્રેમ-અથાણું’ એ શબ્દપ્રયોગોથી તમે વાચકને જરૂર સંગ્રારસ-ભોજન કરાવી શકો), ચશ્માની દીલી યઈ ગયેલી દાંડીને કે નીચ વગરની પેનને, લંગરને (જીવન-સંગ્રામમાં લંગર કપાઈ ગયું રે! એવું કઈક ભાવવાળું લખજો), વગેરેને તમે તમારા કાવ્યના વિષય બનાવી શકો. તમે રાતના સૂતી વખતે દીવો ઝીંબો કરીને સૂઈ ગયા હો, ને સવારના દસ વાગ્યા સુધી કોઈએ તે હોલચો ન હોય, તો ગ્યાસલેટના એટલા અપવ્યયની દુઃખદ લાગણીથી પ્રેરાઈ ‘ઝીંબી જીવંત બવાળા’ પર સવારે નવ સાડાનવ વાગે સહેલાઈથી લખી શકો. વધારે ઉદાહરણો આપવાની હું જરૂર નેતો નથી, કેમકે તેને માટે આ લેખ સિવાય ખીજા ઘણા કાવ્યમંથરો ઉપલબ્ધ થઈ શકે એમ છે.

હા, એક વાતનો ખુલાસો કરવાનો તો રહી જ ગયો. કાવ્ય લખવામાં તમને વધારેમાં વધારે પીડા હંદની લાગતી હશે, નહિ? હંદ માટે જરા પણ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. એ બાબતમાં સુવિખ્યાત અને પ્રખ્યાત, રાસયુગના પ્રવર્તક મહાકવિ ન્હાનાલાલનું રસમેતત્વ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. તેઓ કહે છે: 'જગતભરની કાવ્યચર્યામાં આજે તો એ રસસૂત્ર સર્વમાન્ય છે કે કાવ્યદેહનું કલેવરવિધાન Metre નહિ, Rhythm છે; હંદ નહિ ડોલન છે' (અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ) આ રસસૂત્ર 'સર્વમાન્ય' છે, માટે આપણે પણ તેને માન આપવું જોઈએ. એ રસસૂત્રને અવગણવામાં આપણી મદદતા નથી; કવિશ્રી ન્હાનાલાલને 'ગુજરાતના ટાગોર' કહેવા હોય તો એમનું રસસૂત્ર માનવામાં જ એમની અને આપણી પ્રતિષ્ઠા ગણવી-ગણાવી જોઈએ. હંદની અચકામણમાંથી આધાર રહીને કાવ્યસાગર તરી જવાનો એ સારો ઉપાય છે. હા, કવિતા હંદબદ્ધ બનાવવાને આપણી કરી ના નથી, પણ ન્યારે મહાકવિ ન્હાનાલાલ જેવા હંદને આવશ્યક ગણતા નથી, ત્યારે હંદબદ્ધ કાવ્ય રચવાનો હંદ આપણને તો ન જ લાગી જાય, એ જોવું જરૂરનું છે. કેટલાંક 'બહેનો' અને 'ભાઈઓ' જેટલી સહેલાઈથી પ્રેમનું બંધન તોડી નાંખી શકે છે, તેટલી જ, બદકે તેથી વધુ સહેલાઈથી તમે હવે હંદ તેમ જ પ્રાસનાં બંધન તોડી નાંખી શકો છો.

ઉપર દર્શાવેલી તરફીયોથી બનાવેલું તમારું કાવ્ય ધણીને-કોઈક વાર તમને પોતાને પણ-અગમ્ય રહેશે, પણ તેમાં આપણે કશું કરી શકીએ એમ નથી. શ્રી. ગંગના મત પ્રમાણે 'બસ લખો'ની ભાવના સેવતા શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધીને શ્રી ગંગાએ તેમના કાવ્યમંત્રણ 'ખંડિત મૂર્તિઓ'ની વિવેચના કરતાં 'કૈમુદી'ના 'ઉડના પ્રથમ અંકમાં જેવી સુનાવી છે, તે મુજબ આપણને પણ કોઈ કહેશે કે કંઈ સ્ફુટ લખો; પણ તેથી જેમ શ્રી ઇન્દુલાલને કવિ કહેતાં કોઈ બંધ પડવાના નથી, તેમ આપણને પણ કોઈ (મોટે ભાગે મિત્રો) 'કપાથી' (બંધાર્યમાં નહિ, હોં!) સંબોધતાં અટકવાનું નથી. જરૂર, કોઈક વાર કાવ્ય કવિભોગ્ય બનાવવાને માટે મારા દર્શાતકાવ્યની માફક તેનો અન્યથા સાધી શકાતો હોય તો સાધી કાવ્ય નીચે મૂકવો. પણ આ દર વખત શક્ય ન પણ બને. અને તેમાં વાંક આપણે નથી; વાંક જનતાનો છે, જનતાએ પોતે તેમાંથી અર્થ શોધી કે બોળી કાઢવો જોઈએ. એક ભાઈએ પં. જવાહરલાલની આત્મકથાનું 'પ્રસ્થાન'માં અવલોકન કરતાં એક ઠેકાણે લખ્યું હોવાનું મને યાદ છે કે 'લેખન વિષે કોઈએ કહ્યું છે કે દરેક મહાન નેતામાં હોય છે તેવી વિરોધીના દૃષ્ટિબિંદુને ન સમજી શકવાની બક્ષિસ તેને હતી.' કાવ્યની બાબતમાં લોકોને-આપણા વિરોધીઓને-આપણે ન સમજી શકીએ, એ લોકોને તો કાણ જાણે તે કેવાક જોઈએ છે તે ન સમજી શકીએ, તો તેમાં આપણી મદદતા જ છે.

આથી કવિતા બનાવવાનું તમારું કાર્ય ઘણું જ સહેલું ચઈ જશે એમાં શંકાને સ્થાન નથી. આશુ]

હવે ના બોલાવું-

ગુલાબદાસ બ્રોકર

હવે ના બોલાવું ! જલધિ નિજ ઘેરા વહનના
ગભીરા કો' નાદે, ઉછળીઉછળીને વિચરતો
અનેરી કો શોભા તંવ સ્મિત સુહાસ્યો જગવતો
ભલે હૈયે મારા તુજ સહ તદાપિ નવ વહું.

ન કો'ઢિ બોલાવું ! હૃદય મુજ છોને તુજ ભર્યું
પુકારીને ખાટે અધીર ખૂમ કો'ઢિ ગહનના
મહા ઊંડાણે, ને સ્વ પ્રતિરયો ત્યાં ફરી વળે
મધુરાં નામોનાં તુજ, તદાપિ મારે ન વહું.

ભરેલાં વારિથી, તિમિરદલને ગાઢ કરતાં,
અભાગી હૈયામાં નલમહિં પયોદો પ્રસરતાં,
પ્રકાશી દેતી ત્યાં વીજ જધુય, મારા હૃદયમાં
કરે તાલં તારાં સંમરણ, નવ તોયે કંઈ વહું.

વહો'તો તું મારે જલધિ સગ વિસ્તાર ઉરથી,
નિહાળ્યાં ઊંડાણે ગહન મ્મ નેમાં તું જ વસી;
અને હૈયા ઢેરા તિમિરદલને તું જ વીજ શી
પ્રકાશી દેતી'તી, પણ જધુ ગયું એક હૃદયી
ન તેથી બોલાવું હૃદય મહિં ને કે તું જ ભરી.

આપણી વસ્તીવિષયક પરિસ્થિતિ

રવિશંકર સંતોપરામ ભટ્ટ એમ.એ. (લંડન)

મુંબઈમાં ગયા ઈસ્ટરના તહેવારોમાં વસ્તી પરિપક્વ બીજું અધિવેશન ભરાયું હતું.

આર્થિક શાસ્ત્રીય સંમેલનનો હેતુ બે પ્રકારનો હોય છે :

(૧) પ્રથમ હેતુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાનો છે. જ્ઞાનનો વિકાસ થાય, મંદોદ્યોગના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર થાય તેમ વિષયના વિશારદોનાં ચિંતનનાં, કે એમના પોતાના મંદોદ્યોગની મેળવેલાં, પરિણામોની આપણે કરવાનો માર્ગ સરળ થાય. વિદ્વાનો પરિપક્વમાં એકઠા થાય, જે ચિંતન અને મંદોદ્યોગનો પરિપાક એમની સમક્ષ ધરાવે હોય એ પર ચર્ચા કરે અને પરિણામે સત્યાસત્યનો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ નિર્ણય કરે.

(૨) શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જે પરિણામો સિદ્ધ કર્યા હોય એ પરથી જનકલ્યાણને ઉપયોગી નીતિ વિષે સૂચન કરવાનો બીજો હેતુ છે. આ હેતુનો અમલ બે રીતે થઈ શકે: (અ) જન-હિતને વધારનારી નીતિ કેવી રીતે અજલ્જલ કરી શકાય એ વિષે દરેક દ્વારા કાર્યક્રમ સૂચવવાની એક રીત; (બ) જનસમાજના જીવનમાં એની સીધી અસર થાય એ માટે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો એ બીજી રીત.

જનકલ્યાણને ઉપયોગી નીતિ એકસ રૂપમાં ધડાઈ રહે તોપણ એને વિચારની ભૂમિકા પરથી જીવનની વાસ્તવિક ભૂમિકા પર ઉતારવામાં કેટલી મુશ્કેલી પડે છે? આપણું રાજ્યનંત્ર હવે ધીરે ધીરે પ્રગતિપ્રપ્ત થતું જાય છે એટલે જે નીતિ વિષે પ્રગતિપ્રપ્ત કેળવણેલ હશે, સુચાત હશે એ નીતિ જ આપણા જીવનમાં ઊતરશે.

આ લેખનું પ્રયોજન ઉપર જણાવેલ બીજા હેતુને અનુસરીને થયું છે. વસ્તી પરિપક્વ તો ભરાઈ પરંતુ જનતા એને વિષે શું જાણે છે? પરિપક્વમાં વિદ્વાનો અને પ્રેક્ષકો મળી કુલ ચાલીસ જનોએ હાજરી આપી હતી. પરિપક્વનો અહેવાલ થોડા વખતમાં બહાર પડશે; પરંતુ પરિપક્વના મંત્રીઓને શંકા છે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં પણ એ અહેવાલની હમ્મર નહીં બપોરો કે કેમ? અલગત, વિષયમાં રસ લેનારાં કે વિશારદો એ જરૂર મેળવશે અને વાંચશે એવી આશા રાખવી બર્થ નથી; પરંતુ આ ટૂંકો લેખ એમને માટે નથી, ખુદલી રીતે, આ લેખનું પ્રયોજન વસ્તી-પ્રશ્ન વિષેની હકીકત સરલ અને સમજી શકાય તેવા રૂપમાં સામાન્ય જનો સમક્ષ મૂકવાનો છે. આમાં કયેલ સર્વ હકીકત, કોષ્ટક, વ્યાંકણ વગેરે પરિપક્વ માટે તૈયાર થયેલ નિર્ણયોમાંથી લીધેલ છે: અન્ય રચયેલી હકીકતનો સંચય કર્યો છે ત્યાં એના ઉદ્ભવસ્થાનનું નામ આપ્યું છે.

વસ્તી-પ્રશ્ન બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. જતાં સામાન્ય જનતામાં એ વિષે અવિશદ માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે. સામાન્ય રીતે એ તરફ મગ્નકની વૃત્તિ ધણા માણસો બતાવે છે.

પરંતુ આપણી સામાજિક તેમજ આર્થિક પ્રગતિના વિશાળ પ્રશ્ન સાથે વસ્તી-પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે; એટલે એ પ્રશ્ન પરત્વે આપણી ધૃતિ ગંભીર અને વિચારશીલ થવી પડે.

નીચે લખાવેલ દૃષ્ટિકોણના સંબંધમાં બે મુદ્દાઓ ખાસ નોંધવા જેવા છે:

૧. વસ્તી-પ્રશ્ન વિશાળ અને સંકુલ છે; એટલે એને વિશેની સામાન્ય ઉક્તિઓ (generalisations) ઘણી વખત ગેરસમજ દેવાવાની હોય છે.

૨. હિંદુસ્તાન બહુ મોટો દેશ છે; તેથી સમગ્ર દેશને અનુસરીને કયેલ સામાન્ય ઉક્તિઓ દેશમાં સર્વત્ર એક સરખી પરિસ્થિતિ સૂચવે છે એમ ન માની શકાય.

વસ્તી-સંખ્યા

૧૯૩૧ના વસ્તી-પત્રકની ગણતરીએ હિંદુસ્તાનની વસ્તી-સંખ્યા ૩૫ કરોડની એટલે ૩૫૩૦ લાખ ગણાસોની હતી. ૧૯૨૧ અને ૧૯૩૧ના ગણતરીમાં ૧૦૦ ટકાની વૃદ્ધિ થઈ. નીચેનું કોષ્ટક ૧૯૭૨થી ૧૯૩૦ સુધીનો વસ્તીવૃદ્ધિનો દર લખાવે છે.

વર્ષ	વર્ષની શરૂઆતની સંખ્યા	કુલ વધારો	વધારો		ખરો વધારો	ખરા વધારોનો વાર્ષિક દર
			નવા પ્રદેશો ગણતરીમાં લીધા તેથી	સંચાલની રીતિ સુધારી તેથી		
૧૮૭૨-૮૧	૨૦૬૦૨	૪૭૦૭	૩૩૦૦	૧૨૦૦	૨૦૭	૦૦૧૩૭
૧૮૮૧-૯૧	૨૫૩૦૬	૩૩૦૪	૫૦૭	૩૦૫	૨૪૦૨	૦૦૬૦૩
૧૮૯૧-૧૯૦૧	૨૮૭૦૩	૭૦૧	૨૦૭	૦૦૨	૪૦૨	૦૦૧૪૫
૧૯૦૧-૧૧	૨૯૪૦૪	૨૦૦૮	૧૦૮	...	૧૯૦૦	૦૦૬૨૭
૧૯૧૧-૨૧	૩૧૫૦૨	૩૦૭	૦૦૧	...	૩૦૬	૦૦૧૧૪
૧૯૨૧-૩૧	૩૧૮૦૬	૩૩૦૬	૦૦૦	...	૩૩૦૬	૦૦૦૧૫
૧૯૩૧	૩૫૨૦૮	...	...	...	...	...
૧૮૭૨-૧૯૩૧	...	૧૪૬૦૬	૪૩૦૩	૧૫૦૭	૮૭૦૬	...

(આંકડા : દસ લાખના) (મૂળ : કાર-સોર્સે 'વર્લ્ડ પોપ્યુલેશન'; પૃષ્ઠ ૨૬૯)

આ આંકડા લખાવે છે કે પ્રતિવર્ષ વૃદ્ધિનો ક્રમ ધીમો છે. એ બે અરસામાં બીજા દેશોના મુકાબલામાં જાપાનની વસ્તીસંખ્યા બેવડી થયેલી; અને યુરોપમાંની બહાર વસની ગોરીપ્રજાના વૃદ્ધિના આંકડા જાપાન કરતાં પણ ઊંચા છે. બીજું આપણે ત્યાં વૃદ્ધિનો દર એક સરખો નથી. એક દશકામાં એટલી વૃદ્ધિ થઈ છે, તો બીજા દશકામાં ઠીક ઠીક છે.

વસ્તીની સંખ્યા પડે છે કે વધે છે અને કઈ તરફનું વલણ છે એનું અનુમાન બન-મરણના આંકડા પરથી બાંધી શકાય. આપણે ત્યાં આ આંકડાઓ અપૂર્ણ છે. જે આધારમૂલ આંકડા પ્રસિદ્ધ થયા છે એ સંભવિત (probable) આંકડાથી લગભગ ૨૦ ટકા ઓછા છે એમ અનુમાન થાય છે. બન-મરણના કે મરણ-પ્રમાણના કોઈ નિશ્ચિત એકધારું વલણ નથી ચલવાનાં. દા. ત., ૧૯૧૦થી ૧૯૧૭ અને ૧૯૧૭-૧૯૩૦ દરમિયાન બન-મરણ વિશેષ હતું; અને મરણ પ્રમાણમાં કોઈ ફેરફાર નહોતો લખાયો. જે આંકડાઓ લખ્યા છે એ ખરો એમ લખાય નથી. પ્રમાણ અને મરણ-પ્રમાણ વચ્ચે વ્યત્ત (discrepancy)

વિશેષ હોય છે ત્યારે મરણ-પ્રમાણ્ય ઓછું હોય છે. અને મરણ-પ્રમાણ્ય વિશેષ હોય છે ત્યારે જન્મ-પ્રમાણ્ય પણ ઓછું હોય છે. માત્ર મરણ-પ્રમાણ્ય લઈએ તો જણાય છે કે એમાં ફેરફારનો અંશ મોટો છે એટલે એમાંથી પણ એ કંઈક વલણ વિશે જાય છે કે નીચે એનો ચોક્કસ ખ્યાલ નથી મળતો. છેલ્લા દસકા દરમિયાન—૧૯૨૧-૩૧—ગાંધીમરણનું પ્રમાણ્ય ઓછું થયું છે એ સાચું. પરંતુ આયુષ્યના પ્રમાણ્યમાં (expectation of life) માં કશો ફેરફાર હજી નથી જણાવ્યો. લગભગ ૧૮૯૧થી મરણ-પ્રમાણ્યમાં ખાસ સુધારો થયો હોય એમ લાગતું નથી. મરણ-પ્રમાણ્ય હજી ઘણું ઊંચું છે અને પુરુષ-ગાળકનું એકદર આયુષ્ય (mean expectation of life) ૨૬.૭ થી વધારે વર્ષનું નથી. બાળ-મરણનું પ્રમાણ્ય વિશેષ છે અને કુલ સંખ્યામાંથી થોડા મધ્યમ વયમાં પહોંચે છે અને એથી પણ થોડા વૃદ્ધાવસ્થા પામે છે. એટલે ઉપલા આયુ-વર્ગો (age groups)ની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. મરણ-પ્રમાણ્યનાં કારણો ખાસ કરીને આર્થિક છે. જ્યારે જ્યારે ખેતીનો પાક ઓછો બિતરે ત્યારે ખેતરોની તંગી થાય અને જૂળમરાથી માણસોનું સર્વ હણાઈ જાય; એને લઈને એ લોકો રોગ-ઉપદ્રવોનાં ભોગ બને અને પ્રગ્નનો મોટો ભાગ મૃત્યુના મુખમાં સમાઈ જાય.

હિંદુ મરણ-પ્રમાણ્ય અને બીજા નિર્દેશક આંકડાઓ બતાવે છે કે આપણાં હાલનાં આર્થિક સાધનો અને સંપત્તિ આપણી અત્યારની જીવંત વસ્તી સંખ્યાને ટકાવી રાખવા માટે પૂરતાં નથી. આપણે આ પરિસ્થિતિ તપાસીએ.

અત્યારની પરિસ્થિતિ

એક દેશની વસ્તીની સંખ્યાનું પ્રમાણ્ય વિશેષ છે કે ઓછું એનો સારો અંદાજ એક ચોરસ માઈલ કે કિલોમીટરમાં વસતાં જતોની સંખ્યાથી—એની ઘનતા (density) પરથી નીકળી શકે. હિંદુસ્તાનમાં એકદર ‘વસ્તી-ઘનતા’ એક ચોરસ માઈલે ૧૬૫ માણસોની છે; જ્યારે યુરોપમાં (રશિયા બાદ કરતાં) ૧૮૪ માણસોની છે. ખેતર, ખેતર ખેડેલાં પણ જુદા જુદા પ્રદેશોની ઘનતામાં ફેરફાર હોય છે. દાખલા તરીકે, અલ્બાનિયામાં એક ચોરસ માઈલમાં ૬૫ માણસો વસે છે. તો બેંગાળના ઝાકા ક્ષેત્રોમાં ૬૩૫ માણસો વસે છે. પરંતુ માત્ર ‘ઘનતા’ (density)નું ધોરણ એક દેશની વસ્તી ‘અત્યધિક’ (Over-population) છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવા માટે બસ નથી. એ તો માત્ર એ હકીકતનો નિર્દેશ કરે છે.

આપણે બીજાં ધોરણોદ્ધારા એની તપાસ કરવી રહી.

સૌથી પહેલાં આપણે જોઈએ કે વસ્તીની કુલ સંખ્યામાંથી કેટલાં માણસો કમાણીવાળા ધંધામાં રોકાયેલાં છે અને કેટલાં માણસો પરજીવન કે પરાવલંબી છે. કામ કરનાર વર્ગ સામાન્ય રીતે ૧૫-૬૦ વર્ષની ઉંમરનો હોઈ શકે. નીચેનું કોષ્ટક એ બંને વર્ગોની સંખ્યા બતાવે છે:

૧૯૩૧

કામ કરનારા	માણસોની કુલ સંખ્યા	પુરોનો સંખ્યા	સ્ત્રીઓની સંખ્યા
૧ કમાતાં	૧૨૫,૨૭૨,૮૨૭	૬૭,૪૧૫,૫૩૭	૨૭,૭૫૫,૨૬૧
૨ કમાતાં-પરાવલંબી	૨૮,૬૧૫,૦૬૩	૭,૬૪૪,૫૭૫	૨૦,૦૭૦,૪૮૮
૩ વજીરકમાતાં-પરાવલંબી	૧૯૬,૬૪૩,૬૬૭	૭૫,૫૬૦,૫૦૧	૧૨૧,૦૮૩,૧૬૬
	૩૫૦,૫૨૯,૫૫૭	૧૮૦,૬૨૦,૬૧૩	૧૬૯,૯૦૮,૯૪૫

એટલે કે કુલ સંખ્યામાંથી ઉપાર્જન કરનારાની કે ધંધામજૂરી કરનારાની સંખ્યા ૪૪ ટકાની છે. ખીજા દેશોને મુકાબલે આ આંકડો નીચો ન કહેવાય. ફ્રાન્સ, રશિયા, જર્મની વગેરે દેશોમાં એ વર્ગની સંખ્યા ૫૦ ટકા ઉપરની છે; ઇંગ્લેન્ડ, સ્વીડન, જાપાન, આસ્ટ્રેલિયા, ડેન્માર્ક, નોર્વે વગેરેમાં ૪૦ થી ૫૦ ટકા વચ્ચેની છે; અને હોલેન્ડ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, સ્પેન, કેનેડા વગેરેમાં ૪૦ ટકા કરતાં ઓછી છે.

છતાં આપણે ખીજા દેશોને મુકાબલે વિશેષ ગરીબ છીએ; વસ્તીના મોટા ભાગની સ્થિતિ કંબોજ છે. ખીન્તું, સશક્ત જનોના વિભાગમાં બેકાર જનોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. ગરીબી વિશે વિશેષ વિસ્તારની જરૂર નથી કેમકે એ સર્વવિદિત હકીકત છે.

બેકારીનો પ્રશ્ન ગરીબોના પ્રશ્ન સાથે જીવંત રીતે સંકળાયેલ છે. આપણે એનાં કારણો તપાસીએ. આ વિષય પરત્વે જે આંકડાઓ વિદ્વાનોએ એકઠા કર્યા છે એ અપૂર્ણ છે છતાં એમાંથી અમુક વજણનો નિર્દેશ થાય છે એટલા પૂરતી એની કિંમત છે.

ડૉ. વાટલે 'વસ્તી અને બેકારી' એ વિષય પરનો નિર્ણય પરિપક્વ સમગ્ર વાંચ્યો હતો. આ બે પ્રશ્નો વચ્ચે કારણ-કારણનો સંબંધ છે કે નહિ એ વિશે વિચારણામાં મતભેદ છે. એ વિષયની ચર્ચા આ લેખમાં અસ્થાને છે. ડૉ. વાટલે પોતે એમ નથી માનતા કે બેકારોની સંખ્યામાં થયેલ વૃદ્ધિ એ વસ્તી સંખ્યામાં એકદર થયેલ વૃદ્ધિને લઈને જ થઈ છે. પરંતુ એ ખાતરીપૂર્વક માને છે કે વસ્તીમાં થયેલ વધારો એક પ્રત્યક્ષ કારણ છે.

ડૉ. હટને ગયા વસ્તી-પત્રક (૧૯૩૧)માં કરેલ અંદાજ પ્રમાણે દિલ્હીસ્તાનમાં ૨૬ કરોડ એટલે ૨૫૦ લાખ માણસો બેકાર હતાં. એને મુકાબલે: અન્ય દેશોમાં-જેના આંકડા લીધે ઓફ નેશન્સ મારફત લખ્ય છે—જ્યા મળીને બેકારોની સંખ્યા ૩ કરોડની હતી.

પ્રો. વાટલે નીચેના આંકડાઓ ૧૯૩૧ના વસ્તી-પત્રકમાંથી તારવ્યા છે.

વર્ષ	બેકારોની સંખ્યા	૧૦ થી ૧૦ વર્ષ વચ્ચેના 'સશક્ત-જનોની' કુલ સંખ્યાના ટકા
૧૯૦૧	૭૦ લાખ	૭.૧
૧૯૧૧	૮૦ લાખ	૭.૬
૧૯૨૧	૧૧૫ લાખ	૧૦.૩
૧૯૩૧	૧૭૫ લાખ	૧૪.૨

આ સદીની શરૂઆતથી ત્રીસ-વર્ષમાં બેકાર લોકોની સંખ્યા બેવડી થઈ ગઈ છે. ખાસ કરીને બંગાળ, મુંબઈ, બિહાર વગેરે ઈલાકાઓમાં બેકારીના ટકા સામાન્ય દર કરતાં વિશેષ છે. આ પરથી સદજ્ઞ અનુમાન થાય છે કે આપણે ત્યાં સશક્ત જનોમાંથી મોટો ભાગ નવરો રહે છે; એથી આપણી આર્થિક 'ઉત્પત્તિ' (production) ઓછી થાય છે; અને એ કુલ વસ્તી સંખ્યા તે નિભાવવા માટે અપૂર્ણ છે.

મુખ્ય આર્થિક બાવસાચો બે : એતી અને યાંત્રિક ઉદ્યોગો. આપણે પહેલાં એતી પર નિર્ભર રહેનારાઓની સંખ્યા જોઈએ. નીચેના આંકડા પરથી જાણ્યો કે વસ્તીની વૃદ્ધિની સાથે આ સંખ્યામાં યથુ વધારો થયો છે. એ સાથે જ ખીન્તું કોષ્ટક 'જમીન દીઠ' (Acre per head) ના આંકડા આપ્યા છે કેમકે એ એતી કરનારાની સંખ્યાના આંકડાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

ખેતી કરનારની સંખ્યા

વર્ષ	કુલ વસ્તીના ટકા	વર્ષ	જમીન-એકર
૧૮૮૧	૬૧	૧૯૦૧	૧૦૨૮
૧૯૦૧	૬૬	૧૯૧૧	૧૦૨૪
૧૯૨૧	૭૨	૧૯૨૧	૧૦૨૫
૧૯૩૧		૧૯૩૧	૧૦૨૦

કુલ વસ્તીના ૭૨ ટકા ખેતી પર નિર્ભર છે. વસ્તીમાં જેમ વધારો થયો તેમ સાથે ખેડાણ જમીનમાં સમપ્રમાણ વધારો નથી થયો. એને લઈને જમીન-એકરમાં ઘટાડો થયો છે. એટલે ખેતીમાંથી નિષ્પન્ન થયેલ વસ્તુઓનો જરૂરો પણ પ્રમાણમાં ન વધે. છતાં પણ જો ખાદ્ય પદાર્થોનું વાવેતર વધું હોય તો કદાચ વધતી જતી વસ્તીના પોષણને કે 'શુનધોરણ' (Standard of living)ને મોટો વાંધો ન આવે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન હિલટી છે. તાજેતરમાં તૈયાર થયેલ સર જોહન રસેસના રિપોર્ટમાંથી પ્રો. વાટલે ટાંકે છે કે: "૧૯૦૮-૦૯થી ૧૯૧૭-૧૮ના અરસામાં વસ્તીની કુલ સંખ્યા ગણતરીમાં લેતાં એકજમીન ૦.૮૬ એકરમાં ધાન્ય (food-crops)નું વાવેતર થયેલું. ૧૯૨૮-૨૯થી ૧૯૩૨-૩૩ દરમિયાન આ પ્રકારનું વાવેતર માત્ર ૦.૭૯ એકરમાં થયેલું. વસ્તીની સંખ્યા ૨.૮૭ લાખ વધી ત્યારે ધાન્ય-નિષ્પન્ન કરનાર જમીનની સંખ્યા ૨૬ લાખ એકર વધી. અને જમીન-એકર ગણતરીએ માત્ર ૦.૦૦૧ એકરનો વધારો થયો. ધાન્યેતર વાવેતરની જમીનમાં વસ્તી-સંખ્યાની વૃદ્ધિના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે."

આ ઉપરથી જોઈ શકારો કે વસ્તીની સંખ્યા વધી અને સાથે નિર્વાહ ચલાવવા માટેનો ધાન્યનો જરૂરો પ્રમાણમાં નથી વધ્યો એને લઈને પ્રગ્નતા મોટા ભાગને પૂરતું પોષણ મળતું નથી.

ખીજા દેશોમાં ત્યાં આપણા કરતાં પણ જમીનની જમીન ઓછી છે એવા દેશોમાં શુનધોરણ ધણું ઉંચું છે. એનું કારણ દેખીતી રીતે એમની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ છે. "હેવે આપણે" યાંત્રિક ઉદ્યોગને લગતી પરિસ્થિતિ તપાસીએ.

છેલ્લાં વીસ વર્ષ દરમિયાન આ ક્ષેત્રમાં આપણે ત્યાં કટલી પ્રગતિ થઈ છે એ આપણે જોઈએ. મહાયુદ્ધ પછી હિંદુસ્તાનમાં યાંત્રિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ સારી પેઠે થયો છે એ હકીકત નિર્વિવાદ છે. એ પરથી સહજ અનુમાન થાય કે એને લઈને વધારે માણસોને એ ઉદ્યોગમાં નોકરી કે મજૂરી મળી હોવી જોઈએ. પ્રો. વાટલે ટાંકેલા આંકડાઓ આ અનુમાન જોડું પાડે છે.

વર્ષ	યાંત્રિક ઉદ્યોગમાં મજૂરોની સંખ્યા	ફેક્ટરી
૧૯૧૧	૧૭,૫૦૬,૨૭૬	
૧૯૨૧	૧૫,૭૧૪,૬૦૭	-૧,૭૯૧,૩૭૨
૧૯૩૧	૧૫,૩૫૧,૬૫૩	-૩૬૨,૬૫૪

વીસ વર્ષના ગાળામાં લગભગ ૨૦ લાખ માણસો ઉદ્યોગોમાંથી શુદ્ધ મેળવતાં બંધ થયાં. સંભવ છે કે આ આંકડાઓમાં શૂદ્ધ હોય પરંતુ એથી અનુમાન જોડું નથી કરતું કે

વસ્તીની સંખ્યાના પ્રમાણમાં યાંત્રિક ઉદ્યોગોમાં કામ કરનારાઓની સંખ્યા વધવાને બદલે ઓછી થઈ છે—કેટલી ઓછી થઈ એ વિશે હવે સંકલ્પ રચાવવાનું રહે.

‘ધનતા’ (density) ની દૃષ્ટિએ, ખેતી તથા ઉદ્યોગોમાં કામ કરનારાઓની સંખ્યાના ધોરણે, અને આપણી દાસની ઉત્પાદક શક્તિ અને ઉત્પન્ન એ બંનેની દૃષ્ટિએ આપણો દેશ ‘અત્યધિક-વસ્તી’વાળો છે. આ વર્તમાનની સ્થિતિ છે. હવે ભવિષ્યનો વિચાર કરીએ.

૧૯૩૧ થી ૧૯૩૬ સુધીમાં બ્રિટિશ દિલ્લી વસ્તીમાં ૪૮૭ ટકાનો વધારો થયો છે, એટલે કે લગભગ ૧૫૦ લાખ માણસોની વૃદ્ધિ થઈ ચૂકી છે. અત્યારનો અંદાજો એવો છે કે ૧૯૪૧માં બ્રિટિશ દિલ્લ અને દેશી રાજ્યોની વસ્તી ભેગી મળીને કુલ ૩૭ કરોડની થશે.

આપણે ઉપર જોયું છે કે જન્મ-મરણના પ્રમાણના આંકડાઓ પરથી ભવિષ્યની ગતિ વિશે કશો નિશ્ચિત અંદાજ બાંધી શકાય તેમ નથી. ચાલુ દસકામાં વૃદ્ધિ થઈ છે અને થશે એ વિશે સંકલ્પ રચાવવાનું નથી. ૧૯૪૧-૧૯૫૧માં કેવો ફેરફાર થશે એ કહી શકાય નહિ. વસ્તી-સંખ્યાનું વલણ ઊર્ધ્વગામી રહેશે કે અધોગામી થશે એ ત્રીયે જાણવું. ત્રણ બળો (factors) પર આધાર રાખે છે:

(૧) વસ્તીનું વય-અંધારણ (age-composition);

(૨) જુદા જુદા આયુ-વર્ગોમાં પરિણીત સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ;

(૩) કુલ (gross) અને ચોખ્ખી (net) પુનરુત્પત્તિનો દર (reproduction rate).

૧૯૩૧ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે વય-અંધારણમાં યુવાન અને મધ્યમ વયનાં માણસોમાં વધારો થયો છે. એ ઉપરાંત ૦-૧૦ વર્ષની ઉંમરની સંખ્યામાં અસાધારણ વૃદ્ધિ થઈ છે—લગભગ ૧૪૫ ટકાની. એટલે એ સંખ્યા ત્યારે પુનરુત્પત્તિની વયમાં આવે ત્યારે સદૃઢ પ્રગતિમાં વૃદ્ધિ થાય. એ વધારાને લઈને આર્થિક પ્રશ્ન વધારે ગંભીર બનશે એ દેખીતું છે.

(૨) ‘૧૦-૩૦’ના આયુ-વર્ગમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં મોટો વધારો થયો છે. આ સ્થિતિ પણ જન્મ-પ્રમાણ જાંચ લઈ જાય એ પ્રકારની છે. વળી, પ્રો. મુકરજી બતાવે છે તેમ, ૧૯૦૧ થી ૧૯૩૫ સુધીમાં સ્ત્રીઓનું મૃત્યુ-પ્રમાણ ઓછું થયું છે; અને આયુષ્ય વધ્યું છે.

(૩) આપણે ત્યાં પુનરુત્પત્તિનો ચોખ્ખો (net) દર કાઢવા માટેના આંકડાઓ પૂરતા નથી એટલે એ વિશે વિશેષ નથી લખતા. પ્રો. રાધાકમલ મુકરજીએ કુલ પુનરુત્પત્તિનો દર (gross reproduction rate): ૪.૫ કાઢ્યો છે, અને એ વિષય પર એમના નિબંધમાં ચર્ચા કરી છે.

આ ઉપરથી એમ ક્લિપ થાય છે કે વસ્તીની સંખ્યા ભવિષ્યમાં વધશે. વૃદ્ધિ થવાનાં બીજાં કારણો થયાં છે: (૧) જન્મ અને મરણના પ્રમાણમાં થતા ફેરફારો; (૨) શૈક્ષણિક ઉપદ્રવોથી જુદા જુદા આયુ-વર્ગો પર થતો અસર અને એને લઈને પુનરુત્પત્તિ પર થતો અસર; (૩) આપણા રીતરિવાજો અને કુટુંબો જેવી કે લગ્નની સર્વવ્યાપકતા, મુસ્લિમ કોમોમાં પ્રવર્તતા અનેક પત્ની કરવણો રિવાજ; (૪) આપણાં ધાર્મિક તેમજ સામાજિક મતલબો; (૫) આપણી જાતની પ્રજા તરફની શક્તિ; (૬) ‘કુદરત કરે ત્યાં મનુષ્ય લાચાર છે’ એ પ્રકારની અર્થ મજાબરી, ગેરજવા અંધશ્રદ્ધા. પરંતુ આ નાગરિક લાંબી થવા સંભવ છે. ખરું જોતાં, ખરાં કારણો તો સામાન્ય જીવનના માણસોને સદૃઢ મૂલ્યે તેવાં છે.

ત્યારે હવે કરવું શું ?

અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે આપણે ત્યાં વસ્તીની સંખ્યા વધારે પડતી છે. એમનામાંના કેટલાક કહે છે કે આપણે 'ગુરુતમ' (ઓપ્ટીમમ) સંખ્યા ક્યારના વટાવી ગયા છીએ. ગુરુતમ (ઓપ્ટીમમ) સંખ્યાની ને જોવી સામાન્ય વ્યાખ્યા-આપીએ કે એ સંખ્યા એવડી છે કે જે વસ્તી-સમૂહનું આર્થિક શ્રેય ઉંચી ટોચ પર લઈ જાય તો એ ક્યતમાં કશું વાંધા-ભર્યું નથી બન્યાતું. પરન્તુ એ સંખ્યાનો ખરો અંદાજ કાઢવા માટે આપણે બે વસ્તુઓ જાણવી જોઈએ : એક, વસ્તીની પ્રતિવર્ધની સંખ્યા; અને બીજું, "ખરી આવક (real income)માં થતા ફેરફાર." આ બન્ને આંકડા સંપૂર્ણ હોય તો ગુરુતમ (ઓપ્ટીમમ) સંખ્યા કેટલી હોય-એનો અડસટ્ટો બાંધી શકાય.—અમુક દેશને અને કાલને અનુલક્ષીને, એ સંખ્યાને બિંધ્યામાંથી કે અધ્યાગામી બનાવનાર બલોને હમેશાં લક્ષમાં લેવાં જોઈએ : (૧) અમુક દેશની પ્રદેશની કુદરતી સંપત્તિ (natural resources); (૨) ત્યાં વસતા જનોનો બાંધો, કુદરતી શક્તિ, કૃષ્ણવણીદ્વારા મેળવેલું ચાતુર્ય, જ્ઞાનસંપત્તિ અને રીતરિવાજો; અને (૩) પ્રદેશમાં કે બહાર આર્થિક પ્રવૃત્તિ વધારવાની તકો. આપણે ત્યાં 'ખરી આવક' ના આંકડાઓ લખ્ય નથી એટલે હિંદની ગુરુતમ સંખ્યા કેટલી છે એનો અડસટ્ટો કાઢવો અશક્ય છે. છતાં બીજાં ધોરણોથી આપણે ઉપર જોયું છે કે હિંદુસ્તાનની વસ્તીનું પ્રમાણ એનાં આર્થિક સાધનો અને સંપત્તિ નિભાવી શકે એ કરતાં વિશેષ છે.

આ પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે આપણે શા ઉપાયો ચેજવા જોઈએ ?

(૧) ને મરણ-પ્રમાણ વધે તો અંત્યારની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય.

(૨) ને જન્મ-પ્રમાણ ઘટે તો ભવિષ્યમાં કુદ વસ્તીની સંખ્યા ઓછી થાય.

(૩) ને આપણી આર્થિક 'ઉત્પાદક-શક્તિ' વધે તો આપણું 'જીવન-ધોરણ' જોડું આવે અને વસ્તીની અત્યધિક ગણાતી સંખ્યા ઘટે.

(૪) પરદેશમાં વસ્તીનો અમુક ભાગ જઈને વસે (emigration).

છેલ્લો ઉપાય આપણે માટે હાલની પરિસ્થિતિમાં તદ્દન અશક્ય છે, સૌથી પહેલાં ઉપાય માટે યમગજને પ્રાંથના કરવા સિવાય આપણે કશું કરવાનું રહેતું નથી. આપણે જોયું છે કે હિંદનું મરણ-પ્રમાણ અતિશય ઊંચું છે. એને નીચું લાવ્યા સિવાય છૂટકા નથી કેમકે એથી તો આપણે પ્રગતિ સતત હણાવા દઈએ છીએ. જે દેશમાં સરકાર વર્ગની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય એ પ્રગતિ ઉત્તતિ ન થાય. એ ઉપરાંત મૃત્યુને લાવનાર રોગ, ઉપદ્રવો વગેરેથી પ્રગ્નનો મોટો ભાગ કમવાકાત અને કંગાલ બન્યો છે. એથી આપણી ઉત્પાદક શક્તિ ઘટે છે અને 'જીવન-ધોરણ' જોડું આવવાને બદલે નીચું જાય છે.

માટે અસરકારક ઉપાયો માત્ર બે રહ્યા :

૧ જન્મ-પ્રમાણ ઓછું કરવું. સામાન્ય કુટુંબની સંખ્યા ઓછી કરવી એ ઉપાય દરેક શહેરી (પરિણીત) અમલમાં મૂકી શકે છે. આપણે ત્યાં હજી કુટુંબમર્યાદા (family limitation)ની અગત્ય પૂરેપૂરી સમગ્રનર્થ નથી. સુશિક્ષિત જનો તો જાતે 'નિયમન'નાં સાધનો વિશે માહિતી મેળવી શકે અને એ વાપરી શકે, પરન્તુ ગામડાંમાં ખેડૂતોને કે શહેરોમાં મજૂર વર્ગને એ માહિતી આપતી, 'જનન-નિયમન'ની અગત્ય સમગ્રવટી એ કઠોન કાર્ય છે. પરન્તુ એ કાર્ય આગળ ધપાવ્યે જ છૂટકો.

છતાં માત્ર જન્મ-પ્રમાણ ઘટકવાદી આપણે સામાજિક કે આર્થિક ઉત્પત્તિ સાધી શક્યું એમ માનવું ખૂલ્લારેલું છે. ડૉ. રોબર્ટ કુશીન્સ્કી કહે છે તેમ “વસ્તી સંખ્યામાં થતી વૃદ્ધિને બધાં અનિયોના, મૂલ્ય માની ધુત્કારી કાઢવાની-તેમજ ‘જન્મ-નિયમન’ને વસ્તીમાં વધારો થતો અટકાવનારાં સાધનોને આર્થિક સુધારાની સુનિશ્ચિત રીત તરીકે વખાણવાની વૃત્તિ કેવળ એકતરફી છે.”

બીજા ઉપાય આપણી આર્થિક ઉત્પાદક શક્તિ (productivity) અને આર્થિક સંપત્તિ વધારવાનો છે. આ ઉપાયને અમલમાં મૂકવા માટે અનેક પ્રયોનો વિચાર કરવાનો રહ્યો; અનેક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની રહી. પરંતુ પ્રજામાં અડગ હિંમત હોય અને સામર્થ્ય હોય તો ઘણી મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ શકે તેમ છે. આપણો ઔદ્યોગિક-વિકાસ હંચુ યુવાવસ્થાએ પહોંચ્યો નથી. છતાં ઉપર આપણે જોયું કે ખેતી પર વિશેષ માણસો નબી શકે તેમ નથી; અને યાંત્રિક ઉદ્યોગોમાં આપણે સર્વત્ર અતિઉત્પત્તિ (over-production) ની ખૂબો સાંભળીએ છીએ. આ રથએ આ-આખા પ્રજાની ચર્ચા થઈ શકે તેમ નથી, માત્ર ઉપાયનો નિર્દેશ કરવાનો જ ઉદ્દેશ છે; અને માટે શાં પગલાં લેવાં જોઈએ એ માટે દરેક શહેરીએ તેમજ રાજ્યે વિચાર કરવો રહ્યો. આ લખનાર પોતે માને છે કે ખેતી અને ઉદ્યોગ—યાંત્રિક તેમજ ગ્રામઉદ્યોગ—માં વિકાસને અવકાશ છે.

આ લેખમાં માત્ર વસ્તી-પ્રજાની આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચારણાં થઈ છે. એ પ્રજાનાં બીજાં પાસાં (aspects)—સામાજિક તેમજ પ્રાણીશાસ્ત્રીય (biological)—નો નિર્દેશ સરખો નથી કર્યો. એનું મહત્ત્વ આ લખનાર પૂરેપૂરું સમજે છે, છતાં વિષય મંદુલ ન બની જાય એટલા માટે માત્ર આર્થિક દૃષ્ટિએ જ એની ચર્ચા કરી છે. સામાજિક અને પ્રાણી-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વસ્તી-પ્રજાની ચર્ચા વસ્તી-પરિપક્વ સાથે ભરાયેલ પહેલો ‘કુટુંબઆરોગ્ય પરિપક્વ’માં થઈ હતી. એ વિશે કરી ઠાઈ બીજી વાર ચર્ચા કરીયું.

આ બન્ને પરિપક્વોએ બેગા મળી કેટલાક મહત્ત્વનાં દરાવો પસાર કર્યા છે. એમાંના મુખ્ય દરાવો જે આ લેખકને મળી શક્યા (દલુ પરિપક્વો રિપોર્ટ છપાય છે) એના મુદ્દા નીચે ટાંક્યા છે:

૧. લક્ષને ફરજિયાત રીતે નોંધાવવાં;
૨. ‘પ્રજનન’ (fertility) પ્રજા સંગંધી પૂરતી માફતી મેળવવી;
૩. ‘જન્મ-નિયમન’ અને એ માટેનાં જરૂરી સાધનો વિશે ગ્રામપ્રજામાં જ્ઞાનપ્રચાર કરવો;
૪. ‘જન્મ-નિયમન’નો વિષય આપણી મેડિકલ કોલેજના શિક્ષણમાં ઉમેરવો;
૫. ‘જન્મ-નિયમન’ના પ્રજામાં શાસ્ત્રીય સંશોધન માટે ઉત્તેજન આપવું;
૬. ગરીબ લોકોને રહેવા માટે ધરો બાંધી આપવાની જોડવણ કરવી.

આ જાતનાં દરાવો એ પરિપક્વે કર્યા છે; અને આપણી સરકારને એનો અમલ કરવા વિનંતિ કરી છે.

[કવિવર ઠાગોરની આજ્ઞાચિકાનો ગ્રાવીબદ્ધ અનુવાદ]

ખૂબ પવન ફૂંકાય
દીપમાળ હોલવાય
વળી તારલીનો સાથ
ધન મેંચમાં છૂપાય.

એની શ્રાવણીની રાત
પુરી મથુરાને ઘાટ
કોઈ મંદિરને દ્વાર
સુતા સંત ઉપશુભ.

ઝીણો નાપૂર અંકાર
પાય પડ્યો એણી વાર
વક્ષે લાગીયો પ્રહાર
એની તૂટી સ્વપ્નગળા.

નય અભિસાર કાળ
નટી નગરની આજ
મત યોવનનો નાદ
છન્દ કુંવરી..

અંગે વસ્ત્ર નીલવર્ણુ
રૂબુ રૂબુ જાભરણુ
ખોલે તુપૂરને કંકણુ
ચોલે સુંદરી.

દીપ ધર્યો એની પાસ
એને મુખે મધુ હાસ
ચંદ્રમૌલિ જેવા સાંત
આશા નિરખે.

લગ્ન ભર્યા એનાં નેન
ખોલે મીઠાં મૃદુ વેણુ:
"ભૂમિ કડોર કડીન
દેહ દમશે.

"ક્ષમા કરી અપરાધ
કૃપા કરીને કુસાર
મુજ રંક ધરે ચાલ
એહ વિનવું."

ખોલે સંત મહાભાગે:
"આવે અભિસાર રાત
દેવી આતું તુજ દ્વાર
આગે નથી અધિકાર."

* *

પથ તરે શાખે ફૂલ
ખીલે કુંજમાં બફૂલ
મહેકે પાંખડી પારૂલ
આવી વગંત વગંત.

આવે દુરથી મધુર
મત વાંસળીનો સૂર
ચેલો મરુત મધૂર
નાચે રંગમાં.

ફૂલ ઉત્સવને કાળ
પૂર છોડી ગયાં આજ
મથુરાનાં નરનાર
મધુવનમાં.

ચંદ્ર હસે મૌન હાસ
પૂરમાં ન જોતો વાસ
જ્યોત્સ્ના સરે કરી રનાન
સુના આવે મહાભાગ.

તરુ શાખે વારંવાર
કરે કોટિલ દીકાર
સાધુ જન કહે, આજ
આવી અભિસાર રાત!

દંડી નગરની બહાર
નય આમ્રકુંજ માંય
તહો પગે વીટળાય
નારીલતા અરે, હાથ.

રોગે ભર્યું એનું અંગ
વિષે ભર્યો એનો સંગ
ફૂલ માંહે નહિ ગંધ
ત્યાગી એને પુરજન.

કૃષ્ણ દેહલતા પરે
જલ સોચે સાધુજન
કરી અંદન અર્ચન
ખોલે આશિષ વચન.

૧૮૫૭ થી ૧૯૩૭

મગનભાઈ દેસાઈ

ક્યાં ૧૮૫૭ અને ક્યાં ૧૯૩૭? હિંદના ઇતિહાસની આ એ સાલોના ગાળામાં અર્ચાચીન હિંદના ઉત્તરવર્ગ લલિપ્તનાં મૂળ નેખાયાં, પોળાયાં, અને ઝાડ પૂટવા લાગ્યું એમ કહીએ તો તેમાં અતિશયોકિત નથી. આ ગાળો પશુ કેટલો નાનો છે! માત્ર ૮૦ વર્ષ! પ્રગ્નછવનમાં ૮૦ વર્ષનો શો દિસાજ! પરંતુ, હિંદના અંગ્રેજ સાંપ્રાપ્ત્યનો સમય પશુ એટલાં જ વર્ષોનો ગણાય કે વધારે? આજ આપણને યા આપણામાંના ધણુને અંગ્રેજ રાજ વગરે અહીં બહુ જૂનું છે એમ લાગે છે. પરંતુ આ બાબત જરા હકીકત જોવા જેવી છે. શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ * એમના જોડના જુવાન સાર્થીઓને એ હકીકત જણાવી ત્યારે તેઓને, કદાચ, નવાઈ લાગી હશે કે, આ કેવું વિચિત્ર અસાન કે એ જાણુવા છતાં એનો ખ્યાલ નહોતો! પરંતુ, આ હકીકત કરતાં વધારે જગદી વસ્તુ તો એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે લખી છે તે છે કે, “વિંસવ આપણને એ જ વાતની યાદ આપે છે કે, આપણું સાંપ્રાપ્ત્ય એવાં તો પાતળાં ૫૩ ઉપર ઊભેલું છે કે સામાજિક પરિવર્તનો અને ધાર્મિક વિશ્લેષોની પ્રગંઠ જાળાઓ ગમે ત્યારે તેના જુકા ઉડાવી દેશે.” (‘સત્તાજનન’ પા. ૨૩૪)

રાજ્યોની આજની સ્થિતિથી હાલેકાગેલા એક જૂના રાજ્યવાની સંવેદે આ ૮૦ વર્ષના ગાળાના આદિ ને અંત વિષે વિચાર કરતાં એક વિચિત્ર સંમલોચના કરી છે કે, ૧૮૫૭નો પ્રસંગ જોલો પીત્યો તેવો પીત્યો એ જ હીક મધું; અને જો ન જ બન્યો હોત તો ઉત્તમ થાત. કેમ કે, એ પ્રસંગની પાછળ આઝાદીની તમજા નહોતી, ને દેશી રોગોએ જ મરી જત તો આજ એમની પંચાત ન રહી હોત.

આપણી લાગણી જ જો સાચી ઇતિહાસદષ્ટિ હોય તો તો આ વિધાન સાચું છે. બાકી, એ વિધાનમાં કાલાતિકમદોષ રહેલો છે : “આજને ગજો તે સમયની (૧૮૫૭ની) પ્રજ્ઞિતને મૂલવવા જવું એ ઇતિહાસિક દષ્ટિ ન સમજવા જરાજર છે. તે વખતે લોકોને આટલી વાન સમગ્રઈ હતી કે, ફિરંગીઓએ આપણા ધર્મ ઉપર આક્રમણ કરવાં માંડ્યું છે અને આપણી રાજ્યવસ્થામાં મારું મારી, ધામે ધામે રાજસત્તા છીનવી લેવા માંડી છે. એટલે જો આપણા ધર્મનું રક્ષણ કરવું હોય અને આપણું રાજ્યો સલામત રાખવાં હોય (એટલે કે, ત્યારે સમગ્રયેલી આપણી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ને સંસ્કૃતિ), તો આ પરદેશી ફિરંગીઓને કાઢવા જ જોઈએ.” સિવાયના કાળમાં જોમ સ્વરાજદાસન ઇસ્લામી આક્રમણના વિરોધમાં જણાવું હતું તેમ જ આ કાળનું પશુ છે. રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને સ્વરાજની જાવનનો ફરક પડ્યો છે; પશુ તેથી કરીને વસ્તુતાએ જોડે કેવી રીતે મનાય? કાલનું સામ્યવાદી જગત કે ‘જગતપર

કુટુંબકમ' ને આદર્શ ઊડવા લાગેલું. જ્યત આજનાં આપણા રાષ્ટ્રવાદને શું કહેશે ? પરંતુ, તેથી-શું આજને દુરાંધ્રવાદ રાષ્ટ્રવાદ જ નથી એમ કોઈ કહે તો આપણે સહન કરીએ ?

અંગ્રેજ સામ્રાજ્યવાદીએ કહ્યું કે, ૧૮૫૭ની દિલ્હીઓની લડત 'બળવો' હતો. એ જેવી આપણી બદનક્ષી છે તેવા જ પ્રકારની ઉપરની ટીકા બદનક્ષીભરેલી છે. આ બેઉ ટીકાનો સચોટ જવાબ ભાઈ નગીનદાસ પારેખનું હમણું પ્રસિદ્ધ થયેલું 'સત્તાવન' પુસ્તક * સુંદર ને આકર્ષક રીતે આપે છે. એક સફળ શિક્ષકને શોભાવે એવી સરળ રીતે આ પુસ્તકમાં નગીનભાઈએ આપણા ઇતિહાસને રંગુ કર્યો છે. વિદ્યાર્થીઓને ગમે એવી શૈલીથી આખા પુસ્તકનો પ્રવાહ ચાલે છે. અને 'સત્તાવન'ના કેટલાય વિવાદમય સુદ્ધાઓ પણ ચર્ચાને પુસ્તકને મોરેરાંના ઉપયોગનું પણ બનાવ્યું છે. ૧૮૫૭ના રોમાંચક ઇતિહાસનાં અનેક થોધાં આજનાં ઉકેલી શકે. પરંતુ એ વર્ષનો ઇતિહાસ તો દરેક દેશપ્રેમીઓ જાણ્યો જોઈએ. આ પુસ્તક એ રીતે લોકોપયોગી સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો છે. વાંચનાર જોશે કે, એક નવલકથાની પેઠે ઓનું પાનાં ઉકેલતા જવાય છે.

નવલકથાનાં પ્રિય પાત્રોનાં સુખદુઃખ વિશે જેમ વાચકનું તાદાત્મ્ય બંધાય છે, તેમ જ આ 'સત્તાવન' વિશે વાચકનું થાય, તો નવાઈ નથી. 'સત્તાવન'માં આપણે છનીએ એમ લાગ્યા કરે છે. સ્વદેશી નેતાઓની વિજય થાય છે, તેઓ ફાલે છે કે શત્રુ સાંકડમાં આવે છે, ત્યારે આપણને આનંદ થાય છે. નગીનભાઈએ આખો કથાપ્રવાહ એવી રીતે રંગુ કર્યો છે કે આ આનંદ, અને એવી ક્ષીણતા પ્રમંથો આવે ત્યારે તેનો વિપાદ, આખા પુસ્તક દરમિયાન બન્યો રહે છે, વચ્ચે વચ્ચે કેટલાંક ખોટાં ઐતિહાસિક વિધાનોનો નિરાશ કરવા ખાતર તેમણે ચર્ચા કરી છે; તે પણ આ રસમાં ઉમેરે જ કરે છે, અને આ પુસ્તકની કિંમતમાં સ્વિચોળ વધારો કરે છે. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોનાં અવનરણો સારી પેઠે આ પુસ્તકનાં પ્રાંતોર્થમાં વધારો કરે છે. તેનો સુવાચ્ય ને સરળ અનુવાદ કરીને પણ તેમનું મૂળ આપવાનું છોડી દીધું હોત—માત્ર સ્થાનનિર્દેશ કરીને—તો વિદ્યાર્થીઓની દષ્ટિએ ચાલત. અભ્યાસીને મદદરૂપ એક પુસ્તકરૂપિ ને તેમના લેખકોનો આજો પરિચય આપવા જેવો હતો. પુસ્તકમાં અનેક જે નાગો આવી ગયાં છે તે એક પરિશિષ્ટમાં એકઠાં કરી દીધાં હોત તોય ચાલત. કે યા ખીમ કોઈના ઇતિહાસમાંથી કેટલાંક ચિત્રો આખાં હોત તો લોકોપયોગિતા વધત.

પ્રકાશન સંસ્થાને પુસ્તકની કિંમત આટલી બધી રા માટે રાખવી પડી તે સમજાતું નથી. તેમાં એક ચિત્ર નથી કે ખર્ચ વધી પડે. અને ત્રણ હજાર જેટલી નકલો કાઢવા છતાં તથા બેટના પુસ્તક તરીકે તેને આંખી દેવાનું હોવા છતાં, આટલી કિંમત રાખવી નહોતી જોઈતી. આવાં પુસ્તકો પ્રજાને ઘેર ઘેર પહોંચે તે સારુ આપણી પ્રકાશન સંસ્થાઓએ કાળજી રાખવી ધટે. શુદ્ધ નોંધણી માટે તથા સરખામણીમાં સફાઈદાર હાપને માટે રખાયેલી કાળજી સારુ પ્રકાશન સંસ્થાને ધન્યવાદ ધટે છે. કાળજી સારો વાપર્યો હોત તો સારું થાત. અસ્તુ.

૧૮૫૭ થી ૧૯૩૭નાં આપણા તેજસ્વી ઇતિહાસમાંથી 'સત્તાવન' જેવાં જેટલાં પુસ્તકો આપણા શિક્ષક-લેખકો તૈયાર કરે એટલાં આજાં છે. આ ગાળાનો ઇતિહાસ

* 'સત્તાવન'—લેખક: નગીનદાસ પારેખ. પ્રકાશક: સારંગી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ. કિંમત ૧-૮-૦ પાકું પૃ. ૬.

આપણે દરેક દરેક બાળકને સાંગાપાંગ લાભોવવો જોઈએ. તેમ કરવાને માટે આ 'સત્તાવન' જેવાં છૂટાં છૂટાં ને સ્વતંત્ર પુસ્તકો થવાં જોઈએ. હિંદુ ધર્મનાં કુટુંબ કે, આ 'પાંડ' જેવું નાટ્યરસપૂર્ણ પુસ્તક કરવાં જોવાં બીજો પ્રસંગ કદાચ ન મળે. છતાં મહાસાંભાનો જન્મ, અંગ્રેજ કેળવણીનો આરંભ, રાજગંધારણના પ્રયોગોનો આરંભ, ધર્મસુધારકોની ચળવળો, સંસારસુધારાના પ્રયોગો, કષ્ટ્યાદિ અનેક વિગતો લઈ ને એમનાં અભ્યાસપૂર્ણ દોહનગ્રંથો આપણે હવે ગુજરાતીમાં ઉતારવા લાગવું જોઈએ. આ ગાંજાના સમય પુરુષોની જીવનચરિત્રમાળા પણ એક એવું જ કામ છે. પરંતુ, આ કરવા માંગનાર માટે એક અંશરત છે : તેણે પોતાના મન્યની લાપા ને વસ્તુત્રવાદ આ 'સત્તાવન' કરતાં હિંતરતાં નહિ જ કરવાં જોઈએ.

લેખક 'ઉપસંહાર'માં અને કાંઈક પોતાના પ્રારંભિક નિવેદનમાં ૧૮૫૭ ની ઐતિહાસિક ચર્ચા ટૂંકમાં કરી છે તે કીમતી છે. એક વસ્તુ એમાંની અમને જરા ખટકી છે તે અહીં નોંધવી જોઈએ. પાન-૨૩૧ પર તે લખાવે છે:-

“જે હિંદુઓ અને જે મુસલમાનોએ પોતપોતાના ધર્મને નામે તલવાર ઉડાવી હતી તેઓનાં હૃદયની સત્કાર્ય વિશે વિશ્વાસ; તેમનાં ત્યાગ વિશે પૂરૂંપૂરો આદર હોવા, છતાં, તેઓમાં ધાર્મિક આદર્શની વિશાળતાની આશી હતી એવું તો કહેવું જ પડશે. જે હિંદુ અને મુસલમાન એ બે ધર્મો સાચા તો ખ્રિસ્તી કેમ નહિ કે... ..”

આ ફકરાનું લેખકનું વિવક્ષિત તટસ્થતાપૂર્વક જોતાં-સ્વાય-સંસ્કૃતિ વિધાન હોવા છતાં, તે જે અનુગંધમાં મુકાયું છે તે પરથી તેને અપોચ-કહેવું જોઈએ. પ્રથમ તો એ કારણ કે, ૧૮૫૭ના પીરોનું આઝદીયુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ હતું એ લેખકનાં અગાઉનાં પ્રકરણોથી વિરુદ્ધ પાત છે. વાચક જોશે કે પ્રકરણે પ્રકરણે તે પીરોનો દેશપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ કળકે છે. હિંદુ મુસલમાનો પોતાના ધર્મભેદ બૂઝીને એક-કંઠા નીચે પરદેશીઓ સામે ઝૂકે છે. એના સમર્થનમાં લેખક આપેલાં અમૂલ્ય અવતરણો અને કેટલાક નવાજ વગેરેનાં જાહેરનામાં આજે પણ કેવાં બોધપ્રદ લાગે છે? પરદેશીઓ ખ્રિસ્તી છે માટે જળવો જંગ્યો એમ પણ ક્યાં હતું? અને હિંદુ હિંદુ તરીકે કે મુસલમાન મુસલમાન તરીકે અજવાગાં જોડાયા. કે ન જોડાયા એમ પણ ક્યારે જાન્યું છે? જે ન જોડાયા તે જુદાં કારણે ન જોડાયા. તેમ ન જોડાનારામાં હિંદુ ને મુસલમાન બેઠે હતા. એક શીખોનો-દાખલો કદાચ એવો છે કે જમને મુસલમાનો મામેના વેરથી અંગ્રેજો પોતાના પક્ષમાં લઈ શક્યા. પણ તેમાં એક બીજી બાજુ પણ હતી જે લેખકે આ પુસ્તકમાં મૂકી ખતાવી. તે હતી તો ધાર્મિક જ. પરંતુ તે પરથી જે જાતનું વિધાન નીકળે છે તે તો એ જ કે, ત્યારના રાષ્ટ્રવાદમાં ધર્મપ્રેમનું એક તરવ જળકું હતું. જેવું કે, આપણા યુગના રાષ્ટ્રવાદમાં અંશરૂતિનું તરવ જળકું છે, કારણ કે ધર્મ આજે જોડો દેશનેયલ છે.

શીખોએ જે પક્ષ લીધો, તેની બીજી બાજુ મોઢાલદિ પોતાના 'શીખધર્મ'ના મંથમાં જણાવી છે. તેમાંથી નીચેનો જાગ ટાંકું છે:

“A few of the advantages of the Sikh religion to the state may be enumerated here. One day, as Guru Teg Bahadur was in the top-story of his prison, the Emperor Aurangzeb thought

he saw him looking towards the South in the direction of the imperial zenana. He was sent for the next day, and charged with his grave breach of Oriental etiquette and propriety. The Guru replied, "Emperor Aurangzeb, I was on the top-story of my prison, but I was not looking at thy private apartments or at thy queens. I was looking in the direction of the Europeans who are coming from beyond the seas to tear down thy 'parda's' and destroy thine empire." Sikh writers state that these words became the battle-cry of the Sikhs in the assault on the mutineers in Delhi in 1857, under General John Nicholson and that thus the prophecy of the 9th Guru was gloriously fulfilled."

[ગુરુ તેગ બહાદુર ઔરંગઝેબના કેદખાનામાં હતા ત્યારે એક વાર દક્ષિણમાં જોતા બાદશાહે તેમને જોયા. તેથી તે વહેમાયો કે, તે તરફ મારું અનાનખાનું છે ત્યાં આ નજર કરે છે કે શું. તે પરથી ગુરુને ખોટાવી પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે ગુરુએ કહ્યું, "ના, તે દિશામાંથી આવી રહેનાર યુરોપિયનોને હું જોતો હતો. તે આવીને તારો અનાનો ને રાજ્ય ખેડ ખેડાનખેડાન કરશે." શીખ લેખકો કહે છે કે, ગુરુની આ વાણી ભવિષ્ય માની, ૧૮૫૭માં દિલ્હીમાં નિકલસનના હાથ નીચે લડનારા શીખો નેરથી મૂઝતા હતા.]

આપણે ત્યાં રહેલી 'શાપ' ને વરદાનની શ્રદ્ધાથી આવા પ્રકારની વાણીને ભવિષ્ય માની દોરવાઈ જવાનું થણી વાર નોવા મળે એમ છે. એનો લાભ પણ દુઃખ અંગેનો લેવા ચૂક્યા ન હોય.

ગુરુ તેગના ઉપસા પ્રશંગ જેવો જ ગુરુ ગોવિંદસિંહનો પ્રશંગ પણ એવી જ ભાતનો મળે છે. તેમ મેકાલીફે તેના ગ્રંથમાં સંધર્યો છે. ઉલ્તુક વાચક તેના ગ્રંથ ૧, પાન xxviii પર છે ત્યાં જુઓ.

શરૂઆતમાં એક જૂતા રાજસ્થાની સેવકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમનું એ વિધાન જરા ખીછ-રીતે તપાસવા જેવું છે. ૧૮૫૭ના કાળમાં દિલ્હીમાં સૌની સદાનુકૂળિતિ દેશી રાજ્યો પ્રત્યે હતી એ નિર્વિવાદ વાત છે. ઉપરનું વિધાન, એ રીતે જોતાં, હકીકતરૂપે પણ ખોટું છે. ત્યારના દેશી રાજ્યો અને પ્રજાના આદર્શોમાં આજ જેવો છે એવો બહોળો ફેર નહોતો પડ્યો. તેથી પ્રજા તેમની વહારે દોડી, તેમનાં મુખદુઃખમાં ભાગ લીધો. પણ આજ ? ૧૮૫૭ની સ્થિતિ બહારી જ થઈ છે. ત્યારે અંગ્રેજો દેશી રાજ્યોને હડપ કરવા લાગ્યા હતા; આજ તેમને સાચવવામાં પોતાની સુરક્ષા દેખે છે ! ત્યારે પ્રજાને તે હડપ-નીતિએ રોષાવી મૂકી હતી; આજ દેશી રાજાને નામે પ્રજા ખસ્તાળ પાડે છે ! કારણ એટલું જ છે કે, દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રજાના આદર્શથી પાછળ પડી ગયા છે, અને તેથી તેઓ તેનું પ્રતિનિધિત્વ ગુમાવી ગયા છે. આ સ્થિતિમાં જો મોટો પાડ કાઢ્યો લેવાનો હોય તો તે આપણા રાજ્યો માટે એ છે કે, તે ૧૮૫૭ અને ૧૯૩૭ એ વર્ષો જરા હૃદયમાં લે.

૧૮૫૭નો આ એક મોટો પાડ છે. ઉપરાંત ખીજો જે છે તે બાઈ નગીનબાઈએ

ઉપસંહારમાં બતાવ્યો છે કે, આપણું જોડું જીવનીયતાનું અભિમાન. પણ એથી વધારે મહત્વનો પાઠ તો છે આપણી કાટકૂટનો હમેશાં દેખાતો દોષ. ખરે વખતે પણ આપણે એક નથી થઈ શકતા, એ એક વિચિત્ર વાત આપણા ઇતિહાસમાં દેખાય છે. રજપૂતાના, ગુજરાત તથા દક્ષિણના રાજ્યોએ શા મારે આ વ્યાપક યુદ્ધમાં ભાગ ન લીધો? હિંદુ મુસલમાનના બેઠનું કારણ તો નથી દેખાતું. તેઓ એમ સમજ્યા હતા કે અંગ્રેજો નહિ હારે? આનાં કારણો તપાસવામાંથી કાંઈકે જોધક પરિણામ મળે ખરું.

આ વર્ષે પૂનામાં ૧૮૫૭ની વર્ષગાંઠ ઊજવાઈ. તેની પાછળ પ્રયત્ન એ દેખાયો કે, તે યુદ્ધ સાથે અત્યારના આપણા કામનું અનુસંધાન સાધવું. એવું અનુસંધાન-શક્ય છે? શક્ય હોય તોય યોગ્ય છે? કેમ કે, શક્ય કરી બતાવવું એ બુદ્ધિપ્રયોગ જ માગે છે, જેની ખોટ નથી. પણ એમાં યોગ્યતા છે કે નહિ એ જોવા જેવું છે. ૧૮૫૭માં આપણે હિંસક શસ્ત્રોથી લડ્યા અને એ બરોજર હતું. (ભાઈ નગીનભાઈ પા. ૨૩૧-૨૫૨ તેને વિશે જરા ઘસાતી સમાલોચના કરે છે એ કદાચ, કાલક્રમ છોડીને જોતાં જ, બરોજર કહી શકાય.) તેમ લડ્યા તેમાં અક્ષતા મળ્યા બાદ આપણે અજો છોડ્યાં તે છોડ્યાં. પછી આપણે ફરી ધારણુ નથી કરી શક્યા. શસ્ત્રબંધીનો કાયદો તે જમાનાથી આપણે માથે મારવામાં આવેલો છે. આ એક ખીના પણ ૧૮૫૭ જોડે આજે અનુસંધાન-કરવામાં વાંધારૂપ ગણાવા બસ છે. ખીનું, ત્યારની આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવના આજ આપણને ગમશે? એને આજ આપણે સંધરવા તૈયાર થઈશું? હું માનું છું, સૌ એકી અવાજે આનો ઉત્તર ના-જ આપશે.

એક વસ્તુ એ સાલના ઇતિહાસમાંથી આજ શીખવા જેવી છે તે એ કે, નિર્મળતામાં આપણે ત્યારે હથિયાર છોડ્યાં ખરાં; પરંતુ તેની પૂરે થઈ, એ ત્યાગને સમજીને ત્યાગ બનાવવા આપણે તત્પર થવું પડે. ૧૯૩૭નો જો મોટો પ્રશ્ન કાઈ હોય તો એ છે કે, શસ્ત્ર વગર પણ આપણે આપણું કામ આગળ ધપાવી શકીએ એવી તાકાતનાં દર્શન આપણે હજી સુધીમાં કર્યા છે કે નહિ? જો ન કર્યા હોય તો આપણે કરવાં પડશે. તે વિના હિંદના વિજયની આશા નથી. આજ ૧૮૫૭ નથી. શસ્ત્રાસ્ત્રથી છતવાનો જમાનો પીતી ગયો છે. એટલે ૧૮૫૭નો તે ભાગ તો હવે ઇતિહાસમાં જ શોભશે. બાકી, તે વખતનું આપણું શરાતન, ત્યાગ, આત્મબલિદાન આજ નવે વેશે અજમાવવાં પડે, એ સનાતન પ્રેરણાનાં તત્ત્વો રહેવાનાં. અને આપણામાં એકતાના અભાવને કારણે, હોહ સુધી આવેલો ખાલો પડી ગયો, એ વસ્તુ સનાતન દીવાદાંડીરૂપ પણ નથી? એ વસ્તુ આજ પણ આપણને ચેતવી શકે છે. ભાઈ નગીનદાસનું પુસ્તક આ બધું સરલ ને લોકગમ્ય શૈલીમાં બતાવે છે. એ રીતે અને ઉપર કહી આવ્યો એ કારણે, તે સૌ કોઈને આવકારપાત્ર લાગશે.

ઉન્નતિનો સાચો માર્ગ શરૂઆતમાં વડુ કંટપ્રદ અને નિરાશાજનક હોય છે, પરંતુ પરિણામમાં સીધો, ટૂંકો અને મીઠો માર્ગમ પડે છે. પાછલી સદીના મધ્યકાળમાં જ્યારે ભારતનાં દેશહિતૈથીઓ વિચારવા લાગ્યા કે ભારતની પદ્ધતી અને કલ્યાણ કેવી રીતે થાય, ત્યારે ઘણા લોકોએ અંગ્રેજી વિદ્યાના મોહમાં પસાઓ જઈને નિશ્ચય કર્યો કે ભારતનો ઉદ્ધાર અંગ્રેજોથી જ થઈ શકે છે; અને તેઓની કાર્ય કરવાની રીત અખત્યાર કરવાથી લોકો એ વાતને ભૂલી ગયો કે રાષ્ટ્ર પોતાનો ઉદ્ધાર પોતે જ કરી શકે છે. તેટલા માટે મહાસભાની શરૂઆતમાં આપણા નેતાઓ આપણા દેશવાસીઓને દેશની સ્થિતિથી માહિતગાર કરવાને બદલે સરકારી ઓફિસર, પાર્લામેન્ટના મેમ્બર અને વિલાયતની જનતાને ભારતની દશાથી પરિચિત કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. બેશક, આ કામ તો રાજમાયામાં જ કરતા હતા. દેશની મહાસભા અંગ્રેજીમાં બોલવા લાગી, અંગ્રેજીમાં વિચાર કરવા લાગી, અને અંગ્રેજોની જ તરફ જોવા લાગી. અંગ્રેજી માયા દ્વારા દેશસેવા કરવાવાળાઓની પ્રતિષ્ઠા વધવા લાગી અને તેઓ જ અખિલ ભારતવર્ષના નેતાઓ બન્યા.

પરંતુ ભારતના સૌમાર્ગથી યોગદાન આપના લોકો પહેલેથી જ જાણતા હતા કે દેશનો ઉદ્ધાર જનતા મારફત જ થઈ શકે છે. જનતાને જાગૃત કરવી, જનતાનું સ્વામિમાન, આત્મવિશ્વાસ અને પુરુષાર્થ વધારવો એ જ સાચી દેશસેવા છે. આવા લોકો દેશીમાયામાં પોતાનું કામ કરવા લાગ્યા. આખા ભારતવર્ષમાં એક માયા ન હોવાથી તેમનું કામ એક એક પ્રાંત સુધી જ ફેલાઈ શક્યું. તેઓ પ્રાંતના જ આગેવાન ગણાયા. તેમની પ્રતિષ્ઠા આખા ભારતવર્ષના અંગ્રેજી માયા બોલવાવાળા નેતાઓના કરતાં કંઠીક થઈ હતી.

ભારતવર્ષની રાજનીતિની શરૂઆતમાં આ એક મુખ્ય ભેદ હતો. બીજો ભેદ અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિના ઉદ્દેશ્યો અને હેતુના અંબંધનો. અંગ્રેજ લોકો પહેલેથી જ કહેતા આવ્યા છે કે અમે લોકો ભારતના કલ્યાણ માટે જ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. એ વાત સાચી છે કે ભારતના લોકોએ અંદર અંદર જગડા મચાવીને કેટલીય વાર અંગ્રેજોની મદદ માગી હતી, અને ક્ષુદ્ર રાજાઓના જગડાઓથી કંટાળી ગયેલી પ્રજા કોઠરો કોઠી વખત અંગ્રેજોનું રાજ્ય બિચ્છતી હતી. આવી દશામાં અમે ભારતના કલ્યાણ માટે જ આવ્યા છીએ એના અંગ્રેજોના દાવા પર કેટલાય લોકો નાના બાળકની માફક વિશ્વાસ-રાખતા હતા. કેટલાક લોકો એવા હતા કે જે જાણતા હતા કે આ વધું 'દમ' છે, અંગ્રેજોનું આ દેશમાં આવવાનું કારણ માત્ર સ્વાર્થ જ છે. જે લોકો અંગ્રેજોના રાજ્યના ઉષ્ચ ઉદ્દેશ પર વિશ્વાસ કરતા હતા, તેઓ તે દિવસોમાં શિષ્ટ ગણાતા હતા અને જેમના મનમાં અવિશ્વાસ હતો તેઓ ઉદ્ધત અગર ગરમ સાબીત થતા હતા.

લોકમાન્ય ટિળક ઉપર બતાવેલા બન્ને ભેદોમાંથી બીજા પક્ષમાં હતા. તે જનતામાં માનતા હતા અને નોકરશાહીને ઓળખતા હતા. દેશી માયામાં અને પોતાના જ પ્રાંતમાં તેમણે કામ શરૂ કર્યું અને પહેલેથી જ નોકરશાહીના વિરોધ શરૂ કર્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે શરૂઆતમાં મહારાષ્ટ્ર સિવાયનું ભારતવર્ષ તેમને વડુ જ થયું. ઓળખતું હતું. અને જો થોડાં ઘણાં પરિવ્રજ તેમનો યથો હતો તેનાથી લોકોમાં તેમના વિરુદ્ધ ગેરસમન ફેલાઈ હતી. લોકમાન્ય ટિળક આ વધું જાણતા હતા. પરંતુ તેમનો સ્વભાવ વીરોધિત અને ધીરોદાત્ત

હતો. તેથી આ વધુ તે સહન કરતા હતા. તેમને વિશ્વાસ હતો કે તેમનો રસ્તો જ સાચો હતો, અને દેશને છેવટે તે જ રસ્તા પર આવવું પડશે. અને સાચેસાચ થયું પણ તેવું જ. જેને લોકો ૧૯૦૭માં મહાસમાના પિતાશક માનતા હતા તેના જ નામથી ૧૯૨૧માં વિરાટ મહાસમાગે પોતાનો સ્વરાજપાળો કાયમ કર્યો. મહાસમાનું કામ મંત્રેજ અધિકારીઓને વંચાવવાનું નથી, પરંતુ જનતાને દેશની સ્થિતિથી માહોતગાર કરીને પોતાના હક્ક અને કર્તવ્યનું માન કરાવવાનું છે. તેમની આ વાત પણ આજે મહાસમાગે સ્વીકારી છે.

કમળનું મૂળ જેવી રીતે પાણીની નીચે જમીન પર રહે છે તેવી રીતે રાષ્ટ્રનો પ્રાણ તેના ભૂતકાલના ગિતિહાસમાં રહે છે. ગિતિહાસમાંથી પોષક દ્રવ્ય ચૂસી લેખીને વર્તમાન નવજીવનથી સૌંદર્યથી રાષ્ટ્ર-કમળ પોતાના આદર્શરૂપી સૂર્યની હાસના કરે છે. આ સિદ્ધાંતને સમજીને લોકમાન્યે મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી હસવ ચાલુ કર્યો. તે શિવાજીની ધર્મનિષ્ઠા અને અન્યાય પ્રત્યે વિરોધ અને અસહિષ્ણુતા આ દેશમાં લાખલ કરવા બિચ્છતા હતા. પરંતુ દૂંકી નજરવાળા લોકો અંદર અંદર અશ્રદ્ધા ઝમી કરીને તેનો વિરોધ કરવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે આથી ધર્માન્ધતા પેદા થશે, હિંદુ-મુસલમાનો વચ્ચે સગમ થશે. નસ, શંકા પ્રગટ થશે અને લોકદમ ફેલાવા લાગી. મુસલમાન લોકો પણ માનવા લાગ્યા કે લોકમાન્ય ટિળક આખરે તો પૂનાના ત્રાહણી રહ્યા ને. હિંદુઓના પક્ષપાતી છે, મુસલમાનોના દ્વેષ કરે છે. ગેરસમજ સહન કરવાનું લોકમાન્યના માન્યમાં પહેલેથી જ લખ્યું હતું. તેમણે મનમાં એટલો જ વિચાર કર્યો કે મારા હૃદયમાં એક અને અખંડ ભારતવર્ષના કલ્યાણની બિચ્છા છે. મારા શબ્દોથી નહિ, પણ મારા કામથી જ ગેરસમજ દૂર થશે. અને સાચેસાચ થયું પણ તેમ જ. લખનઉની મહાસમા વળતે જ્યારે હિંદુ-મુસલમાનોના વિરોધ મટી ગયો ત્યારે લોકમાન્યે જ મુસલમાનોનો બિચ્છા અનુસાર હક્કો આપવાનો ઠરાવ રજુ કર્યો. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે મુસલમાનો આનાથી વધુ હક્કો માગે તો પણ હું તેમને આપવા તૈયાર છું. મુસલમાનો અમારા શત્રુ નથી. જે લોકમાન્યને મુસલમાન લોકો પોતાના વિરોધી સમજતા હતા તેમની જ સમયાનવાયામાં મુસલમાન આગેવાન મૈ. શૈક્તભાઈએ પોતાની કાંધ આપી હતી અને પૂનાના હજારો ત્રાહણોમાંથી એકેયે પણ તેનો વિરોધ ન કર્યો. ખિલાફતની વળવળમાં લોકમાન્ય પૂરંપૂરા સલામતીઓની સાથમાં હતા, તો પણ તે કહેતા હતા કે ખિલાફતના પ્રશ્ન પર જે હિંદુ-મુસલમાન એકતા સધાવી છે તે ગાંધીની મારફતે જ દૃઢ થવી જોઈએ. તેમાં તેમનું જ અમરધાન હાલું જોઈએ.

લોકમાન્યે આખી જિંદગીભર લડતાં લડતાં ભારતવર્ષમાં અપૂર્વ જાગૃતિ જોખીને પોતાનો દેદ છાડ્યો. દેહની સાથે તેમના બધા સગમઓ પણ છૂટી ગયા. હવે તે ભારતવાસીઓના હૃદયમાં પ્રવેશીને પોતાના કર્તવ્ય દ્વારા સ્વરાજની પ્રેરણા કરવાનું પવિત્ર કામ કરી રહ્યા છે. લોકમાન્યની સ્મરણ પર અપૂર્વ શક્તિ હતી. નજીવા આદર્શો તેમને અંજલિ નથી આપી શકાતી. જ્યારે હિંદવાસીઓ તેમની સાથે એકવિત્ત થઈને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે જ લોકમાન્યને સાચી અંજલિ આપી શકાશે. જેમ ગંગાના પાણીથી જ સૂર્યવંદને અંજલિ આપી શકાવી તેવી જ રીતે આપણા મગીરથ પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થયેલા સ્વરાજ-જનક દ્વારા જ લોકમાન્યને આપણે અંજલિ આપવી જોઈએ. આ જ આપણું રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય અને તેમાં જ આપણું રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર છે. *

એક વખત એક રોક ઓફિસમાં છત્રી બૂલીને ઘેર ચાલ્યા ગયા. ઘેર પહોંચ્યા-ને આખી દુનિયા જળ મારે છે-પણ હિંદુસંસારમાં ઘર તો બેરીનો રક્ષિત કિલ્લો છે, એટલે ઘેર પહોંચતાં જ અહીંએ સંભળાયું: 'રોક જેવા નહિ તો, કાંઈ છત્રી બૂલીને આવતું હશે?'

'પણ એમાં યર્ધ શું ગયું, કાલે છત્રી લાવીયું, ઓફિસમાં છે નાં, કાંઈ ખોઈ તો નથી નાં?'

'હા, ઓફિસમાં છે—ઓફિસમાં છે, ઓફિસમાં છે, એમ કહો છો, તે પુછીને મારા દેખતાં, છે ઓફિસમાં?'

'પણ હું કહું છું ને ઓફિસમાં છે!'

'તમે તો ખીસાધડિયાળ ટેગલ પર પડ્યું છે એમ ક્યાં નહોતું કહ્યું?'

ચોડા દિવસ પહેલાં રોકનું ધડિયાળ ખોવાયું ત્યારે ટેગલ પર પડ્યું હશે એમ તેમણે કહેલું. પણ ટેગલ ઉપર કાંઈ બીજાને પડી રહેવા દેવાથી, તેને સરદી લાગી ગય, એમ ધારી ઓફિસ વાળવાવાળાં નેરસંગે એને પોતાના ખિસ્સાની હાંકમાં રાખ્યું હતું. ત્રણેક દિવસ એમ એની પરીક્ષા કર્યા પછી નેરસંગને, રોકની ગરમી વધતી લાગી, એટલે એક દિવસ સાંજે એ અદશ્ય ધડિયાળ, દસ્ય થયું. ને બીજા દિવસે ટેગલ પર ડાહ્યુંડમડું યર્ધ ને ખેસી ગયું; ત્રણે ત્યાંથી ખર્યું જ ન હોય! આજે શેઠાણીએ એ પ્રસંગ યાદ કરીને, છત્રી વિષે પણ એમ જ બન્યું છે એ જોરથી કહ્યું.

પોતાની વાત સાચી કરવા રોકે એટલા જ જોરથી ટેલિફોન હાથમાં લીધા: 'હલ્લો-હલ્લો-કાણુ-રામસંગ-કાણુ?'

રામસંગનો જવાબ મળ્યો હોય તેમ લાગ્યું. રોક બોલતા હતા: અરધી હિંદી-ઢેડ ગુજરાતી. 'હલ્લો!-રામસંગ-જે, દેખે, હમેશી છત્રી હે નાં—'

'અરે, સૂતો તો સડી—'

'અરે, પણ પૂરું સાંભળ તો ખરે—'

'હા, ભાઈ, સમજ્યો; પણ મારી છત્રી ત્યાં પડી રહી છે. નાં?'

પણ એ તો લેયો રામસંગ. રોક ખૂસ મારતા જ રહ્યા.

'હાં, પણ બોલો તો ખરા, મારી છત્રી ત્યાં—'

એ તો લેયો રામસંગ! બોલે એ બીજા.

'હાં, બુઝ્યો, મારી છત્રી ત્યાં છે નાં?—'

વાત એવી હતી કે રામસંગ ટેલિફોન ઉપર હતો ખરો, પણ જેવી રોકે વાત કરી કે મારી છત્રી ત્યાં છે, એટલે તરત એ નિમકહલાલ મોકરે પાસે જ રોકની છત્રી પડી હતી તે હાથમાં લઈને પોતાના હાથમાં પકડી રાખી, ટેલિફોન સામે ધરી અને બીજો રહ્યો; ને

જરાક મીઠા સ્મિત લરેલા મોંથી માથું ધુણાવતો રહ્યો. છત્રી ધરી રહ્યો—અને દેખાડતો રહ્યો. પણ ખોલવાની પ્રતિતા—કમળપત્ત ટેલિફોન—રામસંગની આ ઇશારત લરેલી પ્રત્યક્ષ લાપા શેકને કહેતો નથી. ને લેંચો રામસંગ છત્રીને ટેલિફોન પાસે વધુ ને વધુ નંછક લાગીને ધરી રાખે છે !

અંતે શેકે ગુરસામાં ટેલિફોન છોડી દીધો !

‘હું તો જાણતી જ હતી કે છત્રી તમે ખોઈને આવ્યા છો !’ શેકાણી ખોલ્યાં : ‘હ્યો ચાલો હવે, અણઆચમી કરી હ્યો. મને ખજર હતી કે આજે તમે છત્રી ખોઈને આવશો !’

‘પણ ક્યાં ખોઈ છે ?’

‘ત્યારે આ ટેલિફોનમાં જ્યાં જ ન આવ્યો—તોય તમારી ટાંગ બહાર રહેવાની કે ?’

‘અરે, પણ એ લેંચો છે એવો મૂરખ જેવો !’

‘હા, બિચારો, છત્રી ન હોય તો ક્યાંથી કહે કે છત્રી છે. સાચું ખોલે એટલે મૂરખ !’

‘અરે, પણ સાંભળ તો ખરી !—’

‘મારે નથી સાંભળવું નમારું—તમને કાઈ ચીજ ખોપતી જ નથી ને !’

‘આ લેંચો નવો છે—એ એમ માને છે કે ટેલિફોનમાં જેમ વાત સાંભળાય છે તેમ ચીજ જોવાય છે પણ ખરી !’

‘હવે એમાં તમે નવું શું કહ્યું ?—સોને ખજર છે કે ‘ટેલિવીઝન’ની શોધ થઈ છે—’

‘ના, ના, પણ સાંભળ તો ખરી—આ લેંચો તો એમ માને છે કે ટેલિફોન એ કામ કરે છે : વાત લઈ જાય છે ને તેમાંથી સાચો માણસ ચીજ જોઈ પણ શકે છે. એટલે એ ત્યાં છત્રી હાથમાં રાખીને ટેલિફોન પાસે બેઠો બેઠો માથું ધુણાવતો હશે !’

આપણી આ નવી સરકારની પણ એવી જ દશા છે. સૌ માને છે કે સરકાર બધું સાંભળી શકે છે. એટલે કે તે બધું જોઈ શકે છે. વાત કરે તો સરકાર સાંભળે છે એમ સૌ કહે છે. પણ વાત ન કરે તો સરકાર જુએ છે એમ પણ સૌ માને છે. એટલે ત્યારે પોતાનું ધાર્યું ન ચાલ ત્યારે સૌ સરકારની સામે રોષ પ્રગટ કરે છે. અમથાભાઈ ધારે છે કે સરકાર એમનું ધારેલું કરવું જોઈએ. ફરતમજ માને છે કે સરકાર એને જ અન્યાય આપી રહી છે. લખગીચંદ માને છે કે સરકારને બ્યાજવટાવનું જ્ઞાન નથી. ભાડૂતો માને છે કે સરકાર ઘરના પાયા જલદી ખોદાવી શકતી નથી. મલિકો માને છે કે સરકાર પાળા ખોદાવશે તો દેવાળું કાઢશે. દેવાળિયા માને છે કે સરકાર દેવાળું કાઢશે તો આપણે એની સાથમાં બેસી રાખીશું ! આમ આ સરકાર વિષે સૌ સૌની જુદીજુદી કલ્પના હોવાથી સરકારે શું કરવું જોઈએ એની યાદી એટલી મોટી થતી રહે છે કે મને ભય લાગે છે કે બીજા કાઈને પાછી કાંઈ કરવાપણું જ નહિ રહે.

પણ આની જગતનું Genius—પંક્તિ ગાલરીયજી વિષે વડી ધારાસભામાં એક અંગ્રેજ મુદરચે વાપરેલો શબ્દ વાપરીએ તો, Genius of complaining—ફરિયાદો આપ્યા કરવાની શક્તિ—એ આપણા સમાજનો ખરી રીતે ધરમૂળનો પાયો છે. આપણને જ્ઞાને ખજર છે. કે ખામી ક્યાં છે ને બીજા માણસો શું કરે તો ખામી નીકળી જાય. સરકારની ખામી ક્યાં છે એ આપણાથી અજાણ્યું નથી. સરકાર શું કરે તો સુધરે એનું તો આપણું ‘સિસ્ટ’ રજૂ કરી શકાય તેમ છે. ફરિયાદ કરવામાં કવિતાના જેવો રસાદવાદ છે.

જેમ તમે કવિતા વાંચી શકો, કરી શકો, સમજી શકો, સમજાવી શકો, અને છતાં તમે તો કવિતાથી અલિપ્ત રહી શકો તેમ ફરિયાદ કરનાર લખી શકે, કહી શકે, સમજાવી શકે છતાં પોતે તો અલિપ્ત રહી શકે. આવડી મોટી સરકારનો દાખલો બંધ ન બેસે તો ગમે તે એક નાની પોળનો દાખલો હશે. આપણે કરી ખાધી છે એ બહુરખખર કરવી હોય તો સારો રસ્તો એ છે કે ગોટલાં છોતરાંનો ઢગલો આપણા બારણા પાસે કરવો. પણ આપણા બારણા પાસે ઢગલો કરવાધી, કદાચ આપણા પાડોશીને ખોટું લાગે, માટે અરધો ઢગલો એના બારણા તરફ આવે તેમ કરવો. સહકારધર્મને અનુસરીને આપણે પાડોશી પણ એમ જ કરશે. અને એ પ્રમાણે સઘળા સહકારધર્મ રચાપે તો અનેક ગંદકીનું એકત્વ થાય. પછી સૌ ફરિયાદ કરી શકે કે આ પોળમાં તો ઘણી ગંદકી છે. આ પોળ તરફ કોઈનું ધ્યાન નથી. આ પોળમાં જ રોગ સૌથી પહેલો આવે છે. આપણા લોકોની વ્યવસ્થાશક્તિમાં ખામી છે. આમાં ખૂબી એ છે કે અનેકાની ગંદકી બતારે એકત્વ પામે ત્યારે પોળ ગંદી છે એમ કહેવાય. પોળ, એ તત્ત્વગાનીઓના પ્રદ્ય જેવી નિર્જીવ વસ્તુ છે. પોળ ગંદી થવાથી કોઈ પણ માણસ ગંદો થઈ શકતો નથી એ સઘળો વાંક પોળનો હોવાથી માણસ તો નિર્દોષ જ રહે છે. હવે આ પોળ ગંદી હોવાથી એના વિષે આપણે લખી શકીએ, સ્વચ્છતા વિષે સમજાવી શકીએ, પોળમાંથી કોઈ 'ઇન્સેક્ટરીટ્ડ' હોય તો ઇન્સેક્ટના ધોરણ વિષે વાતો કરી શકે, તે એ પ્રમાણે પોળને સુધારવા તનનોડ મહેનત થઈ શકે. પેલા બે પદ્ધતિયા કોઈઓની 'બજો' ને 'ચાલો' ની વાત જેવું આ છે.

આ સંબંધમાં એક રસિક દુયક્ષ છે તે બાણવા જેવો છે.

એક વખત એવું બન્યું કે બે પાસેપાસે રહેતા પાડોશીઓ રોજ સવારમાં ખડકી ઉઘાડી આળસ મરડતા એક બીજાની સામે જોઈ 'સુપ્રભાતમ્' શરૂ કરે ત્યાં તેમની નજર ખડકી પાસેના પગથિયા પર પડે તે રાખ, ચોંધરાં, કાગળના ડૂંચા, અજીંડું, સઘળાંનું 'રાસાયનિક મિશ્રણ' દરેકની ખડકી પાસે પડ્યું હોય. એ બંને બંણા વાતો કરે કે સાળું કહો ન કહો પણ કોઈ નિયમિત રીતે આપણી પાછળ પડ્યું છે. બંને બંણાએ બહુ તકેદારી શરૂ કરી. સામેના મજૂરવાસનાં સઘળાંને ધમકાવી કાઢ્યાં. ભંગીને બરાબર મંલગાવી દીધી. પણ બંને સવાર પડ્યા વિના રહે તો નિયમિત એ અપૂર્વ દર્શનનો લાભ એમને મળ્યા વિના રહે. રાત્રે બંને ચાકચાપાકચા નવ વાગ્યા સુધીમાં તો પથારીમાં પડી જતા. એક વખત એવું બન્યું કે એક જણે કાંઈ કામ હોવાથી બહારથી મોટો આંચો. ત્યાં પોતાની ખડકી પાસે પોતાના મિત્રની છોકરીને બધો ઢગલો ફેંકીને ઝડપથી દોડી જતી જોઈ!

'સુશીલા! તું જ છો કે ? આજ ચોર પકડાઈ ગઈ હો. તું જ હમેશાં આ કચરો નાખી જતી લાગે છે !' તેણે તેને પકડારી.

છોકરી ચાલાક હતી. તે યડક્યા વિના બોલી : 'એ સાચું કાકા. પણ એ તો અરસ-પરસ છે નાં ? તમારો બહુ હમણાં જ અમારા બારણા પાસે બંધ નાખી ગયો. તમારું કાંઈ એમ મંકત લેવાય ?'

બીજો દિવસે 'સુપ્રભાતમ્' કરતાં બંને બંણા હસી પડ્યા : 'સુશીલાની' બાએ તો કહ્યું છે કે હવે કાકાના ઘર પાસે ન નાખતી.' એક બંણુ બોલ્યો.

ખીજાએ જવાબ વાલ્યો : ‘ ભતુની માએ પણ સીને એને ધમકાવ્યો છે કે આપણા ઘર પાસે જ એમ નંખાય તો તો આપણને જ મેંદકી થાય. ’

વાત એમ હતી કે કાંઈક બોલાચાલીને પરિણામે બન્ને ઘરમાંથી નાનાં છોકરાં રાતના દસ વાગ્યા પછી સઘળો સંગ્રહ એક ખીજના ઘર પાસે કાલવી જતાં. અને સવાર થાય ત્યારે જ એમને ખબર પડતી કે કાંઈક એમને હેરાન કરી રહ્યું છે.

જેવી રીતે પોળમાં દરેક માણસ રાહ જોઈને જોઈલ છે કે એની સામેનું ઘર સુધરશે એટલે પોળ સુધરશે તેમ આ સરકારી તંત્રનું બન્યું છે. દરેક માણસ રાહ જુએ છે કે સરકાર સુધરશે એટલે બધું સુધરી જશે. પણ પોતાની જ ભૂલનો સરકાર તો પડ્યો માન છે એ ખબર એને નથી. પેલા નાસીસસની પેઠે એ સરકારના ચહેરા સામે જુએ છે, ખરી રીતે સરકારી ચહેરા એ એના ચહેરાનું પ્રતિબિંબ માન છે.

કેટલાક કહે છે કે વાતોનાં વડાં ન થાય. આ ઉપદેશ પણ એના જેવો જ છે. પણ એ ઉપદેશ અકાલ છે ને વાતોનાં વડાં થાય છે એ સત્ય છે. જર્મન-ફ્રેંચ યુદ્ધ વખતે લેકિને જે રસાસ્વાદ મળ્યો છે તે હજી કાંઈ ભૂલ્યું નથી. એટલે જ કાંઈ વાતની મંજે જતી કરવા ખુશી નથી. ‘ કલાની ખાતર કલા ’ વિરુદ્ધ થય્યા લખે છે. પણ એમાં ખૂબી એ છે કે એ જે લખે છે-તે જ સિદ્ધ કરે છે કે એમને પણ જે શુદ્ધ આનંદ લખાણમાં મળે છે-કેવળ લખાણમાં મળે છે-તે ખીજે મળતો નથી. એટલા માટે શુદ્ધાનંદ શુભાવનો ન હોય તો વાતોનો આનંદ ન શુભાવનો. વાતોનો આનંદ કાર્યની શરૂઆત સાથે સમાપ્તિ પામે છે. માટે કાર્યનો પરિપક્વ કાલ કાંઈ દિવસ યયો નથી, ને વાતોનો પરિપક્વ કાલ હમેશાં છે એ ત્રિકાલાબાધિત સત્યને બજવું જોઈએ.

—o—

લક્ષ્યચ્યુતિ

તનમુખ ભદ્ર

[કૃતવિશ્વમ્બિત]

તલસતો તુજ દર્શન કાજ હું, નયન બે, તુજ દષ્ટિ સુહામણી
મહિં પરોવી સદા, વિસરી સહુ, વિલય આત્મ તણો તુજમાં ચહ્યો.
તિમિર ગાઢ છવાયતું માર્ગમાં, લળુંળી લાંબી રહી વડવાઈઓ
અણુકતા અહિં કેં રાત આગિયા, તિમિરને નયનો વિભુએ દીધાં.

ગહન કાનન જેમ વીંધી રહ્યો, સકલ રાજ્ય નિહાળું વિલાવરી
તણું, ભુલ્યો પથ, ધામ ભુલ્યો, ભમ્યો, નવ નિહાળી તને વનવાસિની !
ભટકિયો વન કાળ સુદીર્ઘ હું, ઉર જયું ‘ તુજ દર્શન એકદા. ’

[મિશ્રોપન્યતિ]

પોદી ગઈ, સોજ વસંત માણી
સદૈવની, ખેનડી સોડ તાણી.
પોદી ભલે તું: નવ પોદશે આ
ઉરે કદી જે તુજ યાદ મીડી.
એ યાદનો એક પ્રયંડ નાદ ૫
ગુંજ રહ્યો આત્મગુહા મહિં ને
ત્યાંથી ઉડે જે પ્રતિધોષ, ખેનડાં!
તે ઓગળી શબ્દસ્વરૂપ પામતો:
-હોતું ખીલ્યું જીવનપુષ્પ ત્હારું,
ના પૂર્ણ કો પાંદડી પાંગરી'તી. ૧૦
ખહલાવ્યું: જે ના જગને જરીયે
હૈકું ભરી હાસતી આત્મસૌરભે,
ત્યાં તો ખર્ચુ-અર્ધખીલ્યું-ન ખીલ્યું,
મૃત્યુ તણી કારમી એક આપડે.
ત્હારે ઉરે વ્યોગવિરાટ ભાવના, ૧૫
ને મીડડાં સ્વપ્ન-મધુર આશા
તણી ૫ જે પાંગરતી લતાઓ,
રહી સદાની વણપાંગરી તે.
ત્હારે હતા કોડ-નિરસીમ ધૂમવા,
ને ગુંથવા સ્થામલ કેરાગોડ, ૨૦
તોડી લઈ તારક તેજગ્ન્ય: ને
માર્તણ્ડનાં દેવમધુષ લોચને,
આંજ અને આ જગ આંજવાને.
ને ચંદ્રથી નીતરી કૌમુદીનાં
ચક્રાર ચૈ, પ્રેમથી ચીર ચૂમવા, ૨૫
કે અપ્સરાઓ સહ સ્વર્ગકુંજનો
નચાવવા ધુમટ ધ્વજપત્યે,
ત્હારે હતા કોડ જ-પ્રિય ખેનડાં!
મેથે રસ્યાં આભની પુષ્પ-મેસેજ,
ધન્દ્રાસુધોના સ્વર્ગીય ઓહલે.
ને વાયુદોળી થીત મંદ હૈરે,
ધીરે ધીરે નિંદરમાં લળી જવા.
ત્યાં ગુંજતી ધ્વજસિતાર સાંભળી

ને ડોલવા, ડોલરની કળાથી:
યા મત યૈ સાગરઉર હૈરેતી ૩૫
તરંગમાળા સમ હૈરેવા યે.
એ ભાવના-આશ-સુકોડ સર્વે
ખેનડી, ઉચ્ચાં ને ઉગતાં સમ્યાં સૌ.
શમી ૫ એ પયમહાજ્વોતની
ધડેલ કાયા; તવ દેહી ઉડયો ૪૦
અનન્ત પારે—અણુદીઃ ભોમે,
અનાદિ ને અક્ષર ધ્વજ માંહે
વિભંગ એ ધ્વજ તણો સમાવા.
દૂંદી વખો હું—રસમૂર્તિ ત્હારી
ભામિ રૂપે કો જળના પથારે; ૪૫
વિહંગ કેરા લલકાર મીડડે
કે મીડડી સૌરભમાં ફૂલોની
વા તારકાનાં શુભિ નેનનર્તને.
ના, ના, ન ત્યાં તું—નવ કથાય ખેનડી.
હું આજ ભાળું, ૫૦
ડોઝવતી આ ઉરના મિનારે
લપાઈ ખેડી તુજ યાદ છાની,
છાનું મહાસૂત્ર પુકારતી કૈ:
મોહભૃષ્ટ જીવનગીત ગુંજે,
જગાડતું દેહની તંત્રી, સૂરથી. ૫૫
ને મૃત્યુ જે માંડતું કાળનૃત્ય
ખેડી રહું કૈ લયખેલ આત્મના.
જ્યાં ગીત ને નૃત્ય સમરે જતાં, ત્યાં
સ્ત્રોતો ચણે, માનવ, ફૂલ પાથરે
ને આંમુનાં રો ઉપહાર અર્પે—? ૬૦
(વચનવિલાસ)

૩૦ ના હું અણુ સ્મરણનો જડ સંપૂર્ણ, ખેનડાં!
કે: પાથરું-ફૂલ તણો પૃથુપુંજ જે ના,
રેલાતું ના નયનથી જલગિંદુ એકે,
ઓદી જ ભરમ શિર પે થઈ ધન્ય નિત્યે. ૬૪

સત્યનારાયણ નાટ્યસમિતિ

મેઘદૂત નાટક બજવે છે !

લેખક : શ્રી અસમંજસ સુખોપાધ્યાય

અનુવાદક : રાપણુ દયાળજી ઘેલાણી

‘**ૐ ગાંધુ**’ છાપાની ઑફિસમાં જળરદ્ધત શૌર્યકાર ચર્મ રહ્યો હતો. નીચેના હોલ ત્યાં શ્યામખાણુ ખેસતા હતા ત્યાં ભારે બીડ જમી હતી. બીડ કાઈ બહારના માણસોની નહોતી પણ ઑફિસના જ કારકુનો અને શ્રમજીવીઓની હતી.

એ બીડમાં નાનામોટા હોદાના બધાએ કર્મચારીઓ હાજર હતા. દફતરી દરવાનંથી માંડીને ‘પ્રિન્ટર,’ ‘કેશિયર’ સુધાં બધાય હતા. મતજળ કે પ્રધાન પણ હતા, અ-પ્રધાન પણ હતા. પાતળા હતા, જડા પણ હતા. ગોરા હતા, કાળા પણ હતા. લાંગા હતા, ફીંગણા પણ હતા. વગેરે વગેરે. છતાં પણ પ્યારીકીથી જોતાં જણાતું હતું કે એ બીડમાં અપ્રધાન, પાતળા, રોગી, કાળા અને લાંગાની સંખ્યા વધારે જણાતી હતી. જેઓ પ્રધાન, મોટા, જડા અને ગોરા તેમજ ફીંગણા હતા તેઓની સંખ્યા મોટી જણાતી નહોતી. તે બીડમાં હતા—નારાણુ-ખાણુ, નગેનખાણુ, શીતલખાણુ, મોતીખાણુ, સાતકોડીખાણુ, જીતેનખાણુ, હલધરખાણુ, જલધર-ખાણુ, શ્રીધરખાણુ વગેરે. અને શ્યામખાણુ તો હતા જ. એમની જગ્યા પાસે તો આ બધી બીડ હતી. અને તે કાંઈ ખાલી સાધારણ બીડ તો નહોતી. બીડની સાથે શૌર્યકાર, સવાલ જવાબ, તર્કવિતર્ક, ઉપદેશ, મસ્કરી, વ્યંગ, કંટા, રદ્ધત આવી રહેલ હતાં. પ્યારીકાઈથી જોતાં તેઓમાં અંદર અંદર કાંઈ કનિયો હોય એવું જણાતું નહોતું. પણ કાંઈક ગડબડ જરૂર ચર્મ હતી.

“ક્યાં ગઈ ક્યાં ?”

“અરે, જરૂરે ક્યાં, આટલામાંથી જ ક્યાંક હમણાં જ મળી આવશે.”

“આટલાં વર્ષથી ભાઈ ઑફિસમાં કામ કરીએ છીએ પણ આવું તો કાંઈ દિવસ બન્યું નથી.”

“અરે, તું તો ધોરણસર ‘સ્ટુપિડ’ છો. ‘સ્ટુપિડ’ બન્યું નથી એ ખરું. પણ અને તો વાર કેટલી લાગે; આટલી જ ને ?”

“પણ આ તો નવાઈ જેવી વાત કહેવાય.”

“હાસ્તો. જરૂર.”

“મોલીસને ખબર દેવી જોઈએ.”

“વારુ. શ્યામખાણું. ક્યારે ખોવાઈ; ઠીક ટાઈમ કહી શકા ખરા ?”

“તું તો ગધેડો છે! આ કામ શું એમને પૂછીને એમની સલાહ લઈ ને. કરવામાં આવ્યું છે કે કલાક મિનિટ સેકન્ડ બધું એ જોઈ રાખે ?”

“વારુ, જ્યારે ખૂબ જોરમાં વરસાદ—”

“તારું કપાળ! તું જરા ચૂપ રહે ચૂપ.”

“અરે, એમ તો નહીં નહીં રે નહીં
એમ તો નહીં નહીં રે નહીં.
નહીં રે નહીં નહીં રે નહીં
એમ તો નહીં નહીં રે નહીં.”

“સખર નારાયણાણુ, તારું ગાયન બંધ રાખ. જાહુ જ ટેસમાં આવી ગયો હો તો ઘેર જઈને ગાયન ગાજો. વારુ, સ્થામગાણુ—”

“ના. બાપુ, આ યુરુચરણ વાત બની છે. આવું કોઈ દિવસ બન્યું નથી.”

વાત યુરુચરણ અર્થાત્ સુરુતર તો ખરી. સ્થામગાણુની અરીણુની ડાબલી ચોરાઈ ગઈ હોતી! એટલે કે સ્થામગાણુનું સર્વસ્વ ગયું અને તેથી આ બધો ઘોંઘાટ, ભીડ, ધમાલ, બકવાદ, તર્કવિતર્ક, યુક્તિ, મસ્કરી, ઠઠા, વ્યંગ, ગાયન—

નીચે જ્યારે આ ધમાલ ચાલતી હતી ત્યારે ખીજે માળે ખુદ માલિક—શેક પેતાના ઓફિસ રૂમમાં બેઠા બેઠા તેમની મુલાકાતે આવેલા એક સફળહસ્થ સાથે એકચિત્તથી વાતચીત કરતા હતા.

“ત્યારે નવરાત્રિ પૂજનાં છેલ્લા ત્રણે દિવસ આપનું નાટક ભજવાશે?”

“જી. હાં. ‘કલાસિક’નું સ્ટેજ ત્રણ દિવસને માટે અને ભાડે લીધું છે.”

“કયો ‘પ્લે’ થવાનો છે?”

“મેઘદૂત. અને સાથે સાથે એક નાનકડું પ્રદર્શન પણ રાખ્યું છે: ‘નવવિદ્યા સુંદર.’ ત્રણ દિવસની ટિકિટ વેચાણના ને રૂપિયા આપશે તે અને ત્રણ જગ્યાએ મદદરૂપે આપણું. એક દિવસના રૂપિયા જલપ્રલય સંકટનિવારણ રૂઝમાં, બીજા દિવસના રૂપિયા બહેનો અને યુનીઓને પરણાવતાં દાખલો ન આપી શકે તેવા ગરીબ સફળહસ્થોને, અને ત્રીજા દિવસની બેનિશીટના રૂપિયા એક સ્કૂલને મદદ તરીકે આપણું. એટલા ખાતર જ આપની પાસે એક ફેવર (favour) માગીએ છીએ. એટલે કે જાહેરખબરનો આર્જ—”

“વારુ, એ બાબતમાં મારાથી બનતું કન્સેશન હું આપીશ. સાત દિવસની જાહેરખબરના રૂપિયા થાય સાત દાંવ સિતેર. તમે તેને બદલે મને પચાસ રૂપિયા આપજો.”

“વારુ, તેમ. જેની આપની મરજી. આ મહારાય, સમજી વિદ્વાન ધર્મિષ્ઠ છો, આપને વધારે શું કહેવાનું હોય? જનસાધારણના લાભને ખાતર—આ ‘બેનિશીટ પરદારમન્સ’ છે. થોડીક ટિકિટ આપની ઓફિસના સ્ટાફમાં—એટલું તો આપને કરી લેવું જ પડશે. અને આપને પોતાને વારસે બેઠક—તે તો આપને લેવો જ પડશે. એ સિવાય હું છોડવાનો નથી—”

કેશિયર સાતકાડી બાણુએ ગંભીર ચિંતાતુર ચહેરે ધીરે ધીરે રૂમમાં દાખલ થઈ શેકને પૂછ્યું: “રૂપિયાપૈસા હું તમને આપી ગયો છું, મળ્યાને?”

“ક્યારે આપ્યા?”

“તમે જ્યારે ઉપર ત્રીજે માળે ગયા હતા ત્યારે મને—યાદ છે કે મેં કેવલ ઉપર ગોઠ બે રાખી ઉપર પેપરવેટ દાખી અહીં મૂકેલ હતી.”

“નવાઈ જેવી વાત છે. વારુ મહારાજ સત્યનારાયણ બ્રાહ્મ, આપના નામની સ્તીપ મળતાં તો હું તરત જ ઉપરથી નીચે ઊતરી આવ્યો. તમે રૂમમાં આવી બેઠા ત્યારે તમે કંઈ નોટ ફેટ જેવું ટેબલ ઉપર જોયું હતું ? મને તો ભાઈ કંઈ મળ્યું નથી. ભાઈ, તારું નામ છે સાતકોડી. સાત વાતમાં તારું મન હોય, ચિત્તનું ઠેકાણું હોય નહિ. વિચારમાં ને વિચારમાં ક્યાંક ભળતી જ જગ્યાએ રાખી દીધી હશે. જા જઈને યાદ કરીને તપાસ કર. નીચેના હોલમાં હમણાં જ તમારી બધાની શી ધમાલ ચાલતી હતી ?”

ધમાલની થોડીક ખજર શેઠના કાન ઉપર પણ આવી પહોંચી હતી.

“શું હતું સાતકોડી ?”

“એ તો સ્વામીબ્રાહ્મની અશીષુની ડાળલી બોવાઈ ગઈ તેની” એ ધમાલ હતી.”

“સ્વામીબ્રાહ્મ ? અશીષુની ડાળલી બોઈ ? સત્યાનારાયણની પાટી ત્યારે તો. જળરહસ્ત ગરમક ગમી ગઈ હશે એમ કહેતે ? એક સાથે બેસીને બધા કામ કરે છે તેથી એની હવાં તંમને બધાને પણ લાગી જણાય છે. ‘વાન ન આવે પણ સાન તો આવે ને ?’ ત્યારે તો જરૂર એ વીસ રૂપિયા તે જ ક્યાંક આડાચવળા મૂકી દીધા છે—તે જ બોલા છે. હવે એક દિવસ એવો આવે કે ‘જંગલ’ની આખી ઓફિસ જ બોવાઈ જાય તો નવાઈ ન કહેવાય. જા, જા, રૂપિયા ક્યાંક મૂકી દીધા હશે. જઈને તપાસ કર તપાસ.”

ઝેરડિયું પીધા જેવું મોં કરી સાતકોડીબ્રાહ્મ ધીરે ધીરે રૂમમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો. સત્યનારાયણ બ્રાહ્મ ઊડીને બિલા થયા અને બોલ્યા : “આજ ત્યારે જઈ છું—નમસ્કાર.”

“નમસ્કાર.”

૨

શ્યામ ખજર પર આવેલા કલાસિક ચિયેટર પાસે જળરહસ્ત બીક જમી હતી. નવ-રાત્રિ પૂરના ઉજ્જ્વાલ ત્રણ દિવસમાં અહીં સત્યનારાયણ નાટ્ય સમિતિ અપૂર્વ અભિનય કુશળતા દેખાડી, પ્લે યશી—જે કંઈ દિવસ યશો નથી, લવિષ્યમાં યવાની આશા નથી—‘મેઘદૂત’ અને ‘નવ વિદ્યા સુંદર.’

બેનિશીટ નાઈટ. ડ્રાપાક્રપ ટ્રિકિટ વેચાઈ રહી હતી. કલકત્તાના નાટક પ્રેક્ષકોમાં હાંકે બોલી ગઈ હતી. મહાકવિ કાલિદાસનું નિત્યસુંદર અમર કાવ્ય મેઘદૂત—તે વળી આમ નાટકના રૂપમાં અને વળી તેની સાથે મનને ઉન્મત્ત કરનાર રસના કુવારા જેવું પ્રદક્ષિણ વિદ્યાસુંદર, અને તે પણ વળી ‘નવ’—સોનું અને સુરંધનો યોગ, કપીલા હા, પ્રયાગનો કુંભમેળો.

ચિયેટરની બહારની ચોતરફની બધી દીવાલો નાટકની જાહેરખજરના મોટા મોટા અક્ષરોવાળા પોસ્ટરોથી સંપૂર્ણ ઢંકાઈ ગઈ હતી. જેઓએ ટ્રિકિટ ખરીદ કરી હતી અથવા જેને હવે ખરીદવાની હતી, તેઓ એ જાહેરખજરને એક દિવસે વાંચી મનમાં ને મનમાં એકગ્ગને આનંદ-નૃસિ-અનુભવતા હતા. અને જેઓએ ટ્રિકિટ ખરીદ નહોતી કરી અથવા જેઓને ખરીદ કરવી નહોતી તેઓ પણ આ જાહેરખજર એકચિત્તથી વાંચી, પૈસા ખરડ્યા પગર, મનમાં થોડાક આનંદે બોમવવાના અધિકારી બનતા હતા.

તરુણ તરુણીઓનાં યુધ, કવિ-સાહિત્યકારોનાં યુધ, કોલેજના છાત્રોનાં યુધ, મોટાઓના બાપકમાં ઉજવરાઉ યુવાન પુત્રોનાં યુધ, આ બધાં તો હતાં જ. એ સિવાય ચાલુ જમાનાનાં

જુઠા જુઠીઓ, વેપારીઓ દુકાનદારો, ફેરીવાલા, પત્રપ્રેમીઓ, સ્કુલના માસ્તરો વગેરે દરેક શ્રેણીનાં સંખ્યાબંધ માણસો આ અપૂર્વ અભિનય જોવા અત્યંત ઉત્કર્ષિત થઈ રહ્યા હતા અને શેરીએ શેરીએ ચકલે ચકલે ત્યાં જુઓ ત્યાં આ વિષય ઉપર જ પ્રયત્ન આદિલન-આલોચના ચાલી રહેલાં હતાં.

મેઘદૂત કાવ્ય તરીકે અતૂલનીય. પણ એને નાટકમાં કેવું સ્વરૂપ આપી બધો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હશે એ એક પરમ વિસ્મયનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. અભિનય જોવાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રેક્ષકોનાં ચક્ષુ અને કર્ણોનું આ દંદ-વિસ્મય જન્ય તેમ નહોતું.

દૈનિક પત્રોની જાહેરખબરોની કટારોમાં, દીવાલ પર લગાવેલાં પોસ્ટરોમાં અને રસ્તે વહેંચાતાં હેન્ડબિલોમાં નીચે પ્રમાણે જાહેરખબર છાપવામાં આવી હતી:—

જે હતું સ્વપ્ન—ફક્ત સ્વપ્ન
તે સત્ય સ્વરૂપે હાજર થયું છે
અસંભવિત સંભવિત બન્યું છે
હંમેશની અજાયબી મટી ગઈ છે
રૂપમાં રસમાં વર્ણવિલાસમાં સૌંદર્યમાં માધુર્યમાં
અપૂર્વ અને અતૂલનીય
આવો, જુઓ, જીવન સાર્થક કરો.

પેલો યક્ષ
ચેલી યક્ષપત્ની

એ જ રામગીરી (રામચંદ્ર) એ જ મેઘ એ જ સોનાનાં પીછાંની ઠળાવાળો સપ્તર—
જેને નચાવે છે ત્રિયા
કરતાલી દધ દધને

વળી એ નવ વિદ્યા સુંદર
એ જ વિદ્યા એ જ સુંદર એ જ માલિની
અને વળી બધાંથી સરસ આકર્ષક
માલિનીનાં ચેલાં મનને ડોલાવનાર ગાયનો અને નાચ.

સત્યનારાયણ બાણને નહાવા ખાવાની પણ કુરસદ નહોતી. સપ્તમીપૂર્વને હવે ફક્ત સાત દિવસ જ બાકી રહ્યા હતા. કામનો કાંઈ સુમાર નહોતો. આ તરફ સાંજ પછી હંમેશાં રીહર્સલ પણ ચલાવવી પડતી હતી. નારાયણબાણ સહકારી મદદગાર તરીકે હોવા છતાં એકલા સત્યબાણને દૈનિક સત્યબાણ થઈ ચારે તરફનાં ગદ્યો કામો જોવાં પડતાં હતાં. સાંજ વખતે કલગમાં રીહર્સલ આપવા જતાં રસ્તમાં તેમણે “અંગબંધુ”ની ઓફિસમાં આવી દર્શન દીધાં અને માલિક યતીય બાણને નમસ્કાર કરી એક જુરશી ઉપર બેસી ગયા.

“આપને જ મનમાં હમણાં યાદ કરતો હતો. આપ. સો વર્ષ જીવશો.”

“ત્યારે તો દુઃખ પણ ઘણું જોવું પડશે” કહી સત્યજાણી ઉચ્ચ સ્વરે હો હો કરી ખડખડાટ દસી પડ્યા.

“જુઓ સત્યનારાયણજી—”

“હા, મારું નામ સત્યજાણી. નારાણજી આરાં જોડીદાર છે. અમારા બે જાણીનાં નામ ઉપરથી સત્યનારાયણ નાટ્ય સમિતિનું નામ દસ્તીમાં આવ્યું છે.”

“જો હો. જોમ છે શું? જુઓ સત્યજાણી, આ આપનું બિલ લઈ જાઓ. અમારા પત્રમાં જાહેરખબરનો ચાર્જ થયો છે પચાસ રૂપિયા. અમારી ઓફિસના સ્ટાફમાં આપની એક રૂપિયાવાળી ૩૫ ટિકિટ વેચાઈ છે અને મારે લેવાનો એક બોક્સ તેના રૂપિયા ૨૦. તેથી બિલના રૂપિયા આપને આપવા નહિ પડે. હું જ તમને રૂપિયા ૫ આપી દઈ બિલ Paid લખી આપી સહી કરી આપું છું.”

હાવલાવમાં ધણે જ ઉપકાર દર્શાવતા સત્યજાણી બોલ્યા: “આપને હજારો ધન્યવાદ. Charity Performance—એક રીતે કહીએ તો દાન આપનું જ—જાહેર જનતાનું જ છે. ફક્ત તેમાં નિમિત્ત ત્રણે ચર્ચ જે સેવા બને તે કરી છૂટીએ એટલું જ અમારું. વારું ત્યારે, હવે હું રસ્ત લઉં છું. હમણાં જ રીડરોલ ‘એટેન્ડ’ કરવી પડશે. હું ધારું છું આડેક વાગવા આવ્યા હશે.” આટલું બોલી સત્યજાણીએ દીવાલે લગાડેલ ધડિયાળ તરફ જોયું.

યતીશજાણી બોલ્યા: “હાં, હીક યાદ આવ્યું. જુઓને સત્યજાણી, અમારી ઓફિસમાં સ્થામજાણીની અરીજીની ગળગી ચોરાઈ ગઈ તે દિવસે તમે અહીં અમારી ઓફિસમાં જ હતા ખરું? ને! સાતકોડીજાણી એટલે કે અમારા કેશિયર જે વીસ રૂપિયા તે દિવસે ચુમાવ્યા તે જોમને ક્યાંય મળ્યા નથી. એ ઉપરાંત મારા હાથનું સોનાનું રીસ્ટબૅન્ડ જે તે જ દિવસે મારા ટેબલના ડ્રોઅરમાં હતું તે પણ—”

“તે પણ મળ્યું કે શું?”

“જી હાં; ૮૦ રૂપિયાની કિંમતની ધડિયાળ—”

“ડ્રોઅર શું તે દિવસે ખુલ્લું જ હતું?”

“મારું ડ્રોઅર તો ખુલ્લું જ રહે છે. જામું હું બરાબર યાદ નથી કરી શકતો કે મેં ધડિયાળ ડ્રોઅરમાં મૂક્યું હતું કે બીજે ક્યાંય ચુમાવ્યું. તેથી તો તે દિવસે હું કહેતો હતો કે જ્યારે સ્થામજાણીની અરીજીની ગળગી ખેતાર્થ છે, ત્યારે દજી ઘણું જ ખોવાશે. અને જુઓને સાહેબ, મળ્યું પણ તેમ જ—જોમનું વાતાવરણ જ જોવું એવી છે ને તેથી—”

બીજી બેચાર આગેબચી વાતો કરી સત્યજાણી નમસ્કાર કરી તે દિવસને વાસ્તે વિદાય થયા.

૩

ગડગડાપ્તાય! અવધિન ધરના! અમલનીય કાંડ! શરીરમાં જાણે કોઈએ પીન પોંચી દેખે. તાવ આવે એવું. આપી વાન જાણે એવી કસવા પણ કોઈ કદાચિત કરી શકે નહિ. લૂંટ નહિ, ધાડ નહિ, ચોરી નહિ, એનાથી પણ માર એકા અગ્રી મન્ય એવું ચોંકાવનારું ભરંડર!

સપ્તમીની સાંજના ‘કલાસિક’ ચિનેટની સામે રમવાનામાં જાણાયોને રમ જોવા જોડી બીડ થાવ તેવી બીડ જામી હતી. કોઈ આગેને, કોઈ રીયામાં જોડીને, કોઈ ટ્રામમાં,

કોઈ દેહસીમાં અને કોઈ વળી મોટરમાં ચડી આવીને આ જગ્યાએ લોક જમાવી રહ્યા હતા. કોઈના ચહેરા ઉપર હિસાહ-આનંદ, કોઈના ચહેરા ઉપર અવસાદ, કોઈના ચહેરા ઉપર ધુણા, કોઈના ચહેરા ઉપર ક્રોધ. કોઈ કહેતું હતું: “ઉ:” કોઈ કહેતું હતું: “આ:” કોઈ કહેતું હતું “બાપરે!” કોઈ વળી કોઈ પણ બોલતું નહોતું—એકદમ ચૂપચાપ. પણ એની એ નિરવતાના ઊંડાણના લાગમમાંથી જાણે જ્વન નીકળતો હતો: “આહ કેવો ધાડપાકુ! કેવા ચોર બાપરે-આપ!”

જનતા તો જાણે ઊભારાઈ નીકળી હતી. એક ટાળું જન્ય ત્યાં ખીનું આવે. વળી એ જન્ય અને ત્રીનું આવે. બધાના મોઢામાંથી એક જ વાત: હાથ હાથ. હાહાકાર અને દીર્ઘ નિશ્વાસ!

“ભી: કેવા ઉડાવગીર! બાપરે!”

“સાહેબ અને જ કહેવાય: ‘આખા તળાવની ચોરી.’”

“આખા શહેરના માણસોને છેનરી ગયા: ખાદા ઉડાવગીર ખરા!”

“ચરે, એમાં શું થયું સાહેબ. નવરાત્રિ પૂજના દિવસો જરા રસનું સાધન આપી ગયા. જરા દસી લ્યો લાઈ.”

“ઉ: પહેલાં મેં એક રૂપિયાવાળી એક જ ટિકિટ ખરીદી હતી સાહેબ, પણ વળી રહી રહીને શું કુમતિ સૂઝી કે વીસ રૂપિયાની એક આખા બેઝસની ટિકિટ ખરીદી.”

“સારું જ થયું. દેવદિવમાં તો હવે કોઈની ભક્તિ કે શ્રદ્ધા રહી નથી. શારદીય પૂજા નિમિત્તે માતાશ્રીએ તેથી જ પધારતાં પધારતાં જ વીસ રૂપિયાનો ‘ફાર્મન’ કરી દીધો, સમજ્યાને.”

“કળાઈ કુંડું છું કે ‘ફાર્મન’ થયો પણ તે દેવદિવ તરફ શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધા કે ભક્તિ અભક્તિને કારણે નહિ. પણ આપણે હિંદુ યજ્ઞ હિંદુનું વૈશિષ્ઠ્ય યુગમાંથી બેડા છીએ તે કારણે. વિદેશી આચાર વિચારોના ચરણમાં આત્મજાલિદાન દેવાથી—કેમકે—”

“મહાશય, શું સાહિત્યકાર છો?”

“કે કવિ છો?”

“કે—”

આ નિમિત્તે કેટલાક માણસોમાં પરસ્પર મસ્કરી અને બેંગ બોલતાં બોલતાં છેવટ મારામારી થઈ મામલો આવી પહોંચ્યો.

વળી બીજી તરફ કેટલાક માણસો એક સાથે મોટથી બોલી બેઝયા: “રામ બોલો, લાઈ રામ! હરિ બોલ, બોલ હરિ!”

વાત એમ બની કે સત્યનારાયણ નાટ્યસમિતિ દોઢેક હજાર રૂપિયાની ટિકિટો વેચી અંતર્યાન થઈ ગઈ હતી. ‘બેનિશીટ નાઈટ’: ચાર ચાર ‘પરફોર્મન્સ’: રેલ સંકટનિવારણ ફંડ, સ્કૅલ્ડફંડ, ગરીબ બહેનોને મદદ કરવાનું ફંડ, મેઘદૂત નવ વિદ્યા સુંદર વગેરે બધુંય પોક્કળ-બહુ જુદું. થિયેટરની ભીંત ઉપર કેટલાંએક બહેરખબરનાં પોસ્ટરો ઉપર લાલ રંગનો કાગળ ચોડી તેમાં ચાકના સફેદ મોટા મોટા અક્ષરોથી લખેલું હતું:—

“હૂત પાછું કરવા જતાં પૂર્વની હવાનો સખત અપારો લાગતાં

“મેઘ” બીડી ગયો!

મેઘ બીડી ગયો અને તેની સાથે સાથે દોઢેક હજાર રૂપિયા પણ બીડી ગયા! પણ મેઘની આશાએ એકંદુ થયેલું ચળકતું ટાળું વિખરાઈ જવા ધમ્મતું નહોતું. એ તો ટોળે ટોળે ભેંચુ થવા જ લાગ્યું અને બધા આ ઘટના સંબંધી નાના પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યા.

સપ્તમીની સાંજના આ તરફ જ્યારે ઉપર પ્રમાણે ઘટના બની રહી હતી ત્યારે તે સમયે બીજી તરફ મોગલ સરખાં રોશને એક્સપ્રેસ ગાડી બેસી રહેતાં મધ્યમ ગ્રેણી (ઈન્ટર ક્લાસ) ના એક ડબ્બામાંથી સત્યજાણુ અને નારાણુજાણુ બેઠાં. સત્યજાણુના હાથમાં એક 'સુટ કેસ' અને નારાણુજાણુના હાથમાં હતું એક નાનું 'મેડિંગ'.

૪

આજ દશ દિવસ થયા સત્યજાણુ અને નારાણુજાણુ કાશી આવ્યા હતા. નારદ ઘાટ પાસે એક એકમાળનું મકાન ભાડે રાખી બેઠે જવું રહેતા હતા. કલકત્તામાં 'મેઘ-દૂત' ની લીલા સમાપ્ત કરી બેઠે મિત્રો વિશ્વનાથના દર્શન કરવા પધાર્યા હતા. હજુ થોડાક દિવસો અત્રે રહી પછી બીજે ક્યાંક જવાનો એમનો વિચાર હતો.

સાંજ પડી ચૂકી હતી. ચોતરફની દેવાલયોની દીવાલોમાંથી સંખ્યા આરતીની નોખતના સૂર શરૂ થતો. પવન સાથે ભેળાઈ કાને અથડાતા હતા. પતિતપાવની ગંગાના વક્ષ:-સ્થલ ઉપર અસંખ્ય હોળકાં અને મહાવાઓ દીપમાલાથી સુશોભિત જણાતાં હતાં.

પાસે જ આવેલા ગંગાઘાટ ઉપરથી કાંઈના રામપ્રસાદી ગાયનનો અવાજ કાનના પડદા સાથે અથડાતો હતો:

“હૃદયમ્બલ હીડાજે ડાલે કરાલ વદની સ્વામ.”

બીજા માળના એકાંત ઓરડામાં બેઠે મિત્રો સત્યજાણુ અને નારાણુજાણુ સામસામા બેઠેલા હતા. તેઓનાં આ નામો તેઓના આ 'મેઘ'નાં જેવાં જ બનાવટી હતાં એ વાત નિઃસંદેહ હતી. પણ તેઓનાં ખરાં નામ પણ આપણી જાણમાં નથી તેથી આપણી વારતા પૂરતાં તો તેઓ સત્ય પણ ખરા અને નારાયણ પણ ખરા.

સત્યજાણુ જાણુમાં પડેલા સુટકેસમાંથી હાથનું ઘડિયાળ ઉપાડી જોઈને બોલ્યા: “આક વાગ્યા. ત્યારે હું પહેલાં જમી આવું. આ ઘડિયાળ કિંમતી છે. ચતીશજાણુ તે દિવસે કહેતા હતા કે ૮૦ રૂપિયા એની કિંમત છે. સારા ખરીદનાર મળતાં એને વેચીને પાર કરશું.”

“ત્યારે બધા કરતાં ચતીશજાણુનાં જ હાડકાં વધારે ખોખરાં ક્યાં છે કે કેમ?”

“તેમાં ખોલું શું છે? રોકડા વીશ અને પાંચ-પચીશ રૂપિયા, ૭૦ રૂપિયાની જાહેર-ખખર, ૮૦ રૂપિયાનું ઘડિયાળ, બે ફાઉન્ટેનપેન અને એક ડાબલી અડીજીની. અડીજીની ડાબલી એની ઓફિસની સીડી ઉપર ચડતાં મળી હતી એ હું ત્યાં જ એ લોકોને પાછી આપી શકત.”

“ત્યારે કેમ આપી નહિ?”

“કેમ એમ કે આ ભોળા મનને કેવળ લેવાની જ ઇચ્છા થાય છે; દેવાની ઇચ્છા કોઈ કાળે ચતી નથી. જ્યાં દે એ વાત—આલો આ નવરાત્રિ ઉત્સવ નિમિત્તે 'નેટ' ચૌદસો મળ્યાને? તારે મને એક લાખ શાખાશી દેવી નેઈએ.”

સત્યજાણુની પીક થાબડી શાખાશી આપતાં નારાયણુજાણુ બોલ્યા: “વધારે શાખાશી આપવા જતાં આગળ ઉપર કોઈ દિવસ તું મને પણ ચોરી લઈ જઈ વેચીને ખાઈ જઈશ.”

'નેટ' ચૌદસોમાંથી આ થોડા દિવસોમાં લગભગ એકસો રૂપિયા આ લોકોને ખર્ચ થઈ ગયું હતું. સુટકેસમાં હવે તેરસો રૂપિયા રોકડા હતા. એટલે 'સુટકેસ' ઘરમાં રહેવા રાખી બેઠે મિત્રે એક સાથે ક્યાંય બહાર નીકળી શકે તેમ નહોતું. કબૂતરનાં જોડાંએ જન્મ આપેલાં ઈંડાંને ગરમી આપવા એક જણે ઘેર રહેવું જ નેઈએ. એક જણ જઈ આવે ત્યારપછી બીજો જણ બહાર જાય.

કારીમાં આવ્યા પછી હોટેલમાં જ ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત રાખેલો હતો તેથી ધડિયાળ તરફ જોઈ સત્યબાણુ બોલ્યા: “આક વાગ્યા, હું પહેલાં જમી આવું.”

સત્યબાણુ નવું ખરીદેલું ગંપાનીઝ સિલ્કનું પંજાબી (ઝખ્ખો) પહેરી હોટેલ તરફ જવા બહાર નીકળ્યા. તે જમી આવે તે પછી નારાયણુબાણુને જમવા જવાનું હતું.

નારાયણુબાણુ એક સિગરેટ સળગાવી બારી પાસે આવી બેઠો. થોડાક દિવસથી તેના પવિત્ર મનમાં એક અપવિત્ર ચિનાએ દેખાવ દીધો હતો. હમણાં એકાંત મળતાં તે ચિંતાએ પોણું ડોકિયું હતું:

“હજુ પણ તેરસો તો મોજૂદ છે. પણ અહીંતહીં ફરતાં રખડતાં પાંચસેક તો ખલાસ થઈ જશે. બાકી રહેશે આદમો. તેના અરધા ચારસો મારા, ચારસો એના, એમ લાગ વહેંચાશે ત્યાંસુધીમાં એટલા પણ મળશે કે કેમ એ સંકા પડતું છે. હાં તો ઉવટ ચણા ખાઈને હાથ આટલા જેવું થશે. ના : એ તો જે વિચાર કર્યો છે તેને જ અમત્તમાં મૂકી દેવો જોઈએ: ‘ય: પલાયતિ સ જીવતિ’ અને તેમાં વાર પણ ‘નૈવ કર્તવ્ય’. આજ રાતે જ.”

એક છેલ્લો દમ જોશથી મારી સિગરેટના બાકી રહેલા દુકાંતે નારાયણુબાણુએ ખારીની બહાર ફેંકી દીધો.

*

*

*

જંબીર રાતે અવાજ થયો: ખટાક !

સત્યબાણુની મગ્ગ નિદ્રા-કાગ નિદ્રા પૂછ્યું: “કેમ, શું છે રે ?”

“ધડિયાળ જોઈ હું. હવે રાત કેટલી બાકી હશે ?”

“સૂઈ જા, સૂઈ જા, રાત હજુ સાડા બેઝીશ. અંધારામાં ધડિયાળ કેમ જોઈશ ?” અફીણ ખાનારા નકાબોરની માફક તરત જ સત્યબાણુની આંખો મિચ્યાવા માંડી અને ધીરે ધીરે એમનાં નસકોરાં બોલવાં શરૂ થઈ ગયાં.

લગભગ એકાદ કલાક પછી વળી પાછો અવાજ થયો: ધપાશ-ધપ !

“વળી આ શું થયું રે ?”

“એક બિલાડી હતી લાઈ. ચાળાને જોરથી એક જોડાનો ધા માર્યો.”

“સારું કર્યું—” અને સાથે સાથે જ મુઠ્ઠુ અવાજથી નસકોરાંનો શબ્દ. નારાયણુબાણુના હાથમાંથી મુટ કેસ જમીન ઉપર પડી ગયો હતો. આ વખતે તે મનમાં ને મનમાં કોણ જાણે કોના ઉપર બહુ જ ગુસ્સે થયો અને આજની રાત આશા છોડી બહુ જ નારાજ-નિરાશ-થઈ બિહાના ઉપર જઈ એક બાલુએ પડખાલર સૂઈ ગયો.

૫

“તમો નારાયણુ—કલ્યાણુ થાઓ બેટા.”

સત્યબાણુ અને નારાયણુબાણુએ ઝોરડાનાં ખુલ્લાં બારણાં તરફ નજર કરી જોયું તો ભગવાં વચ્ચે પહેરેલા દંધારી મુંડિત મરતક એક તરુણ સંન્યાસી ત્યાં બેઠો. શરીર ઉપર ભગવું પહેરણુ પહેરેલું હતું. એક હાથમાં કાંઈક વસ્તુ જણાતી હતી. બીજા હાથમાં દંડ હતો. સત્યબાણુએ પૂછ્યું: “શું જોઈએ બાવાજી.”

“તમો નારાયણુ ! તમારું કલ્યાણુ થાઓ. કાંઈક ખાવાનું આપો.”

“અમે તો ઘરે જન્મતા નથી ખાવાજી, તેથી ખાવા જેવી કોઈ ચીજ ઘરમાં નથી.” આમ કહી સત્યજાણુ ગજવામાંથી એક રૂપિયો કાઢી સંન્યાસીને દેવા લાગ્યો. સંન્યાસી બોલ્યો: “રૂપિયા પેસા લેવાનો અમને નિષેધ છે. કાંઈક ખાવાની જ વિદ્યા જોઈએ.”

“આ રૂપિયામાંથી ખાવાનું જ જોઈએ તે ખરીદી લેજો ને.”

“ધન લેવું નિષેધ છે.”

સંન્યાસી ત્યાંથી ચાલી જવા માંડ્યો.

સત્યજાણુ બોલ્યો: “વારુ ખાવાજી, આપ દશપેદર મિનિટ અહીં જરા બેસો તો હું આપને વારને દાળ, ચોખા, લોટ, ઘી ખરીદી લાવું.”

“વારુ, જ્ઞાનો. પણ હીજ માગતી વખતે ક્યાંય આસન ગ્રહણ કરવું નિષેધ છે. હું બોમો જ રહીશ. જલદી આવજો.”

સત્યજાણુ રૂપિયો લઈ ઉતાવળો બહાર ગયો. સંન્યાસી નારાયણજાણુને કહેવા લાગ્યો: “એક જ જગ્યાએ વધારે વખત રહેવાનો અમને નિષેધ છે તે ગિવાય બીજું પણ એક કારણ છે કે જેથી હું આશ્રમની બહાર વધારે વખત રહી શકતો નથી. મને એક બિમારી છે. કોઈ કોઈ વખત છાતીમાં અચાનક દરદ ધઈ આવતાં માટું માથું ફરી જાય છે. અને મને વાઈ—મૂર્છા આવી જાય છે.”

“આપ જરા અહીં જમીન ઉપર બેસોને, ખાવાજી.”

“કહ્યું તો ખરું કે વિદ્યા માગવા જતાં ક્યાંય બેસવાનો અમને નિષેધ છે. શુરુની આત્મા—”

અચાનક તેની છાતીમાં આસના ધબકારા વધી ગયા હોય એમ તેના હાથલાવ ઉપરથી જણાયું. માથું ફરતું જણાયું. હાથમાંના દંડ હાથમાંથી પડી ગયો.

“ખાવાજી, કાંઈ બેચેની જણાય છે કે શું?”

ઘડાકે કરતા સંન્યાસીખાવા જમીન ઉપર પડી ગયા! નિર્વાક નિરુપદ, તેનું આખું શરીર લાકડા જેવું કંઠણ ધઈ ગયું. નારાયણજાણુ ગભરાયો. આ અચાનક આવી પડેલી આફતમાં શું કરવું તે કાંઈ નક્કી ન કરી શકતાં સંન્યાસીના મોઢા સામું ગભરાયેલી આંખોએ તાકી તાકીને જોઈ રહ્યો. અચાનક સંન્યાસી ખાવા જરા હાલતા જણાયા. ધણી પીઠ ઘતી હોય તેમ ધીમે ધીમે સ્વરે બોલ્યા: “જલદી પાઉંસર સોડા અને થોડું ગંગાજલ.”

નારાયણજાણુ ઘડાધડ ઉતાવળથી નીચે જિતરો અને ગલીના નાકા ઉપર દવાખાનામાં ગભરાયેલ ચહેરે દાખલ થયો.

આ સંસારમાં ક્યારે શું થાય તે કાંઈ કહી શકાય નહિ. સત્યજાણુના જવા પછી એ ચાર મિનિટમાં જ ઉપદો બનાવ બની ગયો.

દવાખાનામાં પાંચેક મિનિટની વાર યઈ. ત્યાંથી ઉતાવળે બહાર નીકળી બાજુના એક ઘરમાં રહેતા પંડિત પાસેથી એક લોટો ગંગાજળ લઈ નારાયણજાણુ દોડીને આવતો જણાયો.

મનમાં ને મનમાં તે બહુ જ ગભરાતો હતો. શું થયું હતું? સંન્યાસી આટલી વાર સુધી હશે કે કેમ? સત્યજાણુ બહાર ગયા છે. ઘરમાં કોઈ નથી એ કિંથિતમાં તેણે ઘર છોડવામાં બૂલ—”

ત્યાં તો સત્યજાણુ પણ સામેથી આવતા જણાયા. ઉતાવળે સીડી પર ચડતાં ચડતાં દૂકમાં નારાયણજાણુએ તેને આ બધી વાત કહી, તે ચમકી બેઠો. તેના પગ જ ઢીસા પડી

ગયા જણાયા. હાથમાંથી ચારી, દાળ, આટો વગેરે ખાદ્ય દ્રવ્યની કાગળની થેલી સીડી ઉપર પડી ગઈ અને તેમાંથી બધું વેરાઈ ગયું. પણ તેની કાંઈ પરવા ન કરતાં બંને જણા ધપાધપ પગથિયાં કુદાવતા ઉપર ઉતાવળે ચડી આવ્યા.

પણ નારાણાણુને જે બીક લાગી હતી તે જ બન્યું હતું—સંન્યાસી બાવાનું અસ્તિત્વ નહોતું એટલે કે સરસીરે અદસ્ય!

ઉતાવળે ઉતાવળે બંને મિત્રો ઝોરડામાં દાળદળ થયા અને ત્યાંના બધા ખેડ જોઈ વજ્રહત યઈ બંને જણા માથે હાથ મૂકી ખેસી જ ગયા. સંન્યાસી બાવા નહોતા, 'સુટ કેસ' પણ નહોતો—એની અંદર જ તો તેરસો રૂપિયાની નોટો વગેરે હતું!

સુટ કેસ મળ્યો નીચે. સીડી ઉપર ચડવાની જગ્યાની બાલુમાં એક નાનો ખાંચો હતો ત્યાંથી. આ ધરમાં બીજા કોઈ લાકૂત રહેતા નહોતા, આવડો મોટો 'સુટ કેસ' તરુણ સંન્યાસી બાવા લઈ લઈ શક્યા નહિ હોય અને તેથી આ નિર્ભય જગ્યાએ તેને રાખી ગયા હશે. 'સુટ કેસ'નું ઉપરનું ઢાંકણું... રીંથી કાપેલું જણાયું. તેની અંદર લુગડાં કપડાં વગેરે જે હતું તે બધું એમનું એમ જણાયું. નહોતી ફક્ત તેરસો રૂપિયાની નોટો, 'રીસ્ટ્રોય' 'એ ફાઉન્ડેશન પેન' અને એક કાગળી અક્ષરેણુની. તેના બદલે જે હતું તે એક નવી જ વસ્તુ હતી: કાળા રંગનો મોટોમટો એક કાગળ. ધણું કરીને આ કાગળ જ ધડો ફરેલો સંન્યાસી બાવા આવ્યા ત્યારે તેમના હાથમાં તેમના ઉત્તરીયમાંથી જણાતો હતો. તે મોટા કાગળની ધડો ઉમેરી તેને જમીન ઉપર પાથરવામાં આવ્યો. તે કાગળની કાળી જમીન ઉપર ચાકના મોટા અક્ષરોથી નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:

પૂર્વનો મેઘ પશ્ચિમમાં ઘેરાયો હતો. પરિણામે પ્રબળ વર્ષણ. તેનાથી આવેલા પૂરમાં બધુંય તણાઈ ગયું—'સુટ કેસ' સુદ્ધાં. હરિ હરિ'

“ સમાપ્ત ”

પણ સમાપ્ત પછી પણ જરા ખાડી રહેલું 'સમાપ્ત' છે. જે અસ્વાડિયામાં આ વાત બની તે પછીના બીજા અસ્વાડિયાના 'બંધન'માં સામાજિકમાં નીચે પ્રમાણેના સમાચાર પ્રગટ થયા હતા:—

“ નવરાત્રિ પૂજના ઘોડા દિવસ અગાઉ 'સત્યનારાયણ નાટ્યસમિતિ'ના નામથી કલકત્તા શહેરમાં હોરેલોક ધોળે દિવસે જે એક મોટી હેતુચિત્રી યઈ ગઈ છે તેનાથી કોઈ લાગ્યે જ અનાલુ હતો. આ બનાવથી 'નાટ્ય સમિતિ'ના જે જણ મદદ કરે જોડી ટિકિટો વેચી રોકડો રૂપિયા લઈ ઉપાય ગળી ગયા હતા. તે બધા રૂપિયા અમારી એફિસના હુસાયર હેરિયર શ્રીયુત સાવકેડી ઘોષાલની અપૂર્વ હુદ્દિ અને આપાર પરિશ્રમને પરિણામે પાછા મેળવી શકાય છે. તેથી આ નહેરોનથી સર્વસાધારણને જણાવવામાં આવે છે કે જેઓએ રૂપિયા આપી ટિકિટો લીધી હોય તેઓએ પોતા-પોતાની ટિકિટો લઈ અમારી એફિસમાં આવી તે ટિકિટો આપી જની કોટરે એમને એમના અધિકાર રૂપિયા પાછા આપવામાં આવશે. અને મું બન્યું હતું, કેવી કુશળતા અને હુક્તિથી પૈસા પાછા મેળવ્યા તે બધું વીગતવાર ત્યાં જણી શકાશે.

અને એક વાત કહેવી જરૂરી જણાય છે. નવરાત્રિના તહેવારો નિમિત્તે શ્રીયુત સાવકેડીબાણુ બનારસ (કાશી) ફરવા ગયા હતા અને ત્યાં તેમણે આ મહારાષ્ટ્રને જોતાં, બધી તપાસ ખાનગી રીતે રાખી, અદ્યુત કુશળતા વાપરી બધા રૂપિયા આ ઘોળા હાથમાંથી પાછા મેળવ્યા છે. એટલે કે સાવકેડીબાણુને બધાઓએ પોતાપોતાની ઇચ્છા મુજબ કાંઈક કાંઈક બક્ષિસ આપવી એ બધાઓની ફરજ છે એમ અમારું માનવું છે.

અંકિમ જયંતી

અંકિમ જયંતીના પ્રસંગે સહેજ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે બંગાળી સાહિત્ય સાથે આપણે સૌથી પહેલો સંબંધ ક્યારે થયો, અને પછી એ કેમ પોષાયો. અત્યાર સુધી ગુજરાતી સાહિત્યને આવા સંબંધો ત્રણ પ્રાન્તના સાહિત્ય સાથે છે: હિંદી, હિંદના અન્ય પ્રાન્તો મરાઠી અને બંગાળી. ગુજરાતી ભાષાને, ભાષાના અંધારણની દૃષ્ટિએ સાથેના સાહિત્ય-પશ્ચિમ રાજસ્થાની અને મારવાડી સાથે વધારે સંબંધ છે, ગુજરાતની સંબંધો ધણીયે નાતો મારવાડમાંથી જતરી આવી છે છતાં મારવાડી સાથે આપણે સાહિત્યસંબંધ નથી. મારવાડનાં થોડાં ભજનો, થોડો વાર્તાઓ, શૌર્યકથાઓ, લોકગીતો ત્યાંથી આપણા લોકો સાથે લઈ આવ્યા હશે પણ તે તો પુરાતત્ત્વવિદે શોધવાની વસ્તુ થઈ મઈ છે, કાઈ જીવંત સાહિત્યસંબંધ અત્યારે તેની સાથે નથી.

હિંદી સાથે ગુજરાતીને જૂનો સંબંધ છે. હિંદી રાષ્ટ્રભાષા હતી, અને કંઈક અંશે તે સાહિત્યની અને ભજનોની ભાષા હતી. હિંદીમાંથી જૂતકાળમાં આપણે ઘણું લીધું છે, અને હિંદીને યથાશક્તિ આપણા કવિઓએ ફાળો આપ્યો પણ છે. હિંદી સાહિત્ય સદ્ગત ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ હજી ગયે વરસે જ “ગુજરાતીઓએ સાથેનો સંબંધ હિંદી સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો” એ વિષય ઉપર ગુજરાત વર્તીક્યુલર સોસાયટી તરફથી એક નાની પુસ્તિકા બહાર પાડી હતી તેમાં હિંદી સાથેનો સંબંધ કેવો ગાઢ અને માર્મિક હતો તે બતાવેલું છે.

મરાઠી સાથેનો આપણો સંબંધ હિંદીની અપેક્ષાએ ઘણો મોડો ગણાય. આપણા જૂના કવિઓએ મરાઠી સાથે આપણેનો સંબંધ રાખ્યો જણાતો નથી. દ્વારામે મરાઠીમાં થોડાં કાવ્યો કર્યા છે, તેણે દક્ષિણનાં તીર્થો કર્યાં હતાં, પણ એ કાવ્યો મરાઠી સાહિત્ય જીવંત સંબંધના પુરાવા કરતાં મને કૌતુકનાં વિશેષ જણાય છે. સાથેનો સંબંધ મરાઠી સાથેનો સંબંધ કેવળ આધુનિક છે, અને તેમાં, આપણા ઇસ્તાકાની રાજ્યધાની દક્ષિણમાં મુંબઈ થઈ ગયેને હું કારણ માનું છું. આથી જ સરકારનાં દેશી ભાષાખાતામાં પહેલા દક્ષિણીઓ ગયા તે પછી એકતંત્રતા સાચવવા માટે ગુજરાતીમાં મરાઠીનાં ભાષાન્તરો થયાં. સાકીના સાહિત્યમાં આ ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રદાશ પાડેલો છે. અત્યારે અને ભાષાઓ એક જ ભૂમિકા ઉપર છે, અને માં સ્વતંત્ર રીતે લલિત વાક્યમય લખાય છે, સ્વતંત્ર રીતે શોધખોળ થાય છે, અને એક બીજા

સાથે આપણેના વ્યવહાર રાખે છે. બન્ને વચ્ચેના આ વ્યવહાર વધવો જોઈએ, અને ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ બન્નેના અભ્યાસીઓ નીકળે એ ઇચ્છુ છે.

બંગાળી સાથેના આપણો સંબંધ આ બન્નેથી વિભિન્ન રીતે થયો છે. એ સંબંધ કરી આપનાર મૂળ વ્યક્તિ નારાયણ હેમચન્દ્ર મને જણાય છે. અને અત્યારે આ સંબંધ જો કે બંગાળીમાંથી નવલકથાના અનુવાદનું રૂપ મુખ્યત્વે ધરાવે છે પણ મૂળ બંગાળી સાહિત્ય તે એ રૂપનો નહોતો. જાણુ દેવિપ્રસન્ન રાય ચૌધરીની મૂળ બંગાળી સાથેના સંબંધ વાર્તા “સંન્યાસી” ના નારાયણ શુક્લરાત્રીમાં કહેલા ભાષાન્તરની સમાલોચના લેતાં સદગત નરસિંહરાવ ૧૮૮૯માં લખે છે:

અત્યારસુધી ભાઈ નારાયણે બહુધા સાક્ષાત્, ઉપદેશ આપનારા ગ્રન્થો ઉપર જ પ્રમ તજ્ઞાઓ હતો. અધુરમતી અને પુરુષિકમ નાટક એ બે નાટકગ્રન્થો બાદ કરતાં, પરોક્ષ રીતે ઉપદેશ આપનાર નાટક વાર્તા છતાંયે રૂપના ગ્રંથમાં નારાયણ હેમચન્દ્રના આ પ્રથમ જ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથ છે. શુક્લ ગ્રંથકર્તાને વાર્તા ગ્રંથ તે શું એ વાતનો અસાધારણ પરિચય કરાવનાર આ બંગાળી વાર્તાનું ભાષાન્તર છે. (મનોમુકુર પૃ. ૧.)

અર્થાત્ નારાયણ હેમચન્દ્રે બંગાળીમાંથી પહેલાં ભાષાન્તરે કહેલાં તે વાર્તાનાં નહિ પણ ઉપદેશના ગ્રન્થોનાં.

નારાયણ ‘હું પોતે’ એ પુસ્તકમાં પોતાનું આત્મચરિત્ર લખેલું છે, તેનો પહેલો ભાગ જ પ્રસિદ્ધ થયો છે અને તેમાં તે પોતે સુરોપ જ્યા નીકળ્યો ત્યાં સુધી પોતાનું આત્મજીવન લાવે છે. ઉવડના પ્રકરણમાં પોતે લખેલાં પુસ્તકોની યાદી મૂકી છે જે સમયાનુક્રમે આપેલી હશે એમ જણાય છે. તેમાં ઉપર જણાવેલ અદ્ભુતની નાટક અને પુરુષિકમ નાટક અનુક્રમે ૨૭ અને ૨૮મું અને સંન્યાસી ૪૦મું પ્રકાશન છે. તેનાં શરૂઆતનાં પ્રકાશનો પ્રાર્થનાવહી, ધર્મદીપિકા જેવાં ધર્મવિપયક છે. તે પછી કેટલાંક ઉપનિષદો વગેરેના સારનાં છે, અને પછી બ્રાહ્મ ધર્મનાં છે.

‘હું પોતે’ વાંચતાં જણાય છે કે નારાયણને નાનપણમાંથી પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ થયું જગજો હતો. આ પુસ્તક અત્યારે દુર્લભ છે, તેથી જરા લંગાણુથી એમાંથી ફેરો ઉતારું છું: મારો ક્રમ પહેલાંનાં જોયો ચાલતો હતો. હું દરરોજ સવારે ડા. વાગે ખાઈને ધરમાયો નીકળીને, કોઈ વખતે પાકરીને ત્યાં, તો કોઈવેળાએ બીજા કોઈ વિદ્વાનને ત્યાં જતો હતો, કોઈ કોઈ વખતે પેલા મેજાદ ગોવિંદને ત્યાં વાંચવા જતો. ગોવિંદ મેજાઈને બહુ પુસ્તકોની માહિતી હતી, તેથી તેને ત્યાં ગયાથી કંઈ ને કંઈ નવા પુસ્તકોની ખજાર મળતી તે તરત હું કોઈને ત્યાંથી લાવીને વાંચતો. એટલામાં વિદ્વા ખોરેકડની એળખાણ થઈ. તેણે બંગાળી ભાષામાંથી ધર્મશિક્ષણ નામનું પુસ્તક કહ્યું હતું. તે પ્રાર્થના સમાજનો મેજાઈ હતો, તેને બંગાળી આવડતું હતું. તેની જોડે બંગાળીમાંના સંબંધી વાતચીત થઈ. તેણે જણાવ્યું કે બંગાળી ભાષામાં ઘણું જ સારા પુસ્તકો છે, તેનું ભાષાન્તર યાચ તો લાભ યાય. તે અરસામાં તેણે આદિરાસ્ટ્ર અને ઈશ્વરજ્ઞાન નામના બાપુ કેરાવચંદ્ર સેતના બંગાળી ભાષાઓ મરાઠી તરફથી બદલાર પાડ્યા. તે મેં વાંચ્યા. વાંચીને તેનું ભાષાન્તર કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. તેનું મેં ભાષાન્તર પણ કર્યું. હવે તેને સુધારીને છપાવું જોઈએ, તે વિશે વિચાર કરવા લાગ્યો. આ વાત ગોવિંદ મેજાઈને કહી. તેણે મને સલાહ આપી કે મુંબઈમાં ચીના બાપમા મનમુખરામ ચુરશામ રહે છે તેને તે રેખાકોને છપાવવાની ગોઠવણ કરે તો મીઠ. તે શુભાતી રાત્રું લખે છે. તે પ્રમાણે મેં મુંબઈમાં મેં મુંબઈમાં તેમને કાગળ લખ્યો. કાગળમાં જણાવ્યું કે મેં એક આદિરાસ્ટ્ર અને ઈશ્વરજ્ઞાનનું પુસ્તક મરાઠી ઉપરથી લખ્યું છે, તેને તપાસી આપશો તો મોટો આભારી થઈશ. મેં મારો પત્તા લખ્યો તેનો જવાબ મળ્યો કે તમે મને મળજો તે પ્રમાણે હું શેઠ મોરારજી ગોઠજીદાસની વાડીમાં

ગયો, તેઓ તે વેળાએ બહારની નાની જંગલીમાં રહેતા હતા ત્યાં ગયો, પછી વાતચીત થઈ પુસ્તક લેયું, તેણે જોઈને કહ્યું કે કોઈ દક્ષિણી ગુજરાતી લાલનાર સુધારે તો ઠીક. તેણે રા. રા. વાસ્કર હારિ ભાગવતને ત્યાં લઈ જવા કહ્યું, અને મને વખતોવખત પોતાને ત્યાં આવવાનું કહ્યું, ત્યારથી હું મનસુખરામને ત્યાં વખતો વખત લઉં છું. અને તેમની તરફથી કેટલાંક પુસ્તકો વાંચવાનો લાભ મળ્યો.

*

*

*

.....હવે તે છપાવવાની ગોઠવણમાં મંડ્યો. એટલામાં ગોવિંદ મેરાઈએ કહ્યું કે અમદાવાદમાં રાવજીહાદુર ભોળાનાથ સાત્રાજી પ્રાર્થના સમાજના શ્રીમંત મેગ્ગરે છે તેના ઉપર આ ચોપડી મોકલીને સખો કે આ પુસ્તક આપના અર્ચથી બહાર પાડો તો ઉપકાર થશે. તે પ્રમાણે મેં સુધારેલી ચોપડીની સાથે કાગળ મોકલ્યો. તેના ઉત્તર થોડા દિવસ પછી મોકલ્યો અને ચોપડી પાછી મળી, તેમાં લખ્યું હતું કે તમે તે પુસ્તક છપાવો હું તેની કેટલીક નકલો લઈશ (૫. ૫૪-૫૫).

*

*

*

મેં માધવરામને ત્યાં જુના ‘વિવિધ જ્ઞાન વિસ્તાર’ નામનાં ચોપાનિયાં વાંચ્યાં તેમાં જંગળી લાખા શીખવાનું સહેલું છે એવું વાંચ્યું. તેના સ્વર અને વ્યંજન આપ્યા હતા તે જોયા. હવે શીખવાનું મન થયું. તરત મનમાં આવ્યું કે વિકૃત ખાઉકરને ત્યાં જવાથી શીખારો. તરત તેને ત્યાં ગયો, તે બહાના કાઢવા સાચાં, શીખવ્યું નહિ, મારી ઇચ્છા જાંઘાલી લાખા શીખવાની બહુ થઈ. હવે ઉપાય શો કરવો, તે વેળાએ એકદમ મનમાં આવ્યું કે બાઈજલ બધી ભાવામાં છે, તેમની મદદથી શીખાય એમ છે. તરત બાઈજલ સોસાહરીમાં જઈને મેચુના સમાચાર લીધા. પણ વંચાયું નહિ. ભાષા શીખ્યા નહિ. (૫. ૫૭)

*

*

*

એ અરસામાં હું પણ મારી ઉત્તર કરવામાં રોકાયો હતો, દરરોજ કોઈને ને કોઈને ત્યાં જઈને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતો હતો. કોઈ વખતે પ્રાર્થના સમાજના મેગ્ગરને ત્યાં, તો કોઈ વખત બાઈરીકરને ત્યાં, તો કોઈ વેળાએ મનસુખરામને ત્યાં જઈને પુસ્તકો લાવીને વાંચતો. એક વેળાએ વાસુદેવ બાબાજી નવરંગને ત્યાં સાંભળ્યું કે એક બાજુ આજ્ઞા છે તે બહુ વિદ્વાન છે, તેને મળવું જોઈએ. તે ધાર્મિક છે. પછી મેં તેનું ટેકાણું પૂછ્યું. તેઓએ ઓવળિયા તથાવ પર મોકળદાસ તેજપાળ બેરડિંગ હાઉસ બનાવવા મટે જે મોટા બંગલો લીધો છે તેમાં રહેતા હતા. પછી હું બીજે દહાડે સવારે ખાઈ પીને ચાલ્યો. આડેક વાગે હું ત્યાં પહોંચ્યો. હું બેઠી રીતે ગુજરાતી મરાઠીના ધરમાં કોઈને પણ નહિ કહેતાં ઉપર ચાલ્યો જતો હતો, તેમ હું દાર ગડીને ચોરડામાં ગયો. ત્યાં જઈને જોયું તો આશ્ચર્ય પામ્યો. એક જુવાન હુડાવાળાની સ્ત્રી મને જોઈને દોડતી નાચી ગઈ. હું કંઈ અનુમાન કરી શક્યો નહિ. મેં જઈને પૂછ્યું બાબુજી ક્યાં છે. તે વેળાએ એક ઠીંગણા, નાની મૂંગવાળા, ગૌર વર્ણના, મોટા કાનવાળા, મોટા નાકવાળા તથા મોટી આંખવાળા બાજુ બારણા તરફ આગ્યા. તેઓએ હિંદુસ્તાની બોલીને કહ્યું કે ‘આઈએ.’ હું ચોરડામાં ગયો, ચોરડામાં ખુરશી, કોચ, પુસ્તકનાં કબાટ હતાં. એક ટેબલ ઉપર કાગળ, હથમ અને ખુરશી હતી. તે ટેબલની પાસે એક ખુરશી હતી તેના ઉપર બેસવા કહ્યું. (૫. ૫૮).

*

*

*

હું બીજે દહાડે બાબુને ત્યાં ગયો. તે વેળાએ મેં જે લાહોરથી દિંદી ચોપડીઓ મંગાવી હતી, તે સાથે બાબુને ત્યાં લઈ ગયો. બાબુને મેં કહ્યું કે આ દિંદી ચોપડીઓ મેં લાહોરથી મંગાવી હતી તે બાબુએ જોઈને તરત કહ્યું કે આ મારી લખેલી ચોપડીઓ છે. પછી મેં વિચાડપદ્ધતિ, વ્યવસ્થાપદ્ધતિ, આચારદર્શ વગેરે ચોપડીઓ માગી. તરત તેમણે એક ડાકરને બોલાવીને તે પુસ્તકો મંગાવ્યાં. તે પુસ્તકોની ડિમન મેં પૂછી, બાબુએ કહ્યું કે એની ડિમન કંઈ નહિ. તમને તે સેટ આપું છું. મેં કહ્યું એના પૈસા હશે, નહિ હશે, તો મારે તેની જરૂર નથી. બાબુએ બહુ આમ્રક કર્યાં કે આ ચોપડીઓ તમને સેટ આપું છું તે હશે. મેં લાચારીથી તે પુસ્તકો લીધાં. પછી બીજા વાતચીત થઈ. પછી મેં પૂછ્યું કે કાંડે હું અહીં આગ્યો હતો ત્યારે એક છૂટા વાળો.

વાળી સ્ત્રી મને જોઈને નાકી ગઈ. તે સાચી નાકી? હું તે-ધણા માણસોને ત્યાં બસું છું પણ કાઈ મને જોઈને હસતા નથી. હું શું જતાવર છું? આતું મેં કહ્યું, ત્યારે બાણુએ જોતડામાં જઈને પેલી. છતાં વાળવાળી સ્ત્રીને મારી પાસે લાગ્યા અને કહ્યું કે મારી સ્ત્રી છે. એમ કરીને એક પુરતી ઉપર બેસાડી. તેમના મેં જરા ચહેરા જોયા. તે ચહેરા બહુ જ મૂળસુરત હતો. જરા જોઈને મેં શરમાઈને નીચું ધાડ્યું. તે સ્ત્રી કંઈ જોશી નહિ. થોડી વાર પછી તે જતી રહી. પછી બાણુ ને હું વાતે વળગ્યા. તેમાં બાણુએ ધર્મ સંબંધી વાતો કરી. તે પોતે ચર્ચવેદનું લાખાન્તર કરતા હતા તેમાંથી થોડુંક સંભળાયું. મેં ત્યાં પહેલાં જંગાળી પુસ્તકો જોયાં, બાણુએ કહ્યું કે એ જંગાળી પુસ્તકો છે. મેં કહ્યું કે હું જાણું છું. મારે તે શીખવાનું મન છે. પણ કોઈ શીખવનાર નથી. મને ક, ખ, ગોળખાતા આવડે છે તે શીખવા માટે મેં બાઈગત વેચાતું લીધું. પણ તે વાંચનાં આવડતું નથી. તમારી પાસે પહેલી ચોપડી દોય તો આપો. આવી બાણુએ આશ્ચર્ય પામીને મને કયું, કાંત્રે પહેલી ચોપડી રોપી કાઢીશ. કાંત્રે આવજો. પછી હું બીજા દહાડે પછા બાણુને ત્યાં ગયા. બીજા દહાડે મેં જાણતું નામ નવીનચંદ્ર રાય જાણ્યું. (પ. ૧૨-૧૩).

આ નવીનચંદ્ર રાયની સાથે નારાયણને ઘણો ગાઢ પરિચય થયો. સદગત નરસિંહરાવ 'સ્મરણ સુકુર'માં નારાયણ હેમચન્દ્ર વિશે લખતાં જણાવે છે કે નવીનચંદ્ર તેને પુત્રવત્ ગણતા. અને 'હું પોતે'માં નારાયણે અનેક વ્યક્તિઓ વિશે ધસાતું લખ્યું છે, ઘડીકમાં માફુ લગાડતું, થોડા જ અનુભવ ઉપરથી અભિપ્રાય બાંધી દેતો, ખરાબ અભિપ્રાય બાંધતાં પહેલાં વિચાર ન કરવો, એ નારાયણની ટેવ હતી, પણ નવીનચંદ્ર રાય અને તેમનાં પત્ની વિશે નારાયણ સર્વત્ર એક સરખાં વખાણુ જ કરે છે. જંગાળી સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઊતર્યું તેમાં મૂળભૂત આ બેનો સંબંધ છે, અને એ સંબંધ મૂળ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, બ્રાહ્મધર્મની જિજ્ઞાસાથી શરૂ થયેલો. બ્રાહ્મધર્મના માનથી આપણે તેમનું સાહિત્ય લીધું, અને ગુજરાતના કેટલાક-સાક્ષરોમાં થોડો વખત દેખાયેલી ટાગોર કેંપ પણ જંગાળ માટેનું એ જ માન સૂચવે છે.

'મન્યાસી' પછીની નારાયણે ઉતારેલ નવલકથા 'ગંગા ગોવિંદસિંહ' છે. તેનો ઇતિહાસ પણ જરા જાણ્યા જોવો છે. નારાયણ 'હું પોતે'માં લખે છે:

તે અરસામાં ગુજરાતીના અધિપતિની રા. રા. ઇચ્છાસામ સૂર્યરામની તરફથી હિંદ અને જિરાનિયા નામનું પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. તે મને તુનામદમાં દિવાન હરિદાસને ત્યાં જોવા મળ્યું હતું. દિવાન હરિદાસે મને તે પુસ્તક આપીને કહ્યું કે એક અંગ્રેજ કે જે પાછીથી મુસલમાન થયા છે એનું નામ મુસાદબેગ હતું, તે ભાવનગરમાં મનોરંજન નામનું અંગ્રેજ ચોપાનિયું કાઢતો હતો તેમાં પહાડ ઉપરના વિચાર એ નામથી તે વિષયો આપતો હતો તેનું લાખાન્તર છે. એસક તેમાં કેટલોક સુધારો વધારો કરીને હાલના લોઈ રીપનની સાથે બધું મેળવ્યું છે. તેથી મેં તે પુસ્તક વાંચ્યું.

એ પુસ્તક 'રાસત ગોક્તારે' પછું જ વખોડ્યું હતું, તેમાં લખ્યું હતું કે એ પુસ્તક રાજ્યનીતિ વિરુદ્ધ છે. તેમાં કિતુરી લખાણ છે વગેરે ઘણું લાંબું વિવેચન કર્યું હતું.

હું જ્યારે રાજકોટમાં રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામની પાસે મારા વિષય સુધારવા ગયો હતો ત્યારે નવલરામે 'ગુજરાત રાજાધન'માં 'હિંદ અને જિરાનિયા'ને ધણું વખાણ્યું હતું. તેનું બહુ જ ઉત્તમ વિવેચન કરીને રા. રા. ઇચ્છાસામની બહુ તારીફ કરી હતી.

'રાસત ગોક્તાર'માંના વિચારો ઉપરથી મુંબઈ 'ટાઈમ્સ' તેનું લાખાન્તર કરીને પોતાના પેપરમાં આપતો હતો, કાંત્રે આઈફીલ્ડના ધ્યાનમાં 'ગુજરાત રાજાધન'નો વિચાર કહ્યો. તેથી તેમણે રા. રા. નવલરામ ઉપર તેની કેફિયત માગી. તે બેજાણે હું ત્યાં જ હતો. આથી નવલરામ કંઈક ગભરાયા અને પછી તેમને લખ્યું. તેનું કંઈ પછી શું થયું તે હું જાણતો નથી.

હું મુંબઈમાં રહેતો હતો, ત્યારે મેં રા. રા. ઇચ્છાસામ સૂર્યરામને જંગાળીમાં તેના કરતાં પણ સખત કાલંબરી લખાવણી છે એમ કહ્યું ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે, એકનું લાખાન્તર કરીને આપો. તે પ્રમાણે મેં

અમરત્વ તણી ઘોર શીત અધારી રાત્રિના
અનંત યુગ વીત્યા, શું બહાણું વાશે નહિ કદા ?

મર્ત્યત્વ દેઈ જગના સહુ જીવને તે
મૂક્યો પ્રભુ અમર એક મને કરી કાં ?
ઉભો અધોર વનનો જાની તારા ઉંચો,
ઈંધું છતાં જાની શકું નવ લેશ નીચો.

વાધ્યા ભારો શિર લીલ સમા જીવના, કાળ બહેને
ઝીલી, ઉભી નિરસ જાની હું આથડું કેા શિલા શો;
નાવીન્દ્રે ના કંઈ પણ મળે, મિત્ર કેા ના સમાજો,
ગોષ્ઠી કેાની સહ કરી, કરું ઘોરતા દૂર મારી ?

જુઠ્ઠી આશે ક્ષિતિજ પટમાં મૃત્યુનો વાસ માની,
દોડી દોડી અગણિત યુગોથી ગયો છેક થાકી.
રે, રે, તો'યે ક્ષિતિજ કંગલું એક ના પાસ આવે,
આઘે નાસે ક્ષિતિજ હસતી મૃત્યુ મીઠું છુપાવી.

દિગન્તની ઝાલર લે ઉપાડી
છુપેલ પેલી ગમ મૃત્યુ માડું
હું દેખવા વર્ષ હજાર દોડ્યો.

છેદું ના લેશ ભાગ્યું, પણ ક્ષિતિજ તણી ઝાલરો જ્યાંની ત્યાં:રહી
ઝાલે, ઝાલે હસીને: “નહિ નહિ તુજને મૃત્યુ એ દેખવા દો.”

ઉલેચી ઉલેચી નિશદિન કરોડો રહી ગઇ
કરોડે આ મારી પણ ન મુજ આયુધ્ય-‘દધિ તો
તસૂ ઝોછી થાતો; નવ દુઃખ દવે ચે ધગધગી
વરાળોના રૂપે પણ ઉઠી ઉભો એ લવ થતો.

રે હાય ! કેા પવન, પાવક, પાણી, વજ
તોડી શકે ન મમ જીવણ દેહ-વસ્ત્ર;
નિષ્ક્રિય હું, જીવન છે મુજ ખાલી જોખું,
ચે ગાજલું અતળ કાળ હું વ્યર્થ જોખું.

છે મૃત્યુ કાટહરણી ભવની સરાણુ,
ને એવણા મરણમાં જ વિકાસ કેરી;
સેવા, સ્વલોગ સમ ઉત્તમ સિદ્ધિઓમાં
મોખું સદાય અમરત્વ પડે અરે રે !

વદે અશ્વત્થામા દ્રવિઃ-જિલું હું ના, મર્ત્ય જીવતા,
મરેલો હું, મારાં દુઃખ દવ થયાં માપ અમર.

લગ્નની નવી પ્રથા

પ્રભુદાસ બાહુભાઈ પટવારી
બી. એ., એલએલ બી.

આ દેશમાં અનેક કોમો અને જ્વતો અસ્તિત્વ ધરાવતી હોઈ લગ્નનાં રીત-રિવાજ, વિધિ, કાયદા અને તેના અંગેનાં પરિણામો પણ ભિન્નભિન્ન છે. હિંદુ, જૈન, મુસલમાન અને જુદાં ધર્મમાં માનનારાઓ માટે લગ્નનો ઘડેલ કાયદો નથી. પરંતુ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો અને સિદ્ધાંતોમાંથી કાયદાએ તેના પ્રકાર અમુક સ્વરૂપમાં નિશ્ચિત કરેલા છે. ત્યારે પારસીઓ, ખ્રિસ્તીઓ, શીખો અને મલગારની અમુક જાતિઓના લગ્નના ખાસ કાયદાઓ ઘડવામાં આવેલા છે. લગ્નનો વિષય એટલો બધો વિસ્તૃત છે કે તેના ઉપર અનેક પુસ્તકો લખાયાં છે અને લલિપ્યમાં લખાશે, પરંતુ આ લેખનો હેતુ હાલમાં બહુ ચર્ચાસ્પદ બનેલ લગ્નની નવી પ્રથા—રેપેશિયલ મેરેજ એક્ટ અનુસારના લગ્ન અંગે થોડી સ્પષ્ટતા કરવાનો હોઈ તે વસ્તુના મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર જ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે.

રેપેશિયલ મેરેજ એક્ટ ચતાં પહેલાં હિંદમાં હિંદુઓમાં પ્રવર્તી રહેલ લગ્નપ્રથા શી હતી તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવાનું અરથાને નહિ ગણાય. હિંદુલગ્ન એ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેનો કરાર નથી, પરંતુ એક ધાર્મિક ગ્રંથકર છે એ વાત તો જાણીતી છે. ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાને યોગ્ય ન્યાય જનવાને માટે ધર્મશાસ્ત્રો લગ્નને એક અગત્યની ફરજ ગણે છે. અવિવાહિત સ્ત્રી પુરુષને ધર્મની અમુક પ્રધાન ક્રિયાઓ કરવાનો પ્રતિબંધ હોવાથી લગ્નપ્રથાને પવિત્ર ફરજ લેખવામાં આવેલ છે. લગ્નગ્રંથંધને કાયમનો સ્થાપિત સંબંધ ગણવામાં આવેલ છે. ધર્મોત્તર, ન્યાતબદ્ધાર કે એવાં કોઈ પણ કારણો આ લગ્નનો અંત લાવી શકે નહિ. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં લગ્નના અનેક પ્રકારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે પરંતુ તેમાંના આદ્ય અને આશુરી સિવાયના બીજા પ્રકારો પ્રચલિત રહ્યા નથી. બહુ લગ્ન પહેલાં આદ્યણોનાં લગ્ન માટે જ યોગ્યભેદનું હતું પરંતુ વખત જતાં તે દરેક વર્ષ માટે સ્વીકારાયું છે. કન્યાવિક્રયવાળા લગ્નને આશુરી પ્રકાર કહેવામાં આવે છે.

હિંદુ લગ્નમાં મુખ્ય પ્રશ્ન જાતિનો છે. જુદી જુદી જાતિના સભ્યો પરસ્પરમાં લગ્નસંબંધ થોજી શકે નહિ અને તે વસ્તુને કાયદાએ પણ સ્વીકારી છે. એક જાતિના સભ્યનું બીજી જાતિવાળા જોડેનું લગ્ન યોગ્ય ગણાતું ન હતું પરંતુ સમયના પ્રવાહમાં અનુલોભ લગ્નને અત્યારના હિંદુ કાયદાએ માન્ય કરેલ છે. એ લગ્નમાં ઉચ્ચ કોમનો પુરુષ નીચી ગણાતી જાતિની કન્યા સાથે વિવાહસંબંધ જોડી શકે: દા. ત., દ્વિત્રિય પુરુષ વંશ્ય કન્યા સાથે, આદ્યણુ શુદ્ર સાથે વગેરે; ત્યારે ઉચ્ચ જાતિની કન્યા જીતરતી પંક્તિ સાથે જોડાઈ ન શકે. જેમકે, એક નાગર કન્યા વણિક શુદ્રસ્ય સાથે અથવા આદ્યણુ દ્વિત્રિય સાથે પરણે તે લગ્નને પ્રતિલોભ લગ્ન કહેવાય છે અને હિંદુ કાયદો આ લગ્નને માન્ય રાખતો નથી અને લગ્નસંબંધ અંગે સંતતિ-ત્વારણાદક-ભરણુપોષણ વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા હોવાથી પ્રતિલોભ લગ્ન અસાધ્ય બનેલ છે.

જે કે આંતરજાતીય લગ્ન વિષે સૈકાઓથી બે મતો ચાલ્યા આવે છે. કહેવાતા સનાતની મતથી આપણે સુપરિચિત છીએ. ન્યારે બીજા બાબુ અમુક પ્રમાણે, જેવાં કે શતપથ-બ્રાહ્મણ, ઐતરેય-બ્રાહ્મણ, કૌશીતકી-બ્રાહ્મણ તથા સ્મૃતિ અને ધર્મસૂત્રોમાં આવાં લગ્ન યથાનાં ધણાં દૃષ્ટિા દેખાઈ આવે છે તેમ ઘણા ઐતિહાસિક લેખો, તાત્ત્વપત્રો તેમ સંસ્કૃત જૂના વાર્તામયમાં આવાં લગ્નો અબાધિત ન હતાં તેવા દાખલાઓ ઠીકઠીક સંખ્યામાં જણાઈ આવે છે. આજે તો આંતરજાતીય લગ્નના વિષયમાં એટલી બધી પ્રગતિ થઈ છે કે એ વિષે અહીં લખવું જરૂરનું નથી. ગયા વર્ષે ડૉ. લગવાનદાસે વડી ધારાસભામાં આવાં લગ્નોને કાયદાથી સ્વીકૃત બનાવવા એક બીલ પણ મૂક્યું, પરંતુ જ્યાં સુધી એ કાયદાનું સ્વરૂપ નહિ હે ત્યાં સુધી આંતરજાતીય લગ્નને સમાજમાં અપનાવવાને માટે રોશિયલ મેરેજ એક્ટ જ એક સાધન છે.

હિંદુ લગ્ન અને લગ્નના અંગેના પ્રશ્નો માટે આજનો સમાજ પ્રગતિકારક સુધારાઓ માગી રહ્યો છે અને આ દિશામાં શ્રી હરવિલાસ સારડા, ડૉ. દેશમુખ, શેઠ ગોવિંદલાલ, શ્રી. લીલાવતી મુન્શી અને શ્રી ભોગીલાલ લાલાએ જે શુભ પ્રયાસો આદર્યા છે તે વહેલી તકે સફળતા પ્રાપ્ત કરે એવી આશા રાખીએ.

હિંદુ લગ્નની પરિસ્થિતિમાં ગયા સૈકામાં સ્થપાયેલ બહો સમાજના અનુયાયીઓએ સુધારો કરવાને ઠીક જાહેરમત ઉઠાવી હતી. બહો સમાજે હિંદુ ધર્મમાં પશ્ચિમની થોડી થોડી વસ્તુઓનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરેલા અને લગ્નના પ્રશ્નમાં તો બહો સમાજની માન્યતા મુરોપિયન લગ્નના રીતરિવાજને પ્રહણ કરી લેવાની હતી. લગ્નને એક પવિત્ર સંસ્કાર તરીકે નહિ પરંતુ એક કરારરૂપે ગણી તેમણે લગ્નસંબંધ યોજવા માંડેલા અને તેમના ખૂબ આદોલન અને ઉઠાપોહ પછી સને ૧૮૭૨માં રોશિયલ મેરેજ એક્ટ ઘડાયો. તે વખતે આ કાયદો ધર્મમાં માન્યતા ધરાવતા ન હોય તેજોને જ માટે હતો; એટલે કે તે કાયદા પ્રમાણે લગ્ન કરનારાઓને પોતે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી વગેરે ધર્મમાં માનતો નથી તેનું પ્રથમ નિવેદન કરવું પડ્યું હતું. પરંતુ રોશિયલ મેરેજ એક્ટ દ્વારા આંતરજાતીય અને આંતરકોમીય લગ્નને કાયદેસર રૂપ મળ્યું તે વસ્તુ લગ્નના ઇતિહાસમાં એક ક્રાંતિકારક બનાવ ગણી શકાય.

સને ૧૯૨૩માં આ કાયદામાં ખૂબ જ મહત્ત્વનો ફેરફાર થયો અને તેમાં ઉપર પ્રમાણે જાહેરાત કરવાનું કાઠી નાખવામાં આવ્યું, એટલે કે હિંદુ, બુદ્ધ, શીખ અને જૈન ધર્મ પાળનારાઓ ધર્મની માન્યતા છોડ્યા સિવાય આ કાયદા હેઠળ લગ્નસંબંધ બાંધી શકે. પરંતુ પારસી, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, ચલુદી વગેરેને આ કાયદાના આશ્રય નીચે લગ્નના રજિસ્ટ્રાર સમક્ષ નિવેદન કરવું પડે. આ વાત દૃષ્ટાંતથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. બે હિંદુઓ અથવા બુદ્ધ, શીખ કે જૈન કે આ ચારમાંનાં ગમે તે જુદી કોમનાં ઓપુરુષ પોતાનો ધર્મ રાખીને પણ આ કાયદા હેઠળ પરસ્પર સાથે સંબંધ બાંધી શકે; ન્યારે એક હિંદુ કે શીખ પુરુષ જો મુસલમાન કે પારસી સ્ત્રી સાથે લગ્નસંબંધ કરવા ઇચ્છા ધરાવતો હોય તો પોતે પોતાના ધર્મમાં માનતા નથી તેવી જાહેરાત કરવી પડે. હમણાં જ અઢાબાદમાં શ્રી શ્યામા નહેરૂના એક મુસ્લિમ ગૃહસ્થ સાથે થયેલ લગ્નમાં બન્ને પક્ષકારો આવું નિવેદન કર્યા બાદ લગ્નગ્રંથીથી જોડાયાં હતાં. આ રીતે આ લગ્નનો કાયદો અત્યારની સ્થિતિમાં ઘણો આગળ પડ્યો અને સુધારક કદી શકાય અને તેના આશ્રય હેઠળ આંતરજાતીય અને આંતરકોમીય લગ્નોને ખૂબ જ સુગમતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે નિઃસંક છે.

હવે હિંદુ લગ્ન અને આ કાયદા હેઠળના લગ્નમાં શા શા તફાવત છે તે તપાસીએ. અને લગ્ન બાદ પરિણમતા અગત્યના પ્રશ્નોને તેની શી અસર થાય છે તે પણ જરા ઝીણવટથી જોઈએ.

લગ્ન કરતાં પહેલાં જે અગત્યની સરતોનું સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ કંડક પાલન માગે છે તે ખાસ નોંધપાત્ર છે. પહેલાં તો એ કે પરણનારનો પતિ કે તેની પત્ની જીવતા હોવાં ન જોઈએ એટલે કે બંનેમાંનું કોઈ પરણેલું હોવું ન જોઈએ. વિધુર કે વિધવા પરણી શકે. હિંદુ કાયદા હેઠળ બહુ પત્નીત્વની છૂટ છે. જ્યારે અહીં આ એકપત્નીત્વના સિદ્ધાંતને બહુ જ આવશ્યક તત્ત્વ લેખવામાં આવ્યું છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં બહુ ચર્ચારપદ અનેક શ્રી મનુભાર્તિ-વિનોદિની લગ્નનો ઉલ્લેખ કરવાનું અને અસ્થાને નહિ ગણાય. શ્રી મનુભાર્તિનાં પત્ની હયાત હતાં એટલે શ્રી વિનોદિની જોડે લગ્નસંબંધ યોગ્યતાં પહેલાં તેમને ખૂબ જ મુશ્કેલી નડેલી હશે અને મંથન કરવું પડ્યું હશે. હિંદુલગ્નના નિયમો અનુસાર નાગર કન્યાનાં વણિક યુવક સાથેનાં લગ્ન પ્રતિલેખ પ્રકારનાં હોઈ પ્રતિબંધિત ગણાય, તેમ પ્રથમ પત્ની હયાત હોવાથી સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ પ્રમાણે લગ્ન કરવાનું અસક્ય થાય; પરંતુ તેમની મદદે સને ૧૯૦૯માં શીખો માટે થયેલ આનંદ મેરેજ એક્ટ શોધી કાઢવામાં આવ્યો. આનંદ લગ્નની વિધિ શીખોની છે. તેમના ત્રીજા ગુરુ ચમરદાસ સાહેબે આ વિધિ પ્રચલિત કરેલી. હિંદુ લગ્નવિધિ ભૂતિપૂજક પ્રકારની હોવાથી આ જુદી પ્રથા યોગ્યતામાં આવેલી. તેમાં તદ્દન સાદાર્થ અને સરળતા છે. 'આનંદ' કે 'શીખ' શબ્દની ચોક્કસ વ્યાખ્યાના અભાવે તે કાયદો ધડનારા-ઓના મગજમાં પણ નહિ હોય તેવો ઉપયોગ ઉપરના કિસ્સામાં થઈ ગયો. અને તેવી જ રીતે એક હયાત પત્નીને જિલી રાખી લગ્ન કરવાની પૂરેપૂરી સરળતા હમણાં ૧૯૩૭માં થયેલ આર્થ મેરેજ વેલીડેશન એક્ટ કરી આપે છે. તે કાયદામાં પણ આર્થસમાજિસ્ટની વ્યાખ્યા જ નથી એટલે ગમે તે સ્ત્રીપુરુષ લગ્ન પૂરતાં આર્થસમાજ જનીને આ કાયદાનો લાભ ઉઠાવી શકે છે. તાજેતરમાં જ અઢાયાદમાં એક હયાત પત્ની હોવા છતાં સિવિલિયન શ્રી લાલનપ્રસાદ સીંગે આ કાયદાના આશ્રય હેઠળ એક સુસિદ્ધિત ગુજરાતી બહેન મનોરમા મહેતા સાથે લગ્ન બીજાનાં. જે કાયદાઓ કંઈક શુભ અને કન્યાણુકારી હેતુ માટે યોગ્યથેલા હોય છે તેમનો પણ કેવો મનદાવતો ઉપયોગ કરી લેવામાં આવે છે તે આથી જણાશે. બહુપત્નીત્વ અટકાવવાને તાત્કાલિક પ્રબંધ થયો જોઈએ એ જાતનો પેકાર આજે સર્વે દિશાઓમાં થઈ રહ્યો છે અને એ આનંદની વાત છે કે એનો પડયો તાજેતરમાં જ શેઠ ગોવિંદલાલ શિવલાલે કોલિન્સલ ખોદે એટમાં મૂકેલ ખીલમાં સ્પષ્ટ છે. તે ખીલથી આવા ખીજા લગ્નને રદ બાતલ ઠરાવવામાં આવશે. જે કે આ બાબતમાં અમુક મર્યાદાઓ અને મુશ્કેલીઓ આગળ ધરવામાં આવે તેવો સંભવ છે પરંતુ તેથી આવા કાયદાની અનિવાર્યતા જરા પણ ઓછી થતી નથી. તેનો રસ્તો તો ખાસ સંજોગોમાં છૂટાછેડાથી નીકળી શકે અને તેનો પ્રબંધ કરવાનું પણ ડો. દેશમુખે ઉપાડ્યું છે. આ વિષે જરા આગળ ઉપર જોઈએ.

ખીજા અગત્યની બાબત એ છે કે સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ અનુસાર પરણનાર ઓપુરુષની ઉંમર ૨૧ વર્ષની હોવી જોઈએ. તેથી નાની ઉંમરવાળા માટે માળાપની સંમતિ આવશ્યક છે. વળી લગ્ન પરણનારના ધર્મ અને રીતરિવાજ અનુસાર સંગોત સંપિંડ (Consanguinity Affinity etc)ની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય ન હોવું જોઈએ.

હિંદુ લગ્નમાં જે લાંબી વિધિ—હોમ, સપ્તપદી વગેરે છે તેવું આમાં કંઈ પણ નથી. લગ્નતિથિના પંદર દિવસ અગાઉ પરણનારાઓમાંથી ગમે તે એકે લગ્નના રજિસ્ટ્રારને નોટિસ આપવાની હોય છે. તે નોટિસ જાહેરપ્રગ્ન માટે ખુલ્લી હોય છે અને તેમાં બંનેનાં નામ વય ઠેકાણું અને અવિવાહિત સ્થિતિ વિષે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવો પડે છે. નોટિસ અને લગ્નદિન વચ્ચે પંદર દિવસનો સમય રાખવાનો ઉદ્દેશ લગ્નની વિરુદ્ધ કોઈને યોગ્ય કારણસર વાંધાઓ મૂકવા હોય તો તે માટે પૂરતો સમય આપવાનો છે.

લગ્નદિને રજિસ્ટ્રાર સમક્ષ વરવધૂએ ત્રણ સાક્ષીઓની રૂબરૂમાં ઉપર જણાવ્યા અનુસારની શરતો માટે પ્રતિજ્ઞા લેવાની હોય છે. પરણનારે “હું... ..તમે... ..ને મારા કાયદે-સરનાં પત્ની (કે પતિ) તરીકે સ્વીકારું છું ” તેવું નિવેદન કરવાનું હોય છે. રજિસ્ટ્રારની ઓફિસમાં લગ્ન કરવાની પાંચ રૂપિયાની શ્રી આપવી પડે છે જ્યારે ઘેર લગ્ન કરવા માટે રૂપિયા પંદરની શ્રી છે. ઉપરની વિધિ અથવા બાદ રજિસ્ટ્રાર તેમની ચોપડીમાં લગ્નનું પ્રમાણપત્ર લખે છે અને આ પ્રમાણે ૫ થી ૧૦ મિનિટમાં લગ્નવિધિ પૂરી કરી રજિસ્ટ્રાર યુગલના લગ્નને વિધિપૂર્વક થવાની જાહેરાત કરે છે.

હમણાં હમણાંમાં રેપેશિયલ મેરેજ પછી તરત જ વરકન્યા વૈદિક વિધિ અનુસાર પણ લગ્નક્રિયા કરે છે. આ વસ્તુ અમુક અંશે સ્વાસ્થ્યપદ છે અને તેનાં પરિણામો શંકાસ્પદ છે. એક પક્ષની માન્યતા એવી છે કે રેપેશિયલ મેરેજ એકટવાળા લગ્નની પહેલાં કે પાછળ વૈદિક વિધિના લગ્ન થઈ શકે; જ્યારે ઘણાનો અભિપ્રાય તેથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે.

પહેલાં તો આપણે એક સ્ત્રીપુરુષ રેપેશિયલ મેરેજ કરે તેનો દાખલો લઈએ. આ લગ્ન બાદ વૈદિક વિધિથી તેઓ લગ્ન કરે તો કાયદાની દૃષ્ટિએ શી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય તે તપાસીએ. હિંદુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોતાં રજિસ્ટ્રેશન લગ્ન એ યોગ્ય લગ્ન નથી કારણ કે હોમ-સપ્તપદી વગેરે વિધિ વગરના લગ્નને શાસ્ત્ર પ્રમાણ્યુત માનતું નથી અને તેથી યુગલ અપરિણીત લેખાય છે અને આથી લગ્નગ્રંથિમાં ફરી જોડાવાને શાસ્ત્ર રજા આપે છે. જો આ દૃષ્ટિગિંદુ સ્વીકારવામાં આવે તો શાસ્ત્રોક્ત લગ્ન યોગ્ય ગણાય અને તેથી વરવધૂ અલંકાર લગ્નગંધનમાં જોડાય છે. પરંતુ આ દલીલની વિરુદ્ધ એક શ્રી મરાઠેનું એમ કહેવું છે કે આ બાબતમાં હિંદુ કાયદો હિંદુ શાસ્ત્રને અક્ષરશઃ અનુસરતો નથી. હિંદુ કાયદામાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પરિણીત સ્ત્રી એક લગ્ન બાદ બીજાં લગ્ન કોઈ પણ ઝંજીરોમાં ફરી શકે નહિ. આથી રજિસ્ટ્રેશન લગ્ન પછીનું બીજાં લગ્ન કાયદેસર કેવી રીતે કરે ? પરિણીત સ્ત્રીનું સ્થાન આ લગ્નમાં મોટા અંતરાયરૂપ નીવડે છે. વળી રેપેશિયલ મેરેજ એકટની કલમ ૧૯ જણાવે છે કે આ કાયદા જાહેર સ્થેલ લગ્નની યોગ્યતાને આ કાયદો કંઈ પણ અસર કરશે નહિ, તેમ લગ્નની બીજી કોઈ પણ પ્રથાને સીધી કે આડકતરી રીત અડકશે નહિ. પરંતુ જો આવી કોઈ પ્રથાની યોગ્યતાનો પ્રશ્ન ઊભો થશે તો આ કાયદો પસાર થયો નથી તેમ ગણી આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં આવશે. આ કલમ જેટલી સીધી જણાય છે તેટલી જ આંટીચૂંટી ભરેલી છે. શાસ્ત્રોક્ત લગ્નની પ્રથાની યોગ્યતાનું નિરાકરણ કરવામાં રેપેશિયલ મેરેજ એકટ પસાર થયો નથી એમ ગણીએ તો નિવેડા એવો આવે કે રજિસ્ટ્રેશન લગ્ન પછી સ્થેલ વૈદિક લગ્નની યોગ્યતા કાયદેસર છે.

ન્યારે બીજી દલીલ એ છે કે ધર્માચેક્ષ કાયદો કેમી-કાયદાની ઉપરવટ થઈ જાય છે. રોશિયલ મેરેજ એક્ટ હિંદુ કાયદાના અમુક પ્રમાણોને રદ કરે છે પરંતુ તેના હેતુ હિંદુ કાયદાની બધી વસ્તુઓને ઉઝારી મૂકવાનો નથી. તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય તો આંતરજાતીય લગ્નોને સ્વીકારવાનું છે. હવે પહેલાંની ચર્ચાનો સાર જોતાં શાસ્ત્રીકત લગ્ન યોગ્ય ગણીએ તો પક્ષકારોની શી સ્થિતિ થાય! પહેલું લગ્ન અલેક્ષ નથી-તેમાં અમુક સંજોગોમાં છૂટાછેડા વગેરેને અવકાશ છે ન્યારે વૈદિક લગ્નની ધૂંસરીમાંથી કાયદો કોઈને છોડાવી શકતો નથી. શ્રી મદવની દલીલ એવી છે કે વૈદિક લગ્ન કરતાં ધર્માચેક્ષ કાયદાવાળું લગ્ન જોરદાર હોઈ પહેલું બીજામાં લુપ્ત થઈ જાય છે. નરમાશની કક્ષા જો વિચ્છેદની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો વૈદિક લગ્ન વધારે સંગીન અને બલિષ્ઠ છે. જો કે કોઈ કાયદામાં આ બે પ્રકારનાં લગ્નોમાં કયું ચંદિયાતું અને કયું ઊતરતું તેનું જાણવવામાં આવેલ નથી. આવા સંજોગોમાં સુધારક દૃષ્ટિબિંદુથી રજિસ્ટ્રેશન લગ્ન કરનારાંઓ બીજાને ખુશ કરવા વૈદિક વિધિ અનુસારનાં લગ્નને યોગ્ય જોઈને કે નામનું લગ્ન ગણી નમતું મૂકે છે તે યોગ્ય નથી. ભવિષ્યમાં તેમાંથી શાં પરિણામો ઊભાં થશે તે તદ્દન અચોક્કસ છે.

.. પ્રથમ વૈદિક લગ્ન કર્યા બાદ રોશિયલ મેરેજ ચર્ચ શકે કે કેમ તે પ્રશ્ન હવે તપાસીએ. એક્ટની બીજી કલમમાં જણાવેલ છે કે આ લગ્ન કરતી વખતે બેમાંનાં એકનાં પણ પતિ કે પત્ની હયાત હોવાં ન જોઈએ. વળી પરણનારને રજિસ્ટ્રાર પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવાની હોય છે કે ‘હું અપરિણીત છું.’ ગમે તે શુભ આશયથી કે સહેલુકે આવી પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો પણ કાયદાની બારીકાઈમાંથી વિમુક્ત થવાની અપેક્ષા રાખવી તે તદ્દન અસ્થાને છે અને સહેજે જ ફોજદારી ચુનાને પાત્ર બની જવાય છે. વળી આવાં લગ્નને કાયદો સ્વીકારતો પણ નથી.

હવે આપણે રોશિયલ મેરેજ અને હિંદુ લગ્નનાં પરિણામો જોઈએ. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે હિંદુ કાયદા હેઠળના લગ્નમાં પુરુષને ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પરણવાની છૂટ છે ન્યારે રોશિયલ મેરેજ બહુપત્નીત્વનું વિરોધી છે અને ફરી પરણનાર ફોજદારી ચુનાને પાત્ર બને છે. બીજો અગત્યનો તફાવત વારસાહક અંગેનો છે. હિંદુ કાયદા મુજબ એક પુરુષ પોતાની પાછળ પત્નીને મૂકી ચુજરી જાય તો સ્ત્રીને ભરણપોષણ અને રહેઠાણના જ હક્ક છે. જો કે આ હક્કો હમણાં ડો. દેશમુખના કાયદાથી વધુ વિસ્તૃત બન્યા છે. સ્ત્રીને સંયુક્ત કુટુંબની દયા ઉપર જીવવાનું નથી રહેતું. પોતાના પતિનો જોડલો લાગભાગ હોય તે જુદો પડાવી પોતાના જીવન દરમિયાન તેનો ઉપભોગ કરવાની અનુકૂળતા આ નવા કાયદાએ ફરી આપી છે. રોશિયલ મેરેજ એક્ટ હેઠળ લગ્ન કરનાર પક્ષકારોમાં વિધવા સ્ત્રી એકલી હોય તો તે મિલકતની સંપૂર્ણ વારસ બને છે અને પુત્રપુત્રીઓ હોય તો સ્ત્રીને ૩ ભાગ મળે છે અને બાકીનો ભાગ પુત્રપુત્રીઓને સરખે હિસ્સે વહેંચવામાં આવે છે. જો પતિને ભાઈઓ હોય તો સ્ત્રીને ૩ ભાગ અને ભાઈઓને બાકી રહેલા ભાગમાંથી વહેંચી લેવાનું હોય છે.

હમણાં આ વિષયમાં એક એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે કે હિંદુ કાયદા હેઠળ પુરુષ મૃત્યુ પહેલાં પોતાની બધી મિલકત કોઈ સંજોગોમાં સ્ત્રીની સાથે અણબનાવ થતાં બીજાને વીસથી બક્ષિસ ફરી આપે તો પણ તેની વિધવાને યોગ્ય ભરણપોષણ અને રહેઠાણનો અર્થ કરવાનું કાયદામાં નિર્માણ કરેલ છે; મિલકત લઈ જનારને યોગ્ય ગોઠવણ કરવી જ પડે; ન્યારે

સ્પેશિયલ મેરેજ એકટથી પક્ષકારને આ બાબતમાં ઇડિયન સક્સેશન એક્ટ લાગુ પડતો હોઈ પુરુષ વીલ કરી સ્ત્રીને નિરાશ્રય અવસ્થામાં મૂકી દે. પરંતુ આ વસ્તુ ખરી નથી. સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ અનુસાર લગ્ન કરનારાંઓને ફક્ત વારસાના પ્રશ્નોમાં જ ઇડિયન સક્સેશન એક્ટ લાગુ પડે છે. વળી ઉપરની વાત સ્વીકારીએ તો પણ ઇડિયન સક્સેશન એક્ટના ત્રીજા શેડ્યુલમાં આ બાબત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. તેમાં મિલકત વીલથી આપી દેનાર હિંદુ પોતાના કુટુંબીના લગણુપોષણના હક્કને નાણુદ કરી શકે નહિ તેમ ચોખ્ખું જણાવવામાં આવેલ છે. સ્પેશિયલ મેરેજ એકટથી હિંદુ, હવે હિંદુ મંત્રી જતો નથી અને તેની સ્ત્રીના એક હિંદુ વિધવા તરીકેના બધા હક્કો કાયમ રહેતા હોવાથી સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ તે હક્કને ઉડાડી દઈ શકે નહિ.

હવે માનીએ કે સંયોગવશાત્ સ્ત્રીપુરુષનાં જીવન દરમિયાન બંને વચ્ચે કંઈકો થાય તો જોડણા હક્કો સ્ત્રીને હિંદુ કાયદો આપે છે તે બધા હક્કો આવાં લગ્ન કરનાર સ્ત્રીને પણ લભ્ય છે.

લગ્નવિચ્છેદના પ્રશ્ન અંગે પહેલાં સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટને બહું વગોવવામાં આવતો. ન્યારે આવાં લગ્ન થાય છે ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે છૂટાછેડાને લવિષ્યમાં રથાન રહે તે માટે આવાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં છે અને આવા પ્રચારથી આવાં લગ્નને અમિય અને મર્યાદિત બનાવેલ છે. અમુક સંજોગોમાં છૂટાછેડા સિવાય હવે ચલાવી નહિ શકાય તેવો દરેક વિચારશીલ વ્યક્તિતો આજે દૃઢ વ્યભિચાર છે અને છૂટાછેડાના પ્રશ્નને કાઈથી અવગણી શકાશે નહિ. સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ હેઠળ પરણનારાંઓને છૂટાછેડા મેળવવા એ કંઈ સાલ સહેલી વાત નથી. સને ૧૮૬૯માં ખ્રિસ્તીઓને માટે કરવામાં આવેલ છૂટાછેડાનો કાયદો આ લગ્નના પક્ષકારને લાગુ પાડવામાં આવેલ છે. તે કાયદામાં કયા સંજોગોમાં લગ્નવિચ્છેદ પ્રાપ્ત કરી શકાય તે જોઈએ.

(૧) કાઈ પણ પતિ પોતાના લગ્ન બાદ તેની પત્નીએ પરપુરુષ જોડે વ્યભિચાર કર્યો હોય તો કોર્ટમાં જઈ લગ્નવિચ્છેદ માગી શકે.

(૨) કાઈ પણ પત્ની પોતાના લગ્ન બાદ તેના પતિ—

(ક) નજીકનાં સગાં સાથે વ્યભિચાર કરે; અથવા

(ખ) ખીજ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી જનાકારી કરે; અથવા

(ગ) વ્યભિચાર કરે અને યોગ્ય કારણ વિના બે વર્ષ કે વધારે સમય માટે પત્નીત્યાગ કરે; અથવા

(ઘ) બળાકાર, અકુદરતી વ્યભિચાર કે પરબુદ્ધિયુત કરે; અથવા

(ચ) વ્યભિચાર કરે અને કૂરતા બતાવે; અથવા શારીરિક અગર માનસિક રીતે સારીરના અવયવને કે સુખાકારીને લય ઉપજાવે અથવા લાયની બ્યાજબી સંકટ ઉપજાવે તેવું કરે—

તો લગ્નવિચ્છેદની માગણી કોર્ટમાં જઈ કરી શકે છે.

સ્ત્રી અને પુરુષના માટે લગ્નવિચ્છેદ માગવાનાં કારણોમાં મોટી અસમાનતા છે એ વસ્તુ જરૂર ખૂંચે તેવી છે. પત્નીને છૂટાછેડા માગવામાં ઘણી જ મુશ્કેલી છે. ન્યારે પતિરાજને ફક્ત પોતાની પત્ની વ્યભિચાર જ કરે તો પણ છૂટાછેડા પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીને છૂટાછેડા મેવામાં પોતાના પતિના વ્યભિચાર ઉપરાંત ખીજું સખજ કારણ પણ કાયદો માગે છે. આ

ખાખતમાં ડો. દેશમુખે વડી ધારાસભામાં તાજેતરમાં રજૂ કરેલું છૂટાછેડાનું બીજા ધાયું પ્રગતિકારક ગણી શકાય. તેમાં નીચેના સંજોગોમાં પરિણીત સ્ત્રી છૂટાછેડા મેળવવા હક્કદાર થાય છે:

(૧) લગ્ન બાદ પતિમાં ન સુધરી શકે તેવી નાપુંસકતા આવી હોય;

(૨) પતિ ધર્માંતર કરે;

(૩) એક લગ્ન ચાલુ હોવા છતાં પતિ બીજું લગ્ન કરે;

(૪) ત્રણ વર્ષ સુધી સતત પત્નીત્યાગ કરે.

આ બીજામાં સ્ત્રી જ છૂટાછેડા માગી શકે; પુરુષ નહિ, તે વસ્તુ ખાસ નોંધપાત્ર છે. છૂટાછેડાનો વિષય તેનાં લાભો, પરિણામો, અનિષ્ટો વગેરેની ચર્ચા બહુ વિસ્તૃત સ્વરૂપની હોવાથી તે વિષે અહીં લાંબું ન લખતાં એટલું તો કહેવું જ પડશે કે આજે સ્ત્રી જાતિને એક અસહ્ય પ્રકારના ત્રાસમાંથી મુક્તિ આપવા ખાસ સંજોગોમાં છૂટાછેડાનો પ્રબંધ કર્યો વિના છૂટકા નથી.

લગ્નવિચ્છેદ ઉપરાંત લગ્ન ગેરકાયદેસર અને રદબાતલ કરાવવા માટે પણ કાયદામાં પ્રબંધ કરેલ છે. લગ્નસમયે નાપુંસકતા હોય અથવા પક્ષકારોની પ્રતિબંધિત સમાધાન કારણે અગર ગાંડપણ, બડતા, મૂર્ખતા હોય કે પ્રથમ લગ્ન અસ્તિત્વમાં હોય તો લગ્ન રદ બન્ય છે.

વળી છૂટાછેડા મેળવ્યા વિના ધણીધણિયાણીને કાયદેસર ભુદા રહેવાના હક્ક પણ છે. બલિચાર, દુરેતા કે આગળથી કારણ વિનાનો ત્યાગ પુરવાર કરવાથી ભુદા રહેવાની માગણી થઈ શકે છે અને સ્ત્રીને માટે ચોખ્ખા ભરણપોષણની વ્યવસ્થા પણ કાયદામાં નિર્માણ કરવામાં આવેલ છે.

લગ્નવિચ્છેદનો હુકમ થયા બાદ જ માસ પછી બીજાં લગ્ન કરી શકાય.

રોશિયલ મેરેજ એક્ટ ત્યારે ધારાસભાની એરણુ ઉપર ઘડાતો હતો, ત્યારે જૂનવાણી મતવાળાઓએ તેનો ઠીકઠીક સામનો કરેલો છે. રોશિયલ મેરેજ એક્ટથી લગ્ન કરનારાંઓને હિંદુ કાયદાના અમુક લાભોમાંથી બાકત રાખવા થોડી કંઠસો દાખલ કરેલ છે. એક તો એ છે કે સંયુક્ત કુટુંબમાંથી પરણનાર પુરુષ લગ્નસ્થિતી કુટુંબની મિલકતની દૃષ્ટિએ ભુદા પડે છે અને તે દિવસથી મિલકતની કાયદેસર વહેંચણી થઈ ગઈ ગણાય છે. બીજું એ છે કે એકનો એક પુત્ર રજિસ્ટ્રેશનથી લગ્ન કરે તો તેના પિતાને બીજા કોઈને દત્તક પુત્ર તરીકે લેવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે અને આ કાયદા હેઠળ પરણનારાંઓને કોઈ સંજોગમાં દત્તક લેવાનો હક્ક મળતો નથી. પરંતુ આ સિવાયના હિંદુ કાયદા હેઠળના બીજા બધા લાભો રોશિયલ મેરેજ કરનારાંઓને પણ છે. લગ્ન કરનાર હિંદુ હિંદુ મંદી જતો નથી.

રોશિયલ મેરેજ એક્ટ વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા થઈ છે અને હાલના સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલ લગ્નપ્રથાઓમાં આ લગ્નને પ્રશંસનીય તો નહિ પરંતુ પ્રગતિકારક અને સ્ત્રીની ચાલુ ક્ષોડી રચિતિને કંઈક અંશે સુધારનારું ગણી આવકારપાત્ર કહી શકાય. આમાં પણ ધણી ત્રુટિઓ છે અને તે દૂર કરવા માટે આપણા સામાજિક કાર્યકર્તાઓને હલુ ધણું કરવાનું છે.

અત્યારે હિંદુ કાયદામાં નવા નવાં પ્રગતિકારક સુધારાઓ ઘડાવાનાં આદિલને આવી રહ્યાં છે અને તેમાંના બહુપત્નીત્વ, વારસાહક્ક અને છૂટાછેડા અંગેના કાયદાઓ મૂર્ત સ્વરૂપ લેશે ત્યારે રોશિયલ મેરેજ એક્ટ ગૌણ સ્થાનમાં મૂકાઈ જશે. બાકી ત્યાં સુધી તો આ કાયદો લગ્નસંસ્થામાં એક પ્રગતિકારક અને આવશ્યક અંગ ગણાયો.

કાંકરિયાની શરતપૂર્ણિમા

[નગીનાવાડીના ધાખા પરથી]

રમણિક અસાલવાળા

માથે મેલી શરદશશિની ગોરસી ઘેલીઘેલી
રેલાવન્તી સભર ભુવને મસ્તઆનંદહેલી,
તારાટીકીજડિત ધરીને કાંચળી કૌમુદીની,
પૂર્ણિમામાં પ્રકૃતિ રમતી ગૌર ગોવાલણીશી !

મેલીને મુક્તહેયુ મધુર બજવતો મોરલી મર્મરોની,
ગાયો ને વાછડાં શાં પળ ઘડી પ્રહરો વાળી લૈ વર્તમાને,
ઝોડીને આભકેરી ક્ષિતિજ જુલલરી કામળી ફૂડાન જેવો
સ્થંભ્યો છે સ્તબ્ધ દૈ ને અનિમિષ નયને કાળ સૌન્દર્યમુગ્ધ.

આખો દ્રહાડો અવિરતઘમે યંત્રમાં આથડીને .
સૂતેલી આ નગરી શિરપે આશિયે બાથકેલા
આખાદીના અભય કરની અંશુલીઓ શી ઉભી
સૌમ્ય નયોતે સ્વરૂપ પલટી મીલની ચીમનીઓ.

અને છે સ્વસ્થ સૂતેલું

કાંઠા તણા દીપ-પ્રકાશ-વર્તુલે,
સોનાના કાંગરાવાળા,

ચાંદીતણા યાળ સમું તળાવ આ.

પ્રબલ મદન વેગે બાચીનીચી યનારી
હરનિય દુષ્ણિઆરી ખંડિતા યૌવનાશી,
વટ તરુવર નીચે સામી તીરે સૂતેલી
સહચર રમરતીઓ નાવડી નાંગરેલી.

ધોવાતા હેમપાત્રે વિમલ પય મહીં રૂપીઆશા રૂપાળા
ગાઠ જ્યોત્સ્ના રસેલા સરવર સલિલે રાજતા રમ્ય તારાં;
કાંઠાની દીપમાલા જલમહીં દિસતી વર્તુલે શું ઉભેલી
પાતાળેથી પધારી શશિસહ રમવા નાગકન્યાની ટોળી.

અંખોડે યૌવનાના અડપલું કરતા છેલશે વાયુ વાર્તા
વાડીની પુષ્પગૂંથી અલક લટ સમી હોરતી આ લતાઓ,
આરંભે ત્યાં અનેરો સહિયર સરખી રાસ ડોલતી ચાલે
સોનેરી આઢણીઓ ઉડી ઉડી કરતી લાડ ત્યાં ચંદ્રમાને.

અહો સુધાસિન્ધુ તલે હિંડોલે
ઝૂલી રહ્યો છે અવકાશ આખો,
ને આવતા ચિંતન વાયુ ઝોલે
મહારો ઝૂલે અંતરનો તરાપો.

યુગ યુગ થયાં જન્મું, જીવું, મરું, જનમું વળી,
અકલ ઉપન્યાં પ્રહ્લાંડોનો કિરીટ હું માનવી;
અચુત ડગલાં આગેકૃત્યે ભર્યાં પણ ના ભર્યાં,
પ્રકૃતિ વિભવો ન્યાળી મહારે કહીં લગી રાચવાં ?

નિહાળીને માનવભાગ્ય ઇંદુ
ના ડોલશે કેમ વિરાટ સિંધુ ?
હૈયે ધરી અમ્મર ઉર્ધ્વ આશ
પામીશું એ પૂનમના પ્રકાશ.

અહિર્નગત

રામભાઈ પટેલ

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની મુશ્કેલીઓ સમસ્યા ઉકેલવા માટે સામાન્યવાદી રાષ્ટ્રોની ઇચ્છાસભી દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે નિષ્ફળ પુરવાર થતી જાય છે. કોઈ પણ જાતની વાટાઘાટોદ્વારા વ્યવસ્થા પ્રશ્નોનો હુદ્દિયુક્ત તોડ લાવવા માટે અશક્ત નીવડતાં રાષ્ટ્રો હવે લશ્કરીબળનો ઉત્સો આશરો શોધતાં જણાય છે. એ માટે યુદ્ધવિરોધી રાષ્ટ્રો કર્યાં તો સ્વતંત્રીકરણની ગતિ અને જયો વધારીને પોતાની સલામતી ને શાંતિની જાળવણી માટે મથી રહ્યાં છે અને વિગ્રહવાદી રાષ્ટ્રો સત્તો ને બળનો આશરો લઈને પોતાની સામાન્યવાદી મુરદબાર લાવવા તથોડેપર થઈ રહ્યાં છે. આથી આપણે પ્રજાતંત્રવાદી રાષ્ટ્રોને લશ્કરી સંગઠન કરતાં ને ક્રાસિસ્ટ રાષ્ટ્રોને વિગ્રહની ધમાલમાં પડેલાં જોઈએ છીએ. આને પરિણામે છનિવાનો રાષ્ટ્રસંઘ મૂલત્રાય થયેલો જણાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર નહિ પરંતુ હાયાક રાષ્ટ્રવાદી માનસ ને આંતરરાષ્ટ્રીય અયગ્રામણ જગતના રાજકારણની મુખ્ય દવા થઈ પડી છે.

આથી જાતની આંતરરાષ્ટ્રીય પાયા ઉપર ચાલતી વિગ્રહી અયગ્રામણનાં યુરોપ અને પૂર્વ એશિયા આજે મુખ્ય રચાન થઈ પડ્યાં છે. યુરોપમાં સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહ અને મધ્ય યુરોપ રચાનિષ્ટ પ્રશ્નો મટી જઈને સમસ્ત યુરોપીય પ્રશ્નો બની ગયા છે; જ્યારે બીજા બાલુ ચીનો-ગાંગાગીર વિગ્રહ ચીનની આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્તાને લીધે જગતના મુખ્ય સામાન્યવાદી દિતસંબંધોની એક વિગ્રમ અયગ્રામણનું રચાન થઈ પડ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પાયા ઉપરની આ બે મદત્તની અયગ્રામણને ઊડીને બહાર નજર કરતાં લગભગ એકેએક દેશનું આંતરરાજકારણ પણ વધુકેલી વિપત્તાનું મેદાન થઈ રહ્યું છે.

પશ્ચિમ યુરોપ

સ્પેનિશ વિગ્રહે સહેજે પશ્ચિમ યુરોપીય રાજ્યોને પરસ્પરના એક લુદા જ સંબંધના તબક્કા ઉપર મૂકી દીધા છે. આજે સ્પેનના બંને પક્ષો એક તરફ ફ્રાંસ, ગ્રેકોસ્લોવેકિયા અને હેન્ડે સેવિયેટ યુનિયન વિરુદ્ધ ઈટલી, જર્મની, ગ્રોસ, હંગરી અને બલ્ગેરિયા ને પોતાનાં વગેરે રાષ્ટ્રોના દિનસંજોના પ્રતિનિધિ જેવા થઈને લડી રહ્યા છે. આને લીધે જ એ વિગ્રહ એટલો જયો લંગાય છે. આને લીધે જ ગિનદરમિયાનગીરીનો આટલી મહેનત લેતી સમિતિના બળને વધેના અસ્થિત દરમિયાનના સનન પ્રવલ્નો પણ સફળ થતા નથી. બ્રિટિશ વડાપ્રધાન એન્થ્રોસેઈઝની મધ્યસ્થી પણ કામ કરતી જણાતી નથી. એનું કારણ એ છે કે એક તરફ જર્મની અને ઈટલીના અરમુખત્વાશે પોતાની. દેતુસિદ્ધિ ચાંપે કોઈ પણ જાતનાં વિગ્રહમાંથી પડેલાં લેતાં અચ્છતા નથી. અને એમની નીતિ કોઈ પણ જાતની સમાધાની જણાતી નથી. જુમખ્ય સહુ, ઉત્તર આફ્રિકા, એરેબિયન મુલ્કો, સ્પેન અને મધ્ય યુરોપીય

ને પૂર્વ યુરોપીય દેશોમાં ક્રાસિસ્ટ વર્થસ્ત જમાવવાનું એમનું સામ્રાજ્યવાદી મિશન છે. આ મિશન સામ્રાજ્યવાદી આધિપત્યનું છે. આ આધિપત્ય બ્રિટિશ કે ફ્રેંચ સત્તાને નયળી પાડીને જ સફળ થાય એમ છે. એ બંને સત્તાઓ અમુક પ્રમાણમાં જ નયળી પડવા તૈયાર છે. એ પ્રમાણ વધી ગયા પછી એ સત્તાઓ વિગ્રહમુખી બનવા તૈયાર છે. હમણાં થોડા સમય પહેલાં જ બ્રિટિશ વડાપ્રધાને એ વાતની ચોખ્ખટ કરી દીધી છે કે કાયદેસરના બ્રિટિશ સ્થાપિત હિતસંબંધોને જગતમાં કયાંયે પણ રદવા માટે, જરૂર પડતાં, બ્રિટન વિગ્રહ કરવા તૈયાર રહેશે. એ જ અર્તે છે કે અમુક હદ પછી વિરુદ્ધ સામ્રાજ્યવાદી હિતસંબંધો ધરાવતાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે હિતભેગ કે હિતસમાધાની શક્ય જ નથી.

જ્વાળામુખીના ઢાંકણ ઉપર

આજે પશ્ચિમ યુરોપની અને એથી દુરિને સમસ્ત યુરોપની પ્રગત એક અંદરબાનેધી બળતા જ્વાળામુખીના ઢાંકણ ઉપર સૂતેલી જણાય છે. ઠાઈ ઠાઈ વાર ઢાંકણને બેઠીને અંતરથ જ્વાળામુખીનો લાવા બહાર નીકળે છે. સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહ એ જાતનો નાને સ્વરૂપે પ્રગટ થતો જ્વાળામુખીનો લાવા છે. યુરોપીય રાજમહારથીઓમાંના કેટલાક ઢાંકણમાં ખોરાં પાડીને બહાર આવતા વિગ્રહ-લાવાને મસલતો ને વાટાઘાટોની સીમેન્ટથી રૂંધવા ને એમ કરીને ફાટફાટુ ઘઈ રહેલ જ્વાળામુખીને અટકાવવા મથી રહ્યા છે. કેટલાક ક્રાસિસ્ટ રાજમહારથીઓ વિગ્રહી જ્વાળામુખીના પાતળા ઢાંકણને તોડવાની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા છે. આ જાતની તોડવા સમારવાની પ્રવૃત્તિ એ આજની યુરોપીય રાજકારણની મુખ્ય ઘટના છે. એના ઉપર સમસ્ત વિશ્વનું શાંતિનાવ અવલંબે છે.

એંગ્લિસીનિયન વિગ્રહમાં ઇટાલિયન સરમુખત્યારને સીધો સાથ આપવાનું બંધુકૃત્ય ક્યાં પછી જર્મન સરમુખત્યારને એની પાટી બેરુબંધી મળી. ઓસ્ટ્રિયાના પ્રથમ સંબંધે મુસોલિનીએ હિટલર સાથેના પોતાના મતભેદો મિટાવી દીધા. પરિણામે મહત્ત્વનાં ઐતિહાસિક પરિણામોથી ભરેલી રોમ-બર્લિન ધુરાનો જન્મ થયો. આ રોમ-બર્લિન ધુરાની ચક્રગતિને ચાલુ રાખવા માટે જોઈતાં આજણુ તરીકે ઇટલી અને જર્મનીના સમાંતર હિતસંબંધો કામ આવ્યા. સ્પેનિશ વિગ્રહમાંથી ક્રીકોને મદદ કરીને હિટલરને જર્મન વિગ્રહયંત્રને માટે ખૂટતું લોખંડ સ્પેનિશ લોહખાણામાંથી સર કરવાની તક મળી. તેવી જ તક મુસોલિનીને જૂમધ્ય સમુદ્રને ઇટાલિયન સરોવર બનાવવા માટે જરૂરી હવાઈ અને તરી મથકો બનાવવા માટે સ્પેનિશ જમિનો ને ટાપુઓનો ઉપયોગ કરવાની અત્યુજ્જ્વળતા યવાથી મળી ગઈ. આમ સ્પેનિશ વિગ્રહ જર્મની અને ઇટાલીની હિતપૂર્તિના એક સમાન સાધન તરીકે કામ આવ્યો.

હિટલર-મુસોલિની માટે સ્પેનિશ વિગ્રહનું આટલું જ મહત્ત્વ નહોતું. એંગ્લિસીનિયન વિગ્રહ પછી મહાયુદ્ધને અંતે ક્રીકો-બ્રિટિશ પ્રભુત્વજનિત શક્તિતુલા-Balance of Powers-ને તોડવાનું જે ભગીરથ કાર્ય મુસોલિનીએ ઉપાડ્યું હતું એ પ્રક્રિયાને ચાલુ રાખવાના સાધન તરીકે પણ એનું મહત્ત્વ ધણું છે. સ્પેનિશ વિગ્રહે રોમ-બર્લિન ધુરાની આંટ, સફર કરી છે. કારણકે ક્રીકો-બ્રિટિશ પ્રભુત્વપ્રધાન શક્તિતુલાને જાળવી રાખવાના માર્ગમાં સ્પેન અગત્યનું ચાણું છે. એ જૂમધ્ય સમુદ્રનો દરવાજો હોવા ઉપરાંત બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સામ્રાજ્ય-માર્ગનો ધોરી રસ્તો છે. આ રસ્તે બંને રાષ્ટ્રોએ મહત્ત્વનાં ચોક્કાઆત યાણાં ઉત્સાહ બંને વરસમાં નાખ્યાં છે. મહાયુદ્ધ એ ચાણાંને અક્ષત રાખ્યાં હતાં, એંગ્લિસીનિયન

હીપું છે. પરંતુ હવાઈ દળની ખામતમાં એ અસત વંધારો કરવા માગતો હોવાથી કોઈ અણુ
નિતનું મર્યાદાનક સાદું સ્થિતિ સાથે પણ કરવા એ તૈયાર નથી.

જર્મની અને ઈટાલી

હિટલરની મધ્ય યુરોપીય નીતિ મુસોલિનીને ચિંતાતુર કરી રહી છે. કારણકે મધ્ય
અને પૂર્વ યુરોપમાં જર્મનીની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી લાગવગ ઈટાલિયન લાગવગને નાબૂદ
કરતી જાય છે. ઈટાલીનો એ દેશો સાથેનો વેપાર પણ ઘસાતો જાય છે. કારણકે આજે
જર્મન રાજનીતિ એ દિશામાં અસામાન્ય રીતે પ્રવૃત્તિમાન છે. ઉપરાંત હંગરી, રુમાનિયા,
પોલાન્ડ, લુગોરસોવેકિયા વગેરે દેશોના રાજપુરુષો જર્મન પદ્ધતિ અને જર્મન શક્તિ ને કુશળતાથી
હંમેશાં ઓળખેલા રહ્યા છે. જર્મની સાથેનો જૂતપૂર્વ સંબંધ પણ એમને જર્મન લાગવગ
હેઠળ આવવાનું સરળ કરી મૂકે છે. આને પરિણામે મુસોલિની એક શક્યો છે કે થોડા જ
વખતમાં પોતાને હિટલરના એજન્ટ થવાનો વખત આવી લાગવાનો છે. જર્મન સત્તા
ઓરિટ્રપના જોડાણ પછી ઈટાલિયન સરહદની લગભગ મર્યાદા ગઈ છે અને સહેજે
ત્યારે ઈટાલી-જર્મન સરહદ ન્યાં ભેગી થાય છે એ પ્રદેશોમાં સારી સંખ્યામાં જર્મનો
વસે છે ત્યારે મુસોલિનીને એ લાગે રહ્યા જ કરવાનો કે એ જર્મનોને વહેલાં થોડા જર્મનીના
રાજ્યજન હેઠળ લાવવાનો દિટલર પ્રયત્ન કરવાનો જ છે. અને આજે ઈટાલિયન પ્રદેશમાં
વસતા જર્મનો બહારની નાતરી અળવળને કારણે અંદરખાનેથી સળવળી રહ્યા છે. પરંતુ
પોતાની પૃથ્વી રાજનીતિની સફળતાની દૃષ્ટિએ આજે હિટલરને મુસોલિની સાથે વિરોધ
વહેારવો પાઠવે એમ નથી એટલે રામ-બર્લિન પુરાને ખાતર એ જર્મનોને બંડવૃત્તિ
લાખવતા દિટલર અટકાવી રહ્યો છે. પણ મુસોલિની એ સારી પેકે સમજે છે કે ઈટાલિયન
જર્મનોને જર્મની સાથે ભેળવી દેવાની પ્રવૃત્તિ આજે નહિ તો પાંચ વરસે પણ હિટલર
હાથમાં લેવાનો જ છે. એને માટે આજે દિટલર જર્મનીને બીજી બાજુએથી અભેદ અને
અખૂટ બળવાળું કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે. બીજું, રોપેનિશ સિવિલ વિમલમાં ફોકોને
મદદ કરવામાં હિટલર-મુસોલિનીએ કરેલ મદદકારે મુસોલિનીને કડવો અનુભવ કરાવ્યો છે.
ફોકોના સરકારમાં અને એજે હતેલા પ્રદેશમાં ઈટાલિયન અને જર્મન એજન્ટો ફોકોને
પોતાપોતાની સરકારના અંકુશ અને લાગવગ હેઠળ વધારે લાવવામાં પરસ્પર ઘણીવાર
અસામજીમાં આવી છે. લગભગ વ્યૂહો ગોઠવવામાં પણ જર્મન સલાહકારો ફોકો સાથે
વધારે લાગવગ તાપરી ગયા છે. કારણકે શરૂઆતમાં ઈટાલિયન સલાહ પ્રમાણે ગોઠવાયેલા
વ્યૂહોની ભેરણ લગભગમાં રોપેનિશ સરકારી પક્ષે ફોકો પક્ષને બારે ખુવારીથી ભરેલી દાર
આપી હતી. આથી ફટકાક વખતથી રોપેનમાં જર્મનોને હાથે ઈટાલિયનો તેજેવધ સદન
કરી રહ્યા છે. આ તેજેવધ મુસોલિની સદન કરી શકે એમ નથી. મુસોલિની પોતાને
હિટલરના કરતાં વધારે અનુગ્રહી અને ધણેશ રાજપુરુષ માનતો હોવાથી એની લાગસા
એ પ્રકારની છે કે રામ-બર્લિન પુરાનું દોરીસંચાલન પોતાના તરફથી થાય, અને દિટલર
એનો મદદનીશ બની રહે. પરંતુ રોપેન, ઓરિટ્રપ, એકારસોવેકિયા અને હંગરી, પોલાન્ડ
અને રુમાનિયા વગેરે દેશો સાથે રામ-બર્લિન પુરાના સમાગમનો અનુભવ મુસોલિનીને
એ પ્રકારનો થતો જાય છે કે હિટલરની ધસમસતો રાજનીતિ પોતાને લગભગ અવગણીને
એવું કાર્ય કરી રહી છે. ઓરટ્રો-જર્મન જોડાણ વખતે દિટલર એ રીતે ને એટલા વેગથી

કામ લીધું કે લગભગ સમસ્ત યુરોપીય રાજપુરુષો જર્મન ફટકાની અડપથી અંગર્થ ગયા હતા. મુસોલિનીને કમને પણ એ જોડાણ ને હિટલરે લીધેલ પગલાંને સ્વીકારી લેવું પડ્યું. જો પોતે એ વખતે હિટલરનો વિરોધ કરવા જાય તો આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં રોમ-બર્લિન ધુરાવનિત મૈત્રી નબળી પડે. અને બ્રિટન, ફ્રાંસ વગેરે સાથે ભૂમધ્યમાં પોતાને કરવાનાં સાટાંમાં પોતે મગજૂત વલણ ન લઈ શકે. આમ ઉપર ઉપરથી લાગતા ઇટાલો-જર્મન ઐક્યની હેઠળ બન્ને વચ્ચે વિરોધના વૈમનસ્યની આગ વધતી જાય છે અને જો હિટલર પોતાની જર્મનનીતિની ઉદ્દતા આ પ્રમાણે જારી રાખશે તો એટલું જરૂર વરતી શકાય છે કે બેત્રણ વર્ષમાં રોમ-બર્લિન ધુરા, યુરોપિયન રાજકારણમાંથી અદસ્ય થઈ જશે.

ઈટાલી અને બ્રિટન

ઓસ્ટ્રિયાની જર્મની-Rape-એ યુરોપિયન રાજકારણને એક નવા જ પ્રકારની ગતિ આપી. મુસોલિનીને હવે બીજે કાર્થ સ્થળેથી મૈત્રી મેળવવી આવશ્યક થઈ પડી, જેથી હિટલરને એની ગરજ વધે. ઓસ્ટ્રિયાના જોડાણ પછી જર્મની મધ્ય ને પૂર્વ યુરોપનું સૌથી અમર્થ લશ્કરી રાષ્ટ્ર થયું છે. આની અસર એ થઈ કે અત્યાર સુધી સ્પેનમાં તટસ્થ સમિતિને સફળ થવામાં મુસોલિની જે મુશ્કેલી મુકતો હતો એને હળવી કરવાની એણે શરૂઆત કરી એટલે તટસ્થ સમિતિને નવો વેગ મળ્યો. બીજી બાજુ અંગ્લો-ઈટાલિયન સમજૂતી, જેમાં અનેક કારણોને લીધે વાંધા પડતા રહ્યા હતા એ સમજૂતી માટેની વાટાઘાટોએ નિકાલ તરફ અડધી પકડો લીધો. મુસોલિનીને બ્રિટિશ મૈત્રીની ગરજ એકદમ વધી પડી. ત્યારે બીજી તરફ બાલ્કન પ્રદેશમાં હવે જર્મન લાગવગ વધવાની શક્યતા પેદા થઈ હોવાથી ત્યાંનાં સ્થાયી ઇટાલિયન હિતસંબંધો ને લાગવગ, જર્મની સાથે અથડામણમાં આવવાની સ્થિતિ બીજી થઈ હોવાથી મુસોલિનીને બ્રિટિશ સત્તા સાથે સહકાર કરવો અનિવાર્ય થઈ પડ્યો. એટલે બ્રિટિશ સત્તાના હાથ વધારે મજબૂત થયા. આથી ઓસ્ટ્રિયન જોડાણ પરીક્ષ રીતે બ્રિટિશ હિતોને લાભપ્રદ થઈ પડ્યું. બ્રિટિશ પરદેશ કચેરી આ જાનથી ગ્રેરાઈને ઇટાલો-બ્રિટિશ કરાર સંપૂર્ણ કરવા અભિમુખ થઈ. ઇટાલી સમક્ષ પોતાની સ્થિતિ મજબૂત બનેલી હોવાને કારણે બ્રિટિશ સત્તાએ, મુસોલિની પાસે સ્પેનિશ વિગ્રહ અંતર્ધે એટલે સ્વીકાર કરાવ્યો કે અંગ્લો-ઈટાલિયન કરારનો આરંભ, સ્પેનમાંથી પરદેશી સૈનિકો ખેંચી લેવામાં આવે એટલે થશે. પરદેશી સૈનિકો સ્પેનમાંથી ખેંચી લેવામાં આવે એનો ગેરલાલ ફાંકોને વધારે થતો હોવા છતાં મુસોલિની આ જાતની બ્રિટિશ શરતનું પાલન કરવા તૈયાર થયો. એનું કારણ ઉપર જણાવ્યું એ ઉપરાંત બ્રિટન જેનું મજબૂત રાષ્ટ્ર એઝિમીનિયન વિજયને મજબૂર કરવા તૈયાર થતું હતું એ પણ હતું. આ સાથે બ્રિટિશ શસ્ત્રીકરણની વિરાટ યોજના અતિવેગે પાર પડતી હતી; જેને લીધે બ્રિટન કદાચ યુરોપનું સૌથી વધારે શસ્ત્રસાજવાળું રાષ્ટ્ર (કદાચ રશિયા સિવાય) બની રહ્યું હતું. આથી બ્રિટન ઇટાલી સાથે હવે નિડર અને મક્કમ રહીને પોતાનાં હિતોને સંભાળવાની માગણી કરતું થયું.

બ્રિટન અને યુ. એસ. એ.

પોતાના જગતવ્યાપી હિતસંબંધોને કારણે પોતાનું જગતવ્યાપી વર્તસ્વ નક્કી રાખવાની બ્રિટનને ફરજ પડે છે. આને માટે વિરોધીઓનો કાય ટાળવા કે પોતાની સ્થિતિ વધારે

સલામત ને સ્થિર કરવા સમાન હિત ધરાવતા દેશો સાથે મૈત્રી કરવાનો અને વિરુદ્ધ હિત ધરાવતા દેશો સાથે સમાધાન કરવાનો બ્રિટિશ નીતિનો વર્તમાન ઝોક છે. પરંતુ વિરુદ્ધ હિત ધરાવતા દેશો સાથે સહેલાઈથી સમાધાન શક્ય ન હોવાથી મિત્ર રાજ્યોની સંખ્યા વધારીને પોતાની સ્થિતિ નક્કર કરવાની બ્રિટિશનીતિને વધારે આવશ્યકતા છે. અને એ માને છે કે આ નક્કરતાને લીધે જ પછી વિરુદ્ધ હિત ધરાવનાર રાષ્ટ્રો સાથે સમજૂતી કરવામાં સહેલું પડશે. આથી જ આજે એવો ફ્રેંચ નીતિ લગલગ સમાંતર ને એકબેયકામી થઈ પડી છે. ફ્રાંસને ખાદ કરતાં બ્રિટનને બે કોઈ બહુ બળવાન મિત્ર મળી શકે એમ હોય તો તે યુ. એસ. એ. છે. હાલમાં યુ. એસ. એ. સાથે મૈત્રી તાજી કરવાની ચીનો-ગપાનીઝ વિચરેને લીધે અનુકૂળતા પણ સારી છે. આ ઉપરાંત અમેરિકન પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટ પોતે પ્રામાણિકપણે પ્રમત્તનવાદી ને સરમુખત્યારી વિરોધી હોવાથી જગતની વર્તમાન ઉમોઝસીને સરમુખત્યારીની ભરડોથી બચાવવાની એની નિખાલસ ઈચ્છા પણ છે. ફ્રાંસ અને બ્રિટન પોતે ઉમોઝસી હોવાથી રૂઝવેલ્ટ સાથે ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારીના વધતા જતા હુમલા સામે ટક્કર ઝીલવા 'એક્સાથ સામનો' કરવા તૈયાર થવાની વધી છે. આમાં ઉમોઝસીને સાચવવાના કરતાં સ્વહિતરક્ષણ એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. આજે ચીનમાં બ્રિટિશ, અમેરિકન અને ફ્રેંચ હિનોની સલામતી જાપાનીઝ આક્રમણને લીધે ભેખમાઈ રહી છે. આ ઉપરાંત આ ત્રણે દેશોનો મોટા ભાગનો પ્રમત્તન જાપાન વિરોધી વલણ ધરાવે છે. રૂઝવેલ્ટ અને એનો પરદેશમંત્રી હલ ચોક્કસપણે જાપાનીઝ વિરોધી હોઈ એમની વૃત્તિ ચીનમાંનાં અમેરિકન હિનોને સંરક્ષવા માટે બ્રિટન સાથે સહકાર કરવાની છે. પરંતુ હજી સુધી ચીનમાં એ દેશો જાપાન સામે એક સાથ સામનો નથી કરી શક્યા એનું અમેરિકાને પહે એ કારણ છે કે અમેરિકન પ્રમત્તન વિચરેને બેગે જગતમાં ક્યાંયે પણ પોતાનાં હિતો જાળવવા પૂરતા પ્રમાણમાં કૃતનિશ્ચય નથી થયો. ગયા મહાવિચરેનો જામનિરાસ અમેરિકાનો પદાર્પણ ૩૫ થઈ પડ્યો છે. આધુનિક વિચરે એકદરે લાજ કરવાને બદલે નુકસાન અનેકમણું કરતો હોવાની અમેરિકન પ્રમત્તને પ્રતીતિ થઈ ચૂકી છે. આથી અમેરિકન ખંડ જહાઝની કોઈ પણ વિચરેની અધગમણથી વેગળા રહેવાની વૃત્તિ અમેરિકનોમાં ઘર કરી રહી છે. બે કે બે માસ ઉપર જ મેક્સિકો દલે કરેલી જાહેરાત અને રૂઝવેલ્ટનાં ઘણાં પરદેશનીતિ ઉપરનાં વક્તવ્યોમાં એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે મોટા પાયા ઉપરની કોઈ પણ લગાઈ દુનિયાના કોઈ પણ ભાગ ઉપર લડાશે એના હાંડા અમેરિકાને 'તટસ્થ રહેવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં' લાગ્યા વિના રહેવાના નથી. ગમે વરસે સોટેઅરમાં રૂઝવેલ્ટ સાફ સાફ જણાવ્યું હતું કે સરમુખત્યારીના ઉપદ્રવ ને રોકાને વધતો અટકાવવાની ઉમોઝસીને માટે હાલને તબક્કે ખાસ જરૂર છે. એ માટે જગતની પ્રમત્તસત્તાઓએ બેગી થઈને વિચરવાદી સરમુખત્યારીઓને 'કંથરાઈન' કરી એનો ફેલાવો મનો અટકાવવો જોઈએ વગેરે. આ બધી જાહેરાતો છતાં રૂઝવેલ્ટની સરકાર યુરોપિયન રાજકારણથી શા માટે અલગ જ રહે છે ? શા માટે ચીનમાં અમેરિકન દિનસંબંધો ઊંચે-ઊંચે ભેખગાતા હોયા છતાં જાપાન સામે અમેરિકા સજાન પગલાં નથી લેતું ? આનો જુદાવુદ્ધ ખુલાસો એક જ આપી શકાય એમ છે. વિચરેની બીક અમેરિકાને સ્વહિતોના રક્ષણના વેગના કરતાં ઘણી વધારે છે. ખીચું, એ કારણ પણ દેઈ શકે છે કે હજી પ્રમાણમાં અમેરિકન સરકાર સરનીકરણમાં બીજાઓથી ઘણી પાછળ પડી ગઈ છે. બે કે ત્રણ વરસે એણે પણ સંજ્ઞાજનો ગંજીર કાર્યક્રમ તૈયાર કરીને અમલમાં મૂકવા માંગ્યો

છે, જે અમેરિકાને પાસિફિક રાજકારણમાં ભારવાહી ને મદત્વની મુક્તિ રાજનીતિ અખત્યાર કરવામાં મદદદત્તા યર્થ પડશે. દરમિયાન ચીનો-જાપાની વિગ્રહમાં જાપાન ઘણું ઘસારું જઈ ને બહાર આવશે.

હિત સમાંતરતાની સંધિને લીધે એંગ્લો-અમેરિકન સમજૂત બહુ સહેલી થઈ પડી છે. રૂઝવેલ્ટ એમ્બરલેઈઝનની નીતિનો પ્રસંગ છે. એને એમ્બરલેઈઝનની સરખામત્યારેને સમજાવવામાં ઘણી સફળતાદર્શક જણાય છે. ખાસ કરીને ઈટાલો-શ્વિટ્ઝ વાલઝાટની સફળતા અને તટસ્થ સમિતિને મળતી જતી સફળતામાં એમ્બરલેઈઝનની વિશિષ્ટ શક્તિનાં રૂઝવેલ્ટને દર્શન થાય છે. આથી આજે એ દેશોની પરદેશ કમેરીઓ વચ્ચે બહુ એખલાસ લયો મીકો સંબંધ નજરે પડે છે. શ્વિટ્ઝ હવાઈ રાજ્યોજાની સફળતા માટે અમેરિકન એરોપ્લેનો ખરીદવાની શ્વિટ્ઝ સરકારને સગવડ કરી આપવામાં આ સંબંધે જ મોટા ભાગ ભળ્યો છે. એંગ્લો અમેરિકન બાપારી કરાર માટે થઈ રહેલા પ્રયત્નો પણ આશા-જનક પરિણામ લાવશે એમ જણાય છે. જે એ કરારો થઈ જાય તો અમેરિકા, શ્વિટ્ઝ અને ફ્રાંસ લગભગ એકસરખી પરદેશનીતિ ગ્રહણ કરશે એમ લાગે છે.

બહારની તટસ્થનીતિ

‘એંગ્લો-અમેરિકન મેટ્રી ગાઢ યવાની પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટતર થતી જાય છે; કારણ કે જગતમાં દરેક સ્થળે એમનાં વિશાળ હિંને ભયમાં મૂકાઈ રહ્યાં છે. અમેરિકન સરકારે ગ્રહણ કરેલી તટસ્થનીતિ—Neutral Policy—પણ જાહેરાત રહી છે. અમેરિકન પ્રજામત દ્વિસે દ્વિસે વિગ્રહની બીક હોયતો જાય છે. ફ્રાંસિઝ રાષ્ટ્રોની હુમલાખોર પ્રવૃત્તિની કડખ ઉપર અમેરિકન તટસ્થનીતિ છૂટવાની ગતિનો આધાર રહે છે. છતાં પણ ચીનો-જાપાનીઝ વિગ્રહ ને ઓસ્ટ્રો-જર્મન સંધિનો બહુ ભારે પ્રત્યાઘાત અમેરિકન પ્રજામતનસ ઉપર પડ્યો જણાય છે. હેંલા બાર માસમાં તટસ્થનીતિવાદીઓની મજબૂતી ઠીક ઠીક ઓછી થઈ ગઈ છે. હજી આ પરિવર્તન પ્રગટ સ્વરૂપે વ્યવહારનીતિમાં ક્યાંયે દેખાતું નથી. છતાં માનસપક્ષો યતો જાય છે. એની બાદ અભિવ્યક્તિ, ચારો-જાપાનીઝ વિગ્રહ હજી વધારે વિસ્તૃત ને ચીરસાખી થશે એટલે થોડા વખતમાં માલમ પડશે. આથી :

“કોઈ પણ ઉપર ઉપરથી જોનારને પણ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે અમેરિકન રાષ્ટ્રમાનસ સખત પક્ષે લઈ રહ્યું છે (તટસ્થ પરદેશનીતિ સંબંધે). કારણ કે અમેરિકનો પ્રજામતના જે આદર્શો માટે મથે છે એ આદર્શો ઉપર ચારે પાસથી ભયજનક હુમલો દુનિયાના દરેક ભાગમાં થઈ રહ્યો છે.

“આજે દરેક વિચારવાન અમેરિકન માને છે કે બીજી શત્રુની અથડામણ શરૂ થશે ત્યારે જન મહાવિગ્રહના ઇતિહાસની પુનરુક્તિ જ થવાની છે. અમેરિકા સ્વયંકૃતિથી એ અથડામણમાં દાખલ થશે કારણ કે ૧૯૧૭ના કરતાં વધુ પ્રમાણમાં આજે નવા વિગ્રહમાં દુનિયામાં દરેક જગ્યાએ અમેરિકન હિંને વધારે મંત્રીર નુકસાન સહન કરશે. શરૂઆતમાં અંતર અને તટસ્થતાને લીધે અમેરિકા વિગ્રહમાં નહિ પડતાં પોતાના સમાન આદર્શવાળા મિત્રરાજ્યોને એ નૈતિક ટેકા આપશે અને પાછળથી વિગ્રહના વખતમાં એ સીધી રીતે પડશે.

“અમેરિકન લોકમત અતિ મહદંશે ચીનની તરફેણમાં અને જાપાનવિરોધી છે. એ જર્મનીનો ઔરિદ્વયાના બળાકારે કરેલા વેગાણુથી પણ ચોક્કસપણે વિરોધી છે. જર્મનીમાં વહુદીઓ ઉપર ગુન્દરવામાં આવતા સીતમયી સ્ત્રમસમી બેઠકો છે. એશિસીનિયાનું મુસોલિનીએ કરેલ અપહરણ સામે પણ છે અને હજી મુધી એ અપહરણને મંજૂરી ન આપવાના અમેરિકન સરકારનાં પગલાંને એનો મજબૂત ટેકો છે.” (‘ટાઈમ્સ’ના ન્યૂયૉર્કના ખબરપત્રીનો ખરીતો.)

હજી ચોક્કસ સ્વરૂપે યુરોપિયન રાજકારણમાં સક્રિયપણે ફાંસ-ખિટન સાથે બળીને શાંતિ અને સલામતી માટે પ્રયત્ન કરવા અમેરિકન પરદેશખાતું તૈયાર નથી. કદાચ એટલી તૈયારી વિગ્રહ રાત્રે થવા પહેલાં એ કદિ પણ નહિ બતાવે. એનું એક કારણ એ પણ છે કે અંદરખાતેથી ખ્રિષ્ટિય ટોળીઓનો એક વગદાર વર્ગ ચીનમાં જાપાન સાથે છૂપી સમજૂતી કરવા માગે છે. જાપાન ખ્રિષ્ટિય હિતોને મંજૂર કરે અને ખ્રિષ્ટિય અભાવક્ષેત્ર અલગ કરી આપવા તૈયાર થવું હોય તો એ વર્ગની વૃત્તિ જાપાનપક્ષી છે. રૂઝવેસ્ટ નિયંત્રિત અમેરિકન રાજનીતિને ખ્રિષ્ટિયનીતિની આ કુટિલતા સામે સખત નાપસંદગી છે. અમેરિકન સરકાર એ દૂર કરી શકે એમ પણ નથી કારણ કે રૂઝવેસ્ટને અમેરિકન મધ્યમ અને નીચલા વર્ગનો ટેકો હોઈ એના બળ ઉપર એ નમે છે; એટલે કે અમેરિકાનો નીચલો વર્ગ રૂઝવેસ્ટની નીતિને દોરે છે. જ્યારે એન્ગરલેઈનના પ્રધાનમંડળની નીતિ ખ્રિષ્ટિય પ્રજ્ઞતા ઉપલા વર્ગના વગદાર ટોરીઓ ધડે છે. એન્ગરલેઈન એમનો પ્રતિનિધિ માત્ર છે. આથી અમેરિકન અને ખ્રિષ્ટિયનીતિ મંત્રી માટે મથતી હોવા છતાં જોનેની આ એ ભિન્ન લાગણીને લીધે જોને એક બીજાની તદ્દન નજીક નથી આવી શકતાં.

શેખનાં કાવ્યો :— લેખક : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક. પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. (ગૃહદ ગ્રન્થાવલિ પુ. ૧૨) કિં. રૂ. ૨-૦-૦.

“વેણીમાં ગૂંથવાંતાં—કસુમ તહિં રહ્યાં અર્પવાં અંજલિથી.”

આપણા સંમાન્ય વિવેચક ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આ પંક્તિને, વધાર્ય રીતે જ, કવિતા કહી છે. કવિતાને માટે પંક્તિઓની સખ્યા અનિવાર્ય નથી. કાવ્ય જસો પંક્તિનું પણ હોય અને ચૌદ પંક્તિનું પણ હોઈ શકે. ચાર પંક્તિમાં પણ તેનો આત્મા પ્રાદુર્ભૂત થાય અને ક્યારેક, ઉપર્યુક્ત પંક્તિમાં થયો છે તેમ, માત્ર એક જ પંક્તિમાં પણ તે વ્યક્ત થઈ રહે.

“વેણીમાં ગૂંથવાંતાં કસુમ તહિં રહ્યાં અર્પવાં અંજલિથી.”

‘શેખનાં કાવ્યો’નું આ અર્પણકાવ્ય અનેક રીતે સૂચક છે. એ જાતે જ મૂળરાત્રી લાપાતું એક મનોરમ કાવ્ય છે; એટલું જ નહિ પણ એ એક જ પંક્તિ આપણને શેખનાં કરુણ કાવ્યોના રસાસ્વાદનું દ્વાર ઉઘાડી આપે છે. એ એક જ પંક્તિમાં વ્યક્ત થયેલો સંયમશીલ કરુણ શેખનાં વધાં કરુણ કાવ્યોની લાક્ષણિક કરુણાનો પ્રતીક બની રહે છે.

શેખને કરુણ, સાચે જ, જાતિમિત્રો ગમીરવાદન્તર્ગટવનવદ્યઃ છે. એ કરુણ પોતાના સાહજિક ધૈર્યને છોડતો નથી. દુઃસકામાં કે દ્રુસકામાં એ દ્રવી પડતો નથી. ઊર્મિસ્થતાને લીધે એ સૈણ, નિર્જળ કે નિરુત્સાહી બનતો નથી. ગંભીરતા અને સંયમને લીધે એ કરુણ, ઊલટો, વધારે સઘન બને છે. પૌરુષને લીધે એ વધારે ગૃહ અને તેથી જ વધારે ભવ્ય બને છે.

એ કરુણનું અધિષ્ઠાન, કવિની સદ્ગત સખી છે. સખીના મૃત્યુને લીધે ઊર્મિલ કે વિવશ બની ગયા વિના, કવિ એ હકીકતને અનિવાર્ય ગણીને સ્વીકારી લે છે. શ્રી રામનારાયણ પાઠકના આત્માનું એક પાસું જોમ કવિ છે તેમ બીજું પાસું તર્કશાસ્ત્રી અને તત્ત્વજ્ઞ છે. એટલે તત્ત્વજ્ઞની તટસ્થતાથી કવિ આખી યોજનાને સ્વીકારી લે છે. સખીના કેશ, અલંકાર કે એવી કશી વસ્તુને સંસ્મરણ રૂપે રાખવાની પણ તેમની ઇચ્છા નથી. કારણ ?

‘હૃદયસ્થાલ તેનું હવે

ન સંસ્મરણ, બા ન કે સ્વજન એ કહી પૂરશે.’

તેથી જ, વિષમ દેવની સામે પણ એકે શબ્દ બોલ્યા વિના, કવિ મૃત્યુમાંથી પણ માંગથ્યને તારવે છે:

“મન્યાં તુજ રમીપ અગ્નિ ! તુજ પાસે ભદ્રાં ધિવેં,
કહે અધિક ભવ્ય મંગલ તથી મું એ સુન્દરી !”

અને સખી જતાં, “આવી નિશા”નાં અનેક સંસ્મરણોને જગાડીને, કવિ પોતાના ખાલી રસકોષને અમીમય બનાવવાને મથે છે. સખીવિરહનું દુઃખ તો એ જૂલી રાકતા નથી, પણ પોતાના શોકાગ્નિને એ હૃદયમાં જ ભરી રાખે છે; અને પોતાના ‘ગત આયુ’ની પોથીને પોતે જાતનપૂર્વક વાસી દે છે. છતાં ક્યારેક ‘અગ્નણી દિશથી આવી આવિન્તી ઉર્મિ વાયુની’ એને ઉઘાડે છે. અને ત્યારે સખીનું ‘આંગળી-હોડ-મૂકયું’ મધુર મુખ કવિને યાદ આવે છે.

કવિના ગૂંઠે અને ગહન શોકનો આવિષ્કાર, ક્યારેક, માર્મિક કટાક્ષવચનમાં ચર્મ જાય છે:

ના બોલાવું તુમ રાહ ફરી ગઢાવવા રહેલગાહો,
ના લેવાને મુજ વિકટ મુરકેલીઓમાં સલાહો,
ના કે તારા દરસથી તૃષા ચલુની કૈંક છીગે,
કિતુ ગાયા તુમ વિરહના ગીત તારી સમીગે.

કેટલો ઉડો છે આ કટાક્ષ ? ખીન્ન દશા માટે ન આવ તો કંઈ નહિ; પણ આ તારાં વિરહગીતો સંસંગવાને તો આવ ! જરા આવ તો તને ખજાર તો પડે કે આ વિરહદુઃખ કેટલું છે ?

વિરહદુઃખની આ તીવ્રતાને હીથે જ, ‘સખિ ! આજ’ જેવાં રમણીય પ્રતીકાવ્યમાં પણ કવિની એકસતા અને આર્તિ વણાઈ ગયા વિના નથી રહેતી. વિશ્વના અણુએ અણુમાં વ્યાપી રહેલા સૌન્દર્યનું ઉદ્બોધન કરાવનાર ભાવના—સખી ની પાસે કવિ તો માગે છે એ જ વસ્તુઓ; એક તો પોતાના ‘દિલને ચરમ’ રહેલું એકાદુ આંસુ સખી લૂછે તે. અને ખીન્નું

ત ને પેલા સખિ ! નિત્યકુમારી !

લટે તુમ કરાની યુમવા દે !

આમાં ‘નિત્યકુમારી’ શબ્દ, દિપ્પયુમાં રપટ થયું છે તેમ, સૌન્દર્યોદ્બોધક ભાવનાને અનુદય દેવા છતાં, સખીપર કટલી મંબીર પરિવર્તાનો સૂચક છે ? આ બધાં કાવ્યોમાં કવિ ‘પ્રિયા’ કે ‘પ્રિયતમા’ જેવા શબ્દ પણ નથી વાપરતા. સંબોધનમાં ‘સખી’ અને ઉલ્લેખમાં બેએક રચણે ‘સુ-દરી’નો જ પ્રયોગ કરીને કવિ પોતાનો વ્યવહાર કરે છે. આ સંબોધનમાં જ કવિનો પોતાનાં સ્વચ્છ સખી તરફનો આદર અને ઊંડો, વિશુદ્ધ, અપારશિવ પ્રેમ વ્યક્ત થાય છે.

અવજાત, કવિ પણ અન્તે તો માનવી જ હોવાથી, ક્યારેક

સખિ ! તેમ છતાં ના આરો,

સખિ ! તેમ છતાં ના આરો,

તો અગ્નનેા સહમાળી કરવા કોઈ રીતે બોલાવો.

જેવી પંક્તિઓમાં કવિહૃદયનો નિવેદ અને અતલ નિરાશા વ્યક્ત ચર્મ જાય છે. પરંતુ એકંદર તો કવિહૃદયની વૃત્તિ સમાધાન તરફ જ વળે છે. કારણ કે કવિ જાણે છે કે :

વિના ગન્ધા કહોને કેમ આવે રજની ચનચનતી ?

રજની વિલુ દોરી હાથે કામુ સુન્ધા માંદ રમ ભરતી ?

અને તેથી જ પોતાના મર્મભેદી ગ્રાહને અંતરમાં સંમીડીને એ મોતી જેવાં મુક્તકો જન્માવે છે.

શેષનાં આ કરુણ કાવ્યોમાં, એના સંયમ અને પૌરુષને લીધે જ, મને તો, ગૂજરાતી ભાષાની અપૂર્વ કવિતા દેખાય છે. એ કવિતા જેટલી મર્મભેદી અને ગહન છે તેટલી જ વાસ્તવિક અને તાર્કિક સમાધાનથી સુક્ત છે. શેષનાં એ કાવ્યો સંખ્યામાં ઘણાં નથી. પણ છે તેટલાં પણ એ કાવ્યો ગૂજરાતી કરુણ કાવ્યોમાં અગ્રપદે આવે તેવાં છે, એમ મને લાગે છે.

શેષનું દર્શન તેમનાં કરુણ કાવ્યોમાં જ સવિશેષ પ્રગટ થાય છે એ ખરું; પણ તેનો અર્થ શેષે માત્ર કરુણ કાવ્યો જ લખ્યાં છે અથવા તો તેમનાં સખી જ તેમનાં કાવ્યોનું પ્રધાન અધિધાન છે એવો નથી. કરુણેતર કાવ્યોમાં પણ શેષે અનેક લઘ્ય વિષયોને સ્પર્શ કર્યો છે. ‘પ્રાર્થના’, ‘નવવસ્ત્રધૂ’, ‘મન્મથનો જવાબ’, ‘રાણકદેવી’ ‘ગ્રીષ્મની એક સાંઝ’ ‘મને કેં પૂછે ના,’ ‘ઉસ્તાદને’ જેવાં કાવ્યો કરુણ કે વિરલ કાવ્યો નથી, અને છતાં તે બધાંમાં શેષનાં કર્તૃત્વની છાયા સ્પષ્ટ જીલાયેલી છે તેમાંનાં અનેક કાવ્યો તો આલેખનની અને ભાવોની પ્રૌઢતાને લીધે, મહાકાવ્યોના ખંડો હોય તેમ લાગે છે; અને કેટલાંકની શૈલી તો મિસ્ટનનું સ્મરણ કરાવે છે. *

આ કાવ્યો દ્વારા વ્યક્ત થતું કવિનું દર્શન પણ ઉદાત્ત આર્થતાથી ભરેલું છે.

હસી મૃત્યુમુખે ધસવાનું જ દે,

ધરી મૃત્યુમુખે હસવાનું જ દે,

જીવવા નહિ તો

મરવા કોઈ લઘ્ય પ્રસંગ તું દે !

આ પંક્તિઓમાં પ્રગટ થતું પૌરુષ અને ‘પ્રાર્થના’માં વ્યક્ત થતી વિશાળ માનવતા અને અનુકંપા કવિ શેષના દર્શનની વિશિષ્ટતા છે. આ કાવ્યો દ્વારા પ્રગટ થતો કવિ જીવન-વિગ્રહથી કાયર બની ગયેલો માનવી નથી. એને તો જીવનવિગ્રહમાં ઝૂઝવું છે. એને સરળ અને નિષ્કંટક જીવનપંથની ઇચ્છા નથી. એનો તો જીવવા માટે લેમ જ મરવા માટે પણ લઘ્ય પ્રસંગો જોઈએ છે. એની માનવતા માત્ર પુરુષાર્થશીલો તરફ જ અનુકંપા બતાવીને પૂરી નથી થતી. પણ ‘ગદી મહી લડી મરે નિજ સલામતી શોધતા’ એવા ‘કરચક્ષા સમા’ માનવીઓ સુધી પણ એ વિસ્તરે છે. પૌરુષ પરાક્રમ અને દુર્ધર્પતા જેટલું જ સ્થાન, કવિની દૃષ્ટિએ, ઉદારતા, સુકુમારતા અને સમભાવનું પણ છે. એટલે જ તો ઉદધિનું પોષણ, અને પરાક્રમ જોઈને કવિને માન થાય છે; પણ સ્તિગ્ધ આશ્ચર્ય તો નાની શી હોડીની સ્પર્શ રેખા ધારણ કરતા ઉદધિનું ‘વિરલ સૌકુમાર્ય’ જોઈને જ થાય છે.

આ ઉપરાંત હાસ્યરસિક કાવ્યો પણ શેષની વિશિષ્ટતા છે. આ મંત્રહ્રમાં સાતેક હાસ્ય-પ્રધાન કાવ્યો આપવામાં આવ્યાં છે, એ બધાંમાં શેષ કરતાં સ્વૈરવિહારીની કટાક્ષપ્રિયતા વધારે દેખાઈ આવે છે. કવિ શેષનાં હૃદયનું બીજું પાસું, આપણે જોઈ ગયા તેમ, તત્ત્વજનું છે. પણ એ તત્ત્વજ ગંભીર વિપાદમાં કે નિરાશામાં રૂએલો નથી. એ તત્ત્વજ તો બને ત્યાં

* ઉ. ૬૬ જુઓ ‘પ્રાર્થના’ પંક્તિ ૭ થી ૨૩; ‘હુંગરની કોરે’ પંક્તિ ૧ થી ૧૦; ‘નવવસ્ત્રધૂ’ પંક્તિ ૨૦ થી ૩૫; ‘ગ્રીષ્મની એક સાંઝ’ પંક્તિ ૧ થી ૧૭; ‘મને કેં પૂછે ના’ છેલ્લો ખંડ; ‘ઉસ્તાદને’ પંક્તિ ૩૩ થી ૬૮.

મુધી હમે છે. અને હસીને જગતની વિપતતાઓને હળવી બનાવી દે છે. આ સાતે કાવ્યોમાં એ હાસ્યવૃત્તિની આપણને ગંખી થાય છે.

આ હાસ્યરસિક કાવ્યો ઉપરાંત, આ સંગ્રહમાં મુક્તકો અને દુહાઓ, ભજનો અને ભાવાન્તરો પણ સંગ્રહિત થયાં છે. એમાં પણ તે તે કલા-સ્વરૂપના હાર્દને કવિ પકડી શક્યા છે. એમના-એક મુક્તકનો નમૂનો લઈએ:

ના માનું હું પતજલ પરથે સ્વાતિમાં સૂર્યકાલે
ખુશી છીણે મહા, નિપજતાં મોની સોહાગસાર;
ના, ના કાવે કમુંય કદિ જે બહાની મુક્ત ચીજે,
ભમે અન્તર દરદથી જ આ મૌલિકા, મુક્તક વા.

અને એક ઉદાહરણ દુહાનું:

એક જ ભલાં તપસ્વીઓ, રક્ષિયાં ભલાં જ દોષ,
ળીએ તણુ તણુ કે અધિક, ને દિલદંભ ન દોષ.

આ બધાં કાવ્યો, રચનાક્રમમાં, વહેલાં કે મોડાં લખાયાં હશે. પણ કાવ્યસંગ્રહમાં તેમની ગોઠવણીમાં કુશળ બાગબાનની દૃષ્ટિનું ઔચિત્ય જળવાયું છે. પહેલાં ચાર કાવ્યો પ્રાર્થનાનાં છે. પાંચમું ‘ઉદધિ’ને પણ પ્રાર્થનાનું કાવ્ય છે. પણ સાથે સાથે, તે પ્રકૃતિઅંગનું પણ છે. એટલે તે કાવ્ય દ્વારા હૃદયમાંથી સહેજે પ્રકૃતિ કાવ્યોમાં સંક્રાન્ત થવાય છે. અગિયારમા કાવ્ય “પોરેલા પિયુના”-માં પ્રકૃતિવર્ણન છે, પણ ઉપમાન ત્યાં શૃંગારનું લેવામાં આવ્યું છે. એટલે એ કાવ્યથી શૃંગારનાં અને શૃદ્ધભાવનાં કાવ્યોમાં સંક્રાન્તિ થાય છે. આમ બારમી સત્તાવીસમા કાવ્ય મુધીનાં કાવ્યો શૃંગારનાં અને શૃદ્ધભાવનાં કાવ્યો છે. અઠ્ઠાવીસમા કાવ્ય “ખિન્ન સખાને” થી બત્રીશમા કાવ્ય “મન્મથનો જ્વાળ” મુધીનાં કાવ્યો લગ્ન-પ્રશ્નોની વિકટતાઓનાં કાવ્યો છે અને તેત્રીશમું કાવ્ય ‘ઉમા-મહેશ્વર’ આશ્લેષથી જગત વિષને સાચક બનાવતી લગ્નપ્રેમની સર્વોપરી શ્રદ્ધાનું આલેખન કરે છે. ચોત્રીશમું કાવ્ય “રાણકેરી” લગ્નનિર્બંધને લગતું કાવ્ય તો છે જ; પણ સાથે સાથે પરલક્ષી કાવ્ય પણ છે. એટલે ત્યાંથી એક દૃષ્ટિએ પરલક્ષી એવાં કાવ્યો શરૂ થાય છે. તે જ પ્રમાણે બેતાળીશમું “માંદમીને” હાસ્યમાંથી જીવનના પરચૂરણ ભાવોમાં જવાને અનુકૂળ છે. પચાસમા “ગ્રીષ્મની એક માંઝ”થી ચિન્તન, અને કવચિત્ મંથન સાથેના ચિન્તનનાં કાવ્યો, અને માનસશાસ્ત્રીય પ્રશ્નોનાં કાવ્યો શરૂ થાય છે. છપ્પન, સદાવન, અને અઠાવનમા કાવ્યો મન્થન અથવા મન્થનના પરિણામે આવતા સત્યનિરૂપણનાં કાવ્યો છે. છેવટે ત્રેસારામા “સદીવરોનો રાસ” થી છેલ્લા કાવ્ય “ઉસ્તાદ” ને મુધીનાં કાવ્યો કવિની અન્નિમ શ્રદ્ધાનાં—ચિન્તન પરિણામી શ્રદ્ધાનાં કાવ્યો છે.

એ શ્રદ્ધાનું અપિષ્કાન વિચ્છી મંગલ યોજના છે. ખાલદૃષ્ટિએ વિષમ લગ્યાતી આ જગતની યોજનામાં કંઈ કંઈ પણ અકલ્પ જ દૃષ્ટાયું છે. લુટાં લુટાં નામથી ઝોળખાતો હોવા છતાં તરત દૃષ્ટિએ જંગમ સમુદ્ર એક જ છે તેમ લુટા લુટા ધર્મોના નામે ઝોળખાના હોવા છતાં માનવ માત્રના ધર્મના આત્મરૂપ સત્ય પણ એક જ છે. માનવ માત્રનો ઉદ્દેશ ખિન્ન ખિન્ન “ત્રવાદેના જ પંથથી” પણ એ એક જ આનન્દ સિન્ધુની ગોદમાં લપાવાનો, પેનાનો મુઃ સિન્ધુના મહાસૂર સાથે મિલાવવાનો. ‘મર્યાદા’ અને ‘ગંતીયા’ ગીત ગાવાનો જ હોઈ શકે. આ

અનન્તમાંથી લેઈ, કરી વ્યક્ત અનન્તને

યતું લય અનન્તમાં

‘ઉસ્તાદ’ના એવા મહામંત્રગીતની સાથે પોતાનું સંગીત મિલાવતાં મિલાવતાં, “ બ્યારે આ આયખું ખૂટે” ત્યારે સંસ્કારી માનવ તો એક જ વસ્તુને ઝંખે:

તેમ મુજ જીવનના સૌ શેખરું

કાઈને ખાતર કરજે, ...
કામાં નવજીવન લરજે.

આમાં સૃષ્ટિરચનાની અભિનવતા, નિત્યનૂતનતા, ઉન્નતિ અને વિકાસક્રમમાં કવિની અડગ શ્રદ્ધા વ્યક્ત થાય છે.

શેખરી આવી માર્ગદર્શક પ્રતિભાએ આપણને કાવ્યના પણ અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં અત્યંત સ્વાદુ દુષો આપ્યાં છે. એ દુષો સંખ્યામાં ઝાઝાં નથી એ હકીકત છે. એટલું જ નહિ પણ સડસડ કાવ્યોમાં આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી, ગંભીર અને અગંભીર પ્રકારનાં કાવ્યો, સોનેટ અને મહાકાવ્યના ખડો હોય તેવાં ટ્રાદ શૈલીનાં કાવ્યો, રાસ અને ભજનો, મુક્તકો, દુહાઓ અને ભાષાન્તરો: આટલું બધું સ્વરૂપવૈવિધ્ય હોવાથી, ક્યારેક તો આ શંક્રહમાં માત્ર નમૂનાઓ જ આપવામાં આવ્યા હોય તેમ લાગે છે. પણ સંખ્યાનો લોભ જતો કરીએ તો શેષે આ બધાં જ ક્ષેત્રોમાં વિશિષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે એમ આપણે કહી શકીએ.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની પ્રયોગશીલતા અને દૃષ્ટિની નવીનતા શેખરે સિદ્ધ હોવા છતાં, એમનું પિતૃકુલ તો સંસ્કૃત કવિઓ જ શોભાવી રહ્યા છે. “અસ્ત,” “અનુકૂલ” અને “ગુંગશ” જેવા વિશિષ્ટ શબ્દોનો યૌગિક અર્થમાં પ્રયોગ, ઉપમાઓ અને અલંકારો, છંદોની સાદ્યન્ત વિશુદ્ધિ, વર્ણોના અનુકૂળ વિન્યાસ, જરા આગળ જઈએ તો એક પંક્તિના અર્પણ-કાવ્યમાં અને ‘મંદગી’માં અગમ્યે ઝીલાતી કાલિદાસની અને શદ્ધકની છાયા અને સમસ્ત કાવ્યસંપ્રદહમાંથી સ્વયમેવ સ્ફુરી નીકળતી વજ્રાદિષ કઠોરાણિ મુદ્દનિ કુસુમાદિવિની લોકાત્મર આર્યભાવના: આ બધાં કવિ શેખરે આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય સાથેના ધનિષ્ઠ સંપર્ક અને એ સાહિત્ય પ્રત્યેના પરમ આદર બતાવી આપે છે.

સંસ્કૃત કવિઓ અને કાવ્યશાસ્ત્રીઓની સાથે તેમના પિતૃકુલમાં આપણે બે ગૂંજરાતી કવિઓને પણ ગણાવી શકીએ: કાન્ત અને અગ્રયંતરાય ઠાકોર. અલગત, કાન્તની શૈલીમાં શેષે ખંડકાવ્યો લખ્યાં નથી. પણ કાન્તની વર્ણુસંવાદિતા અને મંજુલતા અને ઠાકોરની અર્થ-ધનતા અને પ્રયોગશીલતાનાં તત્ત્વો શેખરનાં કાવ્યોમાં સાદ્યન્ત દેખાઈ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ કાન્તમાં કવચિત મળી આવતી ઊર્મિલતા અને અતિદીર્ઘતા અને ઠાકોરમાં કવચિત દેખાતી દુર્બોધતા અને રક્ષતામાંથી શેષ બચી પણ ગયા છે.

આ ઉપરાંત, આપણા પ્રાચીન રાસ, દુહા અને ભજનોને કાજો પણ શેખરના ઘડતરમાં ઝાંછો નથી. આ બધાં પિતૃકુલને શેખરની શાન્ત, સ્વસ્થ, સંવશશીલ પ્રતિભાએ વાળી દીધું છે.

કવિ અને કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસી શેષ શબ્દોના પણ કુશળ કારીગર છે. ક્યારેક શબ્દોને રૂઢ અર્થમાં ન વાપરતાં, યૌગિક અર્થમાં વાપરીને, તો ક્યારેક “જિંથે” અને “મર” (લલે) જેવા શબ્દપ્રયોગો કરીને, ક્યારેક “સ્વપ્રમંહી”નુભવન્તી” અને “ઝંઝાનિલોધી-થવા” (અથવા) જેવી સન્ધિઓ કરીને, તો ક્યારેક “આંગણી-હોઈ-મૂકયું” અને “આમુ-લાંખા-મૃત્યુ...દીક્ષાની” જેવા સમાસો કરીને તે ધારી અસર ઊપજાવે છે. એમની શૈલી પણ વિષયને સર્વથા અનુરૂપ થઈ શકે છે. ભજનોમાં એ શૈલી “આયખું” “સમુંદર”

જેવા લોકભાષાના શબ્દપ્રયોગો કરીને કાવ્યોને જૂનવડનો રંગ આપે છે; તે ગંભીર અને ભવ્ય વિષયોને સ્પર્શતાં કાવ્યોમાં શુદ્ધ તત્સમ શબ્દોદ્વાસ વિષયોની ભવ્યતાને પહોંચી વળે છે. છંદોમાં પણ

‘ઉપરે અદ્ધર રહી, જીવે સંદિગ્ધ જીવન,’

૬

‘પરંતુ અન્તે તો

અમેદ નિર્ભરો કરી, બહન ને વિશાળાં બની,

વહે વસુ-વિરોધ-ધર્મણુ અનન્ય ઉદ્દેશથી,

કરે તડની ભૂમિને રસસમૃદ્ધ ને ખીચની,

કલહાર સમ લીલી ને જાળી મહેકમહેકાં થતી,

અનેકવિધ વિસ્તરત વ્યવહાર ન્યાં લોકના!

તમેયે એ રીતે’—અસમતિ હિ વિસ્તારથી અવમ્!’

જેવા અનેક પ્રયોગોમાં ભાવાનુકૂલત્વ રાખી શકે છે. અને કાવ્યના ભાવને તેની છંદો-યોજનાથી અને શબ્દયોજનાથી જ સ્પષ્ટ કરી દે છે.

શેખરી આ કલાનો પ્રધાન સૂર, મને તો, સંયમ લાગે છે. સોળ વરસના શાળામાં માત્ર સપ્તક નાનગીરાઈ કાવ્યો લખવાં તે પણ મને તો સંયમનું જ એક ચિહ્ન લાગે છે. કાવ્યલેખનને ચોતાના મુખ્ય વ્યવસાય તરીકે સ્વીકાર્યા વિના એમણે કાવ્યો લખ્યાં છે એટલે જ તો એમનાં કાવ્યો, સંખ્યામાં અદ્વ્ય હોવા છતાં, કાવ્યશુભે સંપૂર્ણ બની શક્યાં છે. શબ્દોમાં શું કે અલંકારોમાં, છંદોમાં શું કે ભાવોમાં, આમાંનું કોઈપણ કાવ્ય ઊતરતી કક્ષાનું નથી એનું મુખ્ય કારણ મને આ સંયમ લાગે છે. એ સંયમને લીધે જ કાવ્યોનો પ્રત્યેક શબ્દ અર્થવાહી બની શક્યો છે. એ સંયમને લીધે જ કાવ્યોનો પ્રત્યેક છંદોભંગ પણ અભ્યાસની અને અનિવાર્યતાની દૃષ્ટિએ જ થયો છે. પ્રાસાનુપ્રાસ અને છંદોયોજનાનો અનાદર પણ આ સંગ્રહમાં ન્યાં ન્યાં દેખાય છે ત્યાં ત્યાં તે કવિની બેદરકારીમાંથી કે અશક્તિમાંથી જન્મ્યો નથી હોતો. પણ કલ્પાસ્વરૂપને એની આવશ્યકતા હોવાથી જ એ જન્મ્યો હોય છે. બાકી શુદ્ધ છંદો અને સંપૂર્ણ સ્વાભાવિકતાવાળાં પ્રાસાનુપ્રાસવાળાં કાવ્યો તો આ સંગ્રહમાં અનેક છે.

સંગ્રહના આન્તર દેહ તરફ વળીએ તો ત્યાં પણ આ જ સંયમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એને જ લીધે આ સંગ્રહનું કોઈપણ કાવ્ય ઊર્મિલતામાં સરી નથી પડતું. જગતની વસ્તુચિત્તિ સાથે ધમપહાડા માર્યા વિના, ઉપદેશ કે ઉદ્દેશમાં લપસી પડ્યા વિના કવિ જગતયોજનાને તપાસે છે. અને એ યોજનાની સાથે આપણે આપણી જગતને કઈ રીતે અનુકૂળ કરી શકીએ તે આપણને બતાવે છે. કવિહૃદયનું વલણ વિશ્વયોજના સાથે વિગ્રહનું નદિ, પણ સમાધાનનું છે. એને પણ આપણે આ સંયમનું જ પરિણામ ગણી શકીએ.

દૃઢમાં, સંયમ, પારખ, જીવનના વિધિવિધ ખંડોને જોવાનો મુક્ત, સ્વતંત્ર અને તટસ્થ દૃષ્ટિ અને જગતની યોજનાના માંગમ્યમાં ઊડી ને અખૂટ શ્રદ્ધા: આ બધાં લક્ષણોને લીધે “શેખરનાં કાવ્યો”નું સ્થાન આપણી અર્વાચીન કવિતામાં જ નદિ, પણ સમસ્ત ગૂજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં વિશિષ્ટ છે. આપણા કવિઓમાં શેખરનું સ્થાન તો કાળ પોતે જ નક્કી કરશે. પણ તેમનાં કાવ્યો આપણા શિષ્ટ વાચકવર્ગની સાચી અને ઊંચી કવિતાની તુલને તો કાંઈ પણ કાળે તમ કરી શકશે એ નિર્વિવાદ છે.

મનમુખલાલ ઝવેરી

સ્વૈરવિહાર ભાગ બીજો:—લેખક: રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક. પ્રકાશક: રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. (બૃહદ્ અન્થાવલિ પુ. ૧૧) કિં. ૧-૪-૦.

“શેષનાં કાવ્યો” અને “સ્વૈરવિહાર” બન્ને એક જ લેખકની કૃતિઓ છે એમ બ્યારે કોઈ તટસ્થ વસત પહેલી જ વાર જાણે ત્યારે તેને જરૂર આશ્ચર્ય થાય. પણ “શેષનાં કાવ્યો”માંનાં હાસ્યરસિક કાવ્યોને એ ત્યારે ફરીથી વાંચે ત્યારે જ તેને આ બન્ને પુસ્તકોના લેખકની પ્રતિભાનો ચમત્કાર સમજાય અને તેનું કુતૂહલ ઓછું થાય.

“સ્વૈરવિહાર” આપણને નવો નથી. “સ્વૈરવિહાર”ના કટાક્ષો, એનું માર્મિક હાસ્ય, એની અદ્ભુત અવળ વાણી: આ બધાં આપણે “સ્વૈરવિહાર” ભાગ પહેલામાં જોયાં છે. એ લક્ષણો આ બીજા ભાગમાં પણ દેખાય છે.

આ બીજા ભાગમાં પણ રાજકીય, સામાજિક, સાહિત્યવિષયક કે ધાર્મિક, કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં જ્યાં જ્યાં જડતા કે વક્તા દેખાય છે ત્યાં ત્યાં સ્વૈરવિહારીનો કટાક્ષ પહોંચે છે, તેને લીધે છે ને તેની વિષમતાને આપણા મન પર છાપે છે. એ કટાક્ષો, અજાણત, સમકાલીન પરિસ્થિતિ પર થયેલા હોવાથી, એમાં નરસિંહરાવભાઈ પરના પ્રહારની જેમ ક્યાંક ક્યાંક વ્યક્તિગત પ્રહારો દેખાઈ આવે છે ખરા; પણ એકંદર, સ્વૈરવિહારીનો કટાક્ષ એવી મંડુચિતતાથી પર છે. મોટે ભાગે તો એ કટાક્ષ અમુક આખા વર્ગને કે ઘણુંખડું તો માનવસ્વભાવને સ્પર્શતો હોવાથી દંડથી કે દોષથી મુક્ત રહી શક્યો છે. એ નિર્દોશતા અને નિર્દોષતાને લીધે જ એ શુદ્ધ અને ઉચ્ચ કક્ષાનો કટાક્ષ બને છે.

“સ્વૈરવિહાર”નો મોટો ભાગ અસહકાર વખતે અને અસહકાર બંધ પડ્યા પછી, ઓડિન-સોના યુગમાં લખાયો હોવાથી એ કટાક્ષો મુખ્ય ભોગ, સ્વાભાવિક રીતે જ, સરકારી તંત્ર થયું છે. ઓડિન-સો, જેલ, જેલના કાયદા, સરકારી અમલદારો, અહિંસક સૈનિકો પર સરકારે કરેલો જુલમ, સરકારી રૂઢિચુસ્તતા: લેખક આ બધાની વ્યાજસ્તુતિથી પ્રશંસા કરતા જાય છે અને એ રીતે કાયદામાં રહેલી ભુલિહીનતા અને પગલામાં રહેલા દબને ખુલ્લો પાડે છે.

પણ સ્વૈરવિહાર ચથાર્થનામા હોવાથી તેને વિષયની મર્યાદા નહીં શકે જ નહિ. એ તો પોતાના વિહારમાં જે કોઈ નબળાઈ હડફેટે આવે તેને ઊપાડે ને ભજવે. એટલે જ વ્યુત્પત્તિ-શાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, કબાલા (સાંખ્યશાસ્ત્ર), વૃદ્ધાવરણ, માંદગી, શાસ્ત્રાન્ધતા, પ્રેમ, મુદ્રાલેખો, લોકસાહિત્ય, રાસ, મનુષ્યની સ્વભાવજનિર્ભજતાઓ: કોઈ પણ વિષય સ્વૈરવિહારીની સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિમાંથી હટકી જવા પામ્યો નથી. આ બધાં ક્ષેત્રોમાં રહેલી તાર્કિક નિર્ભજતાને, દબને અને જડતાને સ્વૈરવિહારીએ પકડી પાડી છે ને તેનો ઉપહાસ કર્યો છે.

ઉપહાસ કરવાની લેખકની પદ્ધતિ પણ વૈવિધ્યભરી છે. “રાત્ર્યનીતિનાં રહસ્યો”માં અને “સાંખ્યશાસ્ત્ર”માં થયું છે તેમ, કાં તો વ્યાજસ્તુતિથી તે નિર્ભજતાની તરફેણ કરીને લેખક તેનો ઉપહાસ કરે છે; તો ક્યારેક “કાળ” વિશેના લેખમાં થયું છે તેમ, સીધે સીધી કટાક્ષોની ઝડી વગસાવીને લેખક પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. ઉપહાસ કરવા માટે ક્યારેક તે એકનો ઉપયોગ કરે છે તો ક્યારેક રાજાં કાલંસ્વ કારણમ્ જેવા એકાદ પ્રચલિત સૂત્રને નવા જ મંબંધમાં વાપરીને આપણને હસાવે છે: ક્યારેક “શાકુન્તલનો ગૂઢાર્થ” જેવા ભેખોમાં ઇવટ સુધી ગંભીરતા દેખાવ જાળવી રાખીને તે આપણને બનાવી જાય છે, તો

કપારેક કાવચની કે સસલા અને હાથીની વાર્તા જેવા દુચકાઓ આપીને લેખક આખી પરિસ્થિતિને રૂપક હાંપી દે છે. આમ અનેકવિધ સાધનોથી લેખક પોતાની કળાનો આવિષ્કાર કરે છે.

આ “સ્વરવિહાર”નું સાચું રહસ્ય, મને લાગે છે તે પ્રમાણે, કટાક્ષને પાંચ નખખાઈ શોધવામાં રહ્યું છે. જેલના નિયમો શું કે ઓર્ડિનન્સો શું, જ્યોતિષ વગેરેમાં, અનેક વખત નિરાશ થવા છતાં, માનવાની માણસની અન્ધશ્રદ્ધા શું કે મુંઝવણના જીવાનોનો છીછરો નવમતવાદ શું, આ પુસ્તકમાં લેખકે જે જે નિર્મળતા પર પ્રદર્શો કર્યા છે તે તે નિર્મળતા દાખલા, દલીલ અને આંકડાથી ભરચક અનેકા નિર્મળતા કે ગૃહસિંધોથી આટલી સફળ રીતે આપણા મનમાં ફસી શકત નહિ. એવી નિર્મળતાઓ હસાવવાનું કાર્ય એક કટાક્ષ જ કરી શકે છે એટલે એવા કટાક્ષને યોગ્ય નિર્મળતા શોધવામાં જ લેખકની શક્તિનો વિજય રહ્યો છે.

“સ્વરવિહાર”નો આ બીજો ભાગ પણ પહેલા ભાગની જેમ વાચકોનો સત્કાર પામશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

મનસુખલાલ ઝવેરી

સાહિત્યસમીક્ષા :-લેખક : વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ. પ્રકાશક : ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે, નૂતન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. દિ. ૨-૮-૦.

“પારિભાષિક શબ્દકોષ”ના અભ્યાસી ગ્રંથાલોક, “પ્રેમનો દંભ” “નવો અવતાર” વગેરેમાં દેખા દેતા પ્રથમ પક્ષિતના લાપાંતરકાર, “ગદાનવનીત” “નર્મદનું મંદિર” આદિ ગ્રંથોના સંપાદક—આમ અનેકવિધ સ્વરૂપે ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનાર “વીર નર્મદ”ના સર્જક રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટના વિવેચન નિર્મળોનો ગ્રંથક પ્રકટ થવાનો છે એવી અફવાઓ ધણા વખતથી સાંભળ્યા પછી આખરે ચારેક માસ પહેલાં એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ તેને પેટ ભરીને નીરખવાનું અને એક વખત વાંચેલું પુસ્તક રૂપે ફરી તાજું કરવાનું સહજાચ્છ તો તાજેતરમાં જ પ્રાપ્ત થયું.

ગુજરાતના વિવેચકવર્ગ અને વિવેચન સાહિત્યના ઇતિહાસ અને વિકાસ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં ગ્રંથકાલીનોમાં નવવંશરામ, રમણલાલ અને મણિલાલ નજીભાઈની પછી સમકાલીન સાહિત્યના ભાગ્યવિધાતાઓમાં ૨૫. નરસિંહરાવભાઈ, આચાર્ય આનંદશંકર કુવ, અધ્યાપક બલવંતરાય ઠાકોર અને પ્રો. રામનારાયણ પાંકજ પ્રથમ દૃષ્ટિપટ પર ખડા થાય છે. એ વિદ્વાન વિવેચકગણને હેડીને આગળ જઈએ તો વિવેચનના આકરા આદર્શને સતત પોતાની સમક્ષ રાખનાર પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, રા. ડાહ્યારાય માંકડ, શ્રી. વિજયરાય વેંઘ, રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ, રા. નવવંશરામ ત્રિવેદી અને પ્રો. અનંતરાય રાવળની મૂર્તિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આપણા યુવાન કવિ-વિવેચકોમાં શ્રી. ત્રિશુવનદાસ જુદાર અને પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરી વગેરેનાં વિવેચનો પણ અભ્યાસપૂર્ણ અને આશાસ્પદ છે.

‘સાહિત્ય સમીક્ષા’ના કુલ ૧૪ વિવેચન નિર્મળોને “તત્ત્વચર્ચા” “નર્મદયુગનું વાહન” “સમકાલીન સાહિત્ય” એ ત્રણ શીર્ષક તલે વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. કુલ ૭ નિર્મળો એવન ૧૯૮૨થી ૧૯૮૮ સુધીના ‘કૌમુદી’માં પ્રગટ થયા છે તે અહીં સંમહમાં લેવામાં આવેલ છે. બાકીના નિર્મળો ‘વસન્ત’, ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ ‘માનસી’ વગેરેમાં અને ઉપોદ્ધાત-રૂપે અથવા બાંધણરૂપે પ્રગટ થયા છે.

આ નિર્ગંધોમાંથી અમુકનાં મૂળ નામોને બદલાવવાનું કારણ લેખક આપે છે પરંતુ તેમ ન કર્યું હોત અને મૂળ નામો રાખ્યાં હોત તો કેઈ હરકત નહોતી. આ સંગ્રહમાં પહેલો જ નિર્ગંધ “વિવેચનનો આદર્શ” વાંચનાં જ સૌ કોઈ મુગ્ધ બની જાય એવો છે અને લેખક પોતે જ પ્રસ્તાવનામાં એ નિર્ગંધ વિષે આવા ગૌરવયુક્ત સખ્દો લખે છે:

“સૌની પહેલો મૂકેલો લેખ એક રીતે આ આખા ગ્રંથલની જૂદત પ્રસ્તાવના જેવો છે.”

“ભલે મારા જેવા અનેકોનો ક્ષય થાયો પણ સત્યનો જય થાયો. અદ્યાત્મને માપવાને સારુ સત્યનો ગજ કદી દૂંદા ન બને.”—ગાંધીજીના એ આકરા આદર્શને ચરિતાર્થ કરવા માટે જ વળે આ નિર્ગંધ લખાયો હેતુ ગોમ એ નિર્ગંધની પ્રત્યેક રેખાનું પૃથક્કરણ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે.

૩૧ પૃષ્ઠના આ લાંબા નિર્ગંધમાં સર્જક અને વિવેચકના ગ્રંથધી શરૂઆત કરીને સાહિત્યમાં વિવેચકનું કેટલું હેતુ રચાત છે તે દર્શાવવા વિવેચકને કવિના જેવો જ સર્જન-શીલ કલાકાર માનવામાં આવ્યો છે. એન બેનસન કહે છે તેમ, To judge of poets is only the faculty of poets. લેખક કહે છે કે ‘કવિશ્રુતિને બરાબર ન્યાય આપવા માટે પણ વિવેચકને અમુક પ્રકારના કવિત્વની અનિવાર્ય જરૂર પડવાની.

વિવેચક—આત્માના ત્રિવિધકાશમાં, કવિજનોચિત સૌન્દર્યભક્તિ એ એના પ્રથમ રસ-મયકારા વિશે જણાવતાં લેખક કહે છે “સૌન્દર્યનું પૂજન, પરીક્ષણ અને પરિશોધન એ વિવેચકની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે” એટલે રસમયકાશને ખીલવવા માટે વિવેચક પાસે સૌન્દર્ય-ભક્તિને માટે રસસત્તા અને નિષ્પક્ષતા એ સ્વાભાવિક શુણે ઉપરાંત દુરાસખ્યતામાં જ એની સાથેકતા રહેલી છે એમ લેખક સૌથી પહેલાં પ્રતિપાદન કરે છે. વિવેચકના જ્ઞાનમયકાશ વિષે ચર્ચા કરતાં રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ કહે છે કે “અખંડ વિજ્ઞાપ્યાસંગ એ વિવેચકનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ છે. એના જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ જ જગતનું સર્વેષક હોય એ સમજી સતત રીતે વાંચ્યા કરવું, વિચાર્યા કરવું, એનું ફરી ફરીને પારાપણુ કરવું, અને એ રીતે સતત સૌન્દર્ય-પરિશીલનમાં સમગ્રો સમય ગાળી પોતાની તોલનશક્તિને પરિપક્વ બનાવવી એ હેતુ જોઈએ.”

વિવેચકમાં રસવૃત્તિ અને જ્ઞાનવૃત્તિની ઉત્કટતા ઉપરાંત એનામાં શીલમય કાશની આવશ્યકતા વિશે જણાવ્યા પછી, લેખક સુશીલતાનાં ચાર લક્ષણો—સત્યનિષ્ઠા, સ્વાતંત્ર્ય, તાટસ્થ્ય, અને સમભાવ-વિશે વિસ્તારથી કહે છે તે વખતે રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ એક વિવાદાસ્પદ સિદ્ધાંત રજુ કરે છે તેનો અંગે ઉલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી.

“આ ઉપરાંત વિવેચક એક વિશેષ અર્થમાં પણ તટસ્થ હોય છે. સાહિત્યસર્જનનો સ્રોત વહી રહ્યો હોય છે તેમાં નતે ન પડતાં એ તટ ઉપર જ બેસે રહે છે, અને ત્યાં બેસે બેસે સૌ સર્જકોની સર્જનશીલા એ રસપૂર્વક નિહાળ્યા કરે છે.”

સાહિત્યનાં સર્જનાત્મક સ્વરૂપોનો વિકાસ કરવાની લાલચ આ સિદ્ધાંતથી વિવેચકે જતી કરવી પડે છે. સેઈન્ટ જવની સલાહ પોતાના મતના સમર્થન અર્થે લેખકે રજુ કરેલ છે. વળી તે કહે છે:

“વિવેચક જ્યારે સર્જનમાં પડે છે ત્યારે એની દૃષ્ટિ સંકુચિત થઈ જાય છે. પછી પોતાની સર્જનમદ્દતિ જ ખરી અને બીજાની ખોટી એવા પૂર્વગ્રહો એના ચિત્તમાં નંતે છે, અને ઘટત સર્જકો પ્રત્યેના સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા આદિ માનવસહજ ભાવોથી પણ એ સર્વથા મુક્ત રહી શકેતા નથી, એટલે પછી એ યથાર્થ વિવેચન કરી શકેતા નથી.”

આ માન્યતા બૃહભરેલી લાગે છે. વિવેચક સાહિત્યનાં સર્જનાત્મક સ્વરૂપો તરફ વળવાથી એની દષ્ટિ સંકુચિત થવાને બદલે પોતે સાહિત્યના જે સ્વરૂપને સર્જે છે તેના અંતરંગને બરોબર પિછાનતાં દીધે છે એટલે એની દષ્ટિ વ્યાપક બનતાં એ જ સ્વરૂપ ખીલવનાર અન્ય સાહિત્યસર્જકની કૃતિ તરફ સ્પર્ધાના લાવથી બેવાને બદલે સાચું મૂલ્યાંકન કરવાની પ્રેરણા એનામાં રવતઃ ઉદ્ભવે છે. મેથ્યુ આરનોલ્ડ જેવા અનેક સર્જકો ઉત્તમ વિવેચક તરીકે જગતના અન્ય સાહિત્યકારોમાં નામના પામ્યા છે. આપણા સાહિત્ય તરફ જ દષ્ટિ દેશે એ તો પ્રો. ફોર પ્રથમ પંક્તિના સર્જક હોવાની સાથે જ વિવેચક તરીકે માનભર્યું સ્થાન ધરાવે છે. સ્વ. નર્સિસહરાવ પળુ સર્જક અને વિવેચક બન્ને હતા. પ્રો. રામનારાયણ પાંડે પ્રથમ કક્ષાના સર્જક હોવા ઉપરાંત વિવેચક તરીકે મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. એટલે વિવેચક સર્જક થવાના મોહમાં ન પડવું જોઈએ એ મંતવ્ય સ્વીકારતાં ઝોકાય થાય છે. "સર્જન અને ચિંતન"ના લેખક ધૂમકેતુ સાચું જ કહે છે કે "સર્જન અને વિવેચન એ એક જ માનસિક રિચતિનાં બે પાસાં છેઃ અથવા, તમે એમ કહો, કે સર્જનમાં રહેલી વધારે એતનાનો અભ્યાસ એટલે અવલોકનઃ વિવેચન."

આટલો મતભેદ હોવા છતાં, રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટે આ અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધમાં રજુ કરેલ આદર્શ બરેબર લખ્ય છે. એ જોડેલો કડિન છે તેટલો જ સાચા વિવેચકને પ્રેરણાત્મક છે. આ નિબંધસંગ્રહનું એ અણુભોજનું મોતી છે.

રાજકોટના 'તરણ લલિતકળા પ્રદર્શન'ના પ્રમુખ તરીકે આપણા લાપણ તરીકેનો 'કલાનો મહિમા' એ નિબંધ પહેલા નિબંધની પડી તુલે જ વાંચતાં બહુ ઝાંખો લાગે છે. સુખદુઃખના ચાકથી ત્રાસેલ માનવીને રૂતન તાજગી બક્ષનાર માનવજીવનની સજ્જન સોગરી રૂપે વિદ્યક્ષી રહેલ કલાની મહત્તા માનવી શુદ્ધિ અને ઊર્ગી વચ્ચેની વિસ્તારદિતા દાખાને માનવીના ઊર્મિનપ્રતિ વ્યવસ્થિત કરીને એની સમસ્ત એનનાને સર કરી એને કલ્યાણને પથે દોરવામાં રહેલી છે. આટલા ખર્ચ ઉપર આ નિબંધ રચાયો છે. લાપણરૂપે તૈયાર કરેલ આ નિબંધ લાપણ તરીકે જ લખાયો હોવાથી મુદ્દાસર હોવા, છતાં તેમાં કેટલાંક વિધાનો વિસ્તૃત સ્વરૂપે ચર્ચાયાં નથી.

'કામુદી'માં આજથી દસ વર્ષ પહેલાં પ્રગટ થયેલ "સામ્યગ્રિય અને કૌતુકગ્રિય" એ નિબંધ Classical અને Romantic આ શબ્દપ્રયોગો માટે શુભરાતી સાહિત્યમાં યોગ્યએલા શબ્દોનાં લક્ષણો આપવાના ઉદ્દેશથી અતી પચુ રજુ થયો છે. એ લક્ષણો આપ્યા પછી "રસાસ્વાદનો અધિકાર" એ વ્યાખ્યાન પ્રમંથે રા. મુનશીએ પ્રગટ કરેલ કે 'કલાસિકલ' અને 'રોમેન્ટિક' એવા બેદ આપણા સાહિત્યને સમૂળગા લાગુ જ ન પડી શકે એ વાદના પ્રતિકારરૂપે આ નિબંધના અંતમાં રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટે શુદ્ધિગમ્ય દલીલોથી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે સામ્યગ્રિય અને કૌતુકગ્રિય એ બેદ આપણા સાહિત્યમાં પચુ સરખો જ ઉત્પત્ત છે, અને આપણે ત્યાં પચુ એમાંથી એકે પ્રકારના સાહિત્યકારોનો અભાવ નથી.

"તરવચર્ચા" એ ચિપક તમે મૂકેલા નિબંધોમાં છેલ્લો નિબંધ તેના નવા નામે 'જીવનનો ઉદ્દાસ' તરીકે ઓળખાય છે. રા. મુનશીના "અર્વાચીન સાહિત્યનો પ્રધાન સ્વરઃ જીવનને ઉદ્દાસ" એ નામના વ્યાખ્યાનના અવલોકનરૂપે આ લેખ પ્રથમ 'વસન્ત'માં પ્રગટ.

થયો હતો. તેના પહેલા ખંડમાં—પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સાહિત્ય ઉલ્લાસથી ભરેલું હતું એ રા. મુનશીના મંતવ્યમાં રહેલ નિરાધારતા અને ઉપવ્રજ અભ્યાસની સારી રીતે ઝડતી લીધી છે. ખીજા ખંડમાં વિવેચકે ૨૧. નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાંથી અવતરણો આપીને સિદ્ધ કર્યું છે કે અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યના યુગપતિ રા. નરસિંહરાવને તો પરજીવનનો અસાધારણ પ્રેમ હતો, બ્યારે રા. મુનશીના મત પ્રમાણે “પરભવનો પ્રેમ વીસરી આ ભવનું આકર્ષણ” ‘માનવની શક્તિઓ ને વૃત્તિઓને આ જ દેહે સંતોષવાની હચ્છા’—એ અર્વાચીન સાહિત્યનો ‘પ્રધાન સ્વર’ છે. અજ્ઞાત આ નિર્બંધમાં રજુ થયેલાં દૃષ્ટિમિત્રો સાચાં છે છતાં પણ જેથી રીતે રા. મુનશીએ પોતાનો મત પ્રતિપાદન કરવા માટે પોતાના મતને અનુકૂળ ઉદાહરણો લીધાં છે તેથી જ રીતે રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ પોતાનો “ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રાચીન, મધ્યકાલીન ઉલ્લાસયુક્ત છે” એ મત સ્થાપિત કરવા માટે આ અવલોકન નિર્બંધમાં અધાગ મહેનત ઉઠાવે છે એમ દૃષ્ટિગોચર થયા વિના રહેતું નથી.

‘નર્મદયુગનું વાક્ય’ એ ખંડમાં આ યુગને લગતા પાંચ નિબંધો છે. તેમાં ‘નર્મદયુગની વાક્યમયસંસ્થા’ એ નિર્બંધ ‘ગુજરાત વર્તીકયુગર સોસાયટીનો ઇતિહાસ, વિભાગ ૧લો’ એ પુસ્તકના અવલોકનરૂપે લખાએલો ત્યારે એનું સિર્ષક ‘સોસાયટીનો ઇતિહાસ’ એ હતું. તેમાં આ ઇતિહાસની ઉપયોગિતા ખતાવ્યા પછી તેની શૈલી, ભાષા વગેરેમાં દેખાતી ક્ષતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

‘દલપતની છબી’ આ લાંબા નિર્બંધમાં કવિ દલપતરામનું એ યુગમાં સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ કેવું સ્થાન હતું તે વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે. આપણા ભૂક્ષાઈગએક્ષ મધ્યકાલીન સાહિત્યકારોની સાહિત્યસેવાનું આવા નિર્બંધોથી સાચું મૂલ્યાંકન થવાની જરૂર છે. ‘નર્મદનું કાવ્ય મન્દિર’ એ નિર્બંધ ‘નર્મદનું મન્દિર પદ્યવિભાગ’નો ઉપોદ્ધાતરૂપે પ્રથમ પ્રગટ થયેલ તે અહીં ફરીથી નિર્બંધમંદિરમાં લેવામાં આવેલ છે. આ લાંબા નિર્બંધમાં ગુજરાતી કવિતાને નર્મદનાં ‘પ્રકૃતિ કાવ્યો’ ‘પ્રભુવ કાવ્યો’, ‘સ્વાનંધ, સ્વદેશપ્રેમ અને શૌર્યની કવિતાઓ’ વગેરે વિશિષ્ટ તત્ત્વો અને ગુજરાતી સાહિત્યનાં એ નૂતન ચાર્ણો વિશે વિસ્તારથી લખ્યા પછી શુદ્ધ કવિતાની દૃષ્ટિએ એ કાવ્યોની મૂલવણી કરીને સાથે સાથે એના અજળ વ્યક્તિત્વનું નિરૂપણ આ નિર્બંધમાં કરેલ છે.

“નંદસંકરની નવલકથા” આ સિર્ષકથી ‘કરલુધેડા’ની સમાલોચના પ્રથમ ‘માનસી’માં પ્રગટ થયેલ. ‘કરલુધેડા’માં રજુ થયેલ વાનાવરણ પર સુરતની અસર અને નંદસંકરના સ્વભાવ અને અભ્યાસનું તેમાં રજુ થયેલ દર્શન સ્પષ્ટ કર્યા પછી સાહિત્યના શુદ્ધ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તેની કસોટી કર્યા છતાં આ ગ્રંથની મહત્તા દર્શાવતાં રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ કહે છે કે “એકંદર વિચાર કરીએ તો, ‘કરલુધેડો’ કેવળ નર્મદયુગનો જ નહિ પણ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યનો મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. નર્મદયુગનું તો એ શક્યવર્તી પુસ્તક છે.”

“૨૧. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા”—અવસાન નોંધ લેતા આ નિર્બંધને ફરીથી આ સંપ્રદમાં પ્રસિદ્ધ કરવાના બચાવમાં રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટ પૃ. ૩૧૨ ઉપર ખુલાસો કરે છે એટલે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. વસ્તુતઃ આ સંપ્રદમાં એ નિર્બંધથી કંઈ નૂતન દૃષ્ટિ કે નવીન તત્ત્વ સાંપડતું નથી.

“સમકાલીન સાહિત્ય”ના પાંચ નિબંધોમાં ધ્યાન એએ એવા ત્રણ નિબંધો છે. ‘સાંદ્યેદર્શો દિવિ’ આ લાંબો નિબંધ આઝાદી અગિયાર વર્ષ પહેલાં ‘સૌવસિતી’ના અવલોકનરૂપે લખાએલ, પરંતુ તેમાં ૨૧. બોટાદકરની સમસ્ત કાવ્યચરિતાના પ્રવાહનું સર્વાંગ દર્શન કરાવવામાં સમાલોચક સફળ થયા છે.

આ વિભાગમાં એક ખીન્ને આકર્ષક નિબંધ તે ‘પ્રયોગમાલા’ છે. અધ્યાપક બંસવંતરાય ઠાકોરના પાંચ ગ્રંથોની સમાલોચના તરીકે લખાએલ આ નિબંધમાં વિદ્વત્તાજન્ય વિવેચનશીલતાવાળા પ્રો. ઠાકોરના સાહિત્યસર્જનમાં પ્રતિબિંબિત થતી વિચારવિવેચનશીલતા, લાપાવિવેચનશીલતા, કૃતિ-વિવેચનશીલતાની સાથે અધ્યાપક ઠાકોરના મુંઝવેલ ગદ્યના ગુણદોષનું યથાર્થદર્શન કરાવ્યા પછી એમના ગદ્યમાં રહેલ અર્થઘનતા, પર્યાય શ્રાવણ, લાપાપ્રસંગીમાં ફિલ્મપ્રયોગોનું ઔચિત્ય, વગેરેનું પૃથક્કરણ રા. વિશ્વનાથ લહે આ નાનકડા નિબંધમાં મુંઝવે રીતે કર્યું છે.

‘હવન લાણી પગલાં’ આ લાંબા નિબંધમાં મં. ૧૯૮૨ના ગ્રંથસ્થ વાહુમયની સમાલોચના કરેલ છે. ૧૯૩૩ના ગ્રંથસ્થ વાહુમયનું અવલોકન આ અવલોકન સાથે સરખાવતાં આપણને લાગે છે કે રા. વિશ્વનાથ લહે “હવન લાણી પગલાં” એ નિબંધમાં કંઈક રમજા-મંકાચ અનુભવતા હોય એ રીતે સંક્ષિપ્તતાથી લખતા દેખાય છે. જો કે એમની વિવેચન પદ્ધતિ અને ‘યોગનાશલી’ ‘૩૩ના અવલોકન જેવી જ સ્પષ્ટ અને તટસ્થ છે છતાં પણ વિસ્તારપૂર્વક આ સમાલોચના લખવાની જરૂર લાગે છે.

“સાહિત્યસમીક્ષા” ના નિબંધોની ચૂંટણીના ધોરણ વિશે લેખક ગમે તેટલા સાવચેત નહતા હોય તો પણ આ સંગ્રહમાં આવેલા નિબંધોમાં સંખ્યાદષ્ટિ તરફ વધારે ધ્યાન ન આપ્યું હોત અને નર્મદયુગના વાહુમયના પાંચ નિબંધોને બદલે ખીજા નિબંધો અહીં દાખલ કર્યા હોત તો વધારે વિવિધપૂર્ણ અને રસપ્રદ આ સંગ્રહ બનત. પૃષ્ઠ ૩૧૨ પર સાતમી પંક્તિમાં સ્પષ્ટ કહેલ છે કે “આખી લેખમાળા બુદ્ધિ પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કરવાનો પ્રગંધ થશે.” એમ થાય તો આ લેખો ત્રીજા વખત પ્રસિદ્ધ થશે. એ રીતે વારંવાર એ જ લેખો બુદ્ધિ સંગ્રહોમાં પ્રકટ કરવા કરતાં આ સંગ્રહમાંથી તેમને ખાતલ કર્યા હોત તો ખીજા લેખો અહીં પ્રસિદ્ધ કરી શકાત.

આમ છતાંયે આ સંગ્રહને અને તેટલો બહુગુણપ્રિય બનાવવા અને તેમાં વિવિધ આબુવા ગ્રંથકારે પ્રયાસ કરેલ છે એ પણ સ્તુત્ય છે. વળી ‘આતુરંગિક’માં ‘થોડીક વીગનો’ ‘વર્ણનુક્રમણી’ ‘વર્ણનુક્રમણી’ વગેરે નાન નત્તો ઉમેરીને અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવા આ સંગ્રહ આપણા વિવેચન-સાહિત્યમાં આવકારદાયી વધારો કરે છે એ બદલ એના કર્તાને અને પ્રકાશકને દાર્દિક અભિનંદન.

સ્તિસ્માધ દિકાભાઈ પટેલ

રોજનીશી

મે : ૧૯૩૮

તા. ૨૫ : લંડનની રોયલ એપાયર સોસાયટીના બોજન સમારંભ પ્રસંગે હિંદી વજીરના હુદ્દારો :
“હિંદી પ્રજાના એકથ માટે સમવાયત્ર સ્થપાય છે”; મધ્યપ્રાંતના મહાસભાવાદી પ્રધાન-
મંડળનો અંચડો સંઘર્ષથી કામ કરવાની ખાતરી આપ્યાથી પતી ગયો; છ પ્રધાનોની સહી
વાળું નિવેદન તહાર પાઠવામાં આવ્યું; કાનપુરમાં મિલકદટાલ અંગે ખંભીર પરિસ્થિતિ :
૪૬ જણાનાં ૭,૫૬૭ અને દરેકને એક મહિનાની કેદની સજા થઈ.

તા. ૨૬ : અમદાવાદના ચેરખતરમાં ગંભીર પરિસ્થિતિ લીધી થઈ; ટોરિયોથી શ્રી. રામચિદારી બેઝને
હિંદુ સભાને સંદેશો : “હિંદુ-મુસ્લીમ એકતા માટે મુસ્લીમોએ દરિયો ખુલ્લું પડે.”

તા. ૨૭ : ગુજરાતની જુદી જુદી લેખક બોર્ડની ચૂંટણીમાં મહાસભા પક્ષને ઝગમગી ફતેહ મળ્યાના
સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; અલાહાબાદમાં મહાસભાવાદીઓના રાષ્ટ્રધ્વજ વંદન વખતે લીંગના
ઝંડાને તોપવા દેવાની ૧૦૦ મુસ્લીમ છોકરાઓએ માગણી કરી અને પાટળથી પથ્થરનો
મારો મલાય્યો.

તા. ૨૮ : નવી ચૂંટણી માટે આયરિશ પાર્ટિમિન્ટ વિખેરી નાખવામાં આવી; લંડનમાં બોમ્બે ડિનર
પ્રસંગે હિંદી વજીર હોર્ડે ઝેટલેન્ટ મદત્તવતું નિવેદન કર્યું : “સમવાયત્રની યોજનામાં
ફેરફાર થવાનો સંભવ નથી.” મુંબઈ સરકારની રૂચના મુજબ કેળવણીખાતાએ હવેથી
“વનોક્યુલર” શબ્દ ન વાપરવા સૂચના આપી : તેને બદલે “પ્રાથમિક” શબ્દ વાપરવા સૂચના કરી.

તા. ૨૯ : પૂનામાં શ્રી. જવાહરલાલ નેહરુનું લાગમુ : “મહાસભાએ હોહા સ્વીકાર્યો તેથી આપણી
શક્તિઓ અવગે રસ્તે વળી ગઈ છે.” નાશિકમાં મળેલી અખિલ હિંદ હિંદુ મહાસભાની
હારાખારી સમિતિએ ‘સમગ્ર હિંદુ કામને નામે લીજ સાથે કોમી સમાધાન કરવાનો મહા-
સભાને હક્ક નથી’ એવી મતલબનો દરાવ પસાર કર્યો; મધ્યપ્રાંતોના પ્રધાનો સામિના ગંભીર
આક્ષેપો નાપાયાદાર પુરવાર થયા; દહેરાદૂન જિલ્લા રાજકીય પરિવ્રતના પ્રમુખપદેથી શ્રી.
એમ. એન. રોયના હુદ્દારો : “હિંદમાં ગરીબોની બેસી તો એકલી હિંદી રાષ્ટ્રીય
મહાસભા જ છે.”

તા. ૩૦ : નાઝીઓની ગંભીર સભામાં ડૉ. ગોમદેસના હુદ્દારો : “જો યુરોપમાં લડાઈ બંધ કરાવવી
હોય તો વર્સેલસના કારો રદ કરો.” ઝેટલેન્ટોવિક્ષાની મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં ૮૦ ટકા
મત દેર દેન્લીનને મળ્યા; લખનૌમાં શિયા-સુન્ની ઝગમગને પરિણામે ૧૪૪ મી. કલમનો
અમલ લહેર થયો.

તા. ૩૧ : યુરોપના પ્રવાસે બેઝડતાં, મુંબઈના આગ્રહ મેદાનમાંથી પં. જવાહરલાલનો પ્રેરક સંદેશ :
‘સ્વામિનાની બને, કાર્યરત બને, આત્મવિશ્વાસ કેળવો.’

જુન : ૧૯૩૮

તા. ૨ : પં. જવાહરલાલ નેહરુ યુરોપના પ્રવાસે બેઝડ્યા; હરિગ્ગલ મંદિરપ્રવેશ બિલને મુંબઈના
ગવર્નરે સંમતિ આપી; લખનૌમાં શિયા-સુન્ની હુલ્લડના બચથી ૧૪૪ મી કલમ લાગુ
પાડવામાં આવી; ઝેટલેન્ટોવિક્ષાની સરકારે રૂબરૂની રાષ્ટ્રવાદી સરકારને માન્યતા આપી.

તા. ૩ : કૃષ્ણચિરિ વાઘા રાજકીય પરિવ્રતનાં હુદ્દાટન પ્રસંગે મદ્રાસ સરકારના હયોગખાતાના
પ્રધાન શ્રી. વિ. વિ. ગિરિલા હુદ્દારો : “ઔદ્યોગિક એકાદમી નડમૂળ કાઢવા માટે પંચ-
વાર્ષિક યોજનાની આવરકતા છે.”

તા. ૪ : સુરેટન નર્મનનો નેતા દેર ફાલગુન દેન્લીન બર્લિનની મુલાકાતે બેઝડ્યો.

તા. ૬ : કેન્ટન ઉપર લખાનોઓએ બમ્બકર બોમ્બનો અભાગ્યો : એક હાલર ધરોનો નાશ થયો.

- તા. ૬ : રૂપેનમાં જનરલ ફ્રાન્કો તરફથી બિનલકાચક પ્રત્ન પર થતા ભોગ્યમાસ સામે નાં પોષે વિરોધની યાદી બહાર પાડી.
- તા. ૧૧ : નરેન્દ્ર મંડળની પુનર્વ્યવસ્થા સમિતિની મિશન મુબમમાં મળી.
- તા. ૧૨ : દિલ્લિસરમાં ચીનદિન બ્રજવાયો; વર્ધા યોજના મુજબની એક સાળા ગુજરાતના મદાન. કેળવણીકાર ક્રીડા નૃસિંહપ્રસાદ બંદ્રે બાલનગર રાજ્યના આંખલા ગામમાં સાર કરી.
- તા. ૧૩ : 'દિલ્લિસ્તાન સ્ટાન્ડર્ડ'ના તંત્રીને ૩ મહિનાની આસાન કેદ અને રૂ. ૨૦૦ દંડ થયો; બંગાળના વડાપ્રધાન મિ. કૃષ્ણભ દહે નહેરુ સ્વાસ્થ્ય અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ખાતાના પ્રધાન મિ. સૈયદ નૌશરઅલીને પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપવા પર લખવાની હકીકત બહાર આવી.
- તા. ૧૪ : મુબમ સરકારના વડાપ્રધાન શ્રી બાલ ગંધાર ખેરના હસ્તે અમદાવાદની પ્રોપ્રાયટરી હાઇસ્કૂલનું મદાન ખુલ્લું મુકાયું.
- તા. ૧૫ : મદાત્મા ગાંધી અને મુરલીમ લીજના પ્રમુખ શ્રી ડી. જી. વચ્ચેના દિલ્લિ-મુસ્લિમ અંકગત સળેને ઐતિહાસિક પત્રવ્યવહાર બહાર પડ્યો; ચીનમાં 'યલો' (પીળી) નદીમાં બંધકર પર આવ્યું : લગભગ દોઢ લાખ માણસો મરણ પામ્યા; રૂપેનના બજવાભિરોએ કેસ્ટલોનમાં પ્રવેશ કર્યો.
- તા. ૧૬ : પં. જવાહરલાલ બાસંડોના (રૂપેન) પદોત્થા, ત્યાંના પરદેશમંત્રી અને ન્યાયખાતાના પ્રધાનની મુલાકાત લીધી; વળાના ખેડૂત સત્યાગ્રહનો વિચારી અંત : હુકમે બિનશરતે પાછા ખેંચી લેવાયા, અને ગિરફતાર થયેલા સત્યાગ્રહીઓને રાજ્ય છોડી મૂક્યા; ડો. પટ્ટામિ-સીનાસાઈ તથા શ્રી નરીમાન સામે દેશબાદની દલમાં પ્રવેશ કરવાનો રાજ્ય મનાઈદુકમ ફરમાવ્યો; બંગાળના પ્રધાનમંડળના એક પ્રધાન સૈયદ નૌશરઅલીએ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું ન આપવાનો નિર્ણય નહેરુ કર્યો.
- તા. ૧૭ : મધ્યપ્રાંતની સરકારે, મિલકાતબદલ તપાસ સમિતિની બલામભોના આધારે કાપમાંથી ૬૦ ટકા રદ કર્યાની નહેરુ બહાર પાડી; માણસામાં ખેડૂત વિગ્રમ મદોત્સવ બ્રજવાયો; સામ્યવાદ વિરોધી કસોમાં દેશી બેઠાનું તેની કદર કરતાં નવપાનના રાદેનશાહે મુસોલિનીને તેમજ બીજા ૨૮ આગેવાન દેશલિખનેને ઇલકામો જોનાયન કર્યા.
- તા. ૧૮ : મદાત્મા ગાંધીએ 'દરિદ્ર' દ્વારા પોતાની 'સાન્નિસેના' માટેની યોજના પ્રસિદ્ધ કરી; યુરોપના પ્રવાસેથી પાછા ફરતા શ્રી. બુલામણ દેસાઈએ વર્ધામાં મદાત્માજીની મુલાકાત લીધી અને ત્યાંના રાજદ્વારી પુરુષો સાથે થયેલી રાજકીય ચર્ચાઓની માહિતી આપી.
- તા. ૨૦ : પં. જવાહરલાલ પેરિસ પદોત્થા; અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આસિ. રોકેટરી શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખનું અવસાન થયું; પૂર્વ ચીનમાં વસતા પરદેશી-ઓને લખાનની સરકારે ચેતવણી આપી : "સલામતી સોધો અગર પ્રદેશ છોડી નવો." બાવનગરમાં શ્રી. ગુણજીવીલાલ નંદાના પ્રમુખપણા દેક્ષ મનુર સમીક્ષન બરાયું.
- તા. ૨૧ : પૂરતા શિશુને અમાને વર્ધા કેળવણીની યોજના એક વર્ષ માટે મુજબની રાખવાની મદાત્સ સરકારે નહેરુ કરી.
- તા. ૨૨ : અમદાવાદની રોક લાલમણ દલપતસાઈ આર્ટ કોલેજમાં શ્રી રામનારાયણ વિ. પાકડ એફિટંચ પ્રિન્સીપાલ નીમાયા; નાનપુરની મિલોએ સરકારની બલામભોને સ્વીકાર કર્યો; જર્મનીમાં રાષ્ટ્રનાં તમામ સી-પુરુષો માટે, રાષ્ટ્ર ફરમાવે તે જાનની ફરજિયાત મત્તરી કરવાની ચાર વર્ષની યોજના પ્રસાર થયું.
- તા. ૨૩ : પં. જવાહરલાલ નેદર લંડન લેત્યા; આગની સત્તામાં તેમના ગયેલા સત્કાર પ્રસંગે તેમના વડાપ્રધાન : 'દિલ્લિમાં મદાન આંતરિક મધામણ ચાલો રહી છે; દિલ્લિના પ્રશ્નો ફુનિયાના પ્રતિબા એક બાજુ રૂપ જ છે એ દર્શીત દલે દિલ્લિ રામજાનું થયું છે.' બંગાળના પ્રધાન મંડળે રાજીનામું આપ્યું; ફરીથી મિ. કૃષ્ણભ દહે નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું : નવા પ્રધાન મંડળમાં સૈયદ નૌશરઅલી મિલવાળા નવા પ્રધાનો નીમાયા; જવાહરના પ્રધાનમંડળની એક તારીખની સત્તામાં દેશબાંધી મુખ્ય જમાવવાનો કાર્યક્રમ મુજબમાં આવ્યો.

તા. ૨૪ : મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ મિ. ઝીબ્બાની માગણીઓ વિશે વર્ધામાં મંત્રણા ચાલી : “વધારે માગણીઓ બાકી હોય તો લખી મોકલી આપજો” એવો પત્ર રાષ્ટ્રપતિએ લખ્યાની વિગત બહાર આવી; બ્રિટિશ વહાણો પરના હુમલા માટે ઈટલી-જર્મની પાસે બ્રિટિશ સરકારે ખુલાસા માગ્યા.

તા. ૨૫ : પૂનામાં મુંબઈ છલાકાના તમામ મહાશત્રાવાદી પ્રાન્તોના નેતાઓની એક પરિષદ બેસાઈ.

તા. ૨૬ : ટટા એલેક્ઝ મિલ કાંના રાહરેક્ટર શ્રી. જીવ નવરેણનું મીરાજમાં અવસાન.

તા. ૨૭ : “દક્ષિણ ચીનના સમુદ્રમાં આવેલા હોઈનાન દ્વીપને કોઈ પણ રીતે કબજે લેવાનો પયાસ કરવામાં આવશે તો પરિણામ ખરાબ આવશે,” એવી જાપાનને ચેતવણી આપતી જાહેરાત બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં કરવામાં આવી.

તા. ૨૮ : પં. જવાહરલાલ નેહરુના લંડનની એક જાહેર સભામાં સચેત હેમ્મરો : “હિંદી સરહદ પરના બેરખબારા સ્પેનમાં આગલા બેરખબારા કરતા ઘણા પ્રકારના નથી.”

તા. ૨૯ : અમદાવાદના શેઠ સારાભાઈ દોશાભાઈએ આપઘાત કર્યો; બનાબ સરકારે ૬૮ નવરહેદીઓને છટા કર્યા.

તા. ૩૦ : પં. જવાહરલાલ નેહરુ અને હિંદી વજર લોર્ડ ગ્રેલેન્ડ વચ્ચે સમવાયનું નવું સંઘનમાં મંત્રણા; ૬ લેસરની આવરના વડા પ્રધાન તરીકે ફરીથી ચૂંટણી થઈ.

જુલાઈ : ૧૯૨૮

તા. ૧ : સીકરમાં ક્રુધું ઓર્ડર જાહેર થયા : શહેરની બહાર લરકરી અને પોલીસ ફોર્સની ચોકી મોકલવામાં આવી; મધ્યપ્રાંતમાં મિલકાતના હુડતાળ, શેઠ જમનાલાલ બલ્લભની દરમ્યાન-ગોરીથી મોકલ રહી.

તા. ૨ : મુંબઈ સરકારે લોસાપુર જેલ બંધ કરવાની જાહેરાત બહાર પાડી; શિક્ષિત બેકાસે માટિની તપાસ મુંબઈ સરકારે હાથ ધરી, સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે પ્રશ્નાર્થિત મોકલવામાં આવી.

તા. ૫ : કાનપુરની મિલદરતાળનું સમાધાન થયું.

તા. ૬ : લંડનની સભામાં પં. જવાહરલાલના હેમ્મરો : “બ્રિટનની પરદેશનીતિ જ પોતાના સાચા-જમને નાશ નોતરે છે.” દિરબરમાં ચીન-દિન બિજાવાયો; સીકરની પરિસ્થિતિ અંગે પ્રજા-કીય પ્રતિનિધિ મુંબઈના ૧૫ સભ્યોની ધરપકડ થઈ.

તા. ૭ : કેકોસ્લેવેકિયાના સુવેટન જર્મનીના નેતા દેર લેન્કોને બર્લિનની મુલાકાત લીધી; સ્પેનમાંથી લોકંટિયરોના પાછા ખેલાવવા અંગેની બ્રિટનની ચોખ્ખા સામે ફ્રાન્સના વડાપ્રધાન મો. બ્લૂમે અસંતોષ જાહેર કર્યો; નામપુરના મિલમાલિક ગંડે સોમવાદી પ્રચાર થતો અટકાવવા બાબતમાં સરકારની વલણની ખતરી માગતા, સરકારે જવાબ વાળ્યો : “નરી લેરતલબીથી સામ્યવાદને દબાવાય નહિ, જાહેર સુવેદસંતિને અંગે જરૂરિયાત મુજબમાં પગલાં સરકાર અચૂક લેશે જ.”

તા. ૮ : કલકત્તાની એક જાહેર સભામાં રાષ્ટ્રપતિ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોસની ભાષણ : “સમવાયનની ચોખ્ખા સામે જૂઠમવા હું મારા બોહાને બોલે દૂર ચૂકે છું. યશ પાડુ તૈયાર છું.” વગામાં કિસાન સંઘના સભ્યો પર હુમલો થયો : હુમલામાં એક ચીનિફનું અવસાન થયું.

તા. ૯ : રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોસના કલકત્તાના ભાષણ અંગે શ્રી. સત્યમર્તિએ નિવેદન બહાર પાડ્યું.

તા. ૧૦ : નેરસેનમમાં આરોગ્ય અને ચંદુદીઓ વચ્ચે રમખાણ થયું; કાઠિયાવાડમાં પાણિયાદ ગામમાં ધરતીકંપના અજબ અવધા લાગ્યા.

તા. ૧૧ : જોલર એટલી, પ્રો. લારકી વગેરે આબની રાજાના વિરોધ પડાના અગાળીઓ વચ્ચે પં. જવાહરલાલ દિવનું દલિબિન્દ સમબંધુ; ત્રીજા રેમુવેશન લેડળના નવરહેદીઓની મુક્તિના પ્રશ્ન પર રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોસ અને બંગાળ સરકારના ચંદમંત્રી સર નવીનુદીન વચ્ચે કલકત્તામાં મંત્રણા થઈ.

- તા. ૧૩ : જિલ્લના હવાઇ દળને મળખૂતળતાવવા વધારાના ૨ કરોડ, ૨૯ લાખ ૧ હજાર પાઉં ખર્ચવાનું અંદાજપત્ર પાર્લામેન્ટમાં રજૂ થયું.
- તા. ૧૪ : ન્યેતિસંઘ અમદાવાદ તરફથી આનંદોત્સવ ઊજવાયો; અમદાવાદની બિહારી મિલના એન્ટરેક્ટ શ્રી ચંદ્રકાન્ત મોતીલાલ જયભાઈવાળાએ અમદાવાદ જિલ્લા ક્ષયનિવારણ ફંડમાં રૂ. ૨૫૦૦૦ ની હદાર સખાવત ભદેર કરી.
- તા. ૧૫ : સીકરના ફરીથી ગભીર મામલો થયો : રજૂખૂતોએ હથિયાર છાડવાની ના પાડી : સીકરના ફાટ ઉપર તોપો ગોડવાઈ.
- તા. ૧૭ : સોવિયેટ રશિયા અને ન્તપાન વચ્ચેની મંચુક્યોની સરહદ ઉપરનું વાતાવરણ તંબળન્યોને પડિણ્યોએ યુદ્ધ ફરી નીકળવાનો સંભવ.
- તા. ૧૮ : હીવાને આમમા નાયબ હિદી વજીરની ભદેરતા : "સમવાયવંત છે એવું જ દિલ પર ટોણી બિસાડીશું : એમાં કોઈ પણ ભલના સુધારા કરવા શક્ય નથી." રજેનના આંતરવિગ્રહને બે વર્ષ પૂરાં થયા; હિદુગિરાનના અમદાવાદના કાર્યકર્તા શ્રી. ગજારામ ખત્રા ઉપર એક મુસલમાને છુની હુમલો કર્યો.
- તા. ૧૯ : મંચપ્રાંતના વડા પ્રધાન ડૉ. એન. બી. ખરેએ તેમજ બીજા બે પ્રધાનોએ રાજ્યનામાં આપ્યાં : અવનંદે બાઈના મહાકોરાવતા તથા પ્રધાનોને બરતરફ કર્યા : ડૉ. ખરેએ તરૂં પ્રધાનમંડળ રચ્યું; લંડનમાં પં. નેહરુ અને હિંદના વાઈસરોય લોર્ડ જિનકીયોગો વચ્ચે મંત્રણા થઈ.
- તા. ૨૦ : અમદાવાદમાં દારૂનિષેધ દિન ઊજવાયો; પં. જવાહરલાલ નેહરુએ લંડનમાં સોવિયેટ એલચીનો "મુલાકાત લીધી.
- તા. ૨૨ : પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ પેરેસ પહોંચ્યા; સોવિયેટ રશિયા અને મંચુક્યોની સરહદ પર રશિયા-ન્તપાન વચ્ચે ચક્રમક કરી; ટાટા એન્ટ સંસ્થા લી૦ ના ચેરમેન સર નવરોજી સહસ્રાતવાળાનું અવસાન; સીકરના દરવાજા છુડી જતા જયપુરના સરકારે બંદો બખતે લીધો.
- તા. ૨૩ : વર્ધામાં મહામમ્માની કારોબારી સમિતિની સભા ભગઈ : ચાર કલાકની મંત્રણા પછી મધ્યપ્રાતના મહાસભા પડાના નેતા તરીકેનું ડૉ. ખરેએ રાજ્યનામું આપ્યું, મધ્યપ્રાંતના નવા પ્રધાનમંડળે રાજ્યનામું આપ્યું.
- તા. ૨૪ : જમુમાં નાયકવાડા પાડપાટુઓએ બંધાર પાડ પાડી : ૨૫ ફકાનેને આગ : લગાડી અપી કલાક સુધી લૂંટ ચલાવી; રજેનના બજવાખોરોએ કેરુડોસા શહેરે કબજો કર્યું : ચાર દિવસમાં ૧૭૬૦ ગે. મા.નો વિસ્તાર છુડી લીધો.
- તા. ૨૫ : કારોબારી સમિતિએ મુરલીમ લીમના પ્રમુખને જવાબ આપ્યો : "મુરલીમ લીમ સમસ્ત હિંદના મુસલમાનોની પ્રતિનિધિ નથી; રેલવેઓના એન્જીનોની તપાસ કરવા માટે હિંદી સરકારે નિમ્નજોનાની કમિટી નીમી; વડોદરામાં દરિજન ઉદ્ધારક પંડિત શ્રી આલમરામજીનું અવસાન.
- તા. ૨૬ : વર્ધામાં કારોબારી સમિતિએ ડૉ. ખરે સામે તોલમતનામું પડ્યું; હરિજનોના દોરેલ પ્રવેશ અંગે અમદાવાદ શહેરમાં તથા બીજા જાગોમાં ખમખાઈ મચ્યો; પાર્લામેન્ટમાં વડાપ્રધાનની ભદેરતા : "જિલ્લિ સરકાર કાયમી રાનિત માટે ઉનિતર છે, પાનુ એ માટે જિલ્લિ પ્રતિજ્ઞા ૬ દિનેનો લેખ નંદિ જ આપી રાકાય." રંગૂનમાં બૌદ્ધ સાધુઓ અને મુસ્લીમો વચ્ચે મારામારી : ફકાને લૂંટકરે જમુ (સરહદ પ્રાન્ત) જિલ્લામાં કંધુર્ જોડીને અમલ ભદેર થયો.
- તા. ૨૭ : મધ્યપ્રાંતની ધારજાના મહાસભા પડાના નેતા તરીકે પં. રવિરાકર શુક્લની ચૂંટણી ભદેર થઈ.
- તા. ૨૮ : રંગૂનના દુકલમાં લગભગ ૪૦૦ માણસો પાપલ થયાં; અને ૫૨ નાં મરણ થયાં; લંડનની દુકલોએ કલક નાઈ ખરેલો ગોડવાયો; વજીરોશીબની સંમતિ માટે મોકલવામાં આવેલું જમાલ મજીન સુધારણા બિલ ના. વાઈસરોયે એક કલમ રદ કરવાની બલામખ સાથે ગવર્નર ઉપર પાનું મોકલ્યું.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૬

અપાડ-શ્રાવણ • ૧૯૯૪

અંક ૩-૪

સંગીતકાર ખાં સાહેબ અખદુલ કરીમખાં

વ્યક્તિ અને કલા

વેદ્ય ચૈતન્ય દસાઈ

[આ લેખના લેખક એક દક્ષિણી શૂદ્રસ્થ છે અને ગીત વાદ્ય વૃત્તનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસી છે. તેઓ શુન્તાલી નાણે છે, અને તેઓ શૂદ્રમત ખાં સાહેબના અંતેવાદી હોઈ તેમનો આ લેખ ખાસ આશ્વ-પાત્ર બને છે. સંચાલક]

પ્રારંભિક

એ કેટલાક ગાયક તરીકે રસિકોને પ્રિય અને પરિચિત થયેલા પણ બહુ પરિચિત થાય તે પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયેલા અને આ લેખક સાથે શુરુ અને પિતા જેવો સંબંધ ધરાવતા ખાં સાહેબ અખદુલ કરીમખાં વિશે લખવા જતાં અનેક મંથુર, ભવ્ય અને વિહસણ સ્મૃતિઓના આવેગથી લેખિની ધૂનવા મંડે છે! આ પ્રસંગ આટલો વહેલો આવશે એવી કલ્પના અમોને સ્વપ્નમાંય નહોતી. ખાં સાહેબનું તંદુરસ્ત બળવાન શરીર અને સંયમી જીવન જોતાં તેઓ હજીયે દશવીસ વરસ જીવશે અને રસિકોનાં હૃદયો ભાવબીના, ગાયન વડે પ્રકુલિત અને પ્રસ્ફુરિત રાખ્યાં કરશે, એવી ખાતરી તેમના મુખધીઓને રહ્યા કરતી; પણ કેદરતંત્રી લીલા નિયિત છે. તેઓ કાલે ગાતા હતા અને આજે ગાતાં ગાતાં ચાલ્યા ગયા. અને જતાં એમ જ લાગ્યા કરે છે કે જાણે તેઓ ગયા નથી, પણ બહાર દતા તે આપણી અંદર બિતરી ગયા, આપણી સાથે એક થયા અને તેઓ ગાયા કરે છે. તે આપણા હૃદયના કાનને રાતદિન સંભળાયા કરે છે. તે શુન્તરી ગયા, એ સાચું લાગતું નથી!

*

*

*

હિંદુસ્તાની ગાયન પદ્ધતિમાંય ગાવાની ટેરલીક લુટીલુટી રીત છે. અમુક રીતનું ગાયન અમુક માણસને વધારે ગમે, તેનો આધાર તે માણસના સ્વભાવ (Temperament)

ઉપર રહ્યો હોય છે. ઉપરાંત સંસ્કાર અને જ્ઞાન એ ઉપર પણ રસિકતાનો દરજ્જો અવલંબિત રહે છે. કલાનાં બધાંય અંગોની પ્રમાણુબદ્ધતા એટલે (૧) ઔચિત્ય; દિવ્ય અને તીવ્ર ભાવનાના સંવેગો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ; એટલે (૨) ભાવવાહકતા; કલાના રૂઢ સ્વરૂપનું ચિયોજન અને પ્રયોજન કરી તેમાંથી નવીન સુંદર સ્વરૂપ બનાવવાની રચના ચાતુરી; એટલે (૩) મૂળિકતા (Originality) અને કલાસાહિત્ય નવા બીજામાં નાખવાની તથા તેને નવા વેશ પહેરાવવાની સંપત્તિ; એટલે (૪) વિવિધતા. આ ગુણચતુષ્ટયથી કલાની કસોટી થઈ શકે એમ માનીએ તો ખાં સાહેબ અળદુલ કરીમખાં આ યુગના સર્વશ્રેષ્ઠ ગાયક હતા, એમ કબૂલ કરવું પડે છે. તેમના ગાયનમાં આ અને બીજા ગુણો કેવી રીતે કેટલા પ્રમાણમાં હતા તેનું વિવરણ પછી કરીશું. એમનું વ્યક્તિત્વ અને જ્ઞાનથી છવન પણ એમની કલાની મહત્તાને જાણે એવું જ ઉદાત્ત હતું. આ પણ કલાકારોમાં એક અપવાદ રૂપે જ ગણાવું જોઈએ. એક ઉત્તમ ગાયક તરીકે ખાં સાહેબ આસેતુદિમાયલ ઝોળખાય છે; છતાં તેમના છવનની ઘટનાઓ, તેમની કલાનું તત્ત્વ અને તેમનાં વિવિધ કાર્યો આપણે જેતાં જઈશું; તેમ તેમ તેમની મહત્તા માટે આપણો આદર અને આશ્રય વધતા જશે.

૧

કુલપીઠિકા અને ઘરાના

હિંદુસ્તાનમાં એ ગાયનપદ્ધતિ ચાલે છે : (૧) હિંદુસ્તાની અને (૨) કંઠાટકી. આમાંથી કંઠાટકી પદ્ધતિના ઇતિહાસ તરીકે ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર અને બીજા કંથો અને નોંધો મળે છે. હિંદુસ્તાની ગાયનપદ્ધતિ અને ગાયકો એ બંનેનો સુમંગલ અને વિશ્વસનીય ઇતિહાસ મળતો નથી, એ આપણું દુર્ભાગ્ય કહેવાય. પરંપરાથી મનાય છે કે અલાઉદ્દીન ખીલજી સાથે આવેલા 'ખુસરૂ' નામક એક સંગીતકોવિદ વિદ્વાને આ દેશના સંગીતના પાંજરામાં અરબી-ઇરાની સંગીતના સંદર્ભનો મસાલો ભરી હિંદુસ્તાની સંગીતપદ્ધતિને જન્મ આપ્યો. તે વખતે સંસ્કૃત નાટકો વગેરેમાં 'ધ્રુવા' આદિ પ્રાંધો ગવાતા તેનું રૂપાંતર 'ધ્રુપદ' નામક ગીતનાં ગાયનમાં થયું. કોઈ પણ ગાયનના વલણને 'ગાયકી' કહેવાય છે. ધ્રુપદ ગાયકો તાલપ્રસંગ અને શબ્દપ્રધાન હતી. ધ્રુવપદ હંદ 'રતાકર'માં આવેલો છે. જ્વાહિરના રાજા માનસિંગની વખતમાં (ઈ. સ. ૧૫૦૦ આશરે) ધ્રુપદ ગાયકોનો વિકાસ અને ઉત્કર્ષ થયો. તાનસેન જેવાએ કાતિ મેળવી તે ધ્રુપદ ગાયનથી. ત્યારપછીના વખતમાં મોગલ બાદશાહોની વિલાસી આશ્રય નીચે ગાયનની ભરભારટ અને કેદ દિલ્હી શહેર બન્યું. છેલ્લા બાદશાહ મહમંદશાહેનાં વખતમાં (ઈ. સ. ૧૭૧૯) વધારે સુંદર અને ભાવપ્રધાન ગાયકો 'ખ્યાલ' નામથી ઉત્પન્ન થઈ. ટપ્પા અને ફુંગરી આ ખ્યાલના જ પ્રકારો ગણાય. આ બધી રચના લોકગાયનમાંથી રૂપાંતરિત થયેલી હશે. ગાયનનું શાસ્ત્ર અને કલા બન્ને ગણુનારાઓને 'નાયક' એવી સંજ્ઞા છે. 'ધોતુ' 'ભિન્નુ' 'બક્તુ' અને 'ચંદ્રી' આ ચૌર નાયકોને પોતાના પૂર્વજો તરીકે મુસલમાન ગાયકો બતાવે છે. મુસલમાનોમાંય ગાયકવાદકોની એક નિશાની કોમ છે અને તેને બીજા મુસલમાનો હલકી ગણે છે. ગાયક કુટુંબો પાછળથી મુસલમાન થઈ ગયા હોવાનો પ્રવાદ છે. વખતે તેઓ પરદેશી યા તો મિશ્ર હોવાનો સંભવ પૂછે છે. સાંમુદાયિક કાર્યોમાં તથા લઘાઈમાં રણવાલો વગાડનારાઓને 'ધાડી-મિરાસી' કહેતા. અત્યારના બધા

મુસલમાની ગાયકોની કામ આમાંથી તૈયાર થઈ એમ કહેવાય છે. મૂળ ચાર નાયકોના વંશનાં કુટુંબો ('ધરાના')માં લગભગ વહાર અને શિખરમંથ યવાથી સંકર થઈ આજે તેમાંની બુદ્ધિષ્ઠિ બતાવી શકાય તેમ નથી; છતાં પોતાનું કુટુંબ નાયક ધોડુનું અને બંદે અલીખાંનું નાયક લઘુનું એમ ખાં સાહેબ કહેતા હતા. દુપદ ગાયકી હાલ નષ્ટપ્રાય થઈ છે અને કેવળ દુપદ ગાનાર ચારજ નેટલાં ગાયક કુટુંબો હજી હયાત છે. 'ધરાના દાર' ખ્યાલ ગાયકને પોતાના 'ધરાના'નાં દુપદો ગાતાં આવડતાં હોય છે. ખાં સાહેબ પણ તે ગાઈ શકતા અને અનેક તજજોને તેમજ ૧૯૩૪માં મુંબઈમાં થયેલા જલસામાં તેઓએ દુપદો ગાઈ બતાવ્યાં હતાં.

દિલ્હીની આસપાસ વીસ માઈલના અંતરમાં મુસલમાન ગાયક કુટુંબોની મૂળ વસ્તી હતી, પરંતુ અહીં આવી આ મૂળભૂમિમાં આ લોકોએ વસ્તી કરી એવું સચિત કરવું નામ 'બારાબરતી પદાણુ' આ મૂળ બાર ગાગોને અપાય છે. અંબેદા, કિરના, પાનિપત, છપરાલી, ડાગૂર, હુસેનપુર, કાંદલા વગેરે આ ગામોનાં નામથી પ્રસિદ્ધ ગાયકોનાં કુટુંબો ('ધરાના') ઝોળખવામાં આવે છે. ગાયકોમાં 'ડાગૂરી' 'ખંડારી' 'નાહારી' વગેરે 'બાની' એટલે ગાયનની દબ મનાય છે, યા મનાતી હતી, તે પણ ઉક્ત કુટુંબોનાં ગામનાં નામથી જ. જેમકે 'ડાગૂર' ગામ ઉપરથી 'ડાગૂરી' વગેરે. પ્રાચીન સંગીતમાં ગાયનની પદ્ધતિઓ 'શુદ્ધા' 'મિત્રા' 'ચૈત્રા' વગેરે હતી. તેમાંથી 'ડાગૂરી' 'ખંડારી' વગેરે 'બાની'ઓ ઉત્પન્ન થઈ છે એવો તર્ક 'કેટલાક વિદ્વાનો'ના નામે પં. (?) ભાતખંડેએ કરેલો છે (દિ. રા. વ. ક. ધ. ૪-૩૭) તે આ રીતે ખોટો છે. ઉક્ત ગાયકવાદક કુટુંબોમાં પરસ્પર લગ્નાદિ વ્યવહાર થતો અને એક જ કુટુંબમાંથી દરેક જણ પોતપોતાની શક્તિ અને પ્રેમ એઓને અનુસરી ગાયન કે વાદન યા બંને શીખતા અને ગાતા, વગાડતા યા સાથ કરતા, અને બંધાયની મોખ્ખા પોતપોતાની કલાની આવડત પ્રમાણે ગણતી. ગાયક કરતાં વાદક ઓછા ન ગણાતા. પણ આ લોકોમાં ખાસ કરીને ન્યારે ઈર્ષ્યાથી હરીફાઈનું વાતાવરણ પેદા થતું ત્યારે વાદકો સાહ્યદોઓને (સાથીદારોને) અને ગાયકો વાદકોને પોતાથી બિતરતા ગણવાના પ્રયત્ન કરતા. એકાદ ગર્વથી આગળ આવવા મંડે એટલે તેની પરંપરા હલકી છે, યા કુળ હલકું છે વગેરે વાતો. ઉડારી અપ્રસુદ્ધ શ્રોતાઓમાં મતિભ્રમ પેદા કરતા. ગરૈયાને 'તંતકાર' કહેતા. ગાયક વાદકોમાં વાસ્તવિક કે આતિહાસિક પણ ભેદ છે નહિ. સમોખનસિંગ કે જે ખંડાર બાની દુપદનો પ્રણેતા થઈ ગયો અને મુસલમાન યવાથી પાછળથી નૌખદખાં નામથી ઝોળખાતો, તે તાનસેનનો જમાઈ હતો અને 'બીનકાર' કહેવારવતો. એનો એક દીકરો રસબીનખાં 'તંતકાર' થયો ત્યારે બીજો રાજરસખાં ઉત્તમ ગાયક થયો. આ જ કુટુંબમાં પ્રસિદ્ધ ગાયક સદારંગ-અદારંગ નામે ખ્યાલ રચવાવાળા થઈ ગયા; મતલબ કે મતસરી લોકો નવા ગરૈયામાં 'ધરાના'ની ખોડખાંપણ કાઢી તેને ઉતારી પાડતા અને જેને તંજૂરના ચાર તાર પણ સૂરમાં મેળવતાં આવડે નહિ, તેમ જાણકોને તેમના 'ધરાના'ના મોટા નામને ક્ષીણે પૂજવા તૈયાર થતા એવો એક કાળ હતો. પં. ભાતખંડે જેવા ઉપર 'ધરાના'ના મોટા નામનો જાદુ થતો. તેમના 'દિલ્હીસ્તાની સંગીતપદ્ધતિ'નાં ક્રમિક પુસ્તકોમાં ચીજોનો અને રાગોનો જે સંગ્રહ છે તેમાંથી ઘણી કદંગી ચીજો અને કશ્પા રાગો તેમણે 'ધરાના'ની મોટાઈના આધારવાળા ગાયકવાદકો પાસેથી મેળવેલા છે. મતલબ કે ખાં સાહેબ પોતે એકાંતપ્રિય અને અપરિચિત હતા અને નાની ઉમરમાં જ અલૌકિક ગાયક તરીકે તેઓ માન્ય થવા

લાગ્યા. આ ઘણાને ગમ્યું નહિ અને તેવા ગાયકવાદકોએ અને તેમના ભંગતોએ ખાં સાહેબ અબદુલ કરીમખાં હલકા 'ધરાના'ના છે, 'તંતકાર' છે, તેમને અપ્રસિદ્ધ રાગો ગાતાં આવડતા નથી વગેરે વાતો લોકોમાં ઉડાડવા માંડી. છાપાંમાં આવી વાતો લખવાનું સાહસેય આવા માણસો જોડવા લાગ્યા અને ખાં સાહેબને ગમતું નહિ છતાંય આવા લોકોને અટકાવવા પડ્યા. આવા એક લેખકને કોર્ટમાં માફી માગવી પડી. પૂનાના એક વિદ્વાન વકીલ રા. જોશીએ મરાઠીમાં 'સંગીતશાસ્ત્રકાર અને કલાવંતઃ એમનો ઇતિહાસ' નામની ચોપડી લખી છે એમાં પણ ખાં સાહેબ માટે ઉપલા આક્ષેપો કર્યા છે અને જોઈતી માહિતી પણ આપી નથી. આ થી. જોશી રા. ભાતખંડેના સહકારી હતા અને ખાં સાહેબના પૂનામાં ચતા દરેક જલસામાં ગ્રેમથી ગાયન સાંભળવા આવતા. પણ વિરોધી વાતાવરણનો વા આ પંડિતનેય લાગ્યો અને પરિણામે જાહેર માફી માગવી પડી. મતલબ કે, ખાં સાહેબને મત્સરી વાતાવરણનો બહુ વિરોધ સહન કરવો પડેલો. તેમાંય ગવૈયાઓનો ઇતિહાસ વગેરે લખવાની પ્રથા આપણામાં હતી નહિ એટલે વાતો ઉડાડનારાનું કાવે, અને એવી વાતો ખાં સાહેબને કાને ચડે. વળી પોતે પોતાના મોટા 'ધરાના'નું નામ લેવા જેવા લાયક કલાકાર નથી એમ ખાં સાહેબ માનતા. કલા તરફ લક્ષ આપી ગાયકની કિંમત કરવા કરતાં તેના 'ધરાના'નું નામ સાંભળી બસતું ગાયન પણ ઘેટાંની માફક સાંભળી આનંદ પામે એવા વિચક્ષણો ખાં સાહેબને તેમનું 'ધરાના' પૂછતા ત્યારે તેમને ચીડ જ ચડતી અને તેઓ ઊંધો જ જવાબ આપતા. આ લોકો આજે 'ધરાના' પૂછે છે, કાલે બીજી ખાનગી બાબતો પૂછવાની કૃષ્ટતા પણ કરશે, એવી જાણે બીક લાગવાથી ખાં સાહેબને ગુસ્સો આવતો અને ગાયન કરતાં ધરાનાને ચાહનાર એવા રસિક ધ્રુવને તેઓ જવાબ આપતા: "મैं भेगी हूँ! आपका मेरे गानेसे काम, या धरानेसे?" પણ રા. જોશીની ચોપડી પ્રસિદ્ધ થયાં પછી ખાં સાહેબને પોતાના સાચો ઇતિહાસ લોકો આગળ મૂકાય એ જરૂરનું લાગ્યું અને તે પ્રમાણે તેઓ આપે તે માહિતી બીજા એમનાં સંગાંસ્નેહીઓ અને ખાં સાહેબના ખાસ શિષ્ય અને મારા ગુરુ રા. કપિલેશ્વરી, સમકાલીન ગવૈયાઓ, એમની માહિતી-સાથે સરખાવી ચરિત્રાત્મક ટિપ્પણી તૈયાર કરી. આ ટિપ્પણીના આધારે ખાં સાહેબના 'ધરાના'ની માહિતી આગળ આપું છું, જે ગાયકવાદકોનો ઇતિહાસ લખવા માટે પણ ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા છે.

જેમના શિષ્યાનુશિષ્યોએ આજે ગલીએ ગલીએ ગાયન કરી નાંખ્યું છે તે ગ્વાલિયરના પ્રસિદ્ધ ખ્યાલ ગાયક હફદુ-હસ્સખાં બંધુધયનું કુટુંબ હુસેનપુરનું. નથ્યનપીર બક્ષ એમના દાદા અને શકરમખખન ખાં એમના પૂર્વજ. હફદુ હસ્સખાં તૈયત ગાયક એટલે તાનત્રમુખ ગાયન ગાવા-વાળા થયા અને તેમની તાનદારીના અનુકરણમાંથી આજની તાનબાજી જન્મી. સહમદખાં અને રહિમતખાં આ હફદુખાંના બે પુત્રો. સાદું પણ મધુર અને સુરેલો તાનદારીનું ગાયન રહિમતખાં ગાતા હતા અને તેમની સાથે જ આ 'ધરાના' અને તેની કલા નષ્ટ થઈ. હફદુ ખાંના શિષ્ય વામુદેવ જોશી, તેમના શિષ્ય બાળકૃષ્ણભાવા ધ્યેયકરંજીકર અને તેમના શિષ્ય પં. વિષ્ણુ દિગંબર પલ્લસ્કર; અસ્તુ. આ ચતકમાંના સર્વોત્કૃષ્ટ અને પ્રસિદ્ધ બીનકાર બંદે અલીખાં અને બીજા એક ઉત્તમ બીનકાર અલી હુસેનખાં આ બંને હફદુખાંના જમાઈ. બંદે અલીખાં તે અબદુલ કરીમખાંના દૂરના કાકા થાય. દેવાસના રજબઅલીખાંના

પિતા મુંગલુખાં, મુંબઈમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા ખીનકાર મુસદ્દાખાં તાનસેન ધરાનાના નજરખાંના વંશજ વહીદખાં (ઇંદોર), ચુનાખાઈ અને ચંદલાગાખાઈ આ બંદે અલીખાંના શિષ્યો. એમાંથી છેલ્લી બે શિષ્યા ઉત્તમ ગાયક તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ. ચંદલાગાના એક પુત્ર બળવંતરાવ લેલા સારા ખીનકાર થયા તથા ખીજ પુત્ર ગણપતરાવ લેલા હામોનિયમ વગાડતા. એમના જેવા 'પેટીવાળા' હજી સુધી થયા નથી એમ કહેવાય છે. હુંબરીવાળા મૌલુદીનખાં, ખારાસાહેબ, ગૌહરખાન અને પેટીવાળા બરીરખાં આ બધા ગણપતરાવના શિષ્યો. પૂર્વ તરફ તેમના નામને બહુ માન છે. ભાવનગરમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા ખીનકાર રહીમખાં અને હમીયખાં આ બન્ને બંદે અલીખાંના 'ધરાના'ના અંગેદાના 'ધરાના' બહિરામખાંના નામથી ઓળખાય છે. મોટા મુંગીતશાસ્ત્ર તરીકે તેમની પ્રસિદ્ધિ હતી. બહિરામખાંની બહેન તે બંદે અલીખાંની માતા. બહિરામખાંના 'ધરાના'માં અલાબંદે અને નનકુદીન આ બે ભાઈઓ આ જમાનામાં શ્રેષ્ઠ દ્રુપદ ગાયકો થઈ ગયા. બંદે અલીખાંના આ બંને ભાઈઓ જમાઈ થાય. ઇંદોરના પ્રસિદ્ધ દ્રુપદિયા નાસિરુદીનખાં (જે ગયા વર્ષે કાલવશ થયા) અને નનકુદીનખાં આ બંને નનકુદીન બંદેઅલીખાંના પુત્રો. હરદુ હરસુખાંના કાકાભાઈ નધેખાં એક ઉત્તમ ગાયક થઈ ગયા. નધેખાંના દત્તકપુત્ર નિસાર હુસેનખાં, જેમને તેમણે લાણ્યાયા. મહારાષ્ટ્રીય ગાયક શ્રી રામકૃષ્ણચાવા વઝે આ નિસાર હુસેનખાંના શિષ્ય. ઉક્ત નધેખાંના મોટાભાઈ મશીદખાં કરીને દિલ્હી તરફ પ્રસિદ્ધ મદલ્લવિલાકોવિદ થઈ ગયા. તેમની દીકરી તે ખાં સાહેબ અબદુલ કરીમખાંનાં માતા. હુસેનપુરના 'ધરાના' માં મદલ્લવિલા અને ગાયનવિલા બંને સાથે જ શીખાતી. હરદુખાંના જુવાન પુત્ર પહેલવહેલા વડોદરા ખેડેરાવ મહારાજ પાસે ગયા, ત્યારે તેમનું કસાયેલું શરીર જોઈને મહારાજ તેમને પહેલવાન જ સમજ્યા. અને તે પ્રમાણે તેમની આજ્ઞાથી તેઓ કુસ્તી લડ્યા. ત્યાંના સારા પહેલવાનને જીત્યા. ખીજે દિવસે આ તો ગર્વ્યા છે, એમ મહારાજને ખજર પડી અને તે પ્રમાણે મહમ્મદખાંએ ગાયનમાં પણ પોતાનું ઉચ્ચત્વ સિદ્ધ કરી આપ્યું. મામાના ધરતી આ ખીજ વિલા ખાં સાહેબના શરીરમાં જિતરી હતી. તેઓ હજીસુધી લાકડી સારી રીતે ફેરવતા. ખાં સાહેબના નાનાભાઈ અબદુલ હક એઓ વડોદરા, ધારવાડ, બેલગામ, પૂના વગેરે ઠેકાણે અખાડામાં કુસ્તી લડ્યા હોવાનું વ્યાયામશૌખીન લોકો હજી સ્મરે છે.

મશીદખાંની ખીજ પુત્રી આ જમાનાના સર્વોત્કૃષ્ટ સાંગીવાદક અને ગાયનશાસ્ત્રજ્ઞ રહેમાન બક્ષખાં, જેઓ જ્યપુરમાં સવર્ધ રામસિંહના દરબારમાં હતા, તેમને પરણાવી હતી. રહેમાન બક્ષખાંના એક પુત્ર અબદુલ મજીદખાં ઉત્તમ ગાયક હતા. ખાં સાહેબના બંધુ અબદુલ હક અને અબદુલ મજીદ ખાં સાહેબ સાથે એક બેકકમાં ગાતા અને આ બંનેના ગાયનથી ખાં સાહેબના ગાયનની ચોમ્મ જોડ મળતાં તે વધારે દીપો જીકતું. આ ત્રિવર્તનું ગાયન એક જ બેકકમાં સાંભળવાનું અપૂર્વ અને અદ્ભુત ભાગ્ય જેમને મળ્યું હતું તેવા રસિકો અને રા વઝેઆવા જેવા વૃદ્ધ ગાયકો તેઓનું સ્મરણ હર્ષ અને દુઃખ આ બંને ભાવનાથી મિશ્ર એવા અશ્રુ વડે હજી કરતા હોવાનું દેખાય છે !

૨

કુટુંબવૃત્તાંત અને શિક્ષણ

પરંપરામાં બહુ માને છે એવા લોકોના સંતોષ માટે ઉપર જે માહિતી આપવામાં આવી છે, તે ઉપરથી સમગ્રથી કે ખાં સાહેબના 'ધરાના' અભિમાન લેવા જેવું ઉચ્ચ ગાયક.

વાદોનાં હતું. એક જ કુટુંબમાં ગાયક અને વાદક થઈ ગયા ‘છે એટલે અને સ્વાભાવિક રીતે ગાયક કરતાં વાદક કે ‘તંતકાર’ ઊતરતા દરજ્જાના, એમ કહેવું બૂલબૂલું ગણાશે; અને ‘તંતકાર’ના ‘ધરાના’ આ શબ્દો કોઈ માટે વાપરવા તે પણ પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, બાકી કલાકારના શ્રેષ્ઠતા માટે કે ઉત્પત્તિ માટે ય પરંપરાનું ઉચ્ચત્વ કે અસ્તિત્વ જરૂરનું પણ નથી હોતું એટલે કલાકારની પરંપરાની ખોદણી કરવી તે દ્વિતી કે અત્તતાથી જ થઈ શકે છે!

કિરાના ગામમાં અમારા ખાં સાહેબનું કુટુંબ જૂના કાળથી વસવાટ કરતું હતું. અને ખાં સાહેબનો જન્મ ત્યાં જ થયો હતો. ‘કિરાના’ એટલે ભારતપ્રસિદ્ધ ‘કર્ણનગરી’ એમ કહેવાય છે. ખાં સાહેબના એક પૂર્વજ રહીમઅલી આ દિલ્હી દરબારમાં નોકર હતા અને રહીમઅલીના ભાઈ લખનૌ નવાબ પાસે હતા, જેમણે ‘હિંગારગ’ નામથી કેટલીક ચીજો રચી છે. આ ચીજો ખાં સાહેબના કુટુંબમાં આલતી આવી છે અને ખાં સાહેબ તે ગાતા. ‘હિંગારગ’ એલિયા જેવા હતા. રહીમઅલીના દીકરા બે: એક, વાજદઅલીખાં જેઓ છેલ્લા મોગલ બાદશાહ મહંમદશાહના દરબારમાં હતા; અને બીજા, શાહબખાં નામના બેદર સંસ્થાનમાં (દ. હૈદરાબાદ) રાજ ચંદુલાલના વખતમાં નોકર હતા. તેમની કથર ત્યાં હજી પણ છે. પ્રસિદ્ધ ગાયક અને ખાં સાહેબના શુરુ નન્નેખાં તે એમના પુત્ર. વાજદઅલીને ત્રણ પુત્ર હતા: અબદુલ્લેખાં, સેદેખાં અને કાલેખાં. છેલ્લા કાલેખાં તે અમારા ચરિત્રનાયકના પિતા.

ખાં સાહેબના મોટાકાકા અબદુલ્લેખાં ગાયક તરોકે જાવરા અને અલવર સંસ્થાનમાં નોકર હતા. જાવરા દરબાર ખાં સાહેબના કુટુંબ પર હજી તેટલો જ પ્રેમ રાખી તેને વાદ કરે છે. અબદુલ્લેખાં એકાંતવાસમાં રહેતા, અને પીપળાના વૃક્ષને પ્રદક્ષિણા કરી કંઈક ઉપાસના કરતા. ખાં સાહેબને સહેજ વધારે લાડ કરતા. નિરપ્રહતા, સત્યનિષ્ઠા, ઔદાર્ય, નિર્ભયતા વગેરે સદ્ગુણો, જે ગર્વેયાઓમાં કવચિત જ દેખાઈ આવે છે તે, આ વિરક્ત સંબંધીના પ્રેમળ સહવાસથી ખાં સાહેબના સ્વભાવમાં ઊતર્યા હશે. કાલેખાં પોતાના આ પુત્રને ગાયનના પાઠ આપતા ત્યારે અબદુલ્લેખાં બોલતા: “અરે, ઉસકો તુમ કયા સિખાતે? ઉસકો સિખાતે વાલા અલગ હૈ!” ખાં સાહેબ વીસ વરસના થયા, ત્યાંસુધી તેમના પિતા જીવતા હતા; પણ ખાં સાહેબને ગાયનનું શિક્ષણ વધારે તો એમના કાકા નજેખાંએ આપ્યું. તે વખતે નજેખાં એટલા વૃદ્ધ થયેલા કે નળગામને લીધે તેમના અળામાંથી એકાદ જિંજો સૂર નીકળવાની મુશ્કેલી પડતી યા બરાબર નીકળતો નહિ. ત્યારે તેમણે પોતાના આ વિદ્યાર્થીને ‘અબી ચદાવો,’ કે ‘અલી જરા ઉતારો’ વગેરે સૂચના આપી. સક્ષમ સ્વરની જગ્યા સમજાવી. પોતાના જન્મ સાથે જ ગાયનકલાનું સાંદર્ભત્વ પોતાની રગેરગમાં ભરી લાવેલા અબદુલ કરીમ શિક્ષણમાં વાયુવેગથી પ્રગતિ કરતા તે જોઈને નજેખાંએ એક વખત ખાં સાહેબનાં માતાને કહેલું કે “યદ લડકા તો મેરેકા છ મહિનેમે ખાલી કર દેયગા!”

નજેખાં જેવો અપ્રતિમ ગાયક વાદક તેમના જમાનામાં બીજો ન હતો એમ કહેવાય છે. તેમની પાસે બધાય ‘ડંગ’ની અને ચીજોની ‘ભરતી’ હતી. એમનું અને બંદે અલીખાંનું શિક્ષણ એમના દાદા પાસે થયેલું. નજેખાંના એક પુત્ર રહીમઅલ એક સર્વોત્કૃષ્ટ સારંગીવાદક થઈ ગયા. તે સ્વતંત્ર રીતે સારંગીવાદ અપ્રતિમ વગાડતા અને મોટા મોટા

ગવૈયાઓ તેમનાથી સાદર બીતા. તેઓ હૈદરાબાદ દરબારમાં નોકર હતા. નજેખાંનાં દીકરી કાલ્હાપુરનાં ઉત્કૃષ્ટ ગાયક હતાં, પણ અવાજ પ્રતિકૂળ હોવાથી પાછળથી સારંગી શીખ્યાં. પ્રસિદ્ધ સારંગીવાદક હૈદરબક્ષે એમને શિક્ષણ આપ્યું હતું. એઓ સારંગી અપ્રતિમ વગાડતા અને ગાયન તથા ગાયનસાજમાં પણ પારંગત હતા. ખાં સાહેબ અલાદિયાખાં અને હૈદરબક્ષ આ બંનેને સારા રનેહ હતા અને તેથી પોતપોતાના રંગો અને યોગે બંને એક-મેકને આપતા એમ એક વખતે અલાદિયાખાંએ કહેલું. હૈદરબક્ષે પોતાના ભાણેજ વહીદખાંને ગાયન ભણાવી ગવૈયા કર્યાં. વહીદખાં અબદુલ કરીમખાંના પણ ભાણેજ થાય છે અને થોડા વખત ઉપર મુંબઈ રૅડિયો ઉપર એમનો કાર્યક્રમ થયેલો. શ્રી. પદ્માવતી બનારસકર અને તીરાબાઈ બેડાદર આ બે વહીદખાંની શિષ્યાઓ. દેવાસના દળખઅલીખાં પોતાના પિતા પાસે ભણ્યા પછી હૈદરબક્ષ પાસે ભણ્યું હતા. ઉદેપુરની એક અપ્રતિમ ગાયિકા મુલાબખાઈ આ હૈદરબક્ષખાંની શિષ્યા તેમની સાથે જ મૈસૂરમાં નોકરીમાં હતી. બીજી પ્રસિદ્ધ ગાયિકા બેહરાબાઈ જેમની રેકોર્ડ્ઝ પ્રસિદ્ધ છે, તેઓ અને તેમની કન્યા હુસેનીબાઈ આ બંને હૈદરબક્ષ પાસે ગાયન શીખ્યાં. અરતુ. જે 'ધરાના'માં નજેખાં અને બંદે અલીખાં જેવા અપ્રતિમ ગાયકવાદકો થયા અને જે ધરાનાની શિષ્યશાખાઓ રહીમબક્ષ, હૈદરબક્ષ, મુનાબાઈ, મુલાબખાઈ જેવાં ગાયકવાદકોથી પ્રકુશિત થઈ, તે ધરાનાની રસાળ મહત્તાનું ફળ ખાં સાહેબ અબદુલ કરીમખાં રૂપે પકવ થયું, એમ કહી શકાય !

ખાં સાહેબના ભાઈઓ અબદુલ લતીફ અને અબદુલ હક બંને ગાયક થયા. અબદુલ હક અપ્રતિમ ગાતા અને ખાં સાહેબ પાસે તે શીખેલા. ખાં સાહેબ વડોદરાની નોકરીમાં હતા ત્યારે ૧૯૦૮ સુધી તે તેમની સાથે જ હતા. અને ત્યારપછી દરબંગાની નોકરીમાં રહ્યા હતા. આ ઉત્તમ ગાયક જુવાનીમાં જ જયપુરમાં મુજરી ગયા. બીજા ભાઈ અબદુલ લતીફ પહેલાં જયપુરની નોકરીમાં હતા. હાલ તેઓ દિલ્હી રહે છે.

ખાં સાહેબને જન્મથી જ સૂક્ષ્મ સ્વરજ્ઞાન હતું. અવાજ સુરેલ, મધુર, ઊંચો અને કામળ હતો. એકવાર સાંભળીને પ્રહણુ કરી પાપું તરત અનુકરણ કરવાની શક્તિ હતી. જૂનું લઈ તેમાંથી કંઈ નવું જ સર્જવાની વિલક્ષણ કલ્પકતા હતી. નજેખાં જેવો વિદ્વાન ગાયક પેટ ખોલીને ભણાવતો અને ખાં સાહેબ પોતે બારબાર કલાક ગાવાની 'મહેનત' (અબ્યાસ) કરતા, પછી તેઓ તેમના બાળપણમાં જ ઉત્તમ અને મનોહર ગાઈ શકવા લાગ્યા હોય, તો તેમાં નવાઈ શી ?

મેરટ (દિલ્હી)માં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંના બધા ગવૈયાઓ 'જુમ્મા'માં (મિઝલસમાં) ભેગા થયા હતા, ત્યારે ખાં સાહેબે પહેલવહેલાં બહેર રીતે ગાયું અને વૃદ્ધે પાસેથી તારીફ મેળવી. આ વખતે તેમની ઉંમર વધારેમાં વધારે ૧૦ વરસની હતી. ગવૈયાઓના જન્મ-વગેરેની કાલતોંધ કોઈ રાખતા નથી, તેથી તેઓની ચરિત્રધટનાના સત વગેરે આપવાનું કામ કઠણ છે. છતાં બીજી સમકાલીન ઘટનાઓની સાક્ષીથી આશરે વર્ષો કહી શકાય છે. તેવી રીતે ખાં સાહેબનું જન્મવર્ષ ઈ. સ. ૧૮૭૩ આવે છે અને તેમનું મેરટનું પહેલું ગાયન ઈ. સ. ૧૮૮૩માં થયું હોતું નેઈએ. આ ગાયનથી તેમની વિજયશ્રીની શરૂઆત થઈ. આ જલસામાં ઉક્ત હૈદરબક્ષખાં હાજર હતા અને આ ગાયનની તેમના ઉપર અત્યંત અસર થઈ. તેમની આંખમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. તે વખતે મૈસૂરમાં દર વરસે નવરાત્રમાં

દરબાર તરફથી ગાયન સંભળાતું અને હિંદુસ્તાનના બધાં પ્રાંતોમાંથી સારાસારા ગાયકવાદક કીર્તિ અને દ્રવ્યની આશાથી ત્યાં આવી પોતાની શક્તિ બતાવતા. મેરઠના પ્રસંગ પછી ખાં સાહેબ એક વરસ પછી મૈસૂર એકલા જ ગયા. દરબારના કલાવંતખાતાના ઉપરી પીરખાં દરૌગા નામના વૃદ્ધ મુસલમાન ધ્રુપદિયા ગાયક હતા. તેમણે ખાં સાહેબનું ગાયન પહેલી વખત સાંભળ્યું અને તે ગાયનની તેમના ઉપર એવી અસર થઈ કે ખાં સાહેબની સરભરા તેમણે પોતાના ઘેર જ પોતાના પુત્રવત્ કરી. મૈસૂર દરબારમાં ખાં સાહેબનાં બેત્રણ ગાયન થયાં. અહીંયાં તેમને બીજા ઉત્તમ ગુણી લોકોની કલા અને ખાસ કરીને કનોટકી પદ્ધતિનું વિચિત્ર ગાયન ખૂબ સાંભળવા મળ્યું; અને તેઓ દરેક ગુણનું ગ્રહણ અને અનુકરણ કરવા-વાળા હોવાથી ઉત્તર હિંદુસ્તાની કલાના સર્વાંશ ગ્રહણ સાથે કનોટકી કલાના દ્રાવિડી સૈદ્ધર્થનો મિલાપ કરવાના પ્રયત્નમાં લાગ્યા હોય, તે તે સ્વાભાવિક હતું. આ મિલાપના જ અંગે તેમના ગાયનમાં બીજા ગાયકો કરતાં વધારે નવાઈ, મૌલિકતા અને આકર્ષણ-પેદા થયું હશે, એવું મને તો લાગે છે.

ખાં સાહેબ મૈસૂરમાં ૧૮૮૮માં એટલે આશરે ૧૫મા વરસની ઉંમરે ગયા હશે. મૈસૂરથી તેઓ ઘેર આવ્યા અને ત્યાંથી દિલ્હી અને જયપુર મળી બેએક વરસ રહ્યા. આ વખતે આ બંને શહેરોમાં ઉત્તમ ગુણી લોકો રહેતા, તેઓને ખાં સાહેબે ખૂબ સાંભળ્યા. જયપુર તેઓ રહેમાનબક્ષને ત્યાં રહેતા હતા. આ જ અરસામાં તેમણે અજમેર જઈ ત્યાં મુસલમાનોનું પવિત્ર પીરનું સ્થાન છે ત્યાં ગાયું અને ત્યાંના પૂજારી પાસેથી આશીર્વાદ મેળવી લીધા. ખાં સાહેબની બાળપણથી જ પ્રભુ અને સાધુઓ ઉપર ખૂબ શ્રદ્ધા હતી અને પીરના આશીર્વાદથી પોતે જશ મેળવતા થયા છે, એમ તેમને લાગ્યા કરતું. દક્ષિણમાં મીરજ ગામમાં પીરનું સ્થાન છે અને તે અજમેર પછીનું મહત્વનું સ્થાન ગણાય છે ત્યાં ખાં સાહેબે આખર સુધી રહેવાનું પસંદ કરેલું અને જ્યાં ફક્ત સાધુઓને જ દફન કરવામાં આવે છે, એવી ત્યાંના પીરની જગ્યામાં જ ખાં સાહેબના શરીરને આખરી સ્થાન મળ્યું, એ બીના પણ તેમની શ્રદ્ધાનો ચમત્કાર જ બતાવે છે.

અજમેરમાં પીરના આશીર્વાદ મેળવ્યા પછી, તેમજ જેટલા કલાકારોની કલા સાંભળવા લાયક હતી તેટલી સાંભળી સારગ્રહણ કર્યા પછી, જાણે ખાં સાહેબને આત્મવિશ્વાસ પેદા થયો અને પોતાની કલાની વિશિષ્ટતા દુનિયાના જુદા જુદા રસિકોને બતાવવાનું મન થયું. તેથી તેઓ લગભગ ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં કાર્ડિયાવાડ તરફ ફરતા ફરતા આવ્યા, જે હકીકત બીજા વખત ઉપર રાખીશું.

ભમન્તાં, સંઘાતે નિજ શું કરનારા વિરલ છે.
ફરે તો યે શૂન્ય શ્રવણ નયનો ને હૃદયથી.
વસંતાં લોગાં યે

શ્વસંતાં લોગાં યે દર્ધ નવ શકે સાથ ઘડીનો !
—કહી સંતે મૈત્રી, સહ જન ફર્યે, સપ્ત પદની !

સખે ત્યાં તું તો સુન્દર જગપરિમાળક સ્વયમ્
તણ તારાં સ્વેચ્છા ભ્રમણ રમણો કે વિષયનાં,
ફર્યો મારી સાથે વિકટ મુજ ઠેડી જીવનની,
મુકી એકે એકે પગલું પગલે કૌશલ થકી,
—ન ભૂંસાઈ રેખા, તુણ પણ દળાયું નવ હૃદય !

ઢળે બીજાની કૌતરણી મહીં સોનું દ્રવ થઈ;
ચઢે જેવો ઉર્વીરસ તરુ મહીં, રુક્ષ થકમાં,
ફરે શાખા શાખા, વિટપવિટપે, પર્ણ કુસુમે;
ફરે જેવો પ્રાણે હૃદય ઊતરીને પ્રતિ નસે;
ફર્યો એવી રીતે ફકત ફરવાના જ કુતુકે,
ફર્યો આજે માગેં નિજ મન ઉલાસે, મુજ જગે.
સદાનો એ મારો સહૃદય તું નિષ્કારણસખા !

હવે તારે પંથે ફરીથી વળ તું પાંચ યુવક !
હજો તારે પંથે અધિક અધિકાં દર્શન રુડાં.
શકે ના આપી આ શ્રમિત ચરણો સાથ તુજને
પરંતુ કોઈ દી સહૃદયતણી ખોટ ન હજો !

શ્રી. પોપટલાલ શાહ અમદાવાદમાં જરાગેલા ૧૯૩૬ના ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનમાં વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ હતા. એ સંમેલનમાં એમના પ્રમુખપણા નીચે 'વિજ્ઞાન-વિષયક કાર્યો સાધવા માટે' એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. એણે પહેલું કાર્ય વિજ્ઞાનનો એક શબ્દકોશ તૈયાર કરવાનું ઠરાવ્યું. તેની તૈયારીરૂપે એમણે તથા શ્રી. મોગીલાલ પટવાએ મળી "વૈજ્ઞાનિક શબ્દ-સંગ્રહ" * નામે દશ હજાર શબ્દોનું એક પુસ્તક ગવર્ણના અનમાં વહાર પાડ્યું છે, અને તેના પર વિદ્વાનોના અભિપ્રાય માંગ્યા છે. એ મારા વિચારો શ્રી. શાહને લંબાણથી લખી મોકલ્યા હતા, અને તેમની હજીજીથી લેખ રૂપે તે અહીં રજૂ કરું છું. સાથે જ મને જણાવતાં આનંદ યાવ છે કે અમારા વચ્ચેના વિચારો સંબંધિતમાં લગભગ મળતા આવે છે.

શ્રી. શાહે 'શબ્દ-સંગ્રહ'ની પ્રસ્તાવનામાં પરિભાષા બનાવવા સૂચનાની નીચેના નિયમો રજૂ કર્યા છે. * એ નિયમો ઠરાવવામાં મારી અને એમની વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થયો હતો, અને એમણે મારી યોગ્ય સૂચનાઓ નિખાલમપણે માન્ય રાખી હતી. એટલે એ નિયમો તે દિવસની મારી વિચારસંગ્રહી પણ રજૂ કરે છે. આથી આ લેખમાં જે વિચારો હું પ્રગટ કરું છું, તે મારા વિચારોમાં થયેલો ત્યાર પછીનો સુધારોવધારો છે, શ્રી. શાહના નિયમો પર ટીકા નથી.

આધુનિક વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ અને વિજ્ઞાની યંત્રોનો વપરાશ મોટે ભાગે વિદ્યામતથી આપણા દેશમાં વાખલ થયો છે. અભ્યાસ, આજ સુધી, અંગ્રેજી-ભાષા મારફત થયો છે, અને યંત્રોના વપરાશ સાથે અંગ્રેજી-ભાષા ન હોય તોયે, શબ્દો તો વાખલ થયા છે જ. પંડિતાર્થ વિનાની લોકભાષાઓએ એ શબ્દોને પતાવવામાં ઘણીવાર કુશળતા પણ દેખાડી છે. જેમકે, ઇંજિન, ઈજનેર, ઇરિપતાલ, વાકતર, ગ્યાટ (ગાર્ડ), લાટ (લોડ), ડિપોટી (ડેપુટી), સુપરિટેન, ઇંડીપેન વગેરે અપભ્રંશો બનાવવામાં. પણ ઘણા શબ્દો તત્સમરૂપમાંયે વાખલ થઈ ગયા છે. એમાં સંસાદાવક જ નહિ પણ કિથાવાવક શબ્દોયે છે. વા. ત., સાઈકલિંગ, શંટિંગ, સ્ટાર્ટ કરવું, સ્પાર્ક આપવો, (નેટરી) ચાર્જ કરવી, એક્સિડાઈઝ કરવું, ઇન્જેક્ટોરાઈઝ કરવું, ઇન્જેક્ટ કરવું, ઇન્જેક્શન વગેરે વગેરે. તો પંછી યંત્રો, યંત્રોના ભાગો તથા નાનાંમોટાં ઓજારોનાં નામો તરીકે સેંકડો અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો નાના, મોટા, ચહેરી, ગામડિયા સહુનોં મોંમાં પેસી ગયા છે તેમાં નવાઈ શું? જેમકે, સાઈક્લ, મોટર, પેન, પેન્સિલ, ફાબ્રિક પેન, હોલ્ડર, રબર, હેન્ડલ, સ્ક્રૂ, ડ્રિલ (શારડી તેમજ કવાયદ), એનીમા, થર્મોમીટર, ચૂ, બૂટ, ટાફમ, ટાફમ-ટેબલ, ગોજ કે ગેજ, પથૂણ, રિસીવર, વર્નર વગેરે વગેરે. એ શબ્દો લોકોનાં મોંમાં એટલા ઝંડા ઝટતરી ગયા છે કે એમાંના કેટલાક

* પ્રકાશક—શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સપ્તા, મુંબઈ.

+ સંગવડ ખાતર એ નિયમો પૂરવણીમાં આપ્યા છે.

વિષયે તો એ આપણી માયાના શબ્દો નથી, એવો અમણું લોકોને કદાચ ખ્યાલે નહિ આવતો હોય. આવા કેટલાક શબ્દો માટે આપણી માયાઓમાં સાદા, સહેલા અને રૂઢ શબ્દો છે પણ ખરા. છતાં, ઘણી વાર એવું બન્યું છે કે વપરાશમાં એંગ્રેજી શબ્દોએ દેશી શબ્દોને પાછા હાલવી દીધા છે. દેશી તેમજ એંગ્રેજી બન્ને માયાઓના વિદ્વાનો દેશમાં પાક્યા અને 'જાગ્યા' તે પહેલાં જ આ વપરાશ શરૂ થયો, અને એક વાર શરૂ થયા પછી તેમને માટે યે તેની ગતિ અટકાવવી કઠણ થઈ.

આમ બનવામાં એક કારણ આપણા વિદ્વાનોનું સ્વમાયા પ્રત્યે જોવાનું વેલણુ પણ ગણવું જોઈએ. કેટલાક અપવાદો વાદ કરીએ તો શરૂઆતના વિદ્વાનોને દેશની પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન સંસ્કૃતિ અને માયાઓ પ્રત્યે અણગમો હતો એમ સાધારણપણે કહી શકાય. તે પછીના પંડિતો સ્વમાયાને માત્ર સ્વમાયા તરીકે નહિ, પણ સંસ્કૃતિ કે અરબીકારસીની વંશજ તરીકે વધારે પિછાણુવા લાગ્યા. સ્વમાયાઓ સર્વે અધૂરી અને નવા શબ્દો બનાવવા માટે ઓછી ઉપયોગી છે એવો ઓછો માત્ર (inferiority complex) બધાયેથી હતો તે વાણુ જ રહ્યો. એ મૂંઝિકામાંથી હજુ આપણે નીકળ્યા નથી એમ કહેવાને હરકત નથી. આથી કોઈ નવો શબ્દ આપણી માયામાં દાખલ થયો તે આપણો જ થઈ ગયો, અને આપણી માયાનાં વ્યાકરણ, શબ્દરચનાશાસ્ત્ર વગેરેની હકુમત નીચે આવી ગયો, એમ આપણે માની શકતા નથી. જેમ આપણામાંના ધણા પોતાની ન્યાતજાતને અને કેટલાક તો પોતાનાં પ્રાચીન ગોત્ર વગેરેને મૂલી જઈ શકતા નથી, તેમ આપણે સ્વમાયામાં લીધેલા શબ્દોનાં યે ન્યાત-જાત-ગોત્ર વગેરે મૂલી શકતા નથી. પરિણામે, સ્વમાયામાં યે ત્રણ ત્રણ (કે વધારે યે) માયાઓનાં વ્યાકરણો એકબીજાથી અસ્પૃશ્યતા, અથવા રેાટી વ્યવહાર પણ બેટી વ્યવહાર નહિ, એવાં અંતર જાળવીને રહે છે. દા. ત, માગ્ય અને નસીબ બન્ને શબ્દો આપણો માયાના વપરાશમાં છે. એ જ પ્રમાણે કમ, વડ, બે, દુરુ, અ વગેરે ઉપસર્ગો પણ લેવાયેલા છે. છતાં એ શબ્દો જોડે આ ઉપસર્ગો આપણે ગમે તેમ લગાડી શકીએ નહિ. એટલે કે, કમમાગ્ય કે વડમાગ્ય, અથવા દુર્નસીબ, અનસીબ કે કુનસીબ કહી શકીએ નહિ. એ જ રીતે દરિદ્રાઈ કે ગરીબતા ન કહી શકીએ. સુતાર, લુહાર પરથી સુતારી, લુહારી વગેરે શબ્દો બનાવીએ, પણ વિજ્ઞાની, રસાયણી, મૂગોળી, ખગોળી બોલીએ તો હાંસી યાય. વૈજ્ઞાનિક, રસાયણિક, ભૌગોલિક, ખગોલિક એમ જ કહેવું જોઈએ; નિદાન વિજ્ઞાનીય, રસાયણીય એમ આપણે 'ફ્રેંચ' પ્રત્યય લગાડવો જોઈએ એમ આપણને લાગે.

આમ એક મૂળ શબ્દ પરથી નીજા શબ્દો બનાવવામાં આપણે સારી પેઠે અટપટાપણું દાખલ કર્યું છે. આપણામાં સ્વામિમાન કે સ્વમાયામિમાન જાગ્યું તે પોતા વિષયે નહિ, પણ આપણા પૂર્વજો અને તેમની ખેડેલો માયાઓ માટે. આમ એંગ્રેજી શબ્દોને માયામાંથી કાઢ્યાં માટે ઠેઠ-સંસ્કૃત કે ઠેઠ-ફારસી શબ્દો વધારવાની પ્રવૃત્તિ જાગી. માયાઓને સંસ્કૃત કે ફારસીના મૂળ કે સાધિત શબ્દોથી લાવવાનું વલણુ વધવું જ ગયું. દા. ત. સાહકલ શબ્દ કાઢવા માટે કોઈકે 'દ્વિચકી' શબ્દ બનાવેલો મારા સાંમળવામાં આવ્યો છે. એ શબ્દ રૂઢ થઈ શક્યો જ નહિ. એને વડેલો જો 'બેચાકી' કે 'પાયગાડી', (ઘણું કરીને એ હિંદીમાં વપરાયેલો પણ છે) શબ્દ વધાવવા માંડ્યો હોત, તો સંભવ છે કે તે આગાડીની જેમ પાલી યે જાત.

પછી તો સંસ્કૃત અને ફારસીના સમિમાનીઓની હરીફાઈ અને ર્જ્યાં પાલી. આ રીતે સંસ્કૃતભારેલી અને ફારસીભારેલી સ્વભાષાનો સંગડો ઊભો થયો. આ સંગડો સોમાન્ય ભાષામાં ચે કંઈયુ છે, પણ વિજ્ઞાનની પરિભાષામાં તો એની મુશ્કેલી ઘણી વધેલી છે અને હજુ વધવા સંભવ છે. સંસ્કૃત જાણનારાઓએ બનાવેલી પરિભાષા અને ફારસી-અરબીના પંડિતોએ બનાવેલી પરિભાષા વચ્ચે મેળ આવે કંઈયુ છે. એકેકે અંગ્રેજી શબ્દ માટે પ્રાંતીય, સંસ્કૃત અને ફારસી એવા વચ્ચે કે ત્રણત્રણ શબ્દો જાણવા પડે, અને એ ઉપરાંત ઊંચો અભ્યાસ કરનારાઓને અંગ્રેજી શબ્દ પણ જાણવો પડે એવી દશા હતપત્ર થતી જાય છે.

આ મુશ્કેલી કેવળ રાષ્ટ્રભાષાને જ નહીં એમ માનવાનું નથી. દરેક પ્રાંતમાંયે સંસ્કૃત કે ફારસી પૈકી એકના જ પદ્ધતિથી અથવા પરિચય ધરાવનારા હોય છે. દાખલા તરીકે આ જ પુસ્તક લઈએ. શ્રી. પોપટલાલભાઈ પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે:

“આ શબ્દગ્રંથની તૈયારીમાં... ભાષાસમૃદ્ધિ અને વિચારવિપુલતાની દૃષ્ટિએ નવા શબ્દો રચવામાં આગ્રસ કરી નથી. આગ્ર કરીને ક્રિયાપદો, ક્રિયાત્મક કે ક્રિયાદર્શક શબ્દો રચવાની અગત્ય સ્વીકારવામાં આવી છે.”

હવે આ વાતમાં શ્રી. શાદ, પટવા, હું કે એવા બીજા અનેક લેખકોને જે જાતનું શિક્ષણ મળ્યું છે, તેને પરિણામે આપણે આ કામ માટે સંસ્કૃતનો જ આશ્રય લઈએ એ સ્વભાવ જનું બની ગયું છે. જે સ્વભાવ એટલો દૃઢ થયેલો છે કે એવું ચે બને કે, દા. ત., નીચે પડેલા ખાનામાં લખેલા શબ્દો માટે બીજા ખાનાના ધરગતુ શબ્દો યાદ ન આવે પણ, ઘણીવાર અનેકાર્થી છતાં, ત્રીજા ખાનાના શબ્દો જ મોટે ષરે કે એ દિશામાં જ શોધીએ.

diurnal	રાજિયું, દિનિયું, દાડિયું,	દૈનિક
duration	રાજિયું મુદત	સમય, મર્યાદા (કે બનેલો અમાસ)
dilatation	ફૂલાવો, ફૂટવણ-ણી, ફૂટાણ	સ્પષ્ટરણ, વિસ્તારણ, વિતરન
discharge	ઝા(ખા)ઢવણ-ણી	વિસર્જન, વિમાર
dip	નમાવો	માનતિ
dip-needle	નમણી	માનતિસૂચિકા (?)
goodwill	નામના, ચાખ, ધરાકો, આસામી-અંબંધ	આહુકસંબંધ
alternate	તરિયો, આંતરિયો, એકાંતરિયો, દર ત્રીજો	વિપર્યાયક, વિપર્યાયવિશિષ્ટ, એકાન્તરક્રમ, પર્યાયક્રમ
anaesthesia	નેમાણી, અણજાણુ દશા	સંવેદનામાય, સંવેદનારહિત
disintegration	(રૂપ અથવા ઘાટ) વિખેર-ણ, ઢીલાણુ	વર્ણક્રિયા, વિમાજન, વિભોચન

આમ, જ્યારે આપણે સંસ્કૃત શબ્દકોશનો આશ્રય લઈએ ત્યારે ઉરમાનિયા કે અલીગઢ યુનિવર્સિટીના વિદ્વાનો એટલી જ સ્વાભાવિક રીતે ફારસીઅરબીની ડિક્શનરીઓ ઉપલાવે; ફારસી કે એરબી એનો જ ગાઢ પરિચય હોય. બંને રાજની બોલાતી ભાષાને તે વખતે લગભગ મૂલી જાય. પરિણામ એ આવે કે બંનેએ બનાવેલા નવા શબ્દો માત્ર કોશોમાં અને પ્રયત્નપૂર્વક લખેલાં પુસ્તકોમાં જ શોધે, પ્રજાના વ્યવહારમાં અને ખુદ બનાવનારાઓની યે 'આપસી' વાતચીતમાં અંગ્રેજી શબ્દો જ વપરાયા કરે.

ત્યારે, પરિભાષા બનાવવામાં આ વાતનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. નવા શબ્દો રાજના અને, જેને જેને તે વિદ્યા સાથે સંબંધ આવે તે, વધા લોકોના વ્યવહારમાં સદાજપણે છતરે, એટલું જ નહિ પણ જો તે સામાન્ય લોકોની શબ્દો બનાવવાની પ્રાકૃતશક્તિને વધારે તથા કેળવે તો જ સફળ થયા કહેવાય.

આ કેમ માય ?

મને હવે લાગે છે કે આ માટે આપણે આપણી શબ્દો બનાવવાની રીતને પાયાથી જ બદલવાની જરૂર છે. આ કેમ તે સમજાવું :

શ્રી. પોપટલાલભાઈએ સૂચવેલા નિયમોમાં છઠો નિયમ નીચે મુજબ છે :

“ ક્રિયાપદ કે ક્રિયાવાચક નામોને માટે નવા શબ્દો—સંસ્કૃત, ફારસી કે ઉર્દુ (અરબી ?)- માંથી ચોંસવા. દા. ત. ઔદ્કશન—આકર્ષણ, રિપ્લશન—અપાકર્ષણ, રિપ્લેક્શન—પરાવર્તન.”

આમાં મને કેટલીક વસ્તુઓ કરવા જેવી લાગે છે.

એક. સંસ્કૃત-ફારસી બંનેમાંથી શબ્દો શોધવાનો પ્રયત્ન કરતાં પહેલાં એ માય દર્શાવનારા ભાષામાં રૂઢ થયેલા શબ્દો શોધવાનો અને તેને પરિભાષા માટે જરૂરી અર્થ આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ શબ્દનું મૂળ ગમે તે ભાષામાં હોય કે અજાણ્યું હોય તે વિષે બેફિકર રહેવું જોઈએ, અને તે જો તદ્દન મામૂલી અને પંડિતાઈ વિનાનો લાગતો હોય તો તે તેનો દોષ નહિ પણ ગુણ સમજવો જોઈએ. દા. ત. ઉપર આપેલા ત્રણ શબ્દોને બદલે અનુક્રમે ખેંચાણ, હઠાણ અને છછાળ અથવા ઇલાટાણ શબ્દોને પરિભાષા તરીકે થું કામ ન વાપરી શકાય ? એ શબ્દો તપાસીશું તો જણાશે કે એ ગૂજરાતના હિંદુ, મુસલમાન, પારસી વધા સમજી શકે એવા છે એટલું જ નહિ, પણ થોડા ફેરફાર સાથે હિંદુસ્તાની અને મરાઠી શબ્દો પણ છે.

મીઠું. એકાદ પ્રાચીન કે પરમાપના શબ્દને દાહલ કરવાનું નહીં કર્યા પછી એને આપણે આપણી પોતાની માધાના શબ્દ તરીકે જ પૂરેપૂરો લેખવી જોઈએ. પછી તેને-ઉપસર્ગો કે પ્રત્યયો લગાડી સાધિત શબ્દો બનાવવામાં, કે બીજા શબ્દો સાથે એના સમાસ કરવામાં આપણે આપણી સ્વભાષાની આસિયતો તપાસી નિયમો કરવા અને લગાડવા જોઈએ. એમાં અમુક માવ માટે અમુક ઉપસર્ગો કે પ્રત્યયો ઠરાવવાને કે નવા નિર્માણ કરવાને યે હરકત ન હોય, એ નક્કી કર્યા પછી એ જોવાનું ન હોય કે, એ શબ્દ અને તેને જોડવાના ઉપસર્ગ કે પ્રત્યય એક જ મૂળભાષાના છે કે જુદીજુદીના. દા. ત. ધારા કે આપણે ઓછપ દેખાડવા માટે કમ, અધિકતા માટે પર, વધ કે વડ, અનિયમિતતા બતાવવા માટે કુ, અમાવ માટે બે અથવા અ (કે અન્) ઉપસર્ગો સ્વીકાર્યા છે; અને અંગ્રેજી નોર્મલ શબ્દ પણ ૩૬ થયેલો છે માની સ્વીકાર્યો છે. તો પછી નીચે મુજબ શબ્દો વાપરવામાં સંકોચ ન રાખવો જોઈએ :

Sub-normal—કમ-નોર્મલ.

Super-normal—વડ-નોર્મલ.

Abnormal—કુ-નોર્મલ.

Unnormal—અનોર્મલ, બે-નોર્મલ.

એ જ પ્રમાણે પ્રેશર માટે દાવ હોય તો હાર્ડ-પ્રેશર માટે ખૂબ-દાવ અને લો-પ્રેશર માટે કમ-દાવ શબ્દો બનાવાય. આવા પ્રયત્નો શરૂઆતમાં હાસ્ય ઉત્પન્ન કરાવે એમ વળે. પણ એમાં એવી અપ્રગતતા પણ હોય. વારણ કે, કેવી રીતે શબ્દો રચી શકાય તેની લોકોને ગમ પડી જાય અને તેઓ પોતાની મેળે જ વિદ્વાનોને શબ્દ આપતા ચર્ચે જાય, પછી કોણ હસે ? હાલ તો આપણી અને લોકોની શબ્દાવલિ નવા સાધક વ્યાકરણ જુદાં જ પડી જાય છે. માત્ર વિક્ષિતનાં અને ક્રિયાપદોનાં જ રૂપો એક સરખાં રહે છે. આથી પરસ્પર સહયોગ જ વરાવર થતો નથી.

ગ્રીજી. શાપને આપણી માયાનો સાક્ષિયતોનો અભ્યાસ કરી તેને અનુસરી શબ્દો બનાવવાની કક્ષા નિર્માણ કરવી જોઈએ. દા. ત.

(૧) ક્રિયાવિશેષણને (નવા કોઈ વાર નામને) 'તું' પ્રત્યય લગાડવાથી તે મુજબ થવું એવા અર્થના ક્રિયાપદો કરી શકાય છે. જેમકે, વધારે થવું—વધતું, ઓછા થવું—ઓછાતું. આ જ રીતે દૂરાતું (મરાઠી દુરાવળું, દિદી દુરાના), પાસાતું, કંચાતું, નીચાતું એવા શબ્દો બનાવવાને દરકત ન હોયી જોઈએ.

(૨) કે મુદત્ત 'આડ(ડ)તું' કે 'આવતું' પ્રત્યય લગાડવાથી તે પ્રમાણે કરવું એ અર્થનું સકર્મક ક્રિયાપદ કરી શકાય છે. જેમકે, વધારતું, ઘટારતું, સમારતું. એ જ નિયમે દૂરાવતું, પાસાવતું, કંચાવતું, નીચાવતું, વગેરે શબ્દો બનાવી શકાય.

આમ, ક્રિયાપદ બનાવનારા ત્રીજા પ્રત્યયો પણ વાપરી શકાય.

(૩) જે કે વધારે શબ્દોના સમાસમાં એના છૂટા છૂટા અર્થો કરતાં વધારે અર્થ સમાવવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. અંગ્રેજીમાં એ શક્તિનો વધુ છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અને નેલિક અંગ્રેજીવાળાઓએ પણ તેનો ઉપયોગ કરી ૮૫૦ શબ્દોમાંથી વધુ વધારે શબ્દો બનાવવાની શક્તિતા દેખાડી છે. જેમકે, up-start, by-gone, bye-product, red-handed, welcome, well-done, well-being, strong-hold, go-by, bed-side, side-room, good-will વગેરે વગેરે. આપણી માયાઓમાં જે આ શક્તિ રહેલી છે. હા. જોડુકુમ, અંગરખું, પગરખું, અંગૂઠો, આંગોળીઓ, આડખીત્રી, આડખર્ષ, ખીસાખર્ષ, આડધંધા, તળવટ, તળખાન, તળપડું, આડખન, આડમાત્ર (bye-product) વગેરે શબ્દો આ જાતના છે. આવા શબ્દોમાં એક શબ્દમાં જે માથો સમાયા હોય, તેમાંના એકાદ જે કાવતે ઉપાડી લઈ, તે સાથે ત્રીજો શબ્દ જોડી ત્રીજા સમાસમાંથી ત્રીજો જ માર નિર્માણ થાય છે. પરિણામ બનાવવામાં આ શક્તિનો આપણે પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ માટે થોડાક વધુ ઉપયોગો વિદગમ્નો, ક્રિયાવિશેષણો, શબ્દગોળીઓ અને વ્યવરેક નામો પૂરી પાડી તેને નામો કે ક્રિયાવચક શબ્દો સાથે મેળવી અનેક અરેલા શબ્દો યોગી સમાય. આ સખર્તા સખર્તા જ સુલેસા થોડાક વાખલા આપું છું. જેમ અંગ્રેજીમાં pro, sub,

con, ab, ad, trans, in વગેરે ઉપસર્ગોથી લેતેક શબ્દો બનાવી શકાય છે, તેમ નીચેના શબ્દોને પણ ઉપસર્ગો તરીકે વાપરવા શક્ય છે:

ઉ, ઉંચ, ઉત્	ની, નીચ	પી, પીછ, પાછા
આગા (ધા)	આડ (ડા)	મહી, અં, અંદર
બહાર (બહાર)	કુ, કૂડ, વૂરા	રૂડા, મલ (લા)
સા, સહ, સથ, સાથ	હલટ	પાર
ફેર, ફર (રી)	પેટ (ટા)	પડ
અ, અન, એ	પાસ	ફર
વિના, સિવા, ગૈર, જો		હીલ
રહેર (મહેર)		

આ ઉપસર્ગોથી કેવી રીતે શબ્દો બનાવી શકાય તેનાં થોડાં ઉદાહરણો આપું છું:

શબ્દ	મેળેલો શબ્દ	or; નાર, -હયો	ion; અ, -ણ, -ણી
project	(ના) કધાળ (કિ) કધાલ (ળ) તું	કધાળનાર, કધાળિયો-યું	કધાળ, કધાળણ, -ણી
inject	(ના) અં (મહી) ધાળ (કિ) અં (મહી) ધાલ(ળ)તું	અંધાળનાર, અંધાળિયો-યું	અંધાળ, અંધાળણ, -ણી

એ જ રીતે eject=(કિ) બહારધા (ગા)ળતું, reject-ફરગાળતું (ફરગાળતું) વગેરે, તથા તેના સાધિત શબ્દો.

progress	(ના) કજ(ગ), કજ(ગ)મ, કજાવ, કજા(ગા)ડ (કિ) કજ (ગ) તું.	કજ(ગ)નાર, કજા(ગા) ડનાર, કજા(ગા)ડિયું	કજ(ગ)ણ, -ણી; કજા (ગા)ણ
regress	(ના) પીછાટ, પીછાવ (કિ) પીછ(જ)તું, પીછાતું	પીછ(જ)નાર, પીછાવનાર	પીછવણ, -ણી, પીછાવણી
ingress	(ના) મહીજાવ, અંજાટ(વ) (કિ) મહીજતું, અંજતું.	મહીજનાર, અંજાવનાર	મહીજણ, અંજન

એ જ રીતે egress-બહારજ(ગ)તું, બહારજાવ, digress-આડાગ (ન)તું, congress-સજાવ (સથજાવ), સગતિ, transgress-ભેળંગતું,* વગેરે, તથા તેના સાધિત શબ્દો.

શબ્દ	મેળેલો શબ્દ	er; ઓ, હયો, નાર	ion; -ણ.
port	(ના) વારું (ભે. વ.) વારોં (વ. વ.) (કિ) ના(મા)રતું, મરતું	મરો, મરિયો, મારનાર	મારણું, મરણું
export	(ના. વ. વ.) બહારમારોં (કિ) બહારમરતું, મમારતું	ed મરો બહારમરો, મમારિયો,	બહારમરણું

* આ શબ્દ 'જતું' પરથી થયો છે એમ સૂચવાનો હેતુ નથી, પણ એ સાથે સહેજે મળે એવો છે.

એ જ પ્રમાણે import-મહીમરવું, transport-લેમારવું, પારમારવું, re-export-પરમારવું, deport-કાઢવારવું, deportee-કાઢવારેલો, deporter-કાઢવારવાર, રિંગો इत्यादि.

		mission પરવાનગી, રવાનો	er; ગાર રવાનગાર	ery,-ee; દાર રવાનદાર
permit	(ના) પરવાનો (કિ) પરવાનવું (i)	પરવાનગી	પરવાનગાર	પરવાનદાર
remit	(ના) મહેરવાનો (કિ) મહેરવાનવું (i)	મહેરવાનગી	મહેરવાનગાર	મહેરવાનદાર
commit	(કિ) પૂરવાનવું (i)	પૂરવાનગી (પૂર-રવાનગી)	પૂરવાનગાર	(વ્યક્તિ) પૂરવાનદાર (સંધ) પૂરવાનદારી
omit	(કિ) ગેરવાનવું (i)	ગેરવાનગી	ગેરવાનગાર	(કર્મ) ગેરવાનેલો
submit	(કિ) જોરવાનવું (i) મારવાનવું (i)	જોરવાનગી મારવાનગી	જોરવાનગાર મારવાનગાર	

અહીં વધા હપસગોને સંતે અને રવાનગીની શરૂઆતમાં ૨ હોવાથી એક રતો ગૂનરાતી ઉચ્ચારણમાં સોપ થઈ જાય. પરવાનગી શબ્દ અસલ હોવાથી તે જ વાપર્યો છે. એના રવાનગી શબ્દ સાથે સંબંધ છે કે નહિ તે જાણતો નથી. નવો શબ્દ બનાવ્યો હોત તો પારવાનગી યાત.

એ જ રીતે percolate-પારગળવું, percolation-પારગાળ, પારગળાવું, perforate-પારછેદવું, perforation-પારછેદ, perforator-પારછેદક, perambulate-પાર કરવું વગેરે.

વાચક એમ ન માને કે મેં જે હપસગો અહીં સૂચવ્યા છે તે જ યોગ્ય છે. આ તો સખતમાં જે સૂચવ્યા છે તે જ મૂકી દીધા છે. વાચક એમ પણ ન માને કે હપસા દાખલાઓમાં મેં જે શબ્દો મૂક્યા છે, તેની જગ્યાએ જ્યાં જ્યાં બીજા શબ્દો ચારી ગેરે રૂઢ થઈ ગયા છે તેને છોડી દેવાનો હું સૂચના કરું છું. શબ્દરચનાના પદાદરણરૂપે જ એ લેવાના છે. વળી, સંશ્લેષીમાં હપસર્ગ દોષ ત્યાં આપણો ભાષામાં હપસર્ગ જ હોવો જોઈએ એ પણ ખરું નથી. આપણી ભાષામાં પ્રત્યય પણ દોડે ચકે, અને સંશ્લેષીમાં પ્રત્યય દોષ ત્યાં આપણે હપસર્ગ પણ યોગી શકીએ.

પોયું. વ્યાં મંદુત કે પારગીનાં પી શરૂદો ગોળ્યા વિના છટછે જ ન હોય ત્યાં આપણે પેલા નિયમે જાણતી શકીએ તો શાઉં. ઉદા- (૧) મ્હા પ્રત્યયોને કપારે પસંદગી આવવી, જેમાં કોઈ સ્વરના ગુણ કે શક્તિ ન કરવા પડતા હોય.

જેમકે, દારિદ્ર્ય, વૈધર્મ્ય, વૈલક્ષણ્ય વગેરેને વદશે દરિદ્રતા, વિધર્મતા, વિલક્ષણતા વગેરે વધારે પસંદ કરવા. એ જ રીતે નામ તરીકે તાર્કિક, દાર્શનિક વગેરે નહિ પણ તર્કશાસ્ત્રી, તર્કકાર, તર્કવાજ, તર્કો; દર્શનશાસ્ત્રી, ઠ્કાર, દર્શની વગેરે શબ્દો વાપરવા.

(૨) એ જ રીતે જ્યાં લુપ્ત પ્રત્યય લગાવી શકાતો હોય ત્યાં વિલપ્ત સ્પષ્ટ પ્રત્યય ન લગાડવો. જેમકે, ચારિત્ર્ય, ર્હ્યા નહિ પણ ચારિત્ર (એથીયે માનું. વેવળ ચરિત્ર કે ચરિત) ર્હ્યાથી વલાવડું.

(૩) વહી જ્યાં પ્રત્યય લગાડવા વિનાના શબ્દો વાપરી શકાતા હોય ત્યાં પ્રત્યયવાળા શબ્દો ધનાવવા કે વાપરવા નહિ. ઇદા, અધ્યાત્મદષ્ટિ, તર્કરીતિ, શબ્દચતુરાઈ, દર્શન-પદ્ધતિ બોલી શકાય. માટે, અધ્યાત્મિક દષ્ટિ, તાર્કિક રીતિ, શાબ્દિક ચતુરાઈ, દાર્શનિક પદ્ધતિ જેવા શબ્દો વાપરવા નહિ. તેમ જ જ્યાં છૂટીને પ્રત્યય લગાડવો શક્ય હોય ત્યાં આવો શબ્દ વાપરવો નહિ. જેમકે વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા, રાજનૈતિક શિક્ષણ, સાંગીતિક અભ્યાસ, નૈતિક ઉપદેશ, પારિભાષિક શબ્દ વગેરે નહિ, પણ વિજ્ઞાનની પરિભાષા, રાજનીતિનું શિક્ષણ, સંગીતનો અભ્યાસ, નીતિનો ઉપદેશ, પરિભાષા (કે પરિભાષાનો શબ્દ) એ પ્રયોગો સારા ગણવા.

(૪) શબ્દો ઘડ્યા વહી ળાગઢનાં રૂપો સ્વભાષાનાં ઢ્યાકરણ પ્રમાણે જ કરવાં. દા. ત. મકાનનું બહુવચન મકાનાત, ઝમીરનું ઇમરાવ, કમિશનરનું કમિશનસ, પોલિસમેનનું પોલિસમેન્ વગેરે નહિ, પણ મકાનો. ઇમીરો, કમિશનરો. પોલિસમેનો વગેરે રૂપો કરવાં. એ જ રીતે મજદૂરીની પંચમી મજદૂરન, તત્ત્વની તત્ત્વતઃ દષ્ટિની ત્રીજી દષ્ટ્યા વગેરે રૂપો છોડી દેવાં, અને મજદૂરીથી તત્ત્વથી-તત્ત્વ પ્રમાણે, દષ્ટિએ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો. (આ ટેવ ગૂજરાતી કરતાં હિંદી અને મરાઠીમાં વધારે છે, આ વાતમાં એક વસ્તુ સમજવા જેવી છે. ગૂજરાતી, મરાઠી, હિંદી વગેરે ભાષાઓમાં સંસ્કૃતના જેવો વિસર્ગ છે જ નહિ એમ માનવાને હરકત નથી. * દુઃખ જેવા શબ્દમાં તત્સમના નિયમે જ વિસર્ગ મૂકવો પડે છે. ગૂજરાતી નિયમે લખવો હોય તો દુઃખ કે દૂખ લખવો પડે. પણ તત્ત્વતઃ, અતઃ વગેરે વિસર્ગાન્ત શબ્દોનો પ્રયોગ ળકારણ છે.

પાંચમું. શબ્દો ઢનાવવામાં, ળાણે-ળજાણે, ળંચિત્રી શબ્દનો અશરાર્ય ળાવવાનો પ્રયત્ન થઈ જાય છે. કોઈકવાર એ જ શક્ય હોય. પણ ળમ જ કરવાનો ળાગ્રહ ન રાખતાં શબ્દનો કે શબ્દથી દર્શાવાતા પદાર્થનો વર્ધક ભાવ ળાવી જાય એવો ળ્વનિત શબ્દ ળધારે સફળ ળવા સંભવ છે.

ળા વાતમાં ળપંડિત પ્રના ળણીવાર વધારે કુશળતા વતાવે છે. ળાગગાડી, હવાગાડી (હિંદીમાં મોટર માટે), ફટફટી (અધ્યપ્રાંતમાં મોટર-સાઈકલ માટે), પાપગાડી (સાઈકલ), ળંટડો (કેન), વકલી (નળનો ટેપ) ળાવા શબ્દો છે. એ જ રીતે ટાઈપરાઈટર માટે મુદ્રા-લેખનયંત્ર એવો ળક્ષરી અનુવાદ કરવાને વદશે કોઈ મહારાષ્ટ્રીએ સૂચવેલો ટપલેખક શબ્દ વધારે સૂચક છે. ળેમાં થોડો સુધારો કરીને હું નીચેના શબ્દો સૂચું છું; જોકે, હવે,

* પણ ળા ત્રણે ભાષાઓમાં હકાર શ્રુતિ છે, અને તેનો ળપ્વાર વિસર્ગ એવો છે એમ કહી શકાય. દા. ત. મ્હને, વહેતું, ન્હાતું વગેરે શબ્દો મઃને, કેઃતું, નાઃતું, એ રીતે લખ્યા હોય તો વાલે. જેમ હ, ળ, ળ્ળ લૂમાં ળ મળ્યાથી વ, વ, ર, લ થાય છે, તેમ વિસર્ગમાં ળ મળ્યાથી હ થાય છે એમ કહી શકાય.

આટલા સમય પછી અંગ્રેજી શબ્દ નીકળી જ જશે એમ માનવું કઠણ છે. Typewrite-ટપ-લખવું, ટપકાવવું. (ટપકાવવામાં ટપટપ-જડપથી લખી જવું એ માવ છે. એવા ધ્વનિથી લખવું એ પણ સૂચવી શકે. આથી એ શબ્દનો વિસ્તાર આ ક્રિયા માટે પણ કરી શકાય.) er-ટપકળ, -ing-ટપલેખન, -ten (matter) ટપલેખ, ટપલખાણ, typist ટપ-કારકૂન, ટપલેખક વગેરે. Short-hand માટે લઘુલિપિ કે સંકેતલિપિને બદલે ટૂંકા-ક્ષર અથવા ટૂંકાવણી અને short-hand-writer માટે ટૂંકકારકૂન, ટૂંકાવનાર શબ્દોથી કામ પાડે. સંદર્ભ અને પરિભાષા એને વિશેષ સ્થાન આપે.

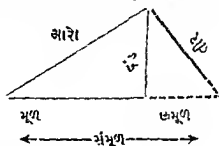
છટું. અંગ્રેજીમાં or કે er પ્રત્યય પ્રાણી તેમજ વસ્તુ વચ્ચેને માટે વપરાય છે. સાધારણ રીતે આપણી માવાઓમાં પ્રાણી માટે ફ, ફર, ફાર, ગર, ગાર, નાર, દાર વગેરે અને વસ્તુ માટે ની, ની, ડં, યું વગેરે વપરાય છે. આ વિવેક જાણ્યો હોય તો ઠીક. દા. ત. accumulator, accelerator જેવા વસ્તુવાચક શબ્દો માટે અંત્રાદક, અંત્રાદકાર, સંધરનાર અને પ્રવેગકાર વગેરે શબ્દોને બદલે અંધરું, અંધરિયું, અંધરણો-ણું, તથા વેગિયું, સંવેગિયું-યો, સંવેગણી જેવા શબ્દો હોય તો ઠીક. એ જ રીતે, ક્રિયા કરનાર કે વસ્તુ આપનાર માટે 'નાર,' અને ક્રિયાનો ભોગ થનાર કે વસ્તુના લેનાર માટે 'દાર' પ્રત્યય વપરાતા જણાય છે. ધીરનાર, પણ હેલુદાર; તથા કાઢનાર, લેનાર, ફેડનાર પણ દેખાદાર. આ વિવેક પણ સાચવવો જોઈએ. એવા જ વિવેક વ્યારે એવો શબ્દ વસ્તુવાચક હોય ત્યારે પણ જાળવી શકાય એમ છે કે નહિ તે જોવું જોઈએ. જેમકે, ફિલ્ટર-ગળણી-ણું, (ફિલ્ટરપેપર-ગાળકાગળ) પણ ફિલ્ટ્રેશન-ગાળ, ગાળણ.

સાતમું. અંકવાચક ઉપસર્ગો પણ સંસ્કૃતને બદલે ગૂજરાતી કે હિંદુસ્તાની વાપરીએ તો ઠીક એમ મને લાગે છે. જેમકે, ચતુષ્કોણને બદલે ચોખ્ખીયો; તે જ પ્રમાણે પચ્ચીયો; bisect દુભાગવું; monovalent, bivalent વગેરે માટે એકહથિયું, દુ (બ)હથિયું, ત્રી (ત્રિ) હથિયું, ચોહથિયું, પચહથિયું इत्यादि. (Valency માટે હાય શબ્દ વધારે સ્પષ્ટ લાગે છે. એક તત્ત્વને બીજું તત્ત્વ પકડવા માટે જેટલા હાય હોય તે એની વેલ-સી. રસાયનનાં તંત્રો—ફોર્મ્યુલાનાં ચિત્રો—દરેક તત્ત્વના હાયો પડે જ દર્શાવાય છે.)

આઠમું. ચનતાં છુટી શબ્દો મિતાક્ષરી બનાવવા જોઈએ. લોકોને શબ્દોની ટૂંકાખડો (ટૂંકાક્ષરી—abbreviation) કરવી પડે, તે કરતાં પહેલાંથી જ મિતાક્ષરી શબ્દ તેમને આપ્યો હોય તો સારો. સિનેમા, ફોટો, ડ્રામ, વાશક વગેરે, જગુ, રમુ. કનુ જેવા લોકોએ ટૂંકાવેલા શબ્દો છે. હવે એ શિષ્ટ બન્યા છે. મૂત્રી, ટોકો વગેરે લોકોએ પાડેલાં મિતાક્ષરી નામો છે. જે શબ્દો કેવળ શાસ્ત્રીય ઉપયોગમાં જ વાપરવાના ન હોય, ત્યાં આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. નહિ તો એ શબ્દની સ્પષ્ટતા વિષે શંકા જ રહેશે. તે સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે કાનને પરિચિત લાગનારો લાંબો શબ્દ અપરિચિત અને વિલપ્ત લાગનારા ટૂંકા શબ્દ કરતાં વધારે સફળ થાય. દા. ત. prism માટે ત્રિપાશ્વ કરતાં હીરાકાચ વધારે સ્પષ્ટ થાય એમ મને લાગે છે. એ જ રીતે crystal માટે રવો, સ્ફટિક-ણી, સાકરિયા એ સ્ફટિક કરતાં, તેમજ crystallisation માટે સ્ફટિકીકરણ-પતન, ધવન કરતાં રવો પડવો, -પાડવો, સકણક્રિયા, કણબાણ-ણી; right-handed તથા left-handed માટે દક્ષિણીય અને પ્રતિદક્ષિણીય કરતાં

અમણિયું, સીધકથ્ય તથા ડાંબોડે, કંપકથ્ય વધારે સૂચક અને સહેલા લાગે છે. એ જ રીતે radius માટે અર અથવા ત્રિજ્યા પ્રાચીન હોવા છતાં આરો વધારે પરિચિત લાગનારો છે. એ પરથી બનાવેલા નીચેના શબ્દો કેવા લાગે છે તે જોઈએ, અને કૌંસમાં મૂકેલા શાસ્ત્રીય શબ્દો જોઈએ:

sine—દંડારો (જ્યા)

cosine—મૂળારો (કોટિજ્યા)

tangent—દંડમૂળ (સ્પર્શરેખા ?)

secant—આરમૂળ, હમૂળારો (છેદનરેખા)

cosecant—આરદંડ, હદંડ (કોટિચ્છેદનરેખા)

cotangent—મૂળદંડ, હદંડમૂળ (કોટિસ્પર્શરેખા)

(આ શબ્દોમાં આવતો રેખા શબ્દ ઠીક છે શું ? મને લાગે છે કે અહીં ભૂમિતિના tangent અને ત્રિકોણમિતિના tangent વચ્ચે ઘોઠાળો થયેલો છે. એ જ પ્રમાણે છેદનરેખા શબ્દમાં ત્રિકોણમિતિના આ શબ્દો પ્રમાણુદર્શક ભાંકડા છે, રેખાઓ નથી, 'એ મારો ખ્યાલ' શું મૂઝવેરેલો છે ?

૧=આર હોય ત્યાં ત્રિકોણમિતિના tangentનું પ્રમાણુ સ્પર્શરેખાની લંબાઈ જેટલું હોય, માટે એને tangent નામ અપાયું છે એ સમજી શકાય એમ છે. છતાં એ પ્રમાણુને સ્પર્શરેખા નામ આપવું નરાત્ર લાગતું નથી. ભૂમિતિના tangent માટે તીર કે નાણુ વધારે સૂચક નહિ ?)

આ વિચારો જેમ સૂઝતા ગયા તેમ લખ્યા છે. એનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી લીધો છે એમ ન કહેવાય. એનો હદેશ આપણે પરિમાણ બનાવવામાં જે ચોક્કસ આજસુધી યાદમાં છીએ તે ઠીક છે કે કેમ એ ૫૨ વિદ્વાનોના વિચાર જાણવાનો છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક વિષે કેટલીક ફીણી નાનતો શ્રી. ચાહને મેં અંગત પત્રથી જણાવી છે. અહીં કેટલીક સર્વને ઉપયોગી સૂચનાઓ જ કરું છું:

(૧) કેટલાક શબ્દોની પરિમાણ આપવા ઉપરાંત તેની સમજૂતી પણ આપવી જોઈએ. એમકે,

abductor muscle—વહિર્નિયંત્રી પેશો;

abreaction—અનનુભૂત ઈર્ષમોહ;

brachyterus—લઘુપત્રી;

brachycephalus—ત્રણશીર્ષક વગેરે શબ્દો તેના અર્થ વિના સમજી શકાય એવા નથી.

(૨) કયો શબ્દ કયા શાસ્ત્રને લગતો છે, તેમજ કયા શાસ્ત્રમાં તે કયા અર્થમાં વપરાય છે, તે જણાવ્યું હોય તો ઠીક. કેટલાક શબ્દો જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાં જુદાં જુદાં અર્થોમાં વપરાય છે, તે માટે આ જરૂરી છે. દા. ત. deduction—(ગણિત) બાદત્રાકી, (ભૂમિતિ) ઇપસિદ્ધાંત, (તર્ક) અનુમાન; reduction—(ગણિત) છતરતી માંજણી; (રસાયન) તરત ઓછું કરવું; (વેપાર) માનવઠાડો; direction—(શ્રેણ) દિશા, (વ્યવહાર) સૂચના, હુકમ; (રંગભૂમિ) દોરવણી, કલ્યાદિ.

(૩) વનતાં સુધી અનેક શબ્દો ન સૂચવતા; જ્યાં એ જ સલામત માર્ગ હોય ત્યાં, કમમાં કમ, સારામાં સારો લગતો શબ્દ પહેલો તથા મારે સફરે મૂકવો.

(૪) એક મૂળ પરથી અનેક શબ્દો વનતા હોય તો દરેકમાં તે જ મૂળ વનતાં સુધી સાવવું: જેમકે acceleration—વેગવર્ધન કર્યા બાદ accelerator—પ્રવેગકાર કરવું બરાબર નથી; વેગવર્ધક જ ઠીક.

(૫) આખા કોશની નીચે પ્રમાણે પેટાપાટીઓ આપી શકાય તો સારું:

૧. શુદ્ધ કે અશુદ્ધ રૂપમાં સ્વીકારેલા સંગ્રેજી કે ઇન્ટરનેશનલ શબ્દોની.
૨. અર્થના ફેરફાર વિના પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાંથી લીધેલા શબ્દોની.
૩. રાષ્ટ્રભાષાને સમરૂપ કે યોગ્ય ફેરફારવાળા શબ્દોની.
૪. દેશની કોઈ વર્તમાન ભાષામાંથી લીધેલા શબ્દોની. જેમકે, મરાઠી લવચિક-
flexible, pliable; હિંદી હોનહાર-promising.
૫. પ્રચારમાં આવી ચૂકેલા.
૬. નવા બનાવેલા.
૭. પાઈ, રા, સિગ્મા, થેટા જેવા પારિભાષિક અર્થ પામેલા ગ્રીક મૂળાક્ષરોની.
૮. +, —, →, વગેરે વિવિધ સંજ્ઞાઓની.

આ બધું વિચાર્યા છતાં એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. પારિભાષિક શબ્દ-કોશની પરિભાષાના શબ્દોનો સમય કરાવવામાં કેટલી મદદ થશે? જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો પર પ્રથમ પુસ્તકો રચાય અને તેના લેખકો જે પરિભાષા પ્રચલિત કરે તે કે કોશકારો સૂચવે તે શબ્દો વપરાવાનો સંભવ વધારે છે? ધણીવાર એવું વનવાનો સંભવ છે કે કોશના શબ્દો પુસ્તક-લેખકો વાપરે જ નહિ, કારણ કે એ વાપરવાને તે બંધાયેલા નથી. આથી, વિજ્ઞાન-વેત્તાઓ કેવળ પરિભાષા રચવા માટે જ મહેનત કરે તે કરતાં પોતપોતાનાં શાસ્ત્રનાં નાનાં મોટાં લોકશિક્ષણ કે શાળાશિક્ષણ માટે ઉપયોગી થાય તેવાં પુસ્તકો તૈયાર કરે, અને તેમાં અંતે પોતે યોગેલા શબ્દોની યાદી પણ આપે, અને તે શ્રી. પોપટલાલભાઈની સમિતિને મોકલાવે તો તે વધારે ઠીક નહિ થું? જેને પોતાના શાસ્ત્રની તાલીમ છે, પણ પરિભાષા નિર્માણ કરવાની શક્તિ વિષે અંદેહ છે, તેઓ આવી સમિતિની પોતાને જોડતા શબ્દો માટે સલાહ લે, તો આ સમિતિને પણ ચોક્કસ શબ્દ સૂચવવામાં વધારે સુગમતા મળે એમ મને લાગે છે. તે પ્રયત્નોને પરિણામે જે પારિભાષિક શબ્દકોશ નિર્માણ થશે, તે વિષે ઓછામાં ઓછી ભેટલી ખાતરી તો રહેશે જ કે એ શબ્દો કોઈકે પણ વાપર્યા છે.

શ્રી શાહ તથા શ્રી પટવાને આ કોશને તૈયાર કરવામાં કેટલો શ્રમ પડ્યો હશે તેની કદર તો જેણે આંતરું વૈતરું કર્યું છે તે જ કરી શકે. એ માટે વન્નેને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે.

પૂરવણી

૧. પારિભાષિક શબ્દો જેમ બને તેમ સરળ રાખવા. માપાસાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને માપાશુદ્ધિ કરતાં સુગમતા અને સરળતા હપર વધારે માર મૂકવો આવશ્યક છે. દા. ત., કારીગર વર્ગમાં હથિયારો, ઓજારો અને સાંચાકામ માટે પ્રચલિત થઈ ગયેલા શબ્દો અશિષ્ટ ગણાતા હોવા છતાં પણ વધારે સફળ અને હપયોગી હોય છે.

૨. વિદેશી ભાષાના શબ્દો પ્રચલિત થયા હોય તેને ફેરવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો. દા. ત., રેટેશન, ફરપીતાલ, દૂરબીન, માસ્તર, સીગ્નલ, મોટર, પંપ વગેરે.

૩. વિદેશી ભાષાના શબ્દો પ્રચલિત ન થયા હોય પણ પ્રચલિત થવા દેવામાં ખાસ વાંધો ન હોય, બીજા કોઈ નિયમનો વાંધો ન આવતો હોય તેને પ્રચલિત થવા દેવા. દા. ત., એક્ષીટ, કંપાસ, કોલર, પાઙ્ગ, ગેજ, પ્લેન, પંચ, લાઈન વગેરે. પરંતુ વધારે સરળ અને સ્વચ્છ દેશી શબ્દો બની શકે તો તે બનાવવા માટે સંકોચ ન હોવો જોઈએ. દા. ત. આગગાડી, વિમાન, કંટડો.

૪. વિદેશી શબ્દોનાં તદ્દમ્બ અને તત્સવ એમ બે રૂપો હોય અને બીજા નિયમોને વાધ ન આવે તેમ હોય તો તેમાંથી વધારે સરળ રૂપને પસંદગી આપવી. દા. ત., હાઈસ્પીટલ-ફરપીતાલ; બોક્સર-બાક્સર; ચોશર-ચાક્સર; એંજીન-ઈજીન; એંજીનીયર-ઈંજનેર.

૫. વસ્તુવાચક કે નામવાચક શબ્દોનો તરજૂમો કરવો નહિ. પરંતુ અંગ્રેજીમાંથી લેવા. દા. ત. હાઈડ્રોજન માટે આર્દ્રવાયુ કે નાઈટ્રોજન માટે નેત્રિત્ર એવા પ્રયોગો ન કરવા.

૬. ક્રિયાપદ કે ક્રિયાવાચક નામોને માટે નવા શબ્દો સંસ્કૃત, ફારસી કે બર્ડુ (અરબી ?) માંથી યોજવા. દા. ત. એન્ટ્રેક્શન-આકર્ષણ; રીપરેશન-અપાકર્ષણ; રીક્લેક્શન-પરાવર્તન.

૭. હિંદના બીજાં પ્રાન્તોની ભાષા સાથે સામ્ય સાધવાનો બનતો પ્રયત્ન કરવો. પરંતુ, ગુજરાતી ભાષાની સ્વતંત્ર વૃદ્ધિમાં વાધ આવવા ન દેવો.

૮. રાસાયનિક તરવો અને સંજ્ઞાઓનાં નામ આન્તર રાષ્ટ્રીય સમિતિએ અંગ્રેજીમાં નક્કી કરેલાં રૂપમાંથી જરાયે ફેરફાર કર્યા વિનાં વાપરવાં. દા. ત. હાઈડ્રોજન H; ઓક્સીજન O; પાણી H₂O; મોરચુચું વૈજ્ઞાનિક નામ કોપર સલ્ફેટ અને તેની સંજ્ઞા CuSO₄.

૯. તેવીજ રીતે વનસ્પતિઓનાં, પ્રાણીઓનાં અને શરીરના અવયવો વગેરેનાં નામ લેટીન કે અંગ્રેજી ભાષાના જે શબ્દો અંગ્રેજીમાં રૂઢ હોય તે જ લેવા. દા. ત. સિંહનું નામ ફેલીસ લીઓ, બિલાડીનું વૈજ્ઞાનિક નામ ફેલીસ ડોમેસ્ટીકા; તુલસીનું વૈજ્ઞાનિક નામ ઓસાઈમમ્ સેકંટમ.

૧૦. નવા શબ્દો યોજવામાં શબ્દોનો મૂળ અને હાલનો અર્થ બંને સમજવા જોઈએ. દા. ત., ઔર્ગેનિક કેમિસ્ટ્રીને માટે સેક્રિય રસાયન એ શબ્દો હાસ્યાર્પદ છે. કાર્બન રસાયન વધારે સુવાચ્ય અને યોગ્ય છે.

૧૧. હાલમાં થોડાં વર્ષ સુધી એક કરતાં વધારે પર્યાય શબ્દો યોજવા; અનુમત વધી અમુક શબ્દો રૂઢ થશે, અને બાકીનાનો ત્યાગ કરવામાં આવશે.

આનંદ છે

‘સ્વપ્રસ્થ’

આનંદ છે ! આનંદ છે ! આનંદ છે !

પ્રાતઃસ્મિતે દગ ચોળતાં

જૂનો છતાં નિત નવ યુધા સુખ કનકસૂર્ય વિલોકતાં

પ્રતિબિમ્બ જાણે પારદર્શક જલ મહીં આવી પકચાં
એવી હસે ઉર, આદિની અકલિત પિછાનો નિમ્નમાં,

ત્યારે—દશેલાં આ મકાનો

ઉરડા ખૂની ફકાનો

માંડિ નિશદિન ભટકતાં

દગ હૃદય ને જીવન વિષે હજી ટૂંક તો આનંદ છે !

આનંદ છે આ વાદળી આકાશ નીચે

ઘોડી ધરા ખુદલી પડી

શુચિ શ્યામ લેવા મુક્ત શાંત હવા તણા

બ્યારે મળે ત્યારે, હજારો ગંદકી રહેરો તણી

દમદમ ભરી તે વિસરવા

આનંદ છે ! આનંદ છે ! આનંદ છે !

આનંદ છે ફૂવા કિનારે ઠોસના કિચુકારમાં

મીઠાં ખળકતાં જળ ઝળે શુચિ રેણુમાં જીવન સમાં

નિર્ભય જતી શ્રદ્ધા તણાં સુખ પાન પીને મલકતાં

બેચાર આંધુ આંખની આવી ઉઘાડી નળ સમી

ઘોડાં ગણત્રીજાન ટીપાં વ્યર્થતા પર રેડવા

નિઃસીમ ઠો ખેદે ભયો આનંદ છે !

આનંદ છે હજુ ટાઢમાં કે તાપમાં
વર્ષા તણી અવિરામ તીણી ધારમાં
આ કાચની પેટી સમાં કે' કે' મકાને સાચવ્યું
ભાંગી જતું ના આ શરીર અચિત્ય દેગોદ્ધાતથી;
ને ઘોરડીનાં ઘોર લેવા, આંબલીના કાતરા
વા છેક ટોચે જે વડોના લાલ ટેટા આખતાં
અમ પૂર્વજોનાં અનુકરણની કલ્પનામાં રાચતાં
ખિન્ન કે અતિ ખિન્ન જૂઠો તોય તે આનંદ છે !

આનંદ છે જે જ્યાં લગી ઉદરે જલે—
કે' કે' સુન્દરો અજના વિધવિધ રસો ફેરા પ્રયોગો
તોય—દેવ જુધાગ્નિ: જે આનંદ છે !

આનંદ છે જે જ્યાં સુધી
જીવી જશું જીવન તહીં લગ
ઠારવા આ માનવી જીવન સ્વભાવ મથ્યા છતાં:-
આ ણંધ મહેલાતો ચક્રી નાની અજાણ અટારિયે
મેળે જ કુદરત કે'કે જૂનાં ગીત ગાતી વહીં જતી
આનંદ છે ત્યાં નિત્ય આ નીરસ ચનારા—
—માનવી સંઘો અને દેશે તણા
—વ્યવહારમાંયે સફળ જીવન લેખવા—
—આનંદ છે !

આનંદ છે ! આનંદ છે ! આનંદ છે !

માતા, મંજુલા અને અનિલ

શુભાષદાસ શ્રોક્ષર

જ્યારથી ચાર વર્ષના અનિલે જોયું કે તેની સવાળે વર્ષની બહેન મંજુલા ઉપર તેની માતા વધુ ને વધુ હેત દોળતી જાય છે અને પોતાનો લાવ પેલી કરતાં ઓછો પૂછાય છે, ત્યારથી એને મંજુલા પ્રત્યે છૂપોછૂપો તિરસ્કાર રહેવા લાગ્યો. અત્યારસુધી માતાના સ્નેહનું કેન્દ્રસ્થાન અનિલે પોતાને કદખું હતું. તેમાં લાગ પડાવવા આ મંજુલી આવી તે તેને જરાયે ગમ્યું તો નહોતું, પણ તો યે પોતાનું માનપાન એટલું જ જળવાતું હોવાથી તેને મંજુલા ખાસ વાંધાયોય નહોતી લાગી. પણ હમણાં થોડા વખતથી બાની બધી વર્તણૂક બદલાઈ ગઈ હતી. પહેલાં તો પોતે રડતો હોય તો બા ગમે તે કામ મૂકી તેની પાસે દોડી આવતી અને તેને શાંત રાખવા ખૂબ ખૂબ મહેનત કરતી. બાનું વહાલ પોતા ઉપર વધારે હોય અને પોતે એની સમજવત પતાવટનો વધારે વાર લાલ લઈ શકે એટલા ખાતર જરા કંજિયો લંબાવવામાં પણ ત્યારે અનિલને મગ્ગ આવતી. પણ હમણાં હમણાં તો પોતાને ગમે એટલું દુઃખ થયું હોય અને પોતે રડતો હોય છતાં મંજુલાનો જરાપણુ રડવાનો અવાજ સાંભળી બા પોતાને મનાવવો મૂકી તેની પાસે દોડી જતી. અનિલને એથી બહુ દુઃખ થતું અને બાને આશ્વના તે જરા વધારે જોરથી રડતો રહેતો તો બા એકદમ ખીમઈ જતી, અને મંજુલાને યાજડતી યાજડતી બાની રાખતી તે પોતા પાસે આવી આંખો ઢાલી તેને બાને રહેવા સમજવતી. હવે તો બા પોતાને વહાલ કરશે એમ જાણી પોતે જરા વધારે સર દાટે તો બા મનાવવાને બદલે સામે ટપલો મારી લેતી. એ બધું જોઈ મંજુલાને જો વધારે રડતું આવી જાય તો બા તેને ગોદમાં દાળી, ગચી લઈ, તેને રમાડતી રમાડતી દૂર ચાલી જતી. અનિલ ઈર્ષ્યાભરી આંખે એ બધું જોઈ રહેતો. પોતાના મનમાં અને પોતા તરફના માતાના સ્નેહમાં આવશે મોટા લાગ પડાવનાર એ શંક મંજુલાનો રોટા પીસો નાખવાનું તેને પછી યે વાર મન થતું.

અને અનિલની એ ઈર્ષ્યા વિધવિધ સ્વરૂપે પ્રકટ થતી દેખાઈ આવતી. લાગ મળે, કાઈ ન દેખતું હોય ત્યારે, તે મંજુલાને ટાપલી મારવાનું કે ચીટિયો ભરી લેવાનું ચૂકતો નહિ. તેની સામે વિધવિધ પ્રકારના ચાળા કરી અને મોંના આકારો બદલી તેને લય પમાડવો એ અનિલના જીવનની મોજ હતી. મંજુલા કે દોળે કે ફોડે કે તરત જ તેની ફરિયાદ કરવાનું અનિલ ચૂકતો નહિ.

જેમ જેમ વર્ષો જતાં લાગ્યાં તેમ તેમ માતાનો પ્રેમ મંજુલા તરફ વધુ ને વધુ ઢળતો ગયો; તેમ તેમ મંજુલા પ્રત્યેનાં અનિલનાં ઈર્ષ્યા અને તિરસ્કાર વધુ ને વધુ વધતાં ગયાં. આમ તો દરેક માતાને પુત્ર-પુત્રી અને પ્રત્યે સરખું જ વહાલ હોય અને અનિલ મંજુલાની માતા મંજિને પણ તે જ સરખાં જ હતાં. અત્યાર સુધી તેમને બન્ને

સરખી જ રીતે તેણે બીજી હતાં અને બન્નેમાંથી એકે તરફ ખાસ પક્ષપાત દેખાડ્યો નહોતો. પણ જ્યારે મંજુલા એ વર્ષ પસાર કરી ગઈ અને એક મોટી માંદગીમાંથી માંડમાંડ બચી ગઈ ત્યારે મણિને ગંગા નદીમાં હોય તેવું લાગ્યું. મંજુલા સાવ સારી થઈ ગઈ ત્યારે એક વાર તેની સાસુએ મણિને એક વાત કરી અને ત્યારથી જ અનિલના કમલાચની શરૂઆત થઈ ચૂકી. સાસુએ પણ જોયું કે તાત્કાલિક હાય ગયો છે એટલે આ અતિ અગત્યના સમાચાર મણિને આપવામાં વાંધો નહોતો.

મંજુલા જન્મી ત્યારે તેના જન્મશ્લોક કરાવવા જોધી પાસે તેનાં દાદી ગયાં હતાં. ત્યાં જોધીએ તેમને પુત્રને ધેર પથ્થર જન્મવાથી જે નિરાશા થઈ હતી તેમાં દુઃખ ઉમેરાય તેવું બવિધ્ય બોખ્યું હતું. આ પુત્રી જે છવી જાય તો તો બહુ મોટે ધેર જાય અને બહુ જ સુખી રહે અને માતાપિતાને પણ સુખી કરે તેવો જોધી મહારાજનો મત હતો. પણ એ બધું તો એ છવી જાય તો બને ના ? એના નસીબમાં બીજે વર્ષે અને દસમે વર્ષે એવડી મોટી ઘાત હતી કે તે વઢાવવી તેને મોટે બહુ મુશ્કેલ હતી.

“હજી કદાચ બીજે વર્ષે તો બચી જાય,” જોધો મહારાજે આંગળીના વેઢા ઉપર ગણતરી ગણતારી ગણતારી કહ્યું હતું, “પણ દસમું વર્ષ તો ખરેખર ભારી છે.” અને તેમની મુખમુદ્રા પણ એ વખતે ખરેખર ગંભીર થઈ ગઈ હતી.

ત્યારે મણિની તબિયત તદ્દન અસ્વસ્થ રહેતી અને એ સ્થિતિમાં આવા ખરાબ સમાચાર તેની સાસુ તેને મંજુલાવવા નહોતા માગતાં. તેમણે મંજુલાના સારા ભાવિની વાત કરી હતી, પણ તેના આગામી મૃત્યુ વિષે તે ચૂપ રહ્યાં હતાં. જ્યારે બીજું વર્ષ તેને પૂરું થવા આવ્યું અને અકસ્માતથી કે ગમે તેમ મંજુલાને સખત માંદગી આવી ત્યારે દાદીમાને થયું કે હવે તો પૌત્રી ગુમાવવાનાં જ. પણ તે માંદગી વઢાવીને જ્યારે મંજુલા હસતી, રમતી, ધરમાં ફરવા લાગી ત્યારે એ એ વર્ષ સુધી પેટમાં રાજેલી વાત ડોરતીમાના મુખદ્વારા બહાર નીકળવા ઉતાવળ કરવા લાગી. અને એક દિવસ તો અત્યંત ગંભીરતાથી મણિને તેમણે જોધીએ કહેલી વાત કરી પણ દીધી.

નજીકમાં જ વીતી ગયેલી માંદગીએ જોધીના રાખડોમાં મણિને પુષ્કળ વિશ્વાસ પેદા કરાવ્યો. હાથમાંથી સરી ગયેલી પુત્રી પાછી પોતાને સાંપડી હોય તેવું તેને લાગ્યું. નવીન પ્રેમના ઉમળકાથી આ વાત સાંભળ્યા પછી તરત જ તેણે મંજુલાને પોતાના હાથમાં બેસી ઉછાળી પાછી પોતાના હૃદય સાથે દાખી દીધી.

પણ હજી કે કહેવાય નહિ. મુસાફરીનો વધુ મુશ્કેલીભર્યો ભાગ તો હજી હવે આવવાનો હતો. જોધીના કલા પ્રમાણે બીજે વર્ષે તો બચી જવા સંભવ હતો, પણ દસમું વર્ષ વધારે ભયંકર હતું. ત્યારે મંજુલાને બચવાનો સંભવ હોય તો પણ ઘણો જ ઓછો. મણિને તો એકસ ખાતરી જ હતી કે પોતાની આવી સરસ દીકરીને તે દસ વર્ષની થતાં પોતે ગુમાવવાની જ. અને તેથી એટલાં વર્ષો દરમિયાનનો તેનો જીવનપ્રવાહ એકદમ શાંત, સરસ, સુખી ગાળવા મણિ પોતાથી બનતું કરવા લાગી. મેલુ જરાપણ રડે નહિ, તેને કાંઈપણ રીતે કાંઈ તરફથી જરાપણ દુઃખ ન થઈ જાય, એ બધી વસ્તુઓની મણિને ખાસ ચીવટ રહેવા લાગી. અને કુદરતી જ એક તરફ દોડતી ખાસ કાળજી બીજા તરફ જરા ઓછી બની ગઈ.

પણ તેથી એમ નથી સમજવાનું કે મંજુલા કરતાં અનિલ મણિને જરાપણ ઓછો વહાલો હતો. તેના તરફ આ મંજુલાને અંગે પોતે પૂરેપૂરું ધ્યાન નથી આપી શકતી તેમ તેને ઘણીવાર લાગતું અને ઘણીવાર તેનું તેને દુઃખ પણ થતું. અનિલ રાતે સૂઈ ગયો હોય ત્યારે ઘણી વખત તેને માથે હાથ ફેરવી વહાલભર્યા નેત્રે મણિ તેની સામે જોઈ રહેતી. ઘણીવાર સ્નેહથી તેને તે ઊઘાતો હોય ત્યારે મણિ સુંગન પણ કરતી. અનિલ પધારીમાં પડ્યો પડ્યો ઊંઘવાની તૈયારી કરતો હોય ત્યારે તેની બાલુમાં સૂતેલી માતા કાઈ કાઈવાર તેને શરીરે વહાલથી હાથ ફેરવતી અને તે અપાર સુખ અનુભવતો. પણ બીજી જ બાલુ સૂતેલી મંજુલા જરા પણ સળવળે કે તરત જ મણિ તે બાલુ ફરી જતી અને અનિલના દુઃખનો પાર રહેતો નહિ. તે ઈર્ષ્યાથી—પોતે પણ ન સમજી શકતો એવી ઈર્ષ્યાથી—સળગી ઊઠતો. મંજુલાને સ્વસ્થ કરી જ્યારે માતા ફરી પાછી પોતા તરફ ફેરે અને તેને ડિલે હાથ ફેરવવા માંડે ત્યારે અનિલ ખીન્નઈ જઈ રહી પડતો. તે કહેતો:

“જરાક ઊંઘ આવે છે ત્યાં ઊંઘવા પણ દેતી નથી !”

પોતાના સ્નેહનો આવો ખરાબ પ્રત્યુત્તર મણિને અનિલની વધતી જતી ઉદ્વેગના ચિન્હ જેવો લાગતો અને તે પડખું ફેરવી સૂઈ જતી. અનિલને માંડ ઊંઘ આવતી.

*

*

*

મંજુલા પાંચ વર્ષની થઈ હતી, અનિલ સાત વર્ષનો. શરીરમાં મંજુલા ઠીકઠીક ભરાઈ હતી. માતાની સતત ચાડ તેના અંગેઅંગમાં, રૂપરંગમાં, બધામાં દેખાઈ આવતી. અને એ ચાડને અંગે તે શોખીન પણ એવી બની હતી કે જેવી તેવી કાઈ પણ સ્ત્રીને ચામતી નહિ. નવાનવાં ફોફ પહેરવાં તેને વધારે ગમતાં, બેવડા ચોટલા વળાવવા માટે ખાસ તેની માશીને ત્યાં અકવાડિયે એકવાર તે જઈ આવતી, અને તેને માટે ખાસ માર્શસોરના મોંઘા રેશમના કરાવેલાં ચણિયો પોલકું તે પહેરતી ત્યારે તો મણિની આંખોમાં હેત ઉભરાઈ આવતું. તે હસતી ત્યારે તેના ગાલમાં ખાડા પડતા અને તેના સુપ્રમાણ દાંત તે હાસ્યને અતિમધુર બનાવતા. એવે વખતે જ્યારે બધાં તેને વહાલ કરવા મથતાં હોય ત્યારે તે વિજયભરી આંખે સૂકાપાતળા અનિલ સામે જોઈ રહેતી.

ચાડવાડમાં કે મણિ અનિલ તરફ બેઠરકારી નહોતી બતાવતી. ખાવાપીવાનું બન્ને બાળકોને સરખું જ પૌષ્ટિક મળતું. કપડાંલત્તામાં પણ અનિલ તરફ કે બેઠરકારી બતાવાતી નહોતી; અલબત્ત મંજુલા છોકરી હોઈ તેનું કપડાંનું ખરચ વધારે આવતું. પણ અનિલ શરીર સાદું બનાવી નહોતો શક્યો. તેની મંજુલા પ્રત્યેની ઈર્ષ્યા અને માતાનો પોતા તરફ માની લીધેલો પ્રેમનો અભાવ તેના શરીરમાં અંત્રું લોહીમાંસ પેદા થવા દેતાં જ નહોતાં. સુકલકડી જેવો, એકલો એકલો, મેલાયેલા જેવો, તે ગમે તેમ રખડ્યા કરતો. તેના જાગૃત કે અજાગૃત મનમાં પડેલા ગમે તે સંસ્કારો તેને કપડાં અને દેખાવ વિષે બેઠરકાર રહેવા જ પ્રેરતા. માતાના મંજુલા પ્રત્યેના પ્રેમનું એ રીતે તે વેર લેતો હતો એમ તેને લાગતું હોય તો એ કોને ખબર છે ?

અને ગમે તેટલી મહેનત કરવા છતાં હમેશાં દંગધડા વિનાના રહેનાર આ છોકરા ઉપર

મણિને ઘણીવાર શેપ ચડતો. એની સામે જ ઉભેલી સફાઈદાર ઢીંગલી જેવી લાગતી મંજુલાને જોઈ તે ઘણીવાર ઉપદેશ આપતી:

“તું તો સાવ ગંગલી જેવો જ છે. કપડાંલત્તાં, વાળબાળનાં તારાં તો કેં ઠેકાણાં જ નહિ. આ મંજુ જોને! તારા કરતાં કેટલી નાની છે છતાં કેટલી સાફ રહે છે? માતું પેટ હારે એવી દીકરી છે.”

અનિલ તિરસ્કારથી મંજુલા તરફ જોઈ એવે વખતે મૂંગો રહેતો. એનું માન માતાને અસહ્ય બનતું. અને એની નાલાયકોના અને મંજુલાની સફાઈના અનેક શબ્દો મણિના મોંઝેથી અનિલને સાંભળવા પડતા.

એ બધાથી મંજુલા અનિલને મન વધારે ને વધારે અણુગમતી, દુશ્મન જેવી, કાળરૂપ બનતી જતી હતી.

પણ એકલા અનિલને જ મંજુલા તરફ વિરોધ હતો એવું હતું નહિ. મંજુલાને કેં અનિલ ખાસ પ્રિય નહોતો લાગતો. પોતાને વારેવારે હેરાન કરનાર અનિલ ઉપર તેને અત્યંત ઝીડ હતી. આવો ગંદો ભાઈ તેને ગમતો જ નહિ. પણ તેના અનિલ પ્રત્યેના તિરસ્કારમાં અને અનિલના તેના પ્રત્યેના તિરસ્કારમાં મોટો ભેદ હતો. અનિલનો મંજુલા પ્રત્યેના તિરસ્કાર નિર્મળનો સમગ્ર પ્રત્યેના તિરસ્કાર હતો; જ્યારે મંજુલાનો અનિલ પ્રત્યેના તિરસ્કાર તો વિગ્નેતાનો છતેલા પ્રત્યેના તિરસ્કાર હતો. એ તિરસ્કારમાં રહેલો મૂંગો ફંશ અનિલની છાતી વીધી આરપાર નીકળી જતો.

અનિલ મોટો થતો ગયો તેમ તેના તરફથી મંજુલાની સંતામણી પણ વધતી ગઈ. મંજુલા ઘણીવાર બા પાસે ફરિયાદ કરતી:

“આ અનિલ જોની! મને હેરાન કરે છે.”

અનિલ માર ખાવાનો પ્રયત્ન નજીક આવ્યો સમજી, દોડીને ક્યાંક ભાગી જતો. ધાણે આવતો ત્યારે કેં ને કેં બહાનું કાઢી શેતો શેતો આવતો, જેથી પેલી વાતનો કપકો પોતાને ન મળે.

પણ એમ તો શાંત દેખાતી મંજુલા પણ શાંત તો નહોતી જ. અનિલના ભમરડાં વગેરેનો કંઈએ જ્યારે બા આબુઆબુ ક્યાંક દેખાતી ન હોય ત્યારે તે લઈને ખેસતી. અનિલ તરત જ તેની પાસેથી પોતાની ઝીજ ચૂંટવી લેતો. જરા ખેંચાખેંચી ચાલતાં મંજુલા જોરથી રંડવા માંડતી. બા ક્યાંકથી પણ દોડી આવતી. તકરારનું કારણ બાણતાં તે અનિલને ખીમતી:

“એક તારા ભમરડાંને ખિચારી અડી તેમાં તેને મારે છે! શરમા જરા શરમા! સાવ દૂતરા જેવો થઈ ગયો છે તે!”

અને મંજુને તે કહેતી:

“ચાલ બહેન ચાલ! ઈ તને સુખે નહિ જીવવા દે. ઈ તારા જીવનો વેરી છે.”

વગેરે વગેરે.

અનિલ ફરિયાદ કરે કે બા આગળ વહાલી લાગવા અને વાંકે વિનાની ગણાવા મંજુલા આ બધાં કારણોનો કરતી હતી તો કોઈ તેનું માનતું નહિ.

વધારે ધમાલ તો મંજુલા પણ લાલુવા જવા લાગી ત્યારપછી શરૂ થઈ. એમ તો એ લાલુવા બેઠી એ પહેલાં પણ જરાતરા ધમાલ તો ચતી જ. પણ પછીથી તો એ ખૂબ જ વધી ગઈ. પહેલાં તો કૈંક આ પ્રમાણે ચતું: અનિલ વાંચવા બેઠો હોય અને શબ્દો ગોખતો હોય ત્યારે હસી હસીને મોટેથી મંજુલા રમવા લાગે. ખીજાં ઓરડામાં બાપુ અને એમના મિત્રો મોટેથી વાતો કરતા હોય. શબ્દો જરાબર આવડતા ન હોય અને ગોખતાં કંટાળો આવતો હોય. અનિલનો બધો ક્રોધ મંજુલા ઉપર બીતરે:

“આઘી મરીને ચૂપ રહેની? માથું ખાઈ જાય છે તે!” અનિલ ખૂબ પાડી બેઠો.

“બા, હું રમું છું તો અનિલ ખીજાય છે” રાવા જેવું મોહું કરી મંજુલા બા પાસે ફરિયાદ કરે.

“કોઈ નિશાળીઆને વતરણા ઝાઝા. નાનું છોકરું રમે નહિ. તો શું કરે?” બા અનિલને કહે.

અનિલ પાછો ગોખવામાં ગૂંચાય. મંજુલાનું હાસ્ય વધારે મર્મભંગુ, વધારે સચ્ચેટ, વધારે વિસ્તરેલું બની જાય. આંખોની ઝાળથી જ જે કોઈ બળી જતું હોય તો મંજુલા તરત જ બળી ભરમ થઈ જાય એવી ઝાળ આંખમાં ભરી અનિલ એની સામું જોઈ રહે. અને નિરાશમાંથી જરાબ અહેવાલ આવતાં બા બાપુ તરફથી કપકો તો તેને જ મળે.

પણ તો એ એમાં કૈંક રાહત હતી. કોઈક વાર બા ન હોય ત્યારે મંજુલા અવાજ કરતી હોય તો અનિલ એને એકાદ લપડાક લગાવી કાઢતો. જે કે એને અંગે પોતાને બેચાર ટાપલીઓ ખાવી પડતી. પણ અંતે બા એવે સમયે, અનિલને ખીજતી ખીજતી મંજુલાને એના ઓરડામાંથી દૂર લઈ જતી.

મંજુલા લણતાં શીખી ત્યારથી અનિલની મૂંઝવણ અને તેનો ગુસ્સો અનેક ઘણાં વધી ગયાં. ક-ખ-ગ-ઙ-ત-રો-આ-વે-છે વગેરે ગણગણાટ અનિલના ઓરડામાં અનિલ પાસે જ બેસી મંજુલા ફેલાવવા લાગી. અનિલ દાખલામાં કાચો હતો અને જ્યારે તે દાખલા ગણતો હોય ત્યારે જ કોણ જાણે કેમ મંજુલાને પોતાનું લેસન કરવાનું સૂઝતું. અનિલ મંજુલાને ધમકાવે તો તરત જ તેને સાંભળતું પડતું:

“એ એમ નહિ ચાલે! તું કૈં પંડિત થઈ ગયો નથી કે કોઈ બોલે તો કામ ન થાય. મોટા શાહનંદો ચયો છે તે! એમ તો બિચારી છોકરી લણી કેમ શકશે? ને કૈં તું બાદશાહ નથી કે તારે માટે નવો ઓરડો કરાવી આપીએ, જેમાં તું એકલો જ લણી શકે. માથાપને તો બેચ સરખાં.”

અને

“આવ મંજુ, તું અહીં આવ બેઠા! ઈ તો લણુશે પણ નહિ, અને તને લણુવા પણ નહિ દેય. બોલ જોઈ, આજે શું શીખી?”

એમ તે એમ અનિલની લંગાઈ વધે, ઉમર વધે, હાડકાં વધે, પણ વજન વધે નહિ. એ બધું તેના દાધારીગાપણને આભારી છે એમ એનું શરીર જોઈ દુઃખ પામતી પામતી મણિ તેને કહે અને સ્વભાવ સુધારવા તેને હજાર જાતની શિખામણ આપે. તે દિવસ પેલા ઘયેલું જે તોલા લોહી તો એ શિખામણોના અગ્નિ નીચે સેકાઈ જાય.

જે માતૃત્વનું અમી અનિલે પોતે ચારેક વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી ચાખ્યું હતું અને જે માટેની તે પછીનાં વર્ષોમાં તેને સતત ઝંખના રહેતી હતી તેનો ફરી પાછો આસ્વાદ તે દસેક વર્ષનો થયો ત્યારે તેને મળ્યો.

ગામમાં શીળી ખૂબ ફેલાઈ હતી. ઘણાંને તે દરદ પોતાના કારમા પંતેમાં ઝડપી લેતું હતું. બધાંને પોતાના ઘરમાં એ રોગ ન આવે તો સાડું એમ લાગતું હતું. ત્યાં જ અનિલને ભેરથી તાવ આવ્યો.

મણિ ખૂબ મુંઝાઈ. શીતળાનો તાવ તો નહિ હોય ? એ હોય તો તો ભયંકર દશા થાય. આવો પોતાનો દીકરો એવા રોગમાં મૃત્યુનો ભોગ ન બની જાય તો કુરૂપ તો જરૂર બની જાય તેમ તેને લાગ્યું. અત્યાર સુધી તેના તરફ ઘણીયે વાર બતાવેલી બેદરકારી અનંત ગણી મોટી થઈ તેને પશ્ચાત્તાપ કરાવવા લાગી. ઘણીયે વાર અનિલને પોતે વિના વાંકે, મંજુલાની જરા જેટલી ફરિયાદે ધમકાવી કાઢ્યો હતો તે તેને યાદ આવ્યું. કોઈ કોઈવાર અનિલની ફરિયાદમાં વળુદ ઘણું હોય અને મંજુલાને ધમકાવ્યા સિવાય છૂટકો ન હોય ત્યારે તે તેને ધમકાવતો તો ખરી, પણ એમાંથી અનિલનો બધો આનંદ, બધો વિનય સરી જતો કારણ કે સાથેસાથ તે કહેતો:

“પણ તું પણ કેં કાચો નથી. તે કેંકે કર્યું જ હશે એટલે એણે એમ કર્યું.”

અથવા

“જો ને તે દિવસે તે પણ કેવું કર્યું હતું ? પછી એ એમ કરે એમાં નવાઈ શાની ?”

આજે એ બધું તેને યાદ આવતું હતું.

તે ખાતું, પીતું, બધું ભૂલી ગઈ; ઘણીને પણ ભૂલી ગઈ; ધરમને પણ ભૂલી ગઈ; આરે ! બે વરસ પછી જ જોતા મોતનો દિવસ આવતો હતો, જે અત્યારે હજુપુજ, શરીરે તંદુરસ્ત અને સુંદર બની હતી તેવી મંજુલાને પણ ભૂલી ગઈ. અનિલની ચાકરીમાં જ દિવસ ને રાત તે રોકાઈ પડી.

જે માતાને પોતે શુભાવી બેઠો હતો એમ અનિલ માનતો હતો તે માતાનાં તેને ફરી દર્શન થયાં. પોતાની નાનામાં નાની બાળ્યતમાં લેવાતી કાળજી તે જોઈ શક્યો. તાવના ભેરને અંગે જ્યારે આંખ મીંચી તે પડ્યો હોય ત્યારે તેના શરીર પર પડતાં માતાનાં બિનાં અનુભવિદુઓ તેને ખૂબ જ આદહાદજનક લાગતાં.

“કેમ લાઈ, કેમ છે હવે ?” એમ કહી સ્નેહથી જ્યારે માતા તેના સામું જોઈ રહેતી ત્યારે એ આંખોમાંથી નીગળતું અમૃત પીતાં અનિલ ધરતો જ નહિ. અને સૌથી આનંદ તો અનિલને એ વાતનો આવતો કે કોઈ કોઈવાર મંજુલા અનિલ પાસેથી મણિને ખસેડવા બેચન કરતી ત્યારે તેને પણ તે ધમકાવી કાઢતી. અને બહુ હડે ચડી રડવાનાં કે એવાં કે તોફાન-મંજુલા અનિલની પથારી આગળ કરે તો ત્યાંથી તેને જરા માર ખાઈને પણ હકતું પડતું.

“હંમેશાં માઠો-રહું તો કેવી મઝા આવે ?” અનિલના મનમાં થતું. તો તો તેની બા તેની પાસેથી હડે જ નહિ ના ?

પણ એ આનંદ લાખો વખત ટક્યો નહિ. અનિલને શીતળા કે કાંઈ નીકળ્યું નહિ. તે થોડા દિવસોમાં સાવ સાગ્ને યર્ધ ગયો. પછી પણ થોડો વખત તો નવી સ્થિતિ ટકી રહી, પણ જેમ જેમ દિવસો જવા લાગ્યા તેમ તેમ મંજુલાના જોષીએ ભાખ્યા મૃત્યુનો દિવસ વધુ ને વધુ નજીક આવતો ગયો. અને તેમ તેમ મણિનું ધ્યાન અને ચીવટ વધુ ને વધુ મંજુલા તરફ ઢળતાં ગયાં. માંડ માંડ હાથમાં આવેલો સુંદર ખરડોનો કટકો એક જ નાનું બટકું ભરાતાં કાંઈક અપટથી હાથમાંથી ચૂટવી લઈ ગયું હોય તેવું અનિલને લાગ્યું.

ફરી પાછો જુનો ક્રમ શરૂ થઈ ગયો. ફરી પાછો અનિલ મેલોધેલો રહેવા લાગ્યો. ફરી પાછી મંજુલા પોતાના વિજયથી મસ્ત અનેલાં નયનથી અનિલને દાહવા લાગી. ફરી પાછી મણિ પુત્રપુત્રીમાં હું કે બેદ રાખતી નથી તેમ મનને મનાવવાના ખૂબ પ્રયત્નો કરતી હોવા છતાં બન્ને વચ્ચે દેખાઈ આવે તેવાં બેદ બતાવવા લાગી. અને એમ ને એમ મણિને મન લયંકર એવું મંજુલાનું દસમું વર્ગ આવી પહોંચ્યું.

હમણાં હમણાં તો મંજુલા શરીરમાં ખૂબ જ સરસ થઈ હતી, જે કે અનિલ તો હતો તેવો ને તેવો જ હતો. નિશાળમાં પણ તે સારી વિદ્યાર્થીની ગણાતી, અને નિશાળનાં નાટકોમાં ચત્રાં નૃત્યમાં પણ તે ઊતરતી.

મણિને તેના ઉપર ખૂબ વહાલ ઊભરાતું.

“બા, મને નાચમાં ઉતારવાના છે” એમ તે આંખો ઝીણી કરીને હસતી હસતી મણિને ખબર આપતી ત્યારે મણિને જીવવું સફળ થયું લાગતું. આવી સરસ દીકરી આપવા માટે તે પ્રભુનો પાઠ માનતી.

પણ ત્યાં જ તેને પેલા જોષીએ આપેલી મુદત યાદ આવતી. હવે તો થોડા જ વખતમાં આવી સરસ પુત્રીને ગુમાવવી પડશે એવો ખ્યાલ આવતાં તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવતાં. માંડ માંડ આડી ફરી તે આંસુ છુપાવી નાખતી. મણિને બાનો આનંદ, બાનું હેત, એ બધું સમજતું પણ આ બાનો શોક જરાપણ નહોતો સમજતો.

મંજુલાના લવિષ્ય વિષેની ચિન્તાને અંગે હમણાં હમણાં મણિનું શરીર પણ જરા નબળું પડ્યું દેખાતું હતું. ત્યાં એની ચિન્તામાં ઓર્થિતાનો વધારો કરવા અનિલ માંદો પડ્યો!

અનિલને ખાસ તો કે નહોતું. થોડો સરદી થઈ હતી અને એને અંગે તાવ આવ્યો હતો. બેચાર દિવસમાં તાવ તો ઊતરી ગયો પણ સરદી મંદી નહિ. ઉધરસ તો ચાલુ જ રહી. તેની દવા ચાલુ હતી ત્યાં જ મંજુલા માંદી પડી! એક સાથે ૧૦૪ ડિગ્રી જેટલો જોરદાર તાવ તેને ઓર્થિતો જ ચડી આવ્યો. જે વસ્તુથી તે હંમેશાં ખીતી હતી તે વસ્તુ આખરે નજીક આવી પહોંચી હોય તેમ મણિને લાગ્યું. મંજુલાની સારવારમાંથી બચે તેટલો વખત તે પુત્રીનો પ્રાણ બચાવવા પ્રભુને પ્રાર્થના કરવામાં ગાળતી. અને એ બધી ધમાલમાં અનિલની સરદી વિષે જોઈએ તેવું ધ્યાન ન અપાયું.

મંજુલાને તાવ આવ્યો ત્યારે દિવસ થયા હશે ત્યાં અનિલને ફરી તાવ આવ્યો. ડોક્ટરે કહ્યું કે સરદીનો તાવ છે અને બરાબર ધ્યાન અપાશે તો ત્રણચાર દિવસમાં મંદી જશે. એ તો અનિલ વિષે. પણ મંજુલાને તો તાવ ઊતરતો જ નહોતો. ચારપાંચ દિવસમાં કે કહી તો ન શકાય પણ ડોક્ટરનું માનવું હતું કે આમ ને આમ બીજા બેચાર દિવસ સુધી

સાથે તો તે તાવ ટાઈફોઈડ છે એમ જ નક્કી થાય. એની ખાસ ચીવટ રાખવાની સલાહ તે હંમેશાં આપતા.

ખીજા બેચાર દિવસ નીકળી ગયા. મંજુલાને ટાઈફોઈડ જ છે તેમ નક્કી થઈ ગયું. અનિલને પણ તાવ ઊતરતો નહોતો. મંજુલાને બન્ને બાળકોની માંદગીને અંગે સતત ઊંઘગરા કરવા પડતા. તેનો પતિ પણ આ બધી વસ્તુઓના શ્રમને અંગે અર્ધો ખિમાર જેવો થઈ ગયો હતો. વળી આ માંદગીમાં મંજુલાને વિશેષ દુઃખનું કારણ મળ્યું હતું. અનિલ વારેવારે તેને કહેતો:

“તું આખો દિવસ મંજુડી પાસે જ બેસી રહે છે. મારી આગળ તો બેસતી જ નથી. હું ય તારો દીકરો નથી કાં?”

એ વખતે અનિલનું મુખ જે દ્યાર્દતા ધારણ કરતું તે જોઈ મંજુલા છાતી ભરાઈ આવતી. તે અનિલને ગાલે હાથ ફેરવી વદાલચી કહેતી:

“હું તો તારી આગળ રહું છું ના, બચુ? પણ મંજુલાને એવો તાવ છે કે બરોબર સારવાર ન કરીએ તો એ મરી જાય.”

“તે હું નહિ મરી જાઉં કાં?”

“સો વરસનો આ મારા દીકરો! મરે તારા વેરી” કહી ઝળઝળિયાં સાથે મંજુલા અનિલને છાતી સરસો દાખી દેતી. અનિલનું કૃશ થયેલું મુખ જરી હસવા જતું ત્યાં મંજુલા તરફથી તેહું આવતું અને મંજુલાથી જતી. અનિલ જરા શેવા જેવું કરતો અને તેને એટલી સખત ખાંસી આવતી કે તે લાલ લાલ થઈ જતો. પણ એવે વખતે એને શાંત રાખવા અને સુખ આપવા તે જેને નિત્ય અંખતો હતો તે બા તેની પાસે નહોતી, પણ તેના બાપુ કે ખીજું કોઈ સર્જવહાલું હતું.

મંજુલાને અનિલના જીવન મુંઝધી તો કરી ચિન્તા નહોતી, કારણ કે તેના શ્રદ્ધ બહુ સારા હતા અને નસીબમાં ઘણી સમૃદ્ધિ હતી. આ જીવલેણ તાવ તેની મંજુલાને ઉપાડી જાય તે પહેલાં તેને માટે પોતાથી બનતું બધું કરી નાખવાની શક્તિ તેની પાસે સામાન્ય માણસ માટે લગભગ અસંભવિત એટલું કામ કરાવતી.

અનિલને ગયા વખતની માંદગી ચીડી લાગી હતી એટલી આ વખતની નહોતી લાગતી. તેને શરદી મટતી નહોતી. તાવ થોડો થોડો રહેતો હતો. અને એને અંગે જે માતાને પોતા પાસે જ જકડી રાખવા તે માગતો હતો તે તો થોડો વખત જ પોતા પાસે રહેતી. બાકી તો દૂરની દૂર હતી. પોતે જુદા ઓરડામાં હતો, મંજુલા જુદા ઓરડામાં. મંજુલાને વદાલ કરતા શબ્દો મંજુલા બોલતી તે કોઈ કાંઈવાર તેને મુંઝળાતા. તેને બા પાસે દોડી જઈ પોતા પાસે તેને ખેંચી લાવવાનું મન થતું. પણ એ ઇચ્છાની નિરર્થકતા તે સમજતો. એ તો જ્યાં સુધી મંજુલા સાજી ન થાય ત્યાં સુધી બા પોતા પાસે પૂરેપૂરી આવવાની નહિ જ તેમ તે પૂરેપૂરું સમજતો. કે ખીજું કેં અને તો બા આવે-મંજુલા મરી જાય તો. એ વિચાર આવતાં પહેલાં તો તેને આંચકા જેવું કેં લાગ્યું. પણ પછી આનંદ આવ્યો. તો તો બા પોતાની એકલાની જ ચર્ચાને રહે, તો કેવી મઝા આવે?

એની આવી બધી ચિન્તાઓ અને વ્યથાઓ અનિલને સાંભળે થવા દેતી નહોતી. છાતીમાં અમુક ભાગમાં શરદી જનમી હતી તે નાશ નહોતી પામતી. મણિ તેની પાસે આવતી ત્યારે તેની ખૂબ વહાલથી સારવાર કરતી. પણ તેમાં તેને શંતોષ નહોતો કેમકે મંજુલાને અપાતા વધારે વખતની તેને ઈર્ષ્યા થતી હતી.

તેમાં પણ આજે તો બા પોતા પાસે જ રહે એવી અનિલને ખૂબ ઈચ્છા હતી. તેનું માથું બહુ દુખતું હતું અને છાતીમાં પણ દુખાવો થતો હતો. ઈર્ષ્યા માથું દાખતાં હતાં પણ તેની તેને જરૂર નહોતી. તેને તો બા જ બેઠતી હતી.

મણિ જેવી તેની પાસેથી બીકવા ગઈ કે તરત જ અનિલે તેના સાડલાનો છેડો પકડી રાખ્યો અને દયામણા અવાજે બોલ્યો :

“બા, તું અ.જે અહીં જ રહેની ! ઈર્ષ્યા ત્યાં મંજુ પાસે બેસશે !”

“ના, ભાઈ, એવું તે કેં થાય ? આજે તો એની તળિયન વધારે ખરાબ છે. અને મારા વિના કંઈયે કરે તો તાવ વધી જાય ના ?”

“હીક, ત્યારે કંઈ નહિ,” અનિલ નિરાશાથી બોલ્યો. ધીમે ધીમે કરતો તેનો હાંથ મણિના છેડા ઉપરથી સરી ગયો. અને તેણે આંખો મીંચી દીધી. મણિ થોડીવાર સુધી ત્યાં જ બેઠી રહી પણ તેણે આંખ ઉઘાડી જ નહિ. તેની બીની થયેલી પાંપણો મણિ બેઠે શકી, પણ તે શું કરે ? તેને ગયા વિના છૂટકો જ નહોતો. તે મંજુ પાસે ચાલી ગઈ.

મણિના ગયા પછી થોડીવાર પછી ઈર્ષ્યા જરા આડાંચવળાં થયાં કે તરત જ અનિલ પથારીમાંથી બેઠો થયો અને બહાર ભાગ્યો. તેણે છાતી ઉપર એક ખમીસ જ પહેર્યું હતું, બાકી કેં નહોતું. બહાર ઠંડી સારી હતી. તે મકાનના કમ્પાઉન્ડમાં એક જગ્યાએ કાકડું વાળી લપાઈ રેવા માંડ્યો. થોડી વારમાં જ તેની તપાસ કરવા બધાં હાંફાંફાંફાં ચર્ચ નીકળી પડ્યાં હતાં તેમણે તેને બોલ્યો. ઈર્ષ્યાએ અંદર આવવા કહ્યું પણ તે તો બેઠો જ રહ્યો, રેતો જ રહ્યો. મણિ આવી પહોંચતાં તેના રુદ્ધનો વેગ અત્યંત વધી ગયો. સમજાવટને તે માન્યો જ નહિ. તેને ઉપાડી અંદર લઈ જવામાં આવ્યો.

અને તે અમુક સમયની ઠંડીએ પોતાનું કામ બરોબર બજાવી દીધું. અનિલના નાનકડા શરીરમાં ન્યૂમેોનિયાનો જ્વરદાર તાવ દાખલ થઈ ગયો. અને ચાર દિવસમાં તો તેણે અનિલને બાના પ્રેમ અને મંજુલાના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરી દીધો.

એ ચારેચાર દિવસ અનિલની પથારી પાસેથી મણિ હડી નહોતી. પણ પછી અનિલને એનો ખપ નહોતો, કેમકે અર્ધાભાનમાં, અર્ધાધિનમાં તેને એ વાતનો ઝાઝો ખંચાલ નહોતો રહ્યો.

મંજુ સાથે ચર્ચ ત્યારે, અને તે પછી વર્ષો સુધી, તેનેએક જ વાત ન સમજાઈ કે જે બા પોતાના પુત્ર કરતાં પણ પોતાને વધુ ચાહતી હતી, પોતાને અછોઅછો વાના કરતી હતી અને પુત્રને ધમકાવી કાઢતી હતી એ આમ સાવ મૂંગો, કશી ચીજના રસ વિનાની, સુકાઈ ગયેલી, દુઃખી બની ગયેલી શા માટે ચર્ચ ગઈ હતો ? !

રાજકીય નોંધો

‘નિરીક્ષક’

પ્રાંતીય સરકારો

નવા બંધારણના પ્રાંતીય લાગુનો અમલ શરૂ થવાને લગભગ દોઢ વરસ થવા આવ્યું છે. મહાસભાવાદી સભ્યોની ગહુમતિવાળા પ્રાંતોમાં સાડા ત્રણ માસ સુધી બંધારણીય મડાગાંઠ ચાલુ રહ્યા પછી હિંદી વજીરે અને ગવર્નર-જનરલે સામાન્ય મંત્રોગોમાં અને દર-રોજના કારોબારમાં પ્રધાનોના કામમાં ગવર્નરે માયુ નહિ મારવાની પ્રધાનો, ધારાસભ્યોને જ જવાબદાર રહીને બધું કામ કરે, એ જાતની મૌખિક ખાતરી આપ્યા પછી મહાસભાવાદીઓએ પ્રાંતીય તંત્રની જવાબદારી સાત પ્રાંતોમાં ઉપાડી.

મહાસભાવાદી સરકારોના એક વર્ષના કારોબારની ટૂંકી સમાલોચના આ નોંધમાં હવે અસ્થાને નહિ ગણાય. કારણકે એમના કારભારને એક વર્ષ થઈ ગયું છે અને એમણે પાર્લામેન્ટરી પ્રોડ અને મહાસભાની વૉકેંગ કમિટીની સચના અનુસાર નીતિ ગ્રહણ કરીને ‘બંધારણની મર્યાદિત મર્યાદા’માં રહીને જે કેટલાંક રાહતી કાર્યો ને સુધારા દાખલ કર્યા છે એમાંનાં કેટલાંક શરૂ થઈ ગયાં હોવાથી, મહાસભાવાદી તંત્રનો પ્રત્યાઘાત પ્રજામાનસ ઉપર અને મહાસભાવાદીઓ ઉપર કઈ જાતનો પડી રહ્યો છે એ જોવું જરૂરી છે. એવું કારણ એ છે કે હજી સુધી મહાસભાનું ખ્યેય સફળ ન થયું હોવાથી સામાન્યવાદની નાજુદીની એની દિલચાલને જે કોઈ પણ નીતિ કેટલો વેગ આપે છે એના ઉપરથી જ મહાસભાની દૃષ્ટિએ એ નીતિની કિંમત કે યોગ્યતા આંખી શકાય.

પ્રાંતીય અધિકારગ્રહણનો હું સમજ્યો છું ત્યાંસુધી એક જ મર્મ હતો : સવિનય કાનૂનભંગની દિલચાલ લાંગી પડ્યા પછી પ્રજામાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલી નિરાશા ને મહાસભાના સંગઠનની છિન્નભિન્નતાને દૂર કરી ફરી વાર લોકજન્યુતિ પેદા કરવી અને કોંગ્રેસસંગઠન વ્યવસ્થિત કરવું. વર્તમાન રાજકારણમાં ને સત્તા મેળવવાની લડાઈઓમાં સંગઠન એક અતિ મહત્વની વસ્તુ છે. જે પક્ષ સંગઠને મજબૂત હોય, જે પક્ષમાં સમજળ પક્ષનિયમન હોય અને જે પક્ષ-અનુયાયીઓને સમાન ખ્યેયની સિદ્ધિ માટે મિશનરીની ધખન હોઈ જેઓ ખ્યેયપ્રાપ્તિની વિગતોમાં નડતા વૈયક્તિક મતકેરને કારણે મુકી મૂળગત ને મહત્વની બાબતમાં એક થઈ મરણિયા થઈ કામ કરી શકતા હોય એ જ પક્ષ આજે બીજા પક્ષોની સરખામણીમાં જીવી શકે અને ‘સત્તા હાંસલ કરી શકે’ એમ છે. (માનવવ્યાપારોમાં ડાર્વિનને “survival of the fittest” નો સિદ્ધાંત વર્તમાન સમયના રાજકારણમાં જેટલો સ્પષ્ટ ને વ્યાપક રીતે કદાચ વ્યક્ત થતો હશે એટલો બીજા ક્ષેત્રોમાં નહિ થતો હોય.) અને મહાસભાનું મિશન ખેવડું—બ્રિટિશ રાજની નાજુદી અને દેશમાં આંતરવિગ્રહની શક્યતા અટકાવી પોતાનાં મજબૂત મધ્યસ્થ તંત્રની સ્થાપના—હોવાથી સંગઠન અને લોકજન્યુતિ એ મહાસભાનો દેહ અને પ્રાણ છે. સંગઠન અને લોકજન્યુતિ નાજુદ કરે કે તમે મહાસભાને નાજુદ કરી શકો.

માન દંડ

ત્યારે પોતાના પ્રવૃત્તિવ્યાપારના રસ્તામાં કોઈ જાતનાં લીધેલાં પગલાંની અસરની સારાસારતાનો આપણે ગળ એ કહી શકાય કે એ પગલાંથી—નીતિથી મહાસભા પોતાનાં સંગઠનનું પોલાદી ચોકડું કેટલું મજબૂત કરી શકે એમ છે. અને એ કેટલી લોકજગૃતિ પેદા કરી શકે એમ છે. હું ધારું છું કે રચનાત્મક કાર્યોની કિંમતની આંકણીમાં પણ, એ કેટલાં માણસોને રાહત આપી શકે એમ છે એ ધ્યાનમાં લેવા કરતાં, મહાત્માજી ધણીવાર એનું મૂલ્યાંકન કરવામાં મહાસભાનું સંગઠન અને લોકજગૃતિ એ કેટલે અંશે વધારી શકે છે એ દૃષ્ટિથી વધારે જુએ છે.

કોઈ પણ ક્રાંતિકારી પક્ષનો વ્યૂહ અને દારૂગોળો સંગઠન અને લોકજગૃતિ જ હોય છે. એના ઉપર જ એ પોતાની હેતુસિદ્ધિ માટેના વિગ્રહચાલનની ગણતરી કરી શકે છે. મહાસભા પણ હિંદી રાજકારણમાં ક્રાંતિકારી મિશનવાળો પ્રખળ રાજદ્વારી પક્ષ હોઈ એનો વિગ્રહી મસાલો—અન્નખત, અહિંસક—પણ સંગઠન અને હિંદી પ્રજાની આગ્રહશીલ ને ધ્યેયજગૃત જગૃતિ જ છે. આ સંબંધે મહાસભાવાદીઓમાં લાગ્યે જ મતભેદ હશે.

પ્રાંતીય કારભારની સમાલોચના

હવે આપણે જોઈએ કે અધિકારગ્રહણે મહાસભાને ઉપલી બંને રીતે સુદૃઢ થવામાં કેટલો ફાળો આપ્યો છે. પ્રાંતીક ચૂંટણીઓ પહેલાંની મહાસભાવાદી રાજકારણ વિષયક પરિસ્થિતિને આજની પરિસ્થિતિ સાથે સરખાવી જોતાં સ્પષ્ટ માલમ પડી શકે એમ છે કે સંગઠન, સુદૃઢતા ને લોકજગૃતિની દૃષ્ટિએ અધિકારગ્રહણને કારણે ઘણો વેગ મળ્યો છે. આજે દેશમાં મહાસભાપક્ષ જ સૌથી સમર્થ પક્ષ માલમ પડે છે. એના જેટલો ચોક્કસ ને અવશિષ્ટ શક્તિવાળો બીજો કોઈ પક્ષ નથી. આ રીતે અધિકારગ્રહણની કિંમત ઘણી છે. કેટલીક જગ્યાએથી મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો પ્રજાને રાહત આપવાનાં સુધારવાદી કાર્યોમાં જે અશક્તિ બતાવે છે એના ઉપરથી એમની કિંમત આંકે છે તે મને લાગે છે કે સાચી રીત નથી. હમણાં જ યુક્તપ્રાંતના એક સમાજવાદી જનવણીપ્રધાન શ્રી. સંપૂર્ણનંદજીએ મુંબઈમાં કહ્યું છે કે નવા બંધારણની ગજબની મર્યાદાઓ અને કુશળ છતાં વિશદ્દૃષ્ટિના અભાવયુક્ત ને તુમારીમાનસવાળા સિવિલ સર્વિસીસની કૃતિયુક્તતા ને ધગશના અભાવને લીધે, ગમે તેવા પરિવર્તનવાદી મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળને અગતિમાન કાનૂનો ધડીને એનો ચોગ્ય ને લાલદાથી અમલ કરાવતાં ભારે મુરકેલી પડે છે. અધિકારગ્રહણની નીતિનો સ્વીકાર એથી સમજથી જ કરવામાં આવ્યો હતો કે દેશના હાલના સંજોગો જોતાં સરકારી દમનની નાગચૂં દીલી ચાલ ને એથી પ્રભાવશીલ જગૃતિ ને કોંગ્રેસ સંગઠનને પુનર્જીવિત કરી શકાય. આથી પ્રધાનમંડળોનાં કાર્યોની સમાલોચના કરી એમની કૃતિ-અશક્તિની ટીકા કરવામાં એમની સત્તા-મર્યાદાનો ખ્યાલ રાખવો જાડું જરૂરી છે. મહાસભાના ચૂંટણીના જાહેરનામામાં એ જે કાર્યો કરવા માગે છે એની મોટી મોટી જાહેરાતો સાથે પ્રધાનમંડળોનાં કાનૂની કાર્યો સરખાવી નહિ શકાય; કારણ કે ચૂંટણીનું જાહેરનામું સંપૂર્ણ સત્તા હાથ આવ્યા પછી શું કરવામાં આવશે એ મુખ્યત્વે જાહેર કરે છે, નહિ કે અધિકારગ્રહણ કયાં પછી શું કરવામાં આવશે એ.

આથી મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો આમજનતાના સ્થિતિસુધાર માટે જાણું કરી નથી શક્યા એ બાબતનો હોય બંધારણની સત્તામર્યાદાને એમનાથી હાથ ધરી શકાય એવાં કાર્યોની ક્ષેત્રમર્યાદાને આભારી કહી શકાય. કારણકે પહેલેથી જ એ વસ્તુ તો સ્પષ્ટ છે કે નવા બંધારણમાં ધારામંડળોના હાથ સત્તાના વાહકના કરતાં જવાબદારીની રસીથી જ વધારે બાંધી દેવામાં આવ્યા છે.

તોપણ પ્રધાનોની પાછળ લોકમતનું પીકળણ હોવાથી પ્રધાનો ઘણું કરી શક્યા છે. મદ્રાસનો નક્કરારાહતનો કાયદો, યુક્તપ્રાંત અને ગિહારમાં ક્રીસાનોને કચડી નાખતા કાનૂનોમાંથી રાહત અપાવનારાં બિલ, કાનૂનપુરની હડતાળનો મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળના સક્રિય ટેકાને લીધે કામદારોના લાભમાં આવેલો નિવેડો, જોરીસામાં હમણાં જ ટેનન્સી બિલને ગવર્નરે આપેલી મંજૂરી, મુંબઈમાં કામદાર સમિતિના વચગાળાના અહેવાલ અનુસારની ભલામણોનો માલિકા પાસે કરાવવામાં આવેલો રવીકાર અને હમણાં જ ધારામંડળ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલાં કામદારો, ગણોત્તિયાઓ અને ગ્રામપંચાયતને લગતાં બિલો વગેરે એ બતાવે છે કે પ્રધાનમંડળો પોતાની ફરજ જાગવવામાં ચૂંટણીની જાહેરાતોને અમલમાં મૂકવા શક્ય એટલો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે.

ઉધાર બાજુ

આ તો ચર્ચ પ્રાંતીક કારોબારની જમા બાજુ. એની ઉધાર બાજુ પણ જોવી રહી, જેથી અધિકારગ્રહણની નીતિના લાભાલાભની મૂલ્યાંકણી ચર્ચ શકે.

અધિકારગ્રહણની નીતિની કામગીરી ઉપર દષ્ટિપાત કરતાં કેટલાક નિરાશાજનક પ્રસંગો પણ નજરે ચડ્યા વિના રહેતા નથી. એ જોતાં એમ લાગે છે કે એ નીતિને નિર્ભળ કલ્યાણકારી નીતિ તો ન જ કહી શકાય. જેમકે મધ્યપ્રાંતના પ્રધાનમંડળની છેલ્લા બાર માસની કારકીર્દિ અને એમાં પણ છેલ્લે ત્યાંના વડાપ્રધાન ડો. ખરેને વડેંગ કમિટીએ રાજનામું આપવાની પાડેલી ફરજ પછી ત્યાં ખરેપક્ષ અને ખરેના વિરોધી પક્ષે મથાવેલો ઉત્પાત, કદાચ મહાસભાની ઉજ્જવળ ને લગભગ નિઃકલંક કારકીર્દિમાં એક કાળો ડાઘો હોય એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું. મધ્યપ્રાંતમાં બિલા ચયેલ ખરેપ્રકરણમાંથી ઉપસ્થિત થતા મુદ્દાઓની સમીક્ષા હું આગળ કરીશ. પણ એ પ્રસંગથી મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા મધ્યપ્રાંતની અને મહારાષ્ટ્રની પ્રજામાંથી ઘણી ઝોઘી ચર્ચ ગર્ચ છે એમ કોઈ પણ મહાસભાવાદીને લાગ્યા વિના નહિ રહે—પછી મધ્યપ્રાંતના સંકીર્ણ પ્રાંતવાદી માનસ અને ત્યાંના મહાસભાવાદી અગ્રણીઓની પ્રાદેશિક પ્રભુતા મેળવવા માટેની ખટપટોને એંજે એંદર એંદર આગળથી જ પડેલા ભાગલાને કારણે જે થયું એ અનિવાર્ય હતું કે નહિ એ અહીં મુદ્દા બહારની વસ્તુ છે. મહાસભાની કીર્તિ, એની નિષ્ઠા અને ક્રાંતિકારી પક્ષ તરીકે પ્રજાની નજરે એનું જેટલું ઉચ્ચ સ્થાન હોયું જોઈએ તેને આ પ્રસંગથી ધણો ઝાંચકો લાગ્યો છે એ જ વસ્તુ મહાસભાને લાગેવળગે ત્યાંસુધી મહત્વની છે. પછી એનાં કારણો ગમે તે અને ગમે તેટલાં હોય.

બીજો મુદ્દો

ઉપરી ઉધાર બાજુનો મુદ્દો મહાસભાવાદીઓના માનસમાં અધિકારગ્રહણે આણેલા

પક્ષટાનું અવલોકન કરવા તરફ મને લઈ જાય છે. અધિકારગ્રહણને લીધે મહાસભા એક વિરોધી અને ક્રાંતિકારી દળ મઠી (તાત્કાલિક પૂરતું તો ખરું જ) સત્તાવાન અને જોખમી વિનાનો રાજદારી પક્ષ થયો. આનાં પરિણામરૂપ એની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધી અને એમાં જોડાવા સાથે પહેલાં જે ભય તે જોખમી હાનિ હતી એ દૂર થવાને લીધે ઠેરઠેર ઘણાં અનિષ્ટ તરવો એમાં ભળવા લાગ્યાં. આ તરવો બિલકુલ અવાજ કર્યા વિના તકવાદી વૃત્તિથી મહાસભાની ક્રાંતિકારી કેડ લાંગવા માટે અને એમાં જોડાવાથી મળતી પ્રતિષ્ઠા અને ઘણી વાર સત્તાનો લાભ ઉઠાવવા દાખલ થયાં. એક સાથે આ જાતનાં તરવોની ભરતી થવાને કારણે મહાસભાવાદી સંગઠનમાં એક નવી જાતની વૃત્તિનો ઉદય થવા લાગ્યો છે. એ વૃત્તિ તે શાહી સરકાર સાથે હવે અચૂકામણમાં આપ્યા વિના બંધારણમાં અધિકારગ્રહણે આપેલી તકનો રચનાત્મક રીતે ઉપયોગ કર્યો કરવો; એટલે કે બંધારણ સામે મહાસભાએ મૌખિક વિરોધ ચાલુ રાખી હકીકતે કાયમ માટે એનો વ્યવહારમાં અમલ કર્યો કરવો. આ વૃત્તિ નવાં દાખલ પડેલ તકવાદી તરવોને કારણે જ ઉદય પામી છે એમ નહિ કહી શકાય. છેલ્લી કાનૂન-લંગની હિલચાલને શિક્ષત મળ્યા પછી મહાસભામાં એક સારી લાગવગ ધરાવનાર વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે, જેની વગેરે લીધે જ મોટે ભાગે અધિકારગ્રહણવાદી બહુમતિ મહાસભાવાદીઓમાં થઈ શકી. આ હકીકત સમસ્ત હિંદના વ્યાપક રાજકારણ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવનાર અને મહાસભાવાદી માનસના જખરા અવલોકનકાર પં. જવાહરલાલજીએ પણ લંડનના એક ભાસિકમાં લખેલ લેખમાં કબૂલી છે. આનો અર્થ એવો નથી થતો કે મહાસભાએ સ્પષ્ટપણે હવે સત્તાગ્રહનો રસ્તો છોડી દીધો છે. એ ખનવું લગભગ અસંભવિત દીસે છે. એનાં ત્રણ કારણો છે : પ્રથમ કારણ એ છે કે, મહાસભાની જ જનતાવ્યાપક ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિને લીધે આપ્યા હિંદમાંની ગ્રામજનતા, શહેરનાં મંજૂરા અને મધ્યમ વર્ગ સંગઠિત અને સ્વહકમનગૃત થયો છે. અને જાગૃતિ એવી હોય છે. એક વખત તમે કાઈ પણ કારણે સમૂહને હકમજાત કર્યો પછી એ જાગૃતિનાં પૂર જાગૃતિ આણનાર નેતાઓથી પણ ખાળી શકાતાં નથી કે સરકારી દમનથી પણ ખાળી શકાતાં નથી. હિંદીજાગૃતિ પણ એ સ્વરૂપ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં પકડતી જાય છે. બીજું કારણ, ખુદ મહાસભામાં એક ઉગ્રતાવાદી વર્ગ પેદા થયો છે. એ વર્ગની નીતિરીતિ મોટા ભાગના અને જૂનાનવા મહાસભાવાદીઓને મંજૂર નથી. પરંતુ એમને એમની નીતિરીતિ મંજૂર ભલે ન હોય પરંતુ એઓ એ વર્ગને આમસંપર્ક કરતા અને એમ કરીને નીચલા તે મધ્યમ વર્ગને એમની અસર તળે આવતાં અટકાવી શકે એમ નથી—જે એઓ સાચા લોકતંત્રવાદી હોય તો. આથી એ વર્ગનો જનતા ઉપરનો કાજુ રિથર ન થવા દેવા કે વધવા ન દેવા માટે પણ બહુમતિવાળા નરમ (?) દળના મહાસભાવાદીઓ તરફ ખેંચી શકે એમ નથી. જાગૃતિ ને સ્વહક્કલાનને કારણે જનતામાં પેદા થયેલા આશા ને ભાવના ગાંત જ માગે છે. એ ગતિની લગામ જે વર્ગ પકડી રાખવા માગતો હોય એણે—અને અજ્ઞતા મોટાભાગના નરમ મહાસભાવાદીઓને એ લગામ હાથમાં રાખવી જ છે. આમવર્ગને લગાયક મોરચો ખતાવવો જ રહ્યો. ત્રીજું કારણ, ખુદ મહાસભાજી પોતે છે. હાલના ક્રાંતિકારી માનસના જનક અને દોરક એઓ છે. હજુ આમવર્ગ ઉપરનો કે મહાસભા ઉપરનો એમનો કાજુ અહુપણુ છે. એ વ્યક્તિ નરમ થઈ શકે એમ છે જ નહિ. આ ઉપરાંત એમના વ્યૂહ રેખાંકનમાં એઓ કાઈ પણની નરમ કે ગરમ વગથી દોરવાય એમ નથી. યુગસર્જકાની એ સ્વભાવગત ખાસિયત હોય છે. એમના મુખ્ય વ્યૂહની રચનામાં

તે તદ્દન મનસ્વી (અને એટલે આપખુદ પણ કેમ નહિ?) હોય છે. પોતાના પક્ષ કે બીજાની લાગણી કે સલાહ એમને પોતે નક્કી કરેલ ગતિની ઝડપ કે દિશામાંથી આડા વી શકે એમ નથી. કારણકે એઓ પક્ષને, સાથીઓને અને જનતાને દિશા અને ગતિ પે છે. લેનિને ક્યા સાથીની સલાહ માની હતી? હિટલર દોની સલાહ ગણુકારે છે?

ઉપલાં કારણોસર મહાસભાનો 'આજનો બંધારણવાદી વર્ગ' 'લીબરલ પાર્ટી'માં લાઈ શકે એમ નથી. પરંતુ આજે એાતરફ એવાં ચિન્હો વધતાં માલમ પડે છે કે બંધાની ભાંગફોડ નીતિને (કારણ, હાલના સંલેગોમાં એ શક્ય નથી) બદલે એનો અમલ એમાંથી બને તેટલો લાભ લેવો. આ વૃત્તિ ઠીક પ્રમાણમાં વધી રહી છે એ પં. જવાહરલાલ અને ખીજા કેટલાક જવાબદાર મહાસભાવાદીઓ (જેમાંના કેટલાક તો પ્રધાનો છે) ક્યારે જ કહેવામાં આવે છે. આ વૃત્તિનો ઉદય કોઈ એક પ્રાંતમાં જ માલમ પડે છે એવું નથી. વત્તીઓછી માત્રામાં એ સર્વત્ર દેખાય છે.

ત્રીજો મુદ્દો

ખીજા મુદ્દા સાથે જ સંકળાયેલો ત્રીજો મુદ્દો સત્તા માટેનાં ધર્મણોનો છે. કોઈ પણ પક્ષ માવાહી રચાને આવે છે એટલે એ સ્વાભાવિક છે કે સત્તા ને પ્રતિષ્ઠાનાં પ્રતીકરૂપ રચાનેનો અધિકાર કબજે કરવા સૌ કોઈ ઇચ્છે. નેજમો ખેડવામાં હરીફાઈ નથી હોતી. સત્તાની ચાહીમાં હરીફાઈ અવશ્ય થવાની. અને આજે રાજકીય પક્ષો રાજ્યનંત્રના સંચાલક હોવાથી એ જ સત્તાનું કે સરકારનું પ્રતીક ચર્ચ પડે છે. મહાસભામાં પણ અધિકારમહાણુ પછી એ ત વધી ગઈ છે. પરંતુ એમાં મહાસભાવાદી કાર્યક્રમનો, અધિકારમહાણુની નીતિનો કે મહાસભાના કોઈ અંગનો દોષ નથી. દોષ છે મનુષ્યસ્વભાવની મર્યાદાનો. મહાસભા લોકતંત્રની સંસ્થા હોઈ કોઈ પણ એમાં દાખલ થઈ શકે છે. આથી શાહીસત્તા સાથેની ઝપાઝપીમાં રહેનાર તરફો હવે એની સાથેના સહકાર વખતે સે'ને એમાં દાખલ થઈ નથી પરિસ્થિતિનો ભ ઉઠાવવા આવે. એને નાખુદ કરવાનો કોઈ રસ્તો નથી.

પરંતુ આ બધા મુદ્દાઓ એવા છે કે એની વ્યાપ્તિ એક નવી જ જનતાનું માનસ પેદા છે. સત્તા માટેની અથડામણમાંથી પેદા થતા પ્રશ્નો, અનેક કારણે પેદા થતી રોષ ને ઝેરની લાગણી, બંધારણની મર્યાદાને લીધે પ્રધાનમંડળોના ટૂંકા પડતા હાથ અને જાગૃત ને ગઠિત સમૂહની વધતી જતી ભાગણીઓ, એ ભાગણીઓ પૂરી ન પડતાં એમને થતા ભ્રમ-ભ્રાસ, સરકારી તંત્રનો થોડો પણ અમલ કર્યા પછી એ રચાને વળગી રહેવાની વૃત્તિ અને એ શક્ય બને એટલા માટે સમૂહની બંધુવૃત્તિ કે અમર્યાદિત ઉદ્વેગતા તરફ સ્થળાવવાની લાગણી વગેરે તરફ આન દોષા વિના નહિ ચાલે. હાલમાં મહાસભાવાદી રાજકારણમાં પલાં કારણોસર જે પક્ષસંવાદિતા—party harmony—નોર્ષ એ એ ઝડપથી અદસ્ય થતી જાય છે અને એને રચાને વિખવાદ ને કડવાશ વધતાં માલમ પડે છે.

બરે પ્રકરણ

આ બધાં ભયચિન્હો છે. આંતરિક કડવાશ ને સત્તાનાં રચાનો કબજો કરી રાખવાની તિની પરાકાષ્ટા મધ્યપ્રાંતમાં ડો. બરેના પ્રકરણ ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. એ એક જ ભંગ એવો છે ને એની પાછળની ખટપટો ને હલકી મનોવૃત્તિ એવી છે કે કોઈ પણ

ક્રાંતિકારી દળને એ નીચું જોવાયે એમ છે. સામાન્ય રીતે આ નોંધમાં કોઈ વ્યક્તિગત કડવાશ વ્યક્ત કરતી દીકા કે વ્યક્તિગત તરફેણ કે વિરોધ ન કરવાની મર્યાદા અમે રાખી છે. આથી એમાં વ્યક્તિઓને દોષપાત્ર ઠરાવવા કે દોષમુક્ત કરવા માટે એક યા બીજા પક્ષનું તહોમતનામું ધડવાનું બાબતે રાખીને એમાંથી જે કેટલાક મુદ્દા ઉપરિચિત થાય છે તેની જ ચર્ચા કરવી જરૂરી લાગે છે. પ્રથમ, મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો બંધારણનો અંદરખાનેથી વિરોધ કરી સત્તાનાં સ્થાનો કબ્જે કરી જનતાને મહાસભાના નેજા હેઠળ સંગઠિત ને જનશૂનક થવામાં મદદકર્તા થઈ પડે એ હેતુથી રચવામાં આવ્યાં હતાં પ્રધાનમંડળોની નીતિ પ્રાંતિક ને પ્રાદેશિક નહિ પરંતુ રાષ્ટ્રીય હોય. આ સ્પષ્ટતા સાથે પ્રધાનો પ્રધાનપણું સ્વીકારે એ ખુદ્દલી વાત હતી. શાહીવાદના સામનાના મોરચામાં મહાસભાની આ એક નવી નીતિ હતી. નહિ કે એ લોકશાસનવાદનો અમલ. આથી લોકશાસનવાદના વ્યવહારના જે સિદ્ધાંતો હોય એ આ નવા પ્રયોગમાં લાગુ પાડી નહિ શકાય. આથી પ્રધાનમંડળો પોતાના પ્રાંતને, મતદાર મંડળને પ્રાંતિક કે સ્થાનિક મહાસભા સમિતિને જવાબદાર હોવા કરતાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાને નૈતિક રીતે વધારે જવાબદાર ગણાય. અને નવા બંધારણનો અમલ, એક લઘાયક મોરચા તરીકે થતા હોઈ એના સક્રીય કાર્યકરો (Active workers) એક સૈન્યની માફક મધ્યસ્થ સેનાનાયકોને જવાબદાર ગણાય. વિગ્રહશાસ્ત્રમાં લોકશાસનનો સિદ્ધાંત નહિ પરંતુ મધ્યસ્થશાસન કે વ્યક્તિશાસનનો સિદ્ધાંત માન્ય સિદ્ધાંત હોય છે. આથી દરેક પ્રાંતિક પ્રધાનમંડળ સીધું મહાસભાનિયુક્ત સેનાનાયકોને જ જવાબદાર ગણાય. વિગ્રહી ને ક્રાંતિકારી પક્ષની વિશુદ્ધિ તો જ જળવી શકાય. વૈયક્તિક રીતે પ્રધાનપદ માટેનો દરેક ઉમેદવાર મહાસભાવાદી, ઉપસા સિદ્ધાંત ને નીતિનો સ્વીકાર કરવા બંધાય પછી જ એની એવી ચૂંટણી કરવામાં આવી હતી.

ખરેની જવાબદારી

ડો. ખરે અને એમના મતવાદીઓએ આ એક અગત્યનો સિદ્ધાંત નકાર્યો છે. બીજા એક દોષને માટે એને જવાબદાર ગણી શકાય તે એ છે કે પોતાના સાથીઓ વિશે એમને એમ લાગ્યું કે એમની સાથે એમનાથી કામ થઈ શકે એમ જ નથી, ત્યારે પ્રથમ એમણે પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ સમક્ષ રાજીનામું મૂકવું જોઈતું હતું. અથવા ઓછામાં ઓછું જે પક્ષે એમને વડાપ્રધાનની જવાબદારી સોંપી હતી એ પક્ષ સમક્ષ રાજીનામું પેશ કર્યા પછી જ ગવર્નર સમક્ષ એઓ રાજીનામું મૂકવા જઈ શકે. કારણકે એઓ પોતાના પક્ષને અને વર્કિંગ કમિટી કે પાર્લામેન્ટરી કમિટીને જવાબદાર હતા, નહિ કે ગવર્નરને. જે રીતે પક્ષે એમને પક્ષનાયક તરીકે જાહેર કર્યા પછી જ ગવર્નર એમને પ્રધાનમંડળ રચવા બોલાવી શકે તે જ રીતે પ્રથમ પક્ષનાયક તરીકે છૂટા થવા માટે પક્ષ સમક્ષ રજૂ થયા પછી જ એઓ ગવર્નરને વડાપ્રધાન પદથી છૂટા કરવા કહી શકે. એ જ રીતે એઓ વર્કિંગ કમિટી કે પાર્લામેન્ટરી કમિટીને જવાબદાર હતા. આ બધું કર્યા વિના પોતાને ન ફાવતા સાથીઓને દૂર કરવા પોતે રાજીનામું આપીને વડાપ્રધાન રાજીનામું આપતાં એના સાથીઓએ રાજીનામું આપવું નેત્રધર્મ એમ એમને કહેવું એ બ્યાજબી નહોતું. લોકશાસનનો એ રિવાજ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોને બે રીતે લાગુ ન પડી શકે : પ્રથમ તો, નવું બંધારણ લોકશાસન નથી; અને બીજું, કોંગ્રેસવાદીઓ લોકશાસનનો અમલ કરવા પ્રધાનો થયા નથી પરંતુ સ્વાતંત્ર્યની લડતને વેગ આપવા પ્રધાનો થયા છે. લોકશાસન કે વ્યક્તિશાસનનો અથ્ર અહીં પ્રવૃત્ત જ નથી.

એમની બીજી ગંભીર ભૂલ પોતે રાજનામું આપ્યા પછી પોતાના જે વિરોધી સાથી-ઓએ પાર્લામેન્ટરી કમિટીની રજા વિના રાજનામું આપવાની ના પાડી એમને ગવર્નર પાસે એની ખાસ સત્તાનો ઉપયોગ કરાવી બરતરફ કરાવ્યા એ છે. જ્યારે મહાસભા ગવર્નર અને એની ખાસ સત્તાઓને જ નિર્મૂળ કરવા કટિબદ્ધ થઈ હોય ત્યાં એના એક અતિ જવાબદાર સ્થાને બેસાડેલ નાયકને હાથે એ અનિષ્ટ વસ્તુઓનો આગ્રહપૂર્વક અમલ કરાવી ઉત્તેજન આપવામાં અનિષ્ટોની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે એ અસામાન્ય ક્ષતિ ને સિદ્ધાંત વ્યુત્પત્તિ ગણાય. આ એક જ દોષ ડો. ખરેને પોતાના સ્થાન માટે નાલાયક ઠરાવી મૂકે છે.

આથી ડો. ખરેને એ સ્થાનેથી ખસેડવાનું પગલું લેવામાં વર્કિંગ કમિટી દોષપાત્ર નથી. એ માટે ડો. ખરે વર્કિંગ કમિટીને જવાબદાર ગણતા નથી એમ એમના હમણાં જ બહાર પડેલ ખરીતા ઉપરથી માલમ પડે છે. મહાત્માજી, વર્કિંગ કમિટી અને પાર્લામેન્ટરી કમિટી સાથે એમની તકરાર બીજા બે મુદ્દા ઉપર મુખ્યત્વે કરીને હોય એવું દેખાય છે. પ્રથમ એ કે એકવાર પોતે ભૂલ કબૂલ કરીને પક્ષનાયક તરીકે—એટલે કે વડાપ્રધાન તરીકે—રાજનામું આપી દીધા પછી પક્ષની સભામાં નાયક તરીકેની ચૂંટણીમાં જીલ્લા રહેવા માટે નાલાયક ઠરે એટલા બધા યુનેશનર પોતે નથી. અને વર્કિંગ કમિટીએ એમને નાલાયક ઠરાવ્યા હતા. એમનો બીજો મુદ્દો એ છે કે પોતાને આ બધું કરવું પડ્યું એનું કારણ એમના વિરોધી સાથીઓ—શ્રી. પંડિત, મિશ્ર ને મહેતા—પોતાને વફાદાર ન રહ્યા ને એમને ઉચ્ચાવી નાખવા માટે કાવતરાં કરી રહ્યા હતા એ હોવાથી, આ આખા કમનસીબ પ્રકરણની જવાબ-દારી એમની પાણી છે. માટે એઓ—ડો. ખરે—ને પક્ષનાયક તરીકે નાલાયક ઠરાવે હોય તો એમના પ્રતિપક્ષીઓ પણ એટલા જ નાલાયક કરવા જોઈએ, એમને વડાપ્રધાન કે પ્રધાન ન કરી શકાય.

વર્કિંગ કમિટીની ભૂલ

પાર્લામેન્ટરી કમિટી તરફથી આ પ્રકરણ અંગે બહાર પાડવામાં આવેલ ખરીતા ઉપરથી એટલું માલમ પડે છે કે આ આખા પ્રકરણમાં શ્રી પંડિત અને એમના બીજા બે સાથીઓ પણ જવાબદાર છે. કારણકે શ્રી પંડિતને, ખરેને દૂર કરી વડાપ્રધાન થવું હતું. વસ્તુસ્થિતિ આમ જ હતી તો ડો. ખરેને નાલાયક કરાવતાં વર્કિંગ કમિટીએ શ્રી પંડિતને કે એમના સાથીઓને ફરી પ્રધાનમંડળમાં દાખલ ન થવાની સલાહ આપવી જરૂરી હતી. ડો. ખરેની મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ જ છે. કદાચ વર્કિંગ કમિટીનો એમને પ્રધાનમંડળમાં દાખલ કરવાનો હેતુ એટલો જ હોય કે જેમને ગવર્નર પોતાની ખાસ સત્તા વાપરોને બરતરફ કર્યા હતા એમનો એ જ ગવર્નર પાસે ફરી પ્રધાનો તરીકે સ્વીકાર કરાવવો. કારણ, ખાસ સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં વર્કિંગ કમિટી અને મહાત્માજી ગવર્નરની મહાસભાને બદનામ કરવાની હલકી રમત માને છે. ને એમ જ હોય તો વર્કિંગ કમિટીનું પગલું બ્યાજબી ગણી શકાય. પરંતુ ગવર્નરને હાથે મહાસભાને બદનામ થતી અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં શ્રી. પંડિતને વડાપ્રધાન બનાવી ડો. ખરેને સમસ્ત વર્કિંગ કમિટી વિરુદ્ધ એરોનો પ્રચાર કરવાનું અને એ રીતે મહાસભાને કયાંયે વધારે બદનામ કરવાનું કારણ આપ્યું છે. ને વર્કિંગ કમિટીને ડો. ખરે અને શ્રી. પંડિત સિવાય બીજા કોઈ મહાસભાવાદીઓ પ્રધાનમંડળ માટે હાથ નહિ

લાગ્યા હોય તો મધ્યપ્રાંતને બિનમહાસભાવાદી પ્રાંત બહાર કરવામાં બહુ ગેરલાભ થાય એમ નહોતું. કારણ કે મધ્યપ્રાંતમાં મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળ ચાલુ રાખીને ઉઠાવવા ધારેલા લાભને જૂંસી નાખી કેટલાયે કાળા ડાઘ પાડે એવી જનની અસુખ્ય પ્રવૃત્તિમાં મર્યા રહેવાનું ડો. ખરેને એથી કારણ મળ્યું છે. વર્કિંગ કમિટીએ આ આખા પ્રકરણને અધૂરું સંકેતી લેવામાં ભૂલ કરી હોય એવું ડો. ખરેની હાલની કોંગ્રેસવિરોધી પ્રચારપ્રવૃત્તિથી લાગ્યા વિના નથી રહેતું.

વિકૃત મનોદશા

ઘણીચાર સત્તા સિદ્ધાંત જુલાવે છે ધ્યેય પણ અળગું કરી મૂકાવે છે. સત્તાવાદીઓને મળતી નિરાશાનો પ્રત્યાઘાત સત્તાધીયે મહા ખૂરો હોય છે. સત્તા જે સિદ્ધાંતવાદીના સિદ્ધાંતને જુલાવતી હોય તો એમાં મળતી નિરાશા સિદ્ધાંતવાદીને સ્વસિદ્ધાંતનું નિકંદન કરવા પણ ગ્રેરે છે. શ્રી ખરેને વડાપ્રધાન થવું હતું એમ ચરદારશ્રીના એક સ્ટેટમેન્ટ ઉપરથી માલમ પડે છે. વડાપ્રધાનની સત્તા ઉપર આવ્યા પછી એઓ 'જેલસ ઓવ જજમેન્ટ' ખોઈ ખેડાનું એઓ કબ્જે છે. પણ સત્તા ઉપરથી ઉથલે પડ્યા પછી એમની દષ્ટિ એટલી વિકૃત થઈ ગઈ છે કે હવે મહાસભાના ધૂરાવાહકોને વગોવવામાં આખી મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા તોડી રહ્યા છે. અને એની સાથે 'સ્વાતંત્ર્યનું બહારનામું' તો ક્યાંયે જુલાર્ધ ગયું છે. અધિકારમહજુની નીતિની આ જ જે દિવાળી બાકી નીકળવાની હોય તો એટલી વહેલી એને રજા આપવામાં આવે એટલું વધુ નુકસાન થતું અટકે ખરું.

પર્યૂષણ પર્વ

[બે વ્યાખ્યાનો]

કાકા કાલેલકર

૧. જૈનસમાજ સાથેનો મારો પરિચય*

પરમાનંદભાઈએ મને બહુ અધરો વિષય સોંપ્યો છે. અમુક માણસ પોતાને વિષે કેવા અભિપ્રાય ધરાવે છે એ જાણવાનો રસ સૌને હોય છે. એ જ કારણે આટલી મોટી સંખ્યામાં આપ સૌ અહીં હાજર થયા છો એમ હું માનું છું. પણ જેનો આગળ અમા થયો જૈન સમાજ કે ધર્મ સાથેનો પોતાનો પરિચય રજૂ કરવો એ સહેલી વાત નથી. હું તો એકમંડ બર્કના મતનો છું કે કોઝીપણુ જાતિ, સમાજ કે રાષ્ટ્ર વિષે 'સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત' વંધાય જ નહિ. દરેક સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતાઓ મળે જોઈય, પણ સમાજમાં તો અનેક જાતના લોકો હોય. અમુક લોકો સારા ને અમુક નરસા એવો ભેદ પડાય જ નહિ. મનુષ્યજાતિ વધે સરખી જ છે.

અને જૈન સમાજ સાથેનો મારો પરિચય ક્યાં બહોળો છે? હું તો અમુક મિત્રોને જ ઓળખું. મેં મુસાફરી ખૂબ કરી છે, પણ તે તો નદી અને પર્વતો, તીર્થો અને મંદિરો, ગામડાં અને તેમનો ભૂખમરો એ જોવા માટે. સમાજની વિવિધ પ્રજાતિઓ સાથેનો મારો પરિચય પરિમિત જ છે. જે છે તે વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો સાથે. કીશ્વરે મને બહુ સારા મિત્રો આપ્યા છે. પણ આપ્યા સમાજ વિષે હું કેમ બોલું?

માણસનો પરિચય ઓછો હોય કે વધારે, સાથે સાથે અભિપ્રાય તો બાંધવો પડે જ છે; કેમકે અભિપ્રાય બાંધ્યા વગર વ્યવહાર સંભવે જ નહિ પણ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત ન થયો શકે. પોતાના મન સાથે પણ એનું પૃથક્કરણ ન મળે. એ નિશ્ચિત હોય તોયે અવ્યક્ત જ રહી શકે.

મારા અનુભવ પરથી એટલું કહી શકું કે કોઝી પણ સમાજ પોતે શ્રેષ્ઠ હોવાનો દાવો ન કરી શકે. હું તો એટલે સુધી કહું કે વીજી કોમો કરતાં પોતે વધારે અર્થિક હોવાનો દાવો પણ જેનોએ ન કરવો ઘટે. વિગતોમાં કે રિવાજોમાં મને ભેદ હોય, પણ ગુજરાતની વધી જ કોમો સરખી રીતે અર્થિક છે. તમે જિજ્ઞાસુ છો તો દાવો જરૂર કરી શકો કે જૈનધર્મના પ્રચારને લીધે અને તમારા સહવાસને લીધે લોકોમાં આટલી અર્થિકતા છે.

કોઝી પણ વ્યક્તિ કે સમાજ વિષે બોલતાં વીજી એક અગવડ નડે છે. શુભો વતાવીએ તો તે ખુશામત કે સુપરસુપરનો ધિવેક મનાય છે; જાણે માણસ દોષો વતાવતી વખતે જ સાચું બોલતો હોય. અને દોષો વતાવવામાં માણસે તટસ્થબુદ્ધિ રાખી હોય તોયે કોઝી એ માને નહિ. મારા જેટલા જૈન મિત્રો છે તેમની સુદારતા અને સદિબ્ધિતા સુપર હું મોહિત

* તા. ૨૭-૮-૨૯ ના રોજ જૈન સુવકસંઘ, મુંબઈના આશ્રય હેઠળ આપેલું વ્યાખ્યાન.

હું. પુસ્ત જૈન સમાજમાં તેમની કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તે હું જાણતો નથી; પણ મારે મન તેઓ અહિંસાના સાચા અપાક્ષક છે. જૈનોની ચંકુચિતતા વિષે મેં ઘણું સાંભળ્યું છે:—દાન કરે તો તે પોતાની કોમો પૂરતું જ; મદદ કરે તો પોતાની કોમના યુવાનોની કેળવણી માટે જ; ખડો સૂમાં કરે કે છાત્રાલયો ખોલે તોયે તે કોમી લાગણીથી જ. એ વિષે હું તો એટલું જ કહી શકું કે મારે અનુભવ જુદો છે. જે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં હું કામ કરું છું તેવું વિશાળ મકાન એક જૈન ગૃહસ્થે બંધાવી આપ્યું છે. બધા ધર્મોના ધર્મગ્રંથોમાંથી અહિંસાશાસ્ત્ર શોધવા માટેની સરસ સગવડ બીજા એક જૈને કરી આપી છે. દેશની દુર્દશાના ઓસડ તરીકે જે ગ્રામસેવાની યોજના અમે હમણાં હમણાં અમલમાં મૂકી છે તેની આર્થિક બાજુનો ભાર પણ એક બુદ્ધાર હૃદયના જૈને જ બુપાડી લીધો છે. આવા આવા કેટલાયે દાખલા આપી શકાય.

પણ તમે તો કહેશો કે ‘દરેક કોમમાં આવા બુદ્ધાર ગૃહસ્થો હોય પણ ખરા; કોમ તરીકે અમારી કંઝીક ખામી તો બતાવે.’ ખામીઓ બતાવું એટલે નિકટનો હજી મારો પરિચય નથી. પણ જે શંકાઓ થઈ છે તે જ અહીં પ્રશ્નરૂપે પૂછી લઝું.

શુજરાતના જૈનો મોટે ભાગે શહેરમાં રહે છે કે ગામડાંમાં? જો શહેરમાં જ રહેતા હોય તો તમારે એનો ખૂબ વિચાર કરવો જોઈએ. જૈનો ઘણે ભાગે ખેતી કરતા જ નથી. ‘હું એ વાત સાચી છે? જો સાચી હોય તો એ પરિસ્થિતિ ગંભીર છે એમ મારે કહેવું જોઈએ. તમારે તમારી દસ્તી વિષે અને પ્રતિષ્ઠા વિષે જેટલો કાળજી લેવી જોઈએ તેટલો તમે નથી લેતા એમ મારે કહેવું જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ અહિંસાધર્મના પાલનની પૂરતી તૈયારી તમે નથી કરતા એમ પણ હું કહું.

સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ સુધીના મારા અભ્યાસ અપરથી મેં એક સચોટ નિયમ તારખ્યો છે કે જે કોમે જમીન સાથેના સંઘા સંબંધ રાખ્યો નથી તેણે પોતાનાં મૂળિયાં ઢીલાં કર્યા છે. હું એમ માનું છું કે જે સનાતન આપણે ખાંચે છીએ તે કેમ અને ક્યાં પેદા થાય છે તે આપણે અનુભવથી જાણવું જોઈએ. કેટલેક ઢેકાણે ખેતીમાં ચતી દિસાને કારણે ખેતીથી દૂર રહેવાનું કહેવામાં આવે છે પણ જૈનો આવી દલીલ કરી ન શકે એમ હું ધારું છું. કારણ કે જૈનમતે તો કર્યું કરાવ્યું અને અનુગ્રહણ એ ત્રણેમાં સરખો દોષ કહેલો છે. જે સનાતન ખાતામાં આવે છે તેને લગતી ખેતીનો દોષ ખાનારને લાગે જ છે. આમ છતાં પણ તમારો ધર્મ તેમ કરવા તમને ના કહેતો હોય તો હું લાચાર છું. મને તો જે યોગ્ય લાગે તે કહેવું એ મારો ધર્મ છે.

પૈસાદાર થવાના ને જ માર્ગ છે: વેપાર અને લૂંટપાટ. વેપારીઓ વેપાર કરે છે અને અઢળક ધન મેળું કરે છે. સરકાર લૂંટપાટ કરે છે અને ધનના ઘંડાર ભરે છે. સરકાર કહેતાં માત્ર સંગ્રહ સરકાર નહિ પણ અભ્યાસની દરેક સરકાર આ જ કામ કરે છે: નવજાતે નિષોવે છે અને પશુબળથી સર્વત્ર રાજ્ય ચલાવે છે. વેપારથી પૈસો આવે છે પણ જમીન સાથેના સંબંધ ત્રિવિધ સમાજમાં સ્થિરતા ન આવે. પૈસો શહેરી સ્ત્રીજ છે. આપણે શહેરમાં જ રહેવાથી ઘણાંયે મુશ્કેલી જોડી નાખ્યા છે એમાં કાંચિ શક નથી. કુદરત સાથેના સીધો સંબંધ ગામડામાં રહેવાથી જ બંધાઈ શકે છે. જે ગામડામાં રહે છે તે ઋતુનાં પરિવર્તનો, ખુલ્લી દવા, ખુલ્લો તરફો, ટાઢ તાપ અને વરસાદ, મન્ય આકાશ અને પંખીઓનો કલરવ અનુભવી શકે છે. જેને ખેતી કરવી હોય છે તે આકાશ સામે મીટ માંડીને બેસે છે અને

શત્રિના તારા અને દિવસના સૂર્યપ્રકાશ સાથે એકરૂપ બની જીવન વહન કરે છે. આત્મરક્ષક વૃત્તિ કેળવવા માટે પણ ખેતી ખૂબ આવશ્યક છે. કારણ કે ખેડૂતને કુદરતનાં તેમજ પશુ પક્ષીઓનાં અનેક આક્રમણો સામે સતત જૂઠવાનું હોય છે. આ રીતે જ હું કહું છું કે સ્ત્રીય અને શેત્રિય(ખેડૂત)માં હું બહુ ભેદ જોતો નથી. આત્મરક્ષક વૃત્તિ હંમેશાં ગામડાના ખેડૂતોએ જ બતાવી છે. શિવાજીએ અને વારડોલીના ખેડૂતોએ આ વાત પુરવાર કરી છે. જ્યારે You shall yield તારે નમવું જ પડશે એવો સત્તાધારીનો હુકમ નીકળે છે ત્યારે I shall neither break nor bend એવો જવાબ ખેડૂત જ વાળી શકે છે.

આ વિશ્વમાં અહિંસા સમાન બીજો ધર્મ નથી. એ તો તમે અને હું બંને માનીએ છીએ. એમ છતાં આ દેશે—આ જીવનમાં કોણ પણ મનુષ્યથી અહિંસા સંપૂર્ણપણે અખત્યાર કરવાનું બની શક્યું જ નથી અને બને તેમ પણ નથી. આપણા જીવનનો અદ્વેશ આપણી ચાહુ પ્રવૃત્તિઓમાંથી હિંસાને બને તેટલી ઓછી કરવાનો જ રહી શકે. એટલે જ્યાં સુધી સંસારપ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યાં કરે છે ત્યાં સુધી અહિંસાધર્મ(ઓએ) અહિંસાના પ્રયોગો ચાલુ રાખવા જ રહ્યા. આ જ રીતે ખેતીની અંદર પણ આપણે અહિંસાની કેટલી શક્યતા છે તે જોવું જ જોઈએ કારણ કે ખેતીને જેટલી અહિંસક બનાવી શકશે તેટલા અમાણમાં આખું જગત અહિંસક બનવાનું છે. બહારના જીવનમાં અહિંસાની ગમે તેટલી વાતો કરો પણ જેના વિના જગતને ઘટીભર ચાલતું નથી તે અનોપાર્જક ખેતીને વિશદન બનાવો ત્યાંસુધી અહિંસાધર્મ આપણા જીવનના મૂળને સ્પર્શી શકતો નથી. સંન્યાસી સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને પોતે મોટા અહિંસક હોવાનો ભલે દાવો કરે પણ એ દાવાની અને બહુ કિંમત નથી. અહિંસાધર્મ જીવતો જાગૃત વિશ્વધર્મ છે અને તેની પૂર્ણતાને આપણે કદી પહોંચી શક્યા જ નથી એ અહિંસાધર્મનો અમત્ર આપણે હિંસક ગણ્યાતી પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને અને એમ છતાં પણ તે પ્રવૃત્તિનાં ફળોનો લાભ લઈને કદી કરાવી શકતા જ નથી. આપણો ધર્મ સંસારસ્થિતિ માટે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી હિંસાના તરવને બને તેટલું નાબૂદ કરવામાં રહેલો છે, આ વાત તરફ જૈનશાંતિઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું.

આ રીતે વિચારતાં તો આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક, આરોગ્યની કે છેવટે મોક્ષની દૃષ્ટિએ પણ જૈનસમાજે જમીન સાથેનો સંબંધ કેળવવો જ જોઈએ એમ હું માનું છું. અને જ્યાંસુધી જૈનો તેમ ન કરે ત્યાં સુધી જૈનોની પ્રતિષ્ઠા સ્થિર મૂમિ અપર નથી એમ હું જણાવું છું.

જૈનસમાજ સાથે મને બહુ સૂઝા કે ચિરંતીર્ણ પરિચય નથી. મને પરિચય છે જ્ઞાપ્તિ, પશુ અને પંખીઓ સાથે અને એમની સેવાનો હું સદા લાભ અડાવી રહ્યો છું તેમાંના કેટલાંક ગરીબ માણસો સાથે. મારા જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ કેળવણી છે. વિદ્યાપીઠ, મારા વિદ્યાર્થીઓ અને હું એ જ મારી દુનિયા છે. આ બધું છતાં મને કેટલાંક જૈન મિત્રો મળ્યા છે તેઓ બહુ સુન્દર—પ્રેમાળ, સુદાર અને પુરા સદિપ્ત્ય મળ્યા છે અને એમનાથી મને તો જૈનસમાજ માટે હંમેશાં બહુ અંચો ખ્યાલ વંધાયો છે. તે માણસોની તમારામાં કેવી અને કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તેની મને ખબર નથી પણ મેં તો તેમનાંમાં અંતુ જૈનત્વ અને અહિંસક વૃત્તિ જોયાં છે. સદા અહિંસકતાનો અર્થ હું સુદાર સદિપ્ત્યના કરું છું. અને હું માનું છું કે આ એક જ ધર્મ એવી છે કે જેની આજની દુનિયાને બહુ ખરૂર છે અને જૈનો જો ધારે તો દુનિયાને

આપી શકે તેમ છે. આજે તમે દુનિયામાં ચાલતો માંસાહાર બંટકાવી શકો તેમ નથી કરણ કે અત્યારે તો બૂલટો તે વાતમાં કેટલેક ઠેકાણે વહુ વિચિત્ર પવન વાય છે. જૈનશાસ્ત્રોત્તુ ખૂબ અધ્યયન થાય એટલા માટે જૈન મિત્રો વહુ આતુર હોય છે. કોઝીપણુ જૈન પુસ્તક મારે છપાવતું હોય તો તેના પૈસા મેળવવા માટે મને વહુ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી. પણ આજે આપણે તે કરવાનું નથી. આજે તો આપણે દુનિયાની પીડ જાણવાની છે અને તે કેમ દૂર કરવી તેનો અપાય સૂચવવાનો છે. આ અપાય જૈનધર્મમાં છે અને જૈનધર્મનું યોગ્ય નિરૂપણ કરવામાં આવે તો દુનિયા તેમાંથી ઘણું સ્વાસ્થ્ય મેળવી શકે.

આજે હું જ્યારે જૈનો શબ્દ વાપરું છું ત્યારે જૈન નામ ધારણ કરનારને હું જૈન ગણું છું એમ નથી પણ જૈનભાવના જેઓમાં ઓતપ્રોત થયેલી છે તેને બુદ્ધશીને હું કહું છું. એમ સમજશો. 'Hindu View of Life'ના કર્તા રાધાકૃષ્ણ કહે છે તેમ, હું પણ મારું છું કે ધર્માન્તર કરાવવાનો પ્રયત્ન ન અટકે ત્યાં સુધી જગતમાં શાન્તિ વળવાની નથી. દરેક ધર્મમાં પોતાનો વિકાસ સાધવા માટે પૂરતો અવકાશ અને સામગ્રી હોય જ છે. દરેક ધર્મ ઓછેવત્તે અંશે અહિંસાપરાયણ છે અને તેટલા પૂરતું તેમાં જૈનત્વ રહેલું જ છે.

મારે તો તમને જે જ સૂચના આપવાની છે : સહિષ્ણુ બનો અને જીવનની જરૂરિયાતો બને તેટલી ઓછી કરો. જ્યાં સુધી તમારી હાજતો ઓછી ન કરો ત્યાં સુધી તમે સાચા અહિંસક બની શકો જ નહિ. આપણું સામાન્ય જીવન જાતજાતના દ્રોહથી જ ભરેલું છે. ધન સંપત્તિ અદ્રોહથી મળી શકે જ નહિ. તમારામાંના થોડાકને તપ જપ કરવાની સગવડ કરી આપો અને બાકીના તમે વધા કરતા હો તે કર્યા કરો તેથી અદ્રોહી કે અહિંસક થવી શકાય જ નથી.

હિંદુ ધર્મ એક જ વાત કહી છે અને જૈન ધર્મ તેમાં આવી જ જાય છે—કે કોઝી પણ ધર્મ ખોટો છે એમ કહી શકાય જ નહિ અને દરેક ધર્મના સત્યાંશનો આશ્રય લઈને મનુષ્ય પરમ કોટિને પામી શકે છે અને તેથી ધર્માન્તર કરવું તે મિથ્યા છે. આ જ વિચારમાં સ્યાદ્વાદ તત્ત્વનો સાર આવી જાય છે. બીજા કહે છે તે તદ્દન ખોટું કહે છે એમ કહેનાર પ્રથમ તો સ્યાદ્વાદમૂલક જૈન ધર્મનો જ દ્રોહ કરે છે, આ તમે બરાબર સમજો. આની અંદર જ દુનિયાનાં દુઃખોનાં ખરી દવા રહેલી છે.

તમે પૈસા ખરચી પંડિતો અુત્પન્ન કરશો તેથી તમારું સાહિત્ય પુષ્કળ વધશે પણ તેથી ધર્મ કે જગતનો કશો બુદ્ધાર નહિ થાય. ગાંધીજીને કેટલાએ લોકો સુતતમ જૈન-સુતતમ હિંદુ-તરીકે સ્વીકારે છે તે તેમના પાંડિત્યને લીધે નહિ પણ તેમના ચારિત્ર, અનુભવ તથા તપશ્ચર્યાને લીધે. આ જ ગાંધીજી એમ કહે છે કે આમાંનું કેટલુંક સારું સારું તેમને શ્રીમદ્ રાજવંદ્ર પાસેથી મળ્યું છે અને આ રાજવંદ્રમાં પણ અસાધારણ પાંડિત્ય નહોતું પણ તપોમય જીવન અને વિશ્વવ્યાપી વિશાળ માયના હતા. આ તમે અખત્યાર કરોને જૈન ધર્મનું જગતને સાનું દર્શન કરાવો. આજે કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિચારકો માને છે કે હિંદે પોતાનો સંદેશો જગતને સંમળાવી દીધો છે અને જગતે પોતા તરફથી શીકી લીધો છે. હવે હિંદે કશું દેવાનું નથી, તેને જીવવાનો હવે કશો અધિકાર રહ્યો જ નથી. જો આપણે હવે કશું દેવાનું ન હોય અને આપણે મૃતપ્રાય બની ગયા હોઅિએ તો અુપરનો અભિપ્રાય આપણે સ્વીકારી લઅિએ. જો તેમ ન હોય તો આપણે આપણામાં પ્રેરણા-સુત્સાહ-ભોજસ્વિતા અને નવનિર્મિત દાખવીએ, આપણા વારસામાં સુતરોત્તર વધારો કરીએ અને આપણા અસ્તિત્વથી જગતને સમૃદ્ધ અને ગૌરવાન્વિત કરીએ.

૨. ભારતવર્ષના ધર્મો*

કોણ જાણે કેયાથી પણ દુનિયાના વધા જ ધર્મો આપણે ત્યાં આવી પહોંચ્યા છે અને કોઝીને મુખેથી રહેવા દેતા નથી. હવે લે ધર્મોનું ફરીથી શું એવો વિચાર થણા લોકોના મનમાં અત્યારનાર આવે છે. કેટલાક કહે છે કે જેમ સરવસ્તાનમાં કેવળ સિસ્લામોઝો જ રહી શકે છે; યુનાનિટડ સ્ટેટ્સમાં એંગેલો માપા જ ચાલી શકે છે; તેમ હિંદ માટે પણ હોય તો કેવું સાતું? હિંદમાં એકલો હિંદુ ધર્મ જ હોત અને બીજા ધર્મોને સહી રહેવાની મનાઓ કરવામાં આવત તો કેટલું સાતું? બીજા કેટલાક કહે છે કે ધર્મની વજા જ શા માટે જોસિએ છે? વધા જ ધર્મો સરખા પેંકી દેવા જેવા છે. લેમાં એકને જ રાખીએ અને બાકીનાને હાંકી કાઢીએ એનો અર્થ શો?

એને લેમ પણ પૂછી શકાય કે મિત્રધર્મો લોકોને વધારથી આવતા તમે વખતે અટકાવી શકો, પણ સનાતન કાળથી આ દેશમાં જ રહેનારા લોકોમાંથી કેટલાક જો પોતાની ધાર્મિક માન્યતા ફેરવે અથવા બદલના કોઝી ધર્મનો સ્વીકાર કરે તો એને કેમ શિક્ષી શકો? માણસ ઉપર જવરજસ્તીથી સત્તા મોગવવાનો કોઝી ધર્મને અધિકાર જ શો છે? આવી રીતે ધર્મ વિપેની ચર્ચા વાંચે છે. કેટલાક મૂંઝવણી ધર્મોને કાને દતી લે ચર્ચા પહોંચી જ નથી, કેટલાક નસીબવાદી ધર્મો જે યવાનું દર્શો તે યથો, આપણું શું વાલવાનું હતું? આપણે પડ્યા રહીશું અને જે યથો તે સદન કરીશું લેમ કડી બગાસાં ખાય છે. કેટલાક ધર્મ હાંફળાફાંકળા બની પોતાની યોગ્યતા અને પોતાનો અધિકાર સિદ્ધ કરવા માટે દાખલા દલીલો મેળાં કરે છે અને કેટલાકને યાય છે કે રાજ્યસત્તા વગર ધર્મ ટકી જ ન શકે, માટે રાજ્યસત્તાનું શરણ લીધે જ છૂટકો.

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે ધર્મો સર્વોપરી સત્તા મોગવતા હતા. રાજાને ગાદી પરથી ભુઝાડી મૂકવા લે પણ ધર્માચાર્યોની સત્તા હતી. રાજ્યાધિપેક વખતે ધર્મગુરુ જ રાજાને રાજત્વ આપતો. ઓગ્લાંડના એક રાજાને પોતાનો મુગટ પોપને ચરણે ધરી તેને સાદાંગ પ્રણિપાત કરવો પડ્યો હતો. અને રામનો પોપ પોતાના શિષ્યરાજાઓ વચ્ચે આખી દુનિયાની વહેંચણી કરી શકતો હતો.

પણ ધર્મસંસ્થાની એ પ્રતિષ્ઠા ગાળળ જતાં રહો નહિ. રાજાઓ સર્વોપરી થયા અને ધર્મ એતે રાજાનો આશ્રિત બન્યો. વ્યક્તિઓના જીવનમાં પણ ધર્મનું સર્વોપરોપણ બોધું થયું, સત્તા અને સંપત્તિ લે બેની જ પ્રતિષ્ઠા વધી.

ધર્મનો આ અધઃપાત શાથી થયો? કારણ સ્પષ્ટ છે. ધર્મોએ રાજ્યવ્યવસ્થાનું અનુસરણ કર્યું, અનુકરણ કર્યું, રાજ્યસંસ્થાના નમૂના ઉપર ધર્મસંસ્થાનું તંત્ર રચ્યું અને સત્તા તેમજ અધિકારની પરંપરા ઝૂમી કરી. પુરાણમાં પોપની જે સત્તા હતી, સિસ્લામી દુનિયામાં ખલીફાની જે સત્તા હતી તેવી સત્તા આપણે ત્યાં ધર્માચાર્યો, સંકરાચાર્યો, અને રાજપુરાહિતોને કોઝી કાળે હતી નહિ, છતાં આપણે ત્યાં પણ ધર્મસંસ્થાએ રાજ્યસંસ્થાનું અનુકરણ નથી કર્યું લેમ નથી. ન્યાતોનું બંધારણ, ગુરુશિષ્ય સંબંધ વિપેના નિયમો, મંદિરોની વ્યવસ્થા એ વધાં પાછળ રાજ્યતંત્ર જેવી જ યોજના છે. પરિણામે ધર્મના મૂળમાં જ સડો પેડો, પણ એ વખતે રાજ્ય-

* સં. ૧૯૯૩ના પર્વપણ પર્વ અંગે મુંબઈમાં આપેલું વ્યાખ્યાન.

સત્તાનું અનુકરણ શરૂ થયું તે વખતે તો લોકોને થતું કે હવે ધર્મનો વિજય થયો છે; હવે ધર્મની સાચી સ્થાપના થઈ છે. પણ ધર્માચાર્યોની સત્તા વધી ત્યારે જ ધર્મ ફરીથી થવા લાગ્યો. અને ખરી ધાર્મિક પ્રેરણા આચાર્યોના હાથમાંથી સરકી જોઈ સંતો પાસે ગઈ. હિંદના સંતો મોટે ભાગે તંત્રવિમુખ જ રહ્યા અને જ્યાં એમણે તંત્ર ઝૂંબું કર્યું ત્યાં રાજતંત્રની ઢબ નહિ પણ લોકજીવનને અનુકૂળ એવું જ તંત્ર રચ્યું. યુરોપમાં શું અને આપણા દેશમાં શું, તંત્રવિમુખ સંતોને લીધે જેટલો ધર્મ ટક્યો તેટલો જ ટક્યો છે.

જૂની એક કહેવત છે ‘ એક કંબલ પર બાર ફકીરો મુઝી શકે છે, પણ એક મોટા સામ્રાજ્યમાં બે બાદશાહો નથી શકતા નથી.’ રાજ્યતંત્રનું જ્યાં અનુકરણ હોય ત્યાં એક ઠેકાણે એક જ ધર્મ નથી શકે. હિંદુસ્તાનમાં તમામ દુનિયાના ધર્મો મેળા થયા છે, કેમકે હિંદુસ્તાન ખડું જોતાં બાર ફકીરોનો કંબલ છે—આજે ન હોય તો યે એ ફકીરોનું કંબલ થવા માટે જ સર્જાયું છે.

જે કોણ માણસ હિંદ જોવા આવે છે તે પહેલો જ બુદ્ધિગાર કાઢે છે કે હિંદ એ એક વિશાળ ધર્મકુટુંબ છે. વાત સાચી છે. પણ એ સંપીડું કુટુંબ નથી. ધણાંખરાં હિંદુકુટુંબોમાં એમ માંડે માંડે એ તોખાયે ચતા નથી અને સલાહસંપથી રહી પણ શક્તા નથી, અર્થાત્ વિખવાદ વાદ્યા જ કરે છે; તેમજ હિંદુસ્તાનના ધર્મોનું પણ છે. વખતે એમ-હરો કે હિંદુ કુટુંબ જ્યારે આપણે સુધારી શકીશું અને પરસ્પર પ્રેમ અને આદરથી મુખસંપથી રહેતાં શિખીશું ત્યારે જ ધર્મનો સચાલ પણ અુકેત્રારો અને જ્યાં આજે કેવળ કોલાહલ સંમળાય છે ત્યાં વિશ્વસમૃદ્ધ સંગીત ગગનમંડળને મરી દેશે.

વાત એ છે કે રાજાઓ અને સરકારો મનુષ્યના વાહ્ય જીવન ઉપર જ અધિકાર મોગવી શકે છે, અને તેથી જ એ દુન્યવી તંત્ર ઝૂંબું કરી એ વાટે પોતાનો બુદ્ધેશ સાધી શકે છે, જ્યારે ધર્મની ગસર મૂળે આંતરિક રહી છે. અંતરની અસર-પોતાની મેળે બહાર પડે તે જ શુભ છે એમ ધર્મ જાણે છે. રાજસત્તાના વાતાવરણમાં ધર્મોએ જીવન કરતાં માન્યતા ઉપર વધારે માર મૂક્યો છે. ધાર્મિક જીવન ગમે તેવું હોય, ધાર્મિક માન્યતામાં સંમતિ હોય એટલે વસ એવું વાતાવરણ ઝૂંબું કરી આપણે ધર્મને ગૂંગળાવી નાખ્યો. ધર્મનું રહસ્ય એના પાલનમાં, એના આચારમાં, અને ધર્મપરાયણ ચિત્તવૃત્તિમાં છે. ઝૂંબું ધાર્મિક માન્યતામાંથી ધર્માભિમાન અને પરમત અસહિષ્ણુતા ઉત્પન્ન ન્યાય છે. ધાર્મિક જીવનમાંથી ધર્મપરાયણતા ઉત્પન્ન થાય છે અને એમાંથી જ સર્વધર્મ સમમાવ કેળવાય છે.

યુરોપમાં ધાર્મિક માન્યતામાં સર્વસમાનતા જાળવવા માટે મારે પ્રયત્નો થયા અને મારે વલેશો ઝુમા કરવામાં આવ્યા. આપણે ત્યાં માન્યતાઓની વાતમાં છૂટ હતી, પણ આચારધર્મમાં આખા સમાજને યાંત્રિક સંક્રામાં પકડી રાખવામાં આવતો. પરિણામે બૌદ્ધિક સ્વતંત્રતા તો ખીલી, પણ બુદ્ધિ પ્રમાણે કર્મ કરવાની છૂટ ન હોવાથી—વિચાર પ્રમાણે આચાર કેળવેલો ન હોવાથી—બુદ્ધિનું તેજ ફોણ થયું, ધર્માધર્મની અને દ્વિતાદૈતની ચર્ચા કેવળ ડિમેટિંગ કલ્પ જેવી થઈ ગઈ. ધર્મ હંમેશાં પારમાર્થિક (serious) વસ્તુ હોવી જોઈએ, જેવી માન્યતા એવું જીવન—એવું થઈ જાય ત્યારે જ બુદ્ધિ શુદ્ધ અને શુભ રહે છે અને આચાર માણસાણિ મરેલો, અવિકૃત અને સંસ્કારમુક્ત થાય છે. Live what you believe એ જ મોટામાં મોટું ધર્મસૂત્ર અને જીવનસૂત્ર છે.

પણ ધાર્મિક આદર્શ પરમોચ્ચ કોટીએ પહોંચેલો હોવાથી ભેના આચરણમાં મોળા અને આકરા વર્ગો પડવાના, આવક અને સાધુ, સંન્યાસી અને ગૃહસ્થ, શ્રમણ અને શ્રામણેર એવા મેદો પેદા થયા પછી માન્યતાઓને બરાબર વળગી રહો અને આચરણની શિથિલતા દરમુજર કરે એવું વાતાવરણ આવવાનું જ અને એમાં—આટલામાં—દોષો નથી આવતા પણ સીંગડાંમાં પ્રેરેટરન્ટ વેપારીઓએ બીજું એક સત્ર શોધી કાઢ્યું. ધર્મ એ જીવનનું કેવળ એક અંગ છે. ધર્મને ઠેકાણે ધર્મ શોભે. વ્યવહારમાં નધે જ ધર્મને લાગે આવે તો વ્યવહારે વગડે અને ધર્મ વગડે, એમ કહી ધર્મને એમણે જીવનનું એક શાવરચીકું બનાવી દીધું.

હવે લોકો એટલા ઠાવકા પણ રહ્યા નથી અને ધર્મનો ખ્યાલ પણ એટલો છીછરો રહ્યો નથી. ધર્મ એટલે જીવન-સંસ્કારણ, જીવન-પરિવર્તન એટલું સમજાસે ગયું છે. હવે જો ધર્મોની વ્યવસ્થા કરવી હોય તો ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના સ્વરોડો છોડી દાંડે તમામ ધર્મમાં જે લોકો શાચા ધર્મનિષ્ઠ છે તેમણે નર્ચા તાત્ત્વિક મેદ મૂલી જાસે દાર્દિક એકતા ઓળખી માંહોમાંહે સંગઠન કરવું જોઈએ. દરેક ધર્મમાં ધર્મપરાયણ લોકો પણ હોય છે, અને ધર્માભિમાની લોકો પણ હોય છે. ધર્મપરાયણ લોકો ધાર્મિક જીવનમાં ભૂટે અંતરે છે, પોતાની જાતને સુધારવા અખંડ મથે છે અને એ રીતે ધાર્મિકતાની સુવાસ ફેલાવે છે પણ આજના જમાનામાં આગેવાની શોગવે છે ધર્માભિમાની લોકો; એમને ધાર્મિક આચરણની તો પડી નથી હોતી. એમને તો ધર્મને નામે એક દુન્યવી સંગઠન જ ગોઠવવાનું હોય છે. એવા લોકો જ તે તે ધર્મના અનુયાયીઓને બુસ્કેરી ધાર્મિક સંગઠાઓ પેદા કરે છે અથવા ચલાવે છે.

અને બ્યારે આવા ધર્મ વચ્ચેના સંગઠાઓ પાડે છે ત્યારે ધર્મશુદ્ધિનું કામ મોળું પડે જ છે. ધર્મ સુધારક જો આત્મશુદ્ધિને અર્થે પોતાના સમાજના દોષો બોધી વતાવે તો શત્રુ આગળ સુધાડા પડીયું એ બીકે લેવાઓનો અવાજ ગૂંગળાવી નાખવામાં આવે છે. મિત્ર ધર્મો લોકો એક બીજાના શત્રુ નથી, પણ શાચા શત્રુ તો અધર્મો એટલે કે ધર્મવિરોધી લોકો જ છે. એ વાત ખતતને સમજાવવી જોઈએ.

એ વાત આપણે સ્પષ્ટ જાણવી જોઈએ કે આજના સામાજિક જીવન માટે દરેક માણસને વધા ધર્મોનું જ્ઞાન—ઝોંધુંવનું પણ સમજાવપૂર્વક મેળવેલું જ્ઞાન—અત્યાવશ્યક છે; દરેક ધર્મની માન્યતાઓ શી છે, એનું સમાજસાસ્ત્ર શું છે, એને જીવનસિદ્ધિ કેટલી મળી છે અને કલી ઢમે મળી છે, એનું જ્ઞાન દરેક સંસ્કારી માણસને હોવું જોઈએ.

હું મારું પોતાનું સાચવી નેસીશ, બીજા સાથે મારો સંબંધ શો, એમ કહે પોસાશે નહિ. વધાનું સમજીશ, વધાને મારું સમજાવીશ, વધાનું સહન કરીશ, વધાને સહન કરીશ, અને વધા સાથે ઓતપ્રોત થકીશ, એ જ ધર્મનો હવે યુગધર્મ છે. વધાને એક બીજાનો પાસો લાગવાનો છે અને છતાં દરેક પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય પણ જાળવવાનો છે.

હવે એક અત્યંત મહત્ત્વની વાત આપણે પ્રચલિત કરવી રહી—અત્યાર સુધી આપણે માનતા આવ્યા છીએ કે, દરેકને માટે એનો ધર્મ સારો. વધા જ ધર્મો સારા છે, માટે કોલી પોતાનો ધર્મ છોડે નહિ અને બીજાના ધર્મને વખોડે નહિ. આટલે સુધી આ વાત સારી જ છે. પણ આટલાથી હવે આપણું પતે એમ નથી. સ્વધર્મનું સત્ર હવે એકાન્તી જણાય છે. સર્વ ધર્મો સાથે પરિચય કેળવી એમને ઓળખી એ વ્યવસ્થામાં દેખાઓ આવતા મારા સ્વ-ધર્મનું પાલન કરીશ, એ જ આજનો પૂર્ણ ધર્મ છે. સર્વ ધર્મોના અધ્યયન પછી જ સ્વધર્મનું રહસ્ય પૂર્ણપણે સમજાશે અને એમ કરીને જ વધા સાથે આપણે સુલેહસંપત્તી રહી શકીયું.

શ્રી. શંકરાચાર્યે એ તત્ત્વ ઓળખેલું હતું. એમણે જોયું કે હિંદુસ્તાનમાં અસંખ્ય દેવદેવીઓ પૂજાય છે. અહીંના લોકોની કદાચ ગણતરી થઈ શકે પણ દેવોની ન થઈ શકે, એટલે એમણે પાંચ દેવોને મુખ્ય કદમ્બી વાકીના વધાને એના જ અવતારો બનાવી દીધા. મહાદેવ, વિષ્ણુ, ગણપતિ, દેવો અને સૂર્ય એ પાંચ દેવોને હિંદુ ધર્મના પ્રધાન દેવો તરીકે રજુ કર્યા અને કહ્યું કે આમાંથી જે દેવ તમારા ઈષ્ટ હોય તેની જ પૂજા કરો, પણ એની આસપાસ વાકીના ચારને રાખવા જ જોઈએ અને એમની સાથે જ ઈષ્ટદેવની પૂજા થઈ શકે. પૂજા જ્યારે થાય ત્યારે પંચાયતનની જ ધાય આમ કરીને એમણે વધા દેવો માટેનો મક્તો વચ્ચેનો જગડો શમાવી દીધો. વધા જ ધર્મો સારા, વધા પ્રત્યે સદ્ભાવ હોવો જોઈએ, વધાની સુપાસના આપણે સમજી લઈએ, એમાં અમુક અંશે ભાગ પણ લઈએ, પણ વળગી રહીએ પોતાના ધર્મને જ. જ્યાં વધા જ ધર્મો સાચા છે ત્યાં ધર્માન્તરને અવકાશ જ ક્યાં રહે? વધા જ સાચા અને વધા જ અમુક અંશે એકાન્તી અને અપૂર્ણ એ વાત સ્વાદ્વાદ અને સમર્થગી ન્યાય સમજનારા જૈનોએ તરત ઓળખવી જોઈએ. સર્વ ધર્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે જ સ્વધર્મનું રહસ્ય સમજાય. ખરું જોતાં જેટલા ધર્મો છે તેટલી જીવન-પદ્ધતિઓ છે. એ વધી પદ્ધતિઓએ જીવનનું દર્શન માણસને થવું જોઈએ. એટલે જ વધા ધર્મની જરૂર છે. કહેવાય છે કે રામકૃષ્ણ પરમહંસે જુદે જુદે વખતે એ વધા ધર્મોની સાધના જીવી જોઈ અને તેઓ એ જ નિર્ણય અુપર આવ્યા કે એ વધા રસ્તાઓ એક જ પ્રાપ્ત્ય તરફ લઈ જાય છે. આ સાક્ષાત્કાર માટે બૌદ્ધિક અર્દિસા એટલે સ્વાદ્વાદ અને તપની જરૂર છે.

(યુરોપના ક્ષેત્ર લોકો અહિંસાને પૂજે છે. પણ સંયમ અને સ્વાદ્વાદ અુપર એમણે માર નથી મૂક્યો, તેઓ સંપત્તિના અુપાસક થયા એટલે આત્માને મૂકી ગયા.) આત્મા અુપર વિશ્વાસ એ ધર્મ માનવો પાયો છે. જેઓ આત્મામાં નથી માનતા તેમને ગીતાએ આસુરી સંપત્તિવાળા કહ્યા છે, એટલે ખરું જોતાં દૈવી સંપત્તિવાળા અને આસુરી સંપત્તિવાળા એવા બે જ વિભાગ માણસજાતમાં પડી શકે છે અને એ બે વચ્ચે માંડવાળ ન જ થઈ શકે; દરેક માણસના હૃદયમાં ઓછેવત્તે દૈવી અને આસુરી વૃત્તિઓ હોય છે, એટલે એ બે વચ્ચે સનાતન જગડો ચાલે જ છે. એ યુદ્ધમાં જો આપણે જીતી શક્યા તો સમાજમાં ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો જગડો એની મેળે શમી જશે. દરેક હૃદયમાં જ્યારે દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ વચ્ચે જગડો ચાલે છે ત્યારે અનેકવાર પરવશ થએલી દૈવી વૃત્તિ બહારથી મદદની આશા રાખે છે, એમાં યો જ અીશ્વરશરણની વૃત્તિ જન્મી છે. સર્વ ધર્માન્તર પસ્તિયજ્ય એમ જ્યારે મગવાને કહ્યું ત્યારે આર્યધર્મ, બિરત્રામ, બૌદ્ધ કે જૈનધર્મ, શીખ કે ખ્રીસ્તિ ધર્મ, એવા ધર્મો મગવાનની નજર આગળ ન હતી, જ્ઞાનમક્તિ, કર્મ અને સુપાસના એ માર્ગમંદનો પણ એમણે અિશારો કર્યો નહોતો પણ દેશધર્મ અને કુલધર્મ, જાતિધર્મ અને વંશધર્મ, ગુણધર્મ અને શરીરધર્મ, કલાધર્મ અને સાપદધર્મ, એવા એવા તે વખતે વર્ચાતા સંકુચિત અને એકાંગી ધર્મનો વિચાર કરી મગવાને કહ્યું કે આ વધા ધર્મો છોડી દે, પૂરેપૂરા છોડી દે અને એક આત્મતત્ત્વને શરણુ જા! ત્યાં સ્વધર્મ અને સર્વધર્મનું રહસ્ય ખુલ્લું થશે અને રસ્તો જણશે.

અનુરાધા

['વિધાપતિ' ચિત્રપટનું એક વિષયવિમર્શન]

સુન્દરમ

[અનુક્રમ]

વાસંતી કુંજમાં ઘેલી ટહૂકે કોકિલા અને
લીલા કુંજર છોડોમાં મોગરો કો હસી રહે,
તને તેમ ટહૂકંતી, કુંદ શાં સ્મિત વેરતી,
નિહાળી ક્ષાગને ટાણે લોકને પંથ લહેરતી.

અનુરાધે ! સુણી રાધા, અનુરાધા સુણી નથી,
અનુરાધા લહી આંખે, રાધાને ના લહી હૃદય.
કૃષ્ણને શોધતી, હૈયે રાધતી સાધતી, કળે
ળળે કે પામતી, આછી કલ્પના પ્રેમમૂર્તિની
આપી તે, અનુરાધા ઓ ! રાધાથી લેશ જનતું.

રાધાથી લેશતું ઓછી, ઓછી રાધાની પ્રીતથી,
રાધાની પ્રીતથી કાચી, નાચી કાચી ય તું ગર્ધ.
પણ એ વિણ ના આરો આજના લોકને રહ્યો,
સારયે એ કૃષ્ણ-રાધાનો યુગ જાણે વહ્યો ગયો.

તે ટાણે . આહનારું તે આહનાર મનુષ્યથી
રહી ના શકતું ભિન્ન, રહેતું ભિન્ન ના હતું.
તે લોકો જાણતાં 'તાં કે, જેહને ઉર સ્નેહ તું
તે જીવં કેમ રે હોય, પર કે કેમ પારકું ?
સ્નેહના હક્કની પાસે જીવન સૌ હક્ક જાણ છે,
જાણતાં ગોપ ને ગોપી જાણતાં પતિપત્નીઓ.
અને એ આહનારાં ત્યાં ચિંતવા ના વિરામતાં
પ્રેમ આ પાપ કે પુણ્ય, દંભ કે દોષ કે કથું ?
તેમણે કૃષ્ણને આહી સહિના શ્યામ મેલને
સ્નેહની યમુનામાંહે યોગ્યા ઘોળ્યા ણધા હતા.

રાધા ને કૃષ્ણનાં ભક્તો-ભજનોમાં ભમેત તું
સ્નેહતું શીઘ્રું સંગીત સુણતી ને સુણાવતી,
હસતી મુગ્ધ ભાવે ને ક્રૂરતી હરિણી, સમી,
રાધાના સ્નેહની સ્યામચ્છાયા શું જૂ પડે ફરી.

પણ એ સ્નેહની ગાથા રાધાના વિષ્ણુ અન્યના
નસીબે ના લખી ગાવી ચઢાવી કે જોવી માણવી.
તું ય રે અનુરાધા, કાં અધૂરી આમ રે રહી,
રાધાની સ્નેહકેડીએ સૃષ્ટિને કાં ન લે ગઈ?

રાબ ને રાણી ને પેલો કવિ એ ત્રણ સેરમાં
ફૂલની સેર શું ચોથી વણાતી તું લસી રહી,
અનેરી સુરભિથી કે રહેકી ગૈ વંધ્ય લોકમાં.
અને એ આરનો શૂંચ્યો કલાપસ્નેહ સૃષ્ટિને
જરાયે ના રુચ્યો, જેને રુચે પ્રેમ વિના બધું.

રાધાના સ્નેહથી આખી સૃષ્ટિસ્નેહે ભરાઈ'તી,
સૃષ્ટિનાં ઝેરથી કાયા રાણીની ત્યાં ભરાઈ ગૈ.
આ તે શું ન્યાય કે નીતિ, કોપ કે આંધળો કહું ?
જાણતી હો, તને તો એ પ્રશ્ન હું પૂછતો રહું.
રાણીનો સ્નેહ, રાબનો સ્નેહ, ને સ્નેહ મિત્રનો
ત્રણે તે નિરખ્યા બેસી ત્રણેનાં ઉરતીર્થ પે.
તો કાં તે નીર ફોળાવા દીધાં એ નિર્મળાં છતાં ?
કાં ભીરુ લોકની ભીતિ જીતવા દીધી જાણીને ?
અરે એ ત્રણનાં હૈયાં કેમ ના છલકી ઊઠ્યાં,
અને ત્રેલોકચના મેલો ધોઈને જીતી ના ગયાં ?
એ હૈયાં સ્નેહનાં તીર્થો, પદ્મલો કે હથેળી શાં,
સમાજે ગંડૂ ખાંધેલી નીતિની હાથણીતણાં
પગની હેઠળે જેઓ છંદાઈ છિન્ન થૈ ગયાં ?
પ્રભુનાં ભજનો એ ને એ આરાધન ઇશનાં,
અધૂરાં જ્યાં લગી તેઓ જીતી ના સૃષ્ટિને શક્યાં.
આજે એ દૈત્યની સામે દીનતા ધારી જીવતાં
અનેકો સમ એ ત્રણે જીવી-મૂરી મરી ગયાં.

એ ત્રણે ઉરથી કાં ના ઈર્ષ્યાઓ માનવી ઉરે
વસેલી વશ ના થૈ ના, કવિતા એ કવિતણી
લોકોને કૃષ્ણને સ્થાને કૌટિલ્યે કાં લઈ ગઈ ?
ને એ મૂઢતમા રાણી કવિ ને પ્રભુમૂર્તિને
એક બે શક્તી બેઈ, તો પછી કોણ દ્રોહના
કારણે પી લીધું એણે આંધળી સૃષ્ટિએ દીધા
વિષને ?

ગાપડો રાજા પત્નીનો સ્નેહ ભાળીને
કેમ રે ઉરભાંગેલો બન્યો, કાં સ્વસ્થ સંયમે
પોતાનો-પત્નીનો સ્નેહ વહેવા ના દીધ વિભુના
ચરણે ?

ગાન ગાતો તે કવિ મૂઢ કશે વધો
પ્રેમમાં પાપની વ્યાખ્યા, રૂઢિમૂઢ સમાજની
આંધળી એક રીતિને અચલા શાશ્વતા ગણી ?
કૃષ્ણ રાધા તણી ગાથા ગપ્પાં જેવી મને ગણી
મૂઢ એ મૂર્ખતાગાણું બાણે આપું ગયો લવી.
તું ઘેરા ઉરથી, ખીલ્યા કુન્દ શા સ્મિતથી સદા
પાણીમાં પોયણી જેવી સ્પર્શતી તો ય સ્પર્શથી
હર ને હર ભીલીને શંખને કૂંકતી રહો.

બાણતી તું હતી શું કે કવિની કોચલી કથા
હતી તે પોલી લોકોને સામે તીર્થ લઈ જવા
અસમર્થ જ ? કે બાણે ? તારાં ચે હાસ્ય દ્રઢણાં
કદી કે સમજતાં ના, તું ય કે સમજ્યા વિના
ઘડીમાં અહીંથી ત્યાં ને તહીંથી ઘડીમાં અહીં
અહીં શી કૂદતી રૂઢતી મૂઢ દોષહીણી છતાં.

શક્યાં ના જેહ છતી રે ભેદી વ્યૂહો સમાજના
પ્રેમના પથનો રસ્તો ખોલી જે ના જરી શક્યાં,
માત્ર વેવસ્યનો વેલો પોષી જે પ્રાણુથી ગયાં,
એ ત્રણેમાં તને નોખી તારવી લેશ હું શકું.

હસી તું કુન્દ શું મીઠું પિક શું ટહૂકી ગઈ,
તારા એ ભાલની બિન્દી નજરે છે વસી ગઈ.
કેશમાં કમળો ગૂંથી વદને સ્મિતતને ભરી
રાધા બે, અનુરાધા ! એ ! તું રે હોત બની, સખી !
તો તને કૃષ્ણની ખોટ આજે ચે પડતે નહિ.

લેખક બનવાની કેટલીક તરકીબો

[મણુકો નીચે અને ચોથો]

રમણુલાલ છોટાલાલ મહેતા

[અંતઃકથા ચાલુ]

૩

એ તો થઈ કવિ થવાની વાત. હવે લેખક, નવલકથા-નવલિકાલેખક થવાના કીમિયા. એ નાટકને માટે પણ ખપ લાગશે.

એને માટે ખાસ મોટામાં મોટી વસ્તુ તો યાદ રાખવાની કે તમારી વાર્તાઓ સામાજિક જ હોવી જોઈએ. એના કારણરૂપ એટલું તો કહી જ શકાય કે તમારી વાર્તા સમાજ વાંચવાની છે. હા, તમે પોતે એકલા વાચીને એસી રહેવાના હો, તો તો વાત જ કરવાની રહેતી નથી, પરંતુ તમે તો માસિકમાં છાપાવશો અને સમાજ આગળ ધરશો. એટલે વાર્તાની વસ્તુ તો સામાજિક જ હોવી જોઈએ, નહિ તો સમાજ તેને વાંચશે નહિ, અને પોતે સુધરતા પહેલાં સમાજને સુધારવાનો તમે જે વિચાર રાખ્યો હોય તો સમાજ સુધરશે પણ નહિ. આજનું સામાજિક અને રાજકીય વાતાવરણ જોઈને—નિહાળીને—અવલોકીને—વિલોકીને—(આ જાતની શૈલી મને પણ સહજ છે, એથી મારાં કોઈ અત્યંત વખાણ ન કરે તો સાફ !). વાર્તા લખાવી જોઈએ. અને એ બહુ જ સહેલું છે. હાલતાં ને ચાલતાં તમને વાર્તાની વસ્તુ તો મળશે. સામાજિક અને રાજકીય વાતાવરણ ‘મુંગઈસમાચાર’ કે ‘જન્મભૂમિ’ દરરોજ વાંચવાથી ધણી સારી રીતે, ધણી સારી રીતે એટલે કે મૂળ કરતાં વધુ રસદાયક નીવડે એ રીતે, જાણી શકાશે.... વિજયરાય અને મુનશી વચ્ચે ચનાર કુસ્તી વિશે એક જોષીની આગાહી, પ્રેમ કરતી બે કુમારિકાઓમાંથી કોને ચહાવી અને કોને પરણવી એની જગજૂની વિમાસણમાં કોઈ મૂર્ખાએ મારા અપરિણિત મિત્રની સલાહ લીધા મૂક્યા વિના કરેલો આપઘાત, કોલેજથી પાછા ફરતાં કો ‘દેવી’ને કોઈક કોલેજિયને બીતાં બીતાં આપેલી ચિઠ્ઠી—જેમાં દેવી તેને પ્રેમ ન સ્વીકારે તો આપેલી આપઘાતની ખોટી ધમકી, હિંદુત્વચાંદના અજ્યાસી જેવા લાગતા એક લાઈએ બીજાની પત્નીને પોતાની માનીને જરા મરકરી કરી તેથી હાઈકોર્ટ સુધી ચાલેલો કેસ, કોઈક બહાદુર બાળાએ શરીરે મારા જેવાને લગાવેલો તમાચો, વગેરે; તેમ જ શાક સમારવાનો મોટો અપ્પુ કોઈ અહિંસાવાદીએ રાખ્યો તેથી હથિયાર પ્રતિબંધના કાયદાને લઈને તેને થયેલી પાંચ વર્ષની સખત કેદ અને મૈત્રીચોકડાં રવડી જાય એટલો જ કંડ; પરમદયાળુ શ્રી વાઈસરોયની રાજનીતિ—મનુષ્યની એલાદ ધણી સુધરી ગઈ હોવાથી આપવાની એલાદ સુધારવા અંગેની, વગેરે વગેરે દરરોજ આવતી વિવિધ પ્રકારની ખબરો. પરથી સાચી વસ્તુરિથિતો ખ્યાલ આવી જશે. વર્તમાનપત્રનો કોઈપણ એક અંક, વીસપચીસ વાર્તાઓની વસ્તુ પૂરી પાડી શકે એમાં સમજણ ન પડે એવું કશું નથી.

વાતલેખન માટે બીજી મુખ્ય વસ્તુ એ યાદ રાખવાની કે નવલકથા, જિંદગીના ઘણા પ્રસંગો પોતાનામાં સમાવતી હોવાથી અને તેથી તેનું દળ-બળ હમેશાં વધારે હોવાની પરિસ્થિતિ હોવાના કારણે, તેમાં દરરોજ બનતા નાનામોટા બધા જ બનાવો આવવા જોઈએ; અને નવલકથામાં પ્રસંગ થોડા જ આવવા જોઈએ, તેમજ સાધારણ રીતે ત્રીસપાંચત્રીસ પાનાંમાં લખાઈ જવી જોઈએ એવું સ્પષ્ટ બંધન હોવાથી એમાં દરરોજ બનતા એકબે જ બનાવો મૂકવા જોઈએ. વળી વાર્તામાં ચમત્કાર તો આવવો જ જોઈએ. આ વાર્તાના ચમત્કારમાં અને કોઈ બાવાના કે ઋષિના ચમત્કારમાં તાત્ત્વિક ભેદ બહુ ઓછો છે, અથવા તો નથી. એ 'ચમત્કાર' બતાવનારા માણસો પણ મોટે ભાગે—થી. ૨. વ. દેસાઈની નવલકથાઓ પરથી કહું તો—બાવાઓ કે એ પ્રકારના જ પુરુષો હોય છે. આ ચમત્કારિક પુરુષોનું સર્જન કરવું ચમત્કાર વિનાનું, બહુ મહેનું છે, કારણ કે એ લોકો ભક્તભક્ત મનુષ્યોને પણ થાપ આપે એવા ઇશ્વરીઓ હોય છે; બ્રિટિશ સરકારને પણ હાથ ન લાગે એવી ગુફાઓમાં રહેતા હોય છે; અથવા તો તેને વિષે કોઈપણ ડિટેઈલ કરતાં વધુ જાણતા હોય છે. મુંગલ, કાંકે, કે કૌટિલ્યભગવાન જેવા મુત્સદ્દી અદ્ભુત પાત્રો લાવવા હોય તો એમાં જરા પણ મુશ્કેલી પડે એમ નથી. એ પાત્રો એના લેખકની માફક બધું જ જાણતા હોય છે, અથવા તો આખી વાર્તાની વસ્તુસંકલ્પના લેખકે તેના મુત્સદ્દી પાત્રને પહેલેથી જ દહીં દીધી હોય છે. સ્ત્રીપુરુષની કેટલીક અંગત વાતો—કે જે વાતો થતી વેળા લેખક બીજા બધા પાત્રોને ઘણી વખત કાઢી મૂકે છે, પણ પોતે તો ત્યાં એકેએક સખ્ત સાંભળવા અદશ્ય રૂપે હરહમેશ ઊભો રહે છે (What a complex)—થી આજે પણ ભયંકર ગણાય એવાં કાવતરાં પણ સંઘોસાથ જાણુનો હોય છે. અને વાર્તામાં આવતા કાવતરાની ગૂંચ ઉકેલવામાં આડકતરી રીતે આગળ પડતો ભાગ લે છે તે પણ લેખક જ! અગમ્યતા કે ગૂઢતા એવી વાર્તાઓનું મુખ્ય લક્ષણ હોય છે. મુનશી લખે છે તેવી વાર્તાઓ લખવી તો તદ્દન સહેલી વાત છે.^૧

૧ "તદન સહેલી વાત છે" તો તું કેમ નથી લખતો? " મુનશી જરૂર પૂછશે.

કેટલાક વ્યવસાયોને લીધે, રાજકીય સ્થિતિને લીધે, અને મુખ્યત્વે સાહિત્યની સ્થિતિને કારણે હું એવી વાર્તાઓ લખું એવી પરિસ્થિતિમાં નથી.

વળી બીજું પણ એક કારણ શોધું તો જડે એમ છે. જીવનમાં આજે ઓએને આટલું બધું સ્થાન અપાય છે, સ્ત્રી વગર જીવન જ નડાડું લેખાય છે (અને એ હું ઘણી તીવ્રતાથી માનું છું!) તો પછી વાર્તામાં પણ સ્ત્રીપાત્ર મૂકવે જ પડે, કારણ કે "સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે." આ પ્રકારના સિદ્ધાંતમાં હું માનતો હોવાથી વાર્તાઓ લખવી એ મારા પ્રેમના સિદ્ધાંતની તદ્દન વિરુદ્ધમાં પડે છે. શ્રી નરોત્તમભાઈ પટેલના મંતવ્યોનાં હું અક્ષરસઃ મળતો થાઉં છું: 'નવલકથાકાર પણ માનસિક રીતે પોતાની નવલકથાની નાયિકા સાથે એકતાર હોય છે.' બીજી કોઈ પણ નાયિકા જોડે એકતાર થાઉં તે માત્રી પત્નીને જરા પણ ગમે એમ નથી. અને મારા 'પરમપ્રેમ પરમલક્ષ્મી'ના મહાસિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ તે વસ્તુ છે. હવેથી કોઈ દિવસ વાર્તા લખવાનો વિચાર પણ નથી કરવાનો. ફૅવાચકની વાત વાચક જાણે, કારણ કે ઘણી વાર્તાઓ લખી ઘણી નાયિકાઓ જોડે એકતાર થઈ એ રીતે એને અનેકપત્નીક (Polygamist) યદું ગમે છે કે નહિ તે મને ખબર નથી. † તે ઉપરાંત એ જ લેખકમાં આગળ લખ્યા મુજબ 'લેખક પોતે નાયિકાનાયિકાના સંવાદમાં એકતાર હોય છે અને બીજાને પણ એ રસનું પાન કરાવે છે.' નહિ કે ભાઈ! નહિ; જુદી જુદી નાયિકા જોડે એકતાર થઈ મારે ખોટું રસ્તું નહીં, અને 'એ રસનું પાન' કરાવી બીજાને ખોટું રસ્તું ચડાવવા પણ નથી!

† 'કૌમુદી' નો '૩૬નો દિવાળી અંક: જ્ઞતીયજ્ઞતિનું' સામ્રાજ્ય.

તમે ધારો ત્યારે વાર્તામાં ચમત્કાર લાવવાને તમારા પાત્રનું તમે ખૂન કરી શકો અને દિવ્ય ઔપધિથી કે દેવીપ્રસાદથી તમે એને એની પ્રિયા કે કોઈ બીજીને મળવા જીવતા કરી શકો. કોઈ મહાત્મા પાસે પરમાત્મા, બ્રહ્મ, અગમનિગમ વગેરે અ-લૌકિક 'વાતો' કરાવી મુખ્ય પાત્રનો જીવનપલટો સહેજમાં સાધી શકો. તમને પોતાને જીવંત સૃષ્ટિમાં ઘણી લોટરીઓ ભરી હોવા છતાં એક પણ પાત્રી ન હોય તો તેના અસંતોષના અવિર્ભાવસ્વરૂપે વાર્તાના કાષ્ઠિણ્ય યોગ્યઅયોગ્ય પાત્રને લાખદોહલોખ રૂપિયા સહેજે અપાવી શકો. વસ્તુતઃ એટલું જ કહેવાનું કે ચમત્કાર તમારે કાષ્ઠિણ્ય પ્રકારે લાવવાનો. ચમત્કાર એટલે આપધાત જ એમ તમારે સમજવાનું નથી. કેટલાક લેખકો આપધાત કરે છે,—ના, પોતાના પાત્રો પાસે આપધાત કરાવડાવે છે તેમાં અનૌચિત્ય રહેલું છે એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે. આપધાત એ જિંદગીમાં ચમત્કાર મનાતો હોવાથી એ વસ્તુ વારંવાર મુકાતી હશે. પણ મને એ આપધાત કરવાકરાવવાનું ગમતું નથી. અને તમને પણ, તમે કે રસમુંદરી પાછળ ગાંડા ન થયા હો તો, તે ગમતું નહિ જ હોય એમ ધારું છું. પોતાને ન ગમતી વસ્તુ, પોતે જોના તરફ સમભાવ દર્શાવી ન શકે તેવી વસ્તુ, વાર્તામાં મૂકવાથી બધાં પાત્રો ટેનિસનનાં *Lotos Eaters* જેવાં લાગશે અને વાર્તા બીજીને તો શું પણ પોતાને પણ નહિ ગમે!

પાત્રો હમેશાં જીવન લાગવાં બેઠાં એ એવું તો તમે ઘણું ઠેકાણે વાંચ્યું હશે. માટે મારી તમને સલાહ છે કે મોટે ભાગે જીવતાં પાત્રો જ નહિવા ફેરફાર કરી મૂકવાં. આપણી આસપાસ બનતા બનાવોમાંથી કંઈ ને કંઈ બોળતા રહેવાની પદ્ધતિ એને માટે ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે. વીર અને કરુણ એ બે મુખ્ય રસ કહેવાય છે. એને અનુકૂળ પ્રસંગો રોજ બને છે એવી મારી માન્યતા છે. લેખકે પ્રસંગના અવાહમાં દોરવાઈ ન જતાં નટરથ રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો બેઠાં એ એમ —'લોચકો' કહી ગયા છે. એ તટસ્થતા કેમ સાધી શકાય એવો તને પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે, મનુજ ? તો સાંભળ; ના, વાંચ:

કોઈક ઠેકાણે અથડો ચતો હોય તો તે અથડામાં 'ધ્રુવર ન્યાયી છે' એમ માની જરા પણ ભાગ ન લેતાં કાગળપેન્સિલ લઈને બેસી જતું અને જે બોલાતું મકાતું હોય તે બધું લખી લેવું. તે માટે, અલબત્ત શોર્ટહેન્ડ શીખી લેવું પડશે ભાઈ! એ તો જરા મહેનત તો કરવી જ પડે ને? આપણામાં સાહિત્યની 'પ્રતિ-ભા' તો પુષ્કળ હોય પણ તેને બહાર ખેંચી કાઢવાને મહેનત ન કરીએ તે કંઈ ચાલે? એમ ને એમ વાર્તાકાર બનાય છે? વળી આ પદ્ધતિ તો નાટક લખવો હશે ત્યારે તો ઘણી જ મંદદૃષ્ટ થઈ પડશે. 'This world's a stage' એટલે 'stage'ને લગતાં લખાણો માટે 'world'માંથી જ બધું મળશે. મારું આ અનુમાન પૂર્વ અને પશ્ચિમના બધા વિદ્વાનોએ કંઈ કાળથી—મારા જન્મ અગાઉથી—કબૂલ રાખ્યું છે!

પરંતુ ફક્ત વીરરસને માટે જ ઉપરનું કથન સાચું છે એમ નથી. કરુણને માટે પણ એટલું જ સાચું છે.....ધારો કે તમે કોલેજિયને કોલેજથી પાછા ફરતાં તમારા સ્વભાવના માત્ર સહજ દર્શનરૂપે આગળ ચાલતી કોઈ સહાધ્યાયિનીની જરા મરકરી કરી. તેથી તમને બે કોઈ—તેનો ભાઈ કે એ વિદ્યાર્થિનીનું પોતા પ્રત્યે જ્વાન ખેંચવા માગતો કોઈ વિદ્યાર્થી—મારે—(અવનીર્ણ ઉપલતિ) મારે લગાવે નિજ હસ્તથી કે, રે! —તો ગાંધીજીના અનુગામી તમારાથી સામો પડકાર તો થાય જ નહિ. સત્ત્વ પ્રત્યે પણ પ્રેમથી જોવામાં હું માનું છું,

ગાંધીજી પણ માને છે. એવે વખતે સામે માણસ કઈ રીતિપદ્ધતિઓથી મારે છે, ક્યા વિષય ભાષે તેની જિહ્વાએ, ચક્ષુએ, હસ્તે ને પાદે રફુરે છે, તથા તેનું પ્રાગટ્ય કેટલા જટિલ સ્વરૂપે યાય છે તે શાંતિથી જોવા કરવું. એથી લોકો તમને 'અ-સાધારણ માનવી', 'ગાંધીજી માણસ' માનશે એ વાત ઉપયોગની છે છતાં અહીં તેની ચર્ચા અરથાને છે. જ્યારે તમારી વાર્તામાં તમારે કોઈ કોઈ મનુષ્યનું ચિત્ર આપવું હોય ત્યારે આ સ્વાતુલ્ય અત્યંત ઉપ-યોગમાં આવશે. સ્વાતુલ્યમાં જ હું અને ગાંધીજી તેમજ અન્ય મહાન નેતાઓ માનીએ છીએ.

અને એથી મોટામાં મોટા લાભ વાસ્તવિકતા સધાશે એવો છે. આજે વાસ્તવિકતા કે સ્વાભાવિકતા પર પુષ્કળ ભાર મુકાય છે. તેથી તમે પણ તેને સારી પેઠે સમજી લો એ જરૂરનું છે. બધું કલ્પનાગમ્ય નહિ જોઈએ. જીવનનું સચોટ નિરૂપણ જ જોઈએ. હું એ માનું છું, વાસ્તવિકતાવાદ તમારે કેટલે દરજ્જે અપનાવવાનો છે, તે, આપણા યુગસાથી 'સાહિત્યમાં' તે વાટે કેટલી પ્રગતિ કરી છે એનું એક જ દર્શાવ લેવાથી ખબર પડી જશે. 'કૌમુદી'ના 'કદના દિવાળી અંકમાં' પ્રસિદ્ધ યયેશ શ્રી. ચંદ્રવદનકૃત નાટિકા 'લગનગાળો' જુઓ. માણસ પરણ્યા પછી (અહીં સરતબંધી થયા પછી) શું શું કરે છે, તેનું આશ્ચર્યજનક દર્શન એમાં યાય છે:

મદસીનાથ: ".....તારી મરજી વિરુદ્ધ એકે વાર તને લેટયો નથી. તને પૂછ્યા વિના એકે વાર તને જીવન કઈ નથી, હાથ પકડયો નથી, છાતી સરખી ચાંપી નથી."

કદાચ કર્તાનું દૃષ્ટિબિન્દુ 'ખડતલ પૃથ્વીની તેવી જ ખડતલ ખાખતને તેટલી જ ખડતલતાથી નિરૂપવાનું' હશે, છતાં આજનાં કોઈપણ પ્રકારનાં લગનનાં અંતિમ ધ્યેયનું હજી આમાં પૂરેપૂરું દર્શન નથી થતું તે ચંદ્રવદનભાઈએ કેમ બાટી રહેવા દીધું હશે તે મને સમજાતું નથી! કે પછી એમાં જ ગર્ભિત રાખ્યું છે? ના, ના, ગર્ભિત તો નહિ જ રાખ્યું હોય કારણ કે એમ તો ઉપરનું બધું જ ગર્ભિત રાખી શકાત!

એ વાંચીને મારા ભાઈએ કહ્યું: "આમાં સુરચિંતનનો દોષ છે. જીન્સી તત્ત્વનો દોષ મેઘાણી પર મુકાય છે તે જો મેઘાણી હોય તો તો ચંદ્રવદન પર એ દોષનું આરોપણ વધુ સહેલાઈથી થઈ શકે એમ મને લાગે છે. પૂર્વ ભાગમાં જે કટાક્ષ અભિપ્રેત છે તેનાથી વધારે બોલી સુરચિંતન કરી, કશું વધારે ફલિત થતું નથી. એથી ચોખ્ખું છીછરાપણું લાગે છે. વળી ફાર્સને જોડી રીતે કરુણાંત બનાવી દેવામાં પણ મિ. ચંદ્રવદને ભૂલ—" ભાઈએ વાંપરેલા 'અભિપ્રેત' શબ્દ પરથી મને ખાતરી થઈ ગઈ કે સાહિત્યજગતમાં પણ પ્રેતો છે, જે લોકોને ગભરાવી મૂકે છે! એમના એ ટાઢીશીળી જેવા ભાવણ દરમિયાન હું લગનગાળામાંની ન્યુડિસ્ટ ચળવળનો જ વિચાર કરતો હતો, એટલે મેં ભાઈને વચમાંથી જ અટકાવીને કહ્યું: "આજે જીવનમાં ક્યાં માણસ મંચમ રાખે છે, કે તમે શૈલી-સંવર્ધનની વાર્તા કરો છો? આજે માનવીજીવનમાં જે ભાવો, અનુભાવો, શ્રંગારાદિ રસો વગેરે અનુભવાય છે, તેનું યથાર્થ દર્શન ચંદ્રવદનભાઈએ કરાવ્યું છે. આધુનિક જીવનમાં આજે જે આવી રહ્યું છે, તેનું સચોટ દર્શન એમાંથી યાય છે. અહીં ક્યાંએ બિમો બિમો હું તો અત્યારે નિશીથોત્યાને 'ઉચ્ચારું છું કે સુખ મનીષા તો એવી છે, કે..." મારા મિત્ર મિ. એસ્કરલાલ વચ્ચે જ બોલી બેઠ્યા: "અથવા છોટાલાલસુત! તારું આ 'ખમા' અને

‘નિશિત-નિશિથેત્ય’-હાય ! મારી તો જીજ્ઞાસુ કચડાઈ ગઈ...હે’, પણ એટલે શું ? સમજણ પડે, મનુષ્યને સમજણ પડે-એવું તો જરા બોલ !” પછી અમે બીજી વાત પર-આજના કેટલાક લેખકોના સંસ્કૃત શબ્દોના અસંસ્કૃત મોહ પર-ચર્ચા કરી હતી.

પરંતુ સંકુચિત દષ્ટિવાળા ચોખલિયાવેડા કરતા મારા ભાઈ ખોટા છે; આ લેખનો લેખક ખરો છે; ચંદ્રવદનભાઈ ખરા છે.

‘દર્શાત ઘણું લાંબું’ ચર્ચા ગયું પણ ઉપરની વાતથી પ્રચલિત વાસ્તવિકતાવાદનો ખરો ખ્યાલ આવી જશે તેમાં મને શંકા નથી, એટલે તે વિષે વધારે લખવું ઠીક નથી.

વાર્તાકાર તરીકે લોકપ્રિય થવા માટે પ્રેમલગ્ન, વિધવાલગ્ન, વર્ણોત્તરલગ્ન, ગણિકા-લગ્ન વગેરેની વાર્તામાં ગૂંથણી કરવી જ નોંધશે કે જેથી સાધારણ વાચકને કંઈ નહિ તો હવે વાર્તામાં તો નોંધજો તેવું મળે જ. અને આ કારણને લીધે પણ, વાચક જીવતી દુનિયામાં જે કરવા માગે છે પરંતુ બીજા હરીફોને લીધે કે સંભોગવશાત નથી કરી શકતો તે વાર્તામાં વાંચી અનુભવી શકે તે માટે સામાજિક નવલકથા જ લખવી કે જેના સમ-કાલીન સાહિત્યમાં પ્રેમ સિવાય બીજું કંઈ આવતું જ નથી,—ને કે તેવું પણ કારણ આજે સમાજમાં ‘પ્રેમ કરવા’ સિવાય કોઈને બીજો Business-ધંધો જડતો નથી તે છે.

આ વાત ચર્ચા નવલકથા અને નવલિકાલેખનની. એ જડીબુટ્ટીથી તમે બેત્રણ મહિને એકાદમે ચોપડીઓ તો સહેલાઈથી બહાર પાડી શકો એ ચોપડીઓ, એમાંનાં ઘણાં ચિત્રોને લીધે, બજારમાં પુષ્કળ ખપશે તેમાં શંકા નથી. તેને છપાવવાના પૈસા-બની શકે ત્યાં સુધી-તમારે ખર્ચવાના નથી. ચોપડીઓ કોઈ શેડને અર્પણ કરી (જેમાં તમે ‘જેમજો મને અમૂલ્ય સહાય કરી છે’ એમ જ લખવાના છે.) શેડને પૈસે ચોપડીઓ છપાવી શકો છો અને એ રીતે વળી શેડના પૈસાનો શેડના પોતાના કરતાં સાપેક્ષદષ્ટિથી વધારે સારો ઉપયોગ કરી શકો છો. સમાજવાદ પણ એમ જ કહે છે. કોઈ પણ રીતે મૂડીવાદનો નાશ થવો જ નોંધજો એ પંડિત જવાહરલાલે પુકારીપુકારીને હાનરવાર કહ્યું છે. મૂડીવાદનો નાશ કરવામાં તમે પણ નવલકથાઓ લખી, શેડને તે અર્પણ કરી, શેડના પૈસા એ રીતે પડાવી લેવાય તો પડાવી લઈ સહાયજૂત થાય એમ ઇચ્છું છું.

૪

કવિ, નવલકથાકાર અને નવલિકાકાર તો તમે આટલેથી થઈ જ જશો. પરંતુ હું બાણું છું કે તમને એટલાથી સંતોષ થાય એમ નથી; તમારે તો નિબંધકાર પણ ગણાવું છે. મારી ના નથી, પણ તમારા બચાને માટે કહેવું નોંધજો કે આજે લોકોને એવાં ટાપકાં ગમતાં નથી. તમે કદાચ ત્રણે ચડશે: ‘ના, તમારે નિબંધકાર પણ ગણાવું જ છે. સાહિત્યની એ દિશા શું કરવા બાકી રાખું ?’ ઠીક ! મારી પાસે બીજો કોઈ ઈલાજ નથી. પ્રિય શિષ્યને શિક્ષક મનેકમને શીખવે જ છૂટેલો.

નિબંધલેખનમાં દરેકજાના અનુભવો ખાસ ખપ લાગે એમ છે. હું પોતે ગાઈડ્ઝ વગર કદી પાસા (કે નાપાસ) થયો નથી અને ખાસ કરીને સાહિત્ય સરખા ગણિતના વિષયમાં તો ગ્રંથમાં જ દરેક દાખલાઓનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે. થોડાંક વર્ષ પહેલાના મારા એક અનુભવનું મારે અહીં દર્શાવ આપવું ધટે છે; નહિ તો પછી તમને સગજજી નહિ પડે:

“ સવારે: હું પોતે મહાકવિત્રી, કેટલાંક કારણોસર બહાર ગાતો નથી, પરંતુ ગાઉં તો પડિત ઓમકારનાથને પણ ‘બચર પડી બપ’ એટલો શક્તિશાળી સંગીતકાર વગેરે ધણું ધણું હોવા છતાં પણ, મને એક મિત્રે ‘રમણુંદ’ ને બદલે ‘રમણા’ કહીને બોલાવ્યો, અને તે મેં ન સાંભળતાં ‘રમણિયા’ કહીને બોલાવ્યો. આથી ‘વિવેક’ પર મારે નિબંધ લખવો જ નોઈએ એવો વિચાર મનમાં રુક્યો.”

“ બપોરે: છેક બાર વાગે ટપાલી આવ્યો, ને મારા નામની ટહેલ નાખી મને જમતાં જમતાં ઉઠાડ્યો.....મારા પર આવતા કાગળોમાં આજરુધી મારા નામની આગળ Mr. કે શ્રી., કોઈકવાર નામની પાછળ Esq., ને કોઈકવાર બી. એ. પાસ થયેલા એક ભાઈ તરફથી આગળ Mr. ને પાછળ Esq. એમ લખાતું આવ્યું છે, છતાં મારું અપમાન કરી કોઈએ આજના પત્રમાં ક્યું જ લખ્યું ન હતું . . . . જમ્યા પછી પાંચ મિનિટ પણ જોધ આવ્યાને ન થઈ હશે ત્યાં તો કેટલાક કૂતરાઓએ ભેગા મળી લસવા માંડ્યું અને મને બંધવા જ ન દીધું !

“ ‘વિવેક’ પર નિબંધ લખવાને કારાં પાનાંની એક બીડી નોટ પાકા દોરાથી હાથે સીવી તૈયાર કરી.

“ સાંજે : મને અપરિચિત અને ન્યાતીલા એક ભાઈ મારે ત્યાં આવ્યા. પિતાશ્રીની પાસે મારાથી મોટા મારા બીજા બે ભાઈઓના જન્મશ્લોકની માગણી કરી, પગાર પૂછ્યો, ‘દમણાં શું કરે છે?’ અને ‘લવિષ્યમાં શું કરવા ધારે છે?’ વગેરે સવાલો પૂછી જવાબ લઈ ગયા; તેમજ ‘ન્યાતમાં છોકરીઓની બહુ અજાત છે’ એ વિષય પર અતિહિપદેશાત્મક નિબંધ લખી શકાય એટલી વિચારસામગ્રી આપી ગયા. પણ, પરંતુ, ન પૂછ્યું મારું અભિધાન, ન પૂછ્યો મારો પગાર—નથી મળતો તે જુદી વાત છે—ન માગ્યા મારા જન્મશ્લોક—પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાની એક લાયકાત તે બી. એ. મેં પસાર કરી હોવા છતાં; મારું નામ મેગલાઈટમાં ખાસ શોભે એવું હોવા છતાં; મારા જન્મશ્લોક તે માણસને જરા પણ સુસ્કેલી વિના દેખાય એ રીતે મેં મારા હાથમાં જ રાખેલા હોવા છતાં; ‘ન્યાતમાં છોકરાઓની પણ ઘણી અજાત છે’ એમ મારા પિતાશ્રીએ એ ભાઈને વારંવાર સંભળાવી છતાં!—

“ મોડી સાંજે ફરવા જતાં બાગમાં એક ઝોળખીતી (=મારે ત્યાં મારી બહેનને મળવા આવતી) સ્વરૂપવાન છોકરી મળી. મેં એની હાજરી સ્વીકારી રિમત કર્યું, પ્રત્યુત્તરમાં તેણે મેં ફરવી દીધું—‘ચંદ! એવી તો બહુ આવી ગઈ. એવી તો કઈકને ખિસ્સામાં રાખીને ફરું છું!’—એવો ભાવ વાળ ઉછળીને મેં પણ મોઢે લાવી દીધો.—તે તો હવે ફીક, પણ ત્યાં જ, મારા દેખતાં જ, મારી જ ઝોળખીતી એક કન્યકાસહ, મારા જ એક મિત્રે પોણા કલાક સુધી કાણુ જાણે કઈ વાતો કર્યાં કરી અને પછી હસીને છટા પડ્યા!

“ ‘વિવેક’ પર નિબંધ લખવા માટે મેં મુદ્દાઓ એકઠા કરી પેલા બે જણને દેખાવ એ રીતે આગળ આવી દાંત બીડી આંગળી પર નેરથી ગણવા માંડ્યા.

“ રાત્રે: ફરી આવીને આરામ લેવા જરા પચારીમાં પડ્યો કે તરત જ સામે ઘેરથી ‘જગ રે જગ સુતારા’ની રેકડ મને જ સંભળાવવા શરૂ થઈ.....જાએ શાકમાં મીઠું વધારે નાખી દીધું.....ટાઢી રાટલી મારે ખાવી પડી.....પિતાજીએ ‘દમિતલમાં બેસવું જ

પડશે અને પાસ થવું જ પડશે' એમ મોટે ઘોરથી પડોશીની જીવાન છોકરી પણ સાંભળી શકે એ રીતે કહ્યું.....વરસાદ આવી ગયો ને બહાર સુકાવા નખેલું ખમીસ લીંબી ગયો.

“ ‘વિવેક’ પર નિર્બંધ લખવાને એકેએક મુદ્દાઓ મળી ગયા હોવાથી વાળું કરીને ટર્મિનલનું વાંચવાનું માંડી વાળી મેં નિર્બંધ લખવા માંડ્યો. ”

એક જ દિવસના અનુભવથી ‘વિવેક’ પર હું પચાસ પાનાંનો નિર્બંધ લખી શક્યો હતો. અહિંસા, દયા, દાન, સેવા વગેરે વિષયો પર એ જ પ્રકારના અનુભવોથી તમે નિર્બંધ લખવા પ્રેરાશો; અને દાખલાદલીલ સહિત તમે જરૂર લખી શકશો. નિર્બંધમાં જ નિર્બંધ વિષે વધારે લખવું ઉચિત નથી, પણ એક મહાસત્ય લાખું છે તેનું ઉચ્ચારણ કરવું યોગ્ય ધારું છું: લોકો જે જે ન કરતા હોય અથવા તે થઈ શકે એમ ન હોય તે તે વસ્તુ જ લોકોએ કરવી જોઈએ એવો તમારા નિર્બંધોનો મુખ્ય ધ્વનિ હોવો જોઈએ.

આશુ]

વર્ષાનું આગમન

પ્રજ્ઞારામ ન. રાવળ

[પૃથ્વી]

તને મનગમત આવી ઋતુ, આવી વર્ષા, સખે !
છીલ્યાં સરવડાં કંઈ વરસતી પધારી, સખે !
પ્રસન્ન વસુધાતણું સુખ નવામણુ ધોવાયલું,
પીળાં પરણ, નગ્ન વૃક્ષ, મરુભોમ, એ સૌ ગચ્છું.

ધીમાં લલિત પાદપદ્મ ધરતી વનશ્રી થ તે
પધારી વરવાની પૂંઠળ; ઠરું કશું જાડુ, કે
સમુદ્વલસિત સર્વ, સ્તાનવદના ધરા જે મટી,
મયૂરગણ યાકતા ન જયકાર એનો રટી.

અમી જગ સમસ્ત જી પર કવહીંથી વર્ષા રહ્યું,
ઉચ્ચાં તૃણ કુંભાં, લીલું લીલું બધે છવાઈ ગયું.
રહેલ સહુ ભૂમિગર્ભ મહિ ગૂઢ દેવો, થયા
ખુલા, અગમ હાથથી અહિ તહીં જ વેરાયલા.

છદ્યાં સર, તળાવ યોવન નદીતણાં, ગાજતાં:
સુદેન્દ્રની ચડી સવારી નભમાંહિ ડંકા થતા.

સમાજવાદ*

મૂળ લેખક : સિયો ટોલ્સ્ટોય

અનુવાદક : જગન્નાથ દેસાઈ

તમે સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો સંબંધી મારા અભિપ્રાયો માગો છો. વર્તમાન સમાજરચનાનું આર્થિક દૃષ્ટિએ કેવું ઘડતર થતું જોઈએ, અથવા તો મારા ખ્યાલ પ્રમાણે ભાવિ સમાજરચના કેવી હશે તેનું નિર્દેશન કરવાની તમારી સૂચના છે. તમારી આ ઇચ્છા પૂરી પાડવા હું કેવળ અશક્ત છું.

પહેલાં તો સમાજવાદીઓ અને તેના પ્રણેતાઓ લોકોના આર્થિક જીવનનું નિયમન કરનારા કાનૂનો બનાવવાનો દાવો કરે છે, તેવો દાવો હું કરતો નથી. કેમકે વર્તમાન સમાજરચનાનું ઉત્તમોત્તમ ભાવિ રૂપાંતર કેવું હોયું જોઈએ, અને કયા નિયમો અનુસાર એ રૂપાંતર થાય છે, તે હું જાણતો નથી; અને હું માનું છું કે કોઈ પણ તે જાણી શકે નહિ. સેન્ટ સાયમનથી માંડીને કાર્લ માર્ક્સ, એન્ગેલ્સ, બર્નેટીન અને બીજા સમાજવાદી સુધારકો સમાજની આર્થિક ધોરણે નવરચના કરવાની જે હિમાયત આગ્રહપૂર્વક કરી રહ્યા છે, તેવી કોઈ ઉત્તમોત્તમ નવરચનાની કલ્પના હું કદાચ કરી શકું તો પણ તેઓ પ્રયાસ કરવો મને ગમતો નથી. કેમકે મારી દૃઢ પ્રતીતિ છે કે દરેક વ્યક્તિના ભાવિ સંજોગોની અગાઉથી નિર્ણાયક આપ્ત્યા કરવી અથવા તો આગળથી તેનું અવગાહન કરવું એ જોમ અશક્ય છે, તેમ માનવસમાજનું આર્થિક ઘડતર કેવું હશે, અથવા તો આર્થિક ધોરણે થયેલી સમાજરચનાનું સ્વરૂપ કેવું હશે એ કહેવું પણ અશક્ય છે. પરિણામે આ બધા મનસ્વી અને કલ્પિત નિયમો, અને તે નિયમોને આધારે જુદા જુદા માણસોએ કરેલા સમાજરચનાના ખ્યાલો માનવજાતના હિતમાં કશી પણ વૃદ્ધિ કરતા નથી. એટલું જ નહિ, પણ જીવડું આ જ્ઞાનામાં લોકો આર્થિક, સામાજિક અને બીજા પ્રકારની જે અંધાધૂંધીથી ખીડાય છે, તેનાં મુખ્ય કારણોમાંનું એક કારણ બને છે.

* ટોલ્સ્ટોય ઈ. સ. ૧૯૧૦ના નવેમ્બરની ૭મી તારીખે અવસાન પામ્યા હતા. 'સમાજવાદ' ઉપરનો તેમનો આ લેખ ૨૭મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૦માં લખાયેલો છે. 'Milde Proudly' નામના એક બોલીશિયન પત્રના તંત્રીની વિનંતિથી ટોલ્સ્ટોયે આ લેખ લખ્યો હતો. ટોલ્સ્ટોયની છેલ્લી અવસ્થા કૌટુંબિક અધકારને કારણે ઘણી વિષાદમય બની હતી. ચિરંજીવી જેવા તેમના સ્વભાવને નિભાવી લેવા તેમના પત્ની અને બાળકો તૈયાર નહોતાં. આવી વિષાદમય માનસિક અવસ્થામાં તેમણે આ લેખ લખ્યો હોવાથી તેઓ આ વિષયને તેમના સ્વભાવ અને પદ્ધતિ પ્રમાણે ખીલતી રાક્યા ન હોય તે સ્વાભાવિક જ છે. તેમણે રમૂ કરેલ લખાણો વધુ વિશદ અને તે માટે તેમને હાથે લખાયેલી બે કાવ્યો મોકલ્યા પણ ઉમેરવામાં આવી છે. અલગત ટોલ્સ્ટોય આ લેખને સંજોગોનુસાર વધુ વિસ્તૃત બનાવી રાક્યા નથી, છતાં સત્યતા શોધકોને તેમનું આટલું લખાણ પણ ઘણું વિચારપ્રેરક નીવડશે. સંભવ છે કે આગ્રહી સમાજવાદીઓને ટોલ્સ્ટોયનું કેટલુંક કથન કદાચ ન પણ ગમે. પણ ઋષિઓનાં આર્પવચનો કાઢીને પુરી કરવા નથી લખાતાં, અનુવાદક

આકાશી મહો, પ્રાણીઓ, તેમજ વનસ્પતિના છોડોના નિરીક્ષણ, અવલોકન અને તર્કશક્તિથી તેમનાં ઉત્પત્તિ, લય, વૃદ્ધિ અને ગતિના નિયમો તારવી શકાય. જડ-પદાર્થોના નિયમો પણ તારવી શકાય. પરંતુ માણસજાતના માત્ર બાહ્યજીવનના નિરીક્ષણ અને અવલોકન ઉપરથી તારવેલા નિયમો મનુષ્ય પોતાના જીવનને તેમજ બીજાઓનાં જીવનને લાગુ પાડી શકતો નથી. કેમકે ઇન્દ્રિયશક્તિ અને સ્વતંત્ર શુદ્ધિ એ બીજા પદાર્થો અને પ્રાણીઓમાં નથી, જ્યારે મનુષ્યમાં એ સવિશેષ સંપત્તિ છે. જેમ ગતિધર્મ વગરના જડ પદાર્થો, અગર તો શેષાઓના નિરીક્ષણ ઉપરથી તારવેલા નિયમોનું ધોરણ ગતિ, લાગણી અને સ્વયંવૃત્તિ ધરાવતા જનવર્ગને લાગુ પાડી શકાય નહિ, તેવી રીતે શુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયશક્તિથી પ્રેરિત થયેલા માનવજીવનને જડ પદાર્થો અથવા તો જનવર-જગતને લગતા નિયમો લાગુ પાડી શકાય નહિ, અને માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરનારા નિયમો માનવજીવનના માર્ગદર્શક બની શકે નહિ; અને છતાં બે આ નિયમોને આધારે કોઈ માનવજીવનનું ભવિત્ય અથવા તો ભાવિ સમાજરચના નક્કી કરવા આજે તો તેમાં માત્ર તેની કલ્પના કરતાં વધુ તારતમ્ય હોઈ શકે નહિ.

હા, એટલું સાચું છે કે મનુષ્ય ધારે તો જનવરની ભૂમિકા ઉપર જઈ શકે છે, ધણી વાર જાય છે, અને ત્યારે તેને પ્રાણીજગતના અને કદાચ જડજગતના નિયમો પણ લાગુ પાડી શકાય. પણ મનુષ્ય તેના સામાન્ય આવિષ્કારમાં પોતાની સ્વતંત્ર ઇન્દ્રિયશક્તિ અને શુદ્ધિ (જે દુનિયામાં મનુષ્ય સિવાય બીજા કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થમાં નથી) દુનિયાની બધી પ્રાણીસૃષ્ટિ અને જડ વસ્તુઓથી અનેતબે જ તરી આવે છે. તેથી માનવજીવન તેના સર્વ વિભાગોમાં (કૌટુંબિક, સામાજિક, રાજકીય, આંતરરાષ્ટ્રીય અને આર્થિક) આ બધા કરતાં અત્યંત નિયમને આધારે ઘડાવું જોઈએ. માત્ર બાહ્ય નિરીક્ષણ ઉપરથી ઘડાવેલા સાધારણ નિયમો અનુસાર રાજકીય રચના અથવા તો આર્થિક રચના કરવાની માફસે, એન્જિનિયરિંગ, બર્નરડીન કે બીજા વાદ્યપરંપરા વિદ્વાનો જે ધોષણ કરી રહ્યા છે, તેનાથી આ કાનૂન તદ્દન નિરાળો જ હશે. આ કાનૂન તો જગતના સર્વ મનુષ્યોને લાગુ પડે તેવો સાર્વભૌમ નિયમ હશે.

ઘણા પ્રાચીન કાળથી આ સાર્વભૌમ કાનૂનની અગર તો સર્વમાન્ય અને સર્વસાધારણ નિયમની શુદ્ધ, લાત્સ, સોફિસ્ટિક, ઈશુખિસ્ટ, માર્ક્સ એરેલિયસ, એપીક્ટેટસ, રૂસો, કાન્ટ, ઈમર્સન, કેનીગ અને બીજા મહાન આધ્યાત્મિક અને નૈતિક ચિંતકોએ અનેકવાર ધોષણ કરી છે. આ મહાન નૈતિક કાનૂનમાં માનવજીવનની સર્વ દિશાઓ—સર્વ અંગો—કૌટુંબિક, સામાજિક, રાજકીય, આંતરરાષ્ટ્રીય અને સાથોસાથ આર્થિક—વ્યક્ત કરવાનું માર્ગસૂચન થાય છે. પણ આ નૈતિક કાનૂન, બધા રાજદારીઓ, સમાજવાદીઓ અને બીજા વાદ્યપ્રણેતાના વાદો કરતાં અત્યંત રીતે ઘડાયો છે. પહેલો તફાવત આ છે કે સમાજરચના માટે સમાજ-વાદીઓ અને સામ્યવાદીઓના સિદ્ધાંતો અને સિદ્ધાંતો તેમજ તેના આધારે નક્કી થયેલા બાહ્ય નિયમો જુદા જુદા વર્ગો માટે જુદા પ્રકારના છે; એટલું જ નહિ પણ પરસ્પર વિરોધી પણ છે. જ્યારે નૈતિક કાનૂન તો જગતની ઊગતી સર્વ પ્રજાઓ માટે—સર્વ દેશ માટે—સર્વ કાળ માટે—સમાજના બધા વર્ગો માટે, મુખ્યપણે એક જ છે. દાખલા તરીકે, બધા ધર્મપ્રણેતાઓનો એક ઉપદેશ છે કે, પોતાના પ્રત્યે જે વર્તણૂક ન ગમે તે વર્તણૂક કોઈએ બીજા પ્રત્યે આચરવો

નહિ. જગતની સર્વ પ્રજાઓ આ આદેશને માન્ય કરે છે. બન્ને વચ્ચે બીજો મહત્વનો ફેરફાર એ છે કે બધા સમાજવાદી તેમજ સામ્યવાદી અચારકો માનવજાતનું ભાવિ કેવું સ્વરૂપ લેશે તે તેમની દૃઢી બુદ્ધિ અને અદ્ય દષ્ટિથી આગળથી નક્કી કરે છે, અને પછી આ નક્કી કરેલા સ્વરૂપ પ્રમાણે સમાજરચના થવી જોઈએ એમ તેઓ લોકો પાસે માગણી કરે છે; જ્યારે નૈતિક કાયદો માનવજીવનના ભાવિનું કોઈ સ્વરૂપ આગળથી નહિ કરતાં માત્ર એટલું જ કહે છે કે લોકોએ આ સાર્વભૌમ કાનૂનનો ભંગ ન કરવો. રાજકીય અને સમાજવાદી સિદ્ધાંતો જે માનવકલ્યાણ સાધવાની વૃથા બચાઈ હાકે છે, તે માનવકલ્યાણ આ કાનૂનને જીવનના દરેક ક્ષેત્ર અને કાર્યમાં લાગુ પાડવાથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે.

આ સમજવા માટે એક દાખલો ઠીક પડશે. ધારો કે એક રસ્તો બાંધવા માટે જમીન ખોદવાનું કામ મજૂરોની બે ટોળીઓને સોંપવામાં આવ્યું છે. અને તેમને તે માટે જરૂરી સાધનો અને સૂચનાઓ પણ આપવામાં આવી છે, અને કામનો હેતુ સમજાવ્યા વગર તેમને રસ્તાની સપાટી ભરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ઉજાંછળા મનની, મિનગ્જ અને ત્વરિત નિર્ણયવાળી એક ટોળી વિચારે છે કે આવી રીતે રસ્તા ખોદીને શું? આ રસ્તો શા માટે છે? આ સપાટી સરખી શા માટે કરવી? આપણને આપેલી સૂચનાઓ બધી અચોક્કસ, હવાઈ અને અસ્પષ્ટ છે. માટે તેઓ પોતાના કામનું ચોક્કસ ધ્યેય અને હેતુ નક્કી કરવા વિચારે છે. તેઓ એમ વિચારે છે કે અહીં આમ નકામી સપાટી પૂર્વે જવી તેના કરતાં કોળીજના ક્યારા વાવીએ તો વધુ ઉપયોગી થાય. ત્યારે એ ટોળીના બીજા એમ વિચારે છે કે આ રસ્તાને વધુ ખોદીશું તો સોનું અને હીરા મળવા સંભવ છે. ત્યારે ત્રીજા વળી એમ વિચારે છે કે આ બધા કરતાં એક તળાવ કે કૂવો ખોદીએ તો વધુ ઉપયોગી થાય. આમ બધા અલગ અલગ વિચારણાઓ પ્રમાણે કામ કરવા લાગે છે. તેમને માલિકે સોંપેલું કામ નહિ કરતાં બીજું કામ કરવા જતાં તેઓ અસ્પષ્ટ એક બીજાના માર્ગમાં અંતરાય રૂપ થાય છે, આપસઆપસમાં અધડા કરે છે અને પરિણામે તેમના હિતાયે સોંપેલું કામ તો તેઓ નથી કરતા એટલું જ નહિ, પણ તેમના અનિવાર્ય અધડાઓમાં તેઓ પોતાની જિંદગી બરબાદ કરે છે. સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય બાબ સ્વરૂપને આગળથી નક્કી કરી તેની પાછળ પોતાનું જીવન ખર્ચનારા માણસો આ ટોળી જેવા છે. જ્યારે નૈતિક કાનૂનને વશ વર્તનારા માણસો માલિકની સર્વ સૂચનાઓ અનુસાર વર્તે છે, કેમકે તેમને ખાતરી છે કે સરજનહારની ઇચ્છાને વશ વર્તવામાં તેમનું સર્વપ્રકારે કલ્યાણ જ છે.

માનવજીવન અતિ ક્ષણજીવી છે. ખબર નથી તેનો ક્યારે અંત આવે? આ દૂંક જીવન દરમિયાન દરેક માનવીના હૈયામાં તેના આત્મામાં જે નૈતિક કાનૂન વસી રહ્યો છે, જે નૈતિક કાનૂનને જગતના સર્વ ધર્મોએ બાંધ્યો છે, તે કાનૂન અનુસાર વર્તવા કરતાં વધુ સરળ અને સ્વાભાવિક બીજું શું હોઈ શકે? પણ આજે માનવી આ પરસ્પર વિરોધી સિદ્ધાંતોથી દોરવાઈ ગય છે. નૈતિક કાનૂનનો ભંગ કરીને સિદ્ધ થાય એવી સમાજરચના અને જીવનરચના માટે અહોરાત્ર રચ્યો રહે છે. પોતે ઉત્તમ માનેલી કલ્પિત સમાજરચનાને સિદ્ધ કરવા અથવા ટેકા આપવા માટે નૈતિક કાનૂનનો ભંગ કરવાની ટેવ ધણી પ્રાચીન

વખતથી ચાલી આવે છે. ઘણા તેને અનિવાર્ય માનીને સ્વીકારી લે છે. આપખુદ કે ઉદાર મતવાદી સરકારો, સામ્યવાદીઓ તેમજ જુદી જુદી કક્ષાના સમાજવાદીઓ-આ બધાઓ આ જ વસ્તુનો પ્રચાર કરે છે અને પોતે આવરી રહ્યા છે.

આ બધું શા માટે ? આની પાછળ એક મહાભ્રમ રહેલો છે. લોકો એમ માને છે કે પોતાને કીક લાગે તેવી રીતે બીજાઓના જીવનવ્યવહાર ગોઠવવાનો તેમને હક્ક છે. પોતે જોમ જીવે છે, તેમજ બીજાઓ જીવે તે માટે બળજબરી અથવા તો હિંસા પણ વાપરવાનો તેમને હક્ક છે એમ મનાય છે. આ ભ્રમથી દોરવાઈને આ વહેમને વશ થઈને તેઓ પોતાના કાર્યમાં હેતુનું આરોપણ કરે છે. આ હેતુને સરકાર રાષ્ટ્રપ્રેમ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ અથવા તો સાસન વગરની સરકાર એમાં નાગો આપે છે. પોતાનું ખરું ભવિષ્ય સિદ્ધ કરવાને બદલે અને સર્વ કલ્યાણની ભાવના સિદ્ધ કરવાને બદલે તેઓ બીજાઓના જીવનવ્યવહારનું નિયમન કરવામાં પોતાની બંધી શક્તિ અને જીવન સર્વસ્વ ખર્ચે છે. આનું પરિણામ એક જ આવે છે-બીજાનું હોર્મ જ ન શકે-કે તેઓ આ કસિપત કલ્યાણને કદી સિદ્ધ નથી કરી શક્તા એટલું જ નહિ, પણ પોતાના અંત જીવનમાં પણ વધુ નીચા ને નીચા ઊતરતા જાય છે. બધાં યુદ્ધો, ફાંસીઓ, બળાઓ, શ્રમજીવીઓનું શોષણ અને બીજા બધા સામાજિક અનર્થોનું મૂળ સર્વોચ્ચ આ વહેમમાં જ રહેલું છે,

આવા વહેમો હું એક જ દાખલો ટાંકું. સમાજવાદી સિદ્ધાંત એમ માગે છે કે શ્રમજીવી જનતાને તેમની મહેનતનું ફળ મળવું જોઈએ. પણ આ શ્રમજીવી જનતા પાસેથી તેમની મહેનતનાં ફળો કેણુ ફેંટવી લે છે ? મૂડીવાદીઓ. અને કામદારો પાસેથી તેમની મહેનતનાં ફળો કેના જોરે મૂડીવાદીઓ ફેંટવી લે છે ? રાજસત્તાના બળથી. એટલે કે પોલીસ અને લશ્કરના બળે મૂડીવાદીઓ શ્રમજીવી જનતા ઉપર શાસન ચલાવી રહ્યા છે, તેમને દબાવી રહ્યા છે. પણ આ લશ્કર અને પોલીસ આ કામદાર વર્ગનું જ બનેલું છે કે જેનું મૂડીવાદીઓ અહોનિશ શોષણ કરી રહ્યા છે ! તો શા માટે લશ્કર અને પોલીસના માણસો પોતાના જ વર્ગના માણસોનું દમન કરવામાં હથિયાર જનતા હશે ? પોતાના જ ભાંડુઓ જેવા શ્રમજીવીઓની મહેનતનું ફળ તેઓ શા માટે ફેંટવી લેતા હશે ? કારણ કે તેઓ જામમાં રહે છે. તેઓ ફાસલાય છે. હવે આ જામ અને ફાસલામણીનું છેદન કરતા માટે સમાજવાદી સિદ્ધાંત શું શીખવે છે ? કામદારોના લાભ માટે જુદી જુદી જનતાનાં યુનિયનો-મંડળોની સ્થાપના કરવાની તેઓ ભલામણ કરે છે. સહકાર, હડતાલો અને સમાજવાદી સિદ્ધાંતનો પ્રચાર વગેરે સાધનોનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે. પણ જે ભ્રમિત માન્યતા હેઠળ પ્રજાનો એક વર્ગ બીજા વર્ગને છેતરવાનું આવશ્યક માને છે, અને બીજો વર્ગ તેને તાબે થવાનું જરૂરી માને છે તેનો નાશ તેઓ કરી શકે છે ! એક માણસ બીજા માણસને અથવા તો એક વર્ગ બીજા વર્ગને છેતરે નહિ એ તેઓ શીખવે છે ? જુલમટને શરણે નહિ થવાનું તેઓ શીખવે છે ? બીજાના દુઃખોને તાબે થઈને હિંસાનો અને બળજબરીનો ઉપયોગ કરતા પોલીસ અને લશ્કરને તેઓ કશું શીખવી શક્યા છે ?

ધારો કે કેટલાંક સમાજવાદી મંડળો અગર સામ્યવાદી મંડળોના પ્રણેતાઓ સત્તા ઉપર છે, અને તેમના ચબ્દો અને કાવત્રા અનુસાર, મૂડીવાદીઓ અને મિલકતદારોને વર્તવાની

તેઓ ફરજ પાડી શકે તેમ છે. હવે સંગઠન કર્તાઓ અને જેમનું સંગઠન કરવાનું છે તેઓ સામાજિક રચનાના ઉત્તમ પ્રકાર બાબત કદી સંપૂર્ણપણે એકમત થયા નહોતા, યદ્ય શકતા નથી, અને ભવિષ્યમાં યદ્ય શકવાના નથી. અને જો આ પ્રમાણે સમજૂતી અગર એકમતિ નહિ હોય તો અત્યારે ચાલે છે તેમ એક વર્ગને બીજા વર્ગ સામે હિંસા વાપરવાની જરૂર પડવાની. પ્રજાનો અમુક ભાગ પ્રજાના બીજા ભાગને પોતાને અત્યુદ્ધ બતાવવા માટે બળ વાપરવાનો. સત્તાધીશો હુકમ કરે ત્યારે લોકોએ સામસામા હિંસા કરવી એવો ભ્રમ જે લોકોમાં પ્રચલિત છે, તેને વધુ પોષવામાં આવે તો જ આ હિંસા શક્ય અને હિંસાખોરોની દૃષ્ટિએ સફળ બને.

સત્તાધીશોએ સત્તા ઉપર રહેવા માટે પ્રજાને છેતરપિંડીઓથી ફાસલાવવી પડે છે, અને ધાતકી ઉપાયોથી ડરાવેલી પણ પડે છે. તેમને કેદખાનાંઓ પણ જોઈ શકે જરૂર પડે છે. તેમને પોલીસ અને લશ્કર પણ જોઈ શકે કે જે તેમના એક હુકમના આધારે ગમે તેટલા માણસોની કતલ કરવા પણ તૈયાર હોય. હવે જે રાજ્ય, પછી તે સમાજવાદી હો કે શાહીવાદી હો, તેના અસ્તિત્વ માટે આ બધાંની આવશ્યકતા હોય તે પ્રજાનું કંથ્યાણ કરી શકે એવી આશા આપણે કેમ રાખી શકીએ ?

લોકો પોતાની અંદર આપસઆપસમાં હિંસા વાપરતા બંધ થાય તે માટે આ ભ્રમનું છેદન કેવી રીતે થાય તે આપણે વિચારીએ. આનો એક જ ઉપાય છે. જીવનના એક સાર્વભૌમ કાયદા હેઠળ સર્વ પ્રજાનું યુનિયન. આ સંઘટ્ટિતના પરિણામે સામાજિક રચના પણ સ્વપાઈ શકશે. આવો કાયદો છે કે જેને સમજવાથી વર્તમાન અનિષ્ટનું મૂળ કારણ રહે થશે. આપસ આપસમાં હિંસા વાપરવાની લોકોની બ્રાન્તિ નાશ પામશે. અને તેથી પરિણામે મૂડીવાદીઓ કામદારોની મહેનતનું ફળ ખૂટવી શકશે નહિ. શ્રમજીવીઓને તેમના શ્રમનાં ફળોથી વંચિત રાખી શકાશે નહિ. કેમકે લોકો હુકમને આંધીન થઈને બીજાની હિંસા કરવા તૈયાર થશે નહિ. પોતાને ન ગમે તે બીજા પ્રત્યે ન કરવાનો જે મહાન નૈતિક કાયદો છે, તેનું આચરણ કરવાથી લોકોના જીવનમાં નવી ધર્મનિષ્ઠા પ્રગટશે, નવો પુણ્યભાગ્ય પ્રગટશે. માણસ બીજા માણસ સામે હિંસા વાપરવાનું અગર તો હિંસામાં ભાગ લેવાનું સંસ્તર બંધ કરશે તેની સાથોસાથ જ અન્યાયી સમાજરચનાનું મુખ્ય સાધન દમન છે તે નષ્ટ થશે.

પણ કોઈ એમ દલીલ કરે કે “હા, જો બધા લોકો હિંસાનો ત્યાગ કરે તો જ એ શક્ય છે. એક માણસ કર ભરવાની ના પાડે અગર તો લશ્કરમાં ભરતી થવાની ના પાડે તો તેથી શું ફરક પડે ?” પણ આ દલીલ કરનાર બુદ્ધી ગમ છે કે નૈતિક કાયદાને માનનાર માણસ પોતાને કાયદો કે ગેરકાયદો થાય છે એવી ગણતરી કરીને કાંઈ નથી કરતો. કોઈ અર્થ સાધવો છે, અગર કોઈ ધારણા બર લાવવી છે એવા વિચારથી તે કર ભરવાની ના પાડે છે અગર તો લશ્કરમાં જોડાવાની ના પાડે છે એમ નથી. પણ પોતાને માટે બીજી રીતે વર્તવું એ અગ્રભવ માને છે. ધર્માચરણનું તેનું જ્ઞાન તેને બીજી રીતે વર્તતાં અટકાવે છે. ધાર્મિક અગર નૈતિક કાયદા ઉપરથી જે તારણ નીકળે છે તેનો સ્વીકાર ન કરવાથી માનવ-જીવન પશુજીવનની સપાટીએ ઊતરે છે એમ તે સમજે છે. પશુજીવન અને માનવજીવનમાં જે મહત્વનો ફેર છે તે માનવીનું ધર્મચરણ છે, સાર્વભૌમ નૈતિક કાયદાની તેની પિછાન છે.

હિંસામાં લાગ લેવાની ના પાડનારની સંખ્યા ઘટલી છે તે બહુ અગત્યનું નથી, પણ તેઓ કયા કારણસર કેને ખાતર ના પાડે છે, તે અગત્યનું છે. આથી નૈતિક કાયદામાં શ્રદ્ધા રાખીને હિંસા કરવાની ના પાડનાર એક માણસ તેને જ્ઞેષ્ઠમાં પૂરનાર કે ફાંસીએ ચડાવનાર લાખો માણસો કરતાં વધુ બળવાન છે. અને તેનું પગલું હજારો મુસોલ પરિપક્વ, પાર્લામેન્ટનાં ભાષણો, સમાજવાદ અને સત્યનું આવરણ કરનારા ખીઝ બધા વાદપુરાણો કરતાં વધુ મહત્ત્વનું અને વધુ ક્ષણાયી છે, વધુ પરિણામકારી છે.

સરકારો અને મૂડીવાદીઓ આ સત્યને સારી રીતે જાણે છે. લોકોની ભ્રાન્તિ અને હિંસા ઉપર નબી રહેલી તેમની સત્તા આ નૈતિક કાયદાના આવરણ સામે ટકતી નથી એ પણ તેઓ જાણે છે. આત્મરક્ષણની સાહજિક વૃત્તિથી તેઓ આ બધું જાણે છે, તેથી સર્વ સ્થળે—ગ્રામપાનમાં પણ—આ સાદા સત્યનું વિવરણ કરનારાં પુસ્તકો સામે પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે છે. અને જેઓ પોતાના જીવનમાં અને આવરણમાં આ નૈતિક કાયદાને આવરે છે તેમને જ્ઞેષ્ઠમાં પૂરવામાં આવે છે.

બધી સરકારો અને મૂડીવાદીઓને સમાજવાદનો નહિ પણ આ જાતના ધર્મવૃત્તિનો ડર વધુ લાગે છે. ઊંચડું સમાજવાદ, ધારાસભાઓ અને પરિપક્વ વગેરે સરકારો અને મૂડીવાદને મદદ કરે છે. આ બધા વાદો અને સંસ્થાઓ વાણી અને શબ્દજાળોની પરંપરાથી અનિષ્ટના સાચા મૂળને આવરી દે છે. અને સમાજવાદીઓ જે અનિષ્ટ સામે મૂકવા મથે છે, તે જ અનિષ્ટને લોકો આ બધા ગૂંચવાડાભર્યા વાદવિવાદોથી જોઈ શકતા નથી.

ખરેખર, કહેવાતી ખ્રિસ્તી દુનિયા વહેમો ઉપર જ જીવે છે, અને વહેમોમાં જ રચી પચી રહે છે. આ વહેમો અનેક જાનના છે. ધર્મોના વહેમો, પાદરીઓના વહેમો, રાજ્યના વહેમો, પિતાનના વહેમો, ખીઝ લોકોના જીવનને ગોઠવવાના વહેમો, કથાના વહેમો, પ્રગતિના વહેમો, દેશવાદીના વહેમો, સમાજવાદના વહેમો—આમ અનેક વહેમોની પરંપરામાં લોકો જીવે છે અને મરે છે. પણ ખીઝું શું ચાપ ? ત્યાં શ્રદ્ધા નથી ત્યાં વહેમ જ હોય. અને આપણે જોઈએ છીએ કે શ્રદ્ધાનો તો કેવળ અભાવ જ છે. ધર્મના રૂઢ વહેમો અને પ્રજાસિક્ષાઓ કરતાં ધર્મ વધુ મદાન છે એ સત્ય લોકોને સમજતું નથી. ત્યારે કહેવાતા ધર્મો અગર પંથો માનવજીવનની શ્રેષ્ઠ ગતિથી ત શકે ત્યારે લોકોએ પોતાના જીવનઘડતરના પાયા તરીકે નવા અને તકર ધાર્મિક સિદ્ધાંતો લેવા જોઈએ. પણ કમનસીબે આપણી ખ્રિસ્તી દુનિયામાં કંઈક એવું બન્યું છે કે લોકો પાસેથી તેની દુર્દશા ટંકાઈ જાય છે, પણ આ ઘણા થોડા વખત જ ટંકાઈ રહે છે, કેમકે તેમની વાસ્તવિક દુર્દશા તેમને આખરે તો વિચાર કરાવ્યા સિવાય રહી શકતી નથી.

દવં બન્યું છે એવું કે જીવનનો મુખ્ય ધર્મસિદ્ધાંત લોકોએ ખોવા પડ્યો તેને પાછો મેળવવાનો લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો નથી. ખરી રીતે આ ધર્મસિદ્ધાંત વગર પ્રજા કદી જીવી નથી અને જીવી શકવાની નથી. પણ તેને પ્રાપ્ત કરવાને બદલે આપણી મુધરેલી દુનિયાએ આત્મીયતા કર્યો કે દવે ધર્મ નાજુક થયો છે, તેની દવે જરૂર પણ નથી. અને ધર્મના મૂળ વહેમોથી આપણે દવે ધણી આગળ વધ્યા છીએ. તેઓ દલીલ કરે છે કે, “ ગાડાં અને

ઊંડામાં મુસાફરી કરતી જંગલી જાતિઓ માટે ધર્મની આવશ્યકતા હતી. પણ આપણે તેમના કરતાં ઘણા આગળ વધેલા છીએ. આપણી પાસે પ્રગતિ છે, ઉત્કાન્તિ છે, સુધારો છે, ઈશ્વર છે, રેડિયમ છે, અણુ પરમાણુનો સિદ્ધાંત છે. આપણે કલાકના ૬૦ માર્પસે મુસાફરી કરીએ છીએ એટલું જ નહિ, પણ આપણે આકાશ પર્વત ઉપર ઊડીએ છીએ, પાણીની અંદર વહાણ ચલાવીએ છીએ, સિનેમાઓ છે, રેલ્વેલાઈનો છે, વાયરલેસ ટેલિગ્રાફો પણ છે. હવે તમારે વધુ શું જોઈએ ? ” પણ આ દલીલખાળોને હું પૂછવા માગું છું કે અત્યારે સમાજમાં કેટલાક કરોડાધિપતિઓ એવા છે કે જેમને તેમનાં નાણાં ક્યાં રાકવાં તેની ખબર પડતી નથી અને ખીજા બાલુ કરોડો બેકારો છે કે જેમને કામ આપવામાં આવે તો તેને તેઓ મોટી મહેરબાની ગણે એવી પરિસ્થિતિ છે એ ખરું છે ? દર વર્ષે હથિયારો અને શસ્ત્રાઓ પાછળ કરોડોના જંગી ધુમાડો કરવામાં આવે છે એ સાચું છે ? ગુણ્યામાંગ્યા મૂડીભર માણસોના હુકમને વશ થઈને લાખોનાં લશ્કરો એક ખીજનાં ગળાં કાપવા તૈયાર છે એ સાચું છે ? આ પરિસ્થિતિને તેઓ પ્રગતિ તરીકે ઓળખાવે છે ? પણ તેઓ કહેશે : “ સમાજવાદ અને સુલેહ પરિપક્વો મારફત આનો ઉકેલ થઈ જશે, પણ અત્યારે હવે જરીપુરાણા ધર્મની આવશ્યકતા નથી. આપણા સુધરેલા જમાનામાં આ જરીપુરાણા ધર્મની વાત કરવી તે હાસ્યાસ્પદ છે. ”

આપણી કહેવાતી સુધરેલી દુનિયાની આ બેવંકૂરી અને જડતા દિગ્મૂઢ કરી નાખે તેવી છે ! પણ હવે વાતનો સાર દૂકામાં કદી દઉં.

જો તમે, વીસમી સદીના યુવાનો, ભાવિના ધર્મવાદ, તમારા ઉચ્ચ ભાવિને પાર પાડવા ઇચ્છતા હો તો તમારે પહેલાં તો કેટલાક બ્રમો અને વહેમોમાંથી મુક્ત થઈ જવું જોઈએ. ભવિષ્યમાં માનવજાતની ઉત્તમ સમાજરચના કદી હોય એ તમે જાણો છો એવા બ્રમ પહેલાં કાઢી નાખો. ખીજો વહેમ દેશભક્તિનો છે : પછી તે રશિયન હો, અમેરિકન હો, યા ગમે તે દેશનો હો. ત્રીજો વહેમ વિજ્ઞાનનો છે. વૈજ્ઞાનિક સત્યને નામે લુદી લુદી જાતની આર્થિક અને સામાજિક વિચારપ્રણાલિઓ તમારી પાસે રજૂ કરવામાં આવે છે, તેને વૈજ્ઞાનિક સત્ય તરીકે સ્વીકારવાના બ્રમથી દૂર રહેજો. ચોથો અને સૌથી અગત્યનો વહેમ—જે અત્યારનાં સર્વે અનિષ્ટાનું મૂળ છે—એ છે કે ધર્મના દિવસો અદાર્થ ગયા છે, અને તે હવે ભૂતકાળનો વિષય છે.

આ બધા વહેમોમાંથી પહેલાં મુક્ત થયા પછી માનવજાતના મહાન ચિંતકોએ જીવનના સાચા મૂળ વિષે જે સંત્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેનું તમારે અવગણન કરવું જોઈએ. અને જ્યારે તમને નક્કર ધાર્મિક જીવનનો સાચો ખ્યાલ આવશે, ત્યારે તેનાં સૂચનો મુજબ તમારે વર્તવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈશે. આ ધર્માચરણ તમારે પોતાના માટે અગર ખીજને માટે કોઈ પ્રાપ્ત કરવા અથવા કોઈ ધારણા બર લાવવા માટે નહિ હોય, પણ આ ધર્માચરણ તો માનવજીવનનો ઉચ્ચ હેતુ પૂર્ણ કરવા માટે હશે. આ જીવન જીવતાં જીવતાં તમે એવા અગમ્ય ભાવિને પ્રાપ્ત કરશો કે જે નિશ્ચિતપણે મંગળકારી, કલ્યાણકારી હશે.

મહત્વનો ભેદ

[કાચી નોંધ]

નૈતિક કાયદાના આચરણ સિવાય કાચી, સુરેખ અને સારાં પરિણામો આવી શકે જ નહિ; જ્યારે સમાજવાદી શિક્ષણ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવામાં વિધ્નરૂપ છે. આનું કારણ મારી સમજણ પ્રમાણે એ છે કે ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણના અનુસરણથી સમાજનો આત્મા પલટી જાય છે, તેનું મૂળ સ્વરૂપ બદલાય છે, જ્યારે સમાજવાદી શિક્ષણ બહુ તો માત્ર સમાજનાં બાહ્ય સ્વરૂપમાં જ ફેરફાર કરાવી શકે. ખીજું ધાર્મિક અને નૈતિક કાયદો સર્વસ્થળ અને સર્વકાળ માટે એક હોય છે. બધા ધર્મોમાં માનવજાતના અંધુત્વનો સ્વીકાર છે, અને પોતાને જે ન ગમે તેનું આચરણ ખીજા પ્રત્યે કરવાનો સ્પષ્ટ નિરોધ છે. જ્યારે સમાજવાદી અને સામ્યવાદી શિક્ષણ જુદા જુદા વર્ગો માટે જુદું જુદું અને પરસ્પર વિરોધી છે. અત્યારની સમાજરચનાને બદલે લવિષ્યમાં કેવી સમાજરચના હોવી જોઈએ તેનો નિર્ણય લોકો આગળથી કરવા નીકળે ત્યારે આ વિરોધ અનિવાર્ય બને છે. ત્રીજું એ છે કે ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ પ્રમાણે આચરનાર પોતાને કાયદો યશો એવી ગણતરી કરતો નથી. પોતાને, કુટુંબને કે પોતાના વર્ગને શો કાયદો યશો એવી કશી ગણતરી ધર્મ કે નીતિનો અનુયાયી કરતો નથી, પણ સમાજવાદી શિક્ષણ આથી જાલદું જ શીખવે છે. બધાને સરખો કાયદો એ સિદ્ધાંત ઉપર સમાજવાદી શિક્ષણ ધડાચેલું છે. પણ મજૂરીના અનેક જાતના મોદો, તેમજ એકનો ખીજા ઉપર આધાર વગેરે કારણોસર આવી સમાન દ્વિસ્થાની સિદ્ધતા કરવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ જાળી યાય છે. આ મુશ્કેલીઓને પરિણામે ભૂતકાળમાં સદાય ધર્મણુ અને કલહ જાળા યાય છે, અને લવિષ્યમાં યશે. આથી જે માણસોને પોતાના આચરણનાં આવાં પરિણામો લાવવાં છે, તે આગળથી નક્કી કર્યા સિવાય ધર્માચરણ કરે છે. તેઓ કાચી, ચોક્કસ અને કલ્યાણકારી પરિણામો મેળવે છે, જ્યારે આગળથી ગોકલેલ કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે સમાજવાદીઓએ શીષેલા મનરવી કાયદાને વર્તવાથી આ પરિણામોનો અંશમાત્ર પણ સિદ્ધ થતો નથી.

ક્રાંતિકારીને પત્ર

[કાચી નોંધ]

માણસનો બાહ્યજાત સાથેનો આધ્યાત્મિક સંબંધ અને આ સ્થાપિત સંબંધમાંથી નિષ્પન્ન થતો સદાચાર તેને હું ધર્મ તરીકે ઓળખાવું છું. પોતાના કાયદા માટે જ આ બધું જગત છે એવી જગત પ્રત્યે વૃત્તિ ધરાવનાર આધ્યાત્મિક માણસ જરૂર પડ્યે સ્વાર્થ ખાતર દિસાનો ઉપયોગ કરતાં આચરકો ખારી નહિ. આથી આધ્યાત્મિક માણસોને જગતની વર્તમાન દુઃખદ સ્થિતિમાંથી બચવાનો કોઈ આશો નથી. પણ જે લોકો પરસ્પર પ્રેમ સંબંધથી બંધાય છે, પોતામાં અને પારકામાં પ્રેમના ઈશ્વરી સિદ્ધાંતને વશવર્તનિ ચાલે છે તેઓ દિસાથી પોતાને ગમે તેટલો કાયદો થતો હોય અગર તો દિસા ન વાપરવાથી ગમે તેટલું નુકસાન થતું હોય તો પણ, કોઈ પણ સંજોગોમાં દિસા વાપરશે નહિ. આ જ લોકો આધ્યાત્મિક કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરશે.

ધંધાદારી દષ્ટિએ લેખન વિરુદ્ધ પ્રકાશન

[એક ભક્તી નોંધ]

ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હુમાણી
રતિલાલ ઉકાભાઈ પટેલ

‘લેખક યવામાં ત્રણ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ નડે છે: પહેલી એ કે પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય કંઈક લખી શકવું; બીજી, તે વસ્તુને પ્રગટ કરનારી પ્રામાણિક વ્યક્તિઓનો ભેટા યવો; અને ત્રીજી, પોતાનાં લખાણ માટે અકલમંદ વાચકોની પ્રાપ્તિ થવી.’

— ક્રોલ્ડન

‘બિચારો લેખક પોતાનાં સ્વજનોથી દૂરો પડી મનોરાજ્યમાં એકલી ન મહાલે છે અને એક વિધવાના વિચારોની મૂનમાં ધણે વખત ખચ્ચો પછી તે વિચારોને કાગળ પર મૂકવામાં વખત ખર્ચે છે અને છેવટે તે લેખ બદાર પડે છે ત્દારે અપારખી જનસામાજના તરંગ પર તેનાં વેચાણનો આધાર રહે છે. સંબંધિત છે કે જતભોતમ લખાણમાંથી પણ હારનિર્વાહ ભેગ આવક ન થાય. પરિણામે એ લેખકને સંપૂર્ણ ખિન્નતા અને નિરાશામાં લાગે. વખત ગુજરે પડે છે, જે નિર્દોષ સીધુનાદિ કુટુંબી જનો તે બિચારા લેખકની આવક પર આધાર રાખતાં હોય છે તહેમને તાલક કંગાલિયત લેવા પડે છે, વ્યવહારદષ્ટિએ લેખકનો ધંધો લેવા એ મહેતામાં મહેત્રી મૂખાઈ છે; પણ જહેમનાં મગજ અને હૃદય એ માટે ન જનેલાં છે—જેઓ એ ધંધો લેવાની ‘ગ્રેટ્સ’ને દબાવી શકે તેમ નથી તહેમને માટે એ ન એક ધંધો છે અને ફુનિયાના કિંમતીમાં કિંમતી રતો આપણે એ વર્ગમાંથી ન મેળવી શક્યા છીએ.’

— વા. મો. શાહ

અ. જ્યારે ગુજરાતભરમાં લેખકો તેમજ પ્રકાશકોના સહકારની અજબગજબની વાતો ચર્ચા રહી છે ત્યારે કયાંક કયાંક પ્રકાશકો તેમજ પત્રકારો તરફથી લેખકોને મળેલા કપરા અનુભવોની અવનવી કથનીઓ પણ સંભળાય છે. આ રીતે લેખકો અને પ્રકાશકો વચ્ચેના સહકાર તેમજ સંઘર્ષણનો પ્રશ્ન ઇણાઈ રહ્યો છે ત્યારે બીજી બાજુએ જનસાધારણ તો એ પુસ્તક પ્રકાશનનાં કાર્યને કોઈ અનોખાં તેમજ શામાંચકારી સાહસ તરીકે ઓળખાવતો હોય એવું ઘણીયે વાર જણાય છે. એવા સામાન્ય મનુષ્યને તો એવો કોઈ બેહોદો ખ્યાલ હોય છે કે પ્રકાશનનો વ્યવસાય આર્થિક દષ્ટિએ અત્યંત લાભદાયી હોય છે; પરંતુ એ ધંધામાં રહેલી આંટીઘૂંટીઓ, ગૂંચવણો તેમજ મુશ્કેલીઓનો ચોરો પણ ખ્યાલ એવા મનુષ્યને લાગ્યે ન હોય છે. બીજી બાજુએ કોઈ પ્રકાશક સાથે અંગત સંબંધ સાધી શકનારો મનુષ્ય તો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકે છે કે પુસ્તક પ્રકાશનનો વ્યવસાય તો સૌથી વિશેષ ભેખમકારક ધંધાઓમાંનો એક છે—તે પુસ્તકનાં લેખન જેટલો ભેખમકારક તો છે ન એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ જેવું બિલકુલ નથી. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તો એટલે સુધી કહેવાય છે કે પ્રત્યેક પાંચ હાથપ્રતો (Manuscripts)માંથી માત્ર એક જ પ્રસિદ્ધ થવા પામે છે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ પ્રકાશનના ધંધાથી ઘણેખરે અંશે ખિનમાહિતગાર રહેનારા કેટલાક લેખકો તો એ પુસ્તકપ્રકાશન રૂપી વ્યવસાયના પાયામાં રહેલી એકની

એક મૂલ્યવત્ દુષ્ટીકતથી પણ વાકેફ થવાનો પ્રવર્તન કરતા હોય એવું ભાગ્યે જ જણાય છે. ચણીખરી વાર તો એવા લેખકો બૂલી જાય છે કે પુસ્તકપ્રકાશક કે પત્રપ્રકાશક કંઈ નહિ તો હેવટ એક ધંધાદારી મનુષ્ય છે, જેનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો પોતાને લાભદાયી નીવડે એવાં પ્રકાશનોને હાથ ધરવાનું છે. અલખત દરેક પ્રકાશકના દષ્ટિરમાં બે-ચાર સારા પુસ્તક-વિક્રેતાઓનાં તેમજ કેટલાયે શિષ્ટ લેખકોનાં નામ નોંધાયેલાં જ પડ્યાં હોય છે, પરંતુ સાથોસાથ તે સાચી જ રીતે સમજી ચૂક્યો હોય છે કે એ રીતે નોંધાયેલાં નામ માત્રથી કંઈ તેનો દલાડો વળવાનો નથી. તે તો નિઃશંકપણે માનતો હોય છે કે સારું પુસ્તક એટલે સાહિત્યની દુનિયામાં ખળભળાટ ઉપજાવનારો ગ્રંથ નહિ પણ સારું પુસ્તક એટલે તો સતત તેમજ ચાલુ વેચાણ આપી શકનારું પ્રકાશન. અને એવાં પ્રકાશનો દ્વારા જ ખરેખરી અર્થગ્રાપ્તિની આશા તે રાખી રાકે છે. કારણ સ્પષ્ટ જ છે: દિન પર દિન જે પુસ્તકની માગ જનસમાજ તરફથી વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ચાલુ રહે તેમ હોય તેવા જ કોઈ ગ્રંથનાં પ્રકાશનને પ્રત્યેક પ્રકાશક પોતાના અવસાયના મદાર રૂપે ગણતો હોય છે અને સાચી વાત પણ એ જ છે કે જે લેખક પાસે જનતાને સુણાવવા યોગ્ય કંઈક વસ્તુ હોય અને તેને સમાજ સમક્ષ રજૂ કરવાની જેની પાસે આકર્ષક શૈલી તેમજ હથોટી હોય તેવા લેખકનાં પુસ્તકો તરફ સૌ કોઈની નજર ખેંચાયા વગર ભાગ્યે જ રહેવા પામે છે.

એવાં દૃષ્ટિગ્રહિત રજૂ કરનારું કોઈ પુસ્તક પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રકાશક ક્ષેત્રમંદ નીવડે છે ત્યારે તે એવાં અનુમાન પર, અવસ્થા આવે છે કે અમુક વિષયને લગતાં ઉપયોગી પુસ્તકોની માગનું પ્રમાણ વધુ ગંભીર હોય છે. પ્રકાશક સ્વાનુભવે સમજી શકે છે કે એવાં ઉપયોગી પુસ્તકોનો અવાજ સમાજના સધળા યરના લોકોના કાન સુધી પહોંચવા પામે છે. કોઈ કોઈ વખતે તેને એવા પ્રકારનો કડવો અનુભવ પણ થવા પામે છે કે પોતાની દૃષ્ટિએ સરસ લાગતું પ્રકાશન, જનતાને ખુશ કરવાનાં કાર્યમાં ઘણી યે વાર કોઈ આકર્ષક રીતે નિષ્ફળ પણ નીવડે છે. અને એ પુસ્તક કરતાં ક્યાંયે ઓછી ઉપયોગિતાવાળું તેમજ હલકી કલાનું ખીન્તું કોઈ સાધારણ પુસ્તક લોકરંજનની દૃષ્ટિએ પહેલા ગ્રંથને વટાવી પણ જાય છે અને વિક્રમની દૃષ્ટિએ કોઈ અનેાખી રીતે તે સફળ થઈ જવા પામે છે. પરિણામે, જનસમાજને ઉપયોગી હોય એવાં સાચાં પુસ્તકોની માગ તો વણપુરાયેલી જ રહેવા પામે છે, અને સારા ગ્રંથોનું રચાન કેટલાયે ઊતરતી પાયરીનાં પુસ્તકો બધાવી પડે છે એમ અનુભવીઓનું કહેવું છે.

પ્રકાશકની સ્થિતિ અનેક વખત નાટક કંપનીઓના સંચાલક જેવી થઈ જાય છે. કોઈ કોઈ વખતે પોતાનાં પ્રકાશનને લગતી અમુક સરસ વસ્તુ તેની નજર બહાર રહી જવા પામે છે અને છેક હેવટ સુધી એ ખીના વણપકડાયેલી જ રહેવા પામે છે. પરંતુ એ પુસ્તકને જનસમાજ સમક્ષ રજૂ કર્યા પછી જ્યારે સમાલોચકો તેમજ વિવેચકો એ વસ્તુને પકડી પાડીને નહેર રીતે ખુલ્લી પાર્કા દે છે ત્યારે જ પ્રકાશક એ વાતથી વાકેફ થાય છે. પરંતુ એનું ખની ગયા પછી પ્રકાશક તો આંખ આડા કાન કરવાનું જ શીખ્યો હોય છે. પ્રકાશક પણ દરેક મનુષ્યની પેઠે બૂલને પાત્ર હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આમ હોઈને તે તો ગઈ શુભરી વિસરી જવામાં જ લાલ માને છે અને એ વાત પ્રત્યે થોડુંકું પણ ધાંધલ થાય એમ એ અંતરથી ઇચ્છતો જ નથી; છતાં પણ એવા પ્રકારના સ્વાનુભવોને

પોતાનાં હૃદયમાં સંઘરી રાખીને ભવિષ્યનાં પ્રકાશન વખતે ઉપયોગમાં લેવાનું તે ચૂકતો નથી. વળી એવો અનુભવી પ્રકાશક તો પોતાનાં પ્રકાશનમાં જ, તેના વિશેષ પ્રમાણનાં વિક્રમ માટેનાં ખાસ વર્ણીકરણ ભરી દેવામાં અચ્છી રીતે પારંગત થયેલો હોય છે એટલે પોતે પ્રગટાવેલા ગ્રંથ માટે ઓછામાં ઓછી એટલી આરામ રાખવાનો તો હક એને હોવો જ જોઈએ કે અંભાળપૂર્વકની સાવચેતી રાખવાથી પોતાનાં એ સાહસદ્વારા રીતસરનો આર્થિક લાભ પોતે પ્રાપ્ત કરી શકે.

આજે લોકોને વાર્તાગ્રંથો વાંચવા બહુ ગમે છે એમ સમજીને એકાદો નવલકથા માટેની જનસમાજ તરફથી થનારી માગણીનું ચોક્કસ માપ કાઢવાનો પ્રયાસ કરનારો પ્રકાશક, કોઈ કોઈ વખતે થાપ પણ ખાઈ બેસે છે. એવું બનવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હોય છે એમ અનુભવી-ઓનું પણ કથન છે. કારણ સમગ્ર રાજ્ય તેટલું સ્પષ્ટ છે કે હાલે લખાયેલાં પાનાંઓના અમુક જથ્થાઓનો બનેલો એક મોટો થોથો પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયા પછી જનતાના આદરને પાત્ર જ થઈ શકશે અને તેની પ્રતો નહિ જેવા દૂકા સમયમાં ખપી જશે એ બાબતની રીતસરની ખાતરી આપવાની હિંમત ભાગ્યે જ કોઈ કરી શકે. દૂંડી ને ટચ વાત તો એટલી જ છે કે ઉત્તમ પ્રકારનું વેચાણ આપે એવાં પ્રકાશનોની સંખ્યા તો આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલી મર્યાદિત હોય છે. અલખત, પાંચેક વરસના ગાળા દરમિયાન દગ્ગરેક પ્રતની ખપત હોય એવી નવલો અગર તો એવા નવલિકા ગ્રંથો કોઈ કોઈ હોય છે ખરા. પરંતુ જે પુસ્તકનાં વેચાણની ખાતરી અગાઉથી ઊંચા ધોરણ પર કલ્પી રાખી હોય તેવું વાર્તાનું પુસ્તક પ્રગટ થયા પછી પણ કોઈ કોઈ વખતે તો તદ્દન નિષ્ફળ નીવડીને પ્રકાશકને ખર્ચના ઊંડા ખાડામાં ઉતારી દે છે. તાત્પર્ય એટલું જ કે પુસ્તકપ્રકાશનના વ્યવસાયને એક દૃષ્ટિએ સદાના ધંધા તરીકે ઓળખાવવો જોઈએ; અને એ રીતે પ્રકાશન માનને કોઈ ખરેખરો સાહસ તરીકે ઓળખાવે તો તેમાં ખોટું કંઈ નથી.

પુસ્તકપ્રકાશનના વ્યવસાયને ‘સદો’ અગર ‘સાહસ’નું લેખક ભલે લગાડવામાં આવે, પરંતુ એ ધંધાની વિશિષ્ટતા કંઈ ઓર જ છે. બીજા કેટલાક ધંધાઓ આર્થિક દૃષ્ટિએ વિશેષ લાભદાયક નીવડતા હોય એવું બને છે ખરું, પણ એવા ધંધાઓમાં વિવિધતા તેમજ સરસતાને ભાગ્યે જ સ્થાન મળવા પામે છે. એ બીજા વ્યવસાયો તેના ચોજાણું ધ્યાન એકધારી રીતે હરહંમેશ વેરાઈ રાખતા હોય છે, પરંતુ આ પુસ્તકપ્રકાશનના ધંધામાં વિવિધતાની સાથે સરસતા તો ભરી પડી હોય છે. એ ધંધામાંથી ઉદ્ભવતો મુખ્ય લાભ તો એ છે કે પોતાનાં પ્રકાશનકાર્યથી પ્રકાશક પોતે બીજા અનેક પ્રકારના ઊંચી તેમજ નીચી કક્ષાના કેટલાયે મનુષ્યોના સ્થૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ પરિચયમાં આવવા પામે છે. એ રીતે વિવિધ પ્રકારના શોખને અપનાવનારા મનુષ્યોનાં માનસનો અભ્યાસ કરવાની વિરલ તક પ્રકાશકોને સાંપડવાનો પણ સંભવ ખરો. યુરોપ-અમેરિકામાં તો ઘણીયે વાર એવું બનવા પામે છે કે સુપ્રસિદ્ધ નવલકારોને, કોઈ કોઈ નવજૂમિ સંશોધકો (Explorers) ને તથા આંતર-રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવનારા કોઈ કોઈ રાજપુરુષોને અમુક પ્રકાશકોનાં દાર ખપડાવવા આવવું પડે છે. કારણ કે એવી મહાન વ્યક્તિઓને નવનવાં પ્રકાશનોને પોતે જાતે જ તપાસવાની ધૂન હોય છે અને પ્રકાશકો સાથે પરિચય સ્થાપ્યા વગર ઉચ્ચ કક્ષાની પુસ્તક-પરીક્ષા કરી શકતી નથી એમ તેઓનું માનવું હોય છે. એટલે એવા પરિચયોને પરિણામે

પ્રકાશક પોતે પ્રગટાવેલાં પ્રકાશનોમાં વિવિધતા તેમજ સરસતાનો સુંદર સંયોગ સાધી બતાવવાને અનેક વખત સફળ થયો હોય એવા કેટલાયે પ્રશ્નો બનવા પામ્યા હોય છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કેટલાક પ્રકાશકો ખાસ વિવિધતા ગ્રંથોનું જ પ્રકાશન હાથ ધરે છે, ત્યારે બીજાઓ તો કથાવાર્તાઓથી માંડીને ઉચ્ચ ગણિતશાસ્ત્રના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો સુદાનાં પ્રકાશનોને લગતાં સુવિપ્રો પ્રગટાવે છે. પરંતુ પ્રકાશનપદ્ધતિનું તેનું ધોરણ ધણું જ ઉચ્ચ હોય છે. તેઓ પગારદાર વાચકોને પોતાને ત્યાં હંમેશને માટે રોકે છે. એવા વાચકો સમક્ષ બધા હસ્તલેખો (Manuscripts) રજૂ કરવામાં આવે છે. એવા પગારદાર વાચકોનું મુખ્ય કર્તવ્ય એવી રીતે મળતી હાયપ્રતોને તપાસીને તે ગ્રંથો પોતે બાંધેલા અભિપ્રાયો પ્રકાશક સમક્ષ રજૂ કરવાનું હોય છે. એવા સ્થળા પગારદાર વાચકોની સક્રિય પ્રકાશક વાકેફ હોય છે એટલે કોઈ ખાસ વિવિધતા અભ્યાસીઓ પાસે તેના વિવિધને લગતા હસ્તલેખો રજૂ કરવામાં આવે છે. પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને સમજવાની વાત તો એ છે કે એ રીતે કરાયેલાં પહેલી વખતનાં વાંચન પરથી ગંધાતા અભિપ્રાયને આખરી નિર્ણય તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવતો નથી. કોઈ પણ પુસ્તકનાં પ્રકાશન માટે ચોક્કસ પ્રકારના નિર્ણય પર આવતાં પહેલાં એની હાયપ્રત ઉપર જણાવેલા બે, ચાર કે તેથી વધુ પગારદાર વાચકોના હાથમાં ફરી જાય છે અને પછી પ્રકાશક પોતે તથા તેના મિત્રો પણ તેને પોતપોતાની દૃષ્ટિએ ચકાસી જુએ છે. ત્યાર પછી જ આખરી નિર્ણય પર અવાય છે. ઘણીખરી વાર તો એવા નિષ્ણાનોના આખરી નિર્ણય પછી પણ કોઈ કોઈ પ્રકાશનની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો ચોક્કસ પ્રકારનો આંક આંકી શકાતો નથી. કારણ કે કોઈ પણ પુસ્તક માટેની માગ જનતા તરફથી કેવા પ્રકારની થશે તે બાબતની ચોક્કસ પ્રકારની અટકળ લાગ્યે જ થઈ શકે એમ તેમનો ભૂતકાળનો અનુભવ કહે છે. અત્રજત, વાર્તાગ્રંથોની બાબતમાં તેમ બનવાં પામતું નથી. તેમાં કંઈક અંશે ચોક્કસ પ્રકારનું અનુમાન નિષ્ણાતો બાંધી શકે છે અને ઘણીખરી વાર, તો તે સાચું પણ પડે છે, પરંતુ પૂરતાં મનનપૂર્વક તેમજ અભ્યાસદૃષ્ટિથી લખાયેલાં ખાસ વિવિધતા ગ્રંથોના પ્રકાશનની સફળતા ગ્રંથો નિષ્ણાતો પણ લાગ્યે જ ચોક્કસ થઈ શકે છે.

કેટલાક લેખકો તેમજ પ્રકાશકો એમ ધારે છે કે ‘બુદ્ધવિક્રમી’^૧ ગ્રંથ યવાની હાયકાત વાર્તાગ્રંથોમાં જ હોય છે, પરંતુ પુસ્તકપ્રકાશનનો ચોડાસો પણ અનુભવ જોને હોય એવો મનુષ્ય તો તેથી જુદો જ મત ધરાવતો હોય છે. કેટલાયે બિનવાર્તા ગ્રંથોની ખપતના આંકડાઓ જોઈને વાતલેખકોનું યમાન બિતરી જાય એવું પણ બને ખરું; અને વિરોધ આશય જેવું તો એ છે કે એવા બિનવાર્તાગ્રંથોનું વેચાણ એકબે પેઢી સુધી સતત રીતે ચાલુ રહેવા પણ પામ્યું હોય છે. એવું કહેવાય છે કે સુપ્રસિદ્ધ આંગ્લ ચિંતક એડમંડ બર્કનું ‘ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિ’ (French Revolution) શીર્ષક પુસ્તક જે દિવસે પ્રગટ્યું હતું તે જ દિવસે સાંજે એની પહેલી આશિતની સંખ્યા પ્રતો બહાસ થઈ ચૂકી હતી. આપણા ભારતવર્ષમાં પણ એવું નથી બન્યું એમ નથી. ભારતીય દેશભેર તરીકે ખ્યાતિ પામેલા લોકમાન્ય બાલગંગાધર ટિળકનાં ‘ગીતારહસ્ય’ની પહેલી મરાઠી ભાષાની આશિતનું વેચાણ

૧. ‘બુદ્ધવિક્રમી’ એટલે Best-Seller. આ શબ્દને યોગવાનું માન ‘માનસી’ ધર શ્રી વિજયરાય ધ. વંચને શ્રીને લખે છે.

એક અકવાડિયાં સુધી સતત ચાલુ રહેવા પામ્યું હતું અને તેને લઈને ખીજી આશુતિ પ્રગટાવવાની જરૂર તુરતમાં જ જણાઈ હતી. વળી વિશ્વવિખ્યાત મહાત્મા ગાંધીના 'અનાસક્તિયોગ'ની પહેલી આવૃત્તિની ત્રીસ હજાર જેટલી પ્રતો એક પખવાડિયાં જેવા દૂંકા ગાળામાં ખલાસ થવા પામી હતી એ વસ્તુ અવશ્ય ગણનાપાત્ર ગણાવી જોઈએ. ખીજી બાલુએ ઉપર જણાવેલાં પુસ્તકો જેટલી જ ઉપયોગિતાવાળું એક પુસ્તક સને ૧૯૮૬માં પ્રગટ્યું હતું અને એ વરસનાં રાષ્ટ્રીય વાહનમનાં એક પુસ્તકોમાંનાં એક તરીકે એની પ્રશંસા થઈ હતી,^૧ છતાં પણ વિક્રયની દષ્ટિએ તે પ્રકાશન તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યું હતું એમ તેના લેખકે જ એક ખાનગી પત્ર દ્વારા એકરાર કરતાં જણાવ્યું હતું-ત્રણ વરસના ચાંળામાં એ ઉચ્ચ કોટિના પુસ્તકની માત્ર ૪૦ જેટલી પ્રતો જ વેચાવા પામી હતી.^૨ આ ઉપરાંત કવિવર ન્હાનાલાલનાં પુસ્તકોનાં વેચાણની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો સાચો આંક તો છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં પ્રગટેલી તેની કાંઈ કાંઈ કૃતિઓની આવૃત્તિ પરથી નીકળી શકે તેમ છે.

આ સિવાય રાજા-પાડરાજામાં ઉપયોગી હોય એવાં નાનાંમોટાં પુસ્તકો, રમતગમત-મોજમજાહ-ખોરાકશાસ્ત્ર-આરોગ્ય ઇત્યાદિ વિષયોને લગતા લોકપ્રિય ગ્રંથો, તેમજ યુવાનોને ઉદ્દેશીને લખાયેલ કેટલીયે પ્રચાર પત્રિકાઓ-એ સઘળાંની ખપતના આંકડાઓ અસરકારક રીતે આશ્ચર્ય પમાડે તેવા હોય છે એમ અનુભવી પ્રકાશકો સાબિત કરી શકે તેમ છે. આ બધા ઉપરાંત સંસ્કૃતભાષાત્મક દષ્ટિએ લખાયેલી આત્મકથાઓ, ભજને તેમની કિંમત વધુ પડતી આકરી હોય છતાં પણ, સાદુંસરખું વેચાણ મેળવી શકે છે. પરંતુ આત્મકથા લખવાનું કાર્ય તો ખિનવ્યવસાયી લેખકોએ જ 'રિઝર્વ' રાખ્યું હોય એમ જણાય છે. યુરોપ-અમેરિકામાં તો લેખક તરીકેનો વ્યવસાય જોમનો સ્વાભાવિક રીતે ન હોય એવા રાજપુરો, સૈનિકો, અને એવા ખીજાં ખિનવ્યવસાયી લેખકોને ભાગે એવાં આત્મચરિત્રો લખવાનો ફાળો જાય છે. વળી રાજકીય વાતાવરણ બહુ ગરમાગરમ હોય એવે સમયે જ જો રાજ-નૈતિક તેમજ આર્થિક દષ્ટિબિંદુઓની છણાવટ કરનારાં લિલ લિલ પુસ્તકો તેમજ નાની મોટી ગ્રંથિકાઓ જનતા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે તો તેની ખપત કંઈ ઓછી ખેંચાણ-કારક નથી હોતી. લોકોને ગમી જાય એવા પ્રવાસગ્રંથો પણ જનસમાજના આદરને પાત્ર બનવા પામે છે ખરા. આપણા શુજરાતમાં પણ ક્યારેક ક્યારેક એવા રડયાખડયા પ્રવાસ-ગ્રંથનું પ્રકાશન થાય છે ખરું, પણ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તો એવા પ્રવાસગ્રંથોનાં પ્રકાશનથી લેખકોને 'રોયલ્ટી' (Royalty) દ્વારા^૩ સારીસરખી રકમ આમદાની રૂપે મળવા પામે છે. હુન્નરઉઘોગની દષ્ટિને મહત્ત્વ આપનારાં પુસ્તકો તરફ પણ લોકવર્ગની અભિરુચિ કેળવી

૧ જુઓ 'કૌમુદી' : ૧૯૩૧, ઓગસ્ટ : ૫૫૮-૧૨૩ તથા 'સાહિત્ય' : ૧૯૩૦ જાન્યુઆરી-માર્ચ ૫૫૮-૫૬ અને ૧૯૩૧-૧૯૩૨

૨ એ પુસ્તકનું નામ અનભિજ્ઞ વાચકો સમક્ષ રજૂ કરવાનું ચોક્કસ નથી ધારવામાં આવતું, કારણ કે તેવી રીતે નિષ્ફળતાની ગતિમાં ખૂંચી ગયેલાં પુસ્તકોની મેંધ તેનાં સાચાં નામ-કામ વચર જ આપવી એ વધુ હિતાવહ છે; છતાં પણ તથ્ય જણાવવાની ઇચ્છાવાળાઓ જોડા બેઠાસે તો થોડાસી મહેનતે તે સંબંધી ચોક્કસ વસ્તુની સમજણ આપવામાં મેળવી શકશે.

૩ આ 'રોયલ્ટી' તો લેખકોને મળના પુસ્તકારનો એક પ્રકાર છે અને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તે પૂરેપૂરો પ્રચલિત છે. તેની ચોક્કસ સમજણ એક અભિજ્ઞ લેખક દ્વારા હવે પછી આપવામાં આવશે.

શકાય છે અને એવાં પુસ્તકો આપણા શુભરાતમાં નહિ પણ યુરોપ-અમેરિકામાં તો લેખક તેમજ પ્રકાશક એમ બંનેને સારી આવક આપતાં રહ્યાં હોય તેનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે ખરાં.

હવે લેખક ધ્યાનમાં લેવાની થોડોક વાતો નોંધી લઈએ. કોઈ પણ પ્રકાશક તેના લેખક પાસેથી ખાસ પ્રકારની શ્રમભરેલી મધ્યમણીની માગણી કરતો નથી, કારણ કે પ્રકાશકને તો સારી એટલે વિક્રયની દૃષ્ટિએ સફળ નીવડે એવી કૃતિ માત્રથી સંતોષ થાય છે. લેખકને તો જે કંઈ કરવાનું હોય છે તે એટલું જ કે તેણે પ્રેસકોપી શુદ્ધ સ્વચ્છ અક્ષરે લખેલી હોવી જોઈએ અને ત્યાર પછી જ તેને પ્રકાશકને સુપરત કરવી જોઈએ. સાથોસાથ એ હસ્તલેખ પ્રકાશકને પસંદ ન પડે તો તેને પરત મોકલવા માટે પૂરતું ટપાલખર્ચ પણ તેણે બીડેલું હોવું જોઈએ, (અલગત લેખકોને પુરસ્કાર આપનારા પ્રકાશકોની આહીં વાત છે, નહિ કે લેખકોનાં મળ્યાં તેટલાં લખાણોને મફતમાં પડાવી પાડનારાઓની.) પોતાનાં લખાણની ઉપયોગિતા સમજવનારો એક પત્ર પણ લેખક પ્રકાશકને લખવો જોઈએ, પરંતુ તે પત્ર તદ્દન ટૂંકા તથા મુદ્દાસરનો હોવો જોઈએ. તેવા પત્રમાં પિષ્ટપેપલને કે લખાણની તારીફનાં સાચાંખોટાં બાણીને સ્થાન ન મળવું જોઈએ. વાર્તાલેખકોએ નહિ, પણ ખીનજોએ તો પોતપોતાનાં આર્થિક હિતની ખાતર, પોતાનાં પુસ્તકનાં પ્રકાશનને લગતા ચોક્કસ પ્રકારના આખરી નિર્ણય પર પ્રકાશક આવી શકે એટલા ખાતર, જરૂર પૂરતી હકીકત પણ પત્ર દ્વારા તેને પૂરી પાડવી જોઈએ—ખાસ કરીને ક્યા પ્રકારના વાચકવર્ગને તે પુસ્તક ઉપયોગી નીવડશે અને એની સંભવિત ખપતનો અડસટો કેટલી હદ સુધીનો થઈ શકશે તેની આછી રૂપરેખા પણ, દલીલો તેમજ વિગતો સહિત, રજૂ કરી ખતાવવી જોઈએ.

આથી આથી ઝીણી જાજતો પાછળ રહેલાં રહસ્યને ન સમજી શકનારા - કેટલાક લેખકો, તેમના હસ્તલેખોને પ્રકાશકો અવારનવાર પાછા વાળે છે ત્યારે બળાપો કરતા માત્રમ પડે છે. પરંતુ હાલપ્રતો પાછી વાળવાનાં ઉપર જણાવ્યાં તે સિવાય પણ બીજાં ઘણાં કારણો હોય છે. અલગત, પ્રકાશન માટેનો આખરી ફેસલો કરતી વખતે શુભની દૃષ્ટિને તો નજર સામે રાખવામાં આવે છે જ, પણ તે સિવાય બીજી પણ કેટલોક ઝીણી ઝીણી જાજતો તરફ દૃષ્ટિ ફેંકવામાં આવે છે તે બૂલી જવા જેવું નથી કોઈ નવસકથા મુંદર શૈલીએ લખાઈ હોય એમ બને ખરું, પણ માનવજીવનને અસર કરી શકે એવા 'આતશ'ની એ લખાણમાં તદ્દન ગેરહાજરી માત્રમ પડે એવું પ્રયત્ન બનવા પામે છે. મુખ્યત્વે એ એક કારણને લઈને જ એવા હસ્તલેખોનો સ્વીકાર કરતાં પ્રકાશકો અચકાય છે. તે સિવાય ઘણીયે વાર હસ્તલેખો એટલા ખાતર નિષ્ફળ નીવડતા માત્રમ પડે છે કે લેખક વાર્તાકથનના પ્રવાદને સનન વધી જતો ખતાવવામાં સફળ થયો હોવા છતાં પણ શૈલી સાથે તેને જારમો ચંદ્રમા હોય અથવા તો વાર્તાના સુસંગત વસ્તુને રજૂ કરવાને બદલે માત્ર શૈલી સાથે જ લેખકે સદકાર સાધ્યો હોય એવું જણાય છે. જે લેખકો પોતાનાં પુસ્તકની સારી કહેવાય એવી ખપત મેળવવામાં સફળ નીવડ્યા હોય તેવા લેખકો પણ ઘણી યે વાર જૂઠાં માનસને તેમજ કુશુદ્દાંબી (Melodramatic) શૈલીને વરી બેસા હોય છે. છતાં પણ તેના

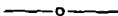
હસ્તલેખો પ્રકાશકને પસંદ પડી જાય છે; કારણકે વાર્તાકથનના પ્રવાહને સુંદર રીતે રજૂ કરવાની હથોટીમાં તે તેઓએ પૂરેપૂરી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હોય છે, આમ હોવાથી એવા લેખકોનું ગાઠું નિરાતિ ગળકચે જાય છે.

ખરેખરી શુભવત્તા ધરાવનારા બિનવાર્તાગ્રંથોને પણ પ્રકાશકો તરફથી નાપસંદગી મળતાં લેખકોને ઘણીયે વાર પાછા મોકલવામાં આવે છે. એ રીતે પાછા વાળવામાં આવેલાં પુસ્તકોનાં પ્રકાશન માટે પ્રકાશકોનો અભિપ્રાય એવો હોય છે કે બિનવાર્તાગ્રંથોનાં પ્રકાશન દ્વારા રીતસરની આમદાની થાય એવો અવકાશ હોતો નથી એટલે કે તેવાં પુસ્તકો માટે પૂરતી ખપત મેળવી શકાતી નથી. વળી પોતાને ભોમિયાની ગરજ સારે એવો થોડોસો અનુભવ મળવા પામે નહિ ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકાશક એવા બિનવાર્તાગ્રંથોનાં પ્રકાશનોને હાથ ધરવાનું સાહસ ખેડવા લાગ્યે જ તૈયાર થાય છે. એવું જોખમ ખેડવાનું માથે લેનાં પહેલાં પ્રકાશક તેના મિત્રોની, અગર તો એવા બીજા અનુભવી પુરોણોની સલાહ લેવાનું ઉચિત સમજે છે. એવાં પુસ્તકોની ખપતના આંક બાબતની અમુક હદ સુધીની ચોક્કસાઈભરી અટકળ પોતે બાંધી શકે નહિ ત્યાં સુધી એ પ્રકાશનનાં કાર્યને તે બોળંબે નાખવામાં જ પોતાનું હિત સમજે છે. તેને મૂંઝવણમાં મૂકનારા ખેચાર પ્રશ્નો આ રહ્યા : એવાં પુસ્તકમાં રસ લેનારો વાચકવર્ગ કયો અને કેટલો ? કયા યત્ના લોકોને એ પ્રકાશન પ્રિય થઈ પડે ? એ બિનવાર્તાગ્રંથ માટે તેના વાચકો ઓછામાં ઓછી કેટલી કિંમત આપવા તૈયાર થાય ? આવા આવા સાચાખોટા વિચારો પ્રકાશકના મગજને ઘેરી લે છે અને એ પ્રશ્નોનો અનુકૂળ થઈ પડે એવો તોડ કાઢવાને પોતે સમર્થ નથી એવું લાગે તો એવાં પ્રકાશન રૂપી સાહસને ખેડવાનું તેને મન જ થતું નથી. આમ યત્નનું કારણ તદ્દન સ્પષ્ટ છે : પ્રકાશક પોતે કોઈપણ હસ્તલેખનાં પ્રકાશન માટે ચાહે તેટલો ઇતેજાર હોય, પરંતુ એ પ્રકાશન આર્થિક દષ્ટિએ લાભદાયી નીવડી શકે કે નહિ એ બાબતના સ્પષ્ટ ખ્યાલ તરફ આંખ આડા કાન કરવાનું તેને દૃઢિ પણ પાલવે નહિ. બીજી બાબત એ, એ પ્રકાશન સમાજના ઊંચા તેમજ નીચા યરનાં સઘળાં મનુષ્યોને આકર્ષી શકે તેમ છે એ બાબતની થોડીસી પણ ખાનગી પ્રકાશકને થાય કે તુરત જ એ બાબતની યોગ્ય જાહેરાત તે વર્તમાનપત્રો દ્વારા કરી દે છે અને તે રીતે તેનાં પ્રકાશનની ખપતનો પારો અમુક અંશે વધવા પામે એટલા ખાતર કીક કીક જહેમત પણ તે ઉઠાવવા માંડે છે; પણ જો તેવું પ્રકાશન સમાજના અમુક ઉચ્ચ કક્ષાના મંસ્કારી મનુષ્યોના આદરને જ પાત્ર થઈ શકે એવી વસ્તુનું બનેલું જણાય તો તેની ખપત વધારવા માટેનો તેનો કોયડો વણઉકેલાયો જ રહેવા પામે છે, અને તેથી એવાં પ્રકાશનોને બોળંબે પાડવાનો જ નિશ્ચય તેણે ક્યવાતે મને કરવો પડે છે.

સાથોસાથ એક વાત ઝોર નોંધી લેવી જોઈએ ! - લેખકોએ ગ્રંથોત્પાદન તેમજ ગ્રંથવિધાનને લગતી થોડીઘણી માહિતી તો મેળવી લેવી જોઈએ અજાણત, આપણા શુજ્ઞતામાં તો પ્રકાશનકળાને લગતી પદ્ધતિભરતી માહિતી આપી શકે એવાં પુસ્તકોનો હાલ તો સંતર દુકાળ પ્રવર્તે છે.—હા, ‘ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર’નાં પુસ્તકોમાં એ વિષયને લગતી થોડીઘણી કીમતી નોંધો પ્રગટ થવા પામી છે એટલું અહીં નોંધી લેવું જરૂરી છે. શ્રીયુત બચુભાઈ શાવને રજૂ કરેલી એ નોંધો તો શુજ્ઞતાતી સાહિત્યના ભંડોળમાં પ્રકાશન કળાને

લગતાં લખાણોમાં એક સીમાચિન્હ રૂપ અણાવી નોંધીએ.^૧ ગ્રંથોત્પાદનનાં એ જ દૃષ્ટિબિંદુને કંઈક ભુલી રીતે રજૂ કરનારું એક ટૂંકું લખાણ પણ ‘વક્ત્ર’ નામધારી કાર્પ અનુભવીએ ‘નવીન અને સંગીન પુસ્તકોના ઉત્પાદનખર્ચ વિશે એ બોલ’ દ્વારા પ્રગટાવ્યું હતું.^૨ તાત્પર્ય એટલું જ કે ગુજરાતી લેખકોને ધંધાની દૃષ્ટિએ ભોમિયાની ગરજ સારે એવી સરળ રૂપે સદરકુ લખાણો લખાવા પામ્યાં છે અને તેથી તેની ઉપયોગિતાનો આંક અનેક ગણો વધી ન્ય છે.

યુરોપ-અમેરિકામાં તો આ ગ્રંથોત્પાદનનાં શાસ્ત્રને લગતાં અનેક પુસ્તકો આજ સુધીમાં પ્રગટી ચૂક્યાં છે, જેમાંનાં થોડાંકનાં વાચન-મનન દ્વારા લેખકની ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓને સ્પર્શવા ઇચ્છનારી વ્યક્તિઓને જાણવા જેવી પુષ્ટજ સામગ્રી મળવા પામે છે. એવાં એક પુસ્તકનું નામ છે, ‘ટ્રૂથ એબાઉટ પબ્લિશીંગ’ (Truth About Publishing) અને તેના લેખકનું નામ છે રોન્ડી અન્વીન. એ પુસ્તકમાં પ્રકાશનકળાને લગતી ઘણી અમૂલ્ય સામગ્રી ભરી પડી છે એમ અનુભવીઓનું કહેવું છે. તે ગ્રંથમાં એ આંત્ર-લેખક પ્રેસકોપી હાથમાં આવે ત્યાંથી માંડીને તે છેક પુસ્તકની ખપત વધારવા માટે આદરવા નોંધતા જંગને લગતી તૈયારીઓ કેવી રીતે કરવી તે જાગતની કેટલીક સાફસાફ વાતો કરવામાં આવી છે તથા પુસ્તકની પસંદ કિંમતના પ્રશ્નને લગતા મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ પર સારોસરખો પ્રકાશ ફેંક્યો છે. લેખનને એક વ્યવસાય તરીકે સ્વીકારનારા લેખકો માટે યોગ્ય રાહબર બનવા ઉપરાંત લેખકની ધંધાદારી દૃષ્ટિને ખીલવવાનું કાર્ય પણ એવાં પુસ્તકો કરે છે. આપણે ઇચ્છીશું કે ઘણા જ નજીકનાં ભવિષ્યમાં આપણી ગરવી ગુજરાતમાં પણ એવા ઉપયોગી ગ્રંથો પ્રગટવા પામશે અને એ રીતે લેખક તેમજ પ્રકાશક વચ્ચેના વ્યવહારમાં અનેક પ્રકારની સરળતા ઉપજાવવાની ગરજ એવાં પુસ્તકો જ સારશે.

૧. અનુભવીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એમ સમજ એ નોંધોની સુચી નીચે રજૂ કરી છે:—
 મેન અને મેનકાર : પુસ્તક ૫૮૩ : ૫૧૬ ૨૧૧-૨૨૩ : ‘પ્રેસકોપી અને પ્રૂફરીડિંગ’
 સાર પુસ્તક બીજું : ૫૧૬ ૨૨૩-૨૫૮ : ‘પુસ્તકનું ઇમારત તથા વિવિધતા’
 સાર પુસ્તક ત્રીજું : ૫૧૬ ૧૪૧-૧૬૬ : ‘પુસ્તકની જવાબદારી : આંખની’
 સાર પુસ્તક ચોથું : ૫૧૬ ૧૬૬-૧૮૬ : ‘પુસ્તકનું રૂપવિધાન’

૨. ‘પ્રૂફરી’ : ૧૯૩૧, માર્ચ : ૫૧૬ ૧૭૧-૧૮૦.

ચંદ્રકળા

મૂળ લેખક : વિજય સખારામ ખાંડેકર

અનુવાદક : નારાયણ કુમાર

ઝપડાંના ખાણમાં જોન રસ્તા પર નજર કરી બેઠો હતો. પેલી બાળુ સમુદ્ર

એકાદ નાના છોકરાની જોમ કલ્લોલ કરતો હતો. નાનકડી ચંદ્રકળાનું રમકડું હરતગત કરવા માટે કેટલી કેશિશ ચાલી હતી એની! પણ જોનને એના અસ્તિત્વની ખબર પણ હતી નહિ. તાડોના વનમાં છાયા અને ચાંદરણાની સુંદર રમત ચાલતી હતી, છતાં જોનને એ પણ દેખાતું નહતું. દુકાન બંધ કરી બાપા ક્યારે ઘરે આવે અને—

પેલી બાળુ પાનનો અવાજ આવ્યો. ઉત્કંઠાથી જોનને તે તરફ જોયું પણ કોઈ દેખાયું નહિ. એને વિચાર આવ્યો, બાપા એટલા મોટા દુકાન કેમ બંધ કરતા હશે?

એણે ચંદ્ર તરફ જોયું. આજ સુધી ચંદ્ર એને પોતાનો રમતિયાળ દોસ્ત લાગતો હતો. વાદળો પાછળ સંતાતો, તારાઓની છીપોથી ભરેલા રણમાં રમતો, અને કેટલીય ગમ્મત કરતો ચંદ્ર એને ખૂબ ગમતો. પણ આજ તેને તે જુદો લાગ્યો. ‘ચંદ્ર પર હુમલો છે. અંગ્રેજ શાળામાં ગયા પછી દુર્ગિનમાંથી તમને જોવા મળશે’ એ ગુજરાતી શાળાના હેડમાસ્ટરના શબ્દો એને યાદ આવ્યા. અંગ્રેજ શાળા...દુર્ગિનો...મોટી મોટી પરીક્ષાઓ...એનું મન સુખ અને સ્વપ્નથી ભરાઈ ગયું.

એ વિચારમાં ને વિચારમાં બાપા ઘરમાં ક્યારે આવ્યા એની એને ખબર પડી નહિ. એણે બાપા તરફ જોયું. બાપ તેના તરફ જોઈ હસ્યો. અંદરથી માનો અવાજ આવ્યો:

‘કેટલું મોટું ક્યું?’

‘રાતની જ આ ધંધામાં કમાણી હોય છે!’

‘જોન તો આજ હઠ પકડીને જ બેઠો છે.’

‘આપણા છોકરાની હઠ આપણે નહિ પૂરી કરીએ?’

‘પૈસા કંઈ તાડીના ઝાડને નથી આવતા!’

પિતાનું ખડખડાટ હાસ્ય જોનના કાને અચડાયું.

‘કેમ હસ્યું આવ્યું?’

‘પૈસા તાડીના ઝાડને નથી આવતા એમ કહ્યું ને તે?’

‘તે? શું જોડું છે એમાં?’

‘તદન સાચું છે. પૈસા તાડીના ઝાડને જ આવે છે!’

બાપાએ પૈસાનો કરેલો અવાજ જોનના કાને અચડાયો. એનું હૃદય આનંદથી નાચવા લાગ્યું. મા કહેતી હતી: ‘પણ અંગ્રેજ નિશાળની ફી ખૂબ અને પુસ્તકો—’

‘હશે ખૂબ ફી! એના કરતાંય મોટું ઘરાક મળ્યું છે મને!’

‘ક્યું?’

‘ગમે એ હોય? ચાર દોરતો સિવાય ગિરાદર આવે એવા નથી. દરરોજ આઠઆર આના તોય—’

‘બાર આના?’ માના અવાજમાંનો આનંદ ગેનના હૃદયમાં ફેંચાડે ફેંચાડે નાચવા લાગ્યો. એણે આનંદથી જાંચે જોયું. ચંદ્રજી આશ્ચર્યથી હતી. અંધારામાં સમુદ્રનો અવાજ એને દિલ પથુના ગણગણાટ જેવો લાગ્યો. ‘પણ કાલે અંગ્રેજી શાળામાં જવાનું’ એ વિચારથી એના મનમાં પૂર્ણિમાનું ચાંદરણું ખીલ્યું. સમુદ્રનો અવાજ છોકરાઓના ધોંધાટ જેવો એને લાગ્યો.

જરીનો કંઠારો અને લાલ લૂગડાની લંગોટી એ ગેનના પિતાનો વેલવ હતો. તેથી પિતાની સાથે શાળામાં પગ મૂકતાં ગેન નીચી નજરે જ અંદર ગયો. હેઠમાસ્તરની ઝોરડી, એમાંની એ સૂટ બૂટ અને ચરમા પહેરેલી મૂર્તિ—એકદમ ઘેર લાગી જવાનું ગેનને મન થયું. પણ એ શક્ય નહતું.

સિપાર્થ સાથે ગેનની પહેલા ધોરણમાં રવાનગી થઈ. બીતો બીતો તે વર્ગમાં ગયો. એકાદસાથે સાક્ષિસેર નાનકડી આંખોના કટાક્ષનો એના પર વર્ષાવ થયો. બાકૂલતાથી ગેને ભારતરની ખુરશી તરફ જોયું. પણ ત્યાં તો એક પૂતળો જ દેખાયો. એના પગ ધૂળવા લાગ્યા. એણે લપચકિત નજરથી વર્ગમાં દૃષ્ટિ ફેરવી. જરીની ટોપી પહેરેલો અને સુંદર કપડાં પહેરેલો એક છોકરો પોતાની પાસે જગ્યા કરીને એને બોલાવતો હતો. સમુદ્રમાં હૂળનાર માણસને વહાણ દેખાય તેમ ગેનને થયું. આખો દિવસ તે પોતાના પડોશી છોકરા તરફ ઉપકારની નજરે જોતો રહ્યો.

*

*

*

એ દિવસથી રમણ સાથે એની એવી દોસ્તી જામી કે ન પૂછે વાત. ગેનના ગળામાંનો કુસ કેટલો સુંદર દેખાય છે એનું વર્ણન જોમ રમણ પોતાની મા પાસે કરતો, તેમ રમણના હાથ પર કાઢેલું રામનામ કેટલું સુંદર છે એનું વર્ણન ગેન પોતાની મા પાસે કરતો. બંને વર્ગમાં પાસે પાસે બેસતા અને વચલી રમ્મમાં સાથે રમતા એટલું જ નહિ, પણ હુવુત રમતી વખતે જાણે એક જ પક્ષમાં રહેવા પ્રયત્ન કરતા. ભારતરની ઇચ્છાથી કોઈકવાર એમને એકબીજાની વિરુદ્ધ રમતું પડતું. ગેન તો રમણના શરીરને અડતો પણ નહિ.

૭ મહિનામાં તો એમની મિત્રતા એટલી વધી કે ગુજરાતી શીખવવા આવનાર શિક્ષકે પણ એનો ઉદ્દેશ્ય ક્યો. એક વખત એ બોલ્યા: ‘જૂના જમાનામાં “શુકલેન્દુવત પ્રેમ” શબ્દ થાય’ એમ લખતા હતા....’

‘શુકલેન્દુવત એટલે કેની?’ એક છોકરાએ શંકા પૂછી.

‘ગેન અને રમણ જેવી’ શિક્ષકે જવાબ આપ્યો. આખો વર્ગ ખડખડાટ હસ્યો. પીરિયક ખસાસ થતાંની સાથે જ ગેને રમણને કહ્યું: ‘આજથી હું તને બીજા જ નામથી બોલાવીશ.’

‘ક્યા?’

‘શુકલેન્દુ.’

*

*

*

પણ શુકલેન્દુને પૂર્ણિમાનો અનુભવ એક જ દિવસ મળે છે એ વાત ગેન ખૂબી ગયો હતો. એક દિવસે રમણ તરફનાં અંધારાંને જોઈને એણે કહ્યું: ‘શુકલેન્દુવત પ્રેમ’ એટલે કેની? એક છોકરાએ શંકા પૂછી.

જેન તેની પાસે ગયો. રમણે બોલ્યા વગર બીજી તરફ દૃષ્ટિ કરી. વચલી રમ સુધીના બે કલાક એને બે યુગ જેવડા લાગ્યા. રમ પડતાંની સાથે રમણ પોતાને ટાળી બીજી તરફ જાય એ મનમાં આવતાં જોનની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. એકદમ રમણ પાસે જઈ એણે એનો હાથ પકડ્યો. લોહચુંગદે ખેંચેલા લોખંડમાં દૂર જવાની શક્તિ હોય છે જ ક્યાં? રમણે પોતાનો હાથ જોનના હાથમાં રહેવા દીધો.

બંને બોલ્યા વગર બહાર ગયા. કસરતશાળાની બાજુમાં ગયા પછી રડતાં રડતાં જોન બોલ્યો: ‘રમણ, ધરતીકંપથી ખડખડી જગ્યા પર પથ્થુ પાણી દેખાય છે.’ જોનને રડતો જોઈ રમણ પીગળ્યો. એનું હૈયું લારાઈ આવ્યું.

‘રમણ, મારી શી બૂલ થઈ. કહે મને હું...’ રમણ મૂંઝવણમાં પડ્યો.

‘આજે કેમ બીજી જગ્યાએ બેઠો?’

‘બાએ કહ્યું...’

‘શું?’

‘તારી સાથે બોલ્યું નહિ.’

‘પણ કેમ? હું કિરીસ્તાન છું તેથી?’

‘અં હં! મારા બાપા બાને રોજ મારે છે—’

જોનની આશ્ચર્યભરી નજરનો અર્થ રમણને સમજાયો.

‘તારા બાપા તારી બાને મારે છે એની શિક્ષા મને?’ એમજ જણે એની મુદ્રા પૂછતી હતી.

‘બાપા પહેલાં નહોતા મારતા બાને!’

જોન સાંભળી રહ્યો.

‘છ મહિના થયા તે બહાર જાય છે—’

‘ક્યાં?’

‘તારા બાપાની દુકાનમાં!’

નીચી નજર કરી જોન વિચાર કરવા લાગ્યો.

‘અને ઘેરે આવ્યા પછી બગરે છે, બાને મારે છે. કાલે બા કેટલાય વખત સુધી રડતી હતી. એણે જ મને કહ્યું કે, તારા બાપાની દુકાનમાં જાય છે—’

‘એ નહિ જાય તો?’

હવે આશ્ચર્ય પ્રદર્શિત કરવાનો વારો રમણનો આવ્યો. મારા બાપાનો દારૂ આ કિરીસ્તાની છેકરો કેવી રીતે છોડાવશે? બાપા બાનું માનતા નથી તે આ જોનનું—

‘પછી બેસીશ મારી પાસે?’ જોને પૂછ્યું.

‘હા!’

પછીનો સમય ભૂજોળનો હતો. શિક્ષક પૃથ્વીને મદલ્ય કેમ લાગે છે તે સમજાવતો હતો. દૂર બેઠેલા રમણને જોતાં જોનને લાગ્યું: રમણની અને મારી મિત્રતાને મદલ્ય લાગ્યું છે. પણ ચંદ્રનું મદલ્ય કાંઈ કાલમ રહ્યું છે? તે તરત જ છૂટે છે.

તે રાત્રે જમ્યા પછી જોને તેના બાપાને પૂછ્યું:

‘લોક દારૂ શા માટે પીતા હશે, બાપા?’

‘અંકેશ સાળામાં આ જ સોખવાડે છે કે?’

‘પણ બાપા—’

‘શું?’

‘રમણના બાપા આપણી દુકાનમાં આવે છે ને?’

‘હા.’

‘તમે એને ન આવવા દો તો?’

‘તો એ બીજી દુકાનમાં જશે!’

જેન વિચારમાં પડ્યો.

‘અને તારે સાળા છોડવી પડશે.’ પિતાએ આગળ ચલાવ્યું.

‘કેમ?’

‘આવું ધરાકે ગયા પછી તને લણવાવા પેસા ક્યાંથી લાવવા?’

રમણના બાપા તેની દુકાનમાં દારૂ પીએ તો જ તેને લણવા મળે, આ વિચિત્ર સંબંધનો અર્થ જેન સમજી નહિ શક્યો. વિચાર કરી કરીને એનું માથું લમવા લાગ્યું. કાલે રમણને મોઢું કેવી રીતે બતાવવું એ એને પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. આખી રાત એને ઊંઘ ન આવી. આ પડખેથી તે પડખે ફરતો રહ્યો. છેવટે કંઈ ન સૂઝવાથી તે ઝૂંપડા બહાર નીકળ્યો.

મધરાત થઈ ગઈ હતી. સ્વપ્ન અંદરણુમાં આખી દુનિયા ગળે નાહતી હતી. પણ જેનને પોતાના મનમાં અંધકાર જ વધતો હોય એમ લાગ્યું. આંખો મિચીને. તે ઊભો રહ્યો. સમુદ્રનો લયકર અવાજ સાંકળી એના ફેરાડા ખડા થયા. હમરો દારૂખાનો બખડતા અને હાથથી છાતી કૂટતા પોતાના પર ધસી આવતા હોય એમ લાગતાં ધબકતી છાતીએ તે પાછો ઝૂંપડામાં ગયો!

વંદન

તનમુખ ભક્ત

[પૃથ્વી]

ચિરન્તન નિરંજન પ્રકૃતિભવ્ય ઓ ! અન્તરે
ઉઠે ઉતરી વાણીને નીંદરથી જગાવી તમે,
અને ઈતર ઇન્દ્રિયો, ચરણ, હસ્ત, કર્ણાદિને,
પ્રભો પરશી પ્રાણને; પુરુષ દિવ્યને વંદના.

સંસ્કૃતપ્રાર્થના

સાહિત્ય : એક શક્તિ

ઉમાશંકર જોષી

સાહિત્ય અને જીવનના પરસ્પર સંબંધને લગતી કેટલીક ખામતો ઉપર માતું દૃષ્ટિબિન્દુ આપની સમક્ષ રજૂ કરવાનું મને કહેવામાં આવ્યું છે અને તે બંને તેટલી સ્પષ્ટતાથી અને સરળતાથી મૂકવાનું હું ચૂકીશ નહિ. ટૂંકમાં કહું તો, સાહિત્ય કેટલે અંશે વ્યક્તિના અને સમાજના જીવન ઉપર અસર કરી શકે એ અત્યારનો વિષય છે.

પહેલી વાત તો એ છે કે આપણે સાહિત્ય કોને કહીશું ? જીવન એટલે શું એવો તો સહેજે આપણને ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. પણ 'સાહિત્ય' શબ્દ જરી મોટું ભરી દે એવો છે. 'સાહિત્ય' શબ્દ સાંભળી આપણા કાન જરી ચમકે છે. આપણો મિત્ર કાર્ત માણસને બતાવીને કહે કે 'એ ભાઈ સાહિત્યકાર છે' તો આપણી દૃષ્ટિ બીજા બધાને તરછોડી પેલી વિમૂર્તિ ઉપર જ પળવારતો ચોંટી રહે છે. પછી ભલે આશ્ચર્યથી, વીરપૂજાથી કે દુઃખકારથી. સાહિત્યના અભ્યાસીઓની અને સાહિત્યસેવીઓની ગણના આપણે રૂપિયા આના પાઈમાં રચાપચા રહેનાર ગૂઝરાતીઓ ધણીવાર માણસમાંથી નીકળી ગયેલાઓમાં કરીએ છીએ અને 'સાક્ષર' શબ્દ ગણરૂપે વાપરીએ છીએ. બીજા આણુથી એ લોકો જાતે ભર્તૃહરિને આશરો લઈને, સાહિત્યસંગીતકલા વગરના મનુષ્યો ને તો પૂંછડા ને શીંગડા વગરના જંગલી પ્રાણી છે તે બૂમિતે બારે મારે છે એમ કહી સાહિત્યમાં રસ ન લેનારની ખબર લઈ નાખે છે ! તો આ સાહિત્ય છે શું ? મોઢાની કે કાગળ પેન્સિલની મદદથી લખાતો ઉપયોગ કરવો તે ?

અજ્ઞાત નહિ, આપણે ચાર મિત્રો વાત કરીએ છીએ તેને ભાગ્યે જ કાર્ત સાહિત્યનું મોટું નામ આપે; જ્યારે ક્રોએટિયન, જોન્સન, કાલરિજ કે આનાતોલ ફ્રાન્સના વાર્તાલાપોને અમર સાહિત્ય ગણવામાં આવે છે. આપણે કહીએ છીએ અથવા સાંભળીએ છીએ તેમાંનાં લગભગ અર્ધાં આપણો બોલાવાં કે તરત જ વાસી ચર્ષ જાય છે; જ્યારે રોમેન્ટેસિસ, સિસેરો, કે બર્કની વાગ્ધારાને પ્રવાહ આજે સંક્રાંતિ પછી પણ એવો ને એવો જ તાજગીભર્યો અરબલિત વહે છે. આપણે લખીએ છીએ અથવા ટપાલીનાં પગલાં સાંભળી અત્યંત આવેગમય ઉત્કંઠાથી મેળવીએ છીએ તે પત્રોની લાંબામાં આપણા સિવાય ભાગ્યે જ બીજા કોઈને રસ પડે છે; જ્યારે કાન્તની પત્રધારા, કલાપીના પત્રો, અને ધર્મિયાના પત્રોમાં કાંઈ એવું બહુ હોય છે કે સૌ કોઈનાં દેખાંને એમાંથી હાંક મળે છે. આ તફાવત ટૂંકમાં એમ સમજાવાય કે પહેલી કૃતિઓ તે સાહિત્ય નથી અને બીજી તે સાહિત્ય છે. પણ આપણો પ્રશ્ન એ છે કે આ બીજી કૃતિઓ તે સાહિત્ય શાને લીધે કહેવાઈ ?

જુદા જુદા વિદ્વાનો સાહિત્યનો અર્થ જુદો જુદો રીતે સમજાવે છે. કાર્ત કહે છે : જો કૃતિ સનકિત એટલે દિન-સાથેની, અર્થાત્ દિનપાળી, હોય તે સાહિત્યકૃતિ કહેવાય. કાર્ત કહે

છે કે જેમાં શિષ્ટતા હોય તે લેખ સાહિત્ય બને. પણ આવી વ્યાખ્યાઓમાં હિત કેને કહેવું અને શિષ્ટતા કેને લેખની તે વિવાદાસ્પદ વસ્તુઓ છે. હું જૂલનો ન હોઉં તો, પાલ્લીમાં એકવાર આચાર્ય શ્રી. આર્નલ્ડસંકર ધ્રુવે વાર્તાલાપમાં સાહિત્યની એક વ્યાખ્યા એવી આપી હતી કે: જે લખાણમાં અર્થ અને વાણી સાથેસાથ ચાલતાં હોય, એટલે કે અર્થનું અને વાણીનું સાહિત્ય-એકાન્નેડપણું સચવાતું હોય, તેને સાહિત્યનું લખાણ ગણવું. અન્યત્ર, અર્થ અને વાણી બંને જોડી કક્ષાનાં હોવાં જોઈએ, અથવા એવાં તો હોવાં જ જોઈએ કે તેમાં સર્વસમયના મનુષ્યોને રસ પડ્યા વગર રહે જ નહિ.

એટલે સાહિત્યથી આપણે એટલું તો સમજ્યા કે એમાં એવાં લખાણોનો સમાવેશ થાય છે, જે જોયા પ્રકારનો અર્થ સૌ કોઈને રસ પડે એ રીતે એટલા જ જોયા પ્રકારની વાણીમાં રજૂ કરતાં હોય. મનુષ્યજનતિના બાલકાળથી કવિતા એ સાહિત્યનો માનીતો પ્રકાર છે, પણ તે ઉપરાંત નાટક, કથા, નવલકથા, નિબંધ, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, જીવનચરિત્ર, વિવેચના, એ અગત્યના સાહિત્યપ્રકારો છે.

આ વિવિધ જનતા સાહિત્યને ને મનુષ્યજનને અત્યંત નિકટનો સંબંધ છે. જૂનકાળ સાથે મનુષ્યજનતિને સાંકળી રાખનાર એ એક અગત્યની કડી છે. ચીચૂડા ઉપર સામસામા બેસી મરતીમાં ડાહ્યા તો સોમરસની લહેરમાં અંધાઈના બા-ઉ-સા-ઉ લલકારતા ઝપિઓને સૃષ્ટિરચનાતાં મદરથો કેવાં સમજ્યાં હતાં ત્યાંથી માંડીને ક્રિસ્તીન ને કામગાર વર્ગનાં હિત વિચારતા ત્રિચારકોની યોજનાઓનો ખ્યાલ સાહિત્ય દ્વારા આપણને મળે છે. જૂનકાળમાં મનુષ્યજનતિએ શી કમાણી કરી એનો ખ્યાલ પણ મુખ્યત્વે સાહિત્યથી જ આવે છે.

જૂનકાળના માનવ સમુદાયે વારસામાં આપણને મોટોમોટાં સમૃદ્ધિવાન નગરો આપ્યાં છે, સાગરતીરે બંદરો રચી આપ્યાં છે, પૃથ્વીના ચોખૂંટ વિસ્તાર ઉપર આંતરે આંતરે ગામડાંની ફૂલગુંથણી કરી આપી છે. જૂનકાળના આપણા પૂર્વજોએ માત્ર પોતાના લાભ ખાતર જ નહિ પણ ભાવિ જનતા માટે જંગલો સાફ કર્યાં, અડાળીડ ઝાડીમાં ને લવંકર ગિરિકાંતરોમાં રસ્તાઓ આંક્યા, ગંગાવર પૂલો નાખી નદીઓને નાથી, તળાવોમાં પાણીના સંગ્રહ કર્યા, ધરતીને ખેડી, વાળી ને નવરધૂની જેમ એના શયુગારો રચ્યા. પણ જૂનકાળનો સમગ્ર વારસો તપાસીએ તો મનુષ્યની બાહ્ય જરૂરિયાતોને પોષનારી વસ્તુઓ કરતાં એની આંતરિક જરૂરિયાતોને સંતોષનાર, એની માણસાઈ ને વિકસાવનાર વસ્તુઓ જ મદસ્તની તો છે.

તેથી જ જૂનકાળના વારસામાં આગળ તરી આવે એવી વસ્તુઓ તે તો માણસોની સમાજ રચીને રહેવાની આવડત, તેને અંગે એણે વિકસાવેલી અનુકૂળ શાસનપ્રણાલીઓ અને વિવિધ બીજી સંરચાઓ, એણે ઘડેલી વિનય-દ-મેલો જેવી ભૂતિઓ, સૌન્દર્યના સારશયિ જેવો તાજગદાસ, મોના લીસાનાં જાદુઈ રેખામાર્દવ અને તે સૌથી યે આગળ તરી આવે એવો અગર સાહિત્યપુંજ. અત્યારસુધીની માણસજાતે અનેક પ્રકારની મયામય પછી જે કંઈ સંસ્કૃતિ રચી છે તેનો ખ્યાલ મુખ્યત્વે સાહિત્યની મદદથી જ મળે છે. સાહિત્યદ્વારા જ સંસ્કૃતિનો વારસો પેઢી દર પેઢી જીવતી જંગની દશામાં સોંપાતો આવે છે. આ સાહિત્યમાં આજસુધીમાં મનુષ્યે મનુષ્યત્વના વિકાસ અર્થે કરેલા સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નોનો અર્ક સમાયેલો છે. માણસજાતની આશાઓ, આકાંક્ષાઓ, આદર્શો, ચિંતનો, ભ્રમિઓ, તરંગો, સ્વપ્નાંઓ, બધું જ સાહિત્યમાં વિશેષતઃ સંઘરાયું છે.

તો સાહિત્યની જીવન ઉપર પ્રખળ અસર થાય તો એમાં કંઈ નવાઈ નહિ. જીવનની સાહિત્ય ઉપર અસર થાય છે એ જોઈતું સાચું છે તેટલું જ સાહિત્યની જીવન ઉપર અસર થાય છે એ પણ સાચું છે. જીવનમાં પ્રગટ થતાં નવાં નવાં બળો નવનવું સાહિત્ય પ્રગટાવે છે. તે જ પ્રમાણે મૌલિક વિચારશ્રેણીવાળું નવું સાહિત્ય જીવનમાં તદ્દન નવાં જ બળો જન્માવે છે એવા પણ દાખલા ઇતિહાસમાં ફીકડીક પ્રમાણમાં છે. એવું પણ બને છે કે સાક્ષાત જીવનમાંથી પ્રેરણા પામીને પ્રગટતું સાહિત્ય પાછું જીવનમાં અસાધારણ પરિવર્તન લાવનાર નીવડે છે. અમેરિકામાં શુલાભેની હીલ્ડી પ્રથા હતી તેમાંથી પ્રેરણા મેળવીને લખાયેલી નવલકથા ‘અંકલ ટોમ્સ કેપીન’ તે શુલાભેની પ્રથા નાબૂદ કરવામાં ખૂબ ખૂબ મદદગાર નીવડી હતી એમ ગણાય છે. સારી પ્રજ્ઞનાં માનસો પદોટો સાધવામાં આવી એક નવલકથા સફળ થાય એ સાહિત્યની શક્તિનો એક તત્વસંત પુરાવો છે.

આજના જમાનામાં ત્યારે નવલકથાઓએ પહેલાં જે મહાકાવ્યોનું હતું તે સ્થાન લીધું છે ત્યારે નવલકથાઓ મોટી મોટી ક્રાંતિઓની સજ્જતારી નીવડે એ પૂરું સંભવિત છે. પછી તે ક્રાંતિઓ સામાજિક હોય, આર્થિક હોય, રાજકીય હોય કે માનસિક હોય. દા. ત., બંગ્લાદેશની ‘આનંદ મઠ’ અને બોર્કોની ‘મધર.’ આ યુગમાં ખાસ કરીને સામાજિક નવલકથાઓ બહુ જ અસરકારક નીવડી છે. ટોસ્ટોય અને ડોહ્તાની નવલકથાઓ સામાજિક ક્રાંતિને જન્મ આપ્યા વગર રહેતી નહિ. નવલકથા સિવાયના સાહિત્યની પણ જીવન ઉપર એટલી જ પ્રખળ અસર પડે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં રચિતનું પુસ્તક ‘અન્ડ ધિસ લાન્ડ’ ગાદીની મુસાફરીમાં વાંચવામાં આવતાં ઘેર આવીને ગાંધીજીએ ઘર કાઢી નાખી ફિનિક્સ આશ્રમની સ્થાપના કર્યાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. શિવાજી માટે કહેવાય છે કે નાનપણમાં રામાયણ સાંભળવાથી એને રામવ્રતમણ જેવા પરાક્રમી યવાની મહત્વાકાંક્ષા જાગી હતી.

સાહિત્યની અસર જીવન ઉપર પ્રખળ છે, એમ કહેવાનો અર્થ એવો હરગીજ નથી કે એ અસર સારી જ હોય. ખરાબ હોવાનો પણ સંભવ છે. અમુક પ્રકારની નવલકથાઓ વાંચીને યુરોપના દેશોમાં આપઘાતનો શોખ વધી પડ્યો હતો એમ કહેવાય છે. કામવૃત્તિને પેપાણે, પોપે, એવું સાહિત્ય હંમેશાં લોકપ્રિય રહ્યું છે અને એની માંગ વાચકવર્ગમાં સુમાર વગરની હોય છે. પરાક્રમેની અને છૂપી પોલિસની વાર્તાઓ વાંચવાની તલપ એક મોટા વાચકવર્ગને હંમેશા રહ્યાં કરે છે. અને એની અસર એ જ થાય છે કે આને પરાક્રમ કરવાની તક કે તાકાત હોતી તો નથી જ તેમાં આવા સતત વાચનથી બિંદગીમાં જાતે કંઈ બદલાઈ જતાવવાની તૈયારી રહેવા પામતી નથી. લાગણીમાં ‘સહેલાઈથી તણાઈ જવાય એવી ઉમરના કે સ્વભાવના વાચકોને બે-લગામ લાગણીનાં ઉછાળાવાળું સાહિત્ય બેહદ રૂચે છે.

અમુક વાચકો એવા હોય છે કે કંઈ કરુણરસની છાંટ હોય તો જ લખાણ એમને ગમે. વાર્તા કે નાટકનાં નાયકનાયિકાએ ‘ખાધું પીધું ને રાજ કર્યું’ એવું જોઈએ જતાવવામાં આવે તો એમાં એમને કંઈ મજા નથી આવતી. દિલમાં કંઈ દર્દ જગાવે, હૃદયને ગિઆવે, રડાવે, એવું જ કંઈ એમને તો જોઈએ. કલાપીનાં કાવ્યો આવા વાચકો, રડતા જાય ને વાંચતા જાય, આંસુ આડે આવે તો મદગદ કંઈ લલકારતા જાય. આવા કલાપીલક્તો દસ વરસ પૂર્વે જ ગૂંજારાતમાં સંખ્યાબંધ હતા. આમાં કલાપી કરતાં વાચકોની માનસિક માંદગી વધારે ભાગ તો ભગવે છે. ફ્રેન્ચ કવિ બોદલેરનાં ‘અનિદનાં પુષ્પો’ નામનાં કાવ્યો પર વાચકવર્ગે મુસ્તાક હનો: પોતાના દેશમાં જ નહિ, બીજા દેશોમાં પણ.

એકવાર બોહલેર બુએસ્સ ગયો અને ત્યાં એના માનમાં મળેલા ટોળાએ એને વિશે દંઈ દંઈ આરમાની ખ્યાલો બાંધેલા. પણ તેઓએ તો જોયું કે બોહલેર તો કોઈ બેળં ચસકેલ મંજેરી જેવો નથી પણ શાંત, નમ્ર, વિવેકશીલ માણસ છે. બોહલેર પોતે એ પ્રસંગ વર્ણવતાં કહે છે કે ત્યારે તે પ્રસંગક ટોળાએ નક્કી કરી દીધું કે ‘હું તે મારી ચોપડીનો લેખક નહિ.’ લખનારના ધાર્યા બદ્ધરની અસરો પણ વાચક ઉપર પડે છે. સરસ્વતીચંદ્ર વાંચીને કે ભર્તૃહરિ પિંગલાનો ખેલ જોઈને કોઈ કોઈ લાગણીશીલ યુવાનો સંન્યાસી બની નીકળ્યાના દાખલા ગંભીરતા આપ્યા છે. જેમ વ્યક્તિ ઉપર તેમજ વ્યક્તિ-ઓના બનેલા આખા સમાજ ઉપર સાહિત્યની અસર પડે છે એ પણ આગળ આપણે જોયું. જૂનાં ધર્મગ્રંથો ને મહાકાવ્યો ઉત્તમ દાખલા છે.

એમાં ભાગવતનું રચાન શું છે એ તપાસીએ તોયે જમી વાત રૂપેલ થશે. આર્વાવર્ષમાં બ્રાહ્મણધર્મ સામે બૌદ્ધધર્મનું પ્રચંડ આક્રમણ થયું હતું. બ્રાહ્મણધર્મ દલમકી ઊઠ્યો હતો. પણ બૌદ્ધધર્મનું પણ પણ દંઈક ઓસરવા માંડયું. એ કાળે સારાય ભારતવર્ષમાં ભક્તિ-વાદનું મોઝનું ફરી વળ્યું અને ભાગવત જેવું કાવ્ય લોકોના હાથમાં આવ્યું. બૌદ્ધધર્મ ભડે અન્ય દેશોમાં રિચર થયો પણ પોતાની જન્મભૂમિ ભારતવર્ષમાં જ દલમૂલ થઈ ન શક્યો. બ્રાહ્મણધર્મ પાછો પગમર થયો અને આપણા સદ્ભાવે કે દુર્ભાવે એણે નવું જીવન મેળવ્યું. વ્યક્તિઓની બાબતમાં જોયું તેમજ સમાજની બાબતમાં પણ સાહિત્યની અનિષ્ટ અસરો જીવન ઉપર પ્રવેશે એવા દાખલા પણ યોગ્ય છે. લખાણો દ્વારા વર્ગદ્વેષ, જાતિદ્વેષ, પ્રગદ્વેષની વિષ ફેલાવવાનું બનતું આવ્યું છે. ૧૮૭૦ની ફ્રાન્સની જર્મની સામેની લડાઈ એક ફ્રેન્ચ ઇતિહાસકારને આભારી છે એમ મણાય છે. અને વિદ્વાનો કહે છે કે ૧૯૧૪ની યુરોપની ઇલાસચળી જલાવવામાં મુખ્ય ભાગ જો કોઈએ ભજવ્યો હોય તો ઇતિહાસકાર દ્વિતરકેએ સોનાના ઝેરીલા ઇતિહાસો વડે ભજવ્યો છે.

આમ આપણે જોઈ શકીયું કે સાહિત્ય એ વ્યક્તિના અને સમષ્ટિના જીવન ઉપર પારાવાર અસર કરનાર એક બળ છે. એનો ઉપયોગ ક્વચિત્ત નુકસાનકારક રીતે થાય છે પણ મુખ્યત્વે તો સંસ્કૃતિના વિકાસ અર્થે જ સાહિત્યની શક્તિ વપરાઈ છે.

સમાજજીવનના મોટા મોટા પલટા પ્રતિભાગેપલ સાહિત્યકારોએ, દા. ત. વોલ્ટર અને ફ્લોએ માત્ર પોતાની કલમની મદદથી કર્યા છે. આવા સાહિત્યકારો તે સમાજના અમર નેતાઓ છે. અને તે માત્ર સાહિત્યની દુનિયામાં જ નહીં પણ રહેવાના નહિ. સાહિત્યકાર લેખે તો એ અમર મળવાના જ. પણ સમાજવિધાપકો, સમાજના દિનચિન્તકો તરીકે સામાજિક તત્વારીખમાં પણ તેઓ અમર રચાન બોગવે છે. આર્સે ડિકન્સ, એમિલ ઝોલા કે બર્નાર્ડ શોનાં નામ ને માત્ર સાહિત્યના જ નહિ પણ સમાજના ઇતિહાસમાં પણ સોનાને અક્ષરે લખાયેલાં રહેશે. કેમકે સાહિત્ય મારફત એમણે સમાજને ધડ્યો. સાહિત્યની ભૂમીમાં સમાજનો નવા નવા આદર્શો આપ્યા. એ આદર્શોનાં શિખર સર કરવા માટે સાહિત્યદ્વારા એમને પ્રેરણા પામી. નાટ્યકાર ઈર્ષ્મનને એના પોતાના જમાનાનાં સ્ત્રીપુરુષો રાક્ષસ લેખનાં, એની યાતોથી ભક્ષતાં. સમાજનાં હિતો એ પ્રગટ કરતો એ જોઈ ત્રાસનાં ને ઈર્ષ્મનને એની પુષ્પાંજલિથી વધાવનાં. પણ થોડા જ વખતમાં ઈર્ષ્મનની સેવાની સીએ સડી કદર કરી. એણે બાદોદાપ્તી અને નિરરનાથી પોતાને જે સત્ય સમજાયું તે રજૂ કર્યું એ બદલ એને સૌ પૂજ્યા લાગ્યા. નવા યુગનાં નાટ્યકારો ઈર્ષ્મન પિતા મળ્યો; સમાજનો શિક્ષક લેખાયો. તે જ પ્રમાણે બર્નાર્ડ શોનું. નવી સ્ત્રી-New Woman-અરબર જન્મી

તે પહેલાં પ્રતિભાશાળી ચોનાં નાટકોમાં તો ક્યારનીય જન્મી ચૂકી હતી. આ દુરદશિતાને લીધે જ મહાન સાહિત્યકારો સમાજને દોરવામાં સફળ નીવડી શકે છે.

બેલ્જિયન મહાકવિ એમિલ વરહોરન લેા. ખેતરની વાડને એમિે પ્રણય કરતા કિસાન કિશોરકિશોરીઓને હૃદયલાય એણે મસ્ત થઈને ગાયો. ગેખનાં ગાણું ગાઈ જોયાં. “ દોરડાં વણુનારાઓ ” એ કાવ્યમાં એણે દોરડાં વણુનારાઓને સાથે સાથે ક્ષિતિને પણ વણી લેતા જોયા ને જોવરાવ્યા. પણ એના પોતાના આત્મામાં કંઈ જુદાં જ ધમસાણ મચ્યાં હતાં. વરસો સુધી એ શારીરિક વ્યથાથી પીડાયો, રીંખાયો અને છેવટે નિર્ગિવિધા એટલી બધી પ્રવળ નીકળી કે છવી ગયો અને નવા મન્વંતરના મનુરૂપે બદાર આવ્યો. યુરોપમાં કારખાનાઓ ધર કર્યું છે. યુરોપની અર્વાચીન મંદૃતિ તે કારખાનાંતી મંદૃતિ. એમિલ વરહોરને કારખાનાંના ધુમાડાના ગોટેગોટામાંથી, રેલમછેલ પરસેવામાંથી આ નવી મંદૃતિનો આત્મા પકડી પાડ્યો ત્યારે જ એના જીવને શાંતિ થઈ. એમિલ વરહોરનનું *The Daron* - પ્રભાત-નામનું નાટક ને જોયું હોય તો જોઈ જ્યા મારી નમ્ર લગ્નામણ છે.

આવા પ્રતિભાશાળી મહાન સાહિત્યકારો જ આપણા વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનનાં રહસ્યો આપણે જોઈ સફાએ તે પહેલાં દીવા જેવાં રપટ જોઈ શકે છે એટલું જ નહિ, પણ આત્માની અમૃતમય કલાને બળે આપણને દેખાડી પણ શકે છે. આવા સાહિત્યકારો તે સદાકાલને માટે સમાજના જૂપણરૂપ છે. ને તેથી કાર્લાઈલનું પેલું કથન આપણને અતિશયોક્તિભરેલું નહિ લાગે. કાર્લાઈલ કહેતો કે જો ઈન્ડિયા અને શેક્સપિયર વચ્ચે પસંદગી કરવાતી હોય તો હું મારા શેક્સપિયરને રાખું અને ઈન્ડિયા જેવા ઈન્ડિયાને જતું કરું. મહાન સાહિત્યકાર એ પ્રશ્નનું કેવડું અમૂલ્ય ધન છે એનો આથી કંઈક ખ્યાલ આવશે.

છેવટે બે શબ્દ સાહિત્યની શક્તિ વિષે જોલીને પૂરું કરીશ. આ જન્માનામાં તલવાર કરતાં કલમની શક્તિ વિશેષ લેખાય છે. અને એ આ યુગ માટે સાચું છે એટલું જ પહેલાંના યુગો માટે પણ છે. ધણીવાર તો તલવારથી જીતનારાઓ પોતે કલમની શક્તિ આગળ ગુલામ થઈ જાય એવું પણ બને છે. રોમનોએ ગ્રીસ જીત્યું. રોમન તલવારનો એ વિજય હતો. પણ ગ્રીસની મંદૃતિએ રોમનો ઉપર પોતાનો પ્રતાપ જમાવ્યો. ગ્રીક લેખિનીનો એ વિજય હતો. આ યુગમાં તો વર્તમાનપત્રો અને છૂટક ચોપાનિયાં વગેરેના પ્રકાશનથી કલમની શક્તિનો દિગ્વિજય સુવિદિત છે. મોટામોટા ફેરફારોને વર્તમાનપત્રો શક્ય બનાવે છે.

આથી સમાજનાં હિત સમજનાર કુંશળ પ્રતિભાવાન પત્રકાર આજે કલમની શક્તિનો જેટલો ઉપયોગ કરી શકે તેટલો એના અન્ય સાહિત્યકાર પંથુઓ લાગ્યે જ કરી શકે. ૧૯૧૭ની રશિયન ક્રાંતિની સફળતા વિષે કેટલાકો એમ પણ માને છે કે લેનિનની જીદ કરતાં એના સાથીદાર કાર્લ રાઉકની લેખિનીનાં તાંડવ વધારે તો એ સફળતાનાં કારણરૂપ હતાં. આ વાત અસંભવિત નથી. અકબરનો એક વાયવ્ય સરહદનો દુશ્મન કહેતો કે અકબરનાં તીરથી હું નથી ડરતો, ડરું છું પેતા અણુચક્રકલા શબ્દોથી.

અજયત, સાહિત્યની આ શક્તિ પણ તલવારની પેઢે વાપરતાં આવડે તો તે પોતાનું રક્ષણ કરે ને ન આવડે તો જન્મી પણ કરે. આપણી લાખા જોડનારાં એક કરોડ નરનારીઓ પોતે હરદમેશ જોનો ઉપયોગ કરે છે તે ચુર્ચરી વાંણીની શક્તિનો બરોબર અનુભવ કરતાં થાય એ આશા સાથે વિરમવાની રત્ન લઉં છું.

વેગ

ડૉ. યશવંતરાય ગુ. નાયક

એમ. એસસી; પીએચ. ડી.

રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ: મુંબઈ

આપણું આખું વિશ્વ વેગમય છે. સૂર્ય કે ચેતન સર્વ ચીજો વેગવાન છે. સૃષ્ટિમાં દિસતી અનેક સૂર્યો અને સ્થાવર ચીજો પણ સ્થિર નથી. અસ્થિરતા જ નાણે વિશ્વનો ક્રમ છે. વિશ્વના દ્રવ્યમાંથી વેગ અદશ થાય તો વિશ્વનો અંત આવ્યો જ સમજવો. જો પૃથ્વીમાંથી વેગ દૂર થાય તો થોડાક દિવસોમાં એ સૂર્યની બાબૂકતી નવાળાઓમાં પતંગિયાંની પેઠે દોડી જઈ સ્વાદા થઈ જાય. એના વેગને લીધે જ એ ગુરુત્વાકર્ષણ બળનો સામનો કરી સૂર્યથી માફક અંતરે પ્રદક્ષિણા કરી રહી છે. પૃથ્વી જો રીતે વેગમય છે: પોતાની કાર્પનિક ધરી ઉપર ચોવીસ કલાકમાં એક ચક્ર પૂરું કરે છે; અને તે ઉપરાંત કલાકના ૬૫,૦૦૦ માઈલની ઝડપે અવકાશમાં સૂર્યની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરે છે. આ ઉપરથી આપણી ખાતરી થાય છે કે પૃથ્વી ઉપરની સર્વ વસ્તુ વેગવાન છે. એ જ પ્રમાણે સૂર્ય અને આખું સૂર્યમંડળ અવકાશમાં સેકન્ડના બસો માઈલની ઝડપે ગતિ કરી રહ્યાં છે. એ અવકાશમાં રહેલું આપણું તારામંડળ પણ એક કાર્પનિક ધરી ઉપર ચક્રાકારે ફરે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણું તારામંડળ ગોળ ફરે છે; તેમાં સૂર્ય તેના મધ્યે અને ઉપમધ્યે સાથે ધસડાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સ્વતંત્ર ગતિથી સ્થળાન્તર થાય છે. પૃથ્વીને પોતાની ગતિ ઉપરાંત ઉપલી બને ગતિ અસર કરે છે. એટલે આપણે પોતે પણ જ્યારે બાંધતા હોઈએ ત્યારે પણ પૃથ્વીની ચક્રગતિ, પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાની ગતિ, સૂર્યમંડળની ગતિ, તારામંડળની ગતિ વગેરેથી અવકાશમાં માર્ગ કાપી રહ્યા છીએ. આ ગતિને આધારે જ વિશ્વના પ્રચંડ દ્રવ્યો એકબેકની સાથે સંકળાયેલાં રહે છે.

આ સર્વ વેગ ઉપરાંત મનુષ્યે લાંબા કાળથી પોતાનો વેગ વધારવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. એટલાંટાની વિખ્યાત શરત પણ માણસની વેગની વૃદ્ધિના પ્રયત્નોની સાંક્ષી પૂરે છે. અઘાપિ પર્યંત દોડતી શરતો વડે માણસ પોતાનો વેગ કેમ વધે તેની પ્રવૃત્તિમાં રહ્યો છે. મનુષ્યના જાતના વેગને સીમા છે. એ વેગ ઉત્તરોત્તર વધી શકે નહિ. આથી મનુષ્યે બીજાં સાધનોના ઉપયોગ તરફ ધ્યાન દોડાવ્યું. યાંત્રિક યુગ પહેલાં માણસે ઝડપી ગતિને માટે બીજાં ઝડપી પ્રાણીઓના ઉપયોગ તરફ ધ્યાન દોડાવ્યું. સામાન્ય ગતિથી દોડતા માણસની ગતિ વધુમાં વધુ કલાકે ૧૦ થી ૧૨ માઈલની થઈ શકે, થોડા ઉપર સ્વાર થઈને જતાં એ ઝડપમાં લગભગ બમણો વધારો થયો. આથી હજારો વર્ષો સુધી મનુષ્યે થોડાના વાહનનો ઉપયોગ કર્યો છે. લાંબે અંતરે સંદેશા લઈ જવા, કોઈ દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવી, અગર ઓચિંતો જાણે મારવા થોડાનો ઉપયોગ સાર્વજનિક હતો. એ ઉપરાંત જુદા જુદા દેશના વિશિષ્ટ પ્રાણીઓનો ઉપયોગ પણ ઝડપ વધારવા માટે થયો છે. હિંદુસ્તાનમાં હાથીનો, બળદનો અને જાતોનો ઉપયોગ, દંડા પ્રદેશોમાં રેન્ડોરનો ઉપયોગ, આફ્રિકામાં શાહમૃગનો ઉપયોગ, વગેરે અનેક પ્રાણીઓનો ઉપયોગ જાણીતો છે.

જમીન માર્ગે પ્રાણીઓની ઝડપને પણ હદ હોય છે. એ ઉપરાંત નદી, નાળાં અને ગંગોત્રીના અવરોધોથી માણસને જમીન માર્ગે મુસાફરી કરવામાં ઘણી અડચણો નડે છે. આ અડચણો દૂર કરવા માટે સડકો બાંધી માર્ગો રચ્યા, પરંતુ ઘણે દૂર જવામાં નદીઓના પૂરો પર્વતો વગેરેની અડચણો દૂર થઈ શકી નહિ. આથી કેટલેક મુશ્કેલી રચેલી નદીઓના પૂરમાં ઝડપથી વહી જતાં પ્રાણીની ગતિ તરફ મનુષ્યનું ધ્યાન દોર્યું. અને તેથી નદીઓમાં ચાલી શકે તેવા મજબા બનાવી તેના વડે નદીમાર્ગે ઝડપી મુસાફરી કરવી શરૂ કરી. એ મુસાફરીમાં આટલા વડે હોડીને વેગ આપવામાં આવતો. લાંબે કાળે મનુષ્યને પવનના વેગ અને બળની પ્રતીતિ થઈ અને તેથી તેણે હોડીને શદ્દ બાંધી પવનના બળનો વેગ અને બળ વધારવામાં ઉપયોગ કર્યો. હજારો વર્ષો સુધી શદ્દ વડે જ દરિયાઈ માર્ગે મુસાફરી થતી રહી. ૧૯મી સદીની શરૂઆત થઈ ત્યાં સુધી મનુષ્યની ઝડપમાં કશો વધારો થયો નહિ.

આ પછી વરાળચંત્રની શોધ થઈ. સ્ટીફન્સને વરાળચંત્રનો ઉપયોગ આગગાડી બનાવવામાં કરી વિપ્લવકારક પ્રગતિ કરી. એ શોધથી એકાદ સાથે ૫૦ થી ૬૦ માણસોને લઈને દોડતી ગાડી કલાકે વીસ માઈલની ઝડપે ચાલવા લાગી. એ સમયે આટલી બધી ઝડપથી વાહનો દોડે તેની સામે પ્રચંડ વિરોધ ઊઠ્યો. દરેક દાંતિની વખતે દેશના જૂનવાણી બંધ-શ્રદ્ધાળુ લોકો પ્રગતિવિરોધી અને છે તે જ પ્રમાણે ઈંગ્લેન્ડમાં રેલગાડીની સ્થાપના માટે પણ પ્રચંડ વિરોધ થયો. લોકોને એ ઝડપમાં જનમાલનું નુકસાન દેખાયું. અને આગગાડીથી અકસ્માતો કેટલા બધા વધી જશે તેના વિવિધ ચિતારો જહાર પડ્યા. પ્રગતિવાદી પાર્લામેન્ટના સભ્યોને સ્ટીફન્સન મહામુશીબતે સમજાવી શક્યો અને રેલગાડીની શરૂઆત થઈ. મનુષ્યની ઝડપ અનેકગણી થઈ. વખત જતાં કલાકે દશથી પંદર માઈલ દોડતી ગાડી સેંકડો માઈલ ઝડપે દોડશે એવા કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. જગત સ્ટીફન્સનનું ઋણી છે.

આજે આગગાડીની ઝડપ કલાકે લગભગ ૮૦ થી ૧૦૦ માઈલ સુધી થઈ છે. હિંદુસ્તાનમાં જે કે વધુમાં વધુ કલાકે ૪૦ થી ૫૦ માઈલની ઝડપે જ ગાડી દોડે છે, પરંતુ ઈંગ્લેન્ડમાં, જર્મનીમાં કેટલીક ગાડીઓ લગભગ ૧૦૦ માઈલની ઝડપે દોડે છે. એ દરમિયાન વરાળચંત્રનો ઉપયોગ દરિયાઈ માર્ગે ઝડપ વધારવામાં પણ થયો. એને પરિણામે લગભગ ૫ થી ૬ હજાર માઈલનું ઈંગ્લેન્ડનું અંદર આગબોટદ્વારા ૧૨ થી ૧૫ દિવસમાં કાપી શકાય છે. હાલમાં ઘણી ઝડપી આગબોટો કલાકના ૩૦ માઈલની ઝડપે પણ મુસાફરી કરી શકે છે. થોડે અંતરે જવા આવવા માટે સ્ટીમ લોન્ચો કલાકના ૫૦ થી ૬૦ માઈલની ઝડપે પ્રાણો ઉપર દોડી શકે છે. કેટલીક રેસની સ્ટીમ લોન્ચો વડે કલાકના ૧૦૦ માઈલ ઉપરની ઝડપ માત્ર થઈ છે.

ગાડી અને આગબોટનો ઉપયોગ સામુદાયિક અને નિયત માર્ગે જ થાય છે એટલે માણસને સ્વતંત્ર વાહન તરીકે અને સરળતાથી ચાલે તેનું વાહન બનેલું હતું. ૧૯ મી સદીની આખરે પેટ્રોલ અને તેલથી ચાલનારાં યંત્રો શોધાયાં. એ યંત્રોમાં તેલ યંત્રની અંદર જ બળીને બળ ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી તેમને આંતરજાલક યંત્રો (Internal combustion) કહેવામાં આવે છે. વરાળચંત્રમાં બળતણ જહાર બાળતું પડે છે અને વરાળ ચંત્રમાં પેદા થાય છે. તેલચંત્રોની શોધ થયા પછી કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન નાનાં વાહન બનાવવા તરફ દોરાયું અને પરિણામે મોટરગાડીની શોધ થઈ. ઈ. સ. ૧૯૦૦ની શરૂઆતમાં મોટરનાં

વાહનો રસ્તા ઉપર દોડવા લાગ્યાં. અને ૨૫ વર્ષમાં ઘોડાગાડી, બળદગાડી વગેરેને સ્થાને મોટર ક્લાકના ૪૦ થી ૫૦ માઈલની ઝડપે શહેરશહેર અને ગામેગામ દોડવા લાગી. આ પ્રમાણે લોકોનો આવવા-જવાનો વ્યવહાર, તેમનો વેપારશોજાર અને સંસ્કૃતિની આપ-લે વધી છે. મોટરના વાહનથી ગાડોની મુસાફરી વગેરેની અગવડતા દૂર થઈ છે. મોટરના વાહનને લીધે રસ્તા અને ધોરી માર્ગોમાં ઘણું સુધારો થયો છે. તાપ, ટાઢ અને વરસાદમાં પણ ઘરમાં બેઠા હોઈ એ તેવી સગવડથી આજે મોટર અને આગગાડીમાં એક દિવસે સેંકડો માઈલની મુસાફરી કરી શકાય છે. આ ઉપરથી આપણી ખાતરી થાય છે કે ઝડપ એ સંસ્કૃતિનું એક મહત્વનું અંગ છે.

જમીન અને દરિયાર્ધ માગે થતી મુસાફરીમાં ઝડપને મર્યાદા છે. મોટરની રેસમાં ક્લાકના ૩૩૦ માઈલ સુધીની ઝડપ એક રેકર્ડ તરીકે પ્રાપ્ત થઈ છે; પરંતુ સહીસલામત રીતે મુસાફરી કરવામાં ક્લાકના ૧૦૦ માઈલની ઝડપ પણ ઘણી વધુ કહી શકાય છે. માત્ર રેલવેના નિયત માર્ગ ઉપર જ અમુક રચનાની ગાડીઓ એટલી ઝડપે સુરક્ષિત રીતે દોડી શકે છે. ઝડપની આ મર્યાદા ઉલ્લંઘવા અને બીજા અનેક મુશીબતો દૂર કરવા મનુષ્યનું ધ્યાન લાંબા કાળથી હવામાં ઉડુપન કરવા તરફ દોડ્યું છે. પ્રથમ, બલૂનમાં હવામાં બિડવાના પ્રયોગો ૧૯મી સદીની આખરે થયા હતા, પરંતુ બલૂનના બિડવાનો મુખ્ય આધાર હવાના પ્રવાહો ઉપર જ રહેતો હોવાથી તેને નિયંત્રિત કરી અમુક ધારેલી દિશામાં ઉડાડવા માટે કોઈપણ યંત્રની જરૂર સ્પષ્ટ દેખાઈ. કેટલાયે વર્ષો વિત્યા બાદ પક્ષીનું અનુકરણ કરીને હવાથી ભારે યંત્રોને ઉડાડવાના કેટલાક પ્રયત્નો થયા તેમાં અમેરિકાના રાષ્ટ્ર ભાઈઓને સફળતા મળી. તેમના યંત્રથી પંખો ફેરવી બનાવટી હવાનો પ્રવાહ પેદા કરી તેના દબાણથી હવામાં બિડીને રાષ્ટ્ર ભાઈઓએ દુનિયાની વેગની પ્રવૃત્તિમાં એક મહાન યંત્ર આપ્યું. વિમાનની પાંખ ઉપર હવાના પ્રવાહના દબાણની અસરથી વિમાન હવામાં બિડવા લાગે છે. એ વિમાનને ગમે તે દિશામાં સુકાન વડે નિયંત્રિત કરી શકાય છે, એટલે હવામાં મુસાફરી કરવાનું એક નવું સાધન મનુષ્યના હાથમાં આવ્યું. જગતગ્રાપી યુદ્ધ વખતે વિમાનના ઉડુપનશાસ્ત્રમાં ઘણી પ્રગતિ થઈ. વિમાનને બિડવું રાખવા માટે ઓછામાં ઓછી ઝડપ ક્લાકના ૬૦ માઈલની ઝડપ હોવી જોઈએ. વિમાન વડે બહુ સરળતાથી ક્લાકના ૧૦૦ માઈલની મુસાફરી એ બિલકુલ સ્વાભાવિક થઈ પડી છે. ઇંગ્લેન્ડથી હિંદ આવતાં પંદર દિવસ આગમોટમાં લાગે તે જ મુસાફરી માત્ર ત્રણથી ચાર દિવસમાં વિમાન વડે થઈ શકે છે. છેલ્લાં દશ વર્ષમાં દુનિયાની પ્રત્યેક ભાગમાં વિમાની માર્ગો થઈ ગયા છે. વિમાન વડે સાધારણ રીતે ક્લાકના ૨૦૦ માઈલની ઝડપે આજે મુસાફરી કરવામાં આવે છે. ઇંગ્લેન્ડથી ઓસ્ટ્રેલિયાની જગતવિખ્યાત વિમાની શરતમાં (૧૯૩૫) કેપ્ટન સ્કોટે બ્રિટીશ દિવસમાં આશરે ૧૧,૦૦૦ માઈલની મુસાફરી કરી હતી. જૂના જમાનામાં બ્યારે કોઈપણ વાહનો નહતાં ત્યારે માણસો બળદ-ગાડી વડે દિવસે બહુ તો ૩૦ માઈલની મુસાફરી કરી શકતા. આ ઉપરથી સમગ્રય છે કે માણસે છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં એ ઝડપને ૧૫૦ થી ૨૦૦ ગણી વધારે કરી છે. વિમાન વડે ધૂળ, તાપ, હીલા વગેરે મુશીબતો તથા નદી, નાળાં અને પર્વતોના અંતરાયો દૂર થયાં છે. આજે વધુમાં વધુ ૪૦૦ માઈલની ઝડપે બિડનારાં વિમાનો થયાં છે. હવે વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન હવાના ઉપક્રા સ્ટ્રેટોસ્ફિયર નામના ઘરમાં ઉડુપન કરવા તરફ દોડ્યું છે. એ વાતાવરણમાં

હવાનો અવરોધ ઓછો થવાથી વધુમાં વધુ કલાકના ૬૦૦ થી ૭૦૦ માઈલની મુસાફરી થઈ શકે તેમ છે. આજથી ૫૦ વર્ષમાં કદાચ દુનિયાની ફરતે મુસાફરી કરવામાં માત્ર એક જ દિવસ બસ થશે એમ દેખાય છે. કેપ્ટન કૂકના વહાણને દુનિયાની ફરતે ફરતાં ૪૫ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. ૧૯૬૨માં અમેરિકન વિમાનીઓએ માત્ર આઠ જ દિવસમાં દુનિયાની ફરતે મુસાફરી કરી છે. આ પ્રમાણે ઝડપમાં માત્ર છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં અત્યંત વધારો થયો છે અને ખીન્ને ૧૦૦ વર્ષમાં કેટલી પ્રગતિ થશે તે કહી શકાય નહિ.

ભવિષ્યમાં વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન રોકેટ જેવાં દારૂગોળાની મદદથી આગળ વધતાં સાધનો તરફ વધુ પ્રમાણમાં દોરાશે. તોપમાંથી ફૂટતા ઓગળતા ગોળા પૃથ્વીની સપાટી ઉપર કલાકના ૧૦૦૦ માઈલની ઝડપે મુસાફરી કરી શકે છે. અવાજની ઝડપે આશરે કલાકની ૯૦૦ માઈલ છે, એટલે એટલી ઝડપથી કોઈએક વાહન જતું હોય તો તેની સીસેટીનો અવાજ વાહન પસાર થવા પછી આપણને પહોંચે. આટલી પ્રચંડ ઝડપ આપણને આશ્ચર્યચકિત કરી નાંખે છે. યુરોપથી એક તોપ ફાડી રોકેટ જેવાં મશીનને અમેરિકા મોકલવાના પ્રયોગ કરવાનું ધણા વિચારી રહ્યા છે. ગાડીની પૂઠમાં દારૂગોળા ભરી આંતરે આંતરે તેને ફાડી અતિ ઝડપથી ગાડી દોડાવવાના પ્રયોગો પણ કોઈકવાર થઈ રહ્યા છે. આ ઉપરથી ભવિષ્યનાં હવાઈ વાહનોમાં દારૂગોળા વપરાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક દેખાય છે.

મનુષ્ય ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરશે છતાં આકાશી પદાર્થોની અને પૃથ્વી ઉપર જ રહેલા કેટલાક સૂક્ષ્મ કણોની ઝડપ તે કદી પણ મેળવી શકશે નહિ. એક પૃથ્વીની ફરતે કલાકના ૨૧૦૦ માઈલની ઝડપે ફરે છે. પૃથ્વી સૂર્યની ફરતે કલાકના ૬૫૦૦૦ માઈલની ઝડપે દોડી રહી છે અને સૂર્ય સૂર્યમંડળ સાથે કલાકના ૭,૨૦,૦૦૦ (સાત લાખ વીસ હજાર) માઈલની ઝડપે દોડી રહ્યો છે. એ સર્વ ઝડપને પણ શરમાવે તેવી ઝડપ તો રેડિયમ અને તેવી ધાતુ-માંથી નીકળતા વિદ્યુતકણોની ઝડપ છે. કેટલાક વિદ્યુત કણો હવામાં સેકન્ડના આશરે ૧૮,૬૦૦ માઈલની ઝડપે ગતિ કરે છે. કલાકમાં એ કણ આશરે ૬,૭૦,૦૦,૦૦૦ (છ કરોડ સીત્તર લાખ) માઈલની ઝડપે ગતિ કરે છે. આટલી પ્રચંડ ગતિને લીધે એ કણો હવામાં ભાગ્યે જ ત્રણથી ચાર ઈંચ જેટલું અંતર દાખી શકે છે. આગ છતાં આ ઝડપ આપણને આશ્ચર્ય છે. શું કોઈક વેળા આટલી ઝડપે જતા વિદ્યુતકણોને નિયમમાં રાખી આપણે આપણું વાહન એથી અર્ધી ઝડપે પણ ન ચલાવી શકીએ ? અરે, આપણને તો એટલીયે ઝડપની જરૂર નથી. વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે જો આપણી પાસે એવું વાહન હોય કે જે સેકન્ડના માત્ર ૭ થી ૮ માઈલની ઝડપે જઈ શકે, તો આપણી પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણરૂપી ભયાનક પાસમાંથી છૂટા થઈ અવકાશમાં ગમે ત્યાં વિચરી શકીએ. આથી આપણને તો માત્ર કલાકના ૩૦,૦૦૦ માઈલની ઝડપ હોય તો બસ થઈ જાય. આજે તો આપણાં સર્વ વૈજ્ઞાનિક સાધનો બેગમાં કરી વાહનને માટે કલાકના ૪૦૦ માઈલની ઝડપ પ્રાપ્ત કરી છે. એ ઝડપને હજી આપણે લગભગ ૭૫ ગણી વધારવાની છે. આ વસ્તુ કેટલી અમૂલ્ય છે તે આપણને સ્પષ્ટ દેખાય છે. માત્ર ૪૦૦ થી ૬૦૦ માઈલની ઝડપે મુસાફરી કરવામાં જ હજી ખીન્ને ૫૦ વર્ષ નીકળી જશે, તો એ ઝડપને ૭૫ ગણી કરતાં એ પ્રમાણે ગણતાં ખીન્ને બે હજાર વર્ષો નેઈશે; અને ત્યારે પણ એ ઝડપ પ્રાપ્ત થશે કે કેમ એ મોટો પ્રશ્ન છે.

ગમે તેટલી પ્રગતિ થાય, ગમે તેટલાં વર્ષો વીતે, પરંતુ વિશ્વમાં વધુમાં વધુ ઝડપ પ્રકાશની છે (સેકન્ડના ૧૮૬૦૦૦ માઈલ; કલાકના ૬૬ ૯૬,૦૦,૦૦૦ માઈલ) તેનાથી વધુ ઝડપ મેળવી શકાશે નહિ. વિશ્વમાં ઝડપની આ મર્યાદા છે. કોઈપણ દ્રવ્ય આટલી ઝડપથી મુસાફરી કરી શકે નહિ એવો આઈન્સ્ટાઈને સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો છે. એ ગતિની દશમા ભાગની ગતિ રેડિયમમાંથી નીકળતાં કણો પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ એટલી ગતિ ખીનું કોઈપણ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરશે નહિ. મનુષ્યને માટે આ ઝડપ પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય છે. એ ઝડપ એટલી બધી પ્રચંડ લાગે છે, છતાં આપણે વિશ્વની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળીએ તો તે એટલું વિશાળ છે કે તેની આખી પ્રદક્ષિણા કરવી એક મનુષ્યને માટે અશક્ય છે. પ્રકાશ એક વર્ષમાં જોટલું અંતર કાપે તેટલાં અંતરને એક પ્રકાશવર્ષ કહીએ તો તેટલી ઝડપે જતાં પણ એક તારાથી ખીન તારા ઉપર જતાં સેકન્ડો વર્ષો લાગે છે. આપણા સૂર્યથી દૂર દૂરના તારાઓ હજારો ને લાખો પ્રકાશવર્ષ દૂર છે. તેમાં મનુષ્યની નાનકડી સૃષ્ટિ ઉપર માત્ર થોડાંક હજાર અંતર કાપવાની પ્રવૃત્તિમાં મનુષ્યને હજારો વર્ષ કલાકના ૫૦૦ માઈલની ઝડપ પ્રાપ્ત થઈ છે. મનુષ્યની ઝડપની અદ્યતાની આ ઉપરથી કંઈક ઝાંખી થાય છે.

તદા

નટવરલાલ મો. ગાંધી

[મિત્ર]

રે! અંતરે હાય! હવે બળી ઉઠું!
આ જીવને શાંત કદી ન દેખાવું!

શમાવવા અંતરમાં ધીકેલી
એ કારમી વેધક વેદનાઓ,
વળોટવા ગર્જન સિન્ધુમાં કરું!
ને ઓમ વંદેજાળ જરીક જો મને
પ્રચંડ ને મસ્ત અનંત વાયરે
ઘસડે ઊડાણમાં—

નલતારકોની
વિશાળ પાંખે પ્રસરી જવું કદા,
ને લોચને લોલ જરીક ડાહ્યું,
સુધાભર્યા તેજઝરે શમું જવું:
અનંતના અંતરમાં બળી જતાં
શું જીવને શાંત કરી શકું તદા?

કોલન વોટર

જગદીશ પરમાર

કાળુ મારી બારીની સામે બેસતો. એ જ જગ્યાએ બેસવાની એને વરસોથી ટેવ હતી.

મારા ટેબલ ઉપર તુમારોના થોકડા આવે જતા એટલે હું કામકાજમાંથી ભાગ્યે જ બાંધું બોધ થકોતો, છતાં ત્યારે મારી નજર બારી બહાર પડતી ત્યારે કાળુ ત્યાં બેઠેલો જ હોય. મને ઘડીભર એની ધૂંધાં આવતી કે કાળુ કેટલો સુખી છે? કે કામ નહિ. કામ હોય તો ક્યારે કરી લેતો તે ખબર પડતી નહિ. પણ હું તો તેને ત્યાં જ બેઠેલો જોતો.

મારા કામમાંથી જરા જેટલો વખત મળતો ત્યારે “કાં, કાળુ કેમ છો?” એટલું પૂછતો ત્યાં તો એનો વાણીપ્રવાહ શરૂ થતો. વહેલી સવારે તેણે અને તેની વધુએ કેટલા ક્યારાને પાણી પાચું, કેટલા મેદોના છોડ નવા રસ્તાને કઠિ વાળ્યા, અને નવા સાહેબે કેટલી માંયા બતાવી એ બધું ઝપાટાબંધ કહેવા માંડતો. મને ભાગ્યે જ તેની દિનચર્યા સાંભળવા વખત હતો. મારે કામનો કોઈ પાર નહોતો. જડની જેમ તુમારોમાં બાંધું માથું નાખી કામ બેઠ્યો રાખતો તોપણ સાહેબનાં વેણ સાંભળવાં પડતાં. કાળુ સાહેબની પ્રશંસા કરતો ત્યારે મને એ વાત ઝેર જેવી લાગતી.

પણ કાળુની વાત ખરી હતી. આજ પર્યન્ત કાળુ કામી ઝૂંપડીમાં રહેતો. વર્ષા-ઋતુમાં પાણી ઝૂંપડીમાં ટપકતું. ઝૂંપડી પાણીથી તરબોળ થઈ રહેતી. વરવહુને પથારી કરવા જેટલી જમીન કોરી ન રહેતી એટલે બન્ને ઉજાગરા ખેંચતાં. નાનામોટા જીવોનો ત્રાસ તો ખૂબ જ મૂંઝવતો. નવા સાહેબના આગમન પછી કાળુની મહેનત અને ઉપયોગિતા બોધ સાહેબે પાકા પથ્થરની નવી ઓરડી બંધાવી આપી હતી. આવી નવી ઓરડી બંધાવવા અનેકવાર લખાણ થયું હતું પણ આ સાહેબે એકઠપાટે ઓરડી બંધાવી આપી એટલે કાળુ સાહેબની શક્તિ અને કાર્યદક્ષતા પ્રશંસિતો.

કાળુના શરીરમાં મહેનત વંચાઈ ગઈ હતી. કામે ચડતો ત્યારે બધું ભૂલી જતો. નાના નવા રોપાને બાળકની જેમ ઉછેરતો, એની માવજત પાછળ અરધો ચર્ચ જતો. છોડમાં નવાં ફૂલ બેસે અને વૃક્ષે નવાં ફળ પાકે ત્યારે કાળુ આનંદથી નાચી બેસતો. એની હથોટી પણ અનેરી હતી. એ જે કામ ઉપાડતો તેને નવું રૂપ આપતું. સાવ ફૂંકા જેવા વૃક્ષમાં નવા પ્રાણ આવતા. કુમળી ફૂંપણો અને રેષાઓ માત્ર કાળુના હાથની રાહ જોતાં હોય તેમ ફાલી બેસતાં.

નવા સાહેબે અમારી ઓફિસમાં પ્રગલ્ભ પાડ્યાં તે પહેલાં બગીચો સાવ ઉજાગડ હતો. ઠેકઠેકાણે અવાવરું ખડ બગી નીકળ્યું હતું. ખરી પડેલાં પાનના ઢગ પડ્યા હતા. બગીચો બગીચાના નામને લજવનો હતો. કાળુ ગિયારો મહેનત તો કરતો પણ માથું સાહેબને આવી કોઈ પ્રવૃત્તિ પસંદ નહોતી. કાળુ જરા વધુ પડતું ધ્યાન આપવા માંડે તો સાહેબ તેને પોતાના કૂતરાની સંભાળ રાખવાનું કહેતા!

નવા સાહેબે આવીને જોયું કે કાળુને પગાર માળી તરીકે મળે છે, ફૂતરાંની સંભાળ માટે નહિ. કાળુ પણ ફૂતરાંની સંભાળ માટે નોકરી નહોતો કરતો. એ કેને કહેવાય ? એને પણ પેટ હતું. નવા સાહેબે સ્થિતિ પારખી કાળુને માત્ર એનું બગીચાનું કામ સંભાળવા હુકમ કર્યો. હુકમ સાંભળી કાળુ આનંદથી ઘેલો થઈ ગયો. તેનો ઉત્સાહ બિચારાં આગ્યો. છુટ્ટી થઈ જતી શક્તિને સાહેબના કહેણથી નવી પ્રેરણા મળી. દિવસ કે રાત જોવા સિવાય તેણે પાંદડાના ઢગ ખસેડ્યા, નકામું ખડ સાક કપ્પું, નવા રસ્તા પાડ્યા, નવા રોપા વાળ્યા, મેદાની વાડને હળવે હાથે કંડારી. ગાઈ, જુઈ, ચગેલીના કચારાને ઘટવું ખાતર પૂરું અને સાહેબની મુઠ્ઠિટ વ્યવસ્થા અને કડપ અમલ નીચે કાળુએ તેનું દિલ ઠરે એવી મહેનત કરી દેખાડી. સાહેબ પણ ભારે કડક હતો. કારકુનો સાહેબથી થરથરતા. કાઈનું કામ પડત રહે એ તેને પસંદ નહોતું. પોતે કામે ભેગતો ત્યારે ઉમરનો યાક બૂલી જતો. નીચે ઢળતી પાંપણો અને કરચલીવાળા ચહેરા નીચે કાઈ અજબ શક્તિ ડાક્યાં કરતી. જુવાનીને શરમાવે એવી શક્તિ અને ઉત્સાહ અંગેઅંગમાં તરવરતાં. એ પોતે જોતું કામ કરતો તેટલા જ કામની અપેક્ષા દરેક પાસેથી એ રાખતો.

સાહેબનો અમલ અને કામનો બોલો અમને કચરી રહ્યાં હોય ત્યારે કાળુ નિરાતિ મારી ખારી સામે બેઠો હોય ! મને જરૂર એની મર્યાદા આવી. તેમાં પણ સાહેબની પ્રશંસા છરવવા જેટલી સદિષ્ણુનાનો મારામાં અભાવ હતો. સાહેબે હમણાં જ મને કહેવડાવ્યું હતું કે પેસો સમઢિયાળાવાળો કેસ પૂરો કર્યા પછી જ ઘેર જાવો. એ કેસ જમાનાજૂનો હતો. એ કેસનું કામ આજે હાથ ઉપર લઈ તો સહેજે એ કસાક વધુ નીકળી ગય તેમ હતું. માત્ર મન ઘેર જવા તકથી રહ્યું હતું. સતત દસરડાથી દવે કમર પણ દુખવા આવી હતી. કચારથી મનમાં વિચાર કરતો હતો કે આટલું કામ પને અને ઘડિયાળ પાંચના ડંકા વગાડે કે તુરત ઘેર જઈ સવિતાના હાથનો ચાનો પ્યાલો પીઉં. સાહેબનો હુકમ સાંભળી મારી છાતી બેસી ગઈ. મનમાં તો સાહેબને ચારપાંચ ચોપડી કાઢી. કાળુ હજી પણ સામે બેઠો બેઠો “સાહેબ બહાદર તો ખરા ! નહિ તો મારી ખૂંપડી કેવી હતી ? હે ! ચંદ્રભાઈ ! એમાં માણસ નો રહે હો ! કેટલીય વાર લખાણુ . થયાં પણ આ સાહેબે એકઝપાટે હકમ કાઢ્યો અને ખૂંપડીને ઠેકાણે મેરનાં ઈંડા જેવી ચોરડી પણ કેવી શોભે છે ? આ બગીચો પણ કેવો ભર્યો ભર્યો લાગે છે. કાઈ માણસનાં પગલાં જ એવાં હોય છે. એને પગલે પગલે ત્રિદિ...” એવું એવું તો કેટલુંપણ બોલ્યો ત્યારે પણ સમઢિયાળાવાળો કેસે મારી ધીરજનો અંત આણ્યો હતો. સાહેબને પગલે અમે ઘરના, સ્ત્રીના કે સમાજના નહોતા રહ્યા. કાળુની વાત હું વધુ વખત સાંભળી ન શક્યો.

“ હીક ! હીક ! કાળુ, તું જા, આજે મને જરાય કુરસદ નથી. ”

કાળુ છોલીલો તો પડી ગયો, પણ ‘લલે, બાઈ !’ કહી બીડી ગયો. તેને આમ ઉકાડી મૂકવા બદલ મને શોભ થયો. સાહેબ ભલે એને સોના જેવા હોય પણ મને તો ટીપે ટીપે લોહી પીતા ચમરાજ જેવા લાગ્યા. હું એકલો નહિ, ખાતાના સઘળા ત્રાસી ગયા હતા. સાહેબને કામ જોઈતું હતું. અમે રજવાડી આગેસ અને ‘હોતે હું’ના રિવાજથી ટેવાઈ ગયા હતા, એટલે સાહેબનું કડક શાસન અમને ખૂંચતું.

સમયની કરવત ઘસાતી જ રહી. અનેક લીલાં વરસો પસાર થઈ ગયાં. કાળુના શરીરને અવરયાએ પાણું પાડ્યું હતું પણ હજી કાર્પેરાયણતા એટલી જ સચેત હતી.

હું પણ એ જ જગ્યાએ નોકરી કરતાં ફીક આગળ વધ્યો હતો. ચાણુદારની જગ્યા ટૂંક સમયમાં ખાલી પડવાની હતી તે માટે માનુ નામ ઓલાતું હતું. ને એમ અને તો હું થોડા વખતમાં અમલદાર પણ બનું.

સંજોગો આવા રંગો ધરતા હતા છતાં મારો અને કાળુનો સંબંધ એવો ને એવો હતો. તે હજી મારી બારી પાસે આવી બેસતો. હું પણ તેની વાતમાં મીઠાશ અનુભવતો. કાળુ હતો તો માત્ર માળી, પણ એનું શાન્ત, સરજ પ્રામાણિક જીવન મને ખૂબ આકર્ષતું. સમયના ધર્ષણે અમારા અંતરાયને ઓછો કર્યો હતો. ગત વરસોનાં મીઠાં સ્મરણો યાદ કરી થોડી મીઠી વાતો ન કરીએ ત્યાં સુધી એન પડતું નહિ. જીવનની કેંક ઉણપ અનુભવાતી.

હંમેશ મુજબ હું આજે પણ કામળ ઉચલાવતો હતો. યંત્રવત બેતણુ વખત બારીની બહાર નજર નાખી, પણ આજે કાળુ ત્યાં નહોતો. સાહેબે ક્યાંય બીજે કામે રોક્યો હશે એમ માની પુનઃ કામમાં મન પરોવ્યું. સાંજ પડવા આવી પણ કાળુનાં દર્શન ન થયાં. મનુષ્યના એકધારા જીવનમાં નાની સી ક્ષતિ પણ મહાવ્યથા ઉપજાવે છે. કાળુનો બારી પાસે આવી બેસવાનો રિવાજ વરસોથી હતો અને એ બેઠક આગળ કાળુને જોવાની મારી ટેવ એટલી જ જૂની હતી. કાળુ કેમ નહિ આવ્યો હોય એ વિચાર એટલો બળવત્તર થયો કે કામમાં જરાય રસ ન પડ્યો.

પાંચ વાગ્યા ને હું બિભો થયો. ખોટીએથી કોટ ઉતારી કાળુના ધર તરફનો રસ્તો લીધો. ધડીમર વિચાર આવ્યો કે કાળુ ગમે તેમ પણ માળી! દલકા દરજ્જાનો નોકર! હું તેને ત્યાં શા માટે નહઉં? મોટાઈએ જોર કર્યું. પગ અટકી પડ્યા. મનુષ્યના જીવનમાં આવું ઘણીવાર બને છે. હૃદયની કુણી સામણીઓની ઉપરવટ થઈ અહંતા અને મોટાઈ માર્ગ કરી જાય છે. માનવના હૃદયની ભવ્યતાનો પારો આવા વખતે જ અડગિતર કરે છે. માણસાઈ પણ આવી ક્ષણે જ મખાય છે.

મારા દિલમાં અનેક વિચારોની ભરતીઓટ આવી ગઈ. છેવટે હૃદયે જોર કર્યું અને પગ નાણે અન્નણે કાળુની ઓરડી પાસે આવી અટક્યા.

“કાળુ!”

ઓરડીનું દ્વાર બંધ હતું. અંદરથી કેં અવાજ આવતો નહોતો. પક્ષીઓના ધીમા કિલકિલ અવાજ સિવાય સંધ્યું શાન્ત હતું. વાતાવરણ ભારે લાગ્યું.

મેં ફરીથી ખૂસ મારી: “કાળુ ઘરમાં છે કે?”

થોડીવારે બારણું બિઘડ્યું. કાળુના નિસ્તેજ ચહેરા ઉપર ઉગનગરાનો યાક હતો. આંખોમાં ચિંતાનો ભાર હતો.

“કેમ આજે ન દેખાયો?” કાળુની આવી સ્થિતિમાં હું આટલું જ પૂછી શક્યો.

કાળુએ મને આવકાર આપી કહ્યું કે તેનો ઓકરો ગઈકાલથી બહુ ગિમાર છે.

હું ઓરડીની અંદર ગયો. ઓકરો તેની માતા ખોળામાં સૂતો હતો. મેં તેના કપાળે અને માથે હાથ ફેરવ્યો. તાવ ખૂબ હતો. ઓકરો તાવની ગરમીના ધેનમાં પડ્યો હતો.

“તે કેં દવા કરી?”

“દવા શું કરું? અમે ધરગથ્ય દવા કરી હતી. માતાજીની આખડી રાખી છે. માતાજી સૌ સારાં વાનાં કરશે.” કાળુએ બધી આશા માતાજી ઉપર છોડી હતી.

“પણ તાવની ભટ્ટી બળે છે ને દવા ન કરો તે કેમ ચાલે? આપણે દાકતરને બોલાવીએ.” વહુએ અર્ચસૂચક દષ્ટિએ કાળુ સામે જોયું. કાળુ લાવ સમજી ગયો હોય તેમ બોલ્યો: “ભાઈ, દાકતર આવી શું કરશે? માતાજી મોટાં છે. ખૂબ દવા કરી. હવે તો એને જોજો છે.” કાળુની વાત અને વાણીમાં નરો શ્રદ્ધા હતી. બન્ને વરવહુ માતા ઉપર આરથા રાખી બેઠાં હતાં. મેં તેમ છતાં દાકતર માટે પુનઃ આગ્રહ કર્યો પણ આખરે જોઈ શક્યો કે તેઓ દાકતર કરતાં માતાને મહાન ગણે છે અને તેના શ્રદ્ધાના ટુંગને ખસેડવા જોઈતી મારામાં શક્તિ નહોતી.

દાકતરની વાત પડતી મૂકી હું બીજી વાતોએ ચઢ્યો. છેવટે ધીરજ આપતાં કહ્યું: “મારો છોકરો પણ આવો જ માંદો હતો પણ પ્રભુએ સામે જોયું. ભગવાન સૌ સારાં વાનાં કરશે, મૂંઝાતાં નહિ.”

જતાં જતાં મેં જોયું કે છોકરાને તાવ હજી પણ ખૂબ હતો.

“કાળુ, છોકરાનું માથું ખૂબ તપે છે તો મગજ ઉપર અસર ન થાય માટે કોલન વોટરનાં પોતાં માથે મૂકતો રહેજો.” મેં રસ્તો બતાવ્યો.

“ઈ શું? ભાઈ!”

હું ઇલાજ બતાવતાં ભૂલી ગયો કે કાળુ કોલન વોટરને ક્યાંથી સમજે અને ક્યાંથી મેળવે? ખરીદવા જોઈશ પૈસા પણ જોઈએ ને! મારો છોકરો માંદો હતો ત્યારની કોલન વોટરની શીશી પડી હતી એ યાદ આવ્યું.

“વારું, કાળુ, ત્યારે હું કાલે કોલન વોટર લેતો આવીશ. એ દરમિયાન પાણીમાં થોડું મીઠું નાખી તેનાં પોતાં મૂકજો.”

હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે બન્ને જણાની આંખો આભારથી ભરી પડી હતી. હું મેંદીની વાડ નજીક નહોતો પહોંચ્યો ત્યાં ‘ભગવાન એનું ભલું કરે’ એ શબ્દો મારા કાને અચકાયા.

હું ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે સવિત્રા દ્વારની પગથી ઉપર જ બિભી હતી.

“આજે મોડું કેમ? તમે જલદી જમીં લ્યો. આપણે ઈન્દુભાઈને ત્યાં ગરબા સાંભળવા જવું છે. વસંત કચારનો તૈયાર ચર્ચ તમારો રાહ જુએ છે.”

ગૃહદેવીના ફરમાનને હું નકારી ન શક્યો. કાળુની વાત વિસારે પડી; અમે સૌ ગરબામાં ગયાં. પાછા ફર્યા ત્યારે રાત ખૂબ વીતી ચર્ચ હતી. બીજો દિવસે આગલી રાતના ઉત્તમગરને લઈ ખૂબ મોડું ઉઠાયું. જેમતેમ પરવારો આદિસે જવા બિપડ્યો. કાળુ દરવાજામાં જ બિભો હતો. કોલન વોટરની શીશી યાદ આવી. મારી નખળી યાદદારત માટે શરમાયો.

“કાળુ, આજે તો હું સાવ ભૂલી ગયો. કાલે હું ચોક્કસ લાવીશ. નહિ જુલું.”

રોજ કરતાં આજે વિશેષ મોડું થયું હતું એટલે ઉતાવળ હતી. સાહેબનો કડપ હજી એટલો જ હતો. વળી ચાણુદારની જગ્યા હાથવેતમાં હતી તેથી સાહેબ તરફથી કે-સાંભળવું ન પડે તે માટે ખૂબ કાળજી રાખતો હતો. કાળુ સાથે વધુ વાત ન કરતાં, “કેમ, છોકરાને ફીક છે ને?” એ શબ્દો હવામાં તરતા મૂકી હું મારી જગ્યાએ ગુપચૂપ કામે લાગી ગયો.

મારા જવાબથી કાળુએ કેટલી બધા અનુભવી હતો એ કળી સકાતું નથી નિરાશ થઈ તે પાછો વળ્યો !

તે સાંજે મારાથી કોઈ કારણે કાળુ પાસે જઈ સકાયું નહિ. સવારે જિડયો તવારે પ્રથમ કામ કળાટમાંથી શીશી કાઢી કોટના ગજવામાં મૂકવાનું કર્યું. આજે કાળુને તુરત કોલન વોટરની શીશી આપી દેવા ઘેરથી વહેલો નીકળ્યો પણ કમ્પાઉન્ડમાં પેસતાં જ ખખર પડી કે કાળુનો છોકરો સવારે યુગ્મરી ગયો હતો. હું ડઘાઈ ગયો. મારા પગમાંથી ચેતન ઝાસરી ગયું. ખૂબ દુઃખ થયું. ખીસામાં પડેલ શીશી બહુ વજનદાર લાગી. કાળુને ખરે વખતે મદદ ન કરી શક્યો એ ડાંગે હું પાછો પડ્યો. શરમતી નાનમ અનુભવી આંકિસમાં આવી બેઠો પણ ચિત્ત કાળુ પાસે હતું.

ખાસ વખત કાઢી હું કાળુની ઝોરડીએ ગયો. મને જોઈ બનેલી હિમ્મત છૂટી ગઈ. બનેલી આંખમાંથી આંસુ લાદરવો વરસતો હતો. એકનો એક છોકરો જવાથી મોટી ઉંમરે જે એકલતા અને અનાયતા મનુષ્ય અનુભવે, એવો ભાવ તેમની આંખોથી ગળતો હતો. વહુએ તો ખૂબ કષ્ટપાત કરી આંખો સૂઝવી મૂકી હતી. કાળુ પુરુષ છતાં હિમ્મત હારી બેઠો હતો. જીમે તો જાણે સો સો મળ્યાં તાળાં દેવાયાં હતાં, પણ આંખો સ્વજન વાતો કરતી હતી. હું પણ ગળગળો થઈ ગયો. આવે વખતે વાચા શાન્ત રહે છે, આંખ જ કામ કરે છે. એ આંખની એક એક નજર હૃદયનાં ઊંડાણમાં-બહુ ઊંડાણમાં પ્રવેશી આત્માને હલાવી નાખે છે.

“પણ, ભાઈ, તાર તો એવો સખત હતો કે ન પૂછો વાત ! ટપુડાની મા તો ધડીએ ધડીએ કહેતી: ‘આ વખતે ચંદરભાઈની દેવા હોય તો તાર ફડે.’ પણ આવરદા નહિ ને.” આટલું બોલતાં તો કાળુનો કંક રૂંધાઈ ગયો.

કોલન વોટરની શીશી તો હજી મારા ગજવામાં પડી હતી. કાળુ કેટલી અદ્વાધી વાત કરતો હતો ?

હું શરમથી ભોંય ખોતરતો હતો. કાળુના શબ્દો પૂરા સાંભળ્યા, ન સાંભળ્યા ત્યાં તો આંસુ નોર કરી મહાર દડી પડ્યાં.

મૈટ્રિક માટે નક્કી થતો ગદ્યપદ્યસંગ્રહ

(વિ.૦)

ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણ માટે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ અનેક અખતરા કર્યા છે. ૧૯૨૬ પહેલાં ગુજરાતી ભાષાને સ્થાન ન હતું. ૧૯૨૬માં પહેલવહેલું ગુજરાતી દાખલ કરવામાં આવ્યું અને વધારાની ભાષા તરીકે વિદ્યાર્થીઓ તેને લઈ શકતા. આ પ્રથા અગિયાર વર્ષ ચાલી. ૧૯૩૭માં પાછી યુનિવર્સિટીની મનોવૃત્તિ 'અલ્લાઈ' અને ગુજરાતીને ફરજિયાત વિષય તરીકે સ્થાન મળ્યું. તે યોગ્ય જ થયું છે.

વિદ્યાર્થીસમાં ગુજરાતી ભાષાના સ્થાન સંબંધી યુનિવર્સિટીએ અખતરા કર્યા છે તેમ તેના અભ્યાસ માટે નક્કી થતાં પુસ્તકોમાં પણ અખતરા કરવામાં આવ્યા છે. એ પુસ્તકો નક્કી કરવાની પ્રથામાં પણ અખતરા કરવાનું યુનિવર્સિટી ચૂકી નથી. અખતરા કરવા અયોગ્ય નથી, પણ તેનું સંપૂર્ણ પરિણામ આવે તે પહેલાં જ ખીજે અખતરા આદરવો તે અયોગ્ય છે. ૧૯૨૬માં અને ત્યારપછી ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે એક કે બે સર્ળગ 'પુસ્તકો નક્કી કરવામાં આવતાં. દા. ત. ૧૯૨૬માં 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'કાન્તા' હતાં. આ પ્રથા બેચાર વર્ષ ચાલી. પછી તેને 'અલે સંગ્રહો' નક્કી કરવાની પ્રથા સ્વીકારવામાં આવી. આ સંગ્રહ કરવાનું કાર્ય ગમે તે વ્યક્તિને સોંપવામાં આવતું. અથવા કેટલીક વાર સંગ્રહકર્તાઓ સંગ્રહ કરી યુનિવર્સિટીને મોકલી આપતા અને તેમાંથી યોગ્ય લાગે તેવા સંગ્રહની પસંદગી કરવામાં આવતી અને તેને પ્રકટ કરવામાં આવતો. હેઠલાં પાંચેક વર્ષથી યુનિવર્સિટીની ગુજરાતી વિષયની બોર્ડ તેવા સંગ્રહ નક્કી કરે છે અને પ્રકટ કરાવે છે. ચારેક વર્ષ પહેલાં સુવાન લેખકોએ સંગ્રહ કરવાની પ્રથામાં ફેરફાર કરવા માટે બિહાપોલ કર્યો. તેથી તે સંગ્રહ કરવા માટે સુવાન લેખકોની મદદ લેવાઈ હતી એમ સંભળાય છે. હાલ તે કાર્ય કમિટી કરે છે પણ કમિટીમાં પણ ઘણીવાર એક જ વ્યક્તિ ખડું કામ કરનાર હોય છે, એવું બને છે.

તેવી જ રીતે આ સંગ્રહની સામગ્રી પસંદ કરવામાં પણ કોઈ નિયમ પળાતો હોય એમ લાગતું નથી. ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫માં એક જ સંગ્રહ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો. કહેવાય છે કે સંગ્રહ તૈયાર કરવાનો સમય ન હતો એટલે યુનિવર્સિટીએ તેમ કરવું દુરસ્ત ધાર્યું. એ જ સંગ્રહમાં ગાંધીજીના 'વ્રતવિચાર'માંથી આઠ નિબંધો સાથે ઉપાડી લેવામાં આવ્યા. આ ઉપરાંત ખીજા ચારપાંચ નિબંધો તો હતા જ. પદ્યવિભાગમાં 'ચંદા' નામનું મૂળસંકરતું નાટકિયું ગીત પણ શી રીતે દાખલ થઈ ગયું તે સમજી શકાય તેમ નથી. ૧૯૩૬ના સંગ્રહમાં ગદ્યવિભાગના ૧૮૨ પાનાંમાંથી 'કરણચેલો'નાં ૨૦ પાનાં, 'આમલકમી'નાં ૩૦ પાનાં, અને 'સૌન્દર્યધામ કાશ્મીર'નાં ૨૩ પાનાં લેવામાં આવ્યાં. તેમાં પણ 'સૌન્દર્યધામ કાશ્મીર' જેવા ગૂઢ, ચિંતનયુક્ત અને સંસ્કૃતભાષામય લેખના ૨૩ પાનાં શેકવાં તે વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ ઉપર અતિશય બોળે નાખવા જેવું કહેવાય. કુલ ગદ્યકૃતિઓનાં ૧૮૨ પાનાંમાં ૧૩

લેખકોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તેના કરતાં કેટલાક લેખકોનાં પાનાં ઝોઝાં કરી વધારે લેખકોની કૃતિઓને સ્થાન આપી શકાયું હોત. તે જ સંગ્રહમાં પદ્યકૃતિઓ માટે ૬૫ પાનાં હતાં. તેમાં ૪૫ પાનાં પ્રેમાનંદના 'રણવસ'માં રોકાયાં. બાકીનાં ૧૯ કાવ્યોમાં બે સ્વ. નરસિંહરાવ દોવેદિયાનાં હતાં. તે જ પ્રમાણે શ્રી. ખજરદારના એક જ વિષય ઉપરનાં^૧ બે કાવ્યો પસંદ કરવામાં આવ્યાં. એક જ કવિના બે કાવ્યો લેવાને બદલે તેનું એક કાવ્ય લઈ, બીજા કવિની કૃતિને સ્થાન આપી શકાત. કાવ્યોના વરતુ સંગ્રંધી જિંદાણમાં ન જિતરીએ તો પણ 'બીમકોધદર્શન' અને 'હરીફ' જેવાં કાવ્યોની પસંદગી યોગ્ય ન જ હતી. 'હરીફ'ને બદલે એ જ કવિની બીજી સારી કૃતિ લઈ શકાઈ હોત.

૧૯૩૭નો સંગ્રહ કદમાં લગભગ અર્ધો ચર્ધ ગયો. ૧૯૩૬ના સંગ્રહમાં ૨૪૮ પાનાં હતાં. ૧૯૩૭ના સંગ્રહમાં ૧૪૪ પાનાં ચર્ધ ગયાં. એનું કાનૂનું શું? લાગતા વળગતાઓ તરફથી કદાચ એમ દલીલ કરવામાં આવે કે ગુજરાતીને ફરજિયાત વિષય બતાવવાથી પારસી તથા મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓને તે વિષય લેવાની ફરજ પડે. તેમના વિદ્યાભને ધ્યાનમાં રાખી પાનાંની સંખ્યા ઘટાડવામાં આવી છે. ખરી રીતે અંગ્રેજ કે મરાઠી કે હિંદી પુસ્તકોની ચોજના વખતે પશું તેમ થયું નોંધવું હતું. પણ એ જ વપના અંગ્રેજ પુસ્તકનાં ગદ્યનાં પાનાં લગભગ ૨૨૦ છે અને પદ્યનાં પાનાં ૧૦૦ છે. તેમજ મરાઠી પુસ્તકનાં ગદ્યનાં ૧૨૦ પાનાં છે અને પદ્યનાં ૪૦ પાનાં છે. વળી જેમને ગુજરાતી ભાષા ન આવડે તેમણે અંગ્રેજી ભાષા લેવી નોંધીએ, અગર મહેનત કરી ગુજરાતી ભાષા ખરાખર શીખી લેવી નોંધીએ. કદાચ ઉપરની દલીલ સ્વીકારીએ તો ચે જેમ જેમ વર્ષ જતાં જાય તેમ તેમ વિદ્યાર્થીઓ તે વિષયમાં વધારે વર્ષોની તૈયારીવાળા આવના જાય તેમ સ્વીકારવું નોંધીએ. એ દૃષ્ટિએ પાનાંની સંખ્યા મહેજે વધારી શકાત. પણ આપણી અન્યથા વચ્ચે આપણે નોંધવું તો ૧૯૩૮ના સંગ્રહમાં ૧૪૪ પાનાં જ રહ્યાં છે, જ્યારે ૧૯૩૯ના સંગ્રહનાં પાનાંની સંખ્યા ધરીને ૧૩૪ સુધી ગઈ છે. એક લેખકે તો 'સંગ્રહને ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો છે કે શું?' એવો ભવ દર્શાવેલો. ૧૦૦ પાનાંના ૧૯૩૭ના સંગ્રહના ગદ્યવિભાગમાં 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ' ૧૬ પાનાંનો છે. તેમાંથી ઝોઝાં પાનાં લીધાં હોત તો ચાલત. અત્યાર સુધી દેશવટે મોકલેલ હાસ્યરસ ૧૧માંની ૪ કૃતિઓમાં દેખા દે છે તે કેવું વિચિત્ર! પદ્યવિભાગમાં ૪૪ પાનાં છે. પ્રેમાનંદના મહાકાવ્યને દેશવટે આપવામાં અધ્યો. તેને બદલે ઉપરોક્ત બિદાપોદને લીધે ૧૧ કવિઓની કૃતિઓને પહેલપહેલું સ્થાન મળ્યું. તેમાં બે સ્ત્રીકવિઓ (જ્યોત્સ્ના શુક્લ અને જયમતગૌરી પાકંકજ)ની કૃતિઓ હતી. કાવ્યોના વિષયોમાં પણ વૈવિધ્ય જાળવવાની સંભાળ નહોતી રાખવામાં આવી. 'ગુજરાતનું બાવિ ગૌરવ' 'ગુજરાત' 'ગૂજરાત મોરી મોરીર' એ ત્રણ એક જ વિષયનાં કાવ્યો હતાં. 'મિરનારની યાત્રા' 'ગીરનાં જંગલ' અને 'રાણકદેવી' એક નહિ તો સંકળાયેલ વિષયનાં કાવ્યો હતાં.

૧૯૩૮ના સંગ્રહનાં પાનાં તેટલાં જ રહ્યાં છતાં ગદ્યવિભાગમાં ૧૦૮ પાનાં થયાં અને પદ્યવિભાગમાં ૩૬ પાનાં ચર્ધ ગયાં. ગદ્યવિભાગમાં 'ગંગમણેશના સાગરમતી' જેવો લગભગ ૧૮ પાનાંનો નિર્ગંધ પદ્ય થયો. ગદ્યવિભાગમાં ત્રણચાર નવા લેખકોની કૃતિઓને સ્થાન

મળ્યું. 'પ્રેમનું મોતી' ૧૯૩૪ના સંગ્રહમાં હતું, ૧૯૩૫ના સંગ્રહમાં હતું, આ વર્ષ ત્રીજવાર પસંદ થયું. જે નાટક જ લેવું હતું તો શ્રી. ચંદ્રવદનનું ખીજું કોઈ નાટક લેવું હતું. જે શ્રી. ચંદ્રવદનનું ખીજું કોઈ નાટક ન મૂકી શકાય તેમ હોય તો ખીજા કોઈ લેખકનું નાટક લેવું જોઈતું હતું. પદ્મવિભાગનાં પાનાં ઘટયાં તે સાથે આગળના સંગ્રહમાં પહેલીવાર દેખાયેલા અગિયાર કવિઓમાંના ધણાખરા અદૃશ્ય થઈ ગયા. જ્યાં એકાદ તદ્દન નવા કવિની કૃતિનો સમાવેશ થયો. નરસિંહ મહેતાનાં એ પદ લેવાને બદલે એકથી ચલાવી શકાત. પ્રેમાનંદના નળાખ્યાન-માંથી જે દમયંતીના વર્ણનનાં કડવાં લેવામાં આવ્યાં છે તેના કરતાં ખીજાં કોઈ કડવાં લેવાં જોઈતાં હતાં. આથી ધણાં સુંદર વર્ણનો પ્રેમાનંદના એ જ કાવ્યમાંથી મળી આવે તેમ છે. આજથી છસાત વર્ષ પહેલાં જ્યારે આખું નળાખ્યાન અભ્યાસક્રમમાં હતું ત્યારે પણ આવા વર્ણન માટે લોકો તરફથી બિહાપોહ થયો હતો. છતાં મુનિવર્સિટીએ તેના ઉપરથી કંઈ બોધપાઠ લીધો નહિ. ગોવિંદરામનું 'હુક્કા વિષે'નું કાવ્ય પસંદ ન થયું હોત તો જ ઈષ્ટ હતું. દલપતરામનું 'ગુજરાતીનો વકીલ' નામનું કાવ્ય ખીજાની જ ધોરણના અભ્યાસ-ક્રમમાં હોત તો અસ્યાને ન ગણાત. છતાં કાવ્યોની પસંદગીમાં ઠીકઠીક વૈવિધ્ય છે.

૧૯૩૯નો સંગ્રહ આગળના સંગ્રહોથી કદમાં ઘસાયો છે. આની પહેલાંના સંગ્રહમાં ૧૪૪ પાનાં હતાં. આ સંગ્રહમાં ૧૩૪ પાનાં થઈ ગયાં! ગદ્યલેખકોમાં ત્રણેક લેખકો પહેલી જ વાર દેખા દે છે. આખોયે સંગ્રહ ઉતાવળે થયો હોય તેવાં ૨૫૯ ચિહ્નો દેખાય છે. ૧૨ ગદ્યકૃતિઓમાંથી ૪ વાર્તા છે, ૫ ચરિત્ર છે, અને માત્ર ૨ નિબંધ છે. 'મારી જીવનકથા' ૧૨ પાનાં રોકે છે, જ્યારે 'વીર નર્મદ' ૧૯ પાનાં રોકે છે. પસંદગીમાં જે વિવેક જળવાયો હોત તો આમ થવા ન પામત. 'જેતરનો વસવાતી' લાંબી છે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં ન લઈએ તો પણ, તેમાં આવતી લાપા શહેરના વિદ્યાર્થીઓને સમગ્રવચી અવરજ મુશ્કેલ પડે. વળી વસ્તુવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ ૧૨ કૃતિઓમાંથી એ કૃતિઓ નર્મદ સંબંધીની અને ખીજા બેમાં નર્મદ સંબંધી અમુક પ્રસંગ આવે છે.

પદ્મવિભાગમાં ૪૦ પાનાં છે. તેમાં પ્રેમાનંદના કાવ્યની ૧૭૫ લીટી ૮ પાનાં રોકે છે. કુલ ૨૨ કાવ્યોમાંથી ૪ રૂપક કાવ્યો છે, અને ત્રણ કરુણ પ્રશસ્તિઓ છે. નર્મદ સંબંધી ગ્રાંથ હવે તેથી અહીં તેનું એક કાવ્ય પણ લેવામાં આવ્યું છે. 'તનમય તંબૂરો' અને 'જીવરૂપી વણઝારા વિષે' કાવ્યો વિદ્યાર્થીઓની ખુદી માટે સમજવાં અઘરાં છે. તેમાં પણ 'જીવરૂપી વણઝારા વિષે' તો છપાયું છે જ વિચિત્ર. કાવ્યદોહન તે સંબંધી એક પાઠ આપે છે, જેન પુસ્તક તે સંબંધી ખીજા પાઠ આપે છે. ખીજા પાઠ ધ્યાનમાં લેવાયો જણાતો નથી.

આમ પસંદગીનું ધોરણ બહુ વિચિત્ર લાગે છે. પ્રેમાનંદનું લાંબું કાવ્ય ત્રણ વર્ષ ન લેવાયું, તો પાંચ આ વર્ષના સંગ્રહમાં શા માટે પસંદ કર્યું?

પસંદગીની રીત પણ સાંભળવા પ્રમાણે વિચિત્ર લાગે છે. જોઈએ તેના કરતાં પહેલાંથી મોટો સંગ્રહ ફરી ફરી તેમાંથી પસંદગી થવી જોઈએ. પણ તેને બદલે અહીં તો પાનાં તૂટતાં ત્રણ તેમ તેમ 'યું હોયનું?' એ પ્રશ્ન બોલો યતો જણાય છે. આગળ દરેક સંગ્રહની ચર્ચામાં બતાવ્યું છે તેમ, ૧૮ થી ૨૦ પાનાંની એક એક કૃતિ લેવામાં આવી છે તેનો હેતુ ખૂટતાં પાનાં પૂરાં કરવાનો જ લાગે છે. પુસ્તક છપાતાં પાનાં તૂટે તો પાછળની કૃતિઓ જે પુસ્તકમાંથી લીધી હોય-તેનાં થોડાં વધારે પાનાં લેવાય છે. ૧૯૩૬ના સંગ્રહમાં

છેલ્લી બે કૃતિઓ ૪૬ પાનાં રોકે છે, ૧૯૩૭ના સંગ્રહમાં છેલ્લી બે કૃતિઓ ૧૦૦ માંથી ૩૪ પાનાં રોકે છે, ૧૯૩૮ના સંગ્રહમાં ૧૦૮ પાનાંમાંથી છેલ્લી બે કૃતિઓ ૨૩ પાનાં રોકે છે, અને ૧૯૩૯ના સંગ્રહમાં છેલ્લી બે કૃતિઓ ૯૬ પાનાંમાંથી ૩૦ પાનાં રોકે છે. અમુક પાનનાં ધોરણને પહેાંચી વળવા માટે જ છેલ્લી ધરીએ છેલ્લી કૃતિઓમાં ત્યાં સકચ હોય ત્યાં પાનાં ઉમેરાયાં છે તેમ આથી જણાય છે. કેટલી બધી મંભાળપૂર્વક થતી પસંદગી! એમ પણ સાંભળવામાં આવે છે કે ૧૯૩૯ના સંગ્રહમાં તો હદ ઉપરાંત ઉતાવળ થઈ છે. પહેલી દસ કૃતિઓ સુધી છપાયું ત્યાં પાનાં ખુટ્યાં એમ લાગ્યું. ગમે ત્યાંથી પાનાં તો વધારવાં જ રહ્યાં. દસમી કૃતિ પં. જ્વાહરલાલની આત્મકથામાંથી લીધેલી. એટલે તેમાંથી જ રિવાજ મુજબ વધારે લેવાનું સંપાદકોએ યોગ્ય ધાર્યું લાગે છે. બીજું પ્રકરણ લીધેલું જ હતું. ત્યાર પછીનાં પ્રકરણ ફાવે તેમ ન હતાં. એટલે આખરે હું ઉપાડવામાં આવ્યું અને છાપી દેવાયું. સંપાદકે આ વાતનો મનકાર કરે તો પણ એકબીજા સાથેના મેળ વિનાનાં પ્રકરણ સાથે લેવાયાં છે તે જ તેમની નિર્મળતા બતાવવા પૂરતાં છે. તેવી જ રીતે કહેવાય છે કે બાકીના વધારાનાં પાનાં 'વાર.નર્મદ'માં ઉમેરવામાં આવ્યાં. એ પુસ્તકનું પહેલું પ્રકરણ તો લીધેલું જ હતું. હવે તુરતાં પાનાં પૂરાં કરવાં તેનું નર્મદના જીવન મંબંધીનું બીજું પ્રકરણ પણ લઈ લેવામાં આવ્યું. ઉતાવળમાં પડેલા સંપાદકોને ક્યાંથી યાદ રહે કે પહેલા નંબરની કૃતિ જ નર્મદના જીવન સંબંધીની છે. પસંદગીની ઉતાવળી રીતની વાત અહીંથી જ નથી અટકતી. કેટલીકવાર તો સંપાદકે મૂળ પુસ્તકો જેવાની પણ પરવા કરતા હોય તેમ લાગતું નથી. 'સાહિત્યમુકુર', 'સાહિત્યરત્ન', 'સાહિત્યમંજરી', 'કાવ્યમાધુર્ય', 'કાવ્યસમુચ્ચય' આદિ સંગ્રહોમાંથી જ કૃતિઓ લઈ લેવામાં આવે છે. આની સામિતીમાં એટલું જ બસ થશે કે ધણીવાર એવા સંગ્રહમાં અને મુનિવર્સિટીના સંગ્રહમાં એ જ કૃતિ દેખા દે છે. દેખા દે છે તેટલું જ નહિ પણ તેમાં એક પેરેગ્રાફ વધુ નથી હોતો અને ઓછો પણ નથી હોતો. વળી આ વર્ષે 'જીવકૃષી વલ્લભરા વિશે' નામનું કાવ્ય આંખો મીચી 'કાવ્યદોહન'માંથી ઉઘાટી લેવામાં આવ્યું. તેનું મૂળ (source) જેવાનો પ્રયત્ન જ થયો નથી. જે સંપાદકે મંભાળપૂર્વક એ કાવ્યને વાંચી ગયા હોત તો પણ તેઓ તેને પાક્યપુસ્તકમાં દાખલ ન કરત. આટલેથી જ ન અટકતાં સંપાદકોએ 'ક્ષય' શબ્દનો 'કાય' કરી નાખ્યો. તે મૂકની જૂલ છે એમ માની સકાય. તેનું નથી જ.

લેખકની પસંદગીમાં પણ તેટલી જ વિચિત્રતા દૃષ્ટિગોચર થશે. પહેલાં તો જૂના ઓછાજાણીતા કવિઓની કૃતિઓ પસંદ કરવાથી કામદો નથી, પણ અર્થનો અનર્થ થવા સંભવ વધારે. ગોવિન્દરામ, રામબાઈ, દેરાળ લગત, ઉદયરત્ન વગેરેનાં કાવ્યો ન વાંચવાથી વિદ્યાર્થીને કશું ગુમાવવું નહિ પડે. ભાવણ, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, શામળ ભટ્ટ, અખો, પ્રેમાનંદ વગેરેનાં જ કાવ્યો છપાય તે હજી છે. નવા કવિઓમાંથી જેમની કલમ રચિત ન થઈ હોય, જેમની શૈલી રચિત ન થઈ હોય, તેમનાં કાવ્યોની પસંદગી કરવાને બદલે વધારે અધિકારી લેખકની કૃતિઓ ચુટાવી નેઈએ. જદમાં પણ પ્રતિનિધિત્વ જળવાવું નેઈએ. કેટલાક લેખકોને તો સ્થાન જ આપવામાં નથી આવતું. કે તેમાં પણ 'માનીતાં' 'અજુમાનીતાં' નો ભેદ પાળવામાં આવે છે? ત્યારે કેટલાક લેખકની બધે કૃતિઓ પણ લેવામાં આવે છે.

૧૯૩૫ના સંગ્રહમાં નેહાણીની જૂનો સારા પ્રમાણમાં હતી. હવે ધણી ઓછી થઈ છે

એમ સ્વીકારવું જોઈએ. છાપવામાં તો ભૂલો હજી પણ જાય જ છે. તેનો એક નમૂનો આપવો બસ થશે.

૧૯૩૬ના સંગ્રહમાં 'ભીમક્રોધદર્શન' નામના કાવ્યમાં નીચેની ભૂલો હતી:

લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	ખેના	ખેના
૮	જીવ	નીવ
૧૪	વલ્લભેશ્વરા કવીશ	વલ્લભેશ્વરા કવીશ
૧૬	જંધમાર	જંધમાર
૧૮	જંજ કશી	જંજુકશી
૧૮	નંદ	નિંદ

વળી તેરમી લીટી તો છાપવામાં જ નહોતી આવી. આવી ભૂલો કાઠપણ સંભોગોમાં નિભાવી ન શકાય. કેટલીક વાર વધારે નકલો છાપવાની હોય છે ત્યારે ટાઈપિ તૂટી જાય છે. કાઠવાર એકાદ અક્ષર ખરી પડે છે, તો કાઠવાર કાનો, માત્રા વગેરે ખરી પડે છે. આ વર્ષના સંગ્રહમાં જ કાવ્ય ૨૧માંના 'શૂર સંમેલન'માંનો 'શૂ' છોડી ગયેલો મેં એક પુસ્તકમાં જોયો છે. વધારે નકલ હોય ત્યાં એમજ થાય એવી રીતે આશ્વાસન લઈ ખેસી રહેવું ન પાલવે. ખરી રીતે બધે હજાર નકલ છપાય એટલે ફરીથી મૂક તપાસવાં જોઈએ અને તૂટેલા કે ખરી પડેલા ટાઈપિ ફરીથી મૂકવા જોઈએ.

પુસ્તકમાં વાપરેલા ટાઈપિ પણ ઘસારા ગયેલા અને જૂના છે. તેને બદલે સારા ટાઈપિ વાપરવા જોઈએ. કાગળ ઠીક છે, પણ અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકોની સરખામણીમાં તો નમાલા લાગે છે. કિંમત સંબંધી શું ધોરણ હશે તે સમજાતું નથી. ૧૯૩૬માં ૨૪૮ પાનાં હતાં ત્યારે તેની કિંમત દશ આના હતી; ૧૯૩૮માં ૧૩૪ પાનાં છે, ત્યારે તેની કિંમત આઠ આના છે. આ ક્યા ધોરણે? સાધારણ રીતે આઠ આનામાં તો લગભગ ૨૦૦ પાનાંનું સાચા પાઠ્ય-પુસ્તક પ્રકાશકો વેચી શકે છે, તો યુનિવર્સિટી તેમ કેમ ન કરી શકે? પૂઠું પણ ખીન્ન પાઠ્યપુસ્તકો જેવું આકર્ષક નથી બનાવાતું.

હવે હવે રહ્યો એક પ્રશ્ન. આવા સંગ્રહનું સંપાદન ક્યા ધોરણે અગર સિદ્ધિતાને અનુસરીને કરવું જોઈએ? આવા સંગ્રહનો હેતુ વિદ્યાર્થીને ગૂજરાતી ભાષાનો પરિચય કરાવવાનો છે. ગૂજરાતી ભાષાનો પરિચય તેની ભૂતકાલીન અને સમકાલીન કૃતિઓના વિવેકભર્યા સંગ્રહથી કરાવી શકાય. આવો સંગ્રહ વ્યાપક દષ્ટિ રાખી યોગ્યતા જોઈએ. સંગ્રહ કરતી વખતે દરેક કૃતિને, કસોટીએ ચકાવવી જોઈએ. એ કૃતિમાં ચિરંજીવ તત્ત્વ કેટલું છે તે સંગ્રહ કરનારે તપાસવું જોઈએ. વળી જે વિદ્યાર્થીઓ માટે તે યોગ્યવાનું છે તેમને માટે બુદ્ધિગમ્ય છે કે નહિ તે પણ જોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ થતી આવી કૃતિઓ શુદ્ધભાષાના નમૂના તરીકે મૂકવામાં આવે છે એટલે તે જરાપણ અશુદ્ધ ન હોય તેની સંભાળ પણ સંગ્રાહકે રાખવી રહી. વળી લેખકોની તેમજ કૃતિઓની વિવિધતા જળવવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ. ૧૯૩૬ના સંગ્રહમાં સોનેટ મૂકવામાં આવ્યાં તો ૬ થી ૭ સાથે જ. તેને બદલે જાતજાતની વાનગી આપી શકાઈ હોત. બહુ લાંબી કૃતિઓથી શીખનાર અને શીખવનાર

બને ઇંટાળી જાય. આ મારો અંગત અનુભવ છે. વળી સામાન્ય વિદ્યાર્થીની કક્ષાને ધ્યાનમાં રાખી અને અનેક કામના વિદ્યાર્થીઓ તેનો ઉપયોગ કરવાના છે તેને દષ્ટિ સમક્ષ રાખી તેમને રસપ્રદ લાગે તેવી કૃતિઓ લેવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. આમ સંગ્રહમાં લેવાતી કૃતિઓ સિદ્ધહસ્ત લેખકોની જ લેવી જોઈએ. જે લેખક પ્રયોગ દશામાં જ હોય—એટલે કે જેની કલમ કાચી હોય તેની કૃતિને સ્થાન ન જ મળવું જોઈએ. આનો અર્થ એવો નથી કે વિદ્યમાન જુવાન લેખકોની કૃતિઓની પસંદગી ન કરવી. પસંદગીનું ધોરણ કૃતિની ચિરંજીવિતા, રસિકતા, ઉચ્ચતા અને શુદ્ધિ ઉપર જ અવલંબવું જોઈએ. અમુક લેખકને ત્રણ વર્ષથી સ્થાન નથી મળ્યું માટે આપો, એવી વૃત્તિ રાખવાને બદલે અમુક સારી કૃતિને સ્થાન આપવું જ જોઈએ માટે આપો એમ થવું જોઈએ.

આ પુસ્તક દસથી બાર દરબર વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં જાય છે. બારબાર મહિના સુધી તેઓ તેનો જ્ઞાન મેળવવા ઉપયોગ કરે છે. એવા આ પુસ્તકની યોજનામાં, તેની કૃતિઓની પસંદગીમાં તેમજ ગોઠવણીમાં, લેખકોની પસંદગીમાં, જોડણીમાં અને તેના છાપકામમાં તથા બાંધણીમાં ખેદરહીતી તો શું પણ એટલી દરકાર પણ ન પાડવે.

—o—

એ મળે કે ?

‘સુધાંશુ’

[મંદાકાન્તા]

આ વીજોની ચમક મલકે બ્યોમવિરાટ લેહી,
કાયાતંતુ ચપલ પણ ચૈતન્યની જ્યોતવેહી;
ક્યાંથી એના જીવનઅનલો પ્રેરતા પ્રાણવાયુ ?
શાથી એનાં સરલ વપુમાં દોડતાં ભવ્ય આયુ ?
સરપ્રેમીનાં નયન ઝગકે અન્ય અન્યે સધાતાં,
ને કાયાનાં અમિત ગરવાં તેજ તો પાર જતાં,
તારી એવી પલવિપલની ચૈતના શબ્દપારે
છૂટીતૂટી સ્ફુરતા ઘનની ગોદના સ્થામઆરે.
આ રેખા તો મરણ પછીની અગ્નિમાં ઉતરે ને
જાતા રનેહી વિમુખ યદ્દને સ્વપ્નસંભાર સ્હોતા,
દેહે જેના યુગ્મ સળગતા વહ્નિ અંગાર પ્રોતા—
તેની મૂર્તિ નભભવનમાં વીજરૂપે રહી છે.
આહીં ખૂટી ઉપર ભરતી તત્ત્વમાં સૌ ભળે છે,
તો શું પાછી ચપલ લલિતા જીવને એ મળે કે ?

મહાત્મ્યુદ્ધ પછી જાતજાતના પ્રશ્નોનો સમજૂતી, ચર્ચા અને લવાઈથી નિકાલ લાવી સમાપ્ત અને રાષ્ટ્રો પરસ્પરના કષ્ટકાઓનો નિકાલ લાવવા માટે ચર્ચો અને જાતજાતનો કાયમ માટે પરિત્યાગ કરે એ હેતુથી રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આજે લગભગ બે દાયકાની રાષ્ટ્રસંઘની તવારીખ ઉપર નજર નાખતાં માત્રમ પડે છે કે રાષ્ટ્રસંઘ પોતાના નિયત કાર્યમાં સફળ થયો નથી. રાષ્ટ્રોએ વિમદનો નીતિ તરીકે ત્યાજ કર્યો જવાનો નથી. તેમ વિમદનો અંત આવી ગયો હોય એવું પણ દેખાતું નથી. આજે રાષ્ટ્રસંઘના પ્રખર દિમાપનીઓ ને એના ચોક્કસરે પણ સર્વાનુમતે કજ્જલ કરશે કે જાતનાં રાષ્ટ્રોમાં દિલોચ્છની ફેલાઈને જાતજાતની કષ્ટ કરવામાં રાષ્ટ્રસંઘ મદદ અંશે નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. એની નિષ્ફળતાનાં કારણોની ચર્ચામાં કૈતર્યા વિના એટલું જરૂર હતી સમાપ્ત કે જાતજાતની રાષ્ટ્રોની રાષ્ટ્રો વચ્ચે અંકુશ ને દિલોચ્છની માટે જે સૌથી મોટી પ્રાથમિક શરત-સ્વાધીનતા સામાન્યવાદી નીતિનો ત્યાગ-દરેક બજવાન રાષ્ટ્ર પૂર્ણ કરશે જોઈતી હતી એના પાલનનો અભાવ દેખાય છે. આથી જ ફરી વાર જાતનાં સામાન્યવાદી રાષ્ટ્રોની વચ્ચે તરીકાઈ, સ્થાનિક યુદ્ધો, વિમદી વાતાવરણ, સામુદાયિક સલામતીને સમાપ્ત સ્થાને સમાનરતા ધરાવનાર રાષ્ટ્રો વચ્ચે મિત્રતાની અને પરસ્પર મદદ કરવાની સંધિઓ વચેરે લેવા મંદ છે. ફ્રાન્સ, બ્રિટન અને યુ. એસ. એ. જેવાં રાષ્ટ્રો શાંતિ વાંચે છે જતાં એમને શાંતિ મળતી નથી. કારણકે એ ત્રણે સામાન્યવાદી રાષ્ટ્રો દુનિયાના મોટા ભાગનો કટકો પગાડી પડ્યાં છે. પોતાનો સામાન્યવાદ યુદ્ધનાં કારણો જાગ્યાં છે એ વસ્તુનો સ્વીકાર એ રાષ્ટ્રોના રાષ્ટ્રપુરુષો કરતા નથી. એમને મને સિટિય, ફ્રેચ અને અમેરિકન સામાન્યવાદ પરાંપછી અને વિમદયુગી સામાન્યવાદો નથી પરંતુ પરાંપછી અને શાંતિવાદી સામાન્યવાદો છે. ત્યારે જર્મન, જાપાનીઝ અને ઇટાલિયન સામાન્યવાદ શાંતિવિરોધી અને જાગ્યાં છે. પરંતુ એમની આ જાતની જાતિ નથી જર્મન, જાપાનીઝ અને ઇટાલિયન વિમદવાદી સામાન્યવાદોએ મને જાતની કે નથી જે પ્રમત્તો એમની દુકુમન નીતિ જાગ્યાં છે એમને મને જાતની. આથી એક તરફ જાગ્યાં ને અનુમ સામાન્યવાદોએ તમ સામાન્યવાદોએ જાત મેળવવા વિમદયુગી નીતિ તરીકે રાખે છે અને બીજી તરફ જાગ્યાં પ્રમત્તો જાત વિમદી માનસ પેતા કરે છે.

આ વિમદમાં અનુકૂળતા મળતાં વાતાવરણ વધારે ને વધારે તંદુરસ્ત છે. હાલમાં વચ્ચેમાં આપણું દેશ એ જાતને કે વિમદની તંદુરસ્ત વાતની જાત છે. પ્રતિરજાઈ જુદાં જાતનાં જાત છે. સામુદાયિક સલામતી અને રાષ્ટ્રસંઘની લાગવમ મોજદતની જાત છે; અને શ્રી પોતાના વિમદ પ્રમો વિમદ મદદ જાતે જાતે જાતે એમ માની વિમદ તરફ અને એ માટે જાત કિલ્લ મદદ રજા છે. રાષ્ટ્રસંઘ મદદ જાતે જાતે કે સમાન્યવાદી

માલેક રાષ્ટ્રો તરફની પોતાની તાબેદારીનો જુદિયુક્ત ને મુધરેલો નિઠાસ આણી શકાય એમ છે જ નહિ એની મધ્ય ને પૂર્વ આફ્રિકાના આફ્રિકન સીદીઓને, પેલેસ્ટાઇનના આરબોને, હિંદના હિંદીઓને અને બીજા પરાધીન મુલકોની પરાધીન પ્રજાઓને ખાતરી થઈ ચૂકી છે. આથી હિંસક કે અહિંસક, ખુશલા કે છૂપા બળવા ને વિગ્રહ વિના પોતાની તકરાર પતે એમ છે જ નહિ એમ માનીને એ પ્રજાઓ વિગ્રહનો આસરો લેવા તૈયાર થતી દેખાય છે. એ જ પ્રમાણે જૂખ્યાં સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોને પણ એકસ થઈ ગયું છે કે હરીફ સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોના સામ્રાજ્યના ભાગો વિગ્રહ મારફતે જ વહેંચી શકાય એમ છે. કેઈ પણ વર્ગ કે રાષ્ટ્ર પોતાના હિતસંગેથી અથડામણને અંતે મળતા પરાજયથી જ છોડે છે. આથી મૂળગામી વહેંચણી, લૂંટ કે પરિવર્તન માટે વિગ્રહ અનિવાર્ય થતો જાય છે. અને વહેંચણી ને પરિવર્તનની તાણ ઓછી થવાને બદલે તીવ્રતર થતી જાય છે. આથી જ મોં. દલાદિયર, મોં. બોનેટ અને એન્ગરલેઈન અને લોર્ડ હેલિફેક્સના યુરોપિયન સુલેહ (European appeasement) માટેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે.

ચીનો-જાપાનીઝ અથડામણ

વસીઈલિની ઝંપિ પછી જાતરાજકારણની સમીક્ષા કરતા પોતાના એક મનનીય પ્રવચનમાં સાહિય આફ્રિકન રાજપુરુષ જનરલ સ્મટ્સે ભાવિ અથડામણના કેન્દ્રની આગાહી કરતાં કહ્યું હતું કે ભવિષ્યની અથડામણનું મુખ્ય સ્થાન કદાચ પાસિફિક હશે. ચીનો-જાપાનીઝ અથડામણની ૧૯૩૧માં શરૂઆત થયા પછી આપણે જોઈએ છીએ કે સ્મટ્સની આગાહી સાચી પડતી જાય છે. ચીનો-જાપાનીઝ વિગ્રહની મોટા પાયા ઉપર એક વર્ષ ઉપર શરૂઆત થયા પછી, રૂસો-જાપાનીઝ સંગ્રંથ પણ તંગ થતો ગયો છે. અને તથા લાખ નેટલા જાપાનીઝ સૈનિકો, સોવિયેટ-મંચુકન સરહદ ઉપર કાયમ માટે યોદ્ધા કરતા માલુમ પડે છે.

ઈટાલિયન વિગ્રહ પછી સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ શરૂ થયો. ગયે વરસે જ્યારે એ વિગ્રહના છાંંડા ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં પણ ઊડવા લાગ્યા અને એમાંથી યુરોપિયન યુદ્ધ ફાટી નીકળે એવો તંગ મામલો થઈ ગયો ત્યારે જાપાને ચીન ઉપર મોટા પ્રમાણમાં ચડાઈ કરી. જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદીઓની ગણતરી એ જાતની હતી કે યુરોપીય રાજ્યો પોતાની વિષમ સમસ્યામાં ગૂંચવાઈ પડ્યાં હોવાને લીધે અને અમેરિકામાં તટસ્થતાની લાગણી પ્રવર્તિત હોવાથી ચીનને હડપ કરવા માટેની પોતાને અગાધિત તક મળી હોવાથી થોડા જ વખતમાં ચીનને કબજે કરી શકશે. ચીનને શ્રુતવા માટે લાંબો કાળ રાહ જોવી પણ જાપાનને પાલવે એમ નહોતી. કારણકે પોતાની પંચવર્ષીય યોજનાઓની સફળતાને લીધે રશિયા હવે થોડા જ વરસમાં જગતનો કદાચ બીજા નંબરનો લશ્કરી શક્તિવાળો દેશ થઈ જાય એમ હતું. અને એ વખતે રશિયા શાંતિથી જાપાનને ચીનને કબજે કરતું સાંખી લે નહિ. બીજું, ચાંગ-કૈ-શૈકના શક્તિશાળી અમલ હેઠળ ચીન અતિ ઝડપથી એકતંત્રી (centralized) રાજ્ય થતું જતું હતું. ચાંગ-કૈ-શૈક ચીનમાં એકતંત્રી રાજ્યતંત્રને માત્ર મળ્યું જ નહોતો. મંચુરિયા, જેહોક્ક ને સહાર પ્રાંતોને જાપાને તાજેતરમાં જ ચીન પાસેથી પડાવી લીધા હોવાથી અને જાપાનીઝ મુશ્કેલી હજી વધારે મુલક પડાવી લેવાની હોવાથી ચાંગ-કૈ-શૈકે જોયું કે જાપાનથી ચીનનું

રક્ષણ કરવા માટે અતિ મોટા પ્રમાણમાં ચીનની બચાવશક્તિ વધારવી જોઈશે. આથી ઈટાલિયન અને જર્મન ઉપરાંત બીજા પાશ્ચાત્ય લશ્કરી સત્તાહકારોની મદદથી એણે ચીનાઈ લશ્કરને આધુનિક ધોરણે ગોઠવવા માંડ્યું હતું. એ સાથે ટ્રેડિસ્ટનની મદદથી ચીનાઈ ડોલરને મજબૂત ચાંદીના ધોરણ ઉપર મુકીને ચાઈનીઝ નાણાંનીતિ અને બેંકીંગ પદ્ધતિ એણે વ્યવસ્થિત કરવા માંડી હતી; અને ચીનમાં યાંત્રિક ઔદ્યોગીકરણની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા માંડ્યો હતો. એ દરમિયાન ચીનમાં કમ્યુનિસ્ટ દળો ઉપરાંત બીજા પ્રગતિમાન દળો એકત્રિત થઈને ‘એકસાથ સામનો’ આપવા માટે જાપાન સામે ગોઠવાતાં જતાં હતાં. ટૂંકમાં, ચીન એક અને અલગ રાષ્ટ્ર થાય એ પ્રકારની વેગવાન દ્વિસલાહ યાંગ-કૈ-શેકે મોડા મોડા પણ શરૂ કરી હતી. જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદીઓના સ્વાર્થને આ રિયતિ લાય સમાન હતી. એમણે જોયું કે ચીનની મધ્યસ્થ સરકારને છિન્નભિન્ન કરી નાખવા માટે લાંબો સમય થોભી શકાય એમ નથી. ૧૯૩૭ના મે માસથી જાપાનમાં આર્થિક મંદીનાં ચિન્હો પણ દેખાવા લાગ્યાં હતાં. આર્થિક મંદીની આપત્તિ ને આમવર્ગના અગ્રંતોપને બીજા બાબુ વાળવા માટે પણ બાલ્ય આક્રમણ જરૂરી હતું. અને એકવાર આક્રમણ શરૂ કર્યા પછી લશ્કરી જરૂરિયાતો માટે દેશની સમસ્ત અર્થવ્યવસ્થાને મોટા વેગ ગળી જાય છે. જેથી મંદી પછી કિંમતની તેજ-Price recovery-તો જરૂર આવે છે. મંદીનાં પૂરને ઠંડાવવા માટે જાપાનીઝ સામ્રાજ્યલોભી સૂત્રધારોએ વિગ્રહનો આક્રેશ ન વિનાશક રસ્તો લીધો.

લીધી બાજુ

મહાયુદ્ધ પહેલાં જર્મન ફેઝરે ચાર માસના વિજયી અંતની-ગણતરી કરી હતી. ચાર જ માસમાં જર્મની ફાંસને પરાજિત કરશે એ જાતની ગણતરી કરવામાં એણે બ્રિટિશ તટસ્થતાની ખોટી કલ્પના કરી હતી. એ જ રીતે જાપાનના રાજસૂત્રધારોએ જ માસમાં યાંગ-કૈ-શેકેને હરાવી દેવાની ગણતરી કરી હતી. આ ગણતરીમાં એમણે ચીનની આંતરિક ભુદાર્ધ ને છિન્નતાને ધ્યાનમાં લીધી હશે. પરંતુ વિગ્રહમાં ચીન જાપાનને હાથે પરાજિત અને છિન્ન થવાને બદલે બાર માસ પછી શું દેખાય છે? યાંગ-કૈ-શેકે રાષ્ટ્રપિતા ને રાષ્ટ્રોદ્ધારક તરીકે સ્વીકારાતો જાય છે. અને એક અમેરિકન પત્રકારના મતે જાપાનના આ આક્રમણે ચીનને એક જ થવામાં જોડલી મદદ કરી છે એટલી બીજા કોઈ કારણે છેલ્લા સૈકા દરમિયાન નથી કરી. નિઃશસ્ત્ર અને નિર્દોષ ચાઈનીઝ સ્ત્રીબાળકોની જાપાનીઝ સૈનિકોને હાથે થતી કતલ અને બીજા અત્યાચારો ઉપરાંત ખુલ્લાં શહેરો ઉપર જાપાનીઝ હવાઈ બોમ્બરોની બોમ્બરૅજિને લીધે જનમોહનો જે ધાણુ વળી જાય છે એને લીધે સમસ્ત ચાઈનીઝ પ્રજાને રાષ્ટ્રીય પ્રાણુ ત્રાસી લોકો છે. ચીનના એકે એકે રાજદ્વારી પક્ષે એક થઈ ગયા છે ને ચીની પ્રજાએ જાપાનીઝ સામનનો આમરણાંત બચાવ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. આતું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આજ સુધીમાં જોકે જાપાનીઝ લશ્કરે ૧૪૦ દશલાખની વસ્તી ને ૩૭૦ હજાર ચો.માના વિસ્તારનો મુશ્કે કબજો કર્યો છતાં હજી જાપાનીઝ પ્રતિ દરનિશ્ચયી થઈને જાપાનીઝ હુમલાને ખાળવા કટિબદ્ધ થઈ રહ્યા છે.

ચીન-જાપાનની વિગ્રહશક્તિ

જાપાન એક અતિ બળવાન રાષ્ટ્ર હોઈ એની લશ્કરી તૈયારી ફાંસ, બ્રિટન ૧

અમેરિકા સાથે સરખી બિતરે એટલી હોવાથી ચીન એની સામે સફળ બચાવ કરી શકે એમ તો કાંઈ પણ માનતું નહિ હોય. અને આજ સુધીના વિગ્રહમાં એક પછી એક લડાયક મોરચાનો ત્યાગ કરીને-ચાઈનીઝ લશ્કરને પાછા જ હટવું પડ્યું છે. પરંતુ એમ બનશે એમ તો ચાઈનીઝ જનરલો પણ જાણતા જ હતા. બહારની દુનિયાને આશ્ચર્ય તો એથી થાય છે કે આટલો મજબૂત ને દીર્ઘજીવી પ્રતિકાર ચાઈનીઝ સૈનિકો શી રીતે આપી શકે છે? અને ચાઈનીઝ લશ્કરને પૂરતા ને આધુનિક દારૂગોળાને અભાવે અને લડાયક હવાઈ જહાઝોની તંગીને કારણે પાછા હટવું પડે છે. આમ છતાં દિવસે દિવસે પાછલી હરોળનાં લશ્કરો વધારે તાલીમપદ્ધતિને સાધનસત્તજ થતાં જાય છે. એને લીધે હવે જાપાનીઝ ધસારો નબળો પડતો દેખાય છે. (અલબત્ત, આનું કારણ મોરચાના વિસ્તારમાં નદીઓમાં ચડેલાં પૂર પણ છે.)

છેલ્લા મહિનાઓમાં ચાલુ વિગ્રહે જાપાનીઝ લશ્કરી વાધનખના ખૂંડા નહોતે જગતને માલમ પડી ગયા છે. જે રીતે ચીનાઓ જાપાનીઝ લશ્કરોનો સામનો કરવામાં ટકી શકે છે એણે જાપાનની યુદ્ધશક્તિ વિશેનો બહારના દેશોનો બ્રમ ભાંગી નાખ્યો છે. એની વ્યસર પાસફિકના રાજદારણ ઉપર અને રૂસો-જાપાનીઝ ગ્રંથ ઉપર મોટા પ્રમાણમાં લવિષ્યમાં પડવાની એ વિશે શંકા નથી. જાપાનીઝ લશ્કરી શક્તિ ધાર્યા જેટલી મજબૂત નથી એ ચીનમાં લશ્કરી સલાહ આપતા એક જર્મન જનરલ (જેને જર્મન સરકારે પોતાની જાપાનીઝ મૈત્રી અક્ષત રાખવા ચીનમાંથી જર્મની બોલાવી લીધો છે) એલેક્ઝાંડર ફોન ફોક્હોએને એક પત્રકારને આપેલી મુલાકાતમાં સ્પષ્ટ કર્યું હતું. એ જર્મન જનરલના રાષ્ટ્રોમાં કહીએ તો, "જાપાનીઝો ચીનમાં જંગલો ને હેવાનોની માફક વરતે છે. યુરોપિયન રાષ્ટ્રો, જાપાનીઝ વિગ્રહી યંત્રની શક્તિનો વધુ પડતો અંદાજ મૂકે છે. જાપાનીઝ યુદ્ધયંત્ર મહાયુદ્ધ પહેલાં જે ઐક્ય-કે એકવાકયતા ધરાવતું હતું એ આજે નથી ધરાવતું અને હજી ઘણા લાંબા વખત સુધી ચીન જાપાન સામે ટકી શકશે.....અને હવે હું માનું છું કે કપી લાઈન ઉપર વિગ્રહ ચલાવશે. એ ચીનાઓ જાણતા થઈ ગયા છે. એમની પાસે સૈન્યસંખ્યા બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે. અને તાલીમ આપેલો ચાઈનીઝ કિસાન નમૂતેદાર સૈનિક તેમજ જળશેરો લડનાર થઈ શકે છે. ચાઈનીઝ હવાઈ બળ બહુ જલદીથી મજબૂત થતું જાય છે. અને હેંકાઉ ઉપર જાપાનીઝ હવાઈ હુમલા વખતે ચાઈનીઝ વિમાનોએ પાછળ પડીને ૨૨ જાપાનીઝ વિમાનોને નીચે તોડી પાડ્યાં હતાં, અને એક આગલા હુમલા વખતે ૧૨ને તોડી પાડ્યાં હતાં એ મેં નજરે જોયું છે."

વર્તમાન અથડામણનાં પ્રત્યાઘાત રૂપે રાષ્ટ્રીય જીવનમરણના પ્રશ્નો સામનો કરવા માટે ચીન જે હજી ૧૯૩૭ના બુન માસ સુધી પૂર્વે એશિયા ને પાસિફિક રાષ્ટ્રોમાં એક 'ભૌગોલિક સંજ્ઞા' સમાન હતું તે આજે જળમી ગતિથી એકમન ને વ્યવસ્થિત રાષ્ટ્ર થતું જાય છે. જાપાનના ભાવિ માટે જો અતિ જોખમકારક ચિન્હ છે. કારણકે જાપાનની આજની નબળાઈ આર્થિક ને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં ચીનને એ સર્વોચ્ચ ન તો વશ કરી શકે એમ છે કે ન તો કાયમ માટે એને પચાવી શકે એમ છે. આજથી લગભગ સવાસો વર્ષ પહેલાં જાપાનના સર્વશ્રેષ્ઠ વિગ્રહનાયક નેપોલિયને ચીન વિશે કહ્યું હતું કે એ 'ઊંઘતો રાક્ષસ' (Sleeping Giant) છે. એ અસ્થિપાન આજે પણ સાચું છે. જાપાનીઝ વિગ્રહવાદીઓએ

આઈનીઝ રાસસને સફળો કર્યો છે. એનું મહાભૂષકર પરિણામ એવળુ દાયકામાં જ જાપાનને ભોગવવું પડશે.

જાપાન લાંબો વખત આઈનીઝ વિમ્મદ લડી શકે એમ નથી. એનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ થતાં જાય છે. વિમ્મદનો જલદી નિકાસ આવે એમ નથી અને આજ સુધીમાં લગભગ ૩૫૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ જેટલો ખર્ચ જાપાનને એ માટે વેડેલો પડ્યો છે. હજી ઓછામાં ઓછાં બે વર્ષ સુધી વિમ્મદનો અંત આવે એમ જણાવું નથી. દારણ કે અનેક સીધી યા આડકતરી રીતે ચીનમાં દાંગોળો દાખલ થાય છે, અને રશિયન વિમાની અને લશ્કરી તજજ્ઞો ઝડપથી આઈનીઝ સૈન્ય તૈયાર કરતા જાય છે. વિમ્મદ લંગાવાની સાથે જાપાનની સંદનશક્તિ ઓછી થતી જાય છે. સમસ્ત આર્થિક વ્યવસ્થા યુદ્ધના ધોરણે (war basis) નૂકી દેવાને દારણ અને પરદેશોમાં જાપાનીઝ માલના બહિષ્કારની અટકિત વેગવાન થવાને લીધે જાપાનીઝ પરદેશી વેપાર ઓછો થતો ગયો છે. 'લંડન ટાઈમ્સ'ના રોકિયો ખાતેના ખગરપચીના જણાવ્યા પ્રમાણે આજે જાપાનનો પરદેશી વેપાર ૧૯૩૨ની ઘંટીની નીચેમાં નીચેની સપાટીએ પહોંચી ગયો છે. ૧૯૨૮ના પહેલા ત્રણ માસની નિકાસ ૫૬૬ દસલાખ ચેનની હતી ત્યારે ૧૯૩૭ની પહેલી ચતુર્થોની નિકાસ ૭૦૧ દસલાખ ચેન હતી. એ જ રીતે આયાત પણ એ જ સમય દરમિયાન ધરી છે. (૧૯૩૭ના પ્રથમ ત્રણ માસ ૧૦૦૭,૦૦૦,૦૦૦ ચેન. ૧૯૩૮માં ૬૨૪,૦૦૦,૦૦૦ ચેન)

તૂટી જતી વ્યવસ્થા

વિમ્મદ પહેલાં જાપાન સામાન્યતઃ પોતાનો સોધો યાંત્રિક માલ નિકાસ કરીને આયાત સાથે પામું મેળવવા પ્રાપ્ત કરતું હતું. આજે એ સ્થિતિ નાબૂદ થઈ ગઈ છે. બહિષ્કારની અસર અને નાનામોટા ઉદ્યોગોનો મોટો ભાગ વિમ્મદની આવશ્યકતા પૂરી કરવા માટે રોકાઈ ગયો હોવાથી નિકારી માલ તૈયાર કરવાની શક્યતા પણ ઓછી થઈ ગઈ છે. ત્યારે બીજી બાજુ વિમ્મદનાં સાધનોની વધુ પડતી આયાત અનિવાર્ય થઈ પડી છે. આથી આયાતનું વિષમ પામું પરદેશો સાથે સરખું કરવા અને ચેનનો દરિયામળનો દર ટકારી રાખવા માટે જાપાનને પોતાની બેંકનો સોનાનો જથ્થો (જે સામાન્ય રહેઠેલોમાં પણ તેનેકાં અદ્ય પ્રમાણમાં જ રહેતો હતો) અમેરિકા મોકલવો પડે છે. ૧૯૩૭ના માર્ચથી ૧૯૩૮ના જુલાઈ સુધીમાં જાપાનને ૭૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનું સોનું અમેરિકા મોકલવું પડ્યું છે. હજારો પાંચ માસમાં ૨૨,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનું સોનું અમેરિકા મોકલવું પડ્યું છે. આથી એમ કદી શક્ય ખરું કે આઈનીઝ વિમ્મદ બે વર્ષ ચાલુ રાખવા માટે ઓછામાં ઓછું જાપાને ૧૨૫ દસલાખ પાઉન્ડનું સોનું પરદેશ ખાતે મોકલવું પડશે, ત્યારે એટલો જથ્થો સોનાનો જથ્થો જાપાન પાસે હવે રહ્યો નથી એમ જાણકારોનું માનવું છે.

જાપાન, બ્રિટન અને અમેરિકા

તો જાપાન શું કરશે? ઈટાલી કે જર્મની, જાપાનનાં સામ્રવાદ ને સોવિયેટ વિદેશી રાષ્ટ્રો દોષા હતાં એને સોન ધીરો શકે એમ નથી. ઈટલી ઈટાલીનાં નાંબાકીય કેદોમાં સોન માટે ફ્રાંક મારનું દોષ ત્યાં એ પોતાના મિત્ર જાપાનને શું ધીરવાનું હતું? જર્મન અર્થવ્યવસ્થા પણ ફ્રાંકી સ્થિતિમાં આવી પડી છે. અમેરિકા અને બ્રિટન

જાપાનને પૈસા ધીરવા તૈયાર નથી કારણકે એઓ સારી પેઠે જાણે છે કે આ જાતના મદદ કરેલા પ્રેસાથી જાપાન ચીનને મારી હરાવ્યા પછી એનું ધણીરણી થઈ પડવાનું છે, જેમ પાંચ વરસમાં મંચુકુઓના પરદેશી વેપારનો લગભગ એકઠ્ઠથ્થુ કબજો જાપાને કરી લીધો છે અને ખુદલાં બારણાંની નીતિ ક્યાંયે ફગાવી દેવામાં આવી છે. આ જ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં સમસ્ત ચીનમાં જાપાનની નીતિ રહેશે એની ખાતરી બ્રિટિશ ટોરીઓ ને અમેરિકન પ્રેસિડન્ટના અંતેવાસી સલાહકારોની થતી જાય છે.

પહેલાં અમેરિકન મૂડીવાદી હરીફને પાસિફિકમાં મારી હરાવવા માટે બ્રિટને જાપાનની લાઇબંધી કરી નેહ. એ લાઇબંધી મંચુરિયન ચઢાઈ વખતે અમેરિકાની જાપાન સામે એક-સાંથ વિરોધ કરવાની નીતિ અદાલત કરવાની માગણીના વિરોધ કરીને બ્રિટન તરફથી સર જહોન સાર્ઝમને સાબિત કરી આપી હતી. તે વખતે બ્રિટિશ ટોરીઓને એમ હતું કે પોતે જાપાનીઝ ઉદ્યોગપતિઓને મંચુરિયામાં પોતાના મદદનીશોની સ્થિતિમાં રાખી શકવા જેટલા પહોંચેલ છે. પણ છેલ્લાં ૭ વરસમાં એમની એ આત્મશ્રદ્ધાની ભ્રમણા લાંગી ગઈ છે ! તેમાં પણ આ છેલ્લી અથડામણે એમને જાપાનના દુરમનો કરી મૂક્યા છે. ચીનમાં બ્રિટિશ મૂડીનું ૩૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ જેટલું રોકાણ થયેલું છે. આ રોકાણની સલામતી આજે રહી નથી. કારણકે જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદીઓ બ્રિટિશ હિતોની ચીનમાં લાગીદારી સ્વીકારવા તૈયાર નથી. આથી સર રોબર્ટ ક્રેન્ડર માર્શલ (શાંઘહાઈ બ્રિટિશ એમ્બર ઓવ ફોર્મર્સના ચેરમેન) ની જાહેરાત પ્રમાણે છેલ્લા બાર માસમાં ચીનમાંની બ્રિટિશ રોકાણો (Investments)ની કિંમતમાં ૪૦ થી ૫૦ ટકાનો ઘટાડો થઈ ગયો છે. જેથી આજે એમની ગણતરી પ્રમાણે ચીનની બ્રિટિશ રોકાણોની કિંમત ૧૫૦ થી ૧૮૦ દશલાખ પાઉન્ડ જેટલી થઈ ગઈ છે ! બોંબમારા વગેરે કારણે માત્ર શાંઘહાઈમાં જ બ્રિટિશ મિલકતની નુકસાની ૫ લાખ પાઉન્ડ જેટલી થઈ છે ! હવે બ્રિટિશ ટોરીઓ હાલી બેઠે એમાં શી નવાઈ ?

બ્રિટિશ ટોરીઓ હવે સમજતા થયા છે કે ચીનમાં જાપાનની નીતિ ખુદલા દરવાજાની નહિ પણ બંધ બારણાંની અને એકઠ્ઠથ્થુ છે. ડા. ત., શાંઘહાઈ બ્રિટિશ એમ્બર ઓવ ફોર્મર્સના ઉપર જણાવેલા ચેરમેન રોબર્ટરને માટે તૈયાર કરેલ રિપોર્ટમાં કહે છે : “ મંચુરિયાના પરદેશી સાથેના (અલબત્ત, જાપાન સિવાય) વેપારની સખત બંધી અને ટીનરેટીન પ્રાંતમાંથી જાપાન સિવાય બીજા કોઈ પણ દેશ ખાતે કેટલીક ચીજોની નિકાસ કરવાની સંપૂર્ણ અટકાયત અને પરદેશી વેપારીઓ અને વહાણવટા ઉપર મૂકેલાં કેટલાંક બંધનો જે તેમને ચોક્કસપણે કડાગ ગેરલાલની પરિસ્થિતિમાં મૂકી દે છે, વગેરે ઉપરથી માલમ પડે છે કે ખુદલાં બારણાંથી સાંવ વિરોધી નીતિનો જાપાને તત્ત્વનઃ સ્વીકાર કર્યો છે. ” આમ જાપાનીઝ નીતિની ખાતરી બ્રિટિશ મૂડીપતિઓને થતી જાય છે અને હવે એઓ ચીનને મદદ કરવાની તરફેણ તરફ ટળતા જાય છે. બ્રિટિશ-જાપાનીઝ સંબંધમાં થઈ રહેલું આ મૂળગામી પરિવર્તન પાસિફિકના રાજકારણને ગંભીર શક્યતાઓથી ભરી દે છે. કારણકે ચીનો-જાપાનીઝ વિગ્રહને લીધે હવે એંગ્લો-અમેરિકન સમંતરનીતિને પાસિફિક પ્રદેશોમાં અવકાશ મળ્યો છે. બ્રિટન અને અમેરિકાનો હરીફી વિરોધ ઓસરતો જાય છે. બ્રિટિશ-અમેરિકન નીતિના સ્વતંત્રતા સમજતા થયા છે કે જાપાનની લાઇબંધી કોઈ ને માટે શક્ય નથી; તેમ જ એંગ્લો-અમેરિકન સલાહ ને સહકાર બંનેને માટે દીર્ઘકાળે લાભદાયી છે. ૧૯૩૭-૩૮નું વર્ષ પાસિફિકના

ગૃંચવાયેલા રાજકારણના દનિદાસમાં મહત્વનું સીમાચિન્હ યદ્ય પડશે. એમાં જાપાનનું ભાષિ-
જિન્ટુ દેખાતું નથી. (પાસિફિકમાં આવેલા કેટલાક છૂટાછવાયા ટાપુઓની માલિકી
સંબંધે પ્લિટન અને યુ. એસ. એ. વચ્ચે ઉઠેલા વિવાદનો યુ. એસ. એ.ના લાભમાં નિકાલ
આવી ગયો છે એ પણ ખતાવે છે કે હવે પ્લિટન અમેરિકાને રીઝવવા માગે છે.)

રશિયા અને જાપાન

પાસિફિકનું તોફાનકેન્દ્ર માત્ર ચીન જ નથી. એથી પણ વધુ ભયંકર ને વિપુલ શક્ય-
તાઓથી ભરેલ તોફાનકેન્દ્ર તો દેશન-સોવિયેટ ને મંચુરિયન-સોવિયેટ સરહદો છે. ત્યારથી
મંચુરિયા જાપાનીઝ ઇન્ડિયાન થયું ત્યારથી રશિયન સરહદનો જાપાનીઝ સંબંધ ત્રણ ગણો
લંબાયો છે. કારણકે તે પહેલાં સોવિયેટ સરહદ માત્ર જાપાનીઝ કોરિયન મુઠક સાથે જ
લાગતી હતી. આ ઉપરાંત જાપાનની દાનત બને. એ રીતે સોવિયેટ પ્રદેશને પણ કટકે
કટકે ગળી જવાની હોવાથી એક કે બીજે કારણે અંત સરહદો ઉપર વારંવાર. સરહદો
તકરારો-Frontier incidents-થવા કરે છે. આવી તકરારો મંચુરિયન અથડામણ પછી
બે હપ્તેથી પણ વધારે થઈ છે. એનો સમાધાનીભર્યો નિકાલ પણ આણી શકાયો નથી.
સોવિયેટ તરફ ચાઈનીઝ તંત્રની માફક નજરું ન હોવાથી જાપાનની પ્રદેશિક મુશ્કેલીઓ
કાળીઓ થવા એ તૈયાર નથી. જાતે, મંચુરિયાના બનાવ પછી સોવિયેટ લશ્કરનો-જળમાં ને
સોપામાં એ લાગોમાં ચાર ગણો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. અને દિવસે દિવસે સોવિયેટ
સરકાર એ પ્રદેશને લશ્કરી રત્ન-સંપૂર્ણતા-Military self-sufficiency-ઉપર મૂકતી
જાય છે એટલું જ નહિ, પણ ત્યાં કાયમી વધારો-Reinforcement-કરવામાં આવે છે;
જેથી યુરોપીય અને પાસિફિક વિગ્રહ એકીસાથે ચાલતો હોય તે વખતે સોવિયેટના પાસિ-
ફિક પ્રદેશોનો બચાવ કરવા માટે ત્યાંના લશ્કરને મોકલો ઉપર આધાર રાખવો પડે નહિ.

અનિશ્ચિત સરહદોની મહામારી

રૂસો-કોરિયન-મંચુરિયન સરહદો અનિશ્ચિત હોવાથી એ ક્યે ધોરણે નિશ્ચિત કરવી
એ બાબતમાં બંને પક્ષ એકમત ન થઈ શકવાને લીધે ત્યાં કાયમી અથડામણો થવા કરે છે.
પરંતુ મોટા ભાગની અથડામણો નાની ઝપાઝપીમાં જ પડી જાય છે અને બહારની દુનિયાને
માટે માત્ર સામાન્ય સમાચાર રૂપ બની રહે છે. એનું રાજકીય મહત્વ ઝાઝું હોતું નથી.
પરંતુ ગયા જુલાઈ માસની આખરે થયેલી ઝપાઝપી અઠવાડિયા મુધી ચાલુ રહ્યા ઉપરાંત
એનું ગાંભીર્ય યુદ્ધની શક્યતાથી ભરેલું હતું. બંને પક્ષે હીક હીક પ્રમાણમાં પ્રતિપક્ષના પ્રદેશો
ઉપર દવાઈ બોમ્બારો ચલાવીને સંકેતો જનની ખુવારી કરી નાખી હતી. આ પ્રસંગે
પણ આગલા બનાવોની માફક સામા પક્ષની સરહદ ઓળંગીને અંદર સેનિકા ધરી જવાનો
જ બંને પક્ષોનો સામસામે આક્ષેપ હતો. અનિશ્ચિત સરહદોની લાંબી પટ્ટી હોવાને લીધે
અને એ પ્રદેશોમાં તટસ્થ નિરીક્ષકો કે બીજા કોઈ પરદેશીઓને દાખલ થવા દેવામાં
ન આવતા હોવાથી દુમતાની રહેવાનું થવા પડે કરી હતી એ કહેવું મુશ્કેલ છે. જ્યાં
જાપાનની સામાન્ય આક્રમણાત્મક નીતિને લીધે જાવાનદારીની સંભાવના એના તરફ વધારે દાખી
શકાય જરી. આ અથડામણ જર્મન સરયુજત્યારની સાથે મસલત કર્યા પછી થઈ હોય એવો
પણ સંભવ છે. કારણકે મુડેટન પ્રશ્ન સંબંધે દિલ્લેર. એકાત્રોત્તેકિયા ઉપર લશ્કરી દખાણ

લાવવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. અને એક-જર્મન-વિગ્રહમાં, રશિયા (રૂસો-ચેકોસ્લોવાકી સંધિને લીધે). ચેકોસ્લોવેકિયાની મદદે અનિવાર્યપણે દોડી આવે. હવે જો પાસિફિક બાબતોએ એ સ્થિતિમાં જાપાન સાથે ગંભીર અથડામણની સંભાવના ઊભી કરવામાં આવે તો ચેકોસ્લોવેકિયાની મદદે જતાં રશિયા વિમાસણમાં પડી જાય. આથી હિટલરે જાપાનીઝ યુદ્ધ સરદારોને છેલ્લી અથડામણ માટે પ્રેર્યા હોવાનો પૂરો સંભવ છે. (એ જ વખતે જાપાનને મદદ કરવાની જર્મનીએ કરેલી જાહેરાત આ અનુમાનને વધારે મજબૂત બનાવે છે.)

સોવિયેટ લશ્કરી ફાટફૂટનો ભૂલસરેલો મદાર

એક બાબત ચીન સાથે વિષય વિગ્રહમાં જાપાન જ્યારે સંડોવાયું હોય તે એ વિગ્રહનો અંત દેખાતો નહોત્ય તે એને ચાલુ રાખવા માટે દરરોજ દશલાખ પાઉન્ડના ખર્ચે લગભગ દશ લાખ સૈનિકો ચીનની ભૂમિ ઉપર જાપાને ઠાલવ્યા હોય તે વખતે સોવિયેટ રશિયા સાથે ઝઘડો શરૂ કરવામાં જાપાનની ગણતરી શું હશે એ પ્રશ્ન સહેજે ઊડે એમ છે. મને બલાગે છે કે જાપાનની ગણતરી મોટા પાયા ઉપર વિગ્રહ કરવાની નહિ પરંતુ સોવિયેટ શક્તિનું માપ કાઢવાની હતી. છેલ્લાં બે વરસથી સોવિયેટ તંત્ર કાવતરાંખોરાની હિલચાલથી મહાભયંકર ખળભળાટ ને આંતરિક ફાટફૂટમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. કેટલાક જૂના અને અનુભવી લશ્કરી જનરલો પણ એ કાવતરાંનો ભોગ થઈ પડવાથી એમને દર કરવામાં આવ્યા હોવાથી સોવિયેટ લશ્કર નળનું પડ્યું છે. ઉપરાંત લશ્કરમાં ઊંચા હોદ્દા ધરાવનાર અફસરો પણ ફૂટેલા છે. આથી કદાચ સોવિયેટ સરકારને ડરાવવા માટે આ ઝઘડો જાપાને શરૂ કર્યો હોય. ખીન્નું કારણ ચીન સાથે હમણાં જ રશિયાએ ઝેનિની મંધિ કરી છે. અને મોટા પાયા ઉપર ચીનને રશિયા મદદ કરી રહ્યું છે. આને લીધે જાપાનના હુમલા સામે ચીન હમણાં ઠીક ટક્કર ઝીલી રહ્યું છે. હવે જો રશિયાને મદદ કરતું અટકાવતું હોય તો એને કાયમ માટે (ચીની વિગ્રહ ચાલે ત્યાંસુધી) સરહદી અથડામણોની ગંભીરતામાં પરાવાયેલું રાખતું જોઈએ જેથી રશિયા પોતાનો દારૂગોળો, ત્રિમાનો, ટંકા વગેરે ચીનને ન આપતાં સરહદ ઉપર જમાવટ કરી રાખે. ત્રીજી બાબત એક પ્રશ્નને અતિ ઉચ્ચ બનાવી હિટલર યુરોપીય સરહદ ઉપર રશિયન સરકારને કાયમી ગભરાટમાં રાખી મૂકે જેથી તે બાબતોએ પણ લશ્કરી સાધનોની જમાવટ સોવિયેટ સરકારને કરવી પડે.

જાપાનની આ ત્રણે ગણતરી ખોટી પડી છે. આંતરિક ફાટફૂટથી સોવિયેટ તંત્ર નબળું નથી પડ્યું એમ 'લેડન ટાઇમ્સ'ના માણતંત્રી વીક્હામ સ્ટીડે આર માસ ઉપર જણાવ્યું હતું. એની સાબિતી રશિયાએ જાપાન તરફ મક્કમ વલણ બતાવીને આપી છે. ઉપરાંત ચીનને અપાતી મદદ પણ અદ્વિત ચાલુ રહી છે. યુરોપીય બાબતોએ પણ પૂરતાં સાધનોની રશિયા જમાવટ કરી શકે છે એ પણ દેખાઈ ગયું છે. આને લીધે યોડા જ દિવસમાં બંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધવિરામ જાહેર થયો. રશિયાનો આ એક અતિ મોટો વિજય ગણાય.

યુરોપીય અથડામણો

પાસિફિક પ્રદેશ છોડીને યુરોપીય ભૂમિ તરફ વળતાં પેસિફિકને બૂલાવે એટલું ગંભીર વાતાવરણ ત્યાં માલમ પડે છે. યુરોપીય વિગ્રહને નજીક લાવતી સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહની સમરથા હજી અણઉકેલી પડી છે. એ વિગ્રહને સ્પેન પૂરતો જ મર્યાદિત કરી રાખવા માટે

બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સરકારોના પ્રયત્નરૂપ તટસ્થસમિતિ હજી ફાંફાં મારી કરે છે. ગયા માસની નોંધમાં મેં એનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું હતું કે સ્પેનમાં ફ્રાંકોને ઝડપી વિજય મળે એમાં ઇટલી અને જર્મની જાંતે લાલ છે. ફ્રાંકો-સ્પેનિશ સરહદ ઉપર સ્પેનિશ ભૂમિમાં ફ્રાંસ ઉપર ચઢાઇ કરવાનાં સાધનો ઊઠાં કરીને ફ્રાંસને દક્ષિણ તોગજ પૂર્વ સરહદો તરફ ધેરી લેવાનું શક્ય બને એ હિટલરને જોઈએ છે. જ્યારે જૂમધ્યમાં ફ્રાંસનો આફ્રિકન તરીમાર્ગ મુઘવાની મુસોલિનીની નેમ છે. આથી તટસ્થસમિતિ બે સફળ થાય અને ફ્રાંકોને મદદ કરતા સૈનિકો ખેંચી લેવાતાં એનો પણ નબળો પડીને સ્પેનિશ સરકાર જીતી જાય એ મુસોલિનીને પાડવે એમ નથી. એનાં બે કારણો છે. આજ મુઘીમાં ફ્રાંકોને મદદ કરવા પાછળ વાપરેલા કરોડો પાઉન્ડ નકામા જાય અને ફ્રાંસને ધેરી લેવાની મુશ્કેલી ન આવે. એ ઉપરાંત ફ્રાંકો દારતાં સમસ્ત યુરોપમાં ફાસિઝમની વધતી જતી બોલજાગરા (growing hegemony)ને જાગ્રો દટકો પડે અને ડેમોક્રેટિક ને ફાસિઝમવિરોધી પરિણામો જાગ્રો વેગ ધારણ કરે. ત્રીજું પણ એક કારણ એ છે કે સ્પેનમાં ઇટાલિયન સૈનિકોની બહાદુરી ને ફાસિઝમ ને ફ્રાંકોને વિજય મળતાં મળનારી આંતરરાષ્ટ્રીય લંચરી પ્રતિષ્ઠાની બહુ લાંબી યોદ્ધા વાતો ઇટાલિયન પ્રગ્ન સમગ્ર ફાસિસ્ટ પ્રચારકોએ કર્યા કરી છે. ફ્રાંકોને દાર મળતાં એનો ઇટાલિયન પ્રગ્ન ઉપર દારુણ પ્રત્યાઘાત થાય. જે આંતરિક અસંતોષની જાગરાને વધુ સળગાવે અને આંતરિક અસંતોષની જાગરા સરમુખત્યારોની મૃત્યુચિંતા હોય છે. મુસોલિની એને વધવા દઈ શકે એમ નથી.

એન્ગ્લો-ઇટાલિયન દરાર વળતે, તો પછી મુસોલિનીએ સ્પેનમાંથી સૈનિકો ખેંચી લેવાની કબજાત એનરલેઈનને શા માટે આપી હતી ? એ વખતે હિટલર-મુસોલિનીની બેઝડીની ગણતરી (ફ્રાંકો અને ઇટાલિયન રિપોર્ટરોએ એ જાતની એમને ખાતરી આપી હતી.) પ્રમાણે ફ્રાંકો પણ જૂન-જુઝાર્ઝ માસ દરમિયાન સરકારી પક્ષને કાવમી શિકસ્ત આપી દેશે અને પછી એને પરદેશી મદદની જરૂર નહિ રહે.

આ ગણતરી આજે ખોટી પડી છે. પરિણામે ફ્રાંકોએ બ્રિટિશ સરકારને તટસ્થ સમિતિની બહામણે સ્વીકારવાની ના પાડી દીધી છે. કારણકે “ જેમ જેમ સરકારી લશ્કર વધારે તાલીમબદ્ધ, વધારે સંખ્યામાં અને પહેલાં કરતાં વધારે સાધનસંપન્ન થઈને બહાર પડતું જાય છે તેમ તેમ બંને પક્ષ વચ્ચેની અસમાનતા ઓછી થતી જાય છે. આથી ફ્રાંકોને દાહને તળકે પહેલાં કરતાં પણ બહારના મિત્રોની મદદની વધારે જરૂર છે—જે એણે વિજય મેળવેલો હોય તો.” (‘ મંચેસ્ટર ગાર્ડિયન ’ સાપ્તાહિક: તા. ૧૨-૮-૩૮)

છેલ્લા બે માસથી આપણે જોઈએ છીએ કે સ્પેનમાં ફ્રાંકોની ‘ મગફળ આગેફૂમ ’ ધંબી ગઈ છે. અને ગયે જ અઠવાડિયે ઇટાલીને એને મદદનો વધુ હપ્તો પહેંચાડવાની ફરજ પડી હતી. આને લીધે એન્ગ્લો-ઇટાલિયન તફનામું હવે ‘ કોલ્ડ સ્ટોરેજ ’માં મૂકાઈ ગયું છે. ફ્રાંકો-ઇટાલિયન સમજૂતી પણ અશક્ય બની છે. જે યુરોપિયન સુલેહ (appeasement) એનરલેઈન લાવવા માગે છે એ હવે શક્ય જ નથી. એણે અને એનો સરકારે મુદ્દ માટે ‘ ફેડ બાંધીને હવે તૈયાર રવાા ધિના છૂટકો નથી. કારણકે યુરોપિયન અધઝામણુ વધુ ને વધુ ગંભીર થઈ રહી છે ને હવે સુલેહને માટે ત્યાં અવકાશ નથી.

૩૨ી ઝેકોસ્લોવેકિયા

સ્પેનમાં હથિયારખંધી વિગ્રહ લગાય છે. ત્યારે ચાર માસથી ઝેકોસ્લોવેકિયામાં એટલો જ ગંભીર વિગ્રહ વગર હથિયારે લડાઈ રહ્યો છે. સુડેટન જર્મનો (જે કે ખરી રીતે તો હિટલર જ કહી શકાય) અને એક સરકાર વચ્ચે પ્રાદેશિક સ્વરાજની મહાગાંડનો ઉકેલ નજરમાં દેખાતો નથી. લોડ ર-સોમન પોતાના મિશનમાં સફળ થાય એમ છેલ્લા સમાચારો ઉપરથી લાગતું નથી. એક રાજ્યને તોડી નાખવાની, યા તો એને રશિયા અને ફ્રાંસથી વિખૂટું પાડી પોતાની મધ્ય યુરોપીય પ્રભુત્વની મુરદ જર લાવવા માટે એને સંપૂર્ણપણે પોતાની મુખત્યારી હેઠળ મૂકી દેવાની હિટલરની નેમ છે. આ નેમમાંથી દ્વિત થતી માગણી એક પ્રગ્ન સ્વીકારે એમ છે જ નહિ. ૧૯૩૨ થી ૧૯૧૮ સુધી ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન અને જર્મન સામ્રાજ્યધૂંસરીમાંથી મુક્ત થઈ, પોતાનું સ્વતંત્ર પ્રગ્નસત્તાક સ્થાપવા માટે એ પ્રગ્નએ સતત ચલાવેલી લડાઈને કારણે એમનું માનસ એ પ્રકારનું ઘડાઈ ગયું છે કે પ્રગ્નસત્તાકને તોડી નાખવા કરતાં જર્મની સાથે એ પ્રગ્ન વિગ્રહ પાંદ કરશે.

સરહદી કિલ્સેખંધી

હિટલર આ સારી રીતે જાણતો હોવાથી રનિસમનના કાર્યની સફળતાની રાહ જોવા વિના એણે ફ્રાંકો-જર્મન અને જર્મનો-ઝેકોસ્લાવાક સરહદો ઉપર અસામાન્ય ગતિએ કિલ્સેખંધી શરૂ કરાવી છે. આનો પ્રત્યાધાત ફ્રાંસ ઉપર પડ્યો છે. મોં દલાદિયરની સરકાર ફ્રાંસના બચાવ માટે જે પગલાં ભરી રહી છે એને બધા જ પક્ષો ટેકો આપવા તૈયાર થઈ ગયા છે. બચાવનાં સાધનો ને વિગ્રહની તૈયારીની પોતાની ઝડપ ફ્રાંસે છેલ્લા ત્રણ માસથી લગભગ વિગ્રહી ધોરણે કરવા માંડી છે. આ બધાના કુરંતી પરિણામ માટે લાંબો વખત રાહ જોવી પડે એમ હવે લાગતું નથી. રનિસમનની નિષ્ફળતા, તદ્દરથ સમિતિનું કાયમી મૃત્યુ, બ્રિટિશ વેપારી વહાણો ઉપર જૂમખના સ્પેનિશ કિનારે થતા સતત હુમલા અને એન્ડો-ઈટાલિયન કરારનામાની નિષ્ફળતા વગેરે વિગ્રહને યુરોપીય પ્રગ્નની નજર સન્મુખ લાવી મૂકશે.

લતા અને ખીછ વાતો:—લેખક : ગુલાબદાસ ષોકર. પ્રકાશક : મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ, કૌમુદી કાર્યાલય, વડોદરા. મૂલ્ય રૂપિયો દોઢ.

શ્રી ગુલાબદાસ ષોકર 'પ્રસ્થાન'ના વાચકોને અપરિચિત નથી. આજ પહેલાં પોતાની અનેક વાર્તાઓ દ્વારા એ આપણા પરિચયમાં આવ્યા છે; અને સફળ નવલિકાલેખક તરીકે એમણે પોતાની છાપ પાડી છે. એમની 'લતા શું બોલે ?'એ તો એ વાર્તાઓ તાંતણે લખાવવા માટે અનેક લેખકોને પ્રેરણા એ દઈકત પણ 'પ્રસ્થાન'ના વાંચકોને યાદ હશે.

એ જ વાર્તાલેખકની વાર્તાઓ આજે ગ્રંથરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે. ગ્રંથરૂપમાંની અરધો-અરધ વાર્તાઓ પ્રગટ થઈ ગયેલી છે. જાણીની આ ગ્રંથરૂપમાં પહેલી જ વાર પ્રસિદ્ધ થાય છે. લેખકે વાર્તાઓની સમયાનુક્રમી આપી હોત તો વાર્તાકાર તરીકેનો તેમનો વિકાસ સમજવામાં વાચકોને અનુકૂળતા થાત.

આ ગ્રંથરૂપને ખીછ ગ્રંથરૂપ સાથે સરખાવવાનું અહીં શક્ય નથી તેમ જ છટ-પણ નથી તેમ જનાં ખીછ ગ્રંથરૂપ કરતાં આ ગ્રંથરૂપની એક વિશિષ્ટતા તો આપોઆપ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે; અને તે છે તેની સાદાર્થ એ સાદાર્થ આ ગ્રંથરૂપની અલ્પેએક વાતોના મેઝનમાં, નિરૂપણમાં અને આલેખન મુદ્દામાં દેખાઈ આવે છે. આ ગ્રંથરૂપની કોઈપણ વાર્તામાં, કોઈ પણ સ્થળે લેખકે કવિત્વમય જનના માટે દૃષ્ટિમતાનો આશ્રય લીધો નથી, નવીનતાપ્રેમી દેખાવા માટે જ પ્રયોગો કર્યા નથી, કે પોતાની કુશળતા જતાવવા માટે મિતાસર સૂત્રો કે મુક્તિઓ વેરી નથી. જામિનતા, વિપયાન્તરો કે રાજ્દયિત્વા સરજવાના મોદમાં પડ્યા વિના લેખક પોતાના અનુભવોને અને હૃદયનદરિને સાદી અને સ્વાભાવિક પદ્ધતિથી નિરૂપી રહે છે; અને એ સાદાર્થ અને સ્વાભાવિકતા સાથે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલી સરળતાથી પોતાના અનુભવને આપણા મનમાં સંક્રાન્ત કરી રહે છે.

લેખકનો એ અનુભવ, ઉપોદ્ધાતમાં રપટ થયું છે તેમ, છેલ્લાં દસ વરસ જેની ભુવાનીનાં પહેલાં દસ વરસ છે તેવા યુવાનો અનુભવ છે. પણ એ અનુભવ જેટલો તાજો છે તેટલો જ વ્યાપક છે. લગ્ન અને પ્રેમ જેવા 'સર્જનમૂળ' વિષયોને પણ લેખકે મૌલિક દૃષ્ટિબિંદુથી જોયા છે ને આલેખ્યા છે.

એ આલેખન દ્વારા લેખકે લગ્ન અને પ્રેમના સનાનન કાયદાનો ઉકેલ કર્યો શોધી શક્યા નથી એ ખરું. પણ ઉકેલ શોધવાનો તેમનો ઉદ્દેશ જ નથી. તેમણે તો નવાં અને જૂનાં દૃષ્ટિબિંદુઓને તરજયાથી રજૂ કર્યા છે. આપણા યુવાનો અને યુવતીઓ લગ્ન વિનાના પ્રેમ અને જવાબદારી વિનાના લગ્ન તરફ કેવી રીતે ધસી રહ્યાં છે, હૃદયનો એક huge joke ખનાવવાને તેઓ કેવાં મથી રહ્યાં છે અને પરિણામે કેવાં દુષ્પરિણામો ભોગવી રહ્યાં છે તેનું

આલેખન એમણે કુશળતાથી કર્યું છે. એ આલેખનમાં લેખકનો એકંદર જોડ અને સમભાવ નવીન તરફ છે ખરો, પણ એટલા માટે જ એ જૂનવાણી માનસને ઉપેખતા કે ધિક્કારતા નથી. વૈજ્ઞાનિક તટસ્થતાથી એ નવાનૂતા બંને પ્રવાહોને નિહાળે છે અને એમાંથી કોઈમાં પણ ધસાસા વિના બંનેનાં શુભાશુભ લક્ષણોને આલેખે છે. આ તટસ્થતાને પરિણામે લેખક એકં તરફથી ‘હવનની મોજ’ના નવીન અને શાન્તાની, તો બીજી તરફથી ‘આ’ની મનોદશાને સમજી શકે છે.

આ ઉપરાંત લેખક પોતાની પ્રત્યેક વાર્તાને માનસશાસ્ત્રના કોઈ ને કોઈ પ્રશ્નની આસપાસ ગૂંથે છે. આ ગૂંથણીમાં માનવહૃદયનાં ઊંડાણો અને સંકુચતા, પરસ્પર વિરોધી ધર્મણો કે તુમુલ મન્યતાનું આલેખન નથી. સાહિત્યની મહાદૃષ્ટિઓમાં હોય છે તેવાં માનવઆત્માનાં આલસ જેવાં અમાધ ઊંડાણોનો તાગ લઈને અભિનવ મૌકિયકો લાવવાનો પ્રયત્ન પણ આ વાર્તાઓમાં થયો નથી. તેમ છતાં માનસશાસ્ત્રના સાદા, સીધા સરસમાન્ય સિદ્ધાન્તોના નિદર્શનરૂપે આ વાર્તાઓ રસિક તો અવશ્ય બની છે. આ વાર્તાઓ દ્વારા લેખકે અસાધારણ અને અમત્કારક એવું કેંઈ પણ કર્યું નથી એ ખરું; પણ સાધારણને પણ સરળ અને સન્દર્ભ રૂપે મૂકવાની વિરલ કળા તો સિદ્ધ કરી જ છે.

આ સંગ્રહની ‘હવનની મોજ’ તો અસખત, ગૂંચરાતની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓમાં રચાત પામે તેવી છે; પણ તે ઉપરાંત પણ ‘લતા શું બોલે ?’, ‘માણેકલાલ’, ‘સુનીલા’, ‘જૂનું અને નવું’, ‘કુમ્ભ કે સુત્રેખા ?’, ‘મીરો રાટલો’ અને ‘પીળા પ્રદેશમાં’ જેવી વાર્તાઓ એના લેખકને આપણા સિદ્ધ નવલિકાલેખકની પંક્તિમાં બેસાડે છે. એમનાં માણેકલાલ ને માધવજી, સુનીલા ને રામકોર, નવીન, કેશુ ને વીરસિદ્ધ જેવાં પાત્રો પણ લાંબા સમય મુધી ટકવાને સર્મથેલાં છે.

આમ આ સંગ્રહ પોતાની નિર્બ્યાજ સરળતા, અનુમિત તટસ્થતા, સત્ય અને સ્વાભાવિકતા અને નિરાડઅર ઈલીને લીધે પોતાનું વિશિષ્ટ રચાત નક્કી કરે છે. ગૂંચરાત તેને અવશ્ય સત્કારશે.

મનમુખસાલ ઝવેરી

આવૃત્તી દાસ:—લેખક : રામનારાયણ નાં પાંડક. પ્રકાશક : અંજલિ ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ. કિંમત ૨-૮-૦.

અંજલિ ગ્રંથમાળાના ધ્યેયાનુસાર એમનાં અન્ય પુસ્તકો માફક આ નવલકથા પણ સમાવગ્ન્યરૂપે અને સમાવગ્ન્યતાના આદર્શો સામાન્ય જનતા સહેલાઈથી સમજી શકે અને વર્તનમાં મૂકી શકે, અને આખરે સમાવગ્નતા માનસમાં આમૂલ પરિવર્તન ધાય અને આ પરિવર્તન અને જનરૂપિને પરિણામે એક આદર્શ પ્રજાનો ઉદય ધાય એવા શુભ આસપથી લખાયેલી છે. જનતામાં આ પરિવર્તન અને જનરૂપિ ખાસ કરીને સાહિત્યદ્વારા લાવવી હોય તો નવલકથા જેવું અત્તરકારક સાધન બીજું લાગે જ મળે.

સવાચારસો પાનાંની આ નવલકથા એના અનેકવિધ પાત્રો દ્વારા, પ્રસંગોદ્ધારા અને એ બધા નીચે વહેતા વિચારપ્રવાદના જોરે આપણી સમગ્ર કોઈ એનાખી દુનિયા ઊભી કરે છે, ને એનાખા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. સમાવગ્નતા નીચલા યથેમાં રહેલ અકલ્પ્ય શરીરાર્થ, શુભાખી, વર્ગ વર્ગ વચ્ચેની અસમાનતા એ સર્વમાંથી ઉદ્ભવતી પરિસ્થિતિ, દાખલા તરીકે,

હડતાલ, સત્યાગ્રહની લડત, આંધોગ્યનો એક નવીન જ અખતરો—આપણી કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરી આપણને દરેક બાબતમાં સંમત થવા ફરજ ન પાડે તો પણ વિચારતા તો જરૂર કરી મૂકે છે.

આદર્શવાદી નવલકથાઓમાં અદૃષ્ટ અને લાવિનું ચિત્રણ કરવા જતાં કાર્પકવાર કલ્પિત વસ્તુ એટલી બધી કલ્પિતને બદલે કપોલકલ્પિત બની જાય છે કે પછી એ વાસ્તવિક કે સ્વાભાવિક રહે છે કે કેમ એટલો વિવેક પણ રહેતો નથી. ‘આવતી કાલ’ના કલ્પિત પ્રસંગોમાં આનું જ બન્યું છે. અલણુ ભલસાભાઈ પોતાના ગામડેથી નીકળી બળભદ્ર કાંકાર નામ ધરી શહેરમાં આવી વસે છે. વાતવાતમાં મજૂરોનો નેતા બને છે અને જીનિવા જાય છે. રસ્તે સિનોર મુસોલિનીના કદા પ્રતિસ્પર્ધી સિનોર મજોની (કલ્પિત)ને મળવા ઊતરો પડે છે. (વાતચીત અંગ્રેજીમાં જ થઈ હશે અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ પર પણ વિચારોની આપલે થઈ હશે!) અલબત્ત, લેખકે ભલસાભાઈને એક સેક્રેટરી આપી રશિયન સાહિત્ય અને સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરાવી દીધો છે. ભલસાભાઈ મિલની હડતાલનો મજૂરના લાભમાં નિકાલ લાવવા આખી મિલ જ પોતે ખરીદી લે છે. આ અલણુ અર્થિક્ષન ગામડિયાએ આટલું વિદ્યોપાર્જન કર્યું એ તો આપણે બોયું, પણ આટલા પૈસા એની પાસે ક્યાંથી આવ્યા? લેખકે બળભદ્રને ધોડાની શરતોમાં લાખો રૂપિયા કમાવી દીધો છે! નવલકથામાં આ જતનના અકસ્માતો દાખલ કરવા એ બધા સાહિત્યમાં દોષરૂપ મનાય છે, અને જૂની વાર્તાઓમાં આકાશવાણી અને ઊડણુખાટલીથી કામ લેવાનું એના કરતાં, સ્વરૂપે જુદા હોવા છતાં, કાર્પ રીતે ઓછા દોષરૂપ નથી.

લેખકે ભલસાભાઈને લક્ષ્મી તેમજ સરસ્વતી બહેનો લાભ આપવાનો આગ્રહ ન રાખ્યો હોત, અને એ રીતે એક જ પાત્ર અકસ્માત લાખો રૂપિયા કમાઈ મિલમજૂરોનાં સંકટો દૂર કરે અને સાથે સાથે નિરહરખણામાંથી ભણીભણી, નેતા બની જીનિવાના પ્રવાસે જાય એને બદલે એ બંને કામ જુદા જુદા પાત્રો પાસે કરાવ્યા હોત તો કદાચ આ અસ્વાભાવિકતા અને અવાસ્તવિકતા નવલકથામાં પેસવા ન પામત. કાર્પ બીજું પાત્ર બંને એ પણ ધોડાની શરતો અને સદામાંથી પૈસા કમાયેલ હોય-બળભદ્રના સમજવવાથી પોતાના પૈસા આખી બળભદ્રના હાથે આખી મિલ ખરીદાવી લે એ વધુ સ્વાભાવિક લાગે છે.

શ્રી. રામનારાયણ ના. પાંદકની કલમથી ગુજરાતી વાચકો અપરિચિત નથી. ‘પચાસ વર્ષ પછી’ની કલ્પતા, શૈલી સંવાદકોશલ વગેરે ‘આવતી કાલ’માં પણ મોજૂદ છે. એ ઉપરાંત આ નવલકથામાં પ્રસંગોનો મારમાર પ્રવાહ, પાત્રોની વિવિધતા, પ્રેરક દરશો અને લેગવાન શૈલી એ એનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

કાન્તિને કિનારે:—લેખક: શ્રી સનનકુમાર વીજુ પ્રહસક: નંદી દુનિયા કાર્યાલય, અમદાવાદ દિ. ૨-૮-૮૮.

‘આવતી કાલ’ને કંઈક મળતી આવતી આ ઉદ્દાગ નવલકથા એની વિચારસરણીની દૃષ્ટિએ એનાથી જુદી પડે છે. આ નવલકથાનું ખોચ સમાજવાદના સિદ્ધાંતો દ્વારા, સમાજના આર્થિક વગેરે અન્યાયો દૂર કરી નંદી દુનિયા ધરાવતું છે. સામાજિક અન્યાયો, ગુલામી, ગરીબાઈ સવિશેષ પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે એવા શ્રમજીવીઓનું જીવન એ આ નવલકથાનો વિષય છે. શ્રમજીવીઓ અને પીડિત લોકોના વાસ્તવિક જીવનપ્રસંગો કથામાં વણી લઈ

આપણા સમાજમાં વ્યાપી રહેલ અન્યાય, અસમાનતા અને શોષણ વગેરેનું ધોર ચિત્ર આલેખવા લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. મજૂરોની યાતના અસહ્ય બનતાં હડતાલ પડે છે. સમાજ એક મહાન ક્રાન્તિને કિનારે ઊભો રહે છે ત્યારે નવલકથાનાં નાયકનાયિકા દીનેશ અને વેદીના નેતૃત્વ હેઠળ સમાજમાં ખળભળાટ મચે છે અને અપૂર્વ જાગૃતિ આવે છે.

આ નવલકથાનું એક આકર્ષણ શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધીએ લખેલ 'ઉદામ નવલકથા સાહિત્ય' ઉપરનો એમનો માહિતીપૂર્ણ સુંદર નિબંધ છે. યુરોપના લુદા લુદા દેશોમાં ઉદામ નવલકથાની ક્યારે શરૂઆત થઈ, યુરોપના મહાન ઉદામવાદી લેખકો કયા કયા, ઉદામ નવલકથાનાં લક્ષણો શું, વગેરે મંક્ષિત સ્વરૂપે યુરોપના છેલ્લાં વીસેક વર્ષના સાહિત્યની એમાં મૌલિક સમીક્ષા છે. એ સમીક્ષા પછી લેખકે કેટલાક ગુજરાતી વાર્તાકારોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તપાસે છે અને સિદ્ધ કરે છે કે આપણે ત્યાં યુરોપમાં જેને ઉદામ નવલકથા કહે છે એ હજી લખાઈ જ નથી. લગભગ પચાસ પાનાંનો આ નિબંધ યુરોપીય ઉદામ સાહિત્ય વિશે આપણામાંના ધણુને ઉપરોગી અને રસિક માહિતી આપશે.

અન્તમાં, શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધી, 'ક્રાન્તિને કિનારે' ગુજરાતી સાહિત્યમાં મૌલિક ઉદામ નવલકથાની શરૂઆત કરે છે એવું એનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. 'ક્રાન્તિને કિનારે' એક નવા પ્રવાહના પ્રતીકરૂપે આપણા સાહિત્યમાં સ્થાન લે છે એ વાત માન્ય રહે એવી છે, પણ એ નવલકથાનો કલાદૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં, એના વસ્તુવિકાસ, પાત્રાલેખન, અને આયોજન બોતાં મૂંઝાણ થતો નથી. જે ધ્યેયને અનુલક્ષીને આ વાર્તા લખવામાં આવી છે એને સિદ્ધ કરવા આપણે હજી વધુ સખળ પ્રયત્નની જરૂર રહેશે.

૩. આલાપ ભાગ ૧:—લેખક: શ્રી. 'અવકાશ'. પ્રકાશક: અંકુર કાર્યાલય, વડોદરા. કિ. ૧-૦-૦૦

આજ રૂપરંગમાં આવી બેડોળ ચોપડી પહેલાં તો હાથમાં લેતાંની સાથે પાછી મૂકી દેવા મન થાય એવી છે. પહેલાં 'આલાપ' એટલે શું એ જ પ્રશ્ન થાય; આલાપ નવલકથાના નાયકનું નામ હશે એ તો ખ્યાલ પણ ન આવે. પણ પુસ્તક વાંચવાની શરૂઆત કરતાં જ જે તત્કાલ પૂર્વગ્રહો ઝૂંધાયા હોય એ ઓગળવા મંડે છે અને પહેલા પ્રકરણથી માંડી લગભગ અંત સુધી વાર્તાના રસ ઠીક ટીકી રહે છે. એક વસ્તુ બહુ જ ખૂંચ્યા કરે છે. પાને પાને અનેક રચણે 'તેણી' 'તેણી' આપ્યા કરે છે. તો શંકા બેઠે છે કે લેખક ગુજરાતી ભાષાથી એટલા અગ્નણ છે કે લેખક ગુજરાતી જ નથી?

વાર્તાની અંદર કવચિત્ કવચિત્ આવતા કટાક્ષો અને માર્મિક પ્રહારો, અને કેટલીક વખત તો એ પાત્રો વચ્ચે ચંપાદની જે ચમક આવે છે એ બોતાં વળી વિચાર બેઠે છે કે આ સુંદરતાયે 'તેણી'ના લેખક નિર્મિત છે કે? ગમે તેમ હો, એ કટાક્ષો તો સુંદર હોય છે.

નિવેદનમાં સંચાલક કહે છે કે એમને "સાહિત્ય મારફત જનસેવા કરવાની ધગશ છે." અને એથી જ એણે "આ સાહસમાં ઝંપલાવ્યું છે." સાહસ તો છે જ, પણ બોધતા સુધારાવધારા વેળાસર કરી લેવાંથી ગ્રંથમાળા સફળ બને એવો સંભવ છે.

ઉમેદભાઈ મણિયાર

ગૃહવિધાન:—લેખક અને પ્રકાશક: વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રશંકર મહેતા. બી. એ.; બી. ઇ. ; શહેર સુધારણા એન્જિનિયર; ભાવનગર (હાલમાં નાગપુર).

ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનાં સ્વતંત્ર અને શિષ્ટ પુસ્તકોની ઘણી જ અછત છે. તે તેમાં પણ શિષ્ય, સ્થાપત્ય અને કળાનાં પુસ્તકો તો છે જ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. તેવામાં આ પુસ્તક ખરેખર આદરણીય છે.

પુસ્તકના કર્તા બી. ઇ; બી.એ. છે તેમ જ સંસ્કારી પણ છે. અને ગુજરાતી ભાષાદ્વારા જ્ઞાનપ્રચારની ધગશવાળા—અને વધારામાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા હોઈ તેમના બીજા ધંધાભાઈ-ઓથી ભુદા પડી લોકોપયોગી પોતાનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રચાર કરવામાં પ્રવૃત્ત છે. ઉપરાંત તેઓ એક વ્યવહારુ ઈજનેર છે અને ગ્રામ-શહેર વિસ્તારના અનુભવી છે. તેમણે ગોડાળ રાજ્યના ગ્રામવિસ્તારે ક્યાં છે તે ભાવનગર શહેરનો વિસ્તાર પૂરા કરી હાલમાં તેઓ નાગપુર શહેરને વિસ્તારે છે. શિષ્ય સ્થાપત્ય પર તેમણે ઘણીવાર સાહિત્ય પરિષદમાં લેખો આપ્યા છે. તેમને આપણાં જૂનાં સ્થાપત્ય તથા શિલ્પનો શોખ છે. ભાવનગર શહેર વિસ્તાર સુધીના એમના અનુભવમાંથી આ પુસ્તકનો ઉદ્ભવ થયો છે. એટલે ખાસ કરીને તે કાઠિયાવાડને, પછી ગુજરાતને અને તે પછી હિંદને લાગ પડે.

પુસ્તક ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયું છે: (૧) ગૃહવિધાન માટે કરવા જોઈતા વિચાર; (૨) તેની રચના વિષે; અને (૩) નકશા વિભાગ.

(૧) ગૃહવિધાન વિષેના વિચાર:—આ વિભાગમાં કર્તા આપણી આબોહવા પરથી ધડાતા જીવનની જરૂરિયાતો સમજવી આપણે ધરેના ખંડો કેવડા અને કેમ ગોઠવવા જોઈએ તે સમજાવે છે. આ ગોઠવણીનાં નામો પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી તેમણે લીધાં છે. આપણી જરૂરિયાતો બાબતના વર્ણનમાં કર્તા કપડાં સૂકવવાં, ધોવાં, તથા રસોડાની ઝીણી ઝીણી વ્યવસ્થા, પાણીઆરાં તથા પૂજાગૃહની વાતથી તે ઠંઠે આધુનિક જમાનાના હમામગૃહો તથા ફ્રીજિંગ રૂમોની વ્યવસ્થા સુધી વાત લાઈ જાય છે અને હરેક સુખસગવડ તથા સાધનના ગુણદોષ બતાવતા જાય છે. દા. ત. “ ધોવણુ છૂટામાં હોય તો વધારે સાફ. માંજણની જગ્યાએ ધોવણુ રાખવાથી કપડાં બગડે તેમ જ રેતી ભરાઈ ફાટવાનો પૂરા સંભવ છે. ધોવાની જગ્યાનું ભોંતણ મજબૂત અને લીસા પથ્થરનું હોવું જોઈએ. લાદી સાથે જડેડી મોટી ધસેલી કાળી છીપર સૌથી સારી ગણાય. આવી છીપર માટે ખરબચડી નહોય અથવા જેના પોગર પાછળથી ઘસાઈ સપાટી ખરાબ ન થાય તેમ હોવ તો પથ્થરનો ઉપયોગ થયો જોઈએ. ધોવણુની જગ્યા જેટલી-જલકે વધારે-મહંત્રવની બાબત ધોયેલાં લૂગડાં સૂકવવાંના સ્થળની છે. હાલનો રિવાજ કપડાં જ્યાં ત્યાં સૂકવી આંગણું, ઓસરી કે ખોરડાનો ફેખાવ તથા ઉપયોગ બગડી જાય તે મિસાલનો છે. લીંચરાની માફક જ્યાંત્યાં લટકતાં કપડાં, વ્યવસ્થા અને સાચી દૃષ્ટિની ખામી બતાવે છે. કપડાં સૂકવવા માટે કુરબે કે એવી અલાયદી જગ્યા આપી શકાય તો તે વધારે સાફ. તેમ જ અને તો પાછળના ચોકમાં કે ફળિયામાં સૂકવવાનું રાખવું જોઈએ. ફક્ત વરસાદના વખતમાં ઓસરીનો ઉપયોગ કરવો તે જ ક્ષત્તવ્ય ગણાય. સૂકવવા માટે લોઢાનો તાર, સીંદરી, વાંસડો કે એવી કોઈ વસ્તુ વાપરવાનો રિવાજ છે. તે તમામ આ કામને માટે નાલાયક છે. તારથી કાટના ડાઘા બેસે છે. અને કોઈ વાર લૂગડાં ભરાઈ ફાટી જાય છે. સીંદરીથી પણ ઘણીવાર ડાઘ બેસી જાય છે. અને સીંદરી અવાર-નવાર તૂટી જવાથી કપડાં બગડે છે. વાંસડા ઉપર ધૂળ જમી જાય છે. એટલે તે પણ

ખરાબર નથી. તેને માટે સૂતરની કે લીંડીની ગાંડી દોરી પહેલેથી નિયત કરેલા કડા સાથે બાંધેલી હોવી જોઈએ. દોરી ઓળખાઈ જાય તે તેનો દોષ છે. સંધાએ ઉતારેલ લીંડી લાકડીઓ પાછી દોરીથી લટકાવેલી હોય તો સૌથી સત્રવડવાળું થાય. એ દોરી ચડે ઊતરે એવી હોય તો કપડાં સૂકવવામાં અને તેની સાચવણમાં સગવડ રહે. લૂગડાં સૂકવવામાં કલીપોનો વપરાશ થયેલ છે. તે કેટલેક અંશે સત્રવડવાળી છે. પરંતુ, તે એકંદરે ખર્ચાળ હોવા ઉપરાંત નડે નહિ તેમ કપડાં સૂકવવામાં અગવડવાળો છે. કપડાં સૂકવવાની લાકડીઓ કે દોરી બાંધવાનાં કડાં પ્રથમથી જ નાખવામાં આવે તો વધારે સગવડવાળું ગણાય. કપડાં સૂકવવા માટે છૂટા ઘોડા થઈ શકે કે જેમાં લાકડાની ડાંડીઓ ઉપર કપડાં સૂકવી શકાય અને ઘોડા જે જગ્યાએ રાખવા હોય ત્યાં રહી શકે. આ રીત એક રીતે અનુકૂળ ગણાય. પરંતુ, પ્રાથમિક ખર્ચ વધારે થવા ઉપરાંત જગ્યા વધારે પડતી શકે. ”

“ આવી રીતે હોડિયાળાનાં કડાં માટે પણ પહેલેથી જ નક્કી થવું જોઈએ. આ જગ્યાએ એટલું મોંઘવાપાત્ર છે કે હોડિયાળી દડપના એ સર્વાંશે હિંદી છે. તેના ફરનિયર તરીકેનો ઉપયોગ એ પણ પૂર્ણાંશે હિંદી છે. સૂત્રા કે બેસવામાં, સાળે કે માંદે, ગભરાંમણમાં કે શાંતિમાં, પવન માટે કે ગાવા માટે દરેક સ્થિતિ અને સંયોગમાં આ સાધન સરસ સેવા આપે છે. આ સાધનનો ઉપયોગ ઘટતો જાય છે, તે એક શોચનીય વસ્તુ છે. તેને દૂર કરી ચેસ્ટરફીલ્ડનો સેટ આણુવામાં આવે તે દેખાડેખી અને અણુસમજ જ છે. આ સાધન સદીઓથી વિકસતું આવ્યું છે અને હાલના મૌકેનિકલ જમાનામાં તેના વિકાસ માટે સંપૂર્ણ અવકાશ છે. તેવે વખતે તેની તિલાંજલિની તૈયારી વખોડી કાઢવી જોઈએ. દિલાસો લેવા જેવું એટલું જ કે તે સાધન સદીઓની વપરાશથી એટલું રૂઢ થઈ ગયેલ છે કે સહેજે તેને રૂખસદ આપી શકાય તેમ નથી. તે સાધનને રાખતખંડમાં શું કે અભ્યાસખંડમાં શું, દીવાનખાનામાં શું કે બગીચામાં શું, બાલખંડમાં શું કે માંદગીખંડમાં શું, ઓસરીમાં શું કે ઓરડામાં શું દરેક જગ્યાએ રચાન છે. હોડિયાળો ચેસ્ટરફીલ્ડની જેમ ખર્ચાળ અને શોભાનો ગાંડીઓ બની એક જગ્યાએ જીવનહીન પડ્યો રહેતો નથી. મતલબ કે હિંદના કોઈપણ ઘરમાં તેને અગત્યનું રચાન છે. અને તેની તળવીજ પહેલેથી જ થઈ જોઈએ, જેથી તળવું નિરાકરણ કરતી વખતે હોડિયાળો સમાસ અને બારીબારણાંની નડતર ન થાય તેવી ગોઠવણ થઈ શકે...”

કર્તા આગળ ચાલતાં દર્શનના પ્રકરણમાં મકાનની રચાપત્ય કલાના શુણ્દર્શન કરવામાં ઊતરે છે. કર્તા પોતે રથપતિ નથી એટલે એ વિધાનમાં ઘણી જગ્યાએ ભૂલો થાય છે. આપણાં રચાપત્યનાં કેટલાક અંગઉપાંગો આપણી આબોહવાને માટે જરૂરી છે. તેવાં અંગોની શીલ્પવદંતી તપાસમાં અને તેનો આગ્રહ કરવામાં કર્તા ઘણા બ્યાજખી છે. પરંતુ, રચાપત્ય કલા પર ચર્ચા કરવામાં તેમણે એક સાહસ કર્યું છે. રચાપત્ય કલા—અને ધરોની જરૂરિયાતો, પ્રાચીન રચાપત્ય, પ્રાચીન અંગઉપાંગો અને પ્રાચીનનો અભ્યાસ તથા તેની સમીક્ષા એ બધા જુદા જુદા વિષયો છે. કર્તા પોતે પ્રાચીનના અભ્યાસી છે. પોતે એક ઈજનેર છે. અને રથપતિ નથી—એ વિલક્ષ્ત ખ્યાલો એમના પોતાનામાં જ નથી એટલે રચાપત્ય કલાના વિવેચનમાં તેઓ ઊતરી ગયા છે. ને તેમાં રચાપત્યના આધુનિક રૂપ ઉપર કેટલાક સમજતા વિનાના આક્ષેપો કર્યા છે. ને તે જ પ્રમાણે પ્રાચીન રચાપત્યનો પશુપાત પશુ તેમનો દુરાગ્રહ બતાવે છે. દા. ત. પાના ૩૨ પર છત્રના સંબંધમાં લેખક લખે છે કે “ આ ઉપાંગનું મહત્ત્વ એટલું બધું છે કે તેનું હાલનું સ્વરૂપ હજી બની ગયું છે. હજીની માટી અગ્રહ અને અતડી

છે : સ્થાપત્યની આર્યપદ્ધતિ ન સ્વીકારનારાઓને પણ આ વિદ્યુત સ્વરૂપમાં પણ આ ઉપાંગ રાખવું પડેલ છે. ”

આ વાક્યનો અર્થ શો ? છમ્મનો પહેલો આશોહવાને લીધે સ્વીકાર કરવો ને પછી તેને “આર્યપદ્ધતિ ન સ્વીકારનાર.” વાપરે એમ કહેવું તેનો શો અર્થ ? વળી આગળ ચાલતાં હૂડમાં ઢાળ નથી એમ લખ્યું છે. કોણ કહે છે કે ઢાળ નથી રખાતો ? હૂડ અને છમ્મની છાયા પ્રતિછાયાથી શી રસક્ષતિ થાય કે ક્યાં ચાય છે તે માત્ર સ્થાપત્ય કલાના નિષ્ણુતો જ કહી શકે તેમ છે. જ્યાં તેના વાપરવાથી રસક્ષતિ થતી હશે, ત્યાં તે કામ કલા નિષ્ણુતનું નહિ હોય. એ જ પાના પર વાછોટિયાંની વિરુદ્ધમાં કર્તા લખે છે. પા. ૩૩ પર કર્તા છમ્મના ઘોડાનો આકાર તેના “આંધકામના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને અનુસરીને” થયાનું જણાવે છે. અને હાલના ત્રિકોણિયા કાપેલ ત્રિકોણિયા ઘોડાને નિન્દે છે-કેમ જાણે કે હાલના ઘોડા તેના આંધકામના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ન થતા હોય.

પછીના પાનામાં રવેશે ગોળ ઝરૂખા મંચમાં લખે છે કે તે “મૂળ તો હિંદી છે.” તેનો ખીમ દેશોમાં પ્રચાર નથી. પરંતુ, અહિયાં તો મોડર્ન સ્ટાઈલના નામથી ઓળખાતી આંધણીમાં પણ આ હિંદી સ્થાપત્યનાં અંગોનો છૂટે હાથે ઉપયોગ થાય છે. આ જગ્યાએ કર્તાને ખબર નથી મોડર્ન સ્ટાઈલ એ કાંઈ પશ્ચિમના લોકોનો ઈર્ષા નથી. મોડર્ન સ્ટાઈલ એટલે કલાનું આધુનિક રૂપ-જે તેની મોડર્ન રચના અને જીવનને બંધબેસતું છે.

પાન ૩૬ પર એ જ વિચાર હિંદી સ્થાપત્યના તળ (plan) ને ખાંચાખૂંચી આપવા પાછળ રહેલો છે. આ ખાંચાખૂંચી પાછી હિંદી સ્થાપત્યનો ઈર્ષા નથી. ગોથીક સ્ટાઈલમાં (ઈંગ્લેન્ડની) પણ ખાંચાખૂંચી ધણું થયાં છે. આ ખાંચાખૂંચીને કર્તા મુદર ગણીને મોડર્ન સ્ટાઈલ જેને તેઓ વગર ખાંચાખૂંચીની ગણે છે તેને કર્તા અક્કડ, અતડી અને ઊભડ-છોઈ ગણે છે. પાછા લખે છે કે મોડર્ન સ્ટાઈલ રંગ ઉપર અવલંબે છે, ન્યારે ઉપર વર્ણવેલી (એટલે કે હિંદી) રૂપ ઉપર. આ જગ્યાએ કર્તાના મનમાં રૂપને બદલે ઘાટકામ હોતું જોઈએ. ખરી રીતે એ ઘાટકામ સંસ્કૃતિ વધવા સાથે ધસાતું ગયું છે અને મોડર્ન સ્ટાઈલ સાફ સપાટીઓની જની રહે છે. આ હકીકતની-કલાના વિકાસક્રમની કંતોને ખબર નથી. આ સાફ સપાટીની વિરુદ્ધ પણ કર્તા વજૂદ વગરનું લખે છે. મોડર્ન સ્ટાઈલનાં ફરનિચરોને કર્તા ડસ્ટ ગેધરીંગ ગણે છે, જે ખોડું છે. ઊત્તરું, જૂનાં ફરનિચરો ડસ્ટ ગેધરીંગ હતાં. મોડર્ન સ્ટાઈલની રેખાઓ કર્તાને નિરસ લાગે છે. મોડર્ન સ્ટાઈલને એ ખર્ચાળ ગણે છે, ન્યારે તેનો જન્મ જ ગરીબાઈમાં અને ગરીબોને કાજે થયો છે. તેનું ફીનીશ મોંઘું ગણે છે ન્યારે તે કોતરણીને મુકાબલે સરતું છે. વળી મોડર્ન સ્ટાઈલ કર્તા પશ્ચિમની જ ગણે છે, કેમ જાણે કે આપણી સ્ટાઈલને મોડર્ન ન કરી શકાતી હોય. આ રીતે કર્તા મોડર્ન સ્ટાઈલનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના તેને વખોડે છે અને તેવા જ જ્ઞાનથી હિંદુશીલને વખાણે છે. અને તેમાં ધણી વાર પક્ષપાત કરે છે. આ પરિગ્રયમાં આગળ જતાં પેનલવાળાં ફાડાના મંચમાં પણ તેમનો પ્રાચીન તરફ પૂર્વગ્રહ જ દેખાઈ આવે છે. તખ્તીવાળાં કમાડોના શોષ પાછળના ઇતિહાસની કંતોને ખબર નથી. એ ઇતિહાસ શુદ્ધ ચોંકાવનારો છે, અને તેણે સુચારી કામની કલાને જુદા જ પાસામાં દેખી નાંખી છે. તખ્તીવાળાં કમાડો કાંઈ હમેશાં નળાં જ ચાય છે તેનું નથી. તખ્તીવાળાં કમાડમાં વપરાતાં લાકડાં વેણી ઘોડાવાળાં કમાડને મુકાબલે ઓછાં છે ને પ્રમાણમાં જરા પણ નળાં નથી.

પરેખરું સ્થાપત્ય એક કલાત્મક સુંદર રૂપ છે, કે જેમાં શૃંગધાનની બધી જરૂરિયાતો નૈસર્ગિક રીતે સમાઈ જાય. આ કલા માટે તો ઈજનેરીથી સાવ જુદો અને તેના જેટલો જ જટિલ અને શ્રમસાધ્ય તેનો અભ્યાસક્રમ છે. એ અભ્યાસક્રમના નિષ્ણુઓને હાથે જ પરેખરી સ્થાપત્યકલાને અને તેના વિવેચનને ન્યાય મળે છે. કર્તાના મોડર્ન સ્થાપત્ય માટેના ખ્યાલો સ્પષ્ટ નથી. મોડર્ન સ્થાપત્ય એ તો એક સનાતન સત્ય છે. હરકાઈ કલાના ક્ષેત્રમાં તેનાં સત્યો કાલાનુક્રમે વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતાં જતા સાથે તેનાં રૂપો ફરતાં રહ્યાં છે. તેવી રીતે જ સ્થાપત્યનું પણ છે. આ જગ્યાએ ગમે તો કર્તાને અને ધીમ્ન કલાવિવેચકો જેઓ કલાસર્જનોનું વિવેચન કરવાનું સાદસ કરે છે, તેઓને માત્ર સૂચનારૂપે જ આ ચેતવણી આપીને વિનવીએ છીએ કે ભાઈ, તમે આમાં ન ઊતરશો, એ તમારા પ્રદેશ નથી.

આરોગ્ય દીપિકાના પ્રકરણમાં કર્તા આપણને ઘણી ચોક્કસ માહિતી આપે છે. કર્તા પોતે રાષ્ટ્રીય વિચારના હોઈ અને તેમને હિંદુ જીવનનો સારો અભ્યાસ હોઈ આપણા જીવનને બંધબેસતી અનુકૂળ તેવી હરેક ઝીણી ઝીણી ગાળનોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને આપણી આગળ સચોટ ભાષામાં મૂકીને આપણી દૃષ્ટિ ખુલ્લી કરે છે.

(૨) રચના વિભાગ: રચના વિભાગમાં કર્તા ધણે ભાગે ભાવનગરના પ્રદેશને જ અનુલક્ષીને વાત કરે છે. તેમાં ઈજનેરી વિજ્ઞાનનાં સંશોધનોને ન્યાય આપી આપણી યાસકી ચીજો વાપરવા પશુ ભક્ષામણુ કરે છે અને મકાન કરવામાં ક્યાં ક્યાં ગયાવ કરી શકાય તે પણ બતાવે છે.

“આલો જ સવાસ ગારણાં સાખને કેવી રીતે બેડવાં તેને માટે ઉત્પન્ન થાય છે. સૌથી મજબૂત રીત અણીઆરો અણીઆરાની છે. તેમાં ફક્કાનું વજન જમીન ઉપર રહે છે; અણીઆરાના ભાગ ઉપર કાઈ જાતનું વજન નહિ આવતું હોઈ સુતર રહે છે. Tensile strain તો આવે જ નહિ. તેથી ઊતરતી રીત નરમાદાની છે. તેમાં કાપ (shear) ઉપરાંત તાણ (tension) આવે, પરન્તુ, તે બન્ને ઉપાડવા માટે તેનું કંઈ પૂરતું હોય છે. નરમાદાના ધાટની, તેની જડાઈની રીતની એટલી બધી જાત છે કે તેના વિવરણનો સમાસ અહીં ઉચિત નથી. ત્રીજી રીત મજનગરાની છે. આ રીત ફીરંગી લોકો લઈ આવ્યા. મીનગરા શબ્દ જ પોર્ટુગીઝ ઉપરથી છે. આ રીત સૌથી નબળી છે. તેમાં તાણ અને કાપ બન્ને આવે છે અને તે સહેવા નાનકડો રક્ષ આવે, તેમાં વળી રૂંતના પેચ અને લાકડાના પકક ઉપર જ બધો આધાર. મતલબ સાખ અને ગારણાના બેડાણુ માટે નબળામાં નબળી ચીજ શોધાઈ હોય તો તે આ મીનગરા.

“આ મીનગરા હસ્તીમાં આવવાનું કારણ તકતી (Panel) વાળા ગારણાનો રિવાજ. મીનગરાની માફક ખંડને બંધ કરવા માટે નબળામાં નબળા વસ્તુ શોધાઈ હોય તો તે આ તકતીવાળાં ગારણાં. આ રીતમાં તકતી ૧” થી ૨” સુધીની જડી હોય છે. તે છોલાઈ ચારે છેડે ૯ા” લગભગની થઈ જાય એટલું જ નહિ પણ તેના ચોકકામાં તેને લાગ્યે જ અર્ધા ઈંચનો આધાર મળે. જ્યાં વરસાદના ભરાઈ રહેલા પાણીનો તેને સાથ મળે એટલે આયુષ્ય દુંકાવવાનો સરળ ઉપાય જડી જાય. મજબૂત માણસ એક પાદું મારે ને નીકળી જાય તેવી તેની બેડવાની રીત છે.

“અગાશી કરવી કે છાપડું કરવું તે મુંબઈમાં મકાન બંધાવનારને અવલવ રહ્યા જ કરે છે. અનુભવથી એવું જોવામાં આવ્યું છે કે બંધાવનાર પૈકી ઘણા અગાશીની તરફેણમાં હોય છે, પરન્તુ ચૂંવા તથા ખર્ચની બીકે છાપડાંને જાહેલ અગાશી કરતાં ડરે છે. જે મોકામ

ખંડની દિવાલો ઉપર બરાબર ચડાવવામાં આવ્યું હોય, તેના ઉપર પેરેપેટનો અગર પડદો નીચેના ધરનો બરાબર દાખ હોય, ઈટના રોડાંથી ઢાલો કરવામાં આવ્યો હોય, અને ઉપર લાદી બરાબર શીટ નહિ કરતાં, ભોંના વધારા થટાડા સાથે વધી થટી શકે તેની પહેાળી સાંધાવાળી રાખી હોય તો ચૂરાની કાચમી તકલીફ રહેતી નથી. અગારીના કાચના અનેક છે પરંતુ, તેના વર્ણનને અહીં સ્થાન નથી. ખર્ચના ગ્રંથમાં કેટલીક વાર અગારી સસ્તી પડે છે. ઘણાને તે માન્યામાં આવતું નથી, પરંતુ અનુભવથી તે નક્કી થયેલ છે. કઈ જગ્યાએ અગારી સસ્તી પડશે અને કઈ જગ્યાએ મોંઘી પડશે તે કિસ્સાવાર નક્કી કરવાનું રહે છે. દાખલા તરીકે, ખંડ નાના હોય, ચારે બાજુ છાપરાની પાંખ નીકળતી હોય તો ઘણું ભાગે અગારી સસ્તી પડવાની. છાપરામાં પણ અનેક જાત થાય છે.

“છાપરાનું આયુષ્ય અગારી જેટલું ગનાતું નથી, સિવાય કે અગારી કામ મૂળથી જ ખરાબ કરવામાં આવ્યું હોય. જૂના વખતમાં દેરી નળિયાં ચૂનામાં છાંટીને છાપરું પાકું કરવામાં આવતું તે જનના છાપરાનું આયુષ્ય ઘણું ભાગે વધારે હોય છે. પરંતુ તે અત્યારે વખતે ખર્ચાળ થઈ પડે. અગર જે લોકો તે રીતનાં છાપરાંને પહેાંચી શકે તેઓ માટે તો ખીજા કોઈ જાતના છાપરાં કરતાં તેમાં પાકાં છાપરાં લલામણુ પાત્ર ગણાય.

“વિશ્વાયતી નળિયાંનું છાપરકામ પણ તેવી રીતે રીમેન્ટમાં ચોંપીને કરવામાં આવે તો ઘણું મજબૂત અને ટકાઉ બને. આવી જાતના, છાપરાં તથા અગારી માટે એમ કહેવાય છે કે તે દિવસના ભાગની ગરમી સંધરી જાતના ભાગમાં ખંડમાં છોડે છે. એક રીતે એ હકીકત બરાબર છે (અગારી માટે આ હકીકત નથી). પરંતુ, તે યોગી ઉભણી (ઉચ્ચાર)ના મકાનના સંબંધમાં. જ્યાં ઉભણી નિયમસર હોય અને બારીઓ અથવા બારીબારણાં પૂરાં હોય ત્યાં તેવી તકલીફ પડતી નથી. તેવા કિસ્સામાં પાકાં છાપરાં કરવાં તે જ સલાહભરેલું છે.”

(૩) નકશા વિભાગ : આ વિભાગમાં પ્રગટ થયેલા લગભગ બધા જ નકશા ભાવ-નગર નગરવિધાનની ઓફિસમાં થયેલા છે. એ નકશા જનાયનારાઓ ડ્રાફ્ટસમેનો છે. તેઓ કોઈવાર પોતાની જ શક્તિથી ને કોઈવાર પોતાના ઉપરીઓની સૂચનાઓ પ્રમાણે નકશાઓ દોરે છે. આ જગ્યાએ નકશાસંગ્રહ બેનાં ડ્રાફ્ટસમેનો અને તેમને સૂચવનાર પૈકી કોઈ સ્થાપત્ય કક્ષાના નિષ્ણાત જણાતા નથી. પશ્ચિમના દેશમાં તો આવ્યા વિષય પર સ્થપતિ-ઓ જ લખે છે, જે એ ખીજાઓ લખે છે તો તેઓ સ્થપતિઓનાં જ નકશાઓ ઉપરથી કરી પોતાનાં લખાણને સાચું કરે છે. એટલે-કર્તાએ આ પુસ્તકમાં સારા મકાન માટે જે જે જ્ઞાન આપ્યું છે તે બધું જ આ નકશામાં મૂર્ત થયું નથી. એટલે તેમને કોઈ આદર્શ નકશા તરીકે ન ગણે. તેમાં જેતણેક હિંદુશૈલીનાં દંચેનો કોઈ સારા જાણકારે દોરેલાં છે, તેના કર્તાનું નામ એ ચિત્રો ઉપર પ્રગટ થતું બોધતું હતું. અને તેના નામનિર્દેશ પ્રસ્તાવનામાં પણ આવેલો બોધિતો હતો. કેટલાંક પરસ્પેક્ટિવ (પથાદર્શન) અવધાર્ય છે. કેટલાક પ્લાનો પ્રગટ કરવાની જરૂર નહોતી. આ નકશા વિભાગ ઘર બંધાવનારને નકશા જનાયવાની અગત્ય સમ-જાનવા ઉપરાંત બીજો ઉપયોગી બોધ આપતો નથી.

.પુસ્તકના કર્તાને સૂચવવા રજા લઈએ છીએ કે એમની મૂલવિધાનની બધી શાસ્ત્રીય ચર્ચા મૂર્ત કરવા માટે ખરેખરા સ્થપતિઓ જ બોધે, અને તેવા સ્થપતિઓએ કરેલાં મકાનોના નકશા બે પ્રગટ થયા હોત તો કતાંગો પ્રયત્ન સર્વાંશ સફળ થાત અને એ જ રીતે ભાવનગરની કે ગમે તે નગરજનનાની સફળતા માટે ઈષ્ટ છે.

ગાંધીજી વિ. પાઠક

રોજનીશી

જુલાઈ : ૧૯૩૮

- તા. ૨૬ : મધ્યપ્રાંતના ગવર્નરે મધ્યપ્રાંતની ધારસભાના મહાસભાપક્ષના આગેવાન પં. રવિશંકર શુક્લને નહું પ્રધાનમંડળ રચવા આમંત્રણ આપ્યું. પં. શુક્લે નહું પ્રધાનમંડળ રચ્યું; માળીઆદના ધરતીકંપને લીધે ત્યાંની ભૂમિની તપાસ કરવા ભૂમિવિશારદ ગયા.
- તા. ૩૦ : દિલ્હીમાં મુસ્લિમ લીગની કારોબારી સમિતિ મળી; બાગલપુરમાં હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે હુલસડ થયું; ૩ હિંદુઓ માર્યા ગયા, ૪૮ને ઈન થઈ; ૧૪૪મી કક્ષમનો અમલ લહેર કર્યો.
- તા. ૩૧ : અમદાવાદના હોટેલમાલિકોનું ડેપુટેશન મુંબઈ સરકાર પાસે બેપડયું; રશીયન ગંભીર અથડામણ; વર્તમાનપત્રો ઉપર અકુશ મુકાયા; સુડેનન જર્મન નેતાની એક સરકારને ચેતવણી; તમારો ઈનાદો હજીયે તમારી દરખાસ્તોને વળગી રહેવાનો છે કે કેમ તેનો ખુલાસો કરો; મુસ્લિમ લીગનો મહાસભાને જવાબ: 'મહાસભાએ લીગ તરફનું પોતાનું વક્તવ્ય બદલ્યું' છે. ૧૯ વર્ષ મુઘી મહાસભાએ લીગનો સમાન કદાચે સ્વીકાર કર્યો છે.'

ઓગસ્ટ : ૧૯૩૮

- તા. ૧ : લો. મા. ટિજકની સંવત્સરી દિવસમાં બજવાઈ; બારડોલી તાલુકામાં સંપૂર્ણ દારૂબંધીને અમલ શરૂ થયો; દારૂનિષેધ ખાતાના પ્રધાન ડો. ગીરડર બારડોલી ગયા; કોરીઆના નખાની મથકો પર સોવિયેટ વિમાનોએ બોમ્બમારો ચલાવ્યો.
- તા. ૨ : બંગાળની ધારાસભાની બેઠકમાં પ્રધાનમંડળના ૧૦ સભ્યોમાં અવિદ્યાસ લહેર કરતી દસ દરખાસ્તો મુકામાં આવી; મદ્રાસ સરકાર દેવદાસીની પ્રથાને નાબૂદ કરવા વિચારણા ચલાવે છે એવી યોગત બહાર આવી.
- તા. ૩ : મુંબઈ કામદાર તપાસ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે જરડીસ ધી. હરસિદ્ધભાઈ હાવેટિયાની નિમણૂક લહેર થઈ.
- તા. ૪ : વળા રાજ્યના ૧૧ જિલ્લોને એકાએક બેઠકમાં પૂરવામાં આગ્યા; પ્રો. એમ. એલ. દાંતવાળાનું 'મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળનું એક વર્ષ' એ વિષય ઉપર અમદાવાદમાં બાપણ; નખાને મંચુકુઓની સરહદને અંગેની પોતાની ચરતો સોવિયેટ રશિયા સમક્ષ રજૂ કરી.
- તા. ૫ : મુંબઈ સરકારે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનાં સક્રય સાધનોની અને તે વીજળી સરતા દરે પૂરી પાડવાની સક્રયતાઓની તપાસ કરવાની યોજના લહેર કરી.
- તા. ૬ : શેક લાલભાઈ દલપતભાઈ આર્ટસ કોલેજના પ્રાચ્યભાષા મંડળના આશ્રય હેઠળ ડો. આનંદશંકર કુવના પ્રમુખપણા નીચે અમદાવાદમાં કાલિદાસદિન ઉજવાયો; અખિલ હિંદ પાલમેન્ટરી પેટા કમિટીના પ્રમુખ સરદાર વસંતભભાઈએ મધ્યપ્રાંતના માજી પ્રધાન ડો. ખરેએ કહેલા આલોચનો રદિયો આપતું નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૭ : ગાંધીજીને 'હરિજન'માં ડો. ખરેપ્રકરણ વિશે એક લેખ: "જે મહાસભા ફાસીસ્ટ હોત તે... તે ડો. ખરેનું માથું ધડથી જુદું થઈ ગયું હોત."
- તા. ૮ : ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર ધી. રસિકલાલ છા. પરીએ ગુજરાત વર્તોકયુગર સોસાયટીના ઉપમંત્રીને ચાલુ સંભાળી લીધે; અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રાથમિક કેળવણીની કચબગ સાડા અગિયાર લાખ રૂપિયાની આંત જે મુંબઈ સરકારે આટકાવી હતી તે પાછી આપ્યાની જહેરાત બહાર પડી; હિંદને સામ્યવાદી પક્ષ હિંદમાં આંતરવિગ્રહ જગાવવા ઈચ્છે છે તેથી આમજનતાને ચેતતા રહેવા સૂચવતી એક ચાંદી મદ્રાસ સરકારે બહાર પાડી.
- તા. ૯ : દૂર પૂર્વના સોવિયેટ વડા કમાન્ડર માર્શલ બ્લુઝેરે સુદ્ધતા રચળે જાતે દેખરેખ રાખવા હાજર થયા; સોવિયેટનાં ૧૪ વિમાનોએ નખાની મથકો પર બોમ્બમારો ચલાવ્યો; મધ્ય. પ્રાંતના વડાપ્રધાન, પોતાના ચાર સહપ્રધાનો સહિત વર્ષો ગયા; એકાસીવેકિયાના પ્રશ્ન અંગે પ્રેશમાં લોડ રન્સમેન અને ડો. હોહજા વચ્ચે મંત્રણા.

- તા. ૧૦ : સ્પેનના હરિયામાં જનરલ ફ્રેન્કોએ બ્રિટિશ સ્ટીમર 'લેક લુગાનો' હુમ્મી હીધી; રશિયા અને જાપાનની મંચુક્યો સરહદ અંગે થયેલા ચુકનો બન્ને પક્ષે સમત્વની થવાથી અંત આવ્યો.
- તા. ૧૧ : જર્મન સરકારની પ્રચંડ લશ્કરી તૈયારીઓથી સરહદી પ્રભમાં ગમરાટ ફેલાયો અને જુદા જુદા દેશોના રાજદ્વારી પુરોગામાં ખલ્લુ થિતા ફેલાઈ; પોતંડ રાષ્ટ્રસંઘમાંથી ખસી ગયું.
- તા. ૧૨ : સરતમાં તાપી નદીમાં બપોર દોનારતઃ હોડી ફૂંખી જતાં ૮૦ માણસો ફૂંખી મરી ગયા.
- તા. ૧૩ : મુંબઈ હાલાકાતના ગણિતિયાઓનું રજાણ કરવા માટેના ધારાને ખરેખર મુંબઈ સરકાર તરફથી બહાર પડ્યો.
- તા. ૧૪ : રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજના એદાનમાં બહેરસમા ભરાયું; રાજકોટ નરેશને જાંઘે જંગી માનવવેદની કૃત્ય કરી ગઈ; લોકોને આગળ વધતા અટકાવવા મહેલના દરવાજા તાળાં દેવામાં; હિંદી વિરોધી પ્રવૃત્તિને દાખી દેવા મદ્રાસ સરકાર કડક હાથે કામ લેશે એવા ત્યાંના વડાપ્રધાન શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ લફ્ફાર કાઢ્યા.
- તા. ૧૫ : રાજકોટમાં બહેરસમાં કર્નાટી પદકાયા, બહેરસમા પર લાડીચાર્લ થયો; અને ૧૪૪મી કલમની અમલ રાત્ર થયો; હિંદી સરકારે લશ્કરીમરની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરનાર સામે પુગલાં બેરતું બિલ વડી ધારાસભામાં દાખલ કર્યું; પં. જવાહરલાલ નેહરુ અને પ્રેમના લોઈ મેજર વચ્ચે મુલાકાત થઈ.
- તા. ૧૬ : રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોસ અને મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ શ્રી. ઝીણા વચ્ચેના પત્રવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થયો; શ્રી. કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયને ત્રિવેન્દ્રમમાં બહેર ભાવણ આપવાની ત્યાંના નિલસા મેનિસ્ટ્રેટ મનાઈ ફરમાવી; જાંજાળના અવર્નરે ૧૯૩૮ના ગણિતના કાયદામાં સુધારો કરતા બિલને સંમતિ આપી.
- તા. ૧૭ : હેન્કાડ નજીક થાંગે નદીમાં જાપાનીઓએ જંગી નૌકારૈન્ય જમા કર્યું; વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના વિકાસ માટે તમામ ફોજદારી કાયદા રદ કરવાની માગણી રજૂ કરેલો ખરેખર મદ્રાસની ધારાસભામાં રજૂ કરવા શ્રી. કૃષ્ણચારીએ પરવાનગી માગી; વડાપ્રધાન શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ જવાબ વાળ્યો: 'હજી એ સ્થિતિ માટે સમગ્ર આગેવાનથી.'
- તા. ૧૮ : નાફરસ્ત તબિયતને અંગે મહાત્માજીએ અયોધ્યા સુદત સુધી સંપૂર્ણ મૌન રાત્ર કર્યું; રાજકોટની લડતને અંગે નવ માણસોની પરપકડ થઈ; શ્રી. ભુલાભાઈ દેસાઈએ સીમલામાં વાહસરોયની સુલાકાન લીધી; કોલાપુર નરેશ પોતાના રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યવંશુની રચના કરવાની બહેરસત કરી; પેટિસ્ટાઇનને ગારાંત મામલો: નેબવસમાં ૨૪ કલાક કર્યું એડર્સને અમલ કર્યો.
- તા. ૧૯ : શ્રી. વિન્યાસદમી પટિન હિંજાડ ગયાં; રાજકોટમાં પ્રત્નનો વિનય: ગિરફતાર થયેલાઓને બિનશરતે હોડી મૂકય: જવાબદાર રાજ્યવંશ માટે જંગ આણુ રાજ્યવાસ્થાનિક કાર્યકર્તાઓએ મંત્રણા કરી; હેકાસ્ટ્રોવેકિયાના પ્રદ્ય અંગે લોઈ રન્ડોમિન અને હેર હેન્ડીન વચ્ચે પ્રેરમાં એકાંત રથને શ્રેષ્ઠ મંત્રણા ગઈ; સ્પેનના બળવાઓરોએ બ્રિટનની એક વધુ સ્ટીમર ફૂંખી.
- તા. ૨૦ : ત્રાવણકોર રાજ્યના મનાઈ દુકમનો બંચ કર્યા જદલ શ્રી. કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયની ત્રિવેન્દ્રમમાં પરપકડ થઈ: "રાજ્યના વલીવટમાં માણુ મારવાનો દરેકે દરેક હિંદીને અધિકાર છે" એવા ઉદ્ગારો એમણે કાઢ્યા.
- તા. ૨૧ : બ્રિટિશ ગેઝેટનામે અમલ કરવા પહેલાં જનરલ ફ્રાન્કોએ 'ચુકે ચરેલા પક્ષને મળતા હકોની' માગણી રજૂ કરી.
- તા. ૨૨ : ફ્રાન્સના પ્રધાનમંત્રીમાંથી કામદારજાલાના પ્રધાન અને નરેશ જાંઘકામ ખાતાના પ્રધાન (બન્ને સ્વર્ગના સમાજવાદીઓ) રાજ્યનામાં આપ્યાં.
- તા. ૨૩ : વડી ધારાસભામાં ખારે લશ્કરી ગળી, મિ. ઓનિલનો લશ્કરી બાતીની અટકાવન સામેનો ખરેખર પચાર થયો: માત્ર એક મત માટે શ્રી. સત્યભૂર્તિના સુધારો હાડી ગયાં.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत् पादम् ।

પુસ્તક ૨૬

ભાદ્રપદ • ૧૯૯૪

અંક ૫

‘શેષ’નાં ઉપમાચિત્રો

ડાહરરાય રંગીલદાસ માંકડ

કાવ્યમાં અલંકારનું સ્થાન કયું અને કેટલું એ પ્રશ્ન જુદો છે પણ એટલું તો સર્વમાન્ય છે કે કાવ્યની શૈભા વધારવામાં સારા કવિઓ અલંકારરૂપી સાધનની મદદથી ઘણી ઉચ્ચ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આપણાં અર્ચાચીન ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં અલંકારોનો સુભગ અને સિદ્ધહરત પ્રયોગ જે ભેતરુ કવિઓએ કર્યો છે તેમાં ગોવર્ધનરામનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. એનાં ‘સ્નેહમુદા’માં, એ ઘીજ દષ્ટિએ ગમે તેવું લાગે છતાં, અલંકારજુની દષ્ટિએ તેમજ ભાષાની પ્રૌઢિની દષ્ટિએ આપણા નવીન કવિને ગ્રાણ્યવાનું મળે તેવું ઘણું છે. અહીં આપણી કવિતાની અલંકારસમૃદ્ધિ વિશે લખવું નથી, પણ અલંકારસમૃદ્ધમાંથી એક જે ઉપમા તેના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર વિશે જ લખવું છે. અત્યારસુધીનાં આપણાં કાવ્યોમાં સુન્દર અને ચિત્તાકર્ષક ઉપમાઓ ઘણે સ્થળે વપરાયેલી મળે છે પણ એ બધી ઉપમાઓનું ઘડતર, વધુમાં વધુ ત્યારે જેને સંસ્કૃતમાં વાક્યગા પૂર્ણોપમા કહે છે તે પ્રકાર સુધીનું છે. આવી

ઉપમા એક વાક્યમાં પર્યવસાન પામે છે. અહીં મારે જે બતાવવું છે તે વાક્યગાનાં પૂર્ણ નિકસિત સ્વરૂપનું સૌન્દર્ય છે.

સામાન્ય વાક્યગા પૂર્ણોપમાનું દષ્ટાન્ત આ :

પુણ્યની શાન્ત મૂર્તિ શી સાધ્વી લલિતલોચના
સુવર્ણ—

પણ નીચેનું દષ્ટાન્ત તપાસો :

પાડી નાખે તનુ પર પડ્યું બિન્દુ જે હૈમ આવી
ઝાડીમાંથી મૃગપતિ જરા વાળ જેવો હલાવી
કાંધો નીચે સુતનુકરને એ પ્રમાણે કહે ન્યાં,

એ દષ્ટાન્તમાં ઉપમાનવાક્ય અને ઉપમેયવાક્ય, બંને રીતે જુદાં છે અને બંનેમાં અલેક્ષ્ય પૂર્ણ ક્રિયાપદ છે. એ બંને વાક્યને ઔપમ્યવાચક શબ્દથી જોડી લીધાં છે તેથી ઉપમા ઉપજ છે. આવી જાતની ઉપમાને સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્ર મુજબ વાક્યગા ગણાય કે નહિ એ પ્રશ્ન છે, કેમ કે સંસ્કૃત વાક્યગામાં યથાથી એ વાક્યને જોડે છે ત્યારે પણ બંને વાક્ય વચ્ચે એક જ પૂર્ણ ક્રિયાપદ હોય છે. પણ આપણે તો ઉપમા દષ્ટાન્તને વાક્યગા ઉપમા જ ગણ્યું, કેમકે સ્વરૂપમાં પૂરેપૂરી નહિ તો તત્ત્વમાં તો એ વાક્યગા ઉપમા જ છે.^૧

ઉપર આપેલાં બે દષ્ટાન્તોમાં જે કાવ્યચમત્કૃતિનો પરિચય આપણને થાય છે તેમાં એક ભેદ છે તે આપણે સમજ લઈએ. પહેલાં ઉદાહરણમાં માત્ર ઉપમેય, ઉપમાન, વાચક અને ધર્મ એમ ચાર શબ્દો આપવા પૂરતી જ કવિની ફરજ છે, ત્યારે બીજાં ઉદાહરણની વિવર્ધિત વાક્યગામાં ઉપમાનવાક્યમાં નાનું યું ચિત્ર આપવાની કવિની ફરજ થાય છે. આ ચિત્રણથી વર્ણનમાં એક જાતની પ્રત્યક્ષતા બળતાં કાવ્યારવાદમાં વધારો થાય છે. આવી જાતની ઉપમાને હું ઉપમાચિત્રનું નામ આપું છું. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તો એ વિવર્ધિત કે પરિપોષિત વાક્યગા જ છે. અંગ્રેજીમાં આવી ઉપમાઓને Protracted Simile કે Sustained Simile કે Epic Simile કે Homeric Simile કહે છે.

આ જાતની ઉપમાઓ, મૂળ ગ્રીક સાહિત્યમાં વપરાયેલી મળે છે. ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં થે ખૂબ થયો છે.^૨ પણ આપણાં સાહિત્યમાં તો કવિઓનું જ્ઞાન હજી એના તરફ દોરાયું જણાતું નથી. તેથી આ લેખમાં, હમણાં બહાર પડેલ

૧. બે જુદાં વાક્યોથી દષ્ટાન્ત નામે અલંકાર બને પણ એમાં ઔપમ્યવાચક શબ્દ ન હોય તેથી આવાં ઉદાહરણોને દષ્ટાન્ત નહિ ગણી શકાય. વળી આ કાવ્યો તો દષ્ટાન્ત નથી જ કેમકે એમાં બિમ્બપ્રતિબિમ્બભાવ પણ નથી. આ ઉદાહરણ તેમ જ હવે પછીથી મળાવવાનાં ઉપમાચિત્રોને પ્રતિવસ્તુપમા પણ ન કહેવાંય કેમ કે એમાં (પ્રતિવસ્તુપમામાં) પણ વાચકનો અભાવ હોય છે.

૨. અલેક્ઝાંદર બેઈન પોતાનાં English Composition and Rhetoric, Vol I, પૃ. ૧૭૮-૭૯માં લખે છે : " The Protracted simile was fully developed, in Homer and has ever since entered into literary composition—poetry and prose. In imitation of Homer, Virgil continued the art. The greatest poets of modern times have been composers of similes: among them Dante, Spenser, Shakespeare and Milton are conspicuous. "

‘ શેષનાં કાન્યો ’માંનાં કેટલાંક કાન્યોમાં કવિએ આ ઉપમારીતિ અપભ્રંશ કરી છે અને આત્મલક્ષી રીતે અપભ્રંશ કરી છે તે બતાવવાનું ધાર્યું છે. ’

એમ નથી કે આપણાં સાહિત્યમાં આવાં ઉપમાચિત્રો સાવ નથી વપરાયાં. ‘ સ્નેહમુદ્રા ’માં એક જગ્યાએ આવી ઉપમા વપરાઈ છે. (જુઓ ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૨૩, સિંહ.)

હોંડે પણુ ઉઝ ભાતુ ન્યાં બાથ :
સલિલના કોઈ નાથની સાથ,
ઉઠકનિધિ ઉછળો ગર્જતો ત્યાં જ,
વીંઝતો પછાડતો વીંચિ-દાથ,
ધરતી તણી પોંડે રચે ધમસાણુ
દોડતો શત શત યોજનમાન,
ધસડતો પ્હાડ તણા પાપાણુ,
રહોય રવિ ચઢી ધાપ શિરતાજ !

તે જ રીતે વનદન્તી ગર્જના શુભ્રી મ્હારી ઉછળતા,
મદ ઝરતા, કર પછાડતા, ચીસ પાડી, દંતને ધસતા.

પણુ નીચે આપેલાં શેષનાં કાન્યોમાંના દૃષ્ટાન્તોની સાથે આને સરખાવતાં જણાશે કે આનાં ઉપમાનવાક્યનું ધડતર, રૂપકાત્મક ઉક્તિ છે છતાં સચોટ અસર કરે તેનું નથી. પહેલી જ લીટીમાં ‘ પણુ ’ ની હાજરી અને આખાં પે ઉપમાનવાક્યમાં વાચકના સાપેક્ષ ભાગ ‘ જેવી રીતે ’ ની ગેરહાજરીથી ચિત્રની અસર બરાબર ઊઠતી નથી. એનાં કરતાં કહારની નીચેની માહોપમા (એ પણુ વિવર્ધિત વાક્યમાં છે પણ એમાં વળી ચાર ઉપમાનની માલા બનાવીને વૈચિત્ર્ય આપ્યું છે) વધુ અસરકારક છે : (જુઓ, સર્ગદર્શન, પૃ. ૬૦-૬૧)

જ્યોતિસ્તમ્ભ જલાશયે રવિ રચે ત્યાં જેમ મત્સ્યો બધા,
રૂહે સર્વત્ર, પરન્તુ સ્તમ્ભજલમાં આવી જ યાતા છતાં;
રજો જેમ અનન્ત વારિકણમાં દ્રુપા રહે. સર્વદા,
ને ત્યાં મેઘ કમાન ખેંચી ક્ષિપ્તે ત્યારે જ યાતા છતાં;
મન્ધા જેમ અસંખ્ય દ્રવ્યકણમાં રચે લપાઈ સદા,
ને ત્યારે ઋતુરાજ રાચી રમતો ત્યારે જ યાતા છતાં;
પ્રેમો જેમ ચરાચરે સતત બન્ધાઈ રહે મુગ્ધ, ને
અન્તર્દીપ જ્વહાં રકુરે તુરત ત્યાં નગી પ્રવાહી બને;
આત્માઓ ત્યમ ગીત-જ્યોતિમય એ શાન્તિ વિશે આવતાં,

આ ઉપમાગુચ્છ પણ, એમાં આંતરિક સૌન્દર્ય ઉચ્ચ પ્રતિનું છે છતાં હું જે ઉપમા-ચિત્રોનાં દૃષ્ટાન્તો નીચે આપું છું તેનાથી કંઈક ભિન્ન છે. આપણા ખીન કોઈ કવિનાં કાવ્યમાં આવી જાતની ઉપમાનો પ્રયોગ ધ્યેય હોય તોપણ, એ આ કાવ્યસંગ્રહમાં ધ્યેય છે તેવો વ્યાપક નથી તેથી આ સંગ્રહમાં આવી જાતનાં મળતાં ધણીખરાં ઉદાહરણો નીચે ચર્ચા છું :-

૩. પૃ. ૧૧૪ ઉપર પણ આવી એક વપરાણી છે પણ એનું ઉપમાનવાક્ય દુર્લભ છે :

(૧) પ્રાર્થના, લીં. ૧-૫.

ગભીર ભરસાગરે સભર તોય માંઝાવતે—
મહાન ખગરાજ પાંખ સમતોલ્ય એ રાખીને
ઊંડે સતતવેગ જેમ, વણુ મોહ, ધારી દિશે—
પ્રકુલ—સદ તેમ જોઈ નિજ માર્ગ એકાંતે ચૈ
સરે સુભગ કાંઠા સરલ ... ..

(૨) કુંગરની કેરે, લીં. ૫-૧૩.

ને કરાડે ખીણુ કેરી, ઊભું આ વૃક્ષ તોહકુંઃ
જેમ કે માનવી દીન જૂતકાળ તણા ધન
સંબંધો નષ્ટ થૈ જતાં, એક પાસ રહ્યાસહ્યા
સંબંધોના જ આધારે, ખીણુ કરાડ કાલની
ઉપરે અદર રહી જીવે સંદિગ્ધ જીવન,
— અટ્ટેલો ને અનાશ્રય;

તેમ આ વૃક્ષ એ આંહી, અદર ને ઝખૂમતું,
કે આધાર વિના નીચે, માત્ર એક જ બાલુનાં
મૂલોથી ભોંપને બાઝી, પગા વોકે ઊભું રહ્યું !*

(૩) નવવરવધૂ, લીં. ૨૧-૩૮.

છ તો જેવી કે એ સરિત જુદી જુદી દિશા યકી
વહી આવીને કે સ્થલ શુચિ મહી મંગમ કરે;
તહાં પહેલાં તો એ જુદી જુદી દિશાનાં વહનનાં
જલો બેગાં યાતાં, પ્રબલતમ આઘાત કરતાં,
કહી સામાસામાં ફરી ધુમરીમાં પાત્ર ખણુતાં,
કહો સામાસામાં અથડાઈ મહાધોષ કરતાં
ઉડાડે ફીણો ને કહી વળી મહાભોજ રચતાં,
કહી વેગે દોડી પરસપર કાંઠા ય ધસતાં,
પરંતુ અંતે તો,

અભેદ નિર્ગતો કરી, ગંદન ને વિશાળાં બની,
વહે વણુ-વિરોધ-ધર્મણુ અનન્ય હિંદુશયી,
કરે તટની જૂમિને રસસમૃદ્ધ ને ખીલતી,
કસ્તાર સમ લીલી ને ઉજળા મેઢકમેઢકાં થતી,

૪. આ ખંડની અહીંની ચોથી અને પાંચમી લીંટીમાં ઉન્દોર્શચિક્ર આવી જતું છે એ જ ખંડુ કે નહિ ? પાંચમીમાં તો વિષમ પાદમાં જગજગી ઝેરદાનરી જ આનું કારણુ લાગે છે. ચોથીમાં કરાલ સપ્તનાં સ્થાનથી જરાક પ્રવાહભંજ થતો લાગે છે. માત્ર ઉંદની દષ્ટિએ નહિ પણ વાચનની પ્રવાહિણીની દષ્ટિએ પણ આ જગે સ્થલે કંઈક સૈચિત્ર્ય દેખાય છે. આટલી આ, મને લાગે છે તેવી ક્ષતિ બતાવનાં, આ વાચકમાં રહેલો એક મુલ્ક ખમ્લુ મારે બતાવવો જોઈએ. છઠી લીંટીમાં માત્ર એક જ સમપાદ મૂક્યું છે તે કવિનો ઉન્દોર્શ માનસરસ ઉપરનો માદ બતાવે છે. ઉપમાનવાક્ય પૂરું થાય છે અને ઉપમેય વાક્ય શરૂ થાય છે ત્યાં આમ ઉન્દોર્શ કરતાં કેટલું ચાલવ નીપજે છે તે બતાવતું પડે તેમ નથી.

અનેકવિધ વિસ્તરન્ત વ્યવહાર ન્યાં લોકના !

તમે થે એ રીતે—૫

(૪) મંગલત્રિકાણુ; લીં. ૩૬-૪૫.

હિત ને ભરેલા
મેઘો ચડે સામસામી દિશાથી,
ચડી, મળી મધ્યનમે, લળીને,
પૃથ્વી પરે અનરાધાર વર્ષે,
તેવાં અમે સામસામેથી મૂક્યાં,
શિશુ પરે, ને વરધ્યાં સદસ
ધારો ચપી અંતર ફેરું હેજ.

(૫) ખિન્ન સખાને, લીં. ૮-૧૪.

ને ખિન્ન હૈયે ઢુલુતીઃ ખેસી
સ્ત્રેયા કર્યું; જેમ પિયુ નિહાળે
સૌભાગ્યની અંતિમ વેળ ખેસી,
તેજસ્વી અગો પર વરસલાનાં
મૃત્યુ તણા રંગ ઘેરા છવાતા;
હા ! તેમ મેં બ્યોમની રંગસીલા
પર છવાતી દીડી ઘેરી કાલિમા !

(૬) મને કે પૂછો ના, લીં. ૨-૬.

તમારા પ્રશ્નોના અપરિચિત જિના શ્વસનથી—
લગ્નતી વેડીતે કંઈ નવમ અર્થિયું ચડી જતાં,
ખિડાયે સૌ પર્ણો, કુમળી સદૃગળી વળી જતી;
ખરે ! તેવા મારા હૃદય સુકુમારોંકુર બધા
મિંચાતા, ખેંચાતા વિપમ દિસ, ગૂંચાઈ પડતા,

૫. આ ઉતારામાં બીજાં ચરણના ‘શ્રુતિ’ સ્પષ્ટનું ઔચિત્ય નોંધવા જેવું છે, પણ એનોથી થે વધુ નોંધપાત્ર તે કવિએ ધાળેલું છન્દો-વૈવિધ્ય છે. નવમીના અપવચથી શિખરિણી મૂકીને પૃથ્વીને આપ્રય ‘કવિએ લીધો છે તે સર્વથા યોગ્ય છે. નવમી સુધી પહેલાં સંપર્ષિતના ધણાં આધાર અને અપરામણ સ્પષ્ટ રીતે, શિખરિણીનાં યોગ્ય યદનથી સૂચવાય છે, તે દશમીથી, સંવ્રમણાં અપરો શાન્તિ, વિરાગતા અને ભગ્યના સૂચવાય છે. ભાવને લગતું છન્દનું આ યદન ખરેખર સ્વેચ્છા છે.

૬. આ મિત્રોપભતિમાં માત્ર છન્દ્રવળાં અને ઉપેન્દ્રવળાંનું જ મિશ્રણ નથી કે સ્વેચ્છા જેવું છે. આ ઉતારામાં બીજાં તત્તવગત માપ, ચોથામાં તત્તવગત માપ અને છન્દો-વૈવિધ્ય માપનો પાટો નજરે પડે છે, તેમાંથી તત્તવગત માપના, છન્દને માહી છન્દ કહે છે એમ મેં આગળ પોં વર્ણવ્યું હતું છે (જુલો ‘લિમિ’ કાચાં ૧૬૬૦).

(૭) એ જ, લીં. ૧૦-૧૫.

તમારા પ્રશ્નોનો ધ્વનિ ઉરમહીં પેસી જઈને—
બિગ્ગપૂરી પેલા ધૂમટ મહીં કોઈ ધ્વનિ થતાં
ખૂણાખાંચામાંથી અગણિત અગ્નિયા અસમન્થા
અવાજો ચોપાસે ઘૂમીઘૂમી હુકાહુક કરતા—
તમારો અક્રેકો ધ્વનિ ત્યમ પ્રવેશ્યે હૃદયમાં
અગ્નિયા કે ખૂણા નવનવ સગાલો ડણકતા,^૬

(૮) એ જ, લીં. ૧૮-૨૩.

તમારા પ્રશ્નાધાતથી ઊંડુંઊંડું બિતરી જતાં—
દિવે જેવો કોઈ હુઅકી દરિયાના તળ ભણી
મહીં પાણી ચોપાસથી અનુભવે ભીંસ કરતું,
ઉધાડી આંખે એ અધૂરું વળી અસ્પષ્ટ નીરખે,
ન દીડાં આંચારે પણ કદી જુએ સત્ત્વ વરવાં:
હું જે એવાં દેખું વિકટ વરવાં સત્ત્વ હૃદયે.^૮

(૯) ઉસ્તાદને, લીં. ૩-૧૦.

તવ સ્પર્શે સ્પર્શે—નવલ શિશુમાં માત નિજની
કરે પંપાળતાં અદ્ભુત ઊડા ભાવ વિલસે,
અને આખા દેહે અણુવિકસિત્તા સૌ અવયવે
ન માયે ચૈતન્ય પ્રસર્યું કુસુમે સૌરભ સમું !
યથા વા બ્હાલીના મધુર કરથી પ્રીતમ ઉરે
નવા કે સંસ્કારો અતલ ગહનેથી સ્ફુરી રહે—
તવ સ્પર્શે તેવા બીન તણી અકકી રણુજીએ
લસે જાગે ચેતે મુજ દિલ નવા ભાવ ઉભરે !^૯

૭. ત્રીજી લીંટીમાંના ‘અગ્નિયા’ શબ્દથી અર્થબોધની નંદાક, જરાક જ અસ્પષ્ટતા ઉપજે છે છતાં આ ઉત્તારાની આ ઉપમા આપણાં સાહિત્યમાં ચિરકાળ ટકે એટલી જીવંત છે. એમાં કલ્પના કરતાં ભાષાબદ્ધિત જ એની સફળતા વધુ નીપજતે છે. ‘ઘૂમીઘૂમી’ અને ‘હુકાહુક’ જેવા શબ્દાનુકૃતિપ્રયોગોથી (onomatopoeitic) માત્ર ચિત્ર જ નહિ, પરધાના સજ્જકાર પણ કાનમાં ઝુંજતાં હોય એવું લાગે છે.

૮. આમાં, પહેલી લીંટીમાં તેમ જ ત્રીજીમાં છન્દોદ્દેશિયિય લાગે છે તે એના અયોગ્ય યતિભંગથી. શિખરિણી જેવા છન્દમાં આવી છટ અચારુતા ઉત્પન્ન કરે છે એમ મને તો હંમેશાં લાગ્યું છે. આવા છન્દને પ્રવાહી બનાવવો હોય તોપણ એની મર્યાદાઓ નિશ્ચિત કરીને. પણ એમ કરતું નેઈએ.

૯. આમાં કંઈક માત્રોપમા જેવું છે, કંઈક એટલા માટે કે, જે કે આમાં જે ઉપમાનવાક્યો છે છતાં, પહેલાં ઉપમાનવાક્યમાં ઔપચર્યાચિનો અભાવ એને દૃષ્ટાન્તની નજીક મૂકે છે; અવગત ઉપમેયવાક્યમાં સાપેક્ષ ‘તેવા’થી એની આકાંક્ષા કંઈક પૂરાય પણ છે. આમાં બીજા ઉપમાન અને ઉપમેયને સરખાવતાં પહેલી નજરે કદાચ ઔચિત્યભંગ લાગે પણ એમ છે નહિ. પ્રીતમના સ્પર્શે બ્હાલીના ઉરમાં નહિ, પણ બ્હાલીના સ્પર્શે પ્રીતમનાં ઉરમાં ભાવ જગવાનું ઉપમાન સાહિત્રાય છે, કેમકે ઉસ્તાદના સ્પર્શે નહિ, પણ બીનની રણુજીએ કવિનાં દિલમાં નવનવા ભાવ ઉઘટે છે એમ વક્ત્ર્ય છે.

(૧૦) એ જ, લીં. ૪૬-૫૫.

જયમ મંદાન પર્વત પરે જતા યાત્રિકો
ચડી શિખર ઉપરે શિખર, ફૂટ ફૂટા પરે,
અચાનક જઈ ચડે ઉચી કરાડ, ન્યાંથી નીચે
સપાટ ભુઈ દૂરની ધુમસ માલમાંથી જરા
કળાય ન કળાય; તેમ તવ સર એકેકથી
ઉંચા પર ઉંચા ચડી, પછી અચિન્તવ્યા થંભતાં;
સુમન્દ સ્વર ત્યાં સુણાય-ન-સુણાય એવા થતા. ૧૦

(૧૧) એ જ, લીં. ૬૬-૭૯.

અને દિન બધો ઝડી ઉપર કો દિ વર્ષી ઝડી
પ્રદોષ સમયે છવાય નભમાંહી આજાં ધનો,
રચાય દિશ સર્વમાં વિવિધ રંગ રંગો પરે,
સરે વિવિધ રંગ જેમ વળી સામસામી દિશે,
ફરે ધડી ધડી અનંત પ્રગટાવવા કારણે,
પરંતુ નિજ યોજના વશ અલક્ષ્ય કોઈ કંમે
વિલીન થતું જમ સર્વ સમ એક અધારમાં;
તુજ સ્વર બધા ય તેમ કરી વ્યક્ત આતમ્યને,
ધીરી ગતિથી સંહરાય બસ કે રણતકારમાં,
—અનંત વિરહોત્થ તીવ્ર અતિ આર્ત નિઃશ્વાસશા—
અરૂપ પછી જે અનંત જઈ શુન્ય માંહી શમે !

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં, વાચકનાં મનમાં ઉપમેયની સ્પષ્ટ છાપ બેઠે એટલા માટે ઉપમાનની બને તેટલી બધી વીગતો આપીને કવિ એક ચિત્ર જ બિંચું કરે છે. આ ચિત્રને કવિ જેટલું જીવંત બનાવી શકે તેટલી એની ઉપમા અસરકારક બને. આ ઉપમાનચિત્ર દોરવોમાં કવિ, કોઈ વખત ઉપમાનને લગતાં એકાદ વિશિષ્ટ તત્ત્વની મદદ લે છે તો કોઈ વખત ઉપમાનને લગતી બધી વીગતો આપે છે. ઉપરનાં ઉદાહરણોમાંથી સં. (૧) માં કવિએ ઉપમાનને લગતી એકાદ જ દૃષ્ટાંત આપી છે પણ તે એવી તો વિશિષ્ટ છે કે તેનાથી ધારેલી છબી આપણાં મનમાં બની યાય છે. પણ મેં આહીં બતાવવા ધારેલી વિશિષ્ટતા તો બીજા પ્રકારનાં ઉપમાનચિત્રોમાં જ સ્પષ્ટ યાય છે, કેમકે ઉપર (૧)માં આપેલ એકાદ વિશિષ્ટ વીગતથી ચિત્ર બિંચું કરવાની રીત તો આપણાં ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં કાન્તાદિ બીજા કવિઓએ અખત્યાર કરેલી મળશે, પણ બીજી રીતની સાતત્ય-ભરેલી ચિત્રાંકનશૈલી જ આપણે ત્યાં વિશિષ્ટ છે. એ શૈલીનાં દૃષ્ટાન્તો ઉપરના (૧) સિવાયના બીજા બધા છે. તેમાં સં. (૬), (૭) અને (૮)માં પ્રમાણમાં ટૂંકાં ઉપમાનવાક્યંથી

૧૦. આનાં ઉપમાનવાક્યની સાથે સોરાળ અને રસ્તમનું એવું જ. એક ઉપમાન સરખાવવા નેહું છે, અલંબત કલ્પનાપ્રતિભા બનેમાં ભુઈ જ લાગે છે. (ભુઈ રાખ્દ બદ્ધ ઉચિત લાગતો નથી એમ નોંધવું જોઈએ.)

અને તેથી પ્રમાણમાં ઓછી વીગતનાં ચિત્રણથી કવિએ અસર ઉપજાવી છે. છતાં (૭)માં ઉદાહરણનાં ઉપમાનચિત્રાંકનની અસર તપાસો. એમાં માત્ર અત્યુપત્યક્ષતા જ નથી, એ વાંચ્યા પછી તો બાણે કે હકાફક કરતા પડ્યાની શ્રવણગોચરતા પણ આપણને યાદ છે. અજ્ઞાત, આ સિદ્ધિ માત્ર વીગત આપવાથી કે ચિત્રણ કરવાથી નથી નીપજી પણ શબ્દ અને અર્થના આત્યન્તિક મધુર સંવાદથી ઉપજી છે એ સહજોને બતાવવું પડે તેમ નથી. કવિએ અનુભવેલી હકીકતની દ્રષ્ટાનું આટલું તાદરશ પ્રતિબિમ્બ આપણે ત્યાં હજી તો વિરલ જ ગણાય. બિંબપુરી ધૂમટની એ ઉપમા આપણાં કાવ્યસાહિત્યમાં ચિરંજીવ રહેશે.

બાકી રહેલા પ્રકારોમાંથી જેમાં ઉપમાનવાક્યની જ માત્ર વીગતો આપી છે એટલે કે ઉપમાનનું જ તાદરશ ચિત્ર દર્શુ છે ઉપમેયને ઉપમાનની વીગતો લાગુ પાડવાનું પૂર્ણપણે કે એકદેશીપણે ગમ્ય રાખ્યું છે એવી શૈલીનાં ઉદાહરણો ઉપરના સં. (૩), (૫), (૮), (૯)માં છે. આવા દાખલાઓમાં કાવ્યસમ્બન્ધને લીધે ઉપમેયનાં ચિત્રની પૂર્ણ દ્રષ્ટના, ઉપમાનનાં તાદરશ વીગતભર્યાં ચિત્રાંકનને અનુભવ્યા પછી સહજ વાંચનારને આવી જતાં વાર લાગતી નથી.

આવાં ઉપમાચિત્રોના છેલ્લા પ્રકારમાં કવિ, ઉપમેયવાક્ય તથા ઉપમાનવાક્ય, બન્નેનું સંપૂર્ણ તાદરશ ચિત્રાંકન બને એટલી બધી વીગતોમાં કૌતરીને આપે છે. આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો સં. (૨), (૪), (૧૦) અને (૧૧)માં છે. સં. (૬) અને (૭)ને પણ આ જ પ્રકારનાં ગણી શકાય. આમાંથી (૨) અને (૧૦)નાં ચિત્રાંકનની અસર તો ઘણી જ તાદરશ યાદ છે. એકલાં અટૂલાં ઝાડની નિરાધાર સમ્બન્ધ વગરના માનવી સાથેની સરખામણી તાદરશ તો છે જ પણ સાથે જ એવી તો ભાવગમ્भीર છે કે આપણાંમાં અન્તર્ગૂઢ કરુણતા હલ્લંગમ સંચાર યાદ છે. તો (૧૦)નાં દ્રષ્ટનાચિત્રણમાં એની વાસ્તવિક છબી જ વિજ્યોત્તી છે. આવાં ઉપમાચિત્રો આપણને દ્રષ્ટનાની પાંખ ઉપર ઉડાડે તો છે જ, પણ નજર સમીપ એ આખા પ્રસંગની કે વસ્તુસ્થિતિની વિશિષ્ટ દેખાઓ એટલી તો સનેહ રીતે મૂકે છે કે આખો પ્રસંગ જ આપણને પ્રસક્ષ બની રહે છે.

આ બધાં ઉદાહરણો તપાસતાં એમાં ઉપમા જ છે અને ઉપમા સિવાય બીજાં એકે અલંકારે એમાં નથી એટલું તો સ્પષ્ટ થશે જ. બીજું એ પણ સ્પષ્ટ થશે કે એમાં, ઘણુંબધું, ઉપમાનવાક્ય અને ઉપમેયવાક્ય પૂર્ણ હોય છે અને ઉપમાનવાક્યમાં વર્ણનાત્મક ચિત્રાંકન હોય છે. ખરી રીતે આ ઉપમાશૈલીની વિશિષ્ટતા એનાં ઉપમાનવાક્યમાં વર્ણનાત્મક ચિત્રાંકન હોય છે તે છે તેથી જ એનું 'સંતત ઉપમા' કે એનું 'કંઈ' અભિધાન રાખવા કરતાં ઉપર સુચવેલ ઉપમાચિત્ર અભિધાન ઠીક લાગે છે. આ ચિત્રાંકનને લીધે આ ઉપમામાં, સંસ્કૃત દૃષ્ટાન્તાલંકારનું જે અન્તર્ગતતત્ત્વ, - બિમ્બપ્રતિબિમ્બભાવ, તેમાંથી પ્રતિબિમ્બભાવ સંપૂર્ણપણે ખીંચ્યો છે તે પણ સમજાશે. કેટલાંકે સ્થળોએ તો બિમ્બપ્રતિબિમ્બભાવ પણ સ્પષ્ટ દેખાશે તો કેટલાકમાં માત્ર પ્રતિબિમ્બનું તાદરશ ચિત્રાંકન છે. અને મૂળ બિમ્બનું ચિત્રાંકન પૂરું કે લગભગ ગમ્ય રહે છે એમ પણ દેખાશે.

આ ઉપમાચિત્રોનાં અન્તર્ગત ચમત્કારિત્વ તરફ ધ્યાન દોરવાને આટલું બસ થવું જોઈએ. પણ આ ચિત્રો વિશે બીજાં એક વિશિષ્ટ મુદ્દો તપાસવાનો બાકી રહ્યો છે.

રા. રા. મનઃસુખલાલ ઝવેરીએ ‘ઝેપનાં કાવ્યો’નું અવલોકન (‘પ્રસ્થાન’ જેઠ-અષાઢ ૬૪) કરતાં, ઉપરનોઆં કટલાંક તેમજ ખીન્ન એકાદબે સ્થળોથી મિશ્ટનતી લગ્ય શૈલીની યાદ આવે છે એવું લખ્યું છે. અલગત એમ સાચી યાચ છે એની તાત્ત્વિક તપાસ એમણે ત્યાં નથી કરી, એમણે તો માત્ર પ્રાસંગિક ઈસારો જ કર્યો છે. પણ મારે તોંધવું નોંધ્યું કે મહાકાવ્યની પ્રૌઢ શૈલીને યાદ કરાવે એવું આ કાવ્યોમાં બે કોઈ તરત હોય તો તે આ સૌંતર વાક્યંગા ઉપમાઓ અર્થાત્ ઉપમાચિત્રો છે. તમે (૨), (૩), (૯) અને (૧૦)માંનાં ઉદાહરણો વાંચો. ઉપમાનવાક્યની સરૂઆત યાચ ત્યાં જ નજીક કે કવિ કોઈ મહાન લગ્ય ચિત્ર દોરવાની તૈયારી કરતા ન હોય એવું આપણને લાગે છે અને આપણાં કાન મન અને બુદ્ધિ એ સખ્તચિત્રને ગ્રહણ કરવાને સતેજ બને છે. અને ટૂંકાં કાવ્યમાં આવી શૈલી અસરકારક નીવડે છે તેનાં કરતાં મહાકાવ્યમાં તો તાદશતા, લગ્યતા, પ્રૌઢિ અને સચોટતા લાવવાને માટે આવી ઉપમાચિત્રણ શૈલી અમોઘાત્ત જેવી થઈ પડે છે એમ અંગ્રેજ મહાકાવ્યો વાંચનાર સહુ કોઈતો અનુભવ દર્શો જ. આપણાં કાવ્યસાહિત્યમાં વૃતાદિને લાવવેવિધના યાદન તરીકે વિકસાવવાના પ્રયત્નો ઘણા કવિઓએ કર્યા છે, પણ કદપનામૂળ અલંકાર અને તેને યોગ્ય પ્રૌઢ લાપાવ્યકિતને વિકસાવીને આપણી હાલની કવિતાને મહાકાવ્યનું ક્લેવર ધણવને એ યોગ્ય બને એવી કરવાના પ્રયત્નો તો ગોવર્ધનરામ અને બલવન્તરાય પછી શેષ જ કર્યા છે. ગોવર્ધનરામની ‘સ્નેહમુદ્રા’માં કટલેક સ્થળે દેખાતી ઘનીમૂત ચિત્રણશૈલી ઘણેલાએ રૂપકાત્મક છે તો શેષની ઉપર કહી તે શૈલી ઉપમાત્મક છે: પણ બન્નેની અન્તર્ગત શાકિતમતા બહુ ઘણી છે. ગોવર્ધનરામની કવિતામાંથી દૃષ્ટાન્તો આપવાનું આ સ્થળ નથી, ૧૨ પણ આ દૃષ્ટિએ ઉપરનાં (૨), (૩), (૧૦) અને (૧૧) જુઓ. તેમાં યે (૩), જે આ આખા યે સંગ્રહમાં તેમજ આજસુધીનાં આપણાં કાવ્યસાહિત્યમાં લાંબામાં લાંબું ઉપમાનવાક્ય છે, તેની શકિતમતા તો, એતો ઉપયોગ, એ જેમાં વપરાયું છે એવાં સંવાદાત્મક રચનાથી શિથિલગંધવાળાં ટૂંકાં કાવ્યને બદલે કોઈ દૃઢગંધવાળાં પ્રૌઢ મહાકાવ્યમાં થયો હોય ત્યારે જ પૂરી સમગ્ય.

ઉપમાનું એક સ્વતંત્ર વિશિષ્ટ રૂપ તેમ જ મહાકાવ્યની વ્યક્તિમાં અનિવાર્ય અને ઉપકારક થઈ પડે એવું વ્યક્તિસ્વરૂપ લગભગ પહેલી જ વાર ગુજરાત સમક્ષ ચૂકવાને માટે ઉદયોન્મુખ ગુજરાતી કવિતાસાહિત્ય રા. શેષનું નજીક રહેશે.

૧૨. જેમ આ ઉપમાચિત્રો, તેમજ સ્નેહમુદ્રામાં મળે છે તેવાં રૂપકચિત્રો પણ, શક્તિમતા વાળાં છે જ. આ દૃષ્ટિએ સ્નેહમુદ્રાને અલ્યાસ કરવા જેવું છે. વળી અલંકરણની મદદ વગર પણ લાપાની પ્રૌઢિ કવિતામાં ઉતાવળમાં કાઢોડે આરોહણાદિમાં કરેલા પ્રયત્નો આપણી કવિતાને મહાકાવ્યની ક્લેવરની નજીક લાવવામાં નર મદદરૂપ યાચ તેવા છે. આ ચિત્રણશૈલી ઉપર શેષનો હાથ પણ એમના આજસુધીના કાવ્યવિકાસના અંતિમ કાળમાં જ બેઠો છે તેથી એમાં વ્યક્તિની પ્રૌઢિ ઠીકઠી લગી છે. આ બતનાં ઉપમાચિત્રો જે કાવ્યોમાં વપરાયાં છે તેમાંથી ‘પ્રાર્થના’ ૧૯૮૨માં લખાયું છે એમાં તો માત્ર બે લીટીનું જ ઉપમાન છે. બાકીનાં કાવ્યોમાંથી એક ૧૯૯૦માં, એક ૧૯૯૧માં, ચાર ૧૯૯૩માં અને એક ૧૯૯૪માં લખાયાં છે. (૧૯૯૪ નું આમાં એક જ કાવ્ય છે અને તે પછીનું એક કાવ્ય આમાં સંગ્રહાયું નથી.) આ વિકાસ તપાસતાં એમ લાગે છે કે કવિ પોતે પણ આ શૈલી તરફ હમણાં હમણાં ખૂબ આકર્ષાતા ગયા છે. તે એટલે સુધી કે છેલ્લાં ૧૯૯૪માં લખાયેલાં ‘ઉસ્તાદને’માં તો આ શૈલીનો કંઈક અતિરેક પણ થઈ ગયો છે. આમાં કાવ્યનાં કુલ ૬૫ ચરણોમાંથી ૧-૨, ૧૧-૧૨, ૧૯-૨૦, ૮૦-૮૧ અને ૯૪-૯૫ એમ કુલ ૧૦ ચરણો જ આવી ઉપમાઓથી સાવ અસ્પષ્ટ રહ્યાં છે. હપમાંથી ૮૫ ચરણમાં તો ઉપમાઓનો જ વપરાય છે. છતાં એમ કહેવું જોઈએ કે કવિનો આ પ્રયત્ન સાચી દિશામાં જ છે.

ધ્વનિ-સમ્પ્રદાય

રતિલાલ જગન્નાથ જાની એમ.એ.

ધ્વ

નિ-સમ્પ્રદાયના પ્રવર્તકનો તો એવો દાવો છે કે ધ્વનિ-સમ્પ્રદાય એ નવો સમ્પ્રદાય નથી પણ પરંપરાથી ચાલતો આવેલ છે અને વિદ્વાનોએ માન્ય કરેલ છે. “ધ્વન્યા-લોક”ની કારિકા રચનાર અને તેના ઉપર વૃત્તિ લખનાર આનન્દવર્ધન એ જુદી વ્યક્તિઓ છે કે એક જ વ્યક્તિ છે તે કોણનો ઉકેલ થઈ શક્યો નથી, બલકે હજી એ વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે. કારિકામાં સંક્ષિપ્ત રૂપે મૂકેલ સાધનને પૂર્ણાંશ ચિકિત્સાથી, કાવ્યશાસ્ત્રમાં નવીન પ્રકાર નાખી, સમ્પ્રદાયરૂપે સ્થાપવાનું માન તો આનન્દવર્ધનને જ ધરે છે. તેથી કદાચ આનન્દવર્ધનને ધ્વનિ-સમ્પ્રદાયના પ્રવર્તક તરીકે લેખીએ તો અયોગ્ય નથી જ. આ સમ્પ્રદાયની અસર એટલે દરજેને થઈ છે કે ત્યારપછી તદ્દન નવો મહત્વનો સમ્પ્રદાય સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં કાઢીએ પ્રવર્તાવ્યો નથી. ધ્વનિ-સમ્પ્રદાયના મૂળગત સિદ્ધાન્તોને માન્ય રાખીને, પછીના અલંકાર-શાસ્ત્રીઓએ, તે તે સિદ્ધાન્તના સૂક્ષ્મ ભેદની ચર્ચામાં કે વિગતોના વિસ્તારના નિરૂપણમાં જ અલંકારના ગ્રન્થો પૂરા કર્યા છે. વાગ્દેવતાના અવતારરૂપ મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશની વિદ્વદ્ભોગ્યતા અને લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય તેના સિદ્ધાન્તોની મૌલિકતામાં નથી પણ ‘ધ્વન્યાલોક’માં દર્શાવેલ સમ્પ્રદાયની સાથે બધા પૂર્વ સમ્પ્રદાયનો સમન્વય કરી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી પ્રાસાદિક શૈલીમાં ધ્વનિ-સમ્પ્રદાયનાં મન્તવ્યો ગ્રહણ કરાવવામાં જ સમાયેલ છે. માત્ર સંસ્કૃત અલંકારિકા ઉપર જ ધ્વનિ-સમ્પ્રદાયની અસર થઈ છે એમ નથી, પણ અત્યારના યુગના પાશ્ચાત્ય અલંકારિકા પણ જાણે ધ્વનિ-સમ્પ્રદાયના સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કરતા હોય એમ લાગે છે.

ધ્વનિ-સમ્પ્રદાયનો મૂળ સિદ્ધાન્ત શો ? ધ્વનિકાર કહે છે કે “કવ્યનો આત્મા ધ્વનિ છે” “Suggestion is the soul of poetry” એટલે કે તેને માટે ધ્વનન, ગમન, પ્રત્યાયન શબ્દો વપરાય છે. જે સાંકેતિક અર્થ છે, જે વાચ્ય અર્થ છે, જે અભિધા શક્તિથી પ્રતિપાદન કરાયેલ અર્થ છે તે સુવિદિત છે, સર્વવિદિત છે, આગાલવૃદ્ધ એક સ્વરૂપે જ સમજી શકે છે; પણ ઉત્તમ પ્રકારનાં કાવ્યમાં અવાચ્ય અર્થ જ જુદા જુદા રૂપે પ્રતિભાસાળી સહરૂપને માણુમ પડે છે. દૃષ્ટાન્ત લઈએ:

“ફર ધાર્મિક નીરાંતે તે કુતરો આજ મારિયો તેડ
ગોદાવરી તીરકુંજ વસતા સિંહે મહોન્મતે.”

પ્રકરણ એમ છે કે, એક ગ્રેમી યુગલ ગોદાવરી નદીને તીરે કુંજમાં વિકાર કરવા ન્તય છે; કોઈક ધાર્મિક ત્યાં નહાવા આવે છે અને કીડામાં ખસેલ પહેંચાડે છે. એક દિવસ તે ધાર્મિકને ઉદેશીને તે ગ્રેમી-યુગલ કહે છે કે, “મહારાજ, આંહી નિરાંતે ફરો કેમકે જે કૂતરાની તમને બીક હતી તે કૂતરાને સિંહે મારી નાખ્યો છે.” વાચ્ય અર્થ તો એવો છે કે,

‘તમે નીરતિ દેરા’ પણ વ્યંગ્ય અર્થ એમ છે કે, “આંહી તો સિંહ હવે આવ્યો છે તેથી કૃતરાથી પણ ખીતા તમારા જેવા માણસે આ જગ્યા ઉપર આવવું નહિ.” આમ વાચ્ય અર્થ વિધિ રૂપ છે, વ્યંગ્ય અર્થ નિષેધરૂપ છે.

“કાને રાપ ચડે ના દેખીને મણુ પ્રિયા તણા અધરે,
પદ્મ લમરવાળું સુંધી વાર્યું કરનારી રહે હાવાં.”

ઉપપતિ સાથે વિહાર કરી, અધર ઉપર દંશનાં ચિહ્નવાળી કોઈક સ્વચ્છન્દચારિણી સ્ત્રીને, તેના પતિને અચાનક ધરે આવતો જોઈને, સખી ઉપરના શબ્દો કહે છે. વાચ્ય અર્થ સખીને ઉદ્દેશીને છે કે, “અમે ના કહેવા છતાં લમરવાળું પદ્મ સુંધવાવાળી, હવે તું સહન કર” પણ વ્યંગ્ય અર્થ પતિને ઉદ્દેશીને છે કે “આ મારી સખીને પદ્મ સુંધવા જતાં ભ્રમરે દંશ દીધો છે તેથી હૃદયમાં શંકા લાવશે નહિ.” વાચ્ય અર્થ-‘સહન કર’-એ સખીને માટે છે પણ વ્યંગ્ય અર્થ-મારી સખી નિર્દોષ છે-તે પતિને માટે છે. ખીણ રીતે પણ ધટાવી શકાય. વાચ્ય અર્થ સખીને ઉદ્દેશીને છે પણ વ્યંગ્ય અર્થ પાડાશીને માટે છે કે “આ મારી સખી ઉપર તેનો પતિ ખોટી શંકા લાવેલ છે.” કોઈ તટસ્થ માણસ જે બધી હકીકત જાણે છે તેને ખોલનાર પોતાનું આતુર્ય જતાવે છે એમ પણ વ્યંગ્ય લઈ શકાય. આ પ્રમાણે વિષયનો ખેદ છે.

‘સૂર્ય આયચ્યો’ એ સાદું વાક્ય છે પણ વ્યંગ્ય તો તે તે પ્રકરણ, પદ્મતા, સમજનાર વગેરે વિશેષોની સહાયથી વિવિધ થાય છે. જો સેનાપતિ ખોલે છે એમ પ્રકરણ લઈએ તો તેનો વ્યંગ્ય અર્થ એમ થાય કે, “સત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવાનો અવસર છે.” મનૂર ખોલે તો, “હવે કામ બંધ કરવાનો વખત થયો છે” એવો અવાચ્ય અર્થ થાય. સાહસીના દીકરાને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે તો, “હવે સંધ્યા કરવાનો વખત થયો છે” એવો શૂદ્ધ અર્થ નીકળે. ભરવાડ ખોલે તો “માથેને ધર તરફ થયો” એવો અર્થ પ્રતીત થાય. વેપારી ખોલે તો, “હવે વેચવાની વસ્તુ સંકેલી થયો” એમ સાર રૂપે સમજાય. નવોઢા વિરહિણીને ઉદ્દેશીને સખી કહે તો, “હમણું તારો પતિ ઓફિસમાંથી આવશે” એવું જનન થાય.

ધ્વનિકાર કહે છે કે, “કાવ્યના આત્મારૂપ, સહૃદયથી માન્ય કરાયેલ, તે જ અર્થ છે; તેના વાચ્ય અને વ્યંગ્ય એવા બે ભેદ છે.” વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થથી બનેલ કાવ્ય-શરીરમાં સારભૂત આત્મા જેવો તે જ વ્યંગ્યવૈભવ છે. વાચ્ય, લક્ષ્ય અને વ્યંગ્ય એ ત્રણ અર્થનું ક્રમે કરીને અભિધા, લક્ષણા અને વ્યંજના વૃત્તિદ્વારા વાચક, લક્ષણિક અને વ્યંજક શબ્દથી પ્રતિપાદન કરાય છે તો પણ અહીંઆ વાચ્ય અને અવાચ્ય કે વ્યંગ્ય અર્થ એવો જ ભેદ હાલ તુરત રાખીશું. વાચ્ય અર્થદ્વારા જુદા જ અવાચ્ય અર્થની પ્રતીતિ થાય છે એ તો નિર્વિવાદ છે. પાશ્ચાત્ય વિવેચનમાં પણ આ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર થતો જાય છે. Mallanana Approach to poetry એ પુસ્તકમાંથી નીચેનું અવતરણ વાંચો :—

“Words have a defined and undefined significance. In scientific or philosophical treatises the defined significance alone is of importance; in literature the undefined significance—the associations connected with the words—is of equal importance. In poetry, where the appeal is

primarily to the emotions, the associations of the words are of even more importance than their exact meaning. It is hardly too much to say that nearly all poetry depends for its effect on the undefined significance of words. The associations of a word give it an atmosphere, without which it is a sharp outline with no background to give it a substance.....Poetry, though passing through common sense, rises above it and moves us more by the indefinite feeling it stirs than by the actual meaning it expresses. Good poetry rouses a thousand undefined and delicate associations in our minds which severally and collectively give us pleasure, not only in and for themselves, but also by throwing a glamour over the logical meaning of words."

આનંદવર્ધનના જેવી જ પરિભાષામાં આનંદવર્ધનના જ સિદ્ધાંતનું આ પાશ્ચાત્ય વિવેચક પ્રતિપાદન કરી રહ્યો હોય એમ નથી લાગતું ?

બ્યંગ્ય અર્થ જ કાવ્યનો આત્મા છે અને તેનું બ્યંગ્યના વૃત્તિથી પ્રતિપાદન કરવામાં કૌષ્ઠિક જ શબ્દ સમર્થ છે. શબ્દ માત્ર શબ્દ તરીકે કે વાચ્ય અર્થને માટે જ ઉપયોગી નથી પણ કાવ્યમાં રહેલ ભાવને જોડે દરજ્જે વ્યક્ત કરવાવાળા અર્થને વહન કરવામાં ઉપયોગી છે તેટલે જ દરજ્જે તેનો પ્રયોગ સાર્થક છે. ગમે તે શબ્દ ગમે ત્યાં વાપરી શકાય નહિ. કાવ્યના આત્માને—બ્યંગ્યને—વ્યક્ત કરે તે જ ખરે વપરાયેલ શબ્દ. દૃષ્ટાન્ત માટે 'કુમાર સંભવ' ના પાંચમા સર્ગનો ૭૧મો શ્લોક લઈએ. શંકરને પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કરવા માટે તપ કરતાં પાર્વતીજી પાસે મહાદેવ પરીક્ષા કરવા સહાયારીનું રૂપ ધારીને આવે છે અને શંકરને પતિ તરીકે ન લેવા માટે દલીલો કરતાં કહે છે કે:—

"કપાલીના સંગ તણા પ્રલોભથી, થયાં હવે છે અતિ-શોચનીય એ,

કલા કલાવાનની કાન્તિવાળી એ, અને તું આ લોકની નેત્રકૌમુદી."

આંહી કપાલી—રૂંદની માળાવાળા—શંકર સાથે તારો અને ચન્દ્રનો સંબંધ યોગ્ય નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. કપાલી એટલે જોપરીની માળા જેણે પહેરી છે એવાં શંકરનું અમંગલત્વ દર્શાવતું છે તે 'કપાલી' શબ્દથી જ વ્યક્ત થાય છે, નહિ કે 'પિનાકી' શબ્દથી. 'પિનાકી' એટલે પિનાક બાણવાળા, ગમે તેનું કઠિન કામ કરવામાં સમર્થ એવો અર્થ થાય; આથી તો શંકર સંગ કરવા યોગ્ય છે એવો આંહીના તાત્પર્યથી વિપરીત અર્થ પ્રતીત થાય. આમ 'પિનાકી' અને 'કપાલી' પર્યાય શબ્દ હોવા છતાં પણ 'કપાલી' શબ્દનો જ પ્રયોગ આ શ્લોકમાં ઉચિત છે.

'કુમારસંભવ' ના ચોથા સર્ગનો ૨૪મો શ્લોક લો:—

"તુજ ક્યાં મન માનિતો સખા ? મધુ, પુણે રચનાર થાપ ને ?

અતિ કોપ થકી પિનાકીએ દીધી તેને ય શું મિત્રની ગતિ ?"

(નાગરહાસ અ. ૫૬૫)

અહીં આ રસને શંકા થાય છે કે વસન્તને પણ કામદેવની સાથે-શંકરે બાળા દીધા નથી ને ? બાળા દેવાનું સામર્થ્ય પિનાક ધારણ કરનારમાં જ 'સંભવે;' તેથી આ શ્લોકમાં 'પિનાકી' શબ્દ જ ઉચિત છે, નહિ કે 'કપાલી' શબ્દ.

ધ્વનિકાર કહે છે કે આવા વ્યંગ્ય અર્થ અને વ્યંગક શબ્દ, ઉત્તમ કાવ્યમાં કવિની પ્રતિભાથી વપરાયેલ, પ્રયત્નપૂર્વક સમજવા બોધ્યો:

"Such words as these are the 'inevitable' or as Professor Saintsbury calls them the 'absolute' words; once used they are felt to be final, of the very nature of things; no other words will do. They are perhaps, more than any other, the marks of genius, for to explain their genesis baffles criticism. It is not a question of keen observation and a good vocabulary for the facts observed are obvious to all and the words are common to all; it is the instinctive selection of fundamental among all the facts observed and of the precise word out of the whole vocabulary."

(Greenins Lamborn.)

આ વ્યંગ્ય અર્થ અનેક પ્રકારનો છે: મુખ્યત્વે કરીને વસ્તુ-ધ્વનિ, અલંકાર-ધ્વનિ અને રસ-ધ્વનિ. દરેક પ્રકારમાં વ્યંગ્ય અર્થ વાચ્ય અર્થથી ભુલો જ છે. ત્રણ પ્રકારમાં રસધ્વનિ જ ઉત્કૃષ્ટ છે. આનન્દવર્ધન કહે છે કે મહાકવિનો મુખ્ય બાપાર એ જ કે રસાદિને કાવ્યના અંગી તરીકે રાખીને તેની અભિવ્યક્તિને અનુકૂળ શબ્દ, અર્થ વગેરેની રચના કરવી. ફરી કહે છે કે પરિપાકવાળા કવિને રસાદિ તાત્પર્ય રહિત વ્યાપાર જ શોભતો નથી. આ પ્રમાણે રસ મુરત્વાકર્ષણનું મધ્યબિન્દુ છે અને એની આસપાસ સધળું-રીતિ, શુશ્રૂ, દોષ, અલંકાર-વગેરે ચોળાયેલું છે. આમ કાવ્યમાં લાગણીના ઉદ્ભોધન ઉપર વધારે ભાર મૂકાવા લાગ્યો અને રસનિષ્પત્તિ જ કાવ્યના મધ્ય તરીકે સ્વીકારાઈ. વિશ્વાસાદિના વર્ણનદ્વારા સ્થાયી-ભાવ-વાસનારૂપે રહેલ-આસ્વાદ યોગ્ય દશામાં આવે છે તેને જ રસ કહેવામાં આવે છે. આ રસની પ્રતીતિ સહૃદયને, યોગીને ધ્વનિના સાક્ષાત્કાર જેટલી આનન્દદાયી છે. એ વખતે ખીજ કાઈ ચીજની પ્રતીતિ થતી નથી અને હૃદય લાગણીના ઉદ્ભોધનમાં એવું તો આનન્દમય થઈ જાય છે કે દુઃખનો અંશ રહેતો જ નથી. લાગણીમાં ડૂબેલો કવિ પોતાની લાગણીનું પ્રતિબિંબ સહૃદયમાં પાડે છે અને તેનો આસ્વાદ તે જ રસ. જુઓ:

"All poetry expresses some one's feelings, and attempts to awaken the corresponding emotions in the heart of another. It is not the thing but the saying that moves us, not the matter but the manner of its presentation. Art is the expression of the artist's mood, not the representation of objective fact." (The Rudiments of Criticism by Lamborn)

આ રસનિષ્પત્તિ જ કાવ્યનું ખ્યેષ છે. “ We love poetry for its emotional appeal, its recall of those sensations and feelings which alone have made life worth living. Not that they were all pleasurable at that time, but the remembrance strains them clear from everything violent, harsh and bitter and shows even pain and grief in a chastened form that we may dwell on them tenderly.” (Mallan)

ત્યારે આવી લાગણીઓ કેવી અને કેટલી છે ! કેવી રીતે આસ્વાદની દશામાં રચાવી ભાવ આવે છે ? શા માટે તે આનન્દપ્રદ જ બને છે ? રસ એ ધ્વનિ કેમ ? ધ્વનિ શબ્દનો પ્રયોગ શા માટે, વગેરે સવાલો હવે પછી તપાસીશું.

આદ્ય]

ધર્મમંગલ

હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

શસ્ત્રો સજી જયપરાજય ચક્રમાંથી
સંસ્કારના શિખરપે ગ્રીસ-રોમ પહોંચ્યાં.
સંસ્કારિતા મહીં ન માનવતા જરાયે
દાયેજને દિવસ સત્તર રોમ બાળે.
દે વાસુકિ વિષ મહીં અમી સ્હેજ હોશે
ઐશ્વર્યનું વિષ હલાહલથીય જૂંદું.

જે લોકશાસન મહીં ગ્રીસરોમને ના
લાધ્યું, અહીં ભરતવર્ષની પૂણ્ય ભોમે
સાચે અરોઠ નગતાપ નિવારવાને
ઐશ્વર્યનું મુલગ મંગલ વિશ્વ માંડે.

એ ધર્મમંગલ ધડી જગદાહ વામે,
જેવી વપા પ્રપાતે પૃથિવી ઉર તણી વહિભાળો શમે છે.

શ્રેષ્ઠભીક્ષા

‘હૃદયવર્ધન’

ઉગે છે ગગને ઉપા રજનિના અધારને ફેડવા,
છાટિ છે પૂરની અટાર ઉપરે સૌન્દર્યની લાલિમા.
થંડો વાયુ વહે, ટશેર કુટતી ઉત્સાહની, કોઠિલા
મીઠાં ગાયન ગાઇને ગજવતી કુલો ઘટા વાટિકા.

પ્રાતઃની પ્રતિભા જ્યારે સર્વાંગે પુનિતા બની,
નાખતો બુદ્ધનો શિષ્ય ટેલ આ નગરે ફરી.

“ નિદ્રા તણા સુલગ પાશ મહી પડેલાં,
ભગૃત થાવ નરનાર ! મદે ચડેલાં.
ને દેવ બુદ્ધ અરથે કંઈ દાન લાવી,
ઓ ! કૃત કૃત્ય બનજો મુજને સમર્પી.”

વર્ષાતણા વાદળ દેહ ગાળી,
સંસાર કાળે વરસાવે પાણી.
ધર્મો તણો સાર જ ત્યાગ બાણી,
ઝાળી ભરો આ નરનાર ! બાણી.”

ફરે ફરે પુનિત અનિલે ઘોષ આ કાંઈ જતાં
પોઢેલાં સ્ત્રી પુરુષ ઉઠિયાં, રાય બગ્યો પલંગે,
હુંદાયેલા કુસુમ સરખાં લોગના સાધનો ને,
મૃતિના અચળ પગલે ચાલવા ત્યાગી દેતાં.

રત્નોની ત્યાં થઇ ધારા વરસ્યા કંકણો બહુ,
‘બુદ્ધ બુદ્ધ’ રટે મોંએ બોલે ના અન્ય બિહુલ.
“ પ્રભુજી શી કરે ઇચ્છા ? શાની ભેટ ધરે તને ?
બોલ હે ! બુદ્ધના શિષ્ય ” પૂછે છે સહુ માનવી.

“ માગે નહીં મોક્ષિતક-માલિકા ને,
વાંચે અલંકાર નહીં કદાપિ
અર્પે પ્રભુને અતિ શ્રેષ્ઠસીક્ષા”
લિક્ષુક જોડ્યો કંઈ જોદ પામી.

વાણી અભૂત મુણતાં સહુ દિગ થાયે,
ચિંતા તણા ઉદધિમાં સહુ ડૂબી જાયે,
ઝાળી અનાવિલ ધરી પુરથી સિધાવે,
લિક્ષુક પંથ પકડે વનની ઘટાએ.

“ મને આપો લિક્ષા સકળ જંગના દેવ અરથે,
મહા લિક્ષુ કાચે પ્રભુપરમ એ જુદ અરથે.”
કહી આગે-આગે કદમ ભરતો, પાડી પડવો,
અરથે મધ્યાહ્ને સહુ દિશમહીં લિક્ષુ લિખતો.

“ હે શિષ્ય શાક્યવરના, પળ યોલ ભાઈ,
આ રાંકની-ગરીબની બ્રહ્મ-લેટ ભાઈ.”
દેહે વિટેલ ચિથરું અતિજલ્દી એક,
કંગાલ નાર વદતી મુણતાં અવાજ.

ભગી આશ-ઉપા ગર્ધ પથિકની રાત્રિ નિરાશા અહો !
લિક્ષુ વેણ મુણી ઉઝો વનમહીં આશા ઉરે જાંધતો,
ચાલી એ લલના તરુવર તણા ઓથે કશું કાઢવા,
ને દાદયું કપડું અહો ! તનતણું વસ્ત્રોહિની તે જાની.

કરી લાંગાં જાત્રે કરકમલ ને વસ્ત્ર પકડી,
તરે લિક્ષાપાત્રે તરુવર તણી ઓથ લઈને:
ખર્ચા પુષ્પો ત્યારે પુનિત અવધાશેથી સરદી,
અહા ! લિક્ષા શ્રેષ્ઠા અરપણ કરી દેવપગલે.

સુધારક ધર્મમાં સુધારા*

કાકા કાલેલકર

આપનું આમંત્રણ સ્વીકારી અહીં આવ્યો એમાં એક અહેસાસ એ હતો કે એ બહાને એકાદ દિવસ પરમાનંદભાગી જોડે રહેવાનો આનંદ મળશે. હમણાં હમણાં એમના અમદાવાદના માપણ સામે મારે તકરાર થઈ છે. મને રહી રહીને આશ્ચર્ય થાય છે કે પરમાનંદભાગી જેવા સૌમ્ય અને સમધારણ વ્યક્તિઓના માપણમાં લોકોને એવું તે શું ખડખડે દશે કે તેઓ એમને માર્ટિન લ્યુથર બનાવવા તૈયાર થઈ ગયા છે! આકરા વિચાર ધરાવનાર દરેક મિત્રને સામી બાજુ બતાવી એને સૌમ્ય અને જવાબદાર બનાવવો એ અત્યાર સુધીનો પરમાનંદભાગીનો પ્રિય વ્યવસાય. એમનું માપણ આખું વાંચ્યા વગર જ હું કહી શકું છું કે એમાં ભુત્પાત કરનારું કે ઘિનાશક એવું કશું તત્ત્વ નથી, પણ જમાનો પરમાનંદભાગી જેવી સૌમ્ય મૂર્તિ મારફતે પણ પોતાનો અવાજ પ્રગટાવી શકે છે.

સાંભળું છું કે અમુક સમાજે એમનો બહિષ્કાર કર્યો છે. એટલે આ બહિષ્કાર વિષે જ પ્રથમ બે શબ્દ કહું.

બહિષ્કાર એ દરેક સુસંસ્કૃત અને સંઘટિત સમાજનો સ્વાભાવિક હક છે. સુધરેલાં સમાજના હાથમાં એ એક અસરકારક અને સાત્ત્વિક શસ્ત્ર છે, પણ એ શસ્ત્ર બેધારી તલવાર છે: જેમની સામે એ વપરાય છે તેમને એ હણશે ત્યારે હણશે, પણ જે એ શસ્ત્રને વાપરે છે તે જો યોગ્ય પ્રસંગ, યોગ્ય પદ્ધતિ અને સ્વાભાવિક મર્યાદા ન જાણે તો એ શસ્ત્ર એને જ પ્રથમ હણે છે. અમારી ન્યાતમાં એક સમજુ વૃદ્ધ પુરુષે એક વખતે આ બહિષ્કારની મીમાંસા કરી હતી તે અત્યારે મારી માથામાં અહીં કહી દઉં. સત્યાગ્રહાશ્રમમાં જઈ મેં હરિજનના હાથની રસોણી ખાધી, એટલે અમારે ગામ જનાં મેં ન્યાતવાળાઓને કહ્યું કે હું આ રીતે વર્તું છું. ગુજરાતમાં છે એવું ન્યાતોનું નંધારણ અને જ્ઞાતિની પજવણી અમારે ત્યાં છે જ નહિ. છતાં ન્યાતવાળા ધારે તો બહિષ્કાર કરી શકે છે. મેં હરિજનો જોડે ખાધાનો એકરાર કર્યો એટલે કેટલાક માણસો બોલી ઊઠ્યા. “બેસો, બેસો; અમે પૂછ્યા આપીએ ત્યારે આવી વાતો અમને કહેજો.” એ જ વખતે પેલા વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું કે: “મારે પૈસાદાર માણસ હોય છે ત્યારે તો એનો બહિષ્કાર કરવાનું આપણે નામ નથી લેતા. દંભી માણસો પાખંડ વસાવે છે ત્યારે આપણે એમને સાણસામાં પકડી શકતા નથી. પછી એકાદ નિખાલસ અને સજ્જન માણસનો જ બહિષ્કાર કરવા નીકળીએ એ આપણને શામે? એથી સમાજનું શ્રેય પણ નથી. આના જેવા લોકો રૂઢાચારને તોડે છે, પણ અનાચાર કરતા નથી. એટલે ન્યાત સામે થાય તોયે એમની પ્રતિષ્ઠા તો કાયમ જ રહે છે. અને બહિષ્કાર કરનાર લોકો જ વગોવાય છે. જો નિર્ભય લોકોનો બહિષ્કાર કરી આપણે એમને ખોડી બેસીશું તો ન્યાતમાં રહેશે શું? એટલે સારો રસ્તો એ છે કે એમનું નામ જ ન દેવું. કલિયુગ છે એટલે જે થશે

* સં. ૧૯૬૨ના પચૂપચુ પર્વ અંગે, મુંબઈમાં આપેલું વ્યાખ્યાન.

તે આપણે જોવાનું રહ્યું.” એ વૃદ્ધ પુરુષની દૃષ્ટિ સાચી હતી. કલિયુગવાળી એમની દલીલમાં કશો માલ નથી એ તો સહેજે ધ્યાનમાં આવે એમ છે.

સમાજનો આચાર જમાને જમાને તપાસાય એ જરૂરનું છે. એમાં જરૂરી ફેરફાર થાય એ પણ આવશ્યક છે. જેમ શરીરમાં નવું પોપણ રોજ સુમેરતા જમીએ છીએ અને કયરો પણ શરીરમાંથી રોજ કાઢી નાખીએ છીએ અને તેથી જ શરીર નીરોગી રહી સેવા આપે છે, તે જ પ્રમાણે સમાજ-શરીરનું પણ છે. જેમ ખોરાકનું કાળે કરીને લોહી થાય છે અને નકામે ભાગ મેલના રૂપમાં નીકળી જાય છે, તેમ સારામાં સારી જૂની વ્યવસ્થા તે તે કાળને પોપણ આપી શેષમાં સડારૂપ રહી જાય છે. એને જો કાઢી ન નાખીએ તો સમાજશરીર ગંધાપ છે અને રોગી થાય છે. રાજનો વિકાસ અટકાવી દીધીએ ત્યારે કોઈ વખતે સન્નિપાતની મેડે એકાએક ક્રાન્તિ ફાટી નીકળે છે. વિકાસ અટકાવવો એ ક્રાન્તિને તોતરવા સમાન છે, પૂછો એ ક્રાન્તિ પરદેશી હુમલાના રૂપમાં થાઓ કે અંદરના બળવાના રૂપમાં થાઓ.

સામયિક સુધારા વિના ધાર્મિક જીવન ટકાવી જ ન શકાય, એટલા માટે જ સામાજિક સુધારાના—સામાજિક પ્રગતિના સાર્વભૌમ નિયમો જાણી સેવા જોડીએ. હજારો વર્ષોના અનુભવ અને સિતિહાસ જેમની પાસે છે તેઓ જો ધર્મવિકાસનું અને જીવનપરિવર્તનનું શાસ્ત્ર ન રચે તો તેઓ ઋષિમુનિઓની પરંપરાને લજવશે. આપણા સ્મૃતિકારો વખતોવખત ધર્મવ્યવસ્થામાં ફેરફારો કરતા જ આવ્યા છે. હવે આપણે આવા ફેરફારોનું આશું શાસ્ત્ર તૈયાર કરવું જોડીએ. તો જ આપણે આપણા સમાજનું જહાજ જીવનસાગરમાં સહીસલામત હંકારી શકીશું. આવી રીતે જીવનવ્યવસ્થા ફરીકરી તપાસીને જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન નવેસર ગોઠવનારાઓમાં ભગવાન મહાવીર એક અગ્રેસર હતા. એમનો જમાનો કેવો હતો એ તપાસીએ.

*

*

*

ભારતીય યુદ્ધની ઘટના આર્યોનાં જીવનમાં મારેમાં મારે ક્રાન્તિકારી નીવડી. અંગ્રેજ અને જર્મન વચ્ચેનો માર્ગદર્શનો વિશ્વવ્યાપી વિગ્રહ જેમ આજની દુનિયાને હજી નડે છે, તેમ જ કૌરવ પાંડવ વચ્ચેનું એ સર્વનાશી મહાયુદ્ધ ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિને જીવલેણ નીવડ્યું. ભારતીય યુદ્ધ પહેલાં, જેમાં રોજરાજ પંચોસપત્તીસ હજાર ગોવંશનું આલંબન થતું, એવા મહાયત્રો કરવામાં રન્તિદેવ જેવા સમ્રાટો શાર્યકતા માનતા. રાજાઓ, સમ્રાટો યવા માટે હુસાતુંસી ચલાવી એકબીજાનો નિપાત કરતા અને એક દિગ્વિજય કરવા માટે કરેલા રાજમંદારનું પાપ ધોઝી કાઢવા એટલો જ હિંસક બીજો યત્ન કરતા. એથી મોખ્ખાચાર્ય અને ધર્મરાજ જેવા પુણ્યપુરોહિતો શાન્તધર્મ પાપી છે એવો એકરાર કરી એનો ધિક્કાર કરવાનું મન થયું. સેવાથી પોતાના કુટુંબી બનેલાં અસંખ્ય જાનવરોનો—ગાય, બળદ અને ઘોડાઓનો—યત્ને નાગે મંદાર કરવા સૂચનનાર વેદોથી ત્રાસી જમી એક ઋષિ બળવાનું વચન બોલી ગયો: ‘યિન્ વેદાઃ’ વેદિક સંસ્કૃતિની જાહોજલાલીમાં આવું વચન કાઢવું એ તો વરૂનની લડાઈ લડતાં દિન્-ડેન્-બુર્ગ આગળ યુદ્ધનો નિગેધ કરવા જેવું દિમતમયું હતું. વેદિક ધર્મના અભિમાની આપણા પૂર્વજોએ આ વચન પણ નોંધી રાખ્યું છે. એ તેમની ઐતિહાસિક પ્રામાણિકતા જેમ સૂચવે છે, તેમ એ જમાનાની અકળા-યેલી ધર્મવૃદ્ધિનું પણ છોતક છે.

ભારતીય યુદ્ધ, યાદવોની કાઠિયાવાડી યાદવારથળી અને આરિતક ઋષિએ બંધ પાડેલું જનમેજયનું સર્પસત્ર એ બધા વાતાવરણનું જેમને સ્મરણ હતું એવા લોકોએ આખી જીવન-દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન કરવાનું નક્કી કર્યું.

એ વિચાર ધીમે ધીમે પાકતો ગયો; છસો વરસ સુધી પાક્યો અને એમાંથી આર્ય-પરંપરાના બે પંથો જામ્યા. આપણે એમને બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ તરીકે ઓળખીએ છીએ. નહિ વેરેળ વેરાળ સમ્મન્તોષ કુદાચન । અવેરેળ ચ સમ્મન્તિ એસ ધમ્મો સનંતનો ॥ એમ કહી બુદ્ધ મગવાને અવેરનો સંદેશો આપ્યો. દુઃખે સેતે પરાજિતો । એ અનુભવ હોવાથી પ્રજાએ એ સંદેશો સ્વીકૃત્યો. બુદ્ધ મગવાને માંસાહારનો મલે નિગેધ ન કર્યો હોય પણ એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે જ્યારે માણસજાત યજ્ઞને નામે પશુહત્યા કરતી ન હતી, ત્યારે માણસોમાં રોગો નહિ જેવા જ હતા. પશુહત્યાને પરિણામે જ ૭૨ રોગો માણસજાતને વળગ્યા છે.

અને સાતપુત્ર વર્ધમાન મહાવીરે તો અહિંસાને જ પરમધર્મ બતાવી મનુષ્યનીર્દનનો આખો પાયો ફેરવી નાખ્યો. અવેગ, અહિંસા અને ગૌરક્ષાની કલ્પના વૈદિક કાળમાં ન હતી એમ નહિ, ધર્મનો પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર પણ અનુભવે જ થાય છે. બુદ્ધ અને મહાવીરના વખતમાં જ ઋષિદૃષ્ટ અહિંસાનો ગ્રેગધર્મ લોકદૃષ્ટ થયો. એમના કાલ પછી ભારતમાં યજ્ઞો યથા જ નથી એમ ન કહેવાય, પણ રાષ્ટ્ર-ધર્મના હૃદયમાં એ અપ્રતિષ્ઠિત યજ્ઞો ચૂક્યા હતા. એ જૂની સંસ્કૃતિના મણુકારાની પેઠે સંમળાવા અને અનાદરના મૌનમાં વિલીન થયાં. જ્યાંત્યાં જનહૃદય પૂછવા લાગ્યું કે જ્ઞાડોનો સંહાર કરી, પશુઓની કતલ કરી, લોહીમાંસનો કાદવ ફેલાવાથી જો સ્વર્ગે જવાતું હશે તો નરકે જવાનો રસ્તો કયો વારુ ?

અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ વસતા ખેડૂત વીરો વચ્ચે વવલી નદીના પાણી માટે જ્યારે યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે બુદ્ધ મગવાને બનેલા આગેવાનોને મેગા કરી પૂછ્યું કે પાણી કિંમતી છે કે મામીનું લોહી કિંમતી છે ? પાણી માટે લોહી રેડ્યું એ ડહાપણ ક્યાનું ?

યથાતિ રાજાએ પોતાનું અને પોતાના દોકરાનું યૌવન અનુમતી સમ્રાટ-સુલભ બધા મોગો મોગગ્યા પછી અનુભવવાણી ઉપ્ચારી કે દુનિયામાં જેટલા ચોખા અને તણ છે, જેટલાં અંશઆરામનાં સાધનો છે તે બધાં એક માણસ પોતાનાં કરે તોયે એનાં મુખોપમોગને માટે તે પૂરતાં નથી, એને તમિ નેન અપજાવી શકે. માટે વાસનાનો જ ત્યાગ કરી સંતોષ કેળવવો એમાં જીવનની સરળતાત્રી કૂંચી છે. મગવાન મહાવીરે પણ લોકોને એ જ કહ્યું. હિંસાહારા બીજાને દત્તાવવા કરતાં તપહારા પોતાની વાસનાઓ દત્તાવવી એ જ વિશ્વજિત યજ્ઞ છે, એમાં જ જીવનસાફલ્ય છે. માણસનું જીવન એની આરાપાસનાને શાપ અને ત્રાસરૂપ થવાને વદલે આશીર્વાદરૂપ થાય એમાં જ ધર્મ રહેલો છે. તપના મૂળમાં આ જ વસ્તુ છે. તપ વિના જીવન નિષ્પાપ થાય નહિ.

જેમ યજ્ઞનો અસલી મગ્ય જીવન-સિદ્ધાંત તે વખતના લોકોએ પશુહત્યા કરીને વગાડ્યો, તેમ ત્યાર પછીના લોકોએ તપનું સર્વમંગલત્વ વીસરી જમી એને અર્થવગરનું દેહદંડન કરી મૂક્યું. આપણા દેશમાં મહાનમાં મહાન ધર્મસિદ્ધાન્તોને અર્થ વગરની યાંત્રિક ક્રિયાનું રૂપ આપવામાં લોકોએ બુદ્ધિદ્રોહ અને સમાજદ્રોહ ઓછો નથી કર્યો.

આહારશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, યજ્ઞે મનુષ્યોપયોગી શાસ્ત્રોનો જેમણે સુત્રમ અને અઘાવધિ (up-to-date)

અભ્યાસ કર્યો છે તેવા સમાજહિતૈષી લોકોએ ધર્મશાસ્ત્રનો ફરીફરી વિચાર કરવો જોઈએ, અને પોતાના જમાનાના સ્વકીયોને દોરવવાનું કામ કરવું જોઈએ.

એવી સનાતન આવશ્યકતા ન હોત તો મગવાનું બુદ્ધ અને મહાવીર જેવાને પુરુષાર્થપૂર્વક પ્રજાને સનાતન ધર્મની નવેસર દીક્ષા આપવાનું આવશ્યક ન જણાત. ધર્મ ગમે તેટલો અગ્નિવળ હોય, માનવી બુદ્ધિની કે અબુદ્ધિની ખડતાને કારણે એના ઉપર રાખ વાજવાની જ. એ રાખ ખંખેરીને જૂનાં ધર્મતત્ત્વોનો અંસ્કાર કરીને ધર્મને નવેસર પાલના આપવાનું કામ યુગે યુગે યતું આવ્યું છે. માટે જ ધર્મ ટક્યો છે. ધર્મના ગ્રંથો, ધર્મનાં મંદિરો, ધર્મના સાધુઓ અને મુનિઓ અને ધર્મના અભિમાનથી અહિંસા, સત્ય અને ક્ષાન્તિ બધું મૂલી જમી ધર્મનો જ દ્રોહ કરનાર આચાર્યો, ધર્મનું રક્ષણ નથી કરી શકવાના. ક્ષાન્તિ, તિતિક્ષા અને સુદારતા જેમનામાં છે, સામા પક્ષની દલીલમાં રહેલો સત્યાંશ અને શુભ હેતુ સમજવા અને સ્વીકારવા જેટલો સ્વાદ્વાદ જેમને ગળે ચૂતર્યો છે એવા ધર્મપરાયણ લોકો જ ધર્મના રક્ષક હોય છે. અગ્નિ ધર્મમાં જન્મ પામવાથી માણસ અગ્નિ થતો નથી, પણ અગ્નિ જીવનથી જ તે અગ્નિ થાય છે એમ બુદ્ધ અને મહાવીર અનેક વાર કહી ગયા છે.

ધર્મ એટલે જ જીવનસુધારો. પ્રાકૃત પ્રજાનું જીવન આહાર નિદ્રાદિ હાજતો, રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓ અને દંભ મત્સરાદિ વિકૃતિઓ પ્રમાણે જ વહે છે. એમાં સુધારો કરી જીવન સંસ્કૃત બનાવવું એ જ ધર્મનું પ્રધાન કામ છે. જેમ જીવન પર કાટ પડે છે તેમ ધર્મવચનો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર પણ કાટ પડે છે. એ કાટ ખંખેરવાનું કામ ધર્મ પોતે જ ન કરે તો કોણ કરે? સામાજિક સુધારો કરવા માટે જ ધર્મનું પ્રયોજન છે. બુદ્ધ અને મહાવીર પછી સમાજ-સુધારકોની આવશ્યકતા રહી નથી એમ કોંઝી કહેવા જાય તો બુદ્ધ અને મહાવીરની પણ કશી ખર નહોતી એમ જ શિદ્ધ થવા નેસે. દરેક ધર્મસંસ્થાપક વિષે આ જ ન્યાયે જાણવું. પછી ગ્રંથવચનો મહે ગમે તે કહે. 'એવો એકે દેશ નથી અને એકે જમાનો નથી કે જેને સમાજસુધારો કરવા ધર્મસંસ્થાપકો ન મળ્યા હોય.' તેથી સમાજસુધારાના સિદ્ધિતિ આપણને ધર્મ પાસેથી મળી શકે એમ છે, અને એનો સુપ્રયોગ પ્રગતિ સાધવા માટે, ધર્મસંસ્થા સુધારવા માટે જ સૌથી પ્રથમ આપણે કરવો જોઈએ.

પ્રગતિ એટલે શું? એ સવાલ હંમેશાં ઊઠે-છે. જ્યાં જીવનના આદર્શો વારંવાર બદલાય છે ત્યાં પ્રગતિની દિશા નક્કી કરવી સહેલી નથી. તે વખતના લોકોને તાત્કાલિક જે શિષ્ટ લાગે તે તરફ જવા માટે જોઈતા ફેરફાર કરવા એનું નામ પ્રગતિ, એમ સામાન્યપણે કહી શકાય. લોકોને રુચે એ દિશામાં જ લોકો જવાના. એક વખતે સંગીત અને નૃત્યને આપણા લોકોએ વખોડી કાઢ્યું. એને સામાજિક સગરૂપ સમજી ગયા જમાનાના અમુક લોકોએ એમની સામે હુંબેશ ચલાવી. આજે એ જ સંગીત અને નૃત્ય આપણી સંસ્કૃતિની પ્લાસિયત તરીકે આપણે કેળવીએ છીએ અને દુનિયાને સ્વીકારવા નોતરીએ છીએ. રમતો પાછળ વખત બગાડવા માટે આપણે આપણા છોકરાઓને સજા કરતા હતા. આજે રમતોમાં જે વિદ્યાર્થી માગ ન લે તેને વડીએ છીએ. આપણા પોપાકનું પણ એમ જ છે. માંઝમદિરાના સેવનમાં જ પ્રગતિ રહેલી છે એમ માનનારોય એક જમાનો આપણે ત્યાં ચલી ગયો. આદર્શો દિવસની પેઠે ને છોડા વચ્ચે જોડા ખાય છે. છત્રાં પ્રગતિ એવી કાંઝીકી રચાથી વસ્તુ છે. અને નવા જમાનાને શિષ્ટ જણાય એવાં કેટલાંક તત્ત્વો પણ કેળવવા એવાં છે જ. એનો વિચાર

આગળ જતાં કરીશું. સામાન્યપણે એમ જોવાયું છે કે સમાજને સ્થૈર્ય અને પ્રગતિ બન્ને તરફ સાચવવાં પડે છે. જો સ્થિરતા ન હોય તો સામાજિક સદ્ગુણોની મૂડી બંધાય જ નહિ, ચારિત્ર્ય ફેળવાય નહિ અને માણસને સામાજિક જીવનનો વિશ્વાસ પણ ન બેસે. બૂઝદું જો આપણે અપરિવર્તનવાદી બન્યા તો જીવન કટાક્ષી જશે, કોઢવાક્ષી જશે, અને તમામ જીવનરસો સુકાઈ જશે. સ્થૈર્ય અને પ્રગતિ આ જોડિયાં તરફો શ્રમ અને વિરામની પેઠે કોક કોક વાર એક પછી એક આવે છે. એ પણ પ્રગતિનો મોટો સિદ્ધાંત છે. એ બંનેની અપરિહાર્યતા ધ્યાનમાં લેવીને જ સામાજિક જીવનના નિયમો ઘડી કાઢવા જોઈએ. ધર્મશાસ્ત્રોએ સામાજિક નિયમો વખતોવખત ઘડ્યા છે. નિયમો બીજાંરે આપ્યા છે અથવા સામાન્ય બુદ્ધિથી પર એવા બૌદ્ધિક દૃષ્ટિવાળા લોકો જ આપી શકે છે, એવી માન્યતા આપણા સમાજની કરી રાખવામાં આવી છે. પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં તો બધા જ ફેરફારો કરે છે પણ માન્યતામાં બધા અપરના વિચારને જ અંતેજન આપે છે કે ધર્મે આપેલી સમાજવ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાનો સમાજને હક જ નથી. પ્રત્યક્ષ અનુભવ, એ અનુભવ અપરથી થતો વિચાર, સમાજની લાગણીઓ અને સમાજમાં વિકસતી સનાતન શ્રદ્ધા એના પર જ સમાજવ્યવસ્થા આધાર રાખે છે. આમાંની શ્રદ્ધા એ તે તે સમાજનું મૂળ ધન છે. એ ધનનું જતન કરવું એ સામાજિક શક્તિનો મૂળ મંત્ર છે. ક્ષણે ક્ષણે ફેરબદલ કર્યા કરીશું તો સમાજ રેતીના ઢગના જેવો થશે. એમાં ધૃતિ (કોહીલન) આવશે જ નહિ, અને જો ફેરફારો ન જ કરવાનું નક્કી કરીશું તો મડદાની પેઠે સમાજ સડવા માંડશે.

સમાજમાં આવશ્યક ફેરફારો કર્યા છતાં ફેરફારો કર્યા નથી એમ માનવામનાવવામાં દરેક સમાજે શ્રેય જોયું છે. ન્યાયાધીશો દરેક વિવાદનો સુકાદો આપતાં કાયદામાં ફેરફાર કરે જ છે, પણ નથી કર્યા એમ બતાવવાનો એમનો પ્રયત્ન હોય છે, અને legal fiction કહેવાય છે. સમાજવ્યવસ્થા ધર્મશાસ્ત્રના હાથમાં સોંપ્યા પછી ત્યાં પણ ફેરફારો નથી કર્યા એમ બતાવવું પડે છે એટલા માટે માખ્યકારો માખ્યો રચે છે અને એક જ શાસ્ત્ર માન્ય હોવા છતાં જુદાજુદા માખ્યકારના અર્થ પ્રમાણે લોકોના વાડા બંધાય છે. શાસ્ત્રવચનનું પ્રામાણ્ય સાચવી લોકો પોતાને માન્ય એવા માખ્યકારના વચનને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. ભૈત્યાર સુધીનો બધા દેશોનો ઇતિહાસ જોતાં પ્રગતિનો આ પણ એક સાર્વભૌમ નિયમ કહી શકાય.

સામાજિક પ્રગતિનો બીજો એક મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત વધે જોવાયો છે. એક જમાનો ધર્મવ્યવસ્થાના બાહ્ય આકાર સાચી એ આકારમાં મરડાવવાના મસાલામાં ફેરફાર કરે છે. પણના માંસનો યત્ન કરવાને બદલે ભાસનો—(અડનો) પણ બનાવીને એને વધેરે છે અને માને છે કે માંસ યત્ન સચવાયો છે. આમ એંદરનો મસાલો પૂરેપૂરો બદલાયા પછી નવા લોકો દલીલ કરે છે કે મસાલો એ મુખ્ય વસ્તુ છે, આકાર એ ગૌણ વસ્તુ છે, માટે એંદરની વસ્તુ સાચવીને એને ગમે તે આકાર આપીએ એમાં ધર્મદ્રોહ થતો નથી, તરવ સચવાય એ જ મહત્ત્વનું છે. આમ આકાર બદલાયા પછી નવા આકારને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે અને ફરી એમાં નવો મસાલો સ્વીકારવાની તૈયારી થતી જાય છે. જૂનું એક વચન છે: *ચલચલેન પાદેન તિષ્ઠચલેન વશિતઃ*. એક પગ ઊપાડીને આગળ મૂકવા માટે બીજો પગ અડગ સ્થિર રાખવો પડે છે. ઊપાડેલો પગ આગળ સ્થિર થયા પછી પાછળના અડગ પગનો ડગવાનો વારો આવે છે. આમ જ સામાજિક પ્રગતિ થતી આવી છે. આ સિદ્ધાંત એમણે જાણ્યો તેમની સમાજસેવા કરવાની શક્તિ ધણી વધે છે.

આજનો જમાનો ચર્ચાનો છે. જે વસ્તુ વિષે મનમાં પરમ આદર હોય એની ચર્ચા કરાય નહિ એવો જૂનો નિયમ હતો. માતા, પિતા કેં ગુરૂની આજ્ઞાનો વિચાર કરાય જ નહિ, આજ્ઞા ગુહ્યાં છાવિચારણીયા ॥ મુરબ્બીઓના વર્તનના કાજી આપણે ન ચઢીએ, તેઓ જે કરે છે તે ભૂતમ જ છે; યુદ્ધાસ્તે ન વિચારણીયચરિતા: । એ વૃત્તિ પણ ખૂબ કેળવાયી હતી. આજે જેની ચર્ચા જ ન ચઢી શકે એટલી પવિત્ર વસ્તુ એકે રહી નથી, બંધા જ બધી જ વસ્તુઓ ચર્ચે એમાં અમુક કેળવણી છે અને અનધિકારચેષ્ટા પણ છે. આ વાટે સમાજની આગેવાની હુદ્ર લાગણીઓ ભુસ્કેરનાર બેજવાનદાર લોકોના હાથમાં સહેજે જાય છે, પણ આ દોષ ટાળવા માટે જો નિયમ કયો હોય કે ‘અધિકારી પ્રરૂપો જ’ ચર્ચા કરવાને લાયક ગણાય’ તો એના પણ જુદા ગુણદોષો છે જ. તેમ કરતાં એક રીતે સમાજહિતનો વિચાર પીઠપણે યાય છે, પ્રજાનો બુદ્ધિભેદ યતો નથી, સ્થિરતા સચવાય છે, અને સમાજ જવરદસ્ત સામર્થ્ય કેળવી શકે છે, પણ આવી સ્થિતિમાં ઘણી વાર લોકકેળવણી અટકે છે અને આગેવાનોની ન્યાત બંધાય છે. સમાજની કાર્યશક્તિ વધ્યા છતાં સૂક્ષ્મશક્તિ કટાચી જાય છે અને આગેવાન કોમનો નૈતિક અધ:પાત યતાં આખો સમાજ માંગી પડે છે.

*

*

*

ધર્મસુધારા કરનાર લોકો પરમ ધાર્મિક અને ત્રિકાલસ હોવા જોઈએ. ધર્મના વિધિ-વિધાનમાં અને બાહ્ય રિવાજોમાં જે કાન્તિ કરી શકે તેની પાસે ધર્મનો આત્મા અખૂટ હોવો જોઈએ. એમણે ધર્મતત્ત્વનું રહસ્ય પોતાનું કરેલું હોવું જોઈએ. આવા લોકો દરેક જમાનામાં અને દરેક દેશમાં કે સમાજમાં પેદા થાય જ છે એમ ધર્મગ્રંથમાં લખ્યું છે અને મિતિહાસમાં દેખાઈ આવ્યું છે.

ત્રિકાલસનો અર્થ આપણે વરાવર સમસયો જોઈએ. લાખો વર્ષ પૂર્વે અને લાખો વરસ પછી કંઠી કંઠી ઘટનાઓ બની છે અથવા બનવાની છે, દરેક વ્યક્તિ શું કરી ચૂકી છે અને શું કરવાની છે એ વધુ વિગતવાર જે જાણે તે ત્રિકાલસ એવી માન્યતા સમાજમાં ફેલાયી છે. પોતાને બીશ્વર તરફથી સંદેશો મળે છે એવો એમનો દાવો તે મહંમદ પેગંબરે કરે છે કે બીજી ક્ષણે શું થવાનું છે એ ખુદાએ ન તો પોતાનાં નબીઓને કહી શખ્યું છે, ન ફેરસતાઓને. મરિયમ વિષેનું જ્ઞાન ખુદાએ પોતાની પાસે જ રાખ્યું છે. એટલે કે સર્વોચ્ચ માણસને પણ મરિયમની વિગતોનું જ્ઞાન મળે એમ નથી. ત્યારે ત્રિકાલસનો અર્થ શો?

દીર્ઘકાલના મિતિહાસના અધ્યયનથી જે માણસ ભૂતકાલનું સ્વરૂપ વરાવર જાણે છે અને લોકસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અને વહોળું નિરીક્ષણ કરવાથી વર્તમાનકાલની વસ્તુસ્થિતિ સાથે પૂરેપૂરો પરિચય ધરાવે છે તેને, એણે શાસ્ત્રીય વૃત્તિ કેળવી હોય તો, સમાજશાસ્ત્ર રચતાં આવડે છે અને એ શાસ્ત્રને જોરે મરિયમનો પ્રવાહ—વિચારપ્રવાહ તેમજ ઘટનાપ્રવાહ—કંઠી દિશામાં વહેશે એ સહેજે જાણી શકે છે; પછી આવા શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિમાળાને આપણે ત્રિકાલસ કહીએ છીએ. દરેક દેશના અને જમાનાના સર્વોચ્ચ આગેવાનો આવી રીતે ઓછાવધતા પ્રમાણમાં ત્રિકાલસ હોય જ છે. અને જે આ અર્થમાં ત્રિકાલસ છે તે જ સમાજનું વહાણ હંકારી શક્યા છે.

આવા માણસમાં એક વિશેષ શક્તિની આવશ્યકતા હોય છે, અને તે છે મરિયમના આદર્શની જાંખી. જેમ જહાજનો ટીક્ર પોતા પાસેના નકશા પ્રમાણે જહાજ ચલાવે છે, જેમ મકાનો બાંધનારા પોતાના નકશા પ્રમાણે બધું ચણતર કરે છે, જેમ કોઝી મહાકાવ્યના લેખક ધારેલા સુદેશ પ્રમાણે કાવ્યનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ સમાજનો ધુરીય, સમાજનો

સંઘવી પોતાના મનમાં જે આદર્શ બંધાયો હોય તે તરફ નિઃશંકપણે સમાજને દોરે છે. એની આગળ એના આદર્શનું ચિત્ર જેટલે દરજ્જે રચ્ય અને જીવતું હશે તેટલે દરજ્જે એ વિશ્વાસપૂર્વક સમાજને રસ્તો બતાવશે. બુદ્ધ અને મહાવીર આવા સમાજસુધારકો હતા, તેથી જ પોતાની પાછળ આવી સમર્થ સંસ્કૃતિ તેઓ મૂકતા ગયા.

પણ પાછળના લોકો ધર્મરહસ્ય મૂલી જમી કેવળ રૂઢિને અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહે છે. અહિંસાધર્મને સર્વત્ર વિજય થયેલો જોવા બિચ્છનાર જૈનોમાં જ્યારે સામસામે મારામારી થાય છે અને તે પણ ધર્મના નામે સારે ધર્મ લગવાય છે. શમદમનો ભુપદેશ કરનારા આચાર્યો જ્યારે રોએ મરાય છે અને કોઝીનો સત્યાનાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે ત્યારે જે ધર્મને નામે તેમને પ્રતિજ્ઞા મળી છે તે ધર્મ વિમાસ્રણમાં પડે છે કે હવે હું ક્યાં જાઉં ? જેમનો આધાર મુખ્ય ગણ્યો તેઓ મારા રક્ષક હોવાનો દાવો તો કરે છે, પણ એમના જીવનથી જ મને ગૂંચળાવી મારે છે ! મધ્યપ્રાંતમાં નાગપુર પાસે રામટેક કરોને એક રથાન છે. ત્યાંનું એક જૈન મંદિર જોવા ગયેલો, એને બારણે વંદક, તલવાર આદિ શસ્ત્રો રાખ્યાં હતાં અને સિપાહીઓ મંદિરનું રક્ષણ કરતા હતા ! મંદિરમાં સંધરેલી ધનદોલતનું રક્ષણ આમ જરૂર થતું હશે પણ અહિંસાધર્મનું તો ત્યાં અર્પડ ખૂન જ પાલ્યું હતું.

ધનદોલતના દગડા અને અહિંસાનો મેળ થાય નહિ. યુરપમાં અહિંસાવાદી વેવેકર લોકોને અને હિંદુસ્તાનમાં અહિંસાવાદી જૈન લોકોને ઠીકઠીક માલદાર રિયલિટમાં જોડી મનમાં શંકા જાય છે કે સા.લોકોને અહિંસાધર્મ બરાબર સમજાતો હશે ? ગરીબોનો વૃત્તિષ્ઠેદ કર્યા વગર કોઝી ધનવાન થઈ શકે જ નહિ. અને વૃત્તિષ્ઠેદમાં શિરષ્ઠેદ કરનાં ઓછો હિંસા છે જ નહિ. જો ધર્માચાર્યો ધર્મનો વિજય જોવા માગતા હોય તો એમણે સમાજની અન્યાયમૂલક વ્યવસ્થા બદલાવવી જ જોઈએ, અને દરેકને એની મહેનતનું ફળ પૂરેપૂરું મળી શકે એવી રિયલિટ લાવવા પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ.

આહારશાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ નિયમો જૂના વખતમાં ધરાયા એ સાંતું જ થયું, પણ આજે એ નિયમો બદલાવવા જ જોઈએ. નતું આહારશાસ્ત્ર સપાટામેર વધે છે. એનો લાભ ધર્મની દૃષ્ટિએ લડી પોતાના સમાજને નવો રસ્તો દેખાડવો જોઈએ. હુમળી, બટાકા, દીંગણાં કે ટમાટા ન ખાવામાં ધર્મ સમજનાર લોકો જીવડ સુકાળોને તૈયાર કરેલો રેશમનો માંડે ધરમાં તેમ જ અપાસરાઓમાં કેમ વાપરતા હશે એ મારો સમજમાં નથી આવતું. પણ આ તો પ્રમાણમાં ગૌણ વસ્તુ થઈ. સ્ત્રીનો પ્રત્યે, દરિજનો પ્રત્યે, ગરીબો પ્રત્યે, ખેડૂન અને મજદૂરો પ્રત્યે જે જીવનવ્યાપી અન્યાય ચાલી રહ્યો છે તેને અટકાવવા ધર્મવોરોએ કેડ કરાવી જોઈએ.

જૈન એટલે વીરઃ એણે તો હમેશાં લડવાની તૈયારી રાખવી જ જોઈએ. એનું શસ્ત્ર અહિંસા છે પણ તેટલા માટે ઓછા વોરત્વથી એનું પાલવાનું નથી. જે ધર્મ એક મહાન સુધારક રચાયો તેના અનુયાયીઓ પોતે જ સુધારાની સામે થાય એ એક આશ્ચર્યની ઘટના છે. બુદ્ધ અને મહાવીરે જાતિમેદનો વિરોધ કર્યો, અરજમતા અવગણી, અને છતાં એમના અનુયાયીઓ જાતિના અભિમાનથી મરાયા છે અને અસ્પૃશ્યતા ટકાવવામાં ધર્મ સમજે છે !

આવી રિયલિટ જોડીને જ એક જાણે અજ્ઞાતીને કહ્યું છેઃ સંતો ધર્મ પસાવે છે, અને આચાર્યો એ ધર્મનું ખૂન કરી પાછા એની મગીની પૂજા કરે છે. આમ થતું જ જોઈએ એમ દૃઢ માનતો નથી, એટલે જ આશા રાખું છું કે ધર્માચાર્યો પોતાની પ્રતિજ્ઞાને નહિ પણ ધર્મને જીવંતો રાખવા પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેશે.

સાંજે

[મંદાકાન્તા]

પ્રજ્ઞરામ ન. રાવળ

સંધ્યા ટાણે શ્રમે વિસરવા કે'ક આરામ લેવા,
સંધ્યા કેરું નિતનિત નવું સૌમ્ય સૌન્દર્ય જોવા,
સ્નેહી પાસે મૃદુલ ઉરના ભાવ વિશ્રાન્ત કે'વા,
બતાતાં વૃન્દો કંઈકે કરવા મન્દિરે કાલિકાના.

આ વાટે મેં પણ સુહૃદયની સાથ સાંજે વિતાવી,
સાથે સંધ્યા, શશિ ઉદય, તારામઢી રાત ન્હાળી,
ખાલી કીધા અહિં જ ઉરના ચૂક, મોંઘા ખાતના,
જે પાસેનાં કદિય નવ કંચાં હતાં વારિ ખેલાં.

આજે રસ્તે ઉડતી હંતી આનન્દની છોળ છોળો,
મૂંઝા મૂંઝા સ્વજન વિષુ તે મારંગે કાપવાનો,
ખડાનાઓથી કુદરત તણા રેકી જે રાખતો, તે
આવ્યો તેવો ઘરભણી મને તુર્ત પાછો ધકેલે.

—રે! તહોયે આ અધિક તુજની' યાદને આપનારા
રસ્તે મીઠા-કટુ, પદ વળે સાંજના રોજ મારા.

રાજકીય નોંધો

‘નિરીક્ષક’

હિંદ અને સામ્રાજ્યવાદી વિચાર

એક જર્મન અધ્યાપક શરૂ થયા બાદ છેક-મ્યુનિચની સંધિ થયા સુધી યુરોપમાં વિચરનાં વાંદળ ઝંઝૂરી રહ્યાં હતાં. હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં બ્રિટિશ વડાપ્રધાને કરેલી છેલ્લી કેટલીક જાહેરાતોમાં જો તથ્ય હોય તો એમ લાગે છે કે જો એકાદો વેરિયાને દિટલરની માગણી કબજાવાની ફરજ ન પાડવામાં આવી હોત તો યુરોપિયન વિગ્રહ ઢરવાની દિટલરે સંપૂર્ણ યોજના અને તૈયારી કરી રાખી હતી. અને માત્ર છેક છેલ્લી ધડીએ બ્રિટિશ વડાપ્રધાને મળવાનું નક્કી કરવાને કારણે તે પોતાની સુસાક્ષતને પરિણામે દિટલરની માગણી કબજા રાખવાને લીધે જ વિગ્રહ શરૂ થતો રહી ગયો હતો. વિગ્રહ શરૂ થાય એટલે વરેલેમેડે બ્રિટનને પણ અનિવાર્યપણે એમાં સંડોવાયું પડે એમાં કોઈને શંકા નહોતી. બ્રિટન વિગ્રહમાં જોડાય એટલે સૈન્ય-બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિંદ જેવા બંદોબાસ દેશોને પોતાને પક્ષે બ્રિટનનું યુદ્ધમાં સંડોવે. કારણ કે હિંદની પરદેશનીતિનું સંચાલન વ્હાર્ફટ હોમ પ્રેરિત ઇન્ડિયા ઓફિસ મારફતે થાય છે. હિંદી પ્રજામતની સંમતિ કે વિરોધની વ્હાર્ફટ હોમના અગ્રણીઓને બહુ પરવા નહોતી. આમ છતાં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના વક્તાઓ અને પં. જવાહરલાલજીની વિગ્રહવિરોધી જાહેરાતોની બ્રિટિશ રાજપુરુષોના મન ઉપર જાડી અસર પડ્યા વિના રહી નથી. બ્રિટિશ સત્તાધીશો એ સારી પેઢે સમજે છે કે હિંદ ગમે તેટલું આજે પરાધીન હોયો છતાં હિંદી પ્રજાને ધણો મોટો લાભ પરાણે બ્રિટિશ ધૂસરીમાં ફસાઈ પડ્યા જેવી લાગણી અનુભવે છે. હિંદી જનતાની બ્રિટનવિરોધી લાગણી રાષ્ટ્રીય મહાસભા ઉપર અને લગભગ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યા કરતી હોવાથી, એક-જર્મન ક્રોડકરી વખતે બ્રિટિશ સત્તાધારીઓ હિંદી પ્રજામતની-બ્રિટનવિરોધી ભાવનાની અગતીનું ગાંધીજી શરૂ કર્યા હતા. એમને એટલી ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે હિંદના જાતીયવાદો ને જાતીયવાદો, નવાઓ ને રાજામહારાજાઓ ગમે એટલી વફાદારીની જાહેરાતો કરીને સામ્રાજ્યવાદીઓને પોતાના તરફથી રીઝવવાના પ્રયત્નો કરવા છતાં લગભગ ક્રોડકરીમાં તો મહાસભાસંચાલિત હિંદી પ્રજાનો વિરોધ એ જ અસરકારક લાભ લખવાનો છે. વર્તમાન યુગની ખૂનખાર લડાઈઓમાં કોઈ પણ સામાન્ય અક્ષત રહી શકે એમ નથી. અને જે સામ્રાજ્યની પ્રજામાં સામ્રાજ્યવિરોધી બેઝન્ટિન સળગતી હોય એ સામાન્ય તો લડાઈના પહેલા અંચકાને ભાર પણ ઝીંકી શકે એમ નથી. હિંદને લાગેવળે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની આજે આ સ્થિતિ છે. દિટલર સાથે સમાધાની કરવા જનાર અને ગમે તે બોગે નાતરી સરકારની માગણી કબજીને, આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા, નીતિ અને સામુદાયિક સલામતીની ભાવનાને ટોકરે મારી મ્યુનિચના કરાર કરનાર બ્રિટિશ વડાપ્રધાન એ સારી પેઢે સમજતા હતા કે એક વધારે વિગ્રહ, અને સામ્રાજ્યનું એક અગત્યનું અંગ હિંદ, પોતાને મળતી વહેતી તક છૂટું પડીને સ્વતંત્ર થઈ જવાનું. દિટલરે પણ એમના-

લેઈનતા મનમાં આ જ વસ્તુ હથોડા મારીને ઠસાવી હશે કે વિગ્રહ વહોરીને હિંદ જેવા મહત્વના ભાગો ગુમાવવા કરતાં પોતાની માગણી સંતોષવામાં બ્રિટનને થયું બોણું ગુમાવવું પડશે! સ્વસ્વાર્થપદુ ચેમ્બરલેઈનને પરિસ્થિતિ સમજતાં વાર લાગે એમ નહોતું.

મહાસભાની નીતિની સ્પષ્ટતા

છેલ્લાં બે વરસથી વારંવાર મહાસભા તરફથી સામ્રાજ્યવાદી વિગ્રહમાં હિંદનું વલણ કયા પ્રકારનું હશે એની ચોખ્ખા શબ્દોમાં વારંવાર જાહેરાત કરવામાં આવી છે. આમ છતાં કેટલીક વાર બ્રિટિશ સત્તા એ જાતની આશા વ્યક્ત કરતી જણાય છે કે આગામી વિગ્રહ લોકસત્તા અને સરમુખત્યારીસત્તા વચ્ચેનો હોવાથી લોકશાસનવાદી મહાસભા, લોકસત્તાનો ખચાવ કરનાર બ્રિટનને પક્ષે જ લડશે. પરંતુ ઘણી વાર પં. જવાહરલાલજીએ બ્રિટિશસત્તાને સાફ સાફ જણાવી દીધું છે કે બ્રિટન સાચું લોકશાસનવાદી તંત્ર જ નથી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની હિંદી નીતિરીતિ ફાસિઝમથી માત્ર નામે જ જુદી પડે છે, અને ફાસિઝમ અને સામ્રાજ્યવાદ વચ્ચે અંતઃસ્થ એકતા છે. માટે બ્રિટનને પક્ષે ફાસિઝમ અને સામ્રાજ્યવાદવિરોધી કોંગ્રેસ લડી શકે એમ છે જ નહિ. ફાસિસ્ટ સત્તાઓ-ઈટલી અને જર્મની-અને બ્રિટન વચ્ચે પં. જવાહરલાલજીએ જણાવેલ સામ્ય છે એ હિટલર-મુસોલિની સાથે ચેમ્બરલેઈને કરેલા કરારનામા ઉપરથી સાંવ સ્પષ્ટ થાય છે.

ફાસિઝમ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ વચ્ચે આમ એક પ્રકારની સમાનતા છે એ મહાસભા સારી પેઠે સમજતી હોવાથી, એણે વિગ્રહમાં બ્રિટનવિરોધી વલણની નીતિ અખત્યાર કરી છે. પરંતુ છેલ્લાં બે વર્ષમાં વિગ્રહની શક્ષતાઓ દૂર લાગ્યા કરતી હોવાથી મહાસભાની નીતિની જાહેરાતોની સીધી અને વ્યવહારુ અસર બહુ નહોતી. પરંતુ છેલ્લી યુરોપીય કટોકટી દરમિયાન એવી સ્થિતિ જોઈ થઈ કે વિગ્રહ તદ્દન નજીક અને અનિવાર્ય લાગ્યો. એ વખતે મહાસભાની નીતિની અ. હિં. મ. સમિતિએ કરેલી જાહેરાત બહુ મહત્વની હતી. મહાસભાની બેઠક દિલ્હીમાં આહુ હતી એ જ વખતે ચેમ્બરલેઈન હિટલર-મુસોલિની વચ્ચે સમાધાની કરી વિગ્રહ અટકાવવાની વાટાઘાટો પણ ચાલતી હતી; અને એમ લાગતું હતું કે ચેમ્બરલેઈન ગમે તે ભોગે વિગ્રહ સળગવા નહિ દે. આથી વિગ્રહ સળગી જિંડતાં મહાસભાએ શું કરવું એની વિગતવાર ચોજના મહાસમિતિના ઠરાવમાં દાખલ કરવામાં નહિ આવી. કારણ કે જે પરિસ્થિતિ જોઈ થવાતો પૂરેપૂરો સંભવ નહોતો એને વિષે આગળથી ઠરાવ મારફત જાહેર કરીને પોતાની ગાંઠવણ ઉઘાડી પાડવામાં રાજકીય હડપણ નહોતું. એ મહાસભાના મોવડીઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. આથી એમણે માત્ર વિગ્રહવિરોધી નીતિની જ માત્ર ચોખ્ખી જાહેરાત કરવામાં હરિપુરા મહાસભાના ઠરાવને દૂરી બહાલ રાખીને જણાવ્યું કે, “યુરોપમાં લડાઈ સળગી જશે તો, જે પરિસ્થિતિ વખતોવખત જોઈ થાય તેને, પરદેશી રાજનીતિ અને લડાઈના બધા વિષેના હરિપુરા મહાસભાના ઠરાવ અનુસાર, પહોંચી વળવાને મહાસમિતિ પોતાની સત્તા કાર્યવાહક સમિતિને સોંપે છે.”

મહાસમિતિના ઉપલા ઠરાવમાં હરિપુરા ઠરાવની સ્પષ્ટ પુનરુક્તિ ઉપરાંત કાર્યવાહક સમિતિને કટોકટીની સ્થિતિમાં જરૂરી પગલાં લેવાની સત્તા સોંપવાનું એક મહત્વનું અને અતિ જરૂરી પગલું ભર્યું હતું. કારણ કે યુદ્ધની કટોકટીમાં મોટી સભાઓ ને ચર્ચાઓ દ્વારા ક્ષણે ક્ષણે પગલાટી કપરી સ્થિતિને પહોંચી નહિ વળાય. એટલા માટે કોઈ પણ પક્ષ પોતાના

અતિવિશ્વાસુ, ધીર, કાર્યપટુ અને રાજદ્વારી કુતેહવાળા અગ્રણીઓને સર્વ સત્તા સોંપી દે છે. એમ જો ન કરવામાં આવે તો એ પક્ષ પોતાનું રાજકીય મરણ જ માગી લે છે. કોટકડીમાં વિવાદને સ્થાન નથી હોતું. એમાં કદમ માંડવાની જરૂર હોય છે. એ વખતે કદમની ગતિ અને દિશા નક્કી કરવાનું લાયક અને વિશ્વાસુ પક્ષનાયકાને જ સોંપાવું જોઈએ. એક-જર્મન કોટકડીમાં પહેાંચી વળવા માટે જેમ બ્રિટિશ કોંગ્રેસીવ પાર્ટીએ પોતાની સમસ્ત સત્તાની લગામ એમ્બરલેઈનના હાથમાં સોંપીને એની વિવેકદષ્ટિને સુએ એ પ્રમાણે કરવા એના હાથ છૂટા કરી દીધા હતા એમ જ મહાસમિતિએ પણ કહ્યું; એ મહાસભાવાદીઓમાં વધતી જતી રાજકીય પરિપક્વતાની નિશાની છે.

હિંદ અને વિગ્રહ

વિગ્રહમાં હિંદ શા માટે બ્રિટનવિરોધી નીતિ અનુસરે ? એમાં એને પોતાને શો લાભ ? અથવા તો હિંદ બ્રિટનવિરોધી નીતિ અનુસરે એટલે કે બ્રિટનના વિરોધીઓના પક્ષમાં લળી જવાની એની મુરાદ છે ? વગેરે પ્રશ્નો કોઈ પણ રાષ્ટ્રવાદીના મનમાં જોડે એ આજે સ્વાભાવિક છે. વિગ્રહમાં મહાસભાવાદી હિંદ બ્રિટનવિરોધી મોરચો માટે એનો અર્થ એ તો નથી જ કે હિંદ બ્રિટનનાં દુશ્મનોના પક્ષમાં લળી જવોની ઇચ્છા રાખે છે. તો શું હિંદ વિગ્રહમાં તટસ્થ રહેવા માગે છે ? પણ આધુનિક વિગ્રહમાં કોઈ પણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોને માટે પણ તટસ્થ રહેવું અશક્ય છે. સાંસ્થાનિક ને શુભામ દેશોને માટે તટસ્થતા રાકય જ નથી. એણે કોઈ પણ પક્ષ લીધે જ છૂટકો. પ્રથમ તો સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્ર પોતાના તાબાના મુલકોની પ્રજાને પોતાના પક્ષમાં લડવા માટે ખેંચી જાય એને લીધે પણ તટસ્થતા ન જાળવી શકાય. અને જો તાબાનો પ્રજા એ રીતે વિગ્રહમાં ખેંચાવા તૈયાર ન થાય તો બંને વચ્ચે વિગ્રહ જન્મે. એટલે કે તાબાના મુલકની પ્રજા બંડ જગવે ને લગભગ ક્રાંતિ કે આંતરવિગ્રહ સળગાવે. હિંદ બ્રિટનના વિરોધીઓનો પક્ષ લેવા તૈયાર નથી. બ્રિટનના પક્ષમાં લળવાનું જ નથી. પોતે તટસ્થ પણ રહી શકે એમ નથી કારણ કે બ્રિટનના તાબાનું સાંસ્થાનિક રાજ્ય હોઈ એની પરદેશનીતિનું દોરીચાલન હિંદી વજર કરે છે અને એનું લશ્કર ગવર્નર-જનરલને જવાબદાર છે; વડી ધારાસભાને નહિ. આથી ગવર્નર-જનરલના આદેશો પ્રમાણે હિંદી લશ્કર બંન્ને મોકલવામાં આવશે ત્યાં જઈને લડશે.

પરિસ્થિતિ આ પ્રકારની હોવાથી કોઈ પણ વિગ્રહમાં હિંદી પ્રજા અને બ્રિટિશ રાજસત્તા વચ્ચે જળવેરો હિંતવિગ્રહ શરૂ થવાનો. આથી બાહ્ય વિગ્રહ ફાટી નીકળતાં થોડા જ વખતમાં હિંદમાં જળવસ્ત ક્રાંતિ કે આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળવાનો એમાં શંકા નથી. ક્રાંતિ અને આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળશે (સવિનય કાનૂનભંગની અહિંસક હિલચાલ નહિ) એમ હું એટલા માટે કહું છું કારણ કે આજે આપણા દેશમાં ઉચ્ચતમ બ્રિટિશ વિરોધ વ્યક્ત કરનાર વ્યાપક લઘાયક પક્ષ કેંગ્રેસ છે અને કેંગ્રેસનો જનતા ઉપરનો કાબૂ બીજા કોઈ પણ પક્ષ કરતાં ઘણો વધારે છે અને કેંગ્રેસ જ આતિ શિસ્તજનક, ખ્યેખ્યત, ઉચ્ચ રાષ્ટ્રવાદી, સત્તાવાંચ્છુ અને તાલીમ પામેલ પક્ષ દેશમાં છે એટલે વિગ્રહ શરૂ થતાં જ બ્રિટિશ સત્તાધીશો કેંગ્રેસવાદીઓને બ્રિટિશ વિરોધી કોઈ પણ પગલું ભરવાની તક સાંપડતાં પહેલાં જ કન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પોમાં પૂરી દેશે; અને બીજા વફાદાર પક્ષોને મેળબી લઈ પોતાનું કામ સાધવા પ્રયત્ન કરશે એ સ્વાભાવિક છે. બીજી બાજુ, વિગ્રહની તમામરીમાં સત્તાધીશો સંપૂર્ણપણે રાષ્ટ્રવાદીઓને

એ કદી શકે એવું પણ નહિ બની શકે, કારણ કે એમ કરવા માટે મનની અને કાર્યની જે સ્વચ્છતા તે નિશ્ચિતતા એમનામાં હોવી જોઈએ એ વિગ્રહના દબાણને લીધે એમનામાં નહિ હોઈ શકે. આ ઉપરાંત થોડા જ વખતમાં બાહ્યવિગ્રહ એમનાં બધાં લશ્કરી સાધનો કબજે કરી બેસશે અને દેશની આંતરિક પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે જેટલું લશ્કરી કે પોલીસ બળ જોઈએ એટલું એમની પાસે થોડા વખત પછી નહિ રહે. આથી આંતરિક વિરોધ ઉપર એઓ પૂરેપૂરા કાબૂ નહિ જમાવી શકે. કદાચ, શરૂઆતમાં કાબૂ જમાવી શકાય તોપણ દીર્ઘકાળ એ ટકાવી તે નહિ જ શકાય. પરિણામે એમની સત્તા નબળી પડવાની. જે સામે પહેલે રાષ્ટ્રવાદી વિરોધીઓને બંડ જમાવવા ઉત્તેજ મૂકે. બીજી તરફ બાહ્ય વિગ્રહને મદદ કરવા માટે સત્તાવાળાઓનું જનતાનું શોષણ અતિ મોટા પાયા ઉપર એમનામાં બંડખોરવૃત્તિ પેદા કરશે. આ બધાની સામુદાયિક અસર બળવામાં પરિણમે એ સહજ છે. અને એકવાર બળવાવૃત્તિ શરૂ થાય એટલે વિગ્રહી પરિરિચંતિમાં એને કાબૂગત કરી રાખરી એ અસાધ્ય વસ્તુ છે.

કાળી સંભાવના

સામ્રાજ્ય અક્ષાવવામાં લગભગ પૂર્ણ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરેલ બ્રિટિશ રાજપુરુષોની હિંદની પરિસ્થિતિની આ કાળી સંભાવના નજર બહાર નહિ રહે. આથી હિટલર સાથે વિગ્રહ એકનો એમને મન સામ્રાજ્ય શુભાવવા માટેના જુગાર ખેલવા બરાબર હોવાથી, હિટલર સાથે સમાધાન કરવું એ જ હિતાવહ ઉપાય હતો. પરિણામે મ્યુનિક કરારનાં ઘડાણ; જેમાં બ્રિટને નાત્સી સરમુખત્યારી સાથે એકરલોલેક્રિયાને બોએ બાઈર્નમાં ને હિતસમાનતાના કરાર કર્યા. તાર્કિક તો ચેમ્બરલેઈને સામ્રાજ્ય બચાવ્યું અને સાથે સાથે હિંદમાં ‘બ્રિટિશરાજ’ નો આચમતો સૂર્ય થોડા વખત માટે તો કિતિજ ઉપર ટકાવી રાખ્યો. પણ મંદાત્માજીએ હમણાં જ લખ્યું છે એ પ્રમાણે, સાત દિવસની શાંતિ માટે ચેમ્બરલેઈને એકરલોલેક્રિયાનો દ્રોહ કર્યો. એકરલોલેક્રિયાનો દ્રોહ કરવામાં ચેમ્બરલેઈનના મનમાં સાત દિવસની શાંતિ બળવવાના કરતાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને સાત દિવસની લાંબી જિંદગી આપવાનો ખ્યાલ કદાચ વધારે હશે. આમ છતાં સામ્રાજ્યવાદે માથે ઝૂમતો ભય દૂર થયો નથી. વિરોધ અને વૈમનસ્યના પાયા ઉપર નબળાઈ સામ્રાજ્યવાદને ચેમ્બરલેઈન પણ દીર્ઘકાલીનતા આપી શકે એમ નથી.

સમૂહતંત્ર : આગામી મંડાગાંઠ

હજી પ્રતિમાં પ્રાંતિક સ્વરાજને અમલ કરવામાં મહાસભા બ્રિટિશસત્તા સાથે સંઘકારનો હાય લંબાવવામાં રિથર થઈ નથી ત્યાં નવા કાર્યના બીજા વિભાગને મધ્યસ્થ તંત્રમાં દાખલ કરવામાં મહાસભાના સહકારની માગણી શરૂ થઈ ચૂકી છે. જેમ વિગ્રહમાં મહાસભા બ્રિટનને સાથ આપે એવી લાગણી રાજ્યકર્તાઓના અમુક વર્ગમાં પેદા થઈ હતી તે જ પ્રમાણે બ્રિટિશ ટોરીનિતાઓમાં હિંદ પ્રત્યે બિચરલ વલણવાળા કેટલાક ટોરીઓ એવી લાગણી વ્યક્ત કરતા માલમ પડે છે કે હિંદમાં સમૂહતંત્ર દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે મહાસભા તરફથી સહકાર કરવામાં આવશે. સમૂહતંત્રના અખતરામાં મહાસભા બ્રિટિશ સરકારને સાથ આપશે એવી લાગણી પેદા થવાનું કારણ પ્રાંતિક બંધારણના અમલમાં એણે સાથ આપવાની લીધેલી નીતિને આભારી છે. આ ઉપરાંત કેટલાક બ્રિટિશ, મધ્યથીઓએ મહાત્માજી અને બીજા

અગ્રગણ્ય મહાસભાના મોવડીઓ સાથે સમૂદતંત્રમાં સહકાર કરવા સંગ્રહે એમનું વલણ જાણવા અત્યાર સુધી ઘણી વાર પ્રયત્નો કરી ગયા છે. આને પરિણામે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ અને હિંદી વજીરની કચેરીમાં તેમજ વિલાયતનાં કેટલાંક ટોરી મંડળોમાં એવી ધારણા ફેલાયેલી જોવામાં આવે છે કે સમૂદતંત્રનો ગમે એટલો મૌખિક વિરોધ કરવા છતાં મહાસભા એનો સામનો કરવામાં સત્તાગ્રહ કે કાનૂનભંગની દિલચાલ ઉપાડવા જોઈતું સખત પગલું ભરવા તૈયાર નહિ થાય.

બ્રિટિશ રાજપુરુષોની આ ભ્રમણા ભાંગવાની જરૂર ક્યારની ઊભી થઈ હતી. પરંતુ ફેડરેશન દાખલ કરવાની મુદત યુરોપીય કટોકટીની હાડમારીમાં નક્કી થઈ શકી ન હોવાથી ફેડરેશનનો સામનો કદી રીતે કરવો એ સંગ્રહે મહાસભાએ પોતાની યોજના તૈયાર નહોતી કરી. આમ છતાં વંખતોવખત મહાસભાનો વિરોધ તો જરૂર જાહેર કરવામાં આવતો હતો. હવે ન્યારે થોડા વખત માટે યુરોપીય મામલો કંડો પડ્યો હોવાથી બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે હિંદમાં સમૂદતંત્ર દાખલ કરવાની મુદત લગભગ નક્કી કરી નાખી લાગે છે. '૧૯૩૬ના મધ્યમાં ગમે ત્યારે એ દાખલ કરવામાં આવશે એમ જણાય છે. આથી મહાસભા સમિતિની છેલ્લી બેઠકમાં ફરીવાર ફેડરેશનના સામનાનો પોતાનો નિર્ધાર જાહેર કર્યો કે: "મહાસભા સમૂદતંત્રની સરકારે ઘડેલી યોજનાનો ફરીવાર નિષેધ કરે છે, અને પ્રાંતિક તેમજ સ્થાનિક મહાસભા સમિતિઓને, સામાન્ય પ્રજાજનોને, તેમજ પ્રાંતિક સરકારો તથા પ્રધાનમંડળને વિનંતી કરે છે કે તેઓ આ સમૂદતંત્રની સ્થાપના થતી અટકાવે. એ યોજના પ્રજાની જાહેર કરેલી અનિચ્છા છતાં દેશને માથે પરાણે લાદવાનો પ્રયત્ન થાય તો એવા પ્રયત્નનો સામનો દરેક રીતે કરવો જોઈએ, અને પ્રાંતિક સરકારો તેમજ પ્રધાનમંડળોએ તેની સાથે સહકાર કરવાનો ધનિકાર કરવો જોઈએ."

આ પ્રકારની સ્પષ્ટતા કર્યા બાદ બ્રિટિશ સરકારની મહાસભાના સાથ વિશેની ભ્રમણા ઉરાડ્યાં માટે મહાસમિતિ પોતાના ઠરાવમાં જાહેર કરે છે કે, "મહાસભા સમિતિ બ્રિટિશ સરકારને ચેતવણી આપે છે કે દેશની અનિચ્છા પ્રગટ થયેલી હોવા છતાં પરાણે લાદવામાં આવેલા સમૂદતંત્રને મહાસભા કદી પણ તાણે થશે એવી આશા તે ન સેવે."

ઠરાવનો અત્યાધાત

મહાસમિતિના ઉપલા ઠરાવે કદાચ બ્રિટિશ સરકારનું ધ્યાન નહિ જોડ્યું હોત; જો એમ્બરલેઇઝન એકન્સર્ન અથડામણનો નિમ્મલ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો હોત તો. પણ હવે એ જાણુની નિરાંત હોવાથી બ્રિટિશ સરકારને હિંદમાં સમૂદતંત્ર દાખલ કરવાની ઉતાવળ થઈ આવી છે. આથી મહાસમિતિના એ સંગ્રહેના ઠરાવોના સત્તાવાળાઓના મન ઉપર ચોક્કસ અત્યાધાત પડવાનો. એમને કોઈ પણ રીતે હિંદમાં કટોકટીભરી અથડામણના સંજોગ ટાળવા છે. એટલું જ નહિ પણ જો જની શકે તો 'વાસ્તવદર્શી' એમ્બરલેઇઝને કોંગ્રેસ સાથે અને તો કોઈ મેળાપનો રસ્તો શોધવાની પણ ઇચ્છા છે. પણ બ્રિટિશ પ્રધાન હવે પાકી ખાતરી થઈ જવાની કે સમૂદતંત્રને જાણુ સ્વરૂપે દાખલ કરવામાં સાથ મેળવી શકે એમ નથી. કદાચ એમને લિટલ-મુસોલિની તરફની કાંઈ ગઈ હોત તો તો એઓ હિંદમાં મહાસભાના વિરોધને ઠોકર મારીને પણ અમરમાં મૂકવાની કિંમત કરવા તૈયાર થાત. પણ એમનામાંના મોટા

હિટલર-મુસોલિનીના કાયમી વિશ્વાસ નથી. ખુદ ચેમ્બરલેઇનને પણ એમ શંકા રહ્યા કરે છે કે હજી હિટલર-મુસોલિની પગ વાળીને બેસવાના નથી અને યુરોપમાં એક પછી એક સાડમારી લાવી કર્યા કરશે. આથી હિંદમાં એઓ મહાસભા સાથે ઝઘડો બાઝવાનો વિચાર કરતાં ખૂબ ડરે છે. આમ છતાં પણ જે આવતા એપ્રિલ પહેલાં ચેમ્બરલેઇન યુરોપમાં 'ફોર પાર્સ' પેક્ટ ' કરવામાં સફળ થાય તો હિંદમાં કોંગ્રેસના વિરોધની એ બહુ પરવા કરશે નહિ. પણ જે મૂળગત રવાર્થો છોડ્યા વિના કે અસરકારક સત્તારથાનો છોડ્યા વિના સમૂહતંત્રની યોજનામાં આમતેમ નાની નાની છૂટછોટો મૂકવાથી જે કોંગ્રેસને મનાવી શકાતી હોય તો એમ કરવા ચેમ્બરલેઇન તૈયાર થશે. આ નાની નાની છૂટછોટોની યાદી તૈયાર કરવામાં અને એ ગ્રંથે હિંદી પ્રધાન સાથે ચર્ચા કરવા હાલ હિંદના ગવર્નર-જનરલ લોર્ડ લિનલીથગો, હિંદીએવી ખાતે રોકાઇ રહ્યા છે એમ જણાય છે. અલગત, આ ઉપરાંત રજવાડાઓને રીઝવીને કંઈ રીતે સમૂહતંત્રમાં દાખલ કરી શકાય એ બાબતની ચર્ચા કરવામાં એઓ હિંદીવજીર સાથે રોકાયા છે.

મેળાપનો પ્રયાસ

'અમૃત બખ્તર પત્રિકા', 'હિંદુ' અને 'ફ્રી પ્રેસ જર્નલ' જેવાં કેટલાંક દૈનિક અખબારોના ખબરપત્રોએના એ સંબંધેના લેખની મોકલાવેલ અહેવાલો ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઓક્ટોબરની આખરે હિંદમાં આવી પહોંચ્યા પછી લોર્ડ લિનલીથગો સમૂહતંત્રમાં સાથ આપવા માટે કોંગ્રેસ યોજામાં યોજા કેટલા ફેરફાર કરાવવા માગે છે એની ચર્ચા કરવા માટે લોર્ડ લિનલીથગો મહાત્માજીને આમંત્રણ આપશે. આ અહેવાલ કેટલે અંશે આધારભૂત છે એ કહી શકાય એમ નથી, પરંતુ હાલની સ્થિતિથીતિતુ' વલણ અને મહાસમિતિનો સમૂહતંત્ર ઉપરનો હેસો કરાવ જેતાં એમ લાગે છે કે કોંગ્રેસના અણુનમ વિરોધને હળવો કરવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. બ્રિટિશ હિંદોના દરગામી લાલની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એ જ નીતિ સ્થિતિને લાભકર્તા છે એમાં શંકા નથી. કારણકે વિરોધી હિંદના કરતાં ભાષ્ય'ય હિંદ બ્રિટિશ સલામતીની દૃષ્ટિએ આધારભૂત થાપણ થાય એમ છે. જે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિની ગણના કરીને બાહ્યવીન અને ચેમ્બરલેઇનને ધનિષ્ઠ અને આયર્લાંડને દુશ્મનો મટાડી ભાષ્ય'યોમાં ફેરવી નાખ્યાં છે એ જ ગણનાએ ચેમ્બરલેઇનને હિંદ પ્રત્યેની નીતિનાં મંડાણ બદલીને નવી નીતિ અખત્યાર કરવાની ફરજ પાડવી જોઇએ. પણ કદાચ આટલી બધી આશા રાખવી વધારે પડતી ગણાય. કારણકે ધનિષ્ઠ અને આયર્લાંડ પ્રત્યે ભાષ્ય'યીનો શદ લેવરાવવામાં ત્યાંની પ્રજાનો મંજૂર અને સંયુક્ત સામનો વધારે કારણભૂત હશે. હિંદમાં એ જાતનો સમર્થ મોરચો ખડો કરવો હજી મહાસભા શક્તિમાન થઇ શકી નથી. હિંદની મુસ્લીમ લીગ અને દેશી રાજ્યોની બેવફાઈ ધનિષ્ઠ્યન અને આયરિશ પ્રજામાં સ્થિતિને નહોતી મળી. હિંદમાં કોંગ્રેસને ન ગણકારવામાં બ્રિટિશ સરકારની નજર કોમીવાદી મુસ્લીમ લીગ ને મધ્યયુગી રજવાડાં પદ્ધતિના કોંગ્રેસવિરોધી સાથે ઉપર પડે છે.

મહાસભાની રજવાડી નીતિ

મહાસમિતિની દિલ્લી ખાતે મળેલી છેલ્લી બેઠકમાં વિગ્રહવિરોધ અને સમૂહતંત્રના વિરોધના કારણ પછી ત્રીજે મહત્ત્વનો કારણ દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની મહાસભાની નીતિની વધારે ચોખ્ખો કરવા સંબંધે હતો. દેશી રાજ્યોના કારોબાર તરફ—પછી એ આપખુદ અને અધિરમય

જુલમી હોય કે નહિ હોય-સામાન્ય રીતે મહાસભાએ તટસ્થતા તે બિનદરમ્યાનગીરીની નીતિ છે કે ૧૯૨૦ની સાલથી મહાત્માજીની સલાહથી સ્વીકારેલી છે. હજી પણ એ સંબંધે મહાસભા મહાત્માજીએ બાંધી આપેલ નીતિનો જ સ્વીકાર કરીને ચાલે છે. હરિપુરા મહાસભામાં કેટલાક મહાસભાવાદીઓ તરફથી એ નીતિમાં ફેરફાર કરાવવા માટે બારે ભેરપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ પ્રતિનિધિઓની ઘણી મોટી બહુમતિએ નીતિફેરના કરાવને ઉગ્રાડી દીધો હતો. એ ઉપરથી લાગે છે કે મોટા ભાગના મહાસભાવાદીઓ ૧૯૨૦માં સ્વીકારેલ રજવાડી બિનદરમ્યાનગીરીને જ વળગી રહેવા માગે છે. આ નીતિ ઘણા ઉગ્ર મહાસભાવાદીઓના હુમલાની ભોગ ધર્મ પડી છે. અને આ નીતિના સંસ્થામક ગાંધીજીના ઉપર પણ ઘણી વાર ટીકા કરવામાં આવી છે. એ ટીકા અકારણ કે સકારણ ગમે તે રીતે કરવામાં આવી હોય. પણ એ જ નીતિને છેલ્લી મહાસભિતિએ પણ ફરીવાર ઘણી મોટી બહુમતિથી સ્વીકારી છે એટલે એ નીતિની યોગ્યતાઅત્યંત મારી દૃષ્ટિએ અહીં સમાલોચના કરી લઉં. કારણકે ગયે વરસે મૈસૂરમાં થી નરીમાન સાગે ત્યાંની સરકારે મનાઈદુકમ કાઢ્યા પછી દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં આશ્ચર્યજનક વેગથી રજવાડી આપખુદનો સામનો કરવાની વ્યાપક ને લગાયક દિલચાલ દિવસે દિવસે વધારે ભેર પકડતી જાય છે, આ ભેર પકડતી દિલચાલ ઘણાં ખરાં રોટોમાં રચાતિક ધોરણે છૂટક છૂટક લગાય છે. અને કોઈ પણ જાતનું મધ્યસ્થ સત્તાનું સંચાલન નથી. કારણ કે મહાસભા જે મધ્યસ્થ સંચાલન કરી શકે એવી સંસ્થા છે એણે દેશી રાજ્યોના કારોબારમાં તટસ્થતાની નીતિનો સ્વીકાર કરેલ છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજા પ્રત્યે બિનદખલગીરીની નીતિ અહણુ કરવામાં મહાસભાનો હેતુ રાજશાહીનો સ્વીકાર કરવાનો કે એને નાગરજ ન કરવાનો નહોતો. એ વસ્તુ તો રાજશાહીના મિત્ર ગણાતા ગાંધીજીએ પણ હમણાં જ જણાવી છે કે તટસ્થતાની નીતિ “સિદ્ધાંતરૂપ તો કદિ માનવામાં આવી જ ન હતી.” આ ઉપરથી ક્ષિપ્ત ચાલ છે કે મહાસભાએ દરમ્યાનગીરી કરવાનો પોતાનો હક્ક તો કાયમ રાખ્યો જ છે. માત્ર દરમ્યાનગીરીની નીતિ અહણુ કરવાનો હેતુ મહાસભાની શક્તિની મર્યાદાના સ્વીકારનો હતો. એ નીતિના સ્થાપક ગાંધીજીએ હમણાં જ લખ્યું છે એ પ્રમાણે “એ એક મર્યાદા હતી, અને તે મહાસભાએ પોતાની જ ખાતર, દેશી રાજ્યોની પ્રજાને ખાતર, સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી હતી. દેશી રાજ્યો વિષેના પોતાના કરારોનો અમલ દેશી રાજ્યો પાસે કરાવી શકાય એવી શક્તિ મહાસભા પાસે નહોતી.”

મહાસભાની ગાંધીજીએ જણાવેલ શક્તિમર્યાદાની વાડ દિવસે દિવસે વિકસતી જાય છે; તેમ તેમ દેશી રજવાડામાં પણ હસ્તક્ષેપ કરવાની શક્તિ વધતી જાય છે. આમ જતાં હજી મહાસભાના ઘણા મોટા ભાગને એમ લાગે છે કે હજી હસ્તક્ષેપ કરવા જેટલી શક્તિ મહાસભા પાસે આવી નથી. કદાચ એ શક્તિ બ્રિટિશ રાજની નાખૂદી થયા પહેલાં મહાસભામાં કદિ નહિ આવે. અને જો શક્તિમર્યાદા જ દેશી રાજ્યો પ્રત્યે પોતાની નીતિ ધડવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવવાની હશે તો આપણે આશા રાખીએ કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પહેલાં બિનદરમ્યાનગીરીની નીતિમાં પલટો થવાનો નથી.

બિનદરમ્યાનગીરીના સામાજિક

મહાસભાની ઉપલી નીતિના સ્પષ્ટ ગેરલાલ પણ થયા છે. એનો સૌથી મોટો ગેરલાલ તો એ થયો છે કે શક્તિની દિલચાલમાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાની નીતિ નક્કી કરવામાં કોઈ

અખિલ દિંદોનનું વિકસી શક્યું નથી. નથી મહાસભાએ એ પ્રગ્નઓને રાજકીય રીતે પોતાની ધાયામાં લીધી. એકદલ દોષક્રમ તો કોઈ પણ દેશી રાજ્યમાં રાષ્ટ્રવાદી ધોરણે રાજકીય જનશૂનિતી દિલચાલ જીભી કરવાની છૂટ કોઈ પણ મધ્યયુગીય ને આપખુદી રાજ્ય કે નવાજ આપે નહિ. આને લીધે બ્રિટિશ હિંદમાં જોટલા પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીયતા ને રાષ્ટ્રવાદનાં આદિલેનોએ પ્રગ્નને એક મોરચા ઉપર ભેગી થવા હક્કજન્ય કરી મૂકી છે એ પ્રમાણ દેશી રાજવાડી પ્રગ્નમાં નથી જોવા મળતું. કેટલાયે રાજવાડાંમાં આજે પણ આપણે રાજકીય રીતે સાંવ મધ્યયુગમાં જીવતી પ્રગ્ન જોઈએ છીએ ત્યારે ખરેખર ભારે ખેદ થાય છે. અને ખરી આશ્ચર્યની વસ્તુ તો એ હોય છે કે એનાથી થોડે જ દૂર બ્રિટિશ હિંદમાં પ્રગ્ન રાષ્ટ્રવાદી આદિલેનો ને લડાયક મોરચાના ઉછાળ લગતી માત્રમ પડતી હોય. આમ સંખ્યાબંધ દેશી રાજપોતી પ્રગ્ન રાજદ્વારી આંદોલનમાં જીવતી જોવામાં આવે છે. દેશનાં સમસ્ત રાજકીય ઉદ્દેશ પ્રાણપ્રવાહ સાથે એને કશો જ નાતો હોય એવું દેખાતું નથી.

આનું એક કારણ મને એ લાગે છે કે છેલ્લાં સત્તર વરસથી જિનદસ્તખાનગીરીની નીતિનો ખ્યાલ મનમાં રાખીને બ્રિટિશ હિંદી મહાસભાવાદીઓ કુર્ચા કરતા હોવાથી એમનામાં જિનદસ્તક્ષેપી અંધી પેદા થઈ છે. દેશી રાજ્યો પ્રત્યે આથી એક પ્રકારની ઉદાસીનતા વ્યાપક ને રિચર થઈ છે. દેશી રાજ્યોની મધ્યયુગી દરબારી ને વહીવટી પ્રણાલિઓની પ્રગ્નજીવન ઉપર પણ ચલનવિરોધી ને રિચરભાવજનક અસર પડી છે. આ અસરથી એમને મુક્ત કરી એમને પણ હક્કજન્ય કરવાનો પ્રયત્ન નથી કરવામાં આવ્યો કે નહોતો જ કરવામાં આવ્યો છે. આથી લાલ અને પીળા હિંદની રાજકીય જનશૂનિતિ વચ્ચે ભારે છેદ પડી ગયું છે.

હિંદી રાજકીય દિલચાલનું એક મહત્વનું લક્ષણ એ જોવા મળે છે કે રાષ્ટ્રીય મહાસભા સિવાય બીજી કોઈ પણ રાજદ્વારી સંસ્થાને દેશમાં અસાધારણ મહત્વ મળતું નથી. એનું કારણ ગાંધીજી જેવા અસામાન્ય શક્તિવાળા નેતાની મહાસભાને પ્રાપ્તિ થવાનું પણ હોય. બીજું કારણ સાથે સાથે એ પણ છે કે મહાસભા દેશના રાષ્ટ્રીય પુરુષાર્થને વ્યક્ત કરનાર લડાયક સંસ્થા હોવાથી દેશની લગભગ બધી વીરશક્તિ એણે પોતા તરફ ખેંચી લીધી છે. આથી કોઈ પણ રાજકીય પણ મહાસભા સામે કે એની આગળ ટટી શકતો જ નથી.

આની રિચિતિને લીધે દેશની લડાયક સંસ્થા એક મહાસભા જ હોવાથી અને મહાસભાની દેશી હિંદ પ્રત્યે જિનદસ્તક્ષેપની નીતિ 'હોવાથી દેશી રાજની પ્રગ્નમાં લડાયક મોરચો જગાવવા એણે પોતાની પાંખ એ તરફ નહિ પ્રસારી. દેશી રાજની પ્રગ્નને તરવા લાગવું હોય તો બ્રિટિશ હિંદમાં આવીને બ્રિટિશ સત્તા સામે લાલ હિંદની પ્રગ્નની બેરુબંધી ભલે કરે; પણ મહાસભા એમની ભૂમિ ઉપર આવીને એમના જીવનમારો સામે લડવા મોરચો નહિ મારે. જિનદસ્તક્ષેપની નીતિનો આ વ્યવહાર અર્થ દેખાય છે. હવે સમસ્ત દેશી પ્રગ્ન કંઈ લડાયક મોરચાની તાલીમ લેવા બ્રિટિશ હિંદમાં આવી શકે એમ નહોતું અને એવા મોરચા મારવા યિના જનતાને રાજકીય હક્ક જન્ય નહિ કરી શકાય એટલે દેશી પ્રગ્ન એ સંજોગે પાછળ રહી ગઈ. મહાસભાની જળદળતી કારકીર્દિ સામે અ. હિંદ રાજધાની પ્રગ્ન પરિપદ જેવી રાજવાડી પ્રગ્નઓનો સંસ્થા ન તો વ્યાપક થઈ શકી કે ન તો ચિકિત્સીને લડાયક થઈ શકી. ઉપરાંત મહાસભાને સદર કરનાર નેતાઓમાંથી એક પણ સમર્થ માણસ દેશી રાજની સંસ્થાને ન મળ્યો. આ બધાં કારણોને લઈને રાજધાની પ્રગ્ન પરિપદ દેશી રાજ્યોની

સૌભાગ્યવતી !!

‘દિરેક્ટ’

મહિલકો બહુન આખ્યાં ત્યારથી મારે તેમની સાથે મૈત્રી શરૂ થયેલી. બધાંમાં કંઈક તેમના તરફ મારું મન ધણું આકર્ષાતું. એવી નમણી અને સુંદર બાઈ મેં દીડી નથી. ઉંચર કાંઈ નાની ન ગણાય, પાંત્રીસ ઉપર શું, ચાળીસની હશે, પણ મોં જરાપણ ઘરડાયેલું ન લાગે. છોકરાં નહિ થયેલાં એ ખરું, પણ કાંઈ કાંઈ એવાં નથી હોતાં જેમને ઘણાં વરસ જુવાની રહે ? કશી ટાપડીપથી નહિ, સ્વાભાવિક રીતે જ.

અને ખાસ તો મને એટલા માટે આકર્ષણ કે મને બહેની જોડ બહુ સુખી ને રસિક લાગેલી. વિનોદરાય પણ સુંદર, પડખંદ સરીરવાળો ! મને બરાબર યાદ છે, એમની સાથે અમારે કેમ ઝોળખાણ થઈ તે. રાતના દસ વાગે ઝોળિંતા ‘ડોક્ટર સાહેબ’ ‘ડોક્ટર સાહેબ’ કરતા આવ્યા ! હું અને ડોક્ટર ચાંદનીમાં બહાર ખુરશીઓ નાંખી બેઠેલાં. અશ્વત્થ સાધારણ રીતે જાણીએ કે નવા આવેલા એકસાઈઝ ઇન્સ્પેક્ટર છે. આવકાર આપી બેસાડ્યા, પૂછ્યું, તો કહે જુઓને ડોક્ટર ગાલે ઝરડું ધસાયું છે. ડોક્ટરે ટોચ નાંખી જોયું તો ખારસો અરધાક ઇંચ ઊંડો થા પડેલો. તે ને તે વખતે પાટો ખાંધી આવ્યો. એ ગયા પછી ડોક્ટર કહે આપણા દેશમાં મિલિટરી ખાતામાં આપણા લોકો જઈ શકતા હોત તો વિનોદરાય તો લશ્કરમાં શોભે એવા છે ! અને ખરેખર એવા જ હતા. ઘોડદોડની શરતમાં સાહેબો સાથે પણ જીતે અને ઘણીવાર ઇનામ લઈ જાય !

કંઈક મારું વધારે એ દંપતી તરફ ધ્યાન ગયેલું તેનું કારણ મને તેમના જીવનમાં રોમાન્સ દેખાતું તે પણ હશે. માણસને ઘણીવાર પોતાથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં માણસો તરફ આકર્ષણ થાય છે. અમે બન્ને શાન્ત સ્વભાવનાં, અને આ વિનોદરાય ! અદમ્ય પ્રેમવાળો ! એકવાર મળતા આવ્યા હતા, અમલે પછી તો ઘણો નિકટનો પરિચય થયેલો, ત્યારે ડોક્ટર કહે, “વિનુભાઈ રાતમાં એટલા બધા શામાટે થોડો દોષગત્તા આવ્યા કે ઝરડું વાગ્યું ?” ત્યારે કહે—મને બરાબર યાદ છે, એ મશ્કરીના અવાજથી ઓક્તતા હતા પણ તેમનો આવેશ સાચો હતો—કહે : “મારા ઊંઠવાળો એક દૂધો ઘણીવાર ગાય છે :

પાંચ ગાઉ પાંખો વસે, દસ કોસે અશવાર;

કાં ગોરીમાં ગુણુ નહીં, કાં નાવલિયો નાદાર !

તે હું જોતે થોડે દૂર પડી રહ્યું તો નાદાર ગણાઈ ના ? દસ ગાઉમાં હોઈ તો નક્કી જાણ્યું કે ગાત અહીં જ ગાળવાનો !” અને એ આવેશ એમના જીવનમાં સાચો હતો. એકવાર બપોરે હું મંદિરકાને ત્યાં બેસવા ગઈ હતી. વિનોદરાય ડિરેક્ટમાં લાંબું રહેવાના હોય ને મંદિરકાં એટલાં હોય ત્યારે ઘણીવાર એમને ઘેર હું બેસવા જતી. એકવાર અમે બન્ને વાતો

કરતાં દતાં ત્યાં ધન ધન કરતા વિનોદરાય દાદર ચડ્યા અને ઓફિસે ચ ગયા વિના,
પરભાર્યા ઘરમાં જ

કાં ગોરીમાં ચુલુ નહીં, કાં નાવસિયો નાદાર !

ગાતા ગાતા વેગથી અંદર ધસ્યા. મલ્લિકાનું મોં પડી ગયું, અને સાડું ચુલુ તેમણે
અંદર આવ્યા પછી મને તરત જોઈ ! પછી પોતે મોં ધોવા ચાલ્યા ગયા. હું પછી કામનું
બહાનું કાઢી ચાલી નીકળી.

મને ચુલુ : હું અને ડોક્ટર જેવાં માણસોની વાત જુદી છે. પછી સામાન્ય લોકોમાં,
દંપતીને પ્રસંગે પ્રસંગે થોડું જુદું રહેવાનું આવે, તો તેમના જીવનનો કંટાળો, પરસ્પરની
ઉદાસીનતા ઓછી થઈ, પ્રેમ તો શી ખજાર, પછી જીવનમાં રંગ તો આવે.

પછી એક વાત મને નહોતી સમજતી. ધણીવાર મલ્લિકાને જાડે જાડે કાઈ દુઃખ હોય
એવું મને લાગતું. એને છોકરાં નહોતાં, પછી છોકરાંનું દુઃખ કરે એવી એ નહોતી. અને
એ દુઃખ સાચું હોવું જોઈએ. એ કાષ્ઠપતિક દુઃખથી દુઃખી થાય એવી નખગા મનતી નહોતી.
એનો સ્વભાવ જોતાં હું પૂછવાની દિગ્ભ્રમ કરી શકતી નહિ. એ પોતાનું દુઃખ પોતે જ કાઢતી
સદ્ધાનુભૂતિ વિના સહી લે એવી માનિતી હતી. દદાગ જતા ગયા તેમ તેમ તેના દુઃખની
ખાતરી મને વધતી ગઈ અને તેનું કૌતુક પછી વધતું ગયું.

એક વાર વિનોદરાય ડિરિટ્ટકટમાં હતા અને મલ્લિકા મારે ઘેર બેઠી હતી. બપોરના
ત્રણેકને સુમારે નોકર કહેવા આવ્યો કે સાહેબ આવ્યા છે. મારાથી કહેવાઈ ગયું કે “પધારો
ચુલુવંતી ગોરી, તમારા નાવસિયા આવ્યા.” પછી એમ કહીને તેમની સામે જોઈું છું
તો એટલી જુલુપ્સા મંતાપ તિરસ્કાર વધ્યા મલ્લિકાના મોં પર દેખાઈ કે હું આબી જ બની
ગઈ. એ લગભગ મારી ઉંમરની જ, જતાં મેં તે તદ્દન જુવાન હોય એવી મસ્કરી કરી તેથી, કે
મારી મસ્કરીમાં તે છોકરાં વિનાની છે એવા કટાક્ષો. એને વહેમ પડ્યો, કે તેના ઉપર પ્રેમની
સ્પૃહતાનો કે ઘેલજાનો તેને આકેષ પ લાગ્યો તેથી તેને માફ લાભ્યું કે શું તે હું કશું જ
ન સમજી શકી. તેને પૂછવાને, તેની માફી માંગવાને, મેં તેની સામે જોઈું પછી તે મારી સામું
જોયા વિના ચાલી ગઈ. બેત્રણ દિવસ પછી પાછી મને મળવા આવી ત્યારે, પહેલાં મળવા
આવી ત્યારે હતી તેટલી જ ખુશમિજબજમાં તેને જોઈ એટલે પછી મારા મનનો વહેમ જતો
રહ્યો. મેં તેને પૂછ્યું નહિ, પણ માટે કૌતુક દદારે દિવસે વધતું ગયું.

એક દિવસ બપોરે મલ્લિકા મારે ઘેર હતી. અમે બન્ને એક કાચ પર બેસી દતાં
ત્યાં અમારી દુધવાળી જીતી તેની નાની ૭ વરસની દીકરીને સહને આવી. જીતી એક ખરેખર
પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ છે. જામી અને કદાવર ! તેનું ચરીર જુવાનીમાં જાડું નહિ પણ પુષ્ટ
અને જરાવદાર રહ્યું. વર્ણ ગોરી છે, જાંઘે ક્યાંકની રાણી થતા સરસમેલી હોય એવી ગોરી
અને જાંબીર ચામે તે ચામે છે. તેની ચામડી તેજસ્વી છે જોકે આંખના ખૂણાની કરચલી તેના
વરડાપો અને જીવનની ઉપાધિઓ ચૂસે છે. ત્રણેક વરસ ઉપર અડી આવી ચડેલી. અમારે
પર માટે અને દવાખાનાના દરદીઓ માટે દીકરી દીકરી દુધ જોઈએ પછી દુધ ખરાબ આવતું.

અમને હમિયનો અસંતોષ રહેતો. ત્યાં આ બાઈએ આવી ધરાડી બાંધવાનું કહ્યું. લાવ પણ તેણે જરાક ઓછો બતાવ્યો; અને મને તેના બોલવામાં શ્રદ્ધા આવવાથી મેં ડોક્ટરને કહ્યું, ને ત્યારથી તેનું જ દુધ અમે લેવા માંડ્યાં. કદી ભેગ નહિ, કદી બગડે નહિ. એના સામું બોઈ મેં કહ્યું. “ કેમ અલી અત્મારે ? ”

મલિકા કહે: “ તમે ઘણી વાર વાત કરો છો જે બાઈની તે આ ? ”

મેં કહ્યું: “ હા. કેમ જી આજ આટલું વહેલું દુધ કેમ લાવી ? ”

જી કહે: “ બહેન, દુધ તો નીતને વખતે લાવીશ. આ તો મારી પાડી વિચાણી, તે કહ્યું લાવ બહેનને આપી આવું! બળી કરીને શાખને ને છોકરાંને ખવરાવ્યો. પહેલવેતરી છે. નહિ, તમારી પાસેથી પૈસા લઈને વેચાતી લીધીતી, એ પાડી! રૂપાળી બળી થશે.”

મેં કહ્યું: “ ઠીક, સારું. પાડીને શું આવ્યું ? પાડી કે પાડો.”

“ બહેન આવી છે તો પાડી ! ” કહેતાં જીથી જરાક મલકાઈ જવાયું.

હું બોલી થઈને કપાટમાંથી પૈસા લેવા જતી હતી, તે જી સમજી બઈને બોલી: “ મારા સમ બહેન! તમારે પરતાપે તો અહીં હું કરીને રહી છું. અને આ તો શી વિસાત છે, પણ તમ. જેવાં મારે ઘેર આવ્યાં હો ના, તો હું તો તમારા દુધે પગ ધોઈ ! મેં તો ચાર ચાર ભેંશનાં વસોણાં કર્યા છે, ને મહેમાનોને હોશિ હોશિ દુધ ને ઘી પીરસ્યાં છે.”

મેં પૂછ્યું: “ તે અલી તારું ગામ કયું ? ”

“ આ નહિ રહ્યું જવાપર ? અહીંથી આઠ ગાઉ થાય.”

“ તે ત્યારે ત્યાંથી દોરબોર બધું ફેરવી નાંખ્યું ? ”

“ ના બહેન, ત્યાં બધું ય છે. ચાર ભેંશું છે, ચાર બળદ છે.”

“ ત્યારે એ બધાંનું કેાણું કરે છે ? ”

“ હાં, દીકરાનું વડું છે ને ! ચાર દીકરા છે, બેની વડું છે, એકની હમણાં આવશે, બે દીકરિયું છે, તેમાં એક તો આણું વળાવવા જેવડી છે. મારા પટેલે બેઠો છે ! ”

મને વાતમાં વધારે રસ પડ્યો. મેં કહ્યું જી આજ તો વહેલી આવી છે તે બેસ. અમે કરેલી બળી ચાખતી જા. નોકરને બળી ફરવાની સૂચના આપી ને પાછી આવી હું ફરી કાચ પર બેઠી. જી આડું ટેબલ આવવું હતું તે એક બાણ મૂકી તેની સાથે વાત શરૂ કરી.

“ લે જી નીરાંતે બેસ. વાત કર. મને કહે એવું ઘર મૂકીને અહીં કેમ આવી ? ”

“ કંઈ નહિ બહેન, વળી અહીં આવી, બીજું શું ? ”

“ કેમ છોકરાની વહુઓ સાથે ન બન્યું, કે દીકરીઓને પંરણાવવામાં કંઈ તકરાર થઈ, શું શું ? કહે.”

“ અરે બહેન ! હું તો વડુઓને હાથેળીમાં રાખું એવી છું. મારે દીકરીઓ ને વહુવારમાં જરાય વહેરાવ્યો નહિ. બધાંયને સાથે લુગડાં લઉં. ! ”

મેં કહ્યું: “ ડાહી થઈને કહે છે, પણ જરૂર વહુઓ સાથે નહિ બન્યું હોય. એવી જખરી છે, કે બધું ધાર્યું કર, ને ધાર્યું કરવા જતાં નહિ બન્યું હોય.”

ફરી જીએ કહ્યું: “ ના બહેન, સાચું કહું છું.”

એટલામાં બળા તૈયાર થઈને આવી. ટેબલ ઉપર મૂકી. જીવી કહે: “બહેન, બાની જાની આખી જીવો. ગોળ લઈને ખાઓ. ગોળ સાથે સારી લાગે.” પણ મને તોફાન મચ્યું તે ક્યું: “ના, એ તો તારી વાત કહે તો જ ખાઈ નહિ તો બસે ટાંટી થઈ જાય; એમ ને એમ પડી રહેશે, હાથ અડાડે એ બીજાં !”

જીવી જરા હસી. “બહેન તમે ય તે.” પછી ધીમે રહીને છોકરીને “ન બેટા, લોટા લઈ ને ઘેર જ, બેંશું આવવા વેળા થશે. જન દું હમણાં આવી હોં.” કહીને તેને ઘેર મોકલી. મેં ક્યું: “બસે ને બેડી.” જીવી કહે: “ના, મોટાની વાતમાં છોકરાને બેસાડવાં સારાં નહિ. ન બેટા.” મેં તાજ બળા પાંચજ એસલાં છોકરીના હાથમાં માથ તેટલાં આપ્યાં, ને લોટામાં ગોળનું દડયું નાંખ્યું ને ક્યું, “સંભાળીને જજો હોં !” છોકરી ગઈ એટલે મેં ક્યું: “આને કેવડી લઈને આવેલી ?”

“એ વરસની.”

“ત્યારે કહે કેમ આવેલી ? લડી નહોતી ત્યારે થર છોડીને કેમ આવી ? કેમ કાંઈ ઘરડી થઈ એટલે પડેલે બહાર ફરવા માંડ્યું, કે શું થયું કહે ?”

“ના બહેન ! એની પીડ સાંભળે છે, મારાથી બોલું ન બોલાય. પટેલ એવો નથી.”

“ત્યારે રીસાઈ હો તો તારા પટેલને બોલાવું. તને મનાવીને લઈ જાય. તારા જેવી બાઈ તો ઘરમાં કેવી શોભે !”

“અરે, એ તો હું કહું એટલું કરીને લઈ જાય એમ છે. પાડી લઈને આવી, એને ખબર પડી, મને તેડવા આવ્યો, ને કહે શહેરમાંથી કહે એ લૂગાં ને ચરણાં લઈ દડેં હાથ, બસે કૂપિયા બાંધીને આવ્યો છું. હાથ, જાણે શહેરમાં માલ લેવા આવ્યાંતા. તને ગમશે એમ રાખીશ. પણ મેં જ ના પાડી.”

મને પ્રહ્ન આશ્ચર્ય થયું, બાઈને પટેલ માટે લાવ હતો, રનેદ હતો, એ હું જોઈ શકતી હતી, અને છતાં આ બાઈ આટલી ઉમરે એકલી રહેવા નીકળી આવી ! મને તો સમજ્યું નહિ. મારું કુતૂહલ વધ્યું. “ત્યારે કેમ આવી કહે, મારા સમ ન કહે તો !”

જીવી બોલી: “બહેન એવા સમ રા. સારું દેતાં દશે ? તમ જેવાં નરસીંગદારને મારે શું કહેવું ?”

“ના જો, મારા સમ દીધા ને ! મને કહે.”

“જીવો બેન ! હું ઘરડી થઈ. દવે મને છોકરાં યાવ એ ખમાવું નથી. એટલે આ ઉલ્લી છોકરીને લઈને આવી નીકળી.”

“પણ એવું હોય તો તને છોકરાં ન યાવ એવું કરાવી આપું. દવે આ મોટાં મોટાં માનસો એવું કરે છે. જોતી નથી ! આ દેસાઈ સાહેબ. ત્રણ છોકરાં છે. નાનું છોકરું આઠ વરસનું થયું, પણ તે પછી છોકરાં નથી !”

“પણ બહેન, મારે તો સંસાર વહેવાર જ નથી જોઈતા. હું ધરાઈ રહી છું. હું ધરડી થઈ ને એ તો એવો ને એવો જીવન રહ્યો ! હું વીસ વરસની આવી ને હતો, એવો ને એવો છે. મૂર્ખ હું મરી એ ન મૂર્ખ, નહિ તો એ એની મેળે જીવન ગરી લાવન ને એના બધા કોડ પૂરા યાત. પણ બહેન, દવે આ ઘટ્ટા થીરે, એક જરા અડે છે એ ય નથી

ખમાતું ! કોણ જાણે કેમ એને મારાં હાડકાં ચામડાંની માયા હજી નથી છૂટતી ! હોય, માણસને જીવાનીમાં મદદ હોય, મારે ય જીવાની હતી, પણ બધી વાતનો નેહો હોય કે નહિ ? આ તો એવો ને એવો જ રહ્યો ! ”

હું તો બાઈના સાથું જ બેઠી રહી. થોડી વારે કહ્યું : “ બે જીવી ! આવી વાત હોય તો, ધણીને સમજાવવી બેઠીએ. એમાં શરમાવું શું ! ચોખ્ખોચોખ્ખું કહી દેવું બેઠીએ કે આતું આમ છે. ”

“ બહે...ન, મેં નહિ કહ્યું હોય ? કેટલી વાર કહ્યું. ધરમાં કહ્યું. ખેતરે કહ્યું. એકવાર તો સાનમાં કહ્યું. મારો નાનો છોકરો, કેરી ચૂસી રહ્યા પછી એકલાં ગોટલાનાં છતાં ચૂસતો હતો, એને પટેલે કહ્યું. ‘ અથ્યા હવે તો છાલ મેલ. એમાં શું રહ્યું છે તે ચૂસ ચૂસ કર. છ ? ’ મોટાં છોકરા છોકરી કાઈ ધરમાં નહોતાં તે મેં પટેલને સંભળાવ્યું : “ એને કહો છો ત્યારે તમે જ સમજો ને ! ” એ સમજ્યા, હસ્યા, પણ રાત પડી ત્યાં એના એ ! ને રાતે મોટાં છોકરાં છોકરીઓ હોય એમના દેખતાં મારાથી લવાડા થાય ? અમારાં તો ધરે ય નાનાં, ઉતાવળું બોલાયે ય નહિ ! ને બહેન, સાચું માનશો ? હું ના કહું એમ એમ એને વાતનો કસ વધતો ગયો. મારી નાં સમજે જ નહિ ને ! જાણે પચીસ વરસનો જીવાન ! કેટલાં વરસ તો મેં ખમી લીધું. કેક કેક વાર તો એટલી ચીતરી ચડે એ વાતથી, પણ શું કરું ? બેરીનો આશિયાળો અવતાર ! કેકવાર તો ચીકાઈને, જે થાય તે થવા દીધું, —જાણે એ મારી કાપા જ નથી. પણ હવે ન ખમાયું ત્યારે નક્કી કર્યું કે હવે આ છોકરી જરા મોટી થાય એટલી વાર છે. એ તો સારું છે, બહેન, મારો ઉબેસ^૧ લાંબો છે, નહિતર સવાસરિયાં છોકરાં હોય તો કાઈ દી જાડવા વારો ન આવે ! બહે...ન ! હું બધી દિંમત હારી ગઈ ત્યારે પછી નાહી ! નહિતર, ઘર ખેતર, વહેવાર વખો,^૨ છોકરાં ઈયાં, બધું છોડીને કાઈને આવડું ગમે ? ને ગામમાં તો અમારી બેઠીની કેવી આશર ! હું અખોવન,^૩ તે નવી ચંદુઓ તો બધી મને પગે લાંગલા આવે. ભગવાને મને બધી રીતે સુખ આપ્યું. પણ હવે આ એક વાતથી હું થાકીને હારીને નાહી ! ”

હું તો આ બાઈની વાત સાંભળીને તેના સામે જ બેઠી રહી ! મને તેના તરફ ખૂબ માન થયું. તેની દિંમત, સમજણ, હાપણ ! થોડી વાર રહી મેં કહ્યું : “ અલી તારી જખરી દિંમત. તને એકલાં ખાણું શું એવી ફિકર ન થઈ ? ”

“ ના બહેન ! અમે ‘કયાં તમારા જેવાં નશીબદાર છીએ, તે એવો વિચાર આવે. કામ કરીએ તો રોટલો તો મળી રહે. તમ જેવાં મળી જ રહ્યાં ના ! અમારામાં એક બેંશ ઉપર તો શંડીગંડ જન્મારો કાઢે ! તો મારે તો શું છે ? એક છોકરી છે તે મોટી કરીને સારી રીતે પરણાવીશ. અમે તો મહેનતુ વણુ^૪ તે કામ કરીને અમારું ફાડી લઈએ ! ”

અત્યાર સુધી મદિલકા શાંત બેઠી હતી તે બોલી : “ અરે બાઈ, તું જ સાચી નશીબદાર છે. તે આમ છૂટી શકી. અને અમે નશીબદાર ગણાઈ છીએ, તે જ અભાગિયાં છીએ. અમારા જેવાં આતું હોય તો અમે શી રીતે છૂટી શકીએ, કહે બેઠીએ. ”

૧. જે છોકરાં વચ્ચેનું વરસાતું અંતર.

૨. વેશવ ૩. જે જીનું એક પણ બાજક મરું ન હોય તેને ‘અખોવન’ કહે છે.

છત્રીએ કહ્યું: “જહેન, એવું તમારા જેવાં નશીબદારને હોય જ નહિ. એ તો અમે ભવ્યા ગણ્યા વગરનાં, કશું સમજીએ નહિ, અમારા તે કાંઈ અવતાર છે. હોય પણ દવે બેસો; બગી ખાઓ, છેવટે ટાઢી તો થઈ જઈ ગઈ. અમારા જેવાંની વાતમાં નકામે તમને ઉદ્વેગ થયો.”

મેં તેને થોડી બગી ચાખવા કહ્યું પણ અમારી આગળ ખરાબ નહિ કહી માન્યું નહિ. મેં આપવા માંડી એટલે હોય તમારા શુભન રાખું છું કહી એ ચોસણાં લઈ ચાલતી થઈ. હું તેને શંખરા સુધી વળાવવા ગઈ, ને એ મોટી ક્યાંકની અધિકારી હોય એવી નિર્ભય ચાલે ચાલો ગઈ. એને જતી નેહરને થોડીવારે પાછી ફરી કામ ઉપર બેસવા જઈ છું, તો મસ્ત્રિકા બહુ જ ગમગીન બેઠેલી. મેં કહ્યું: “સાંભળ્યું બહેન, ત્રિચારાં ગરીબ માણસોને કેવી કેવી પીડાઓ હોય છે?” અને મસ્ત્રિકાએ એકદમ જવાબ આપ્યો: “માત્ર ગરીબને જ હોય છે એમ શા માટે કહે છે? એણે ક્યાં એવાં નશીબદારને પણ હોય છે, માત્ર એટલું કે એ નશીબદાર જ ખરાં કમનસીબ છે કે એનો ફોજા જ ઉપાય કરી શકતાં નથી!”

મેં કહ્યું: “સાચું કહે છે મસ્ત્રિકા!” અને એકબીજાને દૂંકે નામે બોલાવીએ એટલાં મિત્રો થયાં હતાં.

“સાચું નહિ પણ અનુભવથી કહું છું.”

“શું કહે છે!”

“હા એ બોલતી હતી તે જાણે એકેએક મારી જ વાત કરતી હતી. એની પોં જ અને પણ સ્પર્શની મુગ થઈ છે, એટલે વાત આવી છે. એની પોં જ મેં ધણી ચે વાર તિરકારથી અને લુગુપ્સાથી કાઈ સીજ ફતરાને નીરી દર્ખ્યે, એમ મારો દેદ સોંપી દીધો છે. એની પોં જ મેં નાસી જવાનો વિચાર કર્યો છે ને નાસી શકી નથી. આજ સુધી બે વાનની મને ચાંક હતી તે આજ સમજાઈ ગઈ. મને એમ લાગતું કે મારે હોકરાં ન થયાં, તેથી જીવનમાં જે બીનું આકર્ષણ થતું નેહરે તે ન થયાથી મારી આ કુદૃશા દશે. પણ આજ સમજ કે એવું નથી. બીનું એ કે મને જરા આશા હતી, કે જ્યારે ધરડી થઈશ ત્યારે આ દેદનું આકર્ષણ કંઈક એની મેલે ઘટશે. આજ એ જાણે વાન ખોરી પડી છે. મારી નજર આગળ મને મારી પીડાનો કાંકિ દેખાતો નથી. દવે તો મૃત્યુ જ મને કરાવી ઉમારી શકે.”

જવાબામુખીમાંથી જવાબા નીકળે એમ એનો અંતઃસ્વાય બમણી નીકળતો હતો. મેં એને બાથમાં લીધી, આભાસન આપ્યું. તે એકદમ અનર્જન આંસુએ રડી પડી. મેં તેને પાણી પાવું. તેને ઉઠાડી મેં પીવાનું. તેને થોડી બગી ખાવાનું કહ્યું. પણ મને કહે: “આજે દવે નહિ ખાઈ શકું. મને આનું શાવ છે ત્યારે તરત જલે કચ્છો ખાએ છે.” પછી મેં કોશી પાઈ. ધણી વાર બેસારી તેને ઘેર મોહાલી.

થોડી વાર કોઠર આગ્યા. રેગલ પર રકાળીઓમાં પીરમેલી બગી નેહરે કહે: “કેમ મારો આગ્યા પહેલાં બધું પીરમી રાખેલું છે?” “મેં કહ્યું આ બગી ઉપર એવો શાવ છે કે એ ખાવાની વાત કરીએ ને ખરાબ નહિ. મેં જરમ જરમ ખાવાનો વિચાર કર્યો ને બે બરી કસાધી એમ ને એમ પીરમેલી પડી છે. એવી જગત વાનો સાંભળી કે ખાઈ જ ન શક્યા.”

ડૉક્ટરે કહ્યું : “ એવી તે શી વાત હતી વળી ?”

મેં કહ્યું : “ એક વાર ખાઈ લો પછી કહીશ.”

“ અરે પણ અમે તો મડદું ચીરીને પણ તરત ખાવા બેસીએ. ઓપરેશનમાં જીવતા માણસને કાપીને પણ તરત પછી ખાવા બેસીએ.”

મેં કહ્યું : “ ના તોય ખાઈ લો. પછી કહીશ.”

ડૉક્ટર કહે : “ ના ત્યારે હવે તો સાંભળ્યા પછી જ ખાઈશ. નહિતર નહિ ખાઈ.”

ડૉક્ટર માન્યા નહિ. મેં જીવીની ને મલ્લિકાની બન્નેની આખી વાત કહી સંભળાવી. વાત પૂરી થયે મેં કહ્યું : “ એ પેલો દૂડો બોલતા ત્યારે તો મને એમના જીવનમાં કવિતા હશે એમ લાગેલું.”

ડૉક્ટરે કહ્યું : “ ખરાબ માણસ બૈરીને અને કવિતાને એમને બગાડે છે.”

પછી એક ખાત્રા ખાતર બળી આપી, પણ એ પણ વિચારમાં તો પડી ગયા. મને કહે : “ હું વિનોદરાયને વાત તો કરીશ જ.” મેં કહ્યું : “ એને મલ્લિકા વિશે ખરાબ નહિ લાગે?” મને કહે : “ અમે ડૉક્ટરો તો ગમે તે વાતમાંથી ગમે તે વાત કરી શકીએ. હું તો એને છોકરાં નથી એ વાતમાંથી પણ તે વાત કાઢી શકું.”

પછી એમણે વાત તો કરી પણ મલ્લિકાને મેં વધારે સુખી કાઢ દિવસ જોઈ નહિ. આઠેક મહિને એમની બદલી થઈ ત્યારે મલ્લિકા મને મળવા આવી. મારી પાસે પોસ આંસુ રોઈ. મને કહે : “ હવે ઝાઝું નહિ જીવી શકું. કદાચ તમને કાગળ ન લખી શકું પણ મરતાં તમને સંભારતી મરીશ એમ માનજો.” મને થયું માણસની કેવી નિરાધારતા છે ? અમે કે કોઈ એને કેશી જ મદદ ન કરી શકીએ !

અને વરસેકમાં તેણે પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો. વિનોદરાય ડિસ્ટ્રિક્ટમાં હતા ને એ મરી ગઈ. તેના મરણના ખબર આગ્યા ત્યારે અમારાં ઝોળખીતાં મારે ઘેર આગ્યા, અમે મારે મોઢે ખરખરો કરવા લાગ્યાં. બધાં કહેતાં હતાં : ‘ કેવી રૂપાળી ! ’ ‘ કેવી નમણી ! ’ ‘ કેવી ભાગ્યશાળી ! ’ ‘ એને જોઈએ ને સૌભાગ્યવતી, સ્ત્રીનો ખ્યાલ આપણને આવે ! ’ ‘ ને સૌભાગ્યવતી જ મરી ગઈ. ’

મને મનમાં થયું : “ સૌભાગ્યવતી !! ”

વિવાહપદ્ધતિ

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાકે 'પ્રથાન' વર્ષ ૧૨ અંક ૬માં " હિંદુઓની વિવાહપદ્ધતિ આપણા નવા વિચારોને અનુકૂળ કેવી કરવી જોઈએ " એ વિષયની ચર્ચાને આમંત્રી છે. એ આમંત્રણથી, એ વિષયની ચર્ચા હજી સુધી 'પ્રથાન'માં તો આગળ ચાલી નથી. પણ ગયા ઉનાળાની રમઝોમાં શ્રી. રામનારાયણભાઈ મુંબઈ આવીને રહ્યા હતા સારે વાતો કરતાં એમણે આ ચર્ચાપત્રની ચર્ચા કરી. જેને પરિણામે એમણે જ મૂળ ચર્ચાપત્રમાં તથા મોઢે સૂચના કર્યા પ્રમાણે આપણી વિવાહપદ્ધતિમાં શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઝાઝામાં ઝાણું કેટલું આવશ્યક છે તે દર્શાવવાનો અહીં પ્રયાસ કર્યો છે.

અત્યારે વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ અને શ્દિ કે લોકાચારનું મિશ્રરૂપ પ્રચલિત છે અને તે રૂપ પણ બધી જાતિઓમાં એકસરખું નથી. વળી મૂળ શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ પણ પહેલેથી એક જ રૂપમાં ચાલી આવે છે એવું નથી. એ ધીમે ધીમે વિકાસ પામી છે. લોકાચારની અસરથી મૂળ પદ્ધતિમાં ફેરફારો સ્વીકારવામાં પણ શાસ્ત્રકારોએ વાંધો નથી માન્યો. અને પાછળથી કેટલીક જાતિઓમાં પ્રચલિત પદ્ધતિમાં શાસ્ત્ર ગૌણ-અતિગૌણ બની જઈને લોકાચાર જ વ્યાપક હોય એવી સ્થિતિ પણ જોવામાં આવે છે. છતાં અંહી તેો શાસ્ત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિનાં અંગોનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કરવાની ધારણા રાખી છે.

ઇતિહાસ—વિવાહપદ્ધતિનાં મૂળ ધણાં જાડાં છે. છતાં વૈદિક સાહિત્યની પારદર્શકતાને પરિણામે એ ઠીક ઠીક જોઈ શકાય છે. વૈદિક સાહિત્યનો જે પ્રાચીનતમ ભાગ-ઋગ્વેદના મંત્રો તેમાં ગૃહ્યવિધિનું સાક્ષાત્ દર્શન થતું નથી. અલગત, લગ્ન જેવા અતિશય સામાજિક અગત્યના બનાવ સંબંધી કાંઈક ક્રિયાઓ ઋગ્વેદના સમયમાં કે તે પહેલાં થે પ્રચલિત હોય એ સંભવિત છે. પણ એ પ્રાચીન ઋષિઓનાં જીવનો અને મનનો ખરી રીતે તેઓની કવિતાનો પ્રવાહ જે આપણને પ્રલક્ષ્ય છે તે ઐતિહ્યનો તરફ વળેલો હતો. મતલબ કે ડા. ઓલ્ડનબર્ગ કહે છે તેમ, લગ્ન આદિ પ્રસંગોની ક્રિયાઓ ઋગ્વેદકાલીન ઋષિઓમાં બહુ સાદી રીતે થતી હશે એમ જ માનવું પડશે. કારણ કે એ ક્રિયાઓ વખતે યોગવાના મંત્રો ઋગ્વેદના જૂના ભાગમાં મળતા નથી. પણ ઋગ્વેદના દશમા મંડલના એક સૂક્ત (૧૦-૮૫)માં તથા અથર્વવેદના ૧૪મા અધ્યાયમાં ગૃહ્યસૂત્રોક્ત લગ્નવિધિમાં આવતા કેટલાક મંત્રો મળે છે. આ દશમા મંડલને પુરાવિદો પાછળનું ગણે છે. વળી ઋગ્વેદનું એ આખું સૂક્ત પણ ઉપલબ્ધ ક્રમમાં લગ્નપ્રસંગે યોગ્યવાનું નથી. છતાં એમાંના અમુક મંત્રો લગ્નવિધિને લગતા છે એ ચોક્કસ. ઋગ્વેદનું આ સૂક્ત એ હિંદુઓની લગ્નવિધિનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય. અત્યારે પણ કોઈક બ્રાહ્મણ જાતિમાં લગ્નપ્રસંગે એ સૂચકસૂક્તનો પાક થાય એવો રિવાજ છે.

ઋગ્વેદસંહિતા પછી બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ગૃહ્યઅગ્નિ અને એ અગ્નિકારા કરવાનાં કર્મેનું સૂચન મળે છે. ગૃહ્યસૂત્રોમાં ઉપયુક્ત અમુક પરિભાષા પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં મળે છે.

અર્થાત્ લગ્નાદિ ગૃહકર્મોના વિધિ બ્રાહ્મણુ ગ્રન્થોના કાળમાં વિકાસ પામ્યો હતો. છતાં તદ્વિપયક કોઈ ગ્રન્થો તે કાળે લખાયા નથી. જો કે ગૃહ્યસૂત્રોમાં વપરાયેલા મંત્રોમાંથી જે સંદિતાઓમાં ઉપસન્ન નથી તેનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મણુ ગ્રન્થોના કાળમાં રચાયો છે. અને છેવટ બ્રાહ્મણુકાળના અંત સુધીમાં જે સામગ્રી તૈયાર થઈ તેમાંથી ગૃહ્યસૂત્રો રચાયાં છે. અને એ સૂત્રો રચાયા પછી તે સૂત્રોક્તવિધિ હિંદુસમાજમાં માન્ય અને રૂઢ થઈ ગયો. આ માન્ય થયેલો સૂત્રોક્તવિધિ તે શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિમાં લિખ્ત લિખ્ત દેશ-કાળ-જાતિમાં જે વધારા છટાડા તથા ફેરફારો અક્ષરશઃ થયા વગર થયા અને ચાલ્યા તે લોકાચાર કે રૂઢિ.

હવે શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિના મૂળ રૂપ જે ગૃહ્યસૂત્રો તેનો સમય જો કે ચોક્કસ ન કહી શકાય, પણ ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠીથી ચોથા સતક સુધીમાં ધણાંખરાં સૂત્રો રચાયાં હોવાનો સંભવ છે. આ સૂત્રો રચાયાં તે કાળે પણ શાખાસૂત્રમેદ, દેશમેદ, વર્ણમેદ વગેરે કારણોથી લગ્નવિધિ બધે એકસરખો નહિ હોય એમ ગૃહ્યસૂત્રો ઉપરથી જ લાગે છે.

આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે જુદા જુદા દેશમાં અને જુદાં જુદાં ગામમાં લગ્ન વિપયક આચારો જુદા જુદા છે. છતાં જે સામાન્ય સ્વીકૃત છે તે નીચે કહ્યા છે (આ. સૂત્ર ૧-૭-૧, ૨).

છતાં ઉપસન્ન સર્વ ગૃહ્યસૂત્રોમાં લગ્નવિધિ કે તેનો ક્રમ સમાન નથી. મંત્રોનો ઉપયોગ પણ લિખ્ત છે. સૂત્રોને પરસ્પર મેળવી જોતાં આશ્વલાયનાદિ સૂત્રોમાં, કદાચ પ્રાચીનતર હોવાથી કે ગમે તેમ પણ ગૃહ્યવિધિ સાથે સ્માર્તવિધાનોની ગડબડ, વિધિક્રમ અસ્તવ્યસ્ત, વગેરે વિધિ સ્થિર થયા પહેલાંનાં લક્ષણો દેખાય છે. પછી ઓદનબર્ગ કહે છે તેમ સાંખ્યાયન અને પારસ્કર જેનું કદાચ એક મૂળ છે. અને છેલ્લો વ્યવરિચન વિધિ પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં મળે છે. મતનજ કે પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રોક્ત લગ્નવિધિ એ જ શાસ્ત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ. ધણી બ્રાહ્મણુ જ્ઞાતિઓમાં એ પારસ્કર સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ લગભગ મૂળ શુદ્ધરૂપે અત્યારે પ્રચલિત છે. અજ્ઞાત મૂળસૂત્રના સંક્ષેપોના વિસ્તાર, મંત્ર પ્રતીકોને રચાને આખા મંત્રો વગેરે આચારના આવશ્યક અંશો સૂત્ર ઉપરની ઠીકાઓમાં તથા તે ઉપરથી રચાયેલ પદ્ધતિગ્રન્થોમાં ઉમેરેલા છે પણ મુખ્યવિધિમાં તાત્ત્વિક ફેર નથી થયો. લિખ્તલિખ્ત જ્ઞાતિના ધાર્મિક કર્મ કરાવનારા શુક્લોએ અનુકૂળતા ખાતર મૂળ સૂત્રોક્તવિધિ સાચવીને તે તે જ્ઞાતિના રૂઢિગત આચારોનો સમાવેશ કરનારી પદ્ધતિઓ રચેલી છે, જે મોટે ભાગે હસ્તલિખિત પુસ્તકરૂપે તે લોકો પાસે જ હોય છે. આ શુક્લ કુટુંબોમાં વિદ્યા ક્ષીણ થતાં કોઈક પદ્ધતિના પાકો અતિશૂદ્ધ જોવામાં આવે છે. પણ એ અધોજ્ઞાતિના ઇતિહાસથી મૂળ શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિને બાધ આવતો નથી. પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ એ જ હિંદુઓની વિવાહપદ્ધતિ એ નિશ્ચય સપ્રમાણુ અને સ્પષ્ટ છે.

આ પારસ્કર સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિમાં કહેલાં સર્વ કર્મો વિવાહવિધિનાં આવશ્યક ધાર્મિક અંગ રૂપ નથી. (૧) કન્યાનાં માથાપને ઘેર વર અતિથિ રૂપ હોવાથી મધુપર્ક આદિ સામાન્ય આતિથ્યનાં કર્મો છે. (૨) લગ્નતિથિનો નિર્ણય આદિ સામાન્ય ધ્યાવદારિક કર્મો છે.

૧ ગૃહ્યસૂત્રસાહિત્યના આ વિકાસક્રમ માટે જુઓ ગૃહ્યસૂત્રોનાં અંગેજી ભાષાન્તર સાથે જોડેલા ટા. આદનબર્ગનો ઉપોદ્ધાત. (સેકેટ બૂક્સ ઓફ ધ ઈસ્ટ: અ-૩૦. ઇ. સ. ૧૮૪૨)

(૩) મહાબ્યાહતિ વગેરે ૧૪ આહુતિઓ બધાં હોમાત્મક કર્મ હોય ત્યાં સામાન્ય છે. બાકીનાં કર્મો વૈવાહિક છે. આમાં કન્યાદાનની વાત ફક્ત એક વખત આરંભમાં આવે છે. બધાં દાનનો પ્રસંગ ન હોય અથવા પિતા કે ભાઈ દાતા ન હોય ત્યાં એ કર્મ જ છોડી દેવું કે કોઈ મિત્ર પાસે દાનનો વિધિ કરાવવો એ વિચારણીય છે. દાનની વાત છોડી દેવાથી બાકીનાં કર્મને કાંઈ વાંધો આવે એમ મને લાગતું નથી. પારસ્કર સૂત્રમાંથી નીચે આપેલી કર્મસૂચી-માંનાં કેટલાં અને કયાં કર્મોને હિંદુ લક્ષવિધ્યક કાયદાએ આવશ્યક ગણ્યાં છે એ કોઈ કાયદાશાસ્ત્રી લખશે. પણ શાસ્ત્ર નીચેનાં કર્મોને આવશ્યક ગણે છે. અહીં વૈવાહિક કર્મોની ફક્ત સૂચી આપી છે. પ્રત્યેક કર્મની વિગતો તથા તે તે કર્મને લગતા મંત્રો નથી આપ્યા. અલગત વિગતો અને મંત્રો સાથે શુદ્ધ સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ કોઈ પ્રગટ કરે તો એ ઉપકારક થાય એમ હું ધારું છું.

વૈવાહિક કર્મસૂચી

૧ લગ્નતિથિનો નિર્ણય.^૧ (૧-૪-૫)

હાલમાં લગ્નતિથિનો નિર્ણય થયા પછી માતૃકાપૂજન અને નાન્દીમુખશ્રાદ્ધ વરના અને કન્યાનાં બેય પક્ષમાં થાય છે.

૨ વરનું મધુપર્ક આદિથી અર્ચન.^૨ (૧-૩)

૩ કન્યાને તૈયાર કરવી.^૩ (૧-૪-૧૨, ૧૩)

૪ સમંજન વિધિ.^૪ (૧-૪-૧૪)

વરકન્યા બેયને શરીરે કાંઈક લેપ થતો હશે એવું અનુમાન થાય છે.

૫ પિતા તરફથી કન્યાનું પ્રદાન.^૫ (૧-૪-૧૫)

કન્યાદાનની આ ક્રિયા વખતે બ્રાહ્મણ યાત્રિઓમાં બન્ને પક્ષ તરફથી પોતપોતાનો જોત્રોત્સાર કરવામાં આવે છે. પછી કન્યાદાનને અંગે કોદાત્ વગેરે મંત્ર બોલવામાં આવે છે અને કન્યાનો હાથ કાંઈક દક્ષિણા સાથે વરના હાથમાં પિતા તરફથી મૂકવામાં આવે છે. આનું જ નામ કન્યાદાન. સામાન્ય રીતે આ ક્રિયાને હસ્તમેળાપ કહેવામાં આવે છે. જોત્રોત્સારાદિ કર્મનું સૂત્રમાં સૂચન નથી પણ પદ્ધતિમાં છે.

૬ કન્યાને લઈને વરનું નિષ્ક્રમણ.^૬ (૧-૪-૧૫)

૧ બીજાં શુભસૂત્રોમાં પણ આ વાત છે. પણ આશ્વલાયન સૂત્રમાં “કેટલાક ગમે તે દિવસે વિવાહ થઈ શકે” એમ કહે છે એવું સૂત્ર છે (૧-૪-૨).

૨ વરના અર્ચનની વાત લક્ષવિધ્યક આદ્ય કડિકામાં નથી પણ આગલી કડિકામાં છે.

૩ કન્યાને તૈયાર કરવાના કર્મને અંગે કન્યાને વરે વસ્ત્ર આપવાની વાત સાંખ્યાયન (૧-૧૨-૩) સૂત્રમાં પણ છે.

૪ સમંજન વિધિની વાત સાંખ્યાયન (૧-૧૨-૪, ૫) અને ગોબિલ (૨-૨) માં પણ છે.

૫ કન્યાનું પ્રદાન કર્મક્રમમાં કયાં આવે એ વિશે સૂત્રોમાં અલપ મતભેદ છે. પણ ઉપરનો ક્રમ પારસ્કર અને પદ્ધતિને અનુસરતો છે.

૭ સમીક્ષણુ વિધિ. (૧-૪-૧૬)

પિતાએ આપ્યા પછી કન્યાને લઈને વર અગ્નિ સમીપ જાય છે. પછી વરકન્યા એકબીજાને જુએ છે, અને તે પછી લાગ્નહોમાદિ લગ્નની અત્યંત આવશ્યક ક્રિયા કરે છે, એ ઘણું સૂચક છે.

૮ અગ્નિસ્થાપન અને અગ્નિ પાસે બેસી હોમ કરવો. (૧-૫)

૯ લાગ્નહોમ.† (૧-૬)

આ ક્રિયાને અંગે લાગ્નહોમ પછી જે મંત્ર બોલવામાં આવે છે તેમાં જ પાણિગ્રહણનો ઉલ્લેખ છે. અને એ વખતે જ વર એ મંત્ર બોલતાં બોલતાં કન્યાનો હાથ ગ્રહણ કરે છે. મતલબ કે આ જ પાણિગ્રહણ—લગ્નનો આવશ્યક વિધિ.

૧૦ અશ્મારોહણ,‡ અગ્નિને ફેરા અને ગ્રન્થપતિ હોમ. (૧-૭)

૧૧ સપ્તપદી (૧-૮-૧, ૨)

૧૨. કન્યાને મૂર્ધાભિષેક (૧-૮-૩ થી ૬)

૧૩ સૂર્યદર્શન (૧-૮-૭)

૧૪ હૃદયાલલન¶ (૧-૮-૮)

૧૫ વધૂને અભિમંત્રણ (૧-૮-૯)

વધૂને અભિમંત્રણના આ કર્મ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ત્યાં લગ્નનું કર્મ પૂરું થયું અને લાગ્નહોમથી હૃદયાલલન સુધીમાં કર્મો એ લગ્ન સંબંધી મુખ્ય કર્મો છે. બાકીનાં કર્મો આનુષંગિક છે. એટલી વાત તો એ કર્મો, તેમાં વપરાયેલા મંત્રો તથા વચનો સ્ત્રોતાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ પાંચઠ કર્મો જુદાંજુદાં અહીં મણુલ્યાં છે, પણ ખરી રીતે બહુ ટૂંકાં છે.

૧૬ વરપક્ષવાળા કન્યાને તેડી જાય છે.

૧૭ આચાર્યને દક્ષિણા.

૧૮ સૂર્યાસ્ત પછી મુવનું દર્શન વરે વધૂને કરાવવું.

ત્રણ રાત સુધી વરકન્યાએ ક્ષાર અને મીઠું ન ખાવાં તથા નીચે (ખાટલા ઉપર નહિ) સૂવું અને એક વ્રત, બાર રાત, છ રાત કે અનીતઃ ત્રણ રાત સુધી વરવધૂએ બહાયર્ષ પાળવું એમ સૂત્રકાર કહે છે.

૬ લાગ્નહોમની વાત સાંખ્યાયન (૧-૧૩-૧૫)માં ટૂંકામાં છે. ખાદિર (૧-૩), ગોલિલ (૨-૨), અને આશ્વલાયન (૧-૩-૧૪)માં પણ એનું સ્થાન છે.

૭ અશ્મારોહણની વાત પણ આશ્વલાયન (૧-૭-૭) અને સાંખ્યાયન (૧-૧૩-૧૨) માં છે.

૮ પાણિગ્રહણનો મંત્ર તથા હૃદયાલલનનો મંત્ર બેચ ઋ. ૧૦-૮૫ માં છે.

મોટાભાઈ

ગુલાબદાસ શ્રોફર

માતા ગર્હ ! માત સમાન વિશ્વમાં
થયું ન કોઈ, નવ કો થવાનું;
ને તાતની તો સ્મૃતિ વિસ્મૃતિ સમી !

૩

અને પછી વર્ષ અનેક વીત્યાં,
અનેક સ્વપ્નો સમ છંદગીનો
પ્રવાહ ધીરે, કદિ શોકવેરે,
કદી વળી, વેગભર્યો વહી ગયો.
છતાં ન કોઈ લવલેશ અંતરે
થયું, “ પિતા છે નહિ તેથી મારી
સ્થિતિ થતી આમ, ” ન કોઈ ફહાડો;
એકાંત ખોળી, મન મોઢ્યું કંઈ
જરી, પિતા માત દુઃખે સ્મરીને.

૧૨

પિતા સમી મંગળ મૂર્તિ જેની,
ને મિત્ર શો પ્રેમળ સંગ જેનો
તે પ્રેમના મૂર્તિ સ્વરૂપ જેવા
સ્મરું પડ્યે કદ વડિલ બંધુને.

૧૬

કવિજનો ગીત અનેક ગાતા
પ્રિયા તણાં, કોઈ ઉદાર ચિત્તનો
સ્મરી જનેતા જરી આંસુ ઢાળતો,
ને કોઈ—હાં કોઈ જ—તાત કેરું
જરી કંઠુણા, જરી બદ્ધિપેરું
કદાં જતો આઈ મધુર ગીતરું;
પરંતુ ના કોઈ સ્મરે છ બંધુને.

૨૩

છતાં ન એ ભાવ શું કાન્યયોગ્ય ?

૨૪

પોતે લણ્યા ના મુજને લણ્યાંયો, (સાક્ષી ૧૨) -
 પોતે સહ્યાં કંટક મને હસાંયો,
 ને છંદગી કંટક પુષ્પથી ભરી
 તેના સહ્યા કંટક એમણે ને
 સૌંદર્યથી પુષ્પ તણા નવાજ્યો
 મને, ભુલું એ કયમ સર્વ ચીજને ?

૩૦

ગાઈ ન, ગાતાં નવ આવડે મને,
 અને કદાચિત્ કંઈ દિવ્ય યોગથી
 ગાઈ શકું તો ય ગવાય કેમ
 એ પ્રેમ, માંગદય તણી મુગાયા ?

૩૪

નાનાભાઈ ને

‘સ્વપ્રસ્થ’

તૌ દેહ કેરા શુચિ શ્યામ રંગો
એ સિન્ધને શ્યામ અમાસ ગાત્રો,
મહત્વ આકાંક્ષિત કેં કંઈ સ્પૃહા
તેજે ભર્યા નિર્મલ-ગિન્દુ, તારલા.

આ દિવ્ય ઉલ્લાસ પ્રભાત જેવો,
મધ્યાહ્નનાં સ્થૈર્ય ણધાં વટાવતી
એકાગ્ર ને અધ્યયનસ્થ વૃત્તિઓ
હું નેઉં, સીમા મુજની તુટી જતી
ને અંતરે માંધ કુળાવી હર્ષ
વહી રહ્યો મંગલ આશિવો ભર્યો:-

હમેશ પ્રાતર્દિનને લલાટે
પ્રકુલ રંગો નિરખંત લોક
આશા ધરે નૂતન જન્મ પામે
તેવું જ તારું લસળે લલાટ ।

એ તેજ એ પ્રેરક શુભ હાસ્ય
તારા થકી ન્હાનલ ભાંડુઓને
હેયે જગાડો મધુરી મહેરબા !

હું અંજતો જીવનની પળેપળો
તારાં જ હાસ્યે ડુબતી નવી બનો:
અલભ્ય લેવા નહિ કેં સ્પૃહા હવે
છતાંય, - તારાં સ્મિતના તરંગો,
ભવિષ્યનાં કોઈ સુવર્ણ શૃંગો
પેખી રહેલી તવ આંખાડીઓ,
એ પુષ્ટ ગાત્રો, બલવાન સ્નાયુઓ,

પ્રકાશવર્તી મુઠ્ઠા ઉઘ વર્તનો,
ધસી રહો છવન જંગમાં બઢો !
નદી તરંગો પછી ભવ્ય મોળે,
સમુદ્રના દરગ ઝોધ-વાહો
તારા જ અર્થે લહવાની રીતો—
તને સ્કુરો, સેલ ! અનેક લોહો
પરે સવારી કરી, ને પટે તો
હસંત પાછો ઉઠીને પલાણતો
હોળે સદાઃ એ તવ ભાલ તેજે
શ્રદ્ધા સ્મિતોની સુરએ છવાળે

હું કાંઈ શ્રદ્ધા, ત્યમ કાંઈ ચિંતા,
(ને) તારા જયેથી મલકંત ભાઈ !
રંગાઈ સોહીશ પ્રવૃત્તિના તટે !

આ ગેહમાં પુણ્ય દુકાન તારાં
ઉલ્લાસ પ્રેરે, તવ એ ઝગારા
' મોટાં ' યથેલાં અમ મંદ વર્તનો
નવીન તેજે મદતાં ઉજળો.
આ પ્રાણ, આ ગેહ, કૃષ્ણ અને ગધે-
ચેરી અને રહેર ચ માતૃ દેશે,
નાનાં પરંતુ તવ પુણ્ય હાસ્યે
ભરી રહો કેંક પુણ્ય ઉજાસે !

લેખક બનવાની કેટલીક તરફીઓ

[મણુકો પાંચમો અને છઠો]

રમણલાલ છાયાલાલ મહેતા

[અંતકથી ચાલુ.]

૫

શૈલી વિષે મારે હવે તમને કંઈક કહેવું જોઈએ. આપ કંઈ મહાન પુરુષ થઈ ગયા નથી કે જેથી સ્વતંત્ર શૈલી આપની હોય. અને સ્વતંત્ર કહેવાતી શૈલીઓ પર પણ પુરાગામીઓની અસર તો હોય છે જ, એટલે ‘સ્વતંત્ર શૈલી’ એ બધું ઠીક છે; મને તો એ બધી વાતો જ લાગે છે.

એથી શૈલીની બાબતમાં તો હું અનુકરણ કરવાની સલાહ આપું છું. આજે લોકોને ‘અનુકરણ’ શબ્દની બહુ સરા ચડે છે, એ હું જાણું છું. પણ હું પૂછું તેનો તેઓ જવાબ કે, કે ભાઈ! અનુકરણ ક્યાં નથી દોડું? ! તમારા પોતાનામાં જ કેટલું અનુકરણ છે તે ખબર છે? આપણે બેસીએ છીએ, ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ, —ચા, કોફી, દારૂ વગેરે—; પહેરીએ છીએ, ડિઝીઓ અને દોકરીઓ લઈએ છીએ, કવિતા નવલકથા વગેરે લખીએ છીએ, વગેરે આપણે પહેલાં તો અનુકરણથી જ કરીએ છીએ —ભણે તે પછી અજાત હોય. માનસશાસ્ત્રીઓ બીજી કેટલીક બાજતોમાં જુદા પડે છે, પણ આ વિષયમાં તો એકમત જ ઉચ્ચારે છે કે આપણું હલનચલન, આપણાં કાર્યો વગેરે ઘણે મોટાં ભાગે અનુકરણથી જ થતા જાય છે. માનસશાસ્ત્ર એમ કહે છે તો પછી શૈલીનું અનુકરણ કરીએ તો તેમાં કોઈ વાંધા લઈ શકે એમ નથી; વાંધા લઈ શકે એમ હોય તો જાહેર કરી શકે એમ નથી; જાહેર કરી શકે એમ હોય તો આપણે માટે તે સાંભળવું તો શક્ય નથી જ.

હું અહીં ત્રણ મુખ્ય શક્તિઓની જ ચર્ચા કરવાનો ઇરાદો રાખું છું. પહેલી શ્રી ન્દાનાલાલની, બીજી શ્રી બ. ક. દેકારની અને ત્રીજી થીયુત રમણલાલની—એટલે કે મારી. એ ત્રણે શૈલીઓમાંથી ન્દાનાલાલની શક્તિ સહેલામાં સહેલી છે એ તો એમનાં દસપંદર નહિ પણ બાવન ઉપરાંત પુસ્તકોની જાહેરખબર જોતાં જ તમે પણ કહી શકો !

ન્દાનાલાલની ડાહ્યાશક્તિ—ડાહ્યાં ડાહ્યાં લખેલી શક્તિ (માણસ ડાહ્યાં ડાહ્યાં ધૂનમાં આવી જાય છે અથવા ધૂનમાં ડાહ્યા માંડે છે, એવું મારા એક મિત્રનું માનવું છે.)—સહેજમાં તમે પોતાની કરી શકો છો. એ લખતી વેળા, આપણે જોઈએ તેમ, પુષ્કળ ડાહ્યાવાની

જરૂર છે. એથી તમે તમારી શૈલીને અરેખર 'ડાહ્યા' નાંખી શકશો. બહુ, અનંત, વિરાટ, આત્મા, ઉર, તેમજ શબ્દને છેરે 'સડી' પ્રત્યયનો દ્વિસાત્મક પ્રયોગ (જેમકે રાતસડી, છાતસડી, બેસસડી, હાથસડી, હિપોપોટમસસડી વગેરે) અને ખાસ કરીને તો 'સ' શબ્દનો જ્યાં લગાડી શકાય ત્યાં અને જ્યાં ન લગાડી શકાય ત્યાં એમ બંને રથને ઉપયોગ કરવાથી સાંધી શકાશે.

મૂળા મંદિરના મૂળા માળિયામાં બેસી, ઉરનાં આરણ્યં ખોલી, પ્રકૃત્વ પાંદડી પોયણું સરીખી છતાંય સુગ્મનન્યૂતી યોગ્યનગ્ધા પ્રિયાને રસપત્રિકા પાકવવી હોય; કે શરદની રાતસડી રળિયામણીએ કે અમાસની પૂર્ણિમાએ કે બહુકુમારિકાને—ગરમ દેશના પખીડાને—દૈયે હાર ધરવા (ને એ રીતે રસમસ્કા ગાદવા), તે રનેહપર્વણીની અપોરે કોક જગમાણીને (વગરપૈસે) ફૂલડાંકટારી ગૂંથી લાવવા રસભાપામાં બાપડું હોય; કે આત્મોપવને ઉરહિન્દોલે બૂલતાં બૂલતાં ક્ષત્રબંસરી વગાડી ક્ષત્રાંડ મંડળના પડદાઓને ભેદી, પછી આભમાં બંધાયેલાં ત્રિસોકનાં તોરણોને ન્યાળતાં ન્યાળતાં અનન્તતાને (બેરેલે ઘાંટે) સાદ દેવો હોય ત્યારે, વેનિટેબલ ધીથી તરખોળ બનેલા અને ચોરસા ખાંડથી અતિશય મિષ્ટ બની ગયેલા ગુપ્તાબ્જાંબું જેવી એ રસશૈલી ઉપયોગી થઈ પડશે.

બ. ક. ઠા. ની શૈલી વિષે બે શબ્દ — ના, કેટલાક પ્રમુખ સા'બો 'હું' બે શબ્દ બોલવાનું ઉચિત ધારું છું' એમાં જ એથી વધુ શબ્દો વાપરી નાંખી બસો કે તેથી પણ વધારે શબ્દો બોલીબકી નાંખે છે, તેમ હું કરવાનો નથી. હું ફક્ત બે વાક્યો જ લખવા ધારું છું: એમની શૈલીની કુમાર હાથડોચોગથી બનાવેલા કાગળની કુમાર અરેખર છે; અને રંગભાતમાં પણ એને મળતી આવે છે. એમની શૈલીનું ખરું લક્ષણ એમના આખા નામના યુંજરાતી પ્રથમાક્ષરોમાં નિશ્ચિત જગ્યાએએ ત્રણને ગઢલે બે જ પૂર્ણવિરામો મૂકાવાથી બાણી શકાય છે એવું કોઈ બાણીતા માસિકમાં જ મેં વાંચ્યું છે.

કાંકરા, ખટારા, જાડી ખાદી વગેરે એ પ્રકારના વિષયો પર નિબંધ લખવા માટે; મોઢામાં સોપારી ભર્યાં હોય કે 'પતરાંભરી લારિઓ' અખડતી હોય એવો બ્રમ પેદા કરવા માટે, અથવા તો 'ઠકે ઠકે ઠાકરાતું ટાપડું' હોય કે 'બોલે બોલે લોચવાતું જિભડું' હોય એવી લાગણી બીજામાં ઉત્પન્ન કરવા માટે; તેમજ, ભાટશાહીમાં વસતા કોઈ ખેડેઆઈ 'ડાહનશૈલીમાં કેટલાંક વિચિત્ર સારાં તરતો છે' એવું જૂંજળભરિયું ફંકતા હોય કે કોઈ પદવીશિકારી અહંદોસિયારીની વાકુછટાથી સ્વ-પ્રશસ્તિ કે આટુકિતઓથી પરપ્રશસ્તિ લલકારતા હોય તેમને થોડીક ભાંડતી હોય,—તો તે માટે આ શૈલીનો જરૂર ઉપયોગ કરી શકાશે.

મારી શૈલી વિષે ન કહું તો મારું નિષ્પણ અધૂરું જ લેખાય. પ્રો. વિપ્લવપ્રસાદ ત્રિવેદીએ 'ગોવર્ધનરામની શૈલી' પર 'માનસી'માં પ્રગટ કરેલ એક લેખમાં યુંજરાતી

૧. એક વિચાર પછી બીજો વિચાર કેવી રીતે સ્ફુરે છે, વગેરેનો અભ્યાસ કરતાં બોનંસશાસ્ત્ર-શાખીનોને એક દાખલો પૂરે પાડવા જેટલું સૌજન્ય દાખવી, ઉપકાર હેઠળ દાખવાં માટે મારે કહેવું લેઈએ, કે આ 'બાપડું' શબ્દ ઉપરથી કોણ બન્યું પણ કેમ અને 'ભરડું' શબ્દ માટે આવે છે ! તે યું 'બાપડું' 'ભરડું'નું પ્રેરકકારણ છે ?

ભાષામાં વિશિષ્ટ શૈલીઓ ગણાવી છે. એમાં તેમની પોતાની શૈલીનો નિર્દેશ કરવાનો રહી ગયો હતો; નમ્રતા તેમજ થોડેક અંશે શોભને કારણે. પરંતુ હું એવી જૂલ કરું એમ નથી. શોભનો દુર્ગુણ મારામાં નથી. એમની થોડી જૂલ તો શ્રી વિજયરાયે ટીપ્પમાં સુધારી હતી, પણ તેમાં માનસીકારે ભાઈશ્રી રમણલાલ છાટાલાલ મહેતાની શૈલી નથી ગણાવી ને એથી જૂલ પર વળી બીજી મોટી જૂલ કરી છે, એનો હું અહીં અમંતોષ જાહેર કરું છું. એવો અમંતોષ મેં એકલાએ અનુભવ્યો નથી; બીજા ઘણા લેખકોએ પણ અનુભવ્યો છે જ. ફર એટલો જ છે કે મેં તે અહીં જાહેર રીતે વ્યક્ત કર્યો છે, ત્યારે તેમણે પોતાનાં મિત્રમંડળમાં જ વ્યક્ત કર્યો છે.

એટલે મારી શૈલી ફરી છે તે વિષયમાં મૌન સાચવવું મને યોગ્ય નથી લાગતું. પૂંડિતોની સભામાં મૌનં મોર્ચ્સ્ય લક્ષણમ્। ફટલાક વક્તાઓ ‘હું તો અસ્પષ્ટ છું’ એમ કહી પોતે મહાજાની છે એનું જીવંતભાન શ્રોતાઓ કરે એમ તીવ્ર ઇચ્છા ધરાવતા હોય છે, તેમ મારી શૈલીની બાબતમાં કરવાનો હું ઇરાદો રાખતો નથી. મારામાં એવી ‘નમ્રતા’ જરા પણ નથી. ‘હમ તો કુછ નહિ જાનતે કિન્તુ આપ કયા જાનતે હો ?’ માં રહેલી ભારોભાર ‘નમ્રતા’ દિલના ઘણા ગવૈયાઓમાં હોય છે તેમાંનો એક અંશ પણ મારામાં નથી. મારી શૈલી સારી છે, બધા કરતાં સારી છે, એમ કહેતાં મને જરા પણ શોભ થતો નથી. ગુણુર્દશન કરાવતાં શોભ શા સારુ થવો નોઈએ ? શેક્સપિયર પણ લખી ગયો છે : ‘Is it a world to hide virtues in ?’

આટઆટલાં જેનાં વખાણુ ‘પ્રસ્થાન’ના આ જ અંકમાં થયા છે તે શૈલી અપનાવવાની તમને સ્વાભાવિક રીતે ઇચ્છા થઈ હશે, મુજ રસશૈલી, પૂછું મને કંટવ, સ્વાધીન બનાવવી છે ? તમને બહુ જ મહેનત પડશે. એ કંઈ ન્હાનાલાલ કે પ્રો. કાકિરની શૈલી જેવી નથી. અલબત્ત એ બંને શૈલીઓનાં ઉત્તમ તત્ત્વોનો એમાં સમન્વય તો છે જ પણ તે ઉપરાંત ઘણું છે. એ ‘ઘણું’માંનું ‘કંઈક’ તે શબ્દોનું કંઈક વધારે વહન, શબ્દોનું કંઈક વધારે પ્રાબલ્ય. પણ તે ઉપરાંત એનાં બીજાં લક્ષણો છે. વધારે તત્ત્વચર્ચામાં આપણે પડીશું નહિ; હું ટૂંકમાં જ પતાવીશ.

કોઈ લાંબી વસ્તુનું વર્ણન કરવું હોય અથવા તેની ઉપમા આપવી હોય ત્યારે તેના એ વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું વાચકને દર્શન કરાવવું એ મારી શૈલીનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે. મારે મારા આ જ લેખમાંથી ઉદાહરણ આપવું પડશે;—મારા બીજા લેખોમાંથી આપી શકું એમ નથી કારણ કે આ લેખ સિવાય એ લક્ષણવાળી શૈલી મેં બીજે ખાસ વાપરી નથી, અને વાપરવાનો વિચાર પણ નથી.

આ લેખમાં જ અન્યત્ર લખ્યું છે : “મારી જે ઇન્દ્રિયગોચરી વાયુ પ્રવાસ કરી પંચમહાભૂતના બનેલા આ શરીરના પોષણાર્થે ફેફસામાં ચર્મ પાછો બદિર્ગતિને પામે છે, તે ઇન્દ્રિયના નેટહું, પ્રમાણમાં સિસ્ટ લાંબું લાગે, તો તેના કોઈ ઉપાય નથી.” માટું નાક

તો 'રસનાસિકા'ની^૧ લંબાઈ જેમ મૂળ દીર્ઘ વાક્યમાં જ 'દૃષ્ટિગોચર' થાય છે તેમ થાય નહિ. વળી અહીં 'પ્રવાસ' શબ્દ પણ તે દર્શાવવામાં મદદરૂપ થઈ પડ્યો છે. આ લક્ષણ કોઈની પણ શૈલીમાં નથી. મારી શૈલીના વખાણની યથાર્થતા તમને હવે સમજાઈ હશે !

વળી 'ખીજુ' એક લક્ષણ છે તે ભાવની ઉચિત માત્રા. દાખલો આ લેખમાંથી જ : 'તમને જો કોઈ મારે — મારે લગાવે નિજ હસ્તથી કા, રે !' — આપણને જો કોઈ મારે તો કદી આપણે આમ કવિતા બોલવા માંડતા નથી. પણ એમ તો કાલિદાસનાં બધાં નાટકો ખોટાં ઠરે; સમકાલીન નાટકોમાં રાજ્યઓ (કે વેશાંતર વેશકવિઓ) બેચાર વાક્યો પછી તરત શેરો બોલે છે તે બધું ખોટું ઠરે ! એનો એક સર્વમાન્ય નિયમ છે કે પ્રસંગોચિત ભાવની તીવ્રતા દર્શાવવા કાવ્ય યથાર્થ રીતે મૂકી શકાય. મેં એ નિયમ બહુ કુશળતાથી સાચવ્યો છે. મારવાની ક્રિયા થતી વખતે મારનાર અને માર ખાનાર બંનેમાં ભાવો રુકુરે છે. મારનારમાં વીરરસનું અને માર ખાનારમાં કરુણરસના ભાવોનું ઉદ્દીપન થાય છે. મેં ગોંધીજીની માફક માર ખાવાની જ વાત કરી છે એટલે કરુણરસનું જ નિરૂપણ કર્યું છે; અને 'રે !' શબ્દ મૂકી વાસ્તવિકતા પણ સાધી છે કારણ કે રડતાં રડતાં આપણે 'રે' ઘણીવાર બોલી દઈએ છીએ. શૈલીમાં આટલી તદરૂપતા ખીજે કરી જોઈ છે ???

મારી શૈલીના ઉપયોગ અસાધારણ છે : અવંતરણો, ફૂટનોટો વગેરેની સારી ગ્રંથાધારવતા આ લેખ નેટકા લાંબાલચક લેખ લખી સાધારણ વાચક આગળ પોતાની વિદ્વતા સિદ્ધ કરવી હોય અને અવંતરણ કરેલી બધી યે ચોપડીઓ લેખક વાંચી છે, એવો લેખકને તો આવકારદાયક ભ્રમ પેદા કરવો હોય; અને મુખ્યત્વે તો પોતાનું ગુણદર્શન કરાવતાં કરાવતાં ખીજા કંઈ રીતે સ્વગુણદર્શન કરાવે છે તેની પિછાન આપવી હોય ત્યારે; તેમજ, વાચકને પણ વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ કે વ્યંગ્યાર્થમાં કંઈ ને કંઈ સુનાવવી હોય ત્યારે મારી શૈલી અચૂક ખપ લગાડી શકશે.

૬

છેલ્લે હવે ઉપસંકાર રૂપે થોડુંક કહી લઉં.

હું 'જાણું છું' કે તમે મોટે ભાગે કવિ જ બનવા માગો છો, એટલે આધુનિક કવિતાનાં લક્ષણોની ચર્ચા તમારા અને એમના લક્ષા મારે જ ખીજા કોઈ પણ વિષય કરતાં વધારે કરી છે.

કાવ્ય, વાર્તા, નિબંધ વગેરેના નિયમો, લક્ષણો, તે તે વિષયની આજે પ્રગટ થતી મોટા ભાગની ચોપડીઓ પરથી જ મેં તારવ્યા છે.

વિવેચકો મોટેભાગે પરંપરાગતિવાદી, પરનિંદાશીખીન હોય છે. એ લોકો ઉપરની તરફીઓથી લખાયેલ કાવ્ય, વાર્તા કે નિબંધની વિશિષ્ટતા સમજી શકે એમ નથી. એટલે એ

૧. 'નાસિકા'ની આગળ 'રસ' શબ્દનો પ્રયોગ હજી સુધી કોઈએ પણ (ન્હાનાણાં સુધ્ધાં) કર્યો નથી એ બહુ એકાંતક છે. મને તો 'રસનાસિકા'ના શબ્દપ્રયોગમાં Approach to Realityનો સિદ્ધાંત જળવાતો લાગે છે. — પણ, બધ્યો ! ખરેખર એ જ કારણને લઈને, અહર્નિશ બલનમાં જ વિરાજતા ન્હાનાંણાંએ એ જાનના શબ્દપ્રયોગ કદી કર્યો નથી; કદી કરશે નહિ.

પ્રાણીઓનાં વિવેચનની અસર આપણા પર જરા પણ ન થાય તેની કાળજી રાખવી તમારે જરૂરની છે.

સર્વ ધર્મકર્મોના આશ્રયને ત્યજીને કેવળ એક તું મારે શરણે આવેલો હોવાથી, હે વાયકશિષ્ય ! તારી માગણીઓનો સ્વીકાર કરી મેં તને ચોખ્ખો જ સલાહ આપી છે.

—ચાલો, ચાલો, આપણે પણ સાહિત્યકારોના વૃદ્ધમાનમાં આપણો શૂર મિલાવીએ. એ ગંધાય છે મોટે ભાગે શંકરા રાગમાં, પણ આપણને તે શંકરા રાગમાં ગાતાં ન આવડતું હોય તો પછી કંડો પહોર શોધી જોગિયામાં તો વારંવાર ગાઈ શકીશું જ કે :

‘હું લખું, લખું ન કેમ ?’—‘ટેક’
 ‘હું લખું, લખું ન કેમ ?’
 ‘હું લખું, લખું ન કેમ ?’—‘હું’

સંપૂર્ણ]

લખો ખસ લખો

‘અ—’

લખો ખસ લખો એવી લેખકોએ લત લીધી

લખાણના લોકમાં વખાણ ખૂબ થાય છે.

માસિકોનાં અંકમાં નિહાળતાં નિઃશંક તમે

પંક્તિ થી જોશો તો પાનાં છલકાય છે.

ભારખાનાં ભરી ભરી કારખાનાં કાઢે માલ

નિત્ય નવાં નાટકો ને વારતા લખાય છે.

કાગળ કલમ આપો લેખકના સ્થાને સ્થાપો

કલમની કીડા વડે કીતાબો રચાય છે.

જરાય જરૂર નથી દુષ્પના વિચાર તણી

નહિં હોય નવું તો ક્યાં હરણુ ન થાય છે.

વાંચો કે ન વાંચો તમે તોય લખવાના અમે,

કીરતીનાં કોટડાં શું અમઘાં ચણાય છે ?

દેખી આવી શારદાની દીલ થકી સેવા થતી

શુન્નરગિરાતું ભાવિ લિજળું જણાય છે !

નિદ્રા

પતીલ

[દ્રુતવિશંખિત]

૧

મુકતી હું અતિ કોમળ આંગળી
જગની પાંપણ ઉપર માહરી
તલસતી બહુ જેહ જવા દળી,
કરી અદા ફરજે નિજ આકરી.

૨

ઉતરતી અવની પર હું અહીં
ગગનમાં પગલી મુજ પાડતી
નિરખી જેહ શકાતી કદી નહીં,
અગર ચિંતાનની મહીં આવતી.

૪

વિકલ લાવિ કસે નિકષે કુડાં
મળતું સાન્ન્યન માહકું તે સમે;
નહિ શકે નિરખી દિવસો રૂઠા
સુણવી તેહની દાદ મને ગમે.

૩

અમિત માનસને સુખ આપવા
ઉચિત યતન હું આદરતી સદા;
હૃદય દુઃખિતાની ગાનતી દવા,
પરિહરી અનુતાપની આપદા.

૫

સ્મરણ જેતું સદા દિલને દહે
થતું પશાયન તે મુજ દર્શને;
અવરને અધિકાર નહીં રહે
સ્થળતું જે ગચ્છે રાજ મળી મને!

૬

પથ લઈ મુજ તારક વિસ્તર્યો
મનુજ મંદળમાં હું પ્રવેશતી;
કમળ ધારતી વિરમયતા ભર્યો
નહિ જણાતી કદીય હું જે હતી.

૭

સહુયને સરખાં ગણતી, છતાં
મળતી ના સરખી મુજ બેલડી;
મુજ વિના બહુ જે દુખિયાં હતાં
પ્રથમ પાસ હું તેહ જઈ પડી.

૮

મુકતી હું મુજ આંગળીઓ જહીં
અસર અદ્ભુત ત્યાં ઉપજાવતી;
ગરક કેદ કરી જગને મંહી
જય લઈ મુજ બહુ જમાવતી.

૯

વહતી નામ હું; વસ્તુ રૂપે થતી
જગતમાં નહિ ઓળખ માહરી;
અભણ સુત્ર મહીં હું વિરામતી
રસકથા-સમ કૌતુકથી ભરી!

સંગીતકાર ખાં સાહેબ અબદુલ કરીમખાં

વ્યક્તિ અને કલા

વૈદ્ય. ચૈતન્ય દેસાઈ

૩

કાઠિયાવાડમાં પર્યટન

અજમેરની દુર્ગામાં ગાઈ જ્વાન સાહેબનો આશીર્વાદ મેળવ્યા પછી અને હિંદુસ્તાની તથા મદ્રાસી બન્ને પદ્ધતિના ઉત્તમ ગુણીજનો સાંભળ્યા પછી ખાં સાહેબનો જાણે આત્મવિશ્વાસ વધ્યો અને તેઓ કાઠિયાવાડ બાલુમાં ફરવા નીકળ્યા. તે વખતે કાઠિયાવાડમાં સારા સારા ગાયકો અને તજ્જરસિકો હતા, એ સાંભળી આજના માણસોને જરૂર. આશ્ચર્ય લાગશે. સંગીતને તે વખતે કાઠિયાવાડમાં ખૂબ રાગત્રય મળતો. પછીના રાજપુતોમાં કંલા કરતાં ખીજ શોખો વધ્યા અને એક ચારણ કવિએ રાગને મોઢે સંભળાવ્યું તેમ, રજવાડાઓમાં 'કાઈ ધાયનકે, કાઈ મોયનકે' એવી સ્થિતિ થઈ; એટલે આજે ગાયકોનો રાગત્રય ગયો અને ઉચ્ચ સંગીત સાંભળવાની લોકોની ટેવ પણ જતી રહી. ખાં સાહેબ કાઠિયાવાડમાં વઢવાણ, લીંબડી, ભાવનગર, રાજકોટ, પાલીતાણા વગેરે શહેરોમાં ગયા અને રાજદરબારોમાં ગાયું, જેથી આ નાની ઉમરના ગાયકની તારીફ કાઠિયાવાડમાં ફેલાવા માંડી. તેઓ લુનાગઢ ગયા ત્યાંના નવાબ પાસે બે ગાયિકાઓ હતી. તેઓએ ખાં સાહેબનું ગાયન સાંભળી તે માટે નવાબસાહેબને ભલામણ કરી. ઉસ્તાદી ગાયન એટલે માયું ફેરવી નાંખે તેનું હોય છે, એવો નવાબને પહેલાં ઘણો અનુભવ થયેલો. તે અરસામાં નવાબને નિદ્રાનાશનો વિકાર થયેલો. ખાં સાહેબનું મધુર અને શાંત સંગીત સાંભળવાથી ઊંઘ આવશે એમ આ લોકોએ આમ્રહથી કહેવાથી નવાબ ગાયન સાંભળવા તૈયાર થયા. ખાં સાહેબે રાતે 'માલકંસ' રાગ અને મળરકે 'નેગિયા' રાગ ગાયો જેથી સાચે જ નવાબસાહેબને મળરકે ચાર વાગે નિદ્રાસુખનો અનુભવ થવા લાગ્યો. ખીજે દહાડે તેઓશ્રીએ ગાયિકાઓને બોલાવી પૂછ્યું: "ઉસ્તાદી ગાના ઇતિના મીઠા હોતા હૈં? યહ બી ઉસ્તાદી ગાના હૈં કયા? યા માયાદલા!" ઉક્ત સ્ત્રીઓએ ખાં સાહેબ પાસે ગાયન શીખવાની ઇચ્છા બતાવવાથી ખાં સાહેબને નવાબે નોકરીમાં રાખી લીધા. આ સમયમાં લુનાગઢમાં ફિરસ્તેવાલે દૈદરગલ સારંગિયા, હુખાંના માનેલા દીકરા બજેખાં (પંજબી), અલિયાદુખાંના ભાણેજ મિયાંજન, નાસરખાં પખવાણ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગાયકવાદકો ત્યાં હતા. પખવાળ જેનું કડક વાણ પણ નાસરખાં એટલું સુરીલું અને નાજૂક વગાડતા કે તે સાંભળનારને તંદ્રા લાગી તેને બંધ જ આવે, એમ ખાં સાહેબ કહેતા. આ વખતે ગામમાં મિયાંજનનું ગાયન થયું હતું અને તે સાંભળવા માટેનું નિમંત્રણ ખાં સાહેબને આવ્યું હતું. એટલે ખાં સાહેબ પોતાની બે સિપ્યા યુત્તા અને નૂરજહાંને સાથે લઈ ગાયન સાંભળવા ગયા.

મિયાંજનખાં ઉત્તમ ગાના અને તેઓએ તે વખતે મુલતાની રાગ ખદુ સારો ગાયો, પણ સાંભળનારાઓમાં ગવૈયાઓ છે એમ જોઈ તેમણે એક લાંબી તાન લીધી અને તેની ટૂટીફૂટી 'સારીગમ' (નોટેશન) કરી ખાં સાહેબ સામે સાંભિમાન દર્શિપાત કર્યો. બીજે જ દહારે પોતાની શિષ્યાઓનું ગાયન સાંભળવા માટે ખાં સાહેબે મિયાંજનને યોગ્યા અને મુલતાની રાગ જ ગવરાવ્યો, જે વખતે એક શિષ્યા તાન લે ત્યારપછી તરત જ બીજી બહેન તે જ તાનની સારીગમ કરી બતાવે. ગાયન બંધ થયા પછી ખાં સાહેબે મિયાંજનને કહ્યું: "સરગમ ઈસકો કહને હૈ. નહીં તો કિતને એક ગવચે ટૂટીફૂટી સરગમ કરતે હૈં !" મિયાંજનને પૂછ્યું: "એસે ગવચે કૌન હૈં ?" ખાં સાહેબે ન ગવરાતાં જવાબ વાળ્યો: "તુમહિ !" ખાં સાહેબની પરંપરામાં નોટેશન પહેલેથી ચાલતું આવેલું. બીજા ઘણાખરા ગવૈયાઓને સારીગમનું જ્ઞાન તે વખતે ન હતું અને હજી નથી હોતું એટલે તે શું ગાય છે તે પોતે સમજતા નહિ. અને રાગનિયમો પણ સમજી શકતા નહિ. જેમ બધાંઓ પોતાની માતૃભાષા સાંભળી સાંભળીને શીખે છે, તેમ જ ગવૈયાઓ જાપનું કે ગુરુનું ગાયન સાંભળી સાંભળીને ગવૈયાઓ થતા. તેમજ પહેલાંના ગાયકો ગુણગ્રાહી હતા. પોતાની ખામી કોઈ બતાવે યા તો બીજા પાસેથી કંઈ શીખવાનો પ્રસંગ આવે તો તે ગુરુસે થતા નહિ. પોતાનાથી બીજો સારો હોય, તો તેમ બેશક કબૂલ રાખતા.

વદલાણના દરબારમાં ખાં સાહેબનો બજામાં સાથે સામનો (દરીફાઈ) થયો. બજામાં હુકુમનું ગાયન સાંભળીને ગાતા. આ બેયનું ગાયન સાંભળી કોકોરસાહેબે કહ્યું: "એ જોટલા ગવૈયાઓને સાંભળ્યા છે તેમાં આ બે નાના ગવૈયાઓ ઉત્તમ છે."

૪

વડોદરાની નોકરી

કાઠિયાવાડમાં એકાદ વર્ષ રહ્યા પછી ખાં સાહેબ ગુજરાતના પર્ષદનાથે વડોદરા આવી ત્યાંની એક ગાયિકાને ઘેર બિતર્યા. ગાયકવાડ મહારાજના વૃદ્ધ એ. ડી. સી. તાલુમિયાં તે ગાયિકાને ત્યાં ગાયન સાંભળવા આવ્યા. જ્યારે ખાં સાહેબનું 'મહેનત'નું ગાયન એટલે અભ્યાસ ચાલતો હતો, તે તેમના કાને પડ્યો. દરબારમાં ગાઈ ગયેલા સેંકડો ઉત્તમ ગવૈયાઓ તાલુમિયાંએ સાંભળ્યા હતા; પણ આ જુવન ગવૈયાના ગાયનની કંઈ જુદી જ. મોહની તેમના મન ઉપર થઈ. અને ત્યાં જ પૂછપરછ કરી. વડોદરા સરકારની નોકરીમાં રહેવા માટે ખાં સાહેબને પૂછ્યું. તેમણે હા પાડી. વડોદરામાં પહેલું ગાયન સપાછરાવે જ સાંભળ્યું અને તરત જ નોકરીમાં રાખ્યા. 'પગાર શું લેશો ?' આ પ્રશ્નનો ખાં સાહેબે જવાબ આપ્યો: "કુછ બી દેવ, એક પૈસાની દેવ; હમકો તો ખાના ઔર મહેનત કરના !" પૈસાની કિંમત ખાં સાહેબને હેઠલે સુધી સમજઈ જ નહોતી. ભાઈ અબદુલ હક અને તેઓ બન્ને નવરાજને વખતે પતંગ ઉડાડી રમતા. રાજ સવારે કુસ્તી લડતા. ખાં સાહેબની કીર્તિ ફેલાઈ હતી અને સપાછરાવ મહારાજ ગુણગ્રાહી હતા એટલે ખાં સાહેબને પ્રયાસ વગર નોકરી મળી ગઈ; નહિ તો દરબારનાં દર્શન થવા માટે ય કેટલી લાગવગ લગાડી પડે ! ઘણા ય ને આ ગમ્યું નહિ. ખાં સાહેબ દરબારની ખાસ નોકરીમાં હતા, છતાં વડોદરા કલાવંત ખાતાના પ્રમુખ ખાં સાહેબ મૌલાજીએ તેમની ઉપર પોતાની હકુમત ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, જેને ખાં સાહેબે તોડી પાડ્યો હતો. મૌલાજીએ તેમના એક કંદર અને પ્રમુખ વિરોધી હતા,

આ વખતે (સં. ૧૮૯૩) ખાં સાહેબની ઉમર અઢાર વીસ વરસની હતી. નોકરીમાં રહી છ મહિના માંડ થયા એટલામાં તે વખતના એક મહાન અને ઉત્તમ વૃદ્ધ ગાયક અલિયાખાં (પતિયાળા) સાથે સામનો કરવાનો પ્રસંગ તેમને આવ્યો. અલિયાફતુ બંધુ જૂના જમાનાના ઉત્તમ ગાયકો ગણાતા અને તેઓ પોતાની જીવાનીમાં જ હૃદયસ્પર્શમાં સાથે સામનો કરવાં નીકળી પડ્યા હતા. પૂતાના પં. જોશી લખે છે કે, “ એઓની જોડતા ગાયક રત્નો હિંદુસ્તાનમાં થોડાક જ થયા છે. આ ગવૈયાઓ જયપુર ધરાનાના પ્રતિનિધિ મનાય છે. ” (‘ સં. ક. ઇતિહાસ ’ પૃ. ૮૧) મહારાષ્ટ્રમાં અચાનચી ગાયનના બે ધરાના જ ગણવામાં આવે છે: જયપુર અને અલિયર. જયપુરના સવાઈ રામસિંગ મહારાજની ગાયિકા ‘ ગોખીબાઈ ’ કરીને ઉત્તમ ગાઈ શકતી. તેણે પોતાના સારગિયા ‘ કાલુ ’ ના આ બે દીકરાઓને ગાયન શીખવી તૈયાર કર્યાં. એમ છતાં તેઓના ઉત્કૃષ્ટ ગાયનનૈપુણ્યને લીધે તેઓને ‘ ધરાનેદાર ’ ગાયક ગણવા રા. જોશી તૈયાર થયા એ સામંજસ્યનું લક્ષણ ગણાય. ગાયિકા પાસે ભણી ગવૈયા થયા આથી એમને ખીન્ન ગવૈયાઓ હલકા ગણશે એમ ધારી ગોખીબાઈએ છોકરાઓને ખદિરામખાંને પગે લગાડયા અને તેમનો ‘ ગંઠો ’ બંધાવ્યો એટલે શિષ્યત્વ અપાવ્યું. ખદિરામખાં સર્વમાન્ય ગાયનશાસ્ત્ર ગણાતા, આ વાત કહી ચૂક્યો છું. પણ એમ કહેવાતું કે તે વખતે તાનરસખાં કરીને આગ્રેવાલા ધરાનાના એક ઉત્તમ ગવૈયા થઈ ગયા, તેમનું ગાયન અલિયાફતુ ગાતા. તેમનાથી મોટા મોટા ગવૈયાઓ ડરતા. ખાં સાહેબ કહેતા કે, “ જય અલિયાફતુ ગાતે થે, તય બડે બડે ગવયે સુવે કે જૈસે મુંહ કરે બૈકાં રહતે થે ! ” તેઓથી વડોદરા ઉપર પતિયાળાની ચિઠ્ઠી લઈ આવ્યા હતા, જેને અંગે દરબારમાં તેમનાં ત્રણ ગાયનો થયાં. પણ તેમના નામ પ્રમાણે રંગ નાખ્યો નહિ, છેલ્લા ગાયન પછી સયાજીરાવે દીવાનને પૂછ્યું: “ આપણા દરબારી ગવૈયાઓમાંથી હવે કોઈ ગાઈ શકશે કે નહિ ? ” પણ, અલિયાખાં આગળ કોઈ ગાયક ગાવાનું સાહસ કરવા ન આવ્યો અને ચીકાઈ ગયેલા અલિયાખાં ક્રોધથી બળડયા: “ જોએએ મારી નિંદા કરી છે, તેઓને નીચું માયું, ઉપર પગ કરી પછી જ અહીંથી હું જવાનો છું. તો જ મારું નામ અલિયા ! ” આ મગરૂરીની ભાષા સાંભળી ખાં સાહેબથી રહેવાયું નહિ અને તેઓએ જવાબ વાલ્યો: “ તમારાં ત્રણેય ગાયનો સાંભળ્યાં, પણ તેથી એવું કશું લાગ્યું નહિ ! ” અલિયાખાં તેમની ઉત્તમ તૈયારીની વસંત રાત્રીની ચીજ ઉદ્દેશ ગાઈ ગયા હતા, તે જ ચીજ તે જ એકકમાં ખાં સાહેબે તાંજીમિયાના કહેવાથી શરૂઆતમાં અલિયાખાંની પદ્ધતિથી આગેહ્ય અને પછી પોતાની નિતાંતમધુર પદ્ધતિથી ગાઈ બતાવી અલિયાખાંને પરાજિત કર્યા. ગાયન પૂરું થયા પછી સયાજીરાવે થોડુંક ભાપણ કરી સાચી ગાયનકલા કેને કહેવાય અને ગળાની ફસરત કેને કહેવાય આ બાબતનું વિવરણ કરી ખાંસાહેબના ગાયનની સ્તુતિ કરી. એકબે દલાડા પછી ગામમાં ગુલામ મદમદખાં ગવૈયાને ઘેર અલિયાખાંનું ‘ દાવત ’ નું ગાયન હતું. ખાંસાહેબને નિમંત્રણ હતું નરિ છતાં સરકારી નોકરી પેટમાં દુખવાના બદલે ચૂકરી તેઓ ગુલામ મદમદને ઘેર ગયા અને બહાર ઝીંઝા રહી અર્ધા કલાક સુધી અલિયાખાંનું ગાયન સાંભળી રહ્યા. તેઓ અંદર ગયા એટલે અલિયાખાંએ ગાયન બંધ કર્યું. “ ગાયન ઉત્તમ થતું હતું, માટે હજી ગાઓ ” એમ ખાં સાહેબે અલિયાખાંને આગ્રહ કર્યો, પણ જમવાનું કંડું થાય છે, એમ બહાનું કાઢી અલિયાખાંએ મહેફિલ બંધ કરી. અને જમ્યા પછી ‘ ઉતારા ઉપર સામાન ઉઘાડો પડ્યો છે ’ એમ કહી તેઓ ચાલી નીકળ્યા. એટલે “ આ બડા ગવૈયા તો ભને ગયા, પણ અમારા ગામના છોટા ગવૈયાનું ગાયન તો

અમને સાંભળવા દો ! ” એમ બેગા થયેલા ગાયકનાયકોએ આગ્રહ કર્યો, જેથી ખાં સાહેબને ગાતું પડ્યું. તેમાં તેઓએ પહેલા અર્ધા કલાક સુધી અલિયાખાંની નકલ કરી; એટલે અલિયાખાંના પક્ષના મૌજાઅક્ષવાળા લોકો ચિડાયા અને મૌજાઅક્ષના જમાઈ રહિમતખાં (પંખખી) બોલી બિડ્યા: “ આપ આજ દૂસરાદિ ગાના ગા રહે હો ! ” ખાં સાહેબે પૂછ્યું: “ ક્યો, મેં ઇસ વખત બેસુરા ગા રહા હું, યા બેતાલા ગા રહા હું, યા તોતડા ગા રહા હું ક્યા ? ” “ નહીં છ ! ફિર આપ અલિયાખાંની નકલ કર રહે હો. ” “ ક્યો, મેં અલિયાખાં કે જોસા ગા રહા હું ? ” “ છ હાં ! મેં કસમ ખાકે કેહતા હું, કે ઇસ વખત જોસા અલિયાદિ ગા રહા હૈ, માલુમ હોતા હૈ ! ” ખાં સાહેબે કહ્યું: “ હું અલિયાખાં સાહેબનું ગાયન શી રીતે ગાઈ શકું ? તેઓ તો ઉમરમાં અને જ્ઞાનમાં મોટા ગાયક છે અને હું સાવ બાળક છું. મેં તેમની નકલ કરી એમ જો તમારું કહેવું હોય, તો હાલકું મારા ગાયનની નકલ તેઓ કરે, એમ હું તેમને આહ્વાન આપું છું ! ” આથી પ્રતિપક્ષી નિસ્તર થયા. અને બીજા ગાયકવાદોને એટલો હર્ષ થયો કે તે લોકોએ એક મદનનાં ખર્માં ઉપર ખાં સાહેબને બેસાડી ગામમાં તેમનું સરઘસ કાઢ્યું અને “ અરે અલિયાકો મારો, અલિયાકો મારો ” એવા પોકાર કરતા ર્યા !

અલિયાનું ત્રીજું ‘ દાવત ’નું ગાયન ફૈજમહમ્મદખાંના ઘેર થયું. ફૈજમહમ્મદખાં એક સારા માંહલા ગવૈયા હતા. તેઓ કે. હાજર છુવા બખ્તેના ગુરુ ખાં સાહેબને તેમનો બહુ પ્રેમ હતો. આ આંવશે નહિ એમ ધારી પરાદિયે વહેલા લાકડી ટેકતી ટેકતી ફૈજમહમ્મદખાં જાતે ‘ દાવત ’નું નોતરું આપવો આન્યા. “ મિયાં, ઘરથી મેફિલ કાલકો બિગાડના ? ” એવો જવાબ આપી ખાં સાહેબે આવવાની ના પાડેલી, પણ ફૈજમહમ્મદના પ્રેમાળ આગ્રહને વશ થઈ તેઓ હાજર થયા. તે દહાડે અલિયાખાંનું ગાયન બહુ જ ઉત્તમ થયું એમ ખાં સાહેબ કહેતા. આ વખતે અલિયાખાંએ “ જા જા રે પશિક્વા ” આ ગુન્ઝરી તોડીની ચીજ ગાઈ. તાનદારીના ગાયનમાં સ્વરોની સુદ્ધ જગ્યાઓ રહી શકતી નથી (ફક્ત ગમકતાનમાં તે રહી શકે છે.) એટલું જ નહિ પણ અકુશલ ગાનારની તાનોમાં વર્ત્ત્ત સ્વર પણ કેટલીક વાર લાગી જાય છે. તે પ્રમાણે અલિયાખાંની ગુન્ઝરીમાં તાનોમાં વર્ત્ત્ત એવો પંચમ સ્વર કેટલીક વાર લાગેલો, આજે પણ કેટલાક ગજારાઓ આ ચીજ થોડેક પંચમ લગાડી ગાય છે. અને આવા ગાનાર પાસેથી આ ચીજ મેજરી બહુધા રા. ભાતખંડેએ તે તોડીના નામે છપાવી છે એમ લાગે છે. જેમાં પણ પંચમ અદ્ય છે. અલિયાખાંના ગાયન વખતે કેટલાક અનુભવી વૃદ્ધ ગવૈયાઓ હાજર હતા. તેઓએ આ પંચમ માટે તેમને પકડી પાડ્યા. એક અમરોહીવાળા વૃદ્ધ ગાયક હતા તેમણે કહ્યું: “ બેટા અલિયા, છું તો બાહિરામખાં, મુબારક-અલી ઔર તાંતરસખાં જોસે જોસે નામચીન ગવર્યોંકો સુનકર ગવર્યા બના ઔર તુઝકો-યહ પંચમથી જી ખખર અતક નહીં પડે ? ” આ વખતે ખાં સાહેબને વિવાદમાં પડતાં, ફૈજમહમ્મદખાંએ પ્રેમથી સમજતી અટકાવ્યા. પછી, અલિયાખાંના આહ્વાનથી ખાં સાહેબે સાચી ગુન્ઝરી ગાઈ જતાં લોકોની વાહવાડ મેજરી. આ પ્રસંગ બન્યા પછી અલિયાખાં તરત જ વડોદરા હોડી ગયા.

અલિયાખાં એક ઉત્તમ ગાયક હતા, એમ ઉપર કહ્યું જ છે. શાસ્ત્રોક્ત ગાયનના ત્રણ પ્રકારો છે: (૧) રાગાલાપ સાથે વિલંબિત (‘ વિલંબત ’) કહી રાગજનક સુદ્ધ સ્વરો લગાડી

રસોત્કર્ષ કરવો. આમાં ગમકતાન વધારે આવે અને પતલીતાન થોડી આવે. આમાં ચીજના શબ્દોને મહત્ત્વ નથી હોતું. ખાં સાહેબ આ પ્રકારે ગાતા. આ પદ્ધતિ કરુણુરસ મુખ્યતઃ ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) આશાપ હંગની તાન અને પતલી તાન મુખ્ય હોય. તાલના લયમાં ચીજના શબ્દો જુદી જુદી રીતે ગોડવી જોડવા, જેને 'જોડતાન' કહે છે, તે પ્રકાર આમાં કરાય છે. તાન સુરેલી વલ્લવિભ્ય નિયમયુક્ત અને વ્યવસ્થિત હોય છે. આવા પ્રકારના ગાયનથી ચમત્કૃતિ અને હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તાનરસખાં, હરુખાં, અન્નિયાખાં, રહિમતખાં વગેરે ગાયકો આ પ્રકારે ગાતા. પહેલા પ્રકારથી આ પ્રકાર ઊતરતા દરજ્જાનો છે, કેમ કે આથી રસોત્કર્ષનું પરિણામ આવતું નથી. (૩) ત્રીજે પ્રકાર તાનબાજી અને તાલબાજીના ગાયનનો. આમાં તાલની અને તાનની કસરત હોય છે, રાગ નિયમો અને રસોત્કર્ષની એમાં વારેવારે કતલ થાય છે; ચીજોના શબ્દો વીંખી વીંખી આડાંઅવળા મરડી કચરી નાંખી ધૂમ મચાવાય છે, તાન બચરી હોય છે અને તેની ચક્રડી ભમરડીમાં માથાનો ડુખાવો ઉત્પન્ન થાય છે. હીન પ્રકારનું આ ગાયન છે અને સામાન્ય ગાયકો આમાં પડ્યા હોય છે, જે હાલમાં મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગાયન કરતાં ગરબા, લાવણી, ભજન કે કવાલી પણ સારી, એમાં શંકા નથી. વધારે ચાલુ પ્રકાર ત્રીજા નંબરના ગાયનનો હોવાથી ઉરતાદી ગાયનથી સામાન્ય શ્રોતા ડરતા હોય છે. અલિયાખાં અન્નાપી ગાયન ગાવાવાળા એાછા જ હતા. હરુખાં, તાનરસખાં અને અલિયાખાં આ બધા બીજા નંબરનું તાનધારીનું ગાયન ગાવાવાળા ઉત્તમ ગાયકો થઈ ગયા. અલિયાખાંની તાનો રાગપ્રતિષાદક, રાગપરિષોધક, સુંદર, મધુર અને દાહ્યાદાર હતી. અનેક મનોહર રંગવાળા અત્તરનો નજી કુવારો જીડે છે, એમ તેમનું ગાયન સાંભળનારને લાગ્યા કરતું અને હર્ષ થતો. ખાં સાહેબે તેમની નકલ કરી યા તેમની 'ઉપર' ગાયું, તો પણ તેમને અલિયાખાંના ગાયન માટે ખૂબ આદર હતો. તે કહેતા કે હરુખાંના પુત્ર રહિમતખાં ઉપરાન્ત એવો બીજો ગાયક થયો નથી.

અહીં આ બીજી એકબે બાબતનો ખુલાસો કરવો જોઈએ. 'સામના'નું ગાયન તેમજ 'દાવત'નું ગાયન આ ગાયનના હરીફાઈના પ્રકારો મુસલમાન ગાયકોમાં જ માત્ર થતા. તે વખતે મતમેદ થાય, તો બંને પક્ષ એટલા ગરમ થતા કે જોનારને એમ જ લાગે કે આ હવે એકમેકનાં મોઢાં ફરીથી જોશે નહિ. પણ ગાયનનો પ્રસંગ ખલાસ થયા પછી તે જ ગવૈયાઓ એકમેક સાથે અદબથી અને પ્રેમથી વર્તતા. તેઓની લડાઈ તત્ત્વ માટે હતી; એટલે મુસલમાન ગવૈયાઓ એટલે કબિયાખોર એવો પ્રચાર જે કેટલાક પંડિતોએ કરેલો છે, તે માત્ર તેમને ઉતારી પાડવા માટે જ કરેલો છે, એમ ધ્રુવા અનુભવના આધારે હું કહી શકું છું.

પહેલાંના રાજમહારાજ અને રસિક ધનવાનો સારા સારા ગવૈયાઓના 'સામના' એટલે હરીફાઈનું ગાયન કરતા. ઉપરાન્ત બહારગામના સારા ગવૈયા એકાદ શહેરમાં જતા તારે ત્યાંના બધા ગાયકવાદક ભેગા થતા અને તેમની સારી બરદાસ્ત કરી તેનું ગાયન સાંભળતા અને પોતાનું તેમને સંભળાવતા. આને 'દાવત'નું ગાયન કહેતા. આ બન્ને પ્રસંગોથી પદ્ધતિની લેવડડેવડ થતી, ચર્ચા થતી, સાચાખોટાનો નિર્ણય થતો, હરીફાઈથી વધારે તૈયારી થવામાં ઉત્તેજન મળતું અને ગાનારાઓની લાયકાત નક્કી કરવાને સાધન થતું. આ બન્ને રૂઢી આજે લગભગ નષ્ટ થઈ છે. હમણાં દરેક ગવૈયાને બીજા ગવૈયાની બીક લાગે છે. તેથી જરાક ગળું ફરવા લાગે એટલે ચાર ભગત મંડળી ભજનમાં લગાડવી, મોટા ધરાનાનું નામ

લેવું, ઘેર બેઠાં પોતે બધા ગવૈયાઓને છુટ્યા એવો પોકાર કરવો, અને બહુ બહુ તો પોતાના એકાદ માથુસ પાસેથી છાપામાં પોતાનું નામ અને ફોટા આવે એવી ગોઠવણ કરવી, આના ઉપર જ ગાનારાની મોટાઈની કસોટી આવી પહોંચી છે. તેથી કોઈ પોતાનું ગળું સાકારણ સમક્ષ દોડે છે એવી ખોટી ખડાઈ ઉપર જ ગાયક કહેવરાવવાની હામ ભીડે છે, ત્યારે કોઈ કિનખાખી સેરવાની ખૂંસ અને સુરમા ઉપર; તો કોઈ મૂંઝોની કુદરતી વૃદ્ધિ ઉપર પોતાનું ગાયનસમ્રાટ નામ પ્રસિદ્ધ કરવા પોતાના ભક્તગણને પ્રેરણા આપે છે. એવા દંભ આજે ચાલુ છે. વળી આમેશન, રેડિયો અને સિનેમામાંથી 'સ્ટાર' ગાયકનો નવો જ મહા પેદા થયો છે. આવા આવા બધા ગાયકો વખતોવખત એકબીજાની જોડમાં ગાશે, તો દરેકનું એકબીજાનું સિદ્ધ ચર્ચ યોગ્ય માન દરેકને મળશે.

ખાં સાહેબ અબદુલ કરીમખાંએ પોતે તે વખતના બધા ઉત્તમ ગાયકોની જોડે ગાયું છે. હરીફાઈની બુદ્ધિથી તેઓ કદી ગાતા નહિ અને તેવા પ્રસંગે હરીફની નિંદા પણ સહન કરી સ્વસ્થ બેસી રહેવાનું ચાહતા. પણ વિરોધી પક્ષની કાર્યવાહીથી તેમને સામનામાં બિતરબું પડતું અને તેથી બિચરું તેમનો યશ ઉજ્જવલ થવામાં મદદ મળતી !

ખીખું, ખીખ સારા ગવૈયાની નકલ કરી ખાં સાહેબ તેઓને ઉતારી પાડવાના પ્રયત્ન કરતા એવી ગેરસમજણ કુટલાક લોકોની ચર્ચ છે. તેઓ ગવૈયાના ગાયનની જ નકલ કરતા એમ નહિ પણ નાટકી અને હુંબરી ગાયનની પણ નકલ કરતા. અને પછી તે તે ઘીજ, પદ; યા હુંબરી વાસ્તવિક કેવી રીતે ગાવી જોઈએ તેનું વિવરણ કરી તેની પોતાની પદ્ધતિએ ગાઈ બતાવતા. સાચું ગાયન સમજવાવાળા શ્રોતાઓ તૈયાર કરવા એ જ આમાં તેમનો સફરેલું હતો, નકલ કરી હસાવવાનો નહિ.

વડોદરાની નોકરીમાં હતા, તે દરમિયાન સયાજીરાવ મહારાજ પ્રવાસે નીકળતા ત્યારે ખાં સાહેબને સાથે લઈ જતા. અને શિકારમાંય સાથે લેતા. સિંહનો શિકાર કરવા માટે કોડીનાર અને વેરાવળ પાટણમાં ગીરના જંગલમાં સયાજીરાવ ખાં સાહેબને સાથે લઈ ગયેલા. આ જમાનામાં યયેલો શિકારનો શોખ અને અભ્યાસ ખાં સાહેબને આખર સુધી રહ્યો. મોટા શિકારી કૂતરા રાખવા અને વાઘ, હરણ વગેરેનો શિકાર કરવો, આ તેમનો નવરાશનો કાર્યક્રમ. મિરજાના મુકામમાં જાણે ઠરાવેલા હોય. તેઓ ગુજરી ગયા તે વર્ષે પણ તેઓએ એક વાઘને બંદૂકથી માર્યો હતો. મહારાજના મુકામમાં સાથે ગુલામભાઈ સારંગિયા અને રંગોળા તબક્કાની રહેતા. એક વખતે આ મંડળી સાથે ખાં સાહેબ ગિરનાર પર્વત ઉપરનું પવિત્ર મંદિર જોવા ગયેલા. ત્યારે ત્યાંનું સનાતની વાતાવરણ જોઈ પોતે મુસલમાન એટલે ગભરાવા મંડ્યા. સાંજના વખતે મંદિર પાસે ધૂણિ ધખાવી ધ્યાનસ્થ બેઠેલા એક બાવા પાસે આ ત્રણેય જાણુ ગયા અને નમસ્કાર કરી પાસે બેઠા. તેમનામાંનો એક જાણુ મુસલમાન ગવૈયા છે એમ તેઓએ તે બાવાને બીતાં બીતાં કહ્યું, જેથી બાવાએ ખાં સાહેબને પોતાની તંબૂરી આપી ગાવાનું કહ્યું. ખાં સાહેબ 'જેવો સમો' સંભારી બેગણુ ગરબાઓ અને ભજન રાગદારીથી બોલ્યા અને બાવાને ખુશ કર્યા. પછી આ ભક્તગણને જૂપ લાગી છે, એમ જાણી બાવાએ એક મોટા પથ્થરને ખસેડી અંદરથી સ્વાદિષ્ટ તાજ મેવામીઠાઈ કાઢી પ્રસાદી તરીકે આપી, એમ ખાં સાહેબ કહેતા હતા.

વડોદરામાં આ વખતે પહેલી મહારાષ્ટ્રીય નાટક કંપની 'કિસોરકર મંડળી' આવી

હતી. તેમાંના નટગાયક બાહિરાવ ક્રાલ્દટકરનો તેમને પરિચય અને સ્નેહ થયો અને તેમના આગ્રહથી ખાં સાહેબે 'સૌભદ્ર' નાટક પોતાની જિંદગીમાં પહેલવહેલું જોયું.

ખાં સાહેબનો સ્વભાવ મોટા ઉપર ક્ષી દેવાનો, અને તેમને વડોદરામાં પ્રગ્નમાં અને રાજ્યમાં સારો માનમરતમો મળેલો જેથી ખીજ સમયવ્યવસાધીઓનું મહત્ત્વ ઓછું થયેલું. તેને લઈને તેમને શુભ અને ઉધાડા શત્રુ ઘણા થયા. એ જ વડોદરામાં ખાં સાહેબ આવતાં પહેલાં થોડાંક જ વર્ષો ઉપર હુદ્દાખાંના પુત્ર મહંમદખાં આવેલા અને ગાવામાં મૌલાવક્ષખાને જીતી તેમનો તખ્ત ઝૂંટવી લીધેલો, તેથી મહંમદખાને રાતોરાત વડોદરા છોડી જવ બચાવવા માટે નાસી જવું પડેલું. ત્યાંના વિરોધી કાવતરખોરોએ ખાં સાહેબને અનેકરીતે સતાવવાનું શરૂ કર્યું. તેમને હુક્કામાંથી વિષપ્રયોગ પણ થયો અને 'મૂં નાખવાનો' જાદૂનો જીવલેલુ પ્રયોગ તે વખતે કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં જરૂરી હતો તે પણ તેમની ઉપર કરવામાં આવ્યો. ખાં સાહેબ તખ્ત લઈને મેડી ઉપર ગાતા હતા એટલામાં દૂરથી હવામાં 'ધર્ર' એવો અવાજ સંભળાયો અને નીચે એક દરજી રહેતો, તે " ખાં સાહેબ, બચો, બચો ! " એવી ખૂબ મારતો ઉપર દોડી આવ્યો. તે જ વખતે ખાં સાહેબના હાથમાંના તખ્તના હુંકડેહુંકડા થઈ જઈ તેઓ ખચી ગયા. તેમનો જીવ બચાવનાર આ દરજીભાઈનો અને તેમનો ત્યારપછી ધણો સ્નેહ થયો અને તે માણસ તેમને ઘણો ઉપયોગી થઈ પડેલો. 'મૂં નાખવાનો' પ્રયોગ આપણે સાચો યા ખોટો માનીએ, તોય ઉપર કહેલી ખીના સાચી જ બની હતી !

આટલું થયા પછી પણ ખાં સાહેબ વડોદરા છોડત નહિ. કેમકે તેઓ નિર્ભય અને ધરા હતા. પણ તેટલામાં એક ખીજ વાત બની. ખાં સાહેબ વડોદરામાં પહેલા જ ગાયિકાને ઘેર જીત્યા હતા, તેની દીકરી તેમની પાસે બાચતી. ત્યારપછી તે ગાયિકા ગુજરી ગયેલી અને પાછળ રહેલી આ એકલવાઈ દીકરીને એરેટની બાબતમાં તેનાં સગાંસંબંધીઓ ત્રાસ દેવા મંડ્યાં, અને જીવ પણ જોખમમાં છે એમ લાગ્યું. એટલે તેણે વડોદરા છોડી દેવાનો વિચાર કર્યો. ખાં સાહેબ અને તેમના ભાઈ વડોદરાથી નીકળ્યા ત્યારે સાથે જ આ શિખ્યા પણ નીકળી પડી. પછી કેટલાંક વરસ સુધી એ તેમની પાસે રહીને બાચતી અને ગાવામાં ખાં સાહેબની પાછળ તખ્ત લઈ બેસી સાથે પણ કરતી. તે બહુ લુહિમાન અને કરારી હતી જેથી તેમને વધારે પ્રિય બની. ખાં સાહેબના હુક્કાથી માંડીને તેમના ચાલિસપચાસ મક્ત વિદાયર્થી સુધીની બધી વ્યવસ્થા તે જ ચલાવતી. ખાં સાહેબનો સ્વભાવ આક્રોશ અને સનાતની શિસ્તવાળો હતો, તેમાં આ બાઈ 'આગમાં ઘી હોમતી' અને પરિણામે કેટલાંક ગરીબ ગિચારાં શિખ્યશિખ્યાઓને જતાં રહેવું પડેલું એ ખેદજનક ખીના છે. જ્યાં આ બાઈ હતી ત્યાં સુધી ખાં સાહેબનું કાર્ય વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતું અને તેમના આરામ્ય વગેરેની કાળજી લેવાતી, એ વાત કબૂલ કરવી જોઈએ.

૫

મહારાષ્ટ્રમાં પર્યટન

વડોદરાથી નીકળી ખાં સાહેબ મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈમાં તે વખતે રા. પુરુષોત્તમરાવ તેલંગ ગવૈયાઓના એક કદરવાન અને મદદગાર સન્નજન હતા. રા. મંગેશરાવ તેલંગ તે એમના સગા ભાઈ, જે અઢીદુસેનખાં પાસે સિતાર શીખેલા અને દાસમાં બોનકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે અરસામાં મુંબઈમાં જાનૂઆં નજરખાં અને ખાદીમ દુસેનખાં કરીને 'બેડી

ખઝારવાળા' કહેવાતા મોગ્રમારીવાળા ગવૈયાઓ હતા અને તેઓ ખીજન ગવૈયાનું આશ્રય
 હતા નહિ. ઉપરાંત ગાયનકલામાં હજીએ જોણું સમજે છે તે પારસી અને ગુજરાતીઓ તે
 વખતે ગાયનના આશ્રયદાતા હતા. રા. તેજંગ ગામમાંના ધનિકાને ભેગા કરી ગવૈયાનું ગાયન
 કરાવતા અને તેને પૈસા અપાવતા. તેમની ઉપર જોણખાણુ લઈ ખાં સાહેબ તેમને ઘેર ગયા.
 તે જ વખતે ત્યાં કે. રા. ભારકર છુવા બખલેનું ગાયન સાંભળું હતું. ફૈઝમદમદ પાસે રા.
 બખલે સારી રીતે તૈયાર થઈ ભરલુવાનીમાં મહારાષ્ટ્રમાં પહેલા સારા મહારાષ્ટ્રીય ગવૈયા તરીકે
 આવેલાં એટલે તેમનું જ્ઞાતિમાં બહુ કૌતુક થતું. ખાં સાહેબ સલામ કરી ખાલુમાં બેઠા.
 ગાયનને અંતે તેઓ દરબારીની ચીજ બોલ્યા. ગાયનથી બહુ જ ખુશ થઈ રા. તેજંગે
 બખલેને કહ્યું: “વાય, ભારકરવાય! તમે આજે બિલકુલ ખાં સાહેબી ગાયન ગાયા, તમને
 હવે પાવગતમેા પહેરાવવો જોઈએ!” એટલે ખાં સાહેબ બોલ્યા: “વાહ છ! આપકા
 ‘અડાના’ તો બહુત અચ્છા હુવા!” દરબારી રાગના સૂક્ષ્મ સ્વરે અને વિલંબિત આલાપ
 એ બે અંગોનો અભાવ થાય એટલે ‘અડાના’ રાગ થઈ જાય છે, તે બતાવવાનો ખાં
 સાહેબનો ઉદ્દેશ હતો. એટલે રા. તેજંગે પૂછ્યું: “આપ કૌન હો?” “હમ અતરવાને હું છ.”
 “કુછ ગાનેમેં સમજતે હું?” “હાં છ, થોડા થોડા સમજતે હું.” “ગાતેમી હો કયા?”
 આવો પ્રશ્ન રા. તેજંગે માત્ર મરકરીમાં જ પૂછ્યો હતો. જેના જવાબમાં “હાં, યહ મેરા
 છોંટાભાઈ થોડા ગાતા હૈ” એમ ખાં સાહેબે કહ્યું. એટલે “જરા ગા કે બતાઓ તો
 સહી” એવું રા. તેજંગે રમૂજમાં કહ્યું. એટલે ખાં સાહેબે પોતાના ભાઈને કહ્યું:
 “લૈયા, આપકે ધરાનેકી દરબારી સુનાઓ.” અબદુલ લતીફે તખ્ત લઈ દરબારીના
 મર્મબેદી આલાપ કરવા શરૂઆત કરી. પાંચદશ સ્વરે મોહામાંથી બહાર નીકળ્યા,
 એટલે તજ્જૂ શ્રોતાઓ સમજ્યા કે આમાં કંઈક ભેદ છે, આ અતરવાળાઓ નથી
 પણ કોઇ અલૌકિક ગાયક છે. રા. તેજંગે આદર અને આશ્ચર્ય વચ્ચે સવાલ કર્યો: “આપ
 કહાંસે આવે છ?” “બડોદે સે.” “બડોદેમે અબદુલ કરીમખાં ગવૈયો બડે નામચીન હું,
 ઉનમેંસે તો કોઇ નહીં?” “હાં છ, વો હી મૈ ખૂદ હ.” આથી મંડળીને ખૂબ ગંભીર
 પડી! રા. તેજંગે તેમનું ગાયન ગામમાં થાય તે માટે ખટખટ કરી પણ ફાવ્યા નહિ. આંટા
 મારી ખાં સાહેબ ચાક્યા અને ધાસેની ખર્ચી ખૂટી ગઈ. મુંઝવણમાં તે વખતે પં.
 ભાતખંડેની ‘ગાયનોત્તેજક મંડળ’, કરીને કલ્પિત હતી, તેમાં ગવૈયાઓનું ગાયન થઈ બિદાગી
 મળતી. પણ કલ્પની કમિટી હતી જેમાં રા. ભાતખંડે પ્રમુખ હતા. તે કમિટીને
 ગાયનનો નમૂનો સંભળાવવો પડતો અને પછી ગાયનની કિંમત નક્કી થઈ સોદા કબજા
 થાય તો ગાયન થતું. રા. તેજંગે ભાતખંડેને મળ્યા અને ખાં સાહેબને આ યોજના
 તેમણે જણાવી. આથી ખાં સાહેબ ચીકાઈ જઈ બોલ્યા: “ગાના કયા આલુધી ભાછ હૈ,
 તો મૈ ઉસકા નમૂના ધરધર અખાધૂં? આપ ગાનેમેં સમજદાર હું ઔર મેરા ગાના. આપને
 સુના હૈ. બખલે બોલાવો તો પાગમા પહેરાને કા આપ તૈયાર હુવે થે ઔર મેરે વાસ્તે કુછ
 નહીં કર સકતે!” કહ્યું પ્રશંગમાં ખાં સાહેબ હિંમત હારતા નહિ અને આશ્ચર્યમાં આવે
 તો બિલકુલ વિનોદ કરી બીજાઓને પણ આનંદમાં રાખતા. આ તેમનો સ્વભાવ ‘હેલ્મે સુધી
 કાયમ રહો. આ પછી ખાં સાહેબનું એક ગાયન ‘કિલોરિકર નાટક મંડળી’માં થયું, બીજું
 નામદાર ઔજળને ઘેર થયું, જે બેરિસ્ટર જ્યકરે પહેલવહેલું સાંભળ્યું અને તે ખાં સાહેબના
 બક્ત બન્યા.

મુંબઈથી ખાં સાહેબ મિરજ આવ્યા. મિરજમાં ખવાજ સાહેબનો દરગો છે, જે મુસલમાનોનું તીર્થ ગણાય છે. ત્યાં ખાં સાહેબે ગાયું. આ જ અરસામાં (સ. ૧૮૯૯) મિરજ પાસે આવેલ ધૈર્ય કરંજી રોડના રાજસાહેબે તેમનું ગાયન સાંભળ્યું. ધૈર્ય કરંજીકરના મહારાજ ગાયનના સારા તજજ્ઞ છે અને કે. બાળકૃષ્ણ શુરા ધૈર્ય કરંજીકર ગવૈયા તે વખતે તેમની નોકરીમાં હતા. બન્ને ગાયન સાંભળી બહુ જ ખુશ થયા અને “આટલી નાની ઉંમરમાં ઉત્તમ ધરંદાજ ગાયકી ગાઓ છો” એમ ઉદ્ગાર કાઢી ખાં સાહેબનો સારો સત્કાર કર્યો. પછી ખાં સાહેબ બેલગામ શહેરમાં પધાર્યા. ખાં સાહેબ જ્યાં જાય ત્યાં પહેલાં ધર્મશાળામાં જિતરતા અને પછી સારું મકાન લાડે રાખી લેતા. કોઈ ઔળખીતાને તરફી આપતા નહિ. બેલગામમાં તેઓ જે ધર્મશાળામાં જિતર્યા તેની સામે જ ત્યાંના એક પ્રસિદ્ધ પહેલવાન ‘મઢવજી જગ્યા’ રહેતા હતા. સવારના પહેરમાં તંબૂર મૂકી આ બન્ને પહેલવાન બાઈઓ કસરત કરવા મંડ્યા, તે પોતાના મકાનની મેડી પરથી જોતાં મઢવજી અધ્યાને બહુ જ ગમ્મત પડી. તે ગાયનમાં સમજતો નહિ, પણ કસરતના શોખને અંગે તેણે નીચે આવી ખાં સાહેબની પ્રેમથી પૂછપરછ કરી અને પોતાના બીજા સારા મકાનમાં તેમને આગ્રહથી ઉતારે આપી તેમનું ગાયન ગામમાં થાય, માટે મોટા લોકોના ઘેર પોતે આંટા મારવા લાગે. પણ મઢવજી (ધોખી)ની કહેલ ગાયનની તારીફ ઉપર કોને વિશ્વાસ આવવાનો હતો ? તે વખતે બેલગામના વજીરલોકો અને સખજી રાવજીહાદુર લિમચેજેવા ગાયનના રસિકો લાંઘણા હતા. ખાં સાહેબ ત્યાં આવ્યા ત્યાર પહેલાં વડોદરાના અમ્બૂખાં અને બન્નૂખાં કરીને મોટા ફાગણદાર ગવૈયાઓ ગામમાં ગાયન કરી ગયેલા. એટલે લોકો જવાબ આપતા કે “અહીં આ એવા મોટા મોટા ગવૈયાઓ ગાઈ ગયા, ત્યારે હવે આ હોકરાઓ શું ગાવાના હતા ?” રા. બ. લિમચેના હેડકલાર્ક રા. નારાયણરાવ એમણે ખાં સાહેબનું સવારનું મહેનતનું ગાયન એકવાર સાંભળ્યું, જેથી તે રોજ સાંભળવા આવી બેસતા અને ખાં સાહેબને ખૂબ માનતા. ખાં સાહેબે કંટાળી બીજે ગામ જવાનું નક્કી કર્યું એટલે રા. નારાયણરાવે જતાં પહેલાં ખાં સાહેબને ‘પાનસોપારી’ (પાટી) આપવાનું નક્કી કરી તેવી વિનંતિ કરી. ખાં સાહેબે કહ્યું કે, “હું પાનસોપારી લેવા આવીશ, એટલું જ નહિ પણ તે વખતે તમારે ત્યાં ગાઈશ પણ ખરો. માત્ર ગામના બધા સારા સારા લોકોને તમે તે ‘પાનસોપારી’ માટે આમંત્રણ આપો.” રા. નારાયણરાવે બહુ જ ખુશ થઈને તેમ કર્યું અને મુશ્કેલી સમારંજ એટલે બધા શીખીને આવ્યા. ખાં સાહેબના ગાયનમાં જેમ રંગ ચઢવા લાગ્યો તેમ લોકો પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા: “આટલું સાડું ગાયન આપણે કોઈ દિવસે સાંભળેલું નહિ. આ નાની ઉંમરમાં ગાવાવાળા આટલા મોટા ગવૈયાઓ કોણ હશે ?” આ સમારંજ રા. બ. લિમચેના સામેના મોટા મકાનમાં થયેલા. રાતના બાર થયા. લિમચે સાહેબ સૂતા હતા. પણ ગંધર્વ કંઠમાંથી જ નીકળી શકે આવા આવાપની હર્ષમધુર લહેર અને તોપના ગડગડાટ જેવી એકાદ ગમકતાન તેમના કાન ઉપર પડી, જેથી તેમની જાંઘ ઊડી ગઈ અને રાતના બાર વાગ્યા પછી તેઓ ગાયન સાંભળવા આવ્યા અને પોતાની બેઝદખીની માફી માગી. બીજે દિવસે તેમણે માણસ મોકલી ખાં સાહેબને તેડાવ્યા. પણ ઈંદનું બદાનું કાઢી ખાં સાહેબે ના પાડી. ફરીથી રા. બ. લિમચેએ રા. નારાયણરાવને મોકલ્યા. તેમણે ખાં સાહેબને સમજાવ્યા અને તે પ્રમાણે તેઓ સાંજે મળવા ગયા. આના પરિણામે તેમના લગભગ બાવીશ જેટલા ગાયનના શાર્યકમ બેલગામ-શહાપુર બાલુમાં થયા. અને બેલગામકર રસિકોના તેઓ ગાઠ પરિચિત, પ્રિય અને ધણાના દડ રનેલી બન્યા, તે આખર સુધી.

વિયેના

સરોજિની મહેતા

પુરોપની

અમારી મુસાફરીના સાથી ડૉ. ....ને પહેલાંની એક સફર વખતે વિયેનાના એક ન્યુ ગૃહસ્થ મિ. હે—ની મૈત્રી થયેલી. એમની સાથે અમે પણ વિયેનામાં એ ગૃહસ્થને મળવા ગયાં. જઈને એકાં કે તરત ત્યાંની રીત મુજબ અમારી સામે મીઠાઈ ધરવામાં આવી; આ, કોંઈ વગેરે પીવા માટે પૂછ્યું. થોડી વાર વાત કર્યા પછી મિસીસ હે—એ અમારી બધાંની આગળ રકાબી છરી કાંટા ગોઠવી દીધાં ને જમવાની તૈયારી કરી. “તમે આવવાનાં છો તે ખબર નહોતી ને આજે રવિવાર છે. એટલે દુકાનો પણ બંધ છે એટલે કશું મંગાવી શકાય તેમ પણ નથી. માટે જે ધરમાં છો તે પીરમું છું” એમ કહી અમને આમ્રહ કરી ખૂબ ખવડાવ્યું. એમના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરતાં હિટલરના નવા રાજ્યમાં ન્યુ લોકોને પડતાં પારાવાર દુઃખોનું વર્ણન અમે વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યું અને એમનું પોતાનું દુઃખ નજરે લેયું.

મિ. હે—શ્રીમંત હોઈ વિયેનાના એક પરાના જે સુંદર ધરમાં રહેતા હતા તે એમની પોતાની માલિકીનું હતું. પણ નાટ્ઝી રાજ્યમાં ન્યુને મિલકત ધરાવવાનો હક નથી એટલે ક્યારે એ ધર પડાવી લેવામાં આવે તે કહેવાય નહિ. એ કારણથી એ ધર એમણે પોતાની પત્નીની સાવકી માના નામ ઉપર ચલાવી દીધું છે. એ બાઈ ન્યુને પરણેલી હોવા છતાં જન્મે ‘આર્યન’ હોવાથી નાટ્ઝી પ્રણાલિ પ્રમાણે મિલકત ધરાવી શકે છે. ધરના ઉપલા બન્ને માળ એ બાઈ જ વાપરે છે. મિ. હે—ને પોતાની પત્ની અને પુત્ર સાથે બોધરામાં રહેવું પડે છે ! જ્યુને ઘેર ‘આર્યન’ નોકરને કામ કરવાની મનાઈ છે અને ન્યુ નોકરો મળતાં નથી. એટલે છતે પૈસે મિસીસ હે—ને બધું કામ હાથે જ કરવું પડે છે.

રેસ્ટોરાં, સિનેમા, નાટક, જાહેર બગીચા, ગાયન નૃત્યના જલસા, એ બધાંનાં ખાસણાં ન્યુ લોકોને માટે બંધ છે. વેપાર, નોકરી, દાકતરી, કે વકીલાત—દુકાનોમાં કોઈપણ ધંધો ન્યુથી ચર્ચ શકતો નથી. નિશાળોમાં ભણતાં ન્યુ બાળકોને એક દિવસ શિક્ષકોએ આંસુભરી આંખે કહ્યું કે કાલથી તમારે આ નિશાળમાં આવવાનું નથી. બાળકોએ ગભરાઈ જઈને પૂછ્યું કે અમે કશું તોફાન કર્યું નથી ને ભણવામાં આગસ કરતાં નથી તો શા માટે કાઢી મૂકો છો ? શિક્ષકો શા જવાબ દે ? રડતાં બાળકોએ પોતાની શાળાઓ, મિત્રો, શિક્ષકો છોડ્યાં. ન્યુ લોકો માટે થોડી ખાસ નિશાળો રાખી છે તેમાં એ બાળકો જઈ શકે છે. એ શાળાઓની સંખ્યા વિશાળ વિયેનાના પ્રમાણમાં બહુ જ થોડી છે. એટલે નાનાં પાંચ છ વરસનાં બાળકો માથેલાં માઈલો ચાલીને ત્યાં જાય છે. અને માથાપને એમને રાજ તેડવા અને મૂકવા જવું પડે છે, કારણકે રસ્તામાં એમને કોઈ રંગડે એવો નિરંતર ભય રહે છે. શાળાના

શિક્ષણ માટે આ જેવી તેવી પણ ગોઠવણ છે. પણ યુનિવર્સિટીઓનાં ખાસમાં તો ન્યુ લોકો માટે સદંતર બંધ છે. કોલેજોમાં ભણતા ન્યુ વિદ્યાર્થીઓને વીણી વીણીને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા છે, અને નવાને દાખલ કરવાની મનાઈ છે.

એક પ્રખ્યાત ન્યુ દાકતર એક રેરોટારામાં ખાવા બેઠો હતો ત્યાં આવી નાટ્ઝી સોલ્જરોએ કહ્યું: “ન્યુ, બોબો થા.” અને પછી એક સોલ્જરે એના મોં ઉપર મુકી ભારી દાંત તોડી પાડ્યા. બીજાએ હાથ અમળાવી હાડકું લાગી નાખ્યું અને ત્રીજાએ ધક્કો ભારી ફેંકી દીધો ! પછી બચકોને ન્યુ હોસ્પિટલમાં નાખી આવ્યા ! ! !

મિસીસ હે—ને પોતાની સગી મા તરફથી વારસામાં બેતણું મોટાં ઘર મળ્યાં છે. પણ તે ભાડે આપવા બંધ કર્યા છે, કારણ કે ભાડાની આવકમાંથી માત્ર આઠ ટકા એ લઈ શકે, બાકીના બાણું ટકા નાટ્ઝી સરકાર લઈ લે ! વળી જો ભાડૂત આર્પન હોઈ ભાડું ન આપે તો એની સામે ન્યુ ધરધણીથી ફરિયાદ પણ ન મંડાય !

અમે બેઠાં હતાં તે દરમિયાન એક વૃદ્ધ ન્યુ બાઈ અને એનો છોકરો મળવા આવ્યાં. એ બાઇની દીકરી પેરિસમાં રહે છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે એને નાટ્ઝી શાસનમાં રહેતાં મા અને ભાઈ માટે ખૂબ ફિક્કર રહે છે. પણ કાગળમાં ન એનાથી કશું પુછવાય કે ન આ લોકોથી કશું લખાય. કારણ કે ન્યુ લોકોના દરેક કાગળ નવી સરકાર ‘સેન્સર’ કરીને જ મોકલે અને બહેનશ્રી દુઃખની વરાળ સરખી કાગળમાં કાઢી હોય તો શીધાં જેલમાં જવું પડે. એટલે કાગળમાં તો “અમે ખુશીમાં છીએ અને તમે ખુશીમાં હશો” એવું જ લખી શકાય. બીજે દિવસે મિ. હે— પેરિસ જવાના હોવાથી પોતાની દીકરીને સંદેશો મોકલવા એ બાઈ આવ્યાં હતાં. મિ. હે—નાં ‘આર્પન’ સાસુ પણ ઉપરથી આવીને બેઠાં. નાટ્ઝી સરકારની ખફગીતો બધ વહેરી લઈને પણ સાવકી દીકરી અને જમાઈ સાથે સંબંધ જાળવી રાખનાર એ બાઇને ધન્ય છે.

હજારો ન્યુ સ્ત્રીપુરુષોને નાટ્ઝી તંત્રે કામ ચલાવ્યા વગર જેલમાં મોકલી દીધાં છે. મિસીસ હે—ની બહેન પણ એમાં સપડાઈ ગઈ છે. કયા વાંકસર એને પકડવામાં આવી છે તે નથી એને ખબર, કે નથી એનાં સગાંવહાણોને ખબર. એને એક અગિયાર વરસની દીકરી છે, અને પતિ મરણ પામ્યો છે. છોકરીને સારે ભાગ્યે એની દાદી છતે છે તેની પાસે એ રહે છે. બાકી માને જેલમાં મોકલનાર સરકાર તો છોકરીનું શું ધરે તે જાણવાની દરકાર મુદ્દાં કરી નથી. જેલમાં મોકલેલાં કેટલાંએ ન્યુ માખાપનાં છોકરાં રક્તળતાં ઘઈ ગયાં છે.

ન્યુ પ્રજા સૈન્યોથી ઓરિટ્ટયામાં ઘર કરીને રહી છે, અને વ્યવહારમાં ‘આર્પન’ પ્રજા સાથે ભળી ગઈ છે. બન્ને વચ્ચે લમતો વ્યવહાર પણ છૂટથી થતો. એટલે અત્યારે નવા શાસનમાં આખી પ્રજાને પોતાનાં સગાંવહાણાં, મિત્રોથી એકદમ છૂટા પડી જવાનું આવ્યું છે. ન્યુ લોકોને પોતાની માલમિલકતની સલામતીનો તો વિચાર સરખો કરવાનો રહ્યો નથી. માત્ર છવનાં દેશ બહાર નીકળી જવાય તો ઈશ્વરનો ગદાન ઉપકાર એમ એ લોકો માને છે. પણ તે પણ શક્ય નથી. કારણ કે બીજે દેશ જવા માટે પાસપોર્ટ મળવા નથી. મિ. હે—નો વેપાર દોઢાંડ, બેઝનિયમ એ બંન્નું હોવાથી એમને એકલાને પાસપોર્ટ મળ્યો હતો. પણ એમની પત્ની અને પુત્રને મળી શકે તેમ નથી. ‘જે ધડીએ મારા

કુટુંબને પાસપોર્ટ મળે તે જ ધડીએ પહેરેલ લૂગડે દેશ છોડી આત્મા જઈ એ પણ એમ દિવસ ક્યાં ? ' એ દુઃખભર્યા સબ્દો સાંભળી અમારું હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું.

બીજા દેશમાં વેપાર હોવાથી મિ. હે—ને તે ચાલુ રાખવા દેવાની કૃપા નાટ્ઝી તંત્રે કરી છે, અને એમને એટલું ગુજરાનનું સાધન રહ્યું છે. પણ બીજા ન્યુ લોકોને તેટલું પણ નથી. દેશમાં એમને ગુજરાનનું સાધન ન આપવું, ન ઊભા રહેવા તમ્મ જમીન આપવી કે ન દેશ બહાર જવા દેવા. જૂખમરો અને ત્રાસ વેડી ન્યુ પ્રજા નાશ પામે એ જ નાટ્ઝી તંત્રની નીતિ છે. આવા તંત્રથી ત્રાસી જઈ સેંકડો ન્યુ લોકોએ આપઘાત કર્યો છે તેમાં કાંઈ નવાઈ છે ?

ન્યુ લોકોને ત્રાસ આપી નાટ્ઝી તંત્ર પોતાના પગ ઉપર કુહાડો મારે છે અને ભવિષ્યમાં એને પસ્તાવું પડશે એમ ધણા માને છે. પણ એ તો ધુમાડાના બાયકા ભરવા જેવું હાલ તો નાટ્ઝી તંત્ર પોતાના અમાનુષી વર્તનમાં સંપૂર્ણ વિજયી થયું છે.

ન્યુ સિવાયની ઓરિદ્રયન પ્રજામાં પણ નવા તંત્રથી જાણે ગભરાટની લાગણી ફેલાઈ ગઈ છે અને ભવિષ્યમાં શું થશે તેની ધક્કતે હૃદયે પ્રજા વાટ લુએ છે. ઓરિદ્રયન પ્રજાની ભાષા અને સંસ્કૃતિ જર્મન પ્રજાનાં છે તેનાં તે જ છે એ ખરું છે. છતાં પારકી પ્રજા આવી એક દિવસમાં વિજયવાદો ફરકાવે તે કોને ગમે ? અમે વિયેનામાં હતાં તે દરમિયાન જર્મન સેનાપતિ ઓએરીંગ ત્યાં હોવાથી આખું શહેર સ્વસ્તિકના ચિહ્નવાળી ધનપત્રાકાઓથી શણગારાયેલું હતું. પણ જાણે ફરજનાં માર્યાં બધું કર્યું હોય એમ જણાતું હતું. હાથ ઉપર કે છાતી ઉપર સ્વસ્તિક ચિહ્ન ધારણ કરેલાં અનેક માણસો ફરતાં હતાં. એમાંનાં કોઈ ઊંચેનાં સૂર્યને પૂજવાની વૃત્તિવાળાં પણ હશે. તેમ જ રખેને નાટ્ઝી રાજ્યના વિરોધી ધારી નવી સરકાર ત્રાસ આપે એ બીકે એ ચિહ્ન ધારણ કરનારાં પણ ધણાં હશે.

નાટ્ઝી રાજ્ય સ્થાપતા પહેલાં 'એગિસાઈટ' (એકેએક માણસનો મત) લેવામાં આવ્યો હતો એમ કહેવામાં આવે છે. પણ ધણા માને છે કે એ તો તૂટ જ છે. અમુક મહોલ્લામાંથી હજાર મત મળ્યા એમ કહે અને ત્યાં હજાર માણસની વસતી જ ન હોય ! મત લેનાર નાટ્ઝી જર્મન અમલદારો અને મતની ગણતરી કરી પરિણામ જાહેર કરનાર પણ એના એ !

ઓરિદ્રયામાં નાટ્ઝી રાજ્યની સ્થાપનાને 'આનરલુસ' (સંગઠન) કહેવામાં આવે છે. પણ ન્યુ પ્રજા પૂછે છે કે એ 'સંગઠન' ક્યાં છે ?

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યક.....૪

શ્રી ઉમાશંકર જોષી

‘પિપાસુ’

[હવે તો ‘પ્રસ્થાન’ના વાંચકો એડવોકેટ શ્રી. સુજેની મરાઠી પત્ર ‘જ્યોત્સ્ના’માં પ્રકટ થતી ‘આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યક’ની લેખમાળાથી પરિચિત થયા છે. શ્રી. સુજેએ આ લેખમાળા મરાઠી વાંચકોને ગુજરાતી સાહિત્યકારોનો પરિચય કરાવવાના ઉદ્દેશથી લખવી શરૂ કરેલ છે. આપણા ત્રણ સાહિત્યકોનો પરિચય તો ‘પ્રસ્થાન’માં અત્યાર આગમ્ય પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે. આ વાંચકો શ્રી. ઉમાશંકર જોષી પરનો છે. આ પરિચયો મૂળ બીજી ભાષાના વાંચકો સમક્ષ રજૂ કરવાના હોઈ કંઈ પણ ચિકિત્સા કરતાં પહેલાં અસલ લખાણની ભૂમિકા કરવામાં સંદેહ લાંબાણ થવાનો સંભવ રહે છે. પ્રસ્તુત લેખ મરાઠીમાં એટલો લાંબો છે કે તેના બે વિભાગ—પ્રથમ શ્રી. ઉમાશંકરનો મૂળ લખાણોનો અને બીજો પદ્ય લખાણોનો—પાઠવાનું ઉચિત લાગવાથી, અત્યારે એક વિભાગ અહીં રજૂ કરું છું.]

1

૧

ગુજરાત અને રાજપૂતાનાની સરહદ પર આવેલા ઉત્તર ગુજરાતના ઈડર સંસ્થાનના બામણા નામના એક ગામડામાં સને ૧૯૧૧ના જુલાઈ માસની ૨૧મી તારીખે એક બાલજી કુટુંબમાં શ્રી. ઉમાશંકર જોષીનો જન્મ થયો હતો. બાળપણનાં પ્રથમ દશ વર્ષો પોતાના જન્મગામમાં પસાર કરી તે અંગ્રેજી શિક્ષણ લેવા માટે ઈડર ગયા હતા. ત્યાં છએક વર્ષ રહી ૧૯૨૮ની સાલમાં અમદાવાદ સેન્ટરમાંથી તેમણે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી. એ પરીક્ષામાં તેઓ યુનિવર્સિટીમાં ત્રીજો નંબર અને અમદાવાદ સેન્ટરમાં પહેલો નંબર પાસ થયા હતા. ઈડર સંસ્થાનનું ગ્રામ વાતાવરણ છોડી તેઓ ગુજરાત કોલેજના સહેરી વાતાવરણમાં આવી પડ્યા છતાં પણ અભ્યાસમાં મન ધાલી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં માનસહિત ઉત્તીર્ણ બનીને પોતાનો ભાવી સમય સુખમય કરવાને બદલે ગુજરાત કોલેજના મુખ્ય અધ્યાપક પ્રિન્સિપાલ ફિન્ડલે શિરાસની વિરુદ્ધ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ચલાવતી પડેલી ચળવળમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો. ૧૯૩૦ની સત્યાગ્રહની ચળવળ બિની થતાં વેંત વિદ્યાભ્યાસ છોડી કોલેજની બહાર નીકળી જવાનો પ્રસંગ બોલો થયો. વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રથમ વર્ગ મેળવવાનો રાજમાર્ગ ન સ્વીકારતાં તેઓ ખારાપોડાના મીડાના અગર પર ધાડ લઈ જનારી સત્યાગ્રહી દુકડીમાં સૈનિક બન્યા અને જેલનો ત્રીજો વર્ગ પસંદ કર્યો. માંડ ઓગણીસ વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં ત્યાં તો તેમને વિરમગામના યુદ્ધમંડળમાં લેવામાં આવ્યા હતા અને તેમને સત્યાગ્રહ પત્રિકાં લખવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. ગુર્જર સાહિત્યકોની દારમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા આ યુવાન લેખક પોતાની લેખનકળાની શરૂઆત સરકારના અત્યાચારોનું લાલમગ્ન વર્ણન કરનારી સત્યાગ્રહ પત્રિકાનાં છૂપાં લખાણોથી કરી. આ સત્યાગ્રહમાં તેમને સાગરબળ

માસની સગ્ન યર્ષ. કારાવાસની સગ્ન ભોગવી બહાર આવી વિદ્યાભ્યાસની ફરીથી શરૂઆત ન કરતાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્ય શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરની સાથે તેઓ રહ્યા. કાકાસાહેબના જીવન દરમિયાનમાં તેમને શ્રી. ઉમાશંકર જોષી શિષ્ય મળ્યો નહિ હોય. સહવાસી અને વિદ્યાર્થી તરીકે શ્રી. ઉમાશંકરે કાકાસાહેબના ઉદ્ધત જીવનનો, તેમની વિદ્વતાનો, તેમના પ્રવાસી બહુશ્રુતપણાનો અને સાહિત્યરસિકતાનો પૂરેપૂરો લાભ મેળવ્યો છે. નિપુણતાથી શરીર પર વાદકાપ કરનારા કુશળ શસ્ત્રવૈદ્યની જેમ માનવીના મનનો છેદ કરનારા ઉમાશંકરની નિષ્કુર ને વાસ્તવદર્શી સાહિત્યકૃતિમાં ઉચ્ચ અભિરુચિ અને સહૃદયતાનો જે અખંડ ઝરો વહી રહ્યો છે તે કાકાસાહેબના સહવાસનો પરિપાક હોઈ એમાં આશ્ચર્યને સ્થાન નથી. પોતાના કાવ્યસંગ્રહ 'ગંગોત્રી'નું સમર્પણ કાકાસાહેબના ચરણમાં કરતાં શ્રી. ઉમાશંકરે તેમને વિશે આદરભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. એ આદરભાવ આ રહ્યો:

અભણું બહે આબું ગમતું ઝરણું કે તવ પદે,
પ્રવાસી, તેં એને દૃઢ્ય જગવી સિધુરથણા !

૧૯૩૨ની સાલના ખીજ સત્યાગ્રહના ખીજ માસમાં જ ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકામાંથી તેમને ફરી આઠ માસની સગ્ન મળી. ઈસરના કુંગરાળ પ્રદેશમાં શહેરી વાતાવરણથી સેકંડો માઈલ દૂર આવેલા બામણા ગામના ખેડૂજીવનમાં પસાર કરેલું બાળપણ, વિરમગામ અને માતરમાં દેશસેવામાં વીતાડેલા ધમ્મલિવા દિવસો અને સાબરમતી, પરવડા તથા વીસાપુર જેલમાં સાથીઓના સહવાસમાં આનંદમાં બેઠકારપણે વીતાડેલું કષ્ટમય જીવન, અને આમ આવા નાનાવિધ અનુભવોથી ભરેલા તેમના સાહસપૂર્ણ જીવનની સારીય અસર તેમનાં લખાણોમાં સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. કાકાસાહેબની જેમ એમને પણ પ્રવાસનો અનિયંત્રિત શોખ છે. મહાસભાની બેઠકમાં હાજરી આપવા માટે કરાંચી જવાના પ્રસંગે સીધા રેલવે કે આગબોટ મારફતે ન જતાં તેમણે સાલ મઝવામાં એ મુસાફરી કરી હતી. આપણો પશ્ચિમ દરિયા કિનારો પણ થોડોક તેમણે પગતળે કરી મૂક્યો છે. ૧૯૩૪ની સાલમાં સત્યાગ્રહની ચળવળ મોકૂફ રહેતાં અનેક મિત્રોના આગ્રહને માન આપી તેમણે અધવચ રહેલો પોતાનો કોલેજનો અભ્યાસ ફરીથી વિદ્યાર્થી જીવનને પૂરો કરવાની શરૂઆત કરી. ચાલુ સાલમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતીના વિષયો લઈ તેઓ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની પરીક્ષામાં બેસનાર છે.* ખી. એ. ના. વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે જ તેમણે મુંબઈના અનેક ગુર્જર સાહિત્યકોની મદદથી 'ગુર્જર પુરાગામી સાહિત્ય સંઘ'નું સુકાન લીધું હતું. તેમનો 'ગંગોત્રી' નામનો કાવ્યસંગ્રહ મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ ઈન્ટરની પરીક્ષા માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર કરેલો છે. પોતાની વિદ્યાર્થી દશામાં જ પોતાનું પુસ્તક 'યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર થયેલું જોવાનું અપૂર્વ લાભ એમને મળ્યું છે. ગઈ સાલ અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજીનાં પ્રમુખપદે લગાયેલા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની ઘટના દુરસ્ત સમિતિમાં તેમની વરણી યર્ષ હતી. ૨૬ વર્ષની ઉંમર પૂરી થવા પહેલાં જ કવિ, દુરસ્ત સમિતિમાં તેમની વરણી યર્ષ હતી. ૨૬ વર્ષની ઉંમર પૂરી થવા પહેલાં જ કવિ, લઘુકથાકાર, નાટિકાકાર અને નિબંધ લેખકના વિવિધરૂપે શ્રી. ઉમાશંકરે ગુર્જર સાહિત્યનાં

* આ લેખ 'ન્યોલેસ્તા'માં પ્રકટ થયા બાદ શ્રી. ઉમાશંકરે એમ. એ. ની પરીક્ષા ગયા એપ્રિલમાં આપી હતી. 'પ્રસ્થાન'ના વાચકો જાણીને અત્યંત રાજ થશે કે શ્રી. ઉમાશંકરે જોષી એમ. એ.ની પરીક્ષામાં પ્રથમવર્ગ મેળવી હતીયું થયા છે. — 'પિપાસુ'

અનેક ક્ષેત્રોમાં પોતાની કલાવતી લેખિનીને કીર્તિવંત કરી રહ્યા છે. સ્વરાજની પ્રતિતા લઈ સાગરમતી આશ્રમ છોડી પોતાના ૮૧ અનુયાયીઓ સાથે મહાત્મા ગાંધીજી ત્યાં સત્યાગ્રહ કરવા બહાર પડ્યા ત્યારનો પાશવી સત્તા વિરુદ્ધ આત્મબળનો પ્રથમ સામુદાયિક પ્રયોગ જનતાના ઇતિહાસમાં અમર અક્ષરે નોંધાયેલો છે., તે પ્રસંગ પર ૧૯૩૧ની સાલમાં ‘વિશ્વશાન્તિ’ નામનું અફલુત અને મુમારે પાંચસો લોંટીનું. એક ખંડકાવ્ય લખી શ્રી. ઉમાશંકરે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો. ત્યારબાદ ૧૯૩૪માં ‘ગંગોત્રી’ નામનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ થયો. ૧૯૩૬માં ‘સાપના ભારા’ નામનો એકાંકી નાટિકાસંગ્રહ, ૧૯૩૭માં ‘આવણી મેળો’ અને ૧૯૩૮માં ‘ત્રણ અધુ’ એ એમ બે લઘુકથાસંગ્રહો પ્રસિદ્ધ થયા. એમનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ અને ‘મેક્સીમ ગોર્કીનો પરિચય’ પણ પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થનાર છે. ‘વાસુકિ’ નામથી તેમની ટૂંકી વાર્તાઓ જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ થતી ગઈ તેમ તેમ તે વાર્તાના સેખક વિશે વાચકોનું ઔત્સુક્ય વધતું ગયું. એમનાં બધાંય લખાણો બુદ્ધિમતા, અભ્યાસ અને અભિગ્ન પ્રતિભા એમ ત્રણે ગુણોથી ભરપૂર છે. ‘વિશ્વશાન્તિ’ અને ‘ગંગોત્રી’ નામના એમના કાવ્યસંગ્રહોમાં ગગનચુબી કદ્દપનાનો વિદ્રાસ આપણને જોવાનો મળે છે. અને ‘સાપના ભારા’ નામના નાટિકાસંગ્રહમાં તથા ‘આવણી મેળો’ નામના વાર્તાસંગ્રહમાં માનવીનાં મનનાં ગર્ભિષ્ઠ વિશ્લેષણનો કલાવિકાસ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આથી સહુદય વાચકવર્ગ સમગ્ર જ નહિ પરંતુ ચિકિત્સક વિવેચકો સમગ્ર મુદ્દાં કાપડો ઊતો થાય છે કે શ્રી. ઉમાશંકર કવિ તરીકે શ્રેષ્ઠ કે વાર્તાકાર તરીકે શ્રેષ્ઠ ?

એકાંકી નાટિકા

‘સાપના ભારા’ નામના સંગ્રહમાં તેમનાં કુલ અગિયાર એકાંકી નાટકો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી. બટુભાઈ ઉમરવાડિયાએ જ એકાંકી નાટિકા લખવાની પ્રયાત્ન પ્રથમ શરૂઆત કરી હતી. ત્યારબાદ કેટલાંય વર્ષો પછી પ્રસિદ્ધ થયેલાં આ નાટકો વાંચી થાય છે કે નજરાજની રમ હાંકવાની અફલુત કળાને લીધે માર્ગમાં પડી ગયેલો શતપથું રાખતો રૂમાલ એક કાળ-માત્રમાં જ કેટલાય માર્ગદો પાછળ રહી ગયો હતો તેમ, શ્રી. ઉમરવાડિયાની કૃતિઓ શ્રી. ઉમાશંકરની કલાકૃતિને લીધે ઘણી જ પાછળ પડી ગઈ તો નથી ! આ નાટકો શ્રી. ઉમાશંકરે ગુજરાતના ખૂણખૂણામાંથી વીસાપુર જેવાં બેગાં મળેલા સત્યાગ્રહી મિત્રોના મનોરંજનાર્થે લખ્યાં હતાં. આ સંગ્રહનાં યજ્ઞાંબરોં નાટકોનું વાનાવરણ આપણા ગ્રામીણજીવન એટલે કે ખેડૂત વગેરે દિલ્લસમાજનું હોવાથી ઉત્તર ગુજરાતની લોકભાષાનો ઉપયોગ શ્રી. ઉમાશંકરે આમાં વિશેષ પ્રમાણમાં કર્યો છે. આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સમીક્ષાકાર પ્રો. રામનારાયણ પાંડક લખે છે: “આપણાં ગામડાં સંબંધી સાહિત્ય છે. પણ તેમાંનું ધણું, ગામડું તો આતું હોય કે તેતું દોય, ગામડું તો મુંદર દોય, નિરોંય દોય, તંદુરસ્તીવાળું દોય વગેરે માની લીધેલા પૂર્વમતો પરથી લખાયેલું છે. તેમાં ગામડાનું સાચું ચિત્ર હોતું નથી. તેમાં ઘણું તક્લીન થયા વિના તટસ્થ રહી, જાણે ગામડાની મુંદરનાની કર. કરવાની લાગણીમાં, અથવા ગામડા તરફ દયાની લાગણીમાં કે તેની નિરોંયતાના સમજાવમાં રાચવા મારે મનને દાંધી-પેરીને લખ્યું દોય તેમ જગ્યાય છે. શ્રી. ઉમાશંકરે ગામડું જોયું છે, તેની સાચી સ્થિતિ તેઓ સમજ્યા છે, અને તેનું તેમજે સમજાવ અને વિચારપૂર્વક નિદાન કરેલું છે. તેમ કરવામાં તેમને જે રહસ્ય જણાયું તેને તેમજે નાટકારા મૂર્ત કરેલું છે. ધણાંખરોં

નાટકોમાં તે વસ્તુસ્થિતિનો ચિતાર છે. આપણાં ગામડાંની સ્થિતિ કેટલી નિર્ધન, કંગાલ, અધમ, પતિત, દુર્જનતાથી ભરેલી છે તેનું નિરૂપણ ધણું જ સચોટ છે. એથી ધણાં દરજો ઘેરા રંગનાં થયાં છે, પણ ગામડાંનો એ ચિતાર સાચો છે. ” શ્રી. પાંડક આગળ કહે છે: “ આ નાટકોમાં નિરૂપણ દુઃખનું છે, નિરાશાનું છે, પણ તેમાં લેખકની શક્તિ સ્પષ્ટ રીતે આશાસ્પદ જણાઈ આવે છે. અને વાચનરસિક વર્ગ જે વધતો જાય છે, અને વિવિધભાવ રસગતા કેળવતો જાય છે, જે ધીમે ધીમે જોતા લાગણીવેગથી ન રીજતાં, સાચી વસ્તુનું નિરૂપણ માગતો જાય છે, તે આને ઉત્તેજન આપશે એમ આશા રાખું છું. ” આપણાં લાખે ગામડાંમાં પ્રેસરેલાં અજ્ઞાન, ભૂખમરો, ક્લેશ અને કલહ તથા કષ્ટમય પરિસ્થિતિનું ચિત્ર આંલેખી જૂનાપુરાણાં કાલ્પનિક સુખી ચિત્રોની પોકળતા સિદ્ધ કરવાનું કક્ત પુરોગામી અને યથાર્થવાદી લેખકોથી જ થઈ શકે. ‘ સાપના ભારા ’ નામની એમની પ્રથમ એકાંકી નાટિકા લો. મેના નામની સગર્ભ થયેલી એક વિધવા એ હિંદુસમાજની એક પુત્રવધૂનું કટુણ ચિત્ર છે. તેની કક્ષા સાસુ આ કૃત્ય બદલ એરે દઈ મારી નાખવાનું નક્કી કરે છે. મેનાની માતા તેને મળવા આવે છે. મેનાના મામા પણ મેનાની માતાના સંદેશથી મેનાને સાસરે આવ્યા છે. પણ તે છોકરીએ કુળને કલંક લગાડ્યું એમ કહીને ઝપડો કરી ચાલી જાય છે. શીરામાં કાચ નાખી પુત્રવધૂને મારી નાખવાનો સાસુનો વિચાર ચાલુ જ છે. પ્રસુતિકાળ જ્યારે પાસે આવ્યો ત્યારે મેનાને ઓરડીમાં પૂરી રાખવામાં આવી છે. મેના મૃત્યુના મોંમાં પડી છે. પણ તેના પાંપનો ભાગીદાર પુરુષ કોણ છે એ જાણવા માટે જ માતા, મામા અને સાસુ એ સર્વેને કંઈક વિચિત્ર ઉત્સુકતા થઈ રહી છે. મૃત્યુ પહેલાં માતા તે પુરુષનું નામ પુત્રી પાસેથી મેળવી લે છે. મેનાનું કાસળ કલાવ્યા પછી તેની સાસુ અંબા વેવણને પ્રથમ પૂછે છે:

ધનબાઈ : (કૈંક સંતોષથી, કૈંક પક્ષાઈથી) કોઈનું નામ લીધું ?

અંબા : (ફૂસકાં વચ્ચે) પીટયો.....

ધન : (ઉતાવળી) કોણ ? કોણ ?

અંબા : રાખરાસ !...નંદરાય વેવાઈ ! (ફૂસકે ફૂસકે રૂંચે છે)

ધન : (પત્થર જેવી થઈ જાય છે) મારી શોક્ય ! રાંડ હુચ્ચી ! !

સસરાએ ફસાવેલી આ ગામડાંની હિંદુ, વહુનું આવું ભયંકર ચિત્ર નાટકકારે સસરાને અને પુત્રવધૂને રંગભૂમિ પર આપ્યા વિના કેવળ સાસુ, માતા અને મામાના સંભાષણથી દોર્યું છે.

‘ બારણે ટકારા ’ એ એક ભાળી તે જુદા વિધવા આઈનું ચિત્ર છે. પતિના મૃત્યુ પછી તેના નામરમરણ માટે એ બિચારી પતિના સાથી મિત્રોની પૂર્વપેઠે આગતાસ્વાગતા કરતાં કરતાં ખૂબ ચાકી જાય છે. આમ અનામંત્રિત મહેમાનો વિશે તેના મનમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. તેના પતિ હયાત હતો ત્યારે એક વેળા એવા જ કોઈ અતિથિને તેણે વિના સન્માન પાછો ઠેલ્યો હતો તે વખતે તેના પતિએ તેને કહ્યું હતું: “ મારા મૃત્યુ પછી કોઈ વખત હું તારે દારે આવું તો તું મને પણ એમ નિર્મુખ કાઢશે. ” બિચારી હિંદુ વિધવા ! પતિના મૃત્યુ બાદ તેને અનેકવાર એવો ભાસ થયો કે અતિથિરૂપે તેનો પતિ જ દાર ઠોકે છે. એક વખત અનામંત્રિત મહેમાનના ત્રાસથી કંટાળી કોઈ ઘરે આવેલા મહેમાન માટે એ બારણા ઉઘાડતી નથી, અને તેના ચાલી જવા બાદ પોતાનો પતિ જ આપીને ચાલી ગયો એમ કહી તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. તે કહે છે: “ એ જતા રજા છેવટે, મારે પાપે ! એ જ પાપડી, પેલો

લીલો ખેસ, ને બહુ વિશંભર દાસવાળી પેલી લાકડી પણ મેં હાથમાં દેખી તો ! ” રોમાંચકારક પ્રસંગોથી ભરપૂર નાટકો લખનારા લેખકોની સરખામણીમાં કેવળ સામાન્ય પ્રસંગો પરથી જ માનવીના મનનું આ કેટલું સુંદર ચિત્ર શ્રી. ઉમાશંકરે દોર્યું છે ? ગામડાંનું દૃશ્ય રજૂ કરતી વેળા અશિક્ષિત સમાજનો ઉપહાસ કરવાનો, તેમના અનેક હાર્યાસપદ વિચારોની ઠેકડી કરવાનો અને હીનરુચિપૂર્ણ પ્રસંગ રજૂ કરવાનો મોહ બાબદલ વિનોદી લેખકો આવરી શકતા નથી. પરંતુ શ્રી. ઉમાશંકરનાં આ ગ્રામચિત્રોમાં સહાનુભૂતિપૂર્વક માનસનું ચિત્રાલેખન કરેલું હોવાથી એમાં માનવીભાવ યત્કિંચિત પણ બગડવા પામ્યો નથી. સાધારણ લેખકો માટે તો આવાં નાટકો માત્ર પ્રહસન જ બની બેસે છે.

‘દુર્ગા’ નાટકમાં મહાત્મા ગાંધીના તત્ત્વજ્ઞાનનો ભક્ષ્ય અનેક હરનાથ નામનો લગ્ન પછી સાત વર્ષ સુધી કડક બ્રહ્મચર્ય પાળનારા આદર્શ જીવન જીવનારા એક સંયમી સત્યાગ્રહી ચીતર્યો છે. તેની પત્ની દુર્ગા તેના પતિને દેશસેવાના પ્રત્યેક કાર્યમાં સાથ આપે છે. માત્ર પુત્રવતી બનવાની તેની નૈસર્ગિક ઇચ્છાને તે રોકી શકતી ન હતી. સહજ સ્વભાવે તે ‘એક જ દે ચિનગારી’ એ પ્રાર્થનાગીત ગણગણતી હતી. પણ તેનો શુક્રમહામુનિ બનેલ પતિ તે પણ સહન કરી શકતો નથી. ચિનગારી શબ્દમાં કામચિનગારીનો અર્થ ભરેલો છે એવો આલેખ મૂકી તે કહેતો : “ આવો બચકર અર્થ તું ગીતમાં વણી શકે છે તે જોઈ હું કાંપું છું. બિચારો એનો પ્રથમ ગાનાર પણ આ જાણે તો થયરી ઊઠે ! ” પ્રે. પાકક પોતાની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે : “ વચમાં કહેવાનું મન યઈ જાય છે. ‘કંઈ થયરી ન ઊઠે !’ સ્ત્રી-હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલી આ નૈસર્ગિક જવાબા જ સંતતિ અથવા જીવનસાતત્ય એ શું કંઈ નવું છે ? હરનાથનો એક પુરાણો મિત્ર બિહારી તેને ત્યાં આવ્યો છે. દુર્ગા અને બિહારીના નાનપણમાં લગ્ન ગોઠવાયાં હતાં. નિયમ પ્રમાણે પ્રભાતે બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ફરવા જનારા હરનાથને દુર્ગા પોતાની અતૃપ્ત હૃદયવાસનામાં પોતાને જ વિશ્વાસ ઊડી ગયેલો હોવાથી બહાર ન જવાનું કહે છે. પણ સિદ્ધાન્તી હરનાથ તે ન ગણકારતાં બહાર જાય છે. દુર્ગા ને બિહારી પ્રભાતને લીધે અંધારામાં ઘરમાં ભેગાં મળે છે. તેમની વચ્ચે વાતચીત શરૂ થાય છે. નાનપણના સંબંધોએ એકમેક વચ્ચે વિશ્રબ્ધ ગોળિ શરૂ થાય છે. દુર્ગા ધીમેધીમે બિહારી તરફ દોળે છે. એટલામાં બહાર ગયેલો હરનાથ કોઈ બાઈએ તરતના જન્મેલા નેનાખી દીધેલા બાળકને લઈને ત્યાં આવે છે.

દુર્ગા : (ડહાઈ જઈને, કયાંથી આ... ? (બિહારી જોઈ ન રહે છે)

હરનાથ : (એના ચહેરા પર અજળ ઉલ્લાસનું તેજ ફરકે છે) પેલા અનાયાદમને જોટલે મારી આગળ આગળ ચાલતી કોઈ બાઈ આને મૂકી ગઈ. (સહેજ સ્મિતથી) તારી સવારની પ્રાર્થના ફૂળી એમ મને યદું ! તારે મારો ઉપકાર માનવો જોઈએ ! (હાથ લંબાવી બાળક આપવા કરતો) હોઠ અબજને તારાં કરી રાખી નથી તો લે આ ‘એક જ’ને તારું કર !

દુર્ગા : (એક ડગલું પાછળ ખસી જઈને, સિયલિલાથી) આમ મારી મરકરી ?

હરનાથ : (માથું નમાવીને) જગદંબા ! હવે અંડી મરી દુર્ગા યાઓ !

બિહારી : (હિંમત એકી કરીને બોલે છે, પોતે અવાળો હરનાથ ! તારી બાબુ તો નિર્દોષ છે. તારો આદર્શ તો અજળ જાણે છે. પણ બિચારી (દુર્ગા તરફ આંખો કરી) આને તું... (પળેક યંભીને) અમે...

દુર્ગા : (નાકે આંખો અડાકી મના કરતી) અરે, નહિ ! (હરનાથના પગમાં દગલો ઘઈ જાય છે) એમ તો મેં સાત વરસ એમની સાથે ગાળ્યાં છે !

‘ઉણ ચરકલડી’, ‘શલ્યા’, ‘ખેતરને ખોળે’, ‘કડલાં’, ઇત્યાદિ અનેક નાટકોમાં તેમણે માનવી સ્વભાવના નિરનિરાળા નમૂના વાચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કર્યા છે. ‘ઉણ ચરકલડી’ નામના નાટકમાં મિત્રના લગ્નમાં આવેલા એક તરુણ છોકરા પર ગામડાની એક ‘બોળી છોકરીનું’ મન ઠરે છે. બહેનપણી બહેનપણી વચ્ચે લગ્નની વાતો થાય છે. બિચારી ચંદણી રડુરડુ થાય છે. કારણ કે ગામડામાં વયમાં આવેલી પણ લગ્ન ન થયાં હોય તે છોકરીને કેટલીય વિટંબણા હોય છે. “મારાથી ય નાનીનાની ગોઠણો જતી રહી. લગ્નોમાં માલતું તે મરવા જેવું લાગ્યું છે મને ઝોણુ તો ! ને પાણિયારીને ફૂલે ઝોણાં મેણાં સાંભળ્યાં છે ? તોખા બાપજી” આવા ત્રાસથી કંટાળેલી ચંદણી કેશુના ગ્રેમમાં પડે છે. પણ શું હિંદુઆળાનું લગ્ન તેની ઇચ્છા પર આધાર રાખે છે ખરું ? તેનો બાપ બારે હર્ષથી તેને કહે છે કે કેશુના બાપા સાથે તારા વિવાહ નક્કી કર્યો છે ! ‘કડલાં’ એ ગરીબ ઠાકરડીનું ચિત્ર છે. ઘરે વેવાઈ આવ્યા હોવાથી રસોઈ માટે સાહુકારને લાં ઉધાર દાણા માગવા જાય છે. પણ સાહુકાર કંઈ પણ ગીરિ મૂક્યા પિના થોડો જ માલ આપે ! દ્વિત પ્રજાનું અત્યંત હૃદયભેદક ચિત્ર શ્રી. ઉમાશંકરે આ નાટકમાં આલેખ્યું છે. તેમણે દોરેલું એકેએક ચિત્ર આપણે જોતા જઈએ તો હળવા હાથે મનુષ્યમનના સૂક્ષ્મ ભાવોની સમસ્યાઓ છોડાતી નેઈને આપણને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એવી એમની હથોટી છે. સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, વેદનાયુક્ત વિનોદ અને વાસ્તવદર્શી લેખન એ એમના યશનાં ત્રણ પ્રધાન કારણો છે. તેમનાં લખાણોમાં મૂળથી તે અંત સુધી પુરોગામી તત્ત્વ બરેલું છે. એમનાં પાત્રોનાં મનની સૂક્ષ્મ વેદનાઓ તેમની પાસેથી જ ન રજૂ કરાવતાં તે તે વેદનાના કારણરૂપ વ્યક્તિઓ પાસેથી આપણી સમક્ષ તેનું સારું ય દર્શન કરાવે છે. આ સંગ્રહમાંનું છેવટનું નાટક ‘વિરાટ જનતા’ છે. એની અગાઉના નાટકમાં સચિત કરેલા પણ ન દર્શાવેલાં બધાં ય પાત્રો તેમણે અહીં રજૂ કર્યાં છે. આ એક શુદ્ધિનો ખેલ છે. પણ તે એમણે ક્ષેત્રમંદ રીતે રજૂ કર્યો છે. શ્રી. ઉમાશંકરના આ સમગ્ર નાટકસંગ્રહનું જો મરાઠી ભાષાનંતર થાય તો કેવળ ઉપશોધ, નર્મ વિનોદ, ક્રોધક્રોધાં પુસ્તકો વાંચી તૈયાર કરેલા કૃત્રિમ માનવી નમૂનાઓ ઇત્યાદિ સાધનો ઉપર જ આધાર રાખી લઘુકથાઓ અથવા નાટકોઓ લખી પ્રકટ કરનારા આપણા અનેક લેખકોને પોતાને જ પોતાની કંગાળ સાહિત્યકૃતિનું ભાન યશે.

આવણી મેળો અને ત્રણ અર્ધું એ

કાવ્ય અને નાટકોના બંધનયુક્ત ચોકઠાંમાંથી બહાર આવી સ્વતંત્ર બનેલી શ્રી. ઉમાશંકરની લેખનકળા લઘુકથાના ક્ષેત્રમાં ઘણી યશસ્વિની બની છે. ‘આવણી મેળો’ અને ‘ત્રણ અર્ધું એ’ એ એમના લઘુકથાસંગ્રહો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. નાટકોની જેમ એમની લઘુકથા પણ રોજના સામાન્ય પ્રસંગો પર આધારભૂત બનેલ છે. એક સમાલોચકના કહેવા પ્રમાણે વેધક, દર્દમય, રોમાંચકારી આપદાત, આગ્નરી, આત્મહત્યા, અત્યાચાર અથવા બચંકર પ્રસંગ પોતાની વાર્તાના કથાવસ્તુ માટે શોધવાની એમને જરૂર પડતી નથી. વાસ્તવિક જીવનમાં જ મૂળ ધાલી ખેંઠેલી કરુણતાને સહાનુભૂતિ તથા નાણુક વિનોદની સફાઈદાર પીછાથી એમણે રંગી બતાવી છે. માનવી સ્વભાવમાં રહેલાં ઉદાત્તા અને સંકુચિતતા, ગ્રેમ અને નિષ્ફુરતા, ઝળુતા અને દંભ એ બધાંને યથાર્થરૂપે દર્શાવતી વેળા એમની વૃત્તિ

નિર્વિદ્ય યોગીની નહિ પરંતુ માનવસંસારમાં રસ લઈ રહેલા લોકસંપ્રદાયની છે. એમણે યોગેલા વિનોદી પ્રસંગો વાંચતાં ચાલીં ચેપકીનનાં ચિત્રપટોનાં રસ્સેયોની યાદ આવે છે. ચાલીંનાં ચિત્રો વિનોદી છે. અનેક મુશ્કેલ પ્રસંગોમાં પડેલો ચાલીં વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતા પ્રત્યે પ્રેક્ષકોના મનમાં જે કારુણ્ય, જે સદાનુભૂતિ નિર્માણ કરે છે તેથી તેમનામાં અને બીજા વિનોદી વિદ્યુતકોમાં મોટું અંતર રહેલું છે. એમનું Modern Times (નવ મનુ) ચિત્રપટ લો. યંત્રસિદ્ધ અને યંત્રમૂઢ બનેલા સમાજનો ઉપદાસ કરતાં તેમણે મનુષ્યકૃત યંત્ર અને યંત્રકૃત મનુષ્યોમાં રહેલો દુરુણ ભેદ ધણી જ સુંદર રીતે ચીતર્યો છે. વિનોદ એ શ્રી. ઉમાશંકરનો મોટો ગુણ છે. સામાજિક અને બૌદ્ધિક વિષમતામાં પણ સંસારમાં નિર્માણ થયેલા ભિન્નતા પાયા પર તેઓ પોતાના વિનોદની ભૂમિકા રચે છે. તેમનો આ વિનોદ તેમના કાવ્યમાં પણ ઠેકઠેકાણે તરી આવે છે. એમના કથાસંગ્રહમાંની સારીય વાર્તાઓનો અહીં ઉદ્દેશ્ય કરવો શક્ય નથી. તથાપિ પુરાગામી લેખક કેવો હોય તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ બતાવવું હોય તો શ્રી. ઉમાશંકરની લઘુકથા, નાટકો, અને કાવ્યો સહેજે આગળ કરી શકાય. આપણી ભક્તીભૂરી ૧૮૬૫૭૦ પૃથ્વીમાંથી જ એમણે પોતાની સારી ય સાહિત્યસૃષ્ટિ નિર્માણ કરી છે. પહેલા વરસાદથી લીંમચેલી માટીની વાસ જેમ મધુર હોય છે તેમજ પોતાની પ્રતિભાથી સીંચાયેલી આ માનવીમનની ભૂમિનો આ કથાસૃષ્ટિ ધણી જ મજેની લાગે છે. હમણાં જ પ્રકટ થયેલા ‘ત્રણ અર્ધું’ જે નામના કથાસંગ્રહમાં ‘અંકીનું ભૂત’, ‘એક મુખી કરુણાન્ત’, ‘ત્રણ અર્ધું’ જે, ‘પરબીડિયાં’, ‘વસ્તો’, ‘કંપના પત્ની’, ‘નંદિની’ કથાદિ વાર્તાઓ આવેલી છે. ‘ત્રણ અર્ધું’ જે નામની વાર્તામાં એક તરુણ છોકરી પર પ્રેમ કરનારા એક તરુણ પોતાની એક મૈત્રિણીને ઘરે પોતાના પ્રેમપાત્રને મળે છે. ધીમે ધીમે તે મૈત્રિણીના મનમાં તેના તરફ અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્ય સમાજમાં સનાતન રહેલા પ્રેમત્રિભંગ (Love Triangle) પર આ વાર્તાની રચના થઈ છે. આ ત્રિભંગનો તોડ આણ્ણવાની ચતુરાઈ એક પારસી ફોટોગ્રાફર પાસે ત્રણે ફોટો પડાવવા થયો છે ત્યાં બતાવવામાં આવી છે. આ પારસી ફોટોગ્રાફરનું ઘણું જ મજનું ચિત્ર શ્રી. ઉમાશંકરે દર્શ્ય છે. બિચારા ફોટોગ્રાફરના કલાપૂર્ણ મનથી જે છોકરી અને એક પુરુષ એવી સ્થિતિ સદન ન થઈ શકે. એક પુરુષને જે તરુણિકાને અર્ધે લાગે વહેંચી આપવાની ફોટોગ્રાફરની ચાલાકી તેમણે જે ભેડી નિર્માણ કરીને બતાવી છે. આમ ગણિતશાસ્ત્રને ન રુચે એવો ‘ત્રણ અર્ધું’ જે નો કાયડો જગત સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. ‘પરબીડિયાં’ યા ‘દસકા પંદ્રીની વાત’ એ વાર્તામાં ઉપરોક્ત માર્મિક છે. રાષ્ટ્રીય ચળવળની ધામધુમીમાં જેલમાં ગયેલો એક આગેવાન જેલમાં જ પોતાના દાયે તૈયાર કરેલાં કાગળનાં પરબીડિયાં એક સ્વયંસેવકને બદલ મોકલી આપે છે. સરકારી કાગળના પરબીડિયાં પર પોસ્ટ ખાતાએ એક પાઈનો વધારાનો કર નાખ્યો છે. તેના વિરોધરૂપે અને સ્વાવલંબનના દર્શાવરૂપે આ પરબીડિયાં તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. અનેક વર્ષ પછી દિંદુરતાન સ્વનંત્ર થતાં રાષ્ટ્રીય ધારાસભા (National Assembly) માં એક વેળા એ સીધો સાદો સ્વયંસેવક કાયદામંડળનો સહાસદ બની રાષ્ટ્રીય નેતાઓની સ્મૃતિ રહે એટલા માટે એક રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલય (Museum) સ્થાપવાનો કાયદા સાવે છે. પોતાના બાળગૂમાં ગદાકાળના મદાન આગેવાને પોતાને દાયે તૈયાર કરેલાં પોસ્ટ પાકીટનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. એવા સંગ્રહાલયને માટે થતા ખર્ચના પૈસા ક્યાંથી કાઢવા એવા

નાણાખાતાના મંત્રીના પ્રશ્ન પર વિચારતાં પોસ્ટના પરથીડિયાં પર એક પાઈનો વધારાનો કર નાખવાથી એ સહેજે એ ખર્ચ નીકળી રહેશે એમ એ સભાસદ કહે છે. સંપ્રદાલયમાં રાખવા લાયક પાકીટ જે કરના વિરોધરૂપે તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું તે જ પાકીટને માટે સંપ્રદાલય તૈયાર કરવાનાં નાણાં નવો એવો જ કર નાખી ભેગાં કરવાં એમ કહેનારા સભાસદના રાષ્ટ્રીયત્વ અને નેતૃનિષ્ઠાનો સુંદર વિરોધ આ વાર્તામાં યોજવામાં આવ્યો છે.

‘વસ્તો’ એક ઊડાણી પણ યુનેગાર વૃત્તિના માણસની કથા છે. ‘એક સુખી કરુણાન્ત’ તો કોલેજમાં યુવકયુવતીના પ્રેમ પર લખેલી એક ચટકદાર વિનોદી કથા છે. ગોપાળ (વિદ્યાર્થીઓએ આપેલું નામ. સંપૂર્ણ નામ તો લાલા હરગોપાળ સોહાની) મંલુલા ચિટ્ણીસના પ્રેમમાં સપડાય છે. તે તો ધીમંતની લાડીલી દીકરી અને આ તો જિખારી. તે તો હોશિયાર ન્યારે આ તો હ. સંસ્કૃતમાં બે વર્ષ નાપાસ થતાં તે અને મંલુલા એક વર્ષમાં આવ્યાં. જે સંસ્કૃતના વિષયે દ્વેષ દેવાથી મંલુલાની સંગતનો તેને લાલ મળ્યો તે જ વિષય મંલુલાએ બી. એ.માં લીધો તેથી આ શરવીરે પણ તે જ વિષય લીધો. ગોપાળની પ્રેમકથાની અને મૂક અનુરાગની મંલુલાને ખબર ન હતી. બીજા વર્ષની પ્રીક્ષિમિનરી થતાં મંલુલા કોલેજમાંથી સદાની ચાલી જવાની એ વિચારે બિચારે પરીક્ષા વખતે ગાંડા જેવો થઈ ગયો. પરીક્ષા ચાલુ થતાં જે દિવસે પેપર હતું તે દિવસે અગિયાર વાગતાં જ આવે છે ને લાયબ્રેરીમાં જાય છે. તેને નોંધને ગોપાળ સામી દિશાએથી તેના તરફ જાય છે ને વિચાર બદલાતાં એકદમ પગનો અવાજ કરી પાછો ફરે છે. અવાજ સુણી મંલુલા પાછી વળી ચિદાઈ જઈને એ તોફાની છોકરાને ચાપટ લગાવવા તેના તરફ જુએ છે. ત્યાં તો તેનો નિર્દોષ પણ કરુણ ખિન્ન ચહેરા નોંધને પાછો પડે છે. બંને જણાની બી. એ.ની પરીક્ષા બે વર્ષ લંબાય છે. પાછળ રહેલા છોકરાઓ તેમની સાથે થઈ જાય છે. પણ લાયબ્રેરીનો એક ખૂણો ‘મંલુલા ગોપાળ’ને માટે રિઝર્વડ રહેવા લાગ્યો. કોઈ પણ સહુદમી કોલેજિયન એમની રાખેલી જગાએ બેસતો નહિ. મંલુલા ગોપાળને ઋગ્વેદની ઋચાનો અર્થ સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે પણ એ દુર્દમ્ય પ્રણયી પુરુષના જડ ભેગમાં ઋગ્વેદની ઋચાઓ પ્રવેશવાને બદલે ઋગ્વેદનીય પહેલાં હજારો વર્ષ પર રચાયેલી સનાતન પ્રેમની ઋચાઓ ધર ધાલી બેઠી હતી. તે સારું દૃશ્ય નોંધએક મિત્ર બીજા મિત્રને કહે છે, ‘કેટલી કરુણાન્ત થતના.’ બીજો કહે છે, “કેટલી સુખાન્ત! જગતના નૈબુર્યમાંથી બેતણું વરસ માટે પણ મંલુગોપાળ બચી ગયાં એ કહેને! એ જ બસ” છે. જગત જેવું છે તેમાં આથી વધારે સારો સુખાન્ત હું તો કલ્પી શકતો જ નથી.” સંસ્કૃતનો વિષય સહન કરી શકે અને શૌભી શકે એટલી વખત તેઓ નપાસ થઈ આખરે બિચારાં પોતપોતાના જિજ્ઞ સમાજચક્રમાં જે ચાઈ જાય છે. ‘ચક્ષીનું જૂત’ એક કરુણ કથા છે. લોકોની ગેરસમજૂતીને લીધે જખરજસ્તીએ જેને માંત્રિક બતાવેલો એવા અમથા નામના એક સુતારની એ દુઃખમય કથા છે. એક ગામડામાં બંધે પડેલી ચક્ષી ગામના સુતારથી પણ યત્ન કરવાં ચાલુ ન થઈ. અમથો પોતાને ગામ પાછો જતાં સહજ સ્વભાવે અને તરસ લાગી હોઈ ટાણું નોંધને ચક્ષી પાસે જાય છે. વિશેષ માહિતી નહોતાં એ સહેજ ઠોકઠોક કરે છે, ને એટલામાં ચક્ષી ફરતી ચાય છે. ગામના સુતારે ગામમાં પોતાનું વજન ઘટી જશે એમ સમજીને અમથાએ મંત્રવિદ્યાથી ચક્ષીમાંનું જૂન દૂર કર્યું હતું એવી યાપ આપી અને તેથી લોકામહને લીધે અમથો માંત્રિક ગણાયો. ધીમે ધીમે અમથાની કાર્તિ વધતી ગઈ. જૂત કાઢવા માટે, છોકરાં થવા માટે, ઇત્યાદિ. બધી વિદ્યાને અંગે લોકો તેને જ પૂજતા. અમથો શ્રીમંત બન્યો. એક વખત

અમથાનો પુત્ર ન્યૂમોનિયાની ખિમરીનો ભોજ બન્યો. બધાંય છોકરાંને મંત્રેણુ પાણી દેનારા ગરીબ બિચારો અમથો મરવા પડેલા પુત્ર માટે ડોક્ટરને કેમ બોલાવી શકે? જો તે ડોક્ટરને બોલાવે તો તેના માંત્રિકપણનો સારો સરખો ફારસ થાય. અમથો, પોતાના પુત્ર માટે નાઈલાન્જે પોતે જ મંત્રેણુ પાણી તૈયાર કરે છે. તે જ વેળા અમથાએ પહેલાં ગામનાં ભૂતને જે શીશીમાં પૂરી રાખ્યું હતું તે શીશી ગામની બહાર જે શીમળાના ઝાડ પર રાખી હતી તે ઝાડ વીજ પડતાં તૂટી પડ્યું તેથી શીશી ફૂટી જતાં ભૂત છૂટું થયું એવી ખાતમી એક ગામડિયો અમથા પાસે આવી તેના પુત્રને આપે છે. આગ્નરી પુત્રને અમથો પોતે મંત્રેણુ પાણી પાય છે પણ પુત્રના મનમાં થાય છે કે ભૂત છૂટો છતાં બાપની વિદ્યા નષ્ટ થઈ છે. પુત્રના મૃત્યુ પછી અમથાની પુત્રવધૂ ઘરમાં ભૂત ભરાયું છે એમ બંહાતું કરી ઘરમાંની વસ્તુઓ, દાગીના વગેરે બાંધી લઈ રાત્રે પલાયન કરી જાય છે. અમથાનો હવે કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. પોતે બાંધેલું મોટું ઘર તેણે વેચવા કાઢ્યું પણ ભૂતના વાસવાળા ઘરનો કોઈ આલક ન મળ્યો. પહેલાંની જેમ પોતાનાં જૂતાં હથિયારો લઈ અમથો કામધંધા માટે ગામેગામ ભટકવા લાગ્યો. ‘માત્ર, દરમિયાન, કાળના વાંસલાએ એના ચહેરા પરથી નિર્દયપણે છાંં ઉખાડી લીધાં છે.’ શ્રી. ઉમાશંકરની અનેક વાર્તાઓમાં આ એક ઉત્કૃષ્ટ વાર્તા છે.

‘કલ્પના પત્ની’* એ એક રસિક વાર્તા છે. એમાં મુખ્યપદ અપરિણીત વિદ્યાર્થી આ એક ખોલી શોધવા નીકળ્યા છે તેનું વર્ણન છે. મુખ્યપદ જીનવાણી ધરમાલિકા કુંવારાઓને ખોલી આપતા નથી. રૂમ મેળવવા માટે એ વિદ્યાર્થીઓએ યોગેલી યુક્તિપ્રયુક્તિઓનું આ વાર્તામાં રમૂજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ વાર્તા નિર્દોષતાથી ભરપૂર છે. નિર્દોષ વિનોદ એ શ્રી. ઉમાશંકરની ખાસિયત છે. ‘નંદિની’* એ એક પ્રેમાળ છોકરીની કટુણ કથા છે. એની માતા સ્વર્ગસ્થ થઈ છે. તે એની સારીય વાંછના એની સાવકી માતા પર આધારભૂત છે. સાવકી માતા પણ એક યુવાન સ્ત્રી છે. અને બાળકના પડોશજીની બહેન પ્રત્યેના પ્રેમની વિરોધી છે. પડોશજીની બહેન એક આધુનિક જમાનાની યુવાન સ્ત્રી છે. નંદિની સાવકી માતાની ખેદકરારીને લીધે ન્યૂમોનિયાથી મૃત્યવશ બને છે. બાળક નંદિની, સાવકી માતા, લીલા અને પેલી અતિઅર્વાચીન સ્ત્રી એ નાલુક ચિત્રો છે. નંદિનીનો કચડાયેલો માંતૃપ્રેમ વીસમી સદીની સ્ત્રીના હૃદયમાં વાત્સલ્ય પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ એ વાર્તાનું મુખ્ય કથાવસ્તુ છે. વાર્તા-સંગ્રહમાં આ એક સુંદર વાર્તાઓમાંની એક છે, જો કે ‘ચક્રીનું ભૂત’ તો આ સંગ્રહમાં નિઃસંશય સર્વોત્તમ વાર્તા છે.

એમનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘શ્રાવણી મેળો’ પણ એવી જ ઉત્કૃષ્ટ વાર્તાઓથી ભરેલો છે. એમણે પોતે જ જાણે કે પોતાના આ કથાસંગ્રહનું વર્ણન એક બંગાળી કાવ્યપંક્તિમાં કર્યું છે તે યથાર્થ છે: “ધન્ય ધરાર, માટી જગતે ધન્ય જીવેર મેલા.” ‘શ્રાવણી મેળો’ એ સંગ્રહમાં ‘હીંદલી’, ‘ધનામી વાર્તા’, ‘અમુચ્છુ’, ‘લોહી તરસ્યો’, ‘મારી ચંપાનો વર’, ‘શેષમાનવી’, ‘શ્રાવણી મેળો’, ‘પગલીનો પાડનાર’, ઇત્યાદિ ઉત્તમોત્તમ પંદર કથાઓ આપેલી

* આ બે વાર્તાઓનો ઉલ્લેખ ‘ન્યૂમોનિયા’ના અંકમાં પ્રકટ થયેલા શ્રી. ઉમાશંકર પરના પરિચયમાં નથી. પરંતુ શ્રી. સુજેએ સમગ્ર મેળવી શ્રી. ઉમાશંકરના વાર્તાસંગ્રહ વિષેના પોતાના લખાણમાં ગુજરાતીના વાચકો માટે આ ‘કલ્પના પત્ની’ અને ‘નંદિની’ વિષેનું લખાણ અને મોકલી આપ્યું છે. એ પરથી વાચક બંધુઓ ભેઈ શકશે કે મૂળ મરાઠીમાં પ્રકટ થયેલા લખાણની અપૂર્ણ રહેલી વિગતો ગુજરાતીમાં આપણને મળી જાય છે. શ્રી. જોતીનાં કાવ્યો વિશે પણ શ્રી. સુજેએ આ પ્રકારની મહેનત લીધી છે—પિપાસુ]

છે. 'હિલ્લી' નો અનુવાદ બે માસ ઉપર 'વિહંગમ' માસિકમાં પ્રકટ થયો હતો. મહારાષ્ટ્રીય વાચકવર્ગમાં વાસ્તવ દર્શનનો પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે. આ વખતે પ્રો. રામનારાયણ પાંકતી અથવા શ્રી. ઉમાશંકરની લઘુકથાનો અનુવાદ (મરાઠી) ને કાઢ કરે તો તે મહારાષ્ટ્રમાં સત્વર લોકપ્રિય થઈ જાય. 'પગલીનો પાડનાર' એ એક હજી સુધી પોતાને ત્યાં પોતનો જન્મ ન થયો હોવાથી ગામમાં આનંદી અને રમૂજ માણસ તરીકે ગણાતો એક વૃદ્ધ પોતાનો વંશ હવે ઠૂળી જશે એવા ભયથી ધીમે ધીમે ચીડિયો, મનુષ્યદ્રોષી, ખિન્ન, ઉદાસ થઈ જાય છે તેનું કલાપૂર્ણ ચિત્ર છે. શ્રી. ઉમાશંકરની મોટે ભાગેની બધી કરુણાન્ત કથાઓમાં આશાભંગ દેખાઈ આવે છે. વાર્તાઓના પાત્રોના સ્વભાવનું પૃથક્કરણ કરતાં કરતાં જ્યારે એ સુખ્ય પાત્રોની ઉધ્વસ્ત થયેલી આશા ને ઇચ્છા બતાવે છે ત્યારે મનમાં એક પ્રકારની ઉદ્વિગ્નતા થઈ આવે છે. 'શ્રાવણી મેળો' એ એમની એવી જ કથા છે. ગામડામાં ભરાયેલા એક યાત્રાના મેળાનું આનંદદાયી વર્ણન એમાં છે. ગામેગામના લોકો એ મેળામાં આવે છે. ખેડૂતોનાં છોકરાછોકરીઓ મેળાં મળે છે. જ્યારે આવે છે એકલાં ને જાય છે એકલાં. ખેડૂતોના નાનકડા જગમાંના નિર્દોષ આનંદનું એટલું શુભચિત્ર એમણે દોર્યું છે કે મન પ્રસન્ન થઈ જાય છે. મેળામાં મળેલી અંખી સાથે રહેવાની યોજના ઘડતો ઘડતો દેવો પ્રિયતમા સાથે ગામમાં પાછો ફરે છે ત્યાં માર્ગમાં તેને તેના પિતાનો શાહુકાર મળે છે. બાપે કહેલું સાથે ગામમાં પાછો ફરે છે ત્યાં માર્ગમાં તેને તેના પિતાનો શાહુકાર મળે છે. બાપે કહેલું દેવું ફીટાડ્યા પહેલાં અંખી સાથે લગ્ન કરવાની વાત વિચાર્યા બદલ દેવાને તે ટકાર કરે છે. બાપદાદાના ખેતરાં, "એ તો થડી ગયાં ચોપડે ક્યારનાં" એવું રાક્ષસી વાક્ય બોલી શાહુકાર આવી જાય છે. પોતાના લગ્ન પછી બાપદાદાની જમીન વીરચંદ કાકાની થઈ જવાની છે એ વિચારે દેવો ખૂબ અસ્વસ્થ બની ગયો. અંખીને થાપ આપી તે છટકી જાય છે. સ્તેષ્ટ મનથી તે વીરચંદકાકાને એકાંતમાં મળવા વિચાર કરે છે. પછી શું થયું તે કાણ જાણે ? પણ દેવો રાજની તુરંગમાં બળદને ડેકણે જોતરાઈને ગોળગોળ ફરતો, રેંટની ગતિ તરફ જોતો જોતો પોરના મેળાની યાદ તાજી કરતો, આપણી સમક્ષ શ્રી. ઉમાશંકરે લેખો કર્યો છે. 'મારી ચંપાનો વર' એ એક માનસશાસ્ત્રીય કથા છે. તદ્દન યુવાનીમાં જ વિધવા બનેલી લક્ષ્મી અત્યંત રૂપવંતી છે. તેના જીવનમાં તેની નાની પુત્રી ચંપા તેનું સર્વસ્વ છે. ચંપા મોટી થાય છે ને લક્ષ્મી તેને માટે વર શોધી કાઢે છે. પોતાના બાળપણમાં જેની સાથે તે રમી હતી એવા પોતાની ઉમરના અને બીજવર પોતાની લાડકી ચંપાને માટે વર તરીકે પસંદ કરે છે. પોતાના બાળસપ્તાને પોતાની પુત્રી જોડે પરણાવીને લક્ષ્મી જાણે પોતાના અનુપલુપ્ત યૌવનનો અનુભવ લે છે એવી વિષમ ઘટના આ વાર્તામાં શ્રી. ઉમાશંકરે ઉપસ્થિત કરી છે. હીતરુચીનો સ્પર્શ પણ નથી એવી આ ચમત્કારિક કથા શ્રી ઉમાશંકરની અસામાન્ય કલાશક્તિનો નમૂનો છે. 'યુગ્મીની ગોદડી', 'આભિષેક', 'છેલું છાણું' આ વાર્તાઓ કલાશક્તિનો નમૂનો છે. 'યુગ્મીની ગોદડી', 'આભિષેક', 'છેલું છાણું' આ વાર્તાઓ એક એક નવીન પ્રદેશ આપણી સમક્ષ ખડો કરે છે. એમની લઘુકથાની સમાલોચના કરતાં એક દીકાકાર લખે છે: "એકંદર બધી જ વાર્તાઓમાં તળપદા લોકજીવનનું તીવ્ર સંવેદન ધોળાનું વાતાવરણ સર્જાયું છે. એમાં લેખક પ્રચારક નહિ પણ પૃથક્કરણકાર બને છે. એ પૃથક્કરણને તળાએ લેખકનો પીડિત પ્રેમી આત્મા તો બેશક જાગૃત છે. ને વર્ગવિચ્છેદના તૈયાર ચોક્કામાં ક્ષત્રવાતી વેળુશી વાણી જે કાળે આપણા પર વાહિયાત વાર્તાઓના ઢગલા લાદી રહેલ છે તે કાળે માનવતાનાં જ દિવસોજ પૃથક્કરણકારો સમાજની સમસ્યાઓ પ્રત્યે આપણને અભિમુખ કરનારી આ વાર્તાઓ સાહિત્યકારોને માટે સવિશેષ આદરપાત્ર છે. કેમકે એ એક સમાજવાદી સાહિત્યકારનું સર્જન છે."

ધ ર મા દા

[A Child's Guide to Charity]

મૂળ લેખક: બેવરલી નિકોલ્સ

અનુવાદક: રમણલાલ સોની

[બાળક અને વડીલ વચ્ચે સંવાદો દ્વારા સમાજ ઉપર પ્રહારો કરવાની આ રીતનો સર્વપ્રથમ સફળ ઉપયોગ મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયે કરેલો. (જુઓ એમનું : ' તમને એ નહિ સમજાય. ') તેવો જ ખીલે. પ્રયત્ન હમણાં એક આંગ્રેજ લેખક Beverley Nichols-એણે કર્યો છે. બાળકના યુક્તિસંગત તર્ક આગળ વડીલનું શાણપણ કેવું પાંખાય અને મૂર્ખ હરે છે એ આમાં બતાવ્યું છે. કટાક્ષનો આ અતિ તીવ્ર અને અસરકારક પ્રકાર ગણાયો છે. પાંચ વર્ષ થયાં આ સંવાદોનું પુસ્તક For Adults Only પ્રકટ થયું છે ત્યારથી દર વર્ષે એની બબ્બે આવૃત્તિઓ થતી જ આવતી છે. આખા પુસ્તકમાં આવા અઢાવીસ સંવાદો છે, અને સંવાદો જેવાં જ કાતીલ ચિત્રોથી એ ભરપૂર છે. આ સંવાદો પરથી આજનું ' સંસ્કૃત ' ગણાવું છવન ક્યાં જઈ ભલે છે તેનો અચ્છો ખ્યાલ આવે છે. હિંદને આ વિષે જે આનંદની આ તબક્કે જરૂર છે તે આવા સંવાદો દ્વારા મળે છે એમ-સમવાયી, એકબે-સંવાદના ગૂજરાતી અનુવાદ આપું છું. 'સત્ય', 'કોટોઝારી', 'ટોકી', 'ફર્ડ', 'નોહ્ક', 'ફવાત-ચ', 'જકાત', 'પ્રસિદ્ધિ', 'દવા' 'શાંતિ' વગેરે સંવાદોએ કાઢેલા છે. દરેક સંવાદનું નામ A Child's Guide to (Charity) આ બતાવ્યું છે—આ નામમાં જ કેવો ભયંકર કટાક્ષ છે ! અનુવાદક]

વિ. શાળા ગોળા આવના સામે મા બેઠી છે—પોતાનું પ્રતિબિંબ અતિમૃતુષ્ટ ચિત્તે જોતી. ઇન્દ્રધનુના રંગોના વાદા તેણે સંજ્યા છે, માયાના વાળમાં મુગટ સરીખી શેલતી વંકી તેજ પતરિયો ખોલ્લી છે. પગમાં ચંપક છે—જે કલામય રીતે બતાવી આપે છે કે તેના પગના નખ સોનેરી રંગેલા છે.

બાળક આ પ્રતિમાને જુએ છે—તેની આંખમાં ગાંભીર અને કંઈક મૂંઝવણ છે.

બાળક: તેં આવો સાજ શું કરવા સંજ્યા છે, મમી ?

માતા: કારણ કે આજરાતે ધરમાદા ખેલમાં મારે ભાગ લેવા જવાનું છે.

બાળક: તું ક્યો પાક લેવાની છે ?

માતા: (આનંદનો નિઃશ્વાસ લઈ) હેલન ઓફ દ્રોપનો.

બાળક: હેલન ખૂબ દયાદાન કરતી હતી, મમી ?

માતા: (બેધ્યાનપણે) હા.

બાળક: એટલે શું તેના નખ રંગેલા હશે ?

માતા: (પહેલાં જોટલી બેધ્યાન નથી) આટલા ગંધા સવાસ શા પૂછ્યા ?

બાળક: હું રંગ મારા નખ, મમી ?

માતા: કદાપિ નહિ.

બાળક: શા માટે નહિ ?

માતા: કારણ કે એ ખ્યાલ જ હસવા જેવો છે. તું તો હજી બાળક છે.

બાળક: મારે હજી કેવડી મોટી થવું પડશે. મારા નખ રંગવા—

માતા: હાં, ચૂપ કર.

બાળક: હંધને કેવડી ઉમરથી એના નખ રંગવા મોડિલા, મમી ?

માતા: મને નથી ખબર.

બાળક: એણે દયાળુ થવાનું શરૂ કર્યું પછી ?

માતા: હા, હા.

બાળક: એ કોની તરફ દયાળુ થતી, મમી ?

માતા: સૌની તરફ.

બાળક: અને તું પણ સૌની તરફ દયાળુ થાય છે, મમી ?

માતા: હું થવાનું કરું છું.

બાળક: તો જરા મને નખ રંગવા—

માતા: (સખતાધી) આમ તું મોઢામાં પીન નાખીશ તો પેટમાં ઊતરી પડશે, અને પછી તારાં આંતરડાં બહાર કાઢવાં પડશે.

બાળક: જ્ઞાન શું કરવા કરતા હશે, મમી ?

માતા: (અસ્પષ્ટપણે) થઈ ઉચિત કારણ હોય છે.

બાળક: શું કારણ ?

માતા: સેંકડો લોકોની ગરીબાઈ.

બાળક: કેવી ગરીબાઈ ?

માતા: હાં . . . ખરેખરી ગરીબાઈ વળી.

બાળક: એ ગરીબ લોકોએકાએકમાં આવશે અને તારા નખ રંગેલા જશે ?

માતા: (મિત્તજથી) કદાપિ નહિ.

બાળક: કેમ નહિ ? એમને નથી ગમતું એ ?

માતા: જરૂર . . . હાં એમ કહું છું—એ જોવાનું નથી.

બાળક: ત્યારે શું જોવાનું છે ?

માતા: આ એક ગરીબ લોકોના આનંદ માટે નથી.

બાળક: પણ તે જ એવું કહેલું ને ?

માતા: ગરીબ લોકોને એનો લાભ મળે છે. પણ એ લોકો જોવા આવતા નથી.

બાળક: શા માટે નથી આવતા ?

માતા: છીં ! આવા અશક્ય સવાલો પૂછવા બંધ કર. એ લોકોને કાંઈ જ નહિ.

બાળક: કેમ ન કાંઈ ?

માતા: ન કાંઈ. અને એમને પણ ન કાંઈ.

બાળક: કેમ ? તને ગરીબ લોકો નથી ગમતા, મમી ?

માતા: બેશક મને તેઓ ગમે છે.

બાળક: તો પછી શું કરવા તું તેમને આવવા દેતી નથી? એ લોકો જોશે તારા નખ--
માતા: (ગભરાઈને) ખુદાની ખાતર મારાં કપડાંને હાથ લગાડીશ નહિ! તું ગમે
ગંદા ગંદા પાડી દઈશ. બાળુ છે, આ કપડું સીત્તર રૂપિયે વારતું છે!

બાળક: સાચેસાચ આ કપડું સીત્તર રૂપિયા વારતું છે, મમી?

માતા: હા. અને એટલી એની કિંમત છે.

બાળક: ગરીબ લોકો પણ એટલી એની કિંમત સમજે છે?

માતા: (સાશંક) એટલે? તું શું કહેવા માગે છે?

બાળક: મને માત્ર નવાઈ લાગે છે.

માતા: હા, એમ નવાઈ લગાડવાની તારે જરૂર નથી. ભત્રીજાગી થતાં શીખ, અને
વસ્તુ જેવી આવે તેવી સ્વીકારી લે.

બાળક: તેં તારા નખ જેવા હતા તેવા કેમ સ્વીકાર્યા નહિ?

માતા: તું હવે બંધ કરીશ મારા નખની... ખરેખર... તું ત્રાસ આપે તેવી
છોકરી છે. પાર્ટી વખતે મારે ખૂબ ઉત્સાહમાં હોતું જોઈએ, એને બદલે તું
મારું મન છેક ખાકું કરી રહી છે.

બાળક: તું પાર્ટીમાં જવાની છે, મમી?

માતા: હીં... .

બાળક: તું જવાની છે, મમી?

માતા: (ચોતાની છોકરીનું મગજ ધૂણા થાય તેવો શબ્દાર્થને પકડવાનો શુભ ધરાવે છે
એ જોઈ શબ્દો કાળજીપૂર્વક પસંદ કરીને) હા, જરૂર, એમાં અમ ઘણો પડે છે.
મારે સરઘસ દોરવાનું છે. અને પછી... અને આખા ગામના ફોટોગ્રાફરો...
(કંઈક આત્મભાન બૂલીને) પણ ચોક્કસ, એ અફસાતન બેન્ડ તો હશે જ, અને
વાળુ પછી ચારપાંચ બેહદ આનંદ પમાડનારા કલાકારો પણ ખરા જ. (એકએક
અટકી જઈને) કેમ તું આમ મૂરખ જેવું મોહું. કરી બિભી છે?

બાળક: હું વિચાર કરું છું કે આ ગરીબ લોકો કેવા નસીબદાર!

માતા: એટલે તું શું કહેવા માગે છે?

બાળક: તેઓ કેવા નસીબદાર કે તું એમને કંઈ પૈસો આપી શકે તે પહેલાં તારે કેટલું
કરવાનું છે તેનો તું વિચાર કરે છે.

માતા: મને નથી સમજતું તું શું કહેવા માગે છે, પણ તું છેક મૂરખ દેખાય છે.

બાળક: ધાર કે તારે કોઈ પાર્ટીમાં જવાનું નથી, આ કપડાં પાછળ તું પૈસા ખરચતી
નથી, પણ ઘેર જ રહે છે, અને તું એ ગરીબ લોકોને આપે છે આ નખ
રંગવામાં વાપરેલા પૈસા...

માતા: (કોરતાથી) એટલી વારકા કડું છું એ કાર પરની આંગળી ખસેડી લે.
રીતભાત પણ તને કોઈએ હજી શીખતી નહિ?

બાળક: દેલન બનવા માટે તને કેમ સૌએ પસંદ કરી, મમી?

માતા: (દરસાથી દરસીને) હો... મારા સમજવામાં, તેમને એમ લાગ્યું હશે કે હું જરા
દેલન જેવી દેખાઉં છું.

બાળક: તું એવી દવાળુ દેખાય છે સમજ?

માતા: દવાળુ? (આસાનીથી) એની સાથે દયાદાનને શું સ્નાનસૂતક છે?

બાળક : શું કહ્યું, મમી ?

માતા : (સહેજ ગુસ્સાપૂર્વક) હું કહું છું... એક, અને સૌએ બધા વખત દયાદાનનો જ વિચાર કર્યો કરીએ છીએ, પણ એવો વખત હોય છે... હું એમ કહું છું... મૂકી દે એ પીન બધી હેઠી ... મારે એ કહેવું છે કે 'હૅલન ડ્રાઈ બને એ વિચારતી વખતે તેમણે નક્કી કરવાનું હતું, હાં, માત્ર દેખાવ પરથી. એટલે એમણે મને પસંદ કરી.

બાળક : હાં, સમજી.

માતા : એમ તિરસ્કારભર્યો અવાજે 'હાં, સમજી' કહેવાનું કંઈ કારણ ?

બાળક : 'દેખાવ પરથી' કહી તું શું કહે છે એનો હું વિચાર કરતી હતી.

માતા : હું નથી સમજતી.

બાળક : અદા કાઢી કહેતી હતી કે તને પસંદ કરવાનું બસ એક જ કારણ હતું...

માતા : કહે, કહે.

બાળક : અદા કાઢીએ શું કહ્યું એ કહું તો મારા નખ રંગવા દર્શા ?

માતા : નહિ, તારાથી ન રંગાય !

બાળક : તો મને લાગે છે કે અદા કાઢીના બોલ હું જુલી ગઈ છું.

માતા : રે... તું કેવી રીતે આવું ભયંકર જુઠાણું બોલી શકે છે !

બાળક : મારા નખ ...

માતા : વખતે... પછી વાત.

બાળક : ભલે, અદા કાઢી કહે કે તને પસંદ કરવાનું એક માત્ર કારણ એ હતું કે કોઈ એ વિશે ઝઘડો ન કરે.

માતા : (હોઠના ખૂણામાં હસીને) વાહ અદા !

બાળક : અદા કહે, બાહી તો એ આખો વિચાર જ નરી એવકૂદીથી ભરેલો છે.

માતા : શું ?

બાળક : અને કહે કે સાચેસાચ તારે પેલો પાક લેવો નોઈતો હતો મેસાનો...મેસાનો... શબ્દે યાદ નથી આવતો...

માતા : (બૂત બોલતું હોય તેમ) અદા ! મને પહેલેથી વહેમ હતો કે... શું કરે છે તું ?

બાળક : મારાં મોઝાં ઉતારી નાખું છું, મમી.

માતા : કેમ ? શા માટે ?

બાળક : કારણ કે મારે ય ધરમાદા ખાતે કંઈ કરવું છે.

માતા : ખસી તો નથી ગયું ? શું કરે છે આ !

બાળક : (ગળગળે સાદે) ઝો મમી, મમી, મને ખૂબ મન છે મારા નખ...

માતા : (અને આ વખતે ખરેખરી ચપાટનો અવાજ સંભળાય છે) જો તું એક પણ પણ હવે અહીં બિબી છે તો મને ફરફ ધમ આવશે. જા, જઈને સમજ ના. (યરયર કંપતી) મને લાય છે હું હવે રાત્રે મોહું દેખાડી શકીશ...

[પણ એ દેખાડી શકે છે. અને સૌએ એક અવાજે 'કહું' એના નખ અતિ અતિ મધુર છે.]

પ્રાત:-સ્મરણ

સ્મરણ ન. વકીલ

પ્રતિ પ્રાતઃકાલે પ્રથમ પગલું ન્યાં હું ધરતો
પથારીમાંથી ત્યાં સ્મરણ તવ થાતું સહજમાં;
મહને ત્યારે થાતું દરદ ઉરમાં કેં અવનવું
સુખી બીજી રીતે જીવન દિસતું સંકટભયું.

પ્રિયા દેખી દાઝે તવ પ્રતિ બતાવેલ મમતા,
પરન્તુ આ મ્હારે ઉર તવ સદા શદ્ય ખુંચતું.
કદી સ્વેચ્છાએ મહેં સ્મરણ તવ સ્વપ્ને નથી કર્યું,
છતાં કેટલે મૂઠે નહિ તું પછી મ્હારે ક્યહીં જવું ?

મ્હવારે હાથે હા ! દરપણુ અહીં દાઢી ઉપરે
લગાવીને સાબુ, ખરખર અન્ને ઉઝાડવી;
ખુંપો કાંટાળાને વદન પરથી દૂર કરવા
પ્રતિ પ્રાતઃકાલે સુકટદયથી દુઃખ સહવાં.

કદી એ નિષ્ઠાથી પ્રભુભજન જો મહેં કર્યું હતે,
અધિકારી આજે અમરપદનો તો બની જતે.

પ્રજાખળનો પરિચય*

[ખેડાનો સત્યાગ્રહ]

તુલસીભાઈ માતીભાઈ પટેલ

ઈ. સ. ૭૪૬ થી ૧૨૯૦ સુધી કાસરા અને કપડવંજ સિવાયનો ખેડા જિલ્લો અણહિલવાડ પાટણના રજપૂત રાજાઓને તાબે હતો. ચૌદમું મૈકું પૂરું થતાં તે અમદાવાદના રાજાઓના હાથમાં આવ્યો. અકબર બાદશાહે ત્યારે ગૂજરાત છોડ્યું ત્યારે સન ૧૫૭૩માં મોગલ સલ્તનત સાથે તેનું જોડાણ થયું. સન ૧૭૨૦ થી ૧૭૫૦ સુધી ખેડા જિલ્લો મરાઠા અને મુસલમાન સૂબાઓ વચ્ચેના ઝઘડાનું ક્ષેત્ર થઈ પડ્યો હતો. ત્યારપછી દસ વરસ મુસલમાન બાબીઓના હાથમાં રહ્યો. સન ૧૭૫૩માં મરાઠાઓએ અમદાવાદ છોડ્યું ત્યારે ખેડા જિલ્લો ગાયકવાડ અને પેશવાએ વહેંચી લીધો. આખરે ખેડા જિલ્લો ૧૮૧૭માં બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં આવ્યો.

ગૂજરાત હિંદુસ્તાનનો બગીચો ગણાય છે. ખેડા જિલ્લાના સાત તાલુકાઓ પૈકી આણંદ, બોરસદ અને નડિયાદ તાલુકાનો ચરોતરમાં સમાસ થાય છે. તે સિવાય કપડવંજ, કાસરા, મહેમદાવાદ અને માતર એ ચાર તાલુકા મળી કુલ સાત તાલુકાઓ ખેડા જિલ્લામાં આવેલા છે.

ખેડા જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૬૦૮ ચોરસ માઈલ છે. તેની વસ્તી આઠ લાખ ચાર હજાર આઠસો માણસની છે. ખેડા જિલ્લાની એકંદર સરકારી ઊપજ રૂ. ૫૩,૪૦,૦૦૦ ની છે. તે પૈકી જમીનમહેસૂલની ઊપજ રૂ. ૨૨,૮૧,૦૦૦ છે.

ચરોતરમાં ગણ્યાતા આવેલું, બોરસદ અને નડિયાદ તાલુકાની તમાકુ એકલા હિંદુસ્તાનમાં નહિ પણ દૂર દેશાવરોમાં વખણાય છે. આ સિવાય આ ભાગમાં મુખ્યત્વે કરીને બાજરી, બાવડો, જુવાર, કાદરા અને ડાંગર વગેરે કઠોર પકે છે.

મુસલમાની રાજ્ય દરમિયાન મહમદ બાદશાહે મહેમદાવાદ વસાવી ત્યાં ગૂજરાતની રાજધાની સ્થાપી હતી. તે સમયનાં ભોંયરાં, જૂનાં ખડેરા અને ભમરિયો કૂવો જોવાલાયક છે. તે જ તાલુકાનું બીજું મુખ્ય ગામ ખેડા, શેદી અને વાતક નદીના સંગમ ઉપર આવેલું છે. ખેડા અસલી ગામ છે. ગાયકવાડી રાજાઓના જિલ્લાનો સૂબો અહીં રહેતો હતો. હાલમાં પણ જિલ્લાનું સરકારી મંપક અહીં જ છે; જોકે નડિયાદ ગામ આખા જિલ્લાની મંપમાં આવેલું હોવાથી અને વેપાર તેમજ રાજકીય જીવંતિમાં સૌથી આગળપડતું હોવાથી તે જ જિલ્લાનું કેન્દ્રસ્થાન છે.

કેટલાંક વર્ષોથી ખેડા જિલ્લા પાકની નિષ્ફળતા, દુકાળ, ચેપી અને ઝેરી રોગો તથા ખેતીવાડીનાં સામાન્ય સંકટોથી પીડાતો હતો. ગૂજરાતમાં ઇષ્પનિયાનો દુકાળ મ્લચીતો છે. તે વર્ષોમાં મેંકડો માણસો અને હમ્મરો ઢોર આ જિલ્લામાં જૂએ મરી ગયાં, ત્યારપછી નખાં વરસ આવવા લાગ્યાં એટલે ખેડૂતોની સ્થિતિ બગડવા લાગી. ઇષ્પનિયા પછી કંઈક ઓછો આકરો દુકાળ અડસડની સાલમાં પડ્યો. તે વર્ષે માણસો કરતાં ઢોરની પાયમાલી વધારે થઈ અને ખેડૂતોને માથે દેવાં ચડી ગયાં. આ પહેલાં અને પછી વરસાદની ઊંચુપ અને અનિયમિતતાને લીધે ખેતી નખળી પડવા લાગી. ૧૯૧૪માં સડાઈ શરૂ થઈ, તે પછી મોંઘવારી વધી ગઈ. તેથી એક રીતે ખેડૂતોને ક્ષયદો થયો, પાકની કમીના ભાવથી કંઈક પુરાતી. પણ બીજી બાજુએ જિંદગીની હાડમારી ઘણી વધી ગઈ. કાપડ, કેરોસીન, વગેરે વસ્તુઓ અને બહારથી આવવા પડતા અનાજની મોંઘવારી સાલતી. આ હકીકત ધ્યાનમાં રાખી હવે આપણે લડનના ઇતિહાસમાં ઊતરીએ.

હરતનો આરંભ

ગૂજરાતમાં એટલે કે ખેડા જિલ્લામાં સાધારણ રીતે ૨૫ થી ૩૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે. પણ સંવત ૧૯૭૩ના ચોમાસામાં તો ૭૦ ઈંચ વરસાદ પડ્યો. પરિણામે ચોમાસુ પાક નિષ્ફળ નીવડ્યો. આગેતર વાવેતરવાળાને ફૂંડાંમાં અનાજના કણ ભરાયા; પણ વરસાદના સતત મારથી ફૂંડાં અને રાડાં ઢાલી ગયાં. પરિણામે આ મહેનત નિષ્ફળ ગઈ. વરસાદ લગભગ દરોરા સુધી ધોધમાર પડ્યા જ કર્યો. એટલે બીજી વખત વાવેતર થઈ શક્ય નહિ.

ખેડૂતોના કમલાઅની કહાણી આટલેથી જ ન અટકી, પણ ભારે વરસાદના નુકસાન છતાં પણ ને કંઈ થોડાઘણા છટોછવાયો પાક ઊભો હતો તેમાં અનેક પ્રકારના રોગ પડ્યા અને ખેતરોમાં જૂરા ઉંદરના ઉપદ્રવે પાકનો સમૂળગો અંત આણ્યો.

આવા સંજોગોમાં ખેડૂતોને રાહત કેમ મળે તે પ્રશ્ન ઊભો થયો. સાધારણ રિવાજ પ્રમાણે વરસાદ ન હોય ત્યારે સરકારની આંખ ઊધડે; તેમ લોકો પણ જાણે કે દુકાળમાં સરકાર રાહત આપવા બંધાયેલી છે. પણ આ વખતે ઊલટું હતું, એટલે સરકારને રાહત આપવાનું તેમજ પ્રજાને રાહત માગવાનું મુજબ તેમ ન હતું. આ સમયમાં 'હોમરૂલિંગ' પવન વાતો હતો. સાથે સાથે 'મોન્ટેગ્યુ પિટીયન'—એટલે દિંદો મંદાસભા અને મુસ્લિમ લીગે લખનીમાં ૧૯૧૬માં સુધારાની ને યોજના તૈયાર કરી હતી તે ગમલમાં મૂકવાની અરજી—ઉપર મદાતમાં ગાંધીજીની મુસનાથી સહીઓ લેવાનું કામ ચાલતું હતું, અને ગૂજરાત સભાના ઉત્સાહી સભાસદોનાં પ્રતિનિધિમંડળો જાંધવી પ્રજાને કુંભકર્ણની નિદામાંથી જાગ્રત કરવા માગેમામ દરોગતા કરતા હતા. પ્રજા કંઈક જાગ્રત થઈ પણ જાંધવું પેન નહિ જાનરેલું તેવા સમયમાં આ લડતની શરૂઆત થઈ.

હકલ્લ, ખેડા જિલ્લાના કપડવંજ તાલુકાનું પુરાતન ગામ છે. તે નાની પણ મુંદર સરિતાને કાંઠે આવેલું છે. ત્યાં સાબળજી, પારીદાર, વાગ્મિયા, મુસલમાન, ધારાળા, ભાવસાર, અંતજળ વગેરે કેમો વસે છે. ગામની કુલ વસ્તી આર હમ્મર ગણાય છે. દિંદનાં બીજાં ગામમાં માફક આ ગામ નિર્ધન થઈ ગયું છે, છતાં તેજે પોતાનું ગૌરવ યુગામ્યું નથી. પ્રજાજનનાં શરીર મુકાયાં છે, છતાં તેની અંદરનો આત્મા દજી લીધો અને તાલે છે.

એકંદરે અસારની દૃષ્ટિએ જોતાં ગામલોક અમલ અને પછાત કહેવાય; છતાં પણ રાજદારી વિષયમાં લડત કરનાર માણસોના તેણે ઠીક ડાળો આપ્યા છે. એટલું જ નહિ, પણ પ્રત્યેક દેશોત્પત્તિના વિષયમાં તેઓ લાગ લેતા આવ્યા છે. હોમરૂઝની ચળવળની શરૂઆતમાં લીગની શાખા સ્થાપી, મિ. મોન્ટેગ્યુને કરવાની અરજી ઉપર સહીઓ કરી હતી. કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગની સ્વરાજની માગણીનો સ્વીકાર કરી, મિ. મોન્ટેગ્યુના હિંદમાં આવવાના મુદ્દાઓનો અભ્યાસ કરી, તથા અલીશાહીઓ અને એની ખિસેન્ટની નજરકેદ, યુરોપીય વિગ્રહ વગેરે વિષયોનો અભ્યાસ કરી અહીંના લોકો રાજકીય બાબતોમાં પોતાનું જિગર રેડી રહ્યા હતા.

એકંદરે વર્ષ

આવી જનમત પ્રગતિ અતિવૃદ્ધિનું દુઃખ સાચા વગર કેમ રહે? સૌ કોઈ મુક્તિ અને રાહતનો માર્ગ શોધવામાં પડ્યા. કંઠવાત્ર અને તેની આસપાસનાં ગામોના ખેડૂતોના પાકની તપાસ કેટલાક માણસોએ શરૂ કરી. જેને પૂછ્યું તેણે દુઃખની કહાણી દ્યામણે મોઢે હાથના જોડાં-દર્દથી વર્ણવી. તપાસ કરનાર મંડળ ઉપર આની જોડી અસર થઈ. તેમણે જમીન-મહેસૂલની રાહતના નિયમો તપાસ્યા અને તેમાંથી એક મુદ્દો તારવ્યો કે ચાર આનીથી ઓછો પાક થાય તો એક વરસ જમીનમહેસૂલ મુક્તતરી રહે.

આ ઉપરથી એક અરજી ધડવામાં આવી. તેમાં લખવામાં આવ્યું કે આ વરસે એકંદર પાક ચાર આનીથી ઓછો હોવાથી સરકારે મહેસૂલ લેવાનું આ સાત મોકૂફ રાખવું.

કંઠવાત્રમાં ખેસતા વર્ષને દિવસે આ અરજી લોકો સમક્ષ રજૂ કરી. અરજી સૌએ પસંદ કરી ને છપાવી ગામેગામ મોકલવામાં આવી. નડિયાદ હોમરૂઝ લીગની મારફત ૧૮,૦૦૦, અને કંઠવાત્ર મારફત ૪,૦૦૦ સહીઓવાળી અરજી ઈ. સ. ૧૯૧૭ના નવેમ્બરની ૨૦ મીએ સુબંધ સરકાર-ઉપર રવાના કરવામાં આવી.

નડિયાદમાં તા. ૨૫મી નવેમ્બરના રોજ સંતરામના મંદિરમાં શ્રી. ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે જાહેરસભા બોલાવવામાં આવી. જિલ્લાના પ્રતિષ્ઠિત મુદ્દાઓના પ્રતિનિધિમંડળને કલેક્ટરસાહેબ પાસે મોકલવાની બ્યવસ્થા કરવી; ના. ગોપાળદાસ પારેખ અને ના. વિકુલભાઈ પટેલને ધારાસભામાં આ સલાહ ઉપાડી ખેડૂતોને રાહત આપવા પ્રયત્ન કરવા વિનંતિ કરવી; આવા મહત્વના કારણો આ સભામાં પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

તા. ૨૬મીની સભામાં કલેક્ટરસાહેબ પાસે ડેપુટીશન મોકલવાનો કરાવ પસાર થયો હતો. તે ઉપરથી કંઠવાત્ર અને કપડવંજના છ આગેવાનો કપડવંજ મુકામે કલેક્ટરને મળ્યા. કલેક્ટરસાહેબે ચોમાસુ પાકની નિષ્ફળતા તથા શિયાળુ પાકની આશા સંબંધે ખૂબ પૂછપરછ કરી. બાદ જણાવ્યું કે હાલના સંજોગોમાં પાકની આનાવારી ઓછાસ તૈયાર થયા બાદ ખેડૂતોને બને તેટલી રાહત આપવામાં આવશે.

આ જ પ્રજના સંબંધમાં નડિયાદમાં બીજી એક જાહેરસભા સંતરામના મંદિરમાં શ્રી. ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે તા. ૨૭મી ડિસેમ્બરના રોજ બોલાવવામાં આવી. તેમજ ના. પારેખ અને ના. પટેલના આગમન બાદ કંઠવાત્રમાં જાહેરસભા થઈ હતી. તેમાં ખાસ કરીને પાકના આનાવારી ઓછા મહેસૂલી ખાતા સિવાયના સરકારી વ્યવસાયો અને પ્રજના પ્રતિનિધિઓને સામેલ રાખી આનાવારી તૈયાર કરવાના અને મહુડાં સંચરવાના પ્રતિબંધ કરતા આજકારી કાયદાની કલમ ૨૬ કરવાના કારણો પસાર થયા હતા.

મહાત્મા ગાંધીજી આ વિષયમાં શરૂઆતથી રસ લઈ રહ્યા હતા. વખતોવખત અહીંથી ખજારો મંગાવતા અને યોગ્ય સલાહ આપ્યા કરતા, જોકે તેઓથી ચંપારણ્યના પ્રશ્નમાં પૂરેપૂરા ગૂંથાઈ રહ્યા હતા છતાં લખતા કે:- “ જે જે સભાઓ ભરાય તેમાં મર્યાદાનો ત્યાગ ન થાય, વાતો વિવેકપૂર્વક થાય, તેમ સહેજ પથ્ય અતિરાયોક્તિ ન થાય, એ તમારાથી જળવાય તેટલે દરજ્જે જળવળે. ”

આ અરસામાં જિલ્લા કલેક્ટરે કપડવંજ તાલુકાના આનાવારી આંકડા મંગાવી જમીન-મહેસૂલ વસૂલ કરવા તાકીદ હુકમ કાઢ્યા છે અને કોઈ કોઈ ગામે સખતાઈના ઉપાયો લેવા માંડ્યા છે એવી ખજારો આવવા લાગી. ખાતરી કરવા માટે તા. ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૧૭ના રોજ કલ્યાણ હોમરૂલ લીગ એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલ્યું. આ મંડળ પાકની તપાસ કરતું, ખેડૂતોનાં અનેક દુ:ખો સાંભળતું, તોરણા, બાટેરા, દેવપ, બારસીદા અને કલાણા યઈ કલ્યાણ પાણું રૂંધું. સખતાઈનાં પગરણ

આ વખતે લગભગ આખા જિલ્લામાં પ્લેથનો ઉપદ્રવ હતો. લોકોનાં દુ:ખની દ્ર્ન ન હતી. પાક નિષ્ફળ ગયો હતો. મામલતદારસાહેબે તલાટીઓને બોલાવીને ઘણાં ગામોના ચાર આની અંદરના આંકડા વધારાવી ચાર આની ઉપર કરાવ્યા હતા.

રસ્તામાં જ મંડળને એક મુસલમાન ખેડૂતે કહ્યું કે ‘ ગામમાં તો કાળો કેર વર્તી રહ્યો છે. બે દિવસથી લોકોને ત્યાં રાંધ્યાં ધાન રહ્યાં છે. તલાટી માજહેન સિવાય બોલતો નથી. સ્ત્રીવર્ગની રૂઝડમાં નકારી ગાળોનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે. ઘર વેચો, ઘરેણું વેચો, જમીન વેચો, ઢોર વેચો, ઉવટે ધીરીછોડારાં વેચો, પથ્ય સરકારના પૈસા ભરા! માઆપ આવો અસલ જીલમ ગુજરી રહ્યો છે. ’

કલ્યાણના મંડળે અહેવાલ મામલતદારસાહેબને લખી મોકલ્યો અને વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ કર્યો. દિંદ સેવક સમાજના સત્યાસદ શ્રી. અમૃતલાલ કક્કરે દેવપના જીલ્લામની ખજાર સાંભળી, જતે તપાસ કરી, ‘ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ’ માં લાંબો પત્ર પ્રગટ કર્યો.

આ ખાબન ના. ગોકુળદાસ પારેબે ધારાસભામાં ચર્ચેલી, તેના જવાબમાં કમિશનર મિ. પ્રેટ જવાબ આપ્યો કે “ ખેડા જિલ્લાના લોકો પોતાનાં દુ:ખો ગાવામાં પાછી પાની નથી કરતા; અને હજી સુધી મેં આવી ફરિયાદ સાંભળી જ નથી. ’

બારસીદાના એક મુસલમાન ખેડૂતને જમીનમહેસૂલ ભરવાની ખાતર પોતાની દસ વરસની કન્યાનું લગ્ન કરી જમાઈ પાસેથી પંદર રૂપિયા લેવા પડ્યા. તેની નાતના માજુસેને પૂછવાથી ખાતરી થઈ કે જે તેણે જમીનમહેસૂલ ભરવા સિવાય ખીજા કારણસર રૂપિયા લીધા હોત તો તેને નાતજદાર મૂકવામાં આવત, કેમકે તેમની નાતમાં દોકરીના પૈસા લેવાની સખત મનાઈ છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે જમીનમહેસૂલ ભરવા માટે આ મુસલમાન ખેડૂતને આનું અંધમ કામ માત્ર મોથાર્થ દંડમાંથી બચવાની ખાતર કરવું પડ્યું હતું.

આ વખતે મામલતદારે એક સરક્યુલર બહાર પાડ્યો, તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે કલ્યાણ હોમરૂલ લીગ તરફથી લોકોને સરકારધારો નહિ ભરવા ખાબન જાહેર બાજેા કરી, જાહેરખજારો વહેંચી, અગર માજુસે મોકલી સમજવવામાં આવે છે. તે માટે નીચેનો સરક્યુલર ગામકામદારો માટે બહાર પાડવામાં આવે છે કે સરકારધારો વસૂલ કરવા યંત્રાંથી મે. કલેક્ટરસાહેબ બહાદુરનો દુકમ તમારા તરફ મોકલવામાં આવ્યો છે તેથી તે વસૂલ

કરવાનો આંકડો હવે નક્કી થયો છે. તેમાં ફેરફાર થશે નહિ. જે ધારે ભરવામાં નહિ આવે તો સખતાઈના ધલાને લેવામાં આવશે, વગેરે. આવી કેટલીક ચેતવણી આપવામાં આવી હતી.

ચાર મુદ્દા

આમ આ બાબતમાં સમાચેલા મુદ્દાઓનું પૃથક્કરણ કરીએ તો આપણને માલમ પડશે કે આમાં નીચેના ચાર મુદ્દા સમાયેલા હતા:

(૧) પાકની આનાવારી તલાટી કાઢે તે ખરી, કે ખેતરે ખેતરે ફરી આગેવાન ખેડૂતો અને પ્રજાના આગેવાનો કાઢે તે ખરી ?

(૨) આ બંનેમાં મતભેદ પડે તો સરકાર પોતાના નોકરો અને પ્રજાના આગેવાનોનું પંચ નીચી તપાસ કરાવે કે કેમ ?

(૩) જે ખેડૂતોની કરોડોની જમીનમહેસૂલ ઉપર સરકાર પોતાનું રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે તે ખેડૂતોની સાચી માગણી તે સ્વીકારે કે કેમ ?

(૪) પ્રજાના ખરા ટેકા આગળ જગરદરત સહનત નમે કે કેમ ?

તા. ૨૬મી નવેમ્બરના રોજ શ્રી. રાંકેલાલ પરીખ મુંબઈ ગયા અને ત્યાં તેમણે ના. ગોકુળદાસ પારેખ અને ના. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને હકીકતથી વાકેફ કર્યા. બંનેને ખેડા જિલ્લામાં આવી, પાક સંબંધી જાતે તપાસ કરવા વિનંતિ કરી. તા. ૫મી ડિસેમ્બરે કપડવંજ અને કાસરા તાલુકાનો હપ્તો શરૂ થયો હતો તેથી પ્રજાની ધ્રુજા એવી હતી કે બંને નામદારો પધારી, સ્થિતિ તપાસી, કલેક્ટરસાહેબને મળે. બંને નામદારો નડિયાદ થઈ સીધા કઠલાલ પધાર્યા. કઠલાલમાં બંને નામદારોનો લાલ લેવા માટે તા. ૨૪મીએ જાહેર-સભા બેલાવવામાં આવી. તેમાં નડિયાદ, આણંદ, મહાધા, ઉમરેઠ, કપડવંજ તેમજ કઠલાલની આસપાસનાં પાંત્રીસ ગામોના લોકો હાજર હતા.

નામદાર વિઠ્ઠલભાઈએ કહ્યું કે:—“અમે તમારી હાલની ખરી સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી તમારાં દુઃખ સરકારને કાને પહોંચાડીશું. જ્યારે જ્યારે અમે પ્રજાનાં દુઃખ ટાળવા ધારાસભામાં પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે અમારી બહુમતીના અભાવે અમારા હાથ હેલા પડે છે. સરકારની રાજનીતિ એવી છે, કે નાનામાં નાનો સરકારી નોકર કહે તે ખરું અને અમે જાતે તપાસ કરી જે હકીકત રજૂ કરીએ તે ખોટી.” આ લવિષ્વવાણી અક્ષરશઃ ખરી પડી. મહાત્મા ગાંધીજીએ ફેણુઆરી માસની આખર તારીખોમાં વડયલ ગામના એકેએક ખેતરનું પાણીપત્રક તૈયાર કરી, આનાવારી કાટી સરકાર પાસે રજૂ કરી, પણ અમલદારોએ તે આંકડા માન્ય રાખ્યા નહિ. ના. પારેખે જણાવ્યું, ‘મને વરસે મહુડાનો કાપદો ખેડા જિલ્લાને લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે તેથી ગરીબોનાં દુઃખમાં વધારો થયો છે.’ આ વરસે તે કાપદાનો અમલ અને મહેસૂલ અટકાવવા પોતે બનતો પ્રયાસ કરશે એવી ખાતરી આપી બંને તપાસ કરવા નીકળ્યા હતા.

તા. ૧૫મી ડિસેમ્બરના રોજ કલેક્ટર પાસે પ્રતિનિધિમંડળ ગયું અને ત્યાં કલેક્ટર સાહેબ સાથે વાતચીત કરતાં કલેક્ટરે કહ્યું કે જે તાલુકાઓમાં હમાની મુદત શરૂ થઈ ગઈ છે, છતાં લોકોએ મહેસૂલ ભર્યું નથી, તેઓના ઉપર છેવટના હુકમ નીકળતાં સુધી સખતાઈના ધલાને લેવામાં આવશે નહિ; આવી મીઠી પણ નિષ્ફળ ચર્ચા કરી પ્રતિનિધિમંડળ પાછું ફર્યું. કલેક્ટરના ના કહેવા છતાં કેટલાંક ગામોમાં સખતાઈનાં પગલાં લેવા માંડ્યાં, અને પાકની

આંકણી નક્કી કરી કલેક્ટરે તા. ૨૨મી ડિસેમ્બરે હુકમ મુજબ કેટલાંક ગામોનું અડધું અને જૂના ગામોનું આખું મહેસૂલ મુલતવી રાખવાના હુકમો બહાર પાડ્યા હતા છતાં મામલતદારોના હાથમાં આખા અંગ્રેજ રાજ્યની સત્તા આવી ગઈ હોય તેમ તેમણે તે હુકમો દાખી રાખ્યા!

કલેક્ટરસાહેબના મહેસૂલ માટેના હેવટના હુકમોની નકલો માગ્યા છતાં મળી નહિ, અને અમલદારોએ હુકમ દાખી રાખ્યા તેથી પ્રજાની મુંઝવણનો પાર ન રહ્યો. આથી ના. પારેખ અને ના. પટેલ મુંબઈના રેવન્યુ મેન્જર મિ. કાર્માઈસ્ટરને મળ્યા પણ તેમાં નિષ્ફળતા ગઈ.

લાલ ડોળા

ના. પારેખ-પટેલની મુલાકાતનો પ્રયાસ મિથ્યા ગયો. એમાં નવાઈ નહોતી, કેમકે મુંબઈના રાજમહેલમાં અંદરખાને કોઈ બીજા જ રચના ધરાઈ ચૂકી હતી, અને તે સરકારની તા. ૧૬મી જાન્યુઆરીના રાજ એક હાવાનેગી યાદી પ્રકટ થઈ હતી. આ યાદીમાં પ્રેટસાહેબના કોષ્ટકો આવેલું દેખાઈ આવતો હતો. આ અભિવ્યંતર ધડાકાથી સૌ કોઈ ચકિત થઈ ગયા. પ્રજાને ન્યાય આપવાની, નિષ્પક્ષપાત તપાસ કરવાની કે લોકમતને માન આપવાની વાત તો દર રહી, પણ પ્રજાનીય સંસ્થાઓ અને આગેવાનોના પ્રયાસને તોછડી બાપમાં ઉતારી પાડવા સરકારે લાખાય તેટલું લખ્યું. અસલ સંકટના સમયમાં સરકારને જિજ્ઞાસની સ્થિતિ ધનવાન અને આત્માદ માલમ પડી. પ્રજાના ન્યાય માગવાના પ્રયત્નને બહારના માણસોની ખોટી શીખવણીથી ઊભી કરેલી તોફાની દિલચાલ ગણી કાઢી. અત્યાર સુધીમાં જે કંઈ કર્યું છે તે પૂરતું છે, અને હવે વિશેષ કંઈ કરવા સરકાર ધારતી નથી, એમ સ્પષ્ટ રીતે સરકારે જણાવી દીધું!

આવી પ્રેક્ષાનોટ પ્રગટ થયા બાદ બંને નામદારોએ ઢિંદસેવક સમાજના સમાસદોને ખેડા મોકલવાની તજવીજ કરી. તેમણે સમાજના મુખ્ય સત્તાસદ શ્રી. ગોપાળકૃષ્ણ દેવધર અને નારાયણ મલહાર જેશીને આ વિષયમાં માહિતગાર કર્યા. શીઘ્રત અમૃતલાલ ઠક્કર તો મૂળથી જ હતા. આ ત્રણેએ તપાસ કરી સરકારને નીચે મુજબની નિર્માલ્ય બક્ષામણ કરી હતી:

(૧) અમારા માનવા પ્રમાણે લગભગ બધા પાક નિષ્ફળ ગયો છે. સ્વીપાક સારી સ્થિતિમાં હોતરે ત્યાં સુધી માર્યની આખર સુધી મહેસૂલ મુલતવી રાખવું.

(૨) અમારા ધારવા કરતાં આનાવારીના આંકડા વધારે ગણવામાં આવ્યા છે તેથી ગામોનું મહેસૂલ અડધું મુલતવી રાખવું.

(૩) રૂપિયા ૧૦ની અંદરના તમામ ખાનેદારોનું મહેસૂલ અડધું મુલતવી રાખવું.

(૪) કમચંધી મનોના જે બાગને ખારી નદીના પૂરથી નુકસાન થયું છે તેને માશીપત્રકમાં વધારી દેવાં અને તેનો દર માફ કરવો.

(૫) ખેડૂતોની દેવાદાર સ્થિતિમાં વધારો થતો અટકાવવાને તેમની સદકારી મંડળીઓમાં સરકારે એક લાખ રૂપિયા મૂકી તરીકે શેરવા.

આ માગણીઓ પણ સરકારે સ્વીકારી નહિ.

તા. ૯મી જાન્યુઆરી સુધીમાં મુંબઈ સરકારને કરેલી અરજીનો કંઈ ફળ નવાજ આવ્યો નહિ. ગામોમાં સખતાર્પના ઉપાયો લેવામાં આવે છે એવા ખેડ જિજ્ઞાસા ખેડૂતોના કાજો આપતા હતા. આ ઉપરથી મુંબઈ સરકારને એક તાર મોકલવામાં આવ્યો:

“ખેડા જિલ્લામાં જમીનમહેસલ મુત્તતવી રાખવા સંબંધે ગૂજરાત સભાએ તા.૧૯લીના રોજ કરેલી અરજીનો છેવટ નિકાલ થતાં દરમિયાન જમીનમહેસલ ઉધરાવવાનું કામ ચાલુ ન રહે એવી ગૂજરાત સભા નમ્રતાપૂર્વક અરજ કરે છે, કેમકે સાંભળવા પ્રમાણે જમીનમહેસલ ઉધરાવવામાં અણુપટનું દયાણ થાય છે.”

આ ઉપરાંત પ્રજાની જાણ માટે નીચેની જાહેરાત પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. ખેડા જિલ્લાનાં જુદાંજુદાં સ્થળો તરફથી પૂછવામાં આવે છે કે વિધેાદી મુત્તતવી રહેવાની દિલચાલ સંબંધી શું થયું. આ સંબંધમાં જણાવવાનું કે મુખ્ય સરકાર તરફથી હજી સુધી જવાબ મળ્યો નથી. તેથી જ્યાં સુધી મુખ્ય સરકારનો છેવટનો ઠરાવ માલુમ નથી પડ્યો ત્યાં સુધી જોઓને પાક મુદ્દલ ન પાક્યો હોય તેમજે હાલ વાટ જોવી અને મહેસલ ભરવાનું મુત્તતવી રાખવું, એ સલાહભરેલું છે.

‘સ્વરાજની શુદ્ધ હિમાયત’

ગૂજરાત સભાના મંત્રીઓએ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબને તા. ૧૦મી જાન્યુઆરીના રોજ એક પત્ર લખી મેળાપનો સમય પુછાવ્યો. તેમજે જવાબમાં લખ્યું કે, “હું સભાના મંત્રીઓ સિવાય કોઈને મળવા માગતો નથી.” આથી મંત્રીઓ પૈકી શ્રી. કૃષ્ણલાલ દેસાઈ અને શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર કમિશનર સાહેબની મુલાકાતે ગયા; પણ કમિશનર મિ. પ્રેટ સાથે કોઈ સમાધાન ન થયું. આ ખતર મહાત્માજીને ખિદાર મોકલવામાં આવી. તેના જવાબમાં તેમજે લખ્યું હતું કે કમિશનરે જ્યારે આખા ઉપુદેશને મળવાની ના લખી ત્યારે મંત્રીઓ પણ માનમાં રહી, ન ગયા હોત તો વિશેષ સારું થાત. પ્રેટની જૂલથી પ્રજાનું કામ સુધરી જશે. ગૂજરાત સભાને તરફથી કાઢવી હોય તો બસે તેઓ તેમ કરે. તમારામાં શક્તિ હોય તો તમે નિડરપણે રીયતને પડખે બીધી વિધેાદી નહિ ભરવાની સલાહ આપજો. તેમ કરતાં તમે પકડાઈ જાઓ તો તમારું કાર્ય પૂરું થયું કહેવાય. પરિણામની દરકાર ન રાખો. આ સત્યાગ્રહ છે. એમાંથી જ સર્વ સ્વમાન મળવાનું એ નિશ્ચય છે. અત્યારે જ ન મળે એ સંભવિત છે. સત્યાગ્રહનો મહિમા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રસંગ આવ્યે બતાવવો એ પરમધર્મ છે. આપણે ભયરહિત યર્ષ આપણું કર્તવ્ય કરીએ તો પ્રજાને અદ્ભુત પદાર્થ પાઠ મળે. અમલદારવર્ગ ચિડાય એ તદ્દન સમજી શકાય એવું છે. પ્રજા બંધમાંથી બેઠે, તે એ લોકોને કેમ ગમે? તમે જ્યાં હિંમત નહિ તમને એવી ઉમેદ રાખું છું. આવે સમયે જો આપણે કર્તવ્યપરાયણતા પૂરેપૂરી બતાવીએ તો સ્વરાજની શુદ્ધ હિમાયત થઈ શકે.”

ગાંધીજી આગ્ય

આવા કટોકટીના પ્રસંગે મહાત્મા ગાંધીજીની સલાહ ઉપયોગી યર્ષ પડે તેથી તેઓ ચંપારણના કામમાંથી દૂરગ યર્ષ થોડો વખત અહીં આવે એવા કાગળો લખ્યા. છેવટે તેમજે ગૂજરાતમાં આવવાનો વિચાર કર્યો અને તા. ૪થી ફેબ્રુઆરીના રોજ મુખ્યમંત્રી આવી પહોંચ્યા. તેઓશ્રીનો લાલ લેવા માટે તેજ દિવસે ત્યાં સાંજના મૂળજ જેઠા મારકેટમાં એક જાહેર સભા મોલાવવામાં આવી હતી. તેમજે લાપણ આપતાં કહ્યું હતું કે:—

‘પ્રજા પાસે બે હથિયાર છે. ‘યા તો’ જાંડ કરવું, અથવા તો સત્યાગ્રહ આદરવો. સત્યાગ્રહનો આશ્રય લઈ દુઃખ સહન કરી શુદ્ધ ન્યાય મેળવવા મારી ખાસ હિમાયત છે.

તે જ ખરો ક્ષાત્રધર્મ છે. બ્રિટિશ સરકારને મારે આ હથિયારના આશ્રયથી ખાતરી કરી આપવી છે, કે પ્રજાને શુદ્ધ ન્યાય મળી રહે છે.’

ગાંધીજીએ મિ. પ્રેટને મળ્યા પછી નડિયાદ આવીને આગેવાનો અને સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓની મુલાકાત લીધી અને બીજો દિવસે એટલે કે તા. ૧૭મીએ તેઓ વડયલ ગામે ગયા અને શ્રીયુત વલ્લભભાઈને મહાધાની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા મોકલ્યા. બંને વડયલ અને મહાધાની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી સાંજે નડિયાદ આવ્યા. બીજો દિવસે પોતે કંકલાલ ગયા. આમ પોતે અને બીજા રવથાસેવકોએ ઝપાટાખંધ બધાં ગામડાંમાં તપાસ કરવા માંડી. તપાસ પૂરી થયા બાદ ગાંધીજીએ કલેક્ટર મિ. થોપાલને તા. ૨૬મી ફેબ્રુઆરીના કાગળમાં લખ્યું કે:—

“મેં જાતે કરેલી તપાસ અને મારી સાથે કામ કરનાર ભાઈઓએ મેળવેલી હકીકત ઉપરથી મારી તો ચોક્કસ ખાતરી થઈ છે કે પાક ચાર આનીથી કમી છે, છતાં તમને સતોષ થતો ન હોય તો સરકારી અને પ્રમુખીય ગૃહસ્થોના પંચ મારફત તપાસ કરાવવાનો સમય હજી પહોંચી ગયો નથી. આ સ્થિતિમાં પ્રજાને હરકોઈ રીતે રાહત અપાવવા પોતે તપાસની શરૂઆત કરી ત્યારથી તે અત્યાર સુધીમાં કલેક્ટર, કમિશનર અને ના. ગર્વનર-સાહેબને સમગ્રવવા સંખ્યાખંધ કાગળો લખ્યા અને કટલીયે મુલાકાતો લીધી પણ તેથી અમલદારોના મન ઉપર સહેજ પણ અસર ન થઈ.”

આખરે ગાંધીજીએ અમલદારોને એક વધુ છેલ્લી તક આપી, અને મિ. પ્રેટને તા. ૨૦મી માર્ચના રોજ લખ્યું કે:—

“(સત્યાગ્રહના) પ્રતિષ્ઠાપત્રો જાહેરમાં બહાર પાડું, અને સભાઓ ભરું તે પહેલાં તમને એક છેલ્લી વિનંતિ કરવાની તક લઉં છું, કે બીજા દિવસની રકમ આખા ગિલ્લામાં મુલતવી રાખવાના દુકમો બહાર પાડવા. તેમાં જણાવવું કે સર્વોચ્ચ જમીન ધારણ કરનારાઓ મહેસૂલ પૂરેપૂરું ભરી દેશે એવી સરકાર આશા રાખે છે. આવા દુકમો બહાર પાડવા એ શું અશક્ય છે? આથી ખગલજાટ ચાન્ત પડશે અને હાલના સંનિગોને અંગે મારા મોનવા મુજબ આ રહેમદિલભરી રાહત મળશે.”

આટલાટલી વિનંતિ છતાં પ્રેટસાહેબ એકના બે ન થયા. અને તેઓ સાહેબે જવાબ આપ્યો:—

“તમારા પત્રમાં કરેલી માગણી મુજબ જાહેર કરવાનું શક્ય નથી. અતિ સંભાળપૂર્વક તપાસ કર્યા પછી રાહત આપવી જોઈતી હતી, તે અપાઈ છે, અને તે પૂરતી છે. ગાંધી રહેલી રકમ ઉધરાવવા માટે કલેક્ટરના દુકમો બહાર પડી ચૂક્યા છે.”

ગાંધીજી હારતનો પાયો નાંખે છે

આટલેથી સમાધાનીના સંદેશ અને અમલદારો સાથેની મુસલતનો અંત આવ્યો અને સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થઈ.

ગાંધીજીએ આજ મુધી ગૂજરાત સમાના પ્રમુખ તરીકે અમલદારોને વિનવવામાં બાકી રાખી નહિ, પણ અમલદારોએ પોતાની હડ છોડી નહિ. આ સંનિગોમાં ખેડૂતોને સત્યાગ્રહ આદરવાની સલાહ આપવાનું ઉચિત જણાયાથી ખેડા ગિલ્લાના ખેડૂતોની સભા નડિયાદ

મુકામે મોગલના કોટ પાસે દશા ખડાયતાની વાડીમાં તા. ૨૨મી માર્ચના રોજ સાંજે ૭ વાગે બોલાવવામાં આવી.

નડિયાદના વતની શ્રી. ગોકુળદાસ દ્વારકાંદાસ તત્કાલીએ પ્રમુખસ્થાન લીધા બાદ મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહની લડતનો પાયો નાંખતાં ખેડા જિલ્લાના ખેડૂતો પ્રત્યે નીચેના ઉદ્ગારો કાઢ્યાં:—

“જે પ્રસંગ માટે આપણે આજ મળ્યા છીએ તે એટલો તો કિંમતી છે, કે તેની યાદગીરી-આપણા મનમાં હંમેશને માટે રહેશે. સરકાર મહેસૂલ મુલતવી રાખે તે માટે કેટલાક માસથી આ જિલ્લામાં ચળવળ ચાલી રહી છે. વરસ ચાર આની કરતાં ઓછું ઊતર્યું છે અને તેથી ધારા પ્રમાણે મહેસૂલ મુલતવી રહેવું જોઈએ.

ખરી રીતે તો પાક થાય તેમાંથી વિધેાડી ભરવાની છે. છતાં સરકાર દયાણુ કરી વિધેાડી લે એ અસંભવ છે. સરકારનો કક્કો ખરો પડવો જ જોઈએ એવો આ દેશમાં નિયમ થઈ પડ્યો છે. લોકો ગમે તેટલા સાચા હોય છતાં સરકાર પોતાનું ધાયું કરે છે. આવી સ્થિતિમાં મારી એ સલાહ છે કે સરકાર આપણી માગણી કબૂલ ન કરે તો આપણે સરકારને કહેવું જોઈએ, કે મહેસૂલ ભરવાના નથી; અને તે માટે અમારે જે સહન કરવું પડે તે ભોગવવા તૈયાર છીએ. જે જે પ્રગળ્યો ચડી છે તે દુઃખ ભોગવ્યા પછી જ ચડી શકી છે. આપણે માનવી છીએ, પણ નથી. સત્યની ખાતર આમહૂપૂર્વક ના કહેવી એવું નામ જ સત્યાગ્રહ.

સત્યાગ્રહનો પાયો નાંખી માંડવો રાખવા આજ આપણે ભેગા મળ્યા છીએ. આપણે સરકારને આપવું નથી, પણ ઝૂકવું છે; અને તેમ કરતાં જે દુઃખ પડે તે સહન કરવા તૈયાર છીએ. આ કરાવ પ્રમાણે ચાલતાં આપણા ઉપર જે દુઃખ આવવાનું છે તેનો ખ્યાલ કરી લેવો જોઈએ.

(૧) સરકાર માત્ર વેચીને વિધેાડી વસૂલ કરે.

(૨) ચોથાઈ દંડ લે.

(૩) સહુ દિયા જમીનો ખાલસા થાય.

(૪) લોકો દાંડાઈ કરે છે એમ કહી કેદમાં નાંખે.

દાંડાઈ શબ્દ સરકારનો છે અને તે મને બહુ અળખામણો લાગે છે. જે સાચું કહે તેને દાંડ કેમ કહેવાય ? તે દાંડ નથી પણ બહાદુર છે.

સત્યાગ્રહ ધારણ કરવાનું કામ ઘણું કઠણ છે પણ તેને પાર ઉતારવો એ તેથી પણ વધારે કઠણ છે. લોકો પ્રતિજ્ઞા લઈને તોડે અને ધુશ્કરથી વિમુખ થાય એ મને અસંભવ છે. તમે મને છતરા કે જોડી પ્રતિજ્ઞા લો ત્યારે મને અત્યંત દુઃખ થાય અને દુઃખના આવેશમાં મારે કાંઈક કરવું જ પડે. હું અનશનત લઉં. મને ઉપવાસથી દુઃખ નથી. પણ લોકો છતરે એના કરતાં મને ઉપવાસથી ઓછું દુઃખ થાય છે. સત્યાગ્રહમાં પ્રતિજ્ઞા દરેક વસ્તુ કરતાં કિંમતી છે, અને તે જાળવવી જોઈએ. ધુશ્કરને નામે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તોડી શકાય જ નહિ; અને હંજરા માણસોની પ્રતિજ્ઞા મારા ભોજે પળાતી હોય, તો આ દેહ જાળવે તોપણ ભલે. જો લડવું છે તેણે દૃઢ નિશ્ચય કરવો જોઈએ. જે એમ કહે કે અનતા સુધી અને ટકી

રહીશું, પરંતુ અત્યંત જીવન દાય ત્યારે કહેવાય નહિ, તો તેથી મને દુઃખ નથી; પણ પ્રતિજ્ઞા તોડીને મને આઘાત કરે તેના કરતાં રાત્રે આવી મારી ગરદન કાપે એ ઠીક. મારી ગરદન કાપનારને માફ કરવા હું ઈશ્વરને કહું, પરંતુ પ્રતિજ્ઞા તોડી આઘાત કરનાર માટે હું માફી માગી શકું નહિ. આથી આપ સર્વ બાઈઓને હું વિનયથી કહું છું કે આ બાબતમાં જે નિર્ણય કરે તે સાચા ધર્મને કરજો. પ્રતિજ્ઞા તોડનાર નથી દેશને કામના, નથી સરકારને કામના, કે નથી ઈશ્વરને કામના. ”

ધર્મપ્રતિજ્ઞા

મહાત્માજીએ આટલેથી વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરી જીલ્લાજી તાલુકાઓમાંથી આવેલામાં કેટલા પ્રતિજ્ઞા લેવા તૈયાર છે તે જણાવવા સોગનપૂર્વક હાથ ઊંચા કરાવ્યા. આમ લાગલાગટ ત્રણ વખત પૂછતાં ચાર હજાર આત્માઓમાંથી સો કરતાં વધારે આસામીઓ પ્રતિજ્ઞા લેવા માટે તૈયાર છે એમ જણાયું. આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર આ પ્રમાણે છે.

ગામનું નામ.....તાલુકો.....

અમારા ગામનો પાક ચાર આનીથી ઓછો થયો છે, એમ અમે જાણીએ છીએ. અમે તેટલા કારણસર મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું આવતા વર્ષ સુધી મુક્તતરી રાખવાની સરકારને અરજ દરી છતાં બંધ કરવામાં આવ્યું નથી. તેથી અમે નીચે સહી કરનાર પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે અમે સરકારની મહેસૂલ આ વર્ષની પૂરી, કે જે બાકી રહી હોય તે નહિ ભરીએ. પણ તે વસૂલ કરવા સરકારને જે કાયદેસર પગલાં ભરવાં હશે તે ભરવા દઈશું અને તેથી થતાં બધાં દુઃખ સહન કરીશું. અમારી જમીન ખાલસા થશે તોપણ અમે થવા દઈશું, પણ અમારે હાથે પૈસા ભરીને જૂઠા દરી સ્વમાન નહિ ગુમાવીએ. જે નાનું સરકાર ખીજે હપ્તો બાકી રહેલી બધી જગાએ મુક્તતરી રાખે તો અમારામાં જે શક્તિવાન હોઈશું તે પૂરી અગર બાકી રહેલી મહેસૂલ ભરવા તૈયાર છીએ. અમારામાંના જે શક્તિવાન છે તેઓને મહેસૂલ ન ભરવાનું કારણ એ છે કે જે શક્તિવાન ભરે તો અશક્તિવાન ગભરાટમાં પોતાની ગમે તે ઝીજ વેચીને કે કરજ કરીને મહેસૂલ ભરે અને દુઃખ ભોગવે. એવી હાલતમાંથી ગરીબોને બચાવ કરવો એ શક્તિવાનની ફરજ છે, એમ અમારી માન્યતા છે.

હવે ચલાવવા માટે સંમતિ ધરાવનાર માણસોને મત લેતાં આખી સભામાં એક પણ માણસ વિરુદ્ધ મત ધરાવનાર માણસ ન પડ્યો. આ પ્રમાણે લોકોની લાગણી અને તૈયારીનું માપ જોવા પછી મહાત્માજીએ કેટલીક શકાના ખુલાસા કર્યા, બાદ સભા વિસર્જન થઈ.

આજીજીજીનાં ગામડાંઓમાં સરકારે જાણીએ કરવા માંડી અને લોકોને હેરાન કરવા તેમની બેંસો વાસણ વગેરે લઈ જવા લાગ્યા. પણ મહાત્માજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ ગામેગામ ફરી લોકોને સમજાવી પ્રતિજ્ઞા લેવડાવતા હતા.

તા. ૨૬મી માર્ચના રોજ નડિયાદમાં બાજુ કરતાં સરદાર વલ્લભભાઈએ કહ્યું કે:-
“ આ હવેની આખો દેશ સળગી જાશે. દુઃખ સહન કર્યા વગર સુખ મળતું નથી અને મને તો લાંબો વખત ટકતું નથી. મજબૂત અને મક્કમ વિચારની પ્રજા હોય તેમાં જ શક્ત્યની શોધ છે. નાણાંપત્ર અને ખીંચી પ્રજાની વફાદારીમાં માલ નથી. નિંદર અને સ્વમાન જાગવનારી પ્રજા જે વફાદારી બતાવે છે તે જ પ્રજા સરકારને શોધા આપનારી છે.”
તેમણે ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું કે એકવીસ લાખના મહેસૂલમાંથી પોણા બે લાખની

રૂકમ મુક્તવી રાખવામાં આવી છે. વળી પહેલો હપ્તો ભરાઈ ગયો છે; એટલે બાકી દસેક લાખ રહ્યા. આટલી રૂકમ મુખર્ધ કે ગૂંચરાતમાં ઉધરાણું કરી ભેગી કરી સરકારને ભરી દઈએ તો લોકોને શહત મળે એવો વિચાર કેટલાકને થતો હતો; પણ જે વીરપુરુષે આ લડત ઉઠાવી છે, તે નામદાને મરદ બનાવે તેવા છે, અને ખેડા જિલ્લો હિંદમાં વીરપુરુષની ભૂમિ છે. તેઓ આવી મદદનો વિચાર પણ ન કરે. પૈસાની મદદથી ખરો લાભ ન થાય. તેથી કાંઈ ખરું દુઃખ ન ટળે. એક વખત દુઃખ ઉઠાવી ચિરકાળની પદ્ધતિ ફેરવીશું તો જ હંમેશનું દુઃખ ટળશે.”

જન્મીઓ થવા માંડી

દરમિયાન અધિકારીઓ જનરાઈથી મહેસૂલ વસૂલ કરવા પોતાનું સમગ્ર બળ અજમાવી નવાગામ, પીપળગંજ વગેરે ગામોમાં અસંખ્ય ધરોને બારણે જન્મીની નોટિસો ચોડી રહ્યા હતા. વડોદ અને ઉત્તરસંગામાં જન્મીઓ શરૂ થઈ હતી. આ જ પ્રમાણે તાલુકા, ઝોડ, માતર, નડિયાદ વગેરે ધણાં ગામોમાં દોર, દરદાગીના અને વાસણોની હરાજીઓ કરવા માંડી. કામ કરનારાઓ અધિકારીઓની પાછળ, જેમ નળ કળિયુગની પાછળ પડે તેમ, પડ્યા. મહાત્મા ગાંધીજી ઈંદોરમાં મળેલા હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનમાં પ્રમુખપદે બિરાજવા પધાર્યા હતા. ત્યાંથી તા. ૧લી એપ્રિલના રોજ નડિયાદ આવી પહોંચ્યા. તેઓશ્રીને ખબર પડી કે કપડવંજ તાલુકાના કડાણા ગામ ઉપર છાપો મારવામાં આવ્યો છે, તેથી તેઓ કપડવંજથી સાત માઈલ દૂર ખરા બપોરે થોડા ઉપર બેસી ગયા. ત્યાં જઈ તેમણે એક સભા બોલાવી અને બહેનોને સંબોધી તેઓશ્રી બોલ્યા કે:-

‘તમે તમારા ધણીને પરણ્યા છો, ધરેણાં કે દોરને નહિ. તમારા ધણીઓએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં તમારે મદદ કરવી એ તમારો ધર્મ છે.’ આ પ્રમાણે મહાત્માજી લોકોને સત્યની લડત બહાદુરીથી લડવાનો ઉપદેશ આપી પાછા ફર્યા.

આ લડતની ઉત્પત્તિ રા. મોહનલાલ પંડ્યા અને શંકરલાલ પરીખથી થયેલી. તેઓ બંને લડતમાં ટકી રહેવા અને ન જોડાયેલાઓને જોડાવાનો ઉપદેશ આપવા ગામડે ગામડે ફરતા. સરકારી અમલદારો શંકરલાલ પરીખ જેવા માણસનું મહેસૂલ વસૂલ કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કરતા, કેમકે પછી બીજાઓને કહી શકાય કે શંકરલાલે મહેસૂલ ભર્યું તમે કેમ ભરતા નથી; એ તો તમને આડે રહેતો દોર છે એમ કહી શકાય. માટે મામલતદારે કંલાલના મુખીને સાંખ્યા અને મુખીએ શંકરલાલના ગરીબ, અલભુ અને ભોળા ખેડૂતને ફસાવી, ખેડૂતને ખાતે લખાવી એક સાહુકારને ત્યાં પૈસા લેવડાવી ભરાવ્યા. આ વાતની શંકરલાલને ખબર પડતાં, તરત જ તેઓ મહાત્માજી પાસે ગયા અને તેઓશ્રીને બનેલી હકીકત કહી. મહાત્માજીની દિલગીરીનો પાર ન રહ્યો. તેઓશ્રીને ખૂબ લાગ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે:-

“તમારા જેવા આગેવાન કામ કરનારના પૈસા કાઢી પણ પ્રકારે ભરાય એ ઇચ્છવા- નેગ નથી. આથી તમારી પ્રતિજ્ઞા પળાતી હોય એમ મને નથી લાગતું, એટલે તમારે તો રૂક જાળવવા, તમારું નિર્દોષપણું સિદ્ધ કરવા, એ જમીન કંલાલ ગામને ફૂંચાપૂંચા કરી દેવી જોઈએ.”

શંકરલાલજીએ કંલાલના લોકો સમક્ષ કહ્યું કે હું બરાબર જોઈ શકું છું કે મારા જેવા કામ કરનારને સારુ આ બૂલ મદતરની ગણાય. મારે મારી બૂલનું પ્રાપ્તિ કરવું જ જોઈએ. એમ હું સમજું છું, અને આજથી આ જમીનનો ઉપયોગ લોકોની

કેળવણી અને તેઓનું આરોગ્ય વધે તેવા ઉપયોગમાં વપરાય એમ હું ઇચ્છું છું. આ મારી જમીન હું મારા કુટુંબવતી કૃષ્ણાપણું કરું છું અને તે જમીન કક્કલાલની પ્રગતિને સોંપી દઉં છું.

લડતનો રંગ દિન પર દિન જામતો હતો. અમલદારો અને સ્વયંસેવકો ગામડામાં ફરી રહ્યા હતા અને તેમાં કામ કરનારાઓની ભારે કસોટી થતી હતી. માતર તાલુકાના સ્વયંસેવક અને મામલતદારનો પ્રસંગ જાણવા જેવો છે. એક વખત મામલતદાર માતરથી ઉટેલા, આશિન્દ્રા, હીરજી અને મલિયાતજ યઈ ખાંધલી જવા નીકળ્યા છે એવી ખબર મળતા સ્વયંસેવક ઘોડા ઉપર બેસી તેમની આજળ નીકળી પડ્યો અને લોકોને સમજાવ્યા. અહીં જ્યારે મામલતદાર આવ્યો ત્યારે તેને એક પાઈ પણ ન મળી. મામલતદારસાહેબ ખાંધલી આવી પહોંચ્યા પણ તેમની પાસે નાણાંનો ભાર વધવાને બદલે ઊલટો ભાયાના દાખડામાંથી પૂરીઓનો ભાર ઓછો થઈ ગયો. આ દરમિયાન શ્રી. વલ્લભભાઈ, શ્રીમતી અનસૂયાબહેન અને શ્રી. બેકર. બધાં ગામડામાં ફરતાં હતાં.

મહાત્માજી ગામડાંઓમાં ફરતા હતા. તા. ૪થી એપ્રિલના રોજ મહાત્માજી બાણુંદ તાલુકાના કરમસદ ગામે જઈ પહોંચ્યા, અને સભામંડપમાં આવી તેઓશ્રીએ બાપણુ શરૂ કર્યું:

કરમસદમાં ગાંધીજી

‘આ ગામ વલ્લભભાઈનું છે. વલ્લભભાઈ જોકે હજી બટ્ટીમાં છે, એમને સારી રીતે સંપવાનું છે; તોપણ મને લાગે છે કે આપણે એમાંથી કુંદન કાઢીશું. આવા સંલોગમાં તમે અમને સુખે વિદાય કરશો એવી હું આશા રાખું છું. તમે આજે અમને લાકુનું ભોજન કરાવ્યું પણ લાકુના ભોજન ઉપર દક્ષિણા આપવી પડશે. અને તે દક્ષિણા તે જ હોઈ શકે કે જોણે તમને પેલા તળાવમાં કુબાડે કે અગ્નિમાં બાળે તોપણ તમે સરકારને એક પૈસો આપો નહિ. સરકારની ખોટી લડત સામે લડતું તેમાં જ આપણી વફાદારી, આપણો ખરો ધર્મ છે. લડાઈમાં શસ્ત્ર લેવાથી વીરતા નથી આવતી. શસ્ત્ર હોય પણ હૈયાં બીકણુ હોય તો શસ્ત્ર નકામાં છે.’

મહાત્માજી તા. ૫-૪-૧૯ના રોજ નડિયાદથી વડયલની મુલાકાતે આવ્યા. શ્રીમતી કરતુરબા, આનંદીબાઈ, બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, પ્રેફેસર બદ્રિનાથ વર્મા, શ્રીયુત વલ્લભભાઈ તથા શ્રી. કેશવ-પ્રસાદ દેસાઈ વગેરે તેમની સાથે હતા. ગામલોકોએ તેમનો સત્કાર કર્યો હતો.

બાપણુ આપતાં મહાત્માજીએ કહ્યું કે:—‘ખેડ જિલ્લાની લડત વડયલથી બંધાઈ છે. તમે તમારી ટેક જાળવજો. પશુપક્ષીને પણ ટેક હોય છે તો તમે માણસ યઈ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા ન ભૂલશો. ઉત્તરસંડામાં તેમણે કહ્યું, આ સૌ દુઃખોના શિક્ષણમાં—’ સોનું જેમ અગ્નિમાં તપે તેમ આપણી કસોટી ચાલે છે. મને કેટલાક અમલદાર કહેતા હતા કે પાટીદારની કામ દગો દેનારી છે. મને તો ખાતરી છે કે જો માણસ પોતાને દગો ન દે, તો તેને કોઈ દગો ન દે. આ ત્રિશિષ્ઠીને જીતે અનુવલથી કાઢેલી છે. મારો તો અનુભવ છે કે હું સાચી વાત કરીશ, તો હું બીજા પાસેથી સાચ જ માગી શકીશ. પ્રજામતની વિરુદ્ધ જઈને કોઈ રાજા રાજા નથી ચલાવી શકતો. આ સિદ્ધ કરવાનું મેં મારી જિંદગીનું પ્રધાન કાર્ય ગણ્યું છે.’

આ બાણું કમિશનર, કલેક્ટર અને બીજા અમલદારો લોકોને સતાવતા, જમીનો ફરતા પણ તેમનું કાંઈ વળતું નહિ કમિશનર લોકોને કહેતા કે તમે પ્રતિજ્ઞા ખોટી લીધી

છે; ત્યારે બાપુજીએ કહ્યું કે 'પ્રતિજ્ઞા એટલે અનિવાર્ય નિશ્ચય. જે નિશ્ચય નથી કરી શકતો, તે માણસ વગર સુકાનના વઢાણની માફક આમતેમ અફળાર્થ નાસ પામે છે.'

મહાત્માજી આણંદ, ઓડ, દત્તેશી, ચિખોદ્રા, વગેરે ઘણાં ગામોમાં ફરતા ફરતા કાંકાનાં ગામોમાં આયાં.

તા. ૧૮-૪-૧૮ના રોજ જંજાળ, જનીંગરા, કણભા, કંકાણા, અમિયાદ, દીવેલ, ડામસી, ગોબેલ, સૈજપુર, ખાનપુર, કંકોલ, વડેલી, વગેરે ગામોના આશરે ૩,૦૦૦ ખેડૂતોની સભા ખોરસદ તાલુકાના રાસ મુકામે બોલાવી મહાત્માજીએ નીચે પ્રમાણે ભાષણ આપ્યું હતું:

તપશ્ચર્યાનો માર્ગ

'આ આપણી લડત બે પ્રકારની છે. એક તો ગિલકુલ ડરતું નહિ, ગ્રેટસાહેબને હમણાં નડિયાદની સભામાં હિંમતપૂર્વક ખેડૂતોએ જવાબ આપ્યા તેમ ગવર્નરસાહેબની પાસે પણ આપણી હકીકત કહી શકીએ. આપણે લૂંટફાટ કરીને, ઉદ્ધતાર્થ કરીને નથી લડતું; આપણી આત્માની શક્તિ ખર્ચાને લડતું છે. દુઃખ સહન કરી છત મેળવવી છે. એ મનુષ્યનો કાયદો છે, ઇંશિરી કાયદો છે. આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે સુખ ભોગવવા સારુ દુઃખ સહન કરવાં પડે, તપશ્ચર્યા કરવી જ પડે. ભરત, રામ, લક્ષ્મણ, શત્રુઘ્ન એવા છોકરા પેદા થાય તે માટે દહરથે શું કર્યું? તપશ્ચર્યા કરી. નજ રાજાએ પણ શું કર્યું? તપશ્ચર્યા. પોતાનું માન જાળવવા ખાતર, સાતનું સ્વરૂપ જાળવવા સારું અસંખ્ય દુઃખો સહન કર્યાં.'

શ્રીયુત વલ્લભભાઈનું ભાષણ:—

"આજે આ કાંકાની ભૂમિ ઉપર દેવલોક પધાર્યા હોય અને ભૂમિ પાવન થાય તેમ આજે મહાત્માજીનાં પગલાંથી તે પાવન થઈ છે. ખોરસદ તાલુકાના લોકો તોફાનીમાં તોફાની છે એમં તેઓની આખાં જિવંતમાં ખ્યાતિ છે અને ખાસ કરીને કાંકાના લોકો ઘણા તોફાની છે એમ કહેવાય છે. હવે સત્યાગ્રહની લડત કાંકામાં શરૂ થઈ, માટે આપણે ટંટો, લૂંટફાટ અને દંડો વગેરે છોડી દેવાં જોઈએ, ન્યાયને રસ્તે લડતું જોઈએ. તમારામાં અંત્રન હોય તેને ન્યાયને રસ્તે લડતાં વાપરવું. સરકાર શું કરશે? જમીનો કરશે, ચોથાઈ ચઢાવશે, જમીન ખાલસા કરશે. પરંતુ તમે કોઈ પણ જાતનું તોફાન ન કરશો. મેં જોયું છે કે તમારે ત્યાં જમીં થાય ત્યારે તમે ધારિયાં ઉછાળો છો. પરંતુ હવે તો આપણે લાકડી સરખીએ ઉગામવી નહિ.'

શ્રીયુત વલ્લભભાઈનું ભાષણ પૂરું થયા બાદ શ્રીયુત જમનાદાસ મહેતા (ખેરિરટર-એટ-લો) જેઓ આ લડતમાં ભાગ લેવા મુંબઈથી પધાર્યા હતા, તેમણે દૂકે ઉપદેશ આપ્યો અને સભા વિસર્જન થઈ.

ત્યારબાદ કાસર, અજરપરા, પાળજ, સુણાન વગેરે ગામોમાં મહાત્માજી ફરતા હતા અને ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ કપડવંજ તાલુકાના કંકલાલ, તોરણા અને કપડવંજ ખાતે જઈ વેડવારાનું જડમૂળ કાઢતા હતા. આ સભાઓમાં પંચમહાત્મા વામનજી ખેડાના ખેડૂતો સમક્ષ પોતાનો સંદેશો ગાઈ જતાવતા હતા. તેમાં વળી સભાઓમાં ખૂબ ગવાતાં ગીતોના નમૂના તરીકે એક ગીત અહીં ઉતાર્યું છે:

"ખેડા તણા ખેડૂત વીરા વચન આપ્યું પાળજે,
ખોળે તમારે આજરે છે હિંદની સંભાળજે.

લીધી પ્રતિજ્ઞા ગાંધીજી નેતા ગણી પૂર આશયી,
રણમાં પડ્યા વીરા પછી ડરવું હવે શું ત્રાસથી ?
જાતી થશે ને ઢોર ગાડાં વાસણો લૂગડાં જશે,
પણ રાખશે ને વચન તો એ પુણ્યથી બમણા થશે.
ને કેદમાં લઈ જાય હસતે મુખે સિધાવજો,
જગ આરતી ઉતારશે કીર્તિ કમાઈ આવશે.
મારે ભલે, કાપે ભલે, ડામે ભલે તો સાંખજો,
પણ ઝોળીમાં અધિકારની મહેસૂલ તમે ના આપજો.”

આટલું તો કરો

આ સમયે યુરોપમાં ભારે ભદવારથળા ચાલી રહી હતી. એ પ્રયંડ યુદ્ધમાં હિંદ લાખો સૈનિકા, અઢળક ધન અને લગાયક સામગ્રી પૂરી પાડી હતી. પરંતુ આ યુદ્ધ આધુનિક સુધારાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલું હોઈ એવું તો સર્વભક્ષી આલતું હતું કે જે ગયું તે સ્વાહા થઈ ગયું. આખરે કટોકટીના પ્રસંગે વિલાયતની સરકારે હિંદ પાસેથી મદદની આશા રાખી અને તે વખતે હિંદના વાર્ષિકરોપ લોડ યેમ્સડે હિંદનાં જુદાંજુદાં મંડળોના આગેવાનોની મદદ માગવા દિલ્હીમાં એક દરબાર ભરવાનો સંકેત કર્યો. જુદાંજુદાં રાજદારી મંડળોના નેતાઓ સરકાર સાથેના અંદરઅંદરના નાનામોટા ઝગડાઓ ભૂલી જઈ સામ્રાજ્યને મદદ કરવા વિનંતિ કરવામાં આવી. તે અનુસાર મહાત્માજીને પણ આમંત્રણ થયું. મહાત્માજી ના. વાર્ષિકરોપની આ યુદ્ધ પરિષદમાં જવા તત્પર થયા અને જતાં જતાં કમિશનર મિ. પ્રેટને તા. ૨૨ મી એપ્રિલના રોજ લખ્યું કે:—

‘યુદ્ધ પરિષદમાં હાજર રહેવા મને ખોલાઓ છે. તેનો પહેલો જ હેતુ અંદરઅંદરના મતભેદોને દૂર કરવાનો છે. ખેડા પ્રકરણ એ જ કોટીમાં ગણાય. હું તમને આ પરિષદ અને તેના હેતુને આગળ ધરી ફરી પણ વિનંતિ કરતાં આંચકા ખાતો નથી. હું જો ના. વાર્ષિકરોપ સાહેબને દિલ્હીમાં કહી શકું કે અમે ખેડા પ્રકરણનો-અમારા ધરનો-કનિયો હોલબો છે તો તેમને જટલી બધી શાન્તિ વળશે!

જો તમે મારી વિનંતી સ્વીકારો, એટલે કે બાકી રહેલી જમીનમહેસૂલની રકમ આવતી સાલ સુધી મુલતવી રાખે તો તમે ખાતરી રાખજો કે સરકારનો આલો કરાવ બહાર પડવાની સાથે જ સારી સ્થિતિવાળા લોકો મહેસૂલ ભરી દેશે. આ વાત તમારે ગળે ઊતરે તો મને તારથી અગર માણસ સાથે ખજાર મોકલજો.’

પણ આ આજની લુચ્ચી સરકાર કેમ સમજે ! ના. પ્રેટ તો જાહે માથે ના પાડી દીધી.

મુંબઈમાં સભા

મુંબઈના નાગરિકોએ ખેડા જિલ્લામાં સત્યાગ્રહની લડત ચલાવતી વીર પ્રજા માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા તા. ૨૩મી એપ્રિલે માનનીય નામદાર વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલના પ્રેમુખ્યણા નીચે સભા ભરી. ના. વિઠ્ઠલભાઈએ સભાતું કામ શરૂ કરતાં લડતની શરૂઆતથી તે આજ સુધીનો હેતુ કહી સંભળાવ્યો. ત્યારબાદ સભામાં ગેરહાજર રહેવા માટે દિલ્હીની દર્શાવનારા ના. મહમદખાલી ઝીણા અને શ્રીમતી સરોજિની નાયકુના તારો વાંચી બતાવ્યા. બાદ ગાંધીજીને વિનંતી કરતાં તેઓથીએ નીચેનું ભાષણ કર્યું :

“જો આપણે સરકાર પાસે દાદ પણ માગી ન શકીએ તો આપણે સ્વતંત્ર થવાને નહિ, પણ શુભામ થવાને જ લાયક ગણાઈએ. સરકારની હક છે, દુરામદ છે; આપણો સત્યાગ્રહ છે. પ્રજા દુઃખ સહન કરીને પોતાના હક્ક પ્રતિપાદન કરવાને તૈયાર છે. સત્યના બળ પાસે સરકારને નમવું આપવું જ પડશે.”

મનુભાઈ સુબેદારે ટેકા આપતાં જણાવ્યું કે:—

“રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે મતભેદ થાય ત્યારે જૂના વખતમાં મહાજન પાસે નિવેડો કરાવવામાં આવતો. આજે પરદેશથી આવેલા અને પ્રજાથી દૂર રહેતા મિ. પ્રેટ કહે છે કે મારો નિર્ણય ખરો, લોર્ડ વિલોન્ડને તો પોતાનો જમણો હાથ કાપી આપ્યો છે. અમે સરકારને કહીએ છીએ કે અમે માગીએ છીએ તે અમને આપો તો જ રાજ્ય યદ્યથું. તમે જમીન ખાલસા કરશો તો ખેડૂતોને અમે ખલા ઉપર બેસાડી લોર્ડ વિલોન્ડનના જેવા મહેલમાં બેસાડીશું, પણ તેમને દુઃખ તો નહિ જ પડવા દઈએ.”

સરકારી યાદીને જવાબ

એક તરફ આખા દેશની આ લડત પ્રત્યે મીડી નજર હતી, ત્યારે મુંબઈ સરકારે તા. ૨૪-૪-૧૮ના રોજ એક યાદી બહાર પાડી અને તેમાં જણાવ્યું કે ખેડાની આ અળવળ મિ. ગાંધીના કપોલકલ્પિત ખ્યાલો ઉપર આજ લગી રચાયેલી છે અને એ માટે અમને ખેદ થાય છે. ગાંધીજીએ આ યાદીનો વિગતવાર જવાબ આપ્યો:

“ખેડાની મુશ્કેલીઓના સંબંધમાં પ્રકટ થયેલી સરકારી યાદીમાં કેટલીક બાબતો દબાવી દેવામાં આવી છે, અને કેટલીક વધારાપડતી દર્શાવવામાં આવી છે. આમ બંને રીતે તે દોષિત છે. ના. પારેખ-પટેલે કરેલી તપાસ ઉપરથી મેળવેલી હકીકતના ખરાપણા માટે કમિશનરે વધી ઉઠાવ્યો હતો. અને મેં તરત જ તપાસ કરવા માટે એક પંચ નીમવાની સૂચના કરી હતી. ખરેખર, સરકાર માટે એ જ સીધો માર્ગ હતો. જો એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હોત તો નજરે દેખ્યાં ન જાય એવાં—દાખલા તરીકે, ખેડૂતોની ફજણી બેસો દોરી જવાનાં, સ્ત્રીઓના દાગીના જપ્ત કરવાનાં અને જમીનો ખાલસા મૂકવાના હુકમો કાઢવાનાં—કમો કરવામાંથી સરકાર ઊગરી જાત. તેને જાહેર યાદીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે મુજબ એક બહુ લાંબા અનુભવવાળા કલેક્ટરની નિમણૂક કરી. પરંતુ એ શું કરી શકે? સારામાં સારા અધિકારીને ખરાબ-હલકા વાતાવરણમાં રહેવાનું હોય છે. વળી, પ્રતિષ્ઠાને વધારેમાં વધારે વજન આપનારી અને હંમેશાં ખરું જ કરવામાં આવે છે એવી માન્યતાવાળી નોકર-શાહીનાં બંધન અને પ્રણાલિકાને તેણે અત્યુદ્ધ થવું પડે છે.

એક બાજુ જમીનો આવે છે ત્યારે બીજી બાજુ સરકારના જ નોકરો મુલેહના સંદેશ મોકલે છે. જુઓ અધેરી રાજ. ના. વાઈસરોય અંદરઅંદરના કળિયા સમાવી દેવાની ભલામણ કરે છે. શું આ અરજ પ્રજાને માટે જ છે કે અમલદારવર્ગને પણ તે લાગુ પડે છે?

જો પ્રજાની માગણી ન્યાયસર અને નીતિયુક્ત હોય તો તેમણે લોકમતને માન આપી શાન્તિ ન ફેલાવવી બેઠાએ?”

મહાત્માજીએ સુદ્ધ પરિપક્વમાંથી આવ્યા બાદ તરત જ બિનપુર ખાતે ના. વિઠ્ઠલભાઈ

રોજ ખેડા જિલ્લાની યાત્રા શરૂ કરી. સારાઆદ મહાત્માજી દૂંઢાકૂવામાં બાપણ કર્યા બાદ તા. ૧૬મી મેના રોજ મહાત્મા ભક્તશ્રી પ્રિતમદાસના વતન સદેસર જઈ પહોંચ્યા. તેઓશ્રીની સાથે શ્રીયુત વલ્લભભાઈ, આચાર્ય કૃપાલાની, મિ. તારાચંદ શંકરની વગેરે હતા. મહાત્માજીની પધરામણી વખતે લોકોનો ઉત્સાહ અવર્ણનીય હતો. ગામથી અડધા માઈલ સુધી આખું ગામ કીર્તીનિયાં, રણસીંગાં વગેરે અનેક વાજિત્રો સાથે મહાત્માજીને સત્કાર કરવા સામું ગયું હતું.

બાજી સંભાળો

મહાત્માજીને ખાસ કામ પ્રસંગે બિહાર જવું પડ્યું હતું. તે વખતે લગત પૂરવેગથી ચાલી રહી હતી. આ પ્રસંગે પ્રજાનું શરાતન ટકાવી રાખવા શ્રી. વલ્લભભાઈએ નીચેનાં સંદેશો ખેડા જિલ્લાની પ્રજાને પત્રિકા દ્વારા બહાર પાડ્યો હતો.

“આપણી લગત સત્યાગ્રહની છે. પ્રજામત અને આંધળો અમલ એ બેની વચ્ચે દારુણ ધર્મયુદ્ધ ચાલે છે. સરકારે સત્તાના સખળથી જમીનમહેસૂલ વસૂલ કરવા નિશ્ચય કર્યો છે. પ્રજાએ પ્રતિસા કરી છે કે સરકારના અજુકંટતા હુકમનો માનપૂર્વક નિરાદર કરવો અને સરકાર સત્તાનો ઉપયોગ કરે તેથી થતાં દુઃખ સહન કરવાં, પણ જમીનમહેસૂલ ભરવું નહિ. ગામડાંમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો સુધ્ધાં આ લગતમાં રસ લે છે એ આનંદની વાત છે. આપણે આખા દેશમાં કીર્તિ મેળવી છે, અને સંભવિત છે કે આપણે ખુદ પ્રેટસાહેબનાં હૃદયમાં દયા અને ધન્સાક્ષી લાગણીઓને સચેત કરી છે. એવે પ્રસંગે આપણે જરા પણ ચૂક કરીશું તો જીતેલી બાજી હારીશું. માટે મારી સર્વ બાઈઓને વિનંતી છે કે અકળામેદા અમલદારો મર્યાદા છોડે અને કંઈ પણ અયોગ્ય કામ કરે તોપણ આપણે તેમની ઉપર ક્રોધ પશુ પ્રકારનો દેખ નહિ કરવા અને તેમને પ્રેમથી જ વશ કરવા બને એટલો પ્રયત્ન કરવો.”

મહાત્માજી સંપારણ્ય ગયા પછી પાછા આવતાં તરત જ આંધળી ગયા. આમ તેમને ધરીની પણ નવરાશ ન હતી; છતાં તેઓ આખો દિવસ ગામડાંઓમાં કામ કરતા. જ્યારે તેઓ બહાર જતા ત્યારે અને તે વખતે ભાઈશ્રી મોહનકાલ પંડ્યા, કુંવરબહેન, શંકરલાલ પરીખ, શિવજીભાઈ, શ્રીયુત વલ્લભભાઈ, કૃષ્ણચંદભાઈ અને માધવલાલ દિવેદી વગેરે કાર્યકર્તાઓ આખો દિવસ ગામડાંઓમાં ફરી કામ કરતા અને લોકોને સત્યાગ્રહમાં મુક્તિ રહેવાનું સમજાવતા.

સરતનો અંત

મહાત્મા ગાંધીજી તા. ૩૭ જૂનના રોજ નડિયાદ તાલુકાના ઉત્તરસંડા ગામે પધાર્યા. લાંબા રોજને પહોંચતાં જ તેઓશ્રીને ખબર આપવામાં આવી કે મામલતદારસાહેબ તમને મળવા ઇચ્છે છે. ગામમાં પહોંચ્યા બાદ તરત જ મામલતદારને કહાવતાં તેઓ મહાત્માજીને ઉતારે આવ્યા. તેમની સાથે કેટલીક વાતચીત કર્યા બાદ મામલતદારે જણાવ્યું કે બે સારી રિયતિવાળા માણસો મહેસૂલ ભરી દે તો ગરીબ લોકોનું મહેસૂલ મુલતવી રાખવામાં આવશે, આ પ્રમાણે સરકારની ઇચ્છા છે. આ બાબતનું મહાત્માજીએ મામલતદાર પાસે લખાણ માગતાં મામલતદારે તરત જ લખાણ લખી આપ્યું.

આ મતલબના હુકમ તા. ૨૫મી એપ્રિલે નીકળી ચૂક્યા હતા છતાં જ્યારે મહાત્માજીએ તા. ૨૨મી એપ્રિલે દિલ્હી જતાં મિ. પ્રેટને આ બાબતના ખબર પૂછાવ્યા ત્યારે તેમણે તેનો જવાબ નહોતો આપ્યો; અને સરકારી મંડળમાં ચર્ચાખાને ઉપરની મતલબની ખબર આપવામાં

છટ આપવાની વાત તો જગજગદેર છે. ત્યારે લાગે છે કે પ્રજાએ તો બાણી જોઈને દુઃખ સહન કર્યું !

પ્રજાનું દુઃખ જોઈ તેઓ પીગળ્યા, તેઓને પોતાની ભૂલ જણાઈ, ને પ્રજાને સંતોષવા માટે છટ આપાઈ, એમ ઉદાર દિલે કહી જસ લેનાના રસ્તાનો અધિકારી વર્ગે હકપૂર્વક ત્યાગ કર્યો છે, ને હવે પણ જે આપ્યું છે તે સંકાપાઈ ને, ન ચાલતાં, ભૂલનો સ્વીકાર કર્યા વિના, કંઈ નવી વાત નથી એમ કહી આપ્યું છે. તેથી અમે કહીએ છીએ કે સમાધાનીમાં મીકાશ નથી.”

આમ આ લડતનો અંત તો આવ્યો. પણ તેમાં મીકાશ નહોતી, કારણ મહાત્માજી શરૂઆતથી જ કહેતા આવ્યા હતા કે જે જે ખેડૂતોને ચોષાઈ દંડ કરવામાં આવ્યો હોય તે પાછો વાળવો અને ખાલસા નોટિસો રદ કરવી. પણ સરકારે પોતાની વાદીમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો નહિ. લડત બંધ થવા પછી પણ જપ્તીઓ થાય છે એવી ખબર મળતાં ગાંધીજીએ કલેક્ટરને પત્ર લખ્યો પણ તેનો પણ સંતોષકારક જવાબ મળ્યો નહિ.

ડૂંગળી ચોરી

સરકારે માતર તાલુકાના નવાગામના ખેડૂતની જમીન ખાલસા કરી હતી, તેમાંનો પાક જપ્ત થયેલો માનવામાં આવ્યો હતો. પણ ખાલસાની નોટિસમાં આ નખર ખાલસા થયેલો ગણાય નહિ એમ મહાત્માજીએ કલેક્ટરને અગાઉથી લખી જણાવ્યું હતું. આ જમીનમાં પટેલ કાશીભાઈ દેસાઈભાઈની ડૂંગળીનો પાક હતો તે આશરે છસો રૂપિયાની કિંમતનો હતો. પાક ખગડી ન જાય માટે મહાત્માજીની સલાહ લઈ મોહનલાલ પંડ્યાની આગેવાની હેઠળ ગામના ૨૦૦ માણસો ડૂંગળી ખોદવા ગયા; ત્યાં તો મામલતદારે આવી ચોરીનું તહેામત ચઢાવી ડૂંગળી કબજે લીધી અને મોહનલાલ પંડ્યા સહિત ૭ જણની ધરપકડ કરી કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. મહાત્માજીએ કોર્ટને જાહેર કર્યું કે ડૂંગળી ખોદવાની સલાહ મેં આપી હતી, માટે ખરે ચુનેગાર તો હું જ છું. મને તમારે પકડવો જોઈએ.

મહાત્માજીની વાત કાને ન ધરતાં સરકારે પેલા ૬ જણને ૨૦ દિવસની સાદી કેદની સજા ફરમાવી. ત્યારબાદ મહાત્માજીએ લેકોને જલનું રહસ્ય સમજાવ્યું અને કહ્યું કે આપણી લડતમાં ફક્ત જલમાં જવાનું બાકી રહ્યું હતું તે પૂર્ણ થયું છે.

તા. ૨૭મીના રોજ, ડૂંગળી ચોરોના આરોપસર જેમને પકડવામાં આવ્યા હતા તેમને મુદત પૂરી થતાં છોડી મૂક્યા. જેલીભાઈજીને અભિનંદન આપવા મહાત્મા ગાંધીજી, શ્રીયુત વલ્લભભાઈ, કૃષ્ણલાલ દેસાઈ, ડૉ. કાનુશા, શ્રી. માવળંકર વગેરે ગૂજરાત સભાના સભ્યો તથા ગામલોકો જેલીભાઈજીને સરઘસનાં રૂપમાં ગામમાં લામ્યા અને તેમને અભિનંદન આપ્યું.

પૂર્ણાહુતિનો ઉત્સવ

ખેડાનાં ખેડૂતોએ આરંભેલા સત્યાગ્રહના ચરણી પૂર્ણાહુતિનો ઉત્સવ તા. ૨૬મીએ નડિયાદમાં ઊજવવામાં આવ્યો હતો. સાંજના ચાર વાગે સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું હતું, અને તેમાં મહાત્માજી, શ્રીયુત વલ્લભભાઈ અને જલવાસીઓને શેરીએ શેરીએ અવજૂનીય માન મળ્યું હતું. મહાત્માજી પ્રત્યેના ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કરવા સભામાં લગભગ પાંચથી ૬ હજાર સ્ત્રીપુરુષોએ હાજરી આપી હતી.

મહાત્માજીને માનપત્ર આપતાં નીચે મુજબ કહેવામાં આવ્યું હતું:

“ખેડા જિલ્લામાં ગયે વરસે અતિવૃષ્ટિ, અનેક રોગ અને ઉંદરાના ઉપદ્રવને લીધે ખરીફ અને રવીનો પાક નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. મરઝીથી હજારો મનુષ્યો પીડાઈ એના ભોગ થઈ રહ્યા હતા. મોંઘવારીનો ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો હતો; તેવે વખતે આપે આવી અમને સીધે માર્ગે દોર્યા, અને લાખો નિરાશામાં એક આશાસ્પ આપે અમારી વહારે ધાઈ, અત્યંત કષ્ટ વેડી, અનન્ય પ્રેમ અને દયાલાવથી અમને આત્મભાન કરાવી આશ્વાસન આપ્યું, અમારા સત્યનું અને સ્વમાનનું વીરતાથી રક્ષણ કરી અમને નવજીવન આપ્યું. અમે અપખન આપનું શું હિત કરીએ ? આપને અમે શી ગુરુદક્ષિણા આપીએ ?

પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી આ પૃથ્વી પાસેથી કામા મેળવો. સૂર્યમંડળ પાસેથી તેજ મેળવો, વાયુ પાસેથી બળ મેળવો, સર્વજૂતમાત્ર પાસેથી સંપત્તિ મેળવો, નિરોગ રહો અને આપની જગતને પાવન કરવાની દિવ્ય અભિલાષાઓ સિદ્ધ કરી કુશળતાપૂર્વક આપના જીવનનું મહાન કાર્ય સફળ થાય એવું અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છીએ છીએ.”

દા વા ન ણી

ભારદ્વાજ

આંધી ઘેરી ચડી ત્યાં સંઘન વન વિગે ઘોર વિંઝાય ડાળો-
સામે સામી. પ્રચંડ, પ્રલય સ્વયંકી ભય તોતીંગ વૃક્ષો
સંઘપોતાં કહેડી, દવ પ્રજળી ઊઠે-વહિ ઝાળો ભભૂંકી-
ફેલાવે કાળ-જિંહ્વા ભસમ કરી જવા વૃક્ષના ઝુણડ ઝુણડ !

પંખીના વૃંદ ઊડી અણુઅણુ હવાને ભરંતાં પ્રલાપે :
પાડી લેંકાર ત્રાડો ભયકર પશુઓ નાસતાં જીવ લેને !
કૂટંતા કાચબાઓ ગજળ સ્વ કરે: રાત્રી સર્પો ઊડંતા:
ભીતિથી ગાભરા સૌ નિજનિજ જીવને રક્ષવા દોડી જતાં.

કેં દિનથી વ્યગ્ર અસહ્ય તાપે,
અંઝા પ્રહારે મણુ કેં સહંતું;
ત્યાં મૂક ને સ્થિર જિભેલ ફૂંફ-
જાણે વદંતું નિજ મૃત્યુકાળે :

‘વાધો વેગે દવામિ ! ભસમ કરી મને મૃત્યુનો મોક્ષ આપો !’

શ્રીમદ્ રાજયંદ્ર

[એક વ્યાખ્યાન]

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

મહેરબાન પ્રમુખસાહેબ, મહેરબાન વજીરસાહેબ, સગળનો અને સન્નારીઓ,

શ્રી પાલણપુર જ્ઞાનોત્સવમાં આપે મને નિમંત્રણ આપ્યું તેથી મને આનંદ થયો છે; કારણ કે ઉત્સવ માણવાનું—અને તેમાં પણ જ્ઞાનોત્સવ માણવાનું નિમંત્રણ સુલભ નથી હોતું. આ માટે આપનો આભાર માનું છું.

આ સમાજમાં મારી સમક્ષ જે શ્રોતાઓનો સમુદાય હું જોઉં છું તેથી મને ખીજ એક કારણથી પણ આનંદ થાય છે. આ સમાજ ખરેખર સાર્વજનિક હોય છે; અહીંયા હિંદુઓને અને મુસલમાનોને જે એક જિજ્ઞાસાથી એકત્રિત થયેલા જોઉં છું તે રીતે અન્યત્ર જોવા મળતા નથી. જે રિયતિને માટે ગાંધીજી અને મૌલાના અબ્દુલ કલામ આઝાદ જેવા તલસી રહ્યા છે તે આ શ્રી પ્રદ્ધાનદેવના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ નગરમાં સહજસિદ્ધ જોઈ કોને હર્ષ ન થાય? અમને અમદાવાદમાં આવો વિષય સાંભળવા આવો સાચા અર્થમાં હિંદી સમાજ મળતો નથી. આ સાર્વજનિક ભાવ માટે મહેરબાન નવાબસાહેબને જેટલી મુબારકબાદી આપીએ તેટલી ઓછી છે.

શ્રી. છોટાલાલ હેમુભાઈ મહેતા જેમના પ્રયત્ને આ જ્ઞાનોત્સવ પાલણપુરમાં ઊજવાય છે તેમણે જ મને વ્યાખ્યાનનો વિષય નિયત કરી આપેલો હતો; એમણે આ વિષય મને આપ્યો એટલે જ કદાપિ હું અહીં આવવા લલચાયો. કારણ કે મને લાખણ કરવાની ટેવ નથી; એટલે આ જાતના પ્રસંગોનો લાભ લેવાની ઇચ્છા હોવા છતાં તે લાભ લેતાં અચકાઉં છું.

શ્રી છોટાલાલે કયા કારણથી આ વિષય મને સોંપ્યો છે તે હજી તેમણે મને જણાવ્યું નથી! સામાજિક-આર્થિક-રાજકીય ઊચલપાચલના આ જન્માનામાં શ્રીમદ્ રાજયંદ્ર જેવા પુરુષને વિષે વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવવામાં આપ સૌની કઈ લાવના હશે તે કહેવું અઘરું છે. ‘આ કોઈ મહાન પુરુષ છે, ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષે પણ જેના માટે પૂજ્યભાવ બતાવ્યો છે—એવા આ મહાન પુરુષ છે’ એવી કોઈ લાગણીથી પ્રેરાઈને આપ સૌ અહીં એકઠા થયા છો એમ હું માની લઉં છું; અને આપને અત્યારે જ કહી દઉં કે મહાપુરુષના કીર્તનથી પુણ્ય થાય છે એવી જૂનીપુરાણી લાગણીએ જ મને આ વિષય ઉપર બોલવા લલચાવ્યો છે. બાકી, આ વિષયમાં મારો અધિકાર કંઈ નથી; અને તેથી તમને આ મહાપુરુષની મહત્તાનો હું ખ્યાલ ન આપી શકું તો તેમાં દોષ મારી અયોગ્યતાનો જ ગણુશો.

‘શ્રીમદ્ રાજયંદ્ર મહાપુરુષ છે’—એ વિધાન કરતાંની સાથે જ પ્રશ્ન થાય છે કે એમની મહત્તા કંઈ જાતની હતી? પ્રશ્ન થવાનું કારણ એ છે કે ‘મહાન’ શબ્દ આપણે જાતજાતના માણસો માટે વાપરવાને ટેવાયા છીએ! નેપોલિયનને મહાન કહીએ છીએ, સિઝરને મહાન કહીએ છીએ, અકબરને મહાન કહીએ છીએ, અશોકને અને સમુદ્રગુપ્તને મહાન કહીએ છીએ,

શેકરિપયરને મહાન કહીએ છીએ, કાલિદાસને મહાન કહીએ છીએ. વળી ન્યૂટનને અને આઈન્સ્ટાઈનને તથા ડૉ. જગદીશચંદ્ર બોઝને પણ મહાન કહીએ છીએ. કાર્લ માર્ક્સ અને લેનીનને મહાન કહીએ છીએ અને ગાંધીજીને પણ મહાન કહીએ છીએ ! શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે મોટી સેનાઓ દોડાવી નથી, મોટાં રાજ્યો જીત્યાં નથી; મોટી ભૌતિક વિજ્ઞાનની શોધો કરી નથી કે લોકનાયક બની મહારાજ્યો ધુળગ્યાં નથી; કે સાહિત્યની દુનિયામાં વાહવાહ મેળવી નથી. તો પછી શ્રીમદ્ની મહત્તા શેમાં છે એ જરા સમજવાનો વિષય બને છે.

એક રીતે, કહેવું હોય તો, એમ કહેવાય કે આમાંની કોઈ ચીજ નહિ કરવામાં જ એમની મહત્તા રહેલી છે. એમના જીવનચરિત્રનો ખારીકાઈથી અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે તેમનામાં મહાશક્તિનો આવિર્ભાવ હતો; અને તેનો ઉપયોગ તેમણે ઉત્તરોત્તર અન્ય પદાર્થોમાંથી કાઢી લઈ કેવળ એક આત્મતત્ત્વની શોધમાં અને સાક્ષાત્કારમાં કર્યો. તેઓએ સાધારણ અર્થમાં સંસારનો ત્યાગ નહોતો કર્યો, કદી ભગવો કે પીળો-ધોળો વેષ ધારણ કર્યો ન હતો; તે છેવટ સુધી શૂદ્રચના પર્યાયમાં હતા. છતાં તેઓ 'હૃદય ત્યાગી' હતા.^૧

પણ આ તો કઈ જાતની મહત્તા એવો તમને પ્રશ્ન થશે; ક'ઈ ન કરવાની મહત્તા એટલે શંખની મહત્તા નહિ ? અને આવી મહત્તાનાં આદરમાન શાં ?

આનો એક ઉત્તર આપણે દેશ—હિંદુસ્તાન—આ જાતની મહત્તા પૂજતો આવ્યો છે ! તે એની એક વિલક્ષણતા છે. આપણે ઘણીવાર દાવો કરીએ છીએ કે અમારો દેશ ખીળ દેશોની સરખામણીમાં આધ્યાત્મિક છે; આ દાવો કરવામાં આપણે માન પણ સમજીએ છીએ. પણ આપણે કઈ રીતે આ દાવાનો હક કરીએ છીએ ? ખીળ ધણા દેશો કરતાં આપણે સ્પષ્ટ રીતે સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક રિયતિમાં નીચે છીએ. આપણા લોકોના વર્તનની નીતિનું ધોરણ પણ ખીળ કરતાં ભંચું લાગતું નથી. આપણામાં સાર્વજનિક હિતબુદ્ધિ પણ કંઈક કમી છે. તો પછી આ દાવો શા માટે રદ ન થાય ? કોઈ કોઈવાર એમ લાગે છે કે એ દાવો રદ થવો જોઈએ. પણ જ્યારે આપણા લોકોની માન અપવાની રીત જોઈએ છીએ, અને કોના તરફ ભક્તિભાવ બતાવે છે એ જોઈએ છીએ, ત્યારે જરા વિચાર કરવો પડે છે. આ દેશમાં સ્વધુ, સંત, કૃષીરો, ઓલિયાઓ, (અરે ભગવાનનું નામ લેતા બિખારીઓ પણ) પૂજ્ય છે; ક્યારે કરવા માટે આ દેશમાં આના જેવો ખીજો નિર્જન વેષ નથી. પણ આ પૂજ્યમાંથી લોકમાનસનું એક તત્ત્વ અનુમાનમાં આવે છે: જેઓ આત્માની શોધ કરનારા છે, જેઓ ભગવાનની ભક્તિમાં પોતાનો સમય ગાળે છે, જેઓ પરમાત્મામાં લય પુરે છે તે આ દુનિયાના મોટામાં મોટા કરતાં પણ મોટા છે એવી આ દેશના લોકમાનસની માન્યતા છે; આ માન્યતાનો ગેરલાભ લઈ ક્યારે કરનારા ધણા છે એ વાત અનંદી નથી, છતાં એ માન્યતા કંઈ અશે ઓછી થતી દેખાતી નથી. હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેમાં એક સરખી દેખાય છે. મોટા રાજ્યો, અમીરો, બાદશાહો અને નવાબો સાધુસંત અને કૃષીરો—ઓલિયાઓના ચરણમાં શિર ઝુકાવતા આ દેશના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને હજુ પણ ચાલુ છે. આ એક અર્થમાં એમ કહી શકાય કે આ દેશ આધ્યાત્મિક વલણવાળો છે:

આત્માપરમાત્માને શોધનારા આ દેશમાં મહાન ગણાય છે; એની સાચીખોટી વાત કરનારા પણ માન પામે છે !

આમ, દેખીતી રીતે કંઈ નહિ કરવાની મહત્તાને સાબિત કરવાની આપણા દેશમાં જરૂર નથી !

પણ આ જે દેખીતી-રીતે-કંઈ-નહિ-કરવાપણું છે તેમાં ચિત્તની જે શક્તિ નોંધાય છે તે દેખીતી-રીતે-ધણું-કરવાપણામાં નોંધાય છે તેના કરતાં ઘણી મોટી છે. જેઓ આત્માની શોધ પાછળ પડેલા છે તેઓએ આ સંસારના પદાર્થોનું માપ કાઢી લીધેલું હોય છે; તેમાં કેટલો સાર છે તે નોંધ લીધેલો હોય છે; તેઓ શક્તિના અભાવે હારેલા તામસ વેરાગી નથી ! અને તેથી જ તેનાથી પર એવા કોઈ તત્ત્વ તરફ તેઓ વળેલા હોય છે કે જેનું જ્ઞાન જગતના સકલ પદાર્થો ઉપર પ્રકાશ પાડે. શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રની મહત્તા આ જગતના પ્રયત્નની મહત્તા છે; આ પ્રયત્નનું મહાન પરિણામ આત્મદષ્ટિ, આત્મદર્શન. શ્રીમદ્ની મહત્તા આ ક્ષેત્રમાં હતી.

તમે પૂછશો કે એમની આ જગતની મહત્તા હું શા ઉપરથી કહ્યું છું. હું એમના અંગત પરિચયમાં આવેલો નથી. જેઓ તેમના અંગત પરિચયમાં આવેલા છે તેઓમાંના કેટલાકને તેમની આ જગતની મહત્તા ઓછા વધતા પ્રમાણમાં સમજાઈ હતી. તેમની નોંધો ઉપરથી કંઈક અનુમાન કરવાને સામગ્રી મળે છે. પણ સૌથી વિશેષ શ્રીમદ્નાં પોતાનાં પત્રો અને નોંધપોથીઓ છે ! તેના મોટા ભાગ ગ્રંથાકારે પ્રગટ થયો છે અને તેમાંથી તેમની આધ્યાત્મિક જીવનકથા કલ્પનામાં આવે છે. મારા અદ્ય જ્ઞાનના આધારે કહેવાની ધૃષ્ટતા કહું તો કહું કે આવી 'spiritual auto-biography' અન્યત્ર નોવામાં આવી નથી. આ લખાણોનો મોટો ભાગ શ્રીમદે જાહેર રૂપે પ્રગટ કરવાના ઇરાદાથી લખેલો નથી; એમનો મોટો ભાગ એક મુખ્યમાન હૃદયની મુમુક્ષુહૃદયની સાથે વાર્તાલાપ જેવો છે.

આ લખાણો વાંચતાં શ્રીમદ્ની મહા વિદેહિદેશાની કલ્પના યાપ છે.

અહીં મારે આપને કહેવું નોંધાય કે શ્રીમદ્ને વિષે રસ તેને યાપ એમ છે કે જેને આત્મતત્ત્વ વિષે રસ છે. આવું કંઈ છે કે નહિ, અથવા આ આખીએ આત્માની વાત ધર્તિગ છે, કે એમાં કંઈ છે-એટલી પણ જેને પૃથ્વી કે જિજ્ઞાસા હોય તેને આમાં રસ પડે એવું છે. આપને બધાને એવો કંઈક રસ હશે જ એટલે આપ સંપ્રદાયના વાડા મૂંઝી આ આત્માર્થો પુરુષના જીવન વિષે સાંભળતા અહીં ધીરજથી બેસી રહ્યા છો.

આપનામાંથી કોઈ મને એમ પૂછે કે શ્રીમદ્નું આત્મદર્શન કેવા પ્રકારનું હતું તો એનો ઉત્તર આપવા હું અસમર્થ છું; એ ઉત્તર આપનારને એ દર્શન થયેલું હોવું નોંધાય. હું તો હજી શંકાની રિધિતિમાંથી પણ બહાર નીકળેલો નથી. છતાં આપની કલ્પનાને મદદ કરવા શ્રીમદ્નાં ચોડાંક વચનો આપની આગળ રજુ કરું.

માણસે તત્ત્વજ્ઞાન તરફ ક્યારે વળે ? સાંખ્યદર્શનના મહાન આચાર્ય શ્રી ઇશ્વરકૃષ્ણે કહ્યું કે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોનો અભિધાત યતાં તે દુઃખોને દૂર કરવાના હેતુ વિષે જિજ્ઞાસા યાપ છે; પણ ત્યારે બ્યવહારના કોઈ પથ ઉપાયો આ દુઃખનો, પૂરેપૂરો અને હંમેશાને માટે

આ સાથે આત્મસિદ્ધિની પહેલી ગાથા વિચારો:

જેહ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત,
સમજાવ્યું તે પદ નમું શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની મહત્તાની કલ્પના આવે તે માટે તેમની મનોદશા કેવા રૂપની હતી તે જાણવું અત્યંત આવશ્યક છે; તે જાણ્યા વિના અને તેના સંદર્ભ વિના એમના તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષાની અપૂર્વતા સમજાય એવી નથી. પણ આ અવસ્થાનું વર્ણન અહીં કરવું શક્ય નથી; તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તે ઉત્તરોત્તર બદલાતી અવસ્થા છે, વધારે ને વધારે ગહન થતી અવસ્થા છે. છતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં લખાણોના અભ્યાસને સમર્થ કરવા માટે અહીં આ દૃષ્ટિબિંદુ ઉપર ભાર આપું છું; અને હવે સંક્ષેપમાં આત્મસિદ્ધિમાંથી થોડાક દોહરા શ્રીમદ્ની વિચારસરણીના નમૂના તરીકે વાંચી બતાવું છું.

આત્મસિદ્ધિ અંધ રચવાનું પ્રયોજન ખીજ ગાથામાં જણાવે છે :

વર્તમાન આ કાળેમાં મોક્ષમાર્ગ બહુ લોપ
વિચારવા આત્માર્થને લાખ્યો અત્ર અગોપ્ય.

હાલમાં આ ક્ષેત્રમાં શી રીતિતિ પ્રવર્તે છે તેનું પછીની ત્રણ ગાથામાં વર્ણન કરે છે, એક બાજુ ક્રિયાજડો છે અને ખીજ બાજુ શુષ્કતાનીઓ છે; * અને પછી ચોતાનું અનુભવ-મૂલક મંતવ્ય રજુ કરે છે:

વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન

તેમ જ આતમજ્ઞાનની પ્રાપ્તિતણું નિદાન.

ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં થાય ન તેને જ્ઞાન

અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન.

ચોતાના અનુભવની કસોટીએ સત્યનું સંરોધન કરનારાઓ હંમેશાં revolutionary—ચોતાના અનુભવના અગ્નિથી રૂઢ થયેલા કચરાને બાળનારા—હોય છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં આવો ધણો કચરો બાળ્યો છે. મતાર્થી અને આત્માર્થીનો વિવેક બહુ દૃઢ રેખાથી કૂચો છે:

બાહ્યત્યાગ પણ જ્ઞાન નહિ, તે માને શુરુ સત્ય

અથવા નિજકુળ ધર્મના, તે શુરુમાં જ મમત્વ.

(૨૪)

અને

ગરજ મતાની જો કલ્પના, તે નહિ સદ્વ્યવહાર

ભાન નહીં નિજ રૂપનું, તે નિશ્ચય નહીં સાર.

(૧૩૩)

જાતિ વેષનો લેદ નહિ ઇત્યાદિ.

(૧૦૭)

પણ મતાર્થીનું દુર્ભાગ્ય તો તેની મનોદશામાં છે :

નહિ કષાય ઉપશાંતતા, નહિ અંતર વૈરાગ્ય

સરળપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય.

(૩૨)

* આ વિવેક આપણા રાજદ્વારી અને સામાજિક-આર્થિક ક્ષેત્રોમાં પણ કરવા જેવો નથી ?

અને આવાની પાસે શાસ્ત્રજ્ઞાન આવે એટલે તેની શી દશા થાય તે પણ શ્રીમદે જણાવ્યું છે:

સુખથી જ્ઞાન કહે અને અંતર છુટયો ન મોહ
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ. (૧૩૭)

આનાથી વિરુદ્ધ આત્માથીનું વર્ણન જુઓ:

આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા શુર હોય
બાકી કુળશુર કલ્પના, આત્માથી નહિ જોય. (૩૪)

અને જુઓ કેટલી વિશ્વાસદૃઢતાથી વિધાન કરે છે કે :

એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ,
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત. (૩૬)

પણ માણસ આત્માથી થાય તે પહેલાં અથવા તે સાથે તેની મનોદશા આવી હોય:

કપાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ
ભવે એક પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ. (૩૮)

દશા ન એવી જ્યાં સુધી, જીવ લહે નહિ જોગ્ય
મોક્ષ માર્ગ પામે નહિ, મટે ન અંતર રોગ. (૩૯)

આ લક્ષણ ફરી બાર દષ્ટને જણાવે છે:

કપાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ,
ભવે એક અંતર દયા, તે કહિયે જિજ્ઞાસ. (૧૦૮)

અને વળી

દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય,
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એક સદાય સુજગ્ય. (૧૩૮)

આત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન શ્રીમદે જૈન પરિભાષામાં છ પદમાં કર્યું છે; અને પછી પ્રત્યેક પદ પ્રત્યેક-ઉત્તર રૂપે રજુ કરી સંક્ષેપમાં પણ સ્પષ્ટતાથી વિવરણ કર્યું છે, તેમાં આત્માના અસ્તિત્વનું નિરૂપણ કરતાં કવિ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે !

આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ
શંકાનો કરનાર તે, અચરજ એક અમાપ. (૫૮)

[આપનામાંથી જોએને યુરોપીય દ્વિવસુશીનો પરિચય દરો તેમને ડોક્ટરનું આ જાતનું વિધાન સ્મરણમાં આવશે.]

એવડે આત્માનું સ્વરૂપ ઉપનિષદની શૈલીમાં કરતાં કહે છે:

શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્ય ધન, સ્વયંજયોતિ સુખધામ
બીજું કહિયે કેટલું, કરે વિચાર તો પામ. (૧૧૭)

નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાનીનો, આવી અત્ર શમાય
ધરી મૌનતા એમ કહી સહજ સમાધિ માંય. (૧૧૮)

આમ શ્રીમદ્નાં અનેક વચનો ટાંકી શકાયઃ પણ તે બધાંની વિશેષતા એ આપને પહેલાં કહ્યું તે પ્રમાણે તે લખનારની મનોદશા સમજ્યા વિના સમજાય તેવી નથી.

શ્રીમદ્ કાષ્ઠવાર જૈન શૈલીએ વિવરણ કરતાં, કાષ્ઠવાર વેદાન્ત શૈલીએ બોલતા અને ઘણી વાર ભક્તની શૈલીએ ઉદ્દગાર કાઢતા. પોતે કહે છે કે “જૈનના આગ્રહથી જ મોક્ષ છે એમ આત્મા ધણા વખત થયાં માનવું ભૂલી ગયો છે. મુક્તભાવમાં મોક્ષ છે એમ ધારણા છે.”

પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કહે છે: “પરબ્રહ્મ વિચાર તો એમને એમ રહ્યા જ કરે છે. ક્યારેક તો તે માટે આનંદકિરણ બહુ રુકુરી નીકળે છે, અને કંઈની કંઈ અભેદ વાત સમજાય છે. પણ કાષ્ઠને કહી શકાતી નથી; અંધારી એ વેદનાં અંધાર છે. વેદનાં વખતે શાતા પૂછનાર જોઈએ; એવો વ્યવહારમાર્ગ છે; પણ અંધને આ પરમાર્થ માર્ગમાં શાતા પૂછનાર મંળતો નથી.”

બીજે એક ઠેકાણે ભક્તિમાર્ગ વિશે પોતે જણાવે છે કે “ઘણાં ઘણા પ્રકારથી મનન કરતાં અમારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે ભક્તિ એ સર્વોપરિ માર્ગ છે; અને તે સત્પુરુષનાં ચરણ સમીપ રહીને થાય તો ક્ષણવારમાં તે મોક્ષ કરી દે તેવો પદાર્થ છે. વિશેષ કંઈ લખ્યું જતું નથી. પરમાનંદ છે, પણ અસત્સંગ છે. અર્થાત્ સત્સંગ નથી.”

આ ચોક્કસ ફકરાઓ વાંચવાથી આપને આ મહાપુરુષની કંઈકેઃ ઝાંખી થઈ દશે.

શ્રીમદે આત્મસિદ્ધિની અંતિમ ગાથામાં કહ્યું છે:

દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીતઃ

તે જ્ઞાનીનાં ચરણમાં હોઈ વંદન અગણિતઃ

આવાં અગણિત વંદન અમારાં પણ એ વિદેહી જ્ઞાનીનાં ચરણમાં હો !

આપે મને શાંતિથી અને ધીરજથી સાંભળ્યો તે માટે આપનો આભાર માનું છું.

અનુસંધાન પૃ. ૩૬૦]

પ્રજાની મહાસભા ન બની શકે. આપણા દેશની નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને સંખ્યાબંધ ને સંગઠન બળના ભાર ઉપર લડવાનું હોય છે; ને આ બંનેમાં રાજસ્થાની પ્રજાપરિપક્વ સ્વચ્છ ને ચર્ચ શકી. પરિણામે દેશી રજવાડાશાહીનો સામનો કરી એ પ્રજામાં લોકસત્તા ને રાષ્ટ્રવાદ વિકાસ કરે એવી બળવાન સંસ્થા રાજસ્થાની પ્રજાપરિપક્વ ન ચર્ચ શકી.

ખિનદરમ્યાનગીરીની કિંમત

આમ સમસ્ત રજવાડી પ્રજાને બ્રિટિશ હિંદની પ્રજાની હારોહાર લોકશાસનવાદ વિશે જાગૃત કરે એવી મધ્યસ્થ સંસ્થાને અભાવે રજવાડી પ્રજાકીય હિલચાલો છૂટી છૂટી ઉપરિચિત થવા લાગી. પણ એમની એકલતાને કારણે અને બ્રિટિશ હિંદી પ્રજાનું લઙ્ગમક માનસ બ્રિટિશ સત્તાનો સામનો કરવામાં વરસો સુધી રોકાય પડ્યું હોવાને લીધે, એ છૂટીછવાઈ હિલચાલો મોટા વેગ ધારણ ન કરી શકી કે ન તો એ સમસ્ત રજવાડાશાહી સામે એકત્ર ને એકસાથ મોરચો ખડો કરી શકી.

દેશી રાજ્યોનું આ જાતનું પછાતપણું પરોક્ષ રીતે મહાસભાની તટસ્થ નીતિનું કારણ છે, જે કે દેશી રાજ્યોની મધ્યકાલીન રીતિનીતિને કારણે પ્રજામાં વ્યાપક યથા રહેલ જડતા પણ એનું મોટું કારણ છે. કારણ કે બ્યવસ્થિત અને શિરસ્તાબદ્ધ આપખુદી પ્રજામાં સામનાની ઘટિત જગવવાના કરતાં ઘણી વાર હક્કવિરમ્ભિત અને આપખુદ રીતરસમોનો મૂંગો સ્વીકાર જ પેદા કરે છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજાના રાજકીય પછાતપણાને આણું રાખવામાં મહાસભાની ખિનદરમ્યાનગીરી નીતિના કરતાં ત્યાંની પ્રજાનું જડ ને કેંદ્રપનાશન્ય માનસ વધારે જવાબદાર છે.

આમ છતાં લાલ અને પીળું હિંદ એકજૂમિ છે. લાલ હિંદની પ્રજામાં અન્યાય ને આપખુદી સામે બળવો. કરવાની જાગૃતી તમજા ખિનદરમ્યાનગીરિની કૃત્રિમ વાડોને માન નથી આપતી. બ્રિટિશ હિંદમાં જાગૃત ચચેલ અમુક વર્ગે પોતાની જાગૃતિનો એપ પીગી જૂમિમાં પણ ખેસાડ્યો છે. અને આજે આપણે દેશી રાજ્યોમાં ચાલતાં લઙ્ગમક આદિવાનો અને પરિણામે જોઈએ છીએ.

મહાસભાની તટસ્થ નીતિના કેટલાક લાલ પણ થયા છે. એ નીતિમાં સારા પ્રમાણમાં રાજકીય ડહાપણ ભર્યું હતું એમ પણ આજે લાગે છે. એની સમીક્ષા આવતા અંકમાં કરીશું.

અને લગભગ દરેક માગણી સંતોષતાં એમણે જાહેર કર્યું છે કે હવેથી હિટલરની માગણીને સ્વીકાર કરવામાં નહિ આવે. પણ આપણે શું જોઈએ છીએ ? રૂઢાઈન પ્રદેશોમાં કિસ્કેજદીથી માંડીને ઓરિદ્વાના અપહરણ ને હેલ્ડે એક રાષ્ટ્ર પાસેથી સુરેન પ્રદેશો ખૂંચવી લેવા હિટલરનાં પગલાં સફળ બનાવવામાં એટલિટને નાનોમૂતો લાગ નથી ભગ્યે. અને આ છેલ્લે એક-જર્મન વિરોધમાં તેા હિટલરને સંપૂર્ણપણે હિટલરના સ્વયંનિર્મિત એન્ટનું જ કાર્ય થયું છે. યુરોપની મોટામાં મોટી દટોટ્ટી આજે આ જ છે કે હિટલર સત્તાધીશોને ખબર નથી પડતી કે હિટલરને ક્યારે ને કયાં 'ના' પાડતી. હિટલર ટોરીઓ નહિ માની શકાય એટલા બધા આ મુદ્દા ઉપર ચિભકત થઈ ગયા છે. પરિણામે હિટલરની લપસણા ઢાંચ ઉપરથી ગળડી રહી છે. રસ્તામાં ક્યાંયે અટકી શકાય એવું નહિ લાગવાથી ખીલમાં જઈને એ અટકવાનું એણે પસંદ કર્યું લાગે છે. પરિસ્થિતિ આ જાતની હોવાથી જ રાષ્ટ્ર પોતાની પરદેશ નીતિ અને લાપિતા છેડા હિટલરની સાથે, સાથ કે મિત્રીની રાહ જોડે છે એ બધાં પણ લપસણે રસ્તે ચડી ગયા છે. હિટલરને એ અટકાવી શકે એમ નથી. અને હિટલર એમને પોતાને રસ્તે તાણે છે. હિટલર નેતૃત્વના નેમ હેડળ ભેગાં થયેલ રાષ્ટ્ર ઓરિદ્વા, એકારસોવેકિયા, ફ્રાંસ, રમાનિયા, લુગોરસોવિયા-દરેકની સ્થિતિ વારાફરતી એ થવાની કે હિટલરને સંતોષવા માટે હિટલર એમને ભોગ આપે જાય છે. દરેક કોળિયે હિટલરની જૂથ વધારે ને વધારે ઉછીંચતી જાય છે.

જર્મન-એક સાકમારી

યુરોપીય દટોટ્ટીનું કેન્દ્ર રૅન અને જૂમધ્ય સમુદ્રથી-જેસવીને હેર હિટલરે એકારસોવેકિયાને હેલ્ડા એ માસથી જનાવી મૂક્યું છે. ઓરિદ્વાને હાપ કર્યા પછી કેટલાયે જાણકાર અને તટસ્થ નિરીક્ષકોએ જાહેર કર્યું હતું કે ઓરિદ્વાની નાખૂદી થઈ જતી હતાં હિટલર અને ફ્રાંસે નિષ્ક્રિયતાનો ત્યાગ ન કરવાથી હવે હિટલરની નજરે એકારસોવેકિયા ઉપર મંડારો અને કેટલાકોએ તેા આગળ વધીને એટલે સુધી જાહેર કર્યું હતું કે એકારસોવેકિયાની નાખૂદી કરવાનું પગલું પોતે લેવા હતાં પણ એમ્બરલેઈન નિર્ણયિત હિટલરનીતિ મંજૂર ન સાંમતો કરવા તૈયાર થવાની નથી એની હિટલરને ગેજા સુધીની ખાતરી છે. પરંતુ એકારસોવેકિયાનું નાખૂદીકરણ હિટલર સાંખી શકે એમ છે જ નહિ એ પ્રકારની હિટલર જાહેરતા ઉપરથી અને એક પ્રત્યે પોતાના સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણ ત્રાટે ચિમદનું નેજામ એડવાની પણ તૈયારી બનાવી હોવાથી અનેક પત્રોએ એ પ્રકારનો ચોર ગયાથી. મુશ્યો કે ઓરિદ્વા સાથેની રમતનું પુનરાવર્તન કરવાની દિમન હિટલર એક પ્રત્યે સંમત નહિ દરી શકે. જાતનાં જાણનાં ને જાણદાર વર્તમાનપત્રોના આ જાતના કાગરોગમાં મોડા તટસ્થ અવલોકનકારોના મંતવ્યોના અવાજ સુણી ગયો. અને આજે (એપ્રિલ ૧ લી) આપણે શું જોઈએ છીએ ? અકસ્માતે અસાધારણ મતિએ એમ્બરલેઈન અને મો. દલાઈવરે એ રાજ્યની ચીરફાડ કરવાના વિષમ કાવતરામાં હિટલરની યોજનાને સંમતિનો એકર લગાવી દીધી છે !

એકારસોવેકિયાની ચીરફાડની મોટામાં મોટી સંગઠન, એકારસોવેકિયા અને મ્યુનિચની મંત્રાલયોને પરિણામે નથી કરવામાં આવી. એ મંત્રાલયોમાં તેા માત્ર એની વિગતો અને કાર્યવાહી નક્કી થઈ છે. પરંતુ એમ્બરલેઈન લાડ રમીનનને, સુરેન જર્મનો અને એક સરકાર વચ્ચે પડેલી મંત્રાલયોને ઉદ્ધેક લાવવા માટે મોક્ષ ત્યારથી જ એક રાજ્યનું લાવિ

નક્કી થઈ ગયું હતું. હેર હિટલર અને ફ્રાન્સ રિઝનન્ટપને ચેમ્બરલેઈન તરફથી કયારની ખાતરી આપવામાં આવી હતી કે હિટલર સાથે સહઅર્થતા સંબંધ જાળવી રાખવા અને વધારવા માટે ચેમ્બરલેઈન હિટલરની મધ્યયુરોપીય મુશ્કેલીના રસ્તામાં આવશે નહિ. યુરોપમાં સુલેહ-સ્થાપન કરવાની ચેમ્બરલેઈનની યોજનામાં બ્રિટિશ હિટલરે સીધી રીતે નુકસાન ન કરતાં હોય એ દરેક પગલામાં હિટલર-મુસોલિનીને ટેકા આપવાનું ચેમ્બરલેઈનને નક્કી કર્યું છે. ચેમ્બરલેઈન એમ ચોક્કસપણે માને છે કે હિટલર-મુસોલિનીની માગણીઓને સંતોષ્યા વિના ન તો યુરોપમાં શાંતિ જાળવવી શક્ય છે કે ન તો એમની સાથે બ્રિટનની મૈત્રી શક્ય છે. ચેમ્બરલેઈનની આ માન્યતા પ્રામાણિક હો કે ન હો, પણ એનાં સીધાં પરિણામ તો સ્પષ્ટ જ છે. સ્વહિતોતે સીધી રીતે જોખમાવે એ રીતની નીતિ અખત્યાર કરવામાં બ્રિટન કાંઈ પણ મુશ્કેલીનો ભોગ આપવા કટિબદ્ધ થયું છે.

આથી જ ગમે તેટલી ખાતરી આપવા છતાં હિટલરની અણુનમ રીતિનીતિ આગળ બ્રિટને એક પ્રગતિ દોહ કર્યો છે. હવે હિટલરનો મધ્યયુરોપીય વર્ચસ્વનો દરવાજો ખુલી ગયો છે. આજે ચેમ્બરલેઈન હિટલરના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ થવા માગતો નથી. કારણકે એ જાણે છે કે એ સિવાય હિટલરને દબાવવાનો વિગ્રહ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી. અને વિગ્રહને કારણે, વિગ્રહ વિના હિટલર આગળ નથી પડવા કરતાં વધારે શુભાવનું પડે એ સ્થિતિ પણ સાંવ ઉઘાડી જ છે. જો વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રકારની હોય તો નમવાનો રસ્તો શા માટે પસંદ ન કરવો ?

રન્સિમેને શું કર્યું ?

મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ, ચેમ્બરલેઈન હિટલર તરફથી મૈત્રીની ખાતરી મેળવી લીધા પછી એકાસ્ત્રલોકિયા સંબંધે બ્રિટિશ તટસ્થતાની એને બાંહેધરી આપી હતી. જો આમ જ હતું તો લોર્ડ રન્સિમેને, એક સરકારને મદદ કરવા શા માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો ? કારણકે એકાસ્ત્રલોકિયા સંબંધે જે કરવાનું હતું તે તો આગળથી નક્કી થઈ ગયું હતું. એનો જવાબ એ આપી શકાય કે જો જર્મની એકાસ્ત્રલોકિયા ઉપર એકદમ હસ્તો કરે તો કુદરતી રીતે જ એક લશ્કર એનો સામનો કરે અને જર્મન-એક વિગ્રહ શરૂ થાય. જેને કારણે ફ્રાંસ સડોવાય અને વહેલે મોડે બ્રિટનને પણ અનિચ્છાએ પણ ફ્રાંસનો પક્ષ લેવો પડે. આ પરિસ્થિતિ ટાળવા માટે એક સરકાર ઉપર દબાવવાની ભારે જરૂર હતી. આ ઉપરાંત ફ્રાંસને, એકાસ્ત્રલોકિયાથી અલગ કરી નાખવાની પણ આવશ્યકતા હતી. આ બધું કરવા માટે અમુક સમયની અને સાથે સાથે અતિતંગ વાતાવરણની જરૂર હતી. અતિતંગ વાતાવરણ પૂરું પાડવાનું કામ હિટલરે કર્યું, તે વખત મેળવી એનો ઉપયોગ એક સરકારને ફ્રાંસથી વિખૂટી પાડવાનું કાર્ય ચેમ્બરલેઈને કર્યું.

હવે આપણે જોઈએ કે રન્સિમેનના મિશન સુદેટન જર્મન અને એક તકરારનું શાંતિભર્યું નિરાકરણ આણવા માટે શું કર્યું ? જ્યારે સુદેટન નાત્સી જર્મનો અને એક સરકાર વચ્ચે અઘડો શરૂ થયો ત્યારે એક વસ્તુ દીવા જેવી સ્પષ્ટ હતી કે જર્મન લઘુમતિને પ્રાદેશિક સ્વરાજ જેવું મળે. નાત્સીવાદી જર્મનોની પ્રવૃત્તિ અને હિટલરના એજન્ડા એક પ્રદેશમાં જર્મનોને નાત્સી પ્રચારકાર્થી ઉશ્કેરવાની જે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હતા એને લીધે એક સરકારને

લાગ્યું હતું કે લઘુમતિ જર્મનીને પ્રાંતિક સ્વરાજ આપવામાં એક રાજ્યની સલામતી જ હોવાને જોખમાયા વિના રહેવાની નથી. આથી એક સરકારે લઘુમતિ જર્મનીની વ્યાજકરિયાદો—જેનાથી એક પ્રજાસત્તાકર્તાત્રની સલામતી ન જોખમાતી હોય—દૂર કરવાની તૈયારી બતાવી પરંતુ ઉપકા જ કારણસર સુદેટનોની પ્રાંતિક સ્વરાજની માગણી નકારી. આ સુદેટન જર્મનીએ હેર હન્સીનની સરદારી હેઠળ એક સરકાર સામે વ્યવસ્થિત બંક જગાવવા શરૂ કર્યું. સુદેટનોના બળવાને જર્મન સરકાર તરફથી સારી પેઠે મદદ મળતી હતી. આ લીધે એઓ નિર્ભય બનીને એમની બળવાખોર પ્રવૃત્તિને જોર આપતા રહ્યા.

આ વખતે ચેમ્બરલેઇન એક સરકાર ઉપર દબાવ્યું કર્યું કે એક સરકાર, જિલ્લા સરકારના એક પ્રતિનિધિની મદદથી જર્મનીની માગણી સંતોષવા તૈયાર નહિ થાય તો ક્રાંસ કે પિટનની મદદ ખોલી પડશે અને સુદેટન પ્રશ્નને કારણે હિટલર સાથે કાઈ અંતિમ અથડામણ થાય તો એની જવાબદારી એક સરકારની ગણાશે.

એકપ્રમુખ ડૉ. બેનેશ અને વડાપ્રધાન ડૉ. હોડ્ઝાને માટે રનિસમેનની દરમિયાનગીરી સ્વીકાર્યા સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો. એ દરમિયાનગીરી સ્વીકારાવતી વખતે બ્રિટિશ સરકાર એક સરકારને એટલી ખાતરી આપી હતી કે એક રાજ્યની સર્વોપરિતા—Czech State Sovereignty—ની મર્યાદા સ્વીકારીને જ રનિસમેનનું મિશન એક અને સુદેટન પશ્ચિમે કરશે. એક સપ્ટેમ્બરની ૧૨ થી સુધી એક રાજ્યપુરુષો એ જ બ્રમણમાં રહ્યા કે જિલ્લા સરકારનો હેતુ મૈત્રીભાવે એક સરકારને મદદ કરવાનો જ માન હતો, દ્રોહ કરવાનો ન પરંતુ એ વખતે ‘લંડન ટાઈમ્સ’ના એક અગ્રણેયમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું કે સુદેટ પ્રશ્નનું નિરાકરણ સુદેટનોની તે વખતની માગણી—જર્મન સરકારને સુદેટન પ્રદેશો સોંપવાની—સંતોષવા સિવાય આવી શકે એમ નથી; ત્યારે બ્રિટિશ મૈત્રી અને નિષ્ઠા વિશે રાજ્યપુરુષોની બ્રમણ ભાંગી ગઈ. કારણકે ‘લંડન ટાઈમ્સ’ની સૂચના, બ્રિટિશ સત્તાધીશો પ્રેરણાથી જ કરવામાં આવી હતી એ પ્રકારની જળપરી શંકા એક રાજ્યપુરુષોના મનમાં યથા રનિસમેનનું મિશન એક સરકારની દિંમત બાગવા માટે અને એમને નિરાશા નિઃસહાયતાના ગર્ભમાં ફેંકવા માટે જ યોગ્ય હોવાની એમની શંકા ન્યૂરેમ્બર્ગ નાત્સી પાર્ટી-ફોન્ડેર-સ સમક્ષ દિલ્લેરે કરેલી જાહેરાત ઉપરથી દલતર થઈ.

રનિસમેને પ્રાગ સરકારને મદદ કરવા માટે સુદેટન અને પ્રાગ સરકાર વચ્ચે સુલેહકારી કાર્ય આરંભ્યું. પરંતુ એ જાતના સુલેહ દ્વીતીકાર્યની કશી પણ દિંમત સુદેટન પક્ષ દિલ્લેરને નહોતી. કારણ કે એમણે જોયું કે સરખાત્યાર સત્તાની માફક પ્રજાસત્તાક વ્યવસ્થા અને કઠોર ન હોવાથી એના ઉપર જે દિલ્લેરનું કઠોર દબાવણ આણવામાં આવ્યું તો એને વધારે ને વધારે નમાવી શકાય. અને એમની અંતિમ મુરાદ ‘એક રાજ્યમાં સુદેટ પ્રાંતિક સ્વરાજ’ નહિ પરંતુ જર્મની સાથે પ્રાદેશિક મંથુક્તિની હતી. આખા એક પ્રજા ઉડવામાં દિલ્લેરની કુનેદબરી સ્વાર્થવૃત્તિ કદાચ સમસ્ત માનવજાતિના ઇતિહાસમાં અનન્ય હશે. એણે પહેલેથી ખાતરી કરી લીધી કે બ્રિટિશ સરકાર, એકાદસેલેકિયાનું ગમે તે થાય તોપણ એને ખાતર એટલે કે સામુદાયિક સલામતી—collective security—ને આપી

અને જર્મન લઘુમતિને ન્યાય મળે એ તરફ નહિ પરંતુ સુદેટન પ્રદેશને જર્મની સાથે જોડી દેવાની જ તેમ રાખી. આ નેમને પ્લાનમાં રાખીને હિટલરે સુદેટન જર્મનોને ઉત્કરવાની બાજુ ધડી કાઢી.

ખીજી બાજુ સુલેહફત તરીકે કામ કરતા રનિસમેનને ઉદ્દેશ શો હતો? એક રાત્રી અક્ષુણ્ણ જળવાઈ રહે અને જર્મન લઘુમતિની માગણી એક સરકાર પાસે સ્વીકારાવવી. પરંતુ ધીમે ધીમે હિટલરની યોજના પ્રમાણે સુદેટનો આ વાટાઘાટો ચાલતી હતી એ દરમ્યાન વધારે ને વધારે બળબાળી બનતા ગયા. એમની આ બંદુક અટકાવવીને શાંતિ ને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે એક સરકારને લશ્કરી તકેદારી લેવી પડી. આને કારણે અમુક જર્મનો માથો પથ્થુ ગયા હશે. પરંતુ હિટલરે આ રિશ્તિને એ જાતનું રૂપ આપ્યું કે સુદેટન જર્મનોને રીતસરનો શિકાર કરવાનું પગલું એક સરકાર બારતી હતી! માટે એની સામે વધારે ને વધારે બળવો કરી સરકારી સત્તા સામે પડકાર કરવાનો જર્મનોનો હક્ક છે. આમ એક તરફથી દગો કરાવીને એક સરકારને લશ્કરી પગલાં લેવાની ફરજ પાડીને જર્મનો ઉપર જીતમ કરવાનો આરોપ હિટલરે એટલા જોરશોરથી મૂકવા માંડ્યો કે બાજુ બધી જ જવાબદારી એક સરકારની હોય. ખીજી બાજુ એક સરકાર, અંતિમ ધડીએ ફ્રાંકો-બ્રિટિશ મદદની અપેક્ષાએ મજબૂત હાથે બંદુક સુદેટનોને દબાવવાનું ચાલું રાખ્યું. જેમ એક સરકાર મજબૂત હાથે કામ લેતી ગઈ તેમ હોયતી બધી જ જવાબદારી હિટલર અને હેર હૅનલીને એક સરકાર ઉપર નાખી. છેવટે એમણે બહેર કહ્યું કે હવે કોઈ પણ રીતે સુદેટન જર્મનો એક સત્તા હેઠળ રહી શકે એમ છે જ નહિ. એક સરકાર સુદેટન જર્મનો ઉપર જીતમ કરવા માગતી હોઈ એની પાસે ન્યાયની માગણી કરવી શક્ય જ નથી. માટે હવે છેવટેનો રસ્તો જર્મની પાસે એ જ રહે છે કે પોતાના જર્મન લાઈઓને એક સત્તાની ધૂંસરીમાંથી છોડાવવા માટે એકાસ્ત્રોત્રેકિયા ઉપર ચઢાઈ કરવી. ૧૨મી સપ્ટેમ્બરે ન્યૂરનબર્ગ ખાતે હિટલરે કરેલી બહેરાતમાં એણે એકાસ્ત્રોત્રેકિયાને છેલી ચેતવણી જ આપી દીધી હતી. ખીજી બાજુ લોર્ડ રનિસમેન પોતાના નિષ્કર્ષ મિશનમાં જ મગી રહ્યો હતો. આમ અર્થ વગરની વાટાઘાટો કરીને છેવટે લોર્ડ રનિસમેન એક સરકારને હતાશ કરવા સિવાય બીજું કોઈ પણ કાર્ય સાધી શક્યો નહિ. કારણ કે હિટલરે તો પોતે પોતાની મૂળ યોજના જ બર આણી. એક સરકારને બૂલાવામાં નાખવાનું સમર્થ કાર્ય બ્રિટિશ ડિપ્લોમસીએ કર્યું છે. એને માટે હેર હિટલર એન્ગ્રભેષનનો 'જેલો' પાડ માને એટલો ઓછો છે.

બેધારી રમત

હિટલરની પૂર્વયોજના પ્રમાણે જ એક રાત્રીની ચીરફાડ કરવાનો વ્યાપાર શરૂ થવાનો હતો તો રનિસમેન મિશન, નં. ૧ થી માંડીને નં. ૫ સુધીની યોજનાઓ (એક-જર્મન અધિકાર પતાવવા માટે પાંચ વાર જુદી જુદી યોજનાઓ ઘડવામાં આવી હતી. પણ હિટલરે એ બધી ધૂળબેગી કરી નાખી છે.) અને બખે ત્રણત્રણ વાર બ્રિટિશ વડાપ્રધાનનાં લંડનથી હિટલરને પહોંચવા સુધીનાં હવાઈ ઉડપત્રોનો શો અર્થ હતો એ પ્રશ્ન સેન્ડે જોડે એવો છે. એન્ગ્રભેષને આમની સલા સમક્ષ કરેલી છેલી બહેરાતમાંથી એના જવાબનો સુદો મળી શકે એમ છે. એમણે બ્રિટિશ આમસમાના સંજોગોને જણાવ્યું હતું કે બ્રિટન નાનો સુદા ઉપર લડત ઉપાડીને આખા સામ્રાજ્યને એમાં મોડાવવા તૈયાર નથી. પણ આ બહેરાત

બ્રિટિશ પરદેશખાતા તરફથી હિટલરને ઘણા વખત અગાઉ કરવામાં આવી હતી. એને લીધે તો હિટલરે આટલું મક્કમ અને બળાત્કારભર્યું વલણ લીધું હતું. ઝેકારસ્લોવેકિયા ઉપર ચઢાઈ કરવાની પૂરેપૂરી તૈયારી કરીને એનો હુકમ આપવાનો ટાઇમ મુકરર કરતી વખતે પણ હિટલરને એટલી ધરપત હતી કે ઝેકારસ્લોવેકિયાને માટે બ્રિટનને યુદ્ધમાં ઉતારવા ચેમ્બરલેઈન અને ટોરી અગ્રણીઓ તૈયાર નથી. અને જર્મની જેવી સમર્થ સત્તાને થોડા જ દિવસમાં એક સત્તાને હુમલો કરીને તોડીફાડી નાખવામાં કેટલી વાર હતી ? આથી એણે ચઢાઈ કરવાનું નક્કી કર્યું. પણ એ જ વખતે એને એટલી ખીક હતી કે જો બ્રિટન ક્રાંસને ઝેકારસ્લોવેકિયાથી અલગ કરી દઈ શકે તો વિના ચઢાઈએ ઝેકારસ્લોવેકિયાને હરાવી શકાય. હિટલરનું એ કાર્ય ચેમ્બરલેઈનને છેલ્લી ઘડીએ હતું. નહિ તો છેક ૧૫ મી તારીખે સુધી ફ્રેંચ વડા પ્રધાન મો. દલાડિયરે જાહેર કર્યું હતું કે ઝેકારસ્લોવેકિયા ઉપર જર્મની હુમલો કરશે તો ક્રાંસ પોતાની મૈત્રીની રાહે એની મદદે પહોંચી જશે. આ જાહેરાત પછી ચેમ્બરલેઈનને ફ્રેંચ વડાપ્રધાન અને પરદેશમંત્રી સાથે લાંબી વાટાઘાટો કરીને એમને એટલે સુધી ધમકી આપી કહેવાય છે કે બ્રિટનની મૈત્રી જોઈતી હોય તો બ્રિટનની પરદેશનીતિને પગલે આ બાબતમાં તો ક્રાંસે ચાલવું જ પડશે. અને આ બાબતમાં ફ્રેંચ સરકારે બ્રિટિશનીતિને પગલે ચાલવું એટલે કે ઝેકારસ્લોવેકિયાની ચીરફાડમાં ક્રાંસે બ્રિટનને ટેકા આપવો ! ફ્રેંચ રાજનીતિના સૂત્રધારો એ પણ રૂપૃષ્ઠ જાણતા હતા કે બ્રિટિશ ટેકા વિના સમર્થ જર્મની સામે એકલે હાથે ક્રાંસ ઝેકારસ્લોવેકિયાને મદદ કરે તો હિટલર પાછો હકવાનો નથી અને વિગ્રહ થયા વિના નહિ રહે. અને વિગ્રહની સૌથી વધારે ખીક જો મુશ્કેલીમાં કાઈ પ્રજાને હોય તો તે ફ્રેંચ પ્રજાને છે. આથી કચવાતે મને પણ દલાડિયરે ને બોનેટને ચેમ્બરલેઈન સાથે સંમત થવું પડ્યું. પરંતુ એ બંનેને સંમત કરવા માટે ચેમ્બરલેઈન એમને જ પ્રકારની દમદાટી આપી છે એની ખબર તો દુનિયાને જ્યારે એમનામાંથી કાઈ ભવિષ્યમાં પોતાની આત્મકથા લખશે ત્યારે પડશે !

નાના મુદ્દા અને મોટા મુદ્દા

આમના સંજોગો સમક્ષ બ્રિટિશ વડાપ્રધાને કરેલ નિવેદનમાં બ્રિટન નાના મુદ્દા ઉપર સાત્રાન્યને વિગ્રહમાં ધકેલવા માગતું નથી એમ કહીને જાહેર કર્યું હતું કે બ્રિટન આતિ જખરા મુદ્દા—અલગત, પોતાના જ સ્વાર્થને લગતા—ઉપર લડતાં પાછું પડે એમ નથી. પરંતુ બ્રિટિશનીતિની કારકીર્દિનો ઇતિહાસ એવું સૂચન નથી કરતો. કાંઈ પણ વખતે બ્રિટને ગમે તેવા જખરા ન્યાય મુદ્દા ઉપર લડવાની તૈયારી નથી બતાવી. બ્રિટિશનીતિનું સારસૂત્ર એનાં અગોપાંગ તપાસતાં એ બતાવે છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય વિધાનનો કાંઈ પણ સિદ્ધાંત નહિ પણ પોતાનાં હિતોની સલામતી જાળવવા માટે ગમે તેવા નાના કે મોટા મુદ્દા ઉપર જખરા વિગ્રહ લડતાં પણ એને આંચકો આવ્યો નથી. નહિ તો ૧૯૧૪માં નાનકડા બેલ્જિયમમાં પોતાનું લશ્કર જર્મનીએ પસાર કર્યું એને બેલ્જિયમનું અપહરણ ગણાવીને જર્મની વિરુદ્ધ બ્રિટન બેલ્જિયમને બચાવવા માટે વિગ્રહમાં ફૂંદી પડ્યું હતું એમાં ક્યો મુદ્દો હતો જેણે એને લડવાની ફરજ પાડી ? બ્રિટન એ વખતે બેલ્જિયમ જેના રાષ્ટ્રના નાના મુદ્દા ઉપર લડવા તૈયાર થયું હતું કારણકે ફ્રેંચે બ્રિટિશ નૌકાદળ સામે પડકાર ફેંક્યો હતો. અને વહેલે મોડે બ્રિટિશ સાત્રાન્યને ઝૂંટવી લેવાનો એનો મનસૂબો હતો. આથી જ બેલ્જિયમને બચાવવાને

નામે, જર્મન સામ્રાજ્યવાદને છૂંદી નાખવા એણે ફ્રાંસ, રશિયા ને ઇટલી સાથે વિગ્રહમાં કદમ માંડ્યાં. આમ ધિટન વિગ્રહને નાના કે મોટા મુદ્દાની કસણીએ નહિ પરંતુ સ્વાર્થ ને સલામતીની કસણીએ કસે છે.

બળજબરી

મૂનિકમાં ચાર સત્તાઓ ભેગી મળી એ ઝેકોસ્લોવાક પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા માટે નહિ, પરંતુ હિટલરે નક્કી કરેલ એના મત્સ્યપત્ર ઉપર સંમતિની મહોર મારવા ભેગી થઇ હતી. ફ્રાંસ, ધિટન અને ઇટાલિયન સૂત્રધારોએ હિટલરની નક્કી કરેલી નીતિ સ્વીકારી. સુદેટન પ્રદેશને જર્મનીને સોંપી દેવાની બાજુ ઉપર સાંતિ બળજબરી નામે મહોર મારવામાં આવી. હિટલરની માગણીઓ તદ્દન ગેરબ્યાજબી હતી એ લોર્ડ રૅન્સમેને એમ્બરલેઈન સમક્ષ પેશ કરેલ પોતાના અહેવાલમાં પણ જણાવ્યું હતું. અને આમસભામાં વડાપ્રધાને પોતાના નિવેદનમાં પણ જણાવ્યું હતું: તો પછી એ ગેરબ્યાજબી માગણીઓ શા માટે એમણે સ્વીકારી? એનો જવાબ મેં ઉપર આપી દીધો છે. મૂનિક મંધિ આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિમત્તા અને ન્યાય ઉપર બળજબરીના વિનયની સંધિ છે. એ પ્રખતંત્રવાદી સત્તાઓની વિગ્રહવાદી સરમુખત્યારો સામે પરાજયનું તહનામું છે. એ તહનામાનો સ્વીકાર કરતાં એક સરકારે પણ જાહેર કહ્યું છે કે અસામાન્ય દબાણને વશ થઇને જબરી નામરણ સામે એ મૂનિકની યોજના સ્વીકારે છે.

મૂનિક તહનામું

હવે આપણે જોઇએ કે એ 'ઐતિહાસિક તહનામા'ના મુસદ્દા કયા કયા છે. ખરી રીતે તો એમાં કોઇ મુસદ્દા જ નથી. હિટલરે નક્કી કરેલા સુદેટન પ્રદેશમાંથી અતિ મહત્વના નિયત કરેલા બાગો જર્મનીને એકદમ સોંપી દેવા. એક સરકારે એમાંથી પોતાની સર્વસત્તા સમેટી લેવી અને જર્મન લશ્કર એનો કબજો લે. આ ઉપરાંત બીજા પ્રદેશો જ્યાં જર્મનો વસતા હોય એની વ્યવસ્થા જર્મનોની મતગણતરી કરી એ એક આંતરરાષ્ટ્રીય કમિશન નક્કી કરે એ રીતે જર્મનીને સોંપી દેવા. સુદેટન એક જગતનો આ સમાધાનકારક નિવેડો. આની સાથે જ ઝેકોસ્લોવેકિયામાં વસતી બીજી પોલિશ અને હંગેરિયન લઘુમતિઓ પણ થોડા જ વખતમાં પોલાંડ અને હંગેરીને સોંપી દેવી. (પોલાંડે એ પ્રકારનું અસ્થિતિમેટમ પણ એક સરકારને પહોંચાડી દીધું હોવાથી એ પ્રશ્નનું સમાધાન પણ આ જ રીતે થશે એમાં શંકા નથી.)

આમ મૂનિક તહનામું એક રાજ્યની ચીરફાડ કરવામાં સુદેટનોને જર્મનીને સોંપીને જ નથી અટકવાનું. એના પડધા અતિ દુરગામી પડવાના છે. એ તહનામાએ મધ્ય યુરોપમાં લઘુમતિના પ્રશ્નને નવી જાતની ઉગ્રતા ને કટાક્ષીની ભેટ કરી છે. એમાં પ્રથમ, ઝેકોસ્લોવેકિયાની લઘુમતિનો પ્રશ્ન સળગાવવામાં આવ્યો છે. એને પહેલો સળગાવવાનું કારણ એ છે કે એથી હિટલર ફ્રાંકો-એંકો-રશિયન સંધિના મધ્ય ભાગને તોડી નાખી શકે એમ છે. આ ઉપરાંત એની મધ્ય યુરોપીય વર્ચસ્વની મુરાદ બર આજુબા માટે ઝેકોસ્લોવાક રાજ્ય એકે મજબૂત અને વિશેષી આડખીલી હતી. એ આડખીલીની મેજબૂતાનું કારણ ઝેકોસ્લોવેકિયાને ફ્રાંસ અને સોવિયેટ સત્તાનો ટેકા હતો. હવે ઝેકોસ્લોવેકિયાને છિન્નભિન્ન કરી નાંખીને ફ્રાંસ અને સોવિયેટ રશિયાને એ અલગ પાડી દેશે. હજીકતે એઓ મૂનિકના તહનામાથી અલગ પડી જ ગયાં છે. એક આડખીલી નખળી પડતાં હવે એની સંપૂર્ણ નાખૂદીને રંરેતો હિટલરને માટે નિષ્કંટક થઈ ગયો છે. પોલાંડ અને હંગેરી બંને અર્થ-શક્ષિસ્ટ સરમુખત્યારીવાળાં

રાષ્ટ્ર હોવા ઉપરાંત બંને સામ્રાજ્યવાદી છે. એમની સાથે હિટલરે મૈત્રી સાધી છે. આંધી એઓ એનાં અનુગામી રાષ્ટ્રો યર્થ ગયાં છે. ઝેકારસ્લોવેકિયાને તોડી નાખવા માટે હિટલરે એના ઉપર લઘુમતિના પ્રશ્ન સંબંધે ત્રણ બાબતોએથી હુમલો કરાવવાની યોજના કરી છે. આથી હવે પોલાંડ અને હંગરી, ઝેકારસ્લોવેકિયામાં વસતી પોલિશ અને હંગેરિયન લઘુમતિઓના પ્રદેશો પોતાપોતાને સોંપી દેવાની મક્કમ માગણી રજૂ કરી રહ્યાં છે. ઝેકારસ્લોવેકિયાની ૧૩૦ લાખની વસ્તીમાં ૫૦ લાખ જેટલી લઘુમતિ કોમો વસે છે. એમાંથી ૩૫ લાખ જેટલા જર્મનો જશે. બાકી રહેલી ૧૫ લાખની લઘુમતિ કોમોમાં પોલિશ, હંગેરિયન અને બુગોસ્લાવ લઘુમતિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ૧૫ લાખને પોતાના પ્રદેશોમાં લઈ લેવા માટે સુદેટન પ્રશ્ન ઉપડ્યા પછી પોલાંડ અને હંગેરી તળેઉપર યર્થ રહ્યાં છે. હિટલરનો એમને બારે સાથ હોવાથી એમની માગણીઓ સેંજે બર આવશે.

હિટલરને માટે સુદેટન જર્મનો કે ઝેકારસ્લોવેકિયામાં વસતી બીજી લઘુકોમોનો પ્રશ્ન સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન નથી, જર્મન આક્રમણવાદી વર્ચસ્વની યોજનાનો પ્રશ્ન છે. કારણ કે જો એને લઘુમતિઓનો ઉદ્ધાર જ કરવો હોય તો જર્મનીમાં વસતી ૧૫ લાખ પોલિશ લઘુમતિને એ પહેલી તકે પોલાંડને સોંપી દે. અને એણે શા માટે ઝેકારસ્લોવેકિયાની લઘુમતિઓનું ઉપરાણું લેવું નોંધે? મધ્ય યુરોપના એકેએક દેશમાં લઘુમતિ કોમો વસે છે. પણ ના. હિટલરની યોજનાનો મુસદ્દો ‘માંચેસ્ટર-ગાર્ડિયન’નો લંડન ખાતેનો ડિપ્લોમેટિક ખબરપત્રી જણાવે છે એ પ્રમાણે : “પ્રાગ અને બર્લિન વચ્ચેની વર્તમાન અથગમણનો સાચો ઇશ્યુ જર્મનોના હક્કની જળવણીનો નથી, પરંતુ એ છે લશ્કરી બાધાઓ (એ-જર્મન સરહદ ઉપરની)નો કબજો લેવાનો. એમાં એને સફળતા મળે (સફળતા મળી ચૂકી છે.) તો જર્મની ઝેકારસ્લોવેકિયાનું રણધણી યર્થ શકશે એટલું જ નહિ પરંતુ એનો ડાન્યુબ પ્રદેશનો રસ્તો મોકળો થઈ જશે. દક્ષિણ બાબુએથી પોલાંડ ઉપર હલ્લો કરવાનું પણ સહેલું થઈ શકશે.... એક વાર લઘુમતિઓને સોંપી દેવાનો પ્રશ્ન છેડાયો એટલે એની કોઈ મર્યાદા રહેવાની નથી. કારણકે મધ્ય, પૂર્વ અને પશ્ચિમ યુરોપમાં ડેન્માર્ક, બેલ્જિયમ, ફ્રાંસ, સ્વીટ્ઝર્લેંડ, બુગોસ્લાવિયા અને રમાનિયામાં બધે જ એ પ્રશ્નની હસ્તી છે.” (‘માંચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ સાપ્તાહિક : તા. ૬-૯-૧૯૩૮)

મધ્ય યુરોપનું બાવિ

મૂનિક સંધિને પરિણામે ઝેકારસ્લોવેકિયાનું મત્યુપત્ર લખાયું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત પૂર્વ ને મધ્ય યુરોપના મત્યુપત્રની શરૂઆત યર્થ ગઈ છે. સુદેટન પ્રશ્નમાં જે સહેલાઈથી હિટલર ફાળી ગયો છે એને લીધે જર્મન પ્રજા સમક્ષ તો એ ઘણો સમર્થ પુરવાર થયો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એનો આત્મવિશ્વાસ બલવત્તર થયો છે. અને ઈંગ્લેંડ જર્મની સામે યુરોપીય પ્રશ્ન ઉપર હાથ ઊંચકે એમ નથી એની એને ચેમ્બર્લેઈનને ગળા મુધી ખાતરી કરાવી આપી છે. ચેમ્બર્લેઈનને જે રીતે હિટલરના હાથ હળવા કરી આપ્યા છે—ખ્રિસ્તના યુરોપીય વર્ચસ્વને ફટકા લાગવાને ભોગે પણ—એ નોંધને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી. ખ્રિષ્ટીશનીતિ કેટલી ટૂંકદૃષ્ટિ અને સ્વાર્થપરાયણ છે એનો એ આખાદ નમૂનો યર્થ પડ્યો. ડિઝરાયેલી, પ્લેઝરન, સેલિસબરી અને લોઈડ જ્યોર્જની સ્વાર્થ છતાં દીર્ઘદૃષ્ટિભરેલી નીતિનો એ વિપર્યાય છે.

ઇંગ્લેન્ડ તરફથી નિશ્ચિંતતા સર કરવા ઉપરાંત હિટલરે ફ્રાંસની સર્વોપરિતાની કેડ લાંગી નાખી છે. જર્મનીથી બચવા માટે ૧૮૭૦ થી ફ્રેંચ પરદેશનીતિ જર્મનવિરોધી રાષ્ટ્રોની મૈત્રીનું જૂથ જમાવવા કાયમ મથતી રહી છે. ૧૯૩૫માં સોવિયેટ રશિયા સાથે 'મૉ. લાવલ જેવા ટોચી વલણના ફ્રેંચ રાજપુરુષે મૈત્રીકરાર કર્યા એનું કારણ હિટલરની બીક જ હતું. મૂનિક તહનામાએ એ કારણને નકામા કરી મૂક્યા છે. આ ઉપરાંત ઝેકાસ્લોવેકિયા, રૂમાનિયા અને લુગોસ્લોવિયાની ત્રિપુટી પણ તૂટી ગઇ છે. હવે એ બંને રાષ્ટ્રો જર્મનીથી રક્ષણ મેળવવા માટે એની સાથે સમાધાન કરવાનું જ થોડા ધારશે. આમ હિટલર ચોમેરથી ફ્રાંસ અને રશિયાને અટૂલાં પાડવામાં સફળ થયો છે. પરંતુ રશિયાને પોતાના પ્રદેશની વિશાળતા અને જળમસ્ત લશ્કરી તૈયારીને કારણે હિટલરની એટલી બીક નથી. ન્યારે ફ્રાંસને તો જર્મની સરહદી દુશ્મનસમું છે.

હવે બીજા મધ્યયુરોપી રાષ્ટ્રો ફ્રાંસ તરફ મદદની નજર ફેંકી શકશે નહિ. કારણકે ઝેકાસ્લોવેકિયાના દ્રોહે એમની આંખ ઉઘાડી નાખી છે.

મધ્ય યુરોપનું નજીકનું ભાવિ જ કાળાં વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયું છે. ઝેકાસ્લોવેકિયા પછી તરત જ રૂમાનિયાનો વારો આવે એમ છે. રૂમાનિયાના ધાન્મભંડારો ને તેલના ફવા ઉપર જર્મનીની નજર મંડાઈ છે. હવે પછી રૂમાનિયાને હિટલર મરણ પ્રમાણે રાખી શકશે. ધાન્મ અને તેલની ખાખતમાં જર્મની કદિ પણ સ્વયંપર્મામ યઈ શકે એમ ન હોવાથી અને કોઈ પણ વિમ્મહનાં એ બે મહસ્ત્વનાં પૂરકો હોવાથી રૂમાનિયાની કિંમત જર્મની માટે અસાધારણ છે.

એ જ રીતે હંગેરી અને લુગોસ્લોવિયાને જર્મન પ્રભાવક્ષેત્ર તળે લાવવાની હિટલરની નેમ છે. જર્મન વર્ચસ્વ હેઠળ સમસ્ત મધ્ય યુરોપની છ કરોડની વસ્તીને નાત્સી અસર હેઠળ લાવવાની હિટલરની યોજના દિવાસ્ત્રમ નહિ પરંતુ ચેમ્બરલેઈન જેવા જર્મન મિત્રોની સહાયથી એ સિદ્ધ વાસ્તવિકતા થવા સરખાઈ હોય એવું આજે લાગે છે.

કટાકટી પૂરી થઈ નથી

મૂનિકની સંધિએ વિમ્મહનો ભય ટાળ્યો છે એમ ચેમ્બરલેઈનમતવાદીઓ જોરજોરથી જાહેર કરી રહ્યા છે. કારણકે હિટલરે ચેમ્બરલેઈનને કહ્યું હતું કે સુદેટન પ્રશ્નમાં પોતાને સતોષ થાય એટલે જર્મનીની યુરોપીય મુરદ પૂરી થશે! વસ્તુરિયતિ એવી નથી. થોડા જ સમયમાં લઘુમતિનો આખોથે પ્રક્ષ યુરોપમાં નવી કટાકટી ઊભી કરશે. એમાં હિટલર બિન-મહત્ત્વનો ભાગ નથી ભજવવાનો. કારણકે 'ફર્સ્ટ કલાસ' મહત્ત્વ સિવાયનો કોઈ પણ ભાગ ભજવવાનું એ શીખ્યો જ નથી. એથી જ આજે એ યુરોપનો ભાગ્યવિધાતા બન્યો છે. માત્ર યુરોપનું ભાગ્યવિધાન, બળાતકારે ને જર્મન પ્રભુત્વ જમાવવા માટે થાય છે એ જ એક આપત્તિ છે.

આખું પુસ્તક આ રીતે આપણી પ્રચલિત શ્રદ્ધા ઉપર પ્રચંડ પ્રહાર રૂપે છે. માણસ જાતને નીરોગી બનાવવા જતાં આ વૈદ્યકવિદ્યાએ 'કેટલો સંહાર કર્યો છે તે જાણતાં આપણે દિગ્ધ થઈ જઈએ છીએ. માત્ર એ સંહાર કરનાર દાકતરો છે અને તેમને કાણ પૂછી શકે તેમ છે ? એની સામે નિસર્ગોપચારનો હિમ્મત થયો અને એ શાસ્ત્ર પોતાનાં સિદ્ધાન્તોની તર્કસિદ્ધતાથી તથા પોતાના ઉપચારોની, ખીજ પદ્ધતિઓનાં ઉપચારો કરતાં અનેક ગણી સફળતાથી પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા અત્યારે જગતમાં સ્થાપી છે. યુરોપ અમેરિકામાં આ પદ્ધતિનો વ્યાપક રીતે સ્વીકાર થતો આવ્યો છે. આ પદ્ધતિની સમજણ આપણને જેટલી વહેલી મળે તેટલી સારું એમ આ પુસ્તક વાંચતાં થાય છે. આરોગ્યના આપણે સાચાં પૂજારી હોઈએ તો આ પુસ્તક જે બાબતો તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે તેને આપણે કદી વિસારે પાડી શકીએ તેમ નથી. લેખકના અનુભવો પરથી અને મારા નાનકડા અનુભવો પરથી પણ એમ લાગ્યું છે કે આ વસ્તુ એક ધર્માન્તર કરવા જેટલી વિકટ છે. પણ તે કરવી જ પડવાની છે-જે માણસે સાચું આરોગ્ય મેળવવું હોય તો. પણ રોગોના પ્રચલિત, રૂઢ અને પૈસાના તથા રાગના ખાડામાં ઉતારનાર ઉપચારોમાંથી છૂટી નિસર્ગોપચારને રસ્તે જવામાં માણસ જે શિથિલતા અને બીરુતા બતાવે છે તે કેટલીક વાર તો આપણને એમ જ લાગે કરાવે છે કે માણસને જણે સાગ જ નથી થવું. છતાં અંતર્ગત બીરુતા અને તંદ્રાને છોડી માણસે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરશે તો જરૂર વધારે સારું આરોગ્ય અને જીવનનો આનંદ મેળવી શકશે.

ખીજું અને ત્રીજું પુસ્તક કમે કમે માણસના શરીરની ફરિયાદોનો 'નિસર્ગોપચાર'ની દૃષ્ટિએ સહેલો અને ઉત્તમ ઉકેલ સૂચવે છે, જેને થોડી ખંતથી અને જાગૃતિથી અનુસરતાં અચૂક ફાયદો થવાના સંકેતો દાખલા છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૬

આધિન • ૧૯૮૪

અંક ૬

કવિતાની પરખ

રસિકલાલ છા. પરીખ

પરીક્ષામાંથી પરખ શબ્દ આવેલો છે; છતાં પરીક્ષા શબ્દ ન વાપરતાં કવિતાના સંબંધમાં પરખ શબ્દ હું કેમ વાપરું છું તેની અટકળ તમે કરી હશે. પરખથી ગુજરાતી ભાષામાં જે ભાવાર્થ આવે છે તે પરીક્ષા શબ્દથી નથી આવતો એમ મને લાગે છે. પરખ શબ્દ આપણે હીરા, માણિક, મોતી, પાનાં આદિ ઝવેરાત, અને તેના બહેબહાર કરનાર ઝવેરીઓના સંબંધમાં વાપરીએ છીએ. આપણે કહીએ છીએ કે ઝવેરી હોય તે રત્નને પારખે. ઝવેરીની રત્ન પારખવાની જે ક્રિયા છે તેને મળતી ક્રિયા કવિતાના સંબંધમાં કઈ છે તે વિષે હું તમારી સાથે વિચાર કરવા પાડું છું. પરીક્ષા એ વધારે શાસ્ત્રીય ક્રિયા છે, તર્કમૂલક છે; પરખ એ જોવાની ક્રિયા છે, જોઈને મૂલ્ય આંકતી ક્રિયા છે. કોઈ સારા ઝવેરી આગળ તમે રત્નો મૂકો એટલે તે જોઈને-જરા ધ્યાન કરીને તમને ખરાં ખોટાં, ખરાંમાં વધારે તેજસ્વી, સુંદર, ઈત્યાદિ જતાવી આપશે. એ ઝવેરાતની વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષા કે પૃથક્કરણ નહિ કરે: એમ કરવા જાય તો તેને હીરા અને કોલસા બન્ને એક જ માનવાની દરજ્જા પડે. એ તો ઝવેરીની નજરથી જુલે છે. કવિતાની બાબતમાં પણ આવી ઝવેરીની નજરની જરૂર છે; કવિતાની સાર્યકતા અનુભવવી હોય તો પરખની જરૂર છે. ઝવેરી જેમ રત્નો જોઈ-ધ્યાન કરી મૂલ્યાંકન કરે છે તેમ કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરતાં આવડવું જોઈએ. કવિતા શીખવા-શીખવવાનો આ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

કવિતાની પરખ કેમ થાય? ઝવેરીને પૂછશો તો તે કહેશે કે નજર જોઈએ, નજર ખેસવી જોઈએ, મહાવરો જોઈએ. કવિતાની બાબતમાં પણ એમ જ છે. નજરને બદલે આપણા પ્રાચીન વિવેચકો ‘વાસના’ એવો શબ્દ વાપરશે. કાવ્ય સમજવા-પરખવા કાવ્યની વાસના જોઈએ; આ વાસના જાગૃત થઈ ન હોય તો કાવ્ય ન સમજાય. આવી વાસના વિનાના, નાટક-કાવ્યની પરીક્ષા કરનારા વૈયાકરણોને અને મીમાંસકોને રંગભૂમિની

હોતો અને થાંભલા સાથે સરખાવવામાં આવે છે. મેથ્યુ આર્નોલ્ડ્સ tact શબ્દ વાપરે છે, આ જો કે 'વાસના'નો પર્યાય નથી પણ તેના હાવાર્થને કેટલેક અંશે સૂચવે છે; જેમ સ્પર્શના અનુભવથી પદાર્થ ઝોળખાય તેવો કાવ્યને ઝોળખવાનો માનસિક સ્પર્શ; અને આ કેળવાયેલા માનસિક સ્પર્શની કદપના ઉપર મેથ્યુ આર્નોલ્ડ્સ એની Touchstoneની Theory કદપી છે.*

આ વાસના લગભગ દરેકમાં હોય છે; પણ કેટલાકમાં સૂતી હોય છે, કેટલાકમાં ભુદિના ખીન્ન દબાણોથી જડ ગયેલી હોય છે, દબાઈ ગયેલી હોય છે; જ્યારે કેટલાકમાં વિકૃત યર્ષ ગયેલી હોય છે. જેની કાવ્યવાસના આવી રીતિમાં હોય તે કાવ્યની પરખ ન કરી શકે, અથવા વિકૃત કરે! તે કદાપિ કાવ્યની પરીક્ષા કરી તેનું પૃથક્કરણ કરી, તેના શબ્દો, અર્થો અને શબ્દોને સ્વર-અંજનમાં છૂટા પાડી શકે; પણ તેની નજરે હીરા અને કોલસા એક જ તરવના બનેલા દેખાવાના; એને કવિતા અને વાક્યમયમાં તફાવત નહિ દેખાવાનો.

અર્થાત્ કાવ્યની પરખ કરવા કાવ્યની વાસના જોઈએ; આ વાસના દરેકમાં સરખી તીવ્ર નથી હોતી; પણ તે અવ્યાસથી સંસ્કારી શકાય છે; ઝવેરીની જેમ 'મહાવરાથી' નજર ખેસે છે તેમ કાવ્યોના પરિચયથી વાસના જાગે છે, અને કાવ્ય પારખવામાં તીવ્ર બને છે.

જગતમાં જો એકલાં સાચાં રત્નો જ હોત, અર્થાં રત્નો એકસરખાં તેજસ્વી હોત અથવા રત્નો જેવા દેખાતા પણ રત્નો નહિ એવા કાચના ટુકડા ન હોત તો ઝવેરીને પરખ કરવાની તસદી લેવી ન પડત; તેમ વાક્યમયની સૃષ્ટિમાં કવિતા અને કવિતા જેવું દેખાતું પણ કવિતા નહિ એવું વાક્યમય ન હોત તો કાવ્યની પરખ કરવાની તસદી લેવી ન પડત; અને આ બાબતમાં તો ઝવેરીનું કામ વધારે સહેલું છે; કાચના ટુકડા અને રત્નો સહેલાઈથી પરખાય છે; કદચ્ચે મોતી અને સાચા મોતી પારખનાર આંખથી પારખે છે, પણ જેઓ નથી પારખી શકતા તેમની મદદે ચંત્ર આવે છે. કવિતાની સૃષ્ટિમાં આ 'બેદ બતાવેલો' સહેલો નથી. પણ સહેલો નથી એટલે બેદ નથી અથવા તે પરખાતો નથી એમ નહિ. કાવ્યવાસના એ બેદ સમજે છે પણ બીજા પાસે તે સ્વીકારાવતાં તેને મુશ્કેલી આવે છે.

એટલે ઝવેરીની રત્નો પારખવાની ક્રિયાની કવિતા પારખવાની ક્રિયા સાથેની સંમાનતા સમજી એ દષ્ટાન્તને આપણે પડતો મૂકવો પડશે; અને એ પ્રશ્ન વિચારવો પડશે કે કાવ્યવાસનાએ કવિતાને ઝોળખવાને અને પારખવાને કંઈ લક્ષણો શોધી રાખ્યાં છે? આનો જવાબ આપણાં સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રોએ અને પશ્ચિમનાં કાવ્યશાસ્ત્રોએ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તો પછી તમે કહેશો કે એ જવાબો જલ્પીએ તો કાવ્યની પરખ ન થઈ શકે? મને લાગે છે કે એકલા એ જવાબો જ જલ્પતા હોઈએ તો પરખ ન થઈ શકે; આપણી કાવ્યવાસનાને કવિતાનો સીધો પરિચય હોય, અને એ અવ્યાસથી એવું સંવેદન એટલું તીવ્ર થયું હોય કે તેમાં સાદા-નરસાના બેદ, ગમતા-અણગમતાના અભિપ્રાય ઘડાતા હોય તો એ કાવ્યશાસ્ત્રોના જવાબો કવિતા પારખવામાં સાહાય્ય કરે! પણ ઘણી વાર તો આપણી કાવ્યવાસનાની પરખમાં અને આ કાવ્યશાસ્ત્રનાં વિધાનોમાં મેળ ખાતો નથી હોતો તેનું કેમ? આનો જવાબ આપવામાં સાદસ લાગે. પણ જો આપણે એ વાદ રાખીએ કે આ કાવ્યાદિ કલાઓનાં શાસ્ત્રો લક્ષ્યપ્રધાન છે, લક્ષણપ્રધાન નથી તો સાદસ નહિ રહે. આપણે

કાવ્યની ગમે તેટલી ચોક્કસ અને વ્યાપક વ્યાખ્યા બાંધી હોય છતાં કોઈ એવો જ પ્રકાર આપણા ધ્યાનમાં આવે કે જે તે વ્યાખ્યામાં બંધબેસતો ન હોય છતાં આપણી કાવ્યવાસનાને તૃપ્તિ આપતો હોય; તો તે કાવ્યની વ્યાખ્યા બદલવી, તે લક્ષણ સુધારવું, પણ લક્ષ્ય એટલે કે કાવ્યને ફેરફાર નહિ દેવાય ! અને આ છૂટ આપણે કદાપિ એમ માનીએ કે નૂતન છે, આધુનિક છે, ઈન્ડોલાખી છે * પણ એવું કંઈ નથી. શાસ્ત્રદેવે સંગીતરતનાકરમાં આ વિધાન સ્પષ્ટતાથી કર્યું છે. +

આટલા વિચારથી આપના ધ્યાનમાં એ આવ્યું હશે કે અંતે તો કાવ્યની પરખનો આધાર તમારી વાસનાના સંવેદન ઉપર છે, એ શેનાથી તૃપ્ત થાય છે એના ઉપર છે. પણ જો કાવ્યની પરખ આમ કેવળ પિપ્પડે પિપ્પડે ભિન્ન જ હોય તો તેની પરખની કિંમત કંઈ રહેતી નથી; ઝવેરીનું મૂલ્યાંકન ઝવેરી બજારમાં ચાલે નહિ તો એ ઝવેરી નહિ અને એ મૂલ્યાંકન નહિ ! તેમ કવિતામાં પણ તમારી પરખ જો ખીજા કોઈ કાવ્ય પારખનારા સ્વીકારે નહિ તો તે પરખ નહિ કહેવાય. આથી જ આપણા સંસ્કૃત વિવેચકો ‘સહૃદય-સંવાદ’ને કવિતાના વિષયમાં છેવટના પ્રમાણ તરીકે ઉલ્લેખે છે. આ ‘સહૃદય-સંવાદ’ સમજવા આપણાં અને પશ્ચિમનાં કાવ્યશાસ્ત્રો અને વિવેચનોના અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે. ખીજી રીતે કહીએ તો: આપણી કાવ્યવાસનાને કાવ્યોના પરિચયથી જાગૃત અને ઉત્તેજિત કરી શકાય; પણ એને કેળવી શકાય એ સંવેદનો ઉપર પોતે વિચાર કરી, અને ખીજાના એ જાતના વિચારો સાથે સરખાવી; આવી કાવ્યવાસનાની કેળવણીથી જ ‘સહૃદય-સંવાદ’ શક્ય બને છે; એવો ‘સહૃદય-સંવાદ’ કવિતાની બાબતમાં હજી સિદ્ધ થયો નથી, એ જાતના પ્રયત્નની વિરુદ્ધ દલીલ નથી; એમ તો આપણને મનુષ્યને કોઈ બાબતમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળ્યું નથી, અને તેથી ‘સંવાદ’ મળ્યો નથી, પણ તેથી જ તે માટે પ્રયત્ન યોગ્ય છે. આપણી કવિતાની પરખમાં આપણને એટલી તો ખાતરી હોવી જોઈએ કે જો આપણે આપણી આખી વાત કહી શકીએ તો ખીજા પાસે આપણી રુચિ સ્વીકારાવી શકીએ; આ કાર્યમાં કાવ્યશાસ્ત્રો અને વિવેચનોનો અભ્યાસ મદદરૂપ છે. આપણી પરખમાં સંવાદનું તત્ત્વ દાખલ કરવા માટે આવશ્યક છે; આથી આપણે અંગત અનુભવ ગૌણ ચર્ચા જતો નથી. આધાર તરીકે તો આપણે જ અનુભવ રહે છે; એ અનુભવમાં પરિવર્તન થાય ખરું; પણ કાવ્યવાસનાને આધાર પહોંચાડીને નહિ, તેને વધારે તીવ્ર બનાવીને.

પણ અહીં પ્રશ્ન યશો કે કાવ્યશાસ્ત્રોનો અને વિવેચનોનો અભ્યાસ જો કાવ્યની પરખ માટે આવશ્યક ગણીએ છીએ તે સંવાદને સ્થાને વિવાદ ઉત્પન્ન નહિ કરે ! એ વિવેચનોમાં જે ક્યાં સંવાદ છે ? જવાબમાં એટલું જ કહીશું કે ભલે સંવાદ ન હોય પણ એ વિવાદ સંવાદને માટે છે; પ્રગતિશીલ સંવાદ બીજા કોઈ રીતે શક્ય નથી. ઊલટું, કાવ્યચર્ચામાં આ વિવાદ જ

* ડૉ. આર્નલ્ડશંકર મુવે revolutionary માટે તાત્કાલિક ચોક્કસ શબ્દ.

+ ચદ્વાલકવ્યપ્રધાનાનિ શાસ્ત્રાણ્યેતાનિ મન્વન્તે ।

તત્સાહસ્યવિરુદ્ધ-ચત્ત્વાલ્લે-નૈયમન્યયા ॥ સં. ૨ અ. ૧ શ્લો. ૩૩૩

દી. ક. કલિદાસ આ શ્લોક દેશીવિષયક શાસ્ત્રો ખરેખરે જન્મી છે. દેશમાં જ નહીં પ્રયોગો થાય જોઈએ એમાં પ્રશ્ન ઊભો થાય.

કવિતાને જીવતીજગતી રહેવા દે છે. અથવા વધારે ચોક્કસાઈથી કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે મતોનું વૈવિધ્ય એ કવિતાના વૈવિધ્ય અને વ્યાપકતાનું સૂચક છે.

પણ આ ચર્ચા તો કવિતાની પરખતી પ્રસ્તાવના થઈ; પરખ કેમ થઈ શકે એ પ્રશ્ન પૂછો તો કહું કે કાવ્ય તરીકે જે રજુ થતું હોય તેનો પાઠ કરો અને તમને શું લાગે છે તેનો વિચાર કરો!

ઉ. ત. આવી પંક્તિ હોય:

હવે તો મેદાને વરતનુ દિસે છે વિચરતી,

અથવા

હવે તો આ આવી સમીપ શુરૂકન્યા કચલણી—

આમાં છંદ ખરાબર છે પણ આ પંક્તિઓ છંદમાં હોવાને બદલે ગદ્યમાં હોત તો તેની અસરમાં બહુ ફેર ન પડત.

હવે એ છંદ આખો લઈ પાઠ કરો :

હવે તો મેદાને વરતનુ દિસે છે વિચરતી

વિશેષે સામે, ત્યાં ત્વરિત ચરણોની ગતિ યતી;

રહ્યાં બન્ને બાજુ તરુવર, નાહ કોઈ વચમાં.

આ ત્રણ પંક્તિઓનો પાઠ કરતાં કંઈ વિશેષતા લાગતી નથી. પણ હવે ચોથી પંક્તિ સાંભળો :

વસેહું આવીને પણ સકલ સૌંદર્ય કચમાં.

વીજળીના ચમકારાની જેમ કવિતા ચમકે છે, અથવા કહો કે રેતીના રણમાં ઓચિંતો જલપ્રવાહ વહેવા માંડે છે. હવે પૂછો કે પહેલી ત્રણ પંક્તિઓમાં કવિતા નહિ અને છેવટનીમાં કેમ અને છેવટનીનો ચમકાર આખાને કેમ પ્રકાશિત કરે તો એટલું જ કહું કે એ તો એમ જ દેખાય છે; એકમાં કાવ્યવાસના ઉત્તેજિત થાય છે, બીજામાં નથી થતી. આ અનુભવ થયા પછી ફરીથી કરવી શક્ય છે.

બીજો દાખલો લઈએ :

રે! પાનખરજતુ આવી પહોંચી અને લીલાંછમ વણે કુંઠા જેવાં બનીને જામાં રહ્યાં છે.

પાનને ખરતાં ભેઈને જીવન ફાણિક છે એ વિચારે મન અચ નથી બન્યું; પણ પાનનો ઉપયોગ માટે અંત છે એવો આ જીવનનો પણ કોઈ હેતુ માટે અંત દેખે!

અથવા આ સાંભળો :

આજે કાલિન્દીએ ધ્યાનસ્થ યોગી જેવા અનેક ઉચ્ચ પર્વતોના ખગ ધોયા છે, આજે કાલિન્દીએ જગતનો કેટલોય મેલ પોતાના વેગમાં ખેંચી તેને દરિયામાં લુપ્ત કર્યો છે, આજે કાલિન્દીએ તટ ઉપરનાં કેટલાંય ખેતરોને દુનંદ્રૂપ કર્યા છે, આજે કાલિન્દીએ કેટલાંય દીવાઓ વણસ્યલ ઉપર ધારણ કર્યા છે— કદાચ તેનો દીવો પણ ધારણ કર્યો છે, પણ “મારો દીવો સૌથી આગળ જઈને સર્વને વિસ્મિત કરશે” એટલો મનોરથ સિદ્ધ થયા કેખાડવા નેટલો સદલાવ ‘કાલિન્દીએ તેના તરફ બતાવ્યો નહિ!

જગતમાં પૂરનો હેતુ શો હશે?

આમાં છંદ નથી પણ છતાં કવિતા જેવું કંઈક છે એમ નથી લાગતું?

કવિતા માટે છંદ આવશ્યક છે કે નહિ એ ચર્ચાથી તમે પરિચિત હશે. આપણા સંસ્કૃત વિશેષકે આવશ્યક ગણતા નથી, છતાં સંસ્કૃત કવિતા મોટા ભાગે છંદબદ્ધ છે; અંગ્રેજ

વિવેચકોમાં ઘણાખરા હંદને આવશ્યક ગણે છે: (એક્સર્સર્ટ પ્રિન્સિપલ ગેરેડ જેવા ચર્ચાની ખાતર આવશ્યક ન ગણે એ જુદી વાત.) છતાં હંદ વિનાની રચનામાં અંગ્રેજી કવિતા વિપુલ છે.

કવિતાની શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં હંદ આવશ્યક છે કે નહિ એનો હજી નિર્ણય થયો નથી; પણ કવિતાની પરખમાં હંદ હોય તેથી છેતરાઈશું નહિ, અને હંદ નહિ હોય તો કવિતાને નહિ પારખીએ એમ પણ નહિ; અને હંદમાં કવિતા હશે તો હંદનો આનંદ લેવાની ના પણ નહિ પાડીએ.

કવિતાની પરખમાં કાવ્યશાસ્ત્રો જેને દોષો કહે છે તેનો બહુ ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવા જેવો છે; અને છતાં એ દોષોના જ્ઞાનથી આપણી નજર એટલી બધી ઘેરી ન થઈ જવી જોઈએ કે દોષોની સાથે ગુણોનો વાસ હોય તે નજરમાં આવે જ નહિ. આવી દોષો ઉપર નજર રાખતી કવિતાની પરખ શાસ્ત્રીય હોય પણ તે સાચી ન હોય.

ઉ. ત.

આમે જ્યાં તટધુમસ જેમાં ટુમે નોંદ સેવે,
વચ્ચે સ્વપ્ને મુઠ્ઠ મલકતાં રાગત રેવા સુહાવે;
જ્યાંનીયાં સ્તનધડકમાં હાલતાં સુષ્પ વારિ,
તેમાં ધીમે તણ સમ પડે જીપટે નાચ મહારી.
માથે, નજી નિજ નિરખતાં નમ્ર કાન્તિ કદાપિ,
ભગે સુશિષ્ટ, કુસુમવસને તેથી જ્યોત્સ્ના લપાટી;
ને ખોરકાં કમલ મહીં બન્ધાઈ જોદાઈ-મેલો,
ડાલે જોઈ અલિ મુઠ્ઠ પહે, વાય આ વાયુ તેવો.
ત્યાં સૂતેલી લઉં નવલ અર્ધા અનાયાસહન્દ,
કે ડોલનતી ગતિ પર સજ્જા બીનના તાર મન્દ;
તેમાં ક્યાંથી—રત્નનિહારથી, નર્મદા-નીરમાંથી,
ફવર્ગીઆની રજતરજ કે વાદળી ફેનમાંથી—
પુષ્પે પાને વિમલ હિમમોતી સરે તેમ છાની,
ખાની મોઢી ઉર ભોળવતી નીતરે શી, સેહેની ?

આમાં હંદમાં વતિલંગ છે; એ મને ખાટકે છે, હું એને દોષ માનું છું; પણ એટલા માટે એનો આસ્વાદ ન લઉં તો ગેરલાલ મને પોતાને જ છે એટલે એની કવિતા તરીકે પરખ કરું. છતાં દરેકનો

तदल्पमपि नोपेक्ष्य काव्ये दुष्टं कथंचन ।

એવો આગ્રહ રાખું; પણ ચિત્ર (કાદ) જેવો દોષ ન હોય તો બીજા દોષોથી સુંદર વપુને દુર્લભ ન માનું.

કવિતાની પરખમાં ઘણી પાર એ પ્રશ્ન યાવ છે કે કવિતાનું તત્ત્વ તેના શબ્દમાં છે કે અર્થમાં ? આપણા સંસ્કૃત વિવેચકોમાં આ બાબતમાં સ્પષ્ટ મતમેદ છે. પ્રાચીનો—લામઠ, દણ્ડો અને વામન તથા અર્વાચીન પશ્ચિતરાજ જગન્નાથ શબ્દને મહત્ત્વ આપનારા છે; આનંદવર્ધન, અભિનવ ગુપ્તપાદ આદિ અર્થને મહત્ત્વ આપનારા છે. આ બાબતમાં મમ્મટનો મત છે કે શબ્દાર્થો કાવ્યમ્ ન શબ્દ ન અર્થ પણ એ બંનેનું દ્વન્દ્વ તે કાવ્ય. આવી

જ. ચર્ચા પ્રો. બ્રેડલે, અને પ્રો. સેલિનકાર્ટના ઓકસફર્ડ લાઇબ્રેરીમાં જોશે. શબ્દ અને અર્થ એક બીજામાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ સમાવી દઈ ઉત્તમ કવિતામાં એકાકાર થાય છે. પણ કવિતાની પરખમાં એકલી ઉત્તમ કવિતા જ આવે છે એમ નહિ; ઉત્તમ ન હોય તેને કવિતા જ ન ગણે એવો આગ્રહ શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં રાખવો હોય તો રખાય પણ કવિતાની પરખમાં એવો આગ્રહ અસ્થાને ગણશે. ‘ગીતગોવિંદ’ની મધુર કામલ કાન્ત પદાવલી, કે જગન્નાથનું શબ્દપ્રભુત્વ, કે ટેનિસનની સફાર્થ અથવા ન્હાનાલાલનો વાગ્વૈભવ એ એકલાંની પણ કાવ્યપરખ થાય; અથવા નારિયેળના ગર્ભમાં રહેલી ભારવિની કવિતા કે. બાઉનિંગના કાવ્ય-ખડક, દોકારની ભારે પગલે ચાલતી કવિતા-હાથણી ! આ બધાની જરૂર હોય ત્યાં બાલારૂપની ઉપેક્ષા કરી કવિતા-પરખ કરવી પડશે.

આવા અનેક મતબેદો હોવા છતાં કવિતાનું એક નિયામક લક્ષણ દેખાય છે, અને તે એ કે એ આનંદપર્યવસાયી છે; એ આનંદનું સ્વરૂપ અહીં ચર્ચા શકું એમ નથી; પણ આપણા વ્યવહારના અર્થમાં એ ‘આનંદ’ નથી એટલું તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. જીવનમાં બધી લાગણીઓ આનંદ આપનારી નથી, જ્યારે કાવ્યરૂપ પામેલી બધી લાગણીઓ આનંદ આપનારી છે. તેમાં

‘યાક્યા આવડું ઝેરીથી ? નહિ નહોં મારી સ્મૃતિને ઠહું.’

એના હાસ્યને,

ફરે જગના જખ્ખો, અદ્વૈતને પૂરાં કરે
ચલાવે સૃષ્ટિને તંત્ર, ધન્ય તે નવધૌવન.

ના ઉત્સાહને, અને

પીળાં કરેણું ફૂલની ધરી માલ કંઠે
ને ચુંદડી ધરી શી સોરઠી લોખંડીની
સૌભાગ્યનાં સકલ ચિન્હ કરાલ દિસે
અંગાંગમાં ભૂકતો પણ અગ્નિ ભારે.

એવા રૌદ્રભાવને, અને

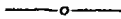
આનંદસિન્ધુ આમંત્રે સ્વયં હસ્ત લગાળતો,
રંગબેરંગી ઝારોનાં ખોતીઓ વરસાવતો
નહિ માર્ગ નહિ કેડી, દ્વાર કે દરવાન ના
જ્યાં હો ત્યાંથી અંહી આવોં પાડ કે અહેસાન ના

જેવા અદ્ભુતભાવને, તેમ જ

વેણીમાં ગૂંથવાંતાં, કુસુમતહિ રહ્યાં અર્ધવા અન્નલિધી

જેવા કરુણભાવને સ્થાન છે.

આ આનંદના અનુભવને અભિનવ ગુપ્તપાદાયાર્થે સ્વહાનંદથી જ અવર સ્થાન આપ્યું છે. સ્વહાનંદ આપણને મળે ત્યારે ખરો, પણ કાવ્યઆનંદ તો પરખ હોય તો સુલભ છે ! આપણા ગુજરાતી વાઙ્મયમાં આવી કવિતાની પરખ કરવાની પૂરતી સામગ્રી છે; છતાં દૂપમેકુક ન બનતાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કવિતાના પરિચયથી પણ કવિતાની પરખ કરતાં શીખવું આવશ્યક છે.*

મનોવિહાર

‘શારદ’

જનમાન્તરવાદ અને કર્મવાદ—એ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનાં અને સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. જગતમાં નજરે આવતી, વ્યક્તિ કે સમાજના પ્રયાસોથી પર એવી, સદજ વિષમતાઓનું શુદ્ધિને સંતોષે એવું નિરાકરણ તો કર્મવાદ અને જનમાન્તરવાદ જ આપે છે. કારણ કે ‘કરે તેવું પામે : વાવે તેવું લણે’ એ ઉક્તિમાં જે નિષ્પક્ષપાત તટસ્થ કાર્યકારણ સમ્બન્ધ બીજાનું છે તેનો જ વ્યાપક વિનિયોગ આ વાદમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેથી તર્કવદ્ય હોવાને કારણે આ વાદ જેમ માનવશુદ્ધિને સંતોષે છે તેમ નિષ્પક્ષપાત અને તટસ્થ હોવાને કારણે માનવહૃદયને સંતોષે છે.

કોઈ પણ કર્મ ફલ આપ્યા વિના રહે નહિ-રહી શકે નહિ. ફલ આપતું એ કર્મનો સ્વભાવ જ છે. તેથી પોતે કરેલાં કર્મના ફલનો ઉપભોગ કર્તાએ કર્યો જ છૂટકો. કર્મમાત્રની ત્રણ અવસ્થા સંભવે છે: અમુક કર્મ ઉત્પન્ન થતું, અસ્તિત્વમાં આવતું હોય તે વેળાની દશા, જેનો પારિભાષિક પર્વાય ક્રિયમાળ કર્મ છે. ક્રિયમાળ દશાનો અન્ત આવે, અર્થાત્ કર્મનિષ્પન્ન થઈ જાય, પરિનિશ્ચિત યર્ષ રહે કે તત્કાલ એ સામાન્ય રીતે ‘ફલ આપવામાં પ્રવૃત્ત નથી થતું. આવી વિલમ્બ થવાનું કારણ બીજાં તત્પૂર્વ કરાયેલાં કર્મો જે હજી સુધી ફલ આપવાની સ્થિતિમાં ન આવી શક્યાં હોય, કે એવા બીજા અન્તરાયો હોય. તેથી નિષ્પત્તિ પામેલાં, ક્રિયમાળ દશાની અવધિએ આવી પહોંચેલાં કર્મને ‘બોલવું’ પડે છે. ‘આ દશામાં રહેલું કર્મ સચિત કહેવાય છે. આવાં સચિત કર્મોમાંથી એક પછી એક કર્મ પોતાનો વારો આવે ત્યારે ફલ આપતું થાય છે. આ રીતે જે કર્મનું ફલ ભોગવવાનું શરૂ થઈ ગયું હોય તે ‘કર્મ પ્રારંભ’ કહેવાય છે. ક્યું કર્મ કયા કર્મ પછી કયારે ફલ આપતું થશે એ વિષયમાં નિર્ધારક તત્ત્વ સામાન્ય રીતે તો આનુપૂર્વો ગણી શકાય. છતાં કોઈ કર્મ સારું કે નરસું-અલ્પગ્રહ કે ઉત્કટ હોય તો તેનું ફલ, વ્યવહારમાં બને છે તે પ્રમાણે, તત્કાલ વિલમ્બ વિના ભોગવતું પડે.

હવે આ નોંધનો મુદ્દો સ્પર્શીએ. રહુચંશના આઠમા સર્ગનું અધ્યાપન ચાલતું હતું. ઇન્દુમતી માટે શોક કરતા અજને વસિષ્ઠ ઋષિ આશ્વાસન-સંદેશ મોકલે છે. તેમાં તત્ત્વદષ્ટિ રહુ કરતાં ઋષિ કહે છે: રદતા કુત એવ સા પુનર્મવતાનાનુસૂતાપિ ભ્યવે । પરલોકનુપાં સ્વકર્મભિર્ગતયો મિત્રપયા હિ દેહિનામ્ ॥ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધના રહસ્યનું વિવરણ કરતાં ‘કર્મવાદ’ અને તેના ઉપર અવલમ્બી રહેલા જનમાન્તર-લોકાન્તરવાદની સમજણ આપી ‘કાદમ્બરી’ માંથી યદેતંવદનુમરણં નામ તદતિનિષ્ફલમ્ ઇત્યાદિ સમાનાર્થ વાક્યો અવતારીને એ રહસ્યને સમર્થિત કર્યું. અને કર્મની શૃંખલા કેવી અપરિહાર્ય છે એ સમગ્રાવતાં ઉમેર્યું કે કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના-ગમે તેટલા વહાલા-સ્વજનની પાછળ બીજા જ. ફલે મરે તો પણ એ લોકાન્તરગત સ્વજનનો મેળાપ ન પામે, એટલું નહિ, પણ એ વ્યક્તિઓ સમાન ફલે જ

અવસાન પામે તો પણ મરણ પછી એક બીજાનો સહચાર ન પામે (એક અપવાદ શિવાય); પોતપોતાના પ્રારબ્ધાનુસાર એ વ્યક્તિઓની ગતિ વિભિન્ન રહેવાની જ.

એક ભાષ્ટને આ ગણે ન ઊતર્યું. કર્મનું ફલ ભોગ્યે જ છૂટકો એટલું સ્વીકારવા છતાં એ ભાષ્ટ એક જ ક્ષણે એ વ્યક્તિઓ અવસાન પામે તો પણ પરલોકમાં સાથે કેમ ન રહે એ પ્રશ્નમાં ચૂંચવાયા. મેં સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો: કોઈ સમાનાંશ પ્રારબ્ધના બળથી એ વ્યક્તિઓ સંગા તરીકે કે મિત્ર તરીકે આ જીવનમાં પરસ્પર સહચાર સેવે; પણ એ પ્રારબ્ધ ઉપ-ભોગથી ઉપક્ષીણ થયા પછી, દરેકની ઔર્ધ્વદૈદિક ગતિ સ્વકર્માનુસાર થતી હોવાથી, એ સહચાર ચાલુ ન રહે એ દેખીતું છે. ઉદાહરણ લઈએ: ઘડિયાળના યન્ત્રમાં ધણી ચક્કો પોતપોતાની ધરી ઉપર ફરતાં રહે છે. અમુક સંન્નેગમાં કોઈ એ ચક્કના અમુક બે દાંતા એકબીજાને સ્પર્શે છે; અર્થે એ સંન્નેગ પૂરા થતાં પોતપોતાના વર્તુલમાં ફર્યા કરે છે. તે જ પ્રમાણે વ્યક્તિઓ સ્વકર્માનુસાર પોતાનું વર્તુળ ઉપરચાપિત કરે છે અને એ વર્તુલના કોઈ પ્રદેશમાં એક બીજાના સ્પર્શમાં-સહવાસમાં-આવે છે. પણ એ સહવાસ સનાતન ન રહી શકે એ સ્પષ્ટ છે.

એ ભાઈ સંતોષ પામ્યા હોય એમ એ વેળા તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી મને જણાયું: પણ મને પૂરતો સંતોષ ન થયો. આ વિષયની ધૂનમાં જ હું ઘેર જવા નીકળ્યો. મરીન લાઈન્સ સ્ટેશનમાં દાખલ થયો ત્યાં મારા મામાના પુત્રને બોલ્યા. એ પણ ગ્રાન્ડરૉડ રહે છે. ત્યારે તે દવાખાનેથી ઘર તરફ વળતા હતા. અમે મળ્યા. ટ્રેન આવી, તેમાં અમે ચઢ્યા—અને ગ્રાન્ડરૉડ પહોંચ્યા. ટ્રેનમાંથી ઊતરીને સ્ટેશનમાંથી બહાર પણ સાથે નીકળ્યા. બન્ને સ્ટેશનનો પૂલ ચઢીને પેલી મેર જવાનું હતું—મારે ડાબી બાજુ, તેને જમણી. પૂલ પણ બેવડો છે તેથી બહાર નીકળતાં વેંત અમે છૂટા પડ્યા અને પૂલ ઉપર ચઢીને પોતપોતાને ઘેર ગયા.

આ પ્રસંગ મને બહુ જ સ્પષ્ટ યાદ પડ્યો. વળતે દિવસ પેલા ભાષ્ટને બોલાવીને એ પ્રસંગ રજુ કરી મેં સ્ટેટ કર્યો: બુઝો, સ્ટેશનના દ્વારમાં દાખલ થવું તેને જન્મ લેખીએ, અને દ્વારમાંથી બહાર નીકળવું તેને મરણ લેખીએ; તો હું મારા મામાના પુત્ર કરતાં મોડો જન્મ્યો કહેવાઉં. એ ભાઈ સ્ટેશનમાં એ જ સમયે આવ્યા હતા તેનું કારણ તેના ધંધાનો પ્રકાર કહો કે કર્મ કહો; પારિભાષિક પદ યોજીએ તો પ્રારબ્ધ કહેવાય. એ ભાઈ સ્ટેશને આવવા નીકળ્યા હશે ત્યારે ઘેર જવાના ધરિદાથી નીકળ્યા હશે—આ પ્રમાણે તેનું કોઈ પ્રારબ્ધ નિશ્ચિત ફલ આપવામાં પ્રવૃત્ત થયેલું. હું નીકળ્યો ત્યારે મારું પ્રારબ્ધ પણ મને ઘેર લઈ જવાનું હતું. પ્રારબ્ધની આ ફલપ્રવૃત્તિ અમને બન્ને સંન્નેગવશાત્. એક જ સમયે સ્ટેશનમાં લઈ આવી—અમે ‘જન્મ્યા’ (હું મોડો, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે). સ્ટેશનમાં સાથે ઊભા, વાતચીત કરી, ટ્રેનમાં સાથે ચઢ્યા—આ પ્રમાણે ‘જીવન’ જીવવા લાગ્યા. ચર્ચારોડ આવ્યું અને ગયું. આ ‘જીવન’ દરમિયાન અમારા પ્રારબ્ધના દોરોની દડી ઉઠેલાયાં કરતી હતી. ગ્રાન્ડરૉડ આવ્યું. અમે ટ્રેનમાંથી ઊતર્યા અને સ્ટેશનમાંથી સાથે જ બહાર નીકળ્યા અને તે પણ એક સમાન ક્ષણે. પણ ત્યાંથી જ અમારા માર્ગ પૂર્વનિશ્ચિત પ્રારબ્ધાનુસાર જુદા પડ્યા. હું ગયો ડાબી બાજુ, અને એ જમણી બાજુ.

આ વિવરણથી એ ભાષ્ટના મોં ઉપર મૂંઝવણ દર થઈ છે એમ સ્પષ્ટતા પ્રસન્નતા દેખાઈ. મને પણ સંતોષ થયો.

ભગવદ્ગીતાનું અધ્યયન

દત્તાત્રેય ઘાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ભગવદ્ગીતાનું જીવન પ્રત્યેનું જે વલણ છે તે સમજી લીધા વગર અને એનો સ્વીકાર કર્યા વગર ભગવદ્ગીતાનો સંદેશો જીવનમાં ભુતારવાની વાત મિથ્યા છે. ગીતા પ્રત્યે અમારો પૂજ્યભાવ છે, ગીતાવાચનથી મન સુન્નત થાય છે, પણ ગીતામાં આવેલા બધા જ સિદ્ધાંતો અમને માન્ય છે એમ નથી, એમ કહેનારા લોકો એટલું નથી સમજતા કે ગીતાનો સંદેશો એ સારા સારા સિદ્ધાંતોનો ખીચડો નથી; પણ એક જ ખીજમાંથી એમ અસંખ્ય શાખા-પ્રશાખાઓ નીકળે છે, તેમ એક મૂળમૂત સિદ્ધાંતમાંથી એની મેળે ફલિત થતા સિદ્ધાંત-સુપસિદ્ધાંતનું એક જીવંત વૃક્ષ છે.

ગીતામાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર એકરૂપે વણેલાં છે, તેથી ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં ગીતાનું અધ્યાત્મ પરાવાર્યું જોવું આવશ્યક છે.

ગીતામાં સુખ્યત્વે દૈવી સંપત્ત અને આસુરી સંપત્ત વચ્ચેનો સનાતન સંગડો બતાવેલો છે. દૈવી સંપત્ત આત્માર્યો છે, અને આસુરી સંપત્ત મોઘૈશ્વર્યપ્રસક્ત છે; તેથી પ્રથમ આત્માને ઓળખો, આત્માને ગૂંઝળાવનાર વિષયો પર વિજય મેળવો, વિષયોએ આગળ કરેલી સુખ-દુઃખની કસોટીને ફેંકી દો, ત્રિશુણોનું રહસ્ય જાણી સત્ત્વ શુણ્ય કેળવો અને અંતે ત્રણે શુણ્યથી પર જઓને બધી જાતની આસક્તિ છોડી યતરૂપ કર્તવ્યકર્મ કરી અમૃતરૂપી શાંતિ મેળવો, એ ગીતાનો ભુપદેશ છે. ઓશ્વરને શરણુ જઓ, ઓશ્વરની મન્નિત કરી, જીવનસર્વસ્વ ઓશ્વરને સર્પણુ કર્યા વગર સાધના અથવા પ્રગતિ અશક્ય છે, એ પણ ગીતાએ બતાવ્યું છે.

સમાજશાસ્ત્રમાં ગીતાએ સ્વધર્મપાલન, શ્રેયોનું અનુસરણુ, લોકસંમૂહ, સર્વમૂતહિત-સાધન અને જ્ઞાનદાન એ વસ્તુને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. ભુષ્વનીવધાવને સ્થાન ન જ રહેતું જોઓએ, એ પણ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું છે.

*

*

*

જીવનમાં સુખ અને દુઃખ બંનેએ મળીને લગભગ બધી જગ્યા રોકી છે. એમાં સુખનો મોહ મયાનંક છે. સુખ જીવનને પ્રમાદી અને છીછરું કરી મૂકે છે. સુખનો આરામ ક્ષણિક હોય છે, તે સંકલ્પને હીન બનાવે છે તથા અિન્દ્રિયો અને તેમના વિષયો સાથે તન્મય કરી મૂકે છે. સુખ મોટે ભાગે-પ્રગતિનું વિરોધી છે.

દુઃખ તેટલું સાખ્ય એ કસોટી પણ ખોટી છે. સૂતરું દુઃખ સાપણને જીવનના સૂંઝાણ-નો અનુભવ કરાવે છે, જીવનમાં જાગૃતિ આણે છે. દુઃખના વેગ આગળ દબાઓ ન જઓએ તો દુઃખ પરમ સંખ્યા છે. પણ દુઃખની દોરવણી પાછળ જવાય નહિ. દુઃખ દુઃખ છે એટલા માટે એ ત્યાજ્ય છે એ સિદ્ધાંત જેટલો ખોટો છે, તેટલો જ દુઃખ દુઃખ છે એટલા માટે એને જ વળગો એ સિદ્ધાંત પણ ખોટો છે. એની પાછળ મનની વિકૃતિ જ રહેલી છે. સુખદુઃખ પ્રત્યે સામાન્યતયા અદાસીન ભાવ જ રાખવો ઘટે છે. કેળવણીના સાધન તરીકે બંનેનો

અપયોગ છે, પણ એ તટસ્થભાવે વપરાય તો જ. મુખના રસિયા અથવા દુઃખના મોગ થકી પડેલા લોકો કેળવણીમાં જોડીતી શાસ્ત્રીય તટસ્થતા ધારણ કરી નથી શકતા.

આ તટસ્થતા જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં જેટલી જરૂરી છે, તેટલી જ કર્મકુશળતા કેળવવામાં જરૂરી છે. મગવદ્ભક્તિના બુદ્ધ્ય માટે પણ એ તાટસ્થ્ય એટલું જ આવશ્યક છે, આત્મા સૌથી મોટો છે, એ કશાથી વચાચો ન જાય એ જોવાની દરેકની ફરજ છે એટલું જો આપણે સમજીએ, તો તાટસ્થ્ય કેળવવામાં ઘણી મદદ થાય.

અધ્યાય ૧૯૦

આ પહેલા અધ્યાય અપર મેં બેત્રણ વાર નોંધેા લખાવી છે એટલે ફરી અહીં નથી લખાવતો. આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રને માટે મદામારતકારે અતીન્દ્રિયદર્શી સંજય જેવો યુદ્ધનો ખબર-પત્રો તૈયાર કરો મજાનો રસ જમાવ્યો છે. એ દરવારમાં બેઠો બેઠો કુરુક્ષેત્ર પર ચાલેલું વધું જોશી સાંભળી સમજી શકે છે.

અર્જુન અને દુર્યોધનનો સ્વભાવભેદ સ્પષ્ટ દેખાય છે. અર્જુન દૈવી સંપત્તિ માટે ઝનખો છે. મન્યુદુમ્ન દુર્યોધન આજ્ઞા કરતાં જ જાણે; એ 'મદર્થ'ની વાતો કરવા લાગ્યો એટલે દ્રોણાચાર્યે તો ઠંડા જ રહ્યા. મીઠમપિતામહ પીઠ અને વફાદાર સેવક : રાજાને જે આપવું જોશીએ તે વધું આપવા તૈયાર; પણ રાજા કંસી થોડો એનો હૃદયસ્વામી બની શકે ? શ્રીકૃષ્ણે મીઠમના હૃદયનું સ્વામિત્વ મેળવ્યું હતું અને પાંડવોએ એમના આશીર્વાદ પણ મેળવ્યા હતા. નાકી રહી વફાદાર સેવા અને સલાહ. સેવામાં તો મીઠમ કશી મણા રાખે. તેવા હતા જ નહિ, અને સલાહની દુર્યોધનને પડી ન હતી. મીઠમની સ્થિતિ કેટલી વિચિત્ર !

દુર્યોધનને બંને સેનાના વ્યૂહ, તેમની શક્તિ, જય વિજેની ખાતરી અને વ્યવસ્થાની દૃઢતા અિત્યાદીની જ પડી હતી. જ્યારે અર્જુનને 'મદર્થ'ને ઠેકાણે 'યેષામ્ અર્થ'ની એટલે કે બાંધવોના શુત્કર્ષની જ ચિંતા હતી. એને, આ યુદ્ધ ધર્મ છે કે નહિ, સગાંસંબંધીઓને અને ગુરુઓને મારીને લાભ શો, એવા એવા ધર્મસંકટના વિચારો આવતા હતા. નત્ર યશો એણે પોતાની મનોવ્યથા પોતાના જીવન-સારથિ આગળ શિષ્યભાવે રજૂ કરી. પાંડવોનો હર્ષ કૌરવોના હૃદયને ચીરી નાંખે તેવો હતો; છતાં એમનો વૌરધર્મ મંદુર યશોને શોકાગ્નિથી જળી રહ્યો હતો. નરોત્તમ અર્જુનના ગુરુએ એનો ચિંતામાર હળવો કર્યો અને એને, અને એની મારફતે દુનિયાને જીવનરહસ્ય આપી દીધું : હૃદયગત તેમ જ સમાજગત સનાતન સંગ્રામનું રહસ્ય એ વાટે દુનિયાને આપી દીધું. જનતાને કૃતાર્થ કરી.

અર્જુન જેટલો સગાંસંબંધીઓના વિચાર કરતો હતો તેટલો જ સમાજહિતનો. પણ વિચાર કરતો હતો. સમાજનો અધઃપાત ન થાય, કુવધર્મ અને જાતિધર્મ ફેલી ન જાય એની એને ચિંતેજારી હતી. યુદ્ધવિમુખ ફરનાર defeatismની વૃત્તિથી પણ એ ઘેરાયો. અને એને કૃષ્ણ અપર વધો માર મૂકી ન લડવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો. સજ્ઞાનો મહે પાપમાં રાત્રે, જ્ઞાનીએ ધર્મપાલન કરતાં વિનાશને પણ સ્વીકારવો જોશીએ, અને પોતાના જ્ઞાનને વફાદાર રહી હોમાડી જવું જોશીએ, એવા વિચારથી એણે શત્રુસંન્યાસ ધારણ કર્યો. સ્વજનનિષ્ઠા આવા કરતાં વધારે કયાં દેખાય ?

આવા સુંદર ઐતિહાસિક પ્રસંગને ધાર્મિક રૂપક બનાવી આપણે આખું વાતાવરણ ફેરવી નાંખ્યું છે. પ્રસંગ અદ્વિતીય હતો - અતેરો હતો; રૂપક થતાં વેત તે સર્વાનુભૂત - સનાતન બન્યો.

એની આકર્ષકતા જરૂર ઓછી થતી પણ વ્યાપકતા વધી. વ્યાપ્તિ પહેલાં જ અધ્યાયમાં એ અંસર પાડવી ન હતી. એણે તો ઐતિહાસિક વાતાવરણ આવાદ જાગૃત્યું છે. પણ એ વાતાવરણ જાગવવામાં જેટલી કુશળતા વાપરી છે, તેટલી જ કુશળતાથી વીજા અધ્યાયના અગિયારમાં શ્લોકથી એ વધુ વાતાવરણ એણે ઘેરો કાઢ્યું છે. અને તે રણુક્ષેત્ર, તે ભારતવૃંદા, અઢાર અક્ષૌહિણી સેના, અને અર્જુનનો ચરીરને સુકવનારો વિપાદ વધુ એક ક્ષણમાં એણે પાંચ છે, અને એને ઠેકાણે સર્વવ્યાપી અને અવિનાશી આત્માનું વિજયગીત (anthem) શરૂ થાય છે.

ભારતીય યુદ્ધનો પ્રસંગ કેટલો મન્ય! પણ તે ધરતી સુપર આત્મતત્ત્વની મન્યતા, પુનર્જન્મની વિશાળતા, સ્વધર્મની શાસ્ત્રમતા, યોગની પરમશાંતિ જ્ઞાપ્તિ પડવાને વદલે વધારે બુદ્ધાવદાર દેખાય છે - દીપી ઝૂંટે છે, અને જાણે મૌતિક યુદ્ધ આગળ આ કેવળ તત્ત્વો પૂરતી અસર ન કરે એ ખાતર અગિયારમા અધ્યાયમાં વિશ્વદર્શનનો અઘોરિક ચિતાર ભૂમો કરી, મનુષ્યસૃષ્ટિમાં કોઈ કવિએ નહિ કષ્ટેસો એવો સુદાત રસ જમાવ્યો છે. મિસ્ટનનો શેતાન મન્ય છે, વાલ્મીકીના રાવણ અને કુમ્ભકણું ભુતું છે, પુરાણકારોનું સમુદ્રમંથન આ વિશ્વ કરેતાં મોટું છે, પણ મગવદ્ગીતાનું વિશ્વરૂપદર્શન તો કષ્ટનાશકિતને પણ ઓળંગી જાય છે.

*

*

*

કુરુક્ષેત્રનું નામ લેતાં વેન જ પરશુરામે મરી કાઢેલાં લોહીનાં કૂડાં યાદ આવે છે. એ કુરુક્ષેત્ર સુપર ધર્માત્માઓ પણ ધર્મ મૂત્રી જાય. એને ઠેકાણે જનના માટે જીવનધર્મનો નિર્ણય થયો એ કેટલું આશ્ચર્ય !

મહામહાને પણ એ પ્રસંગ દવાવી દે છે, ત્યાં નરસેષ્ઠ હૃદયમેથન દ્વારા જીવનનું પરમ રહસ્ય પામે છે. અને અત્યક્ષ નારાયણ જ નરોત્તમ પર અનુમદ્ધ કરવા તૈયાર થાય, ત્યારે તો સાર્વભૌમ સનાતન ધર્મ પ્રગટ થયા વગર કેમ રહે ? એ સાર્વભૌમ સનાતન ધર્મ તે આ યુદ્ધગીતા.

અધ્યાય ૨ જો

ગીતાના શ્લોકોના કમ ફેરવી વિષય પરત્વે નવી રચના કરવાના એક ને પ્રયત્નો મેં જોયા છે. એ પ્રયત્નો બહુ સુંદર નથી યથા, પણ વિશેષ પ્રયત્ને કઠોર કરી ચકાવ ખરું; પણ પછી એ આટલો રામાનવિક સંવાદ નહિ રહે. પણ વીજી એક વસ્તુ કરવા જેવી છે. સાતસો શ્લોકોનો કમ એ ને એ જ રાખી કેટલાક અધ્યાયોના કકડા કરવા પડશે અને અધ્યાય પરત્વે નવાં નામો રાખવાં પડશે. દા. ત. ગુણગ્રથવિભાગયોગ એ ચૌદમો અધ્યાય વીશ શ્લોકોનો જ જો રાખ્યો હોય, અને ત્યારપછીના સાત શ્લોકોનો ગુણાતીતયોગ બનાવ્યો હોય, તો એ વધારે સુંદર બને.

વીજા અધ્યાયમાં પણ આડવીસ શ્લોક સુધી જ સાંખ્યયોગ ગણી, પછીનો અધ્યાય શુદ્ધો પાડ્યો હોત અને ચોપનમા શ્લોકથી રિચતપ્રતયોગ બનાવ્યો હોત, તો વધારે સગવડ થાત. મહામારતયુદ્ધ અઢાર દિવસનું, સેના અઢાર અક્ષૌહિણી, મહામારતનાં પર્વો અઢાર, એ સંખ્યાની જાદુમાં તથાથી ગીતાના પણ અઢાર અધ્યાય બનાવ્યા. હોય તો એ મોહ છાડી દેવો જોઓ. આ નેધો પૂરી થશે ત્યારે ગીતાના રામાનવિક વિભાગો કેટલા પડે છે અને દરેકનું નામ શું, એ નક્કી કરવાનું છે.

પહેલા અધ્યાય પચીસ શ્લોકોનો જ બને. એનું નામ પ્રારંભયોગ અથવા દર્શનયોગ પણ રખાય. છવીસમા શ્લોકથી સર્જનવિષાદ શરૂ થાય છે તે પહેલા અધ્યાયના અંત સુધી. અથવા બીજા અધ્યાયના (નવ) શ્લોકો પણ એ સર્જનવિષાદના ગણી લેવા. કેમકે અહીં સુધી સર્જનનો વિષાદ વધતો જ જાય છે. બીજો રસ્તો પણ છે. પહેલા ૧૯ શ્લોકો છોડી દબી અથ વ્યવસ્થિતાનથી જ મંગળાચરણ માનવું.

સર્જન જે વૃત્તિને પ્રપચ્ચત્તી ધર્મવૃત્તિ ગણે છે, તેને મગવાન હૃદયદૌર્બલ્ય તરોકે ઓગળાવે છે. અને સ્વજનહત્યામાં જ્યાં સર્જન પાપ જુએ છે, ત્યાં મગવાન કહે છે કે વિચાર કરીશ તો કોઝી મારતુંય નથી અને કોઝી મરતુંય નથી. દેહ તો નશ્વર છે અને આત્મા અવિનાશી છે. તેથી તારે મૃતમાત્રને વિશે શોક કરવો ઘટતો નથી.

આ દલીલ કેટલી મયાનક છે ? આને સ્વીકારીએ તો પછી અર્હિમાધર્મનો અર્થ કેટલો રહ્યો ?

આમાં “આત્મજ્ઞાન”નો કેમ નથી દેખાતો ? કોલસો અને હીરા રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એક જ વસ્તુ છે, માટે હીરાનો કશો વિચાર ન કર, એમ કોઓ રસાયનશાસ્ત્રી કહે, તો તેની વાત સાચી હોવા છતાં એની આપણ આપણુ અપર કેટલી અસર થવાની હતી ? સમાનમાર્ગે અત્રે પદાર્થોનો કોણુ વિનિમય કરવા તૈયાર થાય ?

“સ્વજનની” દક્ષીણ જો અસ્થાને ગણાય, તો “સ્વધર્મની” દલીલ કેટલે દરજ્જે બંધ બેસતી ગણાય ? અને અદારમા અધ્યાયમાં જે “સ્વકર્મનો” મુદર શિદ્ધાંત આપ્યો છે, એને પણ સાંચ નહિ આવે ?

અધ્યાય બીજો, શ્લોક પાંચમામાં^૧ દલીલ આ પ્રમાણે હશે એમ લાગે છે, કે મારા ગુરુઓ મહાનુભાવ છે, એમને ન મારતાં ક્ષત્રિયધર્મ છોડીઃશંખાસીની પેઠે મૈત્ર્ય મક્ષોને જીવવું સારુ એમ માનવામાં પણ દોષ દેખાય છે; અને ગુરુઓ અર્ચક્રમ થયેલા છે માટે ગુરુ મટી ગયા છે એમ સમજીને દયાધર્મ અને શિષ્યધર્મ મૂલી જાઓ ભોદીથી ખરડાયેલા મોગ પોતે મોગવવા તૈયાર થવું^૨ એમાં પણ દોષ દેખાય છે. દબે અહીં કયો ધર્મ સેવવો એ મુશ્કેલી છે. નંને રીતે પોતાને

- ૧ ત્વનામ્નાર્હાં યયં દન્તું પાર્તવપૂત્રસ્વર્ગપચાન્ ॥
સ્વજનં દિ કયં હસ્યા ગુપ્તિનઃ સ્વાન માપય ॥ (અ. ૧, શ્લો. ૩૭)
- ૨ સ્વધર્મમપિ ચાવેશ્ય ન વિક્ષિપ્તુમર્હસિ ॥
ધર્મ્યાંહિ યુદ્ધાદ્દેવ્યોઽન્વરક્ષત્રિયશ્ચ ન વિચલે ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૩૧)
- ૩ સ્વં સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંતિહિ કમતે નરઃ ॥
સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિ યપા વિન્દતિ તત્પુત્ર ॥
યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૃતાતાં યમ તવેન્નિદં તનમ્ ॥
સ્વકર્મના તમન્દર્શ્ય સિદ્ધિ વિન્દતિ માનવઃ ॥ (અ. ૧૮, શ્લો. ૪૫-૪૬)
- ૪ ગુરુનહત્તા દિ મહાનુભાવાન્ યેયો મોક્ષે મૈશ્યમરીદ લોકે ॥
દુશ્વર્ણજ્ઞાનોઽયુ ગુરુર્નિદેશ મુંગેય મોગન્ રુગિરપ્રદિષ્યાન્ ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૫)

હાથે અધર્મ જ યશો એ બીકે અર્જુનમાં કાર્પણ્ય આવી ગયું છે. એને પોતાના ધર્મને ખ્યાલ નથી આવતો. એટલે એ શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં નિર્ણય સોંપી દે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ એને એ નિર્ણય આપતાં છતાં એનો બોજો પોતા પર નથી રાખતા. એ જ્ઞાનને સમાવે અર્જુન નિર્ણય કરવાને સમર્થ થયો હતો, તે જ્ઞાન જ એને આપી દસી મગવાન કહે છે: ‘હવે જેમ ઠીક લાગે તેમ કરજે.’

* * *

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંધ માયસે ।

ગતાસુનગતાસુંઘ નાનુશોચતિ પંડિતાઃ ॥ (અં. ૨, શ્લો. ૧૧)

પંડિતો મુઝાજીવનાનો શોક નથી કરતા એમ કહી મગવાને અહિંસાધર્મનું સાનું પામું બતાવ્યું છે. મરણની બીક એ અહિંસાનું લક્ષણ છે જ નહિ. અહિંસા એટલે ‘અવેર,’ નિર્વેરવૃત્તિ, સર્વભૂતહિતેરતત્વ. એ આંતરિક વૃત્તિ છે, હૃદયની કોમળતા છે. આત્માપરમ્યમાંથી એ સુદૃઢભવેલી છે. મૃતમાત્રના વિકાસની અિન્તેજારી એની પાસે છે. એને ટેકાણે પોતાના કે બીજાના મરણની બીક જો અહિંસાને નામે ફેલાય, તો જ્યાંત્યાં કલૈભ્ય ફેલાશે. એ કાયરતા અથવા નામદોઈ હિંસાને મુખ્ય ખોરાક છે. કાયરતા, બીકણુપણું, દેહરખાપણું, સંકટ જોડીને માગવાની વૃત્તિ, આ વધી વસ્તુઓ શિકારવૃત્તિને – હિંસાવૃત્તિને નોતરે છે, પ્રેરે છે, પોષે છે. એટલા ખાતર જ મગવંતે અર્જુનના હૃદયદૌર્બલ્ય પર પ્રહાર કરી એને મરણમય ટાળવાને કહ્યું, એને આત્માનું એના મન પર અધિનાશિત્વ હસાવ્યું.

સમાજમાંથી જ્યારે યુદ્ધ નીકળી જાય છે, ત્યારે સમાજ મારે જોખમમાં આવી પડે છે; જ્ઞાનધર્મ અને વૈરાગ્યધર્મ એ બંને જીવનને ખડતલ, તેજસ્વી અને તપસ્વી રાખે છે. અહિંસાને નામે જો જ્ઞાનધર્મ નીકળી જાય અને સમાજ જો વૈરાગ્યધર્મ મૂલી જાય, તો જોત-જોતાંમાં નામદ વિકાસિતા પોતાનું સાત્રાજ્ય જમાવશે. કુનેહ અને નીતિનૈપુણ્યને નામે (અરે અહિંસાને નામે) લુચ્ચાચી (વાણિયાગત ?) સમાજમાન્ય થશે, અને સમાજમાં મહાન સડો ફેલાશે. અહિંસાધર્મો સમાજે આ સંકટમાંથી હમેશાં ચપવાનું રહ્યું. જે પોતે અહિંસાને નામે કાયર બને છે અને વિકાસથી ટેવાડીને સંપત્તિની સમૃદ્ધિ શોધે છે, તે બીજાને હાથે ખૂબ હિંસા કરાવે છે. એમ કર્યા વગર એને છૂટકો જ નથી. સમાજચાત્ર અને અધ્યાત્મશાત્ર પ્રમાણે એ સ્વાભાવિક ક્રમ છે, એ ટાળી ન શકાય.

વૈરાગ્ય વગર અહિંસા સંભવે જ નહિ. જ્યાં ખડતલપણું નથી ત્યાં અહિંસા નથી, કાયરતા મહે હોય. એટલા માટે જ મગવાને અગિયારમા શ્લોકમાં મુઝાજીવનાનો શોક નહિ કરવાનું કહીને તરત જ चौદમા શ્લોકમાં તિતિક્ષાધર્મ બતાવ્યો છે, અને એમાંથી જ સુખદુઃખની અદ્ભુત મીમાંસા સુત્પન્ન કરી છે.

* * *

મનુષ્યના મનુષ્યમાં અત્યંત પ્રવળ વસ્તુ સુખ અને દુઃખ એ બે જ છે. ગીતા કહે છે કે જીવનસાધકલ્યની દૃષ્ટિએ સુખદુઃખની કિંમત શૂન્ય છે. છે. એમાં સુખ છે તે સેવવું અને દુઃખ છે તે ટાળવું એ પ્રાણીમાત્રની સ્વાભાવિક વૃત્તિ મનુષ્યને કોમી પણ ક્ષેત્રમાં દોરવાને સમર્થ નથી. સુખદુઃખમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ દોરવાનું સામર્થ્ય તો છે જ નહિ; પણ શરીર-યાત્રાની દૃષ્ટિએ (‘બાયોલોજીકલ વ્યૂ’ પ્રમાણે) પણ સુખદુઃખની કિંમત બહું નથી. શરીર-યાત્રા કે વંશવિસ્તારની દૃષ્ટિએ પણ સુખકર તેટલું સેવવું અને દુઃખકર તેટલું ટાળવું એ નિયમ મિષ્ટ નથી. સુખ અને દુઃખની પ્રેરણા (‘અર્જ’ parge) અથવા દોરવણી આંધળી છે. કુદરતની

અમુક ગરજ તેથી મરે છે, પણ એમાં જીવનતત્ત્વ, પ્રગતિતત્ત્વ, સુનતિતત્ત્વ અથવા મોક્ષતત્ત્વ છે જ એમ નથી કહી શકાતું. તેથી સુખદુઃખને જીવનનો કાટ સમજી, એનાં પ્રત્યે સુદાર્શીન-માવ કેળવવો એ જ મનુષ્યજીવનની પ્રતિષ્ઠાને શોભે, એમ ગીતાજીએ કહ્યું છે. સુખદુઃખની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનો વિચાર જણે માંડી વાળ્યો છે, તે આત્મસન્માદ થયો જાણવો, એમ ગીતાજીએ ફરીફરી આગ્રહપૂર્વક કહ્યું છે.

*
 દુનિયામાં નધે સત્ અને અસતતું મિથ્યુ દેખાય છે. એમાં અસતથી સતને વેગળું કરી જે સતને જ સેવી શકે છે, તે નીરક્ષીરવિવેકી પરમહંસ જાણવો.

વેદાધિનાશિનં નિત્યે ચ એનમજમવ્યયમ્ ।

કમ્ સ પુરુષઃ પાર્થ કં ષાતયતિ દંતિ કમ્ ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૨૧)

જે અવિનાશી આત્માને ઓળખે છે, તેને કોઝીને માર્યાનું પાપ નથી, એમ કહેવા કરતાં એમાં માણસ શા માટે કોઝીને મારવાને પ્રેરાય, એને કોઝીને મારવાનું પ્રયોજન શું? એમ કહેવું સુમંગત છે. જ્યાં મેદ હોય, પારકાપણનો માવ હોય ત્યાં જ હિંસાવૃત્તિ સંભવે.

*
 પુનર્જન્મની કદપના માણસને કેમ સહી એવું આશ્ચર્ય શા માટે થવું જોઈએ? આશ્ચર્ય તો એ છે કે મનુષ્યમાત્રમાં નધાજ સમાજોમાં પુનર્જન્મનો ખ્યાલ સરખો વ્યાપક કેમ નથી? સૂતેલો માણસ ફરી ઊઠે છે; ધાસ દર વર્ષે મુકાબો જાય છે અને ફરી ઊગે છે; સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ નધા જ આવમે છે અને ઊગે છે; પીપળ જેવાં મોટાં વૃક્ષો પણ પાનખર ઝટપટ પછી નવાં પાંદડાં સાથે જુવાન થાય છે; અમાસ પછી ચંદ્ર પણ ફરી જન્મે છે; નદીનાળાં મુકાબીને ફરી પુષ્ટ થાય છે; વાદળાં ખાલી થાય છે અને ફરી ભરાય છે; ત્યારે આખો જન્મારો પુરુષાર્થ ફરીને મેળવેલું ડડાપણ, સમહેલો અનુભવ, કેળવેલા સંસ્કારો, વિસ્તરેલો પ્રેમ અને નાંધેલા સંકલ્પો શું મરણ સાથે અલોપ જ થતાં હશે? આ વસ્તુનો જો નાશ જ થતો હોય, તો તેની પ્રાપ્તિની કિંમત શી? વર્ગની ખેતીને અતે જેમ સારરૂપ અનાજ મળે છે, ફાડના વિસ્તારનો સાર જેમ ફળ કે નીનમાં આવી વેસે છે, તેમ એક જન્મની કમાણી બીજા જન્મમાં મૂડીરૂપે મળતી જ જોઈએ; પછી તે પુણ્યની હોય કે પાપની. એ વિચાર એટલો સ્વાભાવિક છે કે કયામત અને 'દુઃસડે' જેવી ધાર્મિક પ્રમથાઓ આડે આવી ન હોત, તો મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે જ પુનર્જન્મની કદપના રફૂરી હોત.

મનુષ્યની અમર્યાદ આકાંક્ષાઓ અને એની એક જન્મની અપર્યાપ્ત કમાણી વચ્ચેનો તફાવત જોતાં પણ પુનર્જન્મની કદપના માણસને રફૂર્યા વગર રહે નહિ. એક જન્મ એટલો ટૂંકો છે અને માણસની મદસ્ત્રાકાંક્ષા એટલી નધી મોટી છે — મોટી શું, અનંત છે — કે પુનર્જન્મ છે એ આશ્વાસનને અમારે વિચારી માણસ આત્મહત્યા કરવાને જ પ્રેરાયો હોત. મંગળાચરણમાં જ જો મંથ સમાપ્ત થતો હોય, તો એટલી પણ તરતી કોણ લે ?

પુનર્જન્મ નથી એમ માનનારા કેટલાક, નીહોતા અત્તાત્મવાદની મદદ લીધીને કહે છે કે, વંશપરંપરામાં જ સર્વ સંસ્કારોનું અને સંકલ્પોનું સાતત્ય ટકાવાય છે. વંશપરંપરા દ્વારા એ સર્વ સવવાનું હોવાથી પુનર્જન્મનું કદપતાગોરવ નિશ્ચય નરેનું નથી. પણ અનાત્મવાદ સ્વીકારતો જ અશક્ય છે. દાર્શનિક પરિમાણના ગોટાળામાંથી અનાત્મવાદ અપ્યત્ન થયો છે, અને વંશપરંપરામાં એક જ વ્યક્તિ અનુરમ્ભ હોય છે એવો પણ અનુભવ નથી. એટલે પુનર્જન્મની કદપનાનો સ્વીકાર કર્યા વગર છૂટકો નથી.

જાતિરમર-પૂર્વજન્મના સ્મરણવાળા જીવોના દાખલાઓ પણ પુનર્જન્મની કલ્પનાને દબાવ કરે છે.

પુનર્જન્મ આશ્વાસનરૂપ છે કે મીતિરૂપ? પુનર્જન્મની આપત્તિમાંથી બચી જવાનો આટલો આગ્રહ આપણે ત્યાં શા માટે છે? જીવન દુઃખમય છે એટલું માન્યા પછી દુઃખ-મુક્તિ સાથે અપુનર્ભવ પણ આવી જ જાય છે. જે આત્મામાં માને છે તેને માટે પુનર્જન્મમાંથી મુક્તિનો અર્થ શો? આત્મા સત્ છે, એનો અભાવ તો શક્ય જ નથી, એટલે પુનર્જન્મમાં જે મર્યાદા કે બંધનતા ખ્યાલ આવે છે તે મર્યાદા અને બંધનનો નાશ એ જ મોક્ષ અથવા અપુનર્ભવ છે. સનાતનવાદ માનીએ તો મોક્ષ કે નિર્વાણમાં કંઠી અર્થ જ રહેતો નથી અને જીવનમાં તો એથીયે ઓછો અર્થ રહે છે.

મનુષ્યજીવનનો બધી વિવિધતા અથવા વિષમતાની અપત્તિ લગાડવા ખાતર પણ પુનર્જન્મ માનવો જ પડે છે. માણસની બધી આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ અને એના આધ્યાત્મિક આદર્શો પુનર્જન્મ અને એમાંથી મુક્તિની આશ્વાસ ગોઠવાયા છે. પણ પુનર્જન્મની કલ્પના તાણીને ઔદિક સંબંધોમાં પદ્મની પેઠે ઝોટાળો ભૂતપન્ન કરવો એ તો બૌદ્ધિક અનાચાર જ કહેવાંય. ‘દશકુમારચરિત’ જેવી કથાઓમાં જે દેવે પુનર્જન્મની કલ્પનાનો દુરુપયોગ કર્યો છે, તે જોતાં એ કલ્પનાનો વિરોધ કરવાનું જ મન થતી જાય, કાંઠી નહિ તો એ કલ્પનાની મર્યાદા તો સ્પષ્ટ કર્યા વગર તો છૂટકી જ નથી.

આત્મા છે એનો અનુભવ દરેકને છે. આપણું શરીર વૈન્યમય છે. સ્વલક્ષી વિચારો આપણે કરી શકીએ છીએ અને અખંડ સંવિતનો અથવા સતત એકતાનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ. એ બધું આત્માનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે. આત્મા છે એ વસ્તુ એટલી બધી સ્વતઃ સિદ્ધ છે કે પ્રાચીનોને પણ કહેવું પડ્યું હતું: અસ્તિ આત્મા; ન અસ્તિ इति प्रमाणाभावात् । પણ એ આત્માનું સ્વરૂપ આપણે જાણવા નથી. કેમકે આત્માને નામે અને આત્માને ડેકાણે વ્યવહાર કરનાર અલંકાર સાથે જ આપણે સંબંધ વધારે આપે છે. અને અલંકાર તો ભિન્નિયો અને તેના વિષયોની દુનિયામાં જ હમેશ રાવનાર રહ્યો, તેના આધ્યાત્મિક જીવનથી આપણે વિમુખ રહીએ છીએ. એ મૂલ સુધારવા માટે જીવનનો જ પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. આત્માનું સનાતનત્વ અને પુનર્જન્મનો હમેશ એક જ વિચાર થવો જોઈએ.

મગવાને બે ડેકાણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, માણસ પૂર્વજન્મની સ્થિતિ તેમજ પુનર્જન્મની સ્થિતિ સમજવાનો અધિકારી નથી. “મૂતમાત્રની જન્મ પૂર્વની અને મરણ પછીની સ્થિતિ જોઈ શકાતી નથી.”^૧ અને “મારા અને તારા જન્મો તો ધણાય થતી ગયા તે બધા હું જાણું છું અને તું નથી જાણતો.”^૨ તેથી પૂર્વજન્મની સ્થિતિ જાણવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન નહિ કરવો અને આ જન્મમાં જે કાંઠી આધ્યાત્મિક અનતિ સાધી શકાય તે સાધી લેવી.

“કોઈ પરમાત્માને આશ્વર્ય સરખો વર્ણવાયેલ સાંભળે છે અને સાંભળવા છતાં

૧ અવ્યક્તાદીનિ મૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ મારત ।

અવ્યક્તનિયમાન્વેવ તત્ર કા પરિદેવતા ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૨૮)

૨ મહુનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ વાહુન ।

તાન્યદં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્થ પરંતપ ॥ (અ. ૪, શ્લો. ૫)

કોમી તેને જાણ્યો નથી”^૧ આની સાથે મરખાવો : “વળી કોમી સાંમળેલા સુપર શ્રદ્ધા રાખી તેમાં પરાયણ રહી સુખામના કરે છે તેઓ પણ મૃત્યુને તરી જાય છે.”^૨

* * *
 દેહી નિત્યમવધ્યોડયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

સત્માસવાણિ મૃતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૩૦)

નધાના દેહમાં રહેલો આ દેહધારી નિત્ય અવધ્ય છે એવી દલોલ રજૂ કરી મગવાને કંઈ કે તેથી તારે મૃતમાત્રને માટે શોક કરવો ઘટનો નથી. એ તો ઠીક; પણ નીજું પણ એક અતુમાન નીકળી શકે છે કે જે દેહધારી નિત્ય, અવધ્ય છે તેના દેહનો પાત કરવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન મનુષ્ય શા માટે કરે? મારવાથી કોમીનું નુકસાન થતું નથી. કોમીને આપણે મટાડી શકતા નથી, મારવાથી કોમીનો સ્વભાવ બદલાતો નથી, પછી મારીને શામ શો !

* * *
 સ્વજન પ્રત્યેનો ધર્મ અને સમાજ પ્રત્યેનો ધર્મ બંને બરાબર ઓળખવા જોઈએ. બંને વ્યાપક ધર્મની અંદર આવી જાય છે. સ્વજન પ્રત્યેના ધર્મનો વિચાર કરી માણસ સમાજદ્રોહ કરે, તો એ સંકુચિત બને છે, સમાજને હણે છે અને સ્વજનો સમાજના અંશમાત્ર હોય એ સ્વજનોનો પણ પરિણામે દ્રોહ જ કરે છે. સમાજહિતનો દ્રોહ કરીને સ્વજનસેવા થઈ જ ન શકે.

સ્વધર્મની વાત એવી નથી. સ્વધર્મ તો ધર્મના સમગ્ર ક્ષેત્રનું ફક્ત મધ્યનિંદુ મૂકવે છે. એને પરિપ અથવા મર્યાદા છે જ નહિ. તેથી સ્વધર્મનો ત્યાગ થઈ જ ન શકે. રથાનધટ થઈને કોમી કરી પુરુષાર્થ કરી જ ન શકે. પોતાનું જે સ્વધર્મપ્રાપ્ત રથાન છે, એનું જ નામ પ્રતિષ્ઠા છે. સામાજિક કોર્તિ અથવા માન્યતા એ કંઈ સાચી પ્રતિષ્ઠા નથી.

* * *
 સ્વધર્મ અથવા સ્વકર્તવ્ય આપણે માટે સ્પષ્ટ હોય છે, પણ પરિણામ સુપર નથી આપણો અધિકાર અને નથી એનો આપણને સંપૂર્ણ કલ્પના. તેથી મુખ્યદુઃખ, લામદાનિ, જપ-પરાજય વગેરે નાશ વસ્તુઓનો વિચાર કર્યો વગર, એની ચિંતા કર્યો વગર, જે પ્રાપ્તકર્તવ્ય હોય તે કરી છૂટવું, એ જ આપણો ધર્મ છે.

સ્વધર્મપાલનનું પરિણામ ગમે તે આવે તોય એ શુભ જ હોય છે, કેમકે ધર્મ સર્વ-તોમદ્ર છે. એનાં બધાં જ પાસાં કલ્યાણકારી હોય છે. “હણામીશ તો તને સ્વર્ગ મળશે, બીલીશ તો તને પૃથ્વી મળશે”^૩

“આસક્તિ છોડીને પાળેલો સ્વધર્મ સર્વતોમદ્ર હોય એમાં આરંભેના નાશ નથી, વિપરીત પરિણામ આવતું નથી, અને એનું ચર્તિકિત પાલન પણ મહામયમાંથી સુગારી લે છે.”^૪ [આદ્ય]

૧ આચર્યવર્ણયતિ કલિત્રેનમાયવેવદ્યતિ તર્વિષ ચાન્યઃ ।

આચર્યવર્ણનમન્યઃ શ્રુણોતિ શુભાવ્યેન વેદ ન ચેવ કલિત્ ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૨૯)

૨ શન્યે સ્વેનમજાનન્તઃ શુભાન્યેભ્ય નિપાતતે ।

તૈડપિ ચાનિતરન્ત્યેવ મૃત્યું મુતિપરાયણઃ ॥ (અ. ૧૩, શ્લો. ૨૫)

૩ હતો વા પ્રાપ્તયતિ સ્વર્ગ જિત્યા વા મોદયમે મદી ।

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌતેય મુજાય કૃત્તનિષયઃ ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૩૭)

૪ નેદામિત્તમાનોડમિત પ્રત્યવાયો ન મિદતે ।

સ્વધર્મપાલનમ્ સર્વમય નિષકલે મદ્યો મજાન ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૪૯)

કંકુડી ને કાનિયો

દિવેદ

પરજીયા પછી એ જ આંગાવાડિયામાં કંકુ ને કાનિયો એક જુદી ઝૂંપડી કરીને રહ્યાં. બંનેને સુખી જીવન કંકુનાં માખાપ રાજ થતાં. કંકુને પરજીયા ત્રણ વરસ થયાં છતાં તેને છોકરું ન થયું એટલે જ માત્ર તેમને અમૃતોષ હતો.

એક વરસ આખા શુનરાતમાં લયંકર અનિદ્રિષ્ટિ થઈ. સાત દિવસ મુઠી અનરાધાર એ વરસા કર્યો. જરા વરસાદ ઓછો થયો ત્રાગે, ત્યાં તો, જાણે કંઈ રહી રહીને સાંભરી આવતું હોય, તેમ પાછાં જીમટી જીમટીને ઝાપટાં પડવા માંડે ! પવન ને વરસાદ બંનેનું જોર ! બધી નિશાળો બંધ, કચેરીઓ બંધ, વહેપારીઓના વહેપારો બંધ ! દૂનો બંધ, તાર બંધ, વર્તમાનપત્રો બંધ ! કોઈને કશી ખબર પડે નહિ કે બહાર શું થાય છે ! બહાર તો નીકળાય જ નહિ, ને ઘરમાં પણ સજામતી ન લાગે. કોઈ કોઈને મદદ કરી શકે નહિ. જાણે શું થઈ જશે એવી એક પ્રકારની ધાક સૌના મનમાં પેસી ગયેલી. કોઈનો અનુભવ, કોઈની દિકમત, કશું જ કામ આવી શકે નહિ ! કુદરત આગળ માણસમત કેટલી લાચાર છે એ જ લાગણી સર્વે પસરી રહેલી ! જગતનો પ્રત્યેક પાણીથી થાય છે, ને સર્વે દેવોમાં વાયુ-સૌથી બળવાન છે એ સર્વને પ્રત્યક્ષ થતું હતું !

એથી દિવસે સવારમાં વરસાદ કંઈક ઓછો થતો લાગ્યો. કાનિયાના ઘરમાં, કંકુનાં માખાપના ઘરમાં, અંદર અંદર આપણે કરતાં પણ કેટલીક વસ્તુઓ ખૂટી હતી, કેટલીક ખૂટવા આવી હતી. કંકુનો ખાપ અને કાનિયો ગીજો લેવા જવાનો વિચાર કરતા હતા, પણ કંકુએ દહ કરીને ખાપને બેસાડી દીધો, ને કાનિયા સાથે રેંકડી લઈ નીકળી. બંનેએ એકેક કાથળો ઓઢ્યો, અને બેત્રણ કાથળા સામાન ઢાંકવા રેંકડી નીચે બાંધી રાખ્યા. દાણા સિંવાળો પરચૂરણ સામાન તેમણે પ્રલેહો લઈ લીધો, નેના પર કાથળા ઢાંક્યા, અને પછી બંને તેમના ધરાક દાણાવાળાને ત્યાં દાણોદ્રણી લેવા જીપડ્યાં. એટલામાં જ પાછો ફરી ત્રમઝીક વરસાદ શરૂ થયો. દાણાવાળાને ત્યાં જઈ વરસાદ ધીમે પડે ત્યાંમુઠી રહેવા વિચાર કરી બંને દાણાવાળાને ત્યાં ગયાં. પણ ત્યાં તો દાણાવાળાએ બંનેને ધડી થોળ્યા વિના તેને તે ધડી નરોત્તમ એકને ઘેર જવા કહ્યું. “ ધર પડવા થયું છે, ને બાઈને વેણુ જીપડી છે, ઝટ જાઓ ! ” કાનિયો દાણાની ગૂણ્યો પહોંચ્યાં ત્યાં વારંવાર જતો. બંનેને લાગ્યું કે ગયા વિના છૂટકો નથી. વરસાતે મેથે બંને ગયાં, પણ ત્યાં તો કંઈ જુદો જ રંગ જામ્યો હતો.

આખી સાંકડી ગદલી ગાડીઓ ને રેંકડીઓથી સસોસલ ભરાઈ ગઈ હતી. માણસો દોડાદોડ કરતા હતા, સામાન ઉતાવળા ઉતાવળા બિનારીને મૂકતા હતા, એકબીજાને ખસો પાડીને સામાન મૂકવાની ને મૂકવાની વાત કહેતા હતા, છોકરાં રેતાં હતાં, ગાડીવાળા એક-બીજાને સંભાળવાની, ગાડી ઢાંકવાની જગ્યા કરવાની ખૂબો પાડતા હતા, પણ જાણે આ અવાજ

અને ગોટાળા પૂરા ન હોય તેમ માણસો અંદર અંદર લડતાં હતાં અને ગાળો દેતાં હતાં ! કાનિયો કંકુ તો આમાં કશું સમજ્યાં નહિ, અને લડનારા પણ એકબીજાનું સાંભળી રાક્ષતા હશે કે કેમ તે કોણ જાણે, પણ ગાળો અને મહેણાંનો તે વખતે પણ કોઈ કમીતો રાખતું નહોતું. મનસ્વીઓ જીવનની હેઠ્ઠી ફાણ સુધી પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે, તેમ આ મહાપુરુષો પણ, પ્રલયની મહાફાણે લડીને જીવનનું સાર્યકચ કરી લેતા હતા !

વાત એમ હતી, કે નરેતમ શેઠને તેના પડોશી કેશવલાલની સાથે એક ભીંત સહિયારી હતી. કેશવલાલ ભીંત સમરાચના હતા, ત્યાં નરેતમને કોઈક હક્કને માટે, કોરડે ચઢી મનાઈ હુકમ મેળવી ભીંત ચણાતી અધૂરી રખાવી હતી, અને તેને લીધે બન્ને વચ્ચે ભારે અંટસ પડી હતી. પણ અત્યારે એ જ અધૂરી મૂકાવેલી ભીંતને લીધે ધર પડ્યા જેવું થયું, ને નરેતમને પત્નીની નાનુક હાસતમાં ધરવખરી ને કુટુંબ ફેરવવાનું આવ્યું તેથી કેશવલાલના ધરનાં રાજ ચર્ચ મહેણાં મારનાં હતાં. પણ ત્યાં તો કેશવલાલનું ધર પણ પડ્યા જેવું થયાથી તેને પણ એ જ વખતે ફેરવવું પડ્યું. સામાન ફેરવતાં મહેજે પુરુષોને અને સ્ત્રીઓને મળવાનો પ્રસંગ મળી ગયો, તેનો બન્ને પક્ષ લાજ લઈ જરા દાઝ કાઢી લેતાં હતાં !

એક માણસ કાનિયા પાસે આવ્યો ને તેને બન્ને ધરની વચ્ચે એક જગાએ કીચો રાખ્યો, ને તે માણસ સામાન લેવા ધરમાં ગયો. ત્યાં બીજો માણસ હાથમાં પોટલી લઈને આવ્યા, ને જરા કાનિયા કંકુને ધમકાવી તેણે રેંકડીના કાથળા નીચે એક નાની પોટલી ઢાંકીને મૂકી, અને “અધ્યા સાચવજો હોં, હજી બીજો સામાન આવે છે” એમ કહી વળી ચાલ્યો ગયો. થોડીવારમાં તો ધમાધમ રેંકડીમાં સામાન ખડકાઈ ગયો ને એક માણસ “એ...હું રેંકડી લઈ ગયું છું.” કહીને રેંકડી પોતાની પાછળ ખેંચાવી ગયો. દૂર દૂર વરસતા મેમાં એક ઘેર જઈ તેણે ગણીને પોટલાં લઈ લીધાં ને કાનિયાને પૂછ્યું : “અધ્યા આ કાથળા કેના છે ?” કાનિયાએ કહ્યું : “એ તો અમે દટાણું કરવા ગયાંતાં, તેનો થોડો અમારો માત્ર છે. દાણા લેવા ગયાં, ત્યાંથી દાણાવાળાએ, અદર તમારે ત્યાં ધકેલ્યાં.” પેલો માણસ કહે : “પણ આવે વખતે તો કામ કરવું જોઈએ. શેઠ રાજ કરશે. દમણાં જાઓ.”

કાનિયો કંકુ મજૂરી લેવાનું પણ બાપી રાખી, દાણાડાળાને ત્યાંથી દાણા લઈ ઘેર ગયાં. પોતાના દાણાના કાથળા ઘેર ઉતારી, ઢાંકેલા કાથળા એક દાર કરી લુગે છે તો અંદર નવતર પોટલી દીકી. ગાંઠ ઉધાડી લુગે છે તો સોના મોની જગ્યાદીરનાં ધરેણાં ! દાણાનું માટલું ઉધાડતાં અંદરથી ફૂંકાડ મારતો ફેળ ચડાવી ડોક કાઢતો સાપ કોઈ લુગે ને હેજકાઈ જાય, તેમ કંકુ કાનિયો હેજકાઈ ગયાં. વરસાદ રંધ નોનમ શેઠને પૂજ્યા જવું, ને દરમિયાન પોટલી ઝૂંપડીમાં જ દારી રાખવી ને કાંઈને કહેવું નહિ, એમ બન્નેએ નિશ્ચય કર્યો.

આ પોટલી પાડોશી કેશવલાલ શેઠની હતી. તેમણે સામાન જાનગણી પોટલી કોપી તો જડી નહિ ! પોટલીમાં ત્રીમ દમ્બરનો દામીનો દતો. તેમણે અને તેમના ધરનાં બધાં માણસોએ એમ જ માન્યું કે નરેતમ શેઠ કે એનાં માણસો પોટલી લઈ ગયાં. કેશવલાલ તરત જ પોલિસમાં ફરિયાદ કરી જડની લેવરાવવા વારન્ટ મેળવ્યું. અને આ જડની વરગના વરસાદમાં, જે મિત્રે નરેતમ શેઠનાં પત્નીની ઓપટી લેળા તેમને ધરમાં રાખવાનું અનુકૂળ થયું, તેને જ ત્યાં લેવાઈ, અને શેઠનાં બીજાં માણસો જે સામાન વહેનાં દનાં તેમને

પણ તેનો લાભ મળ્યો. કેશવજ્ઞાનનાં ધરેણાં ગયાં તેનો તેમને વિચાર ન આવ્યો, પણ પરપર વેર ખેડવાની બાજુમાં સાચા પડના પોગાર પડતા નેમને લાગ્યા. તેઓ અપમાનથી ખૂબ ધૂંધવાઈ રહ્યા !

અઘળત જડતીમાં તો કશું હાથ લાગ્યું નહિ, પણ કેશવજ્ઞાનનો અને પોલિસનો નરોત્તમ શેઠ ઉપરનો ધડેમ ઝોહો થયો નહિ. તેની હીંમતવાદ ઉપર પોલિસે દેખરેખ રાખી. બીજી તરફ પોલિસે કેશવજ્ઞાન પાસે દાગીના શોધી આપનારને રૂ. ૭૦૦નું ઇનામ જાહેર કરાવ્યું.

વરસાદ રહ્યો તેને બીજો દિવસે કાનિયો કંટુ બીતાં બીતાં નરોત્તમ શેઠ જોને ઘેર રહેવા ગયા હતા ત્યાં ગયાં. જઈને તેમણે લાડું માગ્યું. શેઠનો માણસ અંદર પૂછી લાડું આપે આના અને બહુ ક્ષેત્રે તો બાર આના આપવાને લઈ આવ્યો ને આપે આના આપવા લાગ્યો. પોટકી સંબંધી કરી વાત છેડાઈ નહિ, એટલે કાનિયાને જરા હિંમત આવી ને તેણે શેઠને મળવાનું કહ્યું. માણસે બાર આના સુધીનો ટુકડો કહી બતાવ્યો છતાં કાનિયાએ તો શેઠને મળવાની જીદ કરી. શેઠને મળ્યો. અને પૂછ્યું: “શેઠ, તમારું કાંઈ ખોવાય છે?”

“ના.”

“તો તમારું નહિ તો તમારા પાડોશીનું હશે, એ ક્યાં રહેવા ગયા?”

નરોત્તમ શેઠને એકદમ બધું સમજાઈ ગયું. કાનિયો કેશવજ્ઞાનને ત્યાં જઈ ધરેણાં આપે તો પેલા લોકો ગુપ્તરૂપે રાખી લે. કદાચ ઇનામના સાતસોમાંથી પણ બચી જાય. તેને બદલે કાનિયાને પોલિસ આગળ લઈ જઈ ધરેણાં સુપ્રત કરાવ્યાં હોય તો કેશવજ્ઞાનને સાતસો તો કાઢવા પડે, તે ઉપરાંત ખોટી જડતી લેવાની તેનો સામો કેસ કરાવી શકાય. એક અરધો ક્ષણમાં બધા વિચારો નરોત્તમ શેઠને આવી ગયા. તેમણે બહુ જ ધીમેથી કાનિયાને સમજાવ્યો: “સારું થયું મને કહ્યું, બીજાને કહ્યું હોત તો તને કદાચ પોલિસમાં પકડાવી દેત, અથવા તારું ઇનામ લઈ જત. એ ધરેણાં શોધી આપનારને તો પોલિસે ઇનામ જાહેર કર્યું છે. રૂપિયા સાતસોનું! ચાલ તને અપાવું. તે વરસને વરસાદે મારું કામ કર્યું, તો તું જિંદગીમાં ન કમા એટલા તને અરધા કલાકમાં કમાવી આપું, ચાલ!”

એ બે શેઠની વૈરબાજી પછી કેટલી ચાલી હશે તેની સાથે આપણે કામ નથી. એ તો સોગમી ગાંડી કરીને રચ્યા હશે. પણ બેની લડાઈમાં કાનિયો કંટુ એક અણધારી આફતમાંથી બચી ગયાં, અને રૂપિયા સાતસો કમાઈ ગયાં. તેમણે તરત તો રકમ દાણા-બાજીને ત્યાં વાળે મૂકી. આખા આખાસાહિબનાં આ એક બહુ મોટો બનાવ બન્યો!

હવે આ રૂપિયાનું શું કરવું તેનો કાનિયો ને કંટુ વિચાર કરવા બેઠાં. કાનિયાને સૌથી પહેલાં દેશમાં પાડું ઘર કરાવવાનું સ્પર્ધ્યું. કંટુ કહે: “આપણે જનમભર રહેવું અહીં ને ઘર ત્યાં કરાવ્યે શો ફાયદો? દેશમાં આગે જતાં જ પચીપચા તો થઈ જાય. અને અહીં શહેરમાં તો એટલાથી ઘર શું ખૂંપડું ન ચાલ!” એટલે ઘરની વાત પડતી મૂકાઈ. કાનિયાએ ધરેણાં કરાવવાનું પૂછ્યું. કંટુએ કહ્યું: “મારે તો એક વોટીનું મન છે. એથી વધારે ધરેણાં આપણને શોભે નહિ! પણ કાનિયા હું તને પરણી ત્યારનાં આપણે તારે ગામ કોઈ દી ગયાં નથી. તું નહોતો ગતો? :

લેબ્બરી, તારો મત્રક મારે જોવો છે!

તે તારો મત્રક મને દેખાડ.”

એ ત્યાગ કિન્તુ નથી નિષ્કલંક,
ગળ્યો ત્હમે જેલ સ્વદેશપ્રેમ
તે તો મહા ગાનવવંશ દ્રોહ.

જે આત્મ માદાત્મ્યની કલ્પનામાં
ઉડ્યા ત્હમે તે હતી ઇન્દ્રગલ્લ,
એમાં હતો કેવલ આત્મદ્રોહ.

ત્હમે ક્ષુધામત્ત બન્યા અને દા !

અર્યા ધણા માનવસંધ, તો મે
સમી ત્હમારી નહિ બૂખ બૂંડી.

પ્રમાદથી મત્ત થઈ ત્હમે સૌ
મૃત્યુતણા ખેલ કરાલ ખેલ્યા,
હોડે મૂકી જીવન કેંકે કરાં.

પાસા ત્હમારા સવળા પડ્યા ના
તે એક દાવે પળમાં ગુમાવ્યાં
જે સાધ્યનાં સાધન જે ગણાય
આ લોકે ને માનવજન્મગાની.

ત્હમે બધા માનવરક્ત બૂખ્યા
આ માનવી જીવનના જુગારી !
લક્ષા જુગારી ! રમવા ધોરે શું
આ માનવી જીવનના જુગાર ?

પ્રજિત આ માનવતા પ્રમુખ
અજ્ઞાનનાં ધારણુ વેડીને
જ્યાં કુંભકર્ણો ઉંધ ટાળશે ત્યાં
અંધાર-ઘેરી ઉરની ગુદામાં
પ્રશુદ્ધ ચાતાં પડશે પ્રકાશ.
અભિજ્ઞ ને એક સમગ્ર રૂપે
બેળા યશે માનવતા વિશાલ,
મુંઝાવના આ મનુષ્યેકતાની
આ વિશ્વમાં વ્યાપક જે દિ' થાશે
તે દિ' બધાં રંગારક આ ત્હમારાં
ગાશે કરાલો નમ મૂઠ કલંકગાયા.
નહોતો ઉરે કારણ વિશ્વધર્મ,
કે માનવી મુક્તિની લગ્ય જવાલ,

વિભાવના સામ્ય ઉતારવાની
અન્યાયઘેરી જગયોજનાં મદો.

ત્હમે શહીદિ ?

શહીદ કટપી જગ ભાનમૂઠ્યું ૬૦
પૂજે ભાલે ને : પણ ના કદાપિ
ટકી શકે સાશ્વત સત્ય રહામે
આ સ્વાર્થની પાયરી ઇન્દ્રગલ્લ.

શહીદ શું માનવબન્ધુ કેરું
પી રક્ત રાગે ? કદીયે બને એ ?

કલ્યાણ કિન્તુ કરવા દીનોનું
શહીદ આપે અલિદ્ધાન આત્મનું.

શહીદના શોણિત બિન્દુમાનથી
અનેક જન્મે.

શહીદને તે વળી શસ્ત્ર શાનાં ? ૧૦૦

કદી શહીદો કર શસ્ત્ર ધારે
નહિ પરન્તુ નિજ સ્વાર્થ સાટે
કિન્તુ દીનોનાં દુઃખ ટાળવાને
ધરિત્રીથી પાપ નિવારવાને.

તે તો શહીદો :

મરે જતાંયે યશમન્દિરે તો
સંદેવ છે તે જીવતા શહીદો.

જે જીવંતીને ગુણિ આત્મદીપ
પરાત્મમાં દીપક પેટવે છે;
તેવા શહીદો વિરક્તા જન્મે છે ૧૧૦
તમિસ્ર ગાદાં નહિ તો દતે ના.

ત્હમે શહીદિ ?

અરમાવજ્ઞાં માનવવંશ ઘેટાં !
દત્તો દત્તો એક ઇંદ્ર શહીદ.
અધર્મનું માર તમિસ્ર ટાળી
જેણે સુતી માનવતા જગાડી.

ઉદ્ધારવા માનવતા, જડાઈ
ખીલા થકી 'કોમ' પરે, ધરીને
ઠાંઠાનણો તાજ શિરે, નિમન્ન્યું
મૃત્યુ, પ્રભુ-પ્રેરિત ધર્મ માટે. ૧૨૦

સહસ્ર બે વર્ષ વીત્યાં છતાં એ
આજે ગણાયે પ્રભુનો શીરરતો.
દિક્કાલનાં ગાઢ તમિસ્ર બેદી
સહસ્રરશ્મિ સમ આત્મદીપ
એનો હજુએ જગતો જાણાય.

રૂધિરધારા હજુ ના મુકાઈ
એવી જ નળે વહતી જ ચાલી,
પ્રત્યેક ગિન્દુ નિજ ઉજ્જ્વલ રપસે
મુતેત્ર આત્મા મહી પ્રાણ પૂરે.

કુબૃત્ય આજે નિરખી તદ્દમારાં ૧૩૦
રંગાયલાં રક્ત વિષે, ઈસુનાં
અર્ધાં ખીડાયાં નયનો મીચાતાં.
દુઃખે દીનોનાં રડીને ખૂરલાં

આંસુ ધરીને ઉર ઉભરાતાં:
એના સર્વે દુઃખતા મણોથી
રૂધિરધારા શત આજ બહેતી:
ધવાયું પાપે ઉર અન્યકેરાં
આજે ધવાયું અદકું ખીચારું.

શહીદ એવા : ન ત્હમે શહીદો,
ત્હમે શહીદો ? તમ રમારકો આ ? ૧૪૦
પાપાણુનાં આ પૂતળાં કમાનો !

*

જુવો, ભરી મોદિસ ગર્જતા આ
તમિસ્ર ઓઢી દળ વાદળાંનાં
ધસે : સંભારે અતલાન્ત બેદી
પ્રચ્ચ વેગે જડ રમારકોની
પરે પ્રતીનાં પૂરે શા કુંકાતા.
પ્રચ્ચ એ કાલ તણાં બલોની
રક્ષામે કહો ક્યાં સુધી રમારકો આ
ટકે તદ્દમારાં ? *

૧૪૬

ટોલ્સ્ટોયના જીવનનો એક દિવસ

કાન્તિ ભટ્ટ

વૃદ્ધની આંખોમાંથી ધીરે ધીરે નિદ્રાનો પડો હટી ગયો અને જંગતાં તેણે ચારે તરફ નિહાળ્યું તો સવારનું રૂપેરી તેજ તેના ઝરખાં પર પડી રહ્યું હતું.—અંધકારના પડદાને ચીરીને સ્પષ્ટ રહેલ તેજ જાગી ઊઠ્યું હતું.

“હું આજે પણ જાગ્યો છું,” એ પહેલી જાણ કેટલી નવાઈભરેલી અને આનંદપૂર્ણ છે! બધા દિવસોની માફક તે પોતે એવી રીતે ફરીથી નહિ જાગે, એવો મનમાં વિચાર કરીને તે નમ્ર ભાવે સૂતો હતો. પોતાની કાચરીમાં આવતા દિવસની તારીખ લખીને તેની નીચે હોલવાય જતા દીવાની માફક તેણે માત્ર ત્રણ શબ્દો લખી રાખ્યા હતા—‘જે કાલ બચ્યું તો!’ તેને આ અત્યંત નવાઈ ભરેલું લાગ્યું, કારણ ઈશ્વરે વળી એક દિવસ વધારે તેને જીવતો રાખ્યો હતો. તે જીવતો હતો, તેની આસોઆસની પ્રક્રિયા પહેલાંની માફક ચાલુ છે અને બહુ જ સારી રીતે ચાલી રહી છે. આ ઈશ્વરની અસીમ કરુણાનું વિશેષ દાન છે. તે ઉત્સુકતાપૂર્ણ આંખોથી ચારે તરફ તાકીને જોવા લાગ્યો.

પરમાત્માની કૃતજ્ઞતાના ભારથી દબાતો તે ઊભો થયો. સૂઝાનાં કપડાં બદલી નાંખ્યાં અને તે ઉપરાંત રનાનગૃહમાં જઈ દંડ પાણીથી રનાન કરી લીધું. તેના સ્વસ્થ અને બળવાન શરીરની નસોમાં લોહી ફરવા લાગ્યું. થોડી કસરત પણ કરી લીધી. લાંબો શ્વાસ ખેંચ્યો તથા શરીરના તમામ અવયવોને હેરવવાં ફેરવવાં એ તેની હંમેશની ટેવ હતી. તે પછી સાદાં કપડાં પહેરી ઓરડાનાં બધાં કમાડ ઉઘાડી નાંખ્યાં. ઓરડાને વાળી નાંખી જે કચરો તથા ફોટલા કાગળો હતા તેને સગડીમાં બાળી નાંખ્યા. તે પોતે જ પોતાનો તોકર હતો.

સવારના નાસ્તા માટે તે રસોડામાં ગયો. ત્યાં તેની પત્ની સોફિયા એલિઝવેના, તેની પુત્રીઓ અને એક મિત્ર પહેલેથી તેની વાટ જોતાં બેઠાં હતાં. સામેની સગડીમાં ચાનું પાણી ઊકળી રહ્યું હતું. સેકેટરીએ તે દિવસના ટપાલના કાગળો, સમાચારપત્રો, પુસ્તકો વગેરે લાવી તેની સામે રાખી દીધાં. પત્નો વગેરે ઉપર લુહા લુહા દેશોની ટપાલજાપો હતી.

ટોલ્સ્ટોયે કંઈક ઉદાસી અને વિરાગપૂર્ણ આંખોથી તે ટપાલના ગંજ ઉપર નજર નાંખી. પછી મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે આ બધી જંગમ છે. મંસારની વચ્ચે ઊભા રહી આ ઈશ્વરપિતૃ જીવનના ફેરાનું ચક્કર કાપવું મોઝ ન કહેવાય. ઈશ્વરનો એકાંત સહવાસ મેળવવા માટે હજુ પણ વધારે વખત આ મંસારની જંગમમાંથી છૂટા થઈ મેળવવાની જરૂર છે. જેનાથી મનની સ્થિતિ ડાગડોળ બને છે, જે આપણને ગર્વિત અને આસક્ત કરે છે, જે મનમાં વિકૃતિના ભાવો ઉપજાવે છે એવાં કાર્યોમાંથી મારે તદ્દન દૂર રહેવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આ ટપાલના દબને અગ્નિને રાખીન કરી દઈ તો જીવનની નિર્મિતતા અને આરાગનો શ્વાસ લઈ શકાય તેમ છે. પણ અંતે તો વિરક્તિ ઉપર ઉત્સુકતાનો જ

વિનય થયો. કાગળોને એકદમ ખોલીને તે વાંચવા લાગ્યો. કાઈમાં પ્રાર્થના, કાઈમાં નિવેદન, કાઈમાં ફરિયાદ, તો કાઈમાં સુલાકાત લેવાની અનુમતિ; તો કાઈમાં પ્રયોગીયત કામોની વાત. કાઈ કાઈમાં તો માત્ર અર્થહીન વાતો જ હતી. હિંદુસ્તાનમાંથી એક બાહ્યણે વળી એવું લખ્યું હતું કે તે બુદ્ધને અને તેનાં કાર્યોને તલબારે પણ સાચી રીતે સમજ્યો નથી. એક કેદીએ જોડમાંથી પોનાનો નાનોસૂનો જીવનઈનિહાસ લખી મોકલ્યો હતો અને પોતાને ઉપદેશના રૂપમાં કંઈક લખી મોકલે એવી વિનંતી કરી હતી. કાઈ યુવાને પોતાનાં દુઃખો અને શંકાઓ શબ્દોમાં જકડીને મોકલ્યાં હતાં. કાઈ દુઃખી અને દુર્ભાગી માણસે પોનાની ઘોર નિરાશાની કથની લખી મોકલી હતી. એકેએક અત્યંત નમ્ર ભાવથી પત્રો લખ્યા હતા; કારણ બધાં એમ જ માનતાં હતાં કે તે તેઓને મદદ કરશે—તે જ આખી દુનિયા માનતી સજીવ ધર્મશુદ્ધિનો ભૂતિમંત અવનાર છે.

ધીરે ધીરે તેના કપાળ ઉપર કરચલીઓ પડવા લાગી. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો કે શું હું કાઈને મદદ કરી શકું તેટલો અમર્થ છું ખરો? જુઓને, હું પોતે જ મારી જાતને કેટલી મદદ કરી શક્યો છું? હંમેશાં હું કેટલી બૂલો કરું છું. અન્યાય કરું છું અને આ બૂલોથી લદાયેલા જીવનને માણવા કેટલી જુદી જુદી જાતના નવીન નવીન ખોટા ઉપાયો યોજ્યા કરું છું? આ ઢોંગી જીવન જીવવાનું ચાલુ રાખ્યા કરવા માટે, મારો કક્કો ખરો કરાવવા માટે, કેવા કેવા ઢોંગ રચી સત્ય અને ધર્મના બધાને પાઠ આપું છું અને આશીર્વાદો પણ આપું છું. આ પણ એક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય એવો વિષય છે. બધાં મારી પાસે આવે છે અને મારી પાસે સલાહ માગે છે. લિથો નિકોલેવિચ, બનાવો મને કે ક્યા પ્રકારે આ વાતાવરણમાં જીવનનું સાર્થકય ચર્ચ શકશે? મારું નમામ જીવન હલાહલ જુઠાણાંથી ભરેલ છે, આ બધાં બધાનાં છે, માત્ર આત્મપ્રચાર છે. સત્યને માટે તો હું હાલમાં તો કુટી ગયેલ વાસાળ જ છું. આ હુંપદ કે આત્મપ્રચારની બળવાન ઇચ્છાને દાખી દેવા મારે મારી જાતને મારામાં ઝંકારીને મમાવી દેવી એ મારું અત્યારનું કર્તવ્ય હોય. મારો જે દિવસ વાતો કે આ જંગળી જીવનને વધારે દંબીલું ન કરતાં અંતરના એકાંતતમ પ્રદેશમાં ભગવાનનો પવિત્ર ઉપદેશ સાંભળવા તૈયાર રહેવું એ જ મારું અત્યારનું કામ છે; પણ એ માત્ર ઉપદેશ સાંભળીને હું તેને વિશ્વાસ નહિ કરું, તેણે આ જડ દેહમાં ચૈતન્ય ફૂંકી પોતાનો વિશ્વાસ મારામાં કેદજૂન કર્યો છે. જે કાર્ય મારા હાથથી થાય તેનો મારે તેને જવાબ દેવાનો છે.

ખીજન બધા પત્રો છોડી તેણે એક પત્ર હાથમાં લીધો અને તેને બરાબર જોવા લાગ્યો. એ પત્ર કોલેજમાં અભ્યાસ કરના કાઈ વિદ્યાર્થીનો હતો. એ વિદ્યાર્થીએ એવો વિષય છેડી લખ્યું હતું કે 'ખીજને તો પાણી પીવાનો ઉપદેશ આપે છે તેમ છતાં પોતે તો દારૂ પીએ છે. હવે આ એશઆરામ છોડી, અને બેગી કરેલી સમ્પત્તિ ગરીબોમાં વહેંચી આપી તેને તો હવે તીર્થપર્યટન કરવાનો વખત થયો છે!' આ વાંચીને તેણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું—તેણે ઘણું જ સાચું કહ્યું છે. આ માત્ર તેની વાત નથી, પણ મારા અંતરનો પણ પ્રતિધ્વનિ તેમાં ઉડેલો છે. પણ હું અને હીન કહી શક્યો એમ તેને મારાથી કેમ કહી શકાય? જે દોષ તેણે કહ્યો તે મારામાં છે, તો પછી હું મારી જાતમાં એ દોષ નથી એમ

કેમ કહી શકું ? પણ હાથમાં લઈ પોતાના ઝોરડામાં જવાના વિચારે તે બિભો થયો. એ પત્રનો ઉત્તર લખવો એમ તેણે નક્કી કર્યું.

આ વખતે સેક્રેટરીએ તેને યાદ દેવાબંધું કે બે કલાક પછી *The Times*ના ખાસ ખજાનપત્રી તેને મળવા આવવાના છે. તો તમે એને મળવાની હા કહેવારો છો ? ટોલ્સ્ટોયના મુખ ઉપર વિરક્તિની ગાદી રખાઓ પાછી પથરાઈ ગઈ—‘શું આ આખો દિવસ આવી મુલાકાતો જ મારે આપવાની ? તે મારી પાસેથી શું મેળવવા માંગે છે ? મારા અંતરાત્મા વિષે તેને આટલું બધું કુતૂહલ ક્યા કારણે છે ? મારે જે કહેવાનું છે તે તો બધું મેં પુસ્તકોમાં કહ્યું જ છે; જે જાણું હોય તે પુસ્તકો વાંચેથી જાણી શકાય તેમ છે.’ ખીજી જ ક્ષણે પહેલા લાવતે બળપૂર્વક દબાવી કંઈક નમ્ર સ્વરથી બોલ્યો : ‘જે મુલાકાત લેવાનું અત્યંત જરૂરનું હોય તો અર્ધો કલાક મુલાકાત લેવાનું કહેજો.’ પછી તે ઝોરડામાં ગયો. ઝોરડામાં જતાં ફરી એ જ લાવના તેના મનમાં રમવા લાગી. પોતાને ‘ધિકારતાં’ તેણે કહ્યું : ‘મેં મુલાકાતની કેમ હા પાડી ? મારી મુલાકાત કરવા તે કેમ આવે છે ? મરણદ્વાર સુધી પહોંચ્યો છતાં પણ આત્મપ્રચારની જુરી વાસનાની પ્રવૃત્તિમાંથી હું નિવૃત્ત ન થઈ શક્યો. વાસનાના અંધકાર મારા જીવનમાંથી ન ખસેડી શક્યો. મારા અહંકારનો અંત ન આવ્યો. મારા ‘હું’ને હું ક્યારે મારી શકીશ ? આ મારો બહવાદ ક્યારે બંધ થશે ? ઈશ્વર ! મને મદદ કરે.’ ઝોરડામાં તે એકલો જ હતો. સાંખી દીવાલ ઉપર એક કુહાડી ઝૂલી રહી હતી. ટેબલની સામે પુસ્તકોનો કપાટ આવી રહ્યો હતો. ટેબલ ઉપર એક અધૂરો લેખ પડ્યો હતો. તેનું મથાળું હતું : ‘જીવન વિશે ચિન્તા.’ ત્યાં બેસીને તે લેખ વાંચવા લાગ્યો. કાંઈક અંદર નવું ઉમેર્યું અને ક્યાંક ક્યાંક સુધારા કર્યા. વળી ફરી પાછો લખવા લાગ્યો. કાંઈ અંચળ બાળક પહેલી જ વાર કલમ ઉપાડી લખતું હોય તેમ અનિશ્ચલતાથી લખવાનું ચતું હતું. વચમાં ઘણીવાર અટકી પડતો, બૂલો પણ થતી. ધૈર્યથી લખી શકાતું નહતું. ‘હું ખૂબ અસ્વસ્થ અને અધીરો થઈ ગઈ છું, ધૈર્ય જાળવી શકતો નથી. ઈશ્વરના વિષય સંબંધી હું આમ કેવી રીતે લખી શકું ? મારા મનમાં તો તેના વિષેની ધારણાની કંઈ સ્ફુટ ભાવના પણ જન્મી નથી. હું મારી જાતને સાચો રહી શક્યો છું ? મનમાં ધારણ કરેલા મતમાં હું હંમેશા કંઈ બદલવા કરું છું. આ મનોબ્યાપાર છે એટલે જ એ વસ્તુ ભુદ્ધિથી એવી પર બની રહે છે. તો એને કંઈ રીતે પ્રગટ કરું ? મારી ઇચ્છા તો સાધ્યથી પણ અતીત બનેલી લાગે છે. જ્યારે હું વાર્તાઓ લખતો ત્યારે પરમેશ્વરે આ બનાવેલી સૃષ્ટિના મારા તેના તરફના નિશ્ચિત વિશ્વાસના બળથી તેના ચૈતન્યના કુદરતી સ્વરૂપને પ્રગટ કરતો હતો; પરંતુ મારું હૃદય કેટલા દૌર્બલ્ય અને સંદેહથી ભર્યું છે ! નહિ, હું પ્રકૃતિનું દર્શન કરનાર કદી હતો નહિ અને આજ પણ નથી. કાંઈને ઉપદેશ દેવાનો મને અધિકાર નથી. સાધારણ લોકોથી કંઈક વધારે ઈશ્વરે મને અવલોકવાની દષ્ટિ-ગંભીરતા આપી છે. મેં કળાનો ટેકો લઈને મારા જીવનમાં જે પ્રકાશ મેળવ્યો હતો—કલાજીવન ગાળતો તે જ સાચું હતું. આજે એ કળાને હું શાપ આપું છું !’

ચમકી જતાં અચાનક તે ચારે બાજુ ધ્યાનપૂર્વક જોવા લાગ્યો; રજે કાંઈ તેને તેની આ સ્થિતિમાં જોઈ જાય. ત્યાર પછી ખરાબર ખાતરી થઈ એટલે તેણે કપાટ ખોલીને એક છૂપા ખાનામાંથી બે નવલકથાની એક એક હાથપ્રત બહાર કાઢી. એ બે નવલકથા એ જ

હતી કે જેમાં બધી કલાઓને તેણે પાપના રસ્તા ઉપર જતી કરી છે. તે બંને નવલ-કથાઓ *Haji Murad* અને *The Lost Coupon* (આવું કેમ સૂઝ્યું) હતી. આ બંને નવલો તેણે બધાથી છાની રીતે લખી હતી. લેકિને તેની ગંધ પણ આવી નહતી. બેએક લીટી તેણે વાંચી. આંખોમાં એકદમ તેજ પ્રગટી જાયું. છલકતા આનંદને ધીરે ધીરે રોકતાં તે મનમાં કહેવા લાગ્યો: 'આ જ સાચું સર્જન છે-ખરી રીતે આ જ સર્જન મારી રીતે થયું છે. પોતાની રચેલી દુનિયાની જ છબી કલાદારા અંકિત કરવી એવો ઈશ્વરનો આદેશ છે, પોતાનો અભિપ્રાય કલાદારા વ્યક્ત કરવાની તેણે મને છૂટ નથી આપી. કલા-આહ! કેટલી સુંદર સૃષ્ટિ!-કેટલી મહાન ચિંતા!-કેટલી દુઃખદાયી અને વેદના કરનારી છે! આ પાનાંઓ લખતાં મારું હૃદય વસંતની માફક કેટલું ઉલ્લાસમય-કેટલું પ્રકૃષ્ટિત હતું! પ્રજાતનું વર્ણન કરતાં મારી આંખો આંસુથી છલકી જીડી હતી. પરંતુ મને અત્યારે મારી વર્તમાન સ્થિતિથી એક તસુ પણ આગળ જવાનો દક્ક નથી. જે રસ્તા ઉપર જીવનમજલ કાપવી શરૂ કરી છે તેના પર જ મારે ચાલવું રહે છે; કારણ કેણુ જાણુ કેટલાંયે લોકો મારી મદદ માટે મારી ઉપર આશા રાખી, મારી ઉપર મીટ માંડી રહ્યાં છે. એ રસ્તા પરની મારી ગતિને અટકાવવી એ હવે મારો ધર્મ નથી, મારો જીવનનો પણ અંત પાસે ને પાસે આવતો જાય છે.' તેણે ફરીથી આ બંને પુસ્તકો એ છૂપા ખાનામાં સંતાડી દીધાં. પછી ફરીથી કોઈ દુઃખી લેખકની માફક અધૂરો લેખ પડ્યો હતો તે આગળ લખવા લાગ્યો. તેની લાંબી અને સંદેહ દાઢી વચ્ચે વચ્ચે કાગળ ઉપર ઝૂકી પડતી હતી.

બુધવાર. આજનું લખેલું ટેબલ ઉપર પડેલું હતું. કસમ જોડી તે એકદમ સીડીથી નીચે જીતરી ગયો. ખાસદાર તેના વડાલા ઘોડા 'મેનેરિક' ને ઝાલીને નીચે જાઓ હતો. ટેકડો મારી અથ્થ પર સ્વાર થઈ તેણે, બેરીને લખતાં લખતાં નીચી વળી ગયેલી કેને એકદમ દટાર કરી. તે લાંબા, બળવાન, ઘટ સ્નાયુબદ્ધ અને સુંદર દેખાવા લાગ્યો. એક નિપુણ કોએક સૈનિકની માફક અથ્થના પેટમાં બંને પગોથી એડી મારતાં મેલેરિકને સીધા જંગલમાં પૂરપાટ દોડાવી મૂક્યો. તેની પાછી ગયેલ બરફ જેવી સંદેહ દાઢી હવામાં જીડવા લાગી. આસપાસ આવેલાં ખેતરોમાંથી આવતી સ્વચ્છ હવા તે ધરાઈ ધરાઈને લેવા લાગ્યો. આ તાજા અને ખુશનુમા હવાએ તેના આખા, વૃદ્ધ શરીરને સ્ફૂર્તિમાન કરી દીધું. નસેનસમાં ગરમ લોહી ફરવા લાગ્યું. કાન અને આંખોની નસોમાં નયન લોહી ધગકવા લાગ્યું. જંગલમાં પહોંચતાં તેણે અથ્થની ચાલ ધીમી કરી અને તે આશ્ચર્યભરી અને કુતૂહલપૂર્ણ દૃષ્ટિથી વનપ્રદેશમાં ખીચી ઉઠેલાં ફૂલો જોઈ રહ્યો. ધીરે ધીરે ખીલીને એ ફૂલો વસંતનાં આજાં અને સફુ દિરણો વચ્ચે કેવું સરસ સૌંદર્ય પાથરી રહ્યાં હતાં! કુતૂહલભરી નજરે તે આ જોઈ રહ્યો. તેનું જીગતું રૂપ કેટલું સર્વાંગ સુંદર છે! અથ્થની પીઠ પર જરા જાંચા થઈ એક ખીચના ઝાડ સામું જોયું. પીઠ પર એક પુષ્પ ઝૂકી રહ્યું હતું તેની એક એક પાંખડીઓ સામે તે ટીકીટીકીને જોઈ રહ્યો. તેની આંખોમાં છલોછલ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. આહ! કેવું આશ્ચર્ય! આ કુદરત, ઈશ્વરની પ્રતિજ્ઞા-સત્તર વર્ષોના લાંબા સમયે પણ આમાં કંઈ પરિવર્તન થવા નથી પામ્યું; પરંતુ એ જે હતી તે તો નથી જ. દરરોજ નથી, પ્રત્યેક દિવસ વિસ્મિત અને આનંદપૂર્ણ દરરોજ એ જ સ્થિતિમાં જનાં હમેશા-પ્રત્યેક દિવસ કેટલો પરિવર્તનશીલ છે! વચ્ચે વચ્ચે અથ્થ હલુહલુ જિંટો હતો. ચાલવા માટે તે અધીરો થઈ રહ્યો

હતો. ટોસ્ટોયનું દિવારવન લંગ થયું. બેપટ જીડે એવી રીતે તેણે અશ્વને દોડાવી મૂક્યો. અશ્વ માતાની સમાન રતેહાળ, સેવાપરાયણ કુદરતની એક મૂર્તિ છે; પરંતુ આજે તે એની ઉન્મત્ત અને તાંડવમય લીલાનો પણ અનુભવ અંતરમાં કરશે; એ કારણે બેપરવા અને ઉદ્વાસી બનીને તેણે અશ્વને પૂરપાટ દોડાવી મૂક્યો. એકશ્વાસે અવિરત રીતે અશ્વ પંદર માઈલ કાપી નાખ્યા. ટોસ્ટોયનું શરીર પરસેવાથી રેગરેગ થઈ ઊઠ્યું. અશ્વની ચાલ ધીમી કરીને તે ધીમે ધીમે ઘર તરફ જવા લાગ્યો. તેની આંખોમાં રોશની હતી અને અંતર નિર્વિકાર ભાવે જલી જીકું હતું. સ્વતંત્ર હતો ત્યારે પણ આ વનમાં આવી રીતે તે ઘોડા દોડાવ્યા કરતો.

જેમ જેમ ગામ નજીક આવતું ગયું તેમ તેમ તેના ચહેરાની ખુશમિજાજ દીપ્તિ ઓસરવા લાગી. તે ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો. તેના ઘરની નજીક જમીનદારીમાં મળેલી જમીન તદ્દન પડતર પડી રહી હતી. તેની ચારે બાજુની વાડ તૂટી ગયેલ હતી અને લાકડાના થાંભલા તૂટેલી હાલતમાં આમતેમ પડ્યા હતા. આ કેમ જાન્યું તેનો વિચાર કરવા, તેનું કાળુ પૂછવા, પાસેના ઝૂંપડા તરફ અશ્વ હાંક્યો. ઝૂંપડા પાસે પહોંચ્યો ત્યાં અંદરથી એક સ્ત્રી બહાર આવી. ઉઘાડા પગ, મેલાં અને ફાટેલાં કપડાં, અસ્તવ્યસ્ત વાળ, નિસ્તેજ આંખો અને નિરાશાપૂર્ણ દૃષ્ટિ—એવી જાણે મૂર્તિમંત ગરીબી તેની સામે ચાલી જીભી હોય તેમ તે આવી જીભી. ત્રણ નાનાં નાનાં બાળકો પણ તેને વળગતાં આવી જિભાં. અંદરથી એક ધાવણા બાળકના રડવાનો અવાજ આવી રહ્યો હતો. તેણે કોપથી તથા કંઈક વિરક્ત દૃષ્ટિ નાંખતાં એ સ્ત્રીને જમીનની ચાલી અગ્નિવસ્થાનું કારણ પૂછ્યું. સ્ત્રીએ અત્યંત ગળગળા અવાજે માલિકની ક્ષમા માગી. તેનો પતિ લાકડા ચારવાના યુના માટે દોઢ મહિનાથી જેલમાં ગયો હતો ! તે એકલી શું કરી રહે ? ઘરમાં રોટલા ખૂટ્યા એટલે તેના ધણીએ લાકડાની ચોરી કરી હતી. આ વર્ષે પાક સારો જીત્યો ન હતો તો પણ વીધેરી તો ચૂકવવી પડી હતી. તે ત્રણે બચ્ચાંઓએ પણ એ વાતમાં સાક્ષી પૂરી. ટોસ્ટોયે પોતાના ગળવામાંથી જેટલા પૈસા હાથમાં આવ્યા તેટલા તે સ્ત્રીના હાથમાં દઈ દીધા. તેની જીભે ખંભાતી તાળું દેવાઈ ગયું હતું. અપરાધીની માફક તે ત્યાંથી રસ્તે પડ્યો. તેના મનની શાંતિના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા હતા અને તેનો ચહેરો વિપાદપૂર્ણ થઈ ગયો હતો.

‘મારી નહિ, મારી સ્ત્રીની જમીનની આવી દુર્ઘટના ! પરંતુ આ જમીન તો મેં તેને આપી છે. નિંદા, ઠેકડો અને શરમથી આ જાતને રક્ષવા ખાતર આ કેવો ભીરુ-ગ્રીકણ પુરુષના જેવો મારો વ્યવહાર છે ! સંસારને જૂઠી રીતે છેતરવા આ કેવી મારી આત્મપ્રતારણા ! શું હું નથી જાણતો કે જેવી રીતે હું મારી રૈયતને-ગરીબ ખેડૂતોને શોષતો-તેનું રક્ત ચૂસતો હતો તેવી જ રીતે મારી પત્ની પણ કરે છે ! હું એ જાણું છું, અરે ખૂબ સારી રીતે જાણું છું. મારા મંદાનની એક એક ઈંટ આ લોકોના પરસેવાની કમાણી છે. તે એક એક ઈંટનો ટુકડો તેઓના લોહીથી ખરડાયેલ છે. એ સંપત્તિ મારાં સ્ત્રી કે પુત્રોને દઈ દેવાનો મને કયો અધિકાર છે ? જે ખેડૂત માયાનો પરસેવો પગ સુધી ઉતારી જમાન આપાદ કરે છે, તેને ફાલેકુંલાવે છે, શું તે જમીન તેઓની નથી ? હું લોકોમાં હમેશા ઈશ્વરના નામે ન્યાય અને ધર્મનો પ્રચાર કરું છું. આ આત્મવંચનાને માટે શું મારે ઈશ્વર પાસે શરમાવું નહિ પડે ?

તેનો ચહેરો ધીમે ધીમે વધારે અને વધારે કઠોર થતો ગયો. ઘર નજીક આવતાં તેને અંધ પરથી જીતરવા મદદ માટે ખાસદાર તથા ગાડીવાન સામે આવી બિભા. તે મનમાં તે મનમાં કહેવા લાગ્યો—‘શું આ મારા તોકર છે ?

કંઠિન્દ-પત્ની, તેનાં બાળકો, સેક્રેટરી, કુટુંબનો ડૉક્ટર, ખીખ જે જણા—એક અંગ્રેજ અને બીજા ફ્રેન્ચ-શિક્ષિકા, એક પાટાશી, એક રાજદ્રોહી વિદ્યાર્થી વગેરે ખાણના ઓરડામાં ખેડાં તેની વાટ જોઈ રહ્યાં હતાં. એક મોટા ટેબલ ઉપર ચાંદીનાં તથા ચીની માટીનાં વાસણો ચકચકી રહ્યાં હતાં. જેવો તે ઓરડામાં આવ્યો કે તરત જ અર્ધા અંદર અંદર વાતો કરી રહ્યાં હતાં તે એકદમ અટકી ગયાં. અર્ધા પરાણાઓને યથા રીતે હસી બોલાવી તેમજ સમાચાર પૂછી તે એકદમ ગૂંપગૂંપ પોતાની જગ્યા ઉપર બેસી ગયો. ચકચકીત લપકા-બંધ પોશાકમાં સમગ્ર યથેવો રસોયો તેની સામે ટેબલ ઉપર નિરામિષ ભોજન મૂકી ગયો. તેના આ નિરામિષ ભોજન માટેની વસ્તુઓ મોટી કિંમતે બહારની જગ્યાએથી મંગાવવામાં આવી હતી. તેને પેલી ચીંચરેલાલ ખેડૂતોની વાત વાદ આવી. તેના શરીર ઉપરનાં ફાટેલ વસ્ત્રો, નિર્બળ અને નિરાશાપૂર્ણ દષ્ટિ અને તેનાં જૂનવાનાં ભૂતિમંત અવતારસમાં અર્થતંત્ર ત્રણ બાળકો તેની દષ્ટિ સમીપ ખડાં થઈ ગયાં. દુઃખ અને ચિન્તાભરી દષ્ટિથી તે ભોજન સામે જોઈ રહ્યો.

‘મારી પત્ની અને મારાં બાળકો જે એક વાર સમજવાની કેશીશ કરે કે આ પ્રકારનું જીવન જીવવાનું મારે માટે હવે કેટલું અસંભવિત છે ! મારે મારી જીવનવાત્રાની પ્રજાપતિ ત્યાગવી જ પડશે. મારી ચોતરફ આ અસંખ્ય તોકરો, પ્રચૂર ભોજનસામગ્રી, ક્રીમતી ફરનિશર—અને મારાં જે પાટાશીઓ છે તેમને પોતાનાં જીવન દકાવી રાખવા માટે દરરોજના જર્જરી પદાર્થો કે વસ્તુઓ પણ પરસેવો ઉતારવા છતાં મગતાં નથી ! તેઓ આ સત્યને પૂરતી રીતે સમજે છે. તેઓની નિષ્ટ જઈ તેમને મદદ કરવી એ મારું કર્તવ્ય છે અને તેને માટે મારે આ મારું વૈભવમય જીવન છોડવું જ જોઈએ. જરૂરિયાતથી વંધારે આરામનાં સાધનોથી હું મારું અત્યારનું જીવન વિતાવી રહ્યો છું, તેને માટે હું છાંદરનો અપરાધી છું. મારી સ્ત્રીનો ધર્મ મારી સહધર્મિણી યવામાં છે; પરંતુ તે મેં જે નવો ધર્મ ગ્રહણ કરવાનું શરૂ કર્યું છે તેની સામે હંમેશા મનમાં વિરોધનો લાવ સેવે છે. ઘંટીના પડતી માર્ફક ગણાનું વજન બની તે ધીમે ધીમે મારા જીવિતને મિશ્નવાદના અવળે રસ્તે જોડી રહી છે અને મારું જીવન વ્યર્થ બનાવી રહી છે. ઘણી અગાઉથી મારે આ બંધનમાંથી મારી જાતને મુક્ત કરવી જોઈતી હતી. ધર્મની બાબતમાં અમારી બન્નેની સમજણ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની છે. ધર્મના વિષયમાં અને એકબીજાથી જુદા પડીએ છીએ. તે લોકોએ મારું જીવન અર્થહીન કરી નાંખ્યું, અને હું પણ તેઓની સાથે આ સ્થિતિમાં રહી તેઓનાં જીવન નષ્ટ કરી રહ્યો છું. હું મારા જીવનને તેમ તેઓનાં જીવનને, એક ભોજનરૂપ બની રહ્યો છું. મને આ જીવનની હવે કંઈ જરૂરિયાત લાગતી નથી અને છે પણ નહિ.’

આવેશમાં તેણે માથું એકદમ ઊંચું કરતાં પોતાની પત્ની સામે જોયું: ‘અરે ! શું આટલી બધી જુદો થઈ ગઈ છે ? વાળ સફેદ થઈ ગયા છે અને કપાળમાં અનેક કરચલીઓ પડી ગઈ છે ! કેટલી અવ્યક્ત વેદનાઓ તેના હોઠ ઉપર કાંપી રહી છે !’ ટોલ્સ્ટોયનું હૃદય દ્રવીભૂત થઈ બિડ્યું. મનમાં ને મનમાં તે કહેવા લાગ્યો: ‘શું આ સાચેસાચ વૃદ્ધ થઈ ગઈ છે ? પોતાની યુવાન વયમાં મુખમાંથી જે સદા હાસ્ય જ પેરતી તે શું આ જ સ્ત્રી છે ? પોતાની

જીવનવસંત તેમજ પોતાના નિર્મળ કૌમાર્યને સાથે લઈને જે મારી-મારા જીવનની સદચરી બની હતી તે જ આ સ્ત્રી છે? અહા! તેને તો એક યુગ ચર્ધ ગયો. એ તો ચાલીસ પીસતાલીસ વર્ષોની વાત છે કે જ્યારે તે પોતાનું નિર્મળ કૌમાર્ય લઈને મારી પાસે આવી હતી. અમે બંનેએ એકસાથે જીવનનો પ્રારંભ કર્યો તેને તો એક આખો યુગ થવા આગ્યો. ત્યારે હું યુવાન હતો તો ખરો, પણ પાપાચ્ચારથી હરેલો એક મેણા હૃદયવાળો હતો. આજે તે તેર બાળકોની માતા છે! મારાં નાનાંમોટાં બધાં કાર્યોની તે મંગાચી છે; પરંતુ હું તેને શી મદદ કરી શક્યો છું? મેં તેને ખૂબ દુઃખ આપ્યું છે. મારે માટે તેણે અનેક વખત નિશ્વાસ નાંખ્યા છે. મારા પુત્રો—તેઓ મને વડાલની નજરે પણ જોતાં નથી. મારી પુત્રીઓ—તેઓને મેં યૌવનનાં સ્વચ્છંદ સુખોથી વંચિત રાખી છે. પંખીઓ જેમ રસ્તામાંથી દાણા ચાંચવતી ઉડાવે છે તેવી રીતે મારો સેક્રેટરી મારી આજ્ઞાઓ ઉડાવે છે. મારા મૃત્યુ પછી મારા શરીરને સુરક્ષિત રાખવા માટે આજયથી જ જુદા જુદા પ્રકારનાં તેલ તથા સુગંધી દવાઓ અને મસાલા ભેગા કરી રાખવામાં આવ્યા છે. મારો અંગ્રેજ સેક્રેટરી પોતાની ખીસાપોથી પોતાની સાથે જ હંમેશ રાખે છે. ઈશ્વરના સ્વરૂપના પ્રકટીકરણના વિષય ઉપર હું ક્યારે અને શું કહું છું તે બધું તે પોતાની ખીસાપોથીમાં ઉતારી લેવામાં જ રત રહે છે. પરંતુ હું અને આ ટેબલની ચારે તરફ બેઠેલાંઓ ઈશ્વરની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ કામ કરી શકીએ છીએ. આ નર્કોગારમાં બેસીને હું ખૂબ આરામથી તથા અકરાંતિયાની માફક ભોજન કરું છું. હું ખૂબ જીવ્યો હવે મૃત્યુ આવે તે જ ઉચિત છે. હું મારી જાતને જ સાચો ન ચર્ધ શક્યો. મેં મારી જાતને—આત્માને જુઠાણના અંચળામાં વીંટી રાખી અને સત્યથી અળગી રાખી.’

રસોવાએ વધુ એક કામમાં કંઈ ખાવાની વસ્તુ લાવીને તેના સામે મૂકી. ખૂબ ઉચ્ચ પ્રકારનું ભોજન હતું. બરફમાં રાખેલાં ફળો તથા ટુંડી પાડેલી મલાઈથી ભરેલી રકાબીઓ તેની સામે પડી હતી. કંઈ વિરક્ત યતાં તેણે તે રકાબીઓને પોતાની સામેથી દૂર ધકેલી દીધી.

પત્ની કંઈ ઉદ્વિગ્ન યતાં પૂછવા લાગી: ‘શું ખાવાનું સારું થયું નથી?’

કંઈક તીવ્ર અવાજે તેણે ઉત્તર દીધો: ‘બહુ જ સારું થયું છે. મારા માટે બનાવ્યું છે તે તો વળી ખૂબ સરસ બન્યું છે!’

બાળકોના અહોરા ક્રોધ તથા ઉદાસીના લાવચી લાલચોળ ચર્ધ જણવા અને કાઉન્ટેસ અતિશય મર્મરપર્શી ધાનું દુઃખ અનુભવી રહી.

ભોજન કરી રહ્યા બાદ બધાં બેસવાના ચોરડામાં આવ્યાં. વિદ્રોહી વિદ્યાર્થી સાથે તે તર્ક અને દલીલો કરવાં લાગ્યો. જો કે વિદ્યાર્થીને ટોસ્ટોય તરફ ખૂબ શ્રદ્ધા હતી તોપણ તે ટોસ્ટોયની પ્રતિભામાં ખોટી રીતે ન દખાતાં ટોસ્ટોયના સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ પોતાના વિચારો પ્રગટ કરવા લાગ્યો. ટોસ્ટોયની આંખોમાં એક જાતનું તેજ ચમકી રહ્યું અને મુખમાંથી અવિદત વાક્યધારા વહેવા લાગી. સ્વર ધીમે ધીમે ઊંચો થવા લાગ્યો. યુવાનીમાં જેમ ટેનીસ અને રિસારમાં જે પ્રકારે ઉત્તેજિત ચર્ધ જાહેરો એ જ રીતે આ વખતે તર્ક તથા દલીલો કરવામાં ઉત્તેજિત ચર્ધ જાહેરો હતો. પછી બળપૂર્વક પોતાને રોકતાં તરત જ ધીરા અને નમ્ર અવાજથી કહેવા લાગ્યો: ‘મારી જ ખૂબ દશે. ઈશ્વરની મંગળ ઇચ્છાનું ખીજ બધાના હૃદયમાં રહેલું છે. એ દાણુ કહી શકે એમ છે કે હરેક અકિતના હૃદયમાં એ ખીજ

કામ કરે છે કે નહિ ?' વાદવિવાદ આગળ ન વધે એ કારણે તેણે કહ્યું : 'ચાલો, જરા બહાર ફરી આવીએ.'

રસ્તામાં વળી એક બીજી મુશ્કેલી આવી ઊભી. તેના ઘરની પાસે જૂના ખખડખજ એલમના ઝાડ નીચે ધણી પુરુષો એકઠા થઈ રહ્યા હતા. તેમાં કોઈ ખેડૂત, કોઈ બિખારી, કોઈ સાધુ ચંન્યાસી હતા. કોઈ કોઈ તો દસ ગાઉથી ટોલ્ટોયના ઘરને તીર્થસ્થાન માની યાત્રા કરવા આવ્યા હતા. કોઈને ઉપદેશ જોઈતા હતા, કોઈ આર્થિક સહાયતા મેળવવાની પ્રાર્થના કરવા આવ્યા હતા. બધાં યાકીને લોચપોચ થયેલા હતા અને ધૂળમાં નકાઈ રહ્યા હતા. વૃક્ષની નીચે ઊભા રહી તેઓ તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. તે જોવો ત્યાં પહેાચ્ચો કે તુરત જ તેઓએ શુરુ પધાર્યા હોય તેવી રીતે તેને પ્રણામ કર્યો. હોઠ ઉપર ફીકડું હાસ્ય હસીને તેણે પૂછ્યું : 'તમારે કોઈ પૂછવાનું છે ?'

'મહારાજ (Your Highness), આપની પાસે કોઈ નિવેદન.....'

તેને ટોક્તાં ટોલ્ટોયે કહ્યું : 'હું તમારો કે લોકોનો મહારાજ નથી. લગવાન સિવાય એ નામથી કોઈને સંબોધન ન કરતા.'

આ વખતે જો ખેડૂતો ઊભા હતા તેઓ પોતાની ટાપીઓ આમથી તેમ કરવા લાગ્યા અને માથું ખંજવાળવા લાગ્યા. આખરે બહુ જ અચકાતાં અચકાતાં તે લોકોએ પૂછ્યું : 'જો અનાજ તેઓ ઉપજાવે છે તે શું ખરેખર ખેડૂતોનું પોતાનું જ છે, એ વાત સાચી છે ? અને જો ખેડૂતોની જ માલિકીનું તે હોય તો તે અનાજની માલિકી તેઓને ક્યારે સોંપી દેવામાં આવશે ?'

કોઈએ એક ધર્મોપદેશના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો. ટોલ્ટોયે તેને પૂછ્યું : 'તમે લખનાં વાંચતાં જાણો છો ?' 'હા' એવો ઉત્તર મળવાથી પોતે લખેલ 'ત્યારે કરીશું શું ?' એ નામના પુસ્તકની એક નકલ મેળાવી તેને આપી. પછી, એક પછી એક જો બીજા ભાગવા આવ્યાં હતાં તે તેની પાસે આવવા લાગ્યાં. તેણે બધાને કોઈને કોઈ આપ્યું. બધાં ચાહ્યાં ગયાં ત્યારે તેણે જોયું તો અંગ્રેજ મેકેટરી તેનો ફોટો ખેંચી રહ્યો હતો. તે એકદમ ઉદાસ થઈ ગયો. મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો : 'આવી રીતે લોકો મારો ફોટો ખેંચ્યા કરે છે, પ્રગતિપ્રિય, દાનવાર, મહાત્મા ટોલ્ટોય; પરંતુ જો તેઓને મારા હૃદયની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે તો તેઓ જાણી શકે કે હું અંધમાત્ર પણ લલો નથી, કે નથી કોઈ દિવસ મનમાં લજા થવાની ઈચ્છા પણ થઈ. હું તો મારામાં-મારા આમોદપ્રમોદમાં રત છું. ત્યાં બીજા-ઓનું શું કરું ? યુવાનોમાં મેં મોરકામાં કેવળ એક રાતમાં લુગારમાં જેટલા પૈસા ગુમાવ્યા તેનાથી અર્ધો પણ આજકાલ હું દાનમાં નથી દઈ શક્યો. ટોલ્ટોયસ્કી ઉપર અસામાન્ય દુઃખ પડી રહ્યું છે એવા ખબર મળતા તોપણ શું મેં કોઈ દિવસ તેને આર્થિક મદદ પહેાંચાડી હતી ? ન્યારે મારા ધાર્મિક જીવનનું આ વખતે પ્રભાત છે ત્યારે હું કોઈ મહાન પુરુષોની માફક બધાની સેવા-ભક્તિ તથા શ્રદ્ધાંજલિ સ્વીકારી રહ્યો છું !

ઉતાવળે ઉતાવળે તે આગળ ચાલવા લાગ્યો. એટલો બધો ઉતાવળો ટોલ્ટોય ચાલવા લાગ્યો કે જો લોકો તેની પાછળ આવતા હતા તેઓ મહામુશ્કેલીએ તેની પાછળ ચાલી શકતા હતા. હવે વાત બહુ જ ઓછી કરવા લાગ્યો. તેનું ધ્યાન માત્ર ચાલવામાં જ રહ્યું. વચમાં વચમાં થોડીવાર ઊભા રહેતાં પોતાની પુત્રીઓ ટેનીસ-રમતી હતી તેઓને જોઈ લેતો હતો. રમતની વચ્ચે વચ્ચે આનંદની તીણી ચીસો અને ખડખડાટ કરતું હાસ્ય કાને પડતું. હવે. આખરે તે શાન્ત મનથી ઘરે પાછો આવ્યા.

ઝોરડામાં આવી થોડો વખત આવેલાં પુસ્તકો જોયાં અને પછી આરામ લેવા લાગ્યો. ચહેરા ઉપર થાકનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. મીચુથી જડેલા સોફા ઉપર પડતું મૂકીને આંખો બંધ કરી વિચારવા લાગ્યો: 'જ્યારે હું મૃત્યુથી, એક ભૂતને દેખીને ડરું તેટલો ડરતો હતો તે દિવસો મારે માટે કેટલા ભયનાહક' અને ભીરૂતા ઉત્પન્ન કરનારા હતા! એ વખતે મૃત્યુના પંખમાંથી બચી જવાની ચિંતા મારા હૃદયને વલોવીને છિન્નભિન્ન કરી નાંખતી હતી. હવે મને તેનો જરા પણ ડર લાગતો નથી: હવે તો ઊઠવું તેને આદરપૂર્વક આમંત્રવાની ઇચ્છા થાય છે, અરે! તેને પકડી લાવી તેનો સત્કાર કરું એમ મનમાં થવા કરે છે.'

અનેક ચિંતાઓ અને વિચારો ભુલું ભુલું સ્વરૂપે ધારણ કરીને મગજનાં ચક્કરો ફેરવવાં લાગ્યાં. કલમ ઉપાડીને તેણે કંઈક લખ્યું. પછી સ્થિર આંખો રાખી સામે જોવા લાગ્યો. ભૂતકાળની સ્મૃતિઓ અને સ્વપ્નથી ઉપજેલ એક અભૂતપૂર્વ સૌંદર્યની દીપ્તિ તેના મુખમંડલ ઉપર ચળગતી રહી.

સાંજ થતાં તે ઝોરડામાંથી બહાર નીકળ્યો. નીચે એમવાના ઝોરડામાં બધાં એ વખત દરમિયાન આવીને બેઠાં હતાં. તે પણ એ બધાંની વચ્ચે જઈને બેઠો. તેને બધાએ 'ગોલ્ડન માર્ષસન'માંથી કંઈ વગાડી સંભળાવવા વિનંતિ કરી. આનંદ સહિત તેઓની માગણી સ્વીકારી પિયાના ઉપર જઈ બેઠો. તેણે વગાડતાં પહેલાં પોતાનું યુગ્મ સખત રીતે હોઠ દબાવીને બંધ કરી દીધું. કારણ કે સંગીતથી હૃદયમાં ઊઠતા સંવેદન કે આવેગ શબ્દો દ્વારા બહાર પડી જાય તે તેને યોગ્ય ન લાગ્યું. પોતે જ વગાડેલું સુમધુર સંગીત સંભળીને તેના હોઠ કાંપવા લાગ્યા. શ્વાસ એકદમ વેગથી ચાલવા લાગ્યો. સંગીતમાં કેટલી મોહક શક્તિ છે! આશ્ચર્ય સ્વરલહરીથી તેનું હૃદય, મન ધીર શાંત અને આનંદપૂર્ણ થઈ ઊઠ્યું. પોતાને તે પોતાને મનમાં તે કહેવા લાગ્યો: 'કળાને ઉતારી ખાડવાનો કે તેને ધિક્કારવાનો મને કયો અધિકાર છે? સૃષ્ટિમાં એનાથી વધારે શાંતિદાતા બીજું શું છે? ચિંતા મનમાં વ્રાંતિ ઉપગમે છે અને ભુદ્ધિ મનુષ્યને ગર્વિત કરનાર વસ્તુ બની રહે છે. કલાની અંદર હું જે પ્રકારે ભાગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ અને સાક્ષાત્કાર કરું છું એવી રીતે બીજો હું એ ક્યાં કરી શકું છું! વિટકેન સોંપ, તું મારો ભાઈ છે! સંગીતકારો તમારી સંવેદન અનુભવતી દષ્ટિનો હું મારા હૃદયમાં અનુભવ કરું છું, તથા તમારા હૃદયના ઉત્થાન. પતનના શબ્દો-અવાજો મારા કાનોમાં ધ્વનિત થઈ રહે છે. મને ત્યાગ કરો, ગંગીનાચાર્યો, મેં તમોને નિરસ્કાર્યો છે.'

સંગીત પૂરું થયું. બંને આનંદસચ્ચક તાળીઓનો ગડગડાટ થઈ રહ્યો. ટોલ્સ્ટોયે પણ તેમાં સાથ પુરાવ્યો. તેના મનના 'પદા' વિકારો અત્યારે ચાલ્યા ગયા હતા. આનંદપૂર્વક તેણે બધાની સાથે વાતચીત કરી. આઘાત પ્રત્યાઘાતથી ભરેલ દિવસ આનંદમાં વીત્યો એમ તેણે અનુમાન કર્યું.

સતાં પહેલાં ફરીથી તે પોતાના એકાંત ઝોરડામાં આમથી તેમ ટહેલવા લાગ્યો. આખા દિવસનાં કાર્યોની નોંધ ડાયરીમાં લખતાં પહેલાં તેનો સૂચી મનમાં તૈયાર કરવી રહેતી હતી. ડાયરી રેગલ ઉપર ખુદ્શી પડી હતી. જ્યારે એક કડોર વિચારકની માફક ડાયરીનાં પાનાં જોઈ દેલાં હતાં ત્યારે તેને પેલી એકાંતની જોની વાત યાદ આવી. તેને તે એકાંતે રૂગળથી વધારે મદદ કરી શક્યો ન હતો. પછી લિખારીઓ સાથે વાત કરતો

હવે ત્યારે પોતાની ધીરજ પોતે સાચવી નહોતો શક્યો એ વાત યાદ આવી. તે પછી પોતાની પત્ની તરફ ચલાવેલ કઠોર વ્યવહારનું સ્મરણ થયું. તે એકાએક પોતાની બધી નબળાઈઓ ડાયરીમાં તટસ્થ રીતે લખવા લાગ્યો. અંતમાં લખ્યું: 'ફરી એ જ અસહાયતા-અસમર્થતા, આત્માના પતનનું સાધન, ફરી એ જ લક્ષાર્થ કરવામાં અસમર્થપણ—લાચારી. તે ઉપરાંત સિદ્ધ થયું કે જે ખરેખર કડીન છે એ કાર્ય કરવાની મારી શક્તિ નથી. આ વિશાળ જનપદ-માનવસમાજને (Humanity) છોડીને જે મારી આસપાસ અત્યંત નિકટ છે, તેના તરફ મને પ્રેમ નથી. હે ઇશ્વર! મને મદદ કરો.' આ બધી નોંધો લખી પતાવીને, આવતા દિવસની તારીખ નોંખી અને પેશું રહસ્યમય ત્રણ શબ્દોનું વાક્ય લખ્યું—'જે કાલ અચૂં તો.' એ દિવસનાં બધાં કામો સમાપ્ત થઈ ગયાં. નીચી નજર નોંખતો તે શયનગૃહમાં ગયો. જોડા કાઢી નાંખ્યા. કપડાં બદલાવીને પથારી ઉપર પડ્યો. મૃત્યુની દુઃખદ ચિંતા ફરીથી મનમાં ઊપજી. એક પછી બીજી એમ ચિંતાઓની હારમાળા મગજમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરવા લાગી. ઊંઘ લાવવા માટે તે એમને એમ પડ્યો રહ્યો. ધીમે ધીમે હૃદયનો ભાર હલકો થવા લાગ્યો અને ધીમે ધીમે આંખ મળી જવા લાગી.

એકાએક કાંઈતો પગરવ મંભળવાયો તેની નિદ્રા તૂટી ગઈ. પથારીમાં તે જોડો ચર્મ ગયો. પાસેના ઓરડામાંથી પગરવ મંભળાતો હતો, પણ બહુ જ ધીમે આવતો હતો. તે છાની રીતે અવાજ થવા દીધા વગર જોડો યથો અને ઓરડાના અધખુલ્લાં કમાડ પાસે પહોંચી જોવા લાગ્યો. ઓરડામાં દીવો જોયો. કાંઈ તેના ટેબલમાં પડેલ કાગળો ઉઘાડાવી ઉઘાડાવીને જોઈ રહ્યું હતું. તેની ડાયરી બરાબર બારીકાઈથી વાંચી અને તેના હૃદયના ઊંડામાં ઊંડા પ્રદેશને જોળી કાઢવા તથા તેની સ્થિતિ જાણવા પ્રયાસ કરી રહ્યું હતું. તે તો તેની પત્ની જ હતી.

આ ક્યાંથી? આ શું? ત્યારે જાણ્યું પોતાના અંતરાત્માની લાવનાઓ અને શુભ વાતોને જાણવાનો આ કેવો ધૂણાલયો ચોરીછૂપીતો પ્રયાસ? કોઈથી તેના હાથ ધૂળવા લાગ્યા. પત્ની સામે જઈ તેને ફિટકાર આપવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા થઈ રહી હતી. પરંતુ તેણે તે ઇચ્છાને રોકી, મનમાં વિચાર્યું કે ઇચ્છીત જીવન મેળવવાનો પ્રયાસમાં 'આ પણ મારી પરીક્ષા જ છે.' પાછો ફરી પથારીમાં પડ્યો. પરંતુ, નિદ્રા ન આવી આખરે મોટી રાત્રે મહાપુરુષ લિયો નિકોલેવિચ ટોલ્સ્ટોય પોતાના તરફની છેતરપિંડી-પ્રવચનના વિચારે હાઝતો તથા બધાથી ત્યજાયેલો હોય એવો મૃદ્ધ મનમાં લાવતો ગાઠ નિદ્રામાં પડ્યો.*

મુલ્યપરિવર્તક સંગ્રામ*

[આરડોલીનો સત્યાગ્રહ]

કુ. લક્ષ્મી નારણદાસ પટેલ

સત્યાગ્રહ વિષે જે વખતે લોકોની શ્રદ્ધા ઓછી થતી જતી હતી તેમજ દેશમાં પણ રાજકીય વાતાવરણ મંદ થતું જતું હતું. તે વખતે લોકોમાં નવું જીવન પ્રગટાવનાર અને સત્યાગ્રહને વિષે શ્રદ્ધા પેદા કરાવનાર આરડોલીનો સત્યાગ્રહ ૧૯૨૮માં થયો.

આરડોલી

આરડોલી એ સુરત જિલ્લામાં એક તાલુકો છે. એની વસ્તી ૮૭,૦૦૦ છે. વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેડૂતો છે અને નાનામાં નાનો ભાગ મુસલમાનો છે. ૮૭,૦૦૦માંથી ૧૧,૦૦૦ રાતીપરજ છે. ૩૮,૦૦૦ દુબળા છે અને બીજા ૩૮,૦૦૦માં વાણિયા, કણબી, અનાવલા અને મુસલમાનો આવી જાય છે. જૂજગજ પારસી કુટુંબો પણ તાલુકાનાં ગામમાં પથરાયેલાં છે.

આરડોલીને ભલે કોઈ ન જાયતું હોય, પણ ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહી સેનામાં અનેક કણબી, અનાવલા અને મુસલમાનો આરડોલીના હતા. આ બધા ત્યાં કમાવાના હેતુથી ગયા હતા, પણ લડત જાગતાં તેમાંના ઘણા વંધો છોડીને લડતમાં જોડાયા હતા અને પોતાની વીરતા અને આપભોગશક્તિનો પરિચય ગાંધીજીને આપ્યો હતો. આ જ કારણે ૧૯૨૧માં સવિનય લગતો પ્રથમ પ્રયોગ આરડોલીમાં કરવાનું ગાંધીજીએ નક્કી કર્યું હતું અને ત્યારથી ત્યાં શ્રી. ભુગતરામ દવે, નરહરિભાઈ, કલ્યાણજીભાઈ, ચૂનીભાઈ મહેતા વગેરે ભાઈઓ કામ કરતા હતા.

કારણ

હવે આપણે આરડોલીની લડત કયા કારણે ચર્ચા તે જોઈશું. આ લડત જમીનમહેસૂલમાં વધારો થયો તેથી ચર્ચા. મુંબઈ ખલાકામાં મહેસૂલનો વધારેમાં વધારે દર ગૂજરાતના જિલ્લાઓમાં છે અને તેમાં જે સૌથી વધારે સુરત જિલ્લામાં છે. દા. ત., આરડોલી તાલુકામાં ૧૮૬૪થી જમીનમહેસૂલ વધતું જ ગયું છે. ૧૮૬૫માં રૂ. ૩,૧૮,૧૬૨ હતું તે વધતું વધતું ૧૯૨૪માં રૂ. ૫,૧૪,૭૬૨ થયું.

ખરી રીતે ખેતીના નફા ઉપર જમીનમહેસૂલ વધે છે, પરંતુ સરકારી અમલદારોને ઊંડો વિચાર કરવાનો સમયો જ નહિ.

મુંબઈ ખલાકામાં ચાલતી પ્રથા પ્રમાણે ત્રીસ વર્ષ પછી આરડોલીની જમાખંધીમાં ફેરફાર કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો. આવા ફેરફાર કરવા માટે પહેલાં ગામડાંની સ્થિતિ જોવી પડે છે, આથી શ્રી. જયકરને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું. શ્રી. જયકરને આવાં કામનો કશો જ અનુભવ ન હતો, આથી ખૂબ જોટાજો થયો અને પરિણામ ખેડૂતોને વેડવું પડ્યું.

એમણે ૧૯૨૫ની શરૂઆતમાં પોતાનું કામ શરૂ કર્યું ને પાંચ જ મહિનામાં આરડોલી અને ચોર્ધાસી તાલુકાનાં 'રિવિઝન' તૈયાર કરીને સરકારને મોકલી દીધાં અને મહેસૂલમાં ૨૫ ટકા વધારો સૂચવ્યો. પણ ૨૩ ગામોને નીચલા વર્ગમાંથી ઉપલા વર્ગમાં ચડાવવામાં

* તા. ૨૫-૬-૩૮ના રોજ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં આપેલું વ્યાખ્યાન.

આવ્યાં એટલે આખા તાલુકાનું મહેસૂલ ૩૦ ટકા વધી ગયું. મૂળ મહેસૂલ રૂ. ૫,૧૪,૭૬૨ હતું તેને બદલે તે રૂ. ૬,૭૨,૨૭૩ કરવાની લલામણ થઈ.

હવે શ્રી. જ્યકરે કઈ કઈ વસ્તુઓ બેઝને મહેસૂલનો વધારો સૂચવ્યો તે આપણે જોઈશું:

૧. લોકાનાં મકાનો મોટાં થયાં હતાં તેમ જ ઢોરની સંખ્યામાં પણ વધારો થયો હતો.
૨. ટાપ્ટીયેલી રેલવે નવી ખોલાઈ અને તાલુકામાં અનેક પાકા રસ્તાઓ થયા.
૩. રાનીપરજ લોકામાં દારૂનિષેધ થયો એટલે તેમની સ્થિતિ પણ સુધરી છે.

આવી જાતનાં અનેક કારણો શ્રી. જ્યકરના રિપોર્ટમાં હતાં.

શ્રી. નરહરિ પરીખે ૧૯૨૬માં શ્રી. જ્યકરના રિપોર્ટની સારી રીતે ખજર લઈને ખારડોલીના ખેડૂતોની પરિસ્થિતિ ગૂજરાતની આગળ મૂકી.

ખારડોલીના લોકોએ શ્રી. જ્યકરના રિપોર્ટ સામે વિરોધ કર્યો અને જાહેર કર્યું કે શ્રી. જ્યકરે લોકાની મુલાકાત લીધા વગર જ ઉપત્તક બેઝને મહેસૂલ વધારી મૂક્યું છે.

ત્યારપછી ૧૯૨૭માં શ્રી. દાદુભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ ખેડૂત પરિષદ ભરાઈ અને આ પરિષદમાં વધારો ન ભરવો એમ નક્કી થયું, પરંતુ આ દગાવની જગા પાશુ અસર ન થઈ.

પ્રતિજ્ઞા

તાલુકાની આવી સ્થિતિ જોઈને કલ્યાણજીભાઈ, કુંવરજીભાઈ અને તાલુકાના ગંત્રી સરદાર પાસે પહોંચ્યા અને કહ્યું કે, “તમે ખારડોલી આવ્યા અને ખેડૂતો પાસે સત્યાગ્રહની લડત લડાવો.”

સરદારે જવાબ આપ્યો: “જો લોકો આવું જ મહેસૂલ ન ભરવા અને તે માટે ખુવાર થવા તૈયાર હોય તો હું આવું.”

કાર્યકર્તાઓ સરદારનો વિચાર જાણી ખારડોલી પહોંચ્યા. ટાઢ, તડકો જોયા વગર રાતદિવસ રખડી આગો તાલુકા ખૂદીને લોકાનો વિચાર તેમણે જાણી લીધો અને તેઓ સરદાર પાસે આવી પહોંચ્યા.

તેઓએ સરદારને ખેડૂતોની ખુવાર ચવાની તૈયારીના સમાચાર આપ્યા. સરદારે બધી વાતો જાણી લીધી અને ગાંધીજીનો સલાહ લઈ તેઓ ખારડોલી આવી પહોંચ્યા.

શ્રી. વલ્લભભાઈએ પ્રથમ તો કાર્યકર્તાઓને તપાસ્યા અને જોયું કે કાર્યકર્તાઓમાં સત્યાગ્રહ કરવાની ચળ નહોતી.

આ પછી તેમણે ગામોના પ્રતિનિધિઓને બોલાવ્યા. ૭૬ ગામોના પ્રતિનિધિઓ આવી પહોંચ્યા. સરદારે તેઓ સાથે વાતો કરવા માંડી. લોકો નિષાણ્વસતાર્થી વાતો કરતા હતા. સરદારે પૂછ્યું: ‘કેમ! તમે સરદાર સામે ટકી રહેશો કે?’ એક રાનીપરજ ખેડૂતે જવાબ આપ્યો: ‘ટકી તો રે’ હું પણ જરકારનો તાપ નીચો (નંદીઓ) છંદવી હડાય!’ બીજો એક કણબી બોલ્યો: ‘સરકારને જે ગમશે તે કરશે પણ હું તો એક પાઈ પણ ભરવાનો નથી!’ ત્રીજો બોલ્યો: ‘ચાર જણે જો સાચા હશે, તો આખો તાલુકો ટકશે.’ સરદારે પૂછ્યું: ‘ચાર જણ કાણ?’ જવાબ મળ્યો: ‘ચાર આગેવાન!’ એટલે સરદારે કહ્યું: ‘જો ચાર આગેવાનો મહેસૂલની લડત માટે ખુવાર થવા તૈયાર હોય તે બિલા ચાઓ.’ ટપોટપ ચાર જણ બિલા થયા. આખરે બધા જ લોકો લડતમાં ખુવાર થવા તૈયાર થયા.

આ રીતે બધાની ખૂબ તપાસ કરી શ્રી. વલ્લભભાઈએ ગાંધેર લાપણમાં લોકોને ખૂબ ચેતવણી આપી કહ્યું: 'બિનબેખરી કામમાં હું હાથ નાખનારો માણસ નથી, જેને બેખમ ખેડવાં હોય તેની પડખે હું બીજો રહીશ.' ત્યારપછી તેઓને સાત દિવસ વધુ વિચાર કરવાની સલાહ આપી તે અમદાવાદ ગયા.

અમદાવાદ આવી તેમણે ગવર્નરને આખી વસ્તુસ્થિતિ કાગળ લખીને જણાવી. સરકારને પોતાની ભૂલની સમજણ પડી, પરંતુ તે વખતે સરકારનું મન એવું જડ થઈ ગયું હતું કે સર્વ પશ્ચિમમાં બીજે તોપણ પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવાને તે તૈયાર ન હતી. ગવર્નરનો જવાબ જલદી ન આવ્યો એટલે વલ્લભભાઈ બારડોલી પહોંચ્યા.

શરૂઆત

તા. ૧૨મીએ ખેડૂતોની સલા બોલાવી. સભામાં હજારો લોકો ભેગા થયા. સરદારે ખેડૂતોને કહ્યું: "આવું બેખમભરેલું કામ કરવાની જે તમારી ઇચ્છા હોય તો તેને પાર જ ઉતારજો. હારશો તો બારડોલીનું નાક અને દેશની લાજ બને જશે. રાજ્ય આખું તમારા ઉપર જ ટકે છે છતાં તમારી કુરિયાદ કોઈ સાંભળતું નથી માટે આ સરકાર સામે તો જવાબદારીથી બરેલી લડત જ લડવી જોઈએ. કેમ, તમે આવી લડત લડવા તૈયાર છો ને?" જવાબ મળ્યો કે અમે ગમે તે જાતનાં કષ્ટો સહન કરવા તૈયાર છીએ, પરંતુ સરકારનો આવો અન્યાય કોઈ દિવસ પણ સહન કરવાના નથી. આખી સભાએ આ જવાબને આનંદ સાથે ટેકો આપ્યો. ત્યારપછી શ્રી મહાદેવભાઈએ

શરૂ મંત્રામ કેા દેખ લાગે નહિ

દેખ લાગે સોઉ શરૂ નાંહો

એ મંત્રામગીત આખી પરિષદ ઝીલે એવી રીતે ગવરાવ્યું અને સલા વિસર્જન થઈ.

આ પરિષદ ઉપરથી સરકારે લોકમત જાણી લીધો અને લડાઈ માટે સ્વયંસેવકો બિલા કરવાનું કામ શરૂ કરી દીધું. તાલુકામાં જુદીજુદી જગ્યાએ જાવણીઓ નંખાઈ ગઈ, અને લડતના સમાચાર જાપવા માટે પત્રિકાઓ પણ નીકળવા લાગી. શરૂઆતમાં દરરોજ ૫,૦૦૦ નકલ ખપતી હતી પરંતુ જેતણ મહિના પછી તો દરરોજ ૧૪,૦૦૦ નકલો ઉપડવા લાગી. આ પત્રિકાઓ લોકોનો રોજનો ખોરાક થઈ પડી. શ્રી. મહાદેવભાઈ દેશાઈ લખે છે કે 'હું એક વખત મુંગઈથી નવસારો આવ્યો. નવસારી હું, બગ્ગરમાં થઈને જતો હતો. મારા ખભા ઉપર ખાદીની થેલી હતી. મને જોઈને એક પારસીને લાગ્યું કે નક્કી કોઈ પત્રિકા વહેંચનારો જ હશે એટલે તે મારો પાછળ દોડ્યો અને કહેવા લાગ્યો: 'ભાઈ, બારડોલી પત્રિકા આપતા જાઓની!' આ રીતે પત્રિકાએ પણ બારડોલીને ગુજરાતને ખૂણે ખૂણે ગવાતું કરી મૂક્યું હતું.

ખેડૂતોએ પણ પોતાના ગામમાંથી સ્વયંસેવકો તૈયાર કર્યા હતા. બધા સ્વયંસેવકોને વલ્લભભાઈએ ખૂબ સચના આપી.

બહારના અજબગિયા

તા. ૧૭મીએ ગવર્નરનો જવાબ આવ્યો, ગવર્નરસાહેબ તો તાલુકાની વધતી જતી આબાદીની વાંતને જ વળગી રહ્યા હતા. શ્રી. જયકર દશ મહિના સુધી બારડોલી તાલુકામાં ફર્યા છે અને દરેક ગામની તેમણે અગાથર તપાસ કરી છે. તેમણે ગામેગામ ખેતરો ઉપર

જેમ્સે સાથે વાતચીત કરી છે એમાં કંઈ પણ બૂલ થઈ નથી. હવે બારડોલીના લોકોને બહારનાઓની શિખામણોને વચ્ચે થઈને મહેસૂલ ભરવામાં કસ્ટર કરશે તો સખતમાં સખત પગલાં લેતાં ગવર્નરને જરા પણ સંકોચ થશે નહિ.

સરદારે જવાબ આપ્યો કે તમે અમને આવી ધમકી આપી એથી હું તમારો આભાર માનું છું. તમે અને અને મારા સાથીઓને બહારના ગણો છે. પરંતુ હું પોતે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગ જોડેલો જ બારડોલીનો પણ રહીશ છું. ત્યાંના દુઃખી રહેવાસીઓનો બોલાવ્યો જ હું ત્યાં ગયો છું. કોઈ પણ ક્ષણે મને રજા આપવી એ એમના હાથમાં છે. એમના હીરને અહોરાત્ર ચૂસનાર અને આ તોપખંડથી લલચેલા રાજ્યનંદને પણ તેટલી જ સહેલાઈથી વિદાય દેવાનું કામ એમના હાથમાં હોય તો કેવું સારું!

પહેલો ઘડાકો

સરદારના આ પત્રથી ગવર્નર ખૂબ જ ઉરકેરાઈ ગયા અને તા. ૧૫મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે સરકારે પહેલો ઘડાકો કર્યો. વાણિયાભાઈને પોતા ગણીને પહેલાં તેમને જ પકડ્યા. વાણિયાભાઈએ ઉપર નોટિસો નીકળી ગઈ.

ચુકારીના ૧૧ વાણિયાઓએ ૩. ૫૧૫ મહેસૂલ ભરી દીધું, પરંતુ અબ્બાસસાહેબના ઉપદેશથી તેઓને ખૂબ જ પરતાવો થયો. તેમાંના એક વણિકે કહ્યું: 'અમને ખૂબ જ પરતાવો થાય છે. હવે અમે વલ્લભભાઈને અમારું મોં શી રીતે બતાવીશું?'

અબ્બાસસાહેબે તેમને કહ્યું: 'તમારાથી આ ભૂલ થઈ ગઈ તો કંઈ નહિ, પરંતુ હવે તમે ચેતતા રહેજો અને તમારા ગામના બીજા જેમ્સેને લડાઈનું જોર આપતા રહેજો.'

શ્રી રવિશંકરભાઈ અને શ્રી મોહનલાલ પંડ્યા ગામેગામ રખડી લોકોને નવું જોર આપતા હતા, અને પૂ. ગાંધીજી પણ લોકોને આગળ ને આગળ દોરી રહ્યા હતા.

સરભોણ અને કોડદ લડાઈમાં જોડાયાં ન હતાં, પરંતુ વલ્લભભાઈનાં અમરકારિક ભાણુને પરિણામે ત્યાંના લોકો પણ લડાઈમાં જોડાયા. સ્ત્રીઓ પણ સભામાં ખૂબ ઉત્સાહથી ભાગ લેતી થઈ.

રોજરોજ લડતના વાતાવરણની પારાશીરીની માફક ખનિકાઓ લોકોની પાસે પડતી હતી. સરકારના સામ, દામ, બેદ, દંડ વગેરે બધા ઉપયોગનું આમાં સચોટ રીતે વર્ણન થતું. કોઈ માણસ મહેસૂલ ભરી આવે તો તે હકીકત પણ શુભ રાખવામાં આવતી નહોતી.

જેકૂવા ગામના તલાટીએ એક રાત્રીખરજ ભાઈને સુકા મારી પૈસા કઢાવ્યા.

એક વખત ડેપુટી કલેક્ટરે એક ડોસાને કહ્યું: 'મારા માનને ખાતર એક રૂપિયો તો આપો?'

ડોસાએ કહ્યું: 'ના સાહેબ. તમારે માટે માન તો ઘણું થે છે પણ શું કરીએ? ગામમાં રહેવું ખરું ને?'

'પણ જો તમે નહિ આપો તો જેલમાં પૂરીશ?'

'શા માટે? મેં કંઈ રાજદ્વેદ થોડો કર્યો છે?'

ડોસાની આટલી હિંમત જોઈ કલેક્ટરસાહેબ ખુશ થઈ ગયાં અને ડોસાને રજા આપી, આ રીતે ડોસાઓને પણ લડાઈનો અળખ રંગ લાગ્યો હતો.

જાતીનાં કાગળિયાં તો બાણે છનતાનની બહેરખબરનાં જેવાં નકામાં હોય એમ લોકો ગણવા લાગ્યા.

શ્રી. વડલભાઈનાં ભાષણોનો રસ હવે લોકોને લાગવા માંડ્યો હતો. ખેડૂતોનાં હૈયામાં સોંસરી પેસી જાય એવી તળપદી ભાષામાં તેઓ તેમને પ્રેરવા લાગ્યા. એક ગામના ભાષણમાં તેમણે કહ્યું હતું: “હવે તમારી ભડક લાંગવા માંડી છે એ બાણી મને ખૂબ જ આનંદ થયો છે. હજુ થોડી બાકી રહી છે તો તે કાઢી નાંખજો. ડરને દૂવામાં ફેંકી દેજો. ડરવાનું તમારે નથી, સરકારને છે. આ તાલુકામાં રાત્રે બારએક વાગે હું ફરું છું. પણ મને કોઈ ‘કોણ છે?’ એમ પણ પૂછવું નથી. રવિશંકરભાઈ કહે છે કે, આ તાલુકાનાં ગામોમાં અગ્નિપ્રયાને ફૂટવું પણ કરડવું નથી તેમ જ કોઈ ભેસ પણ શીંગડું નથી મારતી. તમારી શાહુકારી જ તમને નડે છે, માટે આંખમાં ખુમારી આવવા દો અને ન્યાયને માટે અન્યાય સામે લડતાં શીખો.” આ રીતે પણ જાય એવી દવા સરદાર લોકોને વારંવાર આપતા હતા.

સ્થાનિક સ્વયંસેવકો તો વધતા જ જતા હતા. પરંતુ સાથેસાથે કાઠિયાવાડ તેમ જ બીજાં સ્થળેથી પણ સ્વયંસેવકોની અરજીઓ આવતી જતી હતી. કાઠિયાવાડથી સ્વયંસેવકોની એક ટુકડી આવી પહોંચી તેને સરદારે પ્રેમથી વધાવી લીધી. આ ટુકડીમાં ફૂલચંદભાઈ પણ હતા. એમણે સત્યાગ્રહનાં ગીતો જાનાવી લોકોને ઉત્સાહ આપ્યો, અને ભક્તિબહેન, મીઠું-બહેન પીટીટ, સુરજબહેન અને થેલીબહેન પણ ખાદી વેચતાં વેચતાં ગામડાંની બહેનોને નિર્ભયતાનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યાં.

લેહનીતિ

જે કોઈ મહેસૂલ ભરવું તેનો સખત બહિષ્કાર થતો હતો. એક વખત અમલદારોએ વાલોડના બે વહિુકોને ફોસલાવ્યા અને તેમની પાસેથી રૂ. ૧૫૦૦ કઢાવ્યા. લોકોને આ પ્રપંચની ખજાર પડી ગઈ. તેમના કંઠને પાર ન રહ્યો. તેઓએ બંને વહિુકોનો સખત બહિષ્કાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. વડલભાઈને આ વાતની ખજાર પડી ગઈ. તે રાત્રે ને રાત્રે વાલોડ પહોંચ્યા અને લોકોને શાંત પાડી કહ્યું: “આપણા જ નબળા માણસો સામે જો આપણે લડીશું અને સરકારને જો આ વાતની ખજાર પડશે તો આપણી આખરે જશે. ગંદી ચીજને જો આપણે ચૂંટીશું તો તેમાંથી અદગો જ ફૂટવાની છે. માટે આ જનાવ ઉપર મૂકી મૂકી ધૂળ નાંખી ઢાંકી દો.”

વડલભાઈ લોકોને આ વાત બૂલી જવાનું કહીને બારડોલી પહોંચ્યા, પરંતુ લોકો કંઈ છોડે એવા ન હતા. તેઓ પેલા બે વહિુકો પાસે ગયા અને તેમને જાહેર મારી માગવાની કહી. પેલા બંને સમજી ગયા અને પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે રૂ. ૮૦૦નું સત્યાગ્રહ લડતને દાન કર્યું.

એક વખત ઉપધુટી કલેક્ટરે એક ખેડૂતને પૂછ્યું: ‘તમે મહેસૂલ કેમ ભરતા નથી!’ પેલા માણસે જવાબ આપ્યો: ‘વધારો ૨૬ કરો તો ભરીએ.’ ‘પણ તમારા ગામ ઉપર તો જૂજગજ જ વધારો છે?’ ‘પણ જુઓ સાહેબ, પોણા મણ પાણીમાં ત્રણ શેર લોટ નાંખીને આપણે રાખડો બનાવીએ અને તેમાંથીયે સરકાર અચ્છેર લોટ લઈ લેવા માગે તે કેમ બને?’ કલેક્ટરે કહ્યું: ‘મહેસૂલનો વધારો તો સાચો જ છે માટે તમે જો નહિ ભરો તો તમારી જમીન ખાસસા કરીશું!’ ‘અરે સાહેબ’ આ તમારી વાત મને ગમતી નથી.

ફૂલમાં ફૂલ કપાસકા, ઓર ફૂલ કાપકા ?
રાગમાં રાગ મેઘરાગ ઓર રાગ કાપકા ?

સ. એટલે શું ?

જ. ખાલસા તો મેઘરાગ કરવા માગે તો થાય, ખીજો કોઈ પણ રાગ કરી શકવાનો નથી.

ખાલસા

આ વધતા જતા બળને દબાવવા માટે સરકારને જલદ ઉપાયો લેવાની જરૂર પડી. સરકારે ખાલસા નોટિસો કાઢી અને તેમાં પણ વાણિયાભાઈને જ, પહેલા પકડ્યા. તા. ૨૬મી માર્ચે બાજીપુરાના શેક વીરચંદ્ર ચેનાણને બારણે મહાલકારીની સહીની એક નોટિસ ચોડવામાં આવી અને તેમાં જણાવ્યું કે તમે જે તમારી જમીનનું મહેસૂલ ૧૨મી એપ્રિલ સુધીમાં નહિ ભરો તો જમીન ખાલસા કરીશું.

વીરચંદ્ર શેકે મહાલકારીને કમળ લખીને જણાવ્યું કે આખા મહાલમાં આપ સાહેબ મને છેક જ નળામાં નળા સમજો છો. હું આપને કહી દઉં છું કે આ અન્યાય સામે હું એક પાઈ પણ ભરવાનો નથી.

વાણિયાઓની હિમ્મત જોઈને કલુણીએ માંહોમહિ વાત કરવા લાગ્યા કે આ વાણિયા-ભાઈ ખાલસાથી ના કચ્છા અને આપણે જે ડગી લઈશું તો આપણે કાચલીમાં પાણી લઈને ફૂંપી મરવા જેવું જ થવાનું છે. આ રીતે લોકો એકબીજાની હિમ્મત જોઈ વધારે મજબૂત થતા ગયા. સરકારી અમલદારો લોકોને કહેતા કે ફાણા ભાઈ એ મહેસૂલ ભરી દીધું, તમે કેમ ભરતા નથી? પરંતુ લોકોના શ્રુતનભર્યા શબ્દો સાંભળી તેમને નિરાશા જ થતી હતી.

પ્રજનની એકે પ્રવૃત્તિ ચોરીછૂપીથી થતી નહોતી. ભાણેજોના રિપોર્ટ સરકારને મળે તે પહેલાં છપાઈને બહાર પડી જતા અને સભાઓમાં પણ સરકારી અમલદારોને આમં-ત્રણ આપવામાં આવતું. સભામાં સરકારી અમલદારો આવ્યા હોય તોપણ સભા શરૂ થતાં પહેલાં ફૂલચંદ્રભાઈનાં શ્રુતનભર્યા ગીતો લોકો નીચરતાથી ગાતા હતા.

દરેક ગામમાં દોલ અથવા અમુગલ રાખવામાં આવતાં. આ દોલને ઝાડ ઉપર પાંદડાંની ઘટામાં ટિંગાડી રાખવામાં આવતું અને જે કોઈ સરકારી અમલદારને અથવા સરકારી મોટરને જુએ તે તુરત જ દોલ વગાડે અને દોલ વાગે કે તુરત જ ટપોટપ તાળાં વસાઈ જાય. મને લાગે છે કે આ એકીસાથે વસાતાં તાળાંનો દેખાવ જાપાનની ક્વાપતના જેવો જ હશે.

અધાં ઘરોને તાળાં વસાઈ જાય એટલે ગામ તદ્દન ઉત્તરજ હોય તેવું દેખાતું હતું. આપને કદાચ યશો કે તાળાં મારીને લોકો ક્યાં જતાં હશે? એટલા માટે મારે સ્પષ્ટીકરણ કરવું પડશે. જૈરાંજીકરાં ઘરમાં ભરાઈ રહે અને પુરુષો ખીજે રહે તે યઈ ખેતરોમાં જતા રહે. પરંતુ જો સરકારી અમલદાર તાળું તોડી નાંખે તો -શું થાય? જે પુરુષ ઘરમાં હોય તો થોડો ગોળપાપડી ચખાડી દે. પણ જૈરાંને તો કશું ન કરે. કદાચ દારૂ પીધો હોય તો ગાળો દે ખરા !

આજે આપણે જ્યાં કેળવણી લઈ રહ્યાં છીએ તે વિદ્યાર્થીની સ્થાપના જે વખતે થવાની હતી તે વખતે ગુજરાતનું વિદ્યાનમંડળ ગાંધીજી સાથે આચાર્યપદ કોને આપવું તેની ચર્ચા

કરતું હતું. તે વખતે સરદારે કહ્યું હતું કે કોઈ ન મળે તો મને આચાર્ય બનાવજો. છોકરાઓને ભણેલું પણ જુલાવી દર્શા. સરદારનાં આ શબ્દો સાંભળી આખું મંડળ ખડખડાટ હસી પડ્યું. પરંતુ તે જ વલ્લભભાઈ ૮૮ હજાર માણસોના આચાર્ય થયા અને તેને એવી રીતે ભણાવી દીધા કે કોઈ દિવસ પણ બૂલસો નહિ.

ખેડૂતના સરદાર

સરદાર વારંવાર પોતાનાં બાપણોમાં કહેતા કે હું પણ ખેડૂતનો જ દીકરો છું. મારા હાડમાં પણ ખેડૂતનું જ લોહી વહે છે. મને સાચે જ ખેડૂતોનું કંગાલપણું સાલે છે.

આ રીતે વલ્લભભાઈ બ્યારે પોતે કાણુ છે તે લોકોને કહેતા ત્યારે લોકોમાં પણ જરા વધારે જોર આવતું. ખેડામાં તો તેઓ ગાંધીજીની સરદારી હેઠળ હતા એટલે ખેડૂત વિષે કશું ખોલતા ન હતા.

તે વારંવાર કહેતા કે ખેડૂતો નલીમની લાતો ખાઈ રહ્યા છે એની મને ખૂબ જ શરમ આવે છે. ખેડૂતને જો હું જાંચે માથે ફરતા કરું તો મારું જીવું સફળ માનું. જે ખેડૂત ટાઢ, તડકો, કાદવડીચડ અને મુશળધાર વરસાદમાં પણ પોતાનું કામ ચાલુ જ રાખે છે તેને વળી ડર કોનો ? ખેડૂતો મારેનો સરદારનો ભભરાઈ જતો પ્રેમ ખારડોલીમાં જોવો જોવાનો મળ્યો તેવાં ભાગ્યે જ બીજો મળ્યો. ખારડોલીના લોકોની ધર્મશ્રદ્ધા અને પ્રતિષ્ઠા-પાલન મારેની તીવ્ર લાગણી જોઈને શ્રી. વલ્લભભાઈમાં જે મધિરશ્રદ્ધા અમુક વખત સુધી ગુપ્ત રહી હતી તે ફરી નિઘૃત થઈ. ગાંધીજીએ એક વખત કહ્યું હતું કે વલ્લભભાઈને ખારડોલીમાં ખરેખર વલ્લભ મળ્યા. ખારડોલીનાં ખેડૂતો વલ્લભચેત્નાં થયાં હતાં અને વલ્લભભાઈ પણ ખારડોલીમાં આવીને ખેડૂતચેત્ના થયા હતા.

લેસોની જમ્તી

હવે આપણે સરદારનાં કાંય તરફ નજર કરીશું. સરકારે પહેલાં જમીન ખાલસા કરી અને જમ્તી કરવી શરૂ કરી દીધી. જમ્તીમાં પહેલાં તો લેસોને વેડિયાઓ ચાણામાં લઈ જતા. પરંતુ પાછળથી વેડિયાઓએ પણ ના પાડી દીધી કે અમે લેસોને નહિ લઈ જઈએ. આ રીતે લેસોને પકડી જનાર કોઈ ન મળ્યું ત્યારે સરકારે ઠેક મુંબઈથી 'લેભાણ' પકાણેને તેડાવ્યા. આ પકાણો લેસોને મારો મારીને ચાણામાં લઈ જતા હતા. આ વખતે 'લેસો' એવા તો કરુણ અવાજો કરતી કે આપણું હૃદય પીગળીને પાણી થઈ જાય.

સરકારી નોકરો કહે છે, કે ગામનાં છોકરાંનાં ડંકનગારાં કરતાં આ ઢોરોની રાડોથી કાન ફૂટ્યા. સરદારને આ વાતની જ્યારે ખબર પડી ત્યારે તેમણે પોતાના બાપણમાં સરકારને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે સરકાર લોકો ઉપર જાહેરનામાં કાઢે છે તો લેસો ઉપર પણ જાહેરનામું કાઢોને કે આવા અવાજ ન કરવા. તમારા જ ચાણામાં તમારી હકૂમત હેઠળ એ ખેડેલી છે.

સરદારે એક ગામમાં જઈને લોકોને પૂછ્યું : 'કમ, તમારી લેસો વિષે જોપરવા છા ને ?' લોકો કહે : 'હા જી, અમે એને મરેલી જ સમજીએ છીએ.' એટલે સરદાર લોકોને વધારે ખેદરકાર જાંવવા માટે કહે કે, જાણજો કે સરકારી કાગળિયું આવ્યું હતું. આ રીતે કરુણરસ સાથે હાસ્યરસ વલ્લભભાઈ અજબ રીતે લાવી શકતા હતા.

વાલોડની સભા સરકારી ચાણાની સામે જ લગાતી હતી. બાપણ પૂરું થવાં આવ્યું ત્યાં તો લેસોના બરાડા મંજાવાવા લાગ્યા. આ બરાડા સાંભળીને સરદારને વધારે ખોલાવાની તક

મળી. તેમણે કહ્યું: 'સાંભળો, ભેંસોની રાડો. રિપોર્ટરે રિપોર્ટ કર્યો કે વાલોડના ચાણામાં ભેંસો પણ લાપણ કરે છે! આ રોજ કેવું છે એ હજુ તમે ન સમજતા હો તો આ ભેંસો તમને રાડો પાડીને કહે છે કે આ રાજમાંથી ઈનસાફ મોં સેંતાડી નાસી ગયો છે.' આવી હાસ્ય અને કરુણની મેળવણી કેટલી સાદી અને અસરકારક છે? પણ સરદાર આવું બોલતાં બોલતાં એટલા તો ગંભીર થઈ જતા કે સરદારના હૃદયમાં સળગી રહેલી ત્યાગાનું માપ લોકો જાણી જતા.

સરદાર ખેડૂતોને કહેતા કે, 'આજો દિવસ તમારે બારણાં અડકાવીને પૂરાઈ રહેવું પડે છે, તે તમને વસતું લાગે છે. તે હું સારી રીતે જાણું છું, પણ મારે તમને સમજાવવું કે દુઃખ સહન કરતાં શીખવવું છે ને તમને ધડવા છે. નહિ તો આપણે આ ચાલાક અને બાહોશ સરકાર સામે ફાયવાના નથી. મારે તમને દેખાડવું છે કે સો રૂપિયાની નોકરી માટે જનોઈ પહેરેલો બાહ્યણ હાથમાં દોરડાં આવીને ખાટકીને આપવા માટે ભેંસોને પકડે છે. આપણા જ માણસોને આ રાજતંત્ર કેવા રાક્ષસ બનાવે છે તે તમે હવે જોશો.

દારૂની જમી

વાલોડના એક પારસી પીકાવાળાને ત્યાં અમલદારો પહોંચ્યા અને તેનાં દારૂનાં પીપો જમ કર્યા, પરંતુ ઉકાવવાં અપરાં પડ્યાં એટલે દુકાનને તાણુ માર્યું ને પહેરો રાખી ફર્ય કરી. પેલા પારસીએ જમી અમલદારને કાગળ લખ્યો કે, આથે મારી દુકાન બંધ કરી છે આથી મને જે ખોટ જશે તે માટે ડેપુટી કલેક્ટર જવાબદાર છે.

બીજે દિવસે પેલો અમલદાર પોતાની દુકાની સાથે આવી પહોંચ્યો અને તેને રૂ. ૨૦૦૦ દંડ કપો. પારસીએ દંડ ન ભર્યો એટલે દુકાનના બાંકડા જમ કર્યા અને દુકાનની બહાર પડેલાં ખાલી પીપો પણ જમ કર્યા અને બાકીનો દારૂ પેલાં ખાલી પીપોમાં ભરવા માંડ્યો. કમલાગ્યે આ ખાલી પીપો કાણાં હોવાથી કેટલોયે દારૂ ગળી ગયો! ત્યારપછી તેઓ બીજી જગ્યાએથી પીપો લાવ્યા અને તેમાં દારૂ ભર્યો.

આ ઘટનાને પત્રિકા કોર્મ છોડે એવી નહોતી. બીજે દિવસે પત્રિકામાં ઘટનાનું વર્ણન કરનારી મોંઘે આવી તેનું મથાણું આ હતું: 'રાક્ષાં પીપો પણ સ્વરાજમાં લાગ્યાં!' ગમે તેવી ઘટનામાંથી વિનાશ કાઢી શકે એવી મનોદશા લોકો રોજ રોજ કેળવતા જતા હતા.

વાલોડના જે વીરોને નોટિસ મળી હતી તેમની જમીન સરકારી દફતરે ચડી ગયાનાં દુકમ નીકળ્યા. આ વાતથી દુઃખી થવાને બદલે એક સત્તજને તો ખાલસાનો ઉત્સવ ઊજાવ્યો. આ રીતે સરકાર વાણિયાને ન દળાવી શકી એટલે તેણે મુસલમાનો ઉપર છાપો માર્યો. બારડોલીના મિયાહીગ પટેલને ખાલસા નોટિસનું પહેલું માન આપ્યું. હજારો રૂપિયાની જમીન હરાજ થઈ જશે એમ એ સારી રીતે જાણતા હતા છતાં એમના પેટનું પાણી પણ દાબ્યું નહિ.

ધરપકડની રાડઆત

એક વખત એક ગરીબ ગાડાવાળાને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ સરકારી અમલદારો વેડે લઈ ગયા. આ ગાડાવાળાને છોડાવવા માટે રવિચંદ્રભાઈ પણ કચેરીમાં પહોંચી ગયા અને પેલા ગાડાવાળાને કહ્યું: 'તારે વેડે ન જવું હોય તો મારી પાછળ ચાલ્યો આવ.' પેલો ગાડાવાળો હિમત કરી રવિચંદ્રભાઈની પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવ્યો. આનું જોઈ બીજા જે ગાડાવાળા

પણ પોતાનાં ગાડાં કચેરીમાં જ મૂકી ચાલ્યા આવ્યા. સરકારથી આ શી રીતે સંબંધ થાય ? તેમની દૃષ્ટિએ રવિશંકરભાઈ દોષિત હતા અને તેમની ધરપકડ કરી. આ રીતે સૌથી પહેલા રવિશંકરભાઈ જેલમાં ગયા. આપુંછને આ વાતની ખબર પડી કે તરત જ આપુંછને રવિશંકરભાઈને આશીર્વાદ આપ્યા કે તમે નસીબદાર છો. જેલમાં જવાનું સંદેશાવ્ય તમને પહેલું પ્રાપ્ત થયું. ધૈર્ય ને અદલાબદલી કરવા દે અને તમે પણ ઉદાર થઈ જાઓ તો હું તમારી સાથે જરૂર અદલાબદલી કરું. તમારો અને દેશનો જય હો.

રવિશંકરભાઈએ કોર્ટમાં પોતાનું બ્યાન રજૂ કરતાં કહ્યું કે : પ્રાંત અમલદાર જેવા મોટા અમલદારને માટે મેળવેલાં ગાડાં ઘોળે દિવસે કચેરીમાં પડ્યાં રહે અને ગાડાંવાળાઓ પોતાનાં ગાડાં ત્યાં પડ્યાં રહેવા ઈર્ષ્યા લાગી જવાની હિંમત કરે એ સરકારને વસતું લાગે એ હું સમજી શકું છું. અને કાયદાની દૃષ્ટિએ હું દોષિત તો છું જ. નીતિની દૃષ્ટિએ મેં એ ગરીબ માણસોનું રક્ષણ કરી મારો ધર્મ જન્યો છે. પરંતુ જ્યાં નીતિને રથાન નથી એવા કાયદાના અમલમાં હું મોટા ગુનેગાર છું એમ માની આપ વિના મોકાએ મને વધારેમાં વધારે સજા કરશે એવી મારી વિનંતિ છે. આપ મારા પોતાના દેશબંધુ છો અને આપને હાથે જ મને સજા થાય એના જેવી આ સત્યાગ્રહની લડતમાં બીજી શરૂઆત શી હોઈ શકે ? આપ જે કંઈ સજા ફરમાવશે તેને હું અત્યંત હર્ષથી વધાવી લઈશ.

રવિશંકરભાઈના જેલ ગયાના ખબર ગૂજરાતમાં વીજળીવેગે ફેલાઈ ગયા. ડૉ. મુંબત મહેતા આખી લડતને રંગ શાંતિથી નિહાળ્યા કરતા હતા. અને ગાયકવાડી ગામડામાં ઠરાવ કરાવતા હતા કે બારડોલીમાં જમીનો થાય તેમાં સરકારને કોઈપણ રીતે મદદ કરવાં જશો નહિ. તમે તમારો પાડોશી ધર્મ કદી ચૂકશો નહિ. ત્યારપછી તેમણે રવિશંકરભાઈની જગ્યા લીધી. રવિશંકરભાઈ પછી ભાઈ ચિનાઈને જેલનું તેડું આપ્યું, અને ત્રીજું તેડું વાલોડમાં ડૉ. ચંદુલાલના હાથ નીચેની નાનકડી સેનાને આપ્યું. આ રીતે ધરપકડ શરૂ થઈ.

રાજનામાની વૃદ્ધિ

આ જ અરસામાં વડી ધારાસભાના પ્રમુખ શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે ગાંધીજીને એક પત્ર લખી લડત અત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી અને તેના ચિહ્નરૂપે રૂ. ૧૦૦૦ નો એક મોકલી આપ્યો તથા જ્યાં સુધી લડત ચાલે ત્યાં સુધી દર મહિને એટલા રૂપિયાં મોકલવાનું વચન આપ્યું. આની દેશ પર ભારે અસર થઈ.

મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ મુંબઈ સરકારને ઠરાવ કરીને કહ્યું કે, કમિશનર સાહેબે વલ્લભભાઈ વગેરે ખેડાના અળવળિયા બારડોલીના ખેડૂત ઉપર છવે છે એવું કહ્યું છે. કમિશનરના આવા અયોગ્ય વર્તન માટે તેમની પાસે માફી મંગાવો, પરંતુ કમિશનર જેવા મોટા માણસ પાસે માફી મંગાવાય ? વળી મુંબઈ ધારાસભામાં શ્રી. નરીમાને બારડોલીના મહેસૂલ વધારા સંબંધે સરકારના ઉપર તિરસ્કારનો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો, પણ તે રદ ગયો. આથી ધારાસભાના સભ્ય શ્રી. નરીમાન ઉપરાંત ગુજરાતના પાંચસાત સંખ્યોએ રાજનામાં આપી દીધાં.

આ બાબતે બારડોલીમાં પણ ૬૩ પટેલ અને ૧૬ તલાટીઓએ રાજનામાં આપી દીધાં. રાજનામાંનો આટલો બધો વરસાદ વરસતો જોઈને સરકારના સાંધા ઢીલા થઈ ગયા.

પરંતુ સાંધા હીલા કરે તો સરકારને શી રીતે પાલવે ? તેણે તો ફરી તેનું કાગ સર કરી દીધું. કેટલાક ખેડૂતોને ફાસજાઆ અને તેમની પાસે જંગીન મહેસૂલ લીધું.

સરદાર ખેડૂતોને કહ્યું : 'તમારે જે મહેસૂલ ભરવું હોય તો મારી ગરદન કાપીને જવ.' તમારી જમીન ખાલસા થઈ એટલે તમે ડરી ગયા એ હું સમજી ગયો. પરંતુ આટલાથી ડરવાની જરૂર નથી. સરકાર કંઈ તમારી જમીન માથે મૂકીને વિલાપત લઈ જવાની નથી અને પોતે પણ અહીં ખેડવા આપવાની નથી. જે તમે મક્કમ રહીને છેવટ મુઠી લાડો તો તમારી જમીન પોતાની મેળે હું તમારી છું તમારી છું એમ કહેવી આવશે.'

ખારડોલી દિન

મોહું મહાભારત યુદ્ધ યર્ધ ગયું તે પણ ૧૮ દિવસમાં પતી ગયું હતું. પરંતુ ખારડોલીના લોકો કે જેમણે હાથમાં લાકડી પણ કઢી પટ્ટી નથી, તેઓ ચારચાર મહિનાથી આટલી તોપ બંદૂકવાળી સરકારને હંફાવી રહ્યા હતા. તેમની લશ્કરની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા એક દિન આખા દેશમાં ઊજવાયો. ખારડોલીના સત્યાગ્રહીઓએ ૨૪ કલાકના ઉપવાસ કર્યો. આ દિવસે મુંબઈના યુવકોના ઉત્સાહનો તો પાર ન હતો. તેમણે ઘેરઘેર જઈને ઉવરાણું કર્યો અને સરદારને મુંબઈ આવે ત્યારે ભેટ ધરવાની આલેશાન તૈયારીઓ ગામી. જુલુલુદે કેકાણેથી ચેક અને મનિઓડરો આવવા લાગ્યા. ભાઈ મણિલાલ ડોહારીએ પણ મુંબઈના બેરિસ્ટર પાસેથી ખારડોલી માટે મોટી મોટી રકમે કંઠાવી અને જૂલાભાઈ જેવા ધારાવાહીઓને લશ્કરમાં રસ લેતા કરી દીધા.

આ નાણાં હિંદુસ્તાન ઉપરાંત ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ, જાપાન, ચીન, ન્યુઝિલેંડ, મલાયરેટ્સ અને શ્રીલંકાથી પણ આવતાં હતાં. અમદાવાદના મનુરોએ પણ એક એક આનાની રસીદો કાઢી પોતાના પરસેવામાંથી પેદા કરી દોઢ હજાર રૂપિયા મોકલ્યા. રવામી શ્રદ્ધાનંદજીના યુરુકુળમાંથી ૨૫૦ રૂપિયા અને સુખા યુરુકુળમાંથી ૧૫૦ રૂપિયા આવ્યા. ગંગાગથી અભય આશ્રમનાં કાર્યકર્તાઓએ શાકભાજીનો ત્યાગ કરી પોતાની નાનકડી રકમ મોકલી. આ રીતે ખારડોલી ઉપર રૂપિયાની વૃદ્ધિ યર્ધ.

ખાલસા થયેલી જમીનનાં વેચાણ

ખાલસા થયેલી જમીન ચોરીછૂપીથી વેચવાને જલ્દે જલ્દે સિલામથી વેચવાના ઢોંગ થવા લાગ્યા. ઇસ્માઈલ નામના મુસલમાન સત્યાગ્રહીની જમીન વેચવાનાં જલ્દરનામાં નીકળ્યાં. આ ઉપરાંત બીજી ૨૫,૦૦૦ની કિંમતની જમીન વેચવાનાં પણ જલ્દરનામાં નીકળી ગયાં. આમાં જલ્દરનામાં ચાંચીને ડોઈ ડો એમ ન હતું. ગામેગામના લોકોએ દરાવ કર્યો કે આવી રીતે જમીન રાખનારની જમીન કોઈએ ખેડવી નહિ, જે કોઈ ખેડશે તેનો સખતમાં સખત બહિષ્કાર કરીશું.

શ્રી. વલ્લભભાઈએ પણ 'ખારડોલી દિન'ને દિવસે લાપણમાં કહ્યું હતું કે : 'ખારડોલીમાં હવે આખરે સરકારનું રાજ રહ્યું નથી, પણ ગુંડાઓ અને ચોરલુદારોનું રાજ્ય થયું છે. આ ગુંડાઓએ જે જમીન ખાલસા કરી છે તે કોઈ પણ ખરીદશે નહિ. ખેડૂતોનું લોહી પીનારાઓનો હં-સાડ હંચર કેવો કરશે તે જૂલો જશે નહિ. આ મક્કમમાં જમીન લેવા આવનારાની પેલા નાગિયેરના લોલિયાની દયા જેવી દયા થશે એ ખચિત માનજો. આજે કલ્કતમાં હવા જલસાતી તપ છે. આ પહેલાં ચિત્ર પેશાખની તાપ હતો, ખૂબ ઉકળાટ હતો,

સરકારે પણ ખૂબ તાપ કર્યો, અને પ્રેમને અત્યંત ઉઠાડ કરાવ્યો. એ તાપમાંથી અમૃતને બદલે એર વરસે તોપણ એ એરને અમૃત ગણી ગળી જવાની શક્તિ ઈશ્વર આપણને આપે એવી પ્રાર્થના કરવાને આજે આપણે ભેગા થયા છીએ.

અમલદારો સ્વયંસેવકોને પકડતા હતા અને ખોટી ખોટી સાક્ષીઓ પૂરી તેમને જલમાં મોકલતા હતા. આ રીતે કંઈ પણ કારણ વિના કેટલાયે સેવકોને સરકારે જલમાં પૂરી દીધા હતા. આ વખતે સરદારને પણ પકડશે એવી અફવા જાડી. એક માણસે સરદારને પૂછ્યું: 'સાહેબ, તમને સરકાર પકડવાની છે એ વાત સાચી છે?' સરદારે જવાબ આપ્યો: 'ના રે સાંભળ્યા કરો ની. મને શું કામ પકડે? બિચારી ભેંસનું લિલામ કરે તો તેના પાંચ રૂપિયા ઊપજે. મારું લિલામ કરે તો શું ઊપજવાનું હતું?'

આરોપી ન્યાયાધીશ બન્યા!

એક વખતે પકાણે એક સત્યાગ્રહીના ઉપર હુમલો કર્યો હતો. આના જવાબમાં સરકાર કહે છે, કે તેણે કંઈ છરી બોંકવાના હેતુથી હુમલો કર્યો ન હતો!

આપણે કહીએ છીએ કે એક પકાણે અમારી ભેંસને દંડા મારીમારીને મારી નાખી. આ વાતને તો સરકાર ગળી જ જવા માંગે છે. અને જવાબ આપે છે, કે વાણિયા પકાણુને ચોક્કસ તરીકે રાખે છે તે કેમ લોકોને ખૂંચતું નથી. આ રીતે ચોર બિલ્લેટો શાહુકારને દંડવા લાગ્યો.

આ વખતે ધારાસભાના સભ્ય શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ ગવર્નરને લખ્યું કે સરકાર ને બારડોલીના લોકોની માગણી નહિ સ્વીકારે તો ખુનામરૂપી થશે.

ગવર્નરે જવાબમાં લખ્યું કે બધી જાતની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા હું તૈયાર છું.

આ વિચિત્ર વિધાનના જવાબમાં ગાંધીજીએ લોકપક્ષનું સત્ય સ્વરૂપ વ્યક્ત કરીને એક લેખ લખ્યો અને સરકારે આદરેલી ખોટી પ્રવૃત્તિને ઉઘાડી પાડી.

ગાંધીજીને લેખ વાંચી કનૈયાલાલ મુનશી બારડોલીની. લડત જોવા આવી. તેઓ અનેક સભાઓમાં ગયા, અનેક ખેડૂતોને મળ્યા, તેમની પાસેથી બધી વિગતો જાણી લીધી. તા. ૧૭મીએ ગવર્નરને એક વીરતા ભરેલો કાગળ લખી લોકોની સ્થિતિનું તથા કેટલી શાંતિથી અને ધીરજથી તેઓ દુઃખો સહન કરી રહ્યા હતા તેનું તાદશ ચિત્ર ખૂંદ કર્યું. તેમણે પણ પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપ્યું અને લોકોને દબાવવાને જે ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા તેની સામે તપાસ કરવા એક સમિતિ નીમી. મિ. બી. એફ. માદને એક વિચક્ષણ આંકડાશાસ્ત્રી તરીકે શ્રી જયકરના આંકડાની વ્યર્થતા એક સમર્થ નોંધમાં સિદ્ધ કરી આપી.

શ્રી. મુનશીના પત્રોએ ધણુને ધોર નિદ્રામાંથી જગાડ્યા. આ રીતે જાગનારાઓમાં એક 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' હતું. તેણે પોતાના એક ખબરપત્રોને બારડોલી મોકલ્યો. આ ખબરપત્રોએ બારડોલીની સ્થિતિ જોઈ અને હકીકત જણાવી. કોઈ પાપીને પુણ્ય ખૂંચે, સ્વચ્છંદોને મેયમ ખૂંચે, સ્વાર્થીને ત્યાગ ખૂંચે, તેમ આ ખબરપત્રોને ખેડૂતોના નિશ્ચય ખૂંચ્યો, સ્વયંસેવકોની શિરસ ખૂંચી, અને વીરાંગનાઓની ભક્તિ ખૂંચી. તેણે પહેલાં એમ માન્યું હતું કે બારડોલીમાં રહેનારા સેવકો લોકોને પૈસે તાગડધિત્રા કરી રહ્યા હશે પણ બારડોલીનું દૃશ્ય જોઈ તેની આંખ જ ઊઘડી ગઈ. સરદારની ગેરહાજરીમાં પણ તેણે કામ કામ

ને કામ જતો જોયું. કહેણુ જીવન ગાળનારા સેવકો જોયા, આ બધું જોઈને એ ગિમારો : શું કરે ? તેણે પોકારોને કહ્યું, બેઝક બારડોલીનાં ગામડાં ભયંકર તાવણીમાંથી પસાર થયાં છે :

નામદાર ગવર્નર સાહેબ તા. ૧૮મીએ મુરત આવવાના. હતા એટલે કહેકટરે જાહેર કર્યું હતું કે, બારડોલીના ખેડૂનો તરફથી લેખી અરજીઓ મળશે તો તેમના ૧૨ પ્રતિનિધિઓને ગવર્નરની મુલાકાત લેવા દેવાની પરવાનગી મળશે. પરંતુ કોઈની અરજી આવી નહિ.

કમિશનરે સરદારને ૧૨ પ્રતિનિધિ સાથે જવાનું કહ્યું. સરદારે આ આમંત્રણ સ્વીકારી લીધું અને છ સભ્યો હતા. વક્સલભાઈ, અબ્બાસ સાહેબ, કન્યાલુછ, શારદાબહેન, મીડુબહેન, ભક્તિવદ્ધમી, એ છ પ્રતિનિધિઓ મુરત પહોંચ્યાં. ગવર્નર સાથે ત્રણ કલાક સુધી મીડોશથી વાતો કરી પરંતુ સરદારને સમાધાન શક્ય ન લાગ્યું એટલે તેમણે ગવર્નર સાહેબને કહ્યું : સરકારને જે શરતો કબૂલ હોય તે લખી જણાવે.

તેત્રણ દિવસમાં સરકારની શરતોના જવાબ આપ્યા :

૧ આખું મહેસૂલ એકદમ ભરવું.

૨ આખી ચળવળ બંધ કરવી.

ગાંધીજીએ કહ્યું આવી શરતોથી કાણુ હેતરાય ? સરકારનું હુકમ હજી પીગળ્યું જ નથી. આ કાળગના જવાબમાં સરદારે પેતાની શરતો મૂકી :

૧ સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી દેવા.

૨ ખાલસા ચપેલી અથવા વેચાચેલી જમીન મૂળ માલિકને પાછી આપવી.

૩ હસવા જેવા ભાવથી વેચેલી લોકોની જંગમ મિલકત પાછી આપવી.

પરંતુ સરકારે એ શરતો કબૂલ ન કરી.

સર હેસ્ટી વિસ્તરે ધારાસભામાં ભાષણ કર્યું કે, ૧૪ દિવસમાં જો મુરત ગિલ્ડાના પ્રતિનિધિઓ સરકારની શરતો મંજૂર નહિ કરે તો ભયંકર પરિણામ આવશે. આ રીતે આ સાહેબે ધારાસભાના બારડોલીના લોકોના પ્રતિનિધિઓને બીક બતાવી.

શરકરી અમલદારો બારડોલીમાં શરકરી રમતા શી રીતે કરવી તે જોઈ ગયા. ગરમ દહે ગવર્નરનાં ભાષણો હર્ષભરે વધારી લીધાં અને કહેવા લાગ્યા કે સત્યાગ્રહીઓની હવે ખરેખરી કસોટી થવાની છે.

સરદાર શાફલસિંહ કવીશરે ગાંધીજીને સલાહ આપી કે આખા દેશમાં સવિનયજંગની હિલચાલ શરૂ થવી જોઈએ. આ જ વખતે સરદારને પણ પકડાશે એમ બધાને લાગવા માંડ્યું એટલે ગાંધીજી તેમની જગ્યા લેવા ઓગસ્ટની ૨૭એ બારડોલી આવી પહોંચ્યા. તેમણે જોયું કે બારડોલીના લોકો તો ભગવાનને ભરોસે છે. જપોર પછી ત્રણ ચાર ગામના ખેડૂનો ગાંધીજી મળ્યા અને તેઓને કહ્યું : 'હજી તો તમારી મોટામાં મોટી કસોટી થવાની બાકી છે. હવે તો સરકાર તમને ગોળાથી મારશે.' ખેડૂનોએ જવાબ આપ્યો : 'પ્લેગમાં મૃત્યાં હતાં તેનાથી વધારે તો ન જ મારી શકે. પ્લેગ વખતે અમારા ગામમાં ૪૦૦ માણસો મરી ગયાં હતાં. સરકારની આટલાં માણસને મારવાની દિંમત છે ? અમારા સરદાર અમારે ખાનદ

આટલું દુઃખ વેઠે છે ને અમે આટલું દુઃખ ન વેડી શકીએ ? ગાંધીજીએ આરડોલી આવીને લોકોને વધારે વલ્લભભક્ત બનાવ્યા.

સર ચૂનીલાલ મહેતાએ વલ્લભભાઈને પૂનાં જોલાવ્યા અને એક ખરડો તૈયાર કરી આપ્યો અને સરદારને કહ્યું, આવો ખરડો સરતના સભ્યો પાસે તૈયાર કરાવી સંસ્કારને મોકલાવો. સરદારને ચૂનીલાલનો ખરડો માલ વિનાનો લાગ્યો. આથી તેમણે ચૂનીલાલને કહ્યું : 'સરકારને આવા અર્થહીન પત્રથી સંતોષ થશે એવું મને લાગતું નથી.' પરંતુ તે ચૂનીલાલના માનને ખાતર ખરડો લાવ્યા અને સરતના સભ્યોને આપ્યો. સભ્યોએ ખરડા ઉપર સહી કરી અને સરકારને રવાના કર્યો. સરકારનો જવાબ આવ્યો. સરકારે જવાબમાં સરદારની બંધી જ શરતો સ્વીકારી લીધી. સરદારને આ સમાધાનીની ખૂબ જ નવાઈ લાગી. તેમને ખૂબ જ સંતોષ થયો.

સરકારે નીચે પ્રમાણેની શરતો સ્વીકારી લીધી :

૧ કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવશે.

૨ જમીનમહેસુલના વધારાની તપાસ સમિતિ નીમવામાં આવશે.

૩ લોકોની જમ કરેલી મિલકત પાછી આપવામાં આવશે.

૪ જે પટેલ તલાટીઓએ રાજીનામાં આપ્યાં હતાં તેમને પાછા નોકરીએ લેવામાં આવશે.

હવે તો સરદારનો સંપૂર્ણ વિજય થઈ ગયો. ૪૮ કલાકમાં બધા કેદીઓ છૂટી ગયા. નિર્બલકે બલરામનો આધાર રાખી, પોતાની ટેક ઉપર ઝૂઝનારા અનેક 'કબ્જો' સહન કરી બળિયા સામે બાય લીકનારા આરડોલીના જેડોનો વિજય થયો.

અનેક દેશનેતાઓનાં અભિનંદન આરડોલી ઉપર અને આરડોલીના સરદાર ઉપર આવવા લાગ્યાં.

જેલનું વર્ણન

જેલમાંથી છૂટેલા સેવકો હાસ્ય સાથે જેલનાં કબ્જોની વાતો કરવા લાગ્યાં. આ જેલી ભાઈઓમાંના કેટલાકને દરરોજ ૩૭ રોડ દળવાનું આપવામાં આવતું. જો કોઈ વખત જેલર ખૂબ ભલો થઈ જતો તો ખરાબમાં ખરાબ થઈ ઉપર સેવકોને દળવાં એસાડતો.

ભાઈ ચિનાઈનું શરીર જેલનાં કબ્જો સહન કરીને ભોંગી ગયું હતું, પરંતુ એમણે કોઈ દિવસ ફરિયાદ કરી ન હતી. આ જેલના રોટલા ખાઈખાઈને વિદ્યાપીકના વિદ્યાર્થી ભાઈ દિનકર મહેતાને ઝેરી તાવ લાગ્યું પડ્યો હતો. સાધારણ રીતે જેલનો નિયમ જ એવો હોય છે કે કામ શક્તિનું લેવું અને ખોરાક દુકાળિયાનો આપવો.

રવિશંકરભાઈને જેલનાં પાણી બરાબર માફક આવી ગયાં હતાં. એમનું શરીર વજન જેવું હશે કે શરીરમાંનું સંકરપત્થન વજન જેવું હશે ? જો સરકાર પાસે નરકવાસ આપવાનો અધિકાર હોય તો યુધિષ્ઠિરની માફક નરકને સ્વર્ગ બનાવવાની શક્તિ પણ એમની પાસે છે. તેમનું મધુરું હાર્ય જેલમાં જઈ આવ્યા તોપણ જરાયે ઝાંખું થયું નથી. હસતા હસતા તેઓ કહે છે કે 'લામસ્તેવાં જયસ્તેવાં કુતસ્તેવાં પરજયઃ' આ વાત અમારે માટે તદ્દન સાચી છે. આવી જીત મળશે અને આટલા વખતમાં અમે છૂટીશું એવું સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું.

સરદારનું સ્વાગત

વિજયી સરદારને માન આપવા માટે મુરતે તો દિવાળી બોળવી. સરતની રોશની, સરતના શણગાર, સરતની તાપી તટે ભરાયેલી રૂપ,૦૦૦ માણસોની અપ્રતિમ શાંતિભરી સભા સોફોની સ્મૃતિમાંથી પણ ખસવાની નથી. અમદાવાદે પણ સરદારનાં સન્માન ઈશ્વરભક્ષી કૃષ્ણશાન-રાખી, આખા જગતમાં બારડોલી પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું.

બારડોલી સત્યાગ્રહની સફળતાને લીધે, પ્રજામાં સરદાર સામે લડવાનું નવું જોર આવ્યું. આ સત્યાગ્રહને લીધે શ્રીમાન વલ્લભભાઈ સરદાર બન્યા અને આખા હિંદુસ્તાનના આગેવાન થયા. સ્વરાજ્યની લડતના પહેલા પગથિયા તરીકે બારડોલીની લડત હિંદુસ્તાનની સ્વરાજ્યની લડતોના ઇતિહાસમાં સદાને માટે અમર રહેશે. જે વખતે બારડોલીની છત થઈ તે વખતે બારડોલીના લોકો અપૂર્વ ઉત્સાહથી કુલચંદભાઈનું જે ચિરમરણીય ગીતો માતા હતા તેની થોડી લીટીઓ ગાઈને માતું ક્યન હું પૂરું કરીશ.

હાથ વાગી વલ્લભની વિશ્વમાં રે	
તોપ-બગિચાને કીધા મહાત.	હાથે
પ્રાણ કૂક્યા ખેડૂતનાં હાથમાં રે	
કાયરતાને મારી લાત.	હાથે
હાથ હેઠા પડ્યા સરદારના રે	
વધી સત્યાગ્રહીની સાખ.	હાથે
કર્યું પાણી પોતાના લોહીનું રે	
નિજ ભાંડુની સેવા કાજ.	હાથે
કર્યું સાબિત કાઠિયો ના હાથે રે	
ગૂરા સત્યાગ્રહીની જમાત.	હાથે
છત ડોકા કળાડનો વિશ્વમાં રે	
બારડોલીનો જયજયકાર.	હાથે

ચિદ્રીણા

ગીતમ કે. ભટ્ટ

[૫૩૫]

ભરી જગતપાટલે ભલક ભવ્ય સંધ્યા તણી,
કુસુમ સમૂહો મહીં સચિર રંગ પૂર્વા દિસે;
નભે, સ્થલ, જલે, અને ગહન કારમાં કાનને,
ચલાવી તવ અંગુલિ અજળ કીધ રેખાંકનો,

ધગત રણુ વાલુકા ગિરિપરે બળે તાપ શો !
અગાધ જલ રાશિ આ ઉછળતો ધસે આભમાં;
બળાવી રણુખંજરી, વિકટ હસ્તીરાળે સમાં
વિદારી નભ વાદળાં, ઝગમગે શી સૌદામિની.

કરાલ વિભૂતિ કણો, મૃદુલ અંશ તારા બધા
સુયોજ, કીધ માનવી અજબના કલાસજને
ક્ષમા પ્રણય તારથી, અસુરતા જગે ટાળવા
અનંત ભરી કૌતુકે સુરવતી દીધી ચિદ્રીણા.

સરો સતત ત્રેયદા મુભગ મંજુમંદાકિની,
વહો જીવનયાત્રીને, નિકટ આ વિભો તાહરી.

અમેરિકાની કેળવણી અને કેળવણીની સંસ્થાઓ.

પુરુષોત્તમ પટેલ

છોટલો પત્ર લખ્યા પછી આ વખતે અત્રેની કેળવણી અને કેળવણીની સંસ્થાઓ વિષે મને જે માહિતી અને અનુભવ મળ્યા છે તે આપની જાણ માટે લખી મોકલું છું.

ચાલુ જમાનામાં આ દેશ દુનિયાના ક્રાઇપિયુ દેશ કરતાં વધારે ગંપતિવાન અને પ્રગતિમાન થયો છે. એનાં મુખ્ય કારણો નીચે મુજબ ગણાવી શકાય:

(૧) દેશની નૈસર્ગિક સંપત્તિ; (૨) સમાજવ્યવસ્થા; (૩) રાજ્યવ્યવસ્થા; (૪) નાગરિકોની સાહસિકતા; અને (૫) મુવકોની કેળવણી.

આ સર્વ કારણોમાં કેળવણી એ મૂળભૂત કારણ છે. દેશની નૈસર્ગિક સંપત્તિ ગમે તેટલી હોય, છતાં કેળવણી સિવાય તેનો કશો ઉપયોગ ને લાભ શક્ય થતાં નથી. યુરોપીય પ્રજાએ આ દેશમાં વસવાટ શરૂ કર્યો તે વેળાએ આ જાળતનો પૂર્ણ ખ્યાલ એમને હતો જ. જ્યાં જ્યાં ગામડાં ને શહેરો વસાવ્યાં ત્યાં ત્યાં દેવળ અને નિશાળ એ બે સાર્વજનિક સંસ્થાઓ શરૂઆતથી જ એમણે સ્થાપી હતી, જેનો લાભ એમના વંશજોને આજ સારી રીતે મળી રહ્યો છે.

સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં ફોક્સ મેળવ્યા પછી આ દેશે સમૃદ્ધતંત્રનું જે બંધારણ ધડધું તેમાં આમજનતાની કેળવણી એ સમસ્ત પ્રજાની સામુદાયિક જવાબદારી છે એ તત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. આને અનુસરીને સમૃદ્ધતંત્રના દરેકે દરેક પ્રાંતે ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો ધડધો અને તેનો ચુસ્તપણે અમલ પણ કર્યો. પરિણામે પ્રજાનો મોટો ભાગ સારી કેળવણી પામી શક્યો છે, અને તેના ફળરૂપે આ દેશ સર્વ ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિના પંથે ધપી રહ્યો છે.

કેળવણી મેળવવાની સંસ્થાઓના પ્રકારમાં નિશાળ, કુટુંબ અને સમાજ એ ત્રણ મુખ્ય છે. આમાં નિશાળ મુખ્ય ભાગ બન્યો છે; જ્યારે કુટુંબ અને સમાજ અનુકૂળ બુદ્ધિકા તૈયાર કરવામાં સહાયકૂળ થાય છે. આપણા દેશમાં આ છોટલી એ સંસ્થાઓ યોગ્ય જાગ બજવતી ન હોવાથી આપણાં જાળકોને પૂરતો વેગ મળતો નથી.

કુટુંબમાં માબાપ કેળવણી પામેલાં હોય તો તે પોતાના જાળકના જીવિકાસ માટે યોગ્ય ઉપાય યોજે છે. જાળકની રમતનાં અને વિનોદનાં સાધનોની પસંદગી પણ ઉપલો હેતુ ખ્યાનમાં રાખી કરવામાં આવે છે. આ દેશનાં રમકડાંમાં પણ યાંત્રિક કરામતોનો ધણો જ બહોળો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, જેને લીધે જાળક નાનપણથી જ તેમાં રસ લેતું થાય છે અને મોટપણે તે વિષયમાં પ્રવીણતા મેળવવામાં સરળતા મેળવી શકે છે. પોતાની કમાણીનો મોટો ભાગ બચત પાડી, સંતાનોને વારસામાં મોટી મિલકત આપવી અને સમાજમાં વાહવાહ કહેવડાવવી એ પ્રથા અત્રે પ્રચલિત નથી. આને બદલે પોતાનાં સંતાનોનાં શરીર, મન અને જીવિની ખીલવણી માટેનાં સાધનો વસાવવામાં માબાપ પોતાની આવકનો સારો ભાગ ખર્ચે છે. ગઈકાલે અમારી કોલેજના એક પ્રોફેસરનાં પત્ની તેમના છ વરસના નાના જાળક સાથે ફરવા નીકળ્યાં હતાં. રસ્તામાં મારી સાથે વાત થતાં મને જણાયું કે હાલ વર્ષત ઋતુ ચાલતી હોવાથી નાના જાળકને પસોઓની ઓળખ કરાવવાના હેતુથી ફરવા નીકળ્યાં.

હતાં. પક્ષીઓ વિધેની માહિતી આપતું એક નાનું પુસ્તક પણ સાથે લીધેલું હતું. આવી રીતે કુટુંબનું વાતાવરણ બાળકની જીવિતે જીવ્યાં જીવ્યાં ક્ષેત્રોમાં ખીલવે છે અને તેના મનમાં નવું નવું જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિ કેળવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

સામાજિક ક્ષેત્રે યુવાનોની પ્રવૃત્તિઓમાં સાતું ચેતન રહે છે. ગમે તે ક્ષેત્રમાં એકાદ નવી શોધ કરી જગમગાડુર અથવા તાલેવંત થવું એ આ દેશના સમાજમાં જીવ્યું ક્ષેત્ર લેખાય છે. એની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયોગશાળાઓમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરો અહોનિશ અથાગ પરિશ્રમ કરે છે, જેમાંના કેટલાક લાંબી તપશ્ચર્યા પછી ધારેલી સિદ્ધિ મેળવવા બાગ્યશાળી થાય છે. વળી કેટલાક ઉપલા એ ક્ષેત્રોને બદલે વિદ્યાર્થીની કેવળ નિષ્ક્રમ વૃત્તિથી જનહિતાર્થે ભક્તિ કરે છે, અને માનવખત માટે ઔદિક સુખનાં સાધનો પેદા કરવામાં જીવનની કૃતકૃત્યતા માને છે. આ સર્વ પ્રકારના લોકો યુવાનોની જ્ઞાનપિપાસા તીવ્ર કરે છે.

કેળવણીના જીવ્યાં જીવ્યાં પ્રકારોમાં જીવિતો વિકાસ એ મુખ્ય પ્રકાર ગણી શકાય. આ વિકાસ સાધવા માટે શાળા મુખ્ય સંસ્થા છે. શહેરોમાં વસતા સાધનવાળા લોક એમનાં બાળકોને ત્રણ વરસની ઉંમરે કિન્ડરગાર્ટન શાળામાં મૂકે છે. આ સવક ખેતર પર તેમજ નાનાં શહેરોમાં વસતાં લોકોને મળતી નથી. પાંચ વરસની ઉંમર થતાં સુધી બાળક આ સંસ્થામાં રહે છે અને ત્યારબાદ પ્રાથમિક શાળામાં જોડાય છે.

વિદ્યાર્થીની વય પ્રમાણે અનેની કેળવણીની સંસ્થાઓના વિભાગ નીચે, મુજબ પાડી શકાય:

વિભાગ	વય	એકંદર વર્ષ
૧ કિન્ડરગાર્ટન	૪-૫	૨
૨ પ્રાથમિક નિશાળ	૬-૧૩	૮
૩ હાઈસ્કૂલ	૧૪-૧૭	૪
૪ કોલેજ	૧૮-૨૧	૪
૫ પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ	૨૨-૨૪	૩

કિન્ડરગાર્ટનનું ધોરણ આપણા દેશના જેવું છે. પ્રાથમિક નિશાળોમાં ધણી બાબતોમાં તફાવત માલમ પડે છે. નિશાળનો વખત સવારના નવ વગ્યાથી સાંજના ચાર સુધીનો હોય છે. બપોરે ૧૨ થી ૧ જમવાની છૂટી પડે છે. નીચલાં ધોરણોમાં એક શિક્ષક સર્વ વિષયો શીખવે છે. પરંતુ પાંચમા ધોરણ પછી વિષયવાર શિક્ષકો હોય છે. દરેક સમય-વિભાગ (પીરિયડ) એક કલાકનો હોય છે, જેમાં શરૂઆતનો અર્ધ કલાક વિદ્યાર્થી પાઠ્યપુસ્તકમાંથી મેળાતો પાઠ તૈયાર કરે છે, અને બાકીના અર્ધ કલાકમાં શિક્ષક તેમાંથી સવાલ પૂછે છે. જે જવાબ ખરા ન હોય તો બીજા વિદ્યાર્થીને તે પૂછાય છે અને છેવટે સંતોષકારક જવાબ ન આવે તો શિક્ષક પોતે તે સમજાવે છે અને સાથે સાથે વધારાની ઉપયોગી માહિતી પણ આપે છે. શિક્ષણની આ સ્વાવલંબી પદ્ધતિ પ્રાથમિક શાળાથી માંડી કોલેજ સુધી અનુસરાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્યપુસ્તકો શાળા તરફથી પૂરાં પાડવામાં આવે છે. હાઈસ્કૂલ સુધી વિદ્યાર્થી પાસે કોઈ જાતની ફી લેવામાં આવતી નથી. મેટ્રિક સુધી બધા અભ્યાસ શાળામાં જ

કરવાનો હોય છે. વિદ્યાર્થીને પાઠ્યપુસ્તકો થોડા લઈ જવા દેવામાં આવતાં નથી. દરેક શાળાને લગતું એક પુસ્તકાલય હોય છે અને તેનો ઉપયોગ લગભગ ફરજિયાત જેવો કરાવવામાં આવે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને બહારનું વાચન કરવાનું અપાય છે અને વાંચેલા વિષય પર નિબંધ લખવાનો હોય છે. આ વાચન અને લેખન ઘર આગળ તૈયાર કરવાનો હોય છે અને ઘણુંખરું ઉપક્રા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને તે લાગુ પાડવામાં આવે છે.

શાળામાં ક્રાઇષ્ણ ઋતનું ધાર્મિક શિક્ષણ અપાતું નથી, તેમજ સામુદાયિક પ્રાર્થના પણ કરાવવામાં આવતી નથી. આ શિક્ષણ માટે દરેક પંથનાં દેવળ તરફથી નાનાં બાળકો માટે રવિવારની શાળા (Sunday School) ચલાવવામાં આવે છે અને ભાવિક જનો એમનાં બાળકોને તેમાં નિયમિત મોકલે છે. અહીં પ્રાર્થના, ધાર્મિક વાચન (બાયબલમાંથી) વગેરે શીખવાય છે. આ સિવાય મોટી વયના વિદ્યાર્થીઓ માટે દેવળ તરફથી યુવકસંઘ ચલાવવામાં આવે છે. આપને જાણીને નવાઈ લાગશે કે ગયા અઠવાડિયે મને અત્રેના એક આવા યુવકસંઘ તરફથી 'દિંદુસ્તાનના ધર્મો' વિષે બોલવા આમંત્રણ મળ્યું હતું. આશરે ૪૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ તે વિદ્યાર્થીનીઓ હાજર હતાં. ભાષણ બાદ લગભગ બે કલાક સુધી મને જુદા જુદા સવાલો પૂછવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રશ્નોથી મને સમજાયું કે હિંદુ ધર્મની પ્રચલિત મૂર્તિપૂજા અંગે અત્રેના લોકોમાં ધણી ગેરસમજ છે. એઓનું માનવું એવું છે કે મૂર્તિપૂજા ઈશ્વરમાં માનતા નથી પરંતુ જંગલી લોકોની પેઠે પથ્થર અને કાંબડના પૂજકો છે. આ એક્સ (સહેર)ની વસ્તી લગભગ ૧૦,૦૦૦ જેટલી છે અને અંધાં મળી ૧૪ દેવળો છે. આપેલા ધર્મની માફક ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જુદા જુદા પંથો છે અને દરેકનાં જુદાં જુદાં દેવળો હોય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં ૧૫-૨૦ ટકા જેટલા રવિવારે દેવળમાં નિયમિત જનારા હશે એવી મારી માન્યતા છે.

નિશાળમાં મહિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, ભાષા વગેરે વિષયો ઉપરાંત ગામન, વાદન, ચિત્રકલા, હસ્તકલા અને વકતૃત્વની ક્લાસો શિક્ષણ અપાય છે. ૨૦૦ થી વધારે સંખ્યાવાળી દરેક શાળાનું બેન્ડ હોય છે. અમારી કોલેજ જો કે ટેક્નિકલ કોલેજ છે, છતાં સંગીતનું શિક્ષણ અત્રે અપાય છે. કોલેજના બેન્ડમાં આશરે ૧૫૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ છે. ગયા ઉનાળાની રજાઓમાં આ બેન્ડમાંથી ગ્રાંચ વિદ્યાર્થીઓને એક ફ્રેન્ચ સ્ટીમર કંપની તરફથી ન્યૂયૉર્કથી પેરિસ સુધીની મફત યુસાફરી કરવાનો લાલ અપાયો હતો. આના બદલામાં આ વિદ્યાર્થીઓને સ્ટીમર પર ખાણના સમયે બેન્ડ વગાડવાનું કામ કરવાનું હતું. ફ્રાન્સમાં ૧૫ દિવસ રોકાઈ તે દેશ જોવાનો તેમને લાલ મળ્યો હતો. આ ઉપરાંત દરેક શાળામાં નાટ્યમંડળ, વિવાદમંડળ વગેરે પણ હોય છે અને વિદ્યાર્થીઓ એમાં રસથી ભાગ લે છે.

શારીરિક કેળવણી માટે પણ પૂરતી કાળજી લેવાય છે. નાનાં બાળકોના દાંત, કાન, નખ, તેમજ અન્ય સ્વચ્છતા હંમેશાં તપાસાય છે અને જો કંઈ ખામી માલમ પડે તો તેમના વાડીને તે વિશે ખબર આપવામાં આવે છે. સ્કૂલ તરફથી વૈદકીય મદદ આપવામાં આવતી નથી. કોલેજોમાં હોસ્પિટલની સવડ હોય છે અને ત્યાં વૈદકીય સલાહ મફત આપે છે. અમારી કોલેજની હોસ્પિટલમાં ઓપરેશન થિયેટર, એક્સ રે ઓપરેટર, સોલેરિયમ, અલ્ટ્રા વોલ્ટેજ રે ટ્રીટમેન્ટ, વગેરેનાં સર્વ સાધનો વસાવેલાં છે. દરેક શાળામાં કચરનું

શાળા અને તે અંગે એક શિક્ષક હોય છે. રાજ્ય શાળાના સમય દરમિયાન એક કલાક રમત માટે ફરજિયાત ગાળવામાં આવે છે. આમાં આપણા ત્યાંની માફક ફીલ ન કરાવતાં લોકપ્રિય રમતો શીખવાય છે, તેમજ રમાડાય છે. આ ઉપરાંત શાળાના સમય બાદ સાંજે સ્કૂલની ટીમોમાં રમનારાઓને ખાસ ટ્રેઈનિંગ ને ટ્રેકટીસ અપાય છે.

અત્રેની સ્કૂલનું કામ કેવી રીતે ચાલે છે તે જાણવાની ઉત્સુકતાથી મેં બે મહિના પર અત્રેની એક પ્રાથમિક શાળામાં આખો દિવસ ગાળ્યો હતો. જુદા જુદા વર્ગમાં બેસી, શિક્ષકો કેવી રીતે શિક્ષણ આપે છે, તેના જતે અનુભવ લીધો હતો. આ પ્રસંગે નીચેની બે બાબતોએ મારા મન પર ઊંડી છાપ પાડી હતી:

(૧) શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેના મોઠા સંબંધ.

(૨) વિદ્યાર્થીઓનું શિસ્તપાલન.

આ દેશની પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષકોના ૮૫ ટકા અવિવાહિત સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ હોય છે. સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીહૃદય કામળ અને હેતાળ હોઈ નાનાં બાળકોનું મન સહેલાઈથી જીતી લઈ શકે છે. આને લઈ ને શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના સંબંધમાં કોઈ જાતની કડકતા નોવામાં આવતી નથી. આવું પ્રેમાળ વાતાવરણ બાળકને શાળાના કામમાં રસ લેતું કરે છે, જેનો પરોક્ષ લાભ ધણો જ અમૂલ્ય લેખાય. શારીરિક શિક્ષા જવલ્લે જ કરવામાં આવે છે. દરેક સમય-વિભાગ (પીરિયડ)ને અંતે વિદ્યાર્થીઓને પાંચ મિનિટ વર્ગ બહાર જવા દેવામાં આવે છે, પરંતુ આ વખતે પણ શિક્ષક સાથે જ રહે છે. બીજા વર્ગનાં ૭ થી ૮ વર્ષની વયનાં બાળકો પાણી પીવાના નળ આગળ ૧૫-૨૦ની લાઈનમાં જાહેરાત મારા નોવામાં આવ્યાં હતાં. કોઈ જાતની ધક્કામુક્કી સિવાય નંચર પ્રમાણે પાણી પીતાં હતાં. આ બનાવ નોવા પછી મને સમજાયું કે આ દેશનાં સાર્વજનિક સ્થળો જેમાં કે ચિપેટર, રેલવે ઓફિસ, પોસ્ટ ઓફિસ, વગેરેમાં લોકો ૧૦૦-૨૦૦ની સંખ્યામાં હોવા છતાં પોલિસની હાજરી સિવાય, લાઈનમાં જીલા રહી કેમ શિસ્ત પાળી શકે છે. ઘર આગળ માળાપો પણ આ બાબત પર પૂરતું લક્ષ આપે છે.

સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ સાથે વાત ચતાં મને જણાયું કે શાળામાં દરરોજની હાજરી ૯૪ ટકા ઉપરાંતની રહે છે. વર્ગ ચઢાવવામાં એ આખા વર્ષનું કામ અને અવારનવાર લેવાયેલી પરીક્ષા ઉપર અવલંબે છે. નીચલા ધોરણોમાં જે અચુક વિષયો કાચા માણુમ પડે તો આખું વર્ષ ફરી કરાવે છે. પરંતુ કોલેજ અને હાઈસ્કૂલમાં ફક્ત તે વિષયો જ ફરી કરવાના હોય છે.

આખા દેશમાં કોઈ સ્થળે ખાનગી ટ્યુશનની બદી નોવામાં આવતી નથી. પાછળ પડતા વિદ્યાર્થીઓને શાળાના ટાઈમ બહાર શિક્ષકો સહાય કરવા બંધાયેલા છે. સ્કૂલ બંધ થયા બાદ શાળામાં જ અર્ધો-પોણો કલાક રાકાઈ શિક્ષકો જોઈતી મદદ આપે છે. શિક્ષકોની લાયકાતમાં ઓછામાં ઓછો હાઈસ્કૂલ મુખીનો અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ એવું ધોરણ સર્વત્ર ફરવેલું છે. શહેરની શાળાઓમાં એલ્યુએટ થયા બાદ શિક્ષકોની કોલેજમાં બે વર્ષ ગાળ્યાં હોય એવા જ શિક્ષકોને લેવામાં આવે છે. સ્ત્રી-શિક્ષિકાઓ જે પરણે તો તેમને નોકરીમાંથી રૂખસદ આપે છે. આ દેશમાં ૨૦ થી ૪૦ વર્ષની વયની અવિવાહિત સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે શિક્ષકોને ધંધો કરે છે. સરકારી તેમજ ખાનગી ઓફિસોમાં ઠાકુનની

નોકરીમાં ૮૦ ટકા ઉપરાંત સ્ત્રીઓ જ કામ કરતી જોવામાં આવે છે. આ ધંધામાં વિવાહિત સ્ત્રીઓને ખાતલ કરવામાં આવતી નથી. શિક્ષકાની આર્થિક જવાબદારી લાંબી ન હોવાથી તેઓ એમના પગારમાંથી સુખી જીવન ગાળે છે અને પોતાના કામમાં સાંતું લક્ષ્ય આપે છે.

આ દેશની કોઈ પણ શિક્ષણ સંસ્થામાં કાયમી નોકરીની જગ્યા હોતી નથી. કોલેજ સુદ્ધામાં પણ નવ મહિનાનો કોન્ટ્રેક્ટ હોય છે. કોન્ટ્રેક્ટ દર વરસે બદલાય છે. વેકેશનના સમયમાં શિક્ષકો અને પ્રોફેસરોને શાળામાંથી છૂટા કરે છે અને તે સમય દરમિયાન તેમને પગાર આપવામાં આવતો નથી. હક રમ કે કેન્ટુઅલ રમ એક દિવસની પણ આપવામાં આવતી નથી. માંદગીને અંગે જો એકબે દિવસ ગેરહાજર રહેવું પડે તો તે દિવસનો પગાર કપાય છે. આખા વરસમાં રવિવાર સિવાય ભાગ્યે જ ૬-૭ રજાઓ પડે છે. અમારી કોલેજમાં ફક્ત ત્રણ રજાઓ મળે છે. કોન્ટ્રેક્ટ પદ્ધતિની નોકરી હોવાથી કામમાં જો શિથિલતા દેખાય તો વર્ષ આખરે સહેલાઈથી રૂખસદ આપી શકાય છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે શિક્ષકોને ધંધો અત્રે ધણો જ આકર્ષે છે. પણ તેના બદલામાં પબ્લિક સર્વિસ ધણી જ સારો રીતે ચાલે છે.

આખા દેશમાં સહશિક્ષણની પ્રથા પ્રચલિત છે. છોકરા અને છોકરીઓની ઈલાયદી નિશાંજો કે કોલેજો બિલકુલ જોવામાં આવતી નથી. વર્ગમાં એસવામાં પણ તેમના જુદા જુદા વિભાગ પાડવામાં આવતા નથી. પરંતુ બધા બેજસેજ એસે છે. દર વરસે આ દેશની વસ્તીના ચોથો ભાગ કેળવણીમાં રોકાયેલો હોય છે. હાલ તેમાં ૧,૫૦૦,૦૦૦ છોકરા, ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦ છોકરીઓ અને ૧૦,૦૦,૦૦૦ શિક્ષકોનો સમાવેશ થાય છે. નીચેના ક્રાંદા પરથી સમજાશે કે આ દેશમાં સ્ત્રીકેળવણીનું મહત્વ એ પુરુષકેળવણીના જેટલું જ લેખાય છે:

આખા દેશની વસ્તી ૧૨,૭૦,૦૦,૦૦૦.

નં. શાળા	પુરુષ-વિદ્યાર્થી	સ્ત્રી-વિદ્યાર્થી	કુલ
૧ પ્રાથમિક	૧,૧૮,૯૧,૬૩૦	૧,૧૩,૭૦,૪૭૦	૨,૩૨,૬૨,૧૦૦
૨ હાઈસ્કૂલ	૨૯,૯૯,૮૭૫	૩૦,૬૬,૬૧૩	૬૦,૬૬,૪૮૮
૩ કોલેજ	૬,૧૫,૭૨૦	૪,૩૯,૬૪૦	૧૦,૫૫,૩૬૦
કુલ ૧,૫૫,૦૭,૨૨૫		૧,૪૯,૦૬,૭૨૩	૩,૦૪,૧૩,૯૪૮

જુદી-જુદી શાળાઓમાં કામ કરતા શિક્ષકોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે:

નં.	શાળા	પુરુષ-શિક્ષક	સ્ત્રી-શિક્ષક	કુલ
૧	પ્રાથમિક	૭૮,૪૮૨	૫,૯૨,૩૮૬	૬,૭૦,૮૬૮
૨	હાઈસ્કૂલ	૯૫,૮૩૩	૧,૫૨,૬૧૧	૨,૪૮,૪૪૪
૩	કોલેજ	૬૭,૬૯૦	૩૧,૫૨૦	૯૯,૨૧૦
		<u>કુલ ૨,૪૨,૦૦૫</u>	<u>૭,૭૬,૫૧૭</u>	<u>૧૦,૧૮,૫૨૨</u>

મારા ખેતીવિષયક પત્રમાં * મેં જણાવ્યું હતું કે આ દેશમાં ગામડાં જેવી સંસ્થા જણાતી નથી. ખેડૂત ખેતર પર પાકાં મકાન બાંધી રહે છે. આ વર્ગનાં બાળકોની કેળવણી માટે આખા દેશના સ્કૂલ ડિસ્ટ્રીક્ટમાં વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. એક સ્કૂલ ડિસ્ટ્રીક્ટનો વિસ્તાર ૪૦-૫૦ ચોરસ માઈલનો હોય છે. ફરજિયાત કેળવણીને અંગે દર ચાર ચોરસ માઈલે એક સ્કૂલ હોવી જોઈએ એવો આ દેશનો કાયદો છે. વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૮-૧૦ની હોય તો પણ આવી નાની પણ સ્વતંત્ર સ્કૂલો ચલાવવામાં આવે છે. આવી સ્કૂલોમાં ઘણી વખતે એક જ શિક્ષક અને એક જ ચોરસો હોય છે. ઉપરાંત ધોરણો માટે નજીકનાં શહેરોમાં બાળકોને મોકલે છે. કેટલીક જગ્યાએ આવી નાની સ્કૂલોને એકઠી કરી એક મોટી સ્કૂલ સ્થાપે છે. અને નાનાં બાળકોને લઈ જવા લાવવા માટે સ્કૂલ તરફથી વાહનનો ખંદોળસ્ત મફત આપવામાં આવે છે. મેટ્રિક સુધીના અભ્યાસ સુધી માઆપોને ફ્રી કે પુસ્તકોનું કાંઈ ખર્ચ કરવાનું હોતું નથી. દરેક ડિસ્ટ્રીક્ટમાં આવેલી શાળાઓનો વહીવટ ચલાવવા એક ખોડા ચૂંટવામાં આવે છે. દર ત્રણ વર્ષે ખોડાના સભ્યોની ચૂંટણી કરવામાં આવે છે. આ ખોડા સ્કૂલના ખર્ચનું અંદાજપત્ર નક્કી કરે છે. અને તેના આધારે ડિસ્ટ્રીક્ટમાંથી મિલકતનાં ધોરણે કર ઉધરાવે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની આ એક સ્વતંત્ર સંસ્થા ગણાય છે અને તેના પર સ્ટેટના કેળવણીખાતાનો અમલ રહે છે.

કેળવણીને અંગે આ દેશમાં દર વર્ષે ૨,૬૦,૫૦,૦૦,૦૦૦ ડોલર એટલે લગભગ પોણા સાત અબજ રૂપિયા ખર્ચાય છે ! ૨૧ વર્ષની વય ઉપરાંતના દરેક નાગરિકને રાજના ત્રણ આના (૭ સેન્ટ) આ ખર્ચ પેટે સરકારને કર આપવો પડે છે. આ ગંજવર રકમ નીચે આપેલા કોઠાની વિગત પ્રમાણે ભેગી કરવામાં આવે છે:

નં.	વિગત	કુલ રકમ ડોલર	કુલ રકમના ટકા
૧	ફેકરલ સરકાર	૪,૪૨,૬૧,૨૫૫	૨
૨	સ્ટેટ સરકાર	૫૮,૦૧,૮૦,૬૬૮	૨૨
૩	સ્કૂલ ડિસ્ટ્રીક્ટ કમિશનર	૧,૫૧,૦૮,૧૭,૪૦૧	૫૮
૪	ફ્રી (કોલેજ)	૧૩,૮૨,૫૭,૩૫૦	૫
૫	બક્સિસ	૬,૧૭,૧૫,૧૮૦	૩
૬	પરચૂરણ	૨૬,૮૧,૬૮,૦૮૧	૧૦
	કુલ	૨,૬૦,૪૪,૧૦,૮૩૫	૧૦૦

ઉપલી રકમમાંથી ૭૦ ટકા શિક્ષકોના પગારમાં, ૪ ટકા પાઠ્યપુસ્તકોમાં અને બાકીના ૨૬ ટકા ખીન સાધનોમાં વપરાય છે.

શિક્ષકોના માસિક પગારનું ધોરણ આખા દેશની સરેરાશ લેતાં નીચે પ્રમાણે છે (નવ માસના ધોરણે):

નં.	જગ્યા	સૌથી વધારે	સૌથી ઓછા	સરેરાશ ડોલર
૧	કોલેજના પ્રેસિડેન્ટ (પ્રિન્સિપાલ)	૨૨૫૦	૪૨૫	૮૫૦
૨	કોલેજના ડીન (Dean)	૧૦૦૦	...	૫૫૦
૩	પ્રોફેસર	૮૫૦	...	૪૩૦
૪	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર	૬૭૦	...	૩૦૦
૫	લેકચરર	૫૩૦	...	૨૧૦
૬	નિશાળના માર્શલર	૪૦૦	૬૦	૧૩૫

આ દેશમાં નાનીગોરી સર્વે મળી ૨,૭૬,૫૦૦ શાળાઓ છે, જેમાં ૧,૬૭,૭૯૦ ગામડી શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે. ગામડી શાળાઓની વિગત તેમજ વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે:

નં.	શાળાની વિગત	શાળા સંખ્યા	શિક્ષક સંખ્યા	વિદ્યાર્થી સંખ્યા
૧	એક રૂમવાળી શાળા	૧૩૮,૫૦૦	૧૩૮,૫૦૦	૧,૧૦,૦૦,૦૦૦
૨	બે રૂમવાળી શાળા	૨૪,૪૧૦	૪૮ ૮૨૨	
૩	બે રૂમથી વધારે	૧૭,૨૫૦	૧૬૨,૬૭૮	
૪	હાઈસ્કૂલ	૧૭,૬૩૦	૭૮,૫૦૦	૨૦,૦૦,૦૦૦
કુલ		૧૬૭,૭૯૦	૪૫૮,૫૦૦	૧,૩૦,૦૦,૦૦૦

ધંધાદારી ઉચ્ચ કેળવણી આપતી કોલેજની સંખ્યા ૧૪૧૮ની છે, જેમનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે:

નં.	કોલેજનો પ્રકાર	સંખ્યા	નં.	કોલેજનો પ્રકાર	સંખ્યા
૧	બેતીવાડી	૫૭	૯	વૈદકીય	૭૬
૨	વેપારી	૯૫	૧૦	દાંતના સર્જન	૩૯
૩	શિક્ષણ (Teachers)	૨૬૧	૧૧	કાર્મિકી	૬૬
૪	એન્જિનિયરિંગ	૧૩૯	૧૨	નર્સિંગ	૪૧
૫	બાંધકામ (Architectual)	૩૬	૧૩	કાયદો	૧૩૩
૬	કલા	૨૬	૧૪	લાયબ્રેરી (સાયન્સ)	૧૪
૭	પત્રકાર	૧૮	૧૫	સંગીત	૭૦
૮	ગૃહચર્ય શાસ્ત્ર Home Economics(ફક્ત સ્ત્રીઓ માટે)	૬૫	૧૬	ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૨૧
			૧૭	વેટરનરી	૧૦

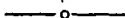
આ ઉપરાંત ધંધાદારી માટેની રફૂલો પણ કેટલીક ખાનગી સંસ્થાઓ ચલાવે છે. જેમાં સુધાર, લુહાર, દરજી, સોની, હાતમ વગેરેના ધંધા શીખવાય છે. તે સિવાય દરેક ઉદ્યમનાં કારખાનાં ટ્રેનિંગ રફૂલો ચલાવે છે, જેમાં અક્ષરજ્ઞાન મેળવેલા લોકોને જે તે ઉદ્યમનું જ કામ શીખવે છે.

આખી પ્રગતિ કેળવણીના ધોરણે નીચે પ્રમાણેનું વર્ગીકરણ છે:

નં.	શિક્ષણ	લોક વસ્તીના ટકા
૧	કોલેજ એન્ડુએટ	૩ "
૨	કોલેજ અન્ડર એન્ડુએટ	૭ "
૩	હાઈસ્કૂલ એન્ડુએટ	૧૪ "
૪	હાઈસ્કૂલ અન્ડર એન્ડુએટ	૩૩ "
૫	પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવેલા	૩૮ "
૬	અભણ	૫ "

ઉચ્ચ શિક્ષણુ ખાખતનું વર્ણન મેં મારા આગલા એક પત્રમાં આપ્યું હતું એટલે એનો અહીં ઉલ્લેખ કરવાનું ઉચિત ધારતો નથી. સરકાર તરફથી ચલાવવામાં આવતી કોલેજોમાં દાખલ થવા માટેની આવેલી અરજીઓમાંથી એક પણ અરજીનો અસ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી. દરેક નાગરિકને ઉચ્ચ શિક્ષણુ પણ પૂરું પાડવા માટે સરકાર બંધાએલી છે એવો આ દેશનો કાયદો છે. વિદ્યાર્થીની શક્તિ કોલેજના અભ્યાસ માટે પૂરતી ન હોય તો એને એક વર્ષની અજમાયશ બાદ ક્રમી કરવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થી હોશિયાર ને મહેનતુ હોય તો એને ઉચ્ચ કેળવણી મેળવવામાં કોઈ જાતની અડચણ પડતી નથી. કોલેજનું શિક્ષણકામ એવી રીતે ગોઠવેલું હોય છે કે ચાર વરસનો ફોર્સ વિદ્યાર્થી હજુલું કામ લઈ છ વર્ષમાં પૂરો કરી શકે અને સાથે સાથે પોતાનો બધો ખર્ચ મહેનત મજૂરી કરી કમાઈ લે. મજૂરીના દર અને સારા હોય છે. હાલ એમ્સમાં દર કલાકના ૩૦ સેન્ટ એટલે રૂ. ૦-૧૨-૦ મળે છે. તેમજ સારા વિદ્યાર્થીને કામ મળી રહે છે. પરદેશીઓને થોડી અડચણ પડે છે. તે સિવાય વેકેશનના સમય દરમિયાન બધો વખત કામ કરી સારી રકમ મેળવે છે. કોલેજનો બધો ખર્ચ આપકમાઈથી મેળવી લેનાર વિદ્યાર્થી-ઓની સંખ્યા આશરે ૧૫ ટકા જેટલી હશે, બચારે બાકીનો મોટોભાગ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં પોતાના ખર્ચનો મોટો ભાગ જાતમહેનતથી મેળવી લે છે. નવ માસનું કોલેજનું બધું ખર્ચ સામાન્ય વિદ્યાર્થી માટે ૫૦૦-૫૫૦ ડોલર પૂરતા ગણાય.

ન રહી

પતીલ

[ગઝલ]

મૂકવા શિર જાન ન રહી.

સુધ કે નહીં સાન રહી;

બદલાઈ ગયું જ 'ગયું—

હુનિયા હુનિયા ન રહી;

ચિજના સમ ખાઉં કઈ?

ચિજ ઠેા કરમાં ન રહી;

અટક્યો છવ આવી ગળે,

પણ ગંધ જળાન* કહી.

અફસોસ ! પતીલ, લવે

કવિતા કવિતા ન રહી !

અં થ કા ર

મૂળ લેખક : શ્રી શરદિન્દુ બન્ધોપાધ્યાય
અનુવાદક : રાપણુ દયાળજી ઘેલાણી

પ્રકાશકનો, તેમને જલદી મળી જવાનો તાકીદનો પત્ર આવવાથી હું તે દિવસે હરપતની લોકલમાં કલકત્તા જતો હતો. મનમાં નક્કી કર્યું હતું કે સાડાદશને સુમારે હાવરા રેશન પહોંચી કલકત્તાનું કામકાજ પતાવી દોઢની ગાડીમાં પાંચો ઘર તરફ આવવા રવાના થઈશ.

અમારા ગામના રેશને ગાડી ફક્ત અરધી જ મિનિટ બિતી રહેતી હતી. તેથી કોઈ ખાલી કે ઓછો બીડવાળો કમ્પાર્ટમેન્ટ શોધી તેમાં બેસવાનું બની શકે તેમ નહોતું. સામે જ ને ઈન્ટર ક્લાસનો ડબ્બો આવી બિંબો રહ્યો તેમાં જ ચડી જવું પડ્યું. ગાડીએ તે વખતે ચાલવાનો આરંભ પશુ કરી દીધો હતો.

સરખે અંતરે બપોળે બાંકડાઓની વચમાં લોખંડી ગળી અને સળિયા ભરી ડબ્બાને નાનાંનાનાં ખાનાંઓમાં વિભક્ત કરી નાંખ્યો હતો, કે જેથી એકસામટા ઘણા લોકલ પેસેન્જરો એકસાથે બેગા થઈ મારામારી અને ઝઘડો કરે નહિ. જે ખાનામાં હું ઘૂસ્યો હતો તેમાં ચારપાંચ સદ્ગૃહસ્થો બેઠા હતા. બેઠે તરફના બીજા બે ખાનાંઓમાં ચારચાર પ્રાંચપાંચ ઉતારુઓ બેઠા હતા. એમના ચહેરા જોઈ મને એવું કાંઈ લાગ્યું નહિ કે આ લોકોને એકસાથે બેસવા દેવામાં આવે તો તેઓ એકબીજા ઉપર આક્રમણ કરે. ગમે તેમ હો, હું તો સંભાળીને એક ખૂણા શોધી આરામથી અટ્ટેલીને બેસી ગયો.

મારી પાસે બેઠેલા એક પ્રૌઢ વયના સદ્ગૃહસ્થ એકચિત્તથી ચોપડી વાંચતા હતા. એમનું મન એ ચોપડીમાં જ પડેવાયેલું હતું, બીજી કોઈ તરફ એમનું લક્ષ જ નહોતું. ચોપડી વાંચતાં વાંચતાં વચ્ચે વચ્ચે જુદીજુદી લાગણીઓના અવેશથી એમની અરધી સફેદ અરધી કાળી કાચીપાકો દોઢ ઈંચ પહોંળી મૂંઝે હાલી બિંકતી હતી. અને ચરમાના કાચની પેલીપાર રહેલી એમની આંખો આવેશના પ્રાગ્લ્ભ્યથી ચમકારા મારતી હોય એમ લાગતું હતું. કોઈ મહાકકળુ ખાદ્ય પદાર્થ ચાવતાં મહેનત પડતી હોય એવો ભાવ આ પુસ્તક વાંચતાં તેમનાં મોં પર દેખાતો હતો—તેઓ હાલી બિંકતા હતા અને વચમાં વચમાં ગળામાંથી એક પ્રકારનો વિચિત્ર અવાજ કાઢતા હતા—ગર્રર્ર—ર— !

એવી તે કઈ ચોપડી હશે કે જે વાંચી આ સદ્ગૃહસ્થ આટલા બધા ઉત્તેજિત થઈ ગયા હશે ? જરાફની માફક ડોકું બની શકે તેટલું બિંચું કરી, લંબાવી, ડોકિયું કરી ચોપડીનું નામ વાંચ્યું: 'નીલ રક્ત.' પુસ્તક પરિચિત હતું ખરું. લેખકનું નામ પ્રવોતરાય. થોડા જ મહિના પહેલાં આ ચોપડી બહાર પડતાં સાહિત્યક્ષેત્રમાં એક જાતનું વિશિષ્ટ આંદોલન ઉત્પન્ન થવા પામ્યું હતું.

ખાણુના ખાનામાંથી એક સદ્ગૃહસ્થે બીચે અવાજે પૂછ્યું: "ખારી'દા, આટલા બધા એકતાર થઈને શું વાંચો છો ?" ચોપડી વાંચતા આ મહાશય જ ખારી'દા હતા.

ચોપડીમાંથી મોં ઊંચું કરી પ્રથમ તેઓ થોડું કોષમિશ્રિત ફિક્કું દરયા અને પછી બોલ્યાઃ “આ પદિયા (પ્રલોતનું તિરસ્કૃત અપભ્રંશ) છોકરાની બહાદુરી, ખીનું શું! શું લખ્યું છે! અરે મરું રે મરું. કહે છે કે આ ચોપડી પ્રસિદ્ધ થતાં ભારી ધમાલ મચી ગઈ છે! ચોપડી વિશે (વિશ્વનાથ) લાલધેરીમાંથી લાવ્યો છું. મને થયું લાવને જોઈ તો અગ્રે પદિયાએ શું લખ્યું છે. હું એ છોકરાને તે નાનો હતો ત્યારથી જ ઓળખું છું—મારી સાળીના એક દુરના મિત્રમાંથી જેકોનો એ દીકરો થાય—તે એણે એવું તે અક્ષતનું શું પ્રદર્શન કર્યું છે કે ન પૂછો વાત.”

બધા ઉત્સુક થઈ જોઈ રહ્યા. એક જણે પૂછ્યું: “નામ શું એ ચોપડીનું?” ખારી’દા તિરસ્કારસ્પ્યક એક જાતનો અચાજ ગળામાંથી કાઢી ખોખારો ખાઈ બોલ્યા: “હું-હું-‘નીલ રક્ત.’ જેવું નામ તેવી ચોપડી! અરે, મારે ચોપડી વાંચવા લેતાં પહેલાં જ વિચાર કરવો જોઈતો હતો કે પદિયાે તે વળી કાંઈ ચોપડી લખી શકતો હશે ખરો? મોં ઉપરથી માખ ઉઠાડી શકતો નહતો એ છોકરો વળી ચોપડી તે શું લખે? ત્રણત્રણ વાર તો મૈત્રિક ફેલ—”

ખીનને એક જણ વચમાં જ બોલી ઊઠ્યો: “નીલ રક્ત! હા, ચોપડીનું નામ સાંભળ્યું છે ખરું. તે દિવસે બોળનો ગોપી (ગોપીનાથ) કહેનો હતો કે ચોપડી બહુ જ સરસ લખાઈ છે. ગોપી સાહિત્યની શારી ખખર રાખે છે—હા—તે આપ એ લેખકને ઓળખો છો, એમ?”

ખારી’દા બોલ્યા: “મેં હમણાં જ કહ્યું મારી સાળીના જેકોનો પુત્ર! ‘આપે મારી ચરકશી ને બેટા તીરંદાજ.’ દુનજો પાતળો લાડપિંજર જેવો હેખાતો, રસ્તે રખડતો છોકરો! મોઢા ઉપર વિદ્યા કે અક્ષતની જરાપણ નિશાની જણાય નહિ. વાત કરતાં કરતાં ત્રણ વાર તો ડચકાં ભરે. એ વળી ચોપડી લખે! હું તો હસતું જ ખાળી શકતો નથી લાઈ.”

‘ઝંચકાર’ શબ્દમાં કાણ જાણે શું એ એવી ગ્રંથોદન શક્તિ રહેલી છે—ખાસ કરીને કાઈ જો એમ કહે કે, ‘હું અમુક લેખકને ઓળખું છું’ તો થઈ જ રહ્યું—એનો ખેડો પાર! જોતજોતામાં તે બધાની ઇર્ષ્યા અને શ્રદ્ધાનું પાત્ર થઈ પડે. ખારી’દાએ પણ ડબ્બામાં બેઠેલા બધા માણસોના મનનું પ્રમથ આકર્ષણ કરી લીધું.

એક ખીનત પ્રીટ વાળા મહાશય એક બાલુના ગણાકામાં એક દૂધો પાન ભરી દયેળીમાંના જરદાને ચૂનામાં મેળવી તેને ખીનત હાથરડે જોરથી ચાગડી અંગૂઠા વડે ધીમે ધીમે મૃદુ મંદ મંથન કરતા હતા તે બોલી ઊઠ્યા: “ખારી ભાઈ, તું તો આ છોકરો ઉપર નકામો આપની માફક ઉઘાઈ ઊઠ્યો છે! ચોપડીમાં લખ્યું છે શું? વાર્તાનો વિષય શો છે તે તો કહે, અગે પણ સાંભળીએ!”

ખારી’દા બોલ્યા: “એણે લખ્યું છે મારું કપાળ અને એના બાપનું શ્રાદ્ધ!”

“અદાદા! વાર્તા શું છે તે જ કહેને ભાઈ? ખીનું બધું ચૂનામાં પડ્યું.”

“અરે એ વાર્તા કે સીમરું! એક અમલ ખાનદાન જમીનદાર વંશના એક નખીરાનો ફિરસો, અરે મને તો તેનું આ ચાદસ જોઈ દસતું જ આવે છે.

“એનો બાપ તો હતો સગ પોરટ ઓફિસર—સગ પોરટ મારતર—અરે ભાઈ તે જમીનદારના છોકરાને કાઈ દિવસ આંખે પણ જોયા છે અગ્રે? કે તું આમ જમીનદારનો ફિરસો લખવા તૈયાર થઈ ગયો! આને જ કહેવાય ‘પેટમાં અજ નદિ અને કપાળમાં ઝંડન નિલક’—હા,

હું પોતે જો એ વાતો લખત તો હજુ એ કાંઈક સમજી શકાય એવું હતું. હું પોતે તો ગરીબ ગૃહસ્થ છું પણ ત્રીસ વર્ષ યથા સવારસાંજ એક વેળા જમીનદારના બેઠકાખાનમાં બેઠો તો જમાવી એસું છું ને—એ લોકોને પચથી તે માયા મુઠી રંગેરંગ ઝોળાં છું અને બીજી બેધી વાતની ખચરો રાખું છું... શું કહેા છો તમે મદાસય ?” આમ બોલી પ્યારી'દા અંધોનંદ મારી તરફ ફર્યા.

પ્યારી'દાની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં હું કેમ જાણે અંતરમાં ઊંડો ઊતરી ગયો હતો. જગત બધું જાણે માયામય જણાતું હતું—જગત ઉપર વૈરાગ આવી જતો હતો. હું અમંત્રી બિંદો અને બોલ્યો : “હાં, એ તો ગિલકુલ અગત્ય છે પણ—”

“એ પણ બાણ નહિ. આ તો ચોખ્ખી નિર્ભય સાચી વાત છે. મને લખવાનો અભ્યાસ નથી એટલું જ, નહિ તો હું એવી વારતા લખત કે એ પદ્ધતિ તો શું પણ એનો બાપ પણ આંખો ફાડીને ભેઈ રહેત.”

પ્રથમ વર્ણવેલા પાત્ર આવતા ગૃહસ્થ બોલ્યા : “પણ વાર્તા શું છે તે તો તું કાંઈ કહેતો નથી તે શું ?”

પ્યારી'દા : “વાર્તાનું કાંઈ મોંમાયુ હોય ત્યારે ને ? પહેલેથી છેલ્લે સુધી કદપનામાં પણ ન આવે એવાં ટાઢાં પહેરનાં ગરખાં, તમને બધાને સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો હશે ત્યારે ટૂંકે સાર કહું છું. સાંભળો.” આમ કહી ફરી એકવાર તેણે ચાર તરફ નજર ફેરવી.

મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે પ્યારી'દા બધાંએને વાર્તા સંભળાવવા ખાતર આટલું બધું મોણ નાંખતા હશે. જે લોકો વાર્તા કરવામાં હોશિયાર હોય છે તે લોકો સાંભળનારાઓનાં મનને પણ પ્રથમથી જ આવી રીતે આતુર બનાવી તૈયાર કરવામાં પ્રીણુ હોય છે. મેં જોયું કે ચાલતી ગાડીનો બડબડાટ—અવાજ—થતો હોવાથી બધા એકી ટોચે કાન માંડીને પ્યારી'દાની વાત સાંભળવા આતુર થઈ રહ્યા હતા. પ્યારી'દાના ચહેરા ઉપર આનંદનું મોહનું ક્ષણભર ફરકી ગયું. તેણે હવે વાર્તા કહેવી શરૂ કરી.

શેકસપિયર જેવા કોઈ કોઈ પ્રતિભાશાળી માણસો દુનિયામાં હોય છે, જેઓ ખીજની વાર્તાની તફાકરી કરી તેનું રૂપ બદલી નાંખી શકે. મેં જોયું કે પ્યારી'દા પણ એ જ કોટિના પ્રતિભાવાન ગૃહસ્થ હતા. મૂળ પુસ્તકમાંની વાર્તા કેવી રસમય લખાઈ હશે એ મારાંથી કહી શકાતું નથી, પણ પ્યારી'દાની વાર્તા કહેવાની છટાથી વાર્તામાં રસ જમી બિંદો. મને યાદ છે ત્યાં સુધી તેના જ શબ્દોમાં એ વાર્તાનો સાર ટૂંકમાં નીચે આપું છું.

એક પ્રખ્યાત જમીનદારનો વંશ ત્રણસો વરસથી ચાલ્યો આવતો હતો. ત્રણ લાખ રૂપિયાની વાર્ષિક આવક, સાત સાત મહેલ, અગિયાર હાથી, બાવન ઘોડા, હાંદીખાંજ, પટાંખાજ, બંદૂકયાળા અને હોઠો પકડી ચાલનારાઓનો તો કાંઈ સુમાર જ નહિ. ત્રણે મોટું એક લશ્કર. ટૂંકમાં એક નાનું સરખું રજવાડું કહીએ તો ચાલે.

તે વખતના જમીનદારો બહુ જ નિરંકુશ અને જીવલે હતા. લૂંટ, ધાડ, છપાં ખૂન, કોઈને જીવતો બાળી મૂકવો વગેરે—એવું કાંઈ કામ નહિ હોય કે જે તેઓ ન કરી શકે. તેની એક વિધવા પુત્રીનું આરિત્ય અનીતિમય હતું. જમીનદારને ખચર પડતાં પોતાની પુત્રીને તથા તેના જીવને પકડાવી મંગાવી પોતાના બેઠકાખાનાના ઝોરડાની જમીન ખોદી તેમાં તેમને જીવતાં દાડી દઈ બેઠકાખાનાની ફરસાંથી રાતોરાત પાછી હતી તેવી જનાવી દીધી હતી. એ લોકોનાં

અત્યાચાર અને લુલ્લમની કેટલીએ વાતો ગામમાં ચલી હતી. આલુખાલુંના નાના જમીનદારો; પંચને ભેઈ જેમ માણસ યરયર કંપી જોડે તેમ એનાથી ડરતા. સાંભળ્યું છે કે એમની જમીનના સીમાડા ઉપર એક ગઢવાલી સાથે સીમાડાની અમુક જમીનના કચળ ખાખત તકરાર થતાં તે ગઢવાલીને ઘરમાંથી પકડાવી મંચાવી મુરકેટાટ બાંધી અમાવાસ્યાની ધોર રાતે કાળી માતાને તેનો ભોગ ચડાવી દીધો હતો !

આજકાલ એટલું બધું તો કાંઈ નથી પણ રાજપાટ તો હજી જેમનું તેમ મોલુદ છે. વાર્તાના વખતના જમીનદારને માત્ર એક જ દીકરો હતો. તેનું નામ અહીન્દ્ર. આ અહીન્દ્રને જ આ વાર્તાનો નાયક બનાવ્યો છે. તે ધોરણસર અંગ્રેજી વાંચતાં લખતાં શીખ્યો હતો. કલકત્તામાં એક મોદુંમસ મકાન ભાડે રાખી રહેતો હતો. તે બહુ જ સારો અને લાયક છોકરો હતો—વાત ધ્યાન દઈને સાંભળતો હો—તે બહુ જ સારો અને લાયક છોકરો—બહુ જ શાંત પ્રતિભો. એના પૂર્વજોનો દુષ્ટ સ્વભાવ એનામાં જરા પણ જણાતો ન હતો—બહુ જ નિરબિમાની ચહેરો પણ સુંદર—દેખાવડો. ભણવામાં પણ તેવો જ ચાલાક. એટલે ટૂંકમાં કહીએ તો જાણે હીરાનો દુકાડો.

આ છોકરો ભણતાં ભણતાં અચાનક એક ઍરિસ્ટરની છોકરી સાથે પ્રેમમાં પડી ગયો. તેણે ઍરિસ્ટરને ઘેર જવા આવવાનું ચાલુ કરી દીધું. ઍરિસ્ટરની અવસ્થા ઉપર ઉપરથી સારી જણાતી હતી, પણ અંદરથી બધું બોદુ હતું. પગથી તે માથા સુધી કરજમાં-રૂબેસો હતો પણ તેની પુત્રી મનીષા બહુ જ ગાહી અને લાયક છોકરી હતી. સુંદરી હતી, ભણેલી હતી, છતાં 'ઓછું પાત્ર અદકું બપ્પાં' જેવી ન હતી. શાંત-ધીર-નમ્ર. તે પણ મનથી અહીન્દ્રને આદવા લાગી.

પણ પ્રેમનો પંચ પાઘરો હોતો નથી, અનેક વિધ્નોથી ભરેલો હોય છે. જમીનદારના છોકરાએ જોયું કે તેની પ્રિયતમાને મેજવવાના રસ્તામાં ઘણી બાધાઓ હતી, એટલે કે મનીષાના કાપનો એક બીજો પુરુષ પણ ઉમેદવાર હતો. અને તે ઉમેદવાર બીજો કોઈ નહિ—ઍરિસ્ટરનો લેણદાર જ. તેની ઉમર ચાલીશની આસપાસ, હજી સુધી અવિવાહિત, વિશ્વાસ્ય જઈ આવેલો અને રૂપિયાર્પણનું તો પૂછ્યું જ શું? જાણે ધનનો સાગર. એના ચારિત્ર્ય વિષે ક્યાંક ક્યાંક ધુમ્પુસ વાતો ચલી, પણ જેની પાસે આટલું ધન છે તેને વિશેની આવી વાત કોણ સાંભળે ? 'યસ્યાસ્તિ વિત્તં...' નં, તમે સમજ્યા ને ?

ઍરિસ્ટર સાહેબ અત્યંત નગળા મનના હતા. તેને પોતાની પુત્રી પ્રાણથી પણ વધારી હતી પણ તેનો ઉપાય ન હતો. લેણદારની જાળમાં તે સંપૂર્ણ રીતે ફસાયેલો હતો. તેથી જ તે પોતાની મરજી હોવા છતાં અહીન્દ્ર સાથે પોતાની પુત્રીના લગ્નનો વિચાર સુદાં મનમાં લાવતાં ડરતો હતો. અહીન્દ્ર પણ સ્પષ્ટ કાંઈ જોતો ન હતો; ફક્ત આવનો જતો, અદોતદોનાં બપ્પાં મારતો, ચાપાણી પીતો—એટલું જ. તેના મનનો ભાવ કોઈ કોઈ સમજી પણ શક્યું તરો પણ તે પોતે તેમજ બીજાં કોઈ ચોખ્ખેચોખ્ખી વાત કરી શકતા નહતા. આમ ને આમ ૭ મહિના વીતી ગયા.

૭ મહિના પછી એક દિવસ વાતચાતમાં લેણદારનો મનોબાવ અહીન્દ્ર સમજી શક્યો. લેણદાર મનીષા સાથે લગ્ન કરવા માગતો નહતો—તમા ઉપર તેને બહુ જ અરુચિ હતી—તેની મનમજી કાંઈક બીજી જ હતી. પણ મનીષા ગાહી હોવા છતાંજે બહુ જ દલીલી હતી

તેથી તે આવી બાબતોમાં કાઠું આપતી નહિ. બેરિસ્ટર સાહેબ મનમાં બધું જ સમજતા હતા પણ લેણદારનો કાપ વહેરી લેવાની તેમનામાં દિમત નહોતી—તેથી ફક્ત આંખમિચામણું કરી જે થાય તે થવા દેવાની ધૃતિ રાખતા હતા. છતાં લેણદાર બાણ કાંઈ સફળતા મેળવી શકતા નહોતા.

આ બધું જાણ્યા છતાં અહીંન્દ્ર કાંઈ બોલ્યો નહિ—તે શાંત ચૂપ રહ્યો. તે એટલો તો મંયમી, હુદ્દિમાન અને પાકા હતો કે લેણદાર બાણ તેનો હરીફ છે એ જાણ્યા છતાં પણ તેના તરફ ધૃતિ કે ક્રોધનો લાવ સરખો ચે દેખાડ્યો નહિ. બિલકુલ ઉપર ઉપરથી બહુ જ સદ્ભાવ દેખાડી તે લેણદાર બાણનો ખાસો મિત્ર બની ગયો. લેણદાર અહીંન્દ્રને ‘ગૌભેષ બિચારો’—‘અક્ષય શન્ય’ માનતો અને તેથી તેના તરફ દયાની નજરે જોતો હતો.

એક દિવસ સાંજ પછી અહીંન્દ્ર બેરિસ્ટર સાહેબને ઘેર ગયો અને જોયું તો મનોવા બગીચામાં ધાસ ઉપર ઘૂંટણુકાર બેઠો હતો અને બંને હાથ વડે પોતાનો ચહેરો ઢાંકી દર્દ રડતો હતો. અહીંન્દ્ર કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર બગીચામાંથી જ પાછો ઘર તરફ ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે સાંજને વખતે અહીંન્દ્રે લેણદાર બાણ સાથે એકાંતમાં મુલાકાત કરી અને બોલ્યો: “આપની સાથે એક બહુ જ ગુમ વાત કરવાની છે—થોડા રૂપિયા ઉધાર નોંધીએ છે. પણ આ કામ બહુ જ ખાનગી રાખી ચૂપચાપ કરવાનું છે કે જેથી મારા પિતાને એ વાતની કશીએ જાણ થાય નહિ.”

મોટા માણસોના છેલ્લાંટાઉ છોકરાઓને પૈસા ધીરવા એ તો લેણદાર બાણનો ખાસ ધુધો જ હતો. તે એકદમ ખુશમીનજમાં આવી જઈ બોલ્યો: “હાલે, બહુ સાકું; આજ રાતના દસ વાગ્યે મારે ઘેર આવજો. કાંઈ પણ હશે નહિ. તદ્દન એકાંત, નોકર ચાકરને પણ રવાના કરી દઈશ.”

રાતના દશને સુમારે લેણદાર બાણને ઘેર અહીંન્દ્ર પગે ચાકોને જઈ પહોંચ્યો. તેણે નોંધ લીધું કે ઘરમાં ઘરના ધણી સિવાય બીજું કાંઈ ન હતું. બંને જણાએ રૂપિયા પૈસાની વાતચીત કરવા માંડી.

અહીંન્દ્રે વીશ હજાર રૂપિયા ઉધાર માગ્યા. બાણના દર બાબત બંને જણ વચ્ચે કસાકસી ચાલી. અહીંન્દ્રે કહ્યું કે તે દર સેંકડે દસ ટકાથી વધુ બાજ આપી શકશે નહિ. લેણદાર બાણ કહે કે તે પંદર ટકાથી ઓછું, બાણ દેતો જ નથી. એવું કારણ એ કે જે લોકો એની પાસેથી નાણાં ઉછીતાં લેતા હતા તેમનાં નામ તે અત્યંત ગુમ રાખતો હતો અને એમની આવી હકીકત કાંઈ પણ રીતે બહાર જવા પામતી નહોતી—ખાનગી રહેતી. અહીંન્દ્રે આ બાબતમાં શંકા દર્શાવી, ત્યારે તેણે પોતાની મોટી લોખંડની તિબેરી બોલી અહીંન્દ્રની કેટલીએ હેન્ડનોટા બહાર કાઢી અને દેખાડ્યું કે બધાય સેંકડે પંદર ટકા બાજ તેને આપતા હતા.

બરાબર આ જ વખતે ટેબલ ઉપરની બતી ઠરી ગઈ. તે પછી મંપૂર્ણ અંધકાર—ખરમાં શું થયું તેની કાંઈને કાંઈ ખબર પડી નહિ.

બીજે દિવસે સાંજના દુર્મેશના નિયમ પ્રમાણે. અહીંન્દ્ર બેરિસ્ટર સાહેબને ઘેર ગયો ત્યારે સાંજબધું કે લેણદાર બાણ અચાનક મરી ગયા. કેમ મરી ગયા, શું હતું શું નહિ, તે કાંઈ ચોક્કસ કહી શક્યું નહિ. પણ તેવું નૈતિક ચારિત્ર્ય સાકું નહોતું તેથી બધાનું એવું અનુમાન હતું કે કાંઈ સ્ત્રીને લઈને આમ અન્યું હશે.

વસુધરાને

પૂરીક

- મને બહાલી પૃથ્વી જગતજનની પ્રેમઝરણી,
લઈ અંકે બહાલાં ચર અચર બાળો સંઝવતી;
રચે માટે માટે નવનવ કલા પ્રાણુ ભરતી,
ધરી વેયો જુદા શિશુસમ મને મુગ્ધ કરતી.

મહાશયે ભૂરા ચક્રચક્રિત પૂરી રમકડાં,
દિને રાતે ગોળા ઝગમગ કરી મુંદર દડા
જગાડે ઉંધાડે; ઋતુ વિવિધમાં ધારણ કરી
અનેરા કં ભાવો શિશુદ્વેદ્યને તે શિખવતી.

પડે લાખો ધા તો સહન કરતી મૌન મનથી,
ધડેલા ખીને તે સખર ભરતી હૂંફ દઇને.
કંઈ કાળોની સૌ પરિચિત ચોંલે સંગ્રહ કરી,
જગાવે અંધારા ગહનમહી સૂતી સ્મૃતિ ઘણી.

તને અર્પુ શું હું જીવનમય તારો રસ બચો ?
બધાં ગાનો મારાં તવ રસતણાં નિર્જર દલો !

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યક . . . ૪

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી

‘પિપાસુ’

[શ્રી. ઉમાશંકર જોષી પરના લેખનો પ્રથમ આવૃત્તિ અને લઘુકથાઓ-‘પ્રસ્થાન’ના બધા અંકમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. આ બીજો કાવ્યવિભાગ નીચે આપવામાં આવ્યો છે. હવે પછી શ્રી. સુંદરમ પરનો લેખ આવશે.—પિપાસુ]

૨

‘વિશ્વશાંતિ’નું મંગલ વાતાવરણ

શ્રી. ઉમાશંકર ગુર્જર વાચકો સમક્ષ પ્રથમ કવિ તરીકે ખડા થયા હતા. ‘વિશ્વશાંતિ’ (૧૯૩૧) અને ‘ગંગોત્રી’ (૧૯૩૪) એ એમના કાવ્યમંત્રણો આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. એમનો ત્રીજો કાવ્યગ્રંથ અત્યારે છપાઈ રહ્યો છે. ‘વિશ્વશાંતિ’માં શ્રી. કાકાસાહેબે મર્મરપર્શી પ્રસ્તાવના લખેલી છે. કાકાસાહેબનો સમર્થ હાથ જાણીને શ્રી. ઉમાશંકરે પ્રસિદ્ધિના ક્ષેત્રમાં પદાર્પણ કર્યું છે. ‘વિશ્વશાંતિ’ ખંડકાવ્ય મહાત્મા ગાંધીજી સત્યાગ્રહ કરવા દાંડી જવા નીકળ્યા હતા તે પ્રસંગને અનુલક્ષીને લખ્યું છે. પ્રસંગને અનુલક્ષીને એનો અર્થ એટલો જ કે એ મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક ઘટનાનો પાર્શ્વભૂમિ પર એ કાવ્ય રચાએલું છે. પોતાના નિવેદનમાં જ શ્રી. ઉમાશંકર પોતે જ લખે છે કે “બાપુ (મહાત્મા ગાંધીજી)નું પશ્ચિમપ્રયાણ હિંદના સ્વાતંત્ર્યને અંગે ભલે હોય, પણ એમાંથી હિંદને સ્વાતંત્ર્ય મળશે એ કરતાં પશ્ચિમને શાંતિનો પયગંજરી સંદેશ મળી રહેશે એ તત્ત્વ વધારે આકર્ષક લાગ્યું છે; ને તેથી તેની ઉપર જ ભાર મૂક્યો છે.” શ્રી. કાકાસાહેબ ‘વિશ્વશાંતિ’નો પરિચય કરાવતાં લખે છે: “વસંત આવે છે ત્યારે એકલો આવતો નથી. એની સાથે બાલવૃત્તિ વાદળોં પણ આવે છે, અને ચંચળમતિ પવન પણ આવે છે. દુનિયાનું અગ્રેષ્ઠ દુઃખ દરો નાખનાર ફૂલો પણ આવે છે, અને ગાર્દ ગાર્દ ને આ બધાને જોપ ચડાવનાર કોકિલ પણ આવે છે; દરેક ખૂણાની ખબર દરેક ખૂણે પહોંચાડનાર ખબરપત્રો પતંગિયાં પણ આવે છે, અને શાપમુક્ત યવાથી રચ્ચનિ જન્મીત થતી હોય એવી રીતે વનસ્પતિ સૃષ્ટિમાં નવા નવા અંકુરો પણ આવે છે. રાષ્ટ્રનો ઉત્થાનકાળ ત્યારે નજીક આવે છે, ત્યારે જીવનવીરો પણ મળે છે અને સાહિત્યવીરો પણ ખીલે છે, સેવાવીરો પણ પ્રગટ થાય છે, અને માત્રાવીરો પણ ચાલવા માંડે છે. ઊગતી સૃષ્ટિ સાથે જેમનો મુલબંધ છે એવા કેટલાક માણીઓ કોઈની નજર પડે તે પહેલાં જ ઊગતી કળીઓને શોધી કાઢે છે અને એમનો વિકાસદાય જ્વેષ્ઠ ને આનંદ પામે છે. એ આનંદમાં ભાગ પડાવવા વાચકોને અહીં આમંત્રણ છે.”

‘વિશ્વશાંતિ’ એ એક પ્રસન્ન ગંભીર ખંડકાવ્ય છે. આગણીય વર્ષની જ વયે શાંતિ અને તે પણ વિશ્વશાંતિ જેવા કલિષ્ટ તાત્ત્વિક વિષય પર આટલું ભારસ્ત કાવ્ય લખવામાં અસાધારણ પ્રતિભાની જરૂર છે. ઉદાત્ત, ભવ્ય અને ઉન્નત (grand and sublime) એ શ્રી ઉમાશંકરનાં કાવ્યોમાં વિશેષ ગુણ છે. તલસ્પર્શી સામાજિક ચિત્રો જે દેરી રોકે તે જ કાવ્યમાં પણ

સારાય વિશ્વની ઉદાત્તા આણી રાંધે છે એ બારે કૌતુકરૂપ છે. કાવ્યની શરૂઆત જ કેટલી મુદર કરી છે તે જોઈએ:

ત્યાં દૂરથી મંગલ શબ્દ આવતો !
 શતાબ્દિઓના ચિરશાન્ત ધુમ્મટો
 ચાલવતો ચેતનમંત્ર આવતો !

આ જ કાવ્યમાં શ્રી હિમાશંકર આગળ કહે છે: યુગયુગરૂપ અનેક પર્વતોની માળાની. પૈતૈપારથી આ મંગલ શબ્દ આવે છે. આ શબ્દથી પાપનો નાશ થાય છે ને પાપી સુખરૂપ રહે છે. જગતના કિનારા પર ઉભેલા અનેક યોગી પુરુષોએ આ મંત્ર સૂર્યો છે, ઝીંચ્યો છે. આરુપ્યકોએ, ઋષિમંડળોએ, છુદે, ઈશુએ, મદાવીરે એમ બધાએ આ મંગલ શબ્દ સૂર્યો છે. પરંતુ આ મંત્રથી નિદ્રાગત જગત માગન ન જ થયું. આમ ફરી ફરીને આ મંત્ર અનંતમાં વિરામ પામ્યો છે:

ત્યાં દૂરથી મંગલ શબ્દ આવતો !
 યુગો તણી કંઈ પડી કતાર
 આંધ્રિ પવનિ એટની આરપાર;
 ‘તું મામ સાથે નવ પાપી મારતો !’
 એ મંત્ર ઝીંચ્યો જગને કિનારે
 લભેલ યોગીપુરુષે અનેક,
 આરુપ્યકોએ, ઋષિમંડળોએ;
 સુભેલ છુદે, ઈશુએ, મદાવીરે.
 ન તોય નિદ્રાગત લોક તત્ત્વો
 ફળી ગયો મંત્ર અનંતગામાં !

શુદ્ધગતના સુપ્રસિદ્ધ અને વિદ્વાન ટીકાકાર સ્વ. પ્રો. નરસિંહરાવ દોવેડીઆના હાથમાં આ કાવ્ય જતાં તેઓ ખરેખર આનંદમૂલ જની ગયા હતા. તે વેળા શ્રી હિમાશંકર જ્યેષ્ઠમાં હતા. શ્રી. નરસિંહરાવે આ કાવ્યની સમાલોચના કરતાં કહ્યું છે: “આ અસાધારણ ગુણવાળા કાવ્યનું સ્વરૂપ દર્શન કરિયે: તેમાં પ્રગટ થતું ગંભીર દર્શન કવિના પ્રતિભાદર્શન (vision)ની સાક્ષી પૂરે છે. જેમાં સૌષ્ઠરતા લાલિત્ય કરતાં બાવતી અને નાદની ગંભીરતા વિશેષ છે. બાપાચૈલીમાં સાક્ષાત્ પ્રવર્તન (directness) છે, જેમકે કવિ પોતાના ભાવ અને ભાવનાના આવિષ્કરણ માટે આગાધરણ પ્રકાશન માર્ગ સોધતો નથી, વક્તવ્ય તરફ સીધું પ્રવાળ કરે છે. ભાવ અને ભાવનામા ભગ્ય અને ઉત્તન (દુષ્તાત્વ અને sublimity) એ બંને તત્ત્વોનું સુખમ મિશ્રણ છે... આ ગુણો સાથે જ સંમેધ રાખનારા ગુણોનું પણ દર્શન થાય છે: કટાતી અદૃશિમતા, પવનગનામાં સ્વનમ પળનું મેરન, પવનંધમાં યોગ્ય સ્થળે આપોઆપ આવતી વિવિધતા અને પરિવર્તન.”

દુનિયામાં ચાલેલા ધનયોગ મદાયુદ વિષે લખક કહે છે:

લોનીકોંગે આંધ્રિય લભીને
 મંડળ લેશે યુદ્ધના ત્યાં સ્થાનાં !
 ને તેખરો જે દૂરના પા દશાના,
 પ્રભપ્રબના શોખિન લેખ વાંચશે !

મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ગરબા અર્થ: સુમાર્ગને પરિણામે થયેલા મંદાર નેહને જૂન-કાળ રાણી દાસ કરી રહ્યો છે.

ને . રક્તરંગ્યા અતિ ચંદ્રકાચ,
સૌકા યજ્ઞ માનવમક્ષતો ને,
ફળેલ દેખી નિઃકર્મને, તે
દરી રહો હૃદયી ભૂતકાળ.

પરંતુ એક વેળા માણુસનતિએ સાંતિવત લીધું કે સારી વસુધા એક કુટુંબ સરખી થઈ જશે. અને આ સમ્પદ અનંત અવધારાની પાર ન્યાં કાટિ કાટિ સૂર્યમાલા ધૂમે છે અને ન્યાં સાંતિના રસિક રાસ ચગી રહ્યા છે ત્યાં પહોંચશે. અને આપુ' વિશ્વ જગણે કે પડોઆના એક માળા જેવું બની રહેશે.

ને એ જરો સમ્પદ અનંત વધી,
ન્યાં ધૂમતી કાટિક સૂર્યમાલા,
ન્યાં સાંતિના રાસ ચગે રસાળ,
યથૈવ વિશ્વં ભવત્યેકનીડમ્.

'વિશ્વસાંતિ'ના છેવટના ખંડ 'કાલસાગર'માં શ્રી ઉમાશંકરની લઘ્યોક્તિ પ્રતિભાનું ખડું દર્શન આપણને થાય છે. "પૃથ્વીના પટ ઉપર આપણે માનવ એક બિન્દુ સરખા છે. વિશ્વના તેજસાગરમાં આપણી આ પૃથ્વીય તે એક બિન્દુ છે. અને અંતલા-ન્ટિક અનંતમાં આ વિશ્વમાળા પણ એક બિન્દુ જેવી જ છે. પરંતુ સિન્ધુની શોભા તેમાંના પ્રત્યેક બિન્દુ પર અવગ્રંથે છે. આધારાની તેજઘટાને આધાર. પ્રત્યેક અણુ પર છે. આ ગભીર કાલસાગરમાં આપણે બિન્દુ સરખા જ હોઈએ તો શું થયું? સર્વ બિન્દુઓ મળીને આવો આપણે એક ઉત્તાન ગાન ગાઈએ." શ્રી. ઉમાશંકરના કાવ્યમાં લઘ્ય કદપનાનું પ્રાચુર્ય છે. એટલું છે કે એકાદ પ્રયોગશાળામાં કાચનાં નાનાં નાનાં ઉપકરણ વાપરનાર રસાયનશાસ્ત્રી પ્રમાણે વિશ્વમાંનાં મહોપમહો અને તારામંડળનાં ઉપકરણ પોતાના કાવ્ય-રસાયન માટે તે સદૃશ વાપરે છે. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યરચના પણ તેમણે થોડી ઘણી કરી છે. આકાશ કાઢીને તેમાંથી યનારા વીજળીના ઉત્પાત અને ધોર મેઘગર્જનાનું વર્ણન તેમણે પોતાના એક સંસ્કૃત કાવ્યમાં આકાશમાં ટાંગેલી સનાતનકાળની ધંટા-જાણે ભળી જતાં તેની અવાજ થાય છે—વ્યર્માર્મણે રણતિ ક્ષણિત કાલઘટા એમ કર્યું છે. આકાશમાં પ્રસરેલા મેઘાડ'બરને કાલઘંટ કદપનારી આ પંક્તિ વાંચીને પર્વતોટકરીઓને શિવલિંગ બનાવી તેની ઉપર વરસાદ વરસાવનાર આકાશને અભિષેકપાત્ર. ગણનાર મુક્તેશ્વરની સ્મૃતિ મરાડી વાયકેને તરત જ યશે.

'ગંગોત્રી' અને છતર કવિતા

. ૧૯૩૪ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'ગંગોત્રી'માંની સારી કવિતા ૧૩૦ થી ૩૩૩ સાલ દરમિયાન લખાયેલી છે. 'ગંગોત્રી'માં વિષયોની વિવિધતા વિપુલ છે. રાષ્ટ્રીય, તાર્કિક, સામાજિક, વિનોદી એવા સર્વ પ્રકારનાં કાવ્યો આમાં મળે છે. પ્રણય કાવ્યો માત્ર બાલુ ઝોઈ, બેચાર જ છે. વિસાપુર જેલમાં લખાયેલાં તેમનાં સામાજિક નાટકોની સાથે જ લખાયેલાં અને તેટલાં જ મહત્ત્વનાં સામાજિક વિષમતા પર રચાયેલાં દક્ષિતવર્ણનાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં કીક ઠીક છે. શ્રી. સુન્દરમ કરતાં શ્રી ઉમાશંકરનાં આવાં કાવ્યોમાં શુદ્ધ સમાજદષ્ટિ વિશેષ છે, જ્યારે શ્રી સુન્દરમનાં કાવ્યોમાં લાગણી આગળ તરી

આવે છે. શ્રી ઉમાશંકરનાં કાવ્યોમાં પણ તેમની વાર્તાઓ અને નાટકોનો વિનોદ ઠંકઠકાણે દેખાઈ આવે છે. આ વિનોદછટાને લીધે તેમનાં કાવ્યોમાં જે આકર્ષકતા ઉત્પન્ન થઈ છે તે બહુશઃ થોડાં કાવ્યોમાં નજરે પડે છે. મનુષ્યત્વનાં ચિત્રો જેને દોરવાનાં છે તેને વિનોદની બક્ષીસ અવરય મળેલી હોવી જોઈએ જ. ન તો અભ્યાસજનક પંડિતોનું ગાંભીર્ય કે ન નિરાશાગ્રસ્ત દુર્બલનું રોતલાપણું માનવતાનું વાસ્તવ ચિત્ર એકદમ સરસ રીતે દોરી શકે. મિલ્ટનને શેક્સપિયરનો વિનોદ સિદ્ધ હોત તો તે શેક્સપિયરથીય મોટો ગણાઈ જત એમ કહેવાય છે તે આ અર્થમાં. “૩૪નું ગ્રંથસ્થ વાક્યમય” એ નિબંધમાં શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેએ ‘ગંગોત્રી’ વિષે નીચેના ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે: “...જોડી માનવતા, સંસ્કારી સંયમ, કાવ્યના જુદા જુદા પ્રકાર પૂરતું જ નહિ પરંતુ વિચાર ને વિષયનું પણ વૈવિધ્ય, ચિંતન-શીલતા, વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન ને સ્વાભાવજન્ય વિનીતતા શ્રી ઉમાશંકર દાખવી શક્યા છે. ...‘ગંગોત્રી...’નો પ્રવાહ એકસરખો વલ્લો જાય છે’...‘ગંગોત્રી’ના નાયકે ‘ધોખી’ ને ‘મોત્તી’ ‘ચૂસાઈ ગયેલો ગોટલો’ ને ‘છિકરડો’ ઇત્યાદિ અત્યાર સુધી કાવ્યપ્રદેશમાં અવિષ્યરૂપ મનાએલા વિષયોને પણ કાવ્યવિષય બનાવ્યા છે. આમ એમનું વાસ્તવદર્શન વધારે વિશાળ ને વ્યાપક છે.....શ્રી ઉમાશંકરની નિરૂપણશૈલી-આયોજન પદ્ધતિ પણ પ્રમંજે પ્રમંજે વૈવિધ્ય ધારણ કરે છે. કાવ્યના કલેવર ઉપરાંત કાવ્યના આત્મા પરત્વે પણ એમણે પ્રયોગો કર્યા છે. ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાંત ‘સમરકંદ ને જીખારા’ ‘કરાલ દર્શન’ ‘કરાલ કવિ’ ‘હરીક’ ‘એક બાળકીને સ્મશાનમાં લઈ જતાં’ ‘નવો નાટકકાર’ ઇત્યાદિ કાવ્યોમાં પણ નવીનતા, વિષયો પૂરતી જ નહિ પણ આયોજનના અને નિરૂપણ પદ્ધતિમાં પણ રહેલી છે....શ્રી. ઉમાશંકરની (શૈલી) પ્રસન્ન ગંભીર છે. આથી ગંભીર અને પ્રાદ વિષયોનું નિરૂપણ એ સહેલાઈથી કરી શકે છે. અદ્ભુત કે રોદ્રસને પુષ્ટ કરે એવાં કાવ્યોમાં એ સહેજે સિદ્ધિ મેળવી શકે છે.” ‘૩૪ ની સાલમાં શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીનું ‘લોપામુદ્રા’ ચાર વિભાગમાં પૂરું થતું ન હોત તો શ્રી. ઉમાશંકરનું ‘ગંગોત્રી’ તે વર્ષનાં ગુજરાતી પ્રકાશિત પુસ્તકોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ લેખાત એવો અભિપ્રાય અપાયો છે. શ્રી. ઉમાશંકરનાં કાવ્યો જોઈને શ્રી. હરીન્દ્રનાથ યદ્યોપાધ્યાય એટલા ખુશ થયા કે તેમની કવિતાનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર કરવાની ઇચ્છા તેમણે પ્રકટ કરી હતી. શુદ્ધિજન્ય કલ્પના અને તત્ત્વપ્રધાન વિચારને લીધે તેમનાં કાવ્યો સાધારણ વાચકને કોઈવાર દુર્બોધ રહે એવાં છે. તેમની સામાજિક કટાક્ષયુક્ત કવિતા અંદરના વિનોદને લીધે બહુ વાચનીય નીવડી છે.

‘ગંગોત્રી’માં તેમનાં સુમારે એટલી કાવ્યો છે. કવિતા વિષે કવિની કલ્પના શી છે તે સ્પષ્ટ કરનાર અનેક કાવ્યો આ સંગ્રહમાં મળે છે. વિશ્વેકય, વિશ્વસેવા અર્ન વિશ્વશાંતિ એ શ્રી. ઉમાશંકરની કાવ્યદેવીનાં વરદાન છે. ‘ગીતગંગોત્રી’, ‘ધ્રુવ તારલી’, ‘યુગદ્રષ્ટા’, ‘કવિઓ’, ‘કવિતાને’, ‘ચિરંતનુ’, એ કાવ્યોમાં તેમની આ મનીષા સ્પષ્ટ થઈ છે. ‘ગીતગંગોત્રી’ એ ગીતમાં તેઓ કહે છે: “મારું ગીત ઠેરઠેર જમીને પૂછે છે કે, એનું ઊગમ સ્થાન ક્યાં? ઝરણ, સરિતા, સિન્ધુ, પોતપોતાની રીતે ઉત્તર આપે છે. હવે મંપરાગિનું અનંત આકાશ ઉત્તરમાં કહે છે ‘તું તો ચન્દ્ર સનાતન સુંદર મૌનનો!’” ‘યુગદ્રષ્ટા’માં વાર્ધિમ્મી અને વ્યાસ જેવા કાન્તદર્શી મહાકવિઓનો મહિમા ગાઈ ને આપણા કાષ આગામી મહાકવિને આમંત્રણ દેતાં તે કહે છે:

પીલાએલાં જનોની મુકરણકથની રાખ્તનો દેહ માગે,
પ્રેમ, રૌચ્ય પ્રવ્વના હૃદયઝરણનું મૂક સંગીત જાગે.
એને વીણા ભરીને જમતલ વહવા, વિશ્વ માંગલ્ય ગાવા,
જ્યાં હો ત્યાંથી ધરપે અવતર કવિ ! એ ! મુક્તિભાનુ વધાવા.

‘કવિઓ’માં

ધરી હરભાવ ઝારી
માંડી અમે પરજ વિશ્વતૃપા છિપાવા,
પીવાઈ તૃપ્ત જનહું, રીત એ જ ધારી.
મોજે પચાવી ધટલીતર ઉધ્ધુ લાવા,
રહેતા મથી સતત જાગે છાપરે શાન્તિ છાવા.

આવી પ્રતિષ્ઠા કરીને આખરે પોતાની સ્થલકાલરૂપી પાંખો ઢાળી દર્ષને હાંફતા પડી
રહેલા બ્રહ્મપંખીની યે પાર જઈ

તેની અમે પર રસેક રહતં હંખી
ખોલી અનાવરણ કલ્પ-કલાની આંખો,
ને કે જડયો કણ, કવનમાં વેરતા એડ અંખો.

એમ કહ્યું છે. ‘કવિતાને’ એ કાવ્યમાં નિષ્કિવતાથી, આળસથી, સ્વાર્થથી અથવા જડતાથી
માનવસેવા કરવાનું જો મને કાવે નહિ

તો માત ! અતર દળાવત અધકારે
નરથા પ્રમત્ત દાવાનળ મૃત્યુધોરાં,
તે વીજળી ભણકતી જનીને કરાલી
ચાળૂક મારી વરસાવી જાગે હું વર્ષા !
હૈયું ન મુજ હેડાં તુજ મમરે, તો
નજો જન્મથી પગઠોકથી જ મૈયા !

‘ચિરંતન’માં કવિતાનું રૂપ આમ આપ્યું છે : “ આંધી વીંધત જ્યોત, એ જ
કવિતા, માનવ્ય ગાથા ઊંડી. ” ઉત્કાન્ત આવે અને જાગે, પણ તેમાંથી જ કવિ કાવ્યનો
સ્થાવીરત્વ પકડી લે છે.

ઈડરના હુમરાળ પ્રદેશમાં રહેવાને કારણે આકાશના નીલદરિયા સાથે સ્પર્ધા કરનારો
જમીન પરનો દરિયો જોવા ન મળવાથી ઉત્પન્ન થયેલા બાલમાનસના ઔત્સુક્યને લીધે
કે કેમ પણ શ્રી. ઉમાશંકરની કવિતામાં સમુદ્ર વિષે એક પ્રકારનું ગૂઢ આકર્ષણ દેખાય છે.
સમુદ્ર, સારસયુગલ અને ધ્રુવતારલી એ તેમની પ્રેરણાનાં ઊગમ કારણ લાગે છે. ‘એકલ,
સાથમાં વા,’ ‘માવતરને,’ ‘સિન્ધુદર્શન,’ ‘નિત્યાદિ કાવ્યોમાં એ આકર્ષણ પ્રતીત થાય છે.
તે જ પ્રમાણે નિસર્ગના દ્રવ્યરૂપનો સ્પર્શ (Touch of the Terrible) આપણને થાય
એથી પણ સુષ્ટ વાંછા તેમના કવનમાં ઠેકઠેકાણે વર્તાય છે. ‘વાંછા,’ ‘એની દષ્ટિ,’ ‘કરાલ
દર્શન’ અને ‘કવિતાને’ એમાં આ ભાવના સ્પષ્ટ થઈ છે.

તીર્થી વિદ્યુન્ ધારા ઉપર કટકા મૈ જરું લાગે !

(‘વાંછા’)

એ દૃષ્ટિની બેઠેલા વાદ ના તું !

એ તો પડે બીજાં વીજ ત્રાટકે ;

ને તારું આ જીવન ના ઘડી ટકે !

(‘એની દૃષ્ટિ’)

હૈયાં છલાછલ વલોવતી વાદળોનાં

વર્ષા વીજનખલી જળગીતહેલી,

એ રીત જાન સ્ફુરતાં પશુ આ દિલોનાં,

વિંચાય ને, તદ્દપિ કવતાં કંપી અંજાનિલોમાં.

(‘કવિઓ’)

વિપુલ વિશ્વવિરાટ કરાલતા,

ધડકતી હૃદય તણી ભ્રમિંએ,

વિરમવા પણ એહ હયા પરે

કંઈક વાર વિધાઈ જરું પડે.

(‘કરાલ દર્શન’)

રોદ્રના મોહનાં આ ઉદાહરણો પૂરતાં છે. શ્રી. સ્નેહરશ્મિના ‘પ્રાર્થના’ કાવ્યની ‘ચહેરે પ્રખળ એક વીજ અખંડાર ને ગર્જના’ ઇત્યાદિ પંક્તિઓ અથવા સ્વીન્દ્રનાથના ‘એકલા ચલો’ ગીતમાંની ‘ત્યારે આલની વીજે તું સળગી જઈ સૌનો દીવો એકલો થાને ર’ એ પંક્તિઓ સરખાવવા જેવી છે.

માનવતા માટે કરવો પડે તે આત્મત્યાગ કરવો, ભોગવવાં પડે તે દુઃખ ભોગવવાં, એવો દુર્દમ્ય માનવીગ્રેમ કવિનાં કાવ્યોમાં મળે છે. ‘વાંછા’, ‘ખસિ’, ‘ધ્રુવતારણી’, ‘યુગદષ્ટા’, ‘હૃદયસિંધુ’, ‘ઉરખાખ’, ‘ગિરિદવ’, એ કાવ્યો આ મનોભાવનાનાં નિદર્શક છે. ‘ઉરખાખ’ એક આજરવી કાવ્ય છે. નીચેની પંક્તિઓ કેટલી ત્યાગશૂનિતી દ્યોતક છે :

ભલે હૃદય ખાખ હો ! ઉરની ભમિં સૂકાય છો !

અને ભમ્બકતી પ્રભદુખની આજમાં કામળાં

ખળી જળી જતાં ભલે લલિત ભાવ કવિતા કલા !

સ્મરણ સમ નિન્દગી બની રહો ! શું શોભે ખીજુ ?

શલાટ હરખાખ અર્ચા, અખલી ‘હર કલ્યાણ’નાં

કરી જગ વિશુદ્ધ ગાઈ રહશું રિવો’હમ્ ! રિવો’હમ્ !

‘વાંછા’ની

પ્રભો ! મારે તારે તપી, અવરની શાન્તિ સૂજવી,

નિચોવી અંધારાં અજર રસ ન્યોતિ જગવવી.

આ પંક્તિઓમાં એ જ નિદર્શિત છે.

મારું વ્યક્તિત્વ નષ્ટ થાઓ, મારો પૃથગાત્મા વિશ્વરૂપમાં લીન થાઓ, પિંડ છતાંડતું એકીકરણ હો, એવી ભાવના ‘અંતિમ સંબોધન’ ‘આત્મ ટકુકે’ ‘વિશ્વમાનવી’, ‘અંજવા’, ‘ખેતમા’, ‘હૃદયસિંધુ’ એ કાવ્યોમાં પ્રગટ થઈ છે. ‘અંતિમ સંબોધન’ એ મુંદર કાવ્યમાં સખે હવે ફરીથી સખે-એતું સંબોધન હું વાપરીશ નહિ. ચરાચરમાંનાં સર્વવ્યાપી તત્ત્વ પ્રમાણે તું પણ પોતાનો પ્રાણ આ વિશ્વના વિરાટ વપુમાં ફેલાવી દે કે,

જેથી હું,

સચ્ચં નિરપ્ત જોમમાં જીવનમાં બધે તું દિ તું.

‘નિશ્ચમાનવી’ કાવ્યમાં

વ્યક્તિ મહીને બનું વિશ્વમાનવી
માથે ધરું મૂળ વસુંધરાતરી.

આ નમ્રતા કેટલી મધુર છે! શ્રી. સુન્દરમનું ‘માનવી માનવ’ આની સાથે સરખાવવા જેવું છે. ‘એક સુસાએલા ગોટલાને’ ‘મોખરે’, ‘વિકલપ’, ‘પંચહીણ પંથ’ ‘કરાલ કવિ’ એ કાવ્યોમાં આશાવાદ ક્રિયાશિલતા, અખર વક્તવ્યનિષ્ઠા, ભરપૂર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ‘મોખરે’ અને ‘પંચહીણ પંથ’ બંને ઉર્જસ્વલ કાવ્યો છે. કવિતા અળળ કર્તૃત્વને છાજે એવી ધીર-ગેઝીર ભાષા કવિએ આ કાવ્યમાં વાપરી છે. ‘મોખરે’માં કવિ કહે છે: “કાલ તો થંભતો નથી, ઇતિહાસ પોતાનું કાર્ય બગાડે જાય છે. સમયને હું તૈયાર નથી એમ કહેવું એ ચાલવાનું નથી. યુગકર્મમાંનો પોતપોતાનો હિરસો ઉપાડવામાં હું પાછળ નહિ રહું:

ત્યારે ન તૈયાર થવા સમા હરો,
‘ભલા રહો! આવું હું!’ એ ન ચાલશે;
ન કાલ થંભે; ઇતિહાસપૂર
ધાયે જઈ, ધૂમત માંહી શર.
એ કૂચમાં, એ યુગકર્મપૂરમાં
હુંયે બનું એક લઘુ તરંગ.
ત્રિકાલનો ફર્લભ સાધું સંગ.
—ચાહી, ધરે જ્યાં યુગબહેણ દૂરમાં
ત્યાં ભાવિમાં યૌવન ઝંપલાવે
ને મોખરે અમર નામ કૂંડાવે.

પોતાનું નિયતકર્મ પૂરું પાડી ત્રિકાલમાં અમર (‘ત્રિકાલનો ફર્લભ સાધું સંગ’) રહેવું એ કલ્પના હજી પાના પરના ‘ઝંખના’* નામના બીજા કાવ્યમાં નિરુપાયેલી છે. ‘વિકલપ’માં પોતાની કૃતિ વડે વર્તમાનને જ ચિરંજીવીકર એવું કહ્યું છે. ધૂનડ જેવા આત પાસેથી શાણપણ શીખીને કવિ કહે છે:

હવે ભય નથી, પથે વિજય છે, અને આખરે,
પહોંચી જઈ લક્ષ્યને ચરમ થેય છે પામવું!

‘પંચહીણ પંથ’ એ આશાપૂર્ણ કાવ્યમાં અદ્યત્ત પૌરુષથી અગે અમારો માર્ગ આક્રમીએ છીએ. જૂના ચીલા-‘કુપણ વર્તન’ અગે છોડ્યા છે. યુગધ્યેયની પ્રતિષ્ઠા કરીને અમે અમારી કૂચ કરી છે. અમારી નજર સમક્ષ કાર્થ કિનારા નથી. નજીક બંદરની આશા નથી. દૃષ્ટિ સમક્ષ અપાર સાગર ગર્જી રહ્યો છે. પણ ક્ષિતિજને ખૂણે પેલો સ્થિર ધ્રુવદીપ જળ્યા કરે છે તે જ અમારી માર્ગદિશા.

અમારી હેર હરિને નજરમાં કિનારા નથી,
કુલેલ રાહ નાખને ન ભવસાગરે માર્ગ કેા:
ન બંદર નજીકમાં; જળ અકાલ ગર્જે; ફક્ત
પણે ક્ષિતિજ ટોરલે અજરજ્યેષ્ઠ તારોડિયો
અળક અળકત બેઠા ધ્રુવદીવડો; લક્ષ્ય એ,
યકોન બસ એ ધરી હર, યથે જતા કાંઠા?

* ‘ઝંખના’ નામના કવિના કાવ્યસંગ્રહમાં આ શીર્ષકવાળાં બે કાવ્યો છે—પિપાસુ

કલ્પનાપ્રાચુર્યને લીધે શ્રી ઉમાશંકરનાં અનેક કાવ્યોમાં 'પ્રવર્તન' (directness) કંઈકે શિથિલ થાય છે, પણ આ કાવ્યમાં વેધકતા (thrust) જબરજસ્ત છે. આ ઓગસ્ટી કાવ્યની સાથેસાથ તેમની નમ્રતાની સાક્ષી દેનારાં પણ અનેક કાવ્યો છે. 'ભાવના', 'નમ્રતા', 'વડ' આ કાવ્યોમાં નમ્રતા અને સેવાભાવ પૂર્ણ વ્યક્ત થયાં છે.

ઢંઢ તળિયે પડેલાં તણા પથ ઠરે

પ્રણત મુજ પ્રાણની પાદ પીઠે.

આ 'ભાવના'ની પંક્તિ કેટલી ઉદાર લાગે છે 'વડ'ની છેલ્લી બે લીટીઓ સુંદર શૈલીના પણ નમૂના રૂપ છે. 'ઉકરડો' એ કાવ્ય પણ નમ્રતાનો જ વિજય ખતાવે છે. 'પ્રશ્ન' એ કાવ્યમાં મારું આ દુનિયામાં કોઈ છે કે એવો પ્રશ્ન કવિ નિર્મળની અનેક વસ્તુઓને પૂછે છે. પણ તેને કોઈ ઉત્તર દેતું નથી. છેવટે, દુનિયાની બેખરવાઈ પર ચિડાયેલો કવિ મોટા ભરોસાથી આશાપૂર્વક પોતાના હૃદયને પૂછે છે: હે હૃદય! કંઈ નહિ તો તું તો એક મારું રહીશને? પણ તે હૃદયે તેને શરમ છોડી ઉત્તર આપે છે: 'બાબા! તું મારો માલિક નથી. તારા હૃદમાં હું તો કેવળ ખીજાઓને મારે જ રહું છું.' કવિ ખુબ ખિન્ન થાય છે, પણ આખરે તેને સૂઝે છે:

ખીજાં કાળે વસવું મુજમાં? ! તો મદ્યે ખીજાંમાં

દૈયાં વારો નહિ શું વસવાં કેં હરો રનેહખીનાં? !

'એકલ, સાથમાં વા?' એ એક અત્યંત મધુર કવિતા છે. સુંદર સંખ્યા એકલી જ નહિથી થઈ ગઈ. ક્ષિતિજના ટાફવા પરની શુક્રતાએ એકલી એકલી અસ્ત પામી. જોતાં જોતાં આંખો સ્વપ્નધારા સેવવા લાગી. ઝગમગને બોલે જોયું તો આકાશમાં ચંદ્રીનું નાવ એકલું ડોલતું હતું. સારું જગ કવિને એકાદી જ લાગે છે. એવામાં

ત્યાં તો મીઠો બેવડ નાદ તીણો

કાને પડે સારસ બેલ રીને.

દામ્પત્યની એ સુણી રનેહ ગાયા

હું એ ચહું અન્ન હરે ઝુંચાવા.

આ બે કાવ્યોમાં તેમજ 'ઉર સન્ધિ'માં પ્રેમ માનવી હૃદયમાં સાર્વત્રિક વસેલો છે અને પ્રેમી હૃદયને પ્રેમનો પ્રતિષ્ઠાદ જગતમાં મળે જ છે એવું પ્રતિપાદીત કર્યું છે. પરંતુ આ ભાવનાનો વિરોધ દર્શાવનારી મનની એકાદી બેચેન સ્થિતિ 'બોમિયા વિના' અને 'આંસુ' એ બે કાવ્યોમાં વ્યક્ત થઈ છે. 'બોમિયા વિના'માં તે કહે છે: મારે બોમિયા વગર ડુંગરે ડુંગરે ભટકવું હતું, જંગલની ઝાડોઓ જોવી હતી, ખીણો ને કાનરો ખુંદવી હતી, આંસુથી બીજોલો ઝરણાની આંખો લૂંછવી હતી.

સૂતા સરવરિયાની સોનેરી પાળે,

દૂસોની દાર મરે મજાવી હતી;

શબે હુલવ કોક કોકિલાને માળે,

અંતરની વેદના વણવી હતી.

પ્રણયને અર્પણ કરેલું આ મંથદમાંનું એક જ પાત્ર નિરતિશય સુંદર એવું કાવ્ય આ રહ્યું:

સખે ! સંધ્યાકાલે,
પ્રતીચીને લાલે દિલ્લી ટમકે શુકકલ્પિકા,
પલકે અળકે જ્યોતક્ષણિકા,
ચતી તેજેષ્ટિ,
પરોવી ત્યાં દષ્ટિ અનિમિષ ધણવાર ભલને !
હું'ય નજર સાંધીરા તહીં,ને !
સુરશિખ અંકારે,
સખે, દષ્ટિ હોરે પણ હિમળયેથી બુલી રહી,
હિમય મળશું આપણુ તહીં.

આ સુંદર લાવકાવ્યનો મરાઠી અનુવાદ વિવેપારલેના મારા રસિક મિત્ર ડોક્ટર વસંતરાવ અવસરેએ કર્યો છે.*

‘પ્રેમલિપિ’ એ કાવ્યમાં

તરણુ જનની કુખે, અંકુષુ ખાલક મુખે,
સ્મિતપીંછીથી રચી પ્રણય રૂપી.

આ પંક્તિ સિવાય ઈતર ઠેકાણે પ્રેમનો અવસ્તારોપ કવિએ કર્યો છે. ઉપરની પંક્તિમાં પ્રણય શબ્દનો પ્રયોગ દુષ્ટ છે... સ્ત્રી પુરુષ એ ભેદ ઉપરછલ્લો છે. ખરું જોતાં તેમનું અદ્વૈત જ છે એવો દૃઢ લાવ કવિએ ‘મુખરકંદરા’ કાવ્યમાં

-જુદાં પુરુષ ને નહીં પ્રકૃતિ, કલ્પના ને કવિ.
અને મનુજ વ્યક્તિમાં નર અને ન નારી જુદાં.
વસે નર હરે હંડાણુ મહીં નારી, નારી હરે
રહો નર વળી, મળે 'હિમય એક અસ્તિત્વમાં.

-સ્ફુરત ગૂંઠ જીવન રહસ્ય એકલવું;
ધરણું દ્વિદલ હર આ, જીવનઢેણુ બે જીવનાં
અને પુરુષ અર્ધ, સ્ત્રી અરધનો ધરણી પ્રાણુ આ.

આ શબ્દોથી વ્યક્ત કર્યો છે. આ જ વિષય ઉપર ‘સર્જકો સૃષ્ટિલીલાનાં’ એ એક મંગલ કાવ્ય છે.

તેમનાં રાષ્ટ્રીય કાવ્યો ઉચ્ચ દરજ્જાનાં છે. તેમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ, આવેશ અને

* એ અનુવાદ ગુજરાતી વાચકોને સહેજે સમજાય એવો હોય અને આપણા હચિત લેખનું છે:

સખે ! સંધ્યાકાલી
પ્રતીચીઆ લાલી દિલ્લી ચમકે શુકકલ્પિકા
નિમિષ ચરકે જ્યોત ક્ષણિકા.
તિથેં તેજેષ્ટિ
સખે હોતાં, દષ્ટિ અનિમિષ ધણ લાલિ અપુલી
મીંહી નજર ગુંડીન અપુલી.
સુરશિખ સોતીં ત્યા,
સખે દૃષ્ટીં ત્યા ! મનક્ષણિ આંદોલિત થતા !
મધુર અપુલે મીઠન તદા !

આર્તતા છે. 'શુભામ', 'શુભ્રમેલન', 'પિપાસા', 'બારણે બારણે બુદ્ધ' કૃત્યાદિ કાવ્યો આ પ્રકારનાં છે. 'બાણ પયારી' અને 'મૃત્યુનો યાત્રી' એ કાવ્યો મહાત્મા ગાંધીજીના ઉપવાસ પ્રસંગે લખાયાં છે. 'શુભામ' એક નાનકડું પણ સુરેખ કાવ્ય છે. 'નિર્સર્ગમાં' સૌ કોઇ સ્વતંત્ર છે અને સૃષ્ટિના ઉદ્ધાનમાંનું અમૂલ્ય ફૂલ જે માનવ તે જ માત્ર બદ્ધ, પરતંત્ર શા માટે એમ કહીને કવિએ વિપાદપૂર્ણ પ્રશ્ન કર્યો છે:

સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ તમામ
એક માનવી જ ક્યાં શુભામ ?

'શુભ્રમેલન' કાવ્યમાં પણ અપૂર્વ ઉત્સાહ છે:

કુદે શિર, તુદે રંગ, સતત રક્ષાધારા વહે,
દિસે ચળકતી કયા સ્થિતિમાંથી પ્રસ્વીયડે.

આવી સ્થિતિ હોય ત્યારે બુદ્ધના ઉન્માદમાં એક જ ધ્વનિ ધ્વમી રહે છે. અને તે આ

મુખે સમરગાન હો ! પ્રિય સ્વતંત્રતા પ્રાણ હો !

'બારણે બારણે બુદ્ધ' પણ એવું જ આવેશપૂર્ણ કાવ્ય છે. તેમાંનો આવેશ ઉચ્ચ અભિરુચિનો છે:

માનવતા હર તારી રહી રણ—આંચળ—શોષિત—મુબ્બ
વીર ભરી આજ કદી હો ત્યારે બુદ્ધની સામે બુદ્ધ.

'બારણે બારણે બુદ્ધ' આ કૃત્યનાનું સમાનાર્થક એવું ચર્ચો પૂર્વે (૧૯૨૫) લખાયેલું 'મૃત્યુના ગાન' નામક શ્રી રત્નેદરશિખના કાવ્યગાન: 'મૃત્યુધોમે જીવન દેતા ધર ધર બુદ્ધ જગારો' એવી ધંકિત વાચકે ભ્રષ્ટ શકશે. 'પિપાસા' એ કાવ્યમાં આત્માહુતિનું નૈવેદ્ય અથવા બોગ માગનારી કર્તવ્યની દાક સાંભળવામાં આવે છે. અને સ્વર્ગનો તો કર્તવ્યના પથમાં પોતાના વાત્સલ્યનો પ્રેમનો બંધ રચીને પોતાને રોકવા માગે છે. આવી વ્યાકુળ મનાસ્થિતિ જેને આંપડી છે એવા કર્મચીરના ઉદ્ગાર દર્શાવ્યા છે. આર્તતાની દૃષ્ટિથી આ કાવ્ય અસાધારણ છે.

શો શોય એવડો ? દલયાં અનર્જળ શોષિત તવ પેદાણે,
કંઈ સંત અને ધમગગરનાં, રાદિદોનાં પ્રેમ જીદાણે !
નવ રામની પૂર્ણ પિપાસા !

ન તોય પડીક પણ સામાનું એવી અંતર મુજ આશા.

આવડો ઉપાલંભ દહને છેવટે તો તે જીવનવીર કહે છે 'આવું છું, હું આવું છું.'

હું જ શોય જતી પી અંતરથી રેડું જીવનધારા.

કર્તવ્યની અથવા અન્ય કોઇ અગમ્ય પ્રેરક શક્તિથી ખેંચાતી જનારી મનઃસ્થિતિનું ચિત્ર 'બાળનાં પાણી' અને 'મોખરે' એ કાવ્યોમાં દેખાય છે.

લેખકના નિરાગમ વિનોદના ઉદાહરણમાં 'મમરકંડે જુખારા,' 'દળબાના દાણા,' 'ધોબી,' 'નવો નાટકકાર,' 'દરીક' એ કાવ્યો આગળ ધરી શકાય. છેવટનાં ત્રણ કાવ્યોમાં તો ઉપદેષ (satire)નો ઉત્કૃષ્ટ વિચાર નજરે પડે છે. 'દળબાના દાણા'માં વિનોદ અને ગરીબીનો બોલો ભાવ એ બેનું મિશ્રણ ફેટલું મુંદર છે. કુતરા ગિલાડીએ દીકરી પીછો પકડવા જેવું કર્યા પછી સું કરીયું એમ વિચારતી ગિયારી ડોસી

છેલ્લું ટેબલું તાણી એ કુતરો
દયલું પાશેર માટ બાકી રે લોલ.
'એ' રે પાશેર કણ પાખીડાં કાળે,
મારી પછાડે નંખાવળે રે લોલ.
કાઠી બાંધીને એના ચૂલા તે માંડળે,
કરળે વેચીને ધર, કાચનું રે લોલ.'

એવા ઉદ્ધાર કાઢે છે ત્યારે વિનોદની સાથે સાથે કરુણ ઉત્પન્ન થતો નથી શું ?
'હરીફ' માંતે બંગડીવાળો ગૌરાંગી સ્ત્રીઓના લસલસતા ભરાવદાર હાથ પેતાના હાથમાં
લઈને ધધાના સભ્ય સંગ (respectable plea) થી અંગના સ્પર્શ સુખ અનુભવે છે
ત્યાં તેનો નાનકડો સુપુત્ર કેવળ બાલીશ અનુકરણ વૃત્તિથી તેવું જ કરી લ્યુવે છે. તે વખતે
પૂર્વજોનાં પાપ ('sins of the fathers') દષ્ટિ સમક્ષ ઊભાં રહેતાં જોઈને બાપથી
ખેટો સવાયો નીકળશે એમ જાણી દુકાનદાર બોલે છે :

આપણી આ બખરે શું એમ સૌને ટપી જશે !
થોડાસા મ્હાવસાથી, ને, ટપી જશે મનેય તે !

'ધોબી' આ સંપ્રદયમાંનાં અનેક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોમાંનું એક છે. સાંખ્યમતી નદીના
કિનારા ઉપર ધોબી કપડાં ધુવે છે. કપડાંમાંથી ઊડનારા શિકરમાં મેઘધનુષ્ય દેખાય છે. તેની
શોભા દેખી જતા કોઈ કવિ અને વિદ્વાની પેઠા ધોબીની મૂર્ખતાની અને અરસિકતાની
દયા ખાય છે. કવિ કહે છે : વર્જવર્થની પહેલાં હું જન્મ્યો હોત તો 'My heart leaps
up when I behold a rainbow' એમ બોલનારા વર્જવર્થનું જ પદ મને મળ્યું હોત.
વિદ્વાનીને દુઃખ થાય છે કે જલકણુની આરપાર જનારાં સૂર્યકિરણોના જ આ સાત રંગો
છે એ સાદી વાત પકડી પાડનારો એક પણ ધોબી ન્યુટનની પહેલાં જન્મ્યો નહિ એ
કેવું દુર્દૈવ. કવિ તે અરસિક ધોબીને હાક મારે છે ને કહે છે આ ઇંદ્રધનુષ્યની શોભા
'તે'નું ઉત્કંઠે નિરખે કદી કે ?' એને વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો લાભ આપી કહે છે કે સૂર્ય તરફ
પીક ફેરવ, પછી જો કેવા મજાના સાત રંગ દેખાય છે. પણ પેત્રો મૂક શું કહે છે ?

માખાપ ! એવાં કડે જો હું ચાળા,
પરે બિચારાં મરી જાય છેડારાં !

સંગીત કલા વિહીન આ માણસને જોઈ કવિ અને વિદ્વાની વર્જવર્થ અને ન્યુટનનો
જન્મ વ્યર્થ ગયો એમ બોલતા આઠ્યા ખાય છે. સૃષ્ટિના આનંદ વૈભવથી વચિત રહેલા
આ અમજીવી ધોબીનું ચિત્ર કેવું વાસ્તવિક છે : પરપુષ્ટ વિદ્વાનોના ઉપહાસ આમાં કેટલો
માર્મિક છે ! 'નવો નાટકકાર' એ કાવ્ય ઉપરોધ અને વિનોદની દષ્ટિએ અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે.
હાલિદાસ, ભગભૂત, મિલ્ટન, મેરફીલ્ડ, શે આદિના સ્વભાવ વિશેષ ભારે કુશળતાથી રજૂ
થયા છે. આ વિનોદપૂર્ણ કાવ્યમાં

આઠારાથી દેમકિનાર વાજી
એડી ઝાસે સૌંઘ સફેદ વાળી
ચંદ્રી ધીરે જનરી પુસ્તકાલયે,

જેની મુંઝર કાવ્યકલ્પના ડોકિયું કરતી રહે છે જ.

કરુણરસનો દષ્ટિએ ‘આપદીકરો’ ‘એક બાળકોને સ્મશાન લઈ જતાં’. આ કાવ્યો અપૂર્વ છે. ભર શિયાળામાં ખેતરની રખેવાળી કરવા માટે ફૂવા પર રહેવાનું થતાં ‘બાળકો ઈધણ ઉપાડી લાવવા’ ઠુંગર પર ગયેલો આપ ઠીક ઠીક સમય સુધી પાછો વળ્યો જ નહિ એટલે તેનો નાનો દીકરો તેને શોધી લાવવા છટકી ગય છે. બંનેય ક્યાંક મૃત્યુમુખમાં પડ્યા. પતિની અને પુત્રની બે આંખે વાટ જોનારી, માત્ર ‘કળજગ તણું પાણી પીવા રાગી રહી ગઈ એકલી!’ મૃદુ માનવી મનનો ઉકેલ અને બાલમાનસની પ્રેમળતા એનું કરુણ ચિત્ર આટલી સહૃદયતાપૂર્વક દોર્યું હોય એવાં ‘એક બાળકોને સ્મશાન લઈ જતાં’ જેવાં કાવ્યો ગુજરાતીમાં કેટલાં છે? આ એક જ કાવ્યથી શ્રી. ઉમાશંકર અમર થવા જોઈએ. કાવ્યનિમિત્તમાં ઉત્તુંગ કદપનાવિલાસ કરતાં માનવી હૃદયનાં ઊંડાણમાં ઊતરવું એ જ કદાચ ચિરંજીવી યશનાં લાગીદાર ગણાય.

રોજના બ્યવહારનાં ચિત્રો આબેહૂબ રંગવાની વાસ્તવદર્શી કલા શ્રી. ઉમાશંકરમાં ઝોતપ્રોત થયેલી છે. આ વાસ્તવ ચિત્રણની સાથેસાથ માનસિક બ્યાપારનું પણ ભારે હૃદયગમ ચિત્ર તેઓ દોરે છે. મરેલી છોકરીને લઈ જતાં બીજાઓએ કરેલા શોકનું અથવા ઈનામ સ્વીકારતાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓનું તેમણે કેટલું સુંદર ચિત્ર રજાકિત કર્યું છે. ઈનામ વહેંચતાં ઈન્સ્પેક્ટરને પોતાના નાનપણમાં બીજાઓના હાથથી પોતે આમ જ ઈનામ મેળવતો હતો તેનું સ્મરણ થતાં તે ઈનામ વહેંચતાં થંબી ગય છે. અને ઈનામ લેવા આવેલા બાળકને

ને તુંય કો દી મુજ જેમ બંધંચરો,
તારા સમાં બાળકને ઇનામો!

એમ કહે છે તે કેટલું સ્વાભાવિક છે!

‘કલાનો શહીદ’ એ એક કલાને સર્વસ્વ માનનારા કલાવંતની કથા છે. છૂટવાનો પ્રસંગ આવતાં જે પ્રમાણે નેપોલિયને અમેરિકામાં એક સાદા નાગરિક ચર્ચ મેદાનું જીવન જીવવાનું નકાર્યું અને ખુશીથી રાજકીય કેદી તરીકે રહ્યો તે પ્રમાણે કલા છોડીને પોતાનું જીવન લ’બાવવાનું આ કલાપૂજકે નકાર્યું. અને રાજ્યએ કરેલી શિક્ષા વેદી લીધી. આવી કથા આ કાવ્યમાં છે.

પગ તળે પડેલાંના અથવા શ્રમજીવી વર્ગનાં દારિદ્ર્યનાં, દુઃખનાં, આશાનિરાશાનાં યથાર્થ ચિત્રો કવિએ ‘ઘાણીનું ગીત’, ‘હથોડાનું ગીત’, ‘જુલજુલ અને બિખારણુ’, ‘ઘોબી’, ‘મોચી’, ‘જઠરામિ’ ઇત્યાદિ કાવ્યોમાં આંક્યાં છે. ‘ઘોબી’ ‘મોચી’ ને ‘જઠરામિ’ ના દરબાની કૃતિઓ ગુર્જર સાહિત્યમાં પણ બહુ સાંપડશે નહિ. આ સંગ્રહમાં આવેલા તેમનાં વર્ગ-ગીતોમાં પણ ‘મોચી’ ની બરોબરીમાં આવે એવી કોઈ કૃતિ નથી. આ કાવ્યની વાસ્તવતા, ઉપરોધ, દષ્ટિશુદ્ધતા બહુ જ થોડા કવિઓને સાધ્ય હશે.

વિકટારિયા બાગ વિષે સહેલવા
આવે મુખી લોક સવાર સાંજે;
ને એમનાં જૂટ પરે પડાપડી,
પાલીશ કાળે કંઈ છાંત્યાં કરે.

રાતા, કાળા,
યા તો ઘેળ્યા,
પૈસે પૈસે રંગી દે બૂટ મોજે.
સિંદૂરને બાગ વચે જ બેસી
હસ્યાં કરે છે દિનરાત રાણી
ચિકટોરિયાં દેખતી લોકચર્યા.

આ ચિત્ર, અથવા

જોડા જુના સાધી કરી કરે નવાં,
ને ધોંગડાં કયાંક લગાવી કામનાં
ધરાકના કોટ ખીસાનું ધોંગડું
ઢીલું કરે તો હકથી. દિનદિને
મજૂરીથી ધોંગડો જાગે જીંદગી.

આ મોચીના કષ્ટમય જીવનનું વર્ણન કેટલું મર્મરહેલી છે !

‘જઠરાગ્નિ’ નામની સમાજવાદી કૃતિ અત્યંત ઓજસ્વતી છે. ગરીબોને પગ તળે પીસનારા ધનિકોને તે એક આફસાહન જ છે. જગનને સ્પર્શનારા મદાસયો બાધો, કુવારા ઉડાવો, ચંદ્રશાળા રચો પણ દરિદ્રો જીવોનો ઉપદાસ કરનારી આ તમારી લીલા ક્યાં સુધી ચાલવાની છે ?

રચો, રચો અંબરચુંબી મહિરો,
જાંચા ચણો મહેલ, ચણો મિનારા !
મટો સ્ફટિક, લટકાવો બુમ્મરો,
રંગે હડાવો જળના કુવારા !
રચો, રચો અંદન વાટિકાઓ,
રાચો રચી કંચનચંદ્રમાળા !
જોડા તણાવો નવરંગ બુમ્મરો
ને કેક કોડાંગણ, ચંદ્રશાળા
રાચો ભરે !

અંતર ફેંધતી સિલા
એ કેમ ભાવિ બહુ કાળ સંખરો ?
દરિદ્રની એ ઉપદાસલીલા
ચકેલવા, કોટિક, જસ ફેલતો
ભૂખ્યાં જાનેનો જઠરાગ્નિ જગરો.
ખંડેરની અસ્મકણી ન લાપરો !

તેમની કાવ્યશક્તિનો પૂર્ણ વિકાસ, ભવ્ય અને ઉન્નત કલ્પનાનો વિલાસ તેમનાં ‘કરાલ કવિ’, ‘માવતરને’, ‘ચિન્મયાનવી’, ‘એક ચૂસાએલા ગોટલાને’ ‘ઉકરડો’ ‘ધોખી’ ‘મુખરકંદરા’ ‘બળતાં પાણી’, ‘એક બાળકોને સ્મરણ લઇ જતાં’ ‘સમયની ભવ્ય આરામ ગાહે’ છત્યાદિ કાવ્યોમાં પ્રકર્ષપણે વર્તાય છે. શ્રી ઉમાચંકરની તીવ્ર શુદ્ધિમતાની છાપ તેમનાં કાવ્ય ઉપર ઠેકઠેકાણે પડી છે. શુદ્ધિના પ્રવાનેથી પોતાની કાવ્યભાવનાને હાનિ પહોંચશે કે શું એવી જાતિ તેમને પોતાને લાગી હોય એવું દાસે છે. ‘મારી અતુઓ’માં તેઓ કહે છે:

પ્રવાતે બુદ્ધિના અવનતાણું થીએલ કરેલું
ફરી ભાવોમિંએ નવલ રસ જીલે આણુ આણુ.

‘એક ચૂસાએલા ગોટલાને’ ઉપરથી એકદમ સામાન્ય વિષય પણ તેમના સિદ્ધ હાથમાં કેવો કાન્યપૂર્ણ બની રહે છે તેની પ્રતાતિ થાય છે. કોઇએ ચૂસીને ફેંકેલા ગોટલાને નોંધ કવિ બોલે છે:

વસંતની કોહિલી કોફ મંઠરી
કોહિલ દહોકે વિકસી હરો હરે,
ને ગ્રીષ્મની પ્રેમલ આંચ પામી
લાલી હરો સૌગ્ય ધરી સારીરે;
અમીરસે ધન્ય તને વીંટીને
વૈશાખની શાપ યઈ બ્રુલી હરો.

આગ્રસ અને તેની ઉપર વળી રંગીન ત્વચા, તેની બીંત પાછળ તું અટકમાં હતો. એક નાનકડું દાર ને કે હતું પણ કોઇ તને મુક્ત કરે ત્યાં સુધી તું પોતાના બંધન તોડા ન શક્યો. તારા રસનો આસ્વાદ કરતાં તને કોઇએ પોતાની મુકામળ આંગળીઓમાં રાખ્યો હશે (જાણ્યો હશે).

કેવી હરો આંગળીઓ મુકામળી
તારાં બધાં બંધન ઘોળનારી ?
આસ્વાદ્યેલા રસલોલી સુંબને
તુરંગ તારી મધુરી ખુલી હરો,
તારા ભરેલા રસરંગ ચૂસતા
સ્પર્શ હરો આજકાલ બે તને.

પણ આખરે તારો રસ ખૂંટયે તને ધૂળ ઉપર ફેંકી

કૃતંનતા નિન્દી હરો હરે તેં.

કવિ એથી પણ આગળ જાય છે અને આશાપૂર્વક ઉચ્ચારે છે: બાળા ! તું એક દિવસ રસદાર વૃક્ષમાં પરિણત થઇશ. અને બંધનમુક્ત બનેલો હું ભટકતો ભટકતો પુનઃ તારી પાસે આવતાં આજની આ કયા સંભારીશ.

કોણ કહી શકે:

—ને કાણુ નહો ? પરથી ચુસાઈ
હું ચે ભણું મૂળ વિરો જ ગોટલો!
જુએ મહાવૃક્ષ સ્વતંત્રતાનું
ને ના રહે નામનિશાન મારું !
મારો લધુ પચ્ચર આવતાં પથે
સ્વાતંત્ર્યયાત્રી કવિ કે રસાત્મને,
આ આજ તારી જગમ એ મુખેથી
શું હું ગવાઈશ જ ?—કોણુ નહો ?

‘ઉકરડા’ની કલ્પના રમ્ય છે. વાટમારચુનાં પગ તળે પડેલી હીનકુળની ધૂળ વાંસુની સહાયથી ઘેરાળિમારૂપ ધારણુ કરે છે અને ભારે એટપૂર્વક ઉકરડાની ટેકરી કરે છે. ‘જડ,

કાં જમીનને બાઝી રહ્યો ?' ચાત ફેરવુદદી રમીએ. બિચારો ઉકરડો સ્વસ્થ બેસી રહ્યો. વાપરો પડ્યો અને વટોળ પુનઃ ધૂળની ઢગલી ચર્મ ને નીચે લંબાવી ગયો. ઉકરડો માત્ર

બીજે પરમાત એક આગ્યો બેકુલ, ને
ઉકરડો પાદરથી ખેતર ગયો;
દબખલુના વાપરા સોગી ગ્યા વાદળાં
ઉકરડો અંબ અંબ મહેશી રહ્યો.

'બળતાં પાણી' એ એક આવી જ અસાધારણ કવિતા છે. ડુંગર ઉપર દાવાનળ પ્રગટ્યો છે, અને નદી તો ઝડપભેર નીચે ચાલી જાય છે. જે ડુંગરના અંતરંગનું આરું પાણી પામીને પોતે પુષ્ટ ચર્મ છે તેને સમય ઉપર એક બિંદુ પણ ચોનાયો આપી શકતું નથી.

અરે ! જે ખડોએ નિજ સદુ નિચોવી અરપિયું
નવાણેમાં, તેને સમય પર દે જુદા ન શર.

પોતાના સ્વજનને છોડી સિંધુના પેટાળમાંના અદીક વડવાગિનને સમાવવા તે ચાલી જાય છે. પોતાના જનકનો તાપ સમાવવા માટે નદી 'પછી ત્યાંથી કો દી જળચર બને વાદળ બની' પાંછી આવે! પણ ક્યારે ? 'ભક્ષમ સહુ થી જાય પછીથી ?' કેટલું અફસુન કાવ્ય છે. શ્રી. ઉમાશંકરની ભવ્યોત્તલ શૈલીનો વિશ્વાસ 'મુખર કંદરા', 'માવતરને', 'ધ્રુવતારલી', 'બીડમાં સાંજવેળા', 'સમયની ભવ્ય આરામગાદે' ઇત્યાદિમાં વિશ્વાસ દષ્ટિગોચર થાય છે.

'ગીતગંગોત્રી' 'મિશન' 'પંપારારોવરે' 'પીછું' એ તેમનાં કામળ કાવ્યો છે. આ સંગ્રહમાંના છેવટના 'સમયની ભવ્ય આરામ ગાદે' કાવ્યમાં શૈલ્યથી નિતાન્તરમ્ય છે. આ કાવ્યમાં નજરે પડતી કદપનાનું ઉડુંબન અને શબ્દચતુર આ સંગ્રહમાંના અન્ય કોઈ કાવ્યમાં નથી.

'ધ્રુવતારલી' માંની

નદી કિલુકિલુનીને ઝાખ્ખી પમે ઝાંઝરી,
સફેન સર સિંધુના મુલિલ અવગામા વીડી
સરીર, સુરખો મુખે થકી ખરેડી તારાગુ રથો,
સલેક જ નચાવજે નયન પલ્લવી મોડડી.
જળે, પછી ભરે જળે ! જીવનમૃત્યુ વટોળમાં
સુધા સિમત શી ફેંકી એક મુવ બોમ તારાખ્ખી.

'કરાલ કવિ' માંની

દલે દલ કરાલની ખૂજી અધેધી બોળી રાકે
—અપોર વન, અદ્રિ ભવ્ય જળ મોધ અંડરવનિ
અખંડ કરવાલ, ને, જાળત સિંધુના નાદની,
અમાસરજની અને તમપ્રભજના દુઃખરે
દવાનલ, સ્મરાન, —જે ભવ પમાડનાંતાં મને.
દલે તવ મુણી મદા કવનમંત્ર 'મા દેઃ' તલો
ધુમીરા સપળે પીતો શિવ કરાલ સૌંદર્યને.

આને 'સુખર કંદરા' માંની

મહિા કલ્પનાદ સારસ તણેા કહોધી યે તે
ઉઠયો ગગનમન્દિરે ઝીલ્યો ગિરિની કન્દરે,
સુમન્દ સ્મિત મમરે વનની રાત્રી વલ્લરી,
સુરાવલિ સુરમ્ય સિલ્લરવકંપ સંગે મિલી
સ્ફુરે દૂર દિગંતરાલ, ગિરિમાળ ગોરલતી
રહંત પરધા કંઈ વખત સામસામા ઝીલી.

આ પંક્તિઓમાં તેમની ઉત્કૃષ્ટ શૈલીનાં ઉદાહરણો જડશે.

'ગંગોત્રી' માં ન છપાયેલાં અનેક કાવ્યો તેમનાં દ્વિતીય કાવ્યક્રમમાં છપાઈ રહ્યાં છે. તેમાં 'બેંક પાસેનું ઝાડ,' 'પિતાનાં ફૂલ' લૂલા આંધળાની નવી વાત ' 'હોડીને દૂર શું? નજીક શું?', 'સાળરનો ગોડીઓ' 'સીમાડાના પથર પર' 'લોકલમાં,' છત્પાદિ અન્યત્ર છપાયેલી સુંદર કૃતિઓ સમાવિષ્ટ હશે એમ માનીએ. આ સર્વ કાવ્યો તેમનાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોમાં ગણાના પામશે. એમાંનું 'બેંક પાસેનું ઝાડ' એ કાવ્ય એમની પૂરાગામી (progressive) કૃતિઓમાં સર્વોત્તમ ઠરશે. 'સાળરનો ગોડીઓ' એ એક કરુણ ચિત્ર છે. 'લોકલમાં' એ કાવ્ય શ્રી ઉમાશંકરની કવિતા પૂરતી વાત કરીએ તો સાચે જ એક અપૂર્વ સ્ત્રી જ છે. તેમની સર્વ કવિતામાં સ્ત્રીસૌંદર્યનો મહિમા ગાનારી આ એક જ કવિતા છે. તે વર્ણન પણ તેમણે પરાવર્તિત પ્રકાશથી કર્યું છે. લોકલંગાડીમાં કવિ બેઠેલ છે અને સામે જ કોઈ વૃદ્ધ બેઠેલ છે. તે ઝોકાં ખાતો હતો. પણ એકદમ attention-હોશિયાર થઈ ગયો. ત્યારે કવિએ અંદાજ કર્યો કે પાછળ બેઠેલી કોઈ યુવતી અનન્ય અસાધારણ રૂપવતી હોવી જોઈએ.

એનાં હરો પ્રણય કામણ પૂર્ણ નેણ,
ધીરે ઢળી ઉછળતું ય હરો જ હેયું.
દીઠેલ આ નયનથી ન સ્વયં અરે મેં,
તોયે કહું અમૃતકોસ હરો જ હેયું.
વેગીલી લોડલ તણા ધળકાર તાયે
ધીરે ધીરે ઉછળી 'મસ્ત ઢળી રહવું.

નિઃસંશય 'લોકલમાં' એ અતિ હલ્લ કવિતા છે. 'હોડીને દૂર શું, નજીક શું?' એ ઉમાશંકરનાં આશાવાદી કાવ્યોમાંનું એક પ્રખ્યાત ગીત છે. એની મધુરતા તો સુગંધ કરી દે એવી છે.

એના પટોળા પાલવ દૂર ફરે
ને ઝીલું ઝીલું મરે
કે હોડીને દૂર શું નજીક શું?
કદી ફૂદી દે તારલાને તાલી
હસંત પ્રતવાલી
કે હોડીને દૂર શું, નજીક શું?

'પિતાનાં ફૂલ' એ એક મૃત્યુ પ્રશ્નને લખાયેલું કાવ્ય છે. એમાંની શુચિતા માંગલ્ય ઉદાત્તા અને તત્ત્વદષ્ટિ કૌતુકરપદ છે.

અને તેનાં હાડે પૂરવજીવી પ્રાણસરણી
પુરાણી પોપાઈ વહી અમ મહી કૈતુક વની,
અમે આપ્યા એ રે નિઝ જનકના દાડ દગની
પડી સાલીમાંથી અગનબચિયાં પૂલ વીણવા,
ભરી વાળી સાની ધખધખ યતી ટોપકી મહી
અને પાસે બહેજો ખળળ વહતો ત્યાં જઈ જશે
ડબોળી, ટાટોળી, જરીક હલવી, ને દૂધ સમા
પ્રવાહે સ્વર્ગગામલ થકી શકે તારક વીરવા!

પિતાના એ અરિથ, અમે વીરવાં તે સાથે જ સધળી મુંદરતા, સધળું માંગલ્ય અમે
પામ્યા. તે વેળાએ અમારા મૃત્યુરોક સમ્યો. કારણ કે તે પિતૃલોમાં વિશ્વકમની
કલગી અમે જોઈ.

સમ્યા મૃત્યુરોકે, અમર ફરકતો નિરખીને
પિતાનાં કૂલોમાં, ધવલ કલગી વિશ્વકમની.

‘ગદ શિવનેરી’ એ દક્ષિણના શિવનેરી કિલ્લા વિષેનું કાવ્ય છે. વાંકાચૂંકા વળનારા
રસ્તા પરનાં વૃક્ષોની ઘટાની આરપાર જોતાં મને નવમેલના એક નાનકડા અપત્ય જેવો
તું લાગ્યો. પણ આ જુનરનગરનાં મંદિરો ઉપર જાણે કે કાળે વાળે કદર મૂકી જેવો તું
દેખાય છે. તું એક કાળમીઠ કદિન ખડક જ છે. હવે હું અહીં, આ શિવાલયો જન્મમહેલ,
આ શિશુવીરની પગલીઓ એવી ફોકટ કંપના કરવા બેસીશ નહિ. કાણ જાણે તોયે મારું
અંતઃકરણ તને નમે છે. કારણ તે.

લાવાથી ભભી, કરી કાઠી યુગો પ્રતીક્ષા
દીધો શિવાલ, બજવું ઈતિહાસકાર્ય;
જાને હવે ઈતર ચો તુંય શેલ શરિ.

આમ આપણે તેમની એકંદર કાવ્યનિર્મિતિનું સ્વરૂપ જોયું. આટલી ઉંમરમાં તેમણે
લખેલા ગ્રંથોનો વિસ્તાર જોયો. અને અસાધારણ પ્રતિભા, વ્યાસંગ અને જીવિમતાનો તેમ-
નામાં થયેલો સંયોગ જોયો. એટલે ગુર્જર સાહિત્યનો એક એક પ્રાન્ત પાદાકાન્ત કરતાં કરતાં
પરાસોપાનની પરંપરા ધીમે ધીમે ચઢતા રહીને આજના જ પુવાન ગુર્જર સાહિત્યકો નહિ
પરંતુ આગામી સર્વ ગુર્જર સાહિત્યકોની માળામાં તે પ્રથમ પંકિતમાં લેખાશે એમાં
લયલેશ શંકાને સ્થાન નથી.

‘ જંગી ઝખાનું ’

[એક અવલોકન]

શંકરપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ

પૌરાણિક હિંદુઓની અનુભવજન્ય માન્યતા છે કે ઉત્પત્તિ, રિયતિ અને લયનો પ્રવાહ સૃષ્ટિના આરંભથી ચાલુ છે અને અંત સુધી ચાલુ રહેવાનો. આ સનાતન સત્ય ઇતિહાસના સૂક્ષ્મ અવલોકનનું પરિણામ છે અને જ્યારે જ્યારે આપણે સાંતિપૂર્વક ઇતિહાસની આરસીમાં જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને આ સૂત્રનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સામ્પ્રવાદ અને સામુદાયિક પ્રવૃત્તિના આ યુગમાં એ પ્રવાહમાંના ત્રણ તરંગો પૈકી એકાદને ઉછાળનારી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે કંઈકે જોઈએ છીએ. આન દેવાય છે પરંતુ અદ્યપિ એકાદ વિશિષ્ટ વ્યક્તિનાં પરાક્રમ વિના ઇતિહાસના એક યુગની ઉત્પત્તિ, રિયતિ કે લય થવાનું જોવામાં આવતું નથી.

અસંસ્કૃત વનવાસીઓ, વ્યાધો કે ગોપાલોની નાની નાની ટોળીઓમાંથી એકાદ વ્યક્તિની સુદ્ધિપ્રભા, સાહસ, વેગ, રુદ્રિય કે આધ્યાત્મિક આત્મશ્રદ્ધા મહાપ્રભાઓ જન્મી છે, સામાજ્યો રચાયા છે, ખવાઈ ગયેલી જર્જરિત પ્રજાઓ, રાજ્યો, ધર્મો કે સંસ્કૃતિઓની માટીમાં મેળની દેવરાવે છે. તે સંધિકાળે સામાન્ય જનસમૂહ અનેક યાતનાઓ ભોગવે છે, મહાત્રાસ વર્તે છે પરંતુ ઇતિહાસના કાલાતીત પ્રવાહમાં આ ધમસાણાની ગણતરી જ નથી. ત્યાં તો માત્ર સંસ્કૃતિની પ્રગતિનાં જ પગલાં ગણાય છે, અને આજના મહાભયાનક આક્રમણકારોનાં અત્યાચારી કૃત્યો આવતી કાલની મહાપ્રજ્વળાઓ, મહાસંસ્કૃતિઓ કે મહાધર્મોમાં ફેરવાઈ જાય છે ત્યારે આપણે ટેનિસનનાં જે મહાવાક્યોનું સ્મરણ કરવું પડે છે: એકે તો, “ God fulfils Himself in many ways; ” અને બીજું, “ There is a hand that guides. ” આમ ન હોત તો ઇતિહાસના પટ પરનાં અનેક દૃષ્યો નિરર્થક જ ગણાયાં હોત. પરંતુ, પ્રત્યેક યુગને ‘ સંધિકાળે સામુદાયિક ચળવળ કહો. કે અકસ્માત કહો કે પ્રભુની લીલા કહો તે એકાદ વિશિષ્ટ વ્યક્તિને આગળ લાવે છે અને એ વ્યક્તિ કાળના પ્રવાહને ફેરવી નાખે છે, નવો યુગ રચે છે, સામુદાયિક બળોને સંગઠિત રચરૂપ આપી, નવો વેગ આપી, નવું ધ્યેય આપી એક અકલ્પ્ય કાર્ય કરી જાય છે. તે વેળા જુગજૂતી માન્યતાઓ, અવિચળ મનાયેલી સંસ્થાઓ, અટક ગણાયેલા સીમાસ્તંભો, છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે અને જેની કોઈ ગણતરી પણ ન હોય તેવી તુચ્છ મનાયેલી ચળવળ જગતમાં સર્વોપરિવરને પહોંચી જાય છે. કુરાને શરીફના ‘ સુર એ રૂમ ’ નામના અધ્યાયમાં પ્રયોધાનું છે તેમ પ્રત્યેક જાતિનો એક યુગ આવે છે.

મિથના ફેરાઓનાં દાસત્વમાં દગાતા બની ઈસ્રાઈલને સ્વાતંત્ર્ય તો શું પણ જીવતા રહેવા જેટલી પણ શક્તિ રહી નહોતી; ત્યાં આત્મગૌરવ કે આત્મશ્રદ્ધા તો સંભવે જ ક્યાંથી ? છતાં પ્રભુનો સંકેત હતો કે હઝરત મુસા (અ. સ.) જેવો એક નેતા તેમનામાં.

ઉત્પન્ન થાય. બની ધરિરાઈકને જાગૃત થવું પડ્યું, દાસત્વથી છૂટવું પડ્યું, મિત્રનો પરિત્યાગ કરવો પડ્યો, કન્યાનની ભૂમિ વસાવવી પડી, જગતને એક મદાન આધ્યાત્મિક પાઠ આપવો પડ્યો. અને હજારો મુદમ્મદ મુસ્તુફા (સ. અ.)ના પ્રાગટ્ય પહેલાં અરબ જાતિની સ્થિતિ હતી? એમના પ્રતાપે પચાસ વર્ષમાં રોનથી અફઘાનિસ્તાન સુધી અરબ સંસ્કૃતિ, અરબી ભાષા અને અરબી ધર્મ-ઈસ્લામનો વિજયધ્વજ ફરકી ગયો. એ શક્તિ અરબ લોકોની સામુદાયિક ચળવળની નહોતી પણ તેમના મદાન નેતાની ઘેરણીની હતી.

અને ઈસ્લામની તો એક શ્રદ્ધા જ છે કે પરમાત્મા પ્રત્યેક જાતિમાં એક નેતા અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. આફ્રિકાનાં અરબોમાં લટકના માનવલક્ષી વનચર મનુષ્યોમાં પણ અમુક વ્યક્તિ નેતૃત્વ મેળવી જ લે છે. ઘણીએ એવી નાની નાની ટાળીઓ નેતાઓમાંથી એકાદ પુરુષમાં વિશેષ શક્તિ, ચૌર્ય, બુદ્ધિ, બળ અને પ્રતિભા હોય છે તે ટાળીઓનો શિરામણી નેતા થઈ એક નાની પ્રજા કે નાનું રાષ્ટ્ર રચવા પ્રયત્ન કરે છે અને ધાર્મિક સંસ્કારથી સુસજ્જિત આધુનિક સાધનોએને પણ થોડો સમય ત્રાડે પોકરાઈ શકે છે. મુદાનના દરેવેશોના મદાન નેતા મહાદી અને તેના મુખ્ય ઉપનેતા ઉસ્માન દિન્નાનાં પરાક્રમે વર્તમાનપ્રેમમાં વાંચનારા લગુ પણ બૂલ્યા નદિ જ હોય.

પરંતુ, ઈસલા શક્તિ આરબ સૈદ્ધાંતમાં ધાર્મિક મુદ્દસામગ્રી કે આધુનિક સાધનોવંચાળાં જેવી વસ્તુઓ જ નહોતી. અને તેમાં પણ ગોળીનાં રણમાં મંગોલિયાનાં નિર્જળ, નિર્જન અને નિર્વૃક્ષ પટોમાં તો સામ્રાજ્ય તો કોરે રહ્યું પણ કોઈ પ્રકારની વ્યવસ્થિત રાજસત્તાનો વિચાર મુદ્દા જન્મ્યો નહોતો. એ વિશાળ પ્રદેશ સાધન, સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિથીન પશુપાલોની ભૂમિ હતી. જ્યાં સારું આરિયાણુ, થોડુંકણું પાણીનું સાધન અને સુરક્ષિત નિર્ધાર મળી આવતો ત્યાં આ પશુપાલોની નાની નાની ટાળીઓ પોતાનું સુરાકું વસાવતી અને સારીપાણી ખૂટવા આવે અથવા કોઈ પ્રજા ટાળી પાસે આવી પડે કે તેઓ બીજો ધસવા આવ્યા જતા. તેમને રથાથી ઘરઆર કે ખેતરવાડીની વ્યવસ્થા કરવાની ચિંતા હતી જ નહિ. તેમનું ઘરઆર કે ખેતરવાડી તે તેમનાં ગાડાં અને તેના પર બાંધેલા દળીનો શિખર. એમણે નગરો બનેલાં નહોતાં અને એમણે ચીનનાં વિશાળ નગરોની વાતો સાંભળેલી તેમની કલ્પનામાં તે મોટા મોટા શિખરોના મોટા મોટા સંમૂકો રૂપે જ ભાસતાં. તેમનો ધર્મપણુ પ્રકૃતિપૂજનાં વિદ્યુત સ્વરૂપ એવો “શમન” ધર્મ હતો. તેનો કોઈ સિદ્ધાંત કે મીમાંસા હોવાનો સંભવ જ નહોતો. માત્ર પ્રકૃતિનાં ભવાનક સ્વરૂપને દાનવ માની, પિતૃઓના આત્માઓને સદાસર્વદા સર્વગ્રાપી માની, કસ્પિત બૂતો, પિશાચો છત્યાદિઓનું અસ્તિત્વ માની તેમનાથી ડરવાનો અને તેઓ કોઈ પ્રકારની બાધા ઉપરિચિત ન કરે તે માટે તેમને તૃપ્તિ-રાખવાનો એમનો ધાર્મિક કાર્યક્રમ હતો. સાહિત્યમાં ખરા કે કસ્પિત પુરાતની મોદાઓનાં સાદસ કાર્યોનાં ભેડી કાઢેલાં ભેડકણાં વિના તેમની પાસે અદુ થોડું હતું. આવા પુરિમિત સંસ્કારોવાળી મોગોલ જાતિમાં એ સુગમાં એક નાની ટાળીના નાયકને ઘેર આ ચરિત્રના નાયકનો જન્મ થયો હતો.

આવાવસ્થાથી જ જંગીજખાનને જન્મની દાઢમાં ખેલવું પડેલું. અંધવસ્ત નાસેકુનું ઝરવું એણે ગાળેલું, બૂખમરો વેડેલો, પ્રતિદુષ્ણ પ્રાણબચી તેને છુપાતા ફરવું પડેલું. પરંતુ, એ સાધણી આપત્તિઓમાં તેનો અકબ્ય ઉત્સાહ, અઝર નિશય, અટળ આત્મશ્રદ્ધા, અપરાધિત

સંકલ્પ, અમર્યાદિત મહત્વાકાંક્ષા અને અન્નેડ આશાવાદ લેશ પણ ધંટલાં નહિ; ઊત્તરી આપત્તિઓએ તેમાં વધારો કર્યો. જંગીજ્ઞાન વિશેષ હુદ્દિમાન, વિશેષ કાર્યકુશળ અને વિશેષ ચતુર થતો ગયો. અને ધીમે ધીમે એની ટાળી વિસ્તરીને એક મહાપ્રજા બની ગઈ. લાખો મેંગોલ લડવૈયા એના તમનતાધના વિજયજ્વળ નીચે એકઠા થયા અને ચીનની કાળજૂની રાજગાદી તેને હાથ આવી. ચીની સામ્રાજ્યનો આખો ઉત્તરાર્ધ હસ્તગત કરી, ત્યાં પોતાનો છત્રપ બેસાડી, જંગીજ્ઞાન પાછો ગોખીમાં ચાલ્યો ગયો.

ગોખીમાં બેઠે બેઠે પણ તેણે વ્યાપારવૃદ્ધિ અને સાંસ્કૃતિક વિકાસના માર્ગો શોધવાનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. પોતાની અજીત સેનાની સુવ્યવસ્થા અને યુદ્ધકૌશલ્ય વધારવાના ઉપાયો ચોળ્યા, મંગોલજાતિ જગત જીતવા સર્ગર્ષ છે અને જંગીજ્ઞાન તેનો નૈસર્ગિક નેતા છે એ બાવના તેણે સાર્વત્રિક બનાવી અને ધીમે ધીમે સઘળા મંગોલ લોકો પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવા લાગ્યા કે જંગીજ્ઞાનના તમનતાધના ઝંડા અજીત હતા. વ્યાપારની વૃદ્ધિ માટે તેણે આદરેલા પ્રયાસોને પરિણામે ખારિઝમ (વસ્તુતઃ ખ્વારિઝમ)ના મુસલમાન સુલતાન સાથે તેને ખટરાગ થયો. ખારિઝમની સસ્તનત તે વેળા આખા મુસ્લિમ જગતમાં સર્વથી બળવાન ગણાતી અને તેની આજુ ઉંચાપવાની કોઈની છાતી નહોતી. એ મહત્વના ગર્વથી કુલેલા ખારિઝમના સુલતાને જંગીજ્ઞાનને અપમાન્યો. એ અપમાન તે મંગોલોની પશ્ચિમાભિમુખ વિજયયાત્રાનું નિમિત્ત બન્યું અને જંગીજ્ઞાનના પુત્રો અને યોદ્ધાઓએ ખારિઝમ પ્રતિ પ્રવાણ કર્યું. તે વિજયયાત્રાનો અંત પોલાન્ડ અને હંગેરીની સીમાઓની પેલી પાર આવ્યો.

ખારિઝમનો વિજયોન્મત્ત સુલતાન રખડી રજાણે મુઝો. તેનાં નગરો—ખારિઝમ, ખીવા, બલખ, સમરકંદ, જુખારા, હીરાત, ખર્વ, આખો ઈરાન અને અફઘાનિસ્તાન હરિમશૂત થયાં અને એ સુલતાનના રાજપુત્રમારને પકડવા જતાં જંગીજ્ઞાને સિંધુ ઊતરી લાહોર અને સુલતાન લૂંટી, બાળી, હાલમ કરી નાખ્યાં. તેના સેનાપતિઓ અને ઉત્તરાધિકારીઓએ બગદાદ, પેલેસ્ટાઈન અને છેક પોલાન્ડ સુધી ઘોડા ફેરવ્યા અને જ્યાં જ્યાં જંગીજ્ઞાનનો જ્વળ ગયો ત્યાં ત્યાં તેના શત્રુઓ અસ્તવ્યસ્ત થઈ નાસી ગયા. મુસ્લિમ દેશોમાં તેણે ઝમોર વાળી નાખ્યો. પુરુષો અને બાળકોને રહેંસી નાખ્યાં, ગામો બાળ્યાં, ગઢ કોટ તોડ્યા, મસ્જિદો બ્રષ્ટ કરી, પુસ્તકાલયો બાળી નાખ્યાં, સ્ત્રીઓ અને કલાકારોને દાસત્વ આપી ગોખીમાં મોકલો દીધાં અને ચારેકાર આવો પ્રલયકાળ વર્તોવી તે કાળનાં મુસ્લિમ જગતનો આત્મા હણી નાખ્યો. ઈસ્લામનું અપરાજિત ખાંડું તેણે લાંગી નાંખ્યું, ઈસ્લામની સેનાનો મોખરો તેણે તોડી નાખ્યો. તેના પ્રહારની કળ ઈસ્લામને કદી ઊતરી નહિ; અને તે પછી મુસ્લિમ જાતિઓએ જગત જીતવાના પ્રયાસો કર્યા ખરા પણ તેમાં પહેલાં જેવો વેગ રહ્યો નહિ. મધ્ય એશિયામાં તે પછી ઈસ્લામી સામ્રાજ્ય પગલર થયાં નહિ અને તૈમુરલંગ વિના ખીજે કોઈ વિશેષ પ્રતિગાશાળી યોદ્ધો ઉત્પન્ન થયો નહિ—અને તૈમુર પોતે અને તેના સૈનિકો મોટે ભાગે જંગીજ્ઞાનના અને તેના સૈનિકાના વંશજો જ હતા. સ્વતઃ બાબર પણ જંગીજ્ઞાનના કુળનો હતો અને બારતમાં ફરી દામ થતાં સુધી તે પછી જંગીજ્ઞાનના ધારાનો જ અનુગામી હતો.

જંગીઝખાનનું પાછલું જીવન ચીનના દક્ષિણ વિભાગમાં બચી ગયેલાં સુંગ સામ્રાજ્યને તો નાશ કરવામાં વપરાયું, પરંતુ તેની એ ધારણા પૂર્ણ થવા પહેલાં તે પોતે જ મરણ પામ્યો. તેની માદી માટે થોડી ઘણી ખેંચતાણ થઈ પણ એ ભવાનક વ્યક્તિના મૃત્યુ પછી પણ તેના નામની ઘાક એવી આકરી બેઠી હતી કે એ બધા ઝગડા ધડીભરમાં શમી ગયા અને ફરીથી મંગોલ સામ્રાજ્યની વિજયયાત્રાઓ ચાલુ થઈ. તેના વંશજોની એક શાખાએ ચીનમાં ધામા નાખ્યા અને ચીનથી માંડી દિએટ અને જંગાળ સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું. તેના વંશજોની શીજી શાખાએ છેક બગદાદ, શામ (સીરિયા), અને અંતે પોલાન્ડ અને હંગેરી સુધી પોતાનો પડો વગડાવ્યો. તેના વંશજો પૈકી ઇરાનમાં ફરીકામ થયેલાઓ ધીમે ધીમે મુસલમાન થઈ ગયા અને પાછળથી લાખો મુસલમાનોનો મંદાર કરનારા પશ્ચિમના મંગોલો પણ પાક્કા મુસલમાન બની ગયા.

મુસલમાનોને મન જંગીઝખાન ઈશ્વરના ક્રોધનું મૂર્ત સ્વરૂપ હતું. તે કાળના મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ મંગોલોને તેમના પૂર્વાચાર્યોએ વર્ણવેલા આગામી ત્રાસદાયક જુઝ-મચ્ચનુઝ ક્રિંવા ગોગ-મેગોગ માનતા; પોતાનાં પાપોની શિક્ષારૂપ આ શાપ ભૂમિ પર ઊતર્યો હોવાની શ્રદ્ધા રાખતા અને જંગીઝખાન પોતે પણ તે શ્રદ્ધાને પોષતો. જંગીઝખાનમાં ધર્મદ્રેષ નામ માત્ર પણ નહોતો કારણ તેનો કોઈ ધર્મ નહોતો; છતાં પણ મુસલમાનોને ભારે પડે તેવા કેટલાક આચાર તેણે પોતાના શાસનમાં ચાલુ કરેલા. તેણે અમરણ કોઈ જાતિ પર અત્યાચાર કરેલો નથી તેમ તેનાં કેટલાંક કૃત્યો તેની અજ્ઞાનતા અને પરિમિત સંસ્કારનાં પરિણામ હતાં. આજના ‘ઝેરમેસ’નો પુરોગામી, સઘળી ટપાલનો પૂર્વપુરુષ, જંગીઝખાનનો દંદુમેલ-પોની એકસપ્રેસ-ગણી શકાય. તેના વિશાળ સામ્રાજ્યના ધોરી માર્ગો પર તેણે ટપાલ ગોઠવેલી અને ટપ્પે ટપ્પે ઉતારા બંધાવેલા તેમજ ચોકીઓ મૂકેલી અને તે પ્રથા છેક મંગોલ સામ્રાજ્યના અંત સુધી ચાલુ રહેલી.

આવો એક મહાન સમ્રાટ જે સામ્રાજ્ય મૂકી ગયો તે દોહસોએક વર્ષમાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. તેણે રચેલી મહાપ્રજા પાછી ગોવાળિયાઓની ટાળીઓમાં વહેંચાઈ ગઈ. આજે મંગોલિયાના નિવાસીઓ જંગીઝના જન્મ સમયે હતા તેવા જ છે. જંગીઝખાનની સ્મૃતિ હજુ પણ તેઓ ગૌરવ, માન અને ભક્તિભાવથી સંભારી રાખે છે. પરંતુ એ જંગીઝના અંતિમ નિવાસસ્થાન સુદ્ધાંની પાકી લાળ લાગી જણાતી નથી. અને છતાં પણ જંગીઝખાનનાં જીવનકાર્યની છાપ આખાય જગતના ઇતિહાસ પર ઊંડી પડી છે. તેનાં આક્રમણોને પરિણામે યુરોપના લોકો એશિયાને જાણખતા થયા. ચીનનાં હસ્તકૌશલની વાનગીઓ આખા યુરોપમાં પ્રસરી. એશિયાવાસીઓ યુરોપને જાણખતા થયા. પશ્ચિમ એશિયાના મુસ્લિમ દેશોનાં વેપારવજુજ છેક ચીન સુધી પહોંચ્યાં. અને ચીનની વસ્તુઓ છેક અરબસ્તાન સુધી જવા લાગી. મંગોલ સમ્રાટની રાજસભા યુરોપ અને એશિયાના રાજવંશીઓને બેગા થવાનું સ્થાન બની અને ત્યાં દેશદેશના રાજાઓ, પ્રધાનો, વિદ્વાનો અને ધર્માખ્યો એક બીજાના સંપર્કમાં આવવાથી દેશદેશની સંસ્કૃતિની આપ-લે થઈ. આ ઉપરાંત મુસ્લિમ રાજસભા અને સેનાજળનો નાશ થવાથી યુરોપ અને અરબના ભારત પરથી મહાન ભય દૂર થયો કે ઘટ્યો અને ઇરાકી શકના ૧૩મા અને ૧૪મા શતકમાં

દિલ્હીના સુલતાનોની નબળાઈ અને પરિમિત ક્રિયાશીલતાનું કારણ પણ મંગોલોએ તેમનાં સૈન્યભરતીક્ષેત્રો અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન અને મધ્ય એશિયામાં મચાવેલો ઉત્પાત એ જ હતું.

૧ : પૌરાણિક હિંદુઓની પૂજ્ય ત્રિમૂર્તિમાંથી લય કરનાર ત્રિનેત્રી ભયંકર સંહારલીલાની આછી ઝાંખી કરાવનાર જંગીક્રખાનની ભયંકર સંહારપ્રવૃત્તિમાં પણ પ્રભુનો સંકેત જ ભાસે છે. તેનાં ભયાનક આક્રમણોએ ધણાંએ જર્જરિભૂત, મરે એ નહિ અને માંચો મૂકે એ નહિ તેવાં રાજ્યો અને સંસ્થાઓનો સોયાર વાળી નાખ્યો અને વિશેષ પ્રાણુવાન અને વધારે વેગવંતાં રાજ્યો, પ્રજાઓ અને સંસ્થાઓને રુંધતું એ નિંદામણુ ખોદી કાઢ્યું. ખિલાફતની સર્વવ્યાપી સત્તા ત્યારથી જ અદૃશ્ય થઈ. યુરોપના ખવાઈ ગયેલા રાજવંશો અને સામંતસમૂહો ત્યારે જ ધરાશાયી થયા અને ન્યાં છવન કે શકિતવિહોળાં માનવી માત્ર ખ્યાતો (traditions) અને વાતો વડે જૂના અધિકારો જળવી બેઠાં હતાં ત્યાં આ પ્રલયાગ્નિએ તથ્યની આણુ વર્તીવી.

એવો હતો આ ચરિત્રનો નાયક જંગીક્રખાન. તીમુગીના સમગ્ર જગતનો ખાકાન, મનુષ્યખતિનો વાંગ (રાગ), ઈશ્વરના ક્રોધનું મૂર્તસ્વરૂપ, ભુદિશાળી અભણ, મહસ્વાકાંક્ષી ગોવાળ, ચિમ્બિરવાસી જગવિજેતા. દહાડે દહાડે એશિયાના આ નેપોલિયન પ્રત્યે જગતના ઇતિહાસકારો વિશેષ લક્ષ આપતા થયા છે અને તેમાં પણ હેરાલ્ડ હેમ્પ્ત્રે અનેક ગ્રંથો પરથી અંગ્રેજીમાં રચેલી તેની છવનકથા એવી રસિક શૈલીમાં લખાયેલી છે કે તે વાંચનાં ચાંકે લાગે જ નહિ. પ્રસ્તુત ગ્રંથને શ્રી. રમણિકલાલ જયચંદલાઈ દલાસે તેવી જ મુંદર, સંરળ —અને આજકાલ લગાર દુર્લભ—શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ઉતારી શુર્જર સાહિત્ય પર ઉપકાર કર્યો છે. તેમના આખા ગ્રંથમાં કોઈ પણ સ્થળે ભાષાંતરકારની કૃત્રિમતા દેખાતી નથી પણ સ્વતંત્ર ગ્રંથની પ્રતિભા તરી આવે છે. તુર્કો, અરબી અને મંગોલ શબ્દોને અંગ્રેજી જેવી અપૂર્ણ જોડણીવાળી ભાષામાંથી ગુજરાતી જેવી સંપૂર્ણ ધ્વનિવાદક લિપિમાં ઉતારવા જતાં ઉચ્ચારોની અશુદ્ધિઓ છૂટીછવાઈ મળી આવે છે પણ તે દોષ તો અનિવાર્ય છે. આવા ઉત્તમ ગ્રંથો આવી ઉત્તમ રીતે ગુજરાતીમાં લખાય અને આવી મુંદર રીતે છપાય તો જનસૈમૂહમાં વાંચનની અભિરુચી વધે અને નિરર્થક પ્રેમલાપ્રેમલીઓની અસંખ્યક પ્રેમકહાણીઓ કે રશિયન નવલિકાઓનાં ઢેઢગુજરાતી ભાષાંતરો કરતાં લોકોની જ્ઞાનસંપત્તિમાં ધણો ભારે ફાળો મળે.

સ્વપ્નમાં મળેલી સુંદરીને

૧૯૩૬

હરિલાલ ગો, પંડ્યા

દરશન હતું પૂર્વ ભવનું,
સુખદ પળને વ્યક્ત કરતું ?

મળી સ્વપ્ને જ્યારે, રિમિત મુલગ દીઠું તવ મુખે,
કદી ના જોયેલું ઉર ધબકતાં, આદ્ર નયને-
ગહન જગના ગૌર પડે !

હસી ત્યારે તું હા ! અકથ ઉર વાંછા જગવતી;
તદા હૈયે થે આ પ્રણય ભરતી ઉત્કટ ચડી,
વિરલ પરિતોયે પરિણમી !

અન્નણી તું, તોયે ચિર, હૃદયમાં વાસ કરતી,
નિરાશા-આશાનાં વિષમ દરદો સર્વ હરતી;
હવે ના નિશ્વાસો, કરુણ રૂદનો વ્યગ્ર કરશે,
છળી તહારી હૈયે પ્રતિપળ નવું જોમ ભરશે !
સ્વપ્ન ગણલું ના ક્ષણિક જો,
પ્રસાદી વધો શી અખૂટ, ઉર સંચી મલકશે !

ઝાડુ કાઢનારાઓના દેવ પીર ગુગા

છાયાલાલ મોનસિંગ કામદાર બી. એ.

યુક્તપ્રાંતના બધા ઝાડુ કાઢનારાઓ ગુગાપીરના ચુરત ભક્તો છે. તે તેમના દેવાધિદેવ છે. ઓગસ્ટ મહિનામાં તેના માનમાં તેઓ મોટા ઉત્સવ કરે છે. આ મહોત્સવ દરમિયાન પંડિતો તેના ગુણગાન કરે છે તથા તેના જન્મના તથા તેની બહાદુરી બરેલાં કામોના ઇતિહાસનું વર્ણન કરે છે. તેમની ફેટલીક વાતોની અત્રે નોંધ કરવામાં આવી છે.

ફેટલાક લોકોની માન્યતા પ્રમાણે, પીરગુગા ચૌદાણ રજપુતના વંશજ હતા. તેનો જન્મ ગિકાનેરના રાજગઢ પ્રાંતમાં થયો હતો. ઝાડુ કાઢનારાઓમાં ગુગા વિશે બે મત છે. આમાંનો એક યુક્તપ્રાંતમાં પ્રચલિત છે તે એ છે કે ગિકાનેરમાં છવર નામે એક રાજા હતો. આ રાજાને બચ્સ તથા કચ્સ નામની બે પત્નીઓ હતી. કમનસીબે બેમાંથી એકને કંઈ સંતાન નહોતું. વર્ષોની ભક્તિ તથા પ્રાર્થના બાદ બચ્સે પોતાને પુત્ર આપવાની દેવોને પ્રાર્થના કરી. તેની પ્રાર્થનાના ઉત્તરરૂપે ગુરુ ગોરખનાથ નવલખી વાડીમાં આવ્યા. આ વાડી અત્યાર સુધી તદ્દન સુકી હતી તે એકદમ તાજ તથા લીલી થઈ ગઈ. ઉપરાઉપર બાર વર્ષો સુધી બચ્સે ગુરુના આશીર્વાદ મેળવવા તેની સેવા કરી. તેરમા વર્ષની શરૂઆતમાં ગુરુએ ત્યાંથી જવાનો નિર્ણય કર્યો. રાજાની બીજી રાણી કચ્સને આ અચાનક જવાની ખબર પડી બચ્સ પ્રત્યેની અદેખાઈથી તેણે કાઈપણ યુક્તિથી ગુરુની કૃપા સંપાદન કરવા યુક્તિ કરી. તેણી બચ્સ ને કપડાં પહેરીને ગુરુની પૂજા કરતી તે કપડાં તેણે ચોરી લીધાં અને બચ્સનો રવાંગ ધરીને ગુરુ પાસે ગઈ અને તેના શિષ્ય કનીપ્સની મારફત ગુરુને કહેવરાવ્યું કે “હે ગુરુદેવ ! મેં બાર વર્ષ આપની સેવા બજાવી છે. તમે આ વાડીને ફળ-ફુલથી સમૃદ્ધ બનાવી છે તો મને પણ પુત્ર આપવાની કૃપા કરો.” કચ્સને બચ્સ ધારી ગુરુએ કનીપ્સને તેની પ્રાર્થના પૂરી કરવા કહ્યું. કનીપ્સે તેને અનાજના બે દાણા આપી દૂધ સાથે ગળી જવા કહ્યું. ઉપરાંત કહ્યું કે આ દાણાથી એક વર્ષ પછી તને બે નેત્રિયા પુત્રો આવશે.

આ બનાવ પછી બચ્સને ગુરુના અચાનક અદરશ થવાની ખબર પડી. પોતાનાં પવિત્ર વસ્ત્રો પહેરીને તે રાત્રે ગુરુની શોધમાં નીકળી પડી. થોડા માર્ગેલ ગયા પછી તેણે ગુરુને પકડી પાડ્યા અને પૂછ્યું: “ગુરુજી, આટલી બધી પ્રાર્થનાનો બરોડો આપે મને શું વાળ્યો ?” ગુરુએ તો ગુરુસે ચર્મને તેને ત્યાંથી એકદમ ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. બચ્સે તેના પગે પડીને ગુરુના ચાલ્યા જવા સંજોગે પોતાનું અજ્ઞાન સાબીત કરી બનાવ્યું. ગુરુને હવે કચ્સે કરેલ દુષ્ટાચર બગર પડી અને ગુરુસામાં તેને શાપ આપ્યો. અને નિર્દોષ બચ્સને ગુગળની એક ગોળી આપી કહ્યું: “આદોથી જ અને તારા પેટે મદાનજવાન ગુગાનો જન્મ થશે. તે દૂર દૂર દેશોમાં પૂજશે.”

ગુગાના જન્મ સંબંધી બીજી કથા પંજાબમાં પ્રચલિત છે. આ વાત પ્રમાણે સર્પોના પહેલા રાજા તેહતરના અનુયાયીઓની સંખ્યા લાખોની હતી. તેના સંબંધી એક વિચિત્ર વાત એ હતી કે તેના ગળા સિવાય શરીરના આખા ભાગને ઝેરની અસર થતી નહિ. તેહતર સર્પોનો પાકો દુશ્મન હતો. તેણે તેનો નાશ કરવાનું શરૂ કર્યું. છેવટ ત્રણ ગત-કાઢમર, તિસયર તથા ભાત્ર બાકી રહ્યા. હવે આ બાકી રહેલા સર્પો ખૂબ ચિંતાતુર રહેવા લાગ્યા અને પોતાના પ્રાણુધાતક દુશ્મનને મારી નાખવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. ત્રણેમાંથી કાઢમરે તેહતર ઉપર વેર લેવાનો રસ્તો શોધી કાઢવાનું માથે લીધું. એક દિવસ જ્યારે તેહતર જંગલમાં ચર્મને જતો હતો ત્યારે કાઢમર સોનાની લાકડી ચર્મને તેના રસ્તામાં પડ્યો. જ્યારે તેહતર આ અસામાન્ય લાકડી પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેનાથી શું અનિષ્ટ થવાનું હતું તે સમજી ગયો અને તેના બધા અનુયાયીઓને તે સંબંધી ચેતવણી આપી. તેનો એક અનુયાયી પાછળ રહી ગયો હતો. તેણે આ લાકડી જોઈ, અને તે ઉપાડીને પોતાના શુરુ પાછળ દોડ્યો. તેની પાસે પહોંચતાં જ લાકડી સુસવાટા મારતા સર્પમાં જલદાઈ ગઈ. તે સર્પે શુરુના ખભા પર કૂદકો મારી ગળામાં ઊંડો ડંખ દીધો. ત્યાર પછી તરત જ શુરુ મરણ પામ્યા. મૃત્યુશય્યા પર તેણે પોતાના બધા અનુયાયીઓને બોલાવ્યા અને પોતે મૃત્યુ પામે એટલે શરીરના ટુકડેટુકડા કરી નાખવાની, તેમની પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી. ત્યારબાદ તેણે દરેકને તે એક ટુકડો ખાઈ જવાનું કહ્યું. આથી તેઓ ઝેરની અસરથી મુક્ત રહેશે તેમ કહ્યું. શુરુના મૃત્યુ પછી તેની ઈચ્છા પ્રમાણે તેના અનુયાયીઓએ તેના શરીરના ટુકડા કરી નાખ્યા અને તે રાંધવા લાગ્યા. સર્પોને આ દુષ્ટ યુક્તિની ખબર પડી ગઈ. તેઓ એક વૃક્ષ હેઠળ બન્યા, આગેવાન સર્પે ઊભા ચર્મને કહ્યું: 'જ્યારે જંગલમાં એક તેહતર હતો ત્યારે તે આપણામાંથી આવડી સંખ્યાને મારી નાખતો તો પછી જ્યારે સેકડો તેહતરો થશે ત્યારે આપણું નામનિશાન પૃથ્વીના પડમાંથી ભૂસાઈ જશે.' આ વખતે તિસયરે આ બાબત પોતાના હાથમાં લીધી અને એક વૃદ્ધ સાધુનો વેશ લઈને તેમના મંડળમાં જઈ ભિક્ષાની યાચના કરી. તેઓએ માંસનો એક પળ ટુકડો આપવાની ના પાડતાં તે નિરાશ થયો. તિસયરને બીજો વિચાર આવ્યો. તેણે તેમના તરફ પોતાની પીઠ ફેરવીને જાણે પોતે સમાધિ ચડાવી હોય તેમ ડાળ કર્યો, અને તે સ્થિતિમાં તેહતરના મૃત્યુસંબંધી આખી વાત કહી બતાવી. શિષ્યો તેહતરના મૃત્યુની વાતને શુભ માનતા હતા. તે આ અગમ્ય સાધુની શક્તિથી ડહાઈ ગયા. તેમણે તેને આગળ વાત ચલાવવાની વિનંતિ કરી એટલે તેણે દેગડામાં પકાવાતા ખોરાકમાં મિશ્રિત થયેલ ઝેર સામે ચેતવણી આપી, અને તે બધું પાસેની નદીમાં ફેંકી દેવાની સલાહ આપી. પોતાનો હેતુ પાર પાડીને તે તેમની પાસેથી નીકળી પાસેની એક ઝાડીમાંથી પોતાની યુક્તિની સફળતા નિહાળવા લાગ્યો.

બધી દેગડીઓ પાણીમાં ડૂબી ગઈ, પરંતુ એક પાણીની સપાટી પર તરતી રહી અને તરતાં તરતાં જીવર રાખના મહેલ પાસેથી નીકળી. એક દાસીની નજરે આ વિચિત્ર રીતે તરતી દેગડી જોવામાં આવી, અને તે અચ્ચત રાણી પાસે વ્રત ગઈ. અંદરનું માંસ દ્રવ્ય ઊકળતું હતું. રાણીએ જરા પણ વિચાર કર્યા સિવાય દેગડામાં પોતાનાં આંગળાં બોળ્યાં ને તરતજ દાસી જતાં રવાનાવિક રીતે જ મોઢામાં નાખ્યા. અને આ રીતે તેહતરના માંસના અમુક અણુઓ તેણે ચૂસી લીધા. આ જનાવ પછી થોડા દિવસે રાણીને જણાયું કે પોતે ગર્ભવતી થઈ છે અને તેણે ગુગાને જન્મ આપ્યો.

ઉપલી બન્ને વાતો દર્શાવે છે તેમ ગુગાના મૂળ સંબંધી લોકોની જુદી જુદી માન્યતાઓ છે પરંતુ તેના જન્મ તથા જીવન સંબંધી બધા એક મતના છે.

આ વખત દરમ્યાન કચલને બચલની અદેખાઈ આવવાથી અનેક ઉપાયો વડે તેણે રાગની કૃપા સંપાદન કરી, અને રાગને બચલના નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય પર શંકા આવી; શુસ્સામાં આવી તેણે તેને દેશનિકાલ કરી. હૃદયભ્રમ રાણીએ એક ગાકું લાડે કર્યું અને પોતાના ભાઈ વાસિકદેવના મહેલે જવા નીકળી. આ વાસિક બધા સર્પોનો રાગ હતો. તે જ રાત્રે વાસિકને સ્વપ્ન આવ્યું કે તેને કાઈએ રાજ્યગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો છે. તેણે રાજ્યના બધા સર્પોને બોલાવી પોતાના સ્વપ્નનો અર્થ પૂછ્યો. તેઓએ તેને આવતા લયના તથા તેમના પ્રાણુધાતક શત્રુ ગુગા વિષે ચેતવણી આપી. વાસિકને આશ્ચર્ય થયું. ગુગાના લયથી તે લયભીત થઈ ગયો. જે ગુગાને મારી નાખે તેને પોતાનું અર્ધું રાજ્ય આપવાનું તેણે વચન આપ્યું.

હવે ભાષ્ટ્રનો જોખમદારી વહોરવાનો વારો આવ્યો. તે બચલને રસ્તામાં પકડવા અને ગુગાને ત્યાં ત્યાં મારી નાખવા માટે ઉપડ્યો. તેમને મળતાં જ પહેલાં તો તેણે બે બળદોને તથા ગાકું હાંકનારને ઝેર આપ્યું. જોધતી બચલને ઝેર દેવા માટે તે અંદર જતો હતો ત્યાં ગુગાનો હાથ માતાના ગર્ભમાંથી બહાર નીકળ્યો અને ભાષ્ટ્રને ગળે ફાંસો દીધો. જોધમાં ગુગાએ તેની માતાને મરી ગયેલ બળદોને તથા હાંકનારને કેમ સજીવન કરવાં તે કહ્યું. બચલે સ્વપ્નમાં તેને કહેવામાં આવ્યું હતું તે પ્રમાણે કર્યું. આ રીતે તેઓ વાસિકદેવના ઘેર પહોંચ્યા. બચલને મારી નાખવા માટે બીજી ઘણી યુક્તિઓ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ દરેક વખતે ગુગાએ તેની જિંદગી બચાવી લીધી.

લગભગ બાર વર્ષ સુધી બચલ તેના ભાષ્ટ્રને ત્યાં રહી. બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે ગુગાનો જન્મ થયો નહિ. આખરે એક રાત્રે બચલે ગુગાને એમ કહેતાં સાંભળ્યો કે ‘હું મામાના ઘરમાં જન્મ લઉં નહિ, માટે મારા પિતાના ઘેર જન્મી આવ.’ બીજી બાજુ તેણે પિતાને સ્વપ્નમાં પોતાની માતાને પાછી બોલાવવા માટે સમજાવ્યા. બીજે દિવસે રાત્રે જીવે પોતાની રાણીને પાછી બોલાવી અને તેની માશી માગી. આખરે ગુગાનો પોતાના ઘરમાં જ જન્મ થયો. તે મોટો થયો અને હજુ કુમારાવસ્થામાં હતો ત્યાં જ તેનામાં લીમ જેટલું બળ તથા અદ્ભુત ઉત્સાહ હતાં.

જ્યારે તે વીસ વર્ષની ઉંમરનો થયો ત્યારે તેના પિતા મૃત્યુ પામ્યા. રાગના મૃત્યુના ખખર સાંભળી તેના બે ઝોરમાન ભાઈઓ અર્જુન તથા સર્જુન રાજ્યમાં લાગ પડાવવા આવી પહોંચ્યા. રાજ્યના આખા લશ્કરને તેઓએ લાંચ આપીને તથા દિલ્હીના રાગની મદદથી તેઓએ ગુગા પર હુલ્લો કર્યો. ગુગા પોતાના ચાર વિશ્વાસુ મિત્રો સાથે પાંચ હજારના લશ્કરની સામે થયો. થોડા દિવસોના લખંડર યુદ્ધ પછી તેના ચાર મિત્રો પૈકી એક પછી એક મરવા લાગ્યા અને ગુગા એકલો રહ્યો. પરંતુ હોરશિયસની માફક તેણે એકલે હાથે પોતાના દેશનો બચાવ કર્યો. સતત યુદ્ધના તેર દિવસ પછી તે થાક્યો અને શત્રુઓના આશ્ચર્ય વચ્ચે તેના પગ નીચેની જમીન ફાટી ને તેને અંદર લઈ લેવામાં આવ્યો. બીજે દિવસે તે બેવડા બળથી આવ્યો અને પોતાના મુઠ્ઠામાંથી દુશ્મનને હાંકી કાઢ્યા. આ ચમત્કારને અંગે તે અમર મનાય છે.

જેને તેનામાં શ્રદ્ધા છે તેઓ ગમે તે વખતે હાજર થવાની તેની શક્તિમાં પૂરી રીતે માને છે. આ તો ગ્રાણીતી વાત છે કે જ્યાં ગુગા અદૃશ્ય થયો ત્યાં ગાય જઈને દૂધ આપે છે અને આથી ગુગાને પોષણ મળે છે. ગુગાની આસપાસ રહેતા અસંખ્ય સર્પોએ પોતાની દંશ દેવાની શક્તિ ગુમાવી છે.

તેના અનુયાયીઓને મોટા ભાગ સર્પો પરની તેની દેવી શક્તિમાં માને છે. તે સર્પોનો રાજા છે. તેના હુકમ સિવાય એક પણ સર્પ હાલીચાલી શકે નહિ. તેના ભકતો તેના નામે કુંકડા તથા અકરાનો ભોગ ધરાવે છે. તેથી તેઓ હંમેશ માટે ઝેરની અસરમાંથી મુક્ત થાય છે. જ્યારે કોઈ પણ મનુષ્યને સર્પદંશ થાય છે ત્યારે સરીરના તે ભાગ ઉપર ગુગાનું નામ લઈને તેઓ દોરી બાંધે છે. તેના ભકતો એમ પણ માને છે કે તેના પર શ્રદ્ધા રાખનારને તે બાળકો તથા દોહત આપે છે. તેની કૃપા સંપાદન કરવા માટે તેઓ દૂધ, નાળીયેર, ડુંગળી વગેરેની તેના નામે દક્ષિણા આપે છે. જેને પુત્ર જોઈતો હોય તે તેના સ્થાનકે જઈ સોના રૂપાના સિક્કા ચડાવે છે અને પોતાની પ્રાર્થના ફળીભૂત થાય તો વધારે ભોગ આપવાનું વચન આપે છે. ગુગાના ગુરુસાના ભયથી તેઓ આ વચન પાળવામાં કદી પછાત પડતા નથી.

ઝાડુ કાઢનારાઓની ગુગામાં ખૂબ શ્રદ્ધા છે. તેઓ તેની દીક્રા કરતા નથી તેમજ તેનું ચરિત્ર પણ લખતા નથી. એટલે આ બધી વાતો પુરાતન સમયથી ચાલી આવતી વાતો છે. ઝાડુ કાઢનારાઓ માને છે કે જો ગુગા સંજોગી કાગળ પર કંઈ પણ લખવામાં આવશે તો જરૂર તેમના પર કંઈક આક્રમ્ત આવી પડશે. જ્યારે તેઓ ગુગા સંજોગી કોઈને કંઈ વાત કરે છે ત્યારે તેઓ બીજા કોઈ ને તે વાત ન કહેવાનું તથા તેને પ્રગટ ન કરવાનું તેની પાસેથી પહેલવહેલાં વચન લે છે. હજુ સુધી પણ હિંદના હરિજનોમાં વહેમ મોટા ભાગ ભાગે છે. તેમની ઓછો સામાન્યતઃ વધારે વહેમી છે અને કંઈ પણ અશ્રદ્ધા કર્યા સિવાય તેઓ બાપદાદાનો ધર્મ પાળે છે. ધર્મ વિષે શંકા લાવવી તે તેમના મનથી પાપ છે.

જિંદગી

શ્રુત્તાં કુસુમાकरः

[શાદ્દલ્લખિત]

વાયે દહેર સમીરની કુસુમને ઉરાડી મુકે કહીં !

ગાલીએ ગડભાગીને અવરતો હુંડી ગલીએ તહીં !

કોઈને તક સાંપડે કનકની, કોઈ રહે કયાં પુગી !

પેલી વૃક્ષલતા તણા કુસુમ શી—દીસે અહીં જિંદગી !

આફ્રિકન ભાષાઓ

અને

સંસ્કૃતિના અભ્યાસની જરૂરિયાત

શિવાભાઈ અમીન

આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓની ભાષાઓ અને રીતરિવાજો વિષેનું થોડા અંશે જે જ્ઞાન આફ્રિકા બહારની પ્રજાઓને છે તે મુખ્યત્વે મિશનરીઓ અને યુરોપિયન વેપારીઓની દૃષ્ટિથી સમજાયું તે જાતનું છે. આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓ અત્યારના જમાનામાં એ સ્થિતિમાં નથી કે તેઓ પોતા પોતાની જૂની સંસ્કૃતિ અને આધુનિક રીતરિવાજોનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરી, તેને યુરોપ અને એશિયાની પ્રજાની સંસ્કૃતિઓ અને રીતરિવાજોની તુલનામાં મૂકી, પોતાની સંસ્કૃતિના ઉત્કર્ષ માટે પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ પાપા ઉપર બહારની પ્રજાઓમાંથી જરૂરી સુધારા ગ્રહણ કરી શકે. દુનિયાની સર્વ પ્રજાઓ પોતાપોતાના સંયોગોમાં કંઈ કંઈ ખાસ વિશિષ્ટતાભરી ચીજો માનવજાતના સામાન્ય ભંડોળમાં લાવી શકે તેમ છે. આફ્રિકાની પ્રજાઓએ સામાન્ય ભંડોળમાં પોતાનો હિસ્સો લાવે એ માટે અત્યારે તો તેમના બુદ્ધિબલ પુરાણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો અને તેમના આધુનિક ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય રીતરિવાજોનો, એમાંથી ખાસ કરી બહારની દુનિયા સાથે સરખામણીમાં મૂકતાં ઊગળી દેખાય તે બાજુનો, સહાયતાથી અભ્યાસ શરૂ કરવાની જરૂર છે.

બહારથી આવેલ મિશનરીઓ પોતાનો અભ્યાસ આફ્રિકન પાસેથી કંઈ નવું જાણવા અને શીખવાની દૃષ્ટિથી કરતા નથી, પણ આફ્રિકન સંસ્કૃતિમાં કંઈ સાચું છે જ નહિ એમ આફ્રિકનોના મનમાં હસાવવાની નજરે જરૂરી એવી જ વસ્તુઓને જુએ છે. અને આફ્રિકનો તેમ જ યુરોપ અને અમેરિકાની પ્રજાઓ આગળ મૂકે છે. સમજી શકાય એમ છે કે એમાં જ એમનો સ્વાર્થ સમાયેલો છે.

વેપારમાં પડેલા માણસો પણ પોતાની જરૂરિયાત પૂરતા જ આફ્રિકનોના સંબંધમાં આવે છે અને આફ્રિકનોને સીધી યા આડકતરી રીતે દબાવી જરૂરી યા બિનજરૂરી માલ વેચી, એના દેશમાં પેદા થતી વસ્તુઓ સસ્તામાં મસ્તી રીતે બહાર લઈ જવા માટે જરૂરી રાજકીય અને લશ્કરી વ્યવસ્થા કરવામાં જ પોતાની સર્વ કર્મને અદા થયેલી માને છે.

આફ્રિકનોની સ્થિતિ બાજુ એનો નિસ્વાર્થ દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાની અનુકૂળતા યુરોપ અને અમેરિકાના સંસ્કારી વર્ગને હતી અને હજી છે. પણ, એ અનુકૂળતાનો સદુપયોગ એ લોકો કરી શક્યા નથી. કદાચ આફ્રિકાના અંધકારમાંથી કોઈ પ્રકાશનું કિરણ ન જ મળી શકે એવી એમની માન્યતાને લીધે આમ થયું હશે, અથવા તો યુરોપની

આફ્રિકન સામાન્ય પ્રજાની મનોદશા હાલ તો નિરાશાચો ભરેલી છે. પોતાના બળ ઉપર પોતાની બુદ્ધિ જગતની પ્રજાઓ સાથે એક કક્ષાએ આવવા માટેની યોજનાઓ વિચારે એવા આફ્રિકનો હજી પૂરતી સંખ્યામાં આફ્રિકન મહેર જીવનમાં જણાતા નથી; પરંતુ તતા અને સાંસ્કૃતિક અંધકારમાંથી બહાર આવતી પ્રજાઓને આ જગતની અડચણો હંમેશાં નડે છે. આ સંયોગોમાં આફ્રિકન પ્રજાના નાના પણ અવ્યવસ્થિત એવા સમજી વર્ગમાં પોતાને માટે આત્મવિશ્વાસ અને ભાવિને માટે ઉમંગ અને ઉત્સાહ જગૃત કરવાની ફરજ હિંદની પ્રજા ઉપર આવી પડે છે.

પૂર્વ અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદુસ્તાનમાંથી હિંદીઓ સારી સંખ્યામાં આવી વસ્યા છે. આફ્રિકનોનો સાથેનો એમનો સંબંધ હજી કડવો બન્યો નથી. આફ્રિકાખંડ હિંદી મહાસાગરને સામે કંઠે જ છે. આફ્રિકાના વતનોએ પર રાજકીય દોર જમાવવાની હિંદની પ્રજાને જરૂર નથી અને હિંદની પ્રજાના સ્વભાવમાં પણ એ વસ્તુ નથી. આવાં ઘણાં કારણોને લીધે હિંદીઓ આફ્રિકનોને ઉપર જણાવેલી મદદ કરી શકે એમ છે. વિશેષ કરીને પરંપરાસંસ્કૃતિ અને પરધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને માનથી જોવું એ હિંદીઓની એક પ્રજાકીય ટેવ છે, અને દુનિયાની પ્રજાઓમાં એક યા બીજો વખતે પ્રવર્તેલા સર્વ વિચારો અને રિવાજો હિંદની પ્રજાના લાંબા સંસ્કૃતિક જીવનમાં પણ એક યા બીજી વખતે પ્રવર્ત્યા હોવાથી સંસ્કૃતિઓના હિંદી અભ્યાસકર્તા પરપ્રજાઓની સંસ્કૃતિઓનો તે પ્રજાઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાની સાંસ્કૃતિક સંયોગોએ ખાસ શક્તિ આપી છે.

આ શક્તિનો ઉપયોગ હિંદે કરવો જ જોઈએ. પરંતુ તતા અને સાંસ્કૃતિક અંધકારમાંથી હમણાં જ હિંદ છૂટે છે એટલે આફ્રિકાને એમાંથી છોડાવવા માટે જરૂરી અનુભવ હિંદને છે અને તેનો ઉપયોગ પણ થવો જોઈએ. અજીને વખતે કૌરવી મદદ વિશેષ ઉપયોગી બણાય છે.

ઉપરના કાર્ય માટે પ્રથમ તો ભાષા અને સંસ્કૃતિઓના અભ્યાસમાં અનુભવી એવા માણસોની એક કામચલાઉ સમિતિ હિંદમાં થવી જોઈએ, અને આફ્રિકાના મૂળવતનીઓની ભાષા અને સંસ્કૃતિના વ્યવસ્થિત અભ્યાસ માટેની યોજના એ સમિતિ મારફતે તૈયાર થવી જોઈએ. આ અભ્યાસનો ઉદ્દેશ તુલનાત્મક રીતે આફ્રિકાના મૂળવતનીઓના જીવનની બિજાળી બાજુને જગતની પ્રજા સમક્ષ રજુ કરવી અને આફ્રિકનોમાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વમાન ઉત્પન્ન કરવાં એ હોવો જોઈએ. આ અભ્યાસના પરિણામરૂપે હિંદની, યુરોપની અને આફ્રિકાની મુખ્ય ભાષાઓમાં પુસ્તકો લખાવાં જોઈએ. તેમ જ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓમાં આફ્રિકનો પ્રત્યે હમદર્દી અને માનસરી વર્તણૂક કેળવાય એ જગતનું સાહિત્ય તૈયાર કરી તેનો પ્રચાર પૂર્વ અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં કરવો જોઈએ. આ યોજનાના એક અંગ તરીકે આફ્રિકાથી આફ્રિકન વિદ્યાર્થીઓને હિંદમાં અભ્યાસ માટે ખેલાવવા જોઈએ.

આફ્રિકાખંડ પર આફ્રિકનોનો પ્રથમ દક છે, એટલે આફ્રિકન જીવનમાંથી જ આફ્રિકનો પોતાના ઉદ્ધારનો રસ્તો શોધી શકે અને તે શોધવાને માટે પરદેશમાં જઈને પણ ચાલુ જરૂરિયાત પૂરતું માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ સંપાદન કરી શકે એ ઉદ્દેશથી આફ્રિકનો માટે હિંદુસ્તાનમાં નાના પાયા ઉપર પણ દાલ વ્યવસ્થા થાય તે જરૂરનું છે. હિંદુસ્તાનને આમાં કાંઈ મુશ્કેલી નથી.

આફ્રિકાથી હિંદીઓએ ધણુએ ધન હિંદુસ્થાનની શિશુ સંસ્થાઓને પ્રતિફળ સંતોગોમાં પણ ટકાવી રાખવા માટે મોકલ્યું છે. લગભગ ૩ લાખની સંખ્યામાં હિંદીઓ આફ્રિકામાં હજીયે પોષાય છે એટલે હિંદુસ્થાનનો શુદ્ધિમાન અને સંસ્કારી તેમજ અંબાસી વર્ગ અને આફ્રિકામાં અને હિંદમાં વસતા ધનવાન સંસ્કારી વર્ગ સહકાર સાધી ઉપર જણાવેલા કાર્યના પાયા અત્યારથી જ નાખી શકે.

આફ્રિકામાં આફ્રિકનોને કાયદો જ કરે એવી ધણી પ્રવૃત્તિઓમાં હિંદીઓ ભાગ લઈ શકે એવું ભવિષ્ય હજી હિંદ આગળ ખુલ્લું છે એવી પ્રવૃત્તિઓની પણ વ્યવસ્થિત યોજના વિચારવામાં અને અમલમાં મૂકવામાં આવે તો ત્રણ લાખ તો થું પણ ત્રીસ લાખ હિંદીઓ પણ પૂરતા નથી એટલું જ નહિ, પણ તેઓ આફ્રિકનોને ભારરૂપ ન થતાં ઉપયોગી જ થાય. આફ્રિકનોને સ્વતંત્રતા અને ઉન્નતિને માટે લઈ જવામાં દક્ષિણરૂપ થઈ પડે એવાં કાર્યક્ષેત્રો પરદેશીઓ આગળ હજી અણખેડાયેલાં પડ્યાં છે. સંસ્કાર, કુદરતી સંયોગો અને સામાન્ય માનવતા એ માગે છે કે હિંદીઓએ અમુક કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઈએ. તો હિંદીઓની ફરજ છે કે તેમણે તે કાર્ય ઉપાડી લેવું જ જોઈએ.

હિંદી પ્રજાનો સ્વાર્થ તથા પરમાર્થ આફ્રિકામાં તો આફ્રિકનોને મદદ કરવામાં જ છે. આવા સર્વે રીતે શુભ કાર્યમાં શીઘ્રતાથી પગલાં ભરવાં જોઈએ.

ક્ષેત્રકળ અને વસ્તીની દૃષ્ટિએ પણ દુનિયામાં આફ્રિકાખંડ અગત્યનો ખંડ છે. તેના ઉદ્ધારનો યુરોપ, અમેરિકા અને રશિયાને પડી નથી કે આવાં કાર્ય માટે એ દેશોને નથી કુરસદ. એશિયા અને આફ્રિકાનું ભૌગોલિક સામીપ્ય અનુકૂળ છે અને આ કાર્ય માટે હિંદને આદ્યવાહન આપી રહ્યું છે. સ્વતંત્ર હિંદે પૂર્વ, ઉત્તર તેમજ તેની પશ્ચિમમાં વસતી પ્રજાઓની મૈત્રી રાખવી જોઈશે. આફ્રિકામાં વસતી પ્રજાઓની મૈત્રી પ્રાપ્ત કરવી અત્યારે સુલભ છે, અને તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનાં ફળ ખેડે દેશોને માટે હજારો વર્ષ સુધી મીઠાં રહેવા સંભવ છે.

આફ્રિકામાં અત્યાર સુધી તો હિંદીઓ આજીવિકા પૂરતા રહ્યા છે. પણ હવે દુનિયામાં હિંદની જવાબદારીઓ વધતી જાય છે. અને તેને ખ્યાનમાં લઈ તેઓ આફ્રિકનોને માટે કંઈક કરી છૂટવાની નીતિ કેળવે એ જ શોભારૂપ છે.

પૂર્વ આફ્રિકાનું ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તેજક મંડળ આવાં કાર્યોમાં ધણો સક્રિય ફાળો આપી શકે. હિંદુસ્થાનમાં આ વિષય પરત્વે પત્રોથી અને લેખોદ્ધાર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તેજક મંડળે પ્રચાર કરવો જોઈએ. હિંદુસ્થાનમાં આ ખ્યાલત માટે કંઈ પગલાં ભરાય તે પહેલાં પણ આ મંડળના ઉમંગી સભ્યોએ આપમેળે પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રજાઓની મુખ્ય ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ અને પૂર્વ આફ્રિકામાં વસતા આફ્રિકનોના સામાજિક રીતરિવાજો, આર્થિક પ્રશ્નો, ધાર્મિક વિચારો, ગીતો, લોકવાર્તાઓ, ઉત્સવો વગેરેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને એ અભ્યાસને પરિણામે તેની ખૂબીઓને હિંદ તથા પૂર્વ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓ તેમજ આફ્રિકનોને પરિચય કરાવવો જોઈએ. +

ધ્વનિ-સમપ્રદાય

રતિલાલ જગન્નાથ જાની એમ. એ.

૨

અહીં ભાષનું સંક્રમણ કેમ શક્ય અને છે, રસની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય છે, રસ કેટલા છે એ સર્વના વિવેચનમાં જીનરતાં પહેલાં કાવ્યને ધ્વનિ નામ કેમ આપવામાં આવ્યું છે તે અને તેની સાથે જોડાયેલા કેટલાક શિદ્ધાન્તો જોઈ લઈએ. આનન્દવર્ધન કહે છે કે:

પ્રથમે દિ વિદ્વાંસો વૈયાકરણાઃ । વ્યાકરણમૂલત્વાત્ સર્વવિદ્યાનામ્ । તે ચ શ્રૂયમાણેપુવર્ણેષુ
જ્વલિરિતિ વ્યવહરન્તિ । તથૈવાન્યંસ્તન્નતાનુસારિભિઃ સૂરિભિઃ કાવ્યતત્ત્વત્રયદર્શિભિર્વાચ્યવાચક સંમિથઃ
દાન્દાત્મા કાવ્યમિતિવ્ય પદેદયો વ્યંજકત્વસામ્પ્રાદ્યજ્વલિરિત્યુક્તઃ ।

આનો સાર એવો છે કે વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ શબ્દમાંથી થતા અર્થની પ્રતીતિ વખતે શબ્દના અનિત્યસ્વરૂપ વર્ણોના ઉચ્ચારણને નિત્ય સ્વરૂપ રજાટકના વ્યંજક તરીકે ગણેલ છે અને રજાટના વ્યંજકને ધ્વનિ એવું નામ આપ્યું છે; તેથી વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થ જે વ્યંગ્ય અર્થના વ્યંજક છે તેને વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓને પગલે ચાલનારા અલંકારશાસ્ત્રીઓએ ધ્વનિ એવું નામ આપ્યું છે. શબ્દ એ વર્ણોનો સમૂહ છે. એ વર્ણોના સમૂહમાંથી અર્થની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય છે? સર્વ વર્ણોના એકી સાથે અનુભવ શક્ય નથી કેમ કે વર્ણોનું અનુક્રમે ઉચ્ચારણ થાય છે. અને પછીના વર્ણો ઉચ્ચારાય તે પહેલાં તે પૂર્વ વર્ણો નાંશ પામ્યા હોય છે કેમકે ન્યાય સિદ્ધાંત પ્રમાણે “જ્ઞાનજ્ઞાનકર્મણાં દિક્ષણાવસ્થાયિત્વમ્” ‘ઘટ’ શબ્દના ધ અને ટ નો એકી સાથે અનુભવ શક્ય નથી, તેમજ એકલા ધ કે એકલા ટ માંથી અર્થની પ્રતીતિ સંભવે નહિ, તેથી વૈયાકરણોએ એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે દરેક શબ્દને રજાટરૂપી નિત્ય અવિભાજ્ય સ્વરૂપ રહેલું છે અને વર્ણોના ઉચ્ચારણથી તે રજાટની પ્રતીતિ થાય છે. પૂર્વ પૂર્વ વર્ણોના અનુભવે મૂકેલ અંકારની સાથે છેલ્લા વર્ણોના સાક્ષાત્ અનુભવથી રજાટની પૂર્ણ અંશે અભિવ્યક્તિ થાય છે અને રજાટની અભિવ્યક્તિ સાથે જ અર્થ મળે છે. રજાટમાં જ અર્થ રહેલ છે. તે પ્રમાણે કાવ્યમાં વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થ પહેલાં સમજાય છે અને તે દ્વારા જ વ્યંગ્ય અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. ઉપયોગી વ્યંગ્યરૂપે રહેલ રજાટની પ્રતીતિ કરાવનાર વર્ણસમૂહના ઉચ્ચારણને જેમ વૈયાકરણોએ ધ્વનિ નામ આપ્યું છે તેમ આલંકારિકોએ કાવ્યમાં રહેલ વ્યંગ્ય અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થના સમૂહને ધ્વનિ નામ આપેલ છે. અનેનું સામ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

“વૈયાકરણો શબ્દ (વર્ણોના સમૂહ)ને ધ્વનિ કહે છે કેમકે તે વર્ણો રજાટના વ્યંજક છે (વર્ણો ગોણ છે).

આલંકારિકો શબ્દાર્થ (વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થના સમૂહ)ને ધ્વનિ કહે છે કેમકે તે શબ્દાર્થવ્યંગ્યતા વ્યંજક છે. (શબ્દ અને અર્થ ગોણ છે).

મમ્મટ પણ કહે છે કે: “શુધોએ એટલે વૈયાકરણોએ, મુખ્ય એવો જે રદ્દોદર્ય વ્યંગ્ય છે તેના વ્યંગ્ય શબ્દને માટે ધ્વનિ શબ્દ વાપર્યો છે. તેથી તેના મતના બીજા અનુયાયીઓ વાચ્યને ગૌણ કરનાર એવા વ્યંગ્યને સૂચવવા મમ્મર્ય શબ્દાર્થની જોડને પણ ધ્વનિ કહે છે” (પ્રો. પાઠક કૃત ડૉ. પ્ર.અનુવાદ).

રસની પ્રતીતિરૂપ માનસિક વ્યાપારને સમગ્રવવા વ્યંગનાવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરવાની જરૂર પડી અને તે માટે ધ્વનિ સમ્પ્રદાયે વ્યાકરણશાસ્ત્રની મદદ લીધી છે. ધ્વનિસંપ્રદાયની એવી માન્યતા છે કે કાવ્ય સહસ્યને આકર્ષે છે કેમકે તેમાં વ્યંગ્ય અર્થ (suggested sense) રહેલ છે અને આ વ્યંગ્ય અર્થ અભિધા અને લક્ષણાવૃત્તિથી ભિન્ન એવી વ્યંગનાવૃત્તિ દ્વારા જ ગમ્ય છે. “અમે નવું નથી પ્રતિપાદન કરતા” એવું દર્શાવવા માટે ધ્વનિસમ્પ્રદાય વ્યાકરણ-શાસ્ત્રનો આશ્રય લીધો છે, અને રદ્દોદરના સિદ્ધાંતને અનુસરીને વ્યંગનાવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. વ્યંગ્ય અર્થ વાચ્ય કે લક્ષ્ય અર્થ કરતાં જુદો જ અર્થ છે. ધ્વનિ શબ્દ બે અર્થમાં વપરાય છે: એક તો વ્યંગ્ય અર્થના પર્યાયરૂપે અને બીજું વ્યંગ્ય અર્થના વ્યંગકરૂપે. વ્યંગનાવૃત્તિ નવું પ્રતિપાદન કરતી નથી પણ જે અસ્તિત્વમાં છે તેને અભિગમ્ય કરે છે-જેમ અંધકારમાં દીપ ધરને ઉત્પન્ન કરતો નથી પણ અભિગમ્ય કરે છે તેમ. વ્યંગનાવૃત્તિને માટે ધ્વનન, ગમન, પ્રત્યાયન એવા પર્યાય શબ્દો પણ વપરાય છે. આવો અવાચ્ય અર્થ કે વ્યંગ્ય અર્થ વાક્યમાં મુખ્યપણે રહેલ હોય તો તે કાવ્યના સારરૂપ કે આત્મસ્વરૂપ મનાય છે. ઉત્તમ કાવ્ય કે ધ્વનિ કાવ્ય તો તે કહેવાય કે જેમાં વાચ્ય અર્થને ગૌણ કરીને વ્યંગ્ય અર્થ મુખ્ય રહેલ હોય. ધ્વનિકાર કહે છે કે:

“યત્રાર્થઃ શબ્દો વા તત્ત્વમુપસર્જનીકૃતસ્થાયો |

દ્યદ્દુઃકઃ કાવ્યવિશેષઃ સધ્વનિરિતિ સરિમિઃકથિતઃ ||

જ્યાં વાચ્યક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થ પોતાની જાતને ગૌણ કરીને તે મુખ્ય અર્થને-અવાચ્ય અર્થને-અભિગમ્ય કરે છે તે કાવ્યવિશેષને ધ્વનિ કહે છે. મમ્મટ પણ આને જ મળતું કોષ્ટક કહે છે: “શબ્દ અને અર્થના ગૌણપણાથી રસના અંગભૂત વ્યાપાર વિષે તત્પર હોવાને લીધે...” અને “વાચ્યથી વ્યંગ્ય મઠી જતા ઉત્તમ કાવ્ય” સાહિત્યદર્પણકારને નીચેની ધ્વનિકારની કારિકામાં વિરુદ્ધ અભિધાન માલુમ પડ્યું છે:

અર્થઃ સદ્દયચ્છાધ્યઃ કાવ્યાત્મા યો વ્યવરિયતઃ |

વાચ્યપ્રતીયમાનાહ્યો તસ્ય મેદાદ્ભો સ્મૃતો ||

આંહી વિશ્વનાથને ભારત્યું છે કે કાવ્યના આત્મરૂપ અર્થના વાચ્ય અને પ્રતીયમાન એવા બે બેદ પાડ્યા છે તો પછી પ્રતીયમાનને જ આત્મરૂપ ગણવો એમ કેમ બની શકે? અભિનવગુપ્ત એમ સમાધાન કરે છે કે વ્યંગ્યને જ આત્મરૂપ ગણેલ છે અને વ્યંગ્યથી તેનો બેદ દર્શાવવા વાચ્યનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે. કદાચ એમ પણ હોય કે તેની દ્વારા જ વ્યંગ્ય અર્થની પ્રતીતિ થાય છે.

રસ પણ એક પ્રકારનો ધ્વનિ જ અને તેને અસંધક્ષ્યકમવ્યંગ્ય કહે છે. ભરત મુનિનું સર્વમાન્ય સૂત્ર છે કે “ત્રિભાવ, અનુભાવ, વ્યભિચારિભાવના સંયોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે.” ભરતમુનિએ ‘નિષ્પત્તિ’ અને ‘સંયોગ’ના અર્થ સ્પષ્ટ કર્યા નથી તેથી રસ-નિષ્પત્તિ માટે ચાર સિદ્ધાંતો ઉદ્ભવ્યા છે. મીમાંસકોના મતને અનુસરીને ભદ્ર લોહટે નિષ્પત્તિવાદ સ્વીકારેલ છે, નૈયાયિકોના સિદ્ધાંતને અનુસરીને શંકર અનુમિતિવાદનો પુરસ્કાર

કર્ચો છે, સાંખ્ય સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભટ્ટ નાયકે ભુક્તિવાદ ગ્રાહ્ય કર્યો છે, અને વેદાન્તને અનુસરીને અભિનવગુપ્તાચાર્યે અભિવ્યક્તિવાદ સર્વમાન્ય કરાવ્યો છે. અહીં આપણે વ્યંગનાવૃત્તિ સ્વીકારેલ હોવાથી અભિવ્યક્તિવાદને જ અનુસરવાનું છે. અલૌકિક વિભાવ, અનુભાવ, વ્યભિચારિના સંયોગથી એટલે વ્યંગ્યવ્યંગક સંબંધથી સામાજિકમાં વાસનારૂપે રહેલ સ્થાયી આસ્વાદ યોગ્ય દશામાં આવે છે અને તેને રસનામ આપવામાં આવે છે. પ્રો. એસ. કે. કે. અવ્યક્તિવાદ સમજાવતાં કહે છે: "

"There is in the mind a latent impression of feelings which we once went through, and this is roused when we read a poem which describes similar things. By universal sympathy or community of feeling we become part and parcel of the same feeling and imagine ourselves in that condition. Thus the feeling is raised to a state of relish, called Rasa, in which lies the essence of poetic enjoyment." આની સરખામણી માટે Richards ના 'Principles of Literary Criticism' નામનું પુસ્તકમાંથી થોડીક લીટીઓ લેવાં હું: "Communication takes place when one mind so acts upon its environment that another mind is influenced, and in that other mind an experience occurs which is like the experience in the first mind and is caused in part by that experience. Communication is a complicated affair and capable of degrees. In general, long and varied acquaintanceship, close familiarity lives whose circumstances have often corresponded, in short an exceptional fund of common experience is needed, if people, in the absence of special communicative gifts, active and receptive are to communicate and even were these gifts the success of communication...depends upon the extent to which past similarities in experience can be made use of. Without such similarities communication is impossible." (pp. 177-178).

નાટ્યના રસોને કાવ્યમાં મહત્ત્વનું સ્થાન આપવાનું માન આ સમ્રાટાયને ધટે છે. નાટક અને નાટ્યશાસ્ત્રના રસોને હવે કાવ્ય અને કાવ્યશાસ્ત્રમાં સ્થાન મળ્યું. કાવ્યમાં પણ મૂળગત રસ જ છે. આ પ્રમાણે કાવ્યના સ્વરૂપને નવી દૃષ્ટિથી નિહાળવાનું થયું. કાવ્યશાસ્ત્ર અર્થાભાવને કે રસને ઉવેખી શકે નહિ. સાગણીઓના અમર્યાદિત ઉદ્દેશોધનું કે ભાવને આસ્વાદ યોગ્ય દશામાં લાવવાનું જેટલું નાટકનું કામ છે તેટલું જ કાવ્યનું પણ છે. કવિની સાગણી વિષે આ સિદ્ધાંતનો જ પ્રતિધ્વનિ પાડના એક પ્રખ્યાત આંગ્રેજ વિવેચકના શબ્દો ઉતારવાનો બોલ રોકી શકાતો નથી:

"Feeling, then, of some sort is the root of all good poetry, lyric, dramatic or narrative; taking lyrical poetry to be that which has as its ground the personal feeling of the poet, and dramatic and narrative poetry to be that which gives us the emotions and actions of imaginary characters... There is really no difference between them, as regards poetry, except perhaps in degree. We either have a feeling or we are without it, and we cannot imagine the feelings of others without to some extent feeling them ourselves. If we do not feel them, we have not imagined them, but only thought of them; quite different thing. When we think of a

ing, we take a cold abstract of it in our minds; when we imagine a thing has for us the whole content of reality except actual existence. But the content of a feeling is its existence, so that an imagined feeling acts on us in the same way as and cannot be distinguished from a real feeling. The difference between them is not the difference of feeling, but a difference in what moves the feeling and what, in our lives, results from it. The feelings are actual in both the cases, as actual as the tears we shed in a theatre. But in one case the poet is moved by fact i. e. something that was actually happened; in the other case, he, is 'moved by the imagination, by something, which has not happened in real life, or not happened to him.' —Mallam: Approach to Poetry p. 55-56.

રસ એ જ ગુરુત્વાર્થપૂર્ણ મધ્યમિન્દુ છે અને તેની આસપાસ ગુણ, અલંકાર, રીતિ વગેરે ફરે છે. ગુણ, અલંકાર, રીતિ વગેરેની યોગ્યતા એવી ઔચિત્યવાળી હોવી એટલે કે તે રસની અભિવ્યક્તિમાં ઉપયોગી થાય. ગુણોને પ્રથમ તપાસીએ: ભરતે દસ ગુણો ગણાવ્યા છે પણ તેની વ્યાખ્યા ૨૫૪ નથી; ભામહને મતે ગુણોનું મહત્ત્વ નથી; દણ્ડી દસ ગુણોને વૈદર્ભ્ય માર્ગના પ્રાણ ગણે છે. આમાં શ્લેષ, સમતા, સુકુમારતા અને ઓજસ્ શબ્દગુણો છે; પ્રસાદ, અર્થ વ્યક્તિ, ઉદારત્વ, કાન્તિ અને સમાધિ એ અર્થગુણો છે; માધુર્ય ઉલ્લાસમય છે. કાવ્યનો આત્મા રીતિ કહેનાર વામનને ગુણો બહુ જ મહત્ત્વના લાગ્યા છે. રીતિ એટલે વિશિષ્ટ પદોની રચના અને વૈશિષ્ટ્ય ગુણોને લીધે જ છે. અલંકાર અને ગુણો વચ્ચેનો તફાવત પ્રથમ વામને કરી બતાવ્યો છે. તે કહે છે: 'કાવ્યશોભાને કરવાવાળા ધર્મો ગુણો છે, અલંકાર તો તેના અતિરાયના હેતુ છે.' ગુણો વિના કાવ્યમાં કાવ્યત્વ મેળવી શકે નહિ અને અલંકાર તો કાવ્યત્વ હોય તો શોભામાં વધારો કરે. વામને દસે ગુણોના દરેકને શબ્દ અને અર્થનો કહીને વીસની સંખ્યા આપી છે. ધ્વનિ-સંપ્રદાયે ગુણોને નથી દર્શાવે નિહાળ્યા. ગુણો શબ્દ કે અર્થના નથી કેમકે શબ્દ અને અર્થ તો કાવ્યનું શરીર છે-ગુણોની સંખ્યા આત્માની સાથે છે, નહિ કે શરીરની સાથે. અલંકારો શરીરને અવલમ્બે છે માટે શબ્દના કે અર્થના એમ કહી શકાય પણ ગુણો માટે એમ કહી શકાય નહિ. ધ્વનિકાર કહે છે કે:

સમર્થમવલમ્બન્તે ચેડજિનં સં ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ।

અજ્ઞાપ્રિતાસ્ત્વલંકારા મન્તવ્યાઃ કલ્પકાદિવત્ ॥

પ્રધાનરૂપ અર્થને-રસને-અવલમ્બીને રહેલ ગુણો અલંકારો કટક કુદડા જેવા છે મમ્મટે પણ એ જ વાત સ્પષ્ટ કરી છે:

યે રસસ્થાજિનો ધર્મા શૌર્યાદય દ્વાત્મનઃ ।

અલ્પમૈત્તવસ્તે સ્વરચલસ્થિતયો ગુણાઃ ॥

જેમ શૌર્યાદિ આત્માના ધર્મો છે તેમ ગુણો રસના ધર્મો છે. ગુણો રસને ઉત્કર્ષ કરનારા છે અને તેમની સ્થિતિ રસની સાથે નિયત છે, કદાપિ બ્યભિચરિત નથી એટલે કે ન્યાં ગુણ છે ત્યાં રસ છે અને ન્યાં રસ નથી ત્યાં ગુણ નથી એમ અન્યથ અને બ્યતિરેકવ્યાપ્તિ બાંધી શકાય. અલંકારને માટે મમ્મટ કહે છે કે

અવકુર્મન્તિ ત સન્તં ચેડજ્ઞદ્વારેણ જાગૃચિત ।

હારાદિવલ્કારાસ્તેડગુપ્તાષો પમાદયઃ ॥

વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થ દ્વારા મુખ્ય અર્થને-રસને-કોઈક વખત ઉપયોગી થાય છે—અનુપ્રસાદી શબ્દાલંકારો અને ઉપમાદિ અર્થ અલંકારો, હાર વગેરે આશુપણુ જેવાં છે. જ્યાં રસ નથી ત્યાં અલંકારો ઉક્તિના વૈચિત્ર્ય છે જોડા છે. કોઈક વખતે રસને વિરોધી પણુ અને છે. ગુણો હંમેશાં રસને ઉપકારક જ હોય છે. જ્વનિ-સમપ્રદાયે વાંમનના વીસ ગુણોને બદલે માધુર્ય, ઓજસ્ અને પ્રસાદ એ ત્રણ ગુણોને જ સ્વીકાર્યા છે. જો રસ ચિત્તવૃત્તિ વિશેષ હોય તો ગુણને પણુ ચિત્તવૃત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવતા દર્શાવવા જોઈએ. “The main reason of the distinction seems to have been the fact that Rasa is regarded as a principal element in Kavya to which both શબ્દ and અર્થ are subordinated; and as Gunas—whatever their nature—help and accelerate the production of the emotional effect intended, it is right that they should be regarded as contributory to રસ—the અર્જન” (Dr. Belvalkar). આ પ્રમાણે ગુણો રસના જ ધર્મો છે, વર્ણોના નહિ. યોગ્ય વર્ણોથી તેની અભિવ્યક્તિ થાય છે. શરીરના મોટા કદની સાથે શૌર્ય હોવું જોઈએ એવો નિયમ નથી; કેટલીક વખત આપણે જૂલથી કદોએ છીએ કે “આકાર જ આનો શર છે.” વાસ્તવિક રીતે તો શૌર્ય આત્મામાં રહેલ છે. એવી રીતે ગુણો વર્ણોના ધર્મો નથી પણુ વર્ણોદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે અભિવ્યક્ત થાય છે. મમ્મટ આનંદવર્ધનને અનુસરે છે અને તેના જ શબ્દોનું વિવરણ આઠમા ઉદ્દામમાં ગુણ નિરૂપણ વખતે આપે છે. માધુર્ય એટલે આલ્લાદકત્વ અને શૃંગાર રસમાં દ્રુતિનું કારણ. ચિત્તનું કાંઈન્ય લઈ લે અને ચિત્તને પીંગળાવી નાખે તે જ્વનિ. દ્રુતિને લાવનાર ગુણમાધુર્ય. માધુર્ય ગુણ નીચેના રસોમાં ક્રમેક્રમે અધિક રહેલ છે:—સમ્ભોગ શૃંગાર, વિપ્રલમ્ભ શૃંગાર, કરુણ અને શાંતરસમાં. ચિત્તવૃત્તિ સાથે ગુણને સંબંધ છે એમ સહજ સિદ્ધ થાય. માધુર્યને વ્યંજકના નીચેના વર્ણો, સમાસ અને રચના છે:—વર્ણો—ક થી મ સુધીના ૮ વર્ગ સિવાયના વર્ણો લઘુ ૨ અને જુ સંયુક્ત અક્ષરનો અભાવ અને જો સંયુક્ત અક્ષર હોય તો પ્રથમ અનુનાસિક હોવો જોઈએ અને તેના જ વર્ગના કોઈ પણ વર્ણ સાથે જોડાયેલો હોવો જોઈએ. જેમકે અંમ, રંગ, અન્ત, અબ્જન વગેરે. સમાસને અભાવ કે અદ્ય સમાસ અને માધુર્યવતી રચના. આ સર્વ માધુર્ય ગુણના વ્યંજક છે. આટલું ફક્ત થયું કે શૃંગાર, કરુણ અને શાન્તમાં માધુર્ય ગુણ હોવાથી મધુર વર્ણો હોવા જોઈએ, રચના કામળ હોવી જોઈએ અને લાંબા સમાસ ન રાખવા જોઈએ. કાલિદાસના શૃંગાર અને કરુણમાં આપણે આનું સમર્થન જોઈ શકીશું. અજ્ઞવિલાપ કે રતિવિલાપ ક્યો—કેટલી મધુર રચના! ગુજરાતીમાં ઉદાહરણ માટે રા. મેઘાણીની બે પંક્તિઓ ‘કોઈ નો લાડકવાયો’ કાવ્યમાંથી લઈએ:

“કંકાવટીએ આંસુ ધોળી છેલું તિલક કરતા,

એને કંક વિદાયા હોરો બે કર કંકજવન્તા.”

રસ લેતી વખતની કરુણની છાયા છે. કરન્તા અને કંકજવન્તા અનુસ્વારોએ કંઈક અનેક માધુર્ય વ્યક્ત કર્યું છે. ધોળી શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ ધોળવા જેવો છે. “છેલ્લા શબ્દમાં સંયુક્ત અક્ષરનો યડકારો રોકી રાખે છે અને તે ઉદ્દામની જ પ્રતીતિ કરાવે છે, ખીજ

પંક્તિમાં રહેલ દ, રા, ક એટલા બધા કંઠાર લાગતા નથી અને કદાચ કંઠારનો ભાસ કરાવે તોપણ ઉચિત છે કેમકે પ્રિયાને અળગી કરી યુદ્ધમાં જતો પ્રેમી પણ કંઠાર છે.

શાન્તને માટે કલાપીના 'ગિહ્વમેગલ'માંથી થોડીક પંક્તિઓ જુઓ:

"કાની છે આ જગત્ સધળું, અન્ત આ જીવવાને."

કાન્તમાંનું એક સુંદર દૃષ્ટાંત લઈએ:

"કીડંતો જ્યાં તરલ અલક પ્રેણી સાથે રહે છે."

આ અનુસ્વાર મૂકવાનું કવિને કેણે કીધું? કાન્તની નૈસર્ગિક પ્રતિભાશક્તિએ.

હવે ઓજસ્ લઈએ: ઓજસ્ દીપ્તિરૂપ છે, ચિત્તના વિસ્તારનું કારણ છે. વીર, રૌદ્ર, બીભાસમાં તેનું ક્રમે કરીને આધિક્ય છે. વીરમાં રાત્રીને શત્રુવાની ઇચ્છા છે, બીભાસમાં જુથુચ્ચિત વસ્તુના ત્યાગની ઇચ્છા છે અને રૌદ્રમાં રાત્રીના મંદારની ઇચ્છા છે એટલે ક્રમે કરીને ઓજસ્નું આધિક્ય સહજ સમજી શકાય. પ્રેમાનંદનાં યુદ્ધનાં વર્ણનો જુઓ; ખાસ કરીને 'ઓખાહરણ'માં અને 'રણયત્ર'માં. 'વેણીસંહાર'માં અશ્વત્થામાના રૌદ્ર રસ વખતે કવિએ બોલાવેલ શ્લોક શિથિલ લાગે છે અને દોષરૂપ બને છે:—

"યોયઃ જ્વાલ વિમત્તિ" વગેરે. ઔચિત્યપુરઃસરનો પ્રયોગ 'વેણીસંહાર'માં "વંધદમુગ" પ્રમિત ચણ્ડ મદાગિધાત્ "એ શ્લોકમાંથી મળી આવે છે. ઓજસ્ના વ્યંજક નીચે પ્રમાણે છે: વર્ણો:

વર્ગનો પહેલા બીજાની સાથે કે ત્રીજો ચોથાની સાથે સંયુક્ત હોય તે, દ, ક, ડ, ઢ, શ, ધ અને રની સાથે ઉપર કે નીચે.

સંયુક્ત "લાંખા લાંખા સ્ખાસ, જડખાતોડ શખ્દો અને રિકટ રચના, એ ઓજસ્ના વ્યંજક છે.

ઉદાહરણ માટે, રા. ઉમાસંકર જોશીના 'ખારણે ખારણે જુદ્ધ'માંથી ચાર પંક્તિઓ લઈએ:

"માનવતા ઘર ગ્રાસી રહી રણ-આંગણ-શોણિત-શુબ્ધ,
વીર હડી આજ લડી લ્યો, ત્યારે જુદ્ધની સામે જુદ્ધ
'અરે! જુદ્ધની સામે જુદ્ધ."

ઘરે ઘરે વીર ગાંધી જગાવો, ખારણે ખારણે જુદ્ધ."

મુખ્ય અર્થ શાન્ત રસ છે. ઘરે ઘરે ગાંધી અને ખારણે ખારણે જુદ્ધ પ્રકટાવવા છે પણ અહિંસાવાળા અસહકારના યુદ્ધથી. જેટલે દરજ્જે યુદ્ધની વાત છે તેટલા ભાગમાં 'રણ-આંગણ-શોણિત-શુબ્ધ'—જેવા સમાસ છે અને જુદ્ધ જેવા જોડાક્ષર છે. અને જ્યાં શાન્ત રસની વાત કરવાની છે ત્યાં "ઘરે ઘરે વીર ગાંધી જગાવો" જેવી સરલ કોમળ વહેતી પંક્તિ છે.

હાસ્ય, ભયાનક અને અદ્ભુતમાં માધુર્ય અને ઓજસ્ બન્નેને રચાત છે. હાસ્ય 'જો સંગારનું અંગ હોય તો માધુર્ય પ્રધાન અને ઓજસ્ ગૌણ અને જો વીરનું અંગ હોય તો ઓજસ્ પ્રધાન અને માધુર્ય ગૌણ હોય. ઓખાહરણ કડવું ખરું

"આપણા કુળમાં આલ્યું આખું, શરમાણા નવ યઈ એ"

એની સાથે 'રણયત્ર'માં દ્રુમલકરણને નિદ્રામાંથી જગાડવાનું વર્ણન સરખાવો.

ત્યે પ્રસાદ ગુણ લક્ષ્યો:—જેમ શુદ્ધ કાષ્ટમાં અગ્નિ પ્રગ્ભરી જાય છે; જેમ સ્વચ્છ જલ ફેલાઈ જાય છે તેમ જે ચિત્તમાં વ્યાપી જાય છે તે પ્રસાદ ગુણ. આ પ્રસાદ ગુણ સર્વ રસ અને સર્વ રચનાઓમાં રહેલ છે. પ્રસાદ ગુણ માધુર્ય અને ઓજસની સાથે રહે છે; અર્થ પ્રતીતિ કરાવોને દ્રુત કે દીપ્તિમાં ચિત્તને લાવે છે. જગન્નાથ કવિ પોતાના કાવ્યને પ્રસાદના ઉદાહરણરૂપ કરે છે. ગુજરાતીમાં કાન્ત કવિને આ ગુણ ખાસ સહજ છે. ગમે તે રચનાની સાથે પ્રસાદ માધુમ પડશે. ઉદાહરણ:

(૧) “ પ્રણયની પણ તૂમિ થતી નથી,

અવધિ અંકુશ ક્ષેત્ર સદે નહી.”

(૨) “ કરે એવું જ્યોત્સ્ના બ્રમણ; બ્રમણે જ્યાં અટકતો;

શશાંક પ્રેક્ષીને સુલભ અભિ-સેષે અનુક્રમે. ”

આ પ્રમાણે માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદ ક્રમે કરીને ચિત્તની ત્રણ અવસ્થા: દ્રુતિ, વિસ્તાર અને વિકાસ એમ લાવે છે માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદના વ્યંજક વર્ણોને કેટલાક ઉપનામરિકા, પર્યાય અને ક્રામિકા વૃત્તિ કહે છે. કેટલાક વૈદર્ભી, ગૌડી અને પાંચાલી રીતિ એમ પણ કહે છે. વિદ્યાધર એકાવલીમાં નીચે પ્રમાણે નિર્દેશ કરે છે:

“દર્શનાન્તરે સ્વેતા વૈદર્ભીવાંનાર્ભગૌડીયા ચેતિ તિષ્ઠો રીતયો મધુરમધ્યમપરુષવર્ગારદ્ય-
ત્વાન્મધુરા મધ્યમા પરુષા ચેતિ વૃત્તયો રસવિષયવ્યાપારત્વેન કવ્યન્તે । ચદુક્તમલંકારસર્વસ્વકારેણ
વૃત્તિસ્તુ રસવિષયો વ્યાપાર: ।”

પ્રતિભાસંપન્ન કવિઓને માટે નિયમ હોય નહિ પણ તેમની કૃતિઓમાંથી નિયમો તારવી શકાય.

“The art which creates that divine music that seems independent of the mechanism of prosody is the gift of the great poets and sometimes seems beyond the reach of criticism, the effect of magic or inspiration. Yet it is art and as such depends upon a technique whose secrets are not all past our study.

It is the nearest realised as we best succeed in approaching the sound the poet heard in the inward ear when he composed the lines—every vowel with its full value; every consonant, especially the terminets clear; the l's liquid; the r's filled, gently, but perceptibly; and without any unnaturalness or obvious effort or suggestion of ‘prunes and prisms.’”

ત્યારે ગુણ ત્રણ જ છે? અલંકારનું કાવ્યમાં સ્થાન? વગેરે પ્રશ્નો હવે પછી નોંધશું.

આશ]

રાજકીય નોંધો

‘નિરીક્ષક’

કોંગ્રેસ અને દેશી રાજ્યો

તટસ્થતા કે દરમ્યાનગીરી ?

આ ગલી નોંધમાં મહાસભાની બિનદરમ્યાનગીરીની રજવાડી નીતિનાં કેટલાંક અપકારક પરિણામોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. રાજકીય લડતો ને દિલચાલો માનવસામેજ્યસ્થના પાયા ઉપર નહિ પરંતુ વિપક્ષો સાથેની અથડામણના પાયા ઉપર ચાલતી હોવાથી એમાં કલહ અનિવાર્ય છે. અથડામણનું ક્ષેત્ર જોટલું વિશાળ ને લાગણીની તીવ્રતા જોટલી ઉગ્ર ને ગરમ તેટલો કલહ વધારે. મહાસભા એક વિશાળ અને ઉગ્ર રાજકીય પક્ષ હોવાથી એની નીતિરીતિની સ્થાપના કરાવવા માટે વિરોધી નીતિરીતિ આવરનાર, સરકાર કે દેશી રાજ્ય સાથે એને અથડામણ થાય એ ટાળી શકાય એમ નથી. હવે જ્યાં અથડામણનો વિસ્તાર અને તીવ્રતા વધારે, ત્યાં એનાં સારાં ને નરસાં-દ્વિવિધ પરિણામોનો પરિપાક પણ વધારે હોય, એ વસ્તુસ્થિતિ અથડામણ કે કલહ માત્રના સ્વભાવમાં છે. આ વિધાન વાસ્તવિક હોય તો મહાસભાની દેશીરાજ્યો પરત્વેની તટસ્થ નીતિમાં ગમે તેટલું વ્યવહારુ, ડહાપણ સમાયેલું હશે તોપણ, એનાં નરસાં પરિણામો પણ આવવાનાં. એ પરિણામ વિશે આગળ વિચાર ધર્મ ગયો છે. હવે તટસ્થતાની લાંબા કાળથી સ્વીકારાયેલી નીતિનો સારો અંજનમ શો આવ્યો એ જોઈએ.

એક વાત મહાસભાએ હમણાં જ સ્પષ્ટ કરી છે. તે એ કે કોંગ્રેસે રજવાડાંમાં હસ્તક્ષેપ ન કરવાની નીતિ મૂકી કરવામાં કાર્મ સિદ્ધાંત સમાયેલો નહોતો. એ માત્ર શક્તિ ને સંયમનો સંવાલ હતો. જે મોરચે એકી સાથે મહાસભા લડી શકે એમ ન હોય તો એણે ક્યાં વધારે સારી રીત ને વધુ સંજ્ઞા બનીને લડેલો કરી શકાય તે જોવું ને વિચારવું એ કુશળ સેનાનીઓની ક્ષરજ હતી. બ્રિટિશ સત્તા સામે મહાસભા પોતાની યુદ્ધશક્તિ કેન્દ્રિત કરતી હોવાથી દેશી રાજ્યો સામે લડવામાં શક્તિવ્યય કરવો એ ડહાપણભરી રીત નથી એમ એ નીતિના હિમાયતીઓનું કહેવું હતું. રાજ્યોની રક્ષા કરવાનો કે એમને અડચણમાં ન મૂકવાનો હેતુ નહોતો. જો કે આમાં ઘણી વાર ગેરસમજ ભ્રમી થતી ખરી.

બ્રિટિશ હિંદની અસર

યુરોપીય શાંતિ વિશે રશિયન પરદેશમંત્રી મૉ. લિટવિનોફે કહ્યું હતું કે યુરોપમાં શાંતિ અવિભાજ્ય છે. એક સ્થળે વિગ્રહ અને બીજે સ્થળે શાંતિ; એ સ્થિતિ યુરોપમાં શક્ય નથી. હિંદમાં લોકશાસનને વિશે પણ એ જ રીતે કહી શકાય કે લોકશાસન અવિભાજ્ય છે. બ્રિટિશ હિંદ લોકશાસન ભોગવતું થાય એટલે લગભગ એ જ વખતે રજવાડી હિંદમાં પણ રાજાશાહી નાબૂદ થઈ જ હશે. કારણકે બ્રિટિશ અને દેશી રાજની પ્રજા વચ્ચે રાષ્ટ્રીય ને પ્રાદેશિક જીવન્ત એકતા—organic unity—છે.

આથી હિંદમાં ચાલતી લોકશાસનની ચળવળના પડધા વત્તાઓના પ્રમાણમાં પણ દેશીરાજની પ્રજામાં પડવા લાગ્યા. પરંતુ જ્યાં સુધી મહાસભા અને હિંદી સરકાર વચ્ચે વિગ્રહી સંબંધ ચાલુ રહ્યો ત્યાં સુધી બ્રિટિશ હિંદના રાજપુરુષો ને બ્રિટિશ હિંદી રાજકોરણનું મુખ્ય ધ્યાન ને માનસ વિગ્રહી રહ્યાં હોવાથી દેશી હિંદમાં એક પ્રકારની શાંતિ હતી. બ્રિટિશ હિંદમાં સળગતો રાજકીય દાવાનળ સ્તબ્ધ ભાવે દેશી રાજની પ્રજા બેઠી રહી હતી. એમાંનાં વધારે અંકગાર્હ રહેલાં તરવો મહાસભા સાથે બ્રિટિશ રાજ સામે લડવામાં રોકાઈ ગયાં હતાં. પણ છેલ્લા સવિનયલંગ પછી 'પ્રાંતિક સ્વરાજ'નો અમલ કરવાનું કોંગ્રેસે નક્કી કર્યા બાદ મહાસભાને બ્રિટિશ સત્તા વચ્ચે એક પ્રકારનો કલહવિરામ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. સાથે સાથે મહાસભાવાદી સરકારોને કારણે કોંગ્રેસની અસર ને શક્તિ ઘણી વધી જવાથી આમસમઘમાં સંગઠન પ્રવૃત્તિને ખૂબ વેગ મળ્યો. દેશી રાજ્યો પ્રત્યે મહાસભાનું ધ્યાન ખેંચાયું. બ્રિટિશ પ્રદેશોમાં આવેલી જાગૃતિના પડધા અસાધારણ વેગે દેશી પ્રજાઓમાં પડવા લાગ્યા. પરિણામે છેલ્લા દોઢેક વર્ષથી લગભગ બધાં જ રજવાડાંમાં પ્રજાનું માનસ લડાયક ને અધીર થતું ગયું છે. મહાસભાની સંસ્થાગત નીતિ બિનદરમ્યાનગીરીની હોવા છતાં મહાસભાવાદીઓ તો એ વધતી જતી ઉમ્મતા પ્રત્યે તટસ્થ મનોવલણ દાખવી શકે એમ નહોતું. બ્રિટિશ હિંદની શાંતિનો લાભ એમાંનાં ઘણાંએ દેશી રાજ્યોની પ્રજાની જાગૃત થતી ઉત્તરતાને વધુ ઉદ્ગ કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં ને વધારવામાં કર્યો. જવાબદાર રાજતંત્ર-લોકશાસન-અલગત મર્યાદિત અર્થમાં-ની હિલચાલે દેશી રાજ્યોમાં ભેર પડયું.

દરમ્યાન મહાસભા તરફથી પોતાની તટસ્થ નીતિની વારંવાર જાહેરાત થતી રહી. હરિપુરામાં એ નીતિ ઘણી મોટી બહુમતિથી ફરી વાર સ્વીકારાઈ. મહાસભાની તટસ્થ નીતિનો અર્થ માત્ર એટલો જ હતો કે દેશીરાજ્યોની પ્રજા પોતાની જવાબદારી ઉપર જવાબદાર રાજતંત્રની હિલચાલ ચલાવે. એટલે કે એ આત્મનિર્ભર થાય. મહાસભાની એ ચળવળ પ્રત્યે જરૂર હાર્દિક સહાનુભૂતિ રહેશે. આથી એટલું તો સ્પષ્ટ જ થયું કે રાજ્યોની જવાબદાર ને આપબુદ નીતિ મહાસભાને પસંદ નહોતી. મહાસભાની પ્રથમ સહાનુભૂતિ પ્રજા પ્રત્યે હતી, રાજ્યો પ્રત્યે નહિ. માત્ર મહાસભા દેશીરાજ્યોની પ્રજાને પોતે લડી લેવાનું કહેતી હતી એટલું જ.

આનો સરસ પ્રત્યાઘાત એ થયો કે દેશી રાજ્યોનાં રાજકીય મંડળો મહાસભા નિર્ભર થવાને બદલે આત્મનિર્ભર થવા લાગ્યાં અને દરેક પ્રસંગે મહાસભાનું પ્રચારબળ તો એમની સાથે હતું જ. મૈસૂર અને ત્રાવણકોરમાં રીતસરની જવાબદારતંત્રની હિલચાલ શરૂ થતાં મહાસભા તરફથી એને અપનાવી લેવામાં આવી એટલું જ નહિ, પરંતુ બ્રિટિશ હિંદમાં મહાસભાવાદીઓએ અને એટલે ઉદાપોદ કરી સમસ્ત હિંદના પ્રજામતનું પણ મૈસૂર અને ત્રાવણકોરની લડત પ્રત્યે દોર્યું. પરિણામે મહાસભાની લવાદી સ્વીકારવાની મૈસૂર સરકારને ફરજ પડી.

મૈસૂરની અથડામણ બંધ થઈ કે તરત ત્રાવણકોર, માણસા વગેરે સ્થળે પ્રજા રાજશાસનનો સામે ખડી થઈ ગઈ. મૈસૂરની હિલચાલના એ પડધા હતા. ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો, મૈસૂરના જનારોની અસર પાર વિનાની થઈ છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ કંપનામાં સ્વતંત્રતાની નવી ઝાંખી કરવા લાગી છે. એમને જે દૂરદૂરનું ધ્યેય દેખાતું હતું

તે હવે જગલગ હાથવેતમાં આવી રહેલી ઘટના બાસે છે. હું માનું છું કે જે પ્રગ્નમાં આવેલી જાગૃતિ સાચી અને વિશાળ દશે તો એમની ધારેલા ધ્યેય પ્રત્યેની કૃષ્ણમાં ગમે તેવી સખત દમનનીતિ રોકાણ કરી શકવાની નથી.

જાગૃતિનું, ખાસ કરીને જુલમી શાસનનો વિરોધ કરવાની 'આવેલી જાગૃતિ'નું સાચું માપ એને માટે સદન કરવાની પ્રગ્નની તૈયારી કેટલી છે એના ઉપર અવલંબે છે. હાલકાલી નાખે એવા મૈસૂરના હત્યાકાંડ પછી પણ દેશી પ્રગ્નઓમાં જાગૃતિને ઠારી દે એવો ભય જણાયો નહિ. ઊલટું, ત્યાર પછી તરત જ ત્રાવજુકારમાં એવા જ પ્રકારના હત્યાકાંડો ને ગોળીબારો સદન કરવા છતાં પ્રગ્નજાગૃતિ દબાતી નથી. દેશીરાજની પ્રગ્નને જવાબદાર રાજ્યતંત્રની આપવી પડતી કિમનનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવતો નવ છે. આ ખ્યાલ એમને પોતાના નિશ્ચયથી ડગાવી શકતો નથી. આથી એમ માનવાને સખળ કારણ છે કે 'આવેલી જાગૃતિ' નક્કર છે.

હરિપુરાના ઠરાવને કારણે

હરિપુરાના ઠરાવે દેશી પ્રગ્નઓને દહનિશ્ચયી યવા પ્રેરી છે. કારણકે એ ઠરાવમાં મહાસભાએ કદિ નહિ સ્પષ્ટ કરી હોય એ રીતે સાંવ સાદા ને ચોખ્ખા શબ્દોમાં, કેન્સિસ નીતિની સ્પષ્ટતા આંકી હતી. સરદારશ્રીએ હમણાં જ મુંબઈમાં રાજકોટની લડત વિશે બોલતાં જણાવ્યું છે કે દેશી પ્રગ્નઓની હાલનો જાગૃતિ હરિપુરાના ઠરાવને આભારી છે.

દેશી રાજ્યોની જાગૃતિ સર્વાંશે હરિપુરાને કારણે નહિ હોય. આજે સમસ્ત દિંદનો આમસમુદાય એક અમૂતપૂર્વ જાગૃતિનો યડકાર અનુભવી રહ્યો છે. એ યડકાર સર્વવ્યાપી છે. દેશી રાજ્યની પ્રગ્નની જાગૃતિ આ યડકારને આભારી પણ છે. જે કે હરિપુરા ઠરાવે એને ગતિ આપવામાં અવશ્ય મદદ કરી છે.

આ ઉપરાંત દેશી રાજ્યોની જાગૃતિનું એક કારણ, હરિપુરા ઠરાવની ખિનદરમ્યાનગીરીની નીતિને સર્વાંશે અમલમાં મૂકવાની મહાસભાને પહે રહેલી વાસ્તવિક અશક્યતાને પણ કહી શકાય. લાલ અને પીળા દિંદનો અન્યોન્યાશ્રય એટલો જીવંત—organic—છે કે રાજકીય સીમાઅધન એને સ્પર્શો શકે એમ નથી. આથી મહાસભાની તટસ્થતાની નીતિ 'વોટર ટાઈટ' તટસ્થતા આપવી અશક્ય ને કદાચ અનિષ્ટ પણ છે. તટસ્થતાની નીતિ હોવા છતાં કેટલા મહાસભાવાદીઓ દેશી રાજ્યોની હિલચાલોનું બ્રિટિશ દિંદમાંથી સૂત્રસંચાલન કરે છે? આથી કાર્ડિયાવાડ રાજકીય પરિવર્તનું સૂત્રસંચાલન, બ્રિટિશ દિંદવાસી અને તટસ્થતાની નીતિના જળજરાં દિમાયતી અને મહાસભાના એક જળજરા મેવડી સરદારશ્રીની અસરકારક સંભાલ હેઠળ ચાલે છે. અને રાજકોટના સત્યાગ્રહ પછી કાણ કહી શકે એમ છે કે કાર્ડિયાવાડ રાજકીય પરિવર્ત લડાયક નહિ પણ મવાલ અને સુધારવાદી છે? એ જ લડતને અંગે મુંબઈમાં ભરાયેલી સભા સમક્ષ સરદારશ્રીએ કરેલ જ્વલંત ને ઉગ્ર પ્રવચન તટસ્થતાની નીતિનું દ્યોતક હતું એમ કહી શકાય ખરું? એમણે તો ઊલટી દેશી રાજ્યોને સંવેળા ચેતી જવાની એક ગભિર ચેલેન્જ ફેંકી હતી.

ખિનદરમ્યાનગીરી એટલે ?

ત્યારે ખિનદરમ્યાનગીરીનો શો અર્થ કરવો? ખિનદરમ્યાનગીરી એટલે 'દેશી રાજ્યોની પ્રગ્ન, તમે અને તમારા રાજકારણના ગેરઅંધેર સાથે અમને મહાસભાવાદીઓને કશું લાગે

વળગે એમ નથી' એ અર્થ તો હરગીજ નહિ કરી શકાય. ગ્રિનદરમ્યાનગીરીની નીતિના ઉત્પાદક ને પ્રચારક ગાંધીજી તાજેતરમાં જ એનો સ્ફોટક અર્થ કરતાં એને 'સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલ સંયમ,' 'એ વસ્તુ સિદ્ધાંતરૂપ કદિ માનવામાં નાંખી નહોતી,' 'એ એક મર્યાદા હતી,' એ રીતે સમજાવી છે. એટલે કે જો મહાસભામાં શક્તિ આવે તો દેશી રાજ્યોમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનું જરૂરી લાગતાં એ પ્રમાણે જરૂર કરવામાં આવશે. અને આજે પણ જ્યાં હસ્તક્ષેપ કરીને દેશી રાજસત્તાને નમાવી શકાય એમ હોય ત્યાં તેમ કરવામાં આવે છે (કદાચ પરાક્ષ રીતે એમ થતું હશે). આ નીતિ સ્વીકૃત હોવા છતાં ગાંધીજી જણાવે છે કે "દેશી રાજ્યોની પ્રજા મદદ ને દોરવણી માટે મહાસભાની તરફ જોઈ રહી છે. હું માનું છું કે મહાસભાથી જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં બધે એમને એ દોરવણી ને મદદ આપવાની એની ફરજ છે." ('હરિજનમંદુ' તા. ૨-૧૦-૩૮)

છેલ્લો દિલ્હીની મહાસભિતિનો દેશી રાજ્યો વિશેનો ડરાવ પણ એ જ - વસ્તુ જાહેર કરે છે: "મહાસભાની જે તટસ્થતાની અને પોતાની સાધનસામગ્રી પહોંચે એટલે અંશે પ્રજાને મદદ કરવાની જે નીતિ છે, તેનું જ પુનરાવર્તન મહાસભિતિથી તો થઈ શકે. તટસ્થતાની નીતિમાં મહાસભાની મર્યાદાની કબજાત રહેલી છે."

અસ્પષ્ટતા

દિલ્હીમાં મહાસભિતિએ તટસ્થતાની નીતિનું પુનરાવર્તન કર્યું છે. તો 'સાધન સામગ્રી પહોંચે એટલે અંશે મદદ કરવાની' અને ગાંધીજીએ જણાવેલ દેશીરાજ્યોની પ્રજાને એમની લડતમાં 'દોરવણી ને મદદ' આપવાની 'ફરજ' નો અર્થ શો કરવો? દરમ્યાનગીરી કર્યાબગર દોરવણી ને મદદ કરવી? એ રીતે મદદ થઈ શકે? એ રીતે મદદ ન થઈ શકતી હોય તો મદદ ન કરવી? રાજકોટમાં તટસ્થતાની નીતિ જાળવીને મદદ કરવામાં આવે છે? તટસ્થતા જાળવીને દોરવણી ને મદદ કરવી એટલે શું? વગેરે પ્રશ્નોનો જવાબ મહાસભિતિનો ડરાવ વાંચતાં ભેટે છે.

તટસ્થતાની નીતિનો એવો અર્થ થઈ શકે ખરો કે જે રજવાડામાં પ્રજા પ્રથમ પોતાની મેળે લડત ઉપાડી મેતી હોય અને એ લડત મહાસભાની અધિસત્તાની આગ્રહ પ્રમાણે લડાતી હોય તો મહાસભાવાદીઓ અલગ અલગ ને એકત્રપણે તે દેશી રાજ્યની પ્રજાને મદદ કરી શકે? આજે આ અસ્પષ્ટ લાગે છે ખરું, પણ દેશી રાજ્યોમાં લોક-શાસનની હિલચાલ વધારે વ્યાપક ને ઉચ્ચ થઈ જતાં મહાસભા જે પ્રકારનું પગલું-ભરશે એનાથી એ અસ્પષ્ટતા દૂર થઈ જશે.

ગાઈ ઉઠો જગ-ગાયકો

[એક અભ્યર્ચના]

‘સ્વનસ્થ’

ગાઈ ઉઠો જગ-ગાયકો !

ગાઈ ઉઠો તમ મંદ્ર સાચા ધીર વીર સ્વરે,
દિગંતે

પહોંચતા, અંતર સ્વરે

ગાઈ ઉઠો !

બેઠી સકલ આંતર કલહ—

જગના કપટમય ગાયકો

ગવરાવતા ગીતોઃ—રૂઢીરનાં પાન

રાતા અગ્નિ કાળાં કર્મે ને અંધારનાં,—

ત્યાં વાંસળીના સ્વર સમાં

હાંડાં શ્વસનનાં પ્રાણનાં

સૌમ્ય સાચા ધીરતાને વીરતાનાં

ગાન, જેમ ઉપા કુટે,

ને વાસુની લહરી જગાડે,

પરિમલો કલિઓ છુપા,

તેવા ગભીર સુધીર સુરે

જગ-ગાયકો ગાઈ ઉઠો.

ગાઈ ઉઠો ! ગાતાં કશી રે વાર ?

શું જોતા નથી ?—

આ સુર રોમાંચક વિમોહન

ધીર હિસાના કદમ કૃત્ર સાથ રેલાતા

અને જગ વરત તોયે દોડતું

કો' લઈ ગરુડ, કો' સિંહ, અથ, વર,

કુદાળી પાવડા,

કો' રંગ લઈ શાંતિ તણા

કો' નીલ, કાળા, ધર્મના,

કો'—રે હજી તમે હૃદયના ધર્મોઓ !

રે પ્રેમ—માનવતા તણા

શી વિધ પરાજય આ સહો !

કવિઓ ! અરે, ઓ ! ગાયકો !

માનવ તણા ઓ એકલા અંતર-ગુરો !

ગુરુ-ભાર દમતા વિશ્વને

વાદો અને ઝેરી પ્રચારોના,

તમે કંઈ ગાન હાથ હલાવજો !

તમ યુગ-વંદ્યાં કલ્પન અને ચિંતન તણા

આંતર કલહની પાર જોતાં દર્શનો,

આ સૌમ્ય શાંત ધરા તણાં [એકત્વનાં

પશુ પંખી ભાંડુ સાથ માનવ હૃદયનાં

અમનાં ઔદાર્યનાં.

વાદો તણાં ખોટાં, બલકનાં, ફૂલ છોડી

આ શ્રુતિકાની આક્રિતાની હૃદયસ્પર્શી સુગંધમાં

એકત્વ કો' અંતર વિશે પ્રકટાવતા

નિત નિત અમાન્ય રહેત નામની સૌમ્ય,

વિસ્તૃત કલ્પના

જનહૃદયમાં ઉતરાવતાં

ગાઓ ! ઉપાનાં ગાન ઓ જગ-ગાયકો !

હારો ન હિમ્મત, લોકમાં.

કો' અન્ય સૂર અમંલવે

સૌ હિંસ સ્વર અનુસરો રહ્યાં.

ગાઓ ! તમારો ગાન,

શાંતિ પ્રેમ ને કલ્યાણનાં

ગાઓ, ગુરુ ! બંધુ ! સખાઓ !

શ્રુતનાં સહુ ગાન તરતાં જે હવામાં

આવી સૂર મિલાવશે મૃત સખ્યનાં !

ગાઓ, અહો ! જગ-ગાયકો !

સાખો ચરણ યંબી જશે,

જોશે ખચીત કલંકહીણું

હાર્ય. ને મુણશે નંબે

પંખી સમાં ટહુકત આત્માનાં સ્વનો !

મંસ્કાર પદ્મ મિઝાયણું

દેખો-ને દિરેંદો ! ગાયકો !

ગાઓ ! મુરલિનાં ગાન,

વિકસિત થવા તત્પર દલહલો !

ગાઓ-અકંપિત સત્ય સ્વર

અંતર તણા,

અંતરતણા સ્વર જીવ જોગખર્તાજ
સાથ ગહેકશે !

ગાઓ ! તમારો ગાન મંગલ ગાયકો

પ્રેરે પવન જલનિધિ જલો

પ્રેરંત ત્યમ આંતર ખલો

ગાઈ ઉઠો ! જગ-ગાયકો ! ગાઈ ઉઠો !

રાજનીતી

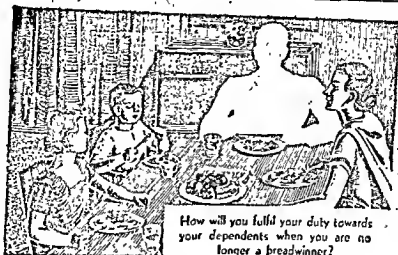
ઓક્ટોબર : ૧૯૩૮

- તા. ૨૭ : સરહદ નજીકની તમામ મિલકતોનો કબજો લઈ લેવા માટે દેવ્ય ખેડૂતોને મુસોલિનીએ નોટિસ આપી.
- તા. ૨૮ : બર્લિનનો બ્રિટિશ એલચી બ્રિટનના પરદેશમંત્રીની મુલાકાત લેવા લંડન ગયા, કાંતન નજીક ૧૨ નવપાનનાં વીમાનો ચીનાઓએ તોડી પાડ્યાં.
- તા. ૨૯ : હેર હિટલરે સ્ટ્રેસબર્ગ અને ફેરેન્સની સરહદની મુલાકાત લીધી; શ્રીનગરમાં ૧૪૪ મી કલમનો અમલ લદેર થયો.
- તા. ૩૦ : ઝેકોસ્લોવેકિયાનો તંબ મામલો : ડો. બેનેસ અને હેર હેન્લીનની પ્રેમમાં મુલાકાત : બ્રિટનના પ્રધાનમંડળની તાકીદની બેઠક મળી; શ્રીનગરમાં ૧૪૪ મી કલમના ભંગ માટે મુસ્લીમ પરિષદના પ્રમુખ સાથે ફક્ત ૧૬ નવપાની ધરપકડ થઈ; સિંધના પ્રધાનમંડળ વિશે સરહદ પટેલ અને મૌ. આઝાદે પોતાના વિચારો બહાર પાડ્યા.

સપ્ટેમ્બર : ૧૯૩૮

- તા. ૧ : હેર હેન્લીન અને હેર હિટલર વચ્ચે વાટાપાટ થઈ; ઉદાસિયન સરકારે પ્રભુશક્તિ માટે સરકારી નોકરીના પગારમાં વધારો કર્યો; ચીનની સહાય માટેની હિંદી ચેલેન્જીઅર મંડળી ડો. આલ્ફની સરહદી હેઠળ ઝુંબડીથી બપડી.
- તા. ૨ : ઝુંબડી ધારાસભામાં ઔદ્યોગિક ક્ષયગ્રસ્તિની ચર્ચા ચાલી.
- તા. ૩ : ત્રાવણકોરની પરિસ્થિતિ અંગે મહાત્મા ગાંધીએ નિવેદન પ્રસિદ્ધ કર્યું; રંગૂનમાં ફરીથી રમખાણ ફાટી નીકળ્યું.
- તા. ૪ : વર્ધામાં પ્રે. બાજ, સરહદ પટેલ, મૌ. આઝાદ વગેરેએ સિંધ પ્રધાનમંડળ વિશે મંત્રણા કરી.
- તા. ૫ : રાજકોટમાં સરહદ વલ્લભભાઈની સરહદી હેઠળ પ્રભુશક્તિનો મોરચો મંડાયો; પરિસમાં તમામ લોકો અમલદારો અને હવાઈ દળના સૈનિકોની રમચો ૧૬ કરવામાં આવી અને કડપથી નોકરી પર પાછા વળવાના ફરમાનો છૂટ્યા.
- તા. ૬ : નૂરખાનમાં નાકી પરિષદની સરખાત થઈ; પેલેસ્ટાઈનમાં આરબો અને યાહુદીઓ વચ્ચે ગોળીબાર થયા.
- તા. ૭ : નિઝામની સરકારે પોતાના રાજ્યમાં સ્ટેટ કોંગ્રેસની રચના પર પ્રતિબંધ મૂક્યો; નવપાની-ઓએ હેન્કાટ નજીક ચીનાઓની બચકર કતલ કરી એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; લંડન 'ટાઈમ્સે' ઝેકોસ્લોવેકિયા નર્મનીને સોંપી દેવાનો માર્ગ સૂચવ્યો.
- તા. ૮ : શ્રી. દેવરની રાજકોટની નળતમે દાહલ : ૨૪ કલાકમાં લડન માટે તૈયાર થઈ ભયો; કોન્સ્ટન્ટ લરકર સરહદ ઉપર બપડ્યું.
- તા. ૯ : દિલ્હીના શિવમંદિરના પૂલરી પર એક મુસ્લીમે ખંજરથી હુમલો કર્યો : દિલ્હીમાં હરકોટી ફેલાઈ; ૧૪૪ મી કલમ લાય પાડી.
- તા. ૧૦ : એક સરકારની પડખે રહેવાનો નિર્ણય કર્યો; બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની બેઠકમાં આંતર-રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ વિશે લાંબી મંત્રણાઓ આપી.
- તા. ૧૧ : સર હેડલ વિમલદારો લંડનથી રાજકોટ આવ્યા; અમદાવાદ કો-ઓપરેટિવ બેંકના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. લીલાવતી દરિયાલ દેસાઈની નિમણૂક થઈ.

- તા. ૧૨ : યુરોપીય પરિસ્થિતિ અંગે ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને હેક મંત્રીમંડળની વાટાઘાટ ચાલી.
- તા. ૧૩ : લુદેનબર્ગ ખાતે દિલ્લેજની ઐતિહાસિક ચોપણા : હવે એ પાંત્રીસ લાખ માનવીઓની ગુલામી નર્મનીથી નશાય સહન નહિ થાય : તેમને સ્વયંનિર્ણયનો હક્ક મળવો જોઈએ : બ્રિટન દ્વિદના બચાવ ખાતાને ૫ લાખ પાઉન્ડ આપશે એવી નહેરોન વડી ધારણાઓમાં થઈ. આસામના પ્રધાનમંડળે રાજ્યનાં આપ્યું.
- તા. ૧૪ : સુરેન નેતાઓએ હેક સરકારને આખરીનામું આપ્યું : ૭ કલાકમાં તમામ વાંધામયી પગલાં પાછાં ખેંચી લેા, નહિતર એનાં પરિણામો માટે અમે જવાબદાર નથી; યુદ્ધ રાત થતાં જ ૨૦ લાખ સૈનિકો મેદાનમાં રજૂ કરવાની ફ્રાન્સે નહેરોન કરી.
- તા. ૧૫ : બ્રિટનના વડાપ્રધાન મિ. ચેમ્બરલેન દેર દિલ્લેજની મુલાકાત માટે લંડનથી બર્લિન ગયેન ખાતે વિમાનમાં બેસ્યા.
- તા. ૧૬ : રાજકોટની પરિસ્થિતિ અંગે સરદારશ્રીની સલાહ લેવાં શ્રી. ડેબર મુંબઈ બેઠ્યા; હેક સરકારે ફરમાનો બહાર પાડ્યાં : સુરેન પણ વિખેરી નાખી : ૨૪ કલાકમાં દયિયારો સોંપી દો; સર ફિરોજ શેહાનું મુંબઈમાં અવસાન.
- તા. ૧૭ : આસામમાં મદાસભાવાદી પ્રધાનમંડળ દરિતમાં આપ્યું : શ્રી. ગોપીનાથ બાર્ડોલોઈ વડા પ્રધાન બને છે.
- તા. ૧૮ : સીમલામાં મળેલા ૨૭ મા દિંદી સાહિત્ય સંમેલનમાં ગાંધીજીને 'સાહિત્ય વાચસ્પતિ'ની પદવી એનાયત કરવામાં આવી; વડોદરા રાજ્ય પ્રભુમંડળના બાદરણ આધારેશનના પ્રમુખ તરીકે સરદાર વલ્લભભાઈની ચૂંટણી થઈ; સુરેન બહુમતીવાળા પ્રવેશો નર્મનીને સોંપી દેવાની દિલ્લેજ માગણી રજૂ કરી; લંડનમાં બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ વડાપ્રધાનોની મંત્રણા થઈ; મુશોલિનીએ નર્મનીને પડખે રહેવાનો નિર્ણય નહેરો કર્યો.
- તા. ૧૯ : સરદાર સાથે મંત્રણા કરી શ્રી. ડેબર રાજકોટ પાછા ફર્યા : પ્રભુને, રાજ્યને તક આપવા વિનંતિ કરી : સત્ય અને અદિસાને વળગી રહેવા આદવાન આપ્યું.
- તા. ૨૦ : મદાસભા ગાંધી અ. દિ. મ. સ. ની બેઠક માટે દિલ્લી આવ્યા; આસામના પ્રધાનમંડળની રચનાને અંગે બીજા યથેલી કોટાકીનો અંત આવ્યો અને શ્રી. બાર્ડોલોઈના પ્રધાનમંડળે સોમનવિધિ પતાવી.
- તા. ૨૧ : દેશનરમાં ગાંધીજીયંત્રી ભજવાઈ; સર કેડવ અને શ્રી. ડેબરજાઈની મુલાકાત થઈ; ત્રિવેન્દ્રમમાં ૧૪ મદાસભાવાદીઓ પકડાયા.
- તા. ૨૨ : બ્રિટનના વડાપ્રધાન મિ. ચેમ્બરલેન દિલ્લેજની મુલાકાતે બેઠ્યા; ૨૭ વર્ષના દેશવસ પાંખી શ્રી. દરદયાળને દિંદમાં પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી મજબાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; ત્રિવેન્દ્રમ નજીક ગોળીબાર થયો.
- તા. ૨૩ : રાજકોટમાં એર્ડિનસ રાજના શીખવેશ મંડાયા : સભાઓ બરેશો નહિ, બાપલો કરેશો નહિ; દિલ્લીમાં મદાસભા ગાંધીજીએ મદાસભાવાદી વડાપ્રધાનેને પોતાની અદિસક યોજના સમજાવી; રાજકોટ મદાસભાની શરોબારી સમિતિની બેઠક દિલ્લીમાં ચાલુ થઈ.
- તા. ૨૪ : દેર દિલ્લેજે હેક સરદાર સમક્ષ પોતાની માગણીઓ રજૂ કરી : અને ૧ લી એક્ટોબર સુધીમાં જવાબ માગ્યા.

How will you fulfil your duty towards your dependents when you are no longer a breadwinner?

If you were not there...

કેવા સુંદર અને સુખમય, તંદુરસ્ત અને આનંદી જણાય છે !

એમનું જીવન હંમેશા એવું જ આનંદી અને સુખમય રહે-

તમો હો અગર ન હો-તેની ચિંતા ક્યા

પ્રેમી પિતાને નહિ હોય !!!

જો બંદાબસ્ત ન કર્યો હોય તો લખો:-

જગમશહુર ખીરલા બ્રધર્સને

..... તો તેમની .....

ન્યુ એસીઆટીક લાઇફ

ઇન્સ્યોરન્સ કં. નો "કુટુંબ રક્ષા" નો રસ્તો દાખવશે.

Head Office:—NEW DELHI.

(૧૯૧)

Bombay Branch:—51, Esplanade Road, BOMBAY.

Calcutta Branch:—8, Royal Exchange Place, CALCUTTA.

Madras Branch:—289, Lingha Chetty St., G. T. MADRAS.

Lahore Branch:—15 A, Beadon Road, LAHORE.

Jalgaon Branch:—Bhavani Peth, JALGAON. (E. K.)

Patna Branch:—Khazanchi Road, BANKIPORE, (Patna).

Organizing Office for North C. P.—JUBBULPORE.

for U. P.—15/8, Civil Lines, CAWNPORE.

પ્રતાપ

એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો અંશે : રશિક અને પ્રેરક લેખો

આત્માર્પણની વાર્તાઓ : દેશદેશની ખબરો

:: ઉપરાંત ::

રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નવનીતથી જીવંત

મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

—: લવાજમ :—

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશ...શિલિંગ ૧૫

છૂટક નકલ ૧ આના

લખો:-મેનેજર 'પ્રતાપ' : કણપીઠ : સૂરત

દેવમસ્થની પ્રેરક કૃતિ:-

શના અંશે, સાચા

આ જે કથાકાવ્યોમાં

જીવન

સ્વેચ્છી સંવેદના-સંતોષ માટે

વલણમાંથી

વશસ્ત્રવાદ તરફ વળે છે.

દૃઢાદૃષ્ટિ આલેખોનું છે.

મૂલ્ય પાંચ આના

સ્થળ : ભાનુભાઈ ર. વ્યાસ

પો. બો. ૧૫૧૩, મુંબઈ-૧૪

મનાદાસની કું. મુંબઈ-૨

અને બીજા.

સ્વીન્ડ મન્થાવલિનું નવું પુસ્તક

નોકાડૂળી

અનુવાદક : નગીનદાસ પારેખ

[રમતારણનું વિ. પાંકની પ્રસ્તાવના સાથે]

'નોકાડૂળી' નવલકથા એક રીતે એકેઈ મુખ્ય ગોટા અને વિવશન બનાવતી નવલ કથા કહી શકાય. અને એ બનાવ વાર્તાની સરખામણે જ બને છે. પણ તે એ બનાવની દરમ્યાની અસરો અને એ બનાવની વિષમતામાંથી મુક્ત થવાના વાર્તાના મુખ્ય પાત્રોના પ્રયત્નો જ આવે એમ કહી શકાય.

પૃ. સંખ્યા ૨૨૪

કિંમત રૂ. ૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ